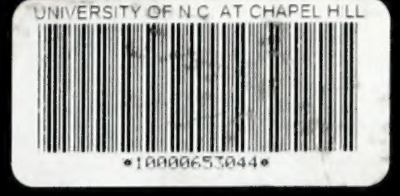

UNIVERSITY OF N.C. AT CHAPEL HILL
10000653044

35⁰⁰/

מדרש הגדול

על חמשה חומשי תורה

ספר בראשית

הוציא לאור על פי כת"י מארץ תימן

עם הערות והקדמה

שניאור זלמן שעכטער

במצות סוכני בית הדפוס אשר לבית מדרש החכמות

בעיר קנטאבריגיא

שנת תרסב לפ"ק

MIDRASH HAG-GADOL

forming a collection of ancient Rabbinic homilies to the Pentateuch

Edited for the first time
from various Yemen manuscripts
and provided with notes and preface by

S. SCHECHTER, M.A. Litt.D.
Reader in Rabbinic in the University of Cambridge
Professor of Hebrew in University College, London

GENESIS

CAMBRIDGE
at the University Press
1902

Price Thirty Shillings, Net.

מדרש הגדול

מדרש הגדול

על חמשה חומשי תורה

ספר בראשית

הוציא לאור על פי כת"י מארץ תימן

עם הערות והקדמה

שניאור זלמן שעכטער

במצות סוכני בית הדפוס אשר לבית מדרש החכמות

בעיר קנטאבריגיא

שנת תרסב לפ"ק

London: C. J. CLAY AND SONS,
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE,
AVE MARIA LANE.
Glasgow: 50, WELLINGTON STREET.

Leipzig: F. A. BROCKHAUS.
New York: THE MACMILLAN COMPANY.
Bombay and Calcutta: MACMILLAN AND CO., LIMITED.

[The text printed by Moritz Knöpflmacher of Vienna.]

MIDRASH HAG-GADOL

forming a collection of ancient Rabbinic homilies to the Pentateuch

Edited for the first time
from various Yemen manuscripts
and provided with notes and preface by

S. SCHECHTER, M.A. Litt.D.
Reader in Rabbinic in the University of Cambridge
Professor of Hebrew in University College, London

GENESIS

CAMBRIDGE
at the University Press
1902

DEDICATED TO THE MEMORY OF

DR ASHER ASHER

AND HIS WIFE

MRS LUCY ASHER

But those were godly men and their hope shall not perish

Lovely and pleasant in their lives and in their death they were not divided

THEIR MEMORY STANDS FAST FOR EVER

לזכרון נשמת

מוהר״ר **אשר בן ר׳ פנחס**

המזכיר לק״ק כנסת ישראל

ונשמת אשתו היקרה והתמימה

מרת לאה בת ר׳ שמואל

ואולם אלה אנשי חסד ותקותם לא תשבת

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו

עד עולם יעמוד זכרם

PREFACE.

THE volume here presented to the students of Rabbinic literature reproduces the contents of the Midrash Hag-gadol to the book of Genesis, extant till now only in MS. The MS. extends over the whole of the Pentateuch, forming a sort of homiletic Thesaurus, compiled by a Yemen Jew of the 14th century. The sources upon which he drew are the usual Rabbinic works, commonly passing under the name of Talmud and Midrash, originating in the schools of Palestine and Babylon, followed by a host of commentaries and compendia hailing mostly from Western Europe and North Africa. Of all these he made use in his Midrash, recasting sometimes his citations in his own style. But even through these disguises it is clear enough that they possessed in South Arabia MSS. of the early Rabbinic literature forming a class by themselves; as our Midrash shows a large number of genuine readings not to be found in Rabbinovicz's "Variae lectiones in Mischnam et Talmud Babylonicum." Rabbinovicz laid under contribution the variants gathered from all the known MSS. of the Talmud and later Rabbinic works, except the Midrash Hag-gadol, which remained unknown to him. But what is more important is the fact that our compiler was in possession of various ancient Rabbinic works, either entirely lost to us till now, or known only by their titles.

Our compiler however never names the authorities whose words he reproduces; nor does he sufficiently provide his text with marks of division and subdivision, that are so helpful to the student. My work as editor has consisted chiefly in arranging the text after the chapters and verses of the section in the Scriptures which the various homilies are meant to illustrate; in separating texts from commentaries by brief indications in the notes; and tracing the sources of our author through the literature of the ancient Rabbis and their successors.

Where these traces were lost in the extant works, I have drawn special attention to the fact, or suggested the name of the writing where the passage in question may have occurred.

This kind of work, largely consisting in filling up gaps and restoring links missed by the student of Rabbinic literature, naturally suggested to me the prefacing of this book with an introductory essay, dealing with the genesis of our Midrash and the story of the sources peculiar to it, their relation to the other Rabbinic records, and their proper place in the history of the interpretation of the Scriptures by the Synagogue. Tempting however as such a task would have been to me, I have had to relinquish it for the time being in the face of the Cairo collections, which supply us with fragments—not mere half-garbled quotations—coming direct from those rare sources which, as already indicated, form the chief value of the Midrash Hag-gadol, and also furnish us with ancient Rabbinic matter not known even to our Yemen authority. I have therefore considered it advisable to postpone the introductory work till the fragments sorted under the head of "Midrash" as well as a certain number of the fragments classified under the name of "Liturgy" have been thoroughly examined and edited; a piece of work which I contemplate undertaking at some future time D.V., when I have been relieved from more pressing duties and long-standing literary engagements.

The preceding lines will suffice to give the reader some general idea of the import of this Midrash. For further details, particularly as to my share in this work, its aspirations and its disappointments, I must refer the reader to the Hebrew preface. It only remains for me here to state my indebtedness to Mr S. G. Asher for the friendly support which alone made the undertaking of this literary enterprise possible. For this service to the cause of Hebrew literature it gives me genuine pleasure to express to him publicly my sincerest thanks.

S. SCHECHTER.

CAMBRIDGE,
January 1902.

ב״ע״ה

אמר שניאור זלמן בן לאאמו״ר כמוהר״ר יצחק הכהן שו״ב ז״ל מעיר פאקשאן במדינת רומניא ואמי מורתי מרת חייה רחל ע״ה. המדרש הזה אשר אנכי מגיש כעת לפני חכמי ישראל ותלמידיהון כבר יצא מוניטון שלו בעולם ע״י ספרי החכמים כבוד מו״ר הרב ישראל לוי ר״מ בק״ק ברעסלויא וכמוהר״ר דוד האפמאנן ר״מ בק״ק ברלין.[1] וגם אנכי בעניי עוד טרם באו בדפוס דברי החכמים האלה הבאתי מהמדרש הזה כמה לקוטים בביאורי למסכת אבות דר״נ אשר הוצאתי לאור בשנת תרמ״ז. ויהי כאשר נוכחתי מרב טוב הצפון בהמדרש הזה מתורתן של ראשונים אשר נאבדה מאתנו בימי פזורינו והמהדורות השונות אשר נשתמש בהם המלקט הזה מהספרים אשר נשארו לפליטה בידינו נפשי חשקה מאד בפירסומו ואקרב אל המלאכה הדרושה זה ימים רבים. ותהי ראשית מלאכתי להעתיק הכת״י ולהשות ההעתקה עם כת״י אחרים והנה מודעת זאת כי הכת״י מהמדרש זה רבים בערך. ובעוד אשר לא ימצאו בכל העולם אף ששה קובצים מהמדרש רבה בכתובים (תורה וחמש מגילות) נפוצים המה הכת״י מהמדרש הזה ברוב בתי אוצרות הספרים אשר להממשלות וגם ליחידים.[2] אבל רובם ככולם ממקור אחד יצאו והשינויים בתוכם

(1) בספר "אין ווארט איבער דיא מכילתא דעם ר׳ סימאן פאן ד״ר ר׳ לוי" (בשפת אשכנז) ובספר צור איינלייטונג אין דיא האלאכיישען מדרשים פאן ד״ר ד׳ האפפמאנן. וע״ע בספרו לקוטי מכילתא לספר דברים בספר שי למורה ברלין תרו׳

(2) ע׳ אדר״נ הוצאת שעכטער במבוא צד xv ויש להוסיף על זה הכת״י ממדרש זה (לכל החמשה חומשי תורה) הנמצאים באוצרות הספרים בעיר אקספארד (מספר 2338) בעיר ברלין (מספר 148 רשימת מהרש״ש ח״ב) ובקאנטאבריגיא המספרים (3404—3407) ושמעתי לאמר כי נמצא קובץ שלם ג״כ בעיר ס״ט פרנציסקא אבל לא עלה בידי להשיג מזה ידיעה ברורה ובלעדי זאת עוד נמצאו קובצים מחומשים מיוחדים בידי אנשים פרטים כמו באוצה״ס של מהר״א עפשטיין בעיר ווינא ובאוצה״ס של כבוד השופט מהר״ם זולצבערגער בעיר פילאדעלפיא וזולתם ומצוה עוד לבדוק את לכולם אולי יעלה בידינו למצוא שם המלקט כי השמועה המיחסת מדרש זה לר׳ דוד אל עדני אינה מקוימת כל צרכה וצ״ע עוד

המה נקלים מאד· ואמנם הקובצים אשר עליהם יסדתי את הנוסחא המוגשת בזה לפני הקוראים הם הקובץ אשר נקבתי בשם כי״מ הנתון לי מאת הנדיב כמ״ר קלויד מאנטעפיארע והקובץ השני אשר השאיל לי בחסדו ידידי המשכיל כמ״ר געארג קאָהוט בן לאותו ת״ח הרה״ג כמוהר״ר אלכסנדר קאָהוט ז״ל בעל ערוך השלם[3] הקובץ הזה אשר קראתי בשם כי״ק הוא היותר עתיק לימים מכל הכת״י של המדרש הגדול אשר ראיתי ונוסחאותיו הם ג״כ היותר ישרות· אך לא נודע לי הכת״י הזה עד אשר הייתי קרוב להדפסה· אבל עברתי על פני כולו תיכף אחרי בואו לידי ואשים את השינוים בההערות ולפעמים גם בגוף הספר· בדבר כי״מ הנה הוא ככל המון הקובצים האחרים גם בלאנדאן וגם באקספארד אשר עברתי על פני כולם וגם העתקתי מתוכם איזה שינוים אשר הזכרתי בשם כת״י א, ב, וג׳· אבל רק אפס קציהם כי מרביתם לא ירעו וגם לא יטיבו· אבל מובן ממילא שבדקתי כל הכת״י שיכולתי להשיג במאמרים אשר כנגע נראה לי בנוסחאות כי״ק וכי״מ· אך לשוא שקדתי עליהם כי עפ״י הרוב אין בהם שום תועלת וכאמור· וזאת לדעת כי בגוף הכת״י אין שום רווח קבוע בין ענין לענין או בין פרשה לפרשה רק רק קודם כל סדר וסדר יבוא שיר נטילת רשות המפסיק הדברים הבאים מאותם שקדמו להם· וחלוקת הדברים לקפוטלי ופסוקים מידי היתה והצבתי ראשי הפסוקים (בהפרשה שבה אנו עסוקים לא אותם המובאות מספרים אחרים בתנ״ך) באותיות גדולות והתיבות האחירות שבאותו פסוק אשר עליהן יסוב הדרוש באותיות מפוזרות· וכן מצאתי ג״כ כי כל שם בן ארבע אותיות נכתב יוי כמנהג תימן ואנכי הצבתי בפנים אות ה׳ לפי מנהגנו בכדי שלא להבהיל את הקורא בצירופי

---

(3) ב״ם נשתמש המחבר ז״ל בכת״י זה בהשלמת הערוך השלם ובהלקים האחרונים מספרו· ועלי להעיר שגם כי״מ וגם כי״ק חסרין באיזה מקומות והשלמתי אותן עפ״י אקספארד וכת״י קאנטאבריגיא· הקדמת בעל מה״ג (בהכלל הל״ג מדות) לקוחה מכת״י Or. 2213 באוצה״ס בריטיש מוזעום בעיר לאנדאן אבל השויתי אותו עם כת״י אחר· וג״כ זאת לדעת כי העמודים הראשונים כמו עשרים בערך נעתקו עבורי מכת״י בערלין בטרם השגתי כי״מ·

אותיות מוזרות לנו. וכן רבים מהתיבות גם בפסוקים מתנ״ך וגם במאמרי חז״ל הם מנוקדות ואנכי לא נקדתי אותן רק בשביל איזה דבר שנתחדש בם בבדי שלא לנמר הספר יותר מדי.

אמנם עיקר מלאכתי היתה למצוא מקורי המאמרים הנכללים בספר זה ולחפש אחריהן עד מקום שידי מגעת. כי לא ככל המלקטים האחרים בעל ילקוט שמעוני בעל ילקוט מכירי ובעל ילקוט ראובני ווזלתם הוא המלקט של המדרש הגדול. כי בעלי הילקוטים הנזכרים ואחוזת מריעהם יאמרו תמיד דבר הלכה או דבר הגדה בשם אומרם וירמזו על שמות הספרים אשר היו להם לעינים. אבל בעל המדרש הגדול עומד ודורש כל התורה מבלי העיר על בית אב שלה ומבטן מי יצאו הדברים. ותהי הנקלה לו ללקט מאמרים מעל פני התלמוד כולו בבלי וירושלמי וממדרשים ממדרשים שונים ולקטע ולסרס אותם כפי הנצרך לענינו ולהכליל בתוכם דברי בעל הערוך רש״י וראב״ע ווזלתם. אכן עוד יתרה עשה כי שם במדרשו פיסקאות שלימות מדברי הרמב״ם ז״ל ואחרים מגדולי הרבנים מתחפשות בלבוש סיגנון התלמוד והמדרש ויתוה תָו "תנן" או "תנו רבנן" על פניהם. ובכן מקום הניח בעל מה״ג להתגדר בו היינו לתת כל מראה מקומות אשר השמיט אותם כולנה ולעשות ציונים המבדילים בין דברי התנאים והאמוראים ודברי המפרשים והמחברים אשר מימי אחרוני הגאונים ואילך. אל המלאכה הזאת ביחוד הקדשתי את עתותי אשר בהן דרור קורא לי מעסקי כי עבד אנכי לעם הזה לדרוש להם וללמד לבחוריהם בינה בספרים ולא חשכתי נפשי מלחפש גם אחרי מקור מאמר אחד כמה שעות ולפעמים גם ימים שלימים ורבות הלילות. אכן באשר נתיאשתי מלמוצאו בהספרים אשר בידינו אז הצגתי לו ציון "צ״ע" בההערות לאמר כי צריך עיון עוד על מקור המאמר ולא חפצתי להחליט שלא נמצא כי איני מרא דכולא אורייתא שבכתב ושבע״פ לרבות הספרים שנכתבו מימי התלמוד והלאה ושמא לא למדתי הספר אשר הוא שורש לדברי בעל מה״ג ואם למדתי שמא שכחתי. ובכלל

נהגתי מנהג הקצור בתכלית בכל הערותי[4]. ובמקום שהפיסקא המובאה בפנים אינה מסכמת לכל פרטיה עם המקורות בתלמוד ומדרש אבל מצאתי איזה זכר לדבר או קצת כעין זה אז הוספתי מלות "וצ״ע" על תיבת "ועיין" או צויתי ג״כ לעיין בדברי בעל דקדוקי סופרים (ד״ס) או רמזתי שנכלל בה ג״כ הפירוש וכדומה. וסמכתי ג״כ על המתבונן בספר זה שישים עינו על ספרי המפרשים לדברי המקורות ורק זעיר שם שכתבתי איזה ביאור[5]. כי אמנם עיקר תועלת המדרש הזה ברובי תורותיו אינו מצד עצמו כי הוא אחד מהמון האחרונים של האלף הששי רק מצד ערכו ויחסו לתורת התנאים והאמוראים ועל הקורא המבין להשוות את הנוסחאות ולראות איזה מהם תכשר.

זה הוא אשר ראיתי להקדים על טיב הכת״י אשר נשתמשתי בהן וטיב ההערות אשר כוונתי בהן להקל מעל התלמידים בני גילי את משא החיפוש. אכן ראיתי גם זאת לחובה להודיע כי מלאכתי זאת נעשית לסירוגין. כי במשך ימי עבודתי אלה אשר מנו לי כמו עשר שנים טולטלתי טלטלה גבר בכל מרחבי תבל אירופי אסיא אפריקי ואמירקי. ויש נן קונטרסין בחיבור זה שהגהתי אותן בבתי מלון אורחים בארץ אשכנז או בעיר רומי רבתא או בעיר מצרים או בירושלים עיר הקודש תוב״ב. ובמשך ימי נסיעותי אלה לא לבד שהייתי מחוסר ספרים אבל ג״כ מחוסר זמן לרגל עסקי אשר עליהם שמתי נפשי בכפי לעבור אורחות ימים. וגם עפ״י הרוב נפלא ממני לחזור על הקונטרסין ולראות אם הושמו בם הגהותי כהוגן. וחזקה שבדברים כאלה אין שליח עושה שליחותו עד שתבדוק אחריו. מסבת כל אלה לא

---

(4) אין ספק אצלי כעת כי מישוקעים במדרש זה ג״כ לקוטים מפירושים על התורה להגאונים ר״ס ור״ש בר חפני ועל המבינים בשפת ערבית לבדוק אחר זה.

(5) עלי להודיע כי מפני הקיצור ומחפצי שלא להלאות התלמידים בחיפוש על פני דפים רבים רמזתי המראה מקומות בספרי מכילתא ופסיקתא רבתי למספר הדפים הוצאת מהר״ם איש שלום. בספרא (תו״כ) רמזתי על מספר הדף בהוצאת מהרא״ה ווייס נר״ו ובפסיקתא דר״כ רמזתי על הוצאת מהרש״ב וכן עשיתי בהתנחומא הוצאת מהרש״ב.

ימלט שרבו הטעיות בספר זה גם בגוף הספר וגם בהנוספאות. וכדי לתת לפני הקוראים עכ״פ דברי המדרש הגדול בטהרתם חליתי את פני ידידי הרב ר׳ משה ברלין נר״ו מנהיג ומוכיח לעדת ישורון אשר בק״ק פלימאָטה דרייק וגרים להיות לעזור לי בדבר ההגהות. והוא בטובו נענה לי ויעבור על פני כל הספר ושני הכת״י כי״מ וכי״ק וישם את כל תקוניו בלוח התיקונים אשר בסוף הספר וגם על הטעיות אשר במראה המקומות לתנ״ך העיר ויתקן אותם. ובדבר ההערות על הקורא לדקדק אחרי כחוט השערה ושלא לסמוך על הציונים רק אחרי החקירה כי השגיאה במספרים היא מצויה עד מאד. ומן הזהירות להזהר בהן הרבה.

והנה היה בדעתי לתת הוספות בסוף הספר לאיזה פרטים בפנים הצריכים יתר ביאור וכאשר רמזתי איזה פעמים בההגהות וכן להקדים מבוא ארוך על מעשה המחבר הזה והמקורות אשר היו לו לעינים ותולדות המדרשים וההיבורים אשר רק על ידו נודעו לנו ויחסן לההיבורים הידועים לנו מאז ומקדם. אכן לא עת לעשות היא. וגופא דעובדא הכי הוה כי מדי נסעי בארצות הקדם אנה ה׳ לידי אוצר מלא כל ברכה היא הגניזה בעיר צוען מצרים מכילה קונטרסים עתיקים מאד לאלפים ורבבות נוגעים לכל פנות התורה שבכתב ושבעל פה ותורת הגאונים וגדולי המחברים שאחריהם וכבר הסכימו רוב חכמי ישראל שהשרידים האלה הם היותר חשובים במינם בין כל הכת״י מדברים יהודית אם מצד קדמותם ואם מצד איכותם. ובחסד ה׳ צלחה בידי להסיעם ממקומם רובם ככולם—ולמיעוטא לא היישינן לעיר קנטאבריגיא עיר מושבי עד הנה. וכאשר החילותי לדרוש ולחקור בהם לא לבד שנחלק לבי להרבה חלקים מקרא וגם כתובים אחרונים הגנוזים משנה מדרש תלמוד ומפרשים שו״ת הגאונים הלכות גדולות וקטנות מינים ממינים שונים שטרות וחליפות מכתבים נוגעים לקורות ישראל תפילות ופיוטים מסורה ופירושים למקרא וספרי דקדוק וכו׳ וכו׳ וגם מצאתי בהם דברים אשר מפני השיבותם בעד חכמת ישראל נאלצתי להקריבם על מזבח הדפוס עד מהרה

אך גם זאת ראיתי כי עוד לא הגיעה העת להחליט משפטים בקורות המדרש. כי הגניזה הזאת מחזקת ג״כ קונטרסים ממדרשי הלכה ואגדה אשר להם משפט הבכורה על הלקוטים של בעל מה״ג: אשר קיטע וסרס הדברים כרצונו וכאמור לעיל. ובכן המה עיקריים בערך דברי בעל מה״ג. וגם המון פיוטים נתגלו לנו המראים באצבע על אגדות וג״כ הלכות אשר לא שערום אבותינו ובעל מדרש הגדול בכלל. ולפי זה נחוץ גם כן לחקור על טיב דברי כל המדרשים והפיוטים הנ״ל המשוקעות בהגניזה ולבאר אותם טרם נגש להוציא לאור משפט על המקורות של בעל מה״ג והשתלשלותן. אבל כבר ארכו לי הימים יותר מדאי וחבירי חבירי תורה אצים עלי לכלות את מעשי. ע״כ אמרתי כשם שקבלתי עד הנה שכר על הדרישה אקבל עכשיו שכר על הפרישה. ואם יחייני ה׳ ויזכני לבצע את מלאכתי בסעיפים אחרים בהגניזה אשר להם משפט הבכורה לפי דעתי אז אשוב על מלאכתי זאת ואדפיס הקונטרסים בהלכה ובהגדה בצירוף ההוספות בכדי להכשיר הדברים לחיבור מבוא למדרשים. ובזה אפטר כעת מלפני הקוראים ואתפלל תפילה קצרה ואומר יה״ר מלפניך ה׳ אלהי ואלהי אבותי שלא אקפיד כנגד חבירי ולא חבירי יקפידו כנגדי ותהי תורתך מלא בתינו כל ימי חיינו ויהיו דברינו תחנונים לפניך.

הכותב וחותם בירח שבט שנת התרס״ב לפ״ק

שניאור זלמן שעכטער

מלמד בבתי מדרש החכמות בעיר קאנטאבריגיא ובקמ״ר לונדון

מבוא מבער מדרש הגדול

בשם רחמן.

בשם האל הגדול הגבור והנורא — אתחיל לכתוב מדרש חמשת חומשי תורה
שהיא לעיני רואיה מאירה

ברשות אלהים ברוך הוא וברוך שמו — אאדיר מתני ואהדרנו בכבוד גאוני
אביע תהלת בעל מפעלו בעולמו — אגדלה בפי כי לא לפי רוב עוני
ארים לו ואגדילו ואפאר מרוב אונו — אהלל למי שהשמים כסאו והארץ הדומו
את נפשי ישאיר ויותה תרימת עולמו — אומר שמו מקום עולמו ואין עולמו מקומו
אתקן למענו אלהי קדם ואין מי יקדימו — אטעים שירו בפי ואשתעשע בנעימו
אודה מכל בריאותיו הוד שאין לאחר עמו — אכספה לגור באהלי עולמו ולהסתופף בנועמו
אלמד דרכיו וחקיו ואשנן לעיני כל יקומו — אמליכהו נצח סלה לעד מתעלה ברומו
אנגיד ואומר ברוך כבוד יי ממקומו — אסדיר חסדיו כי לא תמו ואין מספר למו
אעריך שבח למפיק לאדם זממו — אפאר למי שהשפיע עדיו עליונו
אצפה ראות הדרי ישוב נחלתו וכרמו — אקוה לביאת משיחו ובנין עולמו
ארחיב פי על אויבי ואדרוך על במותימו — אשען במקוה ישראל ואגין מגני בקומי

אתמיד ואומר יגדל יי החפץ שלום עבדו.

יתברך שמך שנגלית משמי גבוהיך — ותשמיע את הוד קולך לעם בחוריך
ויאמר שמעה עמי אנכי יי אלהיך — הדבק בתורתי ועשה [illegible]
יתאר במצותי יהסר התמימך — היין אחר עבודתי ברון כוכבי נגידך
קדש שמי באהבה אבל לא בעל כרחך — אהבני על הבריות ואהבך אראך

ככתוב בתורתי ואהבת את ה' אלהיך.

כתוב ואהבת את ה' אלהיך (דברים ו' ה') וכתי' את ה' אלהיך תירא (שם שם י"ג). תני רבנן עושה מאהבה עושה מיראה הפריש בין העושה מן מאהבה מעושה מיראה שהעושה מאהבה שכרו כפול ומכופל והעושה מיראה אעפ"י שיש לו שכר אינו כשכר העושה מאהבה. א) ואין לך לעולם אהבה במקום יראה ויראה במקום אהבה אלא במדת המקום בלבד. ב) תנו רבנן ואהבת את ה' אלהיך אהבהו על הבריות כאברהם אביך שנ' ואת הנפש אשר עשו בחרן (בראשית י"ב ה'). לכך נקרא אברהם אוהבי. ר' אומר הרי הוא אומר ואהבת את ה' אלהיך איני יודע כיצד אוהב את המקום ת"ל והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך (דברים ו' ו') תן הדברים אלו על לבך שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה

העולם ומדבק בדרכיו. ג) ותניא אמר ר׳ אליעזר ביר׳ שמעון כל מקום שאתה מוצא דבריו של אליעזר בנו שלר׳ יוסי הגלילי עשה אזנך כארפכס שנ׳ להקשיב לחכמה אזנך תטה לבך לתבונה (משלי ב׳ ב׳. ד) לומ׳ שהאגדה מאירה את העינים ומשמחת את הלב ומבין עניני התורה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמ׳ והיה העולם למוד לך הגדה כך אתה מכיר את התורה ודברי בוראך ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו. ה) תניא ר׳ פנחס ביר׳ יצחק אומ׳ כל שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעמה שלחכמה וכל שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעמה שליראת חטא. הוא היה אומ׳ כל שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש זה הוא גבור ואינו מזויין. וכל שיש בידו זה וזה זה גבור ומזויין. הוא היה אומר הוי רגיל בשאילת שלום בין אדם לחבירו ואל תבוא לבית המחלוקת והשתדל לראות במקום חבירים והוי זנב לאריות ואל תהי ראש לשעלים. וכל שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות זה הוא מזוין ואינו גבור. אמרו לפני רבן יוחנן בן זכאי חכם וירא חטא מהו. אמ׳ להם הרי זה אומן וכלי אומנות בידו. חכם ואינו ירא חטא מהו אמר להם הרי זה אומן ואין כלי אומנות בידו. ירא חטא ואינו חכם מהו אמ׳ להן אין זה אומן אבל כלי אומנות בידו. ו) אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש מאי דכת׳ והיה אמונת עתך חוסן ישועות חכמת ודעת יראת ה׳ היא אוצרו (ישעיה ל״ג ו׳). ז) אמונת זה סדר זרעים׳ עתך זה סדר מועד. חוסן זה סדר נשים. ישועות זה סדר נזקים. חכמת זה סדר קדשים. ודעת זה סדר טהרות. ואפלו הכי יראת ה׳ היא אוצרו. ראבא אומ׳ בשעה שמכניסין את האדם לדין אומרין לו כלום נשאת ונתת באמונה. כלום קבעתה עתים לתורה. כלום עסקת בפריה ורביה. כלום צפית לישועה. כלום פלפלת בתורה. כלום הבנת דבר מתוך דבר. ואפלו הכי איכא יראת ה׳ היא אוצרו אין. ואילא לא. משל לאדם שאמר לשלוחו בא והעלה לי חטים לעליה הלך והעלה לו אמ׳ לו ערבת לי בהן המטון אמ׳ לא לאו אמ׳ לו מוטב אם לא העליתן. תאנא דבי ר׳ ישמעאל מערב אדם קב המטון בכור שלתבואה ואינו חושש. אמ׳ רבא בר בר חנא כל אדם שיש בו תורה ואינו בו יראת שמים דומה לגזבר שמסרו לו מפתחות הפנימיות ולא מסרו מפתחות החיצונות. אמ׳ ר׳ יהודה אמ׳ רב לא ברא הקב״ה את עולמו אלא בשביל שיראו מלפניו שנ׳ והאלהים עשה שיראו מלפני (קהלת ג׳ י״ד). ר׳ סימון ור׳ אליעזר ביר׳ שמעון הוו יתבי הליך ואזול ר׳ יעקב בר אחא קמיהו אמ׳ ליה חד לחבריה ניקום מקמיה דגבר בר אוריין הוא אמר ליה קא אמינא לך אנא גבר דחיל חטאין ואת אמרת בר אוריין. תסתיים דר׳ אלעזר ביר׳ שמעון דאמ׳ גבר דחיל חטאין דאמ׳ ר׳ יוחנן משום ר׳ אלעזר ביר׳ שמעון אין לו להקב״ה בעולמו אלא יראת שמים בלבד שנ׳ ויאמר לאדם הן יראת ה׳ היא חכמה (איוב כ״ח כ״ח). שכן בלשון יוני קורין לאחת הן. תסתיים דר׳ שמעון בן אלעזר אומ׳ שלוש מדות בתלמידי חכמ׳ אבן גזית ואבן פנה ואבן פספס, אבן גזית כיצד זה תלמיד חכמ׳ שאין בידו אלא משנה בלבד. אבן פנה כיצד זה תלמיד חכמ׳ ששנה מדרש ומשנה בזמן שתלמיד חכמ׳ נכנס אצלו שאלו במשנה אומ׳ לו במדרש אומ׳ לו זו היא אבן פנה שיש לו שני פיאות. אבן פסיפס כיצד זה תלמיד חכמ׳ ששנה מדרש ומשנה הלכות והגדות בזמן שתלמיד חכמ׳ נכנס אצלו שאלו במדרש אומ׳ לו במשנה אומ׳ לו בהלכות אומ׳ לו בהגדות אומ׳ לו זו היא אבן פסיפס שיש לה ארבעה פנים לארבע רוחותיה. ח) תנו רבנן משלשים ושלוש מדות שהגדה ט) נדרשת בהן ואלו הן מרבוי. ממיעוט. מרבוי אחר רבוי. ממיעוט אחר מיעוט. מקל והומ׳ מפורש. מקל והומ׳ סתם. מגזירה שווה. מבנין אב. מדרך קצ״ה. מדבר שהוא שנוי. מסדר שנחלק, מדבר שהוא בא ללמד ונמצא למד. מכלל שאחריו מעשה ואינו אלא פרטו שלראשון. מדבר הנתלה בקטן ממנו להשמיע את האוזן כדרך שהוא יכולה לשמוע. משני כתובין המכחישין זה את זה עד שיבוא שלישי י) ויכריע בינהן. מדבר מיוחד במקומו. מדבר שאינו מתפרש במקומו ומתפרש במקום אחר. מדבר שנאמר במקצת ונוהג בכל. מדבר שנאמר בזה והוא הדין לחבירו. מדבר שנאמר בזה ואינו ענין לו אבל הוא ענין לחבירו. מדבר שהוקש לשתי מדות ואתה נותן לו כוח היפה שבשתיהן. מדבר שחבירו מוכיח עליו. מדבר שהוא מוכיח על חבירו. מדבר שהוא בכלל ויצא מן

הכלל ללמד על עצמו. יא) מדבר שהוא בכלל ויצא מן הכלל ללמד על חבירו. ממשל. מרמז. מכנגד. מלשון גימטריא. מחלוף האותיות. מנוטריקון. ממוקדם ומאוחר שהוא בענין. ממוקדם ומאוחר שהוא בפרשיות. יג)

מרבוי כיצד הרבוי בשלוש לשונות את גם ואף. את לרבות כמו את ה' אלהיך תירא (דברים ו' י"ג) לרבות תלמידי חכמים. יד) כיוצא בו כבד את אביך ואת אמך (שמות כ' י"ב) לרבות אחיך הגדול. טו) כיוצא בו וה' פקד את שרה (בראשית כ"א א') לרבות כל העקרות שנפקדו עמה. וכן הוא אומר צדק עשה ה' אלהים (שם שם ו'). טז) גם לרבות כמו גם צאנכם גם בקרכם (שמות י"ב ל"ב) לרבות עבדים [illegible] לויים [illegible] שנאמר גם אתה תתן בידנו זבחים ועולות (שם י' כ"ה). יז) כיוצא [illegible] גם שניהם (דברים כ"ב כ"ב) לרבות עוברה שאם היתה מעוברת אין ממתינין לה עד שתלד. יח) כיוצא בו תועבת ה' אלהיך גם שניהם (שם כ"ג י"ט) לרבות חליפתן ותמורתן. יט) אף לרבות כמו ויכם את אדרת אליהו אף הוא ויכה את המים (מלכים ב' ב' י"ד) מלמד שנעשה נסים לאלישע בקריעת הירדן יותר מאליהו שבתחלה היתה [illegible] אחד [illegible] נא פי שנים ברוחך אלי (שם שם ט') מכאן אמרו שמנה נסים לאליהו ושש עשרה לאלישע. כ) כיוצא ב אף אני בחלומי (בראשית מ' ט"ז) לרבות שראה חלומו ופתרון חלומו של חבירו. כא) כיוצא בו אף ברי יטריח עב (איוב ל"ז י"א) מה ת"ל אף ללמדך שאנו [illegible] מטר [illegible] והקב"ה משיח עליהן להוריד מטר [illegible] כשם שהוא משיח עליהן להמטיר כך משיח עליהן להפסיק אחר שהמטיר [illegible] כל צרכו ת"ל אף לרבות. כב) מלמד שהמטר שהוא נקרא [illegible] משיח על העבים [illegible] על הארץ [illegible] קשה מרירתי ת"ל אף לרבות כג).

ממיעט כיצד המיעוט בשלוש לשונות אך רק מן. אך למעט כמו וישאר אך נח (בראשית ז' כ"ג) שאף נח היה [illegible] בענה. כד) כיוצא בו אך בעשור לחדש השביעי הזה יום הכפ' (ויקרא כ"ג כ"ז) מיעט שאינו מכפר אלא לשבים ואינו מכפר לשאינן שבים. כה) כיוצא בו ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש (בראשית ט' ה') יכול כשאול או כחנניה מישאל ועזריה ת"ל ואך. כו) רק למעט כמו רק אין יראת אלהים (שם כ' י"א) מה ת"ל רק יכול שלא היו יראין כל עיקר ת"ל רק מלמד שהיו יראין ואינן יראין. כז) כיוצא בו עד כמה פעמים אני משביעך אשר לא תדבר אלי רק אמת בשם ה' (מלכים א' כ"ב ט"ז) יכול שהיה מבקש אמת ממש ת"ל רק שלא עשה כן אלא שנתבייש מיהושפט מלך יהודה. כח) כיוצא בו רק אדמת הכהנים לבדם (בראשית מ"ז כ"ו) לפי שהיו המצרים מבזיין עצמן [illegible] ואומרין שיש להם חוק יכול נתן להם ת"ל רק אדמת הכהנים לבדם אותן שהיו כתובין בטמסיון [illegible] כלבה. כט) מן למעט כמו ויעמד העם על משה מן הבקר עד הערב (שמות י"ח י"ג) וכי כל היום כולו היה יושב והלא אין הסנהדרין יושבת אלא עד חצי היום [illegible] מיעט. ל) כיוצא בו וירעם מן שמים ה' (שמואל ב' כ"ב י"ד) יכול שהרעם נשמע בכל השמים ת"ל מן שמים אינו נשמע אלא כלפי [illegible] נתבע [illegible]. לא) כיוצא בו אדם כי יקריב מכם קרבן לה' מן הבהמה (ויקרא א' ב') ולא כל הבהמה. מן הבקר (שם שם) ולא כל הבקר להוציא [illegible] ונעבד [illegible]. לב)

מרבוי אחר רבוי כיצד גם את הארי גם את הדוב הכה עבדך (שמואל א' י"ז ל"ו) לרבות [illegible] אלא נאמר [illegible] אומר שלא היו אלא [illegible] גם את הארי גם את הדוב לרבות [illegible] ועוד [illegible]. לג) כיוצא בו כי גם את בניהם ואת בנותיהם ישרפו באש לאלהיהם (דברים י"ב ל"א) אלו נאמר בניהם ובנותיהם הייתי אומר שאין מקריבין אותן לע"ז אלא בנים ובנות בלבד [illegible] לרבות אבותיהן ואמותיהן שהיו מקריבין אותן לע"ז שנ' כי גם את בניהם ואת בנות [illegible] ראיתי גוי אחד שכפתו לאביו והקריבו לפני יראתו. לד) כיוצא בו ויאמר מפיבשת אל המלך גם את הכל יקח (שמואל ב' י"ט ל"א) לפי שהוא אומר לו אתה וציבא תחלקו את השדה (שם שם [illegible]) [illegible] גם את הכל

יקה אין לי אלא שדות בלבד מנין לרבות כל המטלטלין שלו ושלבית אביו ת"ל גם את הכל יקח. לה)

ממיעוט אחר מיעוט כיצד ויאמרו הרק אך במשה דבר ה' (במדבר י"ב ב') רק מיעוט ואך מיעוט מלמד שנידבר עם מרים ועם אהרן קודם למשה. וכן היא אומרת הלא גם בנו דבר (שם שם) ומנין שנידבר עם אהרן קודם למשה שנ' ויבא איש האלהים אל עלי ויאמר כה אמר ה' הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים לבית פרעה (שמואל א' ב' כ"ד) ומנין שנידבר עם מרים קודם למשה שנ' ותקח מרים הנביאה אחות אהרן (שמות ט"ו כ') וכי אחות אהרן ולא אחות משה אלא שנתנבית ועדיין היא אחות אהרן. לו) כיוצא בו ויאמר האיש הזקן שלום לך רק כל מחסורך עלי רק ברחוב אל תלן (שופטים י"ט כ') שני מיעוטין כאן שלא הספיק למלאות חסרונו ולא מקום לינתו אלא המה מטיבים את לבם והנה אנשי העיר אנשי בליעל נסבו על הבית (שם שם כ"ב) ואומר ויחזק האיש בפילגשו ויצא אליהם החוץ וידעו אותה ויתעללו בה (שם שם כ"ג). לז)

מקל והומ' מפורש כיצד כי את רגלים רצתה וילאוך (ירמיה י"ב ה') קל והומ' ואיך תתחרה את הסוסים (שם שם) לח). כיוצא בו ובארץ שלום אתה בוטח (שם שם) קל והומר ואיך תעשה בגאון הירדן (שם שם). לט) כיוצא בו בשושן הרגו היהודים ואבד חמש מאות איש (אסתר ט' י"ב) קל והומ' בשאר מדינות המ' מה עשו (שם שם). מ)

מקל חומר סתום כיצד נשבע להרע ולא ימיר (תהלים ט"ו ד') יכול אם נשבע להרע אינו מחליף דבורו. ואם נשבע להיטיב מחליף. וכי מה קשה על בני אדם לעשות להרע לעצמו או להיטיב לעצמו אם להרע אינו מחליף קל וחומר להיטיב לעצמו. ואיזה הוא להרע לעצמו שמותר לו לעשות ר' יוחנן אומ' כגון שהיה במדינת הים ואמ' אהא בתענית עד שאבוא לביתי. מא) כיוצא בו ושחד על נקי לא לקח (שם שם ה') יכול על נקי לא לקח לזכותו. אבל על רשע נטל שחד לפטרו אמרת על מי דרך בני אדם ליתן שחד על הצדיקים או על הרשעים הוי אומ' על הרשעים ומה אם על הצדיקים אינו נוטל שחד לזכותן קל והומ' על הרשעים לפטרן. מב)

מגזירה שוה כיצד נזיר היה שמואל כדברי ר' נהוראי נאמ' בשמואל ומורה לא יעלה על ראשו (שמואל א' א' י"א) ונאמ' בשמשון ומורה לא יעלה על ראשו (שופטים י"ג ה'). מה מורה האמור בשמשון נזיר אף מורה האמור בשמואל נזיר היה מורה מורה לגזירה שוה. מג) כיוצא בו ויאמר ה' אל יהושע היום הזה אחל גדלך (יהושע ג' ז') ונאמר במשה היום הזה אחל תת פחדך (דברי' ב' כ"ה) מה אחל שנאמר ביהושע העמיד לו חמה ולבנה אף אחל האמור במשה העמיד לו חמה ולבנה אחל אחל לגזירה שוה. מד) כיוצא בו נאמ' בדור המבול אנשי השם (בראשית ו' ד') ונאמ' במחלקתו שלקרח אנשי שם (במדבר ט"ז ב') מיכאן אמרו קשה היא המחלוקת שהיא שקולה כדור המבול אנשי שם אנשי שם לגזירה שוה. מה)

מבנין אב כיצד זה היסוד כל שהוא מלמד על כל מה שאחריו מאימתי נקרא יסוד משיהא הוא תחלה. אמר ר' היא מנין שכל דיבור ודיבור שהיה הקב"ה מדבר עם משה היה קורא משה משה ומשה משיב ואומ' הנני ת"ל ויקרא אליו מתוך הסנה ויאמר משה משה ויאמר הנני (שמות ג' ד') זה בנין אב לכולם לפי שהוא תחלה לדיברות נמצא מוכיח על הכל. מו) כיוצא בו ר' יוסי אומ' כל עצלות האמורה במשלי ברשעים הכתוב מדבר וכל הריצות שנאמרה בו בצדיקים הכת' מדבר בנין אב לכולם כל היום התאוו תאוה וצדיק יתן ולא יחשוך (משלי כ"א כ"ו) מז).

מדרך קצרה כיצד ואהיה מתהלך באהל ובמשכן (ד"ה א' י"ז ה') היה צריך לומ' מאהל אל אהל וממשכן אל משכן אלא שדיבר הכת' בדרך קצרה. מח) מאימתי הדבר נידון בדרך קצרה משיצטרך לו הענין ודאי. כיוצא בו ותכל דוד המלך לצאת אל אבשלום (שמואל ב' י"ג ל"ט)

היה צריך לומר ותכל נפש דוד המלך לצאת אלא שדבר הכתוב בדרך קצרה אע״פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות בית ה׳ (תהלים פ״ד י״ג. מט) כיוצא בו ויאמרתם לה׳ ויענדעו׳ (שופטים ז׳ י״ח) היה צריך לומר חרב ה׳ ולגדעון אלא שדבר הכתוב בדרך קצרה. נ)

מדבר שהוא שנוי כיצד אמ׳ ר׳ יוסי בר׳ חנינה ארבעים ושתים שנה היה הרעב ראוי לבוא למצרים שכן פרעה ראה שבע פרות רעות ושבע שבלים רעות, ופרעה

אמ׳ ליוסף ויוסף הוד ושנאן הרי ארבעים ושתים ולא עשה שם הרעב אלא שתי שנים בימי יוסף ואיתי ארבעים שנה אימתי היו בימי יחזקאל הכת׳ ונתתי את ארץ מצרים שממה ארבעים שנה (יחזקאל כ״ט י״ב) הוי לא נשנו אלא לצרה. נא) כיוצא בו אל תבטחו לכם על דברי השקר לאמר היכל ה׳ היכל ה׳ היכל ה׳ (ירמיה ז׳ ד׳) למה נשנה שלשה פעמים אמ׳ להם אל תהיו בוטחים על שלשה פעמים שאתם רואין בשנה שאם אין אתם עושין רצוני אף רגלכם איני רוצה כי הוא אומר שנאתי מאסתי חגיכם (עמוס ה׳ כ״א) [illegible] אמ׳ להן ראו שלשה מדות שנדרבו גם ישראל ונביאי הדור שלא יחרבו את זה. נב)

מסדור שנחלק כיצד ה׳ הטוב יכפר בעד (דה״ב ל׳ י״ח) בעד מי בעד כל לבבו הכין (שם פסוק י״ט) סדור ראוי להיות אלא שנחלק מאימתי היו אותן בסדור משמעות בענין. כיוצא

בו כי לבם צפנת משכל על כן לא תרומם (איוב י״ז ד׳) לא תרומם למי החלק ועד רעים (שם שם ה׳) למי שהוא חולק על דברי רעיו, ועיני בנים תכלינה (שם שם) סדור ראוי להיות אלא שנחלק. כיוצא בו דאם אין עזרתי בי ותושיה נדחה ממני (שם ו׳ י״ג) למי למס מרעהו חסד (שם שם י״ד) למי שמונע מרעהו חסד סדור ראוי להיות אלא שנחלק. נג)

מדבר שהוא בא ללמד ונמצא למד כיצד והיתה מסלה לשאר עמו אשר ישאר מאשור כאשר היתה לישראל ביום עלותו מארץ מצרים (ישעיה י״א ט״ז) מגיד הכת׳ מה

לעתיד לבוא כל גיא ינשא וכל הר וגבעה ישפלו והיה העקוב למישור והרכסים לבקעה (שם מ׳ ד׳) מלאך מלך לפניהן מגביה את השפל ומשפיל את הגבוה ועושה להן דרך כרטו׳ מישור, ממי אתה אומ׳ שמא ביציאת מצרים היה כן ת״ל כאשר היתה לישראל ביום עלותו מארץ מצרים, באת יציאת מצרים ללמד ונמצאת למדה. נד) כיוצא בו הודו קדוש יהיה (ישעיה ד׳ ג׳) הוא שמשמעו בנוסח שיהיה הוא נשמע מסוף העולם ועד סופו וכשהוא בא למפלתה של מצרים הוא אומר הוא בנו׳ [illegible] [illegible] קולו הולך מסוף העולם ועד סופו, בא הכתוב ללמד על מפלתה של מצרים ונמצא למד ממנה. נה)

מכלל שאחריו מעשה ואינו אלא פרטו של ראשון כיצד ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור (בראשית א׳ ג׳) יהי מאורת ברקיע השמים (שם שם י״ד) השומע סבור שהוא מעשה אחר ואינו אלא פרטו של ראשון דתניא הן הן מאורות שנבראו ביום ראשון ולא תלאן הכת׳ עד יום רביעי. נו) כיוצא בו ויברא אלהים את האדם בצלמו (שם שם כ״ז) הרי זה כלל ולבסוף הוא פירש מעשיו וייצר ה׳ את האדם עפר (שם ב׳ ז׳) ויפל ה׳ אלהים תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעותיו (שם שם כ״א) ויבן ה׳ אלה׳ את הצלע (שם שם כ״ב) השומע סבור שהוא מעשה אחר ואינו אלא פרטו של ראשון. נז)

מדבר הנתלה ברטן ממנו להשמיע את האזן מה שיכולה לשמוע כיצד יערף כמטר לקחי (דברים ל״ב ב׳) וכי הגשמים נתלים מן התורה שהתורה נמשלה בהן אלא לפי שהגשמים מריין את הכל והן מחיות בריאים כך דברי תורה הן חיי עולם ונמשלה בגשמים להשמיע את האזן מה שיכולה לשמוע. נח) כיוצא בו אריה שאג מי לא יירא אדני אלהים דבר (עמוס ג׳ ח׳) וכי אפשר בבריותיו כמותו שמדמין אותו לו אלא להשמיע את האזן בדרך שהיא שומעת. נט)

משני כתובים המכחישין זה את זה עד שיבא השלישי ויכריע ביניהן. כיצד כת' אחד אומ' ותהי ישראל שמונה מאות איש חיל שלף חרב (שמואל ב' כ"ד ט') וכת' אחד אומ' ויהי כל ישראל אלף אלפים ומאה אלף איש שלף חרב (דה"י א' כ"א ה') נמצא ביניה שלש מאות אלף הללו מה טיבן הכריע ובני ישראל למספרם ראשי האבות ושרי האלפים והמאות ושוטריהם המשרתים את המלך לכל דבר המחלקות הבאה והיוצאת חדש בחדש לכל חדשי השנה המחלקת האחת עשרים וארבעה אלף (שם כ"ז א') מלמד ששלש מאות אלף אלו היו כתובין בטמסון שלמלך ולא היו צריכין להימנות הא כיצד עשרים וארבעה לשני עשר חדש הרי מאתים שמונה ושמונים אלף נשתייר שנים עשר אלף לנשיאי ישראל השליכן הכת' כאן ו ללן להלן. ס) כיוצא בו כת' אחד אומ' כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכ' מכל שבטי' (דברים י"ב ה') וכת' אחד אומ' כי אם במקום אשר יבחר ה' באחד שבטיך (שם שם י"ד) הכריע ויתן דוד לארנן במקום שקלי זהב שש מאות (דה"י א' כ"א כ"ה) והלא לא נקנה אלא בחמשים שנ' ויקן דוד את הגורן ואת הבקר בכסף שקלים חמשים (שמואל ב' כ"ד כ"ד) ומה ת"ל שש מאות אלא שנתן דוד חמשים מכל שבט ושבט נמצא נתן משלו חמשים בלבד שלשבט יהודה נמצאו שני כתובים קיימין באחד שבטיך ומכל שבטיכם. ר' נחמיה אומ' דברי תורה עניים במקימן ועשירים במקום אחר שהן צריכין להביא ראייה ממקום אחר וכן הוא אומ' היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה (משלי ל"א י"ד). סא)

מדבר מיוחד במקומו כיצד ותדר נדר ותאמר ה' צבאות אם ראה תראה בעני אמתך (שמואל א' א' י"א) תניא משנברא העולם לא פתח אדם בלשון צבאות עד שבאת חנה ואמ' ה' צבאות אם ראה תראה. מפני מה נתייחד כאן השם הזה כך אמ' חנה לפני הקב"ה רבונו שלעולם שתי צבאות בראת בעולמך העליונים לא פרין ולא רבין ולא מתים. והתחתונים פרין ורבין ומתים. אם מן התחתונים אני אהא פורה ורובה כתחתונים. ואם איני פורה אל אמית כעליונים. סב) כיוצא בו כי שנא שלח אמר ה' אלהי ישראל (מלאכי ב' ט"ז) למה נתייחד כאן השם הזה והלא בשלש נבואות הללו חגי זכריה ומלאכי אין בהן אלא ה' צבאות אלא כדי להודיען שיחל הקב"ה שמו עליהן אע"פ שחטאו ועשו שלא כהוגן. סג)

מדבר שאינו מתפרש במקומו ומתפרש במקום אחר כיצד כת' ויטע ה' אלהי' גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר (בראשית ב' ח') שמענו שברא הקב"ה לאדם בגן עדן כל מיני תענוג אבל לא שמענו שברא לו חופות שלזהב ושלאבנים טובות ומרגליות היכן שמענו להלן כשהוא אומ' להירם מלך צור בעדן גן אלהים היתה כל אבן יקרה מסוכתיך (יחזקאל כ"ח י"ג). אמ' לו שמא אתה הוא אדם הראשון שעשיתי לו כל הכבוד הזה. מכלל שכל אלו נעשו לאדם הראשון. סד) כיוצא בו משפחת בני קהת יחנו (במדבר ג' כ"ט) משפחת הגרשני יחנו (שם שם כ"ג) שמענו שהי' שמונה משמרות במדבר. אבל לא שמענו שציוהו הקב"ה שיעשה את עשרים וארבעה משמרות היכ שמענו אלה פקדתם לעבודתם לבוא לבית ה' כמשפטם ביד אהרן אביהם כאשר צוהו ה' אלהי ישראל (דה"י א' כ"ד י"ט) מלמד שהיתה מצוה זו ביד משה ואהרן. סה)

מדבר שנ' במקצת ונוהג בכל אם כן מפני מה נאמ' במקצת מפני שהוא רוב הנמצא. כיצד ובשר בשדה טר' לא תאכלו (שמות כ"ב ל') כול בשדה לא בעיר אלא שדיבר הכת' בהווה שדרכו להיטרף בשדה לא בעיר. סו) כיוצא בו כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור מקרה לילה (דברים כ"ג י"א) אין לי אלא קרה לילה קרה יום מניין ת"ל ואיש כי תצא ממנו שכבת זרע (ויקרא ט"ו ט"ז) אם כן למה נאמ' מקרה לילה דיבר הכת' בהווה שדרכו שלכך בלילה יתר מן היום. סז) כיוצא בו אל תגזל דל כי דל הוא (משלי כ"ב כ"ב) אין לי אלא עני

עשיר מנין ת"ל כן ארחות כל בוצע בצע את נפש בעליו יקח. אם כן למה נאמ' דל שדיבר הכת' בהווה שדרכו שלדל ליגזל יתר מן העשיר. כח)

מדבר שנ' בזה והוא הדין לחבירו כיצד ויצר את העמודים נחשת שמנה עשרה אמה קומת העמוד האחד וחוט שתים עשרה יסוב את העמוד השני (מלכים א' ז' ט"ו) פירש הכת' קומתו שלאחד ועביו שלשני והוא הדין לשניהם שהן שוין בקומה ובעיגול. כט) כיוצא בו אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהלים צ"ז י"א) אין אתה יכול לומ' שיש לצדיק אור בלא שמחה ולישרי לב שמחה בלא אור. אלא אור לצדיק והוא הדין לשמחה. שמחה לישרי לב והוא הדין לאור. ומאימתי הנין אותן משיתקבצו שניהן כאחד שנאמרו בענין אחד ובפסוק אחד. ל)

מדבר שנ' בזה ואין ענין לו אבל הוא ענין לחבירו תנהו ענין לחבירו שהוא צריך לו כיצד וזאת ליהודה (דברים ל"ג ז') אם אינו ענין ליהודה שהרי כבר נאמ' שמע ה' קול יהודה (שם שם) תנהו ענין לשמעון שהרי שמעון צריך לו ואין יהודה צריך לו. לא) כיוצא בו גם זרע יעקב ודוד עבדי אמאס (ירמיה ל"ג כ"ו) אם אינו ענין ליעקב שהרי הוא אומ' מקחת מזרעו מושלים אל זרע אברהם ישחק ויעקב (שם שם) תנהו ענין לאהרן ראיה לדבר שהוא אומ' הלא ראית מה העם הזה דברו לאמר שתי המשפחות אשר בחר ה' בהם וימאסם (שם כ"ד) מה הן שתי משפחות הללו כהונה ומלכות. לב)

מדבר שדורש לשתי מדות ואתה נותן לו בית היפה שבשתיהן כיצד צדיק כתמר יפרח (תהלים צ"ב י"ג) ... כארז בלבנון ישגה (שם שם) ... נמצא נותן לו בית היפה שבשתיהן. לג) כיוצא בו יערף כמטר לקחי (דברים ל"ב ב') מה המטר חיי העולם כך דברי תורה חיים לעולם או מה המטר הזה מקצת העם שמחים בו ומקצת העם מצירין בו ... מצירין בו ... מצירין בו דברי תורה כן ת"ל תזל כטל אמרתי מה הטל הזה כל העולם שמחין בו כך דברי תורה כל העולם שמחין בהן. או מה הטל הזה מיעט כך דברי תורה מיעטין ת"ל יערף כמטר לקחי. לד)

מדבר שחבירו מוכיח עליו כיצד מהן בכתוב יפה אף ... יפה נוף משוש כל הארץ ... יפה היא ... ואינה עולה אלא שחבירו הראשון מוכיח עליו ... לה)

מדבר שהוא מוכיח על חבירו כיצד קול ה' יחיל מדבר יחיל ה' מדבר קדש (תהלים כ"ט ח') וכי מדבר קדש ... ולא כל המדברות ... אלא מפני שהוא התקין ... ותשבו בקדש ימים רבים (דברים א' מ"ו). כיוצא בו קול ה' יחולל איילות (שם ט') וכי האיילות בלבד חלות ... והלא כל ... אם כן למה נאמ' איילות מפני שהן ... לו)

מדבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד על עצמו כיצד וישלח יהושע בן נון שנים אנשים מרגלים חרש לאמר לכו ראו את הארץ ואת יריחו (יהושע ב' א') ויריחו בכלל היתה ולמה יצאת ללמד על עצמה שהיתה שקולה כנגד כל ארץ ישראל. כיוצא בו ויפקדו מעבדי דוד תשעה עשר איש ועשהאל (שמואל ב' ב' ל') עשהאל בכלל היה ולמה יצא ללמד על עצמו יצא שהיה שקול כנגד כולם. לז) כיוצא בו ביום הציל ה' אתו מכף כל איביו ומכף שאול (שם כ"ב א') והלא שאול בכלל היה ולמה יצא ללמד על עצמו שהיתה רדיפתו קשה כנגד כל האויבים. לח)

מדבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד על חבירו כיצד ולא תקחו כפר לנפש רוצח (במדבר ל"ה ל"א) והלא הריגת הרוצח בכלל כל העונשין ולמה יצאת ללמד לרוצח היא שאין לוקחין כפר אבל לוקחין כפר לשן ועין ויד ורגל ולשאר חבילות. פ) כיוצא בו שדך לא תז' וכרמ' לא תזמ' את ספיח קצירך לא תק' ואת ענבי נזי' לא תבצר (ויקרא כ"ה ד' ה') והלא הזריעה והקצירה והזמירה ודבצירה בכלל כל המלאכות היו ולמה יצאו ללמד שעל ארבע עבודות אלו הוא שחייב לדוציא החישה ועדירה וניכוש וכיסוח וביקוע וכיוצא בהן שאין חייבין עליהן. פא)

ממשל כיצד אם יקום והת' בחוין על משענתו (שמות כ"א י"ט) על בריו. שאם אתה אומ' על מקלו עדיין יולה הוא אלא מלמד שקרא הכת' גופו משענת. כיוצא בו אם זרחה השמש עליו דמים לו (שם כ"ב ב') וכי עליו לבדו זרחה הש' והלא על כל באי העולם השמש זורחת ומה ת"ל אם זרחה השמש עליו אלא מה השמש שלום לעולם אף זה אם היה יודע שהוא שלום ממנו והרגו הרי זה חייב עליו. פב)

מכנגד כיצד במספר הימים אשר תרתם את הארץ ארבעים יום יום לשנה (במדבר י"ד ל"ד) הניעם ארבעים שנה כנגד ארבעים יום שתרו את הארץ לומ' שזה כנגד זה. כיוצא בו ויאמר ה' אל יהוא יען אשר הטיבות לעשות הישר בעיני ה' ככל אשר בלבבו עשית לבית אחאב בני רבעים ישבו לך על כסא ישראל (מלכים ב' י' ל') למה בני רבעים כנגד ארבעה דורות שהיתה משפחת בית אחאב קיימת ונעקרה על ידו ואלו הן עמרי ואחאב ויורם ובניו. ומנין שהיו לו בנים שנ' ונרד לשלום בני המלך (שם שם י"ג) ארבעה כנגד ארבעה. פג)

מלשון גימטריא כיצד וירק את חניכיו ילידי ביתו שמונה עשר ושלש מאות (בראשית י"ד י"ד) זה אליעזר דחושבנה הכי הוה. פד)

מרמז כיצד בזאת יבא אהרן אל הקדש (ויקרא ט"ז ג') רמז לו שמקדש ראשון עמד ארבע מאות שנה ועשר שנים מנין בזאת. כיוצא בו כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם בארץ (דברים ד' כ"ה) רמז להן שהן יושבין בארץ שמונה מאות שתים וחמשים שנה מנין ונושנתם ולבסוף גולין דכת' וישקד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלהי' (דניאל ט' י"ד) משום דצדיק הוא וישקד על הרעה ויביאה עלינו אלא אמ' ר' ירמיה בר אביה צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהקדים והגלה גלות צדקיה ועדיין גלות יכניה קיימת וכמה הקדים שתי שנים למאי הקדים לנושנתם. פה) כיוצא בו כה אמר ה' אלהי ישראל על הרועים הרועים את עמי אתם הפיצותם את צאני ותדיחום ולא פקדתם אותם הנני פוקד עליכם את רוע מעלליכם נאום ה' (ירמיה כ"ג ב'). כיוצא בו ואם משא ה' תאמרו לכן כה אמ' ה' יען אמרתם את הדבר הזה משא ה' ואשלח אליכם לאמר הכר לא תאמרו משא ה' לכן הנני ונשיתי אתכם נשוא (שם כ"ג ל"ח ל"ט) פו). כיוצא בו ותאמרו לא על כי כוס ננוס על כן תניסון (ישעיה ל' ט"ז) ללמדך שבלשון שחטאו בו בלשון נידונו.

מחילוף האותיות כיצד הנני מעיר על בבל ועל יושבי לב קמי (ירמיה נ"א א') כשאתה מחליף לב קמי באת בש נמצא כשדים. כיוצא בו ומלך ששך ישתה אחריהם (שם כ"ה כ"ו) כשאתה מחליף ששך באת בש יבוא בבל. פז)

מנוטריקון כיצד כנון אברהם אב המון (בראשית י"ז ה'). פח) וכרמל בצקלונו (מלכים ב' ד' מ"ב) רך מל שהוא רך ומלל. בצקלנו בא ויצקלנו ואכלנו יגיי היה. פט) צפנת פענח (שמות מ"א מ"ה) צופה פורה נביא תומך פותר עברי נבוק הוזה. צ) נמרצת (מלכים א' ב' ח') נואף ממזר רשע צורר תועבה. צא)

ממוקדם ומאוחר שהוא בענין כיצד ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שוכב בהיכל ה' (שמואל א' ג' ג') והלא אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד שנ' ויבא המלך דוד וישב לפני ה' (שמואל ב' ז' י"ח) מה ת"ל ושמואל שכב בהיכל ה' אלא מוקדם הוא ונר אלהים טרם.

יכנה בהיכל ה' ושמואל שכב במקומו. כיוצא בו עיני ה' אל צדיקים ואזניו אל שועתם פני ה' בעושי רע להכרית מארץ זכרם צעקו וה' שמע (תהלים ל"ד ט"ז י"ז י"ח) מוקדם הוא. צב)

מוקדם ומאוחר שהוא בפרשיות כגון אני קהלת הייתי מלך על ישראל בירושלים (קהלת א' י"ב) אמר ר' שמואל בר יצחק זו היא ראוי להיות תחלת הספר כספר קהלת אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה. צג) כיוצא בו כי תבאו אל ארץ כנען ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחזתכם (ויקרא י"ד ל"ד) ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא זו היא ראוי להיות תחלת פרשת נגעים אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה. צד) תני רבי יהודה וידבר ה' אל משה במדבר סיני בשנה השנית (במדבר ט' א') זה היה ראוי להיות תחלת ספר וידבר אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה. צה) אמ' ליה ההוא מינא לר' אבהוא כתי' מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו (תהלים ג' א') וכתי' מזמור לדוד בברחו מפני שאול במערה (תהלים נ"ז א') הי מנייהו קודם מעשה אבשלום קודם או מעשה שאול אמ' ליה אתון דלא דרשיתו סמוכין קשיא לכו קראי אהדדי אנן דדרשינן סמוכין לא קשיא לן קראי אהדדי דאמר ר' יוחנן סמוכים מן התורה מנ' שנ' סמוכים לעד לעולם (תהלים קי"א ח') למה נסמכה פרשת אבשלום לפרשת גוג ומגוג לומר לך שאם יאמר אדם לך כלום יש לך עבד שמורד ברבו אמר לו יש לך בן שמורד באביו אלא הוה (שם? ...) צו)

אלו הן המדות שהאגדה נדרשת בהן מגזרת המקרא על כמה פנים וכן הוא אומ' הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע (ירמיה כ"ג כ"ט) תנא דבי ר' ישמעאל מה פטיש זה נחלק לכמה ניצוצות כך מקרא אחד יוצא לכמה טעמים ואי טעם אחד יוצא משני מקראות. צז) הרי הוא אומר כי בא החלום ברוב ענין (קהלת ה' ב') וידוע ... דברי הלכות שאין לא מעלין ולא מורידין ... אחד יוצא לכמה ענינים. צח) דברי תורה ... את כמה וכמה שמקרא אחד יוצא לכמה טעמים. וכן הוא אומר כי לא דבר רק הוא מכם (דברים ל"ב מ"ז) אין לך אות מן התורה וכל שכן תיבה וכל שכן פסוק אחד וכל שכן פרשה שאינו יוצא לכמה טעמים. צט) ונדרש על כמה פנים. הדרשן, ק) יתן בלבנו אהבתו ויראתו ויבינו להשתעשע בתורתו ולהתבונן בסוד דבריה, ולהשיג כל סתריה, לדרוש כל משליה ולהתעסק בכל אשליה, ולהגות בה יומם ולילה ולשנות בארבעה לעד נצח סלה אמן כן יאמר אשר לו הגדולה ומרומם על כל ברכה ותהלה.

הערות

א ע׳ ספרי ואתחנן ע״ג ע״א.

ב צ״ע שם.

ג ע׳ ספרי שם ע״ד ע״א.

ד ע׳ ל״ב מ״ות הנדפסים עם הש״ס במס׳ ברכות וג״כ הנוסחא כמו שהיא בס׳ נתיבות עולם להר״ר צבי הירש ב״ר שמחה קאצינעלינבויגען, וע״ע חולין פ״ט ע״א, ובכ״ב כאבפסת.

ה צ״ע וע׳ ספרי פ״ה ע״א, ובכ״ב שמתוך כך אתה בא להכיר את מי שאמר והיה העולם למד לך אגדה שמתוך כך אתה מכיר את התורה ודברי בוראך וכו׳.

ו ע׳ אדר״נ נ״א פכ״ט ובכ״ב זה הוא גביר ואינו מזין, וכן שם ג״כ חכם וירא חטא במקום ויראת חטא.

ז ע׳ שבת ל״א ע״א וע״ב ובגליון הש״ס שם ובר״ח שם ובכת״ב ארין במקום אריין.

ח ע׳ אדר״נ נו״א פכ״ח ובהערות שם.

ט בכ״ב האגדה.

י בכ״ב השלישי.

יא בכ״ב ענין היא.

יב מן מדבר עד עצמי ליתא בכ״ב.

יג בכ״ב בפרישות.

יד פסחים כ״ב ע״א.

טו ע׳ כתובות ק״ג ע״א.

טז ע׳ ב״ר פנ״ג ס״ח ובנ״ש ובפרט בפסיקתא רבתי קע״ד ע״א.

יז צ״ע. ובכ״ב עדים משלו.

יח ע׳ ערכין ז׳ ע״א ובכ״ב בבא זאת הסירה.

יט צ״ע וע׳ תמורה ל׳ ע״ב בדעת ב״ש שם אבל קשה לומר שכוון לזה. ובכ״ב ותערובתן.

כ ע׳ בס׳ נתיבות עולם ובביאורים שם למדה זאת ובכת״ב כמו ויאמר איה ה׳ אלהי אליה אף הוא ויכה את המים מלמד שנעשה וכו׳.

כא צ״ע וע׳ ב״ר פפ״ח ס״ה.

כב ע׳ בל״ב מדות שם וילקוט וירא רמז צ״ב.

כג צ״ע וע׳ כתובות י׳ ע״ב בענין שגשם מדה. ובכ״ב המיעוט ב׳ ג׳ לשונות רק ואך וכו׳.

כד ע׳ ב״ר פל״ב ס״א ובנ״ש.

כה ע׳ ת״כ ק״ב ע״א ושבועות י״ב ע״א וילקוט נח רמז נ״ד.

כו ע׳ ב״ר פל״ד ס״ג.

כז ע׳ בל״ב מדות ובילקוט שם ובכ״ב ת״ל רק מעט משמעו באזניהם הוו יראים וכה״א וייראו האנשים מאד.

כח ע׳ בל״ב מדות ובילקוט שם.

כט צ״ע וע׳ לקמן עמוד תרצ״ז.

ל ע׳ בל״ב מדות ובביאורים שם. וע״ע שבת י׳ ע״א ורמב״ם הלכות סנהדרין פ״ג ה״א. ובכ״ב הרי מיעט.

לא ע׳ ל״ב מדות ובביאורים שם.

לב צ״ע וע׳ תו״כ ויקרא ד׳ ע״ד.

לג ע׳ מדרש שמואל פ״כ ובהערות מהרש״ב שם ובילקוט שמואל רמז קכ״ז. ובכ״ב מלת בלבד ליתא וגרים ג״כ הוב וגו׳.

לד ע׳ ספרי ראה צ״א ע״ב ובמ״ע שם וע״ע בילקוט שם רמז תתפ״ח ובכ״ב אני ראיתי בן אחד שכפתי וכו׳.

לה צ״ע. ובכ״ב לפי שהוא אומר אמרתי אתה וצבא וכו׳ לרבות כל מטלטלין שלו וכו׳.

לו ע׳ בל״ב מדות ובביאורים שם ובתנחומא מדרש״ב ח״ב ח׳ ע״א.

ובכ״ב אחות למשה.

לז צ״ע.

לח ע׳ בל״ב מדות וע׳ ב״ר פצ״ב ס״ז ובנ״ש.

לט צ״ע וע׳ בב״ר שם.

מ ע׳ בל״ב מדות.

מא ע׳ בל״ב מדות וע״ע ילקוט תהלים רמז תרס״ה. וע׳ תענית י״ב ע״א ובנ״ש על דברי ר״י ובכ״ב יכול אם נשבע להרע וכו׳.

מב ע׳ בל״ב מדות.

מג ע׳ בל״ב מדות שם וע״ע משנה נזיר ס״ו ע״א ומדרש שמואל פ״ב. ובכ״ב בשמשון נזיר היה אף וכו׳ בשמואל נזיר היה.

מד ע׳ בל״ב מדות. וע״ע תענית ע״ז כ״ה.

מה צ״ע.

מו עי׳ תו״כ ריש פ׳ ויקרא ובמ״ר פי״ד סב א. ועי׳ בילקוט שמות רמז קע״ג.

מז צ״ע ובפסוק שקודם זה במשלי תאות עצל וגו׳.

מח עי׳ בה״ב מדות וע׳ בפנים על לשון המקרא שם.

מט עי׳ בה״ב מדות שם.

נ צ״ע.

נא עי׳ בה״ב מדות ובביאורים שם ועי׳ בילקוט מקץ רמז קמ״ו וב״ר פפ״ט ס״ט ובמפרשים ובפרט בפירוש המיוחס לרש״י שם.

נב עי׳ בה״ב מדות ובביאורים שם.

נג עי׳ בה״ב מדות ובביאורים שם, ועי׳ בפירש״י ברה״י שם. ובב״א יתר מן בעד מי עד בסוף ירושלמי ע״פ ס״ב. וצ״ע על הדוגמא האחרונה ועי׳ שבת ס״ב ע״א ועי׳ ח״ר פ״פ ס״ב.

נד צ״ע.

נה עי׳ בה״ב מדות שם, ועי׳ ב״ר פ״ב ס״ה. ובב״א יתר מי הא שמעוני עד מגרש ילד ירושלמי ע״פ ס״ב.

נו צ״ע, ועי׳ תענית ל״ב ע״א ועי׳ ר״ב פ״ד.

נז עי׳ בה״ב מדות ועי׳ ילקוט בראשית ס״ה. ובב״ב ספר שהוא ענין אחד וגו׳.

נח עי׳ בה״ב מדות שם, ובב״ב כדי להשמיע את האוזן וגו׳.

נט עי׳ בה״ב מדות שם ועי׳ אדר״נ נ״א פ״ב ובדעות את ע״א שם. ובב״ב להשמיע האוזן מה שיכולה היא לשמוע.

ס עי׳ בה״ב מדות ובביאורים שם ועי׳ במפרשים לתהלים שם ובפרט ברד״ק שם שמסכים ביחד עם תוספתא שלפנינו ועי׳ בבריתא דבתי מדות ע״א ובמ״ע שרי. ובב״ב ששי האלפים וששי המאות וכו׳ ששלש מאות אלף בחורי בשמשי וכו׳ הרי מאתים שמונים ושמונה אלף נשתיירו וכו׳

סא עי׳ בה״ב מדות שם ועי׳ ובפנים רש״י ע״ב ספרי נשא י״ג ע״ב ובנ״ש במ״ע במ״ר פ״א ס״ו ופרי״א פל״ו ובביאור הגדול שם את צ״ע. ועי׳ ירושלמי ר״ה נ״ח ע״ד על דברי ר׳ נחמיה ובב״ב כתוב אחד אומר כי אם אל המקום אשר יבחר ה׳ אלהיך וכת׳ אחד אומר ובמ׳ י״ג מ״ש צ״א נתן משלי וכו׳ והביא ראיה לכך מעולים אחד וכו׳.

סב עי׳ בה״ב מדות שם פירש״י לישמעאל שם ובס״ר קע״ט ע״ב ובמ״ע שם ועי׳ ברכות ר״א ע״ב על המאמר משנברא העולם וכו׳. ובב״ב תניא מ״י״ס שנ״ב ר״א העולם וכו׳ ושני צבאות וכו׳ לא פרין ולא רבין וכו׳ ואם אין אני פרה ורבה.

סג עי׳ בה״ב מדות ובביאורים שם. ועי׳ ירושלמי קדושין נ״ח ע״ג וב״ר פ״ח ס״ה.

סד עי׳ בה״ב מדות שם וילקוט בראשית רמז ב׳ ועי׳ ב״ר פי״ח ס״ב ובנ״ש בפירוש מדרו״י שם ובס״ר ס״ב ע״א וע״ב ובמ״ע שם.

סה עי׳ בה״ב מדות, ועי׳ תוספתא תענית פ״ג ובבבלי שם כ״ה ע״א וע״ב.

סו עי׳ בה״ב מדות ועי׳ מכילתא משפטים צ״ד ע״א וק״ג ע״א וברקה שם לפני וילחם משפטים רמז שנ״ב. ובב״ב שורש הרשות בשדה וכו׳ מי רועה.

סז עי׳ בה״ב מדות, ועי׳ ספרי כי תצא ר״ב ע״ב [illegible] ע״א. ועי׳ בכתר שם וילחם שם.

סח עי׳ בה״ב מדות ובירושלמי שם. ובב״ב א״ב לפי נאמר הר ארץ שרביה.

סט עי׳ בה״ב מדות שם ועי׳ במפרשים בגירסא שם ובפרט בפי׳ הרד״ר שם.

ע עי׳ בה״ב מדות שם. ובב״ב ודוא חרוי ראוי מאומה רעי כאחד הראוי ושעורי וכו׳.

עא עי׳ בה״ב מדות שם ועי׳ בספרי בהר [illegible] ע״ב [illegible] [illegible] וכו׳ בבריתא [illegible] [illegible] ע״ב.

עב עי׳ בה״ב מדות שם ועי׳ ב״ר [illegible] שם ובב״ב [illegible] בראש המאמר וכו׳ [illegible] [illegible].

עג עי׳ בה״ב מדות שם ועי׳ במ״ר פ״ו ס״א ובפירוש מדרו״י שם. ובב״ב נמצא נותן בה הוספה וכו׳.

עד צ״ע וע׳ ספרי האזינו קל״א ע״ב.
עה ע׳ בל״ב מדות.
עו צ״ע.
עז ע׳ בל״ב מדות וע׳ ספרי עקב ע״ה ע״ב. ובכ״י
הלו מלפני ולמה נאמ׳ קדש להוציא על
המדברות כולן מפני שהוא וכו׳.
עח ע׳ בל״ב מדות וע׳ ספרי ס״פ עקב פ״ו ע״א.
ובכ״י ויהו היתה בכלל ולמה וכו׳ שהיא
שקולה וכו׳.
עט ע׳ בל״ב מדות וע״ע מדרש תהלים מזמור צ׳.
ובכ״י שאול בכלל היה.
פ ע׳ בל״ב מדות וע״ע ב״ק פ״ו ע״ב תו״כ ס״פ
אמור ק״ה ע״ב. ובכ״י מדבר שהיה בכלל
ויצא ללמד וכו׳ הריות יוצא בכלל כל
העונשין היתה.
פא צ״ע וע׳ מו״ק ז׳ ע״א ורמב״ם פ״א מהלכות
שמיטה ויו״ב ה״ג.
פב ע׳ בל״ב מדות שם וע״ע מכילתא משפטים
פ״ב ע״ב ופ״ט ע״א וע״ב וירושלמי סנהדרין
פ״י ע״ג ובנ״ש. ובכ״י מלת יהיו היתא.
פג ע׳ בל״ב מדות במדת מענין ובביאורים שם
וע״ע ילקוט שלח רמז תשמ״ד ע״ש. וע״ע
ברש״י ורד״ק במלכים שם. ובכ״י הנעם
במדבר.
פד ע׳ בל״ב מדות וע׳ ב״ר פמ״ג ס״ג ובנ״ש.
ובכ״י ושליש מאות ולא היה עמו אלא
אליעזר דהשבנה הכי הוה.
פה צ״ע וע׳ במ״ר פ״ח סוף סכ״א על הדרשה
על ביאת וסנהדרין ל״ח ע״א וגטין פ״ח ע״א
הדרשה על ונושנתם. ובכ״י רמז להן שיהיו
יושבין וכו׳ למאי דקדים למנין ונושנתם.
פו ב״ם אי״ה עירבוב כאן וג״כ הסידור אינו
מסכים עם מנין המדות למעלה. ובכ״י מכנגד
כיצד אבל כבר נתבארה מדה זאת לעיל.
ובמדרש החפץ גרס מל״שון כיצד והאמרו
לא כי על סוס נסים וכו׳ ובכת״י אחר מל״ב
מדות מצאתי שהמדה מתחלת מנין שדורשין
אגדה בלשון אגדה שנ׳ לכן הנני ונשיתי וכו׳
וע׳ ספר משיב דבר להר״י רייפמאנן ז״ל צד
י״ג ומ״ז.
פז ע׳ בל״ב מדות במדת גימטריא. וע״ע במ״ר
פי״ט ס״ה ע״ש.
פח ע׳ בל״ב מדות וע׳ ב״ר פמ״ו ס״ז ושבת ק״ה
ע״א על כל המאמר ובד״ם שם.
פט בכ״י נמלל ב״ר בצקלנו בא ויצקלנו
ויאכלנו ינאי הוה. ומלת ונו׳ יכול להקרות
ג״כ וגואי ונכתב למעלה פירוש נ״א ה.
ובתו״כ ויקרא י״ב ע״ד בצקלונו בא ויצק לנו
ואכלנו ונאוה היה. ובל״ב מדות ושבת שם
הגשריקון של בצקלונו חסר.
צ צ״ע וע׳ לקמן במה״ג לפסוק זה ובנ״ש ובכ״י
פותר עיים נכוי.
צא ע׳ בל״ב מדות שם ושבת שם.
צב בכ״י באה כאן מדת ממוקדם ומאוחר שהיא
בפרשיות וע׳ בל״ב מדות שם. ובבא זאת
היא לקמן אחרי המלות ונדרש על כמה פנים.
וע׳ קדושין ע״ח ע״ב וע״ע במפרשים לשמואל
שם.
צג צ״ע וע׳ מכילתא בשלח מ׳ ע״ב וקה״ר לפסוק
זה. ובכ״י ראוי הוא תהלת ספר קהלת.
צד צ״ע וע׳ ויקרא רבה פי״ז ס״ד ובנ״ש ואף
נגעים על האדם תחלה הן באין בביתו וכו׳
ובפירוש מהרז״ו ע״ש וגם נשתמט מדרש זה
מהספרים שעליו סמכו בהדרשה הנ״ל. ובכ״י
ראוי להיות תחלת נגעים.
צה צ״ע וע׳ ספרי בהעלותך ט״ו ע״ב וילקוט שם
עפ״ז ופסחים ו׳ ע״ב. ובכ״י כיוצא בו תני
חזקיה וכו׳.
צו צ״ע וע׳ ברכות י׳ ע״א ובד״ס שם. ובכ״י
מעשה דאבשלום קדים או מעשה דשאול
וכו׳ שאם יאמר לך אדם וכו׳ אמור לו
יש מ״א יש לך וכו׳ אלא דהוה הכי נמי דהוי.
צז ע׳ סנהדרין ל״ד ע״א ובנ״ש.
צח צ״ע. ובכ״י חלום אחד הוא יוצא.
צט בכ״י לכמה ענינים.
ק בכ״י והרחמן ברוך הוא יתן וכו׳.

בראשית ברא

מרשות מי שברא עולמו לימים ששה. בחפצו ומאמרו לא בעמל ולא בהרגשה.
יתברך שמו אשר עשה את הים ואת היבשה. הוא אלהינו ואפס זולתו אדיר בקדושה.
ברך שביעי וקידשו ונתנו לעמו מורשה. להיות מנוחה ועונג מעבודת זמן הקשה.
כן יקדשינו צורנו לעד ולא לעולם נבושה. יקרב קין גאולתינו ויוציא את האבן הראשה.
יחזירנו אל גבולינו ויטעינו ואל יתושה. יחדש ימינו כקדם למענו ולמען אבות שלשה.

ככת' הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה.

אקרא לאל המושיע לעמו מכל צריהם. אשר כמה פלאים ונסים עשה לעיניהם.
יזכור ברית אבות ויעמידה לבניהם אחריהם. יתמיך גורליהם ואל יתן למוט רגליהם.
יחזק זרועם באהבתו ואל ירפו ידיהם. ישלח להם מושיע ורב ויאיר את פניהם.
אז ישכילו ויאמינו כי ה' הוא אלהיהם. היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם.

הוא הבורא שמים וארץ וכל אשר ביניהם.
ככת' כה אמר האל ה' בורא שמים ונוטיהם.

ד"ה שי"ה כה אמר האל ה' בורא השמים ונוטיהם (ישעיה מ"ב ה') מה ת"ל האל ה' ר' אליעזר אומר עד שלא נברא העולם היה הקב"ה ושמו בלבד שנאמר אני ה' הוא שמי (שם מ"ב ח') ולהלן הוא אומר ושמו את שמי (במדבר ו' כ"ד) מה להלן שם המפורש אף כאן שם המפורש, כיון שעלה בדעתו לברות עולמו (וקרא) [קרא] עצמו אל ואלהים שדי ואהיה וצבאות, בשם ה' אל עולם. אלהי עולם ה'. אני אל שדי (בראשית ל"ה י"א) שאמרתי לעולם די וכן בכלן. לכך נאמר כה אמר האל ה' בורא השמים ונוטיהם. (א) אמר ר' יהודה אמר רב בשעה שברא הקב"ה את העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעיות שלשתי עד שגער בו הקב"ה והעמידו שנא' עמודי שמים ירופפו ויתמהו מגערתו (איוב כ"ו י"א) והינו דאמר ר"ש לקיש מאי דכת' אני אל שדי אני שאמרתי לעולם די. ואמר ר"ש לקיש בשעה שברא הקב"ה את הים הגדול היה מרחיב והולך בכל העולם כילו כשתי פקעיות שלשתי עד שגער בו הקב"ה ויבשו שנ' גוער בים ויבשהו (נחום א' ד'). (ב) ד"א בורא השמים מדת בשר ודם אינה כמדת הקב"ה בשר ודם עושה ספינה בתחלה מביא קורות ואחר כך מביא חבלים ואחר כך מביא התרנין ואחר כך מעביר את המוטין (ג) אבל הקב"ה בוראיהן ומעמידן כאחד דכת' בורא השמים ונוטיהם כת' שמשעה

(א) ע' פרקי דר"א פ"ג ולפיכך הביא המאמר על שם ר' אליעזר. וע"ש בהגהות הרד"ל אות י' ועי' במורה נבוכים ח"א פרק ס"א.
(ב) ע' חגיגה י"ב ע"א. (ג') ע' ב"ר פי"ב סי"ב. ונראה שעירבב העיקר עם הפירוש ועי' ברש"י שם. ובס' שצ"ל ואח"כ מ"ע מ"י ד
עלית את הנוטים ובי"ם מ"ב י"א עלית נוטים. וע"ע פירוש המפרשים על מאמר ריב"ל ב"ר ח"א ע"א כל מעשה בראשית

שנבראו מיד לפי צורתן ונפשן ודעתן ורצון בוראן. רוקע הארץ וצאצאיה. (ישעיה מ״ב ה׳) ר׳ יוסי אומ׳ אוי להן הבריות שהן רואין ואינן יודעין מה הן רואין, מהלכין ואינן יודעין על מה הן מהלכין. אמרו לו כיצד. אמר להן ארץ על עמודים עומדת שנ׳ המרגיז ארץ ממקומה ועמודיה יתפלצון. (איוב ט׳ ו׳) ועמודים על מים שנ׳ לרוקע הארץ על המים. (תהלים קל״ו ו׳) ומים על הרים שנ׳ על הרים יעמדו מים (שם ק״ד ו׳) והרים על רוח שנאמר כי הנה יוצר הרים ובורא רוח. (עמוס ד׳ י״ג) ורוח על סערה שנא׳ רוח סערה עושה דברו. (תהלים קמ״ח ח׳) וסערה תלויה בזרועו של הקב״ה שנא׳ ומתחת זרועת עולם. (דברים ל״ג כ״ז) ורבנן אמרין הארץ על שנים עשר עמודים עומדת שנ׳ יצב גבולות עמים למספר בני ישראל (שם ל״ב ח׳) ויש אומרין על שבעה עמודים עומדת שנ׳ הצבה עמודיה שבעה. (משלי ט׳ א׳) ויש אומרין על עמוד אחד ושמו צדיק דכת׳ וצדיק יסוד עולם (שם י׳ כ״ה) (ד) דבי ר׳ ישמעאל אמרו ללמדך שאין העולם עומד אלא בזכות הצדיקים. (ה) אמר ר׳ חייא בר אבא ראה הקב״ה שהצדיקים מועטין עמד ושתלן בכל דור ודור שהן עמודו של עולם. וכן הוא אומר כי לה׳ מצוקי ארץ וישת עליהם תבל. (שמואל א׳ ב׳ ח׳) (ו) לכך נאמר רוקע הארץ וצאצאיה נותן נשמה לעם עליה (ישעיה מ״ב ה׳) בוא וראה שאין מדת הקב״ה כמדת בשר ודם. בשר ודם צר צורה ואינו יכול ליתן בה נשמה אבל הקב״ה צר צורה ונותן בה נשמה שנא׳ נותן נשמה לעם עליה. ר׳ שמעון בר אבא בשם ר׳ יוחנן שני דברים לא כשף ולא צייר יכול לעשותן ואלו הן הנשמה והקרבים ושניהם מקלסין להקב״ה הוא שדוד אומר ברכי נפשי את ה׳ וכל קרבי את שם קדשו. (תהלים ק״ג א׳) ואומר כל הנשמה תהלל יה. (שם ק״ו ו׳) ורוח להלכים בה מגיד הכתוב שאלמלי רוח בעולם אין הנשמה מועלת בגוף כלום ואלמלי נשמה בגוף כדי להכניס ולהוציא הרוח לא היה יכול לעמוד לכך נאמר נותן נשמה לעם עליה ורוח להלכים בה. (ז) תנן התם אין דורשין בעריות בשלשה ולא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו וכל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאלו לא בא לעולם מה למעלן מה למטן מה לפנים מה לאחור. וכל שלא (ח) חס על כבוד קונו ראוי לו כאלו לא בא לעולם. (ט) תנו רבנן אין דורשין בעריות בשלשה הרי זה מן המשנה. מן המקרא מנין שכן את מוצא שכל הפרשיות שבתורה לא אמרן הקב״ה למשה אלא בלשון רבים דבר אל כל עדת בני ישראל (ויקרא י״ט א׳) צו את בני ישראל (שם י״ד ב׳) ואל בני ישראל תדבר (שם ט׳ ג׳) וכיון שבא לפרשת עריות פתח בה בלשון יחיד איש איש אל כל שאר בשרו לומר לך איש ואשה דורשין שלשה אין דורשין שלא יהא אחד טרוד בשאילת הרב והשנים נושאין ונותנין בדבר ואין שומעין ומורין בהן להקל. (י) ולא במעשה בראשית בשנים שנ׳ כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ כו׳ (דברים ד׳ ל״ב) שאלו נא אין כת׳ כן אלא שאל נא. יחיד שואל ואין שנים שואלין. במרכבה ביחיד שכן שלמה אומ׳ כבוד אלהים הסתר דבר (משלי כ״א ב׳) אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו מוסרין לו ראשי פרקים. (יא) מאי ניהו מעשה בראשית. ומאי ניהו מעשה מרכבה. מעשה בראשית היא ידיעת השמים והארץ וכל הנהוה מהן וטבען ומנהגן. ומעשה מרכבה היא ידיעת נפשות כל הברואים למטה מגלגל הירח ונפשות הגלגלים והכוכבים והדעות הנפרדות וידיעת אדון העולם למעלה מן הכל. וכן הוא אומר ביחזקאל נפתחו השמים ואראה מראות אלהים (יחזקאל א׳ א׳) מלמד

בדעתן נבראו בקומתן נבראו וכו׳. (ד) ע׳ חגיגה י״ב ע״ב ובד״ס שם ובירושלמי שם פ״ב ה״א ומדרש תהלים מזמור קל״ו. (ה) צ״ע וע׳ תנחומא נצבים ס״ב. ואולי היה כן לפניו במדרש משלי שכן דרך מדרש זה להביא כמה מאמרים בשם ר׳ ישמעאל. (ו) ע׳ יומא י״ח ע״ב. (ז) ע׳ אגדת שמואל פ״ה וע״ע מדרש תהלים ק״ג וברכות י׳ ע״א. (ח) בכת״י א׳ כל שלא. (ט) ע׳ חגיגה י״ח ע״ב. (י) צ״ע. וע׳ חגיגה י״א ע״ב ונראה שמקור המאמר הוא בהילמדנו שכן דרך מדרש זה להשתמש בלשון הרי זה מן המשנה וכו׳ ע׳ תנחומא נח ס״ו תנחומא מהרש״ב בראשית סל״ו וילקוט תורה רמז תשצ״ג. (יא) ע׳ חגיגה שם.

שראה שלש מראות וכן הוא אומר וארא והנה רוח סערה, (שם שם ב׳) ואומר וארא החיות והנה אופן אחד בארץ (שם שם ט״ו) ואומר וארא כעין חשמל (שם שם כ״ז) (יב) עד היכן הוא מעשה מרכבה. ר׳ אומר עד וארא בתראה. ר׳ יצחק אומר מעד וארא קדמאה ועד חשמל מגמרינן אגמורי. מכאן ואילך מוסרין לו ראשי פרקים [איכא דאמרי מעד וארא עד חשמל מוסרין לו ראשי פרקים] (יג) מכאן ואילך אם היה חכם גדול ומבין מדעתו אין ואי לא לא. כולהו תנאי ואמוראי סבירא להו דמעשה בראשית מגמרינן אגמורי ליחיד. ומעשה מרכבה לא מגמרינן אפילו ליחיד אלא אם כן חכם ומבין מדעתו מוסרין לו ראשי הפרקים אין ואי לא לא. (יד) תנו רבנן מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על החמור ויצא מירושלים ורבי אלעזר בן ערך מהלך אחריו ללמוד תורה מפיו. אמר לו ר׳ שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה אמר לו ולא כך שניתי לכם ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו מוסרין לו ראשי פרקים. אמר לו תרשיני לומר לפניך דבר אחד במעשה מרכבה ממה שלמדתני אמר לו אמור מיד ירד רבן יוחנן בן זכאי ונתעטף [וישב] על האבן תחת הזית. אמר לו רבי מפני מה ירדת מעל החמור. אמר אפשר שכינה עמנו ומלאכי השרת מלוין אותנו וארכב על החמור. פתח רבי אלעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה ירדה אש מן השמים [וסיבבה] כל האילנות שבשדה עד שפתחו כולן ואמרו שירה. ומה שירה אמרו הללו יה (תהלים קמ״ח) נענה מלאך מתוך האש ואמר הן הן מעשה מרכבה. עמד רבן יוחנן ונישקו לרבי אלעזר בן ערך על ראשו ואמר ברוך ה׳ אלהי ישראל שנתן בן לאברהם אבינו כאלעזר בן ערך שיודע לחקור ולהבין ולדרוש במעשה מרכבה. יש נאה דורש ואין נאה מקיים. נאה מקיים ואין נאה דורש. אלעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים. אשריך אברהם אבינו שרבי אלעזר בן ערך יצא מחלציך. וכשנאמרו הדברים לפני ר׳ יהושע היה הוא ור׳ יוסי הכהן מהלכין בדרך אמרו אף אנו נדרוש במעשה מרכבה. פתח ר׳ יהושע ודרש במעשה מרכבה. אותו היום תקופת תמוז היה ונתקשרו שמים בעבים והיו מלאכי השרת מתקבצין לראות [כבני אדם שמתקבצין ובאין לראות] במזמוטי חתן וכלה. הלך ר׳ יוסי הכהן וסיפר דברים לפני רבן יוחנן בן זכאי אמר אשריכם ואשרי עיני שראו (טו) בחלומי אני ואתם מסובין על הר סיני ונתנה [עלינו] בת קול מן השמים עלו לכאן עלו לכאן טרקלין גדולים מוכנין לכם מצעות נאות מוכנות לכם אתם ותלמידיכם ותלמידי תלמידיכם מזומנין לכת שלישית (טז) וכל המסתכל בארבעה דברים [ראוי לו] כאלו לא בא לעולם. יתנו רבנן כי שאל נא לימים ראשונים (דברים ד׳ ל״ב) יחיד שואל ואין שנים שואלין. (יז) יכול ישאל אדם קודם שנברא העולם ת״ל מן היום אשר ברא אלהים אדם (שם שם). או למן היום יכול לא ישאל אדם מששת ימי בראשית ת״ל כי שאל נא לימים ראשונים. אי ימים ראשונים יכול ישאל אדם מה למעלה מה למטה מה לפנים מה לאחור ת״ל ולמקצה השמים ועד קצה השמים (שם שם) מקצה השמים אתה שואל ואין אתה שואל מה למעלה מן השמים. והשתא דנפקא מן ולמקצה השמים. למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ למא לי. מבעיא ליה לר׳ אליעזר דאמר ר׳ אליעזר מנין לאדם הראשון שהיתה קומתו מסוף העולם עד סוף העולם ועד סופו מן הארץ ועד הרקיע שנאמר למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד קצה השמים. וכיון שחטא נתן הקב״ה ידיו עליו ומיעטו וכן הוא אומר אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפיך (תהלים קל״ט ה׳) (יח) ר׳ יונה בשם ר׳ ר׳ לוי [למה] בבית נברא העולם מה בית סתום מכל צדדיו ופתוח מצד אחד כך אין לו לדרוש מה למעלן

(יב) מדברי הרמב״ם במ״נ ח״ג פ״ד ועי״ע בפירושו על המשנה חגיגה פ״ב מ״א ובספרו היד הלכות יסודי התורה. (יג) הוספה ע״פ כת״י א׳. (יד) עי׳ ירושלמי חגיגה פ״ב ה״א בענין המחלוקת. (טו) בכת״י א׳ שראיתי. (טז) עי׳ בבלי חגיגה י״ד ע״ב וירושלמי שם. כל ההוספות בפיסקא זו הם ע״פ כת״י א׳. (יז) ה׳ תיבות אלו ליתא בכת״י א׳. (יח) עי׳ חגיגה י״א ע״ב י״ב ע״א וכד״ס שם וכלל ג״כ דברי רב שם דאידי ואידי חד שיעורא הוא ובמסקנת הגמרא שם

מה למטן מה היה ומה עתיד להיות. בר קפרא מיתי לה מהכא כי שאל נא לימים ראשונים יכול קודם למעשה בראשית ת"ל למן היום אשר ברא אלהים אדם. יכול מששי ואילך ת"ל לימים ראשונים אחר שריבה הכתוב מיעט. אנו לומדין מששי מה ששי מיוחד שהוא מששת ימי בראשית אף [את] לא תהא מביא לי אלא את שהוא כיוצא בששי הוי מששת ימי בראשית. יכול ידע מה למעלן מן השמים ומה למטה מן התהום ת"ל ולמקצה השמי' ועד קצה השמים אין לי אלא עולם שאתה בו. דרש ר' יהודה בן פזי במעשה בראשית כהדא דבר קפרא (יט). בשלאמא פירוש (כ) מה למעלה מה למטה מה לפנים מה לאחור לית ליה רשותא מה למעלה מה למטה שאין שם מקום מצוי אלא זה הנמצא בלבד ומה לאחור שאין שם אחור דכתיב יסד ארץ על מכוניה בל תמוט עולם ועד (תהלים ק"ד ה') (כא) אלא מה לפנים מה דהוה הוה ר' יוחנן ור' אלעזר מושלין אותו (כב) משל למלך בשר ודם שאמר לעבדיו לכו ובנו לי פלטורין גדולים על גבי אשפה ובנו לו אין רצונו של מלך שיזכיר לו שם אשפה לעולם. ועליו אמר שלמה החכם עיניו בראשו והכסיל בחשך הולך (קהלת ב' י"ד) החכם עיניו בראשו זה שהוא דורש מראשו של עולם מששת ימי בראשית ואילך והכסיל בחשך הולך זה שהיא מניח בריתו של עולם ודורש מן החשך. מה היה ומה הוה. אם עשה אדם כן, ראוי לו כאלו לא בא לעולם והינו דתנן כל שלא חס על כבוד קונו ראוי לו כאלו לא בא לעולם כלומ' כל שאינו דורש במקום שיש לו לדרוש ועומד במקום שיש לו לעמוד ויירא ויפחד שלא יחפה דברים אשר לא כן על כן ראוי לו כאלו לא בא לעולם. וכך שנו רבותינו במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור במה שהרשיתה דרוש ואין לך עסק בנפלאות. ועוד אמרו להגיד כוח סוד מעשה בראשית לבשר ודם אי אפשר. לפיכך סתם הכתוב ואמר בראשית ברא אלהים (כג). תנו רבנן שבעה דברים נבראו עד שלא נברא העולם ואלו הן תורה ותשובה גן עדן וגיהנם ובית המקדש וכסא הכבוד ושמו של משיח. תורה מנין דכתיב ה' קנני ראשית דרכו (משלי ח') תשובה מנין בטרם הרים יולדו [וגו'] תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם (תהלים צ' ג') גן עדן דכתיב ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם. (בראשית ב' ח') (כד) גיהנם דכתיב כי ערוך מאתמול תפתה (ישעיה ל' ל"ג) בית המקדש וכסא הכבוד שנאמר כסא כבוד מראשון מקום מקדשנו (ירמיה י"ז י"ב) ואומר נכון כסאך מאז (תהלים צ"ג ב') שמו שלמשיח דכתיב יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו (שם ע"ב י"ז) (כה) יש להקשות והא תנן אין שם לא פנים ולא אחור מאי טעמא דתאני שבעה דברים אלא כלומר עד שלא ברא הקב"ה עולמו עלה במחשבה לפניו ששבעה דברים אלו יהיו בעולם. תורה להתנהג בה בני אדם ללמוד ממנה עבידת בוראן. וכך עלה בדעתו לקבל תשובתן אם חטאו שאלמלי כן אין העולם עומד שאין לך אדם שאינו בא לידי חטא שזה טבעו שלאדם וכן הוא אומר כי יחטאו לך כי אין אדם אשר לא יחטא. גן עדן וגיהנם שעלה בדעתו ליתן שכר לצדיקים והוא גן עדן וליפרע מן הרשעים על שחטאו והוא גיהנם. וכן בית המקדש ושמו שלמשיח שעלה בדעתו לזכות אומה בעולם והן ישראל ולהשרות שכינתו ביניהן ולהעמיד להן מלכות שאינה פוסקת לעולם ולהדש להם דברים באחרית הימים והן ימות המשיח מהרה יגלה כדי שיזכו לחיי העולם הבא שהוא סוף כל אדם וכן כסא הכבוד זה אור השכינ'

(יט) נראה שהדברים לקוחין מהפ"ר (פכ"א) ק"ט ע"א אם כי גרסתו בדברי בר קפרא מסכמת יותר עם ירושלמי חגיגה ע"ז ע"ג וע"ע בנ"ש במ"ע שם ובמפרשים שם. (כ) בכת"י ב' שלפני מלת בשלאמא ליתא ובכ"י א' מלת פירוש ליתא ואין ספק שמקומה לקמן אחר מלת רשותא. (כא) צ"ע וע' מר"נ ח"ב פכ"ח. (כב) בכת"י א' דאמרי תרויהו. (כ"ג) עי' חגיגה ט"ז ע"א ובירושלמי שם ובב"ר פ"א ס"ו וכל זה אינו מספיק להראות מקור הדברים כאן שבל"ס מעורבבין ג"כ עם פירושים לקוחים מאת הפילוסופים. (כד) בכת"י א' כסא הכבוד וביה"מ מנין. (כה) עי' פסחים נ"ד א' ונדרים מ' ע"ב וב"ר פ"א ס"ה ובנ"ש ובפרט בפדר"א פ"ג ובביאור הרד"ל שם אות י"ח.

ישנגלה במראה הנבואה בראו הקב"ה לכבודו ולהעיד על גדולתו ועצמו וייחודו ברוך שמו (כו). אמר ר' הונא בשם ר' שמעון בן לקיש שני אלפים שנה קדמה תורה לברייתו של עולם ומה טעמיה ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום (משלי ח' ל'). ויומו שלהקב"ה אלף שנים שנאמר אלף שנים בעיניך כיום אתמול (תהלים צ' ד'). וכיון שעלה בדעתו לבריות עולמו נתיעץ בתורה ששמה תושיה שנאמר לי עצה ותושיה (משלי ח' י"ד) (כז). השיבה אותו ואמרה לו רבונו שלעולם אם אין צבא או מחנה למלך על מי הוא מולך אם אין עולם מקלסין את המלך על מי הוא מולך איזה הוא כבודו שלמלך ושמע הקב"ה דבריה וערבו לו. אמרה תורה בי נתיעץ הקב"ה לבריות עולמו שנאמר לי עצה ותושיה ואומר ה' בחכמה יסד ארץ (שם י"ג י"ט) (כח). אמר מר זוטרא אמר מר בעשרה דברים נברא העולם. בחכמה. בתבונה. ובדעת. בכוח. בגבורה. בגערה. בצדק. ובמשפט. בחסד וברחמים. בחכמה בתבונה ובדעת דכתיב ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה בדעתו תהומות נבקעו (משלי ג' י"ט כ') בכוח ובגבורה דכתיב מכין הרים בכחו נאזר בגבורה (תהלים ס"ה ז') בגערה דכתי' עמודי שמים ירופפו ויתמהו מגערתו (איוב כ"ו י"א) בצדק ובמשפט שנאמר צדק ומשפט מכון כסאך. (תהלים פ"ט ט"ו) בחסד וברחמים שנאמר זכור רחמיך ה' וחסדיך כי מעולם המה (שם כ"ה ו') (כט) בראשית ברא אלהים ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר בוא וראה שלא כמדת בשר ודם מדת הקב"ה בשר ודם מזכיר את שמו תחלה ואחר כך הוא מזכיר את מעשיו פלוני חכם פלוני עשיר פלוני נגיד אבל הקב"ה מזכיר את מעשיו תחלה ואחר כך מזכיר את שמו שנאמר בראשית ברא אלהים. (ל):

בראשית מפני מה פתח הכתוב במעשה בראשית בבית לומר לך כשם שאין לפני בית אלא אלף כך אין לפני העולם אלא יחידו שלעולם בלבד שכל הבריאים זה עילת זה וזה מפני זה והכל חוזר לעילה אחת יהיא אמתי שלהקב"ה (לא). ד"א למה בבית מה בית יש לו נקודה מלמעלן ויש לו נקודה מאחריו אומר לבית מי בראך והוא מראה להן בנקודה שלמעלן ואומר זה שלמעלן בראני ומה שמו והוא מראה להן בנקודה שלאחריו ואומר להן שמו אחד. ד"א למה בבית שהוא לשון ברכה ולא באלף שהוא לשון ארירה אמר הקב"ה היאך העולם היה יכול לעמוד יהיא נברא בלשון ארירה אלא הריני בורא אותו בבית בלשון ברכה אולי יעמוד. ר' אבהו בשם ר' יוחנן אומר בשתי אותיות נבראו שני עולמות העולם הזה והעולם הבא. ומה טעמיה כי ביה ה' צור עולמים (ישעיה כ"ו ד') ואין אנו יודעין איזה מהן נברא בה' ואיזה מהן ביו"ד. אלא ממה דכתיב אלה תולדות השמ' והארץ בהבראם (בראשית ב' ד') בה' בראם. הוי העולם הזה נברא בה'. והעולם הבא נברא ביו"ד. מה ה' חסר למטה רמז לכל באי העולם שהן יורדין לשאול ומה ה' יש לו נקודה מלמעלה רמז שמשעה שהן יורדין לשאול הן עתידין לעלות שנאמר ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל. (שמואל א' ב' ו') ומה ה' פתוח מכל צדדיו רמז שיש פתח לבעלי תשובה. ומה יו"ד כפוף כך כל באי העולם עתידין להיכפף שנאמר ונהפכו כל פנים לירקון (ירמיה ל' ו'). כיון שראה דוד כן התחיל מקלס להקב"ה בשתי אותיות הללו יה הללי נפשי את ה' (תהלים קמ"ו א'). אמר ר' אלעזר בי ר' אבינא בשם ר' אחא כל אותן עשרים וששה דורות היה אלף קורא תגר לפני הקב"ה ואומר לפניו רבון העולמים אני ראשון לכל האותיות ולא בראת עולמך אלא בבית. אמר לו הקב"ה חייך שכל העולם כולו לא נברא אלא בזכות תורה למחר אני נותן תורה לעמי ואיני פותח אלא בך אנכי ה' אלהיך (לב). ד"א בראשית פתח בתחלת התורה בבית וסיים בלמד לומר לך שהיא כנגד שלשים ושתים נתיבות פלאות החכמה והן עשרים

(כו) פירש מתמרקנו. ועי' הרבית יסודי התורה פ"א ה"א יעלה קאי והא תני אין שם רא פנים ובי[illegible] כו' עי' ויקרא רבה פי"ט פ"ח ובנ"ש. (כח) עי' פדר"א פ"ג ותנחומא בראשית פ"א. (כט) עי' חגיגה י"ב ע"א ובנ"ש ושם אמר מר זוטרא בר טוביה אמר רב. (ל) צ"ע. ועי' ב"ר פ"א סי"ב המאמר שם בשם בן עזאי בענין זה [illegible] מתמרקנו בעצמו ע"פ התורה. (לב) עי' בפסיקתא רבתי (פכ"א) ק"ט ע"א וע"ב ובנ"ש וירושלמי חגיגה [illegible].

ושתים אותיות ועשר ספירות בלימה (לג) דבר אחר בראשית אל תקרא בראשית אלא ברא שִית, שברא שש פנות העולם מזרח מערב צפון דרום מעלה מטה (לד) ד"א בראשית ברא שִית שהוא ברא שתותיו שלעולם כמה דאת אמר כי השתות יהרסון (תהלים י"א ג') ד"א שברא עולמו שתי וערב. מאיכן התחיל מאבן שתיה. דתניא ושתייה היה נקראת שממנה הושתת העולם. תנא כמאן דאמר עולם מציון נברא [ר' אליעזר אומר עולם מאמציעתו נברא] שנא' בצקת עפר למוצק (איוב ל"ח ל"ח) ר' יהושע אומר עולם מן הצדדין נברא דכתיב כי לשלג יאמר הוה ארץ (שם ל"ז ו'). ר' יצחק נפחא אומר אבן יקרה ירה הקב"ה בים וממנה נשתת העולם שנא' על מה אדניה הטבעו או מי ירה אבן פנתה (שם ל"ח ו'). והכמים אומרי' אלו ואלו מציון נבראו דכתי' אל אלהים דבר ויקרא ארץ ואומר מציון מכלל יופי (תהלי' נ' א' וב') ממנו נכלל יופי שלעולם (לה). תנא דבי רבי ישמעאל אל תקרא בראשית אלא ברא שִית שממקים השיתין נברא העולם. תנא ר' יוסי אומר שיתין מהוללין ויורדין עד התהום ועליהן כרה דוד ששה עשר אלף אמה שנא' אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו כרם היה לידידי בקרן בן שמן ויעזקהו ויסקלהו ויטעהו שורק ויבן מגדל בתוכו (ישעיה ה' א' וב') (לו) זה בית המקדש. וגם יקב הצב בו (שם שם) אלו השיתין (לו) ד"א בראשית. ר' פנחס ור' יהושע בריה דר' לוי בשם ר' לוי זה שהוא בונה צריך ששה דברים מים. עפר. עצים. ואבנים. וקנים. וברזל. ואפילו עשיר שאינו צריך לקנים צריך הוא לקנה המדה דכתיב וביד האיש קנה המדה (יחזקאל מ' ה') לפיכך הקדים שש קדומות שנא' ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז [וגו'] (משלי ח' כ"ג) קדם אחת. מאז שתים. מעולם נסכתי שלוש. מראש ארבע. מקדמת ארץ שתים. הרי שש קדומות לכך נאמר בראשית ברא שִית. (לז) ד"א בראשית ר' ברכיה אומר לא נברא העולם אלא בזכות משה רבינו דכתיב ביה וירא ראשית לו. (דברים ל"ג כ"א) לכך נאמר בראשית בזכות מי שנקרא ראשית. (לח) אלו האותיות שנברא בהן העולם. כשברא הקב"ה את כל האותיות ביקש לבריות בהן העולם. נכנסה תיו אמרה לפניו רבונו שלעולם בי תברא העולם אמר לה לאו את כתובה על ידו שלקין שנאמר וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אותו כל מוצאו (בראשית ד' ט"ו). אמרו אל תקרא אות אלא תיו כלו' תהיה ברשעים תמות בצדיקים מיד יצאת תיו בפחי נפש לפיכך נשברה רגלו. נכנסה שין אמרה לפניו רבונו שלעולם בי תברא העולם אמר לה את לשון שקר הזרי על כל בני אדם מי שרגליו למעלה או מי שיש לו שלש רגלים מיד יצאה בפחי נפש. נכנסה ריש אמרה לפניו רבונו שלעולם בי תברא העולם אמר לה לאו את לשון רֶשע וכתיב לא יועילו אוצרות רשע (משלי י' ב') מיד יצאה בפחי נפש. נכנס קוף והוא עומד וכורע ומשתחוה ואמר רבונו של עולם בי תברא העולם אמר לו את לשון קללה רחוק מן העולם ואין אני בורא עולמי בך מיד יצא בפחי נפש. נכנסה צאד אמרה לפניו רבונו שלעולם בי תברא העולם אמר לה לאו את לשון צרה ואם תאמרי שאת לשון צדקה אין אני בורא בך עולמי מיד יצאה בפחי נפש. נכנסה פי אמרה לפניו רבונו שלעולם בי תברא העולם אמר לה את פנויה ואני עשיתי אותך לשון עונש בתורתי פן תשחתון (דברים ד' ט"ז) מיד יצאה בפחי נפש. נכנסה עאן אמרה לפניו רבונו של עולם בי תברא העולם אמר לה אין אני בורא עולמי בך שאת לשון ערוה מיד יצאה בפחי נפש. נכנסה סמך אמרה לפניו רבונו שלעולם בי תברא העולם אמר לה אין אני סומך עולמי בך מיד יצאה בפחי נפש. נכנסה נון אמרה

(לג) עי' ספר יצירה פ"א מ"א ועי' ג"כ פירוש ספר יצירה לר"י ברצלוני עמוד ק"ז וק"ט ועי' ג"כ בל"ט וברמב"ן על התורה לפסוק בראשית. (לד) צ"ע ועי' ראב"ע בהקדמה לפי' התורה וע"ע תיקוני הזוהר י"ח שדורש ברא שי"ת אבל באופן אחר. (לה) עי' יומא נ"ד ע"ב. וצ"ע על דרשת שתי וערב ועי' חגיגה י"ב ע"א כשתי פקעיות של שתי. (לו) עי' סוכה מ"ט ע"א ובד"ס שם. (לז) עי' ב"ר פ"א ס"ח והוספתי וגו' מסברא. (לח) עי' ב"ר שם ס"ד.

לפניו רבונו שלעולם כי תברא העולם אמר לה לאו את כופפת קומתך ואין אני בורא בך את העולם מיד יצאה בפחי נפש. נכנס' מים אמרה לפניו רבונו שלעולם כי תברא העולם אמ' לה לאו את ישותה מי מרה ואין עולמי ימרה עלי אלא צאי ממני יצאה בפחי נפש. נכנס למד אמר לפניו רבונו שלעולם כי תברא העולם אמ' לו לך לך מארצך (בראשי' י"ב א') השמר פן תשיבני דבר מיד יצא בפחי נפש. . .

. . . .

נכנס יוד אמר לפניו רבונו שלעולם כי תברא העולם אמר לאו יד תהיה לך מחוץ למחנה ויצאתה שמה חוץ. (דברים כ"ג י"ג) מיד כפפה טית פיה לפנים ולא שאלה מפני שהיא רחוקה מן האל וכך עשה חית. נכנס זאן והוא נוטה לכאן ולכאן אמר לפניו רבונו של עולם כי תברא העולם אמר לו לאו את לישון זנות ועין נואף שמרה נשף (איוב כ"ד ט"ו) מיד יצא בפחי נפש. אחר זה נכנס וו אמר לפניו רבונו של עולם כי תברא העולם אמר לאו את רחוק מחמש המעלות הראשונות ורחוק מן האחרונות ואין אני בורא עולמי בך מיד יצא בפחי נפש. נכנס הי אמר לפניו רבון העולמים כי תברא העולם אמר לו כל העולם כולו בראתי בהי אלא שאין פתיחת תורתי אלא בבי. מיד נכנס בי אמר הקב"ה בוא ברוך ה' למה תעמוד בחוץ לפי כך פתח ואמר בראשית ברא אלהים. ואלף שמע ושתק והטה ערפו לכל האותיות אמר לו הקב"ה אלף למה את שותק אמר לו גימל שלישה דל ארבעה הי חמישה לא בראת עולמך בהן קל וחומר לי שאני קטן מכל האותיות מיד אמר הקב"ה חייך כדבריך אני פותיה שמי אנכי ה' אלהיך. (שמות כ' א') (לט) ברא אלהים. מגיד הכת' שלא נברא העולם אלא מאין לכך נאמר בו לשון בריאה (מ) את השמים

ואת הארץ. שאל ר' ישמעאל את רבי עקיבא כשהיו מהלכין בדרך כנין את ששימשת את נחום איש גם זו שתים ועשרים שנה שהיה דורש כל את ואת שבתורה. את השמים ואת הארץ מה היה דורש בהן אמר לו אלו נאמר בראשית ברא אלהים השמים והארץ הייתי אומר שמותיו שלהקב"ה הן וכשהוא אומר את השמי' ואת הארץ. הרי שמים ממש וארץ ממש. ואת הארץ למה לי להקיש שמים לארץ (מא) דבר אחר אלו נאמר בראשית ברא אלהים השמים והארץ, הייתי אומר שמים וארץ בראו אלהים. אבל כשהוא אומר את השמים ואת הארץ, הוי אומר אלהים בראן שכך מנהגו שלדיבור אין את מבדיל בין העושה והנעשה אלא בלשון אה. (מב) ד"א את השמים לרבות כל מה שבשמים. ואת הארץ לרבות כל מה שבארץ. (מג) ד"א את השמים ואת הארץ ר' אליעזר אומר כל מה שבשמים בריתו מן השמים וכל מה שבארץ בריתו מן הארץ, לומר שאין גוף הגלגלים והכוכבים כגוף היסודות שהגלגלים לא קלים ולא כבדים ואין להן לא עין שחור ולא עין אדום ואין להם לא טעם ולא ריח. וצורתם קבועה בגלמם לעולם ולעולמי עולמים אבל היסודות. יש מהן קלים ויש מהן כבדים ויש להן עין שחור ועין אדום ויש להן טעם וריח ואין צורתם קבועה בגלמם אלא משתנין ונהפכין מצורה לצורה. השמים חיים וקיימין מהללין ומשבחין ומפארים ליוצרם. והתחתונים מתים ודוממין. (מד) ר' אליעזר אומר שמים מאיר לבושו נבראו שנ' עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה (תהלים ק"ד ב'). וארץ משלג שתחת כסא הכבוד נבראת שנא' כי לשלג יאמר הוה ארץ (איוב ל"ז ו'). (מה) ד"א את השמים ואת הארץ תנו רבנן שבעה רקיעים ברא הקב"ה ואלו הן. וילון. רקיע. שחקים. זבול. מעון. מכון. ערבות.

(לט) ע' אותיות דר"ע בבהמ"ד ח"ג ובמדרש עשרת הדברות שם שם ה"א והנוסחא כאן היא כעין נוסחא ג' אבל היא משובשת וקטועה. ובאות כ' הגיהו חוקאיי משום אין דורשין במעשה מרכבה. ובכתי' א' ובכוק הסרת כל הדרשה זאת. (מ) עי' פי' הראב"ע בראשית א' א'. (מא) ע' חגיגה י"ב ע"א וע"ב ובר"ם שם. (מב) ע' חגיגה שם וע"ל שד"א זה אינו רק פירוש אחר בדברי הגמרא שם וע"ע ב"ר פ"ד פ"א ס"ד ובעין ויפ"ת שם בעין זה בשם נוהק. (מג) ע' ב"ר שם. והיא דברי ר' ישמעאל שם. (מד) ע' ב"ר פ"ב ס"א ומ"נ ח"ב פכ"ו והלכות יסודי התורה פ"ב ה"ג. וע"ע חגיגה שם בתוספות ד"ה ואת הארץ. וברש"י עה"ת פי"ח. (מה) ע' פדר"א פ"ג

וילון אינו משמש כלום אלא שמוציא שהרית ומכנים ערבית ומהדש בכל יום תמיד מעשה בראשית שנאמר הנוטה כדוק שמים (ישעיה מ׳ כ״ב). רקיע שבו כוכבים ומזלות ואין מאירין לעולם שנא׳ ויתן אותם אלהים ברקיע השמים (בראשית א׳ י״ז). בשחקים רחיים עומדות וטוהנות מן לצדיקים לעתיד לבוא שנא׳ ויצו שחקים ממעל ודלתי שמים פתח וימטר עליהם מן לאכול (תהלים ע״ח כ״ב כ״ג). זבול שבו ירושלים ובית המקדש ובו מזבח בנוי ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו קרבן שנא׳ בנה בניתי בית זבול לך (מלכים א׳ ח׳ י״ג). ומני לן דאיקרי שמים דכתיב הבט משמים וראה מזבול קדשך (ישעיה ס״ג ט״ו). מעון שבו כתות שלמלכי השרת שאומרין שירה בלילה ודוממין ביום שנאמר יומם יצוה ה׳ חסדו ובלילה שירי עמו (תהלים מ״ב ט׳). אמר ר׳ שמעון בן לקיש העוסק בתורה בעולם הזה שהוא דומה ללילה הקב״ה מישך עליו חוט שלהסד בעולם הבא שהוא דומה ליום שנא׳ יומם יצוה ה׳ חסדו. ומני לן דאיקרי מעון שמים שנא׳ השקיפה ממעון קדשך מן השמים (דברים כ״ו ט״ו). מכון שבו שרוים אוצרות שלג ואוצרות ברד עליות טללים ועליות אגלים ומערות שלקיטור והדרים שלסופה וכולן דלתותיהן אש וממטרון השר הגדול ממונה עליהן שנא׳ פתח ה׳ את אוצרו ויצא את כלי זעמו (ירמיה נ׳ כ״ה). והני ברקיע איתנהו והא בארעא איתנהו דכתיב הללו את ה׳ מן הארץ אש וברד שלג וקיטור רוח סערה עושה דברו (תהלים קמ״ח ו׳ ז׳). אמר רב יהודה אמר רב ביקש עליהן דויד רחמים והורידן לארץ שנאמר כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע (שם ה׳ ה׳). ומני לן דאיקרי שמים דכתיב ואתה תשמע מכון שבתך (מלכים א׳ ח׳ ל״ט). ערבות שבו צדק וצדקה וחן ומשפט וגנזי ברכה ונשמות ורוחות שעתידין להיברות ונשמתן שלצדיקים. ומלאכי אימה ומלאכי יראה ומלאכי רעש ומלאכי רעדה ומלאכי רתת ומלאכי זיע ומלאכי חבלה ומלאכי בהלה ומלאכי הלהלה ומלאכי נערים ומלאכי רחמים ומלאכי שלום וטל שעתיד הקב״ה להחיות בו מתים לעתיד לבוא. צדק ומשפט מנין שנ׳ צדק ומשפט מכון כסאך (תהלים פ״ט ט״ו). צדקה וגנזי ברכה מנ׳ שנא׳ ישא ברכה מאת ה׳ וצדקה מאלהי ישעו (שם כ״ד ה׳). גנזי חיים שנאמר כי עמך מקור חיים (שם ל״ו ה׳) גנזי שלום שנא׳ ויקרא לו ה׳ שלום (שופטים ו׳ כ״ד). רוחות ונשמות שעתידין להיברות שנא׳ כי רוח מלפני יעטף ונשמות אני עשיתי (ישעיה נ״ז ט״ז). ונשמתן שלצדיקים שנא׳ והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים (שמואל א׳ כ״ה כ״ט). טל שעתיד הקב״ה להחיות בו מתים שנ׳ גשם נדבות תניף אלהים (תהלים ס״ח י׳). ומנין שנקרא שמים שנאמר סלו לרוכב בערבות (שם שם ה׳). ונאמר רכב שמים בעזרך (דברים ל״ג כ״ה). ר׳ יהודה אומר כולן שני רקיעים הן שנא׳ הן לה׳ אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה (דברים י׳ י״ד). (מו) ו א ת ה א ר ץ. תנו רבנן שבעה ארצות ברא הקב״ה ואלו הן ארץ. אדמה. ארקא. חרבה. יבשה. תבל. חלד. ארץ למטה מכולן. למעלה מארץ התחתונה תהום. למעלה מתהום תהו. למעלה מתוהו בוהו. למעלה מבוהו ים. למעלה מים מים. למעלה ממים אדמה. ובאדמה גדולתו שליוצר בראשית שנא׳ אל תיראי אדמה גילי ושמחי כי הגדיל ה׳ לעשות. (יואל ב׳ כ״א) למעלה מאדמה תהום. למעלה מתהום תהו. למעלה מתהו בהו. למעלה מבהו ים. למעלה מים מים. למעלה ממים ארקא ובארקא גיהנם פתוחה ושערי מות ושערי צלמות ובאר שחת וטיט היון ואבדון ושאול רשעים שבה מלאכי חבלה משמרין את נשמתן שלא יאבדו שנא׳ כדנה תאמרון להום אלהיא די שמיא וארקא לא עבדו ייבדו מארעא ומתחות שמיא אלה (ירמיה י׳ י״א). גיהנם ארכו מהלך שלש מאות שנה ורחבו מהלך חמש מאות שנה. למעלה מארקא תהום. למעלה מתהום תהו. למעלה מתהו בהו. למעלה מבהו ים. למעלה מים מים. למעלה ממים חרבה. ובחרבה יאורים וכל אגמים שנאמר ונתתי יארים חרבה (יחזקאל ל׳ י״ב). למעלה מחרבה תהום.

(מו) עי׳ חגיגה י״ב ע״ב וד״ס שם ופסיקתא דר״כ קנ״ד ע״ב והערות שם.

למעלה מתהום תהו. למעלה מתהו בהו. למעלה מבהו ים. למעלה מים מים. למעלה ממים יבשה וביבשה נהרות ומעינות שנא׳ אשר לו הים והוא עשהו ויבשת ידיו יצרו (תהלים צ״ה ה׳). למעלה מיבשה תהום. למעלה מתהום תהו. למעלה מתהו בהו. למעלה מבהו ים. למעלה מים מים. למעלה מים תבל. ובתבל הרים וגבעות וכל יושביהן. ובתבל שליש מאות המשה וששים מיני בני אדם שיש להן שני ראשים וארבע ידים וארבע רגלים כשהן שותין שותין כשנים וכשהן מהלכין מהלכין כשנים וכולם צדיקים גמורים שנ׳ לה׳ הארץ ומלואה תבל ויושבי בה (שם כ״ד א׳) למעלה מתבל תהום. למעלה מתהום בהו. למעלה מתהו בהו. למעלה מבהו ים. למעלה מים מים. למעלה ממים חלד. ובחלד אדם ובהמה ותורה ותשובה ויראת שמים ומעשים טובים שנא׳ שמעו זאת כל העמים האזינו כל יושבי חלד (שם מ״ט ב׳). ואומר ממתים ידך ה׳ ממתים בחלד חלקם בחיים (שם י״ז ד׳). ארץ התחתונה תלויה בשערה וקשורה בכפית אדמה. ואדמה תלויה בשערה וקשורה בכפות ארקא. וארקא תלויה בשערהוקשורה בכפות חרבה. וחרבה תלויה בסערה וקשורה בכפות יבשה. ויבשה תלויה בסערה וקשורה בכפות תבל. ותבל תלויה בסערה וקשורה בכפות חלד. והלד תלויה בסערה וקשורה בכפות וילון. וילון תלוי בסערה וקשור בכפות רקיע. ורקיע תלוי בשערה וקשור בכפית שחקים. ושחקים תלויין בסערה וקשורין בכפות זבול. וזבול תלוי בסערה וקשור בכפות מעון. ומעון תלוי בסערה וקשור בכפות מכון. ומכון תלוי בסערה וקשור בכפות ערבות. וערבות קשור בסערה ותלוי בזרוע ימינו שלהקב״ה שנא׳ ומתחת זרועת עולם (דברים ל״ג כ״ז) ואומר עמודי שמים ירופפו ויתמהו מגערתו (איוב כ״ו י״א) (מז) מאי נפקא לן מיניה דהאי אגדתא לומר לך שהגלגלים אינן גוף אחד אלא גופין מחלקין דבוקין זה בזה נגלדי בצלים וכל אחד מהן יש בו דבר טוב לעולם לפי מה שהשפיע לו הקב״ה מן הטוב והרשהו לעשות ואין דבר רע יורד מלמעלה. וכן הארץ יש אומר שהיא גופין מחלקין דבוקין זה בזה וכל כלייה והשחתה וכל דבר רע אינו יוצא אלא ממנה. שהכל הוין והכל נפסדין לה ואין מקשין בהגדה (מח).

ב) **והארץ היתה תהו ובהו.** מיכדי בשמים פתח תחלה מאי טעמא קא מפריש מליה דארץ ברישא. פתח במלי דשמיא ומישתעי במלי דארעא. תנא דבי ר׳ ישמעאל אמשיל לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שאמר לעבדיו למחר השכימו על פתחי. למחר השכים ומצא אנשים ונשים על פתחו למי משבח למי שאין דרכו להקדים והקדים (מט). ד״א לפי שהשמים גלמן שוה וצורה אחת לכולן לפיכך לא צריך לפרשן אלא קראן בשמן בלבד. אבל הארץ היתה גולם אחד ואין לה צורה כלל ולא היתה נראית לעינים אלא לעין הלב בלבד היא ניכרת לפי שראיית העינים אינה נופלת אלא על גולם וצורה. מה עשה הקב״ה ברא לה ארבע צורות וקבע כל צורה מהן במקצת גלמה עד שנעשית ארבעה גלמים בארבע צורות ואין צורת אחד מהן דומה לחבירו. צורה ראשונה צורת האש נתחברה במקצת גולם זה ונהיה משניהן גוף האש. צורה שנייה צורת הרוח נתחברה במקצת גולם זה ונהיה משניהן גוף הרוח. צורה שלישית צורת המים נתחברה במקצת גולם זה ונהיה משניהן גוף המים. צורה רביעית צורת הארץ נתחברה במקצת גולם זה ונהיה משניהן גוף הארץ. נמצאו ארבעה גופין מחלקין זה למעלה מזה. וכל אחד מהן מקיף את שלמטה ממנו מכל רוחותיו כמו גלגל לכך צריך לפרשה והארץ היתה תהו. והארץ היתה תהו ובהו מגיד הכת׳ שהארץ כבידה מכולן ולפי כך היא למטה מן הכל וטבעה שהיא יבישה וקרה. ולמעלה ממני תהו ובהו. מאי תהו ז׳ ק׳

(מז) ע׳ כעין זה במדרש כונן וספר רזיאל. אבל בשינויים רבים וסדר אחר ועי״ע בתי מדרשות לה׳ ווערטהיימער בית א׳ בסדר רבה דבראשית דר״י כה״ג. ועי״ע פדר״א פ״ח. (מח) צ״ע ועי׳ הלכות יסודי התורה פ״ג. (מט) עי׳ חגיגה י״ב ע״ב וע״ש עוד בד״ס בעד הגירסא מפרש מילי דעלמא ברישא

ירוק המקיף את העולם כולו וממנו יוצא החשך. ומאי בהו אלו האבנים המפולמות המשוקעות על פני תהום שמבניהן יוצאים המים שנא׳ ונטה עליה קו תהו ואבני בהו (ישעיה ל״א י״א). וכן צורת המים המקיף את הארץ והן הנקראין תהום דכת׳ ו ה ש ך ע ל פ נ י ת ה ו ם. וטבען קרים לחים. ולמעלה מהן גוף הרוח דכת׳ ו ר ו ח א ל ה י ם מ ר ח פ ת ע ל פ נ י ה מ י ם מלמד שהוא סמוך למים וטבען חם לח. ולמעלה ממנו גוף האש דכתיב וחשך על פני תהום. ואין חשך אלא אש דכת׳ כל חשך טמון לצפוניו תאכלהו אש לא נופח (איוב כ׳ כ״ו). ואומ׳ ויהי כשמעכם את הקול מתוך החשך (דברים ה׳ כ׳). ואומ׳ ודבריו שמעת מתוך האש (שם ד׳ ל״ו). ולמה נקראת האש חשך לפי שאינה מאירה שהיא שחורה ואינו אדומה כמו האש שבידינו ואלו היתה מאירה היה האויר נראה איש דולק בלילה. ומפני זה נקראת חושך וטבעה חם יבש והיא קלה מכולן לפי כך היא למעלה מן הכל וכולן גופים מתים הן. ובסביבת הגלגלים הן נהוין ונפסדין ונברא מהן כל הנבראין למטה מן הרקיע ממיני מתכות ומיני צמחים ומיני נפש חיה ומין האדם ואינן מכירין מעשיהן ולא בוראן ואין להן אלא טבע שנטבע בהן וכוחות הגלגלים. ועליהן אמר יחזקאל כי רוח החיה באופנים (יחזקאל א׳ כ׳). (נ) ד״א תהו ובהו מלמד שהיתה הארץ תוהה ובוהה אמרה אני והעליונים נבראו כאחד העליונים חיים והתחתונים מתים (נא) פלוספוס אחד שאל את רבן גמליאל אמר לו אלהיכם צייר גדול הוא אלא שמצא סימנין לסייעו. אמר לו ומה הן אמר לו תהו ובהו חושך ומים ורוח ותהום. אמר ליה תיפוח רוחיה דההוא גוברא כולהו כתיב בהו יצירה דכתיב ונטה עליה קו תהו ואבני בהו (ישעיה ל״א י״א) וכת׳ יוצר אור ובורא חושך (שם מ״ה ז׳) וכת׳ הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים. למה כי הוא צוה ונבראו (תהלים קמ״ח ה׳). (נב) תנו רבנן שאל אבדומוס הגרדי את ר׳ מאיר אמר לו היאך נבראת הארץ אמר לו כי יש אדם שאינו בקי בדברים הללו. אלא לך אצל אבא יוסי הבנאי שהוא עומד על הקוריא אמור לו שאלה אחת יש לי לשאול אותך הלך אצלו ואמר לו אמר איני יכול לירד אצלך שאני שכיר אלא שאל מה אתה מבקש אמר לו האיך נבראת הארץ. אמר לו נטל הקב״ה עפר שלשלג שתחת כסא הכבוד וזרק על מים מיד נעשית ארץ. ואותן צרורות קטנות שהיו באותו עפר נעשו הרים ובקעות שנא׳ בצקת עפר למוצק (איוב ל״ח ל״ח) אלו מים. ורגבים (שם שם) אלו הרים וגבעות. ידובקו (שם שם). שמיהם נדבקו שנא׳ כי לשלג יאמר הוה ארץ (שם ל״ז ה׳) (נג). ו ר ו ח א ל ה י ם מ ר ח פ ת. לפי שהרוח אינו יוצא אלא מלפניו וברשותו (נד). וכן הוא אומר ורוח נסע מאת ה׳ (במדבר י״א ל״א) ואומר וה׳ הטיל רוח גדולה אל הים (יונה א׳ ד׳) ואומר והנה ה׳ עובר ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים (מלכים א׳ י״ט י״א) ואומר כי רוח מלפני יעטף ונשמות אני עשיתי (ישעיה נ״ז ט״ז) ואמר ר׳ יהושע בן קרחה בשעה שהרוח יוצא הקב״ה משברו בהרים ומנשלו בגבעות ואומר לו הזהר שלא תזיק את בריותי הה״ד כי רוח מלפני יעטף ונשמות אני עשיתי. למה בשביל נשמות שעשיתי שלא יזיקו. מאי יעטוף לישנא דשלהויי הוא דכת׳ בהתעטף עלי נפשי (יונה ב׳ ח׳) לכך נאמר ורוח אלהים. (נה).

ג) **ויאמר אלהים יהי אור** תניא אמר ר׳ יהודה אמר רב עשרה דברים נבראו ביום הראשון ואלו הן שמים וארץ תהו ובהו ורוח ואור וחשך ומים ומדת היום. ומדת הלילה. שמים וארץ מנ׳ דכתיב בראשית ברא אלה׳ את השמים ואת הארץ. תהו ובהו וחשך דכתיב והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום. רוח ומים דכתיב ורוח אלהים מרחפת על פני המים. אור דכתיב ויאמר אלהים יהי אור. מדת היום ומדת הלילה

(נ) עי׳ יסודי התורה פ״ב ה״ג ופ״ג ה״י ופ״ד ה״א, ב׳ ג׳ ד׳ וה׳ ומו״נ ח״ב פ״ל וחגיגה י״ב ע״א. (נא) עי׳ ב״ר פ״ב ס״ב. (נב) עי׳ ב״ר שם כ״ט וע״ע בהגהות רד״ל שם אות ט״ו.. (נג) עי׳ ש״ר פי״ג ס״א ובפירוש מהרז״ו שם. וע״ע פדר״א פ״ג. (נד) עי׳ מו״נ ח״ב פ״ל. (נה) עי׳ ב״ר פכ״ד ס״ד ובנ״ש ובפרט בירושלמי ברכות י״ג ע״ג.

דכתיב ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. ואור יום ראשון נברא והלא ביום הרביעי נברא דכתיב ויתן אתם אלהים ברקיע השמים וכת׳ ויהי ערב ויהי בקר יום רביעי לא נצרכה אלא דאמר ר׳ אלעזר אור שברא הקב״ה ביום ראשון היה אדם צופה ומביט בו מסוף העולם ועד סופו וכיון שהסתכל הקב״ה באנשי דור המבול ובאנשי דור הפלגה וראה שמעשיהן מקולקלין עמד וגנזו מהן שנא׳ וימנע מרשעים אורם (איוב ל״ח ט״ו). ולמי גנזו לצדיקים לעתיד לבא שנא׳ וירא אלהים את האור כי טוב שאין טוב אלא צדיקים שנאמר אמרו צדיק כי טוב (ישעיה ג׳ י׳). וכיון שראה אור שהוא גנוז לצדיקים שמח שנא׳ אור צדיקים ישמח (משלי ג׳ ט׳). כתנאי אור שברא הקב״ה ביום ראשון היה אדם צופה ומביט בו מסוף העולם ועד סופו דברי ר׳ יעקב. וחכמים אומ׳ הן הן מאורות שברא הקב״ה יום ראשון אלא נתלו עד יום רביעי שנא׳ ויתן אתם אלהים ברקיע השמים (נו). ד״א ויאמר אלהים יהי אור אמ׳ ר׳ חייא מתחלת בריתו שלעולם צפה הקב״ה בית המקדש בנוי וחרב ובנוי. בנוי בראשית ברא אלהים וכת׳ לנטע שמים וליסד ארץ ולאמר לציון עמי אתה (ישעיה נ״א ט״ז). והרב והארץ היתה תהו ובהו. ובנוי ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור וכת׳ קומי אורי כי בא אורך (שם ס׳ א׳) וכן הוא אומר מגיד מראשית אחרית (שם מ״ו י׳). הגיד מיצירת העולם שעתיד להיות בנוי וחרב ובנוי. ריש לקיש אמר אף שעבוד מלכיות דכתיב והארץ היתה תהו זו מלכות בבל שכת׳ בה ראיתי את הארץ והנה תהו (ירמיה ד׳ כ״ג) ובהו זו מלכות מדי ופרס שנא׳ ויבהילו להביא את המן (אסתר ו׳ י״ד). וחשך זו מלכות יון שהחשיכה עיניהן שלישראל בגזרותיה שאמרה להן כתבו על קרן השור אין לו חלק באלהי ישראל. על פני תהום זו מלכות אדום מה תהום אין לו חקר כך מלכות אדום אין לה חקר. ורוח אלהים מרחפת זה המשיח דכתיב ונחה עליו רוח ה׳ (ישעיה י״א ב׳). על פני המים זו תשובה שנא׳ שפכי כמים לבך (איכה ב׳ י״ט) (נז).

ד) **וירא אלהים את האור כי טוב.** מאי כי טוב ראה אותו שהוא טוב לעולם שנא׳ ומתוק האור וטוב לעינים לראות את השמש (קהלת י״א ז׳) (נח). ד״א וירא אלהים אמ׳ ר׳ אליעזר אפילו בשביל צדיק אחד נברא האור שנא׳ וירא אלהים את האור כי טוב וכת׳ אמרו צדיק כי טוב (ישעיה ג׳ י׳) (נט). ויבדל אלהים בין האור ובין החשך אמר ר׳ יהודה בר׳ שמעון כאדם שהוא רואה מנה יפה ואומ׳ זו לבני פלוני. כך הקב״ה כשראה אותו האור נטלו והניחו לצדיקים לעתיד לבוא שנא׳ אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהלים צ״ז י״א). ועליו אמר דוד רבונו שלעולם האר לנו מאותו האור שנא׳ אל ה׳ ויאר לנו (שם קי״ח כ״ז) אמר לו הקב״ה אימה שלעכשיו. אמר לפניו רבוני אימתי הוא בא. אמר לו כשיגיע הקץ ונבנתה ציון מיד קומי אורי כי בא אורך (ישעיה ס׳ א׳). אמר לפניו רבוני ואומות העולם יראין בו אמר לו לאו אלא היא נעשה אור לישראל וחשך לאומות העולם שנא׳ כי הנה החשך יכסה ארץ וערפל לאמים ועליך יזרח ה׳ וכבודו עליך יראה (שם שם ב׳) (ס).

ה) **ויקרא אלהים לאור יום.** גבי אור כתיב ויקרא אלהים וגבי חשך כת׳ קרא לילה. מכאן שאין הקב״ה מזכיר שמו על הרעה אלא על הטובה וכן אמר דוד כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע (תהלים ה׳ ה׳). בוא וראה כשברא הקב״ה אדם וחוה ובירכן הזכיר שמו ויברך אתם אלהים (בראשית א׳ כ״ח) וכשבא לקללן לא הזכיר שמו עליהן אלא אל האשה אמר הרבה ארבה (שם ג׳ ט״ז). ולאדם אמר (שם י״ז). וכן את מוצא בנח כשבא לברך את בניו אמר ברוך ה׳ אלהי שם (שם ט׳ כ״ו). וכשבא לקללן ויאמר ארור כנען (שם כ״ה). וכן את מוצא בגדעון כשנסה בגזה בשעה שהזכיר טובה לעולם הזכיר הקב״ה שמו עליה דכת׳ ויעש אלהים כן בלילה ההוא ויהי חרב על הגזה לבדה ועל כל הארץ היה טל (שופטים ו׳ מ׳). ובשעה שהזכיר קללה

(נו) עי׳ חגיגה י״ב ע״א. (נז) עי׳ ב״ר פ״ב ס״ה ופ״ד. (נח) צ״ע ועי׳ מדרש תהלים מ״ט ובנ״ש. (נט) עי׳ יומא ל״ח ע״ב. ס) צ״ע. ועי׳ מדרש תהלים כ״ז וב״ר פ״ג ס״ו. ואולי דלג המעתיק מדברי ר״י לדברי רבנן.

לעולם לא שיתף הקב"ה שמו עליה דכת' ויהי כן וישכם ממהרת ויזר את הגזה וימץ טל מן הגזה (שם שם ל"ח). וכן את מוצא באלישע בשעה שבקש טוב ואמר ה' פקח נא את עיניו ויראה מהוא אומר ויפקח ה' את עיני הנער ויראה (מלכים ב' ו' י"ז). ובשעה שבקש קללה מהוא אומר ויכם בסנורים כדבר אלישע (שם שם י"ח). וכשהתפלל עליהן שיתף שמו שלהקב"ה דכתיב ויפקח ה' את עיניהם (שם שם כ'). וכן את מוצא כשהראה המלאך לזכריה ארבע מרכבות המשולות בארבע מלכיות מהוא אומר ואשוב ואשא עיני ואראה והנה ארבע מרכבות (זכריה ו' א') וכיון שהראה אותו את המושיעים הזכיר שמו שלהקב"ה שנא' ויראני ה' ארבעה חרשים (שם ב' ג') מיכן שאין מזכירין שמו שלהקב"ה על הקללה (סא). ויקרא אלהים לאור יום אמר ר' יוחנן מלמד שקרא הקב"ה וצוהו להאיר ביום. וקרא לחשך וצוהו להחשיך בלילה וכן הוא אומר לאיוב המימיך צוית בקר ידעת השחר מקומו (איוב ל"ח י"ב). ואומר איזה הדרך ישכן אור והשך איזה מקומו (שם שם י"ט) (סב). ד"א ויקרא אלהים לאור יום. רבנן אמרי קרייה רחמנא לנהורא ופקדיה אמצואתא דיממא וקרא לחשוכא ופקדיה אמצואתא דליליא. והינו דתנן כל היום כשר לקרות את המגלה ולקרות את ההלל ולתקיעת שופר ולנטילת לולב ולתפלת המוספין ולמוספין ולודוי הפרים ולודוי המעשר ולודוי יום הכפורים לסמיכה לשחיטה ולתנופה ולהגשה לקמיצה ולהקטרה למליקה לקבלה להזאה ולהשקיית סוטה ולעריפת העגלה ולטהר את המצורע. כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואיברים. זה הכלל דבר שמצותו ביום כשר כל היום ודבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה (סג). ד"א ולחשך קרא לילה. מגיד הכת' שאין זה חשך הנזכר כאן הוא החשך האמור למעלה והשך על פני תהום לפי שאותו החשך האמור למעלה הוא גוף האש והוא יסוד אחד מארבע יסודות אבל זה החשך האמור כאן הוא השך ממש שהוא כנגד האור לכך נאמר ולחשך קרא לילה (סד). ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. מגיד הכתוב שהחשך קודם לאור במעשה בראשית דכתיב ויהי ערב והדר ויהי בקר לפי שטבעו שלעולם התחתון השך והאור עליו. תדע לך שבשעה שהאור שוקע הוזר עולם להיות הישך כבריתו יום אחד. מלמד שהיום הולך אחר הלילה ובסביבת הגלגל ממערב למזרח וממזרח למערב הוא נקרא יום. וכן את מוצא בכל מקום שהיום הולך אחר הלילה (סה).

ו) **ויאמר אלהים יהי רקיע** ז"ה ש"ה אתה הוא ה' לבדיך אתה עשית את השמים (נחמיה ט' ו') אימתי נבראו המלאכים. ר' יוחנן ור' הנינה. ר' יוחנן אומר ביום השני נבראו המלאכים ומה טעמיה ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים וכת' המקרה במים עליותיו וסמיך ליה עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט (תהלים ק"ד ג'). אימתי נעשה רקיע הוי אומר ביום השני. ור' הנינה אומר בהמישה נבראו המלאכים ומה טעמיה ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש היה ועוף יעופף. וכת' במלאכים ובשתים יעופף (ישעיה ו' ב'). ובין כדברי זה ובין כדברי זה הכל מודים שלא נבראו המלאכים ביום הראשון שלא תאמר מיכאל היה מותה בדרומו שלרקיע וגבריאל בצפונו והקב"ה ממדד באמצעיתו אלא אנכי ה' עושה כל נוטה שמים לבדי רוקע הארץ מאתי (שם מ"ד כ"ד) מי אתי כת' לומר מה היה שותף עמי בבריתו שלעולם (סו). וכן קשה אומר הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה (דברים י' י"ד) וכן בדוד הוא אומר לה' הארץ ומלואה תבל ויושבי בה (תהלים כ"ד א') מאי שנא לא הזכיר דוד לשמים אלא לארץ בלבד. אמר ר' יהודה משל לאחד שהיה לו אפטרופוס בבית ואפטרופוס בשדה. אותו שהיה

(סא) צ"ע וער' תנחומא תזריע ס"ט וע"ע ב"ר שם. (סב) עי' ב"ר שם וירושלמי ברכות י"ב ע"ג. (סג) עי' פסחים ב' ע"א. וע"ע מגילה כ' ע"ב. (סד) עי' מו"נ ח"ב פ"ל. וע"ע ברמב"ן על התורה לפסוק זה. (סה) עי' רמב"ן שם וע' נזיר ד' ע"א. וע"ע ילקוט לפסוק זה על הגליון שם. (סו) עי' ב"ר פ"א ס"ג ופ"ג ס"ח ומדרש תהלים כ"ד ובנ"ש.

בבית היה יודע כל מה שבבית וכל מה שבשדה. ואיתו שבשדה לא היה יודע כל מה שבבית אלא אלא כל מה שבשדה בלבד. כך רבן שלנביאים שעלה למרום היה יודע מה שבעליונים ומה שבתחתונים וכן הוא אומר לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן היא (במדבר י״ב ז׳). לפי כך קילס להקב״ה הן לה׳ אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה אבל דוד שלא עלה למרום קילס להקב״ה במה שהוא רואה לה׳ הארץ ומלואה תבל ויושבי בה (סז). יהי רקיע בתוך המים. וכי מה צורך לזה הרקיע יש אומרין לפי שהעולם כולו היה מובלע במים שכל ארבע היסודות היו מקיפין זה את זה ועלה בדעתו שלהקב״ה לבריות אדם בעולם וכי מאיזה צד יהיו אם פורחין באויר או טסין על פני המים אי אפשר. ואם לבטל מחצית המים המקיף את הארץ מלמעלה וישאר החצי המקיף אותה מלמטה אי אפשר שאין מחית בריאים אלא במים. מה עשה ברא את הרקיע להיות מוריד גשמים בכל העולם כדי צרכן. וכן הוא אומ׳ המקרה במים עליותיו השם עבים רכובו המהלך על כנפי רוח עושה מלאכיו רוחות משרתיו איש לוהט תהום כלבוש כסיתו על הרים יעמדו מים (תהלים ק״ד ג׳ ד ו׳) והעבים משמיעין קול לרקיע והרקיע מזיל מים וכן הוא אומר אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו (איוב ל״ז י״א) ואומר אשר יזלו שחקים ירעפו עלי אדם רב (שם ל״ו כ״ח) ונמצא מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית. כיון שעלה הרקיע במחשבה מיד נבלעו חצי המים המקיפין את הארץ מלמעלה וירדו למי עוקיינוס ונראתה הארץ כד מפרישנן לרע. (סח) ויהי מבדיל בין מים למים [ר״א אומר אלולי הרקיע שנברא ביום השני היה העולם מובלע במים מפני שלמעלה ממנו מים ולמטה ממנו מים והוא מבדיל בין מים למים שנא׳ ויהי מבדיל בין מים למים.] בין מים העליונים למים התחתונים לפי שהפריש בין מים העליונים למים התחתונים שהתחתונים מים נקבית והעליונים מים זכרים עליונים להוריד לארץ טללי רצון ברכה ונדבה. תחתונים למשיר את הנהרות כשם שאי אפשר לעולם בלא זכר ונקבה כך אי אפשר לעולם בלא מטר כיון שחצה את המים התחיל את הרקיע באמצע והבדיל אלו מאלו שנא׳ ויאמר אלהים יהי רקיע (סט) מים שלמטה נועים ובוכים ואומרין אוי לנו שלא זכינו לעלות למרום לראות שכינתו שלהקב״ה ולומר לפניו שירה. אמר להן הקב״ה דעו שאין להם רשות לומר שירה עד שתאמרו אתם תהלה שנא׳ מקולות מים רבים אדירים משברי ים אדיר במרום ה׳ (תהלים צ״ג ד׳) (ע) ועל אותן המים שלמעלה מן הרקיע אמר ר׳ עקיבה לתלמידיו שנכנסו עמו לפרדס כשאתם מגיעין אצל אבני שיש טהור אל תאמרו מים מים שכן כתיב דובר שקרים לא יכון לנגד עיני (שם ק״א ז׳) למה שאין שם צורת מים שעדיין הן דומין לעולם שברא הקב״ה תחלה למטה קודם שתקבע בו רצורת והיא הנקרא מעשה לבנת הספיר. ועליו אמ׳ יחזקאל מראה האופנים ומעשיהם כעין אבן תרשיש שעדיין הן ראוין לקבל כל צורה וכיון שנקבעה בהן צורת המים מיד הן יורדין לארץ לפי טבען שטבע הארץ והמים יורדין למטה והרוח והאש עולים למעלה. אף הרקיע עצמו מן המים נברא אלא שרתנררה טפה אמצעית ונעשית רקיע והפריש בינו ובין המים. נמצא כאן שלוש מדות. רקיע. ומים למעלה ממנו. ומים למטה ממנו. וכן הוא אומר ויהי מבדיל בין מים למים.

ז) ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים. ההבדלה הזאת אינה הבדלת מקום אלא הפריש בין דבר הגהוה קודם הויתו והיבדר חלקיו. והפריש בין שעת הויתו והפריש אחר שנהיה. נמצא כאן שליש מדות. וכן כל הנמצא מארבע יסודות על דרך זו עד שהוא בכח היסודות יש לו צורה ובשעת

(סז) עי׳ מדרש תהלים שם. (סח) צ״ע. (סט) עי׳ על קצת מזה בפדר״א פ״ד פ״ה ועיין בילקוט ראובני במה שמביא שם מספר טוב הארץ. (ע) עי׳ ב״ר פ״ה ס״ג ובמדרש תהלים צ״ג והדברים כאן מסכימים יותר עם מדרש עשרת הדברות ס״א דבור א׳.

התערובת והחיבור יש לו צורה. ובשעת הוויתו ויציאתו לעולם יש לו צורה ואין מפרשין להכם. (עא) ו י ה י כ ן. מפני מה לא נאמר כי טוב ביום שני. ר' מאיר אומר קשה היא אפילו מהלוקת שהיא ליישובו שלעולם שנא' ויאמר ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים ולפי שכת' בו הבדלה בין מים למים לפי כך אין כתיב בו כי טוב. והלא דברים קל והומר ומה אם מהלוקת שהיא ליישוב העולם לא נאמר בה כי טוב. מהלוקת שהיא להרבנו שלעולם על אחת כמה וכמה. ד"א מפני לא נאמר בו כי טוב מפני שלא נגמרה בו מלאכת המים וכיון שנגמרה בשלישי נאמר בו כי טוב שני פעמים אחד לקווי המים ואחד לתדשא הארץ. ד"א למה לא נאמר בו כי טוב מפני שנבראת בו גיהנם (עב) אמרו על גיהנם שהיא שבעה מדורים כל מדור ומדור יש בו שמונה עשר אלף בתים וכל בית ובית יש בו י"ח אלף פתחים וכל פתח יש בו י"ח אלף מערות. וכל מערה ומערה יש בה. י"ח אלף סדקים. וכל סדק וסדק יש בו י"ח אלף הורים. וכל הור והור יש בו י"ח אלף עקרבים. וכל עקרב ועקרב יש בו שלש מאות הליות. וכל הוליה והוליה יש בו תשעה ושנים אלף כדי מרה וכולן מזומנין ומשומרין למינים ולמשומדים ולאפיקורסים ולמוסרים ולפושעים ולמורדים. ויש אומר אף לשופטים ולשוטרים. ויש אומר אף למלמדי תינוקות שלא עשו מלאכתן באמת. ולא עוד אלא שיש מגיהנם לשערי מות מהלך שלש מאות שנה. משערי מות לשערי צלמות מהלך שלש מאות שנה. משערי צלמות לבאר שחת מהלך שלש מאות שנה. מבאר שחת לטיט היון מהלך שלש מאות שנה. מטיט היון לאבדון מהלך שלש מאות שנה. מאבדון לשאול מהלך שלש מאות שנה. ושאול ארכו שלש מאות שנה ורחבו שלש מאות שנה. וכן אורך ורוחב שלכל מדור ומדור מאלו השבעה שלש מאות שנה אורך ושלש מאות רוחב. נמצא מהלכו שלגיהנם שני אלפים ומאת שנה. ואמרו אש שלגיהנם הזקה היא והיא אחד מששים [באש של שערי מות. אש של שערי מות הזקה היא והיא אחד מששים באש] של צלמות. אש שלצלמות הזקה והיא אחד [מששי]ם באש שלבאר שחת. אש שלבאר שחת הזקה והיא אחד מששים באש שלטיט היון. אש שלטיט היון [הזקה וה]יא אחד מששים באש שלאבדון. אש שלאבדון הזקה והיא אחד מששים באש שלשאול תהתית. אש שלשאול תחתית הציה אש והציה ברד והרשעים נכנסין מן האיש לברד ומן הברד לאיש. ודומה מהלך לפניהן כרועה שהוא מנהג את צאנו מהר להר ומגבעה לגבעה שנא' כצאן לשאול שתו מות ירעם וירדו בם ישרים לבקר וצורם לבלות שאול מזביל לו (תהלים מ"ט ט"ו) וכל כך למה שהישרים מתפללין עליהן והקב"ה מסכים על ידם. לבלות שאול (שם שם) שאול בילה וגופן אינו בולה. וכל כך למה מזבול לו על שפשטו ידיהם בזבול ואין זבול אלא בית המקדש שנא' בנה בניתי בית זבול לך (מלכים א' ח' י"ג) ורשעים כשיורדין לגיהנם נידונין בה י"ב חדש. ולאחר שדנין אותן בה מורידין אותן לשערי מות ונידונין שם י"ב חדש ומשערי מות מורידין אותן לשערי צלמות ונידונין שם י"ב חדש ומשערי צלמות מורידין אותן לבאר שחת ונידונין בה י"ב חדש. ומבאר שחת מורידין אותן לטיט היון ונידונין בה י"ב חדש. ומטיט היון מורידין אותן לאבדון ונידונין בה י"ב חדש. ומאבדון מורידין אותן לשאול תחתית ונידונין בה י"ב חדש. ואחר כך מורידין אותו לארקא וכל היורד לארקא אינו עולה משם לעולם אלא מעמידין אותו תחת נהר שלאש שהוא יוצא מתחת כסא הכבוד וישופך על ראשן שלרשעים שנ' הנה סערת ה' חמה יוצאה ושער מתחולל על ראש רשעים יחול (ירמיה כ"ג י"ט) (עג)

ח) **ויקרא אלהים לרקיע שמים** נקרא שמים בשותפות השם שכל הגבוה מן הארץ נקרא שמים. ד"א שמים. שא שלמעלה

(עא) עי' מו"נ ח"א פכ"ח ח"ב פ"ל וח"ג פ"ג. (עב) צ"ע ועי' ב"ר פ"ד ס"ו. (עג) עי' ביהמ"ד בכמה מקומות ובפרט בח"א עמוד קמ"ט ח"ב עמוד ל"ה במדרש כונן שם וח"ה עמוד מ"ה. ובשער הגמול להרמב"ן ושנו בברייתא דארכו של עולם וכו' ושם שנינו היורד לארקא וכו'. ומסיגנון הדברים נראה שהכל לקוח מאת הסדר רבה דבראשית שהזכרתי

ממנו מים. ד"א שמים אמר ר' יוסי בן חנינה למה נקרא שמה שמים שהיא אש ומים. במתניתא תנא נטל הקב"ה אש ומים ופתכן זה בזה ועשה מהן שמים. לומר לך שזה הרקיע הוא מכות ארבעה יסודות מן היורדין ומן העולין (עד) ויהי ערב ויהי בקר יום שני. מלמד שהוזמן מכלל מעשה בראשית (עה).

ט) **ויאמר אלהים יקוו המים.** ר' אליעזר אומר ביום השלישי היתה כל הארץ. מישור כבקעה. והמים מכסין את כל פני הארץ כשיצא הדבר מפי הגבורה יקוו המים עלו מקצת הארץ הרים וגבעות ונתפזרו המים מעל כל פני הארץ ונעשו עמקין עמקים בגופה שלארץ ונתגלגלו המים ונקוו לעמקין ונעשו מקיפין את הארץ מצדדיה ונראתה היבשה (עו). אמר רב יהורה אמר רב בשעה שברא הקב"ה את העולם אמר לו לְשָׂרָה שלים פתח פיך ובלע כל מימות שבעולם. אמר לפניו רבונו שלעולם דיי שאעמוד בשלי בעט בו והרגו שנא' בכחו רגע הים ובתבונתו מחץ רהב (איוב כ"ו י"א). אמר ר' יצחק שרא דימא רהב שמו ואלמלי מים מכסין אותו אין כל בריה יכולה לעמוד בפני כוחו שנא' לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי [וגו'] כמים לים מכסים (ישעיה י"א ט'). אל תקרא כמים לים מכסים אלא כמים לשר שלים מכסים (עז). מה עשה הקב"ה גער בהן וכבשן ונתן תחת כפות רגליו ומדדן בשעלו שלא לפחות ושלא להוסיף ועשה חול גדר לים כאדם שהוא עושה גדר לכרמו כשהן עולין ורואין את החול לפניהן חוזרין לאחוריהן שנא' ואשבר עליו חקי ואשים בריח ודלתים וָאוֹמַר עד פה תבוא ולא תוסיף ופה ישית בגאון גליך (איוב ל"ט י' י"א). (עח) אמ' רבא אשתעיאו לי נחתי ימא בין גאלא לגאלא תלת מאה פרסי ורומיה דגאלא תלת מאה פרסי. ודלינן גלא והזיניה לבי מַרְבַּעְתֵּיה דכוכבא זוטא דימא דהוה כי מבזיק ארבעין גְּרִיוֵי הרדלא. ואי אדלינן טפי הוה מִיקְלֵינַן מֵיהֲבָאלֵיה. וכל גאלא וגאלא אמרה ליה לחבריה מי שבקתו מידי בעלמא ולא אחרבתיה. אמר ליה תא חזי גבורתיה דברייך כי מלא חוטא האלא ולית דעבר שנא' האותי לא תיראו נאם ה' אם מפני לא תחילו אשר שמתי חול גבול לים חק עולם לא יעברנהו ויתגעשו ולא יוכלו והמון גליו ולא יעברנהו (ירמיה ה' כ"ב). ואומר ויסך בדלתים ים בגיחו מרחם יצא. אמר רבא אשתעיאו לי נחתי ימא האיי גאלא דמיטבע נפקא מניה כי נורא ירוקתי ואית לן אַשְׁיַאתָא הקיק עלוהי אהיה אשר אהיה ה' צבאות שמו. מהזיק ליה ונַאזַת כי נאזה. מיתהזה ברישיה כי ציציתָא דנורא היורתי (עט). ותראה היבשה ויהי כן. בוא וראה מדת בשר ודם. אדם מפנה כלי לתוך כלי ריקן שמא יכול לפנות כלי מלא לתוך כלי מלא. אבל הקב"ה נותן את המקום שאינו מחזיק אלא מעט שיחזיק מלואו פעמים רבות. תדע לך ויאמר אלהים יקוו המים כל העולם כולו מים במים להיכן נקוו אלא מכאן שהחזיק ממועט את המרובה. ועליו אמר הכת' כל הנחלים הולכים אל הים זה אוקיינוס. והים איננו מלא (קהלת א' ז') זה אוקיינוס שאינו מתמלא לעולם (פ). מעשה בר' אליעזר ור' יהושע שהיו פורשין בים הגדול ונשלה אותן הרוח והוליכה אותן למקום שאין המים מהלכין. אמרו לא באנו לכאן לחנם אלא לנס. מה עשו נטלו בידן מאותן המים. וכיון שנכנסו לרומי שאלן אדריינוס אמר להן מי אקיינוס מה הן. אמרו לו מים בולעין מים אמר להם אפשר שהנחלים הולכין אל הים והים איננו מלא אמרו לו מי אוקיינוס בולעין אותן אמר להן אין אני מאמין לדבריכם מה עשו נטלו ספל אחד ונתנו לתוכו המים והן ממלאין ונותנין לתוכן והן בולעין ראשון ראשון. ד"א כל הנחלים הולכים אל הים. כל המתים נכנסין לשאול ושאול אינו מתמלא לעולם דכתיב שאול וַאֲבַדּוֹ לא תשבענה. (משלי כ"ז כ') ואם תאמר משהן מתין בעולם הזה

לעיל הערה מ"ז ע"ש עמוד ט"ז, י"ז וכו'. וע"ע ר"ה י"ז ע"א ומדרש תהלים מ"ט. (עד) עי' חגיגה י"ב ע"א ב"ר פ"ד ס"ד פירש"י על התורה ומו"נ ח"ב פ"ל. (עה) ע' מו"נ שם. (עו) ע' פדר"א פ"ג וע"ע פ"ר קצ"ג ע"א ובנ"ש. (עז) עי' ב"ב ע"ד ע"ב וש"ר פט"ו סכ"ב ובנ"ש. (עח) ע' פדר"א פ"ה ובנ"ש ובהערות רד"ל. (עט) עי' ב"ב ע"ג ע"א ובד"ס שם. ובכי"ק אמר ראבא אשתעיין לי נחתי דימא וכו' ואי אידלנן וכו' מילנן ליה ונאזה כי נאזה וכו'. (פ) עי' ב"ר פ"ה ס"ז ויק"ר סוף פי"ו ס"ט ובנ"ש.

שוב אינן חיים לעולם הבא ת״ל אל מקום שהנחלים הולכים הם שבים ללכת. ד״א כל הנחלים הולכים אל הים. כל הממון נכנס לאדום ואדום אינה מתמלאת לעולם שנא׳ ועיני האדם לא תשבענה (שם שם). אל תקרא ועיני האדם אלא ועיני ארום ואם תאמר משממון נכנס לאדם שוב אינו חוזר לבעליו ת״ל אל מקום שהנחלים הולכים שם הם שבים ללכת. וכן הוא אומר והיה סחרה ואתננה קדש לה׳ צבאות לא יאצר ולא יחסן כי ליושבים לפני ה׳ יהיה סחרה לאכול לשבעה (ישעיה כ״ג י״ח). ר׳ שמואל בר׳ יוסי בעא קימי ר׳ אמר ליה מהוא דין דכתיב ליושבים לפני ה׳ יהיה סחרה לאכול לשבעה ולמכסה עתיק אמר ליה כגון אתה וחביריך יושבי עטופי סדינין שאין אתם חשובים בעצמכם כלום. אמר ר׳ ירמיה בן אלעזר עתיד הקב״ה להדשן לעתיד לבוא שנא׳ ואהביו כצאת השמש בגבורתו ותשקט הארץ ארבעים שנה (שופטים ה׳ ל״א) וכשם שהוא מהדש פניהן כך הוא מהדש לבושן יומא דין סָמְסֵי ומהר אילו סַרְקוֹן. ד״א כל הנחלים הולכים אל הים כל התורה נכנסת אל הלב והלב אינו מתמלא שנא׳ וגם הנפש לא תמלא (קהלת ו׳ ז׳) ואם תאמר משאדם מוסר תלמודו לאחר שוב אינו חוזר עליו ת״ל אל מקום שהנחלים הולכים הם שבים ללכת (פא). ד״א זש״ה מעוות לא יוכל לתקון (שם א׳ ט״ו) משנתעוותו מי בראשי׳ עוד לא יוכלו לתקין משנעשו חסרין חצין בעוקיינוס וחצין ניתנו ברקיע לא יוכלו להימנות. משנתעוותו מאורות עוד לא יוכלו לתקון. משנעשו חסרין ימות הלבנה מימות החמה אחד עשר יום עוד לא יוכלו להימנות. משאדם מעוות עצמו מקריאת שמע עוד לא יכול לתקון. משאדם מעוות עצמו מעשרה בני אדם עומדין בתפלה עוד לא יוכל להימנות. משאדם מעוות עצמו מתלמודו עוד לא יכול לתקון. משאדם מחסר עצמו מחבירו עוד לא יוכל להימנות. דאלימא ר׳ יהודה ור׳ אלעזר הוו תרויהון חברין נסיב ר׳ יהודה איתא. קדמיה ר׳ אלעזר שבעת ימי משתותיה כל יומי דר׳ יהודה הוה פָּאַרֵי ממטי בר׳ אלעזר ולא הוה מאטי ביה. ד״א מעוות לא יוכל לתקון והסרון לא יוכל להימנות ר׳ שמעון בן מנסיא אומר זה הוא מעוות שאינו יכול לתקון. זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר. ואם תאמר בגנב ובגזלן יכול הוא שיחזור ויתקן אמר ר׳ שמעון בן יוחאי אין קורין מעוות אלא למי שהיה מתוקן מתחלתו ונתעוות כבר. ואיזה הוא זה תלמיד חכם שפירש מן התורה. ר׳ שמעון בן מנסיא אומר גנב אדם יכול שיחזיר גניבתו גזל יכול שיחזיר גזילתו. בא על אשת איש פסלה על בעלה. נטרד והלך לו. ועל זה נאמר מעוות לא יוכל לתקון והסרון לא יוכל להימנות. ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ שמעת מימיך אומר בקרו חזיר זה שמא יש בו מום. אין מבקרין אלא תמימים ואיזה זה תלמיד חכם שפירש מן התורה על זה נאמר מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להימנות (פב) ד״א מעוות לא יוכל לתקון. בעולם הזה מי שהוא מעוות יכול לתקון. אבל לעתיד לבוא מי שמעוות לא יוכל לתקון. ומי שחסרון לא יוכל להימנות. משל למה הדבר דומה לשני בני אדם שגנבו כאחד ועשקו והמסו ועברו כל עבירות כאחד. אחד מהן עשה תשובה לפני מיתתו ואחד לא עשה תשובה לפני מיתתו. זה שעשה תשובה לפני מיתתו מוליכין אותו אצל הצדיקים לגן עדן. וזה שלא עשה תשובה לפני מיתתו מוליכין אותו אצל הרשעים לגיהנם. וכיון שהוא רואה את חבירו הוא צועק ובוכה ואומר אני וחבירי גנבתי. אני וחבירי גזלתי. וכן חמסתי ועשקתי ועברתי על כל עבירות אני והוא כאחד. מפני מה חברי מוליכין אותו אצל הצדיקים לגן עדן. ואותו האיש מוליכין אותו אצל רשעים לגיהנם שמא משוי פנים יש כאן. אמרו לו שוטה עֵוֵר וטפש אין כאן משוא פנים אלא מעוות אותו האיש ולא עשה תשובה לפני מיתתו שנים שלשה ימים. לגן עדן לא הכניסוהו. בחבלים גררוהו לקבר תחתיו יוצע רמה ועליו תכסה תולעה. ראה חבירך

(פא) עי׳ קה״ר פ״א פסוק ז׳ כל הענין בשינוי הסדר וע״ע ב״ר פי״ג סט״ז. ובכי״ן עתיד האלהים לחדשן וכו׳. (פב) עי׳ קה״ר שם פ״א פסוק טו כל הענין.

בקיא נשבע לפרש מאותה הדרך ולעשות תשובה כצדיק והיא גרמה לו לבוא לכאן ליטול חיים וכבוד. אמר להן בבקשה מכם הניחו לי שאלך ואעשה תשובה. אמרו לו שוטה עור וטפש כבר מה שעשית עשית. עולם שאתה בא ממנו דומה לערב שבת והעולם הבא דומה לשבת. אם אין אדם מתקן מערב שבת מהוא אוכל בשבת לא מצא מה יאכל בשבת. העולם שבאת ממנו דומה לקיץ והעולם הזה דומה לחורף כראשון. וכן ליבשה ולים. וכן לישוב ולמדבר. מיד נשך עצמו ואכל בשרו. אמר להן בבקשה מכם הניחו לי אלך ואראה בכבוד הבירי בגן עדן. אמרו לו שוטה עִוֵר וטפש במקום שהטהורים עומדין אין הטמאים עומדין. במקום שהכשרים עומדים אין הפסולין עומדין. במקום שהצדיקים עומדין אין הרשעים עומדין. ואין אנו מצווין אלא על השער הזה הה"ד זה השער לה' צריקים יבואו בו (תהלים קי"ח כ') מיד קרע בגדיו ותלש בשערו והרק שניו וקופץ הוא בעצמו לתוך גיהנם הה"ד רשע יראה וכעס שניו יהרק ונמס (שם קי"ב י') לכך נאמר מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להימנות. (פג).

י) **ויקרא אלהים ליבשה ארץ** לומר לך שאינה הארץ האמורה למעלן. שהארץ האמורה למעלן היא הגולם הראשון שקיבל ארבע צורות. וצורת הארץ אחת מהן. אבל האמורה כאן היא צורת הארץ בלבד לכך נאמר ויקרא אלהים ליבשה ארץ (פד). ולמה נקרא שמה ארץ בלשון רצייה שרצת לעשות רצון קונה וכן הוא אומר והארץ לעולם עומדת. מהוא עומדת מעמדת. ר' אחא אומר זרעת מימיך חטים והעלת שעורים. שעורים והעלת חטים. אלא מה דאת זרע את חציד. לכך נאמר והארץ לעולם עומדת (קהלת א' ד'). (פה) **ו ל מ ק ו ה ה מ י ם ק ר א י מ י ם.** תנן התם כל הימים כמקוה ימים דברי ר' מאיר ר' יהודה אומר הים הגדול כמקוה שנא' ולמקוה המים קרא ימים לא נא' ימים אלא שיש בו מיני ימים הרבה (פו) **ו י ר א א ל ה י ם כ י ט ו ב.** ראה שהוא טוב לעולמו (פז). אבא יוסי בר יוהנן אומר משום שמואל הקטן עולם זה למה הוא דומה לגלגל עינו של אדם. לובן שבו זה עוקיינוס המקיף את העולם כולו. שחור זה ישוב. קומט שבשחור זו ירושלים. פרצוף שבקומט זה בית המקדש. יהי רצון שיבנה במהרה בימינו (פח).

יא) **ויאמר אלהים תדשא.** רבי אליעזר אומר מנין שבתשרי נברא העולם שנא' ויאמר אלהים תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע למינהו. איזה הוא הדש שהארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות הוי אומר זה תשרי. ואותו הפרק זמן רביעה היה וירדו גשמים עליהן וצמחו דכתיב ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה. (בראשית ב' ו') ר' יהושע אומר מנין שבניסן נברא העולם שנאמר ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע למינהו ועץ עשה פרי אשר זרעו בו למינהו וירא אלהים כי טוב. איזה הוא חדש שהארץ מליאה דשאים ואילן מוציא פירות הוי אומר זה חדש ניסן. ואותו הפרק זמן שהבהמה והחיה מזדווגין זה לזה שנא' לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו (תהלים ס"ה י"ד) ואידך הוא כתי' עשה פרי. ההוא לברכה לדורות. ואידך נמי הא כת' עץ פרי ההוא לכדר' יהושע בן לוי דאמר ר' יהושע בן לוי כל מעשה בראשית לקומתן נבראו (פט). תני בשם ר' אליעזר בעשרים והמשה באלול נברא העולם ואתיא כרב. כדתאני ר' אליעזר דתניא בתקיעתיה דרב זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב. ועל המדינות בו יאמר איזו להרב איזו לשלום איזו לרעב איזו לשובע ובריות בו יפקדו (צ). ואתיא כדר' אליעזר דתנן באחד בתשרי ראש השנה לשנים. דתניא כת' אחד אומר וחג האסיף תקופת

(פ"ג) עי' קה"ר שם וע"ע בפדר"א פמ"ג. ובכת"י אחרים בקי ואולי נשתבש מן בניוולך. ועי' ג"כ במדרש זוטא קהלת שהדפים מהרש"ב צד פ"ח וצ"ב. (פד) עי' מו"נ ח"ב פ"ל. (פה) עי' ב"ר פ"ה ס"ח בקה"ר פ"א פסוק ד' והיה כן בדברי ר' אחא שם עי' אות אמת ק"י ע"ב וע"ע ספרי האזינו קל"א ע"א. (פו) עי' מקואות פ"ה מ"ד. (פז) עי' לקח טוב לפסוק זה וע"ע מו"נ ח"ב פ"ל וע"ע בשיטה אחרת לראב"ע בראשית א' ד'. (פח) עי' ד"א זוטא סוף פ"ט. (פט) עי' ר"ה י"א ע"א ובד"ס שם. (צ) ע' וי"ר פכ"ט ס"א, ור"ה כ"ז ע"א וע"ע פסיקתא דר"כ ק"נ ע"א ובנ"ש.

השנה (שמות ל"ד כ"ב) וכת' אחד אומר וחג האסיף בצאת השנה (שם כ"ג ט"ז) איזה הוא חדש שיש בו חג ואסיף ותקופה ושנה יוצאה בו הוי אומר זה תשרי (צא). לשנים. למאי הלכתא. רב נחמן בר יצחק אמר לדין דכתיב מראשית השנה ועד אחרית שנה (דברים י"א ב'). מראש השנה נידון מה יהא בסופה. וממאי מתשרי הוא דכתיב תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו (תהלים פ"א ד'). איזה הוא חג שראש חדש מתכסה בו הוי אומר זה ראש השנה. וכתיב ביה כי חק לישראל היא משפט לאלהי יעקב (שם שם). תנו רבנן כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב. אין לי אלא ישראל אומות העולם מנין ת"ל משפט לאלהי יעקב. אם כן מה ת"ל לישראל הוא אלא מלמד שישראל נכנסין תחלה לדין. דאמר רב חסדא מלך וציבור מלך נכנס תחלה לדין שנאמר לעשות משפט עבדו ומשפט עמו ישראל דבר יום ביומו (מלכים א' ח' נ"ט). מאי טעמא לאו אורח ארעא למיתב מלכא אבראי ואי בעית אימא מיקמי דליפוש חרון אף (צב). האיי דאמר ר' אליעזר בעשרים וחמשה באלול נברא העולם סימנא בעלמא הוא דלא הוה סדר זמנים לשעבר כלל אלא כיון שנברא אדם ביום ששי השוב מאותו היום תחלת שנה. נשתיירו אותן המשה ימים ראשונים השבום כאלו הן סוף שנה וכאלו הן סוף אלול. (צג) תדשא הארץ דשא. אלו שאינן צריכין זרע. עשב מזריע זרע. אלו הירקות והזרעים שצריכין זרע (צד) עץ פרי עשה פרי. אלו האילנות מלמד שלא יצאו כולן אלא שלימים תמימים מיד לא כטבעו שלעולם עכשיו שאדם נוטע יהור שלתאנה עומד שלש שנים ועדין אינו מוציא פירות וכן שאר כל האילנות וכן כל הזרעים (צה). אשר זרעו בו על הארץ את שיש לו זרע נברא זרעו תחלה ואת שאין לו זרע אלא פריו הוא זרעו נברא פריו (צו) ויהי כן.

יב) **ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע למינהו.** דרש ר' הנינא בר פפא יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו (תהלים ק"ד ל"א). הפיסוק הזה שר העולם אמרו בשעה שא' הקב"ה למינהו באילנות. ולא אמר למינהו בדשאים אמרו דשאים אם רצונו שלהקב"ה לצאת בערבוביא למה אמר למינהו באילנות. ועוד קל וחומר ומה האילנות שאין דרכן לצאת בערבוביא אמר הקב"ה בהן למינהו אנו על אחת כמה וכמה. מיד כל אחד ואחד יצא למינו. הה"ד ותוצא האר"ץ דשא עשב מזריע זרע למינהו. פתח שר העולם ואמר יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו. בעי ראבינא הרכיב שני דשאים לר' הננא בר פאפא מהו כיון דלא כת' בהו למינו לא מחייב. או דלמא כיון דאסכים על ידיהו כמאן דאמר בהו למינהו דאמי תיקו (צז) וירא אלהים כי טוב ראה שהוא טוב לעולמו (צח).

יד) **ויאמר אלהים יהי מארת.** ז"ה ש"ה עשה ירה למועדים שמש ידע מבואו (שם שם י"ט). אמר ר' יוחנן לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד שנאמר יהי מארת מארת כת'. אם כן למה נבראת לבנה אלא לקדש בה ראשי הדשים וראשי שנים. ר' שילא דכפר תמרתא בשם ר' יוחנן מהו שמש ידע מבואו מכאן שאין מונין ללבנה אלא אם כן שקעה החמה. יסטא חבריה בשם ר' ברכיה כתיב ויסעו מרעמסס בחדש הראשון בחמשה עשר יום לחדש (במדבר ל"ג ג'). אם ללבנה את מונה עד כדון לית בה אלא ארבע עשרה משקועין. מכאן שאין מונין ללבנה אלא אם כן שקעה החמה. ר' עזריה בשם ר' חנינה לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד שנאמר יהי מארת מארת כתיב. אם כן למה נבראת לבנה אלא צפה הקב"ה שאומות העולם עתידין לעמוד ולעשותן אלהות. אמר ומה אם בשעה שהן שנים והן מכחישין זה את זה אומות העולם עישין אותן אלהות אלו היה אחד על אחת כמה וכמה. ר' ברכיה בשם ר' סימון שניהן נבראו להאיר. יהי מארת והיו למאורת. ויתן אותם אלהים ברקיע השמים על הארץ. והיו לאתת. אלו השבתות דכת' כי אות היא ביני וביניכם (שמו' ל"א י"ג)

(צא) עי' ירושלמי ר"ת נ"ו ע"ד. (צב) עי' ר"ה ח' ע"א וע"ב ופ"ר קפ"ו ע"ב. (צג) צ"ע. (צד) עי' רש"י ורמב"ן למקרא זה. (צה) עי' חולין ס' ע"א וע"ע במדרש לקח טוב שם. (צו) צ"ע. (צז) עי' חולין שם. (צח) עי' לעיל הערה פ"ז.

ולמועדים אלו ימים טובים ולימים אלו ראשי חדשים. ושנים אלו ראשי שנים שיהוא אומות העולם מונין לחמה וישראל מונין ללבנה (צט).

טו) **והיו למאורת ברקיע השמים.** נקראו השמים רקיע בשותפות השם בלבד. להאיר על הארץ. בראן הקב"ה לכבודו ולמענהו שנא' כל פעל ה' למענהו (משלי ט"ז ד'). ולא עוד אלא שהן מאירין על הארץ ואין דבר הווה ונפסד בעולם אלא מכוחן ומכוח הגלגלים כמו שנתבאר בספרי החכמים (ק) ויהי כן. רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל ור' ישמעאל ור' אלעזר בן ערך ור' אליעזר בן הורקנוס ור' עקיבה היו דורשין על מולד לבנה אמרו דבר אחד אמר הקב"ה ונבראו השמים למכון כסא מלכותו שנאמר בדבר ה' שמים נעשו (תהלים ל"ג ו'). אבל בצבא השמים יגיעה הרבה יגע. מה עשה הקב"ה נפח ברוח פיו ונבראו כל צבא השמים שנאמר וברוח פיו כל צבאם (שם שם) (קא). בעשרים ושמונה באלול נברא חמה ולבנה כוכבים ומזלות שבהן מונין שנים והדשים ימים ולילות ושעות וקצין ומחזורות ועיבורות. (קב) ברא שבעה כוכבים בשבעה גלגלים כל כוכב בגלגל בפני עצמו. ושמותן גלגל שלמטה מן הכל שבו ירח. ושלמעלה ממנו יש בו כוכב. והשלישי יש בו נוגה. והרביעי יש בו המה. והחמישי יש בו מאדים. והששי יש בו צדק. והשביעי יש בו שבתי. וגלגל שלמעלה הוא גלגל שמיני יש בו שאר הכוכבים הנראין בלילה. וגלגל תשיעי הוא שמקיף את כל הגלגלים והוא המסבבן בכל יום ממזרח למערב. הוא הנקרא ערבות ואין בו כוכב כלל אלא כעין קרח הנורא. וחלקו אותו הכמים הקדמונים לשנים עשר חלק. וכל חלק וחלק העלו לו שם על שם צורה שתיראה בו מן הככבים שתחתיו שבגלגל שמיני ושמותן טלה שור תאומים סרטן אריה בתולה מאזנים עקרב קשת גדי דלי דגים. וזה שאמ' חכמים שבעה רקיעים ברא הקב"ה לאו שבעה ממש אלא לפי שהן דבוקין זה בזה פעמים קורין לכל אחד ואחד רקיע בפני עצמו. ופעמים קורין שני רקיעים רקיע אחד. וכן זה שאמר ר' יהודה שני רקיעים הן שנאמר הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים (דברים י' י"ד) חישב כל שמנה הגלגלים שיש בהן הכוכבים באחד. ורקיע תשיעי שאין בו כוכב באחד ונמצאו שני רקיעים. ועוד הילקו הכמ' שמונת הגלגלים שיש בהן הכוכבים לארבעה חלקים כמו שאמרו ארבע מעלות בסולם. השבו גלגל חמה אחד. וגלגל לבנה אחד. וגלגל שאר הכוכבים אחד. וחמשה הגלגלים שבהן חמישה כוכבים שבתי צדק מאדים נוגה כוכב. השבום כאחד ונמצאו כולן ארבעה על זה נאמר וארבעה פנים לאחת וארבע כנפים לאחת להם (יחזקאל א' ו'). ונמצאו ארבע גלגלים לארבעה יסודות כל גלגל מהן ניכר כוחו באותו היסוד יתר משאר היסודות. וכן השני. וכן השלישי וכן הרביעי. כל הכוכבים קבועין הן בגוף הגלגלים כחותם בתוך הזר שלה. וכן הוא אומר ויתן אתם אלהים ברקיע השמים. וכולן בעלי נפש ודעה והשכל ומכירין בוראן. ועליהן אמר דוד הללוהו שמש וירח הללוהו כל כוכבי אור (תהלים קמ"ח ג'). והן מאירין על הארץ ומושלין בה. ויש מהן כוכב גדול מן הארץ כמה פעמים. ויש שהוא קטן מן הארץ. וכוכב חמה גדול מן הארץ כמו ק"ע פעמים בקירוב. והארץ גדולה מן הירח כמו ארבעים פעמים. ואין בכל הכוכבים גדול מכוכב חמה ולא קטן מכוכב שבגלגל שני. ויש מהן מי שגומר הילוכו לשלשים יום. ויש מהן מי שגומר הילוכו לשנה. ויש מהן מי שגומר הילוכו לשלשים שנה. ויש מהן מי שגומר הילוכו ליתר מארבעה ועשרים אלף שנים. (קג) תנו רבנן מעשה ברבן גמליאל ור' יהושע שהיו באין בספינה ולא היה ביד רבן גמליאל אלא פת בלבד ונמצא ביד ר' יהושע פת וסלת אמר לו מנין הייתה יודע שאנו מתעכבין בים זמן מרובה שהבאת בידך פת וסלת. אמר לו כוכב אחד יש שעולה ומתעה את הספנין אחת לשבעים שנה אמרתי שמא יעלה

(צט) ע' ב"ר פ"ו ס"א ובנ"ש והדברים כאן מסכימים ביותר עם הפסיקתות ע' פסיקתא דר"כ מ"ב ע"א ופ"ר ס"ו ע"א. (ק) ע' לעיל הערה ע"ז. וע"ע מו"נ ח"ג פ"ג וח"ב פ"י. (קא) ע' פדר"א פ"ז. (קב) ע"ש פ"ח. (קג) ע' הלכות יסודי התורה פ"ג ומו"נ ח"א פ"ע. ח"ב פ"ד. פ"ה פ"ט פ"י וח"ג פ"ב.

ויתענו. אמר לו כל כך שיש בידך ואתה צריך לירד לספינה. אמר לו עד שאתה תמיה עלי תמה על שני תלמידים שיש לי ביבשה ר' אלעזר הסמא ור' יוחנן בן גדגדה שיודעין לשער כמה טפין יש בים ואין להם לאכול ולא בגד ללבוש ולא מים לשתות. נתן דעתו להושיבן בראש. כיון שעלה ליבשה שלח להם ולא באו חזר ושלח להם ובאו. אמר להם כמדומין אתם ששררות אני נותן לכם. עבדות אני נותן לכם והושיבן בישיבה (קד). ומאי קארו ליה ר' אלעזר חִסְמָא. זמנא חדא אזל להד אתר אמרון ליה הכים ר' למפרס על שמע הכים ר' למקרב אמר לא. אמרון ליה העל מגן קרן ר' נתכרכמו פניו והלך אצל ר' עקיבא אמר ליה מה לך פניך חולנאות תנא ליה עובדא אמר ליה צבי מר דיליף. אמר ליה אין. מאן דיליף אזל לתמן אמרון ליה חכים ר' למפרס על שמע אמר להן אין. הכים ר' למקרב אין. אמרון ליה הא חכים אלעזר והוו קרין ליה אלעזר חסמא. (קה)

טז) ויעש אלהים את שני המארת.

דרש ר' שמעון בן עזאי כתיב ויעש אלהים את שני המארת הגדלים וכתיב את המאור הגדול ואת המאר הקטן. אמר ירית לפני הקב"ה רבונו שלעולם אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד אמר ליה לך ומעט את עצמך אמר לפניו הואיל ואמרתי דבר הגון לפניך אמעט את עצמי אמר לו משול ביום ובלילה כד כתבינן לרע (קו). ד"א ויעש אלהים את שני המארת הגדלים שאורן רב יתר משאר הכוכבים לכך נקראו גדולים ואור הלבנה אינו נאצל אלא מאור החמה לכך נא' את המאור הגדול זה המה. ואת המאור הקטן זו לבנה (קז).

יז) ויתן אתם אלהים ברקיע השמים

ז"ה ש"ה השמים מספרי' כבוד אל (תהלי' י"ט ב') אמר הקב"ה על ידי ישעיה כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו (ישעיה מ"ג ז') מלמד שכל מה שברא הקב"ה לכבודו ולשבחו ב־או. שכן שלמה אומר כל פעל ה' למענהו (משלי ט"ז ד') ואימתי הכל מהללין לשמו בזמן שהוא מגדיל ישועות מלכו ומרים קרן לעמו דכתיב מגדיל ישועות מלכו (תהלים י"ח נ"א) וסמיך ליה השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע. וכן איתן האזרחי אומר חסדי ה' עולם אשירה לדור ודור אודיע אמונתך בפי כי אמרתי עולם חסד יבנה וכתיב כרתי ברית לבחירי מה כתיב אחריו ויודו שמים פלאך ה' (שם פ"ט ב' ג' ד' ו') (קח). ד"א השמים מספרים כבוד אל התורה שניתנה מן השמים היא מספרת שבחו שלהקב"ה וכן הוא אומר ה' קנני ראשית דרכו וגו' בהכינו שמים שם אני (משלי ח' כ"ב וכ"ז). ומעשה ידיו מגיד הרקיע משל למלך שהיו הכל מקלסין אותו שהוא חכם וגבור ועשיר בקשו לראות מה היא חכמתו ומה היא גבורתו ומהוא עשרו. מה עשה נטל וילון וקבע בו כל אבנים טובות ומרגליות ותלה אותו על פתחו ואמר כל מי שיכול לעשות כמותו הרי הוא כמותי. כך הקב"ה הוא חכם החכמים ולו הגבורה והגדולה והעושר והכבוד מלפניו וברא את העולם בחכמה שנאמר ה' בחכמה יסד ארץ (משלי ג' י"ט). ביקש להודיע שבחו לבריות נטל וילון וקבע בו חמה ולבנה כוכבים ומזלות שנאמר ויתן אתם אלהים ברקיע השמים. כל כך למה להודיע לבני האדם גבורותיו. אמר להם כל מי שיכול לעשות כמותן הרי הוא כמוני או אפילו מי שיכול לתלות עיניו כנגד חמה בשש שעות הרי הוא גבור או מי שיכול לרוץ עם החמה מסוף העולם ועד סופו ביום אחד הרי הוא כמוני. וכן הוא אומר שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא (ישעיה מ' כ"ו) הוי ומעשה ידיו מגיד הרקיע (קט) יום ליום יביע אומר. יומו שלמשה מַתָּנָה ליומו של־הושע ויומו שליהושע מתנה ליומה של דבורה וברק. זה לזה מתנים מה נסים נעשו בהן. ולילה ללילה יחוה דעת. לילה שלמצרים ללילה

(קד) עי' הוריות י' ע"א. (קה) עי' ויקרא רבה פכ"ג ס"ד. ושיר השירים רבה פ"ב (פסוק ב') ונוסחת בעל מה"ג מסבבת יותר עם נוסחת הערוך ערך חסם ע"ש. (קו) עי' חולין ס' ע"א וע"ע בילקוט על פסוק זה. (קז) צ"ע ועי' פירוש הראב"ע לפסוק זה. (קח) עי' מדרש תהלים י"ח בסוף וי"ט ובכת"י א' מגדיל ישועות מלכו מלמד שכשהוא עושה חסד למשיחו הכל מתנים שבחו וע"ע בילקוט שמ"אל על פסוק מגדול ישועות. (קט) צ"ע ועי' מדרש תהלים שם י"ט קצת מזה.

שלגדעון ללילה שלסנחריב ולילה שלמרדכי זה לזה מתנים מה נסים ונפלאות נעשו בהן. ד״א יום ליום יביע אומר אלו ארבע תקופות השנה. מתקופת ניסן ולהלן היום לווה מן הלילה. אחד משרשים בשעה עד תקופת תמוז. ומתקופת תמוז ולהלן היום פורע ללילה עד תקופת תשרי. ומתקופת תשרי ולהלן הלילה לווה מן היום אחד משלשים בשעה עד תקופת טבת. ומתקופת טבת ולהלן הלילה פורע מן היום מה שלווה ממנו. ובתקופת ניסן ובתקופת תשרי לא זה חייב לזה ולא זה חייב לזה. נוטלין בצניע ונותנין בצניע ואין כל בריה שומע ביניהן דבר. אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם. אינן כבני אדם שאדם אומר לחבירו תן לי מה שהפקדתי אצלך והבירו אומר לו לא הפקדת אצלי כלום והן הולכין אצל הדיין והוא אומר לו מבקש אני מכם כתב או עדים ואם לאו אין בידם כלום. אבל היום מן הלילה והלילה מן היום נוטלין בצניע ונותנין בצניע. אין אומר ואין דברים ואין קשיבה למעלה שנאמר בלי נשמע קולם. אבל למטה יש להן קשיבה שנאמר בכל הארץ יצא קום. כאיזה צד אמר ר׳ איבו בשעה שהזקנים באין לעבר השנה בבית הועד הן נוטלין מן היום ונותנין ללילה. נוטלין מן הלילה ונותנין ליום והן מעברין את השנה בפה אחד לא זה מפליג על זה ולא זה מפליג על זה כמה שנ׳ אין אומר ואין דברים וכשהן יוצאין מבית הועד מיד כל הארץ יצא קום. אימתי הוא ראש השנה וכן כל מועד ומועד. ואימתי יום התקופה וכמה בתקופה (קי). לשמש שם אוהל בהם. אמר ר׳ לוי השמש הזה נתון בתיק שנא׳ לשמש שם אהל בהם. ר׳ שמואל בר נחמני אומר יכול הוא גלגל המה לזרוח ולשקוע בשעתו אלא הקב״ה גוזר עליו ואומר לו בעונה פלונית תהא במקום פלוני ומה טעמיה ואל מקומו שואף זורח הוא שם (קהלת א׳ ה׳) מהוא שואף דהיק ביה. אמר ר׳ ירמיה תשעים וששה מלאכים מתהלפין עליו בכל יום שמונה בכל שעה שנים מכל רוח.

אמר ר׳ סימון מנוננאות ועבותות יש לו ושלש מאות וששים וחמשה מלאכים תופסין אותו מארבע רוחותיו כדי שלא ירוץ הרקיע בשעה אחת. וכשהוא שוקע מרפין לו מעט מעט שנא׳ הנה נא רפה היום לערוב. (שופטים י״ט ט׳) ר׳ אמי ביר׳ זעירא אומר הילוכו הוא קילוסו משהוא זוריח ועד שהוא שוקע הוא מקלס להקב״ה שנא׳ ממזרח שמש עד מבואו מהולל שם ה׳ (תהלים קי״ג ג׳) וכל זמן שהוא מקלס יכול הוא להלך. שתק אינו יכול להלך. וכן יהושע אומר שמש בגבעון דום (יהושע י׳ י״ב) דום מקילוסך. שכיון ששתק אינו יכול להלך. ומעונותיהן שלבריות אין חמה ולבנה מבקשין לצאת בכל יום מה הקב״ה עושה להן ר׳ לוי אומר זורק בהן חצים והן מהלכין לאורן שנאמר שמש ירח עמד זבולה לאור חציך יהלכו לנגה ברק חניתיך (חבקוק ג׳ י״א) ועליהן הוא אומר בבקר בבקר משפטו יתן לאור לא נעדר (צפניה ג׳ ה׳) (קיא). והוא כחתן יצא מחפתו ישיש כגבור לרוץ ארח. כשהוא יוצא יוצא התן. וכשהוא שוקע כוהה מפני אורה שלמעלה שנא׳ ונהורא עמיה שרי (דניאל ב׳ כ״ב). ד״א והוא כחתן יוצא מחפתו. מה חתן נכנס גבור ויוצא חלש כך השמש יוצא כגבור ושוקע כחלש מעונותיהן שלבריות. ד״א מה חתן זה נכנס טהור ויוצא טמא כך השמש יוצא ברור ושוקע כעוגה שלדם. יכול שהוא מהלך אַנְגַּרְיָה. ישיש כגבור לרוץ ארח מלמד שהוא עושה לו שביל בפני עצמו. מקצה השמים מוצאו ותקופתו על קצותם ואין נסתר מחמתו אימתי בתקופת תמוז (קיב). ד״א ואין נסתר מחמתו. ר׳ שמעון ור׳ נתן ר׳ שמעון בן לקיש אומר אין גיהנם לעתיד לבוא אלא יום שהוא מלהט את הרשעים הה״ד ולהט אותו היום הבא (מלאכי ג׳ י״ט). ומי נסתר מחמתו זה שהוא שוקע בתורה דכתיב בתריה תורת ה׳ תמימה משיבת נפש וכן הוא אומר אין השך ואין צלמות להסתר שם פועלי און (איוב ל״ד כ״ב). אבל בבעלי תורה מה כתיב וזרחה לכם יראי שמי

(קי) צ״ע ועי׳ מדרש תהלים שם וע״ע ש״ר פל״א סט״ו ובנ״ש ותנחומא מהרש״ב ח״ב מ״ג ע״א ובנ״ש. (קיא) צ״ע ועי׳ מדרש תהלים שם וע״ע ב״ר פ״ו ס״ז וע״ע פדר״א פ״ו ובהערות הרד״ל שם אות מ״ו ומדרש זוטא קהלת צד פ״ו; וילקוט קהלת פ״א על פסוק וזרח השמש. (קיב) עי׳ מדרש תהלים שם וע״ע ויקרא רבה ס״ח וס״ט וב״ר פ״ו ס״ו ובנ״ש.

שמש צדקה ומרפא בכנפיה (מלאכי ג׳ כ׳) (קיג). תנו רבנן כיצד מזלות קבועין ברקיע. ר׳ שמעון בן לוי ור׳ אלעזר אומרין הרקיע עשוי כעטרה ומזלות מהלכין וגלגל עומד. ר׳ שמעון בן לוי אומר כהדין אַנְטַלִיא ורבנן אמרי כהדין אדמרגון. חכמי גוים אומרין הרקיע עשוי כגלגל ומזלות קבועין והגלגל מהלך. עגלה בצפון ואינה זזה ממקומה ונצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל. (קיד) תנו רבנן שלשה דברים קולן הולך מסוף העולם ועד סופו. ובריות בינותן ואין מרגישין. ואלו הן. קול השמש וקול הגשמים וקול הנפש בשעה שיוצאה. קול השמש בשעה שהוא נוסר ברקיע כמסמֵר הזה. קול הגשמים בשעה שהן יורדין. (קטו) אמר ר׳ ברכיה תהום אל תהום קורא לקול צנוריך. (תהלים מ״ב ח׳) מים העליונים זכרים והתחתונים נקבות ובשעה שהן יורדין אומרין אלו לאלו אתם בריותיו ואנו שלוחיו קבלו אותנו דכתי׳ תפתח ארץ ויפרו ישע (ישעיה מ״ה ח׳) שהן פרין ורבין. אני ה׳ בראתיו לכך בראתים לתקונו ולישובו של עולם. (קטז) קול הנפש מנין ר׳ שמואל אחוהי דר׳ פנחס בר אחא הוה דמיך בצפורין הויאן תלמידיה תמן והוה מסכן מטת מלא וגהכון אמר להון נפשיה דאחוי דההוא גוברא מעקרא אילניא ומתברא ארזון ואתון איתיבון גהכין. (קיז) תנו רבנן אלמלי קול גלגל חמה נשמע קול המונה שלרומי ואלמלי קול המונה שלרומי נשמע קול גלגל חמה. תנו רבנן שלשה קולן הולך מסוף העולם ועד סופו ואלו הן קול גלגל חמה וקול המונה שלרומי וקול הנפש בשעה שיוצאה מן הגוף. ויש אומ׳ רְדָיָא כלומר מלאך שהוא ממונה על התהום. ובעו רבנן רחמי על נשמה בשעה שיוצאה מן הגוף וביטלוה (קיח).

כ) **ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש חיה** בחמישי השריץ מן המים כל מין דגים וכל חיות שבים גדולים וקטנים טמאין וטהורין וכל מין עיפות טמאים וטהורים וכל מין הגבים טמאים וטהורים וכל חיות שבים גדלים בים. ועוף שנברא מרקק המים פורח באויר שנ׳ ועוף יעופף על הארץ (קיט) בוא וראה כמה גדולים מדותיו שלהקב״ה בשר ודם צר צורה על גבי הכותל ועל גבי הטבלא שמא הוא יכול לצור צורה בתוך המים אבל הקב״ה צר צורה בתוך המים שנא׳ ויאמר אלהים ישרצו המים. בשר ודם בונה פלטין ומשרה דיורין בדיוטאות העליונות והתחתונו׳ שמא הוא יכול להשרות דיורין באוירה שלפלטין. אבל הקב״ה משרה דיורין באויר שנא׳ ועוף יעופף (קכ). תנו רבנן הצב (ויקרא י״א כ״ט). זה הצב. למינהו להביא את הַעֲרָוָד וכן הנפלים וסלמנדרא. וכשהיה ר׳ עקיבה מגיע לפיסוק הזה הוא אומר מה רבו מעשיך ה׳ כולם בחכמה עשית (תהלים ק״ד כ״ד) יש לך בריות גדילות בים ויש לך בריות גדילות ביבשה. שבים אלמלי עולות ליבשה מיד מיתות. ושבישוב אלמלי יורדות לים מיד מיתות. יש לך בריות גדילות באור ויש לך בריות גדילות באויר. שבאור אלמלי עולות לאויר מיד מיתות. ושבאויר אלמלי יורדות לאור מיד מיתות לכך נאמר מה רבו מעשיך ה׳. תנו רבנן כל שיש ביבשה יש בים חוץ מן ההולדה. אמר ר׳ זירא מאי קראה האזינו כל יושבי חלד (שם מ״ט ב׳) (קכא) ר׳ אבהו ורבנן חד אמר למה נמשל כל העולם בחולדה שכל מה שיש ביבשה יש בים והרבה מינין יש בים מה שאין ביבשה ואין חולדה בים. וחד אמר למה הוא מושל כל העולם בהולדה מה הולדה זו גוררת ומנחת ואינה יודעת למי מנחת כך כל באי העולם גוררין ומניחין ואינן יודעין למי מניחין. יצבר ולא ידע למי אוספם. (שם ל״ט ז׳) (קכב).

כא) **ויברא אלהים את התנינם הגדלים.** הכא תרגימו אדילי ימא ר׳ יוחנן אומר זה לויתן נחש בריח זה לויתן נחש עקלתון שנא׳ ביום ההוא יפקד ה׳ בחרבו הקשה והגדולה והחזקה על

(קי״ג) עי׳ מדרש תהלים שם. (קיד) צ״ע ובכי״ק כהדין אדארגון. ועי׳ פסחים צ״ד ע״ב על סוף המאמר. ובקונטרס כת״י ישן נושן (בעין בריתא דשמואל) שאול בידי מאת המשכיל מוהר״ר אלחנן אדליר נר״ו מצאתי עשוי כקובעת קבוע והמזלות חוזרין... חכמי הגוים המזלות קבועין בו וכו׳ חכמי הגוים אומ׳ מקום... מוכיח שהמזלות קבועין והגלגל חוזר כמין טורטן. ע״כ. (קטו) עי׳ ב״ר פ״ו ס״ז וש״ר פ״ה ס״ט ובנ״ש. (קט״ז) עי׳ ב״ר שם פי״ג סי״ג ובנ״ש. (קיז) עי׳ ב״ר פ״ו ס״ז. (קיח) עי׳ יומא כ׳ ע״ב ובד״ס שם. (קיט) עי׳ פדר״א פ״ט ועי״ע חולין נ״ז ע״ב. (קכ) עי׳ ב״ר פ״ז ס״א וס״ה ובנ״ש. (קכא) עי׳ חולין קכ״ז ע״ב. (קכב) עי׳ ירושלמי שבת י״ד ע״ג.

לויתן נחש בריח ועל לויתן נחש עקלתון והרג את התנין אשר בים (ישעיה כ״ז א׳). אמר רב יהודה אמר רב כל מה שברא הקב״ה בעולמו זכר ונקבה בראם ואף לויתן זכר ונקבה ואלמלי נזקקין זה לזה מחריבין את העולם מה עשה הקב״ה סירס את הזכר והרג את הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבא שנאמר והרג את התנין אשר בים. ונמלחה לזכר הא קא משמע לן דמלהא דנקבה טפי מעלי ואי בעית אימא כיון דכתיב לויתן זה יצרת לשחק בו לאו אורח ארעא. אף בהמות בהררי אלף זכר ונקבה בראם ואלמלי נזקקין זה לזה מחריבין את העולם. מה עשה סירס את הזכר וצינן את הנקבה שנאמר הנה נא כחו במתניו זה זכר. ואונו בשרירי בטנו (איוב מ׳ ט״ז) זה נקבה. אמאי הני נמי נעביד להו כי הנך קא משמע לן דכוארא מליחא מעלי. בסרא מליחא לא מעלי. והנך נמי נעביד להו כי הני שאני דגים דפריצי. אמר רב יהודה אמר רב ירדן יצא ממערת פומים. תניא נמי הכי ירדן יוצא ממערת מ׳ פומים ומהלך בְּיַמָּה שלסיבכי ובימה שלטבריה ובימה שלסדום והולך ונופל לים הגדול עד שמגיע לפיו שללויתן שנא׳ יבטח כי יגיח ירדן אל פיהו (שם שם כ״ג). מתקיף ליה רבא בר עולא הכי קא אמר אימתי בהמות אלף בוטחות בשעה מגיח לפניו שללויתן. תנו רבנן מעשה בר׳ אליעזר ור׳ יהושע שהיו מהלכין בספינה והיה ר׳ אליעזר ישן ור׳ יהושע נעור. נזדעזע ר׳ יהושע ונגער ר׳ אליעזר אמר לו מה זה יהושיע אמר לו מאור גדול ראיתי בים אמר לו שמא עיניו שללויתן ראית דכתיב ועיניו כעפעפי שחר (שם מ״א י״א) (קכג). ר׳ יוסי בר דורמסקית אומר לויתן דג טהור הוא שנא׳ גאוה אפיקי מגנים [וגו׳] תחתיו חדודי חרש (שם שם ז׳ וכ״ב) גאוה אפיקי מגנים אלו קשקשים שלו. תחתיו חדודי חרש אלו סנפירין שפוריה בהן (קכד). ימ״ים גבר״יאל רע״ב ס״ימן. כי אתא רב דימי אמר ר׳ יוהנן מאי דכתיב כי הוא על ימים יסדה אלו שבעת ימים וארבע נהרות שמקיפין את ארץ ישראל ואלו הן שבעה ימים. ימה שלסיבכי וימה שלטבריה. וימה שלסדום וימה שלשולייה.

(קכג) עי׳ ב״ב ע״ד ע״ב וע״ע בד״ס שם. (קכ״ד) עי׳ חולין ס״ז ע״ב.

וימה שלחילתא. וים אספמיא וים הגדול. ואלו הן ארבע נהרות. ירדן וירמוך קירמיון ופיגא. כי אתא רב דימי אמר רב יוחנן עתיד גבריאל לעשות קְנִיגְיָא עם לויתן שנא׳ תמשוך לויתן בחכה (שם מ׳ כ״ה). ואלמלי הקב״ה עוזרו אין יכול לו שנא׳ העושו יגש חרבו (שם שם י״ט). כי אתא רב דימי אמר ר׳ יונתן בשעה שלויתן רעב מוציא הבל מפיו ומרתיח כל מימות שבעולם שנא׳ ירתיח כַּסִּיר מצולה (שם מ״א כ״ג) ואלמלי מכנים ראשו לגן עדן אין כל בריה יכולה לעמוד מפני ריחו שנא׳ ים ישים כמרקחה (שם שם). ובשעה שצמא עושה תלמים תלמים בים שנאמר אחריו יאיר נתיב יחשוב תהום לְשֵׂיבָה. (שם שם כ״ה) אמר רב אחא בר יעקב גמירי אין תהום חוזר לאיתנו אלא לאחר שבעים שנה שנ׳ יחשוב תהום לשיבה ואין שיבה פחותה משבעים. אמר ר׳ אבא אמר ר׳ יוחנן עתיד הקב״ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו שללויתן שנא׳ יִכרו עליו חברים (שם מ׳ ל׳). ואין כרייה אלא סעודה שנא׳ ויכרה להם כרה גדולה ויאכלו וישתו (מלכים ב׳ ו׳ כ״ג) ואין חברים אלא תלמידים שנאמר היושבת בגנים חברים מקשיבים (שה״ש ח׳ י״ג). ושארא מחלקין אותו ועושין בו סחורה בשוקי ירושלם שנ׳ יחצוהו בין כנענים (איוב מ׳ ל׳). ואין כנען אלא תגר שנא׳ כנען בידו מאזני מרמה (הושע י״ב ח׳). ואי בעית אימא מהכא אשר סוחריה שרים כנעניה נכבדי ארץ. אמר רבא אמר ר׳ יוחנן עתיד הקב״ה לעשות סוכה לצדיקים מעורו שללויתן שנא׳ התמלא בסוכות עורו. (איוב מ׳ ל״ג) זכה עושין לו סוכה לא זכה עושין לו צִלְצַל שנא׳ ובצלצל דגים ראשו (שם שם). זכה עושין לו צלצל לא זכה עשה לו ענק שנ׳ וענקים לגרגרותיך. (משלי א׳ ט׳) זכה עושין לו ענק לא זכה עושין לו קמיע שנ׳ ותקשרנו לנערותיך (איוב מ׳ כ״ט). ושארא מביאו הקב״ה ופורשו על חומת ירושלם וזיוו מבהיק מסוף העולם ועד סופו שנ׳ והלכו גוים לאורך ומלכים לנגה זרחך (ישעיה ס׳ ג׳). ואומ׳ ושמתי כדכד שמשתיך ושעריך לאבני אקדח (שם נ״ד י״ב). מאי ושמתי כדכד שמשתיך אמר ר׳ שמואל בר נחמני פליגו בה תרי מלאכי ברקיע חד אמר דשהם

והד אמר דישפה. אמר להו קודשא ב״ה כדין וכדין. מאי ושעריך לאבני אקדח כי הא דיאתיב ר׳ יוחנן וקא דריש עתיד הקב״ה להביא אבנים טובות ומרגליות שהן שלשים על שלשים והוקק בהן עשר ברום עשרים ומעמידן בשערי ירושלם לגלג עליו אותו תלמיד השתא כי בֵיעֲתָא דצוצלא ליכא כי האיי גונא איכא. לימים הפליגה ספינתו בים וראה מלאכי השרת עומדין ומנסרין אבנים טובות ומרגליות אמר להן הללו למי. אמרו לו עתיד הקב״ה להעמידן בשערי ירושלם. כי הדר אתא אשכחיה לר׳ יוחנן דקא דריש אמר לו דרוש ולך נאה לדרוש כאשר אמרת כך ראיתי אמר לו ריקא אלמלי לא ראית בעיניך לא האמנת. מלעיג על דברי חכמים אתה ונתן עיניו בו ונעשה גל שלעצמות. (קכה) ו א ת כ ל נ פ ש ה ה י ה [ה ר מ ש ת] א ש ר ש ר צ ו ה מ י ם. לרבות שאר בְריות גדולות שבים כדאמור רבנן (קכו) סימן יו״חנן ס״פרא יו״נתן הנ״דוא. ר׳ יוחנן משתעי זמנא הוה קא אזלינן בספינתא ודלי ההוא כוארא רישיה והוו דמן עיניה כתרין סיהרי ונפיק מיא מתרתין בזעי נחיריה כתרין מעברי סִירָא. רב ספרא משתאי זמנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא ודלי ההוא כוארא רישיה והוה אית ליה קרני והקיק עלוהי בריה קלה שבים אני. והוינא ארבע מאה פרסי וקא אזילנא לפומיה דלויתן. אמר רב אשי האי עיזא דימא היא דאית לה קרנא וכהישא. ר׳ יונתן משתאי זמנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא והזינא ההיא קרטליתא דהוא מיטבע בה אבנים טובות ומרגליות והוה הדיר לה מינא דכוארא די שמיה נרשא ונחית בר אמוראי לאיתוייה ובעא דנשמטיה לאטמיה סליק אתא שקא זִיקָא דהאלא בהדיה ונהית. נפקא בת קלא ואמרא לן מאי עבידתכו בהאדי קרטליתא דדביתהו דר׳ חנינה בר דוסא דעתידא למישרא בה תכילתא לצדיקא לעלמא דאתי. ר׳ יהודה הנדוא משתאי זמנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא והזינן ההיא אבן טובה דהוה הדיר ליה תַנִינָא ונחית בר אמוראי לאיתוייה ורגש ובעא לטבועהלספינתן ואתא ציפרא קטעא לרישיה ואתא תנינא חבריה תליהניה [בכ״א תלי הנדה] ליה וחיא. והדר אתא ציפרתא קטליה ושקליה ושדה בספינתן הוה ציפרי מליחי בהדין תליהניה ליה עילויהו שקלה ופרח. (קכז) סימן אורז״ילא בר קרק״תא דא״כלא הא״לא שֵי״צֵי וצפרי״ם ואו״זין. אמר רבא בר בר חאנא לדידי חזאי לי ההוא אוּרְזִילָא דְרֵימָא בר יומֵיה דהוה כי הר תבור והר תבור כמה הוי ארבעה פרסי ומַשְכָא דצוריה תלתא פרסא ובי מַרְבַעְתָא דרישיה פרסה ופלגא ורמא כְפִיתָא וסכריה לירדנא. אמר רבא בר בר חנא לדידי חזאי לי ההיא אקרוקתא דהוה הויא כי אקרא דהרגניא ואקרא דהרגניא כמה הוי שתין בתי ואתא תנינא בלעה ואתא פִשְקַצָא ודריה לתַנִינָא וסליק איתיב באילנא. תא חזי כמה חילה דאילנא. אמר רב פפא בר שמואל אי לא הוה התם לא הימני. אמר רבא בר בר הנא לדידי הזאי לי ההוא כוארא דאיתיבא ליה אַכְלָא טִינָא בְאוּסֵיה ואַריוּה מיא לגודא ואכלו מניה שתין מהוזי והרוב מריחיה שתין מחוזי ונגדי מגלגלא דעיניה שתין גראבא משהא. כי הדר אתאי [הזאי דקא נסרי מגרמיה ומטללין בהון] שתין מחוזי ובאנו. אמר רבא בר בר חאנא זמנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא וחזינן ההוא כוארא דאיתיב חאלתא אגביה וקדה אגמא על גביה וסברינן דיבשתא היא. וסליקנן ואסיקנן ובשילנן. כי דחם מגביה הוה קא מִיתְהַפֵך אילא דהוה מקרבא ספינתן בלעי. אמר רבא בר בר הנא זמנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא ואזלינן בין שֵיצָא לְשֵיצָא תלתא יומי ותלתא לילי אתא איהו להאיי ניסא ואנן להאיי ניסא ודלמא אמרת דלא מסניא ספינתא טובא כי אתא רב דימי אמר מיחַם האיי קומקמא דמיא [אולא ספינתא] שתין פרסי ופאתיק פְרָשָא גירא וקדמה ליה. אמר רב אשי ההוא גלדאנא דימא דאית ליה שֵיצֵי. אמר ראבא בר בר האנא זמנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא וחזינן הנהו ציפרי דהוה קימי על קרצוליהו

(קכה) עי׳ ב״ב ע״ד ע״ב וע״ה ע״א. ובד״ס שם. ובכי״ק שאר (במקום שארא) ולקמן ר׳ דרוש שלך נאה וכו׳. (קכו) עי׳ רש״י על פסוק זה וע״ע לקח טוב עפ״ז ובהערות שם אות קמ״ד וקמ״ג. (קכז) עי׳ ב״ב ע״ד ע״א וע״ב ובד״ס שם. ובכי״ן נרשא ת׳ ברשא וכן ראבה ב׳ ב׳ אנה.

במיא ובעינן לאקורי נפשן ונפקא בת קלא ואמרה לן לא תנהותו התם דהא שבע שנין דנפל חצינא דבר נגרא ולא קא מטיא ארעאי ולא משום דנפישי מיא אלא משום דרדפי מיא. אמר רב אשי ההוא זיז שָׂדַי הוא דכתיב וזיז שדי עמדי (תהלי׳ נ׳ י״א). אמר רבא ברבר הנא זמנא חדא הוה קא אזלינן במדברא והזינא הנהו אואזי דאשתמיטו להו נדפיהו משומניהו וקא נגדי תותיהו נחלא דמישחא ואמר להו אית לן מניכו לעלמא דאתי חדא דליא לי גדפא והדא דליא לי אטמא. כי אתאי לקמיה דר׳ אלעזר אמרין לי עתידין ישראל ליתן עליהן את הדין. (קכח).

כב) **ויברך אותם אלהים לאמר פרו ורבו** גזר עליהן הקב״ה לפרות ולרבות ונתיהדו זה עם זה. ופרו ורבו. הדגים פרין ורבין בארץ שנא׳ ומלאו את המים בימים והעוף ירב בארץ (קכט). תנו רבנן דג טמא משריץ. דג טהור מטיל בצים. תאנא תרויהו מטילי בצים נינהו. דג טהור משריץ מבחוץ דג טמא משריץ מבפנים. הַדֻּלְפִּינִין פרין ורבין כבני אדם מאי דלפינין אמר רב יהודה בני ימא. תאנא כל המוליד מניק וכל המטיל ביצים מקליט הוץ מעטלף שאע״פ שמטיל ביצים מניק. כל שזכרותו מבחוץ מוליד. מבפנים מטיל ביצים. (קל).

כד) **ויאמר אלהים תוציא הארץ נפש חיה למינה.** בששי הוציא מן הארץ כל מין בהמות זכרים ונקיבות גדולים וקטנים טמאים וטהורים. בששי הוציא מן הארץ כל מין שקצים ורמשים כולן טמאים. בששי הוציא מן הארץ בהמות בהררי אלף להודיע גדולתו שלמלך מלכי המלכים ב״ה שאין לו סוף וקץ (קלא). מאי בהמות בהררי אלף ר׳ יוחנן ור׳ יהושע בן לוי ורבנן. ר׳ יוחנן אומר בהמה אחת היא רבוצה אלף הרים. ואלף הרים מגדלין לה מזונות והיא אוכלת ומה טעמיה כי בול הרים ישאו לו וכל חית השדה ישחקו שם. (איוב מ׳ כ׳). ור׳ יהושע אומר בהמה אחת היא רבוצה על אלף הרים ואלף הרים מגדלין כל מיני מאכל לאכילתן שלצדיקים לעתיד לבוא ומה טעמיה והיה השרון לנוה צאן ועמק עכור לרבץ בקר לעמי אשר דרשוני (ישעיה ס״ה י׳). ורבנן אמרין בהמה אחת היא רבוצה על אלף הרים ואלף הרים מגדלין לה בהמות והיא אוכלת ומה טעמיה וכל חית השדה ישחקו שם (איוב מ׳ כ׳). אפשר כן אית בעיר אכיל בעיר אמר רב תנחומא כמה גדולים מעשה אלהינו (תהלים קי״א ב׳) כמה משונין הן מעשיו שלהקב״ה. ומאיכן היא שותה. ר׳ יהושע בן לוי ורבנן. ר׳ יהושע בן לוי אומר כל שהירדן מכנס לששה חדשים היא עושה אותו גמייה אחת דכתיב הן יעשוק נהר לא יחפז יבטח כי יגיח ירדן אל פיהו (איוב מ׳ כ״ג). ורבנן אמרין כל מה שהירדן מכנס לשנים עשר חדש היא עושה אותו גמייה אחת דכת׳ יבטח כי יגיח ירדן אל פיהו. ויש בהן לכלוך פה. ר׳ הונא בשם ר׳ יוסף אומר אין בה לכלוך פה. ומאיכן היא שותה. תאני ר׳ שמעון בן יוחאי אומר נהר יוצא מעדן יובַל שמו ומשם הוא שותה ומה טעמיה ועל יובל ישלח שרשיו (ירמיה י״ז ח׳). תאני בשם ר׳ מאיר ואולם שאל נא בהמות ותורך (איוב י״ב ז׳) זו בהמות בהררי אלף. ועוף השמים ויגד לָךְ (שם שם) זה זיז. או שיח לארץ ותורך (שם ח׳) זה גן עדן. ויספרו לך דגי הים (שם שם) זה לויתן. מי לא ידע בכל אלה כי יד ה׳ עשתה זאת (שם שם) (קלב). אבא אליהו ז״ל שאל ליה לר׳ נהראי למה ברא הקב״ה שקצים ורמשים בעולמו אמר לו לצורך נבראו בשעה שהבריות חוטאי הקב״ה מביט בהן ואומר ומה אם אלו שנבראו שלא לצורך הרי אני מקיימן אלו שנבראו לצורך על אחת כמה וכמה. אמר לו עוד יש בהן צורך. זבוב לצרעה פשפיש לעלוקה נחש להפפית שבלול להזזית סממית לעקרב. (קלג).

כו) **ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו** ז״ה ש״ה חכמות בנתה ביתה. זה הקב״ה שבנה עולמו בחכמתו נטה שמים ותלה ארץ וקבע

(קכח) עי׳ ב״ב ע״ג ע״א ע״ב ובד״ס שם. ובכי״ק דהא הידנא שבע שנין ואכתי ולא. (קכט) עי׳ רמב״ן עה״ת בפסוק זה. (קל) עי׳ בכורות ז׳ ע״ב וח׳ ע״ב ובנ״ש. (קלא) עי׳ פדר״א פי״א. (קלב) עי׳ וי״ר פכ״ב ס״ט ובמ״ר פכ״א סי״ח ופסיקתא דר״כ נ״ח ע״א ופסיקתא רבתי פ׳ ע״ב ובנ״ש עוד. (קלג) עי׳ ירושלמי ברכות י״ג ע״ג ומדרש תהלים י״ח.

מאורות שנא׳ ה׳ קנני ראשית דרכו (משלי ח׳ כ״ב) ונאמר ה׳ בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה. (שם ג׳ י״ח) הצבה עמודיה שבעה (שם ט׳ א׳) אלו שבעת ימי בראשית. טבחה טבחה מסכה יינה אף ערכה שלחנה (שם שם ב׳) כנגד תדשא הארץ דשא ישרצו המים תוציא הארץ נפש חיה. ולבסוף שלחה נערותיה תקרא על גפי מרומי קרת (שם שם ג׳). כיון שהתקין כל צרכי סעודה מיד ויאמר אלהים נעשה אדם. ולמה לא בראו ביום ראשון כדי שלא תזוח דעתו עליו שאם תזוח דעתו עליו אומרין לו יתוש קדמך במעשה בראשית (קלד). ד״א כדי שלא יאמרו אדם הראשון סייעו להקב״ה בבריאת עולמו. (קלה) ד״א למה לא נברא אלא בסוף מפני שהוא הותם בריתו שלהקב״ה וטבעו שלעולם כמה שפתח אדם תחלה בו מסיים בסוף. כך בתחלה ברא הקב״ה שמים וארץ חזר וברא רקיע והזר וברא כל מיני צמחים חזר וברא בו כל מיני נפש חיה וסיים באדם שהוא דומה לשלום וכן הוא אומר עושה שלום במרומיו (איוב כ״ה ב׳) שהכריע בין העליונים ובין התחתונים. כיצד ביום הראשון ברא שמים וארץ העליונים והתחתונים. בשני ברא רקיע מן העליונים. בשלישי ברא מן התחתונים דשאים וזרעים. ברביעי ברא מן העליונים את המאורות. בחמישי ברא מן התחתונים ישרצו המים. בששי ברא את האדם גופו מן הארץ ונפשו מן השמים כדי להכריע בין ברויותיו. וכן הוא אומר וייצר ה׳ אלהים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים (קלו). ויאמר אלהים נעשה אדם דברה תורה כלשון בני אדם. למלך שהיו לו שני סנקליטין ולא היה עושה דברים חוץ מדעתן כך הקב״ה אינו עושה עד שמסתכל בפימליא שלו (קלז). תאנא שלש כתות שלמלאכי שרת הביא הקב״ה בשעה שבקש לברות אדם. הביא כת ראשונה אמר להן אדם אני מבקש לברות אמרו לפניו רבונו שלעולם מה מעשיו אמר להם כך

וכך. אמרו אל תברא. מיד הושיט אצבעו הקטנה ביניהן ושרפן. הביא הכת השנייה אמר להן אדם אני מבקש לברות אמרו לפניו רבונו שלעולם מה מעשיו אמר להן כך וכך. אמרו אל תברא. מיד הושיט אצבעו הקטנה ביניהן ושרפן. הביא הכת השלישית אמר להן אדם אני מבקש לברות אמרו לפניו ומה מעשיו אמר להן כך וכך. אמרו לפניו רבונו שלעולם רצונך עשה מיד ברא את האדם וכיון שחטא אמרו לפניו רבון העולמים לא יפה אמרו לפניך הראשונים אל תברא אמר להן אני עשיתי ואני אשא אני אסבול ואמלט (ישעיה מ״ו ד׳) (קלח). תנו רבנן בשעה שאמר הקב״ה נעשה אדם. חסד אומר יברא שהוא גומל הסדים. אמת אומר אל יברא שכולו שקר נטל הקב״ה אמת והשליכו לארץ אמרו מלאכי השרת לפני הקב״ה מה אתה מבזה אלטיכסיא שלך תעלה אמת מן הארץ הה״ד אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף (קלט). (תהלים פ״ה י״ב) אמר ראבינא מריש הוה אמינא לא איכא קושטא בעלמא אמר לי ההוא צורבא מרבנן ורב טביא שמיה דאי הוה יהבין ליה כל חֲלָלֵי עלמא לא הוה מְשַׁנֵּי בְּדִבּוּרֵיה. אמר לי מריש הוה אמינא לא איכא קושטא בעלמא עד דאיקלעי לההוא אתרא די שמיה קושטא ולא משני בדבוריהו ולא מאית אנש בלא שניה. ונסבי אתתא מניהו והוו לי מינה תרי בני. יומא חד הות יתבא היפא רישה אתה שיבבתה קא קריא אבבא דילה אמינא לאו אורח ארעא אמ׳ לה ליתה הכא שכיב חד מניהו בני אתון לגבה אמרי לה מאי האיי אמרא להו הכי הוה והכי הוה. סוף איגלאי מלתא אמרי במטותא זיל מהכא לא תגרי בהו מותנא בהינך אינאשי בלא זמן (קמ). בצלמנו כדמותנו ר׳ ישמעאל בר נהמני אומר בשם ר׳ יונתן בשעה שהיה משה כותב את התורה היה כותב כל מעשה יום ויום כיון שהגיע לפיסוק נעשם אדם בצלמנו כדמותנו אמר לפניו רבון העולמים מה

(קלד) צ״ע וע׳ סנהדרין ל״ח ע״א ובירושלמי שם כ״ב ע״ג ובוי״ר פי״א ס״א ובמ״ר פי״ב ס״ד ע״ש. (קלה) עי׳ סנהדרין שם. (קלו) צ״ע ועי׳ ב״ר פי״ב ס״ח ובג׳ כת״י שנמלך ת׳ שמסתכל. (קלז) עי׳ ב״ר פ״ח ס״ג וע״ע סנהדרין ל״ח ע״ב. (קלח) עי׳ סנהדרין שם. (קלט) ע׳ ב״ר שם ס״ה. (קמ) עי׳ סנהדרין צ״ז ע״א ובד״ם שם.

אתה נותן פתחון פה למינים. אמר לו בן עמרם כתוב והרוצה לטעות יטעה(קמא). מאי בצלמנו כדמותנו שתהא לו נפש חכמה יודעת ומשגת כל הברואים והדעות הנפרדות ועובד את ארון העולמים כא׳ ממלאכי השרת. וכן הוא אומר אני אמרתי אלהים אתם (תהלים פ״ו ב׳). והדעה היתירה המצויה באדם היא צורת האדם האמתית ועליה נאמר נעשה אדם בצלמנו כדמותנו (קמב). וירדו בדגת הים אמר הנינה אם זכו יִרְדוּ ואם לאו יֵרְדוּ. לטובה מהוא אומר תמשילהו במעשה ידיך כל שתה תחת רגליו (תהלים ח׳ ז׳) לרעה מהו אומר ותעשה אדם כדגי הים כרמש לא מושל בו (חבקוק א׳ י״ד). אמר ר׳ יעקב דכפר הנן את שהוא בצלמנו כדמותנו ירדו ואם לאו ירדו (קמג). מכן אמרו אין היה שולטת באדם אלא אם כן נדמה לה (קמד). ד״א נעשה אדם בצלמנו כדמותנו עליו אמר שלמה כי מה האדם שיבוא אחרי המלך את אשר כבר עשוהו (קהלת ב׳ י״ב) כי מה האדם שיכול לעמוד על משפטו שלמלך מלכי המלכים. את אשר כבר עשוהו אמר ר׳ שמעון בן יוחאי בנוהג שבעולם מלך בשר ודם בונה לו פלטורין ובני אדם נכנסין לתוכה מה הן אומר׳ אלו היתה תקרה גבוה כמה היתה יפה אלו היו כתלים גבוהים אלו היו עמודיה גבוהין כמה היו נאים. ברם הכא מי יוכל ליתן דופי מי יוכל לומר אלו היה לי שלש רגלים כמה היה יפה לי אלו היו פני הפוכות לאחורי כמה יפה היה לי אלו הייתי מהלך על ראשי כמה היה יפה לי למה את אשר כבר עשוהו ובית דינו נמנו על כל אבר ואבר והושיבו אותו על מקומו. ואם תאמר שתי רשויות הן הרי כבר נאמר הוא עשך ויכוננך (דברים ל״ב ו׳). אמר ר׳ לוי בר חיתא בנוהג שבעולם אדם בונה לו פלמורין ונותן ביבו על פתחו גנאי הוא לו. אבל מי שאמר והיה העולם ברא אדם זה נתן ביבי על פתחו ואיזה זה חוטמו והוא שבחו (קמה).

ד״א נעשה אדם בצלמנו כדמותנו ר׳ אליעזר אומר אמר הקב״ה לתורה נעשה אדם בצלמנו כדמותנו אמרה לפניו רבון כל העולמים אדם זה למה לך לעשות קצר ימים ושבע רוגז ויבוא לידי עון ואם אין אתה מאריך אפך עמו ראוי לו כאלו לא בא לעולם. אמר לה לא על חנם נקראתי רחום וחנון ארך אַפים ורב חסד התחיל מקבץ עפרו שלאדם מארבע פנות העולם אדום שחור לבן ירקרק. אדום זה הדם. שחור אלו הקרבים. לבן אלו הגידים והעצמות. ירקרק זה הגוף. ולמה מארבע פנות העולם בראו שאמר הקב״ה אם יבוא אדם ממזרח למערב או ממערב למזרח או לכל מקום שילך ויגיע קצו לעבור מן העולם שלא תאמר הארץ הואיל ואין עפר גופך משלי חזור למקום שנבראת ממנו אלא ללמדך שבכל מקום ומקום שאדם הולך ויגיע קצו לעבור מן העולם משם הוא עפר גופו ולשם הוא חוזר לעפרו שנא׳ כי עפר אתה ואל עפר תשוב (קמו). תאנא בראש השנה נברא אדם הראשון הא כיצד בשעה ראשונה עלה במחשבה. ובשנייה נמלך במלאכי השרת. בשלישית כינס עפרו. ברביעית גיבלו. בחמישית ריקמו. בששית העמידו על רגליו. בשביעית זרק בו נשמה. בשמינית הכניסו לגן עדן. בתשיעית צוהו. בעשירית עבר על ציוויו. באחת עשרה נידון. בשתים עשרה יצא בדימוס מלפני הקב״ה אמר לו הקב״ה זה סימן לבניך שכשם שנכנסת לפני בדין ביום הזה ויצאת בדימוס כך עתידין בניך להיות נכנסין לפני בדין ביום הזה ויוצאין בדימוס (קמז).

כז) **ויברא אלהים את האדם** בצלמו זה בנין גוף. בצלם אלהים זו נשמה שניתנה בו. שלשון צלם נופל על הגוף ועל הנפש שאינה גוף (קמח). זכר ונקבה ברא אותם אמר ר׳ שמואל בר נחמני בשעה שברא הקב״ה את אדם הראשון דו פרצופין בראו ועשאו

(קמא) עי׳ ב״ר שם ס״ח. (קמב) עי׳ מו״נ ח״א פ״א ויסודי התורה פ״ד ה״ח. (קמג) עי׳ ב״ר שם ס״ב. ובכי״ק ואם לא זכו ועי׳ רד״ק לפסוק זה. (קמד) עי׳ שבת קנ״א ע״ב וסנהדרין ל״ח ע״ב. (קמה) עי׳ קה״ר פ״ב פסוק י״א וב״ר פי״ב ס״א. (קמו) עי׳ פדר״א פי״א. (קמז) עי׳ פסיקתא דר״כ ק״נ ע״ב ובי״ר פכ״ט ס״א ובנ״ש. (קמח) עי׳ מו״נ ח״א פ״א.

גבים לכאן וגבים לכאן שנאמר אחור וקדם צרתני (תהלים קל"ט ה') (קמט). ולבסוף הפרידן זה מזה דכתיב ויקח אחת מצלעותיו.

כח) **ויברך אתם אלהים ויאמר להם אלהים פרו ורבו** מלמד שגזר עליהם לפרות ולרבות בעולם כדרך שגזר על הדגים ועל העופות (קנ). פרו ורבו תנן התם האיש מצווה על פריה ורביה אבל לא האשה. ר' יוחנן בן ברוקה אומר על שניהם הוא אומר ויברך אתם אלהים ויאמ' להם אלהים פרו ורבו. תניא אמרו לו לר' יוחנן הרי הוא אומר ומלאו את הארץ וכבשה כת' דרך האיש לכבוש ואין דרך אשה לכבוש (קנא). ד"א פרו ורבו תנן לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים. בית שמאי אומר שני זכרים. ובית הלל אומר זכר ונקבה שנא' זכר ונקבה בראם. בית שמאי ילפי ממשה דהוה ליה שני זכרים והפסיק. בית הלל אמרי התם רחמנא יהביה ליה כלי קדש לדברות דכתיב ואתה פה עמוד עמדי (קנב). תנו רבנן היו לו בנים ומתו ר' הונא אומר קיים מצות פריה ורביה ור' יוחנן אומר לא קיים מצות פריה ורביה. ר' הונא אומר קיים מצות פריה ורביה משום דר' יוסי דאמר אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף. והא הוה ליה. ור' יוחנן אומר לא קיים מצות פריה ורביה. לשבת יצרה (ישעיה מ"ה י"ח) בעינן והא ליכא. תניא ר' יהושע אומר נשא אשה בילדותו ישא אשה בזקנותו. היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזקנותו שנאמר בבקר זרע את זרעיך ולערב אל תנח את ידיך (קהלת י"א ו') והא מילתא דרבנן היא אבל דאוריתא כיון דאית ליה זכר ונקבה קיים מצות פריה ורביה (קנג).

כט) **ויאמר אלהים הנה נתתי לכם** תנן התם בעשרה מאמרות נברא העולם ומה ת"ל והלא במאמר אחד יכול להיברות אלא להפרע מן הרשעים שהן מאבדין את העולם שנברא בעשרה מאמרות וליתן שכר לצדיקים שהן מקיימין את העולם שנברא בעשרה מאמרות. הני עשרה מאמרות תשעה הוו דכתיב ויאמר אלהים יהי אור. ויאמר אלהים יהי רקיע. ויאמר אלהים יקוו המים. ויאמר אלהים תדשא הארץ. ויאמר אלהים יהי מארת. ויאמר אלהים ישרצו המים. ויאמר אלהים תוצא הארץ. ויאמר אלהים נעשה אדם. ויאמר אלהים הנה נתתי לכם. ר' יוחנן אומר בראשית נמי מאמר דכתיב בדבר ה' נעשו (קנד). את כל עשב זורע זרע לכם [יהיה] לאכלה.

ל) **ולכל חית הארץ** [וגו'] **את כל ירק עשב לאכלה** נברא הפרי למאכל בהמה שטבע גופו שלאדם מעולה מטבע גופה שלבהמה (קנה). אמר רב יהודה אמר רב אדם הראשון לא הותר באכילת בשר דכתיב לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ ולא חית הארץ לכם (קנו). ויהי כן שאין מעכב על גזירת מלך מלכי המלכים וכן הוא אומר כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ (תהלים קל"ה ו') (קנז). כיון שנברא אדם הראשון והיה מסתכל בבריותיו שלהקב"ה התחיל משבח ומקלס ליוצרו ואומר מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית (שם ק"ד כ"ו) והיתה קומתו ממזרח למערב כיון שראו אותו כל הבריות שבעולם התחילו יראין ממנו סבורין שהוא יוצרו והיו באין להשתחות לו אמר להן מה לכם באתם להשתחוות לי אני ואתם נלך ונלביש גאות ועוז ונמליך עלינו למי שבראנו באותה שעה פתח אדם הראשון וכל הבריות עמו והמליכו את יוצרן ואמרו ה' מלך גאות לבש (שם צ"ג א') (קנח). תאנא עשרה לבושין לבש הקב"ה לבוש הראשון ביום שברא שברא עולמו הוא היה שלהוד שנא' ה' אלהי גדלת מאד הוד והדר לבשת (שם ק"ד א') ואומר וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. לבוש שני שלבש להיפרע מדור המבול היה שלגאות שנאמר ה' מלך גאות לבש. לבוש שלישי שלבש ביום מתן תורה היה שלעוז שנא' לבש ה' עוז התאזר (שם שם).

(קמט) עי' ב"ר פ"ח ס"א ובנ"ש. (קנ) עי' לעיל ר"פ כ"ב ורמב"ן שם. (קנא) עי' יבמות ס"ה ע"ב וירושלמי שם ז' ע"ד וב"ר פ"ח סי"ב. (קנב) עי' יבמות ס"ב ע"א וע"ב וירושלמי שם ד' ע"ג וע"ע אדר"נ נו"ב פ"ב. (קנג) עי' יבמות ס"ב ע"א וע"ב. (קנד) ע' ר"ה ל"ב ע"א ובנ"ש ואדר"נ נו"ב פל"ו ובנ"ש. ובפרט בפדר"א פ"ג. (קנה) עי' רמב"ן על פסוק זה. (קנו) עי' סנהדרין נ"ט ע"ב. (קנז) צ"ע וע' ש"ר פכ"ה ס"א. (קנח) ע' פדר"א פי"א ובהערות רד"ל שם.

ואומר ה' עוז לעמו (שם כ"ט י"א). לבוש רביעי שלבש להיפרע מבבל היה לבן שנא' לבושיה כתלג היור (דניאל ז' ט'). לבוש המישי שלבש להיפרע ממדי היה שלצדקה שנאמר וילבש צדקה כשרין (ישעיה נ"ט י"ז). לבוש ששי ושביעי שלבש להיפרע מיון היה שלנקמה וקנאה שנאמר וילבש בגדי נקם תלבושת ויעט כמעיל קנאה (שם שם). לבוש שמיני ותשיעי שלובש להיפרע מאדום והיה אדום שנא' מדוע אדם ללבושיך ובגדיך כדורך בגת (שם ס"ג ב') לבוש עשירי שהוא עתיד ללבוש ליפרע מגוג ומגוג לעתיד לבוא הדר הוא שנא' מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה זה הדור בלבושו צועה ברב כוחו אני מדבר בצדקה (שם שם א') אמרו ישר' לפני הקב"ה רבון העולמים מכל הלבושין שלבשת אין נאה אלא זה. זה הדור בלבושו. (קנט)

לא) **וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד.** ר' מאיר אומר אל תקרא טוב מאד אלא טוב מות אע"פ שהמות רע בעיני בני אדם טוב הוא לעולם שאלמלי נברא מות לא היה יכול לעמוד ולא היו הבריות הוזרין למוטב (קס) אבא אליהו אומר שלשה דברים בעולם כדאי הן שיתוכחו בהן הבריות ויהזרו למוטב אע"פ כן אינן הוזרין ואלו הן בשעה שהולך לפני המת. ובשעה שנכנס ליפנות. ובשעה שיקיז דם. בשעה שהולך לפני המת אומרין לו ראה למחר לאן אתה הולך. ובשעה שנכנס ליפנות אומרין לו ראה דרכך כדרך הבהמה שלא תזוה דעתו עליו. ובשעה שיקיז דם אומרין לו ראה שבשר ודם אתה ואין אתה כדאי להחזיק עצמך אע"פ כן אולת אדם תסלף דרכו ועל ה' יזעף לבו (משלי י"ט ג') (קסא). ד"א וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד עליו אמר שלמה את הכל עשה יפה בעתו (קהלת ג' י"א). אמר ר' אבהו מכאן שהיה הקב"ה בורא עולמות ומחריבן וכיון שברא זה אמר הנאיתי. איתהון קדמאי לא הנויתי. ר' פנחס אומר טעמיה דר' אבהו דכתיב וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. הדין הנייתי. איתהון קדמאי לא הנויתי. (קסב) ויהי ערב ויהי בקר יום הששי. הששי יתיר הי לרבות תנאין שהתנה הקב"ה עם בריותיו כד מפרשינן לרע. (קסג)

ב.

א) **ויכלו השמים והארץ.** וכי כלו מלעמוד והלא הן עומדין וקיימין לעולם ולעולמי עולמים. אלא אימא שכלו ממלאכה ונשתכללו ועמדו על טבען. (א) וכל צבאם. אמר ר' יהושע בן לוי כל מעשה בראשית בקומתן נבראו לדעתן נבראו לצביונן נבראו שנא' ויכלו השמים והארץ וכל צבאם אל תהי קורא צבאם אלא צביונן ואומר צבי היא לכל הארצות (יחזקאל כ' ו') (ב). ואמ' רב יהודה שור שהקריב אדם הראשון ביום הראשון קרניו קודמות לפרסותיו שנ' ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס. (תהלים ס"ט ל"ב). מקרין והדר מפריס. לומ' לך שכל הברואים נבראו על תמימותן לא כטבעו שלעולם עכשו שהבהמה נולדה בפרסה אבל קרניה אינה מצמחת עד שתגדיל ברם הכא הכל שלימים ותמימים. ואמ' רב יהודה שור שהקריב אדם ביום הראשון קרן אחת היתה לו במצחו שנ' ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס. מקרין משמע תרתי. אמ' רב נחמן בר יצחק מקרן כת' (ג). ד"א ויכלו. אמ' רב ואי תימא ר' יהושע בן לוי אפילו יחיד המתפלל בערב שבת צריך לומ' ויכלו השמים דאמר רב המנונא כל המתפלל בערב שבת ואומ' ויכלו מעלה עליו הכת' כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית שנ' ויכלו אל תקרי ויכלו אלא ויכלו. אמר רב הסדא אמ' מר עוקבא כל המתפלל

(קנט) עי' פסיקתא דר"כ קמ"ח ע"א ובנ"ש בהערות ובפרט במדרש תהלים צ"ג. (קס) עי' ב"ר פ"ט ס"ה ובנ"ש. (קסא) עי' תדבא"ז פ"ג. (קסב) עי' ב"ר שם ס"ב ובנ"ש. ובכי"ק כיון שברא זה אמר הדין הנא יתי וכו' לא הנא יתי וכו' וכן בדברי ר' פנחס. (קסג) עי' לקמן פ"ב בהערה כ"א.

ב (א) עי' פדר"א פי"ח וע"ע ב"ר פ"י ס"ה וע"ע בתרגום אונקלוס לפסוק זה. (ב) עי' חולין ס' ע"א וע"ע מו"נ ח"ב פ"ל. (ג) עי' חולין ס' ע"א ובנ"ש בשבת ובע"ז ובד"ס ובמפרשים שם.

להן צער ת״ל וקויי ה׳ יחליפו כוח (ישעיה מ׳ ל״א). וכל אלו הדברים צריכין פירוש ואין מפרשין להכם (טו).

ג) **ויברך אלהים את יום השביעי.** שלוש ברכות בירך הקב״ה את עולמו ברכה ראשונה לדגים. שנייה לאדם שלישית לשבת. וכנגדן כהנים מברכין את ישר׳ שלוש ברכות בשלשה פיסוקים. יברכך ה׳. יאר ה׳. ישא ה׳ (במדבר ו׳ כ״ה, כ״ה וכ״ו). תאנא וכולן לא עמדו אלא בברכת שבת (טז). ויברך אלהים את יום השביעי במה בירכו ובמה קידשו. ר׳ שמעון בר׳ יהודה איש כפר איכום משום ר׳ שמעון אומר בירכו במאורות וקידשו במאורות. בירכו במאור פניו שלאדם הראשון ואשתו. את מוצא שלא ניטל זיו אדם ואשתו מהן עד מוצאי שבת מפני כבוד השבת ובמוצאי שבת שינה פניו וטרדו מגן עדן. ואתיא כרבנן ולא אתיא כר׳ יוסי דר׳ יוסי אומ׳ אדם הראשון לא לן כבודו עמו ומה טעמיה אדם ביקר בל ילין. (תהלים מ״ט י״ג). ורבנן אמרי לן כבודו עמו. ד״א בירכו במאורות וקידשו במאורות דאמ׳ ר׳ לוי בר נזירא שלשים ושש שעות שימשה אותה האורה שנבראת ביום הראשון. שתים עשרה שלערב שבת ושתים עשרה שללילי שבת ושתים עשרה שלשבת וכיון ששקעה החמה בלילי שבת שימשה אותה האורה התחילו הכל מקלסין להקב״ה ומה טעמיה תחת כל השמים ישרהו ואורו על כנפות הארץ (איוב ל״ז ג׳). שכיון שחטא אדם הראשון ביקש הקב״ה לגנוז והלך כבוד לשבת ומה טעמיה ויברך אלהים את יום השביעי ו י ק ד ש א ו ת ו. במה בירכו באורה וכיון ששקעה החמה במוצאי שבת התחיל החשך ממשמש ובא ונתירא אדם ואמ׳ או לי שמא אותו שכת׳ בו הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב (בראשית ג׳ ט״ו). שמא יבוא לנשכיני ואומר אך חשך ישופני ולילה אור בעדני (תהלים קל״ט י׳). מה עשה לו הקב״ה אמ׳ ר׳ לוי באותה שעה זימן לו הקב״ה שני רעפים והקישן זה בזה ויצאת האש מהן ובירך עליה בורא מאורי האש הה״ד ולילה אור בעדני. ואתיא כשמואל דאמר שמואל מפני מה מברכין על הנר במוצאי שבת בורי מאורי האש שהוא תחלת בריתה ר׳ הונא בשם ר׳ אבהוא בשם ר׳ יוחנן אף במוצאי יום הכפורים מברכין עליו שכבר שבת האור כל אותו היום (יז). כ י ב ו ש ב ת מ כ ל מ ל א כ ת ו. ר׳ הונא בשם ר׳ אחא אומ׳ ממלאכת עולמו שבת. ולא שבת ממלאכת הצדיקים וממלאכת הרשעים אלא פועל עם אלו ופועל עם אלו מראה לאלו מעין הַגִּימַטְרִין שלהן ומראה לאלו מעין דגימטרין שלהן. ומנין שפורענות הרשעים קרויה מלאכה שנ׳ פתח ה׳ את אוצרו ויוצא את כלי זעמו כי מלאכה היא לה (ירמיה נ׳ כ״ה). ומנין שמתן שכרן שלצדיקים קרוי מלאכה שנ׳ מה רב טובך אשר צפנת ליראיך פעלת להוסים בך (תהלים ל״ח כ׳). (יח). א ש ר ב ר א א ל ה י ם ל ע ש ו ת. אשר ברא אלהים ועשה אין כת׳ כן אלא אשר ברא אלהים לעשות. מכאן לכל האותות והמופתים שיש בהם שנוי טבעו שלעולם שנעשו להם לצדיקים לשעבר ושעתידין ליעשות כבר עלו במחשבה מששת ימי בראשית וכן הוא אומ׳ מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש תחת השמש (קהלת א׳ ט׳). ר׳ איבו בשם ר׳ אליעזר בנו שלר׳ יוסי הגלילי אפלו אותן שכתוב בהן כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה (ישעיה ס״ה י״ז). כבר בורואין ומתוקנין הן לפניו מששת ימי בראשית הה״ד כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עשה יעמדו לפני אין כת אלא עומדים לפני ה׳ (שם ס״ו כ״ב) (יט). ואומ׳ מה שהיה כבר הוא ואשר להיות כבר היה לעולמים אשר היה מלפנינו (קהלת ג׳ ט״ו—א׳ י׳). ר׳ יודה ור׳ נחמיה ר׳ יודה אומר אם יאמר לך אדם שאלו לא חטא אדם הראשון שהוא חי וקיים עד עכשו אמור לו כבר הוא אליהו ז״ל שלא חטא אינו חי וקיים עד עכשו. ואשר להיות כבר היה (שם א׳ י׳). אם יאמר לך אדם

(טו) עי׳ סנהדרין צ״ב ע״ב. וע״ע רמב״ן ובחיי עה״ת לפסוק זה. (טז) צ״ע ועי׳ תנחומא בראשית ס״ד שיור מזה. (יז) עי׳ פסיקתא רבתי ק״ח ע״א וע״ב ובנ״ש במ״ע ובפרט ב״ר פי״א ס״ב ופי״ב ס״ו. (יח) עי׳ ב״ר פי״א ס״ט ובנ״ש. (יט) עי׳ ב״ר פ״א סי״ג וע״ע מו״נ ח״ב פכ״ט.

שהקב״ה עתיד להחיות את המתים אמור לו כבר היה לא כבר עשה כן על ידי אליהו ועל ידי אלישע ועל ידי יחזקאל. אמ׳ ר׳ נהמיה אם יאמר לך אדם שהיה העולם כולו מים במים אמור לו כבר הוא עוקיינוס לא כולו מים במים. ואשר להיות כבר היה אם יאמ׳ לך אדם שהקב״ה עתיד לעשות את הים יבשה אמור לו כבר היה לא כבר עשה כן על ידי משה ובני ישראל הלכו ביבשה (שמות ט״ו י״ט) (כ). אמ׳ ר׳ ירמיה בן אלעזר תנאים התנה הקב״ה עם כל מה שברא בששת ימי בראשית הה״ד אני ידי נטו שמים וכל צבאם צויתי (ישעיה מ״ה י״ב). מאי וכל צבאם צויתי. צויתי את הים שיקרע את האור שלא תזיק לחנניה מישאל ועזריה. לאריות שלא יזיקו לדניאל. את הדג שיקיא את יונה. וכן שאר כל הנסים והמופתים שעתידין להיות. כולן התנה עליהן מששת ימי בראשית לקיים מה שנ׳ אין כל הדש תחת השמש (כא).

ד) אלה תולדות השמים והארץ.

מתחלת הפרשה ועד כאן כללות סתומות חזר הכת׳ ופירטן אלה תולדות השמים והארץ זה הוא פרטו שלראשון (כב). אלה תולדות השמ׳ תנו רבנן כל תולדות שבמקרא חסר חוץ מאלה תולדות השמ׳ ואלה תולדות פרץ שהן מליאים. תולדות השמים לפי שהיא תולדות עולם על מליאתו. ותולדות פרץ שהיא תולדות משפחה שלימה שממנה יוצא המלך המשיח שבימיו יתחדש העולם ויעמוד על מליאתו. ד״א תנו רבנן ששה דברים נבראו בעולם בשביל אדם הראשון וכשחטא ניטלו ממנו ועתיד להחזירן בימות המלך המשיח שהוא מבני פרץ ואלו הן זיוו שלאדם הראשון והייו וקומתו ופרי הארץ ופרי האילן והמאורות. זיוו מנין שנ׳ משנה פניו ותשלחהו (איוב י״ד כ׳). מלמ׳ שנהפך זיוו. הייו מנין שנ׳ כי עפר אתה ואל עפר תשוב (בראשית ד׳ י״ט). מלמ׳ שנתקצרו ימיו. קומתו מנ׳ שנ׳ ויתחבא האדם ואשתו בתוך עץ הגן (שם שם ח׳). מלמ׳ שנתקצרו קומתן עד שנחבאו בין האילנות. ופרי הארץ ופרי האילנות מנ׳ שנ׳ ארורה האדמה בעבורך וקוץ ודרדר תצמיח לך (שם שם י״ח). המאורות מנין שנ׳ וכסיתי בכבותך שמים והקדרתי את כוכביהם (יחזקאל ל״ב ז׳). ועתיד הקב״ה להחזירן לימות המלך המשיח. זיוו מנ׳ שנ׳ ואוהביו כצאת השמש בגבורתו (שופטים ה׳ כ״ה). הייו מנין שנ׳ כימי העץ ימי עמי (ישעיה ס״ה כ״ב). קומה מנין שנ׳ ואוליך אתכם קוממיות (ויקרא כ״ו י״ג). כשתי קומות שלאדם הראשון. פרי הארץ ופרי האילן מנ׳ שנא׳ כי זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה (זכריה ח׳ י״ב). מאורות מנין שנ׳ והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימי׳ (ישעיה ל׳ כ״ו). אימתי ביום חבוש ה׳ את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא (שם שם). מחץ מכתו שלאדם ירפא (כג). תנו רבנן ששה נדמו לו לאדם הראשון במקצת איברים וכולן נהרגו בהן. שמשון בכוחו ונהרג בכוחו דכת׳ ויאחזוהו פלשתים וינקרו את עיניו (שופטים ט״ז כ״א). שאול בצוארו דכת׳ משכמו ומעלה גבוה מכל העם (שמואל א׳ ט׳ ב׳). ונהרג בצוארו דכת׳ ויקח שאול את החנית ויפל עליה (שם שם ל״א ח׳). עשהאל במרוצתו דכת׳ ועשאל קל ברגליו (שמואל ב׳ ב׳ י״ח). ונהרג במרוצתו דכת׳ ויכהו אבנר באחורי החנית אל החומש (שם שם כ״ג). יאשיהו בנחיריו ונהרג בנחיריו דכת׳ ויורו היורים למלך יאשיהו (דברי הימים ל״ה כ״ג). צדקיהו בעיניו ונכהה בעיניו דכת׳ ואת עיני צדקיהו עור (מלכים א׳ כ״ה ז׳). אבשלום בשערו דכת׳ ושקל את שער ראשו מאתים שקלים באבן המלך (שמואל ב׳ י״ד כ״ו). ונהרג בשערו דכת׳ הנה ראיתי את אבשלום תלוי באלה (שם שם י״ח י״א) (כד).

(כ) עי׳ פסיקתא דר״כ ע״ו ע״א תנחומא אמור ס״ט ובויקרא רבה פכ״ז ס״ד ובנ״ש. (כא) עי׳ ב״ר פ״ה ס״ה וע״ע לקח טוב וצרור המור לפסוק זה ובמו״נ שם. (כב) עי׳ ל״ב מדות דר״א בנו של ר׳ יוסי הגלילי מדה י״ג. (כג) עי׳ ב״ר פי״ב ס״ו. ש״ר פ״ל ס״ג והדברים כאן יותר מסכימים עם במ״ר פי״ג סי״ב ותנחומא בראשית ס״ו וע״ע תנחומא מהרש״ב בראשית ד׳ ע״א וע״ב ובהערות שם. ובכי״ק הפיסקה מתחלת ת״ר ר׳ ברכיה ור׳ חלבו בשם ר׳ שמואל בר נחמני אומר כל תולדות וכו׳ ועל הגליון כאן אמרו חכ׳ משיח בבבל נתון כל ששת ימי המעשה ובלילי שבת אליהו מתירו מכבלו ובמוצאי שבת מחזירו אותו לכבלו. (כד) עי׳ פדר״א פנ״ג ובנ״ש עוד בביאור הרד״ל.

אלה תולדות השמ׳ והארץ בהבראם. מלמ׳ שהשמים והארץ הן האבות לכל הנמצאים ושאר כל הנמצאים הן ותולדותיהן (כה). ב ה ב ר א ם אל תקרא בהבראם אלא בהי בראם לומ׳ לך מה אות הי יוצאה מן הפה שלא בהרגשה מה שאין כן בשאר כך הקב״ה ברא עולמו בלא יגע ולא עמל אלא בדיבור בלבד שנא׳ בדבר ה׳ שמים נעשו (תהלים ל״ג ו׳) (כו). וכן הוא אומ׳ כובֶד אבן ונֵטל החול וכעס אויל כבד משניהם (משלי כ״ז ג׳). מהו כובד אבן ונטל החול בשעה שהבריות רואין ההרים והגבעות והחול הזה שהוא סיג לים הן מהללין ומשבחין ומגדלין להקב״ה ואומרין כמה יגע הקב״ה עד שבראן אמ׳ הקב״ה לישראל בני אני בראתי העולם כולו עשיתי שמים וארץ וכל צבא מרום והצבתי כל גבולות ארץ וקבעתי בה הרים וגבעות וגיאיות ובקעיות ומדברות הארץ וכל אשר עליה ובראתי הים הגדול והבאתי דבר קל שאין דרכו לעמוד והעמדתי אותו גבול חק לים לא יעברונהו ועשיתי כל המדות הללו ולא היתה יגיעה לפני שנ׳ הלא ידעת אם לא שמעת אלהי עולם ה׳ בורא קצות הארץ לא ייעף ולא ייגע (ישעיה מ׳ כ״ח). אבל כעס אויל כבד משניהם במי הקב״ה יגע במי שמכעים לפניו בדברים וכן הוא אומ׳ הוגעתם ה׳ בדבריכם (מלאכי ב׳ י״ז). הוי וכעס אויל כבד משניהם (כז). ד״א בהבראם אל תקרא בהבראם אלא באברהם. סרס האותיות והן עומדות אברהם לומ׳ לך שלא נבראו כל התולדות הללו אלא בשביל אברהם. ותמיה אתה על הדבר הרי הוא אומ׳ הרים הגבהים ליעלים (תהלים ק״ד י״ח). אמ׳ ר׳ יודן הרים הגבוהים ליעולים אין כת׳ כן אלא ליעלים הרים הגבהים בשביל יעלים. אילה זו תשה והיא מתירא מן החיה ובשעה שמבקשת לשתות הקב״ה מכנים בה רוח תזזית ומקרקרת בקרניה והיה שומעת ובורחת. סלעים מחסה לשפנים (שם שם). הדין טבוא מגין תחות שקפא מפני העוף בשעה שהוא פוריה שלא יאכלנו ומה בשביל דבר טמא ברא הקב״ה את עולמו בשביל אברהם על אחת כמה וכמה (כח). ב י ו ם ע ש ו ת ה׳ א ל ה י ם מתחלת הענין הוא אומ׳ אלהים אלהים. ויאמר אלהים ויברא אלהים. ויברך אלהים. יכול שהן מלאכים ת״ל ביום עשות ה׳ אלה׳ ארץ ושמ׳ לימד על כולן שלא בראן אלא ה׳ (כט). א ר ץ ו ש מ י ם תנו רבנן בית שמאי אומ׳ שמים נבראו תחלה שנ׳ בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. ובית הילל אומ׳ ארץ נבראת תחלה שנ׳ ביום עשית ה׳ אלהים ארץ ושמים. אמרו להן בית הלל לבית שמאי לדבריכם אדם בונה עלייה ואחר כך בונה בית דכת׳ הבונה בשמים מעלותיו ואגודתו על ארץ יסדה (עמוס ט׳ ו׳). אמרו להן בית שמאי לדבריכם אדם בונה שרפרף ואחר כך כסא דכת׳ השמים כסאי והארץ הדום רגלי (ישעיה ס״ו א׳). וחכמ׳ אומ׳ זה וזה נבראו כאחד שנ׳ אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים קורא אני אליהם יעמדו יחדו (שם מ״ח י״ג). ודלמא האיי והדר האיי יהדו כת׳ דלא נשתלפו מהדדי (ל). אמ׳ ר׳ חנינה בכל מקום שהמקרא מסייע לדברי בית שמאי משום בית הלל מקלסין אותו בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ וסמיך ליה והארץ היתה תהו. אלה תולדות השמים והארץ וסמיך ליה ביום עשות ה׳ אלהים ארץ ושמים (לא). מכל מקום קאשי קראיי אהדאדי. אמר ריש לקיש כשבראן ברא שמים ואחר כך ארץ דכת׳ בראשית ברא אלהים את השמ׳ ואת הארץ. וכשתלאן תלה ארץ ואחר כך תלה שמים דכ׳ ביום עשות ה׳ אלהים ארץ ושמים והא כת׳ יהדו דלא מישתלפו מיהדדו (לב). אמר ר׳ שמעון בן יוחאי תמיה אני עליהם איך נחלקו אבות העולם בית שמאי ובית הלל על בריית שמים וארץ ששניהן נבראו

(כה) עי׳ ב״ר פי״ב ס״ח ובנ״ש וע״ע מו״נ ח״ב פ״ל. (כו) עי׳ ב״ר פי״ב ס״י ובנ״ש ובפרט במדרש תהלים ס״ב ובאותיות דר״ע נו״א אות ה׳. (כז) צ״ע ועי׳ ש״ר פ״ג ס״א. (כח) ע׳ ב״ר פי״ב ס״ט ומדרש תהלים ק״ד. (כט) צ״ע. ועי׳ בלקח טוב לפסוק זה. (ל) עי׳ חגיגה י״ב ע״א. (לא) עי׳ ב״ר פ״א סט״ו. ירושלמי חגיגה פ״ב ע״ז ע״ד. וי״ר פל״ו ס״א מדרש שמואל פ״ה תנחומא מהרש״ב בראשית ח׳ ע״א. (לב) עי׳ חגיגה י״ב ע״א.

בלפס אחד שנ' אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים (שם מ"ח י"ג). אמר ר' שמעון בן אלעזר אם כדעת שאמ' אבא פעמים שהוא מקדים שמים לארץ ופעמים שהוא מקדים ארץ לשמים מגיד ששניהם שקולים זה בזה. כיוצא בו פעמים שהוא מקדים משה לאהרן ופעמים שהוא מקדים אהרן למשה שנ' הוא משה ואהרן הוא אהרן ומשה (שמות ו' כ"ו). מגיד ששניהן שקולין זה כזה (לג).

ה) **וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ.** לפי שכת' למעלה ותוצא הארץ דשא לא שמענו אם ירד מטר תחלה כדרך טבעו שלעולם או לא הוצרכו למטר כשהוא אומ' וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ ואד יעלה מן הארץ והשקה למדנו שירד המטר תחלה והשקה את הארץ ואחר כך עלו בו צמחים (לד). רב אסי ראמי קראיי כת' ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע בתלתה בשבא וכת' וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וכל עשב השדה טרם יצמח כי לא המטיר ה'. אלמא עד מעלי שבתא אלא מלמ' שיצאו דשאים ועמדו על פתח קרקע עד שבא אדם ובקש רחמים עליהן וירדו עליהן גשמים וצמחו ללמדך שהקב"ה מתאוה לתפלתן שלצדיקים. רב נחמן בר פפא הוה ליה גינתא שדא ביה ביזרוני לא צמוה בעא רחמי אתא מטרא וצמוה אמ' הינו דרב אסי (לה).

ו) **ואד יעלה מן הארץ והשקה.** המשה שמות נקראו למטר. אד ענן עב נשיא חזיז. אד ואד יעלה מן הארץ. שהוא שובר לבעלי שערים. עב שהוא מעבב את פני רקיע שנ' עבי שחקים (תהלים י"ח ב'). ענן שהוא עושה בריות עננים אלו מאלו דכת' עם ענני שמיא (דניאל ז' י"ג). נשיא דכת' מעלה נשיאים מקצה הארץ (תהלים קל"ה ז'). שעושה נשיאים אלו מאלו. חזיז דכת' ודרך לחזיז קולות (איוב כ"ח כ"ו). שעושה חזוית ברקיע ומשרה רוח הקודש על הבריות היך מא דאת אמ' (ישעי' א' א'). חזון ישעיהו (לו). ואד יעלה מן הארץ ר' הושעיה אומ' מצינו בתורה בנביאים ובכתובים שירידת הגשמים שקולה כנגד מעשה בראשית. בתורה מנ' דכת' אלה תולדות השמים והארץ וכת' ואד יעלה מן הארץ. בנביאים מנין דכת' עשה ארץ בכחו מכין תבל בחכמתו ובתבונתו נטה שמים לקול תתו המון מים בשמים (ירמיה י' י"ב וי"ג). בכתובים מנין דכת' עושה גדולות ואין חקר ונפלאות עד אין מספר הנותן מטר על פני ארץ (איוב ה' ח' וט') (לז). מאיכן הארץ היתה שותה. ר' אליעזר אומר מן האדמה היתה שותה דכת' ואד יעלה מן הארץ אמ' לו ר' יהושע והלא מי עוקיינוס מלוחין אמ' לו מתמתקין הן ברקיע דכת' אשר יזלו שחקים (שם ל"ו כ"ח). היכן נעשין נוזלים בשחקים (לח). כי אתא רב יצחק בר יוסף אמ' כת' חשכת מים עבי שחקים (תהלים י"ח י"ב). וכת' חשרת מים (שמואל ב' כ"ב י"ב). שקיל כאף ושדי אריש וקרי אכשרת מים שמכשירין וממתקין אותו (לט). אמר ר' שמעון ולמה קורין אותם שחקים שהן שוחקין את המים. ר' אבא בר כהנה אומ' כהדין מסוס. ר' שמואל בר נחמני אומר כדקין הללו שלבהמה (מ). ר' יהושע אומ' הארץ מן השמים שותה דכת' למטר השמים תשתה מים (דברים י"א י"א). ואומ' משקה הרים מעליותיו. (תהלים ק"ד י"ג). אמר לו ר' אליעזר והלא כבר נאמ' ואד יעלה מן הארץ והשקה אמ' לו ר' יהושע הין הא כיצד העבים מתגברין מן הארץ ועד הרקיע ומפנין אותן כמו פי הנוד היך דאת אמ' יזוקו מטר לאידו (איוב ל"ו כ"ז). והן חושרין אותו ככברה דכת' חשרת מים עבי שחקים (מא). ר' שמעון בן אלעזר אומ' אין לך תהום יורד מלמעלה שאין הארץ מעלה כנגדו טפחים מלמטה שנ' תהום אל תהום קורא לקול צנוריך (תהלים מ"ב ח') (מב). אמ' ר' אלעזר ביר' שמעון

(לג) עי' בירושלמי וברבה ובמד"ש שם. (לד) עי' ב"ר פי"ג ס"א וכדעת ר' חייא שם וע"ע מו"נ ח"ב פ"ל. (לה) עי' חולין ס' ע"ב. (לו) עי' ב"ר פי"ג סי"ב ירושלמי תענית ס"ו ע"ג וע"ע מדרש תהלים קל"ה ומסכים ביותר עם גירסת הערוך בערך אד ב'. (לז) צ"ע ועי' ב"ר פי"ג ס"ד ובנ"ש. (לח) עי' ב"ר פי"ג ס"י וקה"ר פ"א ד' ובנ"ש. (לט) עי' תענית י' ע"א ובפירש"י שם ד"ה ה"ג וכו' וע"ע בד"ס שם. (מ) עי' ב"ר פי"ג ס"י. (מא) עי' ב"ר וקה"ר שם. (מב) עי' ירושלמי

אין הארץ שותה אלא לפי היסומא דכת' והשקה את כל פני האדמה. והשאר משקה בו שרשי האילנות אחת לשלשים יום. שרישי חרוב ושרישי שקמה שאין הגשמים מגיעין אלידן הקב"ה מעלה להן את התהום אחת לשבעים שנה שנ' אני ה' נוצרה לרגעים אשקנה (ישעיה כ"ז ג') (מג). אמ' רב הונא בגדתאה מטר משקה ומרוה מזבל ממשיך ומעדן. אמ' ראבא בר שמואל ואי תימא רב יימר בר שלמיה מאי קראה תלמיה רוה נחת גדודיה ברביבים תמוגגנה צמחה תברך. (תהלים ס"ה י"א) (מד). תנו רבנן כיצד הארץ שותה ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן. ר' יהודה אומ' כהדין נילוס דמשקה והדר ומשקה. ר' נחמיה אומ' כהדין קבריאל דמרבי וקבי. ורבנן אמרי כמין תיֻיְא הוור ומשקה אחת לארבעים שנה. וכך היתה הארץ שותה מתהלתה וחזר בו הקב"ה שלא תהא הארץ שותה אלא מלמעלה. ר' שמעון בר נחמיה בשם ר' הנן דצפורין בשביל ארבעה דברים חוזר בו הקב"ה שלא תהא הארץ שותה אלא מלמעלה. בשביל בעלי זרועות שלא ימנעו זה את זה מן הנהרות. ובשביל שלא להריח טללים רעים שבאויר. וכדי שיהיה הגבוה שותה כנמוך ובשביל שיהיו הכל נושאין עיניהן למרום ושמו שלהקב"ה מתקדש ומתעלה (מה).

ז) **וייצר ה' אלהים את האדם.** לה"ד כאשה שַמְשַקְשֶקֶת עיסתה במים ומגבהת הלתה מבנתיים כך בתחלה ואד יעלה מן הארץ ואחר כך וייצר ה' אלהים את האדם שהוא תרומתו שלעולם ועליו נאמר ואיש תרומות יהרסנה (משלי כ"ט ד'). זה אדם הראשון שהוא תרומתו שלעולם. היה ראוי להעמיד לו העולם בהכמתו והוא הרסו באולתו בשעה שאכל מן העץ ועבר על דברי יוצרו (מו). וייצר ה' אלהים את האדם. דרש רב נחמן בר הסדא מאי דכת' וייצר שני יצרים נתן הקב"ה באדם יצר טוב ויצר רע. מתקיף ליה רב נחמן בר יצחק אלא מעתה גבי בהמה דלא כת' בה ויצר הכי נמי דלא שליט בה יצר. הא קא חזינן דמזקא. אלא כדר' שמעון בר פזי אוי לי מיצרי אוי לי מיוצרי (מז). ד"א וייצר רמז שיצר הקב"ה שני עולמים העולם הזה והעולם הבא (מח). ד"א וייצר מלמ' שייצר לו שתי לידות אחת לשבעה ואחת לתשעה (מט). ד"א וייצר מלמד שיצר כנגדו שידין שדומין לו באכילה ובשתיה ובלידה ובמיתה (נ). ד"א וייצר שיצר לו גן עדן וגיהנם (נא). ד"א וייצר כיון שיצרו נתן בראשו שבעה מעינות שאינן דומות זו לזו ואלו הן שתי עיניו שתי אזניו שני הוטמין ופיו. מי עינים עינים מלוחין שלא יבכה אלא במרירה. מי אזנים שמנים שאם ישמע שמועה רעה אם הוא תופשה נפשו יוצאה אלא על ידי שהן שמנים שמועה נכנסת בזו ויוצאה בזו. מי החוטם סרוחין שבזמן שמריח ריח רע אינו יכול לסבול אלא על ידי שהן סרוחין מעמיד את נפשו. מי הפה מתוק שהוא טועם בו כל מיני מטעמים ומטיבים להך (נב). את האדם עפר מן האדמה למה נקרא שמו אדם ר' יהודה אומ' על שם אדמה שלוקה ממנה. ר' אליעזר אומ' אדם" "אפר "דם "מרה. ר' יהושע בן קרחה אומ' על שם שהוא בשר ודם נקרא שמו אדם. משבנה לו עזר קרא שמו איש שנ' כי מאיש לקחה זאת (נג). וכשם ששמו אדם כך שם אשתו חוה אדם שנא' ויקרא את שמם אדם. ועליה נאמר ועל כרם אדם חסר לב (משלי כ"ד ל'). זו חוה. אמ' רב הונא מצינו שנקראת חוה אדם דכת' כתפארת אדם לָשֶבֶת בָיִת (ישעיה מ"ד י"ג). ומתרגמינן כתשבחת אתתא דיתבא

ברכות י"ד ע"א ותענית פ"א ס"ד ע"א ובבלי שם כ"ה ע"ב. (מג) עי' ירושלמי שם וע"ע ב"ר פי"ג ס"ז. (מד) עי' כתובות י' ע"ב. (מה) עי' ב"ר פי"ג ס"ט ובנ"ש וע"ע בפירש"י שם. (מו) עי' ב"ר פי"ד ס"א ובנ"ש. (מז) עי' ברכות ס"א ע"ב ובנ"ש וב"ר פי"ד ס"ד ובנ"ש. (מח) עי' במקומות הנרמזות למעלה בהערה כ"ו וג"כ בפסיקתא רבתי ק"ט ע"ב. ואולי צ"ל שיצרו בשני עולמים וכו' ומסכים עם ב"ר פי"ד ס"ה. (מט) עי' ב"ר שם ס"ב. (נ) עי' אדר"נ נו"א פל"ד ובהעדות שם. וע"ע ב"ר שם ס"ג. וע"ע לקח טוב לפ"ז. (נא) צ"ע. (נב) צ"ע ועי' במ"ר פי"ח סכ"ב ותנחומא חוקת ס"א ותנחומא מהרש"ב שם. ואדר"נ פל"א ובהעדות שם. ובכתי"א מי הפה מתוקין לפעמים אוכל אכילה ואינה מתקבלת עליו ומקיאה ולולי מי הפה מתוקין אין נפשו חוזרה עליו עד שתצא. (נג) עי' בפדר"א פי"ב ובהעדות רד"ל שם אות מ' ובערוך ערך אדם א'. וע"ע סוטה ה' ע"א.

בביתא (נד). נמצא לשון אדם נחלק. אדם שם אדם הראשון. ואדם שם אשתו שנ' ויקרא את שמם אדם. ואדם כל בניו נקראו אדם שנ' אדם ילוד אשה (איוב י"ד א'). ואדם הן עמי הארץ שנ' אכן כאדם תמותון (תהלים פ"ב ז'). ואדם איש לא אשה וכל בכור אדם בבניך תפדה (שמות י"ג י"ג). ואדם אשה לא איש שנא' כתפארת אדם לשבת בית (ישעיה מ"ד י"ג). ואדם שם עיר שנא' הרחק מאד מאדם העיר (יהושע ג' ט"ז) (נה). עפר וכי אדם נברא מן העפר בלבד והלא מארבעה יסודות נברא אלא שרוב בנינו מן העפר לכך נקרא עפר מן האדמה (נו). אמ' רבן שמעון בן גמליאל ארבעה שמות נקראו לארץ כנגד ארבעה תקופותיה ארץ אדמה ארקא תבל (נז). מן האדמה מן הברור שבאדמה בראו. מן המעולה שבאדמה בראו. מסלתה שלאדמה בראו. ממקום עבודה בראו. ממקום כפרה בראו. ואיזה זה הר המוריה. ממקום המזבח בראו. כת' עפר מן האדמה וכת' מזבח אדמה (שמות כ' כ"ד). אמרו הכמים ממקום כפרתו נברא וכיון שעמד על רגליו בנה המזבח באותו מקום והקריב עליו פר לעולה שנ' (תהלים ס"ט ל"ב). ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס (נח). ויפח באפיו נשמת חיים ברא גופו מן הארץ ונפשו מן השמים. ובשעת מיתתו הלק הארץ חוזר לארץ. והלק השמים לשמים וכן הוא אומ' (קהלת י"ב ז'). וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה (נט). ד"א ויפח באפיו נשמת חיים בשעה שברא הקב"ה אדם הראשון היה מוטל לפניו כגולם אמ' באיזה מקום אני נופיה בו נשמה אם בפיו הוא מספר בו לשון הרע. אם בעיניו הוא מרמיז בהן לדבר עבירה. אם באזניו הוא שומע בהן גידופים והירופים אלא אני רואה מקום יפה באדם שהוא דרך אפים מה האף הזה פולט את הזוהמה וקולט ריח טוב כך הצדיקים בורחין מן העבירה שריחה רע ומידבקין בדברי תורה שריחה נודף (ס). תאנא חמשה שמות נקראו לנפש נפש נשמה חיה רוח יחידה. נפש זה הדם כי הדם הוא הנפש (ויקרא י"ז י"א). רוח שהיא עולה ויורדת מי יודיע רוח בני האדם העולה היא למעלה ורוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ (קהלת ג' כ"א). נשמה זו האופה דבריתא אמרין דאופיתא טבא. חיה שכל האיברין כולן מתים והיא חיה בגוף. יחידה שכל האיברים שנים בגוף והיא יחידה בגוף. כיון שראה דוד שהנפש יחידה אמ' נאה ליחיד להלל ליחיד לכך נאמ' (תהלים ק"ג א'). ברכי נפשי את ה' (סא). רב שימי בר עיקבי ואמרי לה בר שימי בר עקביה הוה שכיח בשמעתא קמיה דר' שמעון בר פזי דהוה קא מסדר אגדתא קמיה דר' יהושע בן לוי אמ' ליה האני שאני חמשה ברכי נפשי את ה' שאמר דוד כנגד מי אמ' לו כנגד מדותיו שלהקב"ה. הקב"ה מלוא כל העולם כבודו אף נשמה מלאה כל הגוף כולו. הקב"ה רואה ואין נראה אף נשמה רואה ואין נראה. הקב"ה דן את כל העולם אף נשמה דנה את כל הגוף כולו. הקב"ה טהור אף נשמה טהורה. הקב"ה יושב בהדרי הדרים אף נשמה יושבת בהדרי הדרים. אמ' דוד תבוא נשמה שיש בה המשה דברים הללו ותודה ותשבח למי שאמ' והיה העולם כולו שיש בו המשה דברים הללו (סב). אמ' ר' יוחנן מאי דכת' פיה פתחה בחכמה (משלי ל"א כ"ו). כנגד מי אמ' שלמה המקרא הזה לא אמרו אלא כנגד דוד אביו שדר בחמשה עולמים ואמ' שירה. דר במעי אמו ואמ' שירה שנ' ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו (תהלים ק"ג א'). יצא לאויר העולם וראה מזלות וכוכבים ואמ' שירה שנ' ברכו ה' מלאכיו ברכו ה' כל צבאיו ברכו ה' כל מעשיו בכל מקומות ממשלתו ברכי נפשי את ה' (שם ק"ג כ' כ"א וכ"ב). ינק משדי אמו ואמ' שירה שנ' ברכי נפשי את ה' ואל תשכחי כל גמוליו (שם שם ב'). אמר ר' אבהו שעשה לו הקב"ה דדים במקום בינה מאי

(נד) עי' ב"ר פכ"א ס"ב ובערוך שם וע"ע בלקח טוב בראשית ה' ב'. (נה) צ"ע ועי' מו"נ ח"א פי"ד. (נו) עי' ראב"ע בשיטה אחרה בראשית א' כ"א וב' ז'. (נז) עי' ב"ר פי"ג סי"ב ובנ"ש. (נח) צ"ע ועי' ב"ר פי"ד ס"ח ופדר"א פי"ב ופ"כ ובנ"ש בהערות הרד"ל שם. וע"ע ב"ר פל"ד ס"ט וירושלמי נזיר פ"ד נ"ו ע"ב ופדר"א פנ"ג ול"א ובהערות רד"ל שם ובסדא"ז פ"ב ובחיי עה"ת בפסוק זה. (נט) עי' ב"ר פ"ח סי"א פ' י"ב ס"ח ופדר"א פי"א ובהערות רד"ל שם אות י' וספרי האזינו קל"ב ע"א. (ס) צ"ע. (סא) עי' ב"ר פי"ד ס"ט וע"ע ויקרא רבה פ"ד ס"ח. (סב) עי' ברכות י' ע"א ובנ"ש.

טעמא אמר רב יהודה אמ׳ רב כדי שלא יסתכל בערוה. רב מתנה אמ׳ כדי שלא יינק במקום הטנופות. ראה מפלתן שלרשעים ואמ׳ שירה שנא׳ יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה׳ (שם ק״ד ל״ה). הסתכל ביום המיתה ואמ׳ שירה שנ׳ ברכי נפשי את ה׳ אלהי גדלת מאד הוד והדר לבשת (שם שם א׳). מאי משמע הוד והדר לבשת אמ׳ רבא בר בר שילא בסופיה דעניני׳ כת׳ תסתיר פניך יבהלון תוסף רוחם יגועון ואל עפרם ישובון (שם שם כ״ט) (סג). **ויהי האדם לנפש חיה** מגיד הכת׳ שלא נקרא אדם אלא על ידי נפש חיה שבו לפי שבה נפרד מן הבהמות ומן החיות הסר ממנה הרי הוא למטה מן הבהמה (סד).

ח) **ויטע ה׳ אלהים גן בעדן מקדם.** עדן זה מקום מיוחד מן הארץ ואין כל בריה יודעת איכן הוא ועתיד הקב״ה לגלות דרכו לישראל בימות המלך המשיח ונטע בו הקב״ה גן ובו כל מיני פירות וכל מיני מעדנים שנבראו בששת ימי בראשית ובו עשה הקב״ה לאדם הראשון חופות שלאבנים טובות ומרגליות וכן הוא אומ׳ בעדן גן אלהים היית כל אבן יקרה מסוכתך (יחזקאל כ״ח י״ג). וכל מקום טוב מן הארץ הוא נמשל בו. במצרים מהו אומ׳ כגן ה׳ כארץ מצרים (בראשית י״ג י׳). בירושלם הוא אומ׳ כי ניחם ה׳ ציון ניחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה׳ (ישעיה נ״א ג׳). ועליו הוא אומ׳ הביאני המלך חדריו (שיר השירים א׳ ד׳). אלו חדרי גן עדן שהן שקולין לחדרי רקיע מלמד שהרקיע וגן עדן נבראו במאמר אחד וכשם שהרקיע עשוי שורות שורות שלכוכבים כך גן עדן עשויה שורות שלצדיקים זיו מאירין בה ככוכבים (סה) וכן היא אומ׳.

ט) **ויצמח ה׳ אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל.** מלמ׳ שגנז בו הקב״ה כל מיני צמחים שכולן נאין למראה ולאכילה מעולין **ועץ החיים בתוך הגן.** ר׳ יהודה אומ׳ כדרך שהקיטונות האלו פתוחין לטרקלין כך עץ החיים עומד באמצע גן עדן. וכמה הוא עביו. ר׳ מאיר אומר ארבע מאות שנה מהלך עץ החיים. ר׳ יהודה אומר מהלך שבע מאות שנה עץ החיים. אחרים אומ׳ מהלך חמש מאות שנה עץ החיים. ומכוון כנגד גלגל חמה מה גלגל חמה מהלך ת״ק שנה כך היא מהלך חמש מאות שנה וכל פילוג מימי בראשית אינן יוצאין אלא מתחתיו שנ׳ (תהלים א׳). והיה כעץ שתול על פלגי מים. [תנא לא סוף דבר נופו אלא כרתו מהלך ת״ק שנה] (סו). **ועץ הדעת טוב ורע** עץ שידיעתו יש בה טוב ויש בה רע. ומאי ניהו ר׳ מאיר אומ׳ חטה. טעמיה דר׳ מאיר דכת׳ ביה ועץ הדעת טוב ורע. בנוהג שבעולם אדם שאין בו דעת אומרין הכים הוא דין דלא אכל פיתא דחטין מן יומוי. ר׳ זעירא בעא קומי ר׳ שמואל בר רב יצחק כת׳ ביה עץ ותימר חטין הוה אמ׳ ליה תמרות היו עולות בו כארזי הלבנון והיו משירות את זרען לארץ. ר׳ יודה ביר׳ אלעאי אומ׳ ענבים היו. טעמיה דר׳ יודה ביר׳ אלעאי דאמ׳ ענבים היו דכת׳ ענבימו ענבי רוש אשכלות מררות למו (דברים ל״ב ל״ג). אותן האשכולות הביאו מרירות לעולם. ר׳ אבא דעכו אומ׳ אתרוג היה טעמיה דר׳ אבא דעכו דאמ׳ אתרוג היה דכת׳ ותאכל מן העץ עץ שהוא נאכל בפריו ואיזה זה זה אתרוג ר׳ יוסי אומ׳ תאנים היו טעמיה דר׳ יוסי דאמ׳ תאנים היו דכת׳ ויתפרו עלי תאנה (סז). ד״א ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע מלמ׳ שהכל בגן עדן מי שמבקש עץ חיים הוא מוצא בו ומי שמבקש עץ דעת טוב ורע הוא מוצא בו ולפניו שתי דרכים אחת לזו ואחת לזו ואדם מהלך באיזה שביל שירצה רצה לזכות הרי הפתח פתוח וכל טוב עומד. רצה לחוב הרי הפתח פתוח ורע לו מצוי (סח).

י) **ונהר יוצא מעדן** מלמ׳ שהגן מבחוץ ועדן מבפנים. נהר שיוצא מעדן משקה הגן והשאר מתחלק ונעשה ארבע נהרות

(סג) עי׳ ברכות שם וע״ע בד״ס. (סד) צ״ע ועי׳ ת״א ורמב״ן לפסוק זה. (סה) צ״ע והדרשה על הביאני המלך חדריו לקוחה ב״ס מאגדת שה״ש ע״ש צד י״ג ובהערות צד נ״ה. (סו) עי׳ אגדת שה״ש שם. והתוספה בפנים היא ע״פ כתי״א וכתי״ג. ובכי״ק ומכוון לגלגל חמה. (סז) עי׳ ב״ר פט״ו ס״ז ובנ״ש. וע״ע בראב״ע שם. (סח) צ״ע ועי׳ פדר״א ריש פט״ו ובהערות הרד״ל שם.

גדולים שנ' ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים (סט).

יא) **שם האחד פישון.** שהוא מגדל פשתן רב אמר מימיו מהלכין בשופי.

יג) **ושם הנהר השני גיחון.** שהוא מהלך על הארץ ומתעקם כנחש שכ' בו על גחונך תלך (בראשית ג' י"ד) (ע).

יד) **ושם הנהר השלישי חדקל.** מאי הדקל שמימיו הדין וקלין. אמ' רבא האיי דהריפי בני מחוזא משום דשתן ממיא דדגלת. והאיי דשפירי משום דמשמשי בימטא והאיי דמצוצן עיניהו משום דדירי בבית אפל (עא). הוא ההלך קדמת אשור. תאני רב יוסף אשור זו סליק (עב). והנהר הרביעי הוא פרת. מלמד שהוא מפרה והולך עד שעוברין אותו בספינה. ד"א שבולה והולך עד כמגריפה (עג).

טו) **ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן.** מאיזה מקום לקחו ממקום בית המקדש והכניסו לתוך פלטין שלו זו גן עדן שנ' ויניהו בגן עדן (עד). מלמ' שעילהו למעלה מן הכל (עה). ר' שמואל בר נחמני אומר עדן לא שלטה בו עין מעולם ואם תאמר אדם הראשון איכן דר בגן עדן דר לא בעדן עצמה דכת' וינחהו בגן עדן (עו). לעבדה ולשמרה וכי מה צורך עבודה ושימור והלא הכל היה עד שלא נברא אדם אלא לעבוד בתורה ולשמור כל מצותיה וכן הוא אומ' לשמור את דרך עץ החיים. ואין עץ חיים אלא תורה שנא' עץ חיים היא למחזיקים בה (משלי ג' י"ח) (עז).

טז) **ויצו ה' אלהים על האדם.** התיר לו להתעסק באכילת כל עץ הגן חוץ מעץ הדעת שלא התיר לו להתעסק באכילתו. ולא עוד אלא שהזהירו עליו ואמ' לו בזמן שתאכל ממנו שגרמת לעצמך מיתה. שנ'

יז) **כי ביום אכלך ממנו מות תמות.** מות בעולם הזה תמות בעולם הבא. רצה הקב"ה לנסותו בו אם יעמוד לשעתו אם לאו ועבר על הצווי בו ביום ונידון בו ביום. (עח). ד"א ויצו ה' אלהים על האדם תנו רבנן ששה דברים נצטווה אדם הראשון. מנא הני מילי אמ' ר' יוחנן דאמ' קרא ויצו ה' אלהים על האדם. ויצו אלו הדינין וכן הוא אומ' כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו וג' לעשות צדקה ומשפט (בראשית י"ח י"ט). ה' זו ברכת השם וכן דוא אומר ונוקב שם ה' מות יומת (ויקרא כ"ד ט"ז). אלהים זו ע"ז וכן הוא אומ' לא יהיה לך אלהים אחרים על פני (שמות כ' ג'). על האדם זו שפיכות דמים וכן הוא אומ' שופך דם האדם באדם (בראשית ט' ו'). לאמר זו גלוי עריות וכן הוא אומ' לאמר הן ישלח איש את אשתו (ירמיה ג' א'). מכל עץ הגן ולא גזל. ונח נצטווה על אבר מן החי דכת' אכל תאכל ולא אבר מן החי (עט). תנו רבנן שבע מצוות נצטוו בני נח. דינין וברכת השם וע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים וגזל ואבר מן החי. ר' חנניה בן גמליאל אומר אף על הדם מן החי. ר' יהודה אומ' אף הסירוס. ר' שמעון אומ' אף על הכישוף. ר' יוסי אומ' כל האמור בפרשת מכשף בן נח מוזהר עליו לא ימצא בך וג' וכת' כי תועבת ה' כל עשה אלה (דברים י"ח י' וי"ב). ולא ענש הכ' אלא אם כן הזהיר. ר' אליעזר אומ' אף על הכלאים ומותרין הן בני נח ללבוש כלאים ולזרוע כלאים ואין אסורין אלא בהרבעת בהמה והרכבת אילן (פ).

יח) **ויאמר ה' אלהים לא טוב היות האדם לבדו.** היה אדם מטייל בגן עדן כאחד ממלאכי השרת אמ' הקב"ה אני יחיד

(סט) נראה שר"ל שגן גדול מעדן וא"כ כוון לב"ר פט"ו ס"ב במה שמקשה שם והכתיב ונהר וגו'. (ע) ע' ב"ר פט"ז ס"ב וסט"ז. (עא) עי' ברכות נ"ט ע"ב ובד"ס שם. (עב) עי' יומא י' ע"א ובד"ס שם. (עג) עי' ב"ר פט"ז ס"ג ובנ"ש. (עד) עי' פדר"א ריש פי"ב. (עה) עי' ב"ר פט"ז ס"ה. (עו) עי' ברכות ל"ד ע"ב ובנ"ש. (עז) עי' פדר"א פי"ב. (עח) עי' פסיקתא דר"כ קי"ח ובנ"ש בהערות ומדרש תהלים צ"ב ואדר"נ פ"א. ועי"ע בפליטת סופרים צד ד' תמות בעוה"ב. (עט) נראה שבעל' מה"ג פה כיון דבריו לדברי הרמב"ם פ"ט מהלכות מלכים ה"א ע"ש. ועי' סנהדרין נ"ז ע"א וע"ב ובד"ס שם ובנ"ש ביפה עינים ועי"ע ב"ר פט"ז ס"ו ובנ"ש ובפרט ב"ר פל"ד סי"ג ופסיקתא דר"כ ק' ע"ב ובהערות שם ע"ש. (פ) עי' סנהדרין שם.

בעולמי וזה יחיד בעולמו אני אין פריה ורביה לפני וזה אין פריה ורביה לפניו לאחר כן יאמרו הבריות הואיל ואין פריה ורביה לפניו אלוה הוא. לא טוב היות אדם לבדו. אעשה לו עזר כנגדו. כיון ששמעה הארץ אעשה לו עזר כנגדו מיד רעדה ורעשה ואמרה רבון העולמים אין בי כוח ליזון את בני אדם אמר לה אני ואת ניזון אותם והצו ביניהם. הלילה שלהקב״ה והיום שלארץ מה עשה הקב״ה ברא שינת היים אדם שוכב וישן והוא מזונו וחיים לו ורפואה לו ומנוחה לו שנא׳ ושנתי ערבה לי (ירמיה ל״א כ״ז). ולא עוד אלא סומך וסועד את הארץ מוריד לה גשמים ומשכיב לה טללים ומשיב לה רוחות והיא עושה פירות (פא). ד״א אעשה לו עזר כנגדו אם זכה היא נעשה לו עזר ואם לא זכה עומדת היא כנגדו ומכלתו (פב).

יט) **וייצר ה׳ אלהים מן האדמה כל חית השדה ואת כל עוף השמים.** שאל קונטריקון את רבן יוחנן בן זכאי כת׳ אחד אומ׳ ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש חיה ועוף יעופף אלמא ממיא איברי. וכת׳ וייצר ה׳ אלהים מן האדמה כל חית השדה ואת כל עוף השמים אלמא מארעא איברו. אמ׳ לו מן הרקק נבראו. ראה תלמידיו מסתכלין זה בזה אמ׳ להן קשה בעיניהם שהכיתי את אויבי בקש מן המים נבראו ולמה הביאן לקרות להן שם. ויש אומ׳ כלשון אחרון אמ׳ לו לאותו האגמון וכלשון ראשון אמ׳ להן לתלמידיו משום דכת׳ אוייצר (פג). ויבא אל האדם לראות מה יקרא לו. מלמד שהעבירן כולן לפניו לקרות להן שמות וקרא לכל אחד ואחד מהן לפי מה שהוא ולפי מה שהסתכל בהן וידע סוד כולן ואותן השמות עומדין לדורות שנ׳ וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו (פד). ד״א למה הביאן אצלו להראות למלאכי השרת הכמתו שלאדם הראשון. את מוצא בשעה שביקש הקב״ה לבראת אדם נמלך במלאכי השרת אמ׳ להם נעשה אדם אמרו לפניו רבון העולמי׳ מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו (תהלים ח׳ ה׳). אמ׳ להם אדם זה שאני מבקש לברות הכמתו מרובה משלכם. מה עשה כינס כל בהמה חיה ועוף והעמידן לפניהן אמ׳ להן מה שמותן שלאלו אמר לפניו רבון העולמים לזה נאה לקרותו שור ולזה נאה לקרותו סוס ולזה נאה לקרותו אריה לזה נאה לקרותו גמל לזה נאה לקרותו נשר הה״ד ויקרא האדם שמות לכל הבהמה. אמ׳ לו ואתה מה שמך אמ׳ לו אדם אמ׳ לו מפני מה אמ׳ לו מפני שנבראתי מן האדמה. אמ׳ לו אני מה שמי אמ׳ לו אדם ה׳ אמ׳ לו מפני מה אמ׳ לו מפני שאתה אדון על כל בריותיך. אמ׳ רב אחא אמ׳ הקב״ה אני ה׳ הוא שמי. הוא שמי שקרא לי אדם הראשון. הוא שמי שהתניתי ביני לבין עצמי. הוא שהתניתי ביני ובין מלאכי השרת (פה). ולא דיו שקרא אדם שמות לבהמות לחיות ולעופות אלא אף על הארצות ועל המדברות וכל מה שקרא לו ישוב הרי הוא ישוב וכל מה שקרא לו מדבר הרי הוא מדבר. כי הא דרב מרדכי אלויה לרב שימי בר אשי מפום נהרא ועד צניאתא דבבל אמ׳ ודאי דאמרי הני ציניאתא איתנהו בשני אדם הראשון אמ׳ ליה אדכרתן מילתא דאמ׳ ר׳ יוסי בר חנינה מאי דכת׳ בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם (ירמיה ב׳ ו׳). וכי מאחר דלא עבר מהיכן ישב. אלא ארץ שגזר עליה אדם הראשון ישוב מתישבת. וארץ שלא גזר עליה אדם הראשון ישוב אינה מתישבת (פו).

כ) **ויקרא האדם שמות לכל הבהמה** כיון שקרא לכל אחד ואחד שם הראוי לו וראה אותן נזקקין זה לזה ולא היה יודע מה הן עושין לפי שלא שלטה בו התאוה עדין הדא היא ולאדם לא מצא עזר כנגדו מיד

(פא) עי׳ פדר״א פי״ב ובכי״ק ומשייב ת׳ ומשיב. (פב) עי׳ ב״ר פי״ז ס״ג ויבמות ס״ג ע״א. (פג) עי׳ חולין כ״ז ע״ב וב״ר שם ס״ד וע״ע בפסיקתא רבתי ס״א ע״א ובהעדות שם. וע״ע בכורות ה׳ ע״א. (פד) צ״ע ועי׳ לקח טוב ורמב״ן. (פה) עי׳ בפסיקתא רבתי נ״ט ע״ב ובנ״ש במ״ע. (פו) צ״ע ועי׳ סוטה מ״ו ע״ב וברכות ל״א ע״א ובד״ס שם.

כא) **ויפל ה׳ אלהים תרדמה על האדם**ויישן ראה בחלום כאלו עשה מעשה כי בא החלום ברוב ענין (קהלת ה׳ ב׳) (פז). תרדמה על האדם רב אמר שלוש תרדמות הן. מרמטא אין רואה ואין מקיץ כי תרדמת ה׳ נפלה עליהם (שמואל א׳ כ״ו י״ב). תרדמה שלשינה דכת׳ ויפל ה׳ אלהים תרדמה על האדם ויישן. תרדמה שלנבואה דכת׳ (בראשית ט״ו י״א). ותרדמה נפלה על אברם (פח). ויקח אחת מצלעותיו שהפריד אותו פרצוף מאחוריו ומילא מקומו בשר.

כב) **ויבן ה׳ אלהים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה.**

מה צלע רב ושמואל הד אמ׳ פרצוף והד אמר זנב. בשלמא למאן דאמ׳ פרצוף היינו דכת׳ אחור וקדם צרתני (תהלים קל״ט ה׳). אלא למאן דאמ׳ זנב מאי אחור וקדם צרתני כדר׳ אמי. אחור. אחור למעשים. וקדם לפורענות. בשלמא אחור למעשים דלא איברי אלא מעלי שבא. אלא וקדם לפורענות פורענות דמאי פורענות דנחש הוא אמ׳ מר בתחלה נתקלל ולבסוף נתקלל אדם אלא פורענות דמבול דכת׳ וימח את כל היקום אשר על פני האדמה מאדם ועד בהמה (בראשית ז׳ כ״ג). בשלאמא למאן דאמר פרצוף היינו דכת׳ וייצר אלא למאן דאמר זנב מאי וייצר כדר׳ שמעון בר פזי דאמ׳ ר׳ שמעון בר פזי אוי לי מיצרי אוי לי מיוצרי. בשלאמא למאן דאמ׳ פרצוף הינו דכת׳ זכר ונקבה בראם. אלא למאן דאמ׳ זנב מאי זכר ונקבה בראם כדר׳ אבהוא דאמ׳ ר׳ אבהוא ראמי כת׳ זכר ונקבה בראם וכת׳ בדמות אלהים עשה אתו בתחלה עלה במחשבה לברות שמים ולבסוף נברא אחד. בשלמא למאן דאמ׳ פרצוף היינו דכת׳ ויסגר בשר תחתנה אלא למאן דאמ׳ זנב מאי ויסגר בשר תחתנה אמר ר׳ זביד ואי תימא ר׳ ירמיה ואי תימא רב נחמן בר יצחק לא נצרכה אלא למקום התך. בשלאמא למאן דאמר זנב הינו דכת׳ ויבן אלא למאן דאמ׳ פרצוף מאי ויבן כדדרש ר׳ שמעון בן מנסיא מלמ׳ שקילעה הקב״ה לחוה והביאה אצל אדם שכן בכרכי הים קורי לְקָלֵעִיתָא בַּנַייתא. ד״א ויבן אמ׳ רב חסדא ואמרי לה במתניתה מלמ׳ שבנאה הקב״ה בנין אוצר מה אוצר רחב מלמטן וקצר מלמעלן [כדי לקבל את הפירות אף אשה רחבה מלמטה וקצרה מלמעלה] כדי לקבל את הולד (פט). ויביאה אל האדם אמר ר׳ אבין טובוי לִקְרָיָא דמלכה שושבינה (צ). אמ׳ ר׳ אליעזר מלמ׳ שעשה לו הקב״ה שושבינות לאדם מכאן לימדה תורה דרך ארץ שיעשה גדול שושבינות לקטן ואל ירע לו (צא). מעשה בר׳ יהודה ביר׳ אלעאי שהיה יושב ושונה לתלמידיו ועברה כלה לפניו אחז בידו שרביט שלהדם והיה מְשַׁעֲנֵן בו עד שעברה כלה מלפניו. שוב מעשה בר׳ יהודה ביר׳ אלעאי שהיה יושב ושונה לתלמידיו עברה כלה לפניהן אמר להם בני עמדו והתעסקו בכלה שהרי מצינו בהקב״ה שנתעסק בכלה והלא דברים קל וחומר ומה אם הקב״ה נתעסק בכלה אנו על אחת כמה וכמה. ומנין שקילע הקב״ה לחוה שנ׳ ויבן ה׳ אלהים את הצלע שכן בכרכי הים קורעין לקלעיתא בניתא. מלמ׳ שתיקנה הקב״ה לחוה וקישטה וכיללה והביאה אל האדם שנ׳ ויביאה אל האדם. פעם אחת נעשה הקב״ה שושבין לאדם מכאן ואילך אדם קונה שושבין לעצמו. ויאמר האדם זאת הפעם עצם מעצמי פעם אחת ניטלה חוה מן האדם מכאן ואילך אדם מקדיש את בת חבירו (צב). תנו רבנן כיצד מרקדין לפני הכלה בית שמאי אומ׳ כלה כמות שהיא. בית הלל אומ׳ כלה נאה והסידה. אמרו להן בית שמאי לבית הלל לדבריכם הרי שהיתה חיגרת או סומה אומרין לה כלה נאה והסידה. והתורה אמרה מדבר שקר תרחק (שמות כ״ג ז׳). אמרו להן בית

(פז) צ״ע ואולי היה כן בהפדר״א ע״ש פכ״ב וברד״ל שם אות ל״ו. וע״ע ב״ר פי״ח ס״ד. (פח) עי׳ ב״ר פי״ז ס״ה. (פט) עי׳ ברכות ס״א ע״א ועירובין י״ח ע״א ובד״ס שם. (צ) ע׳ ב״ר פי״ח ס״ג. (צא) עי׳ ברכות ועירובין שם. (צב) עי׳ אדר״נ נו״א פ״ד ובהערות שם אות ט״ו.

הלל לדבריכם מי שלקח מקח רע מן השוק ישבהנו בעיניו או יגננו בעיניו הוי אומ׳ ישבהנו בעיניו. מכאן אמרו חכמים תהא דעתו שלאדם מעורבת עם הבריות (צג). תנו רבנן מעבירין את המת מלפני הכלה וזו וזו מפני מלך ישראל. אמרו על אגריפס המלך שעבר מלפני הכלה ושיבחוה חכמים. שיבחוהו מכלל דשפיר עבד. והא אמ׳ רב אשי אפלו למאן דאמ׳ נשיא שמחל על כבודו כבודו מחול. מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול. פרשת דרכים הואי (צד). אמר רב הונא בר רב הנינה עשר הופות עשה לו הקב״ה לאדם הראשון בגן עדן שנ׳ בעדן גן אלהים היית כל אבן יקרה מסוכתיך אודם פיטדה ויהלום תרשיש שהם וישפה נפך ספיר וברקת וזהב מלאכת תפיך ונקביך בך ביום הבראך כוננו (יחזקאל כ״ח ג׳). מר זוטרא אמ׳ אחת עשרה דכת׳ כל אבן יקרה מסוכתיך אמ׳ ר׳ יוחנן זהב גריע מכולהו מדקא השיב ליה בסוף. מאי תפיך ונקביך בך אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב אמ׳ לו הקב״ה להירם מלך צור בך נסתכלתי וקנסתי מיתה על האדם. ואיכא דאמרי בך נסתכלתי ובראתי נקבים נקבים באדם (צה).

כג) **זאת הפעם עצם מעצמי.** כיון שהביא חוה לפניו נכנסה בו רוח תאוה ואמר זאת הפעם עצם מעצמי מצא מין את מינו ונוֹעֵר (צו). אמר ליה קיסר לרבן גמליאל אלהיכם גנב הוא דכתי׳ ויפל ה׳ אלהים תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעותיו. עפרא בפומיה דקיסר, אמרה ליה דביתהו לרבן גמליאל שתוק שתוק רבהון דיהודאי אנא מהדרא לאבא. אמרא ליה אבא תנה לי דוכוס אחד אמר לה למא ליך אמרה לו לסטים באו עלינו ונטלו קיתון של חרס. והחזירו לנו קיתון של זהב. אמר לה ולואי שיבואו עלינו בכל יום אמרה ישמעו אזניך מה שפיך מדבר ולא טב ליה לאדם שיטלו ממנו עצם ויחזירו ליה בריה שלמה והעצם שניטל ממנו בתוכה הרי נתנו לו אשה משמשתו היאך גנב יחזיר כזה מדעתו. אמר לה היה לו ליטלו ממנו בפניו והוא עֵר למה מתוך תרדמה. אמרה לו אם כן היא מאוסה בעיניו הלא תראה שאם תניח התיכה של בשר תחת בית השחי שלך התוכל עוד לאכול אותה מתוך שנפישו שלאדם אוננת עליו לכך נטלה ממנו מתוך תרדמה (צז). ד״א ויבן ה׳ אלהים את הצלע ר׳ יהושע דסכנין בישם ר׳ לוי אומר בבינה בראה [כיצד] בנה בה משלויש פלטיות ששלשה חדשים הראשונים הולד דר במדור התחתון ושלשה חדשים האמצעיים במדור האמצעי. ושלשה הדשים האחרונים במדור העליון. וכשהיא כורעת לילד הולד יורד מלמעלה לפיכך יבואו לה חבלי יולדה. ורבנן אמרי ויבן ה׳ בבינה בראה. אמר הקב״ה מהיכן אברא לחוה אם אברא אותה מראשו תהא קלת ראש. מן העין תהא סקרנית. מן האוזן תהא ציתנית. מן הצואר תהא גבהנית. מן הפה תהא דברנית. מן הלב תהא קנתנית. מן היד תהא לקחנית. מן הרגל תהא עכסנית. אי אפשר לברותה אלא מבין צלעיו ממקום הצנוע כדי שתהא צנועה. ואע״פ כן תפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם (משלי א׳ כ״ה). אמר הקב״ה אני לא בראתיה מן הראש וכת׳ יען כי גבהו בנות ציון (ישעיה ג׳ ט״ז). ולא בראתיה מן העינים וכת׳ ומסקרות עינים (שם) לא בראתיה מן הצואר וכת׳ ותלכנה נטויות גרון (שם) לא בראתיה מן האוזן וכת׳ ורבקה שומעת בדבר יצחק (בראשית ה כ״ז). לא בראתיה מן הפה וכת׳ ותדבר מרים (במדבר י״ב א׳). לא בראתיה מן הלב וכת׳ והנה היא מדברת על לבה (ש״א א׳ י״ג). לא בראתיה מן הרגל וכת׳ ותצא דינה בת לאה. לא בראתיה מן היד וכת׳ ותקה מפריו ותאכל (בראשית ל״ד א׳) (צח). לזאת יקרא אשה כי מאיש לוקחה

(צג) עי׳ כתובות ט״ז ע״ב וי״ז ע״א. (צד) ע׳ כתובות ט״ז ע״א. (צה) עי׳ ב״ב ע״ה ע״א וע״ב. (צו) צ״ע ועי׳ לעיל הערה פ״ח. (צז) עי׳ סנהדרין ל״ט ע״א ובד״ס שם וע״ע ב״ר פי״ז ס״ז ואדר״נ פ״ח נו״ב. (צח) צ״ע ועי׳ ב״ר פי״ח ס״ב וס״ג ובנ״ש ובפרט בדברים רבה פ״ו סי״א ותנחומא וישב ס״ט וע״ע נדה ל״א ע״א. ובכתי״ק מן הפה תהא פוטטת. וע״ע בס׳ הדר זקנים ג׳ ע״ב.

ז א ת. מיכן אתה למד שניתנה תורה בלישון הקודש. שמעת מימיך גִינֵי גִינְיָה אָתָא אתתא אַנְתְרוֹפִי אַנְתְרוֹפְיָא גוברא גובריתא אלא איש ואשה למה שהלשון הזה נופל על הלישון הזה (צט). בוא וראה כיון שנבנה לו עזר נקרא שמו איש והיא אשה ונתן הקב"ה שמו ביניהן יוד באיש והֵי באשה אמר להן הקב"ה אם אתם הולכים בדרכי ושומרין כל מצותי הרי שמי ביניכם ומציל אתכם מכל צרה ואם לאו אני לוקח שמי מביניכם ונעשיתם איש ואש. והאש אוכלת אש שנ' כי אש היא עד אבדון תאכל (איוב ל"א י"ב) (ק).

כד) **על כן יעזב איש את אביו ואת אמו** אפילו איש האלהים שצורתו צורת איש אי אפשר שלא להדבק באשתו ולהיזקק לה ולהתאחד זה בזה ואי אפישר להיות איש בלא אשה ולא אשה בלא איש לעולם אין אתה רואה גולם בלא צורה ולא צורה בלא גולם דרך רמז (קא). ד"א על כן יעזב איש. אלו עריות שנאסרו על בני נח. את אביו. זו אשת אביו. ואת אמו כמשמעה. ודבק באשתו ולא באשת חבירו. ודבק באשתו ולא בזכור. והיו לבשר אחד להוציא את הבהמה. ולהלן הוא אומר אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי (בראשית כ' י"ב) (קב). ד"א ודבק באשתו. אמר רבא בן נח הבא על אשת חברו שלא כדרכה פטור. מאי טעמא באשתו ולא באשת חברו ודבק ולא שלא כדרכה (קג). ד"א על כן יעזב איש מכאן אתה למד עד שלא נשא אדם אשה אהבתו על הוריו. נשא אשה אהבתו הולכת אחר אשתו שנ' על כן יעזב איש את אביו ואת אמו. וכי יעזב איש את אביו ואת אמו ממצות כבד אלא שאהבת נפישו דבקה באשתו ביותר שנ' ודבק באשתו והיו לבישר אחד (קד).

כה) **ויהיו שניהם ערומים.** מלמד שלא היתה מחשבתן פנויה לדבר זה ולא מתביישין שהן ערומין אלא מחשבתן קשורה בידיעת אדון העולם ובעבודתו שלא נבראו אלא תמימים חכמים מחוכמים ומתוך כך שרתה עליהם שכינה ונצטוו. וכשם שאין אדם מתבייש בזמן הזה אם היתה ידו גלויה כך לא היו מתביישים שמקום ערותן גלוי. וכיון שחטאו נשתנה זיו פניהן ונהפכה מחשבתן לדבר אחר והרגישו שהן ערומים ונתביישו זה מזה עד שעשו להם חגורות (קה).

ג.

א) **והנחש היה ערום מכל חית השדה.** ר' יהודה בן תימא אומר היה אדם מיסב בגן עדן ומלאכי השרת עומדין לפניו צולין לו את הבישר ומסננין לו את היין ובאין ומניחין לפניו. בא נחש וראה אותו והציין בכבודו ונתקנא בו (א). ולא עוד אלא אף הַגַּלְיוֹרִין נתקנאו בו ואמרו רבון העולמים מה אדם ותדעהו אדם להבל דמה (תהלים קמ"ד ג' וד'). אמר להם כשם שאתם מקלסין אותי בעליונים הוא מייחד אותי בתחתונים כיון שראו כן שבו לאחוריהן ואמרו אם אין אנו באין בעצה על אדם הראשון שיחטא לפני בוראו אין אנו יכולים לעמוד בו והיה סמאל שר גדול בשמים. השרפים משמשין בשתי כנפיים וסמאל בשתים עשרה כנפיים מה עשה לקח לו את הכת שלו וירד וראה כל הבריות שברא הקב"ה ולא מצא בהן חכם להרע כנחש שנ' והנחש היה ערום מכל חית השדה. והיתה דמותו של נחש כמין גמל ועלה ורכב עליו ובא לו להטעות את אדם והתורה צועקת ואומרת מה זה שמאל עכישו נברא בעולם עת למרוד במרום

(צט) עי' ב"ר שם ס"ד. (ק) עי' פדר"א פי"ב. (קא) עי' מו"נ ח"ב פ"ל ובביאור קרשקש שם אות ש' ועי' ד"ר פי"א ס"ד ומדרש תהלים צ' בענין משה. (קב) עי' משנה תורה להרמב"ם הלכות מלכים פ"ט ה"ה ויש לתקן ע"פ הנוסחא שם. ובכתי"א ליתא מן ודבק עד חבירו ובכתי"ג ליתא מן חבירו עד באשת חבירו וע"ע סנהדרין נ"ח ע"א וע"ב. (קג) עי' סנהדרין שם ע"ב. (קד) ע' פדר"א פל"ב. (קה) ע' רמב"ן על התורה בראשית ב' ט' ומו"נ ח"א פ"ב.

ג (א) ע' סנהדרין נ"ט ע"א.

(איוב ל"ט י"ח) כעת במרום תמריא. רבון העולמים (שם). תשחק לסוס ולרוכבו. משל לה"ד לאחד שיש בו רוח רעה כל מעשים שעושה כלום מדעתו הוא עושה או כל הדברים שהוא מדבר כלום מדעתו הוא אומר אלא מדעת רוח רעה שיש בו כך הנחש כל המעשים שעשה וכל הדברים שדיבר מדעתו של שמאל ועליו הכתוב אומר (משלי י"ד ל"ב). ברעתו יִדָּחֶה רשע (ב). ד"א והנחש היה ערום במה היתה ערמתו לפי שגלגל עינו דומה לשלאדם לפיכך בא עליו שאין מסית את האדם אלא מי שהוא דומה לו (ג). ויאמר אל האשה. דן דין הנחש בינו לבין עצמו ואמר אם אני הולך ואומר לאדם יודע אני שאינו שומע לי שאין רשות לשמאל על האדם מפני שהוא קשה אין לו אלא לשוט בארץ ולהתהלך בה אבל בינו לבין העליונים אין שם דרך מה עשה אמר הריני הולך ואומר לאשה שאני יודע שהיא שומעת לי שהנשים נשמעות וקרובות להתפתות וכן הוא אומר אשת כסילות הומיה פתיות ובל ידעה מה (משלי ט' י"ג) הלך ואמר לאישה אף כי אמר אלהים (ד). תאנא הוא פתח באף תהלה והוא נלקה תהלה (ה). אמר להם כלום גזר עליכם הקב"ה שלא תאכלו מכל פירי האילנות וכי אם לא ניתנו לאכילה מפני מה נבראו.

ב) **ותאמר האשה אל הנחש.** אמרה לו כל פירות האילנות הותר לנו להתעסק באכילתן חוץ מן האילן הזה שבאמצע הגן שלא הותר לנו עדין שני.

ג) **ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו.** ולא עוד אלא אפילו נגיעה גורמת למיתה שני׳ ולא תגעו בו פן תמותון. וכי נגזר עליהם שלא יגעו בו והלא לא נאמר אלא כי ביום אכלך מות תמות אלא שעשו סייג לתורה וגזרו על עצמן גזירה שאינן יכולין לעמוד בה שלא ליגע בה ובה נכשלו מכאן אמר ר׳ יוסי טוב עשרה טפחים ועומד ממאה אמה ונופל.

ד) **ויאמר הנחש אל האשה לא מות תמותון.** כיון ששמע הנחש דבריה כך מיד מצא לו פתח להיכנס בו אמר לה והלא אין הציווי הזה אלא עין רעה שבשעה שאתם אוכלים ממנו תהיו כמותו אלהות שני׳.

ה) **כי יודע ביום אכלכם ממנו וג׳.** ולא עוד אלא הריני הולך ונוגע בו ואיני ניזק מיד הלך הנחש ונגע בו והיה אותו אילן צווה רשע אל תגע בי אל תבואני רגל גאוה ויד רשעים אל תנידני (תהלים ל"ו י"ד). אמר לה הרי נגעתי ולא מתי אף את תגעי בו ולא תמותי מיד ותרא האשה כי טוב העץ למאכל (ו). ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי אומר אמר הנחש לחוה למה אין אתם אוכלין מעץ הדעת אמרה לו שצונו הקב"ה לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמותון. מכאן אמרו כל המוסיף גורע שלא נצטוו אלא על האכילה והוסיפו נגיעה. מה עשה הנחש דהפה עליו ולא מתה אמר הנגיעה תלמד על האכילה שלא צוה אתכם שלא תאכלו ממנו אלא שלא תוכלו לבראות עולם כמותו שני׳ והייתם כאלהים יודעי טוב ורע (ז). אלהים שם השם. אלהים שם המלאכים. אלהים לשון רברבין. אלהים לשון דיינים. וכל אחד ואחד ילמד מעניינו (ח).

ו) **ותרא האשה כי טוב העץ.** תאני ר׳ זירא אומר אין עין אלא לשון נקייה. ואין גן אלא זאת האשה שנמשלה בגן שני׳ גן נעול אחותי כלה (שה"ש ד׳ י"ב). מה הגנה הזאת כל מה שנזרעה צמחה כך האשה כל מה שנזרעה היא הרה ויולדת. מיד קרב אליה רוכב הנחש והטיל בה זוהמה ועיברה וילדה את קין ומשבא נחש על חוה הטיל בה זוהמה לעולם והלכה אחר תאותה והטעת

(ב) עי׳ פדר"א פי"ג ובהערות הרד"ל שם וע"ע ערוך ערך גליור לשון כזה אמלאכים. ובכת"י א׳ ובכתי"ק הוא שמאל בשין שמאלית בכל המקומות. (ג) צ"ע ועי׳ נדה כ"ב ע"ב. (ד) עי׳ פדר"א שם וע"ע אדר"נ פ"א נו"א ונו"ב. ובכת"י ג׳ אבל אינו בין העליונים. (ה) עי׳ ב"ר פי"ט ס"ב. (ו) עי׳ אדר"נ ופדר"א שם. (ז) עי׳ מדרש תהלים א׳ ואדר"נ ופדר"א שם. (ח) עי׳ מו"נ ח"א פ"ב וע"ע ראב"ע שיטה אחרת צד כ"ג.

את אישה ולולי שעמדו ישראל על הר סיני וירדה תורה עליהן לא פסקה זוהמתן. תדע לך הרי אומות העולם שלא עמדו על הר סיני ולא ניתנה להן תורה הן בזוהמתן עומדין לעולם ולעולמי עולמים (ט). למה היה אדם ואשתו דומין. ר' אליעזר אומר למלך שנשא אישה והשליט אותה על כל אשר יש לו [ואפילו] באבנים טובות ומרגליות שיש לו ואמר לה כל מה שיש לי הרי הוא בידך חוץ מחבית זו שהיא מלאה עקרבים. נכנס זקן אחד אצלה שואל הומין אמר לה בתי מה המלך נוהג בך. אמרה לו יפה הוא נוהג בי כל מה שיש לו נתן בידי חוץ מחבית זו שהיא מלאה עקרבים. אמר לה והלא קוזמין שלמלך אינן אלא בחבית זו ולא מנעך ממנה אלא שהוא מבקש לישא אישה אחרת וליתנה לה. מה עשתה אותה האשה כיון שיצא המלך לשוק עמדה ופתחה את החבית והושיטה ידה לתוכה ועקצתה עקרב והלכה ונפלה לה על המטה כיון שבא המלך מן השוק אמר לה בתי ולא כך אמרתי לך כל שיש לי בבית הזה משול בידך חוץ מחבית זו שלא תגעי בה כל עיקר. אמרה לו מה שנעשה כבר נעשה. כך עשתה חוה ותקח מפריו ותאכל ותתן גם לאישה עמה ויאכל. שכיון שאכלה הרגישה בעצמה למיתה אמרה עכשיו אני מתה והקב"ה עושה לו אישה אחרת אלא הריני גורמת לאדם שיאכל שאם נחיה נחיה שנינו ואם נמות נמות שנינו הדא היא דכת' ו ת ת ן ג ם ל א י ש ה ע מ ה ו י א כ ל (י). גם לאישה לרבות שאר כל הברואים הכל שמעו לה ואכלו ונתחייבו מיתה חוץ מעוף אחד ושמו חול שלא שמע לה הדא היא דכת' ואומר עם קני אגוע וכחול ארבה ימים (איוב כ"ט י"ח). אמרו עליו על חול אלף שנים הוא חויה ובסוף אלף שנים גופו בולה וכנפיו מתמרטין ומשתייר בו כביצה והוזר ומגדל איברים וחויה (יא).

ז) **ותפקחנה עיני שניהם.** כיון שאכלו מפירות האילן נפקחו עיניהם וקהו שניהם ושני כל הדורות הבאין אחריהן ונתגלית ערותן וידעו שהן כבהמה. בו ביום נברא ובו ביום נטרד לקיים ואדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו (תהלים מ"ט י"ג). וברוך גדול העצה ורב העליליה שאין מי יוכל לעמוד על מחשבותיו ולא לידע סוד דרכיו וכן הוא אומר (ישעיה נ"ה ח'). כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי (יב). ו י ת פ ר ו ע ל ה ת א נ ה. שהביא תאינה לעולם. ו י ע ש ו ל ה ם ח ג ו ר ו ת. חגור חגורי הגורין צלצולין קולסין סבכין. לכסות אותו אבר והלואי יעמוד (יג). ומה היה לבושו של אדם מתחלה עור צפורן היה לבוש וענן כבוד מכוסה עליו וכיון שאכלו מפירות האילן נסתלק ענן כבוד והופשט ממנו עור צפורן וראו עצמן שהן ערום ועריה מיד ויתפרו עלה תאנה (יד). ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי למלך שהיה לו בן והיה לו שפחות הרבה והיה מצווה את בנו ואומר לו בני הזהר שלא תגע באחת מכל השפחות הללו מה עשה הלך וקלקל עם אחת מהן וכיון שהרגיש בו אביו טרדו והוציאו מתוך פלטין שלו והיה מחזר על כל בתי אותן השפחות ולא היתה אחת מהן מקבלת אותו. נמצאת אומ' אותה שקלקל עמה פתחה דלתיה וקיבלתו. כך כיון שאכל אדם הראשון מאותו האילן וראה שהוא עירום בא ליטול עליו מן האילנות להתכסות בהן שמע קול האילנות אומרין הא גנבא הא גנבא דגנב דעתיה דברייה דגנב דעתיה דמריה אל תבואני רגל גאוה (תהלים ל"ו י"ד). אותו הרגל שפשטה בגאוה אל תבואני ויד רשעים אל תנידני (שם). לא תנדנד בי לא תסב מני טרפין. נמצאת אומר אותו האילן שנתן לו פירות הוא שנתן לו עלים שנ' ויתפרו עלה תאנה. ומא הוה שמה דהדיא תִינתא ר' לוי אומר ברת עלי דאיתיאת אִלְיְתָא ובכיתא לעלמא. ר' אבון אומר ברת שבע דהיא איתיאת שבעא ימי אבלא לעלמא. ר' ברכיה ור' יודן ביר' סימון ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי אותו האילן

(ט) עי' פדר"א פכ"א וע"ע שבת קמ"ו ע"א ובנ"ש ובכתי"ק תני ר' ז י ר א. (י) עי' פדר"א פי"ג אדר"נ פ"א וב"ר פי"ט ס"ה וס"י והוספתי מלת ואפילו ע"פ ג' כת"י. (יא) עי' ב"ר שם ס"ה ובכתי"ק וחיה ת' וחויה. (יב) עי' פדר"א שם בסוף הפרק. (יג) עי' ב"ר שם ס"ז. ועי' בערוך ערך צלצל ובכת"י א' שהביאו תאונה ובבתי"ב וכי"ק שהביאה. (יד) עי' פדר"א פי"ד.

שאכל ממנו אדם הראשון לא גילהו הקב״ה לאדם ולא עתיד לגלותו אמר הקב״ה והרגת את האשה ואת הבהמה (ויקרא כ׳ ט״ז). אם אדם חטא בהמה מה חטאת אלא לפי שבאת לאדם תקלה על ידיה לפי כך אמר הכת׳ תיסקל. ד״א שלא תהא הבהמה עוברת בשוק ויאמרו זו היא שנסקל פלוני על ידיה אמר הקב״ה אם על כבוד בנו חסתי דין הוא שאחוס על כבודו (טו).

ח) **וישמעו את קול ה׳ אלהים.** תמן תנינן אל תרצה את חבירך בשעת כעסו ואל תשתדל לראותו בשעת קלקלתו ר׳ אליעזר או׳ ממי את למד שלא תעמוד על קלקלת חבירך למוד לך מהקב״ה כיון שחטא אדם הראשון ונעשה ערום לא נגלה עליו הקב״ה להודיעו חטאו כשהוא בקלקלתו עד שלקחו עלי תאנה ותפרו להם חגורות ונתכסו ולבסוף וישמעו את קול ה׳ אלהים מתהלך בגן לרוח היום (טז). הקול הוא שמתהלך כמא דאת אמ׳ (ירמיה מ״ו כ״ב) קולה כנחש ילך. אמר ר׳ אבא בר כהנא מהלך אין כתוב אלא מתהלך מקפיץ וסליק. ו י ת ח ב א ה א ד ם ו א ש ת ו. א״ר איבו באותו שעה נדע קומתו של אדם הראשון ונעשית של מאה אמה (יז). ויתחבא האדם ואשתו. תני ר׳ שמעון עד שלא יחטא אדם נותנין לו אימה ויראה וכיון שהוא חוטא נותני׳ עליו אימה ויראה. כך עד שלא חטא אדם הראשון שומע היה את הקול אֲנִיקִין וכיון שחטא היה שומע את הקול גְוִינְדִּין. עד שלא חטא אדם הראשון היה שומע את הקול והוא עומד על רגליו וכיון שחטא היה שומע את הקול ומתחבא שנ׳ ויתחבא האדם ואשתו (יח).

ט) **ויקרא ה׳ אלהים אל האדם ויאמר לו איכה.** נגלה עליו הקב״ה ואמר אַיֶכָּה מה בין מדה למדה איה אתה עומד כאן. ד״א איכה שקינן עליו איכה. ר׳ אבהו בשם ר׳ יוסי בר חנא פתח בהך פיסוקא והמה כאדם עברו ברית שם בגדו בי (הושע ו׳ ז׳). והמה כאדם זה אדם הראשון אמר הקב״ה אדם הראשון הכנסתי אותו לגן עדן וצויתיו ועבר על הציווי ודנתי אותו בשילוחין ודנתי אותו בגירושין וקוננתי עליו איכה. הכנסתי אותו לגן ויקח ה׳ אלהים את האדם וינחהו בגן עדן. וצויתיו ויצו ה׳ אלהים על האדם. ועבר על הציווי המן העץ אשר צויתיך לבלתי אכול ממנו אכלת. ודנתי אותו בשילוחין וישלחהו ה׳ אלהים מגן עדן. ודנתי אותו בגירושין ויגרש את האדם וקוננתי עליו איכה ויקרא ה׳ אלהים וגו׳ ויאמר לו איכה איכה כתיב. אף בניו הכנסתי אותם לארץ ישראל וצויתי אותם ועברו על צויי ודנתי אותם בגירושין ודנתי אותם בשילוחין וקוננתי עליהם איכה. הכנסתי אותם לארץ ישראל שנ׳ (ירמיה ב׳ ז׳). ואביא אתכם אל ארץ הכרמל לאכול פריה וטובה. וצויתים צו את בני ישראל. ועברו על הציווי וכל ישראל עברו על תורתך (דניאל ט׳ י״א). ודנתי אותם בגירושין גרש לץ ויצא מדון (משלי כ״ב י׳). ודנתי אותם בשילוחין שלח מעל פני ויצאו (ירמיה ט״ו א׳). וקוננתי עליהם איכה איכה ישבה בדד (יט).

(טו) צ״ע ועי׳ ב״ר פכ״ו ס״ז. (טז) עי׳ ילקוט שלח רמז תשמ״ג על פסוק עד אנה ינאצוני בשם הילמדנו שם וע״ע עוד בערוך ערך אר׳ ובפירוש מגן אבות להרשב״ץ על אבות פ״ד מ״ח. (יז) עי׳ פירוש הראב״ע לפסוק זה. וע״ע ב״ר פי״ט ס״ז. (יח) עי׳ במ״ר פי״א ס״ג ושה״ש רבה פ״ג פסוק א׳ ופסיקתא רבתי ס״ח ע״ב ובנ״ש במ״ע. (יט) עי׳ פתיחתא דאיכה רבה ס״ד וב״ר פי״ט ס״ט ופסיקתא דרב כהנא קי״ט ע״א וע״ב. [ובכ״י ב׳ אחר המלות איכה ישבה בדד וגו׳ שרתי במדינות תנו רבנן מעשה בשני יהודים שנשבו מהר הכרמל והיו מהלכין בדרך והשבאי מהלך אחריהם אמר אחד לחבירו גמלה שמהלכת לפנינו סומא באחת מעיניה צדה אחת טעונה יין וצדה אחת טעונה חומץ שתי נידות היא טעונה אחת של יין ואחת של חומץ ושני בני אדם מנהיגין אותה אחד גוי ואחד ישראל אמר להם השבאי בני עם קשה עורף מנין אתם יודעין אמרו לו גמלה מרגלית ניכרת שהיא סומא באחת מעיניה שבפיה צדה אחת בא וראה כעשבים טעונה יין וצדה אחת טעונה חומץ יין מטפטף ואינו מפעפע וחומץ מטפטף ומפעפע ושני בני אדם מנהיגין אותה אחד גוי ואחד ישראל גוי נפנה בדרך וישראל אינו נפנה בדרך אלא בצדדין רדף אחריהן אותו השבאי ובדק ומצא כדבריהן בא ונישקן על ראשון הלכו כארבע מאות פרסה אמר אחד לחבירו אני מריח ריח תירוק קדירות בארץ יהודה אמר להם אלהיכם לא יכול לסבול אתכם אני האיך יכול לסבול אתכם בדק ומצא כן הביאם לתוך ביתו והיתה לאמו כבשה ישחטה אותה והביאו לפניהם

י) **ויאמר את קולך שמעתי בגן ואירא.** א"ל הקב"ה לשעבר לא היית מתירא ועכשו אתה מתירא אמ' לפניו רבון העולמים כי עירם אנכי. עירום אנכי מציווי עירום אנכי ממעש לכך ואחבא. אמר לו הקב"ה ומלפני אתה נחבא אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאום ה'. (ירמיה כ"ג כ"ד).

יא) **מי הגיד לך המן העץ.** הודיעו הקב"ה שהוא יודע רזי עולם וחופש כל חדרי בטן ואין שם דבר נעלם ממנו.

יב) **ויאמר האדם האשה אשר נתתה עמדי היא נתנה לי מן העץ ואכל.** אמר אדם לפני הקב"ה רבון העולמים כשהייתי לבדי לא חטאתי וכיון שבאת אצלי האשה הזאת היא הטעתני שנ' היא נתנה לי מן העץ ואכל. אמר לו הקב"ה אני נתתיה עזר לך ואתה כופה טובה ואומר היא נתנה לי היה לך שלא לשמוע ממנה שהיא טפלה לך ואין אתה טפל לה (כ).

יג) **ויאמר ה' אלהים אל האשה מה זאת עשית.** אמר הקב"ה לאשה לא דייך שהטית אלא שהחטית את האדם. אמרה לפניו רבונו של עולם הנחש השיאני ואכל אמר הקב"ה כולכם בעלי עלילות זה תולה בזה וזה תולה בזה כולכם ראויין לדין מיד ישב עליהם הקב"ה בדין ודן אותם (כא). הוציא דינו שלנחש תחלה ואחר כך דינה שלאשה ואח"כ דינו שלאדם. ר' אומר בקלקלה מתחילין מן הצד ובגדולה מתחילין מן הגדול (כב).

יד) **ויאמר ה' אלהים אל הנחש** והתניא אין הקב"ה מזכיר שמו על הקלקלה ואתה משיב הוין משלשה מקומות. על לשון הרע והנחש תחלה בה שהוא [התחיל] לספר לשון רע בעולם. ושאר כל בעלי לשונות תלמידיו שלנחש הקדמוני. ועל העושה לו פטרון שלבשר ודם דכתיב כה אמר ה' ארור הגבר אשר יבטח באדם (ירמיה ט"ז ה'). שכל העושה פטרון שלבשר ודם כאלו כפר בעיקר. ועל העובר על דברי תורה דכת' כה אמר ה' אלהי ישראל ארור האיש אשר לא ישמע את דברי הברית הזאת שם י"א ג') (כג). כי עשית זאת. בוא וראה במה שהישב הנחש בו נדון ומה הישב בלבו אותו רשע באותה השעה אמ' אלך ואהרוג את אדם ואישא את הוה ואהיה מלך על כל בהמה וחיה ואהלוך בקומה זקופה ואוכל כל מעדני עולם. אמר לו הקב"ה אתה אמרת אהרוג את אדם ואשא את הוה ואיבה אשית בינך ובין האשה. אתה אמרת תהיה מלך על כל בהמה והיה ארור אתה מכל הבהמה אתה אמרת תהלך בקומה זקופה על גחונך תלך. אתה אמרת תאכל כל מיני מעדני עולם ועפר תאכל. ר' שמעון בן מנסיא או' חֲבָל על תרין שמישין טבין שאבדו מישראל שאלמלא לא נתקלל נחש באותה שעה

יין ובשר אמר אחד מהן לחבירו ריח בשר זה כריח בשר הכלב וריח יין זה כריח המת אמר להם מאין ידעתם אמרו לו צא ושאל למי שהביא אותו ויצא ושאל אמו אמרה לו הבשר הזה מבשר טליא דמיתת אימה ואונקתה כלבא והיין הזה מכינתא דאת ידע ביה דעל קיברא דאבוך נכנס ואמר להן יפה אמרתם נאה ומשובח ישב ואכל ושתה לבדו כד טאיב לביה שרי לרקדה אמר אחד לחבירו דמן רגליה דהדין גברא כרגלי ממזירא אמר להם בני עם קשה עדף מניין אתם יודעין אמרו לו צא ובדוק באמך שלף סיפא וקם על רישה אמר להם כל שאמרו התינוקות הללו יפה אמרו ואמת דברו חוי לי האיך הוה עובדא ואי לא קטילנא לך אמרת ליה הב לי רישותא ויהב לה אמרה לו פעם אחת זמן אביך משורר אחד והיה נאה ומשובח ביותר ובא אלי ונתעברתי בך ובני אדם אומרין לך בר רומאה ולית את בר רומאה אחר כך נכנס אליהן ואמר ברוך המקום שבחר בזרעו של אברהם ונתן להם מחכמתו כל מקום שהן הולכים הם נעשין שרים ואדונים לאדוניהם מוטב שתחזרו לארציכם נתן להם ממון הרבה ופטרן לבתיהן לשלום]. ועי' איכה רבתי פ"א ומס' כלה רבתי פ"י. (כ) עי' פדר"א פי"ד. (כא) צ"ע וע פדר"א שם וע"ע בצרור המור לפסוק זה. (כב) עי' ברכות ס"א ע"א וב"ר פ"כ ס"ג ובנ"ש. (כג) עי' תנחומא תזריע ס"ט ותנחומא מהרש"ב ויקרא שם סי"ב ובנ"ש בהערות.

כבר היה לכל אחד ואחד מישראל שני נחשים בתוך ביתו אחד מיטגרו למזרח ואחד מיטגרו למערב מביאין לו סנדרוכין טבין ואבנים טובות ומרגליות וכל כלי חמדה טוב שבעולם ואין כל בריה יכולה להזיק אותן. ולא עוד אלא שהיו מכניסין אותן תחת החמור ותחת הגמל ומוציאין בהן זבלים לגנות ולפרדסים (כד). ארור תהיה מכל הבהמה זהש"ה כי ברוב חכמה רוב כעס (קהלת א' י"ח). כל מה שאדם מרבה בחכמה מרבה בכעס כל אדם מרבה בדעת מרבה במכאובים. שמעת מימיך אומרין חמור זה עועיות עלו בו גמל זה אבאבית באת עליו הוי אין יסורין מצויין אלא בבני אדם. רבנן אמרין אין תלמיד חכם צריך התראה א"ר שמעון בן יוחאי בנוהג שבעולם כלי פשתן הדקין הבאין מבית שאן אם מתפחם אחד מהן בהרבה זוזים הוא עומד. וכלי פשתן הגסין הבאין מארבל אם נתפחם אחד מהן מהוא ומה הן דמיו. תאני ר' ישמעאל לפום גמלא שיחניה. לשני בני אדם שנכנסו לחנות לאחד מהן הביאו פת נקייה ובשר שמן ויין ישן ומיני ארגיסטין אכל ויצא חולה. ולאחר הביאו לו פת קיבר ויין רע וקטניות אכל ויצא בריא. אמר ר' מאיר לפני ערמתו שלנחש היתה מפלתו לפי שכת' בו ערום מכל לפי כך ארור הוא מכל (כה). תאני בהמה גסה טהורה יולדת לתשעה חדשים. בהמה גסה טמאה יולדת לשנים עשר חדש. בהמה דקה טהורה יולדת לחמשה חדשים. הכלב לחמשים יום. והחתול לשנים וחמשים יום. והחזיר לששים יום והנמייה לששים יום. הצבי והשועל לששה חדשים. ושאר כל השרצים לששה חדשים. הזאב והארי והדוב והנמר והבורדלוס הפיל והקוף והקיפוף לשלש שנים. והנחש לשבע שנים ואפעה לשבעים שנה (כו). אמרו הרשע הזה אין לנו כיוצא בו שנים הן בעולם אחד במזרחו שלעולם ואחד במערבו וכשהן משמשין דרך פיהן הן משמשין ושימושן ערב להן והנקבה הורגת לזכר ובניה מתגדלין במעיה שבעים שנה ולסוף שבעים שנה בוקעין כרסה ויוצאין וכן הוא אומ' ביצי צפעוני בקעו (ישעיה נ"ט ה'). ואחד הולך למזרח ואחד הולך למערב (כז). זה הכלל כל ששימושן ועיבורן שוין מולידין ומגדלין וכל שאין שימושן ועיבורן שוין אין מולידין (כח). מעשה בלוטס אחד שביקש לידע לכמה נחש מוליד כיון שראה אותן מתעסקין זה עם זה נטלן ונתנן בחבית והיה מספק להן מזונות עד שילדו וכיון שעלו הזקנים לרומי שאל את רבן גמליאל לכמה נחש מוליד ולא יכול להשיבו פגע בו ר' יהושע ופניו הולנאות אמר לו למה פניך הולניות אמר לו שאלה אחת נשאלתי ולא יכולתי להשיבה אמר לו מה היא. אמר לו לכמה נחש מוליד אמר לו לשבע שנים אמר לו מן הין אמר לו הכלב כחיה מוליד לחמשים יום וכתי' ארור אתה מכל הבהמה ומכל החיה וכשם שהבהמה ארורה מן החיה שבעה כך הנחש ארור מן הבהמה שבעה. ברמשא סליק ואמרה ליה התחיל מטים ראשו בכותל אמר כל מה שיגעתי ועמלתי בו בשבע שנים בא זה והושיטה לי בקנה (כט). על גחונך תלך ועפר תאכל כל ימי חייך תאנא הוציא דינו שלנחש תשע קללות ומיתה. תחלה הפיל שמאל וכת שלו ממקום קדושתן מן השמים. ואח"כ קיצץ רגליו שלנחש. וארור מכל החיה ומכל הבהמה. ושיהא מפשיט את עורו בעצבון גדול. ושיהא מוליד לשבע שנים. ושיהא סותף על מעיו על הארץ. ומאכלו נהפך לעפר במעיו. ומרורת פתנים בפיוותן שנאה בינו לבין האשה. ושיהו מרצצין את ראשו. ואחר כל אלו מות (ל). אמר ר' שמואל בר נחמן אומרין לו לנחש מפני

(כד) עי' אדר"נ פ"א נו"א ובהערות שם. (כה) עי' ב"ר פי"ט ס"א וקה"ר כ"א פסוק י"ח ובנ"ש וע"ע ברש"י שם בב"ר ובערוך ערך אבבית ובכ"ק נתפחם ת' מתפחם. (כו) עי' ב"ר פ"כ ס"ד וע"ע בבורות ח' ע"א. ובכ"ק והפרדלים. (כז) צ"ע ועי' אגדת אגדות ח"א צד ל"ט כזה מבן ראמים. (כח) עי' חולין קכ"ז ע"א ובכורות שם. (כט) עי' ב"ר שם. (ל) עי' פדר"א פי"ד ובביאור רד"ל שם אות י"ט ומ"ח וע"ע אדר"נ נו"ב פמ"ב. ע' ויקרא רבה פכ"ו ס"ב דברים רבה פ"ה ס"י וקה"ר פ"י פסוק י"א וירושלמי פאה ט"ז ע"ב.

מה אתה בין הגדרות אמר להן שאני פרצתי גדרו שלעולם מפני מה אתה הולך ולשונך שותת אמר להם הוא גרם לי. מפני מה בהמה וחיה ועוף נושכין ואינן ממיתין ואתה נושך וממית. אמר להן אפשר דאנא עביד כלום דלא אתאמר לי מן עליתא אם ישך הנחש בלא לחש (קהלת י' י"א). מפני מה אתה נושך אבר אחד וכל האיברין מרגישין. אמר להן ולי אתם אומרים אמרו לבעל הלשון שהוא אומר דברים כאן והורג ברומי אומר ברומי והורג כאן (לא).

טו) ואיבה אשית בינך ובין האשה. בוא וראה שכל מי שהוא מתחבר כנגד הקב"ה הוא נותן בינו ובין שנתחבר עמו איבה ושנאה וקנאה ותחרות עד שהוא מפרידן. תדע לך שהוא. כן הרי נחש וחוה נתחברו להחטיא את האדם מהוא אומ' ואיבה אשית בינך ובין האשה. וכן אנשי דור הפלגה נתחברו למרוד במרום ופילגן הקב"ה. וכן בלק ובלעם נתחברו על ישראל ולבסוף ויחר אף בלק אל בלעם (במדבר כ"ד י'). וכן אבימלך ואנשי שכם נתחברו להרוג את בני גדעון ולבסוף וישלח אלהים רוח רעה בין אבימלך ובין בעלי שכם (שופטים ט' כ"ג). וכן אחיתופל ואבשלום נתחברו להרוג את דוד והשיב הקב"ה עמלם בראשו ואחיתופל ראה כי לא נעשתה עצתו (שמואל ב' י"ד כ"ג). וכן אבנר ואיש בשת נתחברו על מלכות בית דוד ולבסוף בטלה עצתם ולשאול פילגש ושמה רצפה בת איה (שם ג' ד'). וכן המן ואחשורוש וכן כל הרשעים (לב). ובין זרעך ובין זרעה. וזרעה הוא זרע [אדם] ללמדך שהאיבה בין הכל (לג). הוא ישופך ראש אם זכה הוא ישופך ראש ואם לאו ואתה תשופנו עקב (לד).

טז) אל האשה אמר הוציא דינה שלאשה תשע קללות ומיתה ואלו הן הרבה ארבה אלו שתי רביעיות שלדם נוטפות אחת דם צער נדה ואחת דם צער בתולים. עצבונך זה צער גידול בנים: והרנך זה צער העיבור: בעצב תלדי בנים זה צער לידה כמשמעו: ואל אישך תשוקתך מלמ' שהאשה משתוקקת על בעלה בשעת שיוצא לדרך. והוא ימשל בך. שהאיש תובע בפה והיא תובעת בלב עטופה כאבל והבושה בבית האסורים. ואזניה רצועות. ואינה נאמנת לעדות. ואחר כל אלו מיתה (לה). ד"א ואל אישך תשוקתך מלמ' שהאשה משתוקקת על בעלה בשעה שיצא לדרך אע"פ [שאמרו] שמני ושקויי (הושע ב' ז') דברים שהאשה משתוקקת עליהן מאי ניהו מיני תכשיטין. אין שוקה שלאשה יותר אלא על בעלה (לו). תנו רבנן ארבעה שוקין הן אין שוקה שלאשה אלא על בעלה ואל אישך תשוקתך. ואין שוקו שליצר הרע אלא על קין וחביריו ואליך תשוקתו. אין שוקן שלגשמים אלא על הארץ פקדת הארץ ותשוקקיה (תהלים ס"ה י'). אין שוקה שלהקב"ה אלא על ישראל שנ' אני לדודי ועלי תשוקתו (שה"ש ז' י"ח) (לז).

יז) ולאדם אמר כי שמעת לקול אשתך עליו אמר שלמה ושומע לי ישכן בטח (משלי א' ל"ג). ארבעה שומעין הן יש ששמע והפסיד. ויש ששמע ונשכר. ויש שלא שמע ונשכר. ויש שלא שמע והפסיד. יש ששמע והפסיד זה אדם הראשון ולאדם אמר כי שמעת לקול אשתך ומה הפסיד כי עפר אתה ואל עפר תשוב. ויש ששמע ונשכר זה אבינו אברהם כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה (בראשית כ"א י"ב). ומה נשכר כי ביצחק יקרא לך זרע. ויש שלא שמע ונשכר זה יוסף ולא שמע אליה לשכב אצלה ומה נשכר ויהי ה' את יוסף ויהי איש מצליח (שם ל"ט י'). ויש שלא

(לא) עי' ויקרא רבה פכ"ו ס"ב דברים רבה פ"ה ס"י וקה"ר פ"י פסוק י"א וירושלמי פאה ט"ז ע"ב. (לב) צ"ע ועי' ב"ר פ"כ ס"ה. (לג) כן הוא בג' כת"י ובכי"ם זרע איבה ועי' מו"נ ח"ב פ"ל. (לד) צ"ע ועי' ת"י ומדרש אגדה שנדפס ע"י מהרש"ב לפסוק זה. (לה) עי' אדר"נ פ"א נו"א ובהערות שם. (לו) עי' כתובות ס"ה ע"א. (לז) עי' ב"ר שם ס"ה.

שמע והפסיד אלו ישראל ולא שמעו אלי ולא הטו את אזנם (ירמיה ז׳ כ״ד). ומה הפסידו אשר למות למות ואשר להרב להרב (שם ט״ו ב׳). א״ר לוי האוזן לגוף כקנקול לכלים מה הקנקול הזה כשהוא מלא כלים את מעשן תהתיו וכולן מרגישין כך הטו אזנכם ולכו אלי שמעו ותחי נפשכם (ישעיה נ״ה ג׳) (לה). כי שמעת לקול אשתך ומה אמרה לו עד שישמע ממנה כיון שאכלה מן העץ והרגישה בעצמה מות. מיד ותתן גם לאישה ולא רצה לאכול אמרה לו מה אתה סבור שאני מתה ובורא לך הקב״ה אחרת אין כל חדש תחת השמש (קהלת א׳ ט׳). או מה שאני מתה ואתה יושב לך היטלים לא תהו בראה לשבת יצרה (ישעיה מ״ה י״ח) מוטב שתאכל אם נמות נמות שנינו ואם נחיה נחיה שנינו ושמע לה ואכל הדא היא ותתן גם לאשה עמה ויאכל (לט). ותאכל מן העץ אשר צויתיך לאמר לא תאכל ממנו. לך צויתי. לה לא צויתי. היה לך לשמור מצותי. דברי הרב ודברי העבד דברי הרב קודמין (מ). ארורה האדמה בעבורך. אם אדם חטא ארץ מה חטאת לפי שלא נבראת אלא בשבילו שלאדם. חטא אדם ונתקלל ונתקללה עמו כדי שלא ימצא בה נחת רוח. ולא עוד אלא כשבני אדם חוטאין בעבירות חמורות הן נידונן בגופן. חטאו בעבירות קלות הארץ מתקללת ופירותיה מתמעטין כדי להצריכן לשאת עיניהן לאביהם שבשמים (מא). בעצבון תאכלנה. הוציא דינו של איש תשע קללות ומיתה בסוף. קיצר כוחו. קיצר קומתו. טומאת הזב. טומאת קרי. טומאת תשמיש וזורע חטים וקוצר קוצים ומאכלו עשב כבהמה ולהמו בדאגה אוכל מזונו בזעת אפו ואחר כל אלו מות (מב). בו וראה שבמה שהטאו בה נידונו מדה כנגד מדה. העץ שעברו עליו נגזר עליהן טומאה בו וצער ומרירות לב ותישת כה וסוף הכל מיתה (מג): בעצבון תאכלנה. ר׳ לוי ור׳ יצחק ור׳ שמואל ר׳ לוי אומר קשה היא הפרנסה שהיא כפלים בלידה שנ׳ ביולדת בעצב תלדי בנים. ובפרנסה כת׳ בעצבון תאכלנה. ר׳ יצחק אומ׳ קשה היא הפרנסה שהיא שקולה בקריעת ים סוף שנ׳ לגוזר ים סוף לגזרים (תהלים קל״ו י״ג). וכת׳ בתריה נותן להם לכל בשר ר׳ שמואל או׳ קשה יציאתה מן האדם כקריעת ים סוף שנ׳ מהר צועה להפתח (ישעיה נ״א י״ד). וכתי׳ בתריה ואנכי ה׳ אלהים רוגע הים ויהמו גליו (מד). כל ימי חייך. וכי מנין לו חיים והלא כבר נאמ׳ כי ביום אכלך ממנו מות תמות שעמדה לו קללה במקום מיתה (מה). ד״א כל ימי חייך מלמד שניתן לו יום א׳ מיומו שלהקב״ה ועליו אומ׳ דוד זכור רחמיך ה׳ והסדיך כי מעולם המה (תהלים כ״ה ו׳). א״ר אבא בר כהנא בשעה שאמ׳ לו הקדוש ברוך הוא לאדם הראשון כי ביום אכלך ממנו מות תמות כיון שאכל וישב עליו בדין ריחם עליו הקב״ה ונתן לו יום שהוא אלף שנים כענין שנ׳ כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול (תהלים צ״ד). אמרו מלאכי השרת לפני הקב״ה רבש״ע לא כך אמרת לאדם כי ביום אכלך ממנו מות תמות אמר להם אני יודע מה אני עושה כי תורה מאתי תצא (ישעיה נ״א ד׳). אני נותן לו יום משלי שהוא אלף שנים לכך היה אדם תשעה מאות ושלשים שנה והניה לדורותיו ואחריו שבעים שנה כענין שנ׳ ימי שנותינו בהם שבם שנה עי (שם שם). לכך כנסת ישראל אומרת זכור רחמיך ה׳ והסדיך כי מעולם המה [מימות עולם המה שריהם] על אדם הראשון (מו).

(לה) עי׳ פסיקתא דר״כ קט״ז ע״ב וההערות שם. (לט) עי׳ ב״ר פי״ט ס״ח. (מ) עי׳ סנהדרין כ״ט ע״א. (מא) עי׳ פדר״א פי״ד (מב) עי׳ פדר״א שם ובביאור הרד״ל שם אות ל״ט. (מג) צ״ע ובכת״י א׳ וב׳ איתא העץ שעברו בו ואולי היה כן לפני בעל מה״ג בפדר״א פכ״א. (מד) עי׳ ב״ר פ״כ ס״ט ופצ״ז ס״ב ובנ״ש ובפרט בפסיקתא רבתי קנ״ב ע״א ובפסחים קי״ח ע״א ובד״ס שם. (מה) צ״ע ועי׳ מדרש תדשא פרק י״ז ע״ש. (מו) עי׳ פסיקתא רבתי קס״ז ע״א וב״ר פי״ט ס״ח ופכ״ב ס״א.

יח) **וקוץ ודרדר תצמיח לך** קוץ זו עכבית ודרדר זה קונדס שהוא עשויה דרים דרים (מז). ואכלת את עשב השדה. שיהא הוא ובהמתו אובסין כאחד. א״ר יצחק על הדורות הללו הוא או׳ ואכלת את עשב השדה שהוא מישליף על שדהו ואוכלה עד שהיא עשב. כיון ששמע אדם הראשון כך הזיעו פניו אמר מה אני מבקש לאבוס את הבהמה אמר לו הקב״ה הואיל והזיעו פניך תאכל להם (מח). גדולה בושה שנתנה הים לאדם שבשבילה זכה לאכול פת להם (מט). ד״א בזעת אפך. מדה במדה לפי שהיה מבני אלהים לא ידע באותה מעלה ירד ממנה ובעל כרחו והתחיל מהזר להשיגה בצער גדול ולא מצאה עד יום מותו הדא היא בזעת אפך תאכל להם (נ).

יט) **כי עפר אתה ואל עפר תשוב.** וכי לעפר בלבד הוא הוזר והלא לארבע יסודות הוא הוזר אלא לפי שרוב בנינו מן העפר לכך חוזר רובו אל העפר. ד״א ואל עפר תשוב לימד על כל דבר המשתנה שאינו חוזר ליסודו מיד בתחלה משתנה לדבר אחר ודבר אחר לדבר אחר וסוף הכל יחזור כל דבר ליסודו בסביבה ותחלת שינוי הוא העפר לכך נאמר ואל עפר תשוב (נא).

כ) **ויקרא האדם שם אשתו חוה.** על שמה כי היא היתה אם כל הי שהיא אֻמָּן שלכל בני אדם החיים (נב).

כא) **ויעש ה׳ אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם.** א״ר חמא בר הנינא מאי דכת׳ אחרי ה׳ אלהים תלכו (דב׳ י״ג ה׳). וכי אפשר לו לאדם להלך אחר השכינה והלא כבר כת׳ כי ה׳ אלהיך אש אוכלה (דב׳ ד׳ כ״ד). אלא הלוך אחר מדותיו. הקב״ה מלביש ערומים דכת׳ ויעש ה׳ לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם. אף אתה הלבש ערומים. הקב״ה ביקר הולים דכתיב וירא אליו ה׳ באלוני ממרא (בראשית י״ג י״ח). אותו היום יום שלישי למילתו ובא הקב״ה לשאול באברהם אף אתה בקר הולים. הקב״ה ניהם אבלים דכת׳ ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו (שם כ״ה י״א). וא״ר יצחק שברכו ברכת אבלים אף אתה נחם אבלים. הקב״ה קבר מתים דכתיב ויקבר אתו בגי (דברים ל״ד ו׳). אף אתה קבור מתים. דריש ר׳ שמלאי תורה תחלתה גמילות הסדים וסופה גמילות הסדים תחלתה גמילות הסדים דכת׳ ויעש ה׳ אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם. וסופה גמילות הסדים דכת׳ ויקבר אותו בגי (נג). כתנות עור. רב ושמואל הד אמר דבר הבא מן העור והד אמר דבר שהעור נהנה ממנו (נד). ר׳ אלעאי או׳ מן העור שפישט הנהש לקה הקב״ה ועשה כתנות עור לאדם ולאשתו (נה). כל הפרשה הזאת היתה ביום ששי קודם שתיכנס השבת אבל משנכנסה השבת אין כל הדש תחת השמש (קהלת א׳ ט׳) (נו).

כב) **ויאמר ה׳ אלהים הן האדם היה כאחד ממנו.** מאי כאחד מין יהידי בעולם שאין לו מין אחר דומה לו למטה שהוא עושה כל שירצה מדעתו ואין מי יעכב על ידו אלא רישותו בידו וממנו׳ ידיעת טוב ורע: ועתה פן ישלח ידו. אמר הקב״ה הואיל והטא ברצונו ומדעתו ראוי ליסרו ולינעו ולהורידו מגדולתו כדי שירגיש במה שהפסיד על עצמו ואם יושב הוא במקומו בגן עדן שמא יהזור בו מיד. ולקח גם מעץ החיים וחי לעולם וכבר נתהייב למנעו ממנו עד לאחר זמן ואין זה דינו אלא מישנה פניו ותשלההו (איוב י״ד כ׳). מיד שינה עליו זיוו והוציאו מגן עדן (נז) הה״ד

(מז) עי׳ ב״ר פ״כ ס״י וע״ע בערוך ערך עכביותי. (מח) ע׳ ב״ר שם. (מט) צ״ע. (נ) עי׳ מו״נ ח״א סוף פ״ב. (נא) עי׳ שיטה אחרת לראב״ע בראשית ב׳ כ״ד וג׳ י״ט. (נב) עי׳ ת״א ות״י לפסוק זה. (נג) עי׳ סוטה י״ד ע״א. (נד) עי׳ סוטה שם. (נה) עי׳ פדר״א ס״כ. (נו) עי׳ פסחים נ״ד ע״א וברש״י שם ד״ה והפרד וע״ע מפרשים קדמונים לאבות פ״ה מ״ו וע״ע מו״נ פכ״ט וע״ע לעיל עמוד ס״ד ובהערה י״ט שם. (נז) עי׳ ב״ר פכ״א ס״ה וס״ד ובנ״ש ונראה דלקח בכאן דברי החכמים שם והטעימם קצת בדרך אל תקרי ממנו אלא ממינו וע״ע מורה נבוכים ח״א פ״ב.

כג) **וישלחהו ה׳ אלהים מגן עדן** בוא וראה כמה החטא גרם. חטייה אחת חטא אדם הראשון נתקצר בה קומתו נתמעט בה זיוו נשתנה עליו מאכלו נעשה נע ונד בארץ וקנס לו מיתה ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות (נח). תנו רבנן ארבעה מתו בְּעֶטְיוֹ שלנחש כלומר לא היה להם חטא שמתו בשבילו אלא מכוה אותה מיתה שגרמה הנחש ונכתבה לדורות. ואלו הן בנימין בן יעקב ועמרם אבי משה וישי אבי דוד וכלאב אחי דוד וכולהו גמארא לבד מישי אבי דוד דכתי׳ ועמשא בן איש יתרא הישראלי אשר בא אל אביגיל בת נחש אחות צרויה אם יואב (שמואל ב׳ י״ז כ״ה). וכי בת נחש הואי והלא בת ישי הואי דכתי׳ ואחיותיהם צרויה ואביגיל (דה״א ב׳. ו׳). אלא בת מי שמת בעטיו שלנחש (נט). בוא וראה כמה היה גדול זיוו שלאדם הראשון דכתי׳ מי כהחכם ומי יודע פישר דבר הכמת אדם תאיר פניו ועוז פניו ישונא (קהלת ח׳ א׳). מי כהחכם זה אדם הראשון דכתי׳ אתה הותם תכנית מלא הכמה וכליל יופי (יחזקאל כ״ח י״ב). מי יודע פשר דבר זה אדם הראשון שפירש שמות לכל שני׳ ויקרא האדם שמות. הכמת אדם תאיר פניו ר׳ לוי בשם ר׳ שמעון בן יוחאי תפוח עקיבו שלאדם היה מכהה גלגל המה ואל תתמה בנוהג שבעולם אדם עושה שני דִיסְקְרִין אחד לו ואחד לבן ביתו שלמי הוא עושה נאה לא שלו. כך אדם הראשון נברא לתשמישו שלהקב״ה וגלגל המה לתשמישן של בריות לא כל שכן שיהא תפוח עקיבו שלאדם הראשון מכהה גלגל המה קלסתר פניו על אחת כמה וכמה: ועוז פניו ישונא בשעה שאמר האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל. אף הקב״ה שינה פניו וטרדו מגן עדן שנא׳ וישלחהו ה׳ אלהים מגן עדן. ועליו אמר שלמה לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זו עושה (קהלת ב׳ ב׳). מעורבב הוא השחוק שסופו בכייה אמר הקב״ה אדם הראשון שהוא מעשה ידי לא עלתה לו שמחתו בידו אלא סופו ואל עפר תשוב שאר בני אדם על אחת כמה וכמה (ס). שמעון ביר׳ עשה סעודת משתה וקרא לכל רבנן ואינשי למקרי לבר קפרא אזל וכתב על תרעיה אהר שמחתו מות ומה יתרון לשמחתו אמר מאן דעבד לי הדא בר קפרא הוא דאינשית למקרי ליה וכדו אקרי ליה לגרמיה סניא הוא. אזל ועבד מגוס אוהרן וקרא לכל רבנן וקרא לבר קפרא ועל כל תבשיל ותבשיל שהיו מביאין לפניהן היה אומר עליו שליש מאות משלות במועל. והיה התבשיל צונן ולא היו טועמין אותו. אמר ליה מאי עבדית לך דאסרחת מגוסאי. אמר ליה ולמגוסך אנא צריך לא כן אמר שלמה מה יתרון לו שיעמול לרוח (קהלת א׳ ג׳). מן דאת רהצון דין לדין ועבדון שלמא אמר ליה בר קפרא ומה בעולם הזה שאינו שלך השפיע לך האלהים שלוה. העולם הבא שכולו לך על אחת כמה וכמה (סא). ד״א וישלחהו ה׳ אלהים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם הוציאו מגן עדן והניחו בהר המוריה לעבוד את הקב״ה עד יום מותו ושוב לא חזר לאותו מקום לעולם לא הוא ולא דורותיו אבל בימות המשיח עתידין להזור לו (סב).

כד) **ויגרש את האדם.** מלמד שנתגרש כאישה שמתגרשת מבעלה מפני ערות דבר שנמצא בה ולולי כוחה שלשבת שהצילתו לאדם לא היה העולם עומד (סג). וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת. שבשעה שמשתוקקת נפשו שלאדם לגן עדן הוא הולך בזריזות דעתו להיכנס לה וכיון שמגיע לקרוב לה מוצא כרובים עומדים כלהטי הרב והוא נרתע והוזר לאחוריו (סד). ד״א מאי להט החרב המתהפכת

(נח) צ״ע ועי׳ תנחומא בראשית ס״ח. (נט) עי׳ ב״ב י״ז ע״א. (ס) עי׳ פסיקתא דר״כ ל״ו ע״ב ול״ז ע״א וק״א ע״א ובהערות שם ופסיקתא רבתי ס״ב ע״א וקה״ר פ״ח ס״ב ובנ״ש ובפרט בויקרא רבה פ״כ ס״ב ובתנחומא מהרש״ב ויקרא כ״ט ע״א ובמדבר נ״ד ע״א ובהערות שם. (סא) עי׳ קה״ר פרשה א׳ פסוק ג׳ ובויקרא רבה פכ״ח ס״ב. (סב) עי׳ פדר״א פ״כ ומדרש תהלים מזמור צ״ב. (סג) תדא״ר פ״א ב״ר פכ״א ס״ח. וע״ע פדר״א פי״ט ומדרש תהלים שם. (סד) צ״ע.

על שם מלאכים שהם מתהפכין לכמה פנים פעם מלאכים. פעם אנשים. פעם נשים. הכל לפי שעתן. ד"א להט החרב המתהפכת שהיא מתהפכת על האדם ומלהטתו מראשו ועד רגליו. ומרגליו ועד ראשו. אמר אדם מי מציל את בני מאיש לוהטת. א"ר הונא בשם ר' אבא חרב מילה שנ' עשה לך חרבות צורים (יהושע ה' ב'). רבנן אמרי חרב תורה שנ' וחרב פיפיות בידם (תהלים קמ"ט ו') (סה). לשמור את דרך עץ החיים. אותו העץ שהיה כל האוכל ממנו וחי הסתירו הקב"ה ונתן לנו תורתו היא עץ החיים שנ' עץ חיים היא למחזיקים בה (משלי ג' י"ח) (סו). אדם מסתכל בה ורואה ממנה חכמתו שלהקב"ה וסדר בראשית וסדורו שלעולם ומוצאיו ומובאיו וכל מנהגותיו. ורואה בה מצוותיו שלהקב"ה וחקיו ומשפטיו הצדיקים והישרים ומיד הוא חוזר לדעתו ומתעסק בהן וקונה לעצמו חיי העולם הזה והעולם הבא שנ' ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה (דברים ו' כ"ד). הרחמן יאיר עינינו במאור תורתו ויקרב קץ גאולת עמו ונחלתו ויזכנו לראות הדר שכינתו אמן כן יאמר מלא כל הארץ תהלתו.

ד

א) **והאדם ידע את חוה אשתו.** מאחר שאכל עץ הדעת ובא עליה הנחש תחלה חזר אדם ובא עליה הדא היא דכת' והאדם ידע את חוה אשתו (א). ותהר ותלד את קין. נקרא על שם סופו שסופו להיות כאין (ב). ותאמר קניתי איש את ה' כלומר מאת ה'. ד"א קניתי איש את ה'. שראת דמותו כאלו אינו מן התחתונים אלא מן העליונים ואמרה קניתי איש את ה' (ג).

ב) **ותוסף ללדת את אחיו את הבל.** נקרא שמו הבל שסופו הבל שלא נבנה העולם לא מזה ולא מזה (ד). ר' מיאשא א' נולד קין ותאומתו אשתו עמו ונולד הבל ותאומתו אשתו עמו. אמר לו ר' שמעון והלא כתוב בתורה ואיש אשר יקח את אחותו בת אביו חסד היא (ויקרא כ' י"ז). אמר לו עולם בחסד נבנה שנ' כי אמרתי עולם חסד יבנה (תהלים פ"ט ג'). בחסד נבנה העולם לפי שעה תדע לך שלא היו נשים אחרות בעולם והותרו להן אחיותיהן לשעתן. ר' יוסי אומ' קין והבל נולדו תאומים שנ' ותהר ותלד את קין וסמיך ליה ותוסף ללדת את אחיו את הבל (ה). תאנא בו ביום עלו למטה שנים וירדו ארבעה ר' יהודה בן בתירה א' בו ביום עלו למטה שנים וירדו ששה קין ואחותו הבל ואחותו (ו). קין יְקַנְיָנְתּוֹ הבל וְלִיבְדָאוֹ (ז). ויהי הבל רעה צאן וקין היה עבד אדמה. היה קין איש אוהב אדמה לזרוע והבל היה איש אוהב לרעות צאן וזה צריך לזה אלא שבעל אדמה נוצח הכל צריכין למרי חטיא (ח). וכן הוא אומר ויתרון ארץ בכל היא וגם מלך לשדה נעבד (קהלת ה' ח'). אפילו מלך משתעבד הוא לשדה. ולמה שממנה מזון הכל ובה רפואה לכל אין לך כל עשב ועשב שאין בו רפואה לפי מה שהוא אע"פ שיש בה עשבים ממיתין הן ממיתין לזה ומחיין לזה. עובדא הוה בתרין גוברין דהוו עלין לטבריה חד סמי וחד פתיח והוה ההוא פתיחא גְדִיש ליה יתבון למקרטא באורחא לקטון עסבא ואכלין דין דהוה פתיחא אסתמי ודין דהוה סמיא אפתה. לא עלון מתמן עד דגדיש ההוא סמיא לההוא פתיחא (ט).

ג) **ויהי מקץ ימים.** תאנא כיון שהגיע ליל הפסח קרא אדם לבניו א"ל בני בזה היום עתידין ישראל להקריב קרבן פסחים לבוראן.

(סה) צ"ע ועי' ב"ר פכ"א ס"ט. (סו) עי' ב"ר פי"ב ס"ו ופדר"א פי"ב וע"ע ת"י על פסוק זה.

ד (א) עי' פדר"א פכ"א. (ב) אולי היה לפניו כן בהפדר"א שם. (ג) עי' פדר"א שם. (ד) עי' לעיל הערה ב'. (ה) עי' פדר"א שם. (ו) עי' אדר"נ פ"א נו"א וב"ר פ' כ"ב ס"ב. (ז) צ"ע ואולי יש להגיה הבל והבלתו ובכת"י וכת"ק וקוֹנוּנְתֵּי. (ח) עי' פדר"א שם וע"ע ב"ב קמ"ה ע"ב ובנ"ש. (ט) עי' קהלת רבה פ"ה פסוק ט'. בבי' כת"י אתפתח.

הקריבו אף אתם לבוראכם קרבן שיתרצה בכם ויפסח עליכם והביא קין ממותר מאכלו קליות וזרע פשתן דבר מאוס והקריבו מנחה לה' על אותו המזבח שהקריב עליו אדם הראשון (י).

ד) **והבל הביא גם הוא מבכרות צאנו ומהלביהן.** מכבשים שלא נגזזו ולא נעבדו ולא נעברה בהן עברה (יא). וישע ה' אל הבל ואל מנחתו. לפי שהביא קרבנו מן המובחר בעין טובה ערב קרבנו להקב"ה ועליו הוא אומ' וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות (מלאכי ג' ד'). ר' אומר כימי נח שנ' כי מי נח זאת לי (ישעי' נ"ד ט'). וכשנים קדמוניות כשנות הבל שלא היתה ע"ז בעולם (יב).

ה) **ואל קין ואל מנחתו לא שעה.** מלמד שנדהית מנחתו שלקין ולא ירדה עליה אש מן השמים והיה מתבזה בעיניו שנתקבל קרבן אחיו והוא לא נתקבל קרבנו שנא' ויחר לקין מאד ויפלו פניו (יג).

ו) **ויאמר ה' אל קין למה חרה לך** על אחיך. ולמה נתכרכמו פניך (יד).

ז) **הלא אם תיטיב שאת.** א"ל הקב"ה אם תיטיב מעשיך מכאן ולהבא שאת על מה שעבר כמו שנ' נשאת עון עמך (תהלי' פ"ה ג'). ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבין. הרי את מסור בידו שליצר הרע שהוא רובין על הפתח (טו). ד"א הלוא אם תיטיב מוטב. ואם לאו שאת אם לא תיטיב. ואין שאת אלא צרעת שנ' (ויקרא י"ד נ"ו). ולשאת ולספחת ולבהרת (טז). איסי בן יהודה או' חמשה מקראות אין להן הכרע בתורה ואלו הן הלא אם תיטיב שאת [או שאת אם לא תיטיב] וברצונם עקרו שור ארור או ארור אפם כי עז (בראשית מ"ט ו'). וצא הלחם בעמלק מחר או מחר אנכי נצב (שמות י"ז ט'). ובמנורה ארבעה גביעים משוקדים (שם כ"ה ל"ד) או משוקדים כפתוריה ופרחיה. הנך שוכב עם אבותיך וקם (דברים ל"א ט"ז). או וקם העם הזה וזנה (יז): לפתח חטאת רבין. אנטלינוס אמר ליה לר'. יצר רע אימתי שולט באדם משעת יצירה או משעת יציאה. אמר משעת יצירה. אמר לו אם כן בועט באמו ויוצא. אלא הוי משעת יציאה. יצא ר' ודרש דבר זה למדני אנטלינוס ומקרא מסייעו לפתח חטאת רובין. שוב אמר לו נשמה אימתי ניתנת בו באדם משעת פקידה או משעת יצירה. אמר לו משעת יצירה. אמר לו אפשר להתיכה שלבשר מונחת שלשה ימים בלא מלח ואינה מסרחת. אלא הוי אומ' משעת פקידה. יצא ר' ודרש דבר זה למדני אנטלינוס ומקרא מסייעו ופקודתך שמרה רוחי (איוב י' י"ב) (יח). ר' ראובן בר אסטרובילוס אומ' היאך יתרחק אדם מיצר רע שבמעיו לפי שטיפה ראשונה שאדם משים באשה לא באתה אלא מכוחו שליצר הרע והיא מתגברת במעיה שלאשה עד שיגיע זמנו לצאת מיד יצא ויצר הרע שרוי על מפתח לבו שנ' לפתח חטאת רובין. שלוש עשרה שנה גדול יצר רע מיצר טוב. חילל שבת אינו נסקל הרג נפש אינו נהרג. גילה ערוה אינו נחנק. גבר יצרו והורגל. כיון שבא יצר טוב חילל שבת אומרין ריקה אתמול היית פטור אבל עכשיו אתה חייב סקילה. התחיל מתליש בשערו ואוכל את בשרו ואינו מועיל כלום. וכן אם הרג נפש אומר לו ריקה חייב אתה הרג מיד הוא בוכה ומצעק ואו' אוי מיצרי אוי מיוצרי. בוא וראה בזמן

(י) עי' פדר"א שם. ועי' בביאור רד"ל שם אות י"ט וע"ע בערוך ערך כלאים. וע"ע בפירוש רד"ק על התורה לפסוק זה. (יא) עי' פדר"א שם. (יב) עי' תורת כהנים שמיני מ"ה ע"ג ובמסורת התלמוד שם ובויקרא רבה פ"ז ס"ד. וע"ע ב"ר פכ"ב. (יג) עי' ספר הישר וע"ע במדרש לקח טוב על פסוק זה ובהערות שם אות י"ד. (יד) עי' ב"ר פכ"ב ס"ו וזה הוא פירוש מלת כאור. (טו) צ"ע. (טז) צ"ע ועי' מפרשי התורה. (יז) עי' מכילתא בשלח כ"ד ע"א ובמ"ע שם וע"ע יומא נ"ב ע"ב ובד"ס שם ואדר"נ נו"ב פמ"ד ובהערות שם. (יח) עי' ב"ר פל"ד ס"י וסנהדרין צ"א ע"ב.

שאדם מחמם [עצמו] לדבר עבירה כל איבריו נשמעין לו הלך לדבר מצוה כל איבריו מתעצלין לו. לפי שיצר רע שבמעיו [מולך] על מאתים ארבעים ושמונה איברים שבו. ויצר טוב דומה למי שהוא חבוש בבית האסורים שנ׳ כי מבית הסורים יצא למלוך (קהלת ד׳ י״ד) (יט). תנו רבנן קטון שיכול לאכול כזית דגן פורשין מצואתו ארבע אמות וממימי רגליו ארבע אמות. בעא קומי ר׳ אבהו מפני מה פורשין מצואתו ארבע אמות. אמר להן מפני שמהשבותיו רעות אמרון ליה ולא קטן הוא אמר להון ולא כתי׳ כי יצר לב האדם רע מנעוריו. אמ׳ ר׳ יודן מנעריו כתי׳ משעה שננער בעולם (כ). תני התם ומתעסקין היו עמו כל הלילה שלא יישן כדי שלא יראה קרי. תניא אבא שאול אומ׳ אף בגבולין היו עושין זכר למקדש אלא שחוטאין. אמר אביי ואי תימא רב נחמן בר יצחק אמר ליה אליהו לר׳ יהודה אחוה דרב סלא חסידא אמריתו אמאי לא קא אתי משיחא והאידנא יומא דכפורא איבעול כמה בתולאתא בנהרדעא אמר ליה וקודשא ב״ה מאי אמר. אמר ליה לפתח חטאת רובץ. אמר ליה ושטן מאי אמר אמר ליה שטן יומא דכפורא לית ליה רשותא לאסטוני. ממאי אמר רב חמא השטן בגימטריא תלת מאה שתין וארבע הואי כל יומי דשתא אית ליה רשותא לאסטוני. ביומא דכפורא לית ליה רשותא לאסטוני (כא). ו א ל י ך ת ש ו ק ת ו. אין שוקו שליצר רע אלא על קין ועל זרעו (כב). תניא אין יצר רע מהלך לצדדין אלא באמצע פַּלְטְיָא ובשעה שרואה אדם מסַמְסֵם בעיניו מִתְלֶה בעקיבו אמ׳ הדין דילי הוא (כג). ו א ת ה ת מ ש ל ב ו. אם תרצה שרשותו שלאדם בידו. וכתי׳ ואל אישך תשוקתך וכתי׳ ואליך תשוקתו (כד). תנו רבנן לפתח חטאת רובצת אין כתיב אלא רובץ בתחלה הוא תש כנקבה ואחר

כך הוא מתגבר כזכר (כה). ר׳ חנינא בר פאפא ור׳ סימון. ר׳ חנינא בר פפא אומ׳ אם בא יצרך להשהיקך רמהיהו בדברי תורה שנא׳ יצר סמוך (ישעיה כ״ו ג׳). ואין סמוך אלא תורה שנ׳ סמוכים לעד לעולם (תהלים קי״א ח׳). אם עשית כן מעלה אני עליך כאלו בראת את השלום (כו). שנ׳ תצור שלום (שם שם). שלום תנצור אין כתי׳ אלא תצור ואם תאמר שאינו ברשותך ת״ל כי בך בטוח (שם) וכבר הכתבתי לך בתורה ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו. ר׳ סימון או׳ אם בא יצרך להשהיקך שמהיהו (כז). בדברי תורה שנא׳ יצר סמוך אם עשית כן מעלה אני עליך כאלו בראת שני עולמות שנא׳ תצור שלום שלום. תנצור שלום אין כתי׳ אלא תצור שלום שלום. כנגד שני עולמות. ושמא תאמר אינו ברשותך ת״ל כי בך בטוח וכבר הכתבתי לך בתורה ואליך תשוקתו ואתה תמשול בו (כח). תנו רבנן הכל בידי שמים חוין מיראת שמים שנ׳ אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן (משלי ג׳ ל״ד). בא ליטמא פותחין לו בא לטהר מסייעין אותו. תאנא דבי ר׳ ישמעאל משל לאדם שהיה מודד נפט ואפרסמון בא למדוד נפט אמ׳ לו ללוקח לך ומדוד לעצמך באו למדוד אפרסמון אמ׳ לו ללוקח המתין עד שאכנס עמך כדי שאתבסם אני ואתה (כט). א״ר לוי בר האמא ואי תימא ר׳ חמא בר חנינה לעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר רע שנ׳ רגזו ואל תחטאו (תהלים ד׳ ה׳). אם נצחו מוטב ואם לאו יעסוק בתורה שנ׳ אמרו בלבבכם על משכבכם (שם שם). אם נצחו מוטב ואם לאו קורא קריאת שמע שנ׳ על משכבכם. אם נצחו מוטב ואם לאו יזכור לו יום המיתה שנ׳ ודומו סלה (שם שם) (ל). וכן הוא אומ׳ גאוה אפיקי מגנים סגור חותם צר (איוב מ״א ו׳) כל המיפיק מגן בשעת גאוה סוגרין

(יט) עי׳ אדר״נ נו״א פט״ז ובהערות שם אות כ״ג. (כ) עי׳ ירושלמי ברכות ו׳ ע״ב. (כא) עי׳ יומא י״ט ע״ב וכ׳ ע״א. (כב) עי׳ לעיל עמוד צ״ח הערה ל״ז. (כג) עי׳ ב״ר פכ״ב ס״ו (כד) עי׳ רש״י ושאר מפרשים. ונראה שאיזה שיבוש כאן וצ״ל וא״ת שאינו ברשותך כבר כתוב ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו וכבב״ר שם וכמו שהעתיק לקמן. (כה) עי׳ ב״ר שם ס״ו. (כו) בכת״י ב׳ כאלו בראת את השמים ואת הארץ. (כז) בכת״י א׳ שמריה. (כח) בכת״י ב׳ מאמר ר׳ סימון ליתא ועי׳ ב״ר פכ״ב ס״ו ובמפרשים שם. (כט) עי׳ ברכות ל״ג ע״ב ובנ״ש ויומא ר״ח ע״ב וכ״ט ע״א ובכת״י ב׳ הוא ר׳ שמעון במקום ישמעאל. (ל) עי׳ ברכות ה׳ ע״א ובד״ס וביפה עינים שם.

והותמין צרות בעדי כלומר כל הכובש יצרו בשעת קישוי ניצל ממיני פורעניות (לא).

ה) **ויאמר קין אל הבל אחיו.** מלמד שנתאמרי זה בזה [דין אמר] חלוש ודין אמר פרוח מתוך כך ויקם קין על הבל אחיו ויהרגהו (לב). ד״א ויאמר קין אל הבל אחיו. מה אמר לו נחלוק את העולם אני ואתה ואני הבכור אטול פי שנים אמר לו הבל אי אפשר אמר לו א״כ אני נוטליתר על חלקי מקום זה שנתקבל בו קרבני אמר לו קין לא תטול ועל דבר זה נפלה קטטה ביניהן דכתי׳ ויהי בהיותם בשדה ולהלן כתי׳ ציון שדה תחריש (ירמיה כ״ו י״ח מיכה ג׳ י״ב) (לג). ר׳ צדוק אומ׳ תומה שלהבל היתה נאה ביותר וחמדה קין ועליה נפלה קטטה ביניהן דכתי׳ ויהי בהיותם בשדה. ואין שדה אלא אשה שנמשלה בשדה (לד). ויש אומרין שאמר קין להבל נחלוק העולם אמר לו הן נטל הבל צאנו וקין נטל אדמה לעבוד והתנו ביניהן שלא יהיה לזה על זה כלום. כשנטל הבל את צאנו והתחיל לרעות את צאנו רדף אחריו קין מהר לבקעה ומבקעה להר עד שנתאחזו זה בזה ונצח הבל לקין ונפל תחתיו כשראה קין כך התחיל צווח להבל אחי אל תעשה בי רעה ריחם עליו והניחו ועמד קין והרגו שנ׳ ויקם קין על הבל אחיו ויהרגהו מכלל שנפל תחלה. והיאך הרגו עשה בו פצועות פצועות חבורות חבורות באבן בידיו וברגליו שלא היה יודע מאיכן נשמה יוצאת עד שהגיע לצוארו ומת כיון שהרגו אמר אני בורח מפני אבי ואמי שאין מבקשין אותו אלא ממני שאין אחר בעולם אלא אני והוא מיד נגלה עליו הקב״ה אמר לו מפני אביך אתה בורח ויטמא מפני אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנהו (ירמיה כ״ז כ״ד).

הדא היא

ט) **ויאמר ה׳ אל קין אי הבל אחיך.** אמר לו וי לו שריחם עליך ולא הרגך כשנפלת תחתיו ואתה עמדת והרגתו (לה).

ט) **ויאמר לא ידעתי השומר אחי אנכי.** אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו ממני. למה הדבר דומה לגנב שגנב כלים בלילה ולא נתפש. לבקר תפש אותו השוער אמ׳ לו למה גנבת את הכלים. אמר לו אני גנב לא הנחתי אומנותי. ואתה אומנותך בשער לשמור למה הנחת אומנתך ועכשיו אתה אומר לי כך. וכך אמר קין רבונו שלעולם אם אני הרגתי אותו אתה בראת בי יצר הרע אתה שומר לו ולי ולכל העולם כולו למה הנחת אותי להרגו אתה הוא שהרגתו שנקראת אנכי שאלו קיבלת קרבני כמותו לא הייתי מתקנא בו. מיד השיבו הקב״ה

י) **מה עשית קול דמי אחיך צועקים** למה הדבר דומה לאחד שחטף גדי והפשילו אחריו ופָּעָה רץ בעל המפעה אחריו אמר לו מה בידך אמר לו ולא כלום אמר לו והלא מפעה אחריך כך קול דמי אחיך צועקים אלי דמו ודם זרעיותיו לכך נאמר דמי מלמד שכל תולדות שעתידין לצאת ממנו כולן עמדו וצעקו לפניו לומר שכל אחד ואחד שקול כנגד כל העולם כולו: ד״א דמי שהיה דמו מפוזר על העולם ועל האבנים (לו). צעקים אלי אל תקרא אלי אלא עלי. משל לשנים שעשו מריבה והרג אחד מהן את חבירו היה ביניהן שלישי ולא הפריש ביניהן על מי הכל משיחין לא על השלישי לכך נא׳ צעקים אלי. אמר לו רבונו של עולם לא ידעתי ולא ראיתי הרוג מימי וכי הייתי יודע שאני מכהו באבן והוא מת השיבו הקב״ה ואמ׳.

יא) **ארור אתה מן האדמה.** קיללו שלא ליהנות מן האדמה שלא תהא מצמחת לו כלום ונתקללה היא בשבילו וכן הוא אומר כי הדם הוא יחניף את הארץ (במדבר ל״ה ל״ג). ר׳ יאשיה או׳ לשון נוטריקון כי הדם הוא יחון אף על הארץ (לז).

(לא) עי׳ עירובין ס״ה ע״ח ובתוס׳ שם ד״ה מסר ובכת״י א׳ וב׳ המאמר מתחיל עם „תנו רבנן״ במקום וכה״א. (לב) עי׳ ב״ר פכ״ב ס״ז ועי״ע בערוך ערך חלש ג׳. (לג) עי׳ תנחומא בראשית ס״ט ובעין יוסף שם. (לד) עי׳ פדר״א פכ״א. (לה) עי׳ תנחומא שם. (לו) עי׳ תנחומא שם ועי״ע ב״ר פכ״ט ס״ט. (לז) עי׳ תנחומא שם ועי״ע ספרי ס״ב ע״ב ובמ״ע אות י״ב שם ועי״ע בערוך ערך חנף ועי״ע ת״י בראשית ד׳ כ״ז.

יב) **כי תעבוד לא תוסף תת כחה לך.** שתהא זורע חטים וקוצר קוצים שעורים וקוצר כובין: **נע ונד תהיה בארץ.** כיון שנגזר עליו נע ונד כל מקום שהיה הולך היתה הארץ מזדעזעת מתחתיו והיו חיות ובהמות מזדעזעות ואומרות זו לזו הוא קין שהרג את אחיו שנגזר עליו הקב"ה נע ונד תהיה והן אומרות נלך אצלו ונאכלנו והיו מתכנסין ובאין אצלו. באותה שעה זלגו עיניו דמעות ואמ' אנה אלך מרוחך ואנה מפניך אברח. אם אסק שמים שם אתה ואציעה שאול הנך אשא כנפי שחר אשכנה באחרית ים גם שם ידך תנחני ותאחזני ימינך (תהלים קל"ט ז'). ובא לו בפלילה על הקב"ה שני

יג) **ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשא.** אמ' לפניו רבונו של עולם יש דלטורין שמלשינין את האדם לפניך אבי ואמי הרי הן בארץ ואינן יודעין שאני הרגתיו ואתה בשמים מנין אתה יודע כענין שנ' ואמרת מה ידע אל הבעד ערפל ישפוט (איוב כ"ב י"ג). אמר לו הקב"ה שוטה כל העולם כולו אני סובל אני עשיתי ואני אשא אני אסבול ואמלט (ישעיה מ"ו ד'). ובך איני יודע. אמר לפניו רבונו של עולם כל העולם אתה סובל ועוני אין אתה יכול לסבול גדול עוני מנשוא. א"ל הקב"ה הואיל והודית ועשית תשובה צא והגלה מן המקום הזה שגלות מכפרת עון וממך ילמדו לדורות שכל הרוצח בשגגה יגלה לערי מקלט ומתכפר לו (לה). תנו רבנן שלשה באו בפלילה ואלו הן קין ועשו ומנשה, קין אמ' גדול עוני מנשוא. מאי גדול עוני מנשוא. מששים רבוא מי שהוא עתיד לשאת עון ששים רבוא אינו יכול לסבול עוני. עשו אמר הברכה אחת ברכני גם אני אבי עכשיו יאמרו לא היה לו אלא ברכה אחת (לט). מנשה מאי עבידתיה כי דתפשהו שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בהוחים ויאסרוהו בנחשתים (דהי"ב ל"ג י"א). א"ר לוי בר חיתא כמין טַיְגָן שלנחשת עשו לו ועשו אותה נקבים נקבים ונתנו אותו לתוכו והתחילו מסיקין תחתיו (מ). אבא שאול אמ' עבדו ליה פיטקרי דדאמי לתורא ואותבוה גויה ואסיקו נורא תותיה אמ' אקרי לכולהו ע"ז. והדר אקרייה לקודשא בריך הוא אי מְנִיב ליה מיטב ואי לאו הא כל אפיא שוון. קרא לטעות פלן ולטעות פלן עד דגמר שבעין שמהן דע"ז כיון דלא הועיל כלום הדר ליה לגביה ואמ' אלהא דיחזקיה אין לא תשיזבינני הא כל אפיא שוון. מיד אמר ליה קודשא בריך הוא לגבריאל מה נעשה לו לערום זה אתא גבריאל ועל ביה בגו פטקרי ועטש תורא ונפק מנחיריו עד דאותביה גבריאל בְאַתְבֻטֵקֵיה. הדא היא וישיבהו ירושלים למלכותו (שם שם). במה השיבו ברוח דכת' ישב רוחו יזלו מים (תהלים קמ"ז י"ח). מיד וידע מנשה כי ה' הוא האלהים (שם) באותה שעה אמר אית דין ואית דַיָין (מא).

יד) **הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה ומפניך אסתר.** אין לך קשה לעולם מהסתרת שכינה. שכיון שהסתיר פנים נעשה אדם עראי בעולם וכל צורות ממשמשות ובאות עליו וכן הוא אומר והסתרתי פני מהם והיה לאכל (דברים ל"א ד") (מב). **והיה כל מצאי יהרגני** א"ר אלכסנדרי א"ר חייא בר אבא ואמרי לה אמ' ר' יהושע בן לוי כיון שהגיע קצו שלאדם הכל מושלין בו שנ' והיה כל מוצאי יהרגני. ר' אומ' מהכא למשפטיך עמדו היום (תהלים קי"ט צ"א). ראבא בר שילא אמרו ליה שכיב גוברא מן גוכהה רכב גנדרונא זוטא וקא אזיל כי מטא תִיתוּרָא אסתייט שדייה כי קא שכיב קרא עליה למשפטיך עמדו היום. שמואל חזייה להיא עקרבא דיתיב על אקרקתא עברא נהרא וטרקא גוברא ומית קרי עליה למשפטיך עמדו היום (מג). אליחורף ואחיה (מלכים א' ד' ג') בני שישא ספרא אנון תרין אַסְקַפְּטְרִיי דישלמה, והוה

(לח) עי' תנחומא שם. (לט) עי' סנהדרין ק"א ע"ב. (מ) עי' פסיקתא דר"כ קס"ב ע"א ובהערות שם ובבבלי סנהדרין שם וד"ס אות פ' שם ובירושלמי שם כ"ח ע"ג ובדברים רבה פ"ב ס"ב ורות רבה פ"ה פסוק י"ד ופדר"א פמ"ג וביאור הרד"ל שם. (מא) עי' בכל המקומות הנ"ל. וצ"ע על המאמר המיוחס פה לאבא שאול ומהמשך הדברים נראה שהכל לקוח מאת הפסיקתא דר"כ שם והע' שמות דע"ז הם לעומת הע' שמות של הקב"ה ע' במדבר רבה ד"ב פי"ב ובתו"כ ריש פרשה קדושים לא מני אלא עשרה. (מב) צ"ע ועי' חגיגה ה' ע"א וע"ב מו"ב ח"ג פנ"א. (מג) עי' נדרים מ"א ע"א. ובבי"ק גדרונא.

מלאך מותא עליל ונפיק ושאל בשלמיה דשלמה בכל יום ויום. יומא חד חמא שלמה מלאך מותא קאים ומחריק שִׁנֵּיה לקבלהון אמ' שלמה הדא היא עת למות (קהלת ג' ב'). בשעה שאדם נולד נגזר עליו באיזה מקום ימות. אמ' מא דאמר ואפרת יתהון לאוירא אזל ונסיב יתהון מן אוירא אתא ליה וקא מגחיך קומי שלמה. אמר ליה שלמה אתמול הוית מחריק בשינך וכדו את מגחיך [לקבלי]. אמר ליה כין גזר עלאי מריה דעלמא למיסב יתהון מן אוירא וכל יומין דהוון גבך לא הוינא ידע מא נעביד להון והוינא אמר מאן מישלח לי אלין לאוירא ואסיבנון מן הין ואתיהיב בליבך למעבד להון כין בגין דנעביד קלוסיה דמרי. תרין בנויי דרב ראובן בן אסטרובילוס הוון תניין קדם ר' בטבריה חמא ר' ית מלאך מותא [קאי ומחריק בשנויי לקבלהון אמר נגלי יתהון לדרומא אִילְמָא גלות מכפרת עון. אזיל מלאך מותא] ונסיב יתהון מן דרומא אתא וקם ליה לקבליה דר' וקא מגחיך אמר ליה איתמל הוית מחריק בשינך וכדו את מגחיך לקבלי אמר ליה כין גזר עלאי מריה דעלמא למסב יתהון מן דרומא. וכל יומין דהוון גבך לא הוינא ידע מא ניעביד להון. והוינא אמר מאן משלח יתהון לדרומא ואסיבינון מן תמן ואתיהיב בלבך למעבד כין. בגין דנעביד קלוסיה דמרי (מד). א״ר הונא בשם ר' חמה בר חנינה רגלויי דבר נש אינון ערבותיה לאתר דמתבעי אינון מובלין ליה (מה).

טו) **ויאמר לו ה' לכן כל הורג קין שבעתים יקם.** גזר לו הקב״ה שכל ההורגו נידון עליו עד לשבעה דורות. **וישם ה' לקין אות** יש אומרין שבת עמדה לפניו וניצל בה כת' הכא אות וכת' התם ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם (שמות ל״א י״ז). ויש אומ' צרעת זרחה במצחו כת' הכא אות וכת' התם והיה אם לא יאמינו לך ולא ישמעו לקול האות הראשון (שם ז' ח'). ויש אומרין קרן קבע במצחו. ויש אומ' לקח הקב״ה אות מאותיות שמו וכתבו בפניו שכל חיה שתראה אותו בורחת ממנו (מו).

טז) **ויצא קין מלפני ה' וישב בארץ נד.** גדולה תשובה שהיא מונעת חצי הגזרה תדע לך מקין שנגזר עליו נע ונד תהיה בארץ וכיון שעשה תשובה ואמר גדול עוני מנשוא נמנעה ממנו חצי הגזרה שנ' ויצא קין מלפני ה' וישב בארץ נוד (מז). מהו ויצא. ר' יודן בשם ר' איבו יצא כמפשיל דברים לאחוריו וכגונב דעת העליונה. ר' ברכיה בשם ר' אליעזר ביר' שמעון יצא כִמְפַרִים וּכְמַרַמֶה בבוראו. ר' הונא בשם ר' חנינא בר פפא בר יצחק יצא כמין שמיח ומה טעמיה וגם הנה יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו (שמות ד' י״ד). פגע בו אדם הראשון אמר לו מה נעשה בדינך אמר לו עשיתי תשובה ופירשתי. באותה שעה התחיל אדם הראשון טופיח על פניו ואומ' כך הוא כוחה שלתשובה ולא הייתי יודע. באותה שעה אמ' טוב להודות לה' (תהלים צ״ב ב') (מח). כיון שהרגו קין להבל היה מושלך ולא היה יודע מה לעשות לו זימן לו הקב״ה שני עופות טהורות והרג אחד מהן את חבירו וחפר ברגלו וקברו. מהן למד קין וחפר וקבר הבל לפי כך זכו העופות לכסות את דמן (מט). ר' אליעזר או' כלב שהיה משמר את צאנו שלהבל בחייו הוא היה משמר את נבלתו במותו והיה אדם ועזרו יושבין ובוכין ולא היו יודעין מה לעשות שלא היו נוהגין בקבורה. עורב אחד מת רעהו אמ' אם אין אני מודיע לאדם מה יעשה. מיד לקח את חבירו וחפר בארץ בפניהן וקברו. אמ' אדם כהעורב הזה אני עושה להבל ולקח את נבלתו וחפר בארץ וקברה. ומה שכר נטלו העורבים על כך שהוא זן

(מד) עי' ירושלמי כלאים ל״ב ע״ג כתובות ל״ה ע״ב. וע״ע סוכה נ״ג ע״א ובבי״ק איסקפטריא. (מה) עי' ירושלמי כתובות שם ובבלי שם וע״ע ב״ר פ״ק ס״ב. (מו) עי' תנחומא בראשית ס״י וב״ר פכ״ב סי״ב ותרגום יונתן לפסוק זה וע״ע פדר״א פכ״א ובביאור רד״ל שם אות ל״ט. (מז) עי' ויקרא רבה פ״י ס״ה ופסיקתא רבתי קפ״ח ע״ב ובנ״ש במ״ע. (מח) עי' ב״ר פכ״ב סי״ג ובחידושי הרד״ל שם אות י״ז ובויקרא רבה פ״י ס״ה וי״א כמשה ומה טעמיה וכו' ובנ״ש ובפרט במדרש תהלים ק' כאן יצא כהמן שנאמר ויצא המן ביום ההוא שמח (אסתר ה' ט'). (מט) עי' תנחומא בראשית ס״י וע״ע ב״ר שם ס״ח.

את בניהן מאין הדא היא דכת׳ נתן לבהמה לחמה לבני ערב אשר יקראו (תהלים קמ״ד ט׳). ואומר מי יכין לעורב צידו כי ילדיו אל אל ישועו ויתעו לבלי אוכל (איוב ל״ח מ״א) (נ). אמרו העורב הזה אכזרי וכשהוא מוליד את בניו ורואין אותן שהן לבנים והוא שחור הוא מניחן והולך והקב״ה מזמן להן מזונותיהן. רב אסי הוה עסקן בדברים. חמא חד עורב עביד קן עביד ביעין עביד אפרוחין נסיב יתהון בהדא קדרא וְיַשַׁע באפיהון תלתה יומין ולסוף תלתה יומין פתח מאפיהון לידע מא דאינון עבדין אשכח יתהון דעבדון צואה ועבדת צואתהון יתושין והוון פרחין והא אנון אכלין וקרא עליהון הדין קראה מי יכין לעורב צידו (נא).

יז) **וידע קין את אשתו ותהר ותלד את חנוך.** תניא ר׳ שמעון או׳ מקין עלו ונתיחסו כל הדורות שלרשעים ושלפושעים שמרדו ביוצרן שאמרו אין אנו צריכין לטיפת גשמיך ולא לדעת את דרכיך שנ׳ (איוב כ״א י״ג). ויאמרו לאל סור ממנו [וגו׳] (נב).

יח) **ויולד לחנוך את עירד.** מאי עירד שֶׁעֵיְרְדָן מן העולם מ ח ו י א ל מוֹהֲלָן מ ת ו ש א ל מְתִישָׁן (נג).

יט) **ויקח לו למך שתי נשים.** תאנא אנשי דור המבול היו לוקחין שתי נשים אחת לפריה ורביה ואחת לתשמיש. זו שלפריה ורביה היתה יושבת כאלמנה בחיי בעלה. ושלתשמיש משקה אותה כוס עיקרין שלא תלד והיתה יושבת לפניו כזונה הדא היא דכת׳ רועה עקרה לא תלד ואלמנה לא ייטיב לה (איוב כ״ד כ״א). תדע לך שהו׳ כן שהרי הִימְדור שבהן זה למך לקח לו שתי נשים עדה וצלה. עדה דיעדי מינה. צלה שתהא יושבת בצלו (נד).

כ) **ותלד עדה את יבל הוא היה אבי ישב אהל ומקנה.** הוא נתעסק [תחלה בבנין אוהלים בעולם] וברעיית הבהמה וברפואתה (נה).

כא) **ושם אחיו יובל הוא היה אבי כל תפש כנור ועוגב.** הוא היה אבוהון דכל ארדיכלין וכרדיכלין (נו). והוא תיקן כל כלי שיר שבעולם והוא נכנס במלאכת השיר תחלה.

כב) **וצלה גם היא ילדה את תובל קין לטש כל חרש נחשת וברזל.** הוא היה תחלה למצרפי נחשת וברזל לעשות מהן כלים. ואחות תובל קין נעמה. לפי שהיתה נאה ביותר עד שטעו בה מלאכי השרת לפי כך נזכרה (נז).

כג) **ויאמר למך לנשיו.** רבנן אמרי כאיזה צד נהרג קין נעשה מלאך המות שלשים ומאת שנה והוא נע ונד בקללה למך בן בנו שביעי לדורות היה וסומה היה. פעם אחת יצא לצוד והיה בנו אוחז בידו ראה אותו תינוק דמות קרן חיה אמ׳ לו קרן חיה אני רואה מתח את הקשת כנגדה וירה בה סבור שהיא חיה והרג את קין כיון שהגיע לו ראה אותו תינוק קין מרחוק הרוג וקרן במצחו אמ׳ לאביו אבא דמות אדם הרוג וקרן במצחו אמ׳ לו וי לי זקני הוא טיפח שתי ידיו בַּחֲרִיטָה ונגע בראשו שלתינוק והרגו בשגגה. הדא היא דכת׳ ויאמר למך לנשיו כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי. נשארו שלשתן במקום אחד קין הרוג ואותו תינוק הרוג ולמך סומה. לערב יצאו נשיו אחריו מצאו זקינם הרוג ותובל קין בנם הרוג ולמך סומה. באותה שעה פתחה הארץ פיה ובלעה ארבע משפחות שלקין חנוך ועירד ומחויאל ומתושאל שכבר נגזר על קין לעקור לו ארבע משפחות אמר לו הקב״ה ארבע משפחות היו עתידין לצאת מהבל וביטלתם מן העולם כך תפתח ארץ פיה ותבלע לך ארבע

(נ) עי׳ פדר״א פכ״א. (נא) עי׳ פדר״א שם ובביאור הרד״ל שם ובויקרא רבה פי״ט ס״א ובמד״ש שם והגהתי ר׳ אסי (במקום אשי) ע״פ כת״י א׳ וב׳. (נב) עי׳ פדר״א פכ״ב. (נג) עי׳ ב״ר פכ״ג ס״ב. (נד) עי׳ ב״ר שם. ובכת״י א׳ המדור במקום הימדור ובכתי״ק הִימָדור ובב״ר הברור. (נה) צ״ע. (נו) בכי״ק ארדבלין וכרדבלין ועי׳ ב״ר פכ״ג ס״ג ובמפרשים שם וע״ע ערוך השלם ערך הרדולים ובנ״ש. (נז) מהרמב״ן לפסוק זה נראה שהיה לפניו דרש כעין זה בפדר״א וע״ש

משפחות ואלו הן חנוך ועירד ומחויאל ומתושאל וכולן לא נידונו אלא לאחר שבעה דורות לעולם. ואיזה זה למך ונעשה למך מלאך המות הדא היא

כד) **כי שבעתים יקם קין ולמך שבעים ושבעה.** אמ' ומה אם קין שהרג בזדון כל ההורגו נהרג עליו. אני שלא הרגתי אלא בשגגה על אחת כמה וכמה. כיון שבאו לבית אמר להן למך לנשיו עלו למטה אמרו לו הרגת קין זקינינו ותובל קין בנינו לא נעלה. אמר להן כבר נטל חלקו מן העולם שבעה דורות. אבל אני שבעים ושבעה. מה אם קין שהרג בזדון נתלו לו שבעה דורות אני שהרגתי בשגגה על אחת כמה וכמה שתולין לי שבעים ושבעה דור. אמרו לו לא נשמע לך מה אנו מולידין למארה אמר להן נלך לדין הלכו לדין אצל אדם הראשון אמרו לו עדה וצלה אדונינו למך זה בעלינו הרג זקינינו ותובל קין בנינו והוא אומ' השמעו לי אין אנו נשמעין לו מה אנו מולידין והוא קובר. אמר לו למך אדוני בשגגה בא הדבר לידי לא ברצוני ולא בדעתי. אמ' להן אדם הראשון לכו השמעו לבעלכן לא נברא העולם אלא לפריה ורביה. אמרו לו אָסְיָא אַסֵּי יָת חִיגַרְתָּךְ. אתה פירשת ממטתך מאה ושלשים שנה ואת מלמד אותנו. מה כתי' בתריה

כה) **וידע אדם עוד את אשתו** (נח).
ר' חנינה בר פפא פתח רבות עשית ה' אלהי נפלאותיך ומחשבותיך אלינו (תהלים מ' ו'). כל נפלאים ומחשבות שחישבת כדי שיהא אדם נזקק לביתו ומה טעמיה וידע אדם עוד את אשתו. מהוא עוד שניתוסף לו תאוה על תאותו. לשעבר אם לא היה אדם רואה אינו מתאוה ועכשו בין רואה ובין שאינו רואה הוא מתאוה. ר' אבא בר יודן בשם ר' אחא רמז לפרגמטוטין ולמפרשי ימים שיהוא נזכרין ובאין במהרה לבתיהם (נט). ותקרא את שמו שת. שהשיתת ממנו העולם (ס).

כו) **ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש.** שהיתה דעתו אנושה ונבערה עצתו ועצת כל בני דורו והתחילו בע"ז בעולם שנ' אז הוחל לקרא בשם ה' נתחללה קריאה בשם ה' לשם ע"ז (סא). ד"א אז הוחל לקרא בשם ה'. הוא החל לקרוא ע"ז בשם המקום. באותה השעה עלה עוקיינוס והציף שלישו שלעולם אמר להן הקב"ה אתם עשיתם מעשה חדש וקראתם לעצמכם אף אני עושה מעשה חדש וקורא לעצמי שנ' הקורא למי הים וישפכם על פני הארץ (עמוס ה' ח'). (סב). תנו רבנן קשה יצרה שלע"ז יותר מיצרה שלעבירה. יצרה שלעבירה לפי הנאתו הוא עושה. אבל יצרה שלע"ז עד שלוקח בניו ובנותיו ושורפן באש לא לעזר ולא להועיל והוא מראה לו שהוא טוב אפילו עד שחובל בעצמו הוא מראה לו טוב שנ' ויתגודדו כמשפטם בחרבות וברמחים עד שפך דם עליהם (מלכים א' י"ח כ"ח). יצרה שלעבירה פעם שומע לו ופעם עומד בפניו. אבל יצרה שלע"ז בכל יום הוא גדול ומתקישה. יצרה שלעבירה אינו עושה אלא בסתר וביחיד. אבל יצרה שלע"ז ברבים ובפרהסיא וכן הוא אומר האינך רואה מה המה עושים בערי יהודה ובחוצות ירושלים (ירמיה ז' י"ז). יצרה שלעבירה אינה אלא על האיש העומד בחמאו אבל אם הזקין ותשש כוחו בטל ממנו. אבל יצרה שלע"ז על הקטנים ועל הגדולים על הנערים ועל הזקינים על הנשים ועל האנשים (סג). ואלמלי עמדו אבותינו והתפללו עליו לא היה העולם יכול לעמוד בו דכת' ויזעקו בקול גדול אל ה' (נחמיה ט' ד'). מאי אמור אמ' רב יהודא בִּיָּא בִּיָּא מיצרא דע"ז הינו דאחרביה למקדשא וקלייה להיכלא וקטלינהו לצדיקיא ואגלינהו לישראל מארעהון ועדין קא מרקיד בינן. כלום יהבתיה ליצר הרע לן אלא לקבל שכר לא הוא בענן ולא אגריה בענן. נפל להו פיתקא מרקיעא אמת. א"ר חנינה שמע מינה

פכ"ב ובביאור הרד"ל שם אות ט"ז ובמה שרמז שם לזוהר בראשית נ"ה ע"א (דפוס קראטאשין). (נח) עי' תנחומא בראשית סי"א ובבי"ק אַת במקום יַת. (נט) עי' פסיקתא דר"כ מ"ג ע"ב ופסיקתא רבתי ס"ז ע"ב וע"ע ב"ר פכ"ג ס"ה. (ס) עי' במדבר רבה פי"ד סי"ב. (סא) מפרש הוחל מלשון חולין ועי' ב"ר פכ"ו ס"ד וע"ע רש"י לפסוק זה. (סב) עי' מכילתא ס"ז ע"ב וספרי פ"א ע"ב וב"ר פכ"ג ס"ז והוחל הוא התחיל וע"ע בת"י לפסוק זה. (סג) צ"ע.

חותמו שלהקב"ה אמת. אותיבו תַעֲנִיתָא תלתא יומי ותלתא לילואתא. מסריה ניהליה להו. אתא כי גּוּרְיָא דנורא מבית קדש הקדשים אמ' להו נביא הינו הוא יצרא דע"ז שנ' ויאמר זאת הרשעה (זכריה ה' ח'). בהדי דתפסי ליה אשתמיט בִּינְתָא מִמְזַיֵּיה ורמא קלא ואזל קליה ארבע מאה פרסי. אמרי היכי נעביד ליה נקטליניה ראמי קלא ומהריב ליה לעלמא אמ' להו. נבייא שדיוה בדודא דאבארא והפיוה לפומיה באבארא דאבארא שאיב קלא שנ' ויאמר זאת הרשעה וישלך אותה אל תוך האיפה וישלך את אבן העופרת אל פיה (שם שם). אמרי הואיל ועת רצון הוא נבעי רחמי על יצרא דעבירה בעי רחמי ואימסר לידיהו אמ' להו חזו דאי קטילתון ליה להוא גוברא כָּלֵי עלמא. חבשוה גביהו תלתה יומי איבעי ביעתא בת יומה להולה בכל ארץ ישראל ולא אשתכח. אמרי היכי נעביד נקטלינהו כלי עלמא נבעי רחמי לפלגא. פלגא מרקיעא לא יהבי. כחילונהי לעיניה ושבקוה. אהני ביה כי היכי דלא מגרי ליה לאיניש בקריביה (סד).

ה

א) **זה ספר תולדות אדם.** אמר ר' יהודה ביר' סימון ראוי היה אדם הראשון שתינתן תורה על ידו. אמר הקב"ה יציר כפי ואיני נותן תורה על ידו. חזר ואמר ומה אם שש מצות שנתתי לו לא היה יכול לעמוד בהן מאתים ושמונה וארבעים מצות עשה. ושליש מאית חמיש וששים מצות לא תעשה על אחת כמה וכמה. הדא היא ויאמר לאדם הן יראת ה' היא חכמה (איוב כ"ח ח'). איני נותנה אלא לתולדותיו שנ' זה ספר תולדות אדם זה ספר התורה לתולדות אדם (א). זה ספר תולדות אדם ב י ו ם ב ר א א ל ה י ם א ד ם. בוא וראה שזה שקול כנגד מעשה בראשית כת' זה תולדות אדם ולהלן הוא אומ' אלה תולדות השמים והארץ בהבראם מה להלן תולדות ברייה ועשייה אף כאן תולדות ברייה ועשייה דכת' ביום ברא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו. ומנין שהראה הקב"ה לאדם הראשון תולדות שהן עתידין לצאת ממנו כאלו הן עומדין ושוהקין לפניו. ר' יהושע בן קרחה או' הרי הוא אומ' גלמי ראו עיניך ועל ספרך כולם יכתבו (תהלים קל"ט י"ו). מכאן שהראה הקב"ה לאדם הראשון חכמי דור דור ורשעי דור ודור וצדיקי דור ודור ומלכי דור ודור ופרנסי דור ודור. יכול הראהו עד שלא עשהו גולם תלמוד לומר גלמי ראו עיניך ועל ספרך כולם יכתבו. ואיזה זה ספרו שלאדם הראשון שנ' זה ספר תולדות אדם (ב).

ג) **ויחי אדם שלשים ומאת שנה.** כל אותן מאה ושלשים שנה שהיה נזוף בהם היה מוליד רוחות ושדין וקופין ולילין וכיון ששב ונתרצה לו הקב"ה הוליד בדמותו וכצלמו וקראו שת שנ' ויולד ב ד מ ו ת ו ו כ צ ל מ ו מכלל שהראשונים אינן כצלמו ולא כדמותו ולא היה בהן צורת אדם האמתית אלא תואר בני אדם בלבד. ונמצאו אדם בצורת בהמה (ג). תנן התם עשרה דורות מאדם עד נח להודיע כמה ארך אפים לפניו שכל הדורות היו מכעיסין לפניו עד שהביא עליהן את מי המבול (ד).

ה) **ויהיו כל ימי אדם אשר חי.** כיון שהגיע קצו שלאדם הראשון ליפטר מן העולם אמר אם אין אני עושה בית מלון לעצמי למטה בארץ עכשו יבואו כל הדורות ויקחו את עצמותי ויעשו אותן ע"ז מה עשה חפר לו בארץ מערות עקלקלות למטה למטה בארץ וקראה מערת המכפלה שהיא כפולה לפני לפנים וצוה וקברו אותו ואת עזרו בתוכה. וכן אברהם יצחק ויעקב נקברו בה הן ועזרם לכך נקראת קרית ארבע שנקברו בה ארבעה זוגות ועליהם הוא אומר יבוא שלום ינוחו על משכבותם (ישעיה נ"ד ב') (ה).

(סד) עי' יומא ס"ט ע"ב ובד"ס שם. ובכי"ק ג ו ר דנורא וכן בכל המקומות נ ב י י א. ה (א) עי' ב"ר פכ"ד ס"ה וקה"ר ג' פסוק י"א. (ב) עי' אדר"נ נו"א פל"א ונו"ב פ"ח ובנ"ש בהערות אות י"ב ובפרט בב"ר פכ"ד ס"ב ובנ"ש. ובכי"ק ש א ד ם שקול. (ג) עי' עירובין י"ח ע"ב ותנחומא מהרש"ב ח"א י' ע"ב. וע"ע מו"נ ח"א פ"ז. (ד) עי' אבות פ"ה מ"א. (ה) עי' פדר"א פ"כ.

כב) **ויתהלך חנוך את האלהים.** כל השביעים חביבין. למעלה הרקיע השביעי חביב. בארצות השביעית חביבה. בדורות השביעי חביב. אדם שת אנוש קינן מהללאל ירד חנוך ויתהלך חנוך את האלהים. באבות השביעי חביב אברהם יצחק ויעקב לוי קהת עמרם משה ומשה עלה אל האלהים (שמות י״ט ג׳) (ו). ואיננו כי לקח אותו אלהים. תאנא שלשה עלו ושימשו במרום ואלו הן חנוך ומשה ואליהו. חנוך דכת׳ כי לקח אותו אלהים. משה דכת׳ ויעל משה מערבות מואב ולא ידע איש את קבורתו (דברים ל״ד א׳). אליהו דכת׳ ויעל אליהו בסערה השמים (מלכי׳ ב׳ ב׳ י״א). ולא אלו בלבד אלא כל הצדיקים הן עולין ומשמשין במרום שנ׳ ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה (זכריה ג׳ ז׳) וילמד סתום מן המפורש (ז).

כח) **ויחי למך שתים ושמנים שנה ומאת שנה ויולד בן.** מהו בן שממנו נבנה העולם (ח).

כט) **ויקרא את שמו נח לאמור זה ינחמנו.** ר׳ יוחנן וריש לק״ש אמרי לא השם הוא המדרש ולא המדרש הוא השם. לא הוה צריך קרא למימר אלא נחם זה ינחמנו. או נח זה יניחנו. וכי מנין היה יודע למך שאמר זה ינחמנו ממעשינו וכי נביא היה. אמ׳ ר׳ שמעון בן יהוצדק למודים היו שבשעה שאמר הקב״ה לאדם ארורה האדמה בעבורך בעצבון תאכלנה. אמר לפניו רבונו שלעולם עד מתי. אמר לו עד שיולד אדם מהול כיון שנולד נח מהול מיד ידע למך ואמר זה ינחמנו ממעשינו. מהוא ממעשינו. אמר רב חסדא קודם שיבוא נח לעולם היו זורעין חטים ויוצא קוצים. שעורים ויוצא דרדרים. וכיון שבא נח לעולם חזר עולם ליישובו והן זורעין חטים וקוצרין חטים. שעורים וקוצרין שעורים לכך נאמר ממעשינו. ולא עוד אלא עד שלא נולד נח היו עושין מלאכה בידיהן וכיון שנולד נח התקין להם מחרישות ומגלות וקרדומות וכל כלי מלאכה לכך נאמ׳ ומעצבון ידינו (ט).

לב) **ויהי נח בן חמש מאות שנה ויולד.** וכי מפני מה לא הוליד אלא עד חמש מאות שנה כדי שלא ירבו בניו ויתערבו בדור המבול ואם יאבדו במבול נמצא מצטער עליהן לכך נתמעט זרעו קודם המבול. אבל לאחר המבול פרה ורבה ומילא את העולם ועליו הכת׳ אומ׳ בקום רשעים יסתר אדם ובאבדם ירבו צדיקים (משלי כ״ח כח). א״ר שמלאי בכל מקום שאתה מוצא זנות אנדרומסיה באה לעולם והורג את היפים ואת הרעים (י).

ו.

א) **ויהי כי החל אדם לרב על פני האדמה ובנות ילדו להם.** ר׳ יוחנן אמר רוביא באה לעולם. ר׳ שמעון בן לקיש מריבה באה לעולם. אמר לו ר׳ רשב״ל לר׳ יוחנן לדידך דאמרת רוביא באה לעולם. מפני מה לא נכפלו בנותיו שלאיוב אמר ליה אע״פ שלא נכפלו בשמות ביופי נכפלו שנא׳ ויהי לו שבעה בנים ושלש בנות ולא נמצא נשים יפות כבנות איוב ויקרא שם האחת ימימה. (איוב מ״ב י״ג ט״ו וי״ד). ימימה שהיתה דומה לים. קציעה (שם) שריחה נודף כקציעה. קרן הפוך (שם) דבי ר׳ שילא אמרי שדומה לקרנא דקרוש. מַהְכוּ עלה במערבא קרנא דקרוש לקותא היא אלא אמר רב חסדא ככורכמא דרשקא במיניה (א).

ב) **ויראו בני אלהים את בנות האדם.** ר׳ או׳ המלאכים שנפלו ממקום קדושתן ראו בנות האדם בנות דורו שלקין שהן מהלכות

(ו) עי׳ ויקרא רבה פכ״ט סי״א ופסיקתא דר״כ קנ״ה ע״א ובנ״ש בהערות. (ז) צ״ע ועי׳ ספרי קמ״ט ע״ב וסוטה ט׳ ע״ב בענין משה וע״ע תוספות יבמות ט״ז ע״ב ד״ה פסוק. (ח) עי׳ תנחומא בראשית סי״א וע״ע לקח טוב בראשית ט״ז ע״ב ובהערות שם אות ח׳ ובעץ יוסף שם בתנחומא. (ט) הדברים כאן נראים כמורכבים מב״ר פ״כה ס״ב ותנחומא בראשית סי״א ע״ש ועי׳ ידי משה בב״ר שם. (י) צ״ע ועי׳ ב״ר פכ״ו ס״ב ועל מאמר ר׳ שמלאי עי׳ ב״ר שם ס״ה ובנ״ש על סוף המאמר וע״ע בערוך ערך אנדרומיאה שגורס ג״כ יפים וטובים. ובכת״י א׳ והורגת. ו (א) עי׳ ב״ב ט״ז ע״ב ובד״ס שם. והגהתי דרשקא (במקום דשקא ע״פ כת״י א׳ וב׳). נכפלו ביופי וכו׳ ככורפמא דישקא במיניה.

נלויות בשר ערוה והן מכחלות עיניהן כיונות ותעו אחריהן ולקחו להן נשים שאינן הגונות להן שנ' ויראו בני אלהים את בנות האדם. ר' יהושע בן קרחה אומ' המלאכים אש. וכי אש נכנסת בגופו שלאדם ואינה שורפתו. אלא מכאן אתה למד שמשעה שנפלו ממקום קדושתן נעשה כוחן וקומתן כבני אדם ולבש בישרם גוש עפר ונדמו להם (ב). כי טבת הנה. אמר ר' יודן טבת כת' משהיו מטיבין אותה לבעלה היה גדול נכנס ובועל תחלה הדא היא דכת' כי טבת הנה. ויקחו להם נשים אף נשי האנשים היו לוקחין (ג). מכל אשר בחרו. מכאן שהלכו אחר גלגל עיניהן שהוא דומה לים ונלקו במים (ד).

ג) **ויאמר ה' לא ידון רוחי.** אמר ר' חייא בר אבא מאי לא ידון איני ממלא רוחי בהן בשעה שאני ממלא רוחי באדם לפי שבעולם הזה היא נבזקת באחד מאבריו שלאדם אבל לעתיד לבא היא נבזקת בכל הגוף הדא היא דכת' ואת רוחי אתן בקרבכם (יחזקאל ל"ו כ"ז). ד"א לא ידון רוחי ר' יהודה בן בתירה אומר לא היין ולא נידונין שנ' לא ידון רוחי לא רוח ולא דין. ד"א לא ידון רוחי. רוחן אין חוזרת לנדנה. ר' מנחם ביר' יוסי אומר אפילו בשעה שהקב"ה מחזיר נשמות לפגרים מתים הן נשמתן קשה להן כגיהנם שנ' תהרו חשש תלדו קש רוחכם אש תאכלכם (ישעיה ל"ג י"א) (ה). בשגם הוא בשר אמר הקב"ה הריני משַׁגְּמָן בייסורין. את האמי הדלת הזה מי מעמידה. שוגמין שבה (ו). והיו ימיו מאה ועשרים. נתן להם ארכא מאה ועשרים שנה כנגד שנותיו שלמשה שמא יעשו תשובה ולא עשו (ז).

ד) **הנפילים היו בארץ.** הנפלים כת' אותן שנפלו ממקום קדושתן (ח). וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם. שהיו באין אליהן שלא בדרך אישות (ט). וילדו להם. שהיו מולידין שלא כטבעו שלעולם ששה ששה בכרס אחת ויוצאין ומהלכין על רגליהן מיד דכתי' ישלחו כצאן עויליהם וילדיהם ירקדון (איוב כ"א י"א) (י). המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם. שהשיאו שם רע לעצמן (יא). המה הגבורים. תניא ארבעה כל זמן שמזקינין הן מוסיפין כוח ואלו הן הנשר והדג והתנין ואנשי דור המבול ובשביל חטאתיהם מנעו טובה מן העולם (יב). כדתניא אמר ר' ברכיה מאי דכתי' מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל הדש תחת השמש (קהלת א' ט'). ארבע ועשרים מדות טובות היו בעולם וכולן גרמו העונות וביטלום. ועתיד הקב"ה להחזירן לישראל באחרית הימים. ואלו הן. הדמות והקומה וגן עדן ועין החיים והגבורה והשנים ורוב בנים והשלום ולשון הקודש והעושר והפירות והמן והבאר ועמוד האש ועמוד הענן ושם המפורש והשכינה והשמחה וגיהון וסנהדרין ומלכות בית דוד וכהונה גדולה והמקדש ורוח הקודש ולא נשתייר מכולן אלא תורה וגמילות חסדים שנ' יהי חסדך ה' עלינו (תהלים ל"ג כ"א) (יג). ומי ביטלן. ארבעה ביטלן אדם הראשון. הדמות והקומה וגן עדן ועין החיים. הדמות דכת' בצלם אלהים ברא אותו (בראשית א' כ"ז). וכשחטא ניטל זיוו ממנו ונמשל כבהמה שנ' [אדם ביקר בל ילין] נמשל כבהמות נדמו (תהלים מ"ט י"ג). ועתיד הקב"ה להחזירה לישראל דכת' ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם (יחזקאל לד לא).

(ב) עי' פדר"א פכ"ב. ובכי"ק והיו מוכחלות. (ג) עי' ב"ר פכ"ו ס"ה. (ד) עי' סנהדרין ק"ח ע"א. (ה) עי' ב"ר פכ"ו ס"ו על דרשת ר' חייא בר אבא וע"ע סנהדרין ק"ח ע"א ובירושלמי שם כ"ט ע"ב ותוספתא שם פי"ג על הדרשות האחרות. ובכת"י ג' ויאמר ה' לא ידון רוחי א"ר אחא וכו' ר"י בן בתירה וכו' לא דין ולא רוח לא רוח ולא דין ד"א ר' מנחם ב"ר יוסי אומר רוחן אין חוזרת לנדנה אפילו בשעה שהקב"ה מחזיר נשמות לפגרים וכו'. (ו) עי' ב"ר שם. (ז) עי' ב"ר שם ס"ז וע"ע בת"י ובל"ט לפסוק זה. וע"ע לקמן ריש פ' נח הערה ל"ג. (ח) עי' פדר"א פכ"א. (ט) עי' ירושלמי יבמות ז' ע"ב במאמר ר"י בן פזי שם וע"ע ב"ר פל"ב ס"ב. ופדר"א פכ"ב. (י) עי' פדר"א שם. (יא) צ"ע ועי' לשון כזה בכתובות ע"ב ע"א. (יב) עי' בעד ג' הראשונים בשבת ע"ז ע"א וע"ז ל' ע"ב וע"ע לקמן גבי ד' דבטלו דור המבול. (יג) נראה דיש להשלים כאן ע"פ פרקא דרה"ק המלות „ואין העולם מתקיים אלא על חסדו של מקום" ובכת"י ג' והשלום ליתא ובכת"י א הסידור והשכינה ושם המפורש.

ואומ׳ והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע (דניאל י״ב ג׳). והקומה שנ׳ אחור וקדם צרתני (תהלים קל״ט ה׳). מלמד שהיתה קומתו שלאדם הראשון ממזרח למערב. וכיון שחטא קיצר קומתו שנ׳ ותשת עלי כפכה (שם שם) ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ ואולך אתכם קוממיות (ויקרא כ״ו י״ד). ואומ׳ אשר בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם בנותינו כזוית מחוטבות תבנית היכל (תהלים קמ״ד י״ב). גן עדן דכת׳ ויניחהו בגן עדן (בראשית ב׳ ט״ו). וכשחטא וישלחהו ה׳ אלהים מגן עדן (שם ג׳ כ״ג). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל שנ׳ כי ניחם ה׳ ציון ניחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה׳ (ישעיה נ״א ג׳). עץ החיים דכת׳ ועץ החיים בתוך הגן (בראשי׳ ב׳ ט׳). וכשחטאו ניטל ממנו דכת׳ ולקח גם מעץ החיים (שם ג׳ כ״ב). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל דכת׳ והיה ביום ההיא יצאו מים חיים מירושלים (זכרי׳ יד ח׳). ואומ׳ ועל הנחל יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל לא יבול עלהו ולא יתום פריו לחדשיו יבכר כי מימיו מן המקדש המה יוצאים והיה פריו למאכל ועליהו לתרופה (יחזקאל מ״ז י״ב). ארבעה ביטלו אותן דור המבול. הגבורה והשנים ורוב בנים והשלום. הגבורה שנא׳ הנפילים היו בארץ בימים ההם וגו׳ (בראשית ו׳ ד׳). וכשחטאו ניטלה מהן דכת׳ וימח את כל היקום (שם ז׳ כ״ג). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ וקויי ה׳ יחליפו כח (ישעיה מ׳ ל״א). ואומ׳ המשביע בטוב עדיך תתחדש כנשר נעוריכי (תהלים ק״ג ו׳). רוב שנים דכת׳ ויהיו כל ימי אדם אשר חי תשע מאות שנה ושלשים שנה (בראשית ה׳ ה׳). וכשחטאו אמר הקב״ה והיו ימיו מאה ועשרים שנה (שם ו׳ ג׳). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ לא יבנו ואחר ישב לא יטעו ואחר יאכל כי כימי העץ ימי עמי ומעשי ידיהם יבלו בחירי (ישעי׳ ס״ה כ״ב). רוב בנים דכתי׳ זרעכם נכון לפניהם עמם וצאצאיהם לעיניהם (איוב כ״א ח׳). וכשחטאו ויגוע כל בשר (בראשית ז׳ כ״א). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ ויהי כחול זרעך וצאצאי מעיך כמעותיו (ישעיה מ״ח י״ח). והשלום דכת׳ בתיהם שלום מפחד ולא שבט אלוה עליהם (איוב כ״א ט׳). בתיהם שלום מן המזיקים. ולא שבט אלוה עליהם מן הייסורין. וכשחטאו ניטל מהן ונידונו בחמת יסורין שנ׳ כי חמה עונות חרב למען תדעון שדון (איוב י״ט כ״ט). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל שנ׳ הנני נוטה אליה כנהר שלום (ישעיה ס״ו י״ב). אחת ביטלו אותה דור הפלגה והיא לשון הקדש דכת׳ ויהי כל הארץ שפה אחת (בראשית י״א א׳). וכשחטאו בלבלן הקב״ה דכת׳ כי שם בלל ה׳ שפת כל הארץ (שם ט׳). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה (צפניה ג׳ ט׳). שתים ביטלו הסדומיין העושר והפירות. העושר דכתי׳ מקום ספיר אבניה עפרות זהב לה (איוב כ״ח ו׳). וכשחטאו ניטל מהן ועליהן נאמ׳ לא נאוה לכסיל תענוג (משלי י״ט י׳). ועתיד הקב״ה להחזירן לישראל דכת׳ ויסדתיך בספירים (ישעיה נ״ד י״א). והפירות דכתיב וישא לוט את עיניו וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה וגו׳ כגן ה׳ כארץ מצרים (בראשית י״ג י׳). ואומ׳ ארץ ממנה יצא לחם (איוב כ״ח ה׳). וכשחטאו נהפכה לאש וגפרית דכת׳ ויהפוך את הערים האל (בראשית י״ט כ״ה). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ יהי פסת בר בארץ (תהלים ע״ב ט״ז). ואמ׳ ר׳ אליעזר עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת. ששה ביטלו אותן דור המדבר המן והבאר ועמוד האש ועמוד הענן ושם המפורש והשכינה שהיתה מהלכת ביניהן. המן דכת׳ וילקטו אותו בבקר בבקר (שמות ט״ז כ״א). וניטל מהן דכת׳ וישבת המן ממחרת (יהושע ה׳ י״ב). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל דכת׳ ואכלתם אכול ושבוע והללתם את שם ה׳ אלהיכם. (יואל ב׳ כ״ו). ואומ׳ למען יראו את הלחם אשר האכלתי אתכם במדבר (שמות ט״ז ל״ב). והבאר היו ישראל עומדין עליה שנים עשר שבטים ואומרין שירה שנא׳ אז ישיר ישראל את השירה הזאת עלי באר ענו לה (במדבר י״א כ״ח). וכל אחד ואחד מושך במטה שלו עד פתח ביתו והיו נוטעין נטיעות על פתחי בתיהן והיא משקה אותן שנ׳ לא חסרת דבר (דברים ב׳ ז׳). וניטלה מהן דכת׳ ואדיריהם שלחו צעיריהם למים שבו כליהם ריקם (ירמיה כ״ד ג׳). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס

והגבעות תלכנה חלב וכל אפיקי יהודה ילכו מים ומעין מבית ה׳ יצא והשקה את נחל השטים (יואל ד׳ י״ח). וכן עמוד האש היה הולך לפניהם ומכה נחשים ועקרבים וקוצים והיה מאיר לכל המחנה בלילה שנ׳ ואש תהיה לילה בו (שמות מ׳ ל״ז). ואומ׳ לא ימיש עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה לפני העם (שם י״ג כ״ב). וניטל מהן דכת׳ במחשכים הושיבני (איכה ג׳ ו׳). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל דכת׳ ואני אהיה לה נאום ה׳ חומת אש סביב (זכריה ב׳ ט׳). ואומ׳ והיה לך ה׳ לאור עולם (ישעיה ס׳ י״ט). וכן עמוד הענן שהיה מקיף להם מימינם ומשמאלם ועל פניהם ומאחוריהם ומלמעלה ומלמטה שנ׳ וענן ה׳ עליהם יומם (במדבר י׳ ל״ד). וניטל מהן שנ׳ איכה יעיב באפו (איכה ב׳ א׳). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל דכת׳ וברא ה׳ על כל מכון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם (ישעיה ד׳ ה׳). ותניא שלשה היו בזכות שלשה. עמוד הענן בזכות אהרן. והבאר בזכות מרים. והמן בזכות משה. וכשמת משה נסתלקו כולן. ושם המפורש דכת׳ וראו כל עמי הארץ כי שם ה׳ נקרא עליך (דברים כ״ח י׳). ואומ׳ ועטרת תפארת בראשך (יחזקאל ט״ז י״ב). זה שם המפורש שהיה עמהן. וכשחטאו ניטל מהן דכת׳ ויתנצלו בני ישראל את עדים (שמות ל״ג ו׳). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל דכת׳ חי אני נאם ה׳ כי כלם כעדי תלבשי (ישעיה מ״ט י״ח). וכן השכינה שהיו רואין אותה בכל יום שנ׳ וראה כל העם את עמוד הענן עומד פתח האהל (שמות ל״ג י׳). ונסתלק מהן והענן סר מעל האהל (במדבר י״ב י׳). ואומ׳ ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא (דברים ל״א י״ח). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ כי עין בעין יראו בשוב ה׳ ציון (ישעיה נ״ב ח׳). ויש אומרין אף תקיעת שופר שהיתה במדבר דכת׳ ויהי קול השופר הולך וחזק מאוד (שמות י״ט י״ט). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול (ישעיה כ״ז י״ג). אחת ביטלו אותה עשרת השבטים והיא השמחה והטובה דכת׳ וילכו לאהליהם שמחים וטובי לב (מלכים א׳ ח׳ ט״ו).

שלא היה בהן לא ינון ולא אנחה ולא ספק עבירה ולא ספק דוה ונסתלקה מהן דכת׳ והשבתי מערי יהודה ומחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה (ירמיה ז׳ ל״ד). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל דכת׳ ופדויי ה׳ ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם (ישעיה ל״ה י׳ ונ״א י״א). ששה בטלו מירושלים גיחון וסנהדרין ומלכי בית דוד וכהונה גדולה והמקדש ורוח הקודש. גיחון היה יוצא מירושלים ומשקה את כל הארץ וצפה יחזקיהו ברוח הקודש שבית המקדש הרב וישראל גולין אם גיחון במקומו יהיו כל מלכיות מתכתשות על ירושלים ומהזיקין בה ומרחיקין את ישראל ממנה. לכך עמד וסתם אותו שנ׳ והוא יחזקיהו סתם את מוצאי מימי גיחון העליון (דברי הימים ב׳ ל״ב ל׳). ועתיד הקב״ה להחזירו לישראל שנ׳ ומעין מבית ה׳ יצא (יואל ד׳ י״ח). סנהדרין שהיו דנין את כל דבר קשה בישראל ונסתלקו וגלו לעשרה מקומות וסופן לטבריה. ועתיד הקב״ה להחזירן שנ׳ ואשיבה שפטיך כבראשונה (ישעיה א׳ כ״ו. וכן מלכות בית דוד שבטלה עתיד הקב״ה להחזירה שנ׳ ואשיבה שפטיך כבראשונה. ונאמ׳ ביום ההוא אקים את סוכת דוד הנופלת (עמוס ט׳ י״א). וכהונה גדולה שבטלה בעונותינו עתיד הקב״ה להחזירה שנ׳ והכהנים הלוים בני צדוק המה יבאו אל מקדשי (יחזקאל מ״ד ט״ז). ואומ׳ ואתם כהני ה׳ תקראו (ישעיה ס״א ו׳). ירושלים והמקדש. כיון שחטאו ישראל חרבו ונשתוממו שנ׳ ערי קדשך היו מדבר (ישעיה ס״ד ט׳). ואומ׳ בית קדשינו ותפארתינו אשר הללוך אבותינו היה לשריפת אש (שם י׳). ועתיד הקב״ה להחזירן על מליאתן שנ׳ ונבנתה עיר על תלה וארמון על משפטו ישב (ירמיה ל׳ י״ח). ואומ׳ שבתי לירושלים ברחמים ביתי יבנה בה (זכריה א׳ ט״ז). כן יאמר בעל הרחמים. רוח הקדש דכת׳ ואקים מבניכם לנביאים (עמוס ב׳ י״א). וכיון שחטאו נסתלקה מהן שנ׳ גם נביאיה לא מצאו חזון מה׳ (איכה ב׳ ט׳). ועתיד הקב״ה להחזירה לישראל שנ׳ והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנתיכם (יואל ג׳ א׳) (יד).

(יד) עי׳ בעד כל הענין בפרקא דרבינו הקדוש הוצאת ר״ש שענבלום מ״ג ע״ב ושם לא מני רק כ״ב וע׳ בסידור של מידות טובות בספר כבוד חופה לר׳ חיים מאיר הורוויץ בשינוים. וע״ע מכילתא נ״ח ע״ב וב״ר פי״ב אות ו׳ ותנחומא

ה) וירא ה׳ כי רבה רעת האדם בארץ. זהש״ה כי יש אדם שעמלו בחכמה ובדעת ובכשרון. ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו גם זה הבל ורעה רבה (קהלת ב׳ כ״א). כי יש אדם. זה הקב״ה אמ׳ ר׳ יודן גדול כוחן שלנביאים שמדמין צורה ליוצרה הדא [היא דכת׳] ואשמע קול אדם בין אולי (דניאל ח׳ ט״ז). אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ סימן אית קרא דמהוור מניה ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם (יחזקאל א׳ כ״ו). שעמלו בחכמה: ה׳ בחכמה יסד ארץ (משלי ג׳ י״ט). ובדעת: בדעתו תהומות נבקעו (שם כ׳). ובכשרון. ר׳ ברכיה ור׳ סימון בשם ר׳ לוי לא בעמל ולא ביגיעה ברא הקב״ה את העולם אלא במאמר שנ׳ בדבר ה׳ שמים נעשו (תהלים ל״ג ה׳). ולאדם שלא עמל בו יתננו הלקו. זה דור אנוש ודור המבול. גם זה הבל ורעה רבה: וירא ה׳ כי רבה רעת האדם בארץ (בראשית ו׳ ה׳) (טו). אמ׳ ר׳ נחמני שהיו מדבקין מטותיהן ומחליפין נשיהם זה לזה (טז). אמ׳ ר׳ אליעזר שהיו מורידין חמה ולבנה ועושין בהם כשפים שנ׳ המה היו במורדי אור (איוב כ״ד י״ג). אל תקרא במורדי אור אלא במורידי אור (יז). וכל יצר מחשבות לבו. שהשליטו עליהן יצר רע והלכו אחר מחשבתו (יח). רק רע כל היום. תאנא אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש הוא שטן הוא יצר רע הוא מלאך המות. הוא שטן דכת׳ ויצא השטן מאת פני ה׳ ויך את איוב בשחין רע (איוב ב׳ ז׳). הוא יצר רע דכת׳ כי יצר לב האדם רע מנעוריו (בראשית ח׳ כ״א). הוא מלאך המות כת׳ הכא וכל יצר מחשבת לבו רק רע. וכת׳ התם רק אליו אל תשלח ידך (איוב א׳ י״ב). ואומ׳ רק את נפשו שמור (שם ב׳ ו׳) (יט).

ו) וינחם ה׳ כי עשה את האדם בארץ. ר׳ יהודה אומר שהיה הקב״ה תוהה ואומ׳ אדם זה בראתי אותו מן הארץ והוא עושה כן. אלו בראתיו מן השמים היה מחריבה. ר׳ נחמיה אומ׳ אין לשון וינחם אלא לשון תנחומין נתנחם הקב״ה שברא אדם בארץ ולא בראו בשמים. ר׳ אומ׳ אמר הקב״ה אני הוא שנתתי שאור בעיסה שאלולי יצר הרע שבראתי בו לא עשה כלום שנ׳ כי יצר לב האדם רע מנעוריו (בראשית ח׳ כ״א) (כ). ויתעצב אל לבו. למה הדבר דומה למלך שבנה פלטין על ידי אַרְדִיכַל ראה אותה ולא ערבת לו. על מי לו להתרעם על ארדיכל הא אם בנה אותה היא על ידי עצמו ולא ערבה לו על מי לו להתרעם על לבו כך הקב״ה ברא עולמו בדעתו ובמחשבת לבו ועמדו וקלקלו מה עשה ויתעצב אל לבו (כא). ד״א ויתעצב אל לבו מלמ׳ שנתנחם הקב״ה על שברא אדם לפי שהמרוהו בניו והעציבוהו כמה דאת אמ׳ יעציבוהו בישימון (תהלים ע״ח מ׳) (כב). ד״א ויתעצב אל לבו כעס עליהן הקב״ה בלבו ולא גילה להן לא על ידי נביא ולא על ידי שליה כמא דאת אמ׳ ויאמר ה׳ אל לבו. בלבו אמ׳ לא לאחרים (כג).

ז) ויאמר ה׳ אמחה את האדם אשר בראתי. ר׳ יודן אומר אין הקב״ה פורע מן האומה עד שהוא קורא אֲנָאלְגִין שלה מלמעלה ואחר כך פורע ממנה הדא היא דכת׳ לכן יכיר מעבדיהם והפך לילה וידכאו (איוב ל״ד כ״ה) (כד). לכך ויאמר ה׳ אמחה. אמר ר׳ יוחנן למה הדבר דומה למלך שהיה לו כרם והיה נוטע בו כל אילני מאכלות מסרו לאריס להשביחו והיה אותו אריס עצל לא דיו שלא עשה בו מלאכה אלא שהחריבו. אמ׳ המלך

ס״ו ותנחומא מהרש״ב ח״א ז׳ ע״א ובנ״ש ושמות רבה פט״ז סכ״ו. ועל יתר פרטי הדברים עי׳ בהוספה בסוף הספר. (טו) עי׳ ב״ר פכ״ז ס״א ובנ״ש. (טז) צ״ע ועי׳ שבת ס״ב ע״ב כזה גבי עשרת השבטים. ועי׳ בתדא״ר פל״א ובתדא״ז פ״י שנראה קצת שהיתה לפני המסדר אגדה כזאת. (יז) עי׳ תנחומא בראשית ס׳ י״ב ונראה יותר שבעל המדרש הגדול היה לפניו כן בפדר״א פכ״ב. (יח) צ״ע. (יט) עי׳ בבא בתרא ט״ז ע״א ובד״ס שם. (כ) עי׳ ב״ר פכ״ז ס״ד וצ״ע ודברי רבי מסכימים עם דברי ר׳ איבו או ר׳ אבוהו ועי״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ט״ז ע״ב. (כא) עי׳ ב״ר שם ועי״ע שם פ״ח ס״ג. ובכת״י א׳ מן ארדיכל א׳ עד ארדיכל ב׳ חסר. (כב) צ״ע. (כג) עי׳ מו״נ ח״א פכ״ט ורמב״ן לפסוק זה. (כד) עי׳ ב״ר פכ״ח ס״א ע״ש. ועי״ע בערוך ערך אולוגלגין.

אני מסרתי כרמי לזה להשביחו או להפסידו. מה עשה המלך הצית בו את האור. כך הקב"ה ברא עולמו וברא בו כל מיני תענוג ומסרו ביד אדם ליהנות בו ולהשביחו עמדו אנשי דור המבול והכעיסו והשחיתו וכפרו ואמרו מה שדי כי נעבדנו (איוב כ"א ט"ו). מיד אמ' הקב"ה אמחה את האדם (כה). מ א ד ם ע ד ב ה מ ה ע ד ר מ ש ו ע ד ע ו ף ה ש מ י ם. אדם תחלה לפורענות לפי שהתחיל בעבירה תחלה התחילה בו פורענות ואחר כך עד בהמה עד רמש (כו). אמ' ריש לקיש אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבון העולמים אם אדם חטא בהמה והיה מה חטאו. תאנא משום ר' יהושע בן קרחה מישל למלך שעשה חופה לבנו ותלה בה כל מיני שבח וכל צרכי חופה התקין בה. בשעת כניסתו לחופה מת בנו עמד ובלבל את החופה ואיבד את הכל. אמרו לו עבדיו אדוני המלך אם הבן מת חופה למה בלבלתה. אמ' להם כלום עשיתי אלא בשביל בני. עכשיו מת בני חופה למה לי. כך אמ' הקב"ה לא בראתי כל שבים ושביבשה אלא בשביל אדם. עכשו שמת אדם בהמה היה ועוף למה לי. מת אדם ימותו כולם [היה אדם יהיו כולם] (כז). וכן את מוצא כשזכר הקב"ה את נח לא זכרו לבדו אלא ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתבה (בראשית ח' א'). ועליהם הכת' אומ' צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה אדם ובהמה תושיע ה' (תהלים ל"ו ז'). ר' יהודה ביר' סימון אומ' רוב צדקות עשה הקב"ה עם דור המבול שהשפיע [להם] טובה עד בלי די. זרעם נכון לפניהם עמם (איוב כ"א ח') ישלחו כצאן עויליהם (שם י"א). בתיהם שלום מפחד (שם ט'). ומרוב הטובה מרדו בו ויאמרו לאל סור ממנו (שם י"ד). ומה היה ענשן משפטיך תהום רבה (תהלים ל"ו ז'). דקדק עליהן מדת הדין עד תהום רבה. אבל נח שהיה צדיק מצא חן בעיני ה' וזכה לעצמו והשאיר לו הקב"ה מכל מיני בהמה והיה ועוף ורמש כדי ליהנות בהן ולהיות זרען על פני הארץ הדא היא אדם ובהמה תושיע ה' (שם) (כח). ד"א צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה. ר' יהושע בן לוי סליק לרומי וראה שם עמודים שלשיש מכורכין בקיטָוית בישרב שלא יפקעו ובצנה שלא יקרשו וראה שם עני אחד מהצלת קנים מתהתיו ומחצלת קנים מעל גביו. על העמודים קרא צדקתך כהררי אל אמ' הין דאת יהיב ליה את משפע ליה. ועל העני קרא משפטיך תהום רבה אמ' הין דאת מחי ליה את מדקדק ליה: ד"א צדקתך כהררי אל מה ההרים הללו אין להן סוף כך אין סוף למתן שכרן שלצדיקים. משפטיך תהום רבה. מה התהום הזה אין לו חקר כך אין חקר לפורענותן שלרשעים לעתיד לבוא: ד"א צדקתך כהררי אל מה ההרים האלו גלויים כך מעשיהן שלצדיקים גלויים [כד"א] ייראוך עם שמש (תהלים ע"ב ה'). משפטיך תהום רבה מה תהום הזה טמון כך מעשיהן שלרשעים טמונין והיה במחשך מעשיהם (ישעיה כ"ט ט"ו): ד"א צדקתך כהררי אל מה ההרים הללו נזרעין ועושין פירות כך מעשיהן של צדיקים עושין פירות דכת' אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו (ישעיה ג' י'). משפטיך תהום רבה. מה התהום לא נזרע ולא עושה פירות כך מעשיהן שלרשעים אינן עושין פירות שנ' אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו (שם). אדם ובהמה תושיע ה' אלכסנדרוס מקדון אזל לגבי מלכא קציא לאחורי הרי השך. אזל לחדא מדינתא ושמה נַרְטְגִינָא (כט) והוה (ל) כולה נשיא. נפקין קדמוהי אמרין ליה אם את עביד עימן קרבא ונצח לן שמך מתקרי בעלמא דמחוזא דנשיא אחריבת. ואם אנן עבדין עמך קרבא ונצחין לך שמך נפיק בעלמא דנשיא עבדין עמך קרבא ונצחין לך. ותוב לית את קאם קדם מלכו (לא). מדנפק כתב על תַרַע

(כה) צ"ע ואולי היה כן לפני בעל מה"ג במדרש איוב הנאבד. (כו) עי' מכילתא בא ד' ע"ב ובב"ר פ"נ ס"ח ובנ"ש. (כז) עי' סנהדרין ק"ח ע"א ע"ש. (כח) עי' סנהדרין ק"ח ע"א בענין הצלחת דור המבול וע"ע על דרשת ר"י ב"ר סימון בויקרא רבה פכ"ז ס"א ובב"ר פל"ג ס"ו ופסיקתא דר"כ ע"ג ע"ב ותנחומא מהרש"ב ח"א י"ז ע"א ובנ"ש ע"ש. (כט) בכת"י א' טרטגיניא • (ל) בב' כת"י והות. (לא) כן הוא בכי"ק ובכת"מ כתוב שמך מתקרי וכו' שמך מתקרי בעלמא ונפיק וכו' קדם מלב ובכת"י א' חסר מן ונצחין לך עד ותוב.

פַּיְלֵי אנא אלכסנדרוס מקדון כי מלך שטי (לב) הֲוֵית עד דאתית לגרטנינא מדינתא ויליפת עיצא מנשיא. אזל לחדא מדינתא אוחרי ושמה אפירקי (לג). נפקון קדמוהי בחזורין דדהב וברמונין דדהב [ובלחים דדהב] אמ׳ להון ומא דהבא מתאכיל בארעכון. אמרון ליה ועל דלא הוה לך כין בארעך אתיתא לגבן. אמ׳ להון לא עותריכון אתית למחמי אלא דינכון אתית למחמי. עד דיאתיב תמן אתון תרין גוברין לדינא קדם מלכא חד אמ׳ אנא הורבתא זבינית מן הדין גוברא ונרפתה ואשכחית בה סימא ואמרית ליה סב סימתך. הורבתא זבינית סימא לא זבינית. והורנא אמ׳ אנא כד זבינית להדין גוברא הורבתא וכל דאית בה זבינית ליה. קרא מלכא להד מינהון אמ׳ ליה אית לך בר דכר אמ׳ ליה אין. קרא לחורנא אמ׳ אית לך ברת נוקבא אמ׳ ליה אין (לד). אמר להון אזלון אינסבין דין לדין וסימתא סלקא לתרויהון. שרי אלכסנדרוס מקדון תמה אמ׳ ליה למא את מתמה לא דנית טבות אמ׳ ליה אין. אמ׳ ליה אלו הוה הדין דינא בארעכון היך הויתון עבדין ביה אמ׳ מרים רישיה דדין ורישיה דדין וסימתא סלקא למלכותא. אמ׳ ליה ושמשא דנהא עליכון אמ׳ ליה אין. ומטרא נחית עליכון אמ׳ ליה אין. ואית בעיר דקיק בארעכון אמ׳ ליה אין. אמ׳ ליה זיל תיפוח רוחיה דההוא גוברא. בזכות בעירא דקיקא שמשא דנהא עליכון ובזכות בעירא דקיקא מטרא נחית עליכון. ובזכות בעירא דקיקא אתון משתיזבין הרא היא דכת׳ אדם ובהמה תושיע ה׳ אדם עם בהמה תושיע ה׳. אדם בזכות בהמה תושיע ה׳ (לה).

ח) **ונח מצא חן בעיני ה׳.** עליו הכת׳ אומ׳ ימלט אי נקי (איוב כ״ב ל׳) אמ׳ ר׳ הנינה אין תתיה. אונקיה אחת היתה ביד נח והיא הכריעתו לזכות הדא היא דכת׳ תמים היה בדורותיו. בדורותיו ולא בדורות אחרים (לו). והלא דברים קל והומר ומה אם נח שלא היה בידו אלא אונקיה אחת ניצל בזכותה. בני אברהם יצחק ויעקב העוסקים בתורה ובמצוות ובגמילות חסדים ובצדקות כהררי אל על אחת כמה וכמה שינצלו בהן וכן הוא אומ׳ כה אמר ה׳ שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבוא וצדקתי להגלות (ישעיה נ״ו א׳). ואומ׳ שאו לשמים עיניכם והביטו אל הארץ מתחת כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה ויושביה כמו כן ימותון (שם נ״א ו׳). וישועתי לעולם תהיה וצדקתי לא תחת. ואומ׳ (שם ז׳) שמעו אלי יודעי צדק עם תורתי בלבם אל תיראו הרפת אנוש ומגדופותם אל תחתו כי כבגד יאכלם עש וכצמר יאכלם סס וצדקתי לעולם תהיה וישועתי לדור דורים. כן יאמר בעל הרחמים.

(לב) בכת״י ב׳ אנא אלכסנדרוס שטי וכו׳. ובכת״י ג׳ די מלך שטי. (לג) ובכת״י ג׳ אזל למדינתא חדא אחורי הרי חשך ושמה אפריקי ובבי״ק מדונא ת׳ מדינתא. (לד) כן הוא בג׳ כת״י ובכת״י ג׳ הדין ברנש ת׳ גוברא וכן לתנין ת׳ לחורנא. (לה) עי׳ במקומות הנרשמות לעיל אות כ״ח וע״ע תנחומא אמר ס״ה וס״ו ותנחומא מהרש״ב ח״ד מן דף מ״ג עד דף מ״ה וג״כ ח״א י״ט ע״ב ע״ש והדברים כאן יש לדון עליהם קצת שהם לקוחים מהפסיקתא. (לו) עי׳ ב״ר פכ״ט ס״א ובערוך השלום ערך תתיה ובבי״ק אמר ר״ח אין תתיה אונקיאה אחת וכו׳ ולא בדורות אחרים. תאנא דבי ר׳ ישמעאל ואף על נח נתחתם גזר דין שנ׳ כי נחמתי כי עשיתם. ונח אלא שמצא חן לפי שעה שנ׳ ונח מצא חן בעיני ה׳. והלא דברים ק״ו וכו׳ ועי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב וכו׳ ולקמן עמוד קמ״א במאמר ר״ש שם.

אלה תולדות נח

מרשות אלהינו שוכן שמי ערץ. קדוש ומקודש בשמים ובארץ.
הוא עושה חסד משפט וצדקה בארץ. הקורא למי הים וישפכם על פני ארץ.
להודיע כי יש אלהים שפטים בארץ. ולהולך בתומו קיים והחוסה בו ינחל ארץ.
וקורא לו משובב נתיבות וגודר פרץ. כן יקיים בימינו לאחה בכנפות הארץ.
ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ.

יתברך שמו אשר כוחו עולם מרעים. יחד יודוהו גדודיו וזכרו מביעים.
הוא הבוחר בעמו מאומות שבעים. ויבדילינו לכבודו מן התועים.
וינחילינו מאירת עין דת שעשועים. ויאשרינו בה להיות נושעים (א).
ככת׳ על ידי אביר הרועים. אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים.

ד״ה ש״ה (תהלים א׳ א׳) אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים. נאמ׳ הפיסוק הזה כנגד נח [הצדיק] שלא הלך בדרכי דור המבול שהן קרואים רשעים וחטאים וליצים. רשעים זה החמס שהיה בידן שנ׳ ותמלא הארץ חמס ואומ׳ החמס קם למטה רשע לא מהם ולא מהמהם ולא מהמונם ולא נה בהם (יחזקאל ז׳ א׳) (ב). חטאים זה גילוי עריות שהיה בהן שנא׳ ותשחת הארץ לפני האלהים שהשחיתוה בעבירה שהיו מחליפין מטותיהן זה לזה ומהלכין ערומים בשוק (ג). לצים [זה] שהיו מתלוצצין כנגד מתושלח ונח בשעה שהיו מוכיחין אותן וכן הוא אומ׳ לפיד בוז לעשתות שאנן (איוב י״ב ה׳) (ד). ולא דיו שלא הלך בעצתם אלא שהכת׳ מקלסו [ובתורתו יהגה יומם ולילה כי אם בתורת ה׳ חפצו] (תהלים א׳ ב׳) כי אם בתורת ה׳ חפצו אלו שש מצוות שנצטוה בהן אדם הראשון. ובתורתו יהגה יומם ולילה זו מצוה שביעית שניתנה על ידו ואיזו זה אבר מן החי והכת׳ מקלסו כי אותך ראיתי צדיק לפני (ה). ומה שכר נטל על כך והיה כעץ שתול על פלגי מים (תהלים שם ג׳). שאמ׳ לו הקב״ה עשה לך תבת עצי גפר ונבנה העולם ממנו ומזרעו. אשר פריו יתן בעתו (תהלים שם שם). ולא בלא עתו. מלמ׳ שלא שמש בתיבה. ועליהו לא יבול (תהלים שם שם). שלא שִכֵּל אחד מבניו בחייו. וכל אשר יעשה יצליח (תהלים שם שם). זה שנתרצה הקב״ה בקרבנו ונתן ברית לעולמו שאינו מביא מבול לעולם שנ׳ וירח ה׳ את ריח הניחח. לא כן הרשעים (תהלים שם ד׳). אלו דורות שלמבול. כי אם כמוץ אשר תדפנו רוח (תהלים שם שם). שהציפן כזקים על פני המים. על כן לא יקומו רשעים במשפט (תהלים שם ה׳). אלו דור המבול. וחטאים בעדת צדיקים (תהלים שם שם). אלו הסדומיים ותנן דור המבול אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין שנ׳ לא ידון רוחי באדם לעולם [לא חויין ולא נידונין ר׳ מנחם

(א) בכי״ק להיוח בה נושעים. (ב) עי׳ ב״ר פל״א א׳ ובנ״ש. (ג) צ״ע עי׳ פדר״א פכ״ב ותדא״ר פל״א ותדא״ז פ״י וע״ע לעיל פ״ו הערה ט״ז ותנחומא מהרש״ב פ׳ נח סכ״ז. (ד) עי׳ ב״ר פ״ל ס״ז ותנחומא נח ס״ה ובנ״ש. (ה) עי׳ ב״ר פט״ז ס״ו ופל״ד ס״ג וע״ע לעיל פ״ב הערה ע״ט.

ב״ר יוסף אמר מה ת״ל לא ידון רוחי באדם לעולם] אלא אמר הקב״ה רוחם אינה חוזרת לנדנה אפילו בשעה שהקב״ה מחזיר נשמות לפגרים מתים [נשמתן קשה להם בגיהנם] (ו). כי יודע ה׳ דרך צדיקים זה נח ובני ביתו. ודרך רשעים תאבד אלו דור המבול (ז). ד״א אשרי איש בצדיקים הכת׳ מדבר. אשרי איש ולא אשה אלא אמ׳ רב עמרם ואמרי לה אמ׳ רב נחמן אמ׳ רב אשרי האיש שעשה תשובה כשהוא איש (ח). אשר לא הלך. דרש ר׳ שמעון בר פזי מאי דכת׳ אשר לא הלך בעצת רשעים. וכי מאחר שלא הלך מהיכן עמד. ומאחר שלא עמד מהיכן ישב ומאחר שלא ישב מהיכן לץ אלא לומ׳ לך שאם הלך סופו לעמוד ואם עמד סופו לישב ואם ישב. סופו ללוץ ואם ליץ. עליו הכת׳ אומ׳ אם חכמת הכמת לך ולצת לבדך תשא (משלי ט׳ י״ב) (ט). תנו רבנן ההולך לְאִיצְטְדִינִין ולכרכום וראה את הנחשים ואת החברים בוקיון מוליון ולוליון ופלליון [וסרנלגיון] הרי זה מושב לצים (י). ומה סמיך ליה כי אם בתורת ה׳ חפצו שמא יאמר אדם הואיל ולא הלכתי לתִיטְרָאוֹת ולְקִרְקְסָאוֹת ולא עמדתי בקנגִיון ולא ישבתי בתהבולאות אלך ואתגרה בשינה ת״ל כי אם בתורת ה׳ חפצו (יא). ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ כל מי שבא לידו דבר עבירה וכבש יצרו וניצל ממנה נותנין לו שכר כעושה מצוה (יב). והיה כעץ שתול על פלגי מים. אמ׳ ר׳ תנחום בר חנינאי לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד. ומה ידע כמה האי כי קא אמרינן ביומי. אשר פריו יתן בעתו אמ׳ רבא אם פריו יתן בעתו ועליהו לא יבול ואם לאו על הלמד ועל המלמד עליו הכת׳

אומ׳ לא כן הרשעים והיינו דאמ׳ ר׳ אבא בר הונא אמ׳ רב מאי דכת׳ כי רבים חללים הפילה (משלי ז׳ כ״ו). זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה. ועצומים כל הרוגיה (שם) זה תלמיד שהגיע להוראה ואינו מורה ועד כמה עד ארבעין שנין (יג).

ט) **אלה תולדות נח.** אמ׳ ר׳ אבהו כל מקום שנ׳ אלה פסל את הראשונים.

ואלה מוסיף על ענין ראשון [כתב כאן אלה פסל את הראשונים דור המבול] (יד). נח נ ח אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא כל מי שנכפל שמו יש לו בעולם הזה ויש לו לעולם הבא דכת׳ [ואלה תולדות תרח תרח] (בראשית י״א כ״ז). וכת׳ ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (בראשית ט״ו ט״ו). בישרו שאביו מבני העולם הבא (טו). ד״א נח נח. ניחה לו וניחה לעולם [ניחה לאבות וניחה לבנים] ניחה לעליונים וניחה לתחתונים. ניחה בעולם הזה וניחה לעולם הבא (טז). איש צדיק היה לו למקרא לומ׳ אלה תולדות נח שם. אלא להודיעך שייחום מעשים טובים קודם לייחום בנים לפי כך נתייחס במעשיו הטובים תחלה. ואחר כך בבניו וכן הוא אומ׳ ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם אתן לו אשר לא יכרת (ישעיה נ״ו ו׳) (יז). צדיק שזן בריותיו של הקב״ה וכלכלם בצדקה (יח). תמים שנולד מהול. והוא אחד משבעה שנולדו מהולים. ואלו הן אדם הראשון נברא מהול שהוא מעשיו שלהקב״ה. ושת בנו נולד מהול. דכת׳ [ויולד בדמותו כצלמו. נח נולד מהול שנ׳ תמים היה בדורותיו. יעקב נולד מהול שנ׳ ויעקב איש תם. יוסף נולד מהול דכת׳] אלה תולדות יעקב יוסף (בראשית ל״ז ב׳). שהיה דומה לאביו. משה נולד מהול שנ׳ ותרא אתו כי טוב הוא

(ו) עיי׳ סנהדרין ק״ח ע״א ובנ״ש וע״ע לעיל פ״ו הערה כ״ח. (ז) עי׳ מדרש תהלים פ׳ א׳ וב״ר פכ״ז ס״א וס״ב על המאמר בכלל ע״ש. (ח) עי׳ ע״ז י״ט ע״א. (ט) ע״ש י״ח ע״ב (י) הוספתי ע״פג כת״י ובכת״א הוא והחוברים (במקום החֲבָרִים) ובכתי״ב מלת ופלליון ליתא. ועי׳ ע״ז שם ובד״ס. (יא) כן הוא בג׳ כת״י ובכי״מ בקופגיון (ת׳ קנגיון) וכן שם עוד ולא ישבתי בקופגיון ובכת״א נעבר עליו קו המחק. ועי׳ ע״ז שם בשם ר״ש בן פזי. (יב) עי׳ מכות כ״ג ע״א וע״ב במשנה שם והוא כאוקמתא הגמרא בקדושין ל״ט ע״ב ובד״ס שם. ובכי״ק ומאי ידעינן כמה האיי וכו׳ ביומי פירוש ישליש קריותו בכל יום. (יג) עי׳ ע״ז י״ט ע״ב ע״ש. (יד) הוספתי ע״פ ב׳ כת״י ועי׳ ב״ר פ״ל ס״ג ובנ״ש. (טו) עי׳ ב״ר שם ס״ד ובנ״ש. (טז) עי׳ ב״ר שם ס״ה. (יז) עי׳ בעד ראש המאמר בב״ר שם ס״ה וס״ו וע״ע בתנחומא נח ס״ב ובתנחומא מהרש״ב ח״א ט״ו ע״א. ונראה קצת שבעל מדה״ג לקח כ ל דבריו מהב״ר ס״ה שמלפי שניכר שיש שם איזה חסרון ע״ש. (יח) עי׳ ב״ר ותנחומא שם. ואולי היה כן לפניו בתנחומא נח ס״ה ע״ש. וע״ע מדרש לקח טוב על פסוק זה.

(שמות ב׳ כ׳). איוב נולד מהול שנ׳ איש תם וישר (איוב א׳ א׳) (יט). בדרתיו. ר׳ יוחנן אומ׳ בדורותיו ולא בדורות אחרים. ור׳ שמעון בן לקיש אומ׳ בדורותיו וכל שכן בדורות אחרים אמ׳ ר׳ חנינה משל דר׳ יוחנן למה הדבר דומה לחבית שליין שהיא מונחת במרתף שלהומין במקומה ריחה נודף. שלא במקומה אין ריחה נודף. אמ׳ ר׳ אושעיה משל דריש לקיש למה הדבר דומה לצלוחית של פלייטן שמונחת בבית הקברות ובמקום הטנופות והיה ריחה נודף כל שכן במקום טהרה שיהא ריחה נודף (כ). אחרים אומרין למה הדבר דומה לבתולה שגדלה בשוק שלזונות ולא יצא עליה שם רע אלו גדלה בין הכשרות על אחת כמה וכמה (כא). אמ׳ ר׳ שמואל ומה נח שלא היה בדור אלא הוא לבדו עשה נחת להקב״ה עד שהטה עליו חן וחסד וניצל מכל בני דורו. בני אברהם יצחק ויעקב על אחת כמה וכמה שהקב״ה מטה עליהן חסד וכן הוא אומ׳ וחסד ה׳ מעולם ועד עולם על יראיו וצדקתו לבני אדם (תהלים ק״ג י״ז). ואומ׳ כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתם לא ימוש (ישעיה נ״ד י׳) (כב). את האלהים התהלך נח [שהיה הקב״ה סומכו שלא ישתקע במעשה דור המבול. משל למלך שהיה לו בן והיה הולך בשליחותו של אביו והיה לפניו דרך מושקע בטיט והיה המלך סומכו שלא ישתקע בטיט וכן באבות הוא אומר אשר התהלכו אבותי לפניו. ד״א את האלהים התהלך נח] שהלך בצניעות ותמות וישרות לפני בוראו כענין שנ׳ והצנע לכת עם אלהיך (מיכה ו׳ ח׳). ולא עוד אלא שקיבל עליו עול שבע מצוות והנחילם לבניו ועליו הוא אומ׳ מתהלך בתומו צדיק אשרי בניו אחריו (משלי כ׳ ז׳) (כג). התהלך נח. זכה נח שנזכר שמו בפיסוק אחד שלשה פעמים והוא אחד משלשה צדיקים שראו נפלאותיו שלהקב״ה ואלו הן נח דניאל ואיוב. נח ראה יישוב העולם וחרבנו וישובו. איוב ראה ישוב ביתו וחרבנו וישובו. דניאל ראה ישוב ירושלים וחרבנה ויישובה. לפי כך כללם הכת׳ בפיסוק אחד והיו שלשת האנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב (יחזקאל י״ד י״ד) (כד).

י) **ויולד נח.** מה תלמוד לומר והלא כבר נאמ׳ ויולד נח את שם את חם ואת יפת (בראשית ה׳ ל״ב). אלא ללמדך שלא היו לו בנים זולתן ומשלשתן נבנה העולם (כה). את שם את חם ואת יפת. והלא יפת הגדול שנ׳ אחי יפת הגדול (שם י׳ כ״א). ולמה איחרו הכת׳ והקדים שם מפני שיצא ממנו אברהם יצחק ויעקב ונמסרה לו הכהונה והנבואה ללמדך שאין הגדולה בייחוס אלא בחכמה. והניח חם באמצע והוא הקטן שנ׳ את אשר עשה לו בנו הקטן (שם ט׳ כ״ד). שגלוי וידוע לפני הקב״ה שהוא עתיד לעשות לכך הקדימו על הגדול כדי להשפילו כענין שנא׳ משגיא לגוים ויאבד (איוב י״ב כ״ג) (כו).

יא) **ותשחת הארץ.** תאנא דבי ר׳ ישמעאל כל מקום שנ׳ השחתה אינה אלא בעבירה או בע״ז (כז). בעבירה מהוא אומ׳ ותשחת הארץ לפני האלהים מלמ׳ שהיו מחליפין מטותיהן והולכין בגלוי ערוה (כח). אמ׳ רב הונא בשם ר׳ יוסף לא נתחתם גזר דין דור המבול עד שכתבו גימסיות לזכור ולבהמה (כט). ובע״ז הוא אומ׳ לך רד כי שחת עמך (שמות ל״ב ז׳). וכן שפיכות דמים נקראת השחתה שנא׳ ויאמר דוד אל אבישי אל תשחיתהו (שמואל א׳ כ״ו ט׳). מנין שהיו דור המבול שטופין בשלשתן בע״ז ובגלוי עריות ושפיכות דמים. שהרי מזכיר לשון השחתה שלשה פעמים ותשחת והנה נשחתה כי השחית (ל). ותמלא הארץ חמס שהיו פושטין ידיהן בגזל ועליהן הוא אומר גבולות ישיגו עדר גזלו וירעו חמור יתומים ינהגו

(יט) עי׳ תנחומא נח ס״ה וע״ע אדר״נ נו״א פ״ב ובהערות שם אות ס״ד והוספתי ע״פ ג׳ כת״י. (כ) צ״ע ועי׳ סנהדרין ק״ח ע״א והמשל דריש לקיש מסכים יותר עם הסגנון בב״ר פ״ל ס״ט ע״ש. (כא) עי׳ ב״ר שם. (כב) צ״ע. (כג) עי׳ ב״ר שם ס״י. (כד) עי׳ תנחומא נח ס״ה וע״ע בילקוט בשם האבכיר. (כה) צ״ע ועי׳ לקמן פ״ט הערה כ״ח. (כו) עי׳ ב״ר פכ״ו ס״ג ובמפרשים וסנהדרין ס״טן ע״ב. (כז) צ״ע ועי׳ סנהדרין נ״ז ע״א. (כח) עי׳ לעיל הערה ג׳. (כט) עי׳ ב״ר פכ״ו ס״ה ובויקרא רבה פכ״ג ס״ט. והנוסחא כא מסכמת יותר עם הילמדנו שהביא הערוך בערך גמס. (ל) צ״ע ובב״ר פל״א ס״ו דריש ליה מ ח מ ס.

יחבלו שור אלמנה (איוב כ״ד ג׳). **שהיה היתום מקבץ פרוטה על פרוטה וקונה לו חמור והאלמנה קונה לה שור והן גוזלין אותן (לא).** קשה הוא הגזל כדאמ׳ ר׳ יוחנן סאה מלאה עונות מי מקטרג בראש כולן זה גזל. ר׳ שמעון בר אבא אמ׳ שמעי לה מהכא ובצעם בראש כולם (עמוס ט׳ א׳) ר׳ פינחס בשם ר׳ יוחנן בני אדם עובדי ע״ז ומגלי עריות ושופכי דמים גזל בידם שקול כנגד הכל. ר׳ יעקב בר אחא בשם ר׳ יוחנן עשרים וארבע חטאות סידר יחזקאל ומכולם לא חתם אלא על הגזל וכן הוא אומ׳ בפרשת תוכחה (יחזקאל כ״ב). א׳ עיר שפכת דם. ב׳ עשתה גלולים. ג׳ טמאת השם. ד׳ רבת המהומה. ה׳ איש לזרועו היו בך. ו׳ למען שפך דם. ז׳ אב ואם הקלו בך. ח׳ לגר עשו. ט׳ בעשק בתוכך. י׳ יתום ואלמנה הונו בך. י״א קדשי בזית. י״ב ואת שבתתי חללת. י״ג אנשי רכיל היו בך. י״ד ואל ההרים אכלו בך. ט״ו זמה עשו בתוכך. ט״ז ערות אב גלה בך. י״ז טמאת הנדה ענו בך. י״ח ואיש את אשת רעהו. י״ט ואיש את כלתו. כ׳ ואיש את אחתו. כ״א שחד לקחו בך. כ״ב נשך ותרבית לקחת. כ״ג ותבצעי רעיך בעשק. כ״ד ואותי שכחת נאם ה׳ אלהים. ומכולם לא התם אלא על הגזל הדא הוא דכת׳ והנה הכיתי כפי אל בצעך אשר עשת (לב).

יב) **וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה.** אמ׳ להם נח שובו מדרכיכם הרעים וממעשיכם הרעים עד שלא יביא עליכם את המבול ויכרית כל זרע אדם מן העולם. אמרו לו אם כן הרי אנו מונעין את עצמינו מפריה ורביה מה היו עושין כשהיו באין אצל נשותיהן היו משחיתים מקור זרעם על הארץ וראה הקב״ה שהשחיתו את דרכם על הארץ וכעס עליהן שנ׳ כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ (לג).

יג) **ויאמר אלהים לנח קץ כל בשר.** ז״הש״ה ויאמר אדם אך פרי לצדיק אך יש אלהים שפטים בארץ (תהלים נ״ח י״ב). בוא וראה שלא כמדת בשר ודם מדת הקב״ה בשר ודם מבקש להביא פורענית על חבירו הוא רוצה שלא ידע אבל הקב״ה אינו כן אלא שוליח ומזהיר אולי יעשו תשובה וינצלו. בשר ודם מבקש להביא פורענית על אחרים והיה אוהבו עמהם מבקש להצילו מהן אינו יכול. אבל הקב״ה אינו כן מי שהוא רוצה שתגע בו פורענות היא נוגעת בו ומי שרצה להצילו הוא ניצל הדא היא דכת׳ יפול מצדך אלף ורבבה מימינך אליך לא יגש רק בעיניך תביט ושלומת רשעים תראה (תהלים צ״א ח׳) (לד). תדע לך הרי דור המבול שמרדו ביוצרן ואמרו מה שדי כי נעבדנו (איוב כ״א ט״ו). הציפן כזקים על פני המים לאחר שהתרה בהן שנ׳ קץ כל בשר בא לפני מלמ׳ שנתן להן קץ וכמה מאה ועשרים שנה דכת׳ והיו ימיו מאה ועשרים שנה (בראשית ו׳ ג׳). ולמה מאה ועשרים שנה לא פחות ולא יתר כדי להשלים ימיו שלצדיק ואיזה זה מתושלח וא״ת דאמרי כנגד שנותיו שלמשה רבינו והיה מוכיחן ביד שני צדיקים נח ומתושלח אולי יחזרו בתשובה ולא חזרו (לה). דרש ר׳ יוסי דמקסרין מאי דכתי׳ קל הוא על פני מים (איוב כ״ד י״ח). מלמד שהיה מתושלח הצדיק מוכיחן ואומ׳ להן חזרו בתשובה ואם לאו דעו שהקב״ה מביא עליכם מבול ומְקַפֶּה נבלתכם על פני המים כזקין שנ׳ קל הוא על פני המים. ולא עוד

(לא) עי תנחומא נח סי״ח ותנחומא מהרש״ב ח״א ט״ז ע״ב. (לב) עי׳ ויקרא רבה פל״ג ס״ד וקהלת רבה פ״א פסוק י״ג ובענין הכ״ד חטאות ע״ע שמות רבה פ׳ מ״ב ס״ח ובנ״ש ותענית ה׳ ע״א וע״ע בערוך השלם ערך עשר ובהערות מהרא״ק שם ובפירוש ר״ח בתענית שם (בש״ס דפוס ווילנא) ולא נמצא כן במדרש חזית שלפנינו. עכ״פ אנו למדין מזה שהכ״ד חטאות היו סדורים במדרש ונשתמטו אח״כ ע״י הסופרים. (לג) עי׳ פדר״א פכ״ב. ובגליון כתי״א כי השחית כל בשר וגו׳ אמר רב חנן מלמד שהיו מרביעין בהמה על חיה וחיה על בהמה וכולן על עופות ועופות על כולן וכולן על אדם ואדם על כולן. א״ר אבא בר כהנא וכולן חדרו חוץ מתילשְׁמֵי דלא הדרי ע״כ ובכי״ק הוא בפנים ועי׳ סנהדרין ק״ח ע״א ובד״ס שם וע״ע לקמן הערה מ׳. (לד) צ״ע. (לה) צ״ע ועי׳ ב״ר פל״ב ס״ז (בענין מתושלח) ופכ״ו ס״ו (בענין משה)

אלא שלוקחין מכם קללה לכל באי העולם שנ' תקלל הלקתם בארץ (שם שם) והינו דאמרינן מי שפ־ע מדור המבול. אמרו לו ומי מעכב אמ' להן פרידה אחת יש לו להוציא מכם והיא מעכבת. אמ־ו לו אם כן לא יפנה דרך כרמים (שם שם) אמ' להן אי אפשר. דרש ראבא מאי דכת' לפיד בוז לעשתות שאנן (שם י"ב ה'). מלמ' שהיה נח הצדיק מוכיח אותן ואומר להן דברים קשים כלפידים שנא' לפיד בוז. והיו מבזין אותו ואומרין לו זקן אתה תיבה זו למה לך אמ' להן שעתיד הקב"ה להביא עליכם מבול אמרו לו אם מבול שלמים הוא מביא או שלאיש. אם שלאיש יש לנו דבר ועליתא שמו ובו אנו ניצלין. ואם שלמים הוא מביא אם מן הארץ יש לנו עֲשָׁשִׁיות שלברזל שאנו מהפין בהן את הארץ. ואם מן השמים הן באין יש לנו דבר ועקב שמו ואמ־י לה ועקיש שמו. אמר להם מבין עקבי רגליכם הן באין שנ' נכון למועדי רגל (שם שם). (לו). דרש ר' שמואל בר נחמני גורו לכם מפני חרב (איוב י"ט כ"ט). בכל יום ויום היה נח מתריה באנשי דור המבול ואומ' להן עבדו את הקב"ה ועשו טובה עם עצמכם והיו אומרין לו מה טיבו. אמ' להן הוא עשה את השמים ואת האר־ץ. אמרו איכן הוא שרוי אמ' להן במרום. אמרו עד שאנו מגביהין קומתינו למרום ומשתחוים לו נעשה צלם בארץ ונשתחוה לו. ומה אנו צריכים לו אם לטיפת גשמים שהוא מוריד עלינו הרי יש לנו אד עולה ומשקה את ארצינו שנ' ואד יעלה מן הארץ והשקה (בראשית ב' ו'). אמ' להן הקב"ה רשעים במה שנתגבר־תם לפני בו אני דן אתכם כדי שתדעון וידעו כל באי העולם שיש דין לכך נאמ' למען תרעון שרון (איוב י"ט כ"ט). אל תהי אומ' שַׁדּוּן אלא שיש דין (לז). וכיון שלא שמעו אמ' לו הקב"ה לנח עשה לך תבת עצי גפר ועליהם הוא אומ' יגמר נא רע רשעים ותכונן צדיק (תהלים ז' י'). כיון שנגמר דינם אמ' לו הקב"ה לנח קום ועשה לך תיבה שעל ידך אני חוזר ומיישב את העולם. וישמא משוא פנים יש בדבר ת"ל ובוחן לבות וכליות אלהים צדיק (שם). (לח) כי מלאה הארץ חמס אמ' ר' אלעזר בוא וראה כמה גדול כוחו שלחמס שהרי בני דור המבול עברו על הכל ולא נחתם עליהם גזר דין עד שפשטו ידיהן בגזל שנ' כי מלאה הארץ חמס מפניהם אמ' להם הקב"ה אתם עשיתם שלא כשורה אף אני אעשה עמכם שלא כשורה שנ' הלא נסע יתרם בם ימותו ולא בחכמה (איוב ד' כ"א). ועליהן הכת' אומ' החמס קם למטה רשע (יחזקאל ז' י"א). אמ' ר' אלעזר מלמד שזקף החמס קומתו כמקל ועמד לפני הקב"ה ואמ' לפניו ראה מה עשו וישמא מקצתן תלמוד לומר לא מהם ולא מהמונם ולא מהמיהם ולא נוה בהם (יחזקאל ז' י"א). הדא דאמרי אף נח היה ראוי ליחתם בגזר דין עמהם עד שאמ' החמס ולא נוה בהם (לט). והנני משחיתם את הארץ לפי שהיו מרביעין בהמה על חיה וחיה על בהמה והכל על אדם ואדם על הכל לכך נאמ' והנני משחיתם את הארץ (מ). ד"א והנני משחיתם את האר־ץ. אם אדם חטא ארץ מה חטאת מושלין אותו משל למה הדבר דומה למלך שהיתה לו חצר גדולה והושיב בה שומרין ותושבין והלך למדינת הים. עד שהמלך שם עמדו ומרדו עליו ואמרו חצר שלנו היא שמע המלך וכעס עליהן ואמ' שכר הבית לא נתנו לי אלא שמרדו בי הריני מחריבה ומאבדן ומי שהוא אומ' שלי היא יבוא ויעמוד כנגדי (מא). כך הקב"ה ברא עולמו ושכללו ונתן הארץ לבני אדם כיון שבאו דור המבול וראו שלוה שהיו בה שלא היה בהן עקר ועקרה ולא היו נשיהן צריכין לחיות ולא הפילה בהמתן

ולעיל פ"ו הערה ז' וע"ע מדרש אגדה לבראשית ו' ד' ובנ"ש ובענין תוכחות מתושלח ונח עי' ספר הישר פ' נח. (לו) עי' סנהדרין ק"ח ע"א וע"ב ובד"ס שם. ובג' כת"י פרידה אחת טובה יש לו להקב"ה להוציא וכו'. וע"ע ב"מ מ"ח ע"א וב"ר פ"ל ס"ב. (לז) צ"ע ויש לדון קצת שהיו דברים כאלה בתנא דבי אליהו רבה פל"א ע"ש. וע"ע ב"ר פ"ל ס"ז ותנחומא נח ס"ה ובנ"ש. (לח) צ"ע. (לט) עי' תנחומא נח ס"ד וע"ע ב"ר פל"א ס"א וסנהדרין ק"ח ובנ"ש. ובכתי"א הדא היא. (מ) ע' סנהדרין שם. ובכת"י א' פיסקא זאת על הגליון. (מא) צ"ע ואולי הוא מהילמדנו.

מעולם אלא זרעם נכון לפניהם עמם וצאצאיהם לעיניהם. ישלחו כצאן עויליהם וילדיהם ירקדון. שורו עיבר ולא יגעיל תפלט פרתו ולא תשכל. בתיהם שלום מפחד ולא שבט אלה עליהם. זרעם נכון לפניהם עמם (איוב כ״א ז׳ י״א י׳ ח׳). ר׳ לוי אומ׳ לשלשת ימים היתה אשה מעברת ויולדת דכת׳ הכא זרעם נכון וכת׳ להלן היו נכונים לשלשה ימים (שמות י״ט ט״ו). ורבנן אמרין ליום אחד היתה אשה מעברת ויולדת כת׳ הכא זרעם נכון וכת׳ להלן והיה נכון לבקר (שמות ל״ד ב׳). מה להלן ליום אחד אף כאן ליום אחד. וצאצאיהם לעיניהם שהיו רואין בניהן ובני בניהן. ישלחו כצאן עויליהם מיניקיהון. אמ׳ ר׳ לוי בערבאי צווחין ליגוקא עוילא. וילדיהם ירקדון. כאלין שידיא היך מא דאת אמ׳ ושעירים ירקדו שם (ישעיה י״ג כ״א). בשעה שהיתה אחת מהן יולדת בו ביום היתה אומרת לבנה צא והבא לי צור להתוך את שורך ובלילה אומרת לו צא והדליק לי את הנר לחתוך את שורך. אזל ופגע ביה שידא אשמדאי רבא דרוהיא עד דמתכתשין דין עם דין קרא תרנגולא אמ׳ ליה אשמדאי איזיל ונלוג לאימך דַעֲבַרַת עֲנָתִי דאלו לא עברת ענתי הוינא מהינא לך וקטלך. אמ׳ ליה זיל ונלוג לאימיה דאימך דאלו קטעת אימא שוראי הוינא קטיל לך לקיים בתיהם שלום מפחד מן המזיקין. ולא שבט אלה עליהם מן הייסורין. וכיון שראו שלוה שהיו בה מרדו ביוצרם ואמרו מה שדי כי נעבדנו אמ׳ הקב״ה הרי אני מאבד להודיע לכל שאינן את כולם כדי כלום וכן הוא אומ׳ וכל דיירי ארעא כלא חשיבין (דניאל ד׳ ל״ב). לכך נאמר והנני משחיתם את הארץ (מב).

יד) **עשה לך תבת.** מושלין אותו משל לספן שהיה בתוך הים ובאו עליו נחשולין הרבה וידע שספינתו טובעת. מה עשה היה משביע לאותו שנתון בתוך הסוף אמ׳ לו ראה מה תעשה עד שתציל את עצמך שהרי ספינתי אובדת. כך אמ׳ הקב״ה לנח אני מאבד את עולמי קים עשה לך תיבה (מג). **עצי גפר.** מאי עצי גפר רב אמ׳ אַדְרָא דְקָאֵי לְדָרֵי דָרֵי. דבי ר׳ שילא אמרי [זו מבליגא] ואמרי לה גולְמֵישָׁא. ר׳ נתן אומר אעין דקדרנין עין שהוא שוהה במים ואינו מרקיב (מד). **קנים תעשה את התיבה.** מדורין. ר׳ יהושע בן לוי אומ׳ שליש מאות וששים קילין היו בה ר׳ נחמיה אומ׳ תשע מאות קילין (מה).

טו) **וזה אשר תעשה אותה.** מלמד שהראה לו הקב״ה באצבע ואמ׳ לו כזה עשה. תניא ר׳ ישמעאל אומ׳ חמש אצבעות שלימינו שהקב״ה כולן סוד גדול (מו). אצבע קטנה בה הראה לנח מה יעשה שנ׳ וזה אשר תעשה אותה. אצבע שנייה שהיא שנייה לקטנה בה הכה את המצרים שנ׳ ויאמרו החרטומים אל פרעה אצבע אלהים היא (שמות ח׳ ט״ו). שלישית שהיא שלישית לקטנה בה כתב את הלוחות שנ׳ לוחות אבן כתובים באצבע אלהים (שם ל״א י״ח). אצבע רביעית שהיא שנייה לבוהן בה הראה למשה מה יתנו ישראל פדיון נפשם שנ׳ זה יתנו (שם ל׳ י״א). וכל היד עתיד הקב״ה להשמיד בה את בני עשו שהיו צריו ולהכרית בה את בני ישמעאל שהן איביו שנ׳ תרום ידך על צריך (מיכה ה׳ ח׳). ואומ׳ ביום ההוא יוסיף ה׳ שנית ידו (ישעיה י״א י״א) (מז).

שלש מאות אמות ארך התיבה. כיצד עשה אותה ר׳ יהודה אומ׳ שלש מאות ושלשים קילין היו בה כל קילה עשר אמות על עשר אמות. ושני פְלַטְיָאוֹת שלארבע ארבע אמות קילה מכאן וקילה מכאן ושני אמות לצדדין. הא כיצד רוחב התיבה חמשים אמה וארבעה קילין

(מב) עי׳ ב״ר פל״ו ס״א והנוסחא כאן קרובה יותר להסגנון בויקרא רבה פ״ה ס״א ע״ש. (מג) צ״ע. (מד) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב ובערוך ערך אדר וביצה ט״ו ע״ב. וע״ע ב״ר פל״א ס״ח על מאמר ר׳ נתן ובכתי״מ מכריגא (ת׳ מבליגא). ובכי״ק אדרא (ת׳ אדארא). (מה) עי׳ לקמן בהערות אות מ״ח. (מו) נראה שצ״ל סוד גאולות ובבערוך ערך חמש ע״ש וע׳ פדר״א פכ״ג. (מז) עי׳ פדר״א פמ״ח ובביאור רד״ל שם.

היו בה ברוחב והן ארבעים אמות. שני קילין שהיו באמצע אחורי הקילין היו מדובקין ולפניהן שני פלטייאות אחת מכאן ואחת מכאן כל אחת רחבה ארבע אמות ומצד אחד של פלטיא קיל אחד וכן קיל אחד מצד פלטיה אחרת הכל שמונה וארבעים אמות ושתי אמות שלצדדין עולין חמשים אמות זו פרנסת רוחב התיבה. ארך התיבה שלש מאות אמה. תעלה שורה אחת שלשלש מאות שלשים קילין שהרצועה שַׁלְקִיטוֹנוֹת באורך התיבה מראשה לסופה זו בצד זו ואין ביניהן כלום. הא כיצד ארבעה קילין היו ברוחב. כל שורה היתה שלשים קילין שלשים קילין ארבעה פעמים יעלו מאה ועשרים קילין הרי תחתיים מאה ועשרים ושניים מאה ועשרים יעלו מאתים וארבעים. שלישים העליונים לא היו בה אלא שלש שורות שהיה מיצר ועולה ולא היה רחב התיבה אלא ארבעים אמות. ושלש שורות היו בה עולין תשעים קיל כשאתה מצרף תשעים למאתים וארבעים יעלו שלש מאות ושלשים קיל כדברי ר' יהודה דאמ' כמין קַמְטָרָה היתה. ר' יהושע בן לוי אומ' שלש מאות וששים קיל ארבע שורות על ארבע שורות ואין בה מקום צר יעלו שלוש מאות וששים קיל. ר' נחמיה אומ' תשע מאות קילין היו בה כל קיל שש אמות על שש אמות ושלש פלטייאות שלארבע ארבע. קיל מכאן וקיל מכאן ושתי אמות שלצדדין. הא כיצד התיבה רחבה המשים אמות ושש שורות שלקילין היו שם. וכל קיל ששה אמות עולין ששה ושלשים אמות ושלש פלטייאות שלארבע ארבע אמות ושני אמות שלצדדין עולה בכל המשים. כיצד נעשין אלו ששה קילין ברחב התיבה ארבעה קילין באמצע התיבה שנים מדובקין מאחוריהן ושנים מדובקין מאחוריהן וביניהן באמצע פלטיה שלארבע מאות וקיל מצד התבה מכאן ופלטיה מיכן ופלטיה מכאן זה פרנסת רוחב התבה. ארך התבה שלש מאות אמה וכל קיל וקיל שש אמות הרי חמשים קיל בכל שורה שרצועה שלקיטונות בארך התיבה מראשה לסופה זו בצד זו ואין ביניהן כלום. חמשים ששה פעמים [הרי] שלש מאות קיל וכן שניים וכן שלישים עולים תשע מאות קיל ואקשינן אליבָא דר' יהודה שהיה פוחת שורה מן השלישים ניחא דהא כת' ואל אמ' תכלנה מלמעלה. אלא למן דאמ' שכולה שווה מאי דכת' תחתיים שניים ושלישים מלמד ששלשתן שווה (מח).

טז) **צהר תעשה לתבה.** זה חלון דכת' ויפתח נה את חלון התבה אשר עשה. ואיקריא צוהר כי הא דתנן העושה מאור תחלתו כמלוא מקדח (מט). ד"א צהר תעשה לתבה אמ' ר' יוחנן מלמד שקבע בה אבנים טובות ומרגליות כדי שיהיו מאירין לה כצהרים אל תהי אומ' לתבה אלא בתבה (נ). ואל אמה תכלנה מלמעלה מלמ' שהיא כולה והולכת עד כאמה דְאִי לָאו הָכֵי לָא הֲוָת קַיְמָא (נא). ופתח התבה בצדה תשים כדי שיהא נוח לבריות להיכנס (נב). ד"א ופתח התבה בצדה תשים דלֵעול נהורא דיומא לגויה. כי היכי דעייל אהילא רומא נהורא לגויה. (נג). תחתיים שניים ושלישים אמ' רב תחתיים לזבל. שניים לבהמה ולחיה. שלישים לאדם (נד).

יז) **ואני הנני מביא את מי המבול.** לפי שכפרו בשם ואמרו מה שדי כי נעבדנו (איוב כ"א ט"ו). לכך נפרע הקב"ה מהן בכבודו (נה). מים על הארץ מפני מה נידונו במים [אלא] לפי טבעו שלעולם שכל ההווה ממנו הוא נפסד לו.

(מח) עי' ב"ר פל"א סי"א ובערוך השלם ערך קל ח' שנשתקע כאן כמעט כל פירושו פה ובכתי"מ הוא ר' אומר (ת' ר' נחמיה) ולדעת ריב"ל לא מצאתי עוד דוגמא וע"ע פדר"א פכ"ג. (מט) ע' ב"ר שם סי"א ופל"ג ס"ה ע"ש. וע"ע אהלות פי"ג מ"א. (נ) ע' סנהדרין ק"ח ע"ב ואולי סוף המאמר היה בפדר"א פכ"ג ע"ש. (נא) עי' סנהדרין שם. (נב) אולי זה הוא פירוש מאמר ר' יצחק למדתך תורה ד"א וכו' בב"ר שם. (נג) צ"ע ואפשר כי כל הדברים נשתבשו מנוסחת הגמרא באיזה כת"י בסנהדרין ק"ח ע"ב דהוי גרסי עוד ופתח התיבה בצדה תשים כי היכא דלעייל ארזילא דרימא נחירה לגווה עי' ד"ס שם קע"ג ע"א אות ב'. ובכי"ק כי היכא דמעייל. (נד) עי' סנהדרין שם. (נה) עי' תנחומא צ"ו ס"ב.

לכך נידונו באחד מארבע יסודות שנבראו מהן (נו): ד"א ר' יוסי בן דורמסקית אומ' לא נתנאו אלא בישביל גלגל עיניהם שהיה דומה למים שנ' ויראו בני האלהים את בנות האדם (בראשית ו' ב') לפי כך דן אותם במים (נז). ד"א לפי שבעטו במים לכך נידונו בו (נח). לשחת כל בשר אם אדם חטא בהמה חיה ועוף מה חטאו אלא כל שנברא למטה לא נברא אלא בשביל אדם והואיל ובני אדם אוכדין הכל אבד. (נט).

יח) **והקימתי את בריתי אתך.** איזו ברית ר' אלעזר אומר זו ברית שמים וארץ שאינן בטילין שנ' אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי (ירמיה ל"ג כ"ה) (ס). ובאת אל התיבה אתה ובנך ואשתך ונשי בניך מכאן שנאסרו בתשמיש המטה בתיבה שהרי אנשים לבדן ונשים לבדן (סא). ואשתך ונשי בניך עליהן אמ' שלמה אשת חיל מי ימצא (משלי ל"א י'). זו אשתו שלנח שהיתה מצדקת את בעלה. ורחוק מפנינים מכרה שהיתה היא וכלותיה רחוקין ממעשה דור המבול (סב).

יט) **ומכל החי מכל בשר שנים מכל תביא.** כת' אחד אומר יבואו אליך להחיות וכת' אחד אומ' תביא הא כיצד כשאמ' הקב"ה לנח תביא אל התיבה אמ' וכי יש בידי לקבצן אמ' לו לא כשם שאתה סבור אלא יבואו אליך להחיות פתח להן התיבה והן יבואו מעצמן (סג).

כא) **ואתה קח לך מכל מאכל.** ר' יהודה ור' נחמיה. ר' יהודה אומ' כיון שנכנס נח לתיבה הכנים עמו זמורות לפילין. לוף לעורבים. זכוכית לנעמיות. תרמוסין לעזים. כרשנין לשוורים. לכל אחד ואחד מאכלו שנ' מכל מאכל אשר יאכל. ור' נחמיה אומ' מאכל אחד הכנים עמו והיו הכל אוכלין ממנו. ר' שמואל אומ' מעשה נס היה הדא הוא דכת' והיה לך ולהם לאכלה. ומאי ניהו דבילה שמינה שהכל אוכלין אותה (סד).

כב) **ויעש נח ככל אשר צוהו ה'.** ר' תחנא אומ' חמשים שנה עשה נח את התבה וסוד גדול ניתן לו עד שידע איזה עץ שהוא צריך לעשות בארץ מאה ועשרים שנה עד שלא יקוצו אותו והיה נוטעו מתחלה איזה ארז צריך לעמוד מאה והיה נוטעו מתחלת מאה. איזה עץ שהוא מגביה שלש מאות אמה. איזה עץ שהוא מגביה חמשים אמה. איזה עץ מגביה שלשים אמה. איזה עץ [עומד] במים ואינו נחשל ואיזה עץ נחשל. איזה הוא זמן התיכת עצים כדי שלא ירקיבו. כי לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים (קהלת ג' א'). כדתניא ר' אליעזר אומ' מחמשה עשר באב תשש כוחה שלחמה ולא היו כורתין עצים למערכה. והיה נוטע ארזים ומשקה אותן והיו אומרין לו ארזים הללו למה לך והוא אומ' לעשות תיבה להיכנס בה מפני המבול והיו מליזין עליו ואומרין אם מבול הוא מביא עליך ועל בית אביך הוא מביא והיו מלעיגין עליו כל אותו הזמן עד שבא קִצָּם אמתּ בצעם ועלה תנין ובִלְּעָם (סה).

ז.

א) **ויאמר ה' לנח בא אתה וכל ביתך אל התיבה כי**

(נו) צ"ע. (נז) עי' ב"ר פל"ב סל"ב ובסנהדרין ק"ח ובנ"ש. (נח) אולי כיון לדרשת ר' לוי שם בב"ר וע"ע מכילתא בשלח ל"ז ע"ב ובנ"ש. (נט) עי' לעיל פ"ו אות כ"ז. (ס) אולי כיון למאמר ד"א בפסחים ס"ח ע"ב. וע"ע ברמב"ן על פסוק זה. (סא) עי' ב"ר פל"ב ס"ב ובנ"ש. (סב) עי' מדרש משלי על פסוק אשת חיל. (סג) עי' פדר"א פכ"ג ב"ר פל"ב ס"ח ותנחומא נח סי"ב. (סד) צ"ע ועי' ב"ר פל"א סי"ד ובנ"ש במפרשים שם ותנחומא מהרש"ב ח"א ט"ו ע"א ובהערות שם וע"ע ירושלמי שבת ט"ז ע"ג בענין לוף לעורבים. (סה) עי' פדר"א שם ר' תנחומא אומר חמשים ושתים שנה עשה נח כתיבה וכו' ונ"ל שעיקר המאמר כאן לקוח משם וצ"ל שם בפדר"א ר' תחנא אומר וע"ע תענית ל"א ע"א בענין עצים למערכה ע"ש.

אתך ראיתי צדיק לפני בדור הזה. ולהלן הוא אומר צדיק תמים. אלא אמ׳ ר׳ אליעזר מכאן אתה למד שאומרין מקצת שבחו שלאדם בפניו ולא כל שבחו (א). בדור הזה ר׳ יוחנן אומר בדור הזה ולא בדורו שלאברהם יצחק ויעקב. ר׳ שמעון אומ׳ אם בדור שכולו חייב נמצא צדיק אלו היה בדור שכולו צדיק על אחת כמה וכמה (ב)

ב) **מכל הבהמה הטהורה תקח לך.** וכי מניין היה יודע בין טהור לטמא אלא לפי שריבה ממין ומיעט ממין גילה לו הקב״ה בתורה שהמרובה הוא ממין הטהור והממועט הוא ממין הטמא ר׳ אליעזר אומ׳ עד שלא בא המבול היו הטמאין מרובין מן הטהורים. וכשבאו מי המבול רצה הקב״ה למעט את הטמאים ולהרבות את הטהורין לכך נאמ׳ מן הטהורה שבעה ומן הטמאה שנים (ג). מכל הבהמה הטהורה ת ק ח ל ך ש ב ע ה ש ב ע ה א י ש ו א ש ת ו. ומי אית לה לבהמה אישות אלא אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני מאותן שלא נעבירה בהן עבירה. ומני ידע אמ׳ רב הסדא מלמ׳ שהעמידן על פתח התיבה וכל שהתיבה קולטתו בידוע שלא נעברה בו עבירה וכל שאין התיבה קולטתו בידוע שנעברה בו עבירה (ד). א י ש ו א ש ת ו. זכו בהמה חיה ועוף שנ׳ בהן איש ואשתו כנגד דור המבול שפרעו עצמן כבהמה (ה).

ג) **גם מעוף השמים** [וגו׳] **להיות זרע.** להודיע שרחמיו שלהקב״ה על כל בריותיו ושהוא מהיה את כולן כדי שלא יבטל מין מכל הבריות שבעולם וכן הוא אומר ה׳ למבול ישב (תהלים כ״ט י׳). שאף על פי שבא מבול ושיחת כל בשר לא בטל מין כלל מכל שעלה במחשבה לבריות בעולמו אלא תילדתם למשפחתם הן שאבדו והמין קיים (ו).

ד) **כי לימים עוד שבעה** אמ׳ ר׳ שמואל מלמד שקבע להן זמן מועט אחר זמן מרובה והשפיע להן הקב״ה טובה מעין העולם הבא כדי שידעו מה איבדו מהן (ז). א ר ב ע י ם י ו ם ו א ר ב ע י ם ל י ל ה. ולמה ארבעים ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ שעברו על התורה שעתידה ליתן בארבעים יום ובארבעים לילה. רבן יוחנן בן זכאי אומר שקלקלו בטיפה שנוצרה לארבעים יום וארבעים לילה (ח). ו מ ח י ת י א ת כ ל ה י ק ו ם ר׳ לוי בשם ר׳ שמעון בן לקיש אמ׳ זה קין שהיה תָלוי בְרִפְיון ובא מבול ושטפו שנ׳ וימח את כל היקום (ט׳. ד״א ומחיתי את כל היקום למה היה נח דומה באותה שעה למדינה שמרדה במלכות ובא המלך להחריבה עמד אחד וצר איקונן שלמלך על פתח חצירו כיון שבא המלך להחריב אותה הצר עמד אותו ערום ואמ׳ למלך אדוני המלך בבקשה ממך עשה בשביל איקונן שלך ואל תחריב חצירי שלא ישחקו עלי בני המדינה ויאמרו מה הועילה לו איקונן שלמלך שעשה. שמע המלך וערב לו דבריו ולא החריב חצירו וקילסוהו כל אנשי מדינתו. כך כיון שאמ׳ הקב״ה אמחה את האדם עמד נח בתפלה ואמ׳ רבון העולמ׳ם אם נשטף אני עמהם יהיו משיחין עלי ואומרין מה הועיל זה שהלך בצדקות ותמות כענין שנ׳ למסת נקיים ילעג (איוב ט׳ כ״ג). שמע הקב״ה וערב לו ואמ׳ לו עשה לך תיבה וכך עשה שנ׳

ה) **ויעש נח ככל אשר צוהו ה׳** (י).

ו) **ויבא נח** וג׳.

ח) **מן הבהמה הטהרה ומן הבהמה אשר איננה טהרה.** אמר ר׳

ז (א) עי׳ ב״ר פל״ב ס״ג עירובין י״ח ע״א ובנ״ש. (ב) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״א פלוגתא דר״י ורשב״ל שם וע״ע ב״ר פ״ל ס״ט ובתנחומא נח ס״ה וע״ע לעיל עמוד קמ״א בהערות אות כ׳. (ג) עי׳ פדר״א פכ״ג. (ד) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב. (ה) צ״ע וע׳ סנהדרין שם על הגליון בשם הערוך ערך איש. (ו) עי׳ מורה נבוכים ח״א פי״א. (ז) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב ובד״ס שם וב״ר פל״ב ס״ז ואדר״נ נו״א פל״ב ובהערות שם. (ח) עי׳ ב״ר שם ס״ה. (ט) עי׳ ב״ר שם. (י) צ״ע.

יהושע בן לוי לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה [שהרי עיקם הכתוב שמנה אותיות ולא הוציא דבר מגונה] שנ' ומן הבהמה אשר איננה טהורה. תאנא דבי ר' ישמעאל. לעולם יספר אדם בלשון כבוד שהרי בזב קראהו מרכב ובאשה קראו מושב ואומ' ותבחר לשון ערומים (איוב ט"ו ה'). ואומ' ודעת שפתי ברור מללו (איוב ל"ג ג'). הנהו תרי תלמידי דהוו יתבי קמיה דרבי חד אמ' מפני מה בוצרין בטהרה ומוסקין בטומאה. וחד אמר מפני מה בוצרין בטהרה ואין מוסקין בטהרה. אמ' מובטח אני בזה שמורה הלכה בישראל ולא היו ימים מועטין עד שהורה הוראה בישראל ומנו ר' יוחנן (יא).

י) **ויהי לשבעת הימים.** מה טיבן שלשבעת הימים הללו. אמר רב אלו [שבעת] ימי אבלו והספידו שלמתושלה הצדיק שנ' כי מפני הרעה נאסף הצדיק (ישעיה נ"ז א'). ללמדך שאפילו הספידן שלצדיקים מעכב את הפורענות הייהן על אחת כמה וכמה. ד"א ויהי לשבעת הימים ששינה עליהן הקב"ה סדרי בראשית שהיתה המה יוצאת מן המערב ושוקעת במזרח כדי שיחזרו בתשובה ולא חזרו (יב).

יא) **בחדש השני בשבעה עשר יום לחדש.** ר' יהושע אומ' זה אייר אימתי בזמן שהכימה שוקעת ולפי ששינו מעשיהן שינה עליהן הקב"ה סדרו שלעולם. ר' אליעזר אומ' בחדש השני זה מרחשון שהכימה זורחת וזמנה שלרביעה ומרחשון הוא נקרא חודש בול שבו הארץ נעשית בילָאות בילאות (יג). ביום הזה נבקעו כל מעינות תהום רבה וארובות השמים נפתחו. במה שחטאו בו נידונו לפי שאמרו אם מלמעלה הוא מביא עלינו אנו גבוהי קומה ואין המים מגיעין עד צוארינו. ואם מלמטה הוא מעלה עלינו יש בכפות רגלינו לסתום את המעיינות אמ' להן הקב"ה רשעים באלו ואלו אני דן אתכם. וכן הוא אומ' נבקעו כל מעינות תהום רבה וארבות השמים. נפתחו מלמ' שכל טיפה שהיה הקב"ה מביא עליהן הוא מעבירה על גיהנם ואחר כך מורידה עליהן ומחומה היה עורן נפשט מעליהן וכן הוא אומ' בעת יזורבו נצמתו בחומו נדעכו ממקומם (איוב ו' י"ז) (יד). תהום רבה. אמ' ר' יוחנן ברבה קלקלו ברבה נידונו כת' וירא ה' כי רבה רעת האדם (בראשית ו' ה'). וכת' נבקעו כל מעינות תהום רבה (טו). וארבות השמים נפתחו. בתחלה הונבעו מלמטה מי מעינות שנ' כל מעינות תהום ואחר כך וארבות השמים נפתחו. והיאך היה נטל הקב"ה שני כוכבים מכימה ופתח שני ארובות והוריד מים שנ' וארבות השמים נפתחו ארובה אין כת' אלא וארבות (טז). שמואל רָאמֵי קְרָאֵיי כת' עושה כימה וכסיל והופך לבקר צלמות ויום ולילה החשיך הקורא למי הים וישפכם על פני הארץ ה' שמו (עמוס ה' ח'). וכת' עושה עש כסיל וכימה (איוב ט' ט'). הא כיצד אלמלי המה שלכסיל אין העולם מתקיים מפני צינה שלכימה. ואלמלי צינה שלכימה אין העולם מתקיים מפני חמה שלכסיל וזימנין דליכא כימה מחֵת עוקצא דעקרב בגויה דמֵיקַר ליה והינו דקא אמרי הבריה דאיוב התקשר מעדנות כימה (איוב ל"ח ל"א). מאי כימה אמ' שמואל כי מאה כוכבי אמרי לה דמכנפין ואמרו לה דמבדרין. מאי עש אמ' רב יהודה יותא. מאי יותא אמרי לה זנב טלה. ואמרי לה רישא דצלמי. מאי טעמא רהטא יותר בתר כימה אמרה לה הבי לי בני הבי לי בני. דאמ' מר בשעה שביקש הקב"ה להביא מבול לעולם נטל שני כוכבים מכימה והביא מבול לעולם וכשביקש לסתמן נטל שני כוכבים מיותא וסתמן. ונסתמה בדידה. אין בור מִתְמַלֵא מֵחוּלְיָתָהּ. וניברי לה אוחריני אין כל חדש תחת השמש (קהלת א' ט'). אמ' רב נחמן בר יצחק

(יא) עי' פסחים ג' ע"א וע"ב ובד"ס שם וע"ע ב"ר פל"ב ס"ד ובנ"ש. (יב) ע' סנהדרין ק"ח ע"ב. (יג) עי' סדר עולם פ"ד ובהגהות הגר"א שם ור"ה י"א ע"ב וירושלמי ר"ה נ"ו ע"ד ותנחומא מהרש"ב ח"א כ"ב ע"א בענין בולות וכו'. (יד) עי' פדר"א ספכ"ב וע"ע ב"ר פכ"ח ס"ט ובנ"ש. (טו) עי' סנהדרין ק"ח ע"א. (טז) עי' ר"ה י"א ע"ב.

עתיד הקב"ה להחזירן לה שני ועיש על בניה תַנחם (איוב ל"ח ל"ב). ועיש על בניה תנוחם (יז). [פירוש] הא כאיזה צד לפי שכוחית הגלגלים והכוכבים הן שפועלין בארבע יסודות ובגבהן מעל הארץ ובקריבתן ועלייתן וירידתן ונטייתן יגלה פועל איתו גלגל או אותו כוכב באיתו היסוד או יסתר שכל יסוד יש לו גלגל ידוע וכוכב ידוע. והשנים עשר מזלות מוחלקין לארבעה חלקים כנגד ארבעה יסודות טלה אריה קשת אש. שור בתולה גדי עפר. תאומים מאזנים דלי רוח. סרטן עקרב דגים מים. וכסיל היה בחלק האש והיא מוליד חום יותר בעולם, וכימה מחלק המים והיא תוליד קור הרבה בעולם. ואלמלי נבראו כאחד לא היה העולם עומד. ומנין דסליק כסיל ולית עמיה כימה משתכח עמיה עוקצא דעקרב דהיא מחלק המים ויותא מחלק האש שהיא זנב טלה. כיון שביקש הקב"ה להביא מבול לעולם כביכול הוריד שני כוכבים מכימה כלומ' שנגע מכוחה ליסוד המים יתר על טבעו שלעולם עד שהוקף העולם הרבה וניזול וקרא למי הים וישפכם על פני הארץ (עי' עמוס ה' ח'). וכיון שביקש הקב"ה לסתמן ולהחזיר העולם ליישיבו מהוא אומ' ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים (בראשית ח' א'). החזיר אותן שני כוכבים למקומן ונתעלו כדי שיחזור העולם לטבעו. ולא עוד אלא שקירב לה יותא והיא עיש שהיא מחלק האש כדי להוליד חום בעולם ונישב רוח לעולמו יותר על טבעו שלעולם ויבשו המים עד שהזר העולם כברייתו ועמד אחר כך כל אחד מהן לפי טבעו שמקודם הדא היא ועיש על בניה תנחם (איוב ל"ח ל"ב) (יח).

יב) **ויהי הגשם על הארץ ארבעים יום וארבעים לילה.** זהש"ה כי כל ימיו מכאובים וכעס עניינו גם בלילה לא

שכב לבו (קהלת ב' כ"ג). ר' ברכיה אומ' בדור המבול הכ' מדבר שהיו מכאיבין מעשיהן לפני בוראן. וכעס עניינו זה ענין רע שהיה בידן. גם בלילה לא שכב לבו מן העבירה לא ביום ולא בלילה אמ' הקב"ה אף אני מביא פורענות על אותן האנשים ביום ובלילה הדא היא דכת' ויהי הגשם על הארץ ארבעים יום וארבעים לילה (יט).

יג) **בעצם היום הזה.** אין עצם אלא תקפו שליום. ולמה. אלא אמ' הקב"ה אם נכנס נח לתיבה בלילה עכשו כל דורו אומרין כך מכך אלו ידענו בו לא היינו מניחין אותו ליכנס ולא עוד אלא שהיינו נוטלין כשילין וקרדומות ומבקעין עליו את התיבה לכך אמ' הקב"ה הרי אני מכניסו בהצי היום ומי שיש בידו כוח יבוא וימחה לכך נאמ' בעצם היום הזה בא נח (כ). בעצם היום הזה ב א נ ח. ר' צדוק אומ' בעשרה במרחשון נכנסו כל הבריות לתיבה ובשבעה עשר בו ירדו גשמים (כא).

טז) **והבאים זכר ונקבה.** ר' אבהו אומ' מאותן הבאים מאיליהן (כב).

ו י ס ג ר ה' ב ע ד ו. סגר בעדו חמה ולבנה ולא היו מאירין לעולם (כג). ומנין היה יודע היום מן הלילה ר' פינחס בשם ר' לוי אומ' כל שנים עשר חדש שהיה נח בתיבה לא היה צריך לא לאור החמה ולא לאור הלבנה אלא מרגלית היתה [לו] והיה תולָה כל זמן שהיתה כהה היה יודע שהוא יום וכל זמן שהיתה מבהקת היה יודע שהוא לילה (כד). ד"א ויסגור ה' בעדו שהגין בעדו מן החיות המשכלות שהיו עמו בתיבה כת' הכא סגירה וכת' להלן אלהי שלח מלאכיה וסגר פום אריותא (דניאל ו' כ"ג) (כה). ד"א ויסגר ה' בעדו משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שעד שלא נשא אשה היה לו קורת רוח כיון שנשא כבד עליו צרכה. ולא די צרכה אלא

(יז) עי' ברכות נ"ח ע"ב ונ"ט ע"א ובד"ס שם. ובבי"ק אחר מפני חמה של כסיל התיבות „וגמירי דאי לאו עקצא דעקרב דמיא בנהר די נור כל דהוי טרקי ליה עקרבא לא הייה חאיי והינו דקא מחוו ליה לאיוב וכו' וגם שם בכל פיסקא זאת ו א ל מ ל א ת' ו א ל מ ל י ועי' קהלת רבה פ"ב פסוק כ"ג וב"ר פכ"ז ס"ב ותנחומא מהרש"ב ח"א י"ב ע"ב. (כ) עי' ספרי קמ"א ע"א וב"ר פל"ב ס"ח. (יח) צ"ע (יט) עי'. (כא) עי' פדר"א פכ"ב. (כב) עי' סנהדרין ק"ח ע"ב. (כג) עי' ילקוט עפס"ז בשם האבכיר שם. (כד) עי' ב"ר פל"א סי"א ובנ"ש. (כה) עי' בתנחומא נח ס"ז ואגדת בראשית פ"ד ותנחומא מהרש"ב ח"א י"ח ע"ב

שקלקלה מעשיה וְעַצְמָה אַגַחְתִּי בָהּ. מה עשה נטל אחד מבניה שהיה טוב והניחו אצלו ואחר כך לקח את האשה ואת בניה וחבשם בבית האסורים בלא אכילה ובלא שתייה מחמת רעב וצמא מתו כולם. כך הקב״ה עד שלא ברא העולם היה קורת רוח לפניו וכשברא עולמו באו בני אדם והכעיסו לפניו ונתעצב בעולמו שבראו מה עשה נטל נח ובניו שהיו צדיקים והכניסם לתיבה וסגר בעדם והביא מבול על שאר העולם והציפן (כו).

יט) **והמים גברו מאד מאד.** ירדו מים זכרים מן הרקיע ועלו מי תהומות מן הארץ שהן מים נקיבות ונצמדו אלו עם אלו וגברו להחריב את העולם שנ׳ גברו מאד מאד (כז).

כ) **חמש עשרה אמה.** מפני שהיה אורך כל אחד מהן חמש עשרה אמה והיו אומרין נעלה לראש ההרים לפי גבהי המים על ההרים חמש עשרה אמה (כח).

כב) **מכל אשר בחרבה מתו.** אמר רב חסדא לא נגזרה גזרה על דגים שבים דכת׳ מכל אשר בחרבה (כט).

כג) **וימח את כל היקום.** הוי אומר זה דור המבול אין להן חלק לעולם הבא שנ׳ וימח בעולם הזה, וימחו מן העולם הבא (ל). וישאר אך נח מה ת״ל אך אלא שאף נח נזק דא״ר [הונא בשם ר׳ יוסי] שהיה גונח [דם] מרוב הצינה. ר׳ יהודה אומ׳ ביציאתו מן התיבה הקישו ארי ושברו ונעשה צולע לכך נאמ׳ אך (לא). ואשר אתו בתיבה יש אומרין שעוג מלך הבשן יָשב לו על עץ אחד תחת סילונות שלתיבה ונשבע לנח ולבניו שיהיה להם עבד עולם מה עשה נח נקב חור אחד בתיבה והיה נותן לו מזונו בכל יום ונשאר גם הוא הדא היא דכת׳ כי רק עוג מלך הבשן נשאר (דברים ג׳ י״א). (לב) ד״א וישאר אך נח. אמ׳ רב חנא בר לוי אמ׳ ליה אליעזר עבד אברהם לשם רבא מיבדי כת׳ למשפחתיהם יצאו מן התיבה והם לא יצאו. אתם במאי זכיתו דנפקיתו אמ׳ ליה צער גדול היה לנו בתיבה מי שדרכו לאכול ביום האכלנוהו ביום ובלילה (לג) האכלנוהו בלילה. האי זִיקָא לא הוה ידע אבא מא מיכלה יומא חד הוה קא פאליק [אבא] רומאנא נפל תולעתא מניה ואכלתיה מיכאן ואילך הוי גָאביל לה חֵיזְרָא גאביל לה סַפְסֵקָא ושביקנא עד דמרריש יאתיא ואכלא. אריא אישתא זנתיה דאמ׳ רב האי אריא לא פחות משתא ולא טפי מתרי סר מיני אישתא. אורישנא אשכחיה אבא דהוה גָאנֵי בסיפנא (לד) דְתֵיבְתָא אמר לא בעית מיזני דיזאנא אמ׳ ליה חזיך דהוה טרידת ואמרנא לא אצערך אמ׳ ליה יהי רעוא לא תמות הדא היא דכת׳ ואמר עם קני אגוע איוב כ״ט י״ח (לה). סיד גדול נתן הקב״ה לנח שהודיעו כל מיני מזונות שלכל חיה וחיה ועוף ועוף מה שאין כל בריה יכולה לעמוד על זאת ולא עוד אלא שהודיעו כמה העוף אוכל בכל יום כמה החיה אוכלת בכל יום באיזו שעה הן ניזונין איזה היה ניזונת בשעה אחת ואיזו היה בשתי שעות ואיזו בשלוש. ראייה לכל אלו שהוא זן ופרנסן שנים עשר חדש כראוי (לו).

כד) **ויגברו המים על הארץ חמשים ומאת יום.** תנן התם משפט דור המבול שנים עשר חדש. האכאיזה צד בשנת שש מאות שנה לחיי נח [בחדש השני בשבעה עשר יום לחדש ביום הזה נבקעו כל מעינות תהום רבה]. ואומ׳ ויהי הגשם על הארץ ארבעים יום עד מתי ארבעים יום וארבעים לילה עד עשרים ושבעה בכסלו ואומ׳ ויגברו המים על הארץ [חמשים ומאת יום] עד מתי חמשים ומאת יום עד אחד בסיון. והמים היו עומדין

וע״ע ב״ר פל״ב ובהגהות הרד״ל שם אות י״ח. (כו) צ״ע. (כז) עי׳ פדר״א פכ״ג. (כח) צ״ע. (כט) עי׳ זבחים קי״ג ע״ב ובנ״ש. (ל) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״א ובנ״ש. (לא) עי׳ ב״ר פל״ב ס״א וע״ע תנחומא נח אות י״א ותנחומא מהרש״ב ח״א ט״ו ע״ב ובנ״ש בהערות שם. והשלמתי כאן עפ״י כת״י ב׳. (לב) עי׳ פדר״א פכ״ג ובכת״א מלת אחד ליתא. (לג) בכת״א ומי שדרכו לאכול בלילה. (לד) כן הוא בכת״ב ובכת״א סיפא ובכי״מ סנפא ובכי״ק אישאתא וכן אורשאנא וכן לקמן חזיתך. (לה) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב ובד״ס שם. (לו) עי׳ ב״ר פכ״ח ס״ד וע״ע תנחומא מהרש״ב ט״ו ע״א ובנ״ש בהערות.

חרשעים נידונין בהן כל אחד ואחד לפי מעשיו. ויחסרו המים מקצה המשים [ומאת יום] והמים היו הלוך והסור עד ההדש העשירי בעשירי. זה ראש חדש אב כשאתה מתחיל למנות משהתחילו גשמים לירד המים היו גבוהין מן הארץ חמש עשרה אמה וכלו לששים יום טפח ומחצה בכל יום. ואומ׳ ותנח התבה בחדש השביעי זה סיון כשאתה מתחיל למנות משפסקו גשמים לירד בשבעה עשר יום לחדש נמצאת התבה נחה לששה עשר יום מלמד שהיתה גבוהה מן הארץ ארבע אמות ועדין היא מושקעת בתוך המים אחת עשרה אמה וכולן חסרו לסוף ששים ואומ׳ ויהי מקץ ארבעים יום ויפתח נח את חלון התבה אשר עשה וישלח את העורב ושהה שבעת ימים וישלח את היונה ושהה שבעת ימים אחרים ויוסף שלח את היונה ושהה עוד שבעה וישלה את היונה הרי שלשה שבועות תשלום ששים יום ובעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים זה חדש אב. מאחד באב עד אחד בתשרי נבלעו המים ובחדש השני בשבעה ועשרים יום יבשה הארץ הרי שנים עשר חדש (לז).

ח.

א) **ויזכר אלהים את נח.** זהש״ה עיר קטנה ואנשים בה מעט וג׳ (קהלת ט׳ י״ד). עיר קטנה זה העולם. ואנשים בה מעט. זה דור המבול. ובא עליה מלך גדול (קהלת שם שם) זה הקב״ה. ובנה עליה מצודים גדולים (קהלת שם שם). עָקְמָן יְכַמְנָן. ומצא בה איש מסכן והכם (קהלת שם שם) זה נח. ומלט את העיר בהכמתו (קהלת שם שם). ויקח מכל הבהמה הטהרה וג׳. ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא (קהלת שם שם). אמר הקב״ה אם לית אתון מנהרין ליה אנא מנהר ליה ויזכר אלהים את נח. (א) ד״א צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה. אדם ובהמה תושיע ה׳ (תהלים ל״ו ז׳). אמר ר׳ יהודה ביר׳ סימון צדקות שעשית עם נח בתבה כהררי אל שנ׳ ותנח התבה בחדש השביעי. מעשים שעשית עם דורו דקדקת עמהן עד תהום רבה שנ׳ ביום הזה נבקעו כל מעינות תהום רבה ולא עוד אלא כשהזכרתו לא לבדו הזכרתו אלא הוא וכל מה שהיה עמו בתבה שנ׳ ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה וג׳ (ב). ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים. אמר רב הסדא קלקלו ברותחין ונידונו ברותחין קלקלו ברותחין [בעבירה ונידונו ברותחין] כת׳ הכא וישכו המים וכת׳ התם והמת המלך שככה (אסתר ז׳ י׳) (ג). [תאנא] דבי ר׳ ישמעאל מי מבול קשין היו ועבים היו כשכבת זרע רותחת שנ׳ נכון למועדי רגל (איוב י״ב ה׳) (ד).

ב) **ויסכרו מעינות תהום.** כת׳ נבקעו כל מעינות תהום (ז׳ י״א) וכת׳ ויסכרו מעינת תהום [ולא כתיב כל] מלמ׳ שנשתיירו מהן שלשה מקומות כדי להראות בהן דוגמה לדורות ואלו הן בליעי דגרר וחמי טבריה ועינא רבתא דבי רם (ה).

ז) **וישלה את העורב.** אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש תשובה נצחת השיבו עורב לנח אמ׳ לו רבך שנאני ואף אתה שנאתני דשבקת ממין שבעה ושדרת ממין שנים אלו פגעה בו צנה או חמה ומת לא היית מאבד בריה מן העולם או שמא לאשתי את צריך. נתן עיניו בו ואמ׳ לו רשע מותר לי נאסר לי בנאסר לי לא כן שכן. אמ׳ לו איני זז עד שאבוא אל אשתי (ו). ותניא שלשה שימשו בתיבה וכולן לקו ואלו הן כלב ועורב והם. כלב נקשר הגיד שלו. עורב רק שהוא משמש מפיו. חם

(לז) עי׳ עדיות פ״ב מ״י והמאמר כאן נראה קצת כמורכב מהסדר עולם רבה פ״ד וב״ר פל״ג ס״ז.

ח. (א) עי׳ ב״ר פל״ג ס״ב ובנ״ש. (ב) עי׳ ב״ר פל״ג ס״ב אבל הלשון כאן מסכים יותר עם ויקרא רבה פכ״ז ס״א ובנ״ש בתנחומא ופסיקתא ע״ש וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א י״ח ע״א ובהערות שם. ונראה שצ״ל כאן ו מ ש פ ט י ך שעשית וכו׳. (ג) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב. (ד) עי׳ סנהדרין שם ובד״ס אות ע׳ והוספתי ע״פ כי״ק. (ה) כן הוא בכי״ק ועי׳ סנהדרין שם ע״א ובד״ס שם ובכתי״מ דרומי ת׳ דבי רם. (ו) עי׳ סנהדרין שם ע״ב וצ״ע.

נלקה בעורו ויצא ממנו כוש שמשונה בעורו (ז). שילהו והלך ומצא נבלת אדם על ראשי ההרים וישב לו עליה ואכל ולא השיב שליחותו ועליו הוא אומ׳ כחומץ לשנים וכעשן לעינים כן העצל לשולחיו (משלי י׳ כ״ו) (ח).

ח) **וישלח את היונה מאתו.** אמר ר׳ אליעזר מלמ׳ שכל עופות [טהורים] במדור שלצדיקים דרו דכת׳ הכא (ט)

יב) **ותבא אליו היונה והנה עלה זית טרף בפיה.** מאי משמע דהאיי טרף לישאנא דמזוני הוא דכת׳ הטריפני לחם חקי (משלי ל׳ ח׳). ומאי שנא עלה זית אמ׳ ר׳ אליעזר אמרה יונה לפני הקב״ה יהיו מזונותי מרים כזית ונתונים בידיך ולא יהיו מתוקים כדבש ומסורים ביד בשר ודם (י). מהיכא אתת ביה מהר המשחה מכאן דלא שְׁפַת אַרְעָא דְיִשְׂרָאֵל בְּמַבּוּלָא (יא). ופליגי בה ר׳ יוחנן ור׳ שמעון בן לקיש ר׳ יוחנן אומ׳ ארץ ישראל בדוקה היא. ור׳ שמעון בן לקיש אומ׳ לאו בדוקה היא. במאי קא מיפלגי מר סבר דירד מבול לארץ ישראל. ומר סבר דלא ירד מבול על ארץ ישראל. אמ׳ רב נחמן בר יצחק ושניהם מקרא אחד דרשו בן אדם אמר לה את ארץ לא מטוהרה היא לא גושמה ביום זעם (יחזקאל כ״ב כ״ד). ר׳ יוחנן סבר אתמוהי קא מתמה. לא מטוהרה את כלום ירדו עליה גשמים ביום זעם. וריש לקיש כפשאטיה ארץ לא מטוהרה את ממאי לאו ירדו עליה גשמים ביום זעם. אותיביה ריש לקיש לר׳ יוחנן חצרות היו בירושלם בנויות על גבי הסלע ותחתיהן [חלול] מפני קבר התהום מביאין נשים מעוברות ויולדות שם ומגדלין בניהן שם ומביאין שוורים ועל גביהן דלתות ותינוקות יושבין על גביהן וכוסות שלאבן בידם הגיעו לשילוח מלאו ועלו וישבו במקומן. אמ׳ רב הונא בריה דר׳ יהושע מעלה יתירה עשו בפרה (יב).

יג) **ויהי באחת ושש מאות שנה בראשון** וג׳. מקצת החדש ככולו הא למדנו שיום אחד מן החדש הרי הוא ככל החדש. וחדש אחד מן השנה הרי הוא ככל השנה. ויום אחד נכנס בחדש מונין את החדש וחדש אחד מן השנה מונין את השנה שלימה (יג). חרבו המים. היורדין מלמעלה ניגבה אותן הרוח והעולין מלמטה נבלעו במקומן ועדין הוא לחה ועשויה כמקפה (יד).

יד) **ובחדש השני בשבעה ועשרים לחדש יבשה הארץ.** ונעשית כַּגְרִיד וזרעו אותה ולא צמחה למה שהיו מי המבול סימן קללה ואינן הלין לברכה המתינו עד שירדו גשמים וזרעו עליהן (טו). בשבעה ועשרים יום לחדש. לא היה המקרא צריך לומ׳ אלא בששה עשר יום לחדש השני יבשה הארץ ומה ת״ל בשבעה ועשרים אלא אלו אחד עשר יום שימות החמה יתירים על שנת הלבנה. אמ׳ רבן שמעון בן גמליאל כל מי שהוא רוצה לידע שימות החמה יתירים על שנת הלבנה אחד עשר יום ישרוט לו שריטה באחד בתקופת תמוז ולשנה הבאה באותו זמן אין השמש מגעת לאותו מקום עד אחד עשר יום והוא ידע שימות החמה יתירין על שנת הלבנה אחד עשר יום (טז).

טז) **צא מן התבה.** זהש״ה אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח (קהלת י׳ ד׳). תדע לך שאע״פ שידע נח שיבשו המים לא יצא אלא ברשות אמ׳ אני לא נכנסתי אלא ברשות כך לא אצא אלא ברשות. בכניסתו הוא אומ׳ בוא אתה וכל ביתך. וביציאתו הוא אומ׳ צא מן התבה וג׳ וכן את

(ז) עי׳ סנהדרין שם וב״ר פל״ו ס״ז וירושלמי תענית ס״ד ע״ד ובנ״ש. (ח) עי׳ פדר״א פכ״ג. (ט) עי׳ סנהדרין שם ובד״ס שם ובבי״ק הדא היא ותבוא אליו היונה. (י) עי׳ סנהדרין שם. (יא) עי׳ ב״ר פל״ג ס״ו ובנ״ש. (יב) עי׳ זבחים קי״ג ע״א ובד״ס שם ובבי״ק אתמוהי קא מתמה ארץ מאי לא מטוהרה את וכו׳ ור״ל סבר כפשאטיה ארץ וכו׳ מאי לאו ירדו וכו׳. (יג) עי׳ סדר עולם רבה פ״ד. (יד) עי׳ סדר עולם שם. (טו) עי׳ ב״ר פל״ג ס״ז ובס״ע שם. (טז) עי׳ ב״ר וס״ע שם.

מוצא באברהם אבינו שהיה כחבוש באור כשדים לא יצא עד שאמ׳ לו הקב״ה לך לך מארצך (י״ב א׳). וכן את מוצא בחנניה מישאל ועזריה כיון שהשליכן נבוכדנצר לכבשן האש שלח הקב״ה גבריאל והצילן וידעו שהקב״ה הצילן והיו יכולין לצאת ולא יצאו עד שנתן להן נבוכדנצר רשות שנ׳ שדרך מישך ועבדנגו עבדוהי די אלהא עלאה פוקו ואתו (דניאל ג׳ כ״ו). וכן ישראל שהן משועבדין בין האומות כשיבוא המושיע ואומ׳ להן כבר שלחני הקב״ה לכם להציל אתכם אין שומעין לו עד שיתן להם הקב״ה רשות שנ׳ לאמר לאסורי׳ צאו לאשר בחשך הגלו (ישעיה מ״ט ט׳) (יז). צא מן התבה אתה ובניך ואשתך. אמר רב ואי תימא רב הנינאי כת׳ התם אתה ובניך וכת׳ הכא אתה ואשתך מלמ׳ שנאסר עליו תשמיש המטה בתבה וכאן הותר לו (יח).

יז) **כל החיה אשר אתך.** ר׳ לויטס איש יבנה אומ׳ כל הבריות הבאים לתבה כשנכנסו הפריש זכרים מן הנקיבות וכשיצאו הצמיד זכרים לנקבות שנ׳ היצא אתך ושרצו בארץ (יט).

יח) **ויצא נח ובניו.** מגיד הכת׳ שאע״פ שהתיר להן התשמיש לא נזקקו זה לזה עד שנגלה עליהן הקב״ה ובירכן פעם שנייה שנ׳ ויברך אלהים את נח ואת בניו ויאמר להם פרו ורבו (כ).

יט) **למשפחותיהם יצאו מן התבה.** אמ׳ רב הנין למשפחותיהם יצאו הן לא יצאו (כא).

כ) **ויבן נח מזבח.** אל תקרא ויבן אלא וַיָּבֶן שהבין מדעתו ישב ודן בלבו ואמ׳ הקב״ה הצילני מן המבול והוציאני מן המסגר הזה ואני חייב להקריב לפניו קרבן לכך לקח מכל הבהמה הטהורה שור וכשב ומכל העוף הטהור תור ובן יונה ועמד ובנה מזבח והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל והקריב עליו ארבע עולות שנ׳ ויעל עולות. עולה לא נאמר אלא עולות ועלה ריח ניחה לפני הקב״ה שנ׳ וירח ה׳ את ריח הניחוח וכרת ברית לעולמו (כב).

כא) **וירח ה׳ את ריח הניחח.** מלמ׳ שריח זה נחת רוח למי שאמ׳ והיה העולם כדי שיתעסקו כל העולם בעבודתו ולא בעבודת תהו ובהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תהו המה (שמואל א׳ י״ב כ״א) (כג). ויאמר ה׳ אל לבו. מגיד הכת׳ שלא גילה דבר זה לא לנביא ולא לשרף אלא בדעתו והפצו (כד). לא אוסיף לקלל עוד. לפי שבתחלה חטא אדם נתקללה הארץ שנ׳ ארורה האדמה בעבורך (ג׳ י״ז). חטא קין נתקללה הארץ שנ׳ ארור אתה מן האדמה (ד׳ י״א). חטא דור המבול נתקללה הארץ שנ׳ והנני משחיתם את הארץ (ו׳ י״ג). יכול אף לדורות [כן] ת״ל לא אוסיף עוד לקלל (כה). כי יצר לב האדם רע מנעוריו. מלמ׳ שיצר רע שולט באדם מתחלת ברייתו. אבל יצר טוב אינו שולט אלא לבסוף ועליו הוא אומ׳ עיר קטנה ואנשים בה מעט (קהלת ט׳ י״ד). עיר קטנה זו גופו שלאדם. ואנשים בה מעט וג׳. אלו איברים שבגוף. ובא אליה מלך גדול (שם שם). זה יצר הרע. ובנה עליה מצודים גדולים (שם שם). אלו הרהורי עולם ותחבולותיו כענין שנ׳ גם את העולם נתן בלבם (שם ג׳ י״א). ומצא בה איש מסכן וחכם (שם ט׳ ט״ו). זה יצר טוב. ולמה קורא אותו מסכן שאין רובו שלבריות נשמעין לו. ומלט הוא את העיר בחכמתו (שם שם). שכל מי שהוא שומע לו ניצל מכל צרה.

(יז) צ״ע ועי׳ ב״ר פל״ד ס״ד ובנ״ש וקהלת רבה פ״י פסוק ד׳ ועי״ע תנחומא נח ס״י וי״א ותנחומא מהרש״ב ח״א כ׳ ע״א ואגדת בראשית פ״ז בענין תמו״ע. ועי״ע בילקוט מכירי בישעיה לפסוק זה. (יח) עי׳ ב״ר פל״א סי״א ופל״ד ס״ז ירושלמי תענית ס״ו ע״ב סנהדרין ק״ח ע״ב ותנחומא מהרש״ב ח״א כ״א ע״ב. ונראה שהיה לפניו כן בגמרא שם בסנהדרין ע״ע בד״ס שם. (יט) עי׳ פדר״א פכ״ג. (כ) צ״ע ואולי היה כן לפניו בפדר״א פכ״ג עי׳ הגהות רד״ל שם אות מ״ט וב״ס איזה חיסור שם. (כא) עי׳ סנהדרין ק״ח ע״ב ובד״ס שם. (כב) עי׳ פדר״א פכ״ג וב״ר פל״ד ס״ט. (כג) עי׳ זבחים מ״ו ע״ב בענין פירוש ריח ניחוח ועי״ע פדר״א שם ובהגהות רד״ל שם אות ע״ב. (כד) עי׳ מורה נבוכים ח״א פכ״ט ועי״ע לעיל פ״ו הערה כ״ג. (כה) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״י לא אוסיף לדורות ועי״ע בראב״ע כאן.

ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא (שם שם). אלו בני אדם אינן זוכרין אותו בשעת הנאתן ואחר שהוטאין אומ׳ כל אחד אוי לי מיצרי אוי לי מיוצרי (כו). רע מנעוריו תאנא שבעה שמות יש לו ליצר רע. הקב״ה קראו רע שנ׳ כי יצר לב האדם רע. משה רבינו קראו ערל שנ׳ ומלתם את ערלת לבבכם (דברים י׳ ט״ז). דוד קראו טמא שנ׳ לב טהור ברא לי אלהים (תהלים נ״א י״ב). מכלל דטמא הוא׳ שלמה קראו שונא שנ׳ אם רעב שונאך האכילהו להם (משלי כ״ה כ״א). ישעיה קראו מכשול שנ׳ הרימו מכשול מדרך עמי (ישעיה נ״ז יד). יואל קראו צפוני שנ׳ ואת הצפוני ארחיק מעליכם (יואל א׳ כ׳). יחזקאל קראו אבן שנ׳ והסרתי את לב האבן מבשרכם (יחזקאל ל״ו כ״ו) (כז). אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי על שלשה דברים הקב״ה מתחרט עליהן שבראן ואלו הן מלכות כשדים שנ׳ הן ארץ כשדים זה העם לא היה (ישעיה כ״ג י״ג). לאוי לא היו. וישמעאלים שנ׳ ישליו אוהלים לשודדים (איוב י״ב ו׳). לאוי לא היה. ויצר הרע שנ׳ ואשר הרעתי (מיכה ד׳ ו׳) (כח).

כב) **עוד כל ימי הארץ זרע.** זו תקופת תשרי. וקציר. זו תקופת ניסן. וקר. זו תקופת טבת. וחם. זו תקופת תמוז. קיץ. בעתו. וחורף. בעתו. ויום ולילה לא ישבותו. מנין החמה ביום. ומנין הלבנה בלילה לא ישבותו (כט). [ד״א לא ישבותו אמר ר״ש לקיש גוי ששבת חייב מיתה שנא׳ יום ולילה לא ישבותו] (ל). ד״א זרע וקציר. ר׳ דוסא אומ׳ חצי תשרי ומרחשון וחצי כסלו זרע. חצי כסלו וטבת וחצי שבט חורף. חצי שבט ואדר וחצי ניסן קור. חצי ניסן ואייר וחצי סיון קציר. חצי סיון ותמוז וחצי אב קיץ. חצי אב ואלול וחצי תשרי חום (לא).

ט.

א) **ויברך אלהים את נח.** החזיר להן ברכה ראשונה שלבריית עולם שהיא ומלאו את הארץ וכבשה (א׳ כ״ח) (א).

ב) **ומוראכם וחתכם.** ר׳ שמעון בן אלעזר אומ׳ תינוק בן יומו חי אין משמרין אותו מפני חולדה ומפני נחשים שלא ינקרו את עיניו ארי רואה אותו ובורח נחש רואה אותו ובורח ואפלו כעוג מלך הבשן שמת משמרין אותו מפני חולדה ומפני נחשים שלא ינקרו את עיניו הא כל זמן שאדם חי מוראו מוטל על הבריות. מת ניטל מוראו מעל הבריות הדא היא דכת׳ ומראכם וחתכם (ב).

ג) **כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה.** אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב אדם הראשון לא הותר באכילת בשר דכת׳ ויאמר אלהים הנה נתתי לכם את כל עשב זורע זרע לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ (א׳ ל׳) ולא חית הארץ לכם וכשבאו בני נח הותר להם דכת׳ כירק עשב נתתי לכם את כל. יכול לא יהא אבר מן החי נוהג בו ת״ל

ד) **אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו.** יכול נוהג אף בשרצים ת״ל אך. מאי תלמודה אמ׳ רב הונה אמ׳ קרא דמו בנפשו מי שדמו חלוק מבשרו יצאו שרצים שאין דמן חלוק מבשרן (ג). תנו רבנן אבר מן החי נוהג בבהמה ובחיה ובעוף בין טמאה בין טהורה שנ׳ ולא תאכל הנפש עם הבשר (דברים י״ב כ״ג). כל שאתה מצווה על דמו אתה מצווה על איבריו דברי ר׳ אליעזר. וחכמ׳ אומרין אינו נוהג אלא בטהורים בלבד שנ׳ ולא תאכל הנפש עם הבשר כל שבשרו מותר אתה

(כו) צ״ע נדרים ל״ב ע״ב וקהלת רבה פ״ט פסוק ט״ו (ס״ח) וע״ע קה״ר פ״ד פסוק י״ג ובנ״ש שיצה״ר שולט באדם מתחלת ברייתו וכו׳ ועוד שם פ״ג פסוק י״א ובנ״ש הדרשות על גם את העולם נתן בלבם וגו׳ וברכות ס״א ע״א ע״ש. (כז) עי׳ סוכה נ״ב ע״א. (כח) עי׳ ירושלמי תענית ס״ו ע״ג וסוכה נ״ב ע״ב. (כט) עי׳ פדר״א פ״ח. (ל) עי׳ סנהדרין נ״ח ע״ב. (לא) עי׳ ב״ר פל״ד ס״א ותוספתא תענית פ״א וע״ע בבא מציעא ק״ו ע״ב ובד״ס שם.

ט (א) עי׳ לקמן במה״ג פכ״ד פ׳ י״א וע״ע ב״ר פל״ד סי״ב ע״ש ולקח טוב לפסוק זה. (ב) עי׳ ב״ר פל״ד סי״א וקה״ר פ״ה פסוק י׳ וע״ע שבת קנ״א ע״א ובנ״ש. (ג) עי׳ סנהדרין נ״ט ע״ב.

מצווה על איבריו וכל שאין בשרו מותר אין את מצווה על איבריו. הני מילי בישראל אבל בבני נח אחד בהמה והיה הטמאין ואחד הטהורין (ד). אבל העוף ספק הוא ואין נהרגין עליו (ה). תנו רבנן חומר בבני נח מישראל שבני נח אין להן שיעור וישראל יש להן שיעור אכילה כזית. בני נח אין צריכין התראה וישראל עד שיתרו בו משום אבר מן החי. בני נח אחד אבר ואחד בשר חייבין עליו אבל ישראל אין חייבין אלא על אבר הפורש כבריתו. בני נח חייבין על אבר ובשר הפורש מן המפרכסת. וישראל מותרין בו. דתניא אמ' ר' יצחק בן אשיאן הרוצה שיבריא הותך כזית מבית השחיטה קודם שתצא נפשה ומולחו יפה יפה ומדיחו יפה יפה וממתין לה עד שתצא נפשה ואוכלו. והני מילי בישראל דבשחיטה תליא מילתא כיון דאשתחוט לית בה משום אבר מן החי. אבל גוים דבנחירה תליא מילתא ובמיתה סגיא אבר ובשר הפורש מן המפרכסת כפורש מן החי עד שתמות או עד שיתיז את ראשה. וישראל חייבין על אבר מן החי מלקות ובני נח נהרגין עליו בסייף (ו).

ה) **ואך את דמכם לנפשתיכם אדרש.** זה ההורג עצמו לדעת. יכול כשאול ת"ל אך. יכול כחנניה מישאל ועזריה ת"ל אך (ז). מיד כל חיה אדרשנו. זה המוסר חברו לפני חיה לטרפו. מיד האדם מיד איש אחיו. זה השוכר אחרים להרוג את חבירו כל אחד משלשתן שופך דמים. ועון הריגה בידו וחייב מיתה לשמים ואין בהן מיתת בית דין ובפירוש נאמ' בשלשתן לשון דרישה הרי דינם מסור לשמים (ח). אמ' ר' יוחנן כל הגוזל את חבירו שווה פרוטה כאלו נטל את נשמתו ממנו שנ' כן ארחות כל בוצע בצע את נפש בעליו יקח

(משלי א' י"ט). ואומ' אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים (שמואל ב' כ"א א'). מאי ואומר וכי תימא הני מילי בידים אבל בגראמא לא. תא שמע אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים וכי היכן מצינו בשאול שהרג את הגבעונים אלא מתוך שהרג את נוב עיר הכהנים שהיו מספיקין להן מים ומזון העלה עליו הכת' כאלו הרגם (ט). קשה היא שפיכות דמים שאפלו על ידי אחרים מעלה עליו הכת' כאלו הרגו. ומני לן מאחאב דכת' הרצחת וגם ירשת (מלכים א' כ"א י"ט). וכי הוא הרג אלא שסיבב הדבר ואע"פ שהיה עובד ע"ז ועובר על מצוות התורה בשאט נפש להכעים לא נחתם גזר דינו אלא על שפיכות דמים דכת' ויאמר לכן שמע דבר ה' ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו (שם כ"ב י"ט). וכי יש ימין ושמאל למעלן אלא מימינו אלו שהן מטין כלפי זכות. ומשמאלו אלו שהן מטין כלפי חובה. ויאמר ה' מי יפתה את אחאב ויעל ויפל ברמות גלעד ויאמר זה בכה וזה אומר בכה (שם שם כ'). אמ' רב נחמן אחאב שקול היה כלומר שהיו זכיותיו שקולין כנגד עונותיו דכת' זה בכה וזה אומ' בכה. ולא נמצא לו עון שחייבו כלייה ולא היה שם דבר אחד ששקול כנגדו אלא דמי נבות שנ' ויצא הרוח ויעמד לפני ה' (שם שם כ"א). מאי רוח אמ' ר' יוחנן זו רוח שלנבות היזרעאלי. ויאמר תפתה וגם תוכל צא ועשה כן (שם שם כ"ב). מאי צא ועשה כן אמ' רב יהודה אמ' רב אמ' לו הקב"ה צא ממחיצתי דכת' דובר שקרים לא יכון לנגד עיני (תהלים ק"א ז'). אמ' רב פפא הינו דאמרי אינאשי דְפַרַע ,קִינֵיה אַחְרִיב קניה. והרי הוא הרשע לא הרג בידו אלא סיבב קל וחומר להורג ביד (י). ד"א ואך את דמכם לנפשתיכם. תניא

(ד) עי' חולין ק"ב ע"א תנ"ה אבר מן החי נוהג וכו' וכו' תנ"ה אבר מן החי בן נח מוזהר עליו וע"ע ביפה עינים במה שרמז שם להספרי (צ' ע"ב) ע"ש. (ה) עי' רמב"ם הלכות מלכים פ"ט הלכה י"א ובהשגות הראב"ד ובמפרשים שם. (ו) עי' בסוגיות הנוגעים לענין זה בסנהדרין נ"ז ע"א וכו' וחולין ל"ג ע"א וע"ב וקכ"א ע"ב (מאמר ר' יצחק בר אשיאן) ובנ"ש עוד ולא נמצא שם רק כעין זכר לדבר אבל לא ברייתא כזאת. ובכלל הדברים מסכימים ביותר עם הרמב"ם הלכות מלכים פ"ט מהלכה י' עד הלכה י"ד. (ז) עי' ב"ר פל"ד סי"ג. (ח) עי' ב"ר שם ורמב"ם פ"ב מהלכות רוצח ה"ג. ובכתי"מ מיד האדם זה ההורג את חבירו מיד איש אחיו אחיו זה השוכר אחרים וכו' ותקנתי עפ"י כת"י א' וב' וכי"ק. (ט) עי' בבא קמא קי"ט ע"א ובנ"ש והסגנון פה מסכים יותר עם הדרך שהובא מאמר זה ברי"ף שם. (י) עי'

בן נח נהרג בדיין אחד ובעד אחד וישלא בהתראה מפי איש ולא מפי אשה ואפלו מפי קרוב. משום ר' ישמעאל אמרו אף על העוברים. מנא הני מילי אמ' רב יהודה אמ' קרא ואך את דמכם לנפשתיכם אדריש אפלו בדיין אחד. מיד כל חיה אפלו שלא בהתראה. אדרישנו אפלו בעד אחד. מיד איש ולא מיד אשה. אחיו אפלו קרוב. שפך דם האדם באדם איזה הוא אדם שהוא בגופו שלאדם הוי אומ' זה העובר כר' ישמעאל (יא). ד"א מיד כל חיה אדרשנו. אלו מלכיות שנמשלו בחיות. מיד האדם אמ' ר' לוי מיד האדם. מיד איש אחיו זה שנ' הצילני נא מיד אחי (ל"ב י"א) אדריש את נפש האדם אלו ישראל דכת' ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם (יחזקאל ל"ד ל"א) (יב).

ו) **שפך דם האדם באדם דמו ישפך.** זה ההורג חבירו בעדים והתראה. דמו ישפך. שהוא נהרג בסייף ועליו הוא אומ' נקם ינקם (שמות כ"א כ'). נקם בעולם הזה ינקם בעולם הבא (יג). כי בצלם אלהים עשה. כאלו ממעט בדמות שכל אחד ואחד יש לו לומר בשבילי נברא העולם (יד).

ז) **ואתם פרו ורבו.** דרש ר' עקיבה כל מי שהוא מבטל פריה ורביה מעלין עליו כאלו שופך דמים שנ' שופך דם האדם באדם דמו שפך וסמיך ליה ואתם פרו ורבו. דרש ר' אלעזר בן עזריה כל מי שהוא מבטל פריה ורביה מעלין עליו כאלו ממעט בדמות שנ' כי בצלם אלהים עשה את האדם וסמיך ליה פרו ורבו. דרש בן עזאי כל מי שהוא בטל מפריה ורביה מעלין עליו כאלו שופך דמים וממעט בדמות שנ' שפך דם האדם וסמיך ליה ואתם פרו ורבו. אמ' לו ר' אלעזר בן עזריה מה זה בן עזאי נאה דורש ולא נאה מקיים אמר לו ומה אעשה והשקה נפשי בתורה יתקיים העולם באחרים (טו).

ח) **ויאמר אלהים אל נח.** זהש"ה כי לא מחשבתי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי (ישעיה נ"ה ח'). בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם. בשר ודם מכה באיזמיל ומרפא ברטייה. אבל הקב"ה במה שהוא מכה בו מרפא. נפרע מן העולם בקשת דכת' עריה תעור קשתך שבועות מטות אומר סלה נהרות תבקע ארץ (חבקוק ג' ט'). ובה הוא מישב את העולם דכת' את קשתי נתתי בענן והיתה וגו' (טז).

יא) **והקימתי את בריתי אתכם ולא יכרת** וגו' **ולא יהיה עוד** וג'. אמ' ר' אלעזר לאו שבועה [הין שבועה] אמ' רבא והוא דאמ' לאו לאו תרי זמני. הין הין תרי זימני דכת' ולא יהיה עוד מבול ולא יהיה עוד המים למבול וכת' כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבר וגו' (ישעיה נ"ד ט'). ומדלאו לאו שבועה. הין הין שבועה (יז).

יב) **ויאמר אלהים זאת אות הברית.** המורה שבועת מבול שנכרתו עליה

סנהדרין ק"ב ע"ב הדרשות על הפסוקים במלכים בפירש"י וד"ס שם. ועי"ע תנחומא שמות סי"ח ומשפטים סט"ו ושמות רבה פל"א סי"ד ובכ"ש הדרשות בענין ימין ושמאל ע"ש. (יא) עי' סנהדרין נ"ז ע"ב ובד"ס שם. (יב) עי' ב"ר פל"ד סי"ג. ועי"ע שם סי"ד ודברים רבה פ"ב סכ"ה בנידון דברי ר' לוי. ונראה דהאי האדום הוא רומז לדודי צח ו א ד ו ם שנדרש על הקב"ה ור"ל ביום הדין שהקב"ה הוא הדיין ועי"ע בפירש"י ברבה ובילקוט כאן. (יג) בכי"ק זה ההורג ב ע צ מ ו (ת' חבירו) בעדים וכו' ועי' רש"י ובהערות בעל זכור לאברהם שם אות ו' וכן בלקח טוב ובהערות שם. וכן האריך בזה הרב הגאון מהר"נ אדל"ד זצ"ל ואין ספק שכיון אל האמת בביאורו דאליבא דאונקלס הכתוב בישראל מדבר ובעל מדרש הגדול ג"כ היתה לפניו איזה ברייתא ישנה דאיפליגא אהך סוגיא בסנהדרין ודרשת הב"ד כאן ומוקי הכתוב גבי ישראל ולפיכך צריך ש נ י עדים וג"כ התראה. ואולי היה לפניו כן במכילתא דרשב"י ועי"ע במכילתא שלנו משפטים פ"ד (פ"ג ע"ב) ד"ה נקם ינקם. (יד) עי' ב"ר פל"ד י"ד וסנהדרין ל"ז ע"א במשנה שם. (טו) עי' ב"ד שם ויבמות ס"ג ע"ב ותוספתא שם. (טז) הובא מדרש בעין זה בכמה מקומות כמו במכילתא ל"ב ע"א שמות רבה פכ"ו ס"ב ופ"נ ס"ג תנחומא וישב ס"ט ובשלח סכ"ג וכ"ד ואגדת בראשית פס"ו. אבל לא נמצא בם הך דקשתי ועי' לקח טוב פסוק ט"ז. (יז) עי' שבועות ל"ו ע"א.

שבע בריתות וכל כך למה מפני מחוסרי אמנה שאינן מאמינין ביוצרן ואומרין דבר זה נקרָה נקרא לפי כך הכת׳ מזכירה שבעה פעמים לומ׳ שאינה בטילה לעולם (יח). לדרת עולם. אמר ר׳ יודן לדרת כת׳ פרט לשני דרות לדורו שליחזקיהו ולדור אנשי כנסת הגדולה שהן צדיקים ואין צריכין אות ואין מתיראין מן המבול (יט).

יג) **את קשתי נתתי בענן.** תמן תנינן עשרה דברים נבראו בין השמשות פי הארץ ופי הבאר ופי האתון והקשת והמן והמטה והשמיר והכתב והמכתב והלוחות (כ). איני והא אין כל חדש תחת השמש (קהלת א׳ ט׳). אלא שכבר עלו במחשבה מששת ימי בראשית דכת׳ אני ידי נטו שמים וכל צבאם צויתי (ישעיה מ״ה י״ב). צויתים שיהיו בעתם (כא).

יד) **והיה בענני ענן ונראתה הקשת בענן.** אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי הרואה קשת בענן צריך שיפול על פניו שנ׳ כמראה הקשת אשר יהיה בענן וג׳ ואראה ואפל על פני (יחזקאל א׳ כ״ח). ליטִי במערבא מאן דעבד הָכִי משום דמיתחזי כמאן דפלח לה אלא לימא ברוך זוכר הברית נאמן בבריתו וקיים במאמרו (כב). ואמ׳ ר׳ יהושע בן לוי הרואה רקיע בטהרה אומ׳ ברוך עושה בראשית. ואימת אמ׳ עולא כי אתא מטרא כולי ליליא וְנַסְיָא אִיסְתְּנָא בְּמַגְהֵי. ופליגא דרפרם בר פפא דאמ׳ רפרם בר פפא אמ׳ רב חסדא מיום שחרב בית המקדש לא נמצאת רקיע בטהרה שנ׳ אלביש שמים קדרות (ישעיה נ׳ ג׳) (כג).

מעשה בר׳ שמעון בן יוחאי שלא נראתה הקשת בימיו נכנסו הכמים אצלו אמרו לו מפני מה לא נראתה הקשת בימיך אמ׳ להם כלום היא אלא לפורענות כדאי אני לדחות את הפורענות (כד). ר׳ יודן בר גריון ור׳ יצחק ור׳ נתן הלכו לשמוע פרשת נסכים מר׳ שמעון בן יוחאי וְיָשְׁבוּ תמן תלתה יומין. בעון למיזל אמרי צריכין אנו מיסב רשותיה. עָל קַדְמַאי ודרש את קשתי נתתי בענן זה ר׳ שמעון בן יוחאי דהוא סימניה דעלמא. על תִּנְיָן ודרש ונראתה הקשת בענן. על תְּלִיתַאי ודרש לכי מכרי את השמן (מ״ב ד׳ ז׳) (כה). אמ׳ ר׳ הזקיה כך היה ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ יָקְרֵב אברהם [מן גביה] ועד גבאי ואנא מקריב מגבאי ועד סוף כל דריא. וְאִי לָא יצרף עמי אחיה השילוני ואנן מקרבין כולי עלמא (כו). ר׳ הזקיה בשם ר׳ ירמיה אמ׳ [כך היה רשב״י אומר] בקעה בקעה התמלאי דינרי זהב והיא מתמלאה. ר׳ הזקיה בשם ר׳ ירמיה אומ׳ זמנא הדא הוה אליהו ור׳ יהושע בן לוי יתבין פשטין שמועאתא מטון הדא שמועתא מן דר׳ שמעון בן יוחאי והוה ר׳ שמעון עבר. אמרי הא מרה דשמועתא איתא נקום ונשאל ליה קמו ושאלון ליה אמ׳ ר׳ שמעון בן יוחאי לאליהו ז״ל מן הוא דעמך אמ׳ ליה ר׳ יהושע בן לוי והוא גדול הדור. אמ׳ ליה ונראתה הקשת בימיו אמ׳ ליה אין אמ׳ ליה ואם נראתה הקשת בימיו לית הוא כדאי מהמי סבר אפאי (כז).

יח) **ויהיו בני נח היצאים מן התבה.**

(יח) עי׳ מדרש לקח טוב לבראשית ט׳ ט׳ (כ״ד ע״א ס״ט) שבע בריתות נאמרו בפרשה נגד שבעת ימים שנוהג בהם העולם ע״ש ואולי על מדרש זה רמז הפדר״א בסוף פכ״ג שנאמר למען ירבו וגו׳ כימי השמים על הארץ כלומר שבעת ימי השבוע וע״ש בהגהות הרד״ל אות ע״ה. (יט) עי׳ ב״ר פל״ה ס״ב. (כ) עי׳ פסחים נ״ד ע״א אבות פ״ה מ״ו ספרי קמ״ז ע״א וע״ב (דברים פ׳ שנ״ה) ופדר״א פי״ט ובנ״ש. ובג׳ כת״י והקשת והמטה והמן והכתב והמכתב והלוחות והשמיר. (כא) עי׳ מו״נ ח״ב פכ״ט ובראשית רבה פ״ה ס״ה. ומפירוש הרד״ק על התורה לקח טוב בראשית ט׳ ג׳ ומגן אבות להרשב״ץ אבות פ״ה מ״ו נראה קצת שהיה לפני הראשונים מדרש כעין זה וע״ע מדרש כ״ד ע״ב אות י״ט וע״ע לעיל פ״ב הערה י״ט. (כב) עי׳ ברכות נ״ט ע״א ובד״ס שם. (כ״ג) עי׳ ברכות שם ובד״ס. ובכת״י א׳ במהגי. ועל הגליון בכי״ק מנשבת רוח צפונית בבוקר כי רוח צפונית נקראת אסתנאי מצפון זהב יאתה תרגום מן צפונא אסתנא יתי ויגהר עלמא. וכן שם גם בפנים אסתנא בלא וא״ו. (כד) צ״ע ועי׳ ב״ר פל״ה ס״ב פסיקתא דר״כ פ״ח ע״א ירושלמי ברכות י״ג ע״ד ובנ״ש מענין זה. (כה) עי׳ פסיקתא דר״כ פ״ז ע״ב ופ״ח ע״א ובהערות שם ובפרט הערה קל״ה וקנ״ב ע״ש וע״ע ב״ר פל״ה ס״ג. ועל דרשת התליתאי עי׳ בב״ר שם. (כו) עי׳ פסיקתא ובנ״ש בהערות שם. (כז) עי׳ פסיקתא וב״ר שם. ובנ״ש עוד ובכי״ק נקוד איתא וכן שם מן הוא דין דעמך וכו׳.

מגיד הכת' שלא נולדו לו בנים חוץ מהן ומשלשתן נבנה העולם (כה).

כ) **ויחל נח איש האדמה.** אמ' ר' יהושע בן שלום בוא וראה עד שלא נתעסק נח בבנין ובנטיעה נקרא צדיק וכיון שנתעסק בנטיעה ובנין נקרא איש אדמה (כט). ו י ט ע כ ר ם. מצא גפן שנתגרשה ויצאת מגן עדן היא ואשכלותיה עמה ולקה מהם ואכל ונטע ממנה גפן אחת בארץ ובו ביום נשתגשגו פירותיה שנ' ביום נטעך תשגשגי ובבקר זרעך תפריחי (ישעיה י"ז י"א) (ל).

כא) **וישת מן היין.** תאנא בו ביום נטע. בו ביום הוציא פירות. בו ביום שתה. בו ביום נשתכר. ונתגלה. הא כיצד מלמד שהכל בהעלמה אחת ולא הפסיקה ידיעה בנתים (לא). ו י ש כ ר. קשה היא השכרות שהוקשה לע"ז דכת' ויאמר אליה עלי עד מתי תשתכרין ואומ' אל תתן את אמתך לפני בת בליעל (שמואל א' א' ט"ז) (לב). אמ' ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא לָא תִרְתַה וְלָא תֶחֱטֵי וְלָא תִרְוֵי וְלָא תֶחֱטֵי (לג). ר' יהודה אומ' כל השותה יין הרבה סוף שוכה במאתים וארבעים ושמונה איברים שלו דכת' פן ישתה וישכח מחקק (משלי ל"א ה'). מחקק כמה האוי בגימטריא מאתים שמונה וארבעים הואי (לד). ואמרו חכמים כל המשתכר חוטא ושוטה ומפסיד חכמתו. ואם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו ואם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו (לה). ו י ת ג ל ב ת ו ך א ה ל ו. אהלה כת' וקרי אהלו. ולמה אלא שבא לשמיש ונתפזר זרעו ונתבזה (לו). ד"א אהלה כת' מלמ' שלא חרבה שמרון וירושלם אלא מתוך היין. ששמרון קרויה אהלה וירושלם אהליבה וכן הוא אומ' השותים במזרקי יין לכן עתה יגלו בראש גולים (עמוס ו' ו') (לז).

כב) **וירא חם אבי כנען.** רב ושמואל חד אמ' סירסו וחד אמ' רבעו. מאן דאמ' סירסו מתוך שקלקלו בבן רביעי קלקלו ברביעי. ומאן דאמ' רבעו גמר וירא וירא כת' הכא וירא חם וכת' התם וירא את שכם (ל"ד ב'). בשלאמא למאן דאמר סירסו משום הכי קלקלו בבן רביעי אלא למאן דאמ' רבעו מאי שנא הא והא הואי (לח).

כג) **ויקח שם ויפת את השמלה.** ר' אלעזר בן פרת אומ' בשכר שעשה שם שכיבד את אביו שנ' ויקח שם ויפת את השמלה ו י ל כ ו א ח ר נ י ת ואומ' ו פ נ י ה ם א ח ר נ י ת מה הליכתן אחורנית אף חזרתן אחורנית. זכו בניו שתינתן להם מצוות ציצית שהיא הוד והדר בעולם הזה ולעולם הבא (לט).

כד) **וייקץ נח מיינו וידע את כל אשר עשה לו בנו הקטן.** מכאן שחם הוא הקטן אלא שהקדימו כדי להרבות מפלתו (מ).

כה) **ויאמר ארור כנען.** מפני מה נתקלל כנען והלא מנהגו שלעולם החוטא הוא שנתפש וחם הוא שסרח אלא אמ' ר' יהודה לעולם

(כח) עי' לעיל עמוד קמ"ב ובבי"ק ומשלשתן ב ל ב ד נבנה וכו' ובכתי"א גרס ומשלשתן הוה העולם ויש סמך לגירסא זו בתנחומא נח סימן י"ב ויהיו בני נח שעשה להם ה ו י ה בעולם וע"ע בתנחומא מהרש"ב ח"א כ"ג ע"א ואולי היה כל המאמר שם. (כט) עי' תנחומא סי"ג ושם ר' יהודה בר שלום ובכתי"מ הוא סתם בלי שם האומר. (ל) עי' פדר"א פכ"ג. (לא) עי' תנחומא נח סי"ג וע"ע ב"ר פל"ו ס"ד ע"ש. (לב) עי' ברכות ל"א ע"ב גז"ש כזאת בענין שכור שמתפלל. ומביא לגז"ש זאת בבית"ק על הגליון. (לג) עי' ברכות כ"ט ע"ב. (לד) עי' ויקרא רבה פי"ב ס"ה בסוף ע"ש וע"ע תנחומא שמיני ס"ה ותנחומא מהרש"ב ח"ג י"ג ע"ב המאמר שם בשם ר' יהודה הלוי ב"ר שלום. ובכת"י א' ברמ"ח איברים ש ב ו. (לה) צ"ע ואולי מכלל המאמרים בתנחומא שם למד זה. וע"ע פסחים ס"ו ע"ב לשון כזה גבי חכם שכועס. (לו) כן הוא בכי"א ובכ"י ב' ובכי"מ הוא ונתוכח. וע' ב"ר פל"ו ס"ד ובבי"ק כתיב אהלה וקרי אהלו וכו'. (לז) עי' ב"ר פל"ד ס"ז ובפירוש מהרז"ו שם ותנחומא מהרש"ב ח"א כ"ד ע"ב ובהערות שם אות רכ"א. (לח) עי' סנהדרין ע' ע"א. ובכתי"ב עוד המלות שראהו ונתבייש ונתפזר זרעו. (לט) עי' ב"ר פל"ו ס"ו ובנ"ש בתנחומא וע"ע בתנחומא מהרש"ב ח"א כ"ד ע"ב ובהערות שם וצ"ע. (מ) צ"ע ועי' לעיל עמוד קמ"ב והערה כ"ו שם.

אין קללה שרויה במקום ברכה שכבר בירכן הקב"ה שנ' ויברך אלהים את נח ואת בניו (ט' א') לפי כך קילל בן בנו (מא). אם כן היה ראוי לו לקלל את כוש או את מצרים או את פוט אלא שביקש הקב"ה להעמיד מנח ארבעה בנים שיירשו את ארבע רוחות העולם אמ' חם אסרס את אבא כדי שלא יוליד בן רביעי כדי שלא יהיה חולק עמנו בארץ. אמ' לו נח אתה ביטלתה ממני בן רביעי חייך שאיני מקללך אלא בבן רביעי (מב). ויאמר ארור כנען עבד עבדים ונקבעה בו קללה לדורות שכן את מוצא כשיצאו ישראל ממצרים נגלה עליהן הקב"ה ואמ' להן אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים (שמות כ' ב') (מג). ר' נחמיה אומ' כנען ראה והגיד להם אביו והורה קללה לעיקרה (מד). ויש אומרין חם כבר נקרא כנען וקיללו בכנויו (מה). חמשה דברים צוה כנען את בניו. אמ' להן אל תדברו אמת ואל תתרחקו מן הגזל והיו שטופין בזמה ושנאו את אדוניכם ביותר ואהבו זה את זה (מו). ויהי כנען עבד למו בוא וראה שחמש עשרה ווין נאמרו בפרשת היין ויחל נח ויטע וישת וישכר ויתגל וירא חם ויגד ויקח וישימו וילכו ויכסו וייקץ וידע ויאמר ארור כנען ויהי כנען עבד למו. עליהם אמ' שלמה למי אוי למי אבוי למי מדינים למאחרים על היין (משלי כ"ג ל') (מז).

כו) **ויאמר ברוך ה' אלהי שם.** ניתנה גדולה לשם שייחל הקב"ה שמו עליו שנ' ברוך ה' אלהי שם כמה שנ' אלהי דוד אביך (מלכים ב' כ' ה'). איה אלהי אליהו (שם ב' י"ד). אלהי אברהם. וכולן לא ייחל הקב"ה שמו עליהן עד שנפטרו מן העולם ונתקיימה צדקתן חוץ מיצחק שכיון שנעקד כאלו מת. ומניין שייחל הקב"ה שמו על יצחק בחייו שנ' והנה ה' נצב עליו ויאמ' אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק (בראשית כ"ח י"ג). אבל שם ייחל הקב"ה שמו עליו בחייו שנא' ברוך ה' אלהי שם (מח).

כז) **יפת אלהים ליפת.** מלמ' שקיבץ נח בניו ובני בניו ובירכן במתנותיהן והנחילן את הארץ לשבת בה (מט). בירך לשם ולבניו שיהיו נאים ולבנים (נ). והנחילן את הארץ. בירך לחם ולבניו שיהיו כולם שחורים כעורב והנחילן חוף הים. בירך ליפת ולבניו שיהיו כולן לבנים והנחילן מדבר ושדותיו. אלו הן נחלות שהנחילן (נא). ד"א יפת אלהים ליפת וישכון באהלי שם. ממובחרו שליפת ישכון באהלי שם. ואיזה זה כתבו מכאן התירו בספרים לכתבן אף ביוני.

כח) **ויהי נח אחר המבול.** היה נח עד שראה את אברהם (נב) אבינו אחר שעבר מימי אברהם שמונה והמשים שנה (נג).

א) **ואלה תולדות בני נח.** זה הוא שאמ' הכת' ששים המה מלכות ושמונים פילגשים ועלמות אין מספר (שיר השירים ו' ח'). ששים המה מלכות אלו ששים אומות. מגוג ומדי ותובל ומשך ותירס. אשכנז וריפת ותוגרמה. אלישה ותרשיש כתים ודדנים. ופוט וכנען וסבא וחוילה וסבתא וסבתכא ושבא ודדן לודים

(מא) בכתי"א קילל בנו עי' ב"ר שם ס"ז ובנ"ש. (מב) צ"ע ועי' ב"ר שם ולקח טוב על פסוק זה ותנחומא מהרש"ב ח"א כ"ה ע"א ובהערות שם. ובכתי"א א"ל אתה. ומלת נח ליתא שם. (מג) צ"ע ואולי היו לפני בעל מה"ג דברים כאלה בהפדר"א. עי' שם פכ"ג שנראה שיש שם איזה קיטעא בענין זה. (מד) עי' ב"ר שם תנחומא נח סט"ו ותנחומא מהרש"ב ח"א כ"ה ע"א ובנ"ש בהערות. (מה) עי' במדבר רבה פ"י ס"ב דאיתא שם ארור כנען זה חם וכו' והוא נקרא אבי כנען וע"ע במפרשים שם. (מו) עי' פסחים קי"ג ע"ב. (מז) ככתי"א וב' נאמרו ביין ועי' מדרש משלי פכ"ג וע"ע סנהדרין ע' ע"א וביפה עינים שם פל"ו ס"ד ובמפרשים שם. (מח) צ"ע ועי' ב"ר פכ"ו ס"ג. וע"ע תנחומא תולדות ס"ז. ומדרש תהלים מזמור ט"ז. (מט) בכתי"ב לשבת בה ליתא. (נ) בכתי"א לבנים ונאים ובכתי"ב כל ברכת שם חסירה. (נא) עי' פדר"א פכ"ד. (נב) עי' מגילה ט' ע"ב וזהו פירושו של יפיפותו. (נג) עי' שיטה אחרת להראב"ע והובא ג"כ בבחיי לפסוק זה. וע"ע סדר עולם רבה פ"א ובכתי"א עד שעבר.

וענמים להבים נפתחים פתרוסים (א) כסלוחים פלשתים כפתרים צידן חת יבוסי אמרי גרגשי חוי ערקי סיני ארודי צמרי חמתי עילם אשור ארפכשד ולוד עוץ וחול וגתר ומש אלמודד שלף וחצרמות וירח והדורם ואוזל ודקלה ועובל ואבימאל ושבא ואופיר וחוילה ויובב. ואם אמר לך אדם הן שבעים אומות. אמור לו עשרה אבות אינן מן המניין והן יפת גמר ויון וחם וכוש ורעמה ומצרים ושם וארם ויקטן (ב). ושמנים פילגשים אלו שאר אומות שנתהדשו בעולם כגון בני קטורה ובני ישמעאל ובני נחור ועמון ומואב ובני עשו ובני שעיר החרי ורפאים וזוזים ואמים הקני והקנזי והקדמני והפרזי והענקים והעוים והגשורי והמעכתי כשתחשוב הכל חוץ מן האבות שבהן ימצאו שמונים ומכולן לא בחר אלא בישראל שנ׳ אחת היא יונתי תמתי אחת היא לאמה ברה היא ליולדתה ראוה בנות ויאשרוה מלכות ופילגשים ויהללוה (שיר ו׳ ט׳). (ג) מפני מה נתיחסו דורות הללו להודיע לבאי העולם כוח ברכתו שלהקב״ה שהרי מכוח אותה הברכה שבירכן ואמ׳ להן פרו ורבו ומלאו את הארץ (ט׳ א׳). פרו ורבו כעשבי השדה ונתמלא העולם כולו בזמן מועט שהרי הכת׳ מיחסן הן ומקומותיהן וארצותן ואומותן ומשפחותן לגוייהם. וכדי לבטל דברי הזידים האומרים שהעולם קדמוני ואין לו זמן ומספר [שנים] לכך ייחסו הכת׳ למקומותם ולשונותם למשפחתם לגוייהם (ד). ד״א למה נתיחסו להודיעך שכשחלקו את העולם נטל הקב״ה שנים עשר ארצות והניחן לישראל והן כנען וצידון וחת והיבוסי והאמרי והגרגשי והחוי והערקי והסיני והארודי והצמרי והחמתי. וכן הוא אומ׳ בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים למספר בני ישראל (דברים ל״ב ח׳). ומה טיבן שלכנענים בתוכה שומרי מקום הן עד שיבואו ישראל. ר׳ יהודה אומ׳ הרי הוא אומ׳ עמד וימודד ארץ (חבקוק ג׳ ו׳). מלמ׳ שחלק הקב״ה את הארץ לאומות העולם בהבל המדה. ראה ויתר גוים (שם) ראה מעשיהן שלכנענים ושאינן עומדין בשבע מצוות והתיר ממונם לישראל הדא היא יצב גבולות עמים למספר בני ישראל. ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ שנים עשר ארצות ניתנו כנגד שבטי ישראל ולא שוו טעם פירות שבטו שלזה לטעם פירות שבטו שלזה (ה).

ד) **ובני יון אלישה ותרשיש כתים ודדנים.** כת׳ הכא כתים ודדנים וכת׳ במקום אחר כתים ורודנים (דברי הימים א׳ א׳ ד׳). ר׳ סימון אומ׳ דודנים שהן בני דודיהן שלישראל. רודנים שבאין ורודין אותן. אמ׳ רב חנין בשעה שהן נתונין בעלייה אנון אמרין להון בני דודיכון. ובשעה שהן בירידה באין ורודין אותן (ו).

ה) **וכוש ילד את נמרד הוא החל להיות גבר בארץ.** ר׳ יהודה אומ׳ כתונת הכבוד שעשה הקב״ה לאדם ולעזרו היתה עם נח בתבה וכשיצא הם הוציאה עמו והנחילה לנמרד וכל בהמה חיה ועוף שהיו רואין את הכתנת עליו היו נופלין לפניו על פניהן והיו בני אדם רואין אותו והיו סבורין שמכוח גבורתו הוא עושה לפי כך המליכו אותו עליהן שנ׳ על כן יאמ׳ כנמרד גבור ציד לפני ה׳ (ז). תנו רבנן עש״ה מלכים מלכו מסוף העולם ועד סיפו. המלך הראשון זה הקב״ה שהוא ראשון לכל ראשון. המלך השני זה נמרד. המלך השלישי זה יוסף וכן הוא אומ׳ וכל הארץ

י (א) פתרוסים ליתא לא בא׳ ולא בב׳. (ב) אבל חשיב כנען מפני שמנוי תמיד בתורה לאומה בפ״ע וכן חשיב ארפשכד מפני שבניו לא נמנו. (ג) צ״ע וע׳ שה״ש רבה פ״ו פסוק ח׳ ובמדבר רבה פ״ט סי״ד ופי״ד ס״י ומדרש תהלים מזמור ט׳ ובהערות שם וע״ע היטיב במדרש לקח טוב פ׳ נח סי״ט ובהערות שם אות כ״ו ובנ״ש בבה״ג ה׳ סופרים ס׳ ע״ז מאור עינים צד תנ״ה (דפוס ווילנא מהוצאת מהר״ר קאססעל) ובאברבנאל כאן ע״ש וצ״ע. (ד) עי׳ רמב״ן על פסוק מאלה נפרדו איי הגוים וגו׳ ומורה נבוכים ח״ג פרק נ׳. (ה) צ״ע ועי׳ ספרי קל״א ע״א כעין דברי ר׳ יהודה וע״ח ע״א על דברי ר״ש וע״ע תר״כ צ״ג ע״ב בענין שהכנענים שומרי מקום הם לישראל ובערוך ערך גנת בשם הילמדנו ע״ש. (ו) עי׳ ב״ר פל״ז ס״א. (ז) עי׳ פדר״א פכ״ד.

באו מצרימה לשבר אל יוסף (מ"א נ"ז). הרביעי זה שלמה וכן הוא אומ' כי הוא רודה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה (מלכים א' ד' כ"ד). החמישי זה אחאב וכן הוא אומ' חי ה' אלהיך אם יש גוי וממלכה (שם י"ח י'). הששי זה נבוכדנצר וכן הוא אומ' ובכל די דירין בני אנשא חית ברא ועוף שמיא יהב בידך והשלטך בכלהון (דניאל ב' ל"ח). השביעי זה כורש וכן הוא אומ' כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' (עזרא א' ב'). השמיני זה אלכסנדרוס מקרון וכן הוא אומ' והנה צפיר העזים בא מן המערב על פני כל הארץ (דניאל ח' ה'). התשיעי זה המלך המשיח שכת' בו וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ (זכריה ט' י'). ואומ' ואבנא די מחית לצלמא הות לטור רב ומלת כל ארעא (דניאל ב' ל"ה). המלך העשירי חזרת מלוכה לבעלה מי שהוא ראשון הוא יהיה אחרון וכן הוא אומ' אני ראשון ואני אחרון ומבלעדי אין אלהים (ישעיה מ"ד ו'). ואומ' והיה ה' למלך על כל הארץ (זכריה י"ד ט') (ח).

ט) **הוא היה גבור ציד לפני ה'.** זה שמכיר רבו ומורד בו (ט).

י) **ארך ואכד וכלנה.** הדס ונציבין וקטספין (י).

יא) **מן הארץ ההיא יצא אשור.** עליו אמ' דוד גם אשור נלוה עמם (תהלים פ"ג ט'). גם. זה שהיה מסוגל מעשים טובים שפירש מעצת נמרוד שנ' מן הארץ ההיא יצא אשור. אף הוא חזר להיות רשע ונשתתף עם בני לוט להחריב את ביתך שנ' היו זרוע לבני לוט סלה (שם) (יא).

כה) **ולעבר ילד שני בנים שם האחד פלג.** אמ' ר' יוסי נביא גדול היה עבר שקרא שם בנו פלג ברוח הקודש שנ' כי בימיו נפלגה הארץ. ואם תאמר בתחלת ימיו והלא יקטן אחיו היה קטן ממנו והוליד משפחות ונתפלגו. ואם תאמר באמצע ימיו היה לא בא הכ' לסתום אלא בסוף ימיו (יב). **ושם אחיו יקטן.** שהיה מקטין עצמו לכך זכה והעמיד שלש עשרה משפחות אלמודד ושלף וחצרמות וירח הדורם ואוזל ודקלה עובל ואבימאל שבא אופיר חוילה יובב. והלא דברים קל וחומר ומה אם קטן שהקטין עצמו זכה לכך. גדול המקטין עצמו על אחת כמה וכמה (יג).

כו) **ואת חצרמות.** רב הונא אמ' מקום שהיה שמו חצרמות שהן אוכלין כרישין ולובשין פופיאר (יד).

לב) **אלה משפחת בני נח לתלדתם בגויהם.** כל המדינות שהלקו בני נח לבניהם מאה וארבעה. כל איהם תשעה וששים. כל הלשונות שנים ושבעים. כל הכתבים ששה עשר. ליפת מדינות ארבעה וארבעים. איים שלוש ושלשים. לשונות שנים ועשרים. כתבים חמשה ואלו הן יבוסי. ורהומי. וקפרקי. יוני. ומדי. לחם מדינות ארבע ושלשים. איים שלוש ושלשים. לשונות ארבע ועשרים כתבים חמשה ואלו הן פרסי. אנגי. אפירקי. וצרדי ופקפילי. לשם מדינות ששה ועשרים. איים שלש ושלשים. לשונות ששה ועשרים. כתבים ששה ואלו הן מצרי. הלבני. אשורי. עברי. כשדי. ינוטאזכי. שם נטל כתב אחד יתר על אחיו והוא העברי שדיבר בו הקב"ה על הר סיני (טו).

יא.

א) **ויהי כל הארץ שפה אחת.** מדור המבול ועד דור הפלגה שלש מאות וארבעים שנה כנגד מנין אותיותיו שלשם נמצא נח חיה אחר הפלגה עשר שנים (א). ויהי כל הארץ שפה אחת. לא בא הכתוב אלא ללמדינו מפני מה

(ח) עי' פדר"א פי"א ובביאור רד"ל שם וע"ע מדרש עשרת מלכים בבית עקד האגדות ח"א צד י"ט וצד ל"ח ע"ש. (ט) עי' תורת כהנים פ' בחוקותי קי"א ע"ב. (י) עי' תרגום יונתן לפסוק זה וע"ע ב"ר פל"ז ס"ד. (יא) עי' ב"ר שם. (יב) עי' סדר עולם רבה פ"א וע"ע ב"ר סל"ז ס"ז. (יג) עי' ב"ר שם. מעין זה ובכי"ק מוסגל. (יד) עי' ב"ר שם ס"ח. בכי"ק מוסיף כאן בפנים„ פירוש מין עשב ובלשון ערבי פפיר" ועושין ממנו קופות ועי' ערוך ערך פפייר. (טו) צ"ע.
יא (א) עי' סדר עולם פ"א על עיקר המאמר.

נתבלבלה לשונות העולם לפי שבטבעו שלעולם ומנהגו שהנולדין יוצאין על לשונות אבותיהן לכך הדין נותן שיהיו כל באי העולם לשון אחת ודיבור אחד לפי שכולן בני איש אחד לכך בא הכת׳ ללמדנו מאיזה טעם נתבלבלה לשונם (ב). שפה אחת. מלמד שהיו כולן מדברין בלשון הקודש שבה נצטוה אדם הראשון (ג). ודברים אחדים. שהיו כולן בעיצה אחת כיון שראו שלוה שהיו בה מרדו ביוצרן (ד).

ב) **ויהי בנסעם מקדם.** ר׳ אליעזר ביר׳ שמעון אומ׳ שהסיעו עצמן מעבודת קדמונו שלעולם לע״ז (ה). וימצאו בקעה בארץ שנער. זו בבל. ולמה נקראת בבל שנער שמנוערת מן המצוות לא תרומה ולא מעשרות ולא שביעית. שנער שמתים בתשנוק לא נר ולא רחיצה. שנער ששריה מתים נערים. שנער ששריה מביטין בתורה כשהן נערים (ו). האומר לצולה חרבי (ישעיה מ״ד כ״ז). זו בבל ולמה נקרא שמה צולה אמ׳ ריש לקיש שכל מיתי מבול נצטללו שם. ור׳ יוחנן אומ׳ למה נקרא שמה שנער שכל מימי מבול ננערו לשם (ז). וישבו שם. קשה היא הישיבה שסופה טלטול (ח). ר׳ עקיבה אומ׳ השליכו מעליהן עול מלכות שמים והמליכו עליהן נמרד עבד בן עבד ועליו הוא אומ׳ תחת עבד כי ימלוך (משלי ל׳ כ״ב) ומאסו בארץ חמדה וירדו לשנער ומצאו שם ארץ גדולה ורחבת ידים וכולה מישור כבקעה וישבו שם שנ׳ וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם (ט).

ג) **ויאמרו איש אל רעהו** וג׳. אמ׳ נמרוד לעמו בואו ונבנה לנו עיר גדולה ונשב בתוכה ואל נפוץ בארץ כראשונים ונבנה מגדל בתוכה ונעלה

לשמים שאין כוחו שלהקב״ה אלא במים ונקנה לנו שם בארץ שנ׳ ונעשה לנו שם. ר׳ פינחס אומ׳ לא היו שם אבנים לבנות את העיר ואת המגדל [מה עשו היו מלבנים לבנים ושורפין אותן כיוצר חרס והיו בונים את העיר ואת המגדל] עד שבנו אותן גבוה כשבעת מילין ומעלותיהן במזרח ובמערב אלו שהיו יורדין היו יורדין ברוח מערבית ואלו שהיו מעלין את האבנים היו מעלים אותם ברוח מזרחית ואם היה אדם נופל ומת אין משימין לבם עליו. ואם היתה לבינה נופלת היו בוכין ואומרין אוי לנו. אימתי תעלה אחרת תחתיה. ועבר אברהם אבינו והוא היה בן ארבעים ושמונה שנה באותה שעה וראה אותן והלעיג בם וקיללן בשם אלהיו שנ׳ בלע ד׳ פלג לשונם (תהלים נ״ה י׳). ומאסו את דבריו כאבן שהיא מושלכת על פני השדה ועליו הכת׳ אומ׳ אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה (תהלים קי״ח כ״ב) (י). תנן התם דור הפלגה אין להם חלק לעולם הבא שנ׳ ויפץ ה׳ אתם משם בעולם הזה. ומשם הפיצם ה׳ לעולם הבא. מאי עבוד אמרי דבי רבי שילא אמרו נבנה מגדל ונעלה לרקיע ונבקענו בקרדומות כדי שיזובו מימיו. מחכו עלה במערבא אם כן לבנו מטורא אוֹרֶךְ טִירָא דְּמַלְאֵי (יא). אמ׳ ר׳ ירמיה בן אלעזר לשלוש כתות נחלקו כת אומרת נעלה ונעשה מלחמה. וכת אומרת נבנה לנו מגדל ונעלה לרקיע ונשב שם (יב). וכת אומרת נעלה ונעבוד ע״ז. כת שאמרה נעשה מלחמה נעשו שידין וקופין [רוחין] ולילין. וכת שאמרה נעלה לרקיע ונשב שם משם הפיצם ה׳ על פני כל הארץ. וכת שאמרה נעבוד ע״ז כי שם בלל ה׳. [תניא] ר׳ נתן אומ׳ לעבוד ע״ז נתכוונו כת׳ הכא ונעשה לנו שם וכת׳ התם ושם אלהים אחרים (שמות כ״ג י״ב) (יג).

(ב) עי׳ מורה נבוכים ח״ג פ״נ. (ג) עי׳ תרגום יונתן ותנחומא נח סי״ט ושם טעם אחר וע״ע ירושלמי מגילה ע״א ע״ב. (ד) עי׳ במדבר רבה פ״ט סכ״ד וסדר אליהו זוטא פ״ט בענין דור הפלגה שם וע״ע ב״ר פל״ח ס״ג בדברי ר׳ ברכיה. (ה) עי׳ ב״ר שם ס״ז. (ו) עי׳ ב״ר פל״ז ס״ל ובנ״ש בהגהות הרד״ל אות ג׳ ועי׳ ערוך ערך שנער. (ז) עי׳ זבחים קי״ג ע״ב ושבת קי״ע״ב ובד״ס שם. ותקנתי המאמר ע״פ כי״ק ובכי״מ האומר לצולה חרבי זו בבל ולמה וכו׳ שכל מיתי עולם וכו׳ ור״י וכו׳ שכל מימי עולם וכו׳. (ח) צ״ע. (ט) עי׳ פדר״א פכ״ד. ובכתי״מ בבקעה. (י) עי׳ פדר״א שם. (יא) בכת״י א׳ וב׳ ליבנו ועל הגליון מיגען ואינן יכולין לבנות. (יב) המלות נבנה לנו מגדל ליתניהו בכת״י א׳ וב׳ ושם ג״כ אל הרקיע. (יג) השלמתי עפ״י כת״י א׳ ובכתי״ב דתניא ועי׳ סנהדרין ק״ט ע״א ובד״ס שם.

ה) **וירד ה׳.** כל מקום שנגלה הקב״ה לעולמו לטובה או לרעה ליחיד או לרבים נקראת ירידה כביכול שאינן כדאי שיגלה להן (יד). עשר ירידות ירדה שכינה ואלו הן אחת בגן עדן דכת׳ דודי ירד לגנו (שיר השירים ו׳ ב׳). ואחת בדור הפלגה דכת׳ וירד ה׳ לראות. ואחת בסדום דכת׳ ארדה נא ואראה (י״ח כ״א). ואחת במצרים דכת׳ אנכי ארד עמך מצרימה (מו ד׳). ואחת בסנה דכת׳ וארד להצילו (שמות ג׳ ח׳). ואחת בסיני דכת׳ וירד ה׳ על הר סיני (שם י״ט כ׳). ואחת בנקרת הצור דכת׳ וירד ה׳ בענן (שם ל״ד ו׳). ושתים באהל מועד אחת במרים דכת׳ וירד ה׳ בעמוד ענן (במדבר י״ב ה׳). ואחת ביהושע דכת׳ קרא את יהושע וכת׳ וירד ה׳ בענן (דברים ל״א י״ד וט״ו). ואחת לעתיד לבוא כשיגלה הקב״ה ליפרע מאדום הרשעה דכת׳ כי הנה ה׳ יוצא ממקומו וירד ודרך על במתי ארץ (מיכה א׳ ג׳) (טו).

ו) **ויאמר ה׳ הן עם אחד ושפה אחת לכלם.** ר׳ שמעון אומ׳ אמר הקב״ה [לשבעים] מלאכים שהן סובבין את כסא כבודו בואו ונבלבל את לשונם לשבעים לשון ולשבעים גוי (טז) דכת׳

ז) **הבה נרדה ונבלה שם שפתם.** ארדה אין כת׳ אלא נרדה כביכול אין הקב״ה עושה דבר עד שנמלך עם פימליא שלו. הא כיצד מלמ׳ שאין הקב״ה עושה דבר אלא על ידי מלאך וכן הוא אומ׳ עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט (תהלים ק״ג ד׳) (יז).

ח) **ויפץ ה׳ אותם משם.** היו רוצין לדבר איש אל רעהו ולא יכולו ולא היו מכירין איש לשון רעהו. מה עשו לקחו איש חרבו ונלחמו אלו עם אלו להשחית וחצי העולם שם נפלו בחרב (יח).

ט) **ומשם הפיצם ה׳ על פני כל הארץ.** אמ׳ ר׳ יוחנן מגדל שליש נבלע. שליש נשרף. שליש קיים. אמ׳ רב אויר מגדל משכח את התלמוד. אמ׳ רב יוסף בבל ובור סיף סימן רע לתורה. מאי בור סיף אמר רב אסי בול שפת (יט). גדול הוא השלום ושנואה המחלוקת שהרי דור המבול שהיו שטופין בגזל ושונאין זה את זה לפי כך לא נשתיירה מהן פליטה דור הפלגה שהיו כולן אגודה אחת ואוהבין זה את זה נשתיירה להן פליטה (כ). ר׳ אומ׳ גדול הוא השלום שאפילו ישראל עובדין ע״ז וביניהן שלום אין גזר דין נחתם עליהן שנ׳ חבור עצבים אפרים הנח לו (הושע [ד׳ י״ז). אבל כיון שנחלקו מהו אומ׳ חלק לבם עתה יאשמו (שם י׳ ב׳). ר׳ שמעון אומ׳ אין לך כלי בעולם שמחזיק ברכה אלא שלום שנ׳ ה׳ עוז לעמו יתן ה׳ יברך את עמו בשלום (תהלים כ״ט י״א) (כא).

י) **אלה תולדת שם.** כל מי שנכפל שמו יש לו חלק בעולם הזה ולעולם הבא. ושמונה הן. נח שם תרח אברהם יעקב משה שמואל שלמה. נח מניין אלה תולדות נח נח (ו׳ ט׳). שם מנין אלה תולדות שם (י״א י׳). תרח מנין שנ׳ אלה תולדות תרח תרח (י״א כ״ז). אברהם מנין ויקרא אליו מלאך ה׳ מן השמים ויאמר אברהם אברהם (כ״ב י״א). יעקב מנין ויאמר אלהים לישראל במראות הלילה ויאמר יעקב יעקב (מ״ו ב׳). משה מנין ויאמר משה משה (שמות ג׳ ד׳). שמואל מנ׳ ויבא ה׳ ויתיצב ויקרא כפעם בפעם שמואל שמואל (שמואל א׳ ג׳ י׳). שלמה מנין דברי אגור בן יקא נאם הגבר לאיתיאל לאיתיאל (משלי ל׳ א׳). ויש אומרין אף יונה וילך הנער הנער הנביא רמות גלעד (מלכים ב׳ ט׳ ד׳) (כב).

(יד) עי׳ מורה נבוכים ח״א פ״י. (טו) במקרא שם בדברים ל״א י״ד הוא וירא ה׳ באהל בעמוד ענן וצ״ע. ועי׳ אדר״נ פל״ז נ״א ובהערות אות ל״ב. (טז) תקנתי ע״פ ג׳ כת״י ובכתי״מ שבעה מלאכים. ועי׳ פדר״א פכ״ד. (יז) עי׳ מורה נבוכים ח״ב פ״ו. וע״ע סנהדרין ל״ח ע״ב. (יח) עי׳ פדר״א שם. (יט) עי׳ סנהדרין ק״ט ע״א וע״ע ב״ר פל״ח סי״א בענין בולסיף ועדוך ערך ברסיף ע״ש. (כ) עי׳ ב״ר פל״ח ס״ו ונראה קצת שיש להשלים שם ע״פ הנוסחא כאן. (כא) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש בספרי י״ב ע״ב ובפרק השלום ועוד כמה מקומות והנוסחא בדברי ר״ש כאן מסכמת יותר עם הירושלמי ברכות ה׳ ע״א ובמדבר רבה פכ״א ס״א. (כב) עי׳ תנחומא פרשה שמות סי״ח וע״ע ב״ר פ״ל ס״ד ובנ״ש בעד דוגמאות

אלה תולדת שם. נתן גדולה לשם שהקדימו על אחיו והוא קטן ולמה שהיה צדיק ונולד מהול שאין מְכַהֵן אלא תמים. ד״א למה הקדימו שנבנה בית המקדש בתחומי שנ׳ ומלכי צדק מלך שלם (י״ד י״ח). ואין שלם אלא ירושלם שנ׳ ויהי בשלם סכו ומעינתו בציון (תהלים ע״ו ג׳). ד״א למה הקדימו שגלוי וידוע לפני הקב״ה שאברהם ובניו וכל ישראל עומדין ממנו לפי כך הקדימו בשביל כבודן שלישראל (כג). ולא עוד אלא חמשה בנים היו לו והקדים הכת׳ את השלישי זה ארפכשד והניח את עילם שהיה בכור בשביל כבודן שלישראל שהן עומדין ממנו וכיון שבאו ישראל לידי עבירת מעשים בימי אחשורוש אמ׳ הקב״ה כלום איחרתי את עילם והקדמתי את ארפכשד אלא בשביל כבודן שלישראל עכשו תחזור הגדולה לעילם שנ׳ בימים ההם כשבת המלך אחשורש על כסא מלכותו אשר בשושן הבירה (אסתר א׳ ב׳). וכת׳ ואני בשושן הבירה אשר בעילם המדינה (דניאל ח׳ ב׳) (כד).

יא) **ויחי שם.** חיה שם עד שעבר מימי יצחק מאה ועשר שנים והיה יעקב באותו הפרק בן חמשים שנה ובאותו זמן מת שם בן נח (כה).

טו) **ויחי עבר.** חיה עבר עד שעבר מימי יצחק מאה תשע ושלשים שנה והיה יעקב בן תשע ושבעים שנה ובאותו הפרק מת עבר (כו).

כו) **ואלה תולדת תרח.** נתן הקב״ה גדולה לתרח וקיבלו בתשובה ואע״פ שהיה בתחלה עובד צלמים ולולי שקיבל הקב״ה תשובתו לא היי אומ׳ לאברהם ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (ט״ו ט״ו). להיות עמו במחצתו ולא עוד אלא שהסכימה דעתו שלתרח לבחור את א״י ישראל עד שלא נצטווה שנ׳ ויקח תרח את אברם בנו (י״א ל״א). (כו*)

כח) **וימת הרן על פני תרח אביו.** אמרו חכמ׳ כיון שמלך נמרוד עשה עצמו אלוה והטיל על האומות פחד ויראה לבוא להשתחוות לו ולעבדו וקבע לו מקום השתחוייה ועשה מקום אחד משונה ומופלא מכולם וייחד אותו לעצמו וקבע בו מושבו מה עשה הביא מגדל אחד שלאבן עגול והשקיע יתדתיו בארץ ועשה כנגדו כסא גדול שלארז וקבע יתדותיו בשלאבן ועשה שלישי שלברזל בתוכה מדור והשקיע יתדותיו בשלארז (כז) והרביעי שלנחשת וקבע יתדותיו בשלברזל והחמישי שלכסף ותקעו בשלנחושת. והששי שלזהב וקבע יתדותיו בשלכסף והשביעי מרגלית ענולה ואבן יקרה עד שנתעלה למעלה ועלה וישב עליו והיו כל האומות באין ומשתחוין לו וכורעין לפניו (כח) עד שזרח אורו שלאברהם אבינו וכיון שנולד ויצא לעולם אמרו לו קוסמיו וחרטומיו נולד היום נער אחד שהוא עתיד לירש את העולם ועתיד ליאבד את המלכיות ולהוציאך ממלכותך אם רצונך שלח אצל אביו ופדהו ממנו בבית מלא כסף וזהב ועקרידו מן העולם והיה תרח יושב ביניהן אמ׳ להן דבריכם דומין לפרד שאומרין לו טול כור שעורים ונחתוך את ראשך מה יעשה באותן השעורים לאחר שיחתכו ראשו כך זה כשיהרג בנו מה יעשה בנכסים למי מורישן אמרו לו מתוך דבריך ניכר שנולד לך בן זה. אמר להן לא אוכל לכחד מכם בן נולד לי וכבר מת אמרו לו על מת אין אנו מספרים אלא על חי ואנו רואין

אחרות ואין אחת מהם מסכים בכולו עם נוסחת המאמר כאן ובמדרש תהלים מזמור ט׳ מונה גם שם בין חנך דנכפל שמן. ובן הוא ג״כ במדרש לקח טוב לפסוק זה. וע״ע סדר עולם פי״ח בענין יונה בן אמיתי וברש״י ורד״ק שם במלכים. וע״ע ב״ר פכ״א ס״ה ובמתנות כהונה ובביאור הרד״ל שם אות ו׳. (כג) צ״ע ועי׳ ב״ר פכ״ז ס״ג במדבר רבה פ״ד ס״ה וע״ע לקמן פמ״ג ס״ו ובמדרש תהלים שם קצת מזה. (כד) עי׳ ילקוט אסתר עפ״ז בשם מדרש אבא גוריון. (כה) עי׳ סדר עולם סוף פ״א וספר הישר פרשה תולדות וע״ע בסדר הדורות ח״א כ״ב ע״א (הוצאת משכיל לאיתן). (כו) עי׳ ספר הישר פ׳ ויצא וע״ע ס״ע פ״ב. (כו*) צ״ע ועי׳ ב״ר פל״ח סי״ב וע״ע ברכות י״ב ע״ב הדרשה על עמי במחיצתי. (כז) בכ״ק וב׳ בתוכה מדור וקבע עליו והשקיע ידותיו בשלאבן. (כח) עי׳ קצת

מזלו ברקיע. עכשו לך והביא אותו מיד הלך תרח ולקח את אברהם ואת מינקתו והטמינם במערה והיו שם שלוש שנים ולאחר שיצא משם הכיר בבוראו ועבדו בלבב שלם והיה תרח כומר לע״ז והוא היה מוכר אלילים לבני אדם לעבדם והיה נותן לאברהם למכור בשוק ומצויהו ליקח דמים רבים בהן הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו והולך אברהם וישב בשוק בא אדם גדול ובעל מראה אמ׳ לו הוציא לי אלוה גדול ראוי לי הושיט ידו לגדול שבהן היושב למעלה ונתן לו ואף הוא הוציא לו דמים מרובים כיון שבא להיפטר ממנו אמ׳ אברהם לו בן כמה שנים אתה אמ׳ לו בן ששים שנה. אמ׳ לו זה האליל שקנית להשתחוות לו אמש פסלו אבא במקבת ובקרדום ואין דרכו שלאדם גדול להשתחוות למי שהוא קטן ממנו בשנים ובקומה אתה גדול בשנים וזה האליל מאמש ולא עוד אלא שיש בך כוח להלך ימין ושמאל ולעשות כל חפץ וזה אינו יכול להלך ברגליו ולא להמיש בידיו. כיון ששמע כך השליכו לפניו ונטל את מעותיו והלך לו. וכן לשני. וכן לשלישי. כיון שהיה לָעֶרֶב נטל את הקרדום ושיבר את כולן והניח את הקרדום כנגד גדול שבהן ובא לו אצל אביו אמ׳ לו אביו מי שיבר אלילים הללו אמ׳ לו עמדו כולן והכעיסו לגדול שבהן והירפוהו עד שחרה לו וקם ושיבר את כולן. אמ׳ לו וכי יש להן ידים או רגלים וכי יש בהן כוח לדבר או להכעיס אמ׳ לו ישמעו אזניך מה שפיך מדבר ואם לא יריעו ולא ייטיבו מפני מה תניח אלהי השמים ואלהי הארץ ותעבוד אלילים אלו מיד כעס תרח והלך אצל נמרוד ואמ׳ לו תדע מה עשה בני היאך שיבר את צלמי. ד״א אחר שיצא אברהם מן המערה היה לבו משוטט ביצירת העולם והיה מכוין בכל מאורות שבעולם להשתחוות להן ולעבדן ולידע איזה מהן הוא אלוה ראה הלבנה שאורה אור מבהיק בלילה מסוף העולם ועד סופו ופימליא שלה מרובה אמ׳ זה הוא אלוה עבדה כל הלילה. בשחרית כיון שראה זריחת החמה בעת זריחתה נחשכה הלבנה ותשש כוהה אמ׳ אין אור הלבנה אלא מאור החמה ואין העולם מתקיים אלא על מאורה שלחמה ועבד החמה כל היום. לערבית שקעה החמה ותשש כוהה ויצאת הלבנה והכוכבים והמזלות אמ׳ בודאי יש אדון ויש אלוה לאלו. לאחר ימים נפל הגורל על אברהם לילך ולעבוד ע״ז שלנמרוד הרשע והביא להם ויין וראה שם אברהם אבינו אלהי כסף ואלהי זהב נחשת וברזל ועופרת אבנים ועצים נטל קרבן ועמד לפניהן ואמ׳ להן טלו אכלו ושתו ממני והתרצו לי כדרך שאתם מתרצים לכל העולם כולו ולא היה אחד מהן משיבו כלום כיון שראה שאין בהן ממש הלך ועשאן במדורה גדולה והצית בהן את האור והניח הדלת פתוחה ויצא ומאס אלילים ושיקץ פסילים ובטח בצל יוצרו ואמ׳ ה׳ צבאות אשרי אדם בוטח בך (תהלים פ״ד י״ג). למחר אכלו עליו קורצין לפני נמרוד הרשע שלה והביאו לאברהם אבינו אמ׳ לו אתה אברהם בן תרח אמ׳ לו הין אמ׳ לו אתה הוא שחלקת עלי ואיבדת את יראתי הלא ידעת שאני אדון כל המעשים ומלפני תצא חמה ולבנה כובבים ומזלות ואני עשיתי את כל העולם. אמ׳ לו אברהם אבינו הייך עד עכשו לא הייתי יודע ועכשו אם רצונך העמידני על בירורו שלדבר ואשאל ממך שאלה אחת אמ׳ לו שאל. אמ׳ לו מנהגו שלעולם חמה זורחת במזרח ושוקעת במערב צוה למחר שתזרח מן המערב ותשקע במזרח ואני מעיד לך שאתה אלוה ואין לך דומה. או אם תרצה הודיעני מה בלבי ומה אני רוצה לעשות וארע שאתה אלוה. מיד הניח אותו רשע ידו על זקנו ותמה תמהה גדולה והיו שלש מאות חמש וששים קושרי כתרים יושבים לפניו. אמ׳ לו אברהם אבינו אל תתמה בעצמך שלא אלוה אתה אלא בנו של כוש אתה. ואם אל אתה למה לא הצלת את אביך מן המיתה. מיד שלה וכינס כל קוסמיו והרטומיו ואמ׳ להן ראיתם זה שחלק עלי ואיבד את יראתי ומשיב אותי בדברים הללו. אמרו לו במה איבד את יראתך אמ׳ להן באיש אמרו לו תבוא האיש ותיפרע ממנו. באותה שעה צוה נמרד והבישו את אברהם אבינו אמ׳ רב הנן בר ראבא אמ׳ רב עשר שנים נחבש אברהם אבינו

בבית האסורים שלוש בכותי ושבע בקרדו. ורב דימי מנהרדעא מתני איפכה שבע בכותי ושלש בקרדו (כט) והיו הכל מתנדבין עצים כדי שיעשו לו מדורה ועשו לו מדורה גדולה והשליכו את אברהם לתוכה ולא היתה שלהבת ולא גחלת נוגעת בגופו שלאברהם אבינו. אמרו איתן הקוסמים והחרטמים אחיו שלזה אסטרוגלוס גדול הוא מתוך שמכבד את האש היא נושאה לו פנים בעבורו. באותה שעה נתזה גחלת מתוך הכבשן וטיפחה על כריסו שלהרן ונבקעה ונפל ומת שנ׳ וימת הרן על פי תרח אביו. מיום שנברא העולם ועד שבא הרן לא היה בן מת בחיי אביו עד שבא הרן ופרץ פרצה גדולה בעולם. באותה שעה היו כל אומות העולם מתנדבין ומביאין בניהן ובנותיהן ומניחין בחיקו שלאברהם אבינו ואומרין לו אשריך אברהם למדינו מדרכיך שנ׳ נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם (תהלים מ״ז י׳). ואומ׳ וירק את חניכיו ילידי ביתו (י״ד י״ד) ונעשה לו נס ויצא בשלום. באותה שעה כיון אברהם אבינו דעתו לשמים ואמ׳ יתברך שמו שלהקב״ה שחמה ולבנה כוכבים ומזלות אינן משתחוין אלא לו. ושמא תאמר רב היה לאברהם אבינו אלא זימן לו הקב״ה שתי כליותיו כשתי מעינות והיו מוציאין לו הכמה שנ׳ הן אמת הפצת בטוחות ובסתום דבר תודיעני (תהלים נ״א ח׳). אלו שתי כליותיו שעינים להם הולכין אחר הלב ואזנים להם הולכים אחר הלב ואין מאתים שמונה וארבעים איברים הולכין אלא אחר הלב וכן הוא אומ׳ אברך את ה׳ אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי (תהלים י״ו ז׳) (ל).

כט) **ויקח אברם ונחור להם נשים.** כמה גדול אברהם משרה עשר שנים שנ׳ ויאמ׳ בלבו הלבן מאה שנה יולד ואם שרה הבת תשעים שנה תלד (י״ז י״ז). הא כיצד אברהם גדול מנחור שנה אחת נחור גדול מהרן שנה אחת והגדיל הרן שש שנים ונשא אשה הרי שמונה ושנה אחת ללוט ושנה ליסכה שהיא שרה הרי עשר שנים אברם גדול משרה (לא). יסכה אמ׳ רב יצחק זו שרה ולמה נקרא שמה יסכה שסוכה ברוח הקודש וכן הוא אומ׳ כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה (כ׳ י״ב). ד״א יסכה שהכל סוכין ביפיה וכן הוא אומ׳ ויראו אותה שרי פרעה ויהללו אתה אל פרעה (י״ב ט״ו) (לב). ותנו רבנן שבע נביאות עמדו להן לישראל ואלו הן שרה מרים דבורה חנה אביגיל הולדה אסתר (לג).

ל) **ותהי שרה עקרה.** תנו רבנן שבע עקרות הן שרה רבקה רחל ולאה ואשת מנוח והנה וציון. שרה דכת׳ ותהי שרה עקרה ולבסוף היניקה בנים שרה (כ״א ז׳). רבקה דכת׳ ויעתר יצחק לה׳ לנכח אשתו כי עקרה היא (כ״ה כ״א). ולבסוף ותהר רבקה אשתו (שם). רחל דכת׳ ורחל עקרה (כ״ט ל״א). ולבסוף ויזכור אלהים את רחל (ל׳ כ״א). לאה דכת׳ וירא ה׳ כי שנואה לאה ויפתח את רחמה (כ״ט ל״א). מכלל שעקרה היתה ולבסוף ילדה ששה בנים. חנה דכת׳ ולחנה אין ילדים (שמואל א׳ א׳ ב׳) ולבסוף כי פקד ה׳ את חנה (שם ב׳ כ״א). אשתו שלמנוח דכת׳ הנה נא את עקרה ולא ילדת (שופטים י״ג ג׳). ולבסוף והרית וילדת בן (שם). ציון דכת׳ רני עקרה לא ילדה (ישעיה נ״ד א׳). ולבסוף ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה (שם מ״ט כ״א). עליהן הכת׳ אומ׳ מושיבי עקרת הבית אם הבנים שמחה (תלים קי״ג ט׳) (לד).

כעין זה באגדת תירם בביהמ״ד ח״ה צד קי״א ובמבוא צד ל״ג. (כט) עי׳ על מאמר זה בבא בתרא צ׳ ע״א. (ל) בעל מדרש הגדול השקיע פה שתי נוסחאות שונות ממעשה דאברהם. ועי׳ ב״ר פל״ח סי״ג. מדרש תהלים מזמור קי״ח ספר הישר פ׳ נח פדר״א פכ״ו סדר אליהו זוטא פכ״ה ביהמ״ד ח״א צד כ״ה וח״ב צד קי״ח ובמבואות שם וספר קובץ מדרשים ח״א צד מ״ג ובמבוא שם צד מ׳ ובחיי לך לך ובזוהר לך לך ע״ז ע״ב שבכולם מסופרה מעשה זאת אבל לא ראי זה כראי זה וכולם שונים זה מזה עם שהם מסכימים בכמה פרטים ובהד״א השתמש בדברי הרמב״ם בפ״א מהלכות עכו״ם. וע״ע בענין הרן בב״ר ובתרגום יונתן ודוגמאות שמסופר שם ג״כ בפנים שונים. וע״ע מדרש תהלים מזמור ט״ז ומזמור י״ד בענין הדרשה שכליותיו מלמדות אותו וע״ע בב״ר פס״א ס״א בענין זה ובנ״ש ובכו״ק בפל הגדול על ת ר ח. (לא) עי׳ סדר עולם רבה פ״ב סנהדרין ס״ט ע״ב וב״ר פל״ט סי״ד ובנ״ש. וע״ע פסיקתא רבתי קפ״א ע״א. (לב) עי׳ סנהדרין וס״ע שם. (לג) עי׳ מגילה י״א. (לד) עי׳ פסיקתא דר״כ קמ״א ע״א.

אין לה ולד אמ׳ ר׳ לוי כל מקום שנ׳ אין לה ולד היה לה. ותהי שרי עקרה אין לה ולד והוה לה. ולהנה אין ילדים (שמואל א׳ א׳ ב׳). והוה לה. ציון היא דורש אין לה (ירמיה ל׳ י״ז). והוה לה ובא לציון גואל (ישעיה נ״ט כ׳) (לה).

לא) **ויקח תרח את אברם בנו.** בן שבעים שנה היה אברהם אבינו כשיצא לארץ כנען והיה חמש שנים הולך ושב מחרן לארץ כנען ולאחר שבעים וחמש שנים ישב לו בארץ כנען ולא יצא משם לעולם הדא היא דכת׳ ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן (י״ב ד׳) (לו). ויצאו אתם מאור כשדים אמ׳ רב חסדא עיברא ועירא דכותי זה הוא אור כשדים (לז).

לב) **ויהיו ימי תרח.** חיה תרח עד שעבר מימי יצחק חמש ושלשים שנה (לח).

ולמה הזכיר מיתתו כאן כדי לפטור אברהם אבינו מכבוד אב ואם שנגלה עליו הקב״ה ואמ׳ לו לך לך מארצך אמ׳ לפניו רבונו של עולם מתירא אני מכבוד אב ואם אמ׳ לו הקב״ה הריני כותב עליו מיתה עד שלא יגיע זמנו הדא היא דכת׳ וימת תרח בחרן ויאמר ה׳ אל אברם לך לך כיון ששמע אברהם כך מיד זירז עצמו והלך לעשות רצון קונו ועליו הכתוב אומ׳ חשתי ולא התמהמהתי לשמר מצותיך (תהלים קי״ט ס׳) (לט). כן יאמר רחום.

(לה) ע׳ ב״ר פל״ח ס״ו ובפסיקתא רבתי קמ״ח ע״א ובנ״ש. (לו) עי׳ סדר עולם רבה פ״א ובמפרשים שם וע״ע לקמן עמוד ר״ב. (לז) עי׳ בבא בתרא צ״א ע״א. (לח) עי׳ ספר הישר פ׳ וירא ומדרש לקח טוב בפסוק **לך לך מארצך**. וע״ע סדר אליהו זוטא פכ״ה. (לט) עי׳ ב״ר פל״ט ס״ז.

לך לך

מרשות שומע צעקת   איומתו ועונה פִּלִילָה.
מאזין נאקתה ועתר מלולה.   אליו תצעק בכל עת ותשמיע קולה.
כי הוא שומרה ומגינה עוזרה וצלה.   גאלה מצוען ועל אומות שבעים עילה.
מראש להורה בישר כי ירים דגלה.   נתנבא הכם במשלו עליה להדגילה.
אהות לנו קטנה ושדים אין לה.   כן יקיים לה התשבח איש עולה.

וישובבה לגבולה וחומת אש יהיה לה.

יזכנו הצור נושא עון ופשע.   להסתופף תחת כנפיו ובצלו להשתעשע.
אליו נפשינו תשבר ועינינו תישע.   נגיל ונשמח בו ובישועתו נושע.
יוסיף לנו על אהבת לבנו תשע.   ימשחנו שמן ששון ועין אויבינו יישע.

ככת׳ אהבת צדק ותשנא רשע וג׳.

יב.

זהש״ה אהבת צדק ותשנא רשע.

על כן משחך אלהים אלהיך שמן ששון מחבריך (תהלים מ״ה ח׳). נאמ׳ הפיסוק הזה כנגד אברהם אבינו שאהב את הקב״ה ונתקרב תחת כנפי השכינה ושנא ע״ז שלבית אביו לפי שבית אביו היו עובדין ע״ז והיו עושין צלמים ונותנין לאברהם למכור בשוק וכשהיה בא אדם לקנות ממנו צלם מה היה עושה נוטל הקורנס בידו ומכה על ראש כל אחד ואחד ואומ׳ לו לזה אתה מבקש או זה וכיון שהיו רואין שהוא מכה אותן מניחין אותן והולכין להן והיה משוטט בדעתו ואומ׳ עד מתי אנו משתחוין למעשה ידינו אין ראוי לעבוד ולהשתחוות אלא לארץ שהיא מוציאה פירות והיא מחיה אותנו כיון שראה שהיא צריכה לגשמים ואלמלא שמים נפתחין ומורידין גשמים לא היתה מצמחת כלום. חזר ואמ׳ אין ראוי להשתחוות אלא לשמים. חזר וראה את השמש שהיא מאירה לעולם והיא המגדלת צמחים אמ׳ אין ראוי להשתחות אלא לה. כיון שראה אותה שהיא שוקעת אמ׳ אין זה אלוה. חזר וראה את הירח ואת הכוכבים שהן מאירין בלילה אמ׳ לאלוה ראוי להשתחות כיון שעלה עמוד השחר בטלו כולן אמ׳ אין אלו אלוה והיה מצטער ואומ׳ אלמלי יש להן מנהג מפני מה זה שוקע וזה עולה. מישל למה הדבר דומה לאחד שהיה מהלך בדרך וראה בירה גדולה וגבוהה ביותר בקש להכנס לתוכה חיזר על כל צדדיה ולא מצא פתח קרא כמה קולות ואין עונה אותו. נשא עיניו וראה כלי צמר אדומים שהן שטוחין על הגג אחר כך ראה כלי פשתן לבנים אמ׳ אותו האיש ודאי אדם יש בבירה זו ואלו לא היה בה אדם למה אלו ניטלין ואלו ניתנין כיון שראה אותו בעל הבירה שהוא מצטער על כך אמ׳ לו למה אתה מצטער אני הוא בעל הבירה. כך היה אברהם

כיון שראה שאלו שוקעין ואלו זורחין אמ׳ אלמלי יש להן מנהג לא היו כן אין ראוי להשתחות לאלו אלא למי שהוא מנהגן. והיה תר בדעתו לעמוד על אמתתו שלדבר. כיון שראה אותו הקב״ה שהוא מצטער אמ׳ לו אהבת צדק (שם) אהבת לצדק את העולם ושנאת רשעו שלעולם חייך שאני מושחך מכל הדורות שלפניך ושלאחריך הדא הוא דכת׳ על כן משחך אלהים אלהיך שמן ששון מחביריך (שם) ואומ׳ אתה הוא ה׳ האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים וג׳ (נחמיה ט׳ ז׳). והינו דתנן עשרה דורות מנח ועד אברהם להודיע כמה ארך אפים לפניו שכל הדורות היו מכעיסין לפניו עד שבא אברהם אבינו וקיבל שכר כולן (א). ד״א זהש״ה החכם עיניו בראשו והכסיל בחשך הולך (קהלת ב׳ י״ד). עד שבראשו שלדבר ידע מהוא בסופו. אמ׳ ר׳ מאיר כהדין חבלא דרישיה וסופיה מתקרן רישין (ב). ד״א החכם עיניו בראשו זה אברהם אבינו שהיה מסתכל לעמוד על ראשו שלעולם. והכסיל בחשך הולך זה נמרד הרשע. וידעתי גם אני שמקרה אחד יקרה את כולם (שם שם) זה כוס המיתה שהיא מזוג לכל. ואמרתי אני בלבי כמקרה הכסיל גם אני יקרני (שם שם). אמ׳ אברהם אבינו אני נקראתי מלך ונמרד הרשע נקרא מלך. ולמה הכמתי אני אז יותר (שם שם) למה נתתי את נפשי על קדושת שמו שלהקב״ה יותר ממנו. רוח הקודש צווחת ואומרת כי אין זכרון לחכם עם הכסיל לעולם (שם שם) למה בשכבר הימים הבאים הכל נשכח (שם שם). למחר נכתב בתורתו אתה הוא ה׳ האלהים אשר בחרת באברם או שמא הוא אומ׳ בנמרוד אשר בחרת בנמרד הוי ואיך ימות החכם עם הכסיל (שם שם) (ג). ד״א החכם עיניו בראשו. זה תלמיד הכם שעומד במשנתו. והכסיל בחשך הולך. זה תלמיד חכם שאינו עומד במשנתו. וידעתי גם אני שמקרה אחת יקרה את כולם ולמה הכמתי אז יותר. למה נתתי נפשי על התורה יותר ממנו. ורוח הקודש צווחת ואומרת כי אין זכרון לחכם עם הכסיל לעולם. למה בשכבר הימים הבאים הכל נשכה. למחר שניכם נכנסין למקום אחד זה נשאל ומשיב וזה נשאל ואינו משיב. הוי ואיך ימות החכם עם הכסיל (ג). ד״א החכם עיניו בראשו זה שלוקח פירות מראש השנה. והכסיל בחשך הולך זה שאינו לוקח פירות מראש השנה. וידעתי גם אני כקדמאי. למה נתתי נפשי ליקח לי פירות מראש השנה שמא אני יותר ממנו. ורוח הקודש צווחת ואומרת כי אין זכרון לחכם עם הכסיל. זה אוכל בזול וזה אוכל ביוקר הוי ואיך ימות החכם עם הכסיל. (ג). ד״א זהש״ה אחות לנו קטנה ושדים אין לה מה נעשה לאחותינו ביום שידובר בה (שיר השירים ח׳ ח׳). אחות זו תורה דכת׳ אמור להכמה אחותי את (משלי ז׳ ד׳). קטנה שהיא קטנה במראה וגדולה היא במעשה: ושדים אין לה. מניקי שדים אין לה אלו בני תורה דכת׳ אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת (משלי ה׳ י״ט). מה נעשה לאחותינו באלו פנים אנו מקדימין פני שכינה לא במצותיה שלתורה. אמ׳ להן הקב״ה אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף (שיר השירים ח׳ ט׳). אם מסיימין אתם את התורה ומצותיה עלו כחומה לחצים שמקבלת החומה לחצים מבחוין מן היורים בקשת. נבנה עליה טירת כסף כשם שהכסף הזה נכנס לאור ואינו חסר כך אין ישראל חסירים במלכיות. ואם דלת היא (שם שם). אם מדלדלין ונרפין בדברי תורה. נצור עליה לוח ארז (שם שם) כשם שהצורה הזאת אין מיטשטשת כך אין בריתכם מטשטשת. וישראל משיבין אני חומה ושדי כמגדלות אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום (שם שם) כביכול ראינו עצמינו כאלו לא עברו עלינו יסורין (ד). ד״א אחות לנו

יב (א) עי׳ ב״ר פל״ט ס״ו ובנ״ש דהמקרא דאהבת צדק ותשנא רשע מדרש על אברהם וע״ע שם ס״א ובנ״ש על משל הבירה וע״ע משנה תורה להרמב״ם הלכות עכום והוקותיהם פ״א ה״ג. ובענין שבירת הצלמים עי׳ בהעדות לעיל פי״א אות ל׳. וע״ע אבות פ״ה מ״ב. (ב) עי׳ קהלת רבה פ״ב פסוק י״ד וט״ו וירושלמי סוטה כ״ג ע״א ע״ש. (ג) עי׳ קהלת רבה שם ובנ״ש במפרשים. (ד) עי׳ קצת מזה בילקוט שיר השירים רמ״ז תתקצ״ד על

קטנה רב פתר קרייה בעולי רגלים. אחות לנו קטנה אלו עולי רגלים. קטנה שהיו דלין מן האכלוסין. ושדים אין לה דאמ׳ ר׳ ישמעאל בר אמי בשם ר׳ אחא חמשה דברים חסר הבית האחרון מן הראשון ואלו הן אש מן השמים. ושמן המשחה. וארון. ואורים ותומים. ורוח הקודש. מה נעשה לאחותינו ביום שידובר בה ביום שיגזור כורש ויאמר מי בכם מכל עמו (עזרא א׳ ג׳) מאן דעבר יעבר ומאן דלא עבר לא יעבר. אם חומה היא אילו עלו ישראל כחומה מן הגולה לא חרב בית המקדש פעם שנייה. ואם דלת היא. אם מתרפין הן נצור עליה לוח ארז מה הצורה הזאת לשעה כך היה בית שני לשעה. אני חומה. אמ׳ הקב״ה אני נותן סניגור לישראל בין אומות העולם שהן משתמשין בבת קול. דתניא משמתו חגי זכריה ומלאכי נסתלקה נבואה מישראל. מכאן ואילך הט אזנך ושמע דברי חכמים (משלי כ״ב י״ז). ותאני משמתו נביאים אחרונים נסתלקה רוח הקדש מישראל אע״פ כן היו משמיעין להן בת קול. אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום כדאי אני למצוא שלום ואיזה זה המלך המשיח דתאני ר׳ שמעון אם ראית סוס פרסי קשור בקברי ארץ ישראל צפה לרגליו שלמשיח שנ׳ והיה זה שלום אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרוך בארמנותינו והקמונו עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם (מיכה ה׳ ח׳). שבעה רועים דוד באמצע אדם שת משותלח מימינו אברהם יעקב משה משמאלו. ושמונה נסיכי אדם. ישי שאול ושמואל עמוס וצפניה וחזקיה ואליה ומשיח (ה). ד״א אחות לנו קטנה. ר׳ עזריה בשם ר׳ יהודה ביר׳ סימון פתר קרייה בישראל שעתידין אומות העולם לקטרג את ישראל ולומ׳ לפני הקב״ה רבונו של עולם אלו עבדו ע״ז ואלו עבדו ע״ז אלו גלו עריות ואלו גלו עריות אלו שפכי דמים ואלו שפכי דמים תאמר אלו יורדין לגיהנם ואלו אין יורדין אומ׳ להן הקב״ה אחות לנו קטנה. עושה כל שעושה ואין ממהין בידה אע״פ שישראל מלוכלכין בעונותיהן כל השנה תשובה ויום הכפורים מכפרין עליהן דכת׳ כי ביום הזה יכפר עליכם (ויקרא ט״ז ל׳). אם חומה היא. אמ׳ הקב״ה אם מעמידין ישראל דבריהן כחומה נבנה עליה טירת כסף ונצילם. ואם מטלטלין דבריהן כדלת נצור עליה לוח ארז מה צורה זו אע״פ שֶׁמְּטוֹשְׁטֶשֶׁת מְקוֹמָהּ נִיכָּר. כך אע״פ שישראל חטאו זכותן ניכרת. וישראל אומרין אני חומה שמעמידין דברינו כחומה. ושדי כמגדלות. שהעמדנו כתות כתות שלצדיקים. אז הייתי בעיניו. לפי שאומות העולם אומרין אם כן למה הגלה אתכם מארצכם וישראל משיבין אותו לטובתינו אע״פ כן עתידין אנו לחזור לארצינו בשלום (ו). ד״א אחות לנו קטנה ר׳ יוחנן פתר קרייה באברהם אבינו. אחות זה אברהם שאיחה את כל באי העולם לעשות רצונו שלהקב״ה בר קפרא אומ׳ כאדם שמאחה את הקרע. קטנה שכשהיה קטן עסק במצוות לפי שבן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו. הדא היא דכת׳ עקב אשר שמע אברהם בקלי (כ״ו ה׳) מנין עקב. ושדים אין לה שלא היה לו מלמד ולא מורה דרך האמת אלא הוא מדעתו ובלבו היה מהרהר ביום ובלילה עד שעמד על אמתתו שלדבר ועליו אמ׳ שלמה מדרכיו ישבע סוג לב (משלי י״ד י״ד). מה נעשה לאחותינו. לכשיגזור נמרוד להפילו לכבשן האש. אם חומה היא [אמר הקב״ה] אם מעמיד את דבריו כחומה נבנה עליה טירת כסף מה הכסף הזה נכנס לאור ואינו חסר כך אברהם נכנס לכבשן האש ויצא שלום. ואם דלת היא. אם מטלטל דבריו כדלת נצור עליה לוח ארז מה צורה זו אינה מתקיימת עליו אלא לשעה כך איני מתקיים עליו אלא לשעה. באותה שעה אמ׳ אברהם אני חומה. אני מעמיד דברי כחומה. ושדי כמגדלות. שאני עתיד להעמיד כתות כתות שלצדיקים כיוצא בי כגון חנניה מישאל

פסוק זה. (ה) עי׳ שיר השירים רבה פ״ח פסוק ט׳ רבנן פתרי לה בעולי גולה וכו׳ וכו׳ וע״ע בנ״ש ובפרט בירושלמי תענית ס״ה ע״א בענין הה׳ דברים דחסרו בבית שני ע״ש ובכו״ק דלין באכלסין. (ו) צ״ע ועי׳ שה״ש רבה שם פסוק ח׳ וריש פסוק ט׳ ושם חסר הסיום גבי הדרוש דר׳ עזריה וצ״ע.

עזריה. אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום אמ׳ לו הקב״ה כשם שירדת לכבשן האש בשלום כך אני מעלה אותך בשלום הדא היא דכתיב כי תעבור במים אתך אני ובנהרות לא ישטפוך (ישעיה מ״ג ב׳). ואומ׳ אני ה׳ אשר הוצאתיך מאור כשדים (ט״ו ז׳) (ז).

א) **ויאמר ה׳ אל אברם.** תנן התם עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכולן להידיע כמה חיבתו שלאברהם אבינו. הנסיון הראשון זה הטלטול שהוא קשה מן הכל שנ׳ לך לך מארצך עליו הכת׳ אומ׳ שמעי בת וראי והטי אזנך (תהלים מ״ה י״א). משל למה הדבר דומה לבת שמפתין אותה להשיאה לאיש אמ״ו לה בתינו תני את דעתך לשמש את אישך ואל תתני דעתך לבית אביך שבית אביך אין מועילין לך כלום אביך עני ואישך מלך וכל רוזני ארץ צריכין לו והכל אשכר ודורן מביאין לו. כך פיתה הקב״ה את אברהם אבינו לעזוב ארצו ומולדתו וללכת אחר עבודתו שנ׳ לך לך מארצך אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ שמעון משום ר׳ חנינה כך נדמה לו הקב״ה לאברהם כאדם שדוחק את חבירו ואומר לו לך לך (ח). ד״א שהעולם הזה והעולם הבא כולו לך (ט). מ א ר צ ך, מארץ זו שנתחרשתי עליה שנ׳ הן ארץ כשדים זה העם לא היה (ישעיה כ״ג י״ג) (י). ו מ מ ו ל ד ת ך. ממקום שהוא מלוכלך בע״ז (יא). ו מ ב י ת א ב י ך. אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ אברהם לפני הקב״ה שמא יהרהרו עלי בני אדם ויאמרו זה שהוא מקרב את האומות תחת כנפי השכינה הניח אביו זקן והלך לו אמ׳ לו הקב״ה הרי אביך ואחיך מדברין בך טובות אל תאמן בם שהרי כולן עומדין עליך בעצה ומבקשין להרגך שנ׳ כי גם אחיך ובית אביך גם המה בגדו בך גם המה קראו אחריך מלא אל תאמן בם כי ידברו אליך טובות (ירמיה י״ב ו׳) (יב). ד״א ומבית אביך מבית אביך שבארץ לבית אביך שבשמים (יג). א ל ה א ר ץ א ש ר א ר א ך. אל תהי קורא אַרְאֶךָּ אלא אַרָאֶךָּ (יד) לארץ שעיני בה כל השנה דכת׳ עיני ה׳ בה מראשית השנה (דברים י״א י״ב). מיד אמר אברהם לפני הקב״ה הריני לפניך אל המקום שאתה רוצה בו אני הולך ועליו אמ׳ שלמה משכני אחריך נרוצה (שיר השירים א׳ ד׳) (טו).

ב) **ואעשך לגוי גדול.** אמ׳ ר׳ חייא בר אבא שלשה גידולין וארבע ברכות כת׳ כאן בישרו שהן שלשה אבות וארבע אמהות (טז׳. ו א ג ד ל ה ש מ ך. ר׳ ברכיה בשם ר׳ חלבו אומ׳ ארבעה שיצא להם מוניטון בעולם ואלו הן אברהם אבינו ויהושע ודויד ומרדכי, באברהם כת׳ ואגדלה שמך. ביהושע כת׳ ויהי שמעו בכל הארץ (יהושע ו׳ כ״ז). בדויד כת׳ ויצא שם דויד בכל הארצות (דברי הימים א׳ י״ד י״ז). במרדכי כת׳ ושמעו הולך בכל המדינות (אסתר ט׳ ד׳) (יז). ד״א ואעשך לגוי גדול אמ׳ ר׳ ברכיה לפי שהדרך מגרמת לשלשה דברים ממעטת בפריה ורביה, ממעטת נפקא ביציאה. ממעטת את השם לכך אמ׳ לו ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך. והינו דאמרי אינאשי מבית לבית הילוק ממון מאתר לאתר נפש. ברם הכא לא ממון את חסיר ולא נפש (יח). ו ה י ה ב ר כ ה. אמ׳ ר׳ ברכיה כת׳ ואברכך ומה ת״ל והיה ברכה אלא אמ׳ הקב״ה עד כאן הייתי זקוק לעולמי לברכו מכאן ואילך הרי הברכות מסורות לך למאן דהאני לך בריך (יט). ד״א והיה ברכה שכל הנוטל פרוטד משלו מתברך כמא דאת אמ׳ באיוב מעשה ידיו

(ז) צ״ע ועי׳ שה״ש רבה שם וע״ע ב״ר פל״ט ס״ג ותנחומא לך ס״ב ותנחומא מהרש״ב ח״א כ״ט ע״א ובהערות שם. והמתיק הדברים ע״פ הרמב״ם שם. (ח) צ״ע ועי׳ אבות פ״ה מ״ג ובמפרשים שם ואדר״נ פל״ג ובהערות שם יאות ה׳, ותנחומא לך ס״ג דזה היה הנסיון הראשון וע״ע בתנחומא מהרש״ב ח״א ל׳ ע״ב ובהערות אות ל״א ול״א פדר״א פכ״ו בענין הטלטול שקשה מן הכל. (ט) צ״ע ועי׳ תנחומא שם. (י) עי׳ סוכה נ״ב ע״ב וע״ע לעיל עמוד קס״ז. (יא) צ״ע. (יב) צ״ע ועי׳ ב״ר פל״ט ס״ז. (יג) צ״ע ועי׳ זוהר בס״ת פ׳ לך. (יד) כן הוא בג׳ כת״י ובכתי״א אראיה. (טו) צ״ע. (טז) עי׳ ב״ר פל״ט סי״א ובנ״ש ובמדבר רבה פי״א ס״ב. (יז) עי׳ ב״ר שם. (יח) עי׳ במדבר רבה שם ובב״ר שם ובנ״ש. (יט) עי׳ במדבר רבה וב״ר שם.

בריכת (איוב א' י') (כ). אמ' ר' שמואל בר יצחק מלמ' שכל הנוטל פרוטה מממונו שלאיוב מתברך (כא). אמ' ר' חנינה אפלו ספינות המפרשות בים אין ניצלות אלא בזכות אברהם (כב). ד"א והיה בריכה מה בריכה זו מטהרת את הטמאים כך אתה מקרב את הרחוקין ומטהרן (כג). ד"א ואעשך לגוי גדול זה שאומרין אלהי אברהם, ואברכך. זה שאומרין אלהי יצחק. ואגדלה שמך. זה שאומרין אלהי יעקב. יכול יהוא הותמין בכלן ת"ל והיה בריכה בך חותמין ואין חותמין בכולן. תאני רב יוסף ועשיתי לך שם כשם הגדולים אשר בארץ (דברי הימים א' י"ז ח'). זה שאומרין מגן דוד. אמ' ר' אבא בר שילא דאפטרת מגן דוד דצלותא מצמיח קרן הישועה מאי טעמא דהמי הוא דבעא (כד). ד"א והיה ברכה שנשתלחה בריכה במעשה ידיו כד"א' וה' ברך את אברהם בכל (כ"ד א') (כה).

ג) **ואברכה מברכיך** אמ' ר' עקיבה כל המברך מתברך וכל שאינו מברך אינו מתברך ד"א ואברכה מברכיך זה מלכי צדק שנא' ברוך אברם לאל עליון (י"ד י"ט). ומקללך אאר. זה נמרד הרשע שכיון שכפר בע"ז שלהן ויצא מהן היו מחרפין אותו ומקללין אותו והוא שומע ושותק לכך אמ' לו הקב"ה ומקלליך אאר (כז). ונברכו בך. שכל המתברך מתברך בשמו (כח). ד"א ואברכה מברכיך זה משה. ומקללך אאר זה בלעם. מברך נקבע שמו בישראל שנ' זכרו תורת משה עבדי (מלאכי ג' כ"ב). מקלל נעקר שמו מן העולם שנ' ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני ישראל בחרב (כט). ד"א ואברכה מברכך ומקללך אאר. החמיר הקב"ה בכבודן שלצדיקים יותר מכבודו שהרי ירבעם עומד ומקטיר לע"ז ולא יבשה ידו וכיון שהושיט ידו בעדו הנביא מיד ותיבש ידו אשר שלח עליו (מלכים א' י"ג ד') (ל). ר' מנחמא בשם ר' שמואל בר יצחק בכבודו שלצדיק הוא אומ' מקללך אאר אני בעצמי. אבל בכבודו הוא אומ' כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו. יקלו על ידי אחרים (לא). ונברכו בך לעתיד לבוא כדכת' ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים כי הם זרע ברך (ישעי' ס"א ט') (לב).

ד) **וילך אברם כאשר דבר אליו ה'** עליו הכת' אומ' חשתי ולא התמהמהתי לשמר מצותיך (תלים קי"ט ס') (לג). ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה. בן שבעים שנה היה כשנכנס לארץ כנען ונכרת לו ברית בין הבתרים והיה הולך ושב להרן ולאחר שבעים וחמש שנים יצא ולא חזר לשם לעולם לכך נאמ' בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן (לד).

ה) **ואת הנפש אשר עשו בחרן** ז"ה"ש"ה' ואהבת את ה' אלקיך (דברים ו' ה') רבנן אמרי אהביהו על הבריות כאברהם אביך שנ' ואת הנפש אשר עשו בחרן אמ' ר' אלכסנדרי והלא אם מתכנסין כל באי העולם לבראת יתוש אחד ולהכנים בו נשמה אינן יכולין אלא מלמ' שהיה אברהם מגיירן ומכניסן תחת כנפי השכינה לכך נקרא אברהם אוהבי (ישעי' מ"א ח') (לה). ד"א ואת הנפש אשר עשו אמ' ריש לקיש כל המעשה את חבירו לדברי תורה מעלה עליו הכת' כאלו עשאו דכת' ואת הנפש אשר עשו ולא כת' אשר לימדו בחרן. אמ' רב הונא אברהם היה מגייר את האנשים ושרה מגיירת את הנשים. אמ' ר' אלכסנדרי כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפמליא שלמעלה ובפמליא שלמטה שנ' או יחזיק במעוזי יעשה שלום לי שלום יעשה לי (ישעיה כ"ז ה'). ר' אומ' כאלו בנה פלטורין שלמעלה

(כ) עי' ב"ר שם. (כא) עי' בבא בתרא ט"ו ע"ב וב"ר שם. (כב) עי' ב"ר שם. (כג) עי' במדבר רבה וב"ר שם. (כד) עי' פסחים קי"ז ע"ב ועי"ע בב"ר ובמדבר רבה ובתנחומא לך ס"ג ובנ"ש ובכי"מ יהו כולן חותמין. (כה) צ"ע ובבת"י הה"ד ת' כד"א. (כו) עי' סוטה ל"ח ע"ב בשם ריב"ל כל כהן שמברך וכו' ועי"ע חולין ס"ט ע"ב אלא ר"ע ברכה לכהנים מנא ליה אמר רנב"י מאברכה מברכיך וצ"ע ועי"ע תנחומא ס"ב. (כז) עי' ברמב"ן לפסוק זה. (כח) עי' רש"י ורמב"ן לפסוק זה. (כט) עי' תרגום יונתן לפסוק זה בענין בלעם. (ל) עי' פסיקתא דרכ"' ט"ו ע"א ובהערות שם בשם הזוהר ע"ש. (לא) עי' מדרש שמואל פ"ח וב"ר פל"ט ס"ב. (לב) צ"ע. (לג) צ"ע. (לד) עי' לעיל עמוד קצ"ג. (לה) עי' ספרי ע"ג ע"א על ראש

ופלטורין שלמטה שנ' ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך לנטע שמים וליסוד ארץ (ישעיה נ"א ט"ז). ר' יוחנן אומ' אף מגין על כל העולם כולו דכת' ובצל ידי כסיתיך (שם). ר' יהושע בן לוי אומ' אף מקרב את הגאולה שנ' ולאמר לציון עמי אתה (שם). (לו).

ז) **ויעבר אברם בארץ.** ר' אליעזר אומ' כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן העולם הבא שנ' אתה מחסי הלקי בארץ החיים (תלים קמ"ב ו') (לז). ד"א ויעבר אברם בארץ. לבקש להם זכות בארץ לידע איזה מקום שסוף בניו לעשות בו זכות ומודה לשם עליו ואיזה מקום שסופן לחוב בו ומבקש רחמים עליו (לח). והכנעני אז בארץ. רמז לו שדור שמיני יירש את הארץ אברהם יצחק ויעקב לוי קהת עמרם משה הרי שבעה דורות ויהושע מכניסן לארץ שהוא דור שמיני מנין אז (לט).

ז) **וירא ה' אל אברם ויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת.** בישרו על ארץ ישראל שהיא לו ולזרעו (מ). ויבן שם מזבח אמ' ר' אליעזר שלוש מזבחות בנה אברהם אבינו אחד לבשורת הארץ ואחד לקניינה ואחד שלא יפלו בניו בעי הדא היא דיקרע יהושע שמלותיו ויעלו עפר על ראשם (יהושע ז' ו'). אמ' ר' אלעזר התחילו מזכירין זכותו שלאברהם אבינו שכת' בו ואנכי עפר ואפר (י"ח כ"ז). אמרו כלום בנה לך אברהם אבינו מזבח אלא שלא יפלו בניו בה (מא). דרש ר' אלעזר מאי דכת' היערך שועך לא בצר (איוב ל"ו י"ט). לעולם יקדים אדם תפלה לצרה שאלמלא לא הקדים אברהם תפלה בין ביתאל ובין העי לא נשתייר משונאיהן של ישראל פליט ושריד הדא היא דכת' ונסבו עלינו והכריתו את שמינו מן הארץ (יהושע ז' ט'). אלא עשה למען שמו והכו מהם כשלשים וששה איש שנ' ויכו מהם אנשי העי כשלשים וששה איש (שם ז' ה'). ותניא שלשים וששה ממש דברי ר' יהודה אמ' לו ר' נחמיה וכי נאמ' שלשים וששה לא נאמ' אלא כשלשים וששה אלא זה יאיר בן מנשה ששקול כרובה שלסנהדרין (מב).

ה) **מקדם לבית אל.** לשעבר נקראת ביתאל ועכשיו נקראת בית און אמ' ר' אלעזר לא זכה להיקרות בו העמל הרי הוא נקרא בו העמד. אמ' ר' יצחק בר נחמני כמו שקורין לפוֹעֲלָא טבא עמלא ולהֶרְהוֹן שלמימי רגלַיִם עמירה (מג). ויט אהלה. אמ' רב הונא אהלה כת' וקר' אהלו מלמ' שנטה אהל שרה תחלה ואחר כך נטה אהלו (מד). ויקרא בשם ה'.

ט) **ויסע אברם** וג'. שהיה מכיין כנגד בית המקדש ומתפלל (מה). תנו רבנן סומה ומי שאינו יכול לכוון את הרוחות יכוין את לבו כנגד אביו שבשמים שנ' והתפללו אל ה' (מלכים א' ח' מ"ד). היה עומד בחוצה לארץ יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל שנ' והתפללו אל ה' דרך ארצם (שם שם מח). היה עומד בארץ ישראל יכוין את לבו כנגד ירושלם שנ' והתפללו אליך דרך העיר הזאת (דברי הימים ב' ו' ל"ד) (מו). היה עומד בירושלם יכוין את לבו כנגד בית המקדש שנ' והתפללו אל הבית הזה (שם שם לב). היה עומד בבית המקדש יכוין את לבו כנגד בית קדש הקדשים שנ' והתפללו אל המקום הזה (שם שם כ"ו). היה עומד בבית קדש הקדשים יכוין את לבו כנגד הכפרת. נמצא היה עומד בצפון הופך

המאמר וע"ע תנחומא כאן סימן י"ב בסוף. וע"ע ב"ר פל"ט סי"ד. (לו) עי' סנהדרין צ"ט ע"ב. וע"ע בד"ס שם. (לז) כזה בשם ר' יוחנן בכתובות קי"א ע"א. (לח) עי' ב"ר פל"ט ס"ד וסנהדרין מ"ד ע"ב. (לט) צ"ע. (מ) עי' ב"ר פל"ט סט"ז. (מא) עי' ב"ר שם. (מב) עי' סנהדרין מ"ד ע"ב וע"א. (מג) בכת"י א' הוא נקרא בו העמר וכו' של מימי רגלים עמרא ובכת"י ב' העמד מנוקד בצירי תחת המ"ם. ועי' ב"ר שם סט"ז ובנ"ש ונוסחתינו מסכמת עם נוסחת הערוך ערך הרהון ועי' בהערות מהרא"ק שם. (מד) ע' ב"ר שם ובפירש"י שם ובלק"ט לפ"ז. (מה) עי' ב"ר שם סט"ז. (מו) בכת"י א' וב' והתפללו אל העיר הזאת.

פניו לדרום בדרום הופך פניו לצפון במזרח הופך פניו למערב במערב הופך פניו למזרח. נמצא כל ישראל מכוונין את לבם לנגד מקום אחד. אמ׳ ר׳ אבון ואי תימא ראבינא מאי קראה כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות (שיר השירים ד׳ ד׳). תל שהכל פונין אליו (מז).

י) **ויהי רעב בארץ.** ר׳ אליעזר אומ׳ כיון שאמ׳ לו הקב״ה לך לך מארצך מיד נזקק לנסותו שנ׳ ויהי רעב בארץ זה הנסיון השני. מיום שנברא העולם לא בא רעב בארץ אלא בימי אברהם ולא בכל הארצות אלא בארץ כנען בלבד כדי לנסותו ולהורידו למצרים אע״פ כן לא הרהר אחר מדותיו שלהקב״ה ולא קרא תִיגֶר. (מח).

יא) **ויהי כאשר הקריב** וג׳ **נא ידעתי כי אשה יפת מראה את.** דריש ראבא ברית כרתי לעיני ומה אתבונן על בתולה (איוב ל״א א׳). עפ״א בפומיה דאיוב את באוחרניאתא. אברהם אפלו דבדיליה נמי לא אסתכל דכת׳ הנה נא ידעתי דעד הכא לא אסתכל בה ואף בהא זמנא לא אסתכל בכל עיניה דכת׳ הנה נא ידעתי ולא כת׳ הנה נא ראיתי וזו היא נפש שפלה שהיתה באברהם אבינו (מט).

יב) **והיה כי יראו אותך המצרים** אמ׳ לה יודע אני שנשי המצרים כעורות ובזויות ואת יפה מהן והנאה בין הכעורות תוסיף יופי (נ) ואמרו אשתו זאת. לפי שאשת איש אסורה עליהן ויאמרו עלי הדיוט זה ישתמש בנאה הזאת. והרגו אותי ואותך יחיו (נא).

יג) **אמרי נא אחותי את.** וכי אחותו היא והלא בת אחיו היא אלא שאין אדם נמנע מלקרות לקרובתו אחותו (נב). למען ייטב לי בעבורך. עליה אמ׳ הכתוב בטח בה לב בעלה (משלי ל״א י״). שבטח עליה שלא תגע בה בריה. ושלל לא יחסר (שם שם) שבשבילה נתעשר (נג).

יד) **ויהי כבוא אברם מצרימה ויראו.** רבנן אמרי מלמ׳ שנטלה אברהם אבינו ונתנה בתיבה ונעל בפניה אמרו לו המוכסין מה יש בתיבה זו אמ׳ להן מגדנות ואני מגבה עליהן. אמרו הוס ושלום אין אלו מגדנות. אמ׳ להן פלפלין ואני מגבה עליהן אמרו אין זה פלפלין. אמ׳ כסף וזהב ואני מגבה עליהן אמרו אין זה כסף וזהב. אמ׳ להן אבנים יקרות ואני מגבה עליהן אמרו אין אלו אבנים יקרות לא זזו עד שפתחו את התיבה וראו את אמינו שרה (נד) מיד.

טו) **ויהללו אותה אל פרעה.** מלמ׳ שהכל סוכין ביפיה (נה). ותקח האשה בית פרעה. בעל כרחה ושלא בטובתה (נו).

טז) **ולאברם היטב בעבורה.** אמ׳ ר׳ חלבו לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו שאין טובה מצויה בתוך ביתו שלאדם אלא בשביל אשתו שנ׳ ולאברם היטיב בעבורה. אמ׳ רבא האיי דעתירי כני מחוזא משום דמייקרי נשיהו (נז). ושפחת כת׳ שלא היה לו אלא שפחה אחת ואיזו זו הגר (נח).

יז) **וינגע ה׳ את פרעה.** ר׳ טרפון אומ׳ ביום שנלקחה שרה היה לילי הפסח והביא הקב״ה על פרעה ועל ביתו נגעים גדולים

(מז) הגהתי עפ״י כת״א ובכי״מ וכת״ב הוא מאי דכתיב כמגדל וע״ע ברכות ל׳ ע״א ובד״ס שם. (מח) מסיגנון המאמר נראה שהוא לקוח מאת הפדר״א פכ״ו וע״ש בביאור רד״ל אות כ׳ אבל לפי דעת הפדר״א רעב היה הנסיון הרביעי ע״ש וע״כ נראה שהרכבת מאמרים יש כאן וע״ע לעיל ריש פי״ב וצ״ע. וע״ע ב״ר פ״מ ס״ב ותנחומא שם ס״ה. (מט) ע׳ בבא בתרא ט״ז ע״א ובד״ס שם. (נ) ע׳ ב״ר פ״מ ס״ד וע״ע בפירש״י שם על פסוק זה. (נא) עי׳ קצת מזה בפירוש בעלי התוספות על התורה ובשאר מפרשים וע״ע תנחומא מהרש״ב לך ס״ה. (נב) צ״ע. (נג) ע״ע מדרש משלי לפסוק זה וע״ע ב״ר פמ״ז ס״א ובנ״ש. (נד) ע׳ תנחומא לך ס״ה ותנחומא מהרש״ב ח״א ל״ג ע״ב ובנ״ש. (נה) עי׳ סנהדרין ס״ט ע״ב. (נו) נמצא כזה בילקוט בראשית רמ״ז פ״ח גבי לקיחת שרה לבית אבימלך וע״ע ב״ר פנ״ב ס״ד ובמ״כ ובפירוש מהרז״ו שם. (נז) עי׳ בבא מציעא נ״ד ע״א ובכי״ק מחוזא. (נח) צ״ע ועי׳ ב״ר פמ״ה ס״א ופדר״א פכ״ו בענין הגר.

להודיעך שכך עתיד הקב״ה להכותן במכות משונות זו מזו שהמכות קרויין נגעים שנ׳ עוד נגע אחד אביא על פרעה (שמות י״א א׳) (נט). וינגע ה׳ את פרעה. תניא אמ׳ ר׳ יוסי סח לי זקן אחד מאנשי ירושלם עשרים וארבעה מיני שחין הן וכולן אמ׳ רב תשמיש המטה קשה להן ובעלי רְתַן קשה מכולן וכו לקה פרעה הרשע (ס). שנ׳ טרם תיראון (שמות ט׳ ל׳) ראתן מיבעי ליה. ממאי האוי. דתניא הקיז דם ושימש הוין ליה בנים וְתָקִין. הקיזו שניהן ושימשו הוין לו בנים בעלי רתן. אמ׳ רב פפא לא אמרן אלא דלא טעימו מידי אבל טעימו מידי לית לן בה. מאי סימניה דלפן עיניה ודליף נחיריה ואתי ליה רירא מפומיה וראימי דידבי עילאויה. מאי אסותיה אמ׳ אביי נאיתי פילא ולדנא ונרידא דאשפא והיא גְרוגרות שלָעור (סא). ונרידא דאזגא והיא חתיכת זכוכית. וכליל מלכא והיא ורדא. ומתחלא דדקלא סומאקא והוא קליפי כפניות. ושליק להו בהדי הדאדי ומעייל ליה לביתא דשישא ונטיל ושדי ארישיה עד דרטיב ארעיתא דמוהי. ומיתי סכינא ובזע ליה למוחיה. ומיתי צבתא וארבעה טרפי דאסא כל כרעא וכרעה דשאקיל מותיב תותיה טרפא דאסא ושאקיל שאדי ליה בנורא ואילא הדד עילאויה. מכריז ר׳ יוחנן הזהרו מזבובי בעלי רתן ארבעה אמות. ר׳ אלעזר לא עייל לאוהלא דיתבי בגויה. ר׳ זירא לא עאייל להדוא מבואה דיתבי בגויה. רב מי ורב סי לא הוו אכלי ביעי מההוא מבואה. ר׳ יהושע בן לוי מיכרך בזבוב בעלי רתן ועוסק בתורה. אמ׳ כת׳ אילת אהבים ויעלת חן (משלי ה׳ י״ט). אם חן מעלה על לומדיה להגין לא כן שכן. כי אתא (סב). למנח נפשיה אתא מלאך המות אתחמי ליה אמ׳ ליה אחוי לי דוכתאי בגן עדן דרייה אכפיה וקא מחוי ליה. שואר נפל בגן עדי.

אתו שומרים קא מפקו ליה אשתבע דלא נפיקנא. אמר להו קודישא בריך הוא עיינו בתריה אי לא איתשיל אשבועתיה מכי קם ארעתיה שבקוי ואי לא אפקוה. עיינו בתריה ולא אשכחו. מכריז ואזי אליהו קמיה פנו מקום לבר ליואה פנו מקום לבר ליואה. אשכחיה לר׳ שמעון בן יוחאי דיאתיב אתליסר תכתקי פאזא אמ׳ ליה את הוא בר ליואה אמ׳ ליה הין. איכרכת בזבוב בעלי רתן ואיעסקת בתורה לאו. נראתה הקשת בימיך הן. אם כן לאו את הוא בר ליואה. ולא היא סבר לא אחזיק טיבותא לנפישאי. אמ׳ ר׳ יוחנן מפני מה אין בעלי רתן בבבל מפני שאוכלין תורדין ושותין שכר שלהיזמי אמר ר׳ חנינא מפני מה אין מצורעין בבבל מפני שאוכלין תירדין ושותין שכר שלהיזמי ורוחצין במי פרת (סג).

יח) **ויקרא פרעה לאברם.** עמד פרעה בבקר נבהל ונחפז שלא קרב אלה ואמר הרי שרה אשתך וכל שטר כתובתה עמה ולך ואל תעמוד בארץ הזאת וזה הוא הנסיון השלישי (סד).

יג.

ויעל אברם ממצרים. מגיד הכת׳ שארץ ישראל בנגבהו שלעולם וכן הוא אומ׳ אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו כרם היה לידידי בקרן בן שמן (ישעיה ה׳ א׳). מה שור זה אין בו גבוה מכתיפיו כך ארץ ישראל גבוה מכל הארצות. או מה שור זה אין בו פסולת מקרניו כך ארץ ישראל פסולת מכל הארצות ת״ל בקרן בן שמן. שמינה היא ארץ ישראל ללמדך שכל מי שגבוה מחבירו משובח מחבירו. ארץ ישראל לפי שהיא גבוה מכל מישובחת שנ׳ עלה נעלה וירשנו אתה (במדבר י״ג ל׳).

(נט) עי׳ פדר״א פכ״ו. (ס) עי׳ כתובות ע״ז ע״ב וב״ר פמ״א ס״ב ובנ״ש. (סא) פירוש זה ליתא בכתי״א וב׳ וכן לקמן גבי אזגא וורדא וסומאקא ליתא כל הפירוש. וע״ע בערוך ערך גרדרא. ובכי״ק ורימי דִידְבֵי וכו׳ אמר אבאיי מַתִי וכו׳ והוא ג ד ו ד ו ת של עור וגרידא דאזגא והוא קליפות עץ של אגוז וכו׳ עד דרפיא ארעיתא דמֵיהיה. (סב) בכת״י א׳ כי בעא ובכי״ק כי בא. (סג) בכי״ק אי לא איתשיל אשבועתיה מרקא ועד השתא שבקוי ובו׳ אלהין איסרכת בזבוב בעלי ראתן וכו׳ אלא סבר לא אחזיק וכו׳. (סד) עי׳ פדר״א פכ״ו ובענין הנסיון עי׳ לעיל דיש פי״ב.

בית המקדש לפי שהוא גבוה מכל משובח מכל שנ' וקמת ועלית אל המקום (דברים י"ז ח'). ואומ' כי יש יום קראו נצרים בהר אפרים קומו ונעלה ציון (ירמיה ל"א ו') (א).

ב) **ואברם כבד מאד.** מגיד הכת' שלא חסר בטלטול כלום (ב).

ג) **וילך למסעיו.** במסעית שהלך בהן חזר. אמ' ר' אלעזר הלך לפרוע להקב"ה מה שנטל באַשְרַאֵי ובאמנה (ג). עד המקום אשר היה שם אהלה בתחלה. אמ' רב יהודה אמ' רב מנין שלא ישנה אדם מאכסניא שלו מן התורה שנ' עד המקום אשר היה שם אהלה בתחלה. ר' יוסי בר חנינא אמ' מהכא וילך למסעיו. מאי ביניהו [איכא ביניהו] אכסניא דְאִיקְרָיָא. עד היכן לא ישנה אדם מאכסניא שלו. רב אמ' עד הכאה. ושמואל אמ' עד שיפשילו כליו לאחוריו וכל כך למה דאמ' מה אכסנאי פוגם ונפגם. מה הכל אומרין מכוער בעל הבית שלא סבל טורח אכסנאי ומכוער אכסנאי שלא סבל טירח בעל הבית (ד).

ה) **וגם ללוט ההולך את אברם.** אמ' ליה ראבא לראבא בר מרי מנא הא מילתא דאמרי אינאשי בתר מרי נכסי ציבי משיך אמ' ליה דכת' וגם ללוט ההלך את אברם (ה).

ו) **ולא נשא אתם הארץ.** והלא דברים קל וחומר ארץ שמחזקת כמה אכלוסין אינה מחזקת אותן אלא קשה היא המחלוקה שאין העולם יכול לעמוד בה (ו).

ז) **ויהי ריב בין רעי מקנה אברם.** שהיתה בהמתו שללוט יוצאה שאינה חסומה והיתה משחתת את הזרעים ואת האילנות שלאחרים ומיחה בו על כך ולא קיבל ממנו לכך נאמ' ויאמר אברם אל לוט אל נא תהי מריבה (ז).

ח) **ואם השמאל ואימנה,** עליו הכת' אומ' לב חכם לימינו ולב כסיל לשמאלו (קהלת י' ב'). רמז לו אברהם אבינו לידע מה בלבו אם הוא נוטה לצד ימין או לצד שמאל ובחר לו צד שמאל זו סדום ובנותיה דכת' וישא לוט את עיניו שהלך אחר עיניו (ח).

י) **וירא את כל ככר הירדן.** מלמד שהיה לוהט אחר הזנות כת' הכא ככר ולהלן כת' כי בעד אשה זונה עד ככר לחם (משלי ו' כ"ו) (ט). כגן ה' כארץ מצרים. מגיד הכת' שבחה שלסדום כשהיתה בשלותה שהיא שקולה כגן ה' כארץ מצרים ומגיד שבחה שלארץ מצרים שהיא כגן ה' ואע"פ כן ארץ ישראל משובחת מן הכל דכת' כי הארץ אשר בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא (דברים י"א י') (י).

יא) **ויפרדו איש מעל אחיו.** קשה היא המחלוקת שהיא מביאה לידי סכנת נפשות דכת' ויבהר לו לוט וג' היה בסַפֵק ליאבד עמהן לולי זכותו שלאברהם אבינו דכת' ויהי בשחת אלהים את ערי הככר ויזכר אלהים את אברהם (י"ט כ"ט) (יא).

יג) **ואנשי סדם רעים וחטאים.** תנן התם אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין שנ' ואנשי סדם רעים בעולם הזה. וחטאים לעולם הבא. ד"א רעים וחטאים אמ' רב יהודה רעים בגופן וחטאים בממונן, לה' זו ע"ז, מאד שמתכוונין לחטוא. במתניתא תאנא מאי רעים וחטאים רעים בגופן דכת' ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת (ל"ט ט'). וחטאים בגופן דכת' וחטאתי לאלהים (שם שם). (יב) ד"א רעים בממונם דכת'

יג (א) עי' ספרי ע"ו ע"ב וע"ז ע"א. (ב) צ"ע. (ג) עי' ב"ר פמ"א. והוא כנוסחת הערוך ופירושו ע"ש ערך קף א'. (ד) ע' ערכין ט"ז ע"ב וע"ע פירוש רבינו גרשם שם ובערוך ערך אכסניא ובל"ט לפ"ו. (ה) בבא קמא צ"ג ע"א ובכי"ק ראבה לרבה. (ו) צ"ע. (ז) עי' ב"ר פמ"א ס"ה וס"ו ופסיקתא רבתי ט' ע"ב. (ח) צ"ע. (ט) עי' ב"ר שם ס"ז ופסיקתא שם. (י) עי' כתובות קי"ב ע"ב ובנ"ש בענין שבח א"י על מצרים וע"ע ספרי ע"ו ע"א ובכי"ק חסר מן שבחה הא' עד שבחה הב'. (יא) צ"ע ובכי"ק לובד ת' ליאבד. (יב) בכתי"א דכתיב וחטאתם לה' אלהיכם.

ורעה עינך באחיך האביון (דברים ט"ו ט'). וחטאים בממונן דכת' והיה בך חטא (שם). לה'. זו ברכת השם דכת' ונוקב שם ה' (ויקרא כ"ד ט"ז). מאד. זו שפיכות דמים היך דכת' וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאד (מלכים ב' כ"א ט"ז) (יג).

יד) **וה' אמר אל אברם אחרי הפרד לוט.** ר' פנחס אומ' כשפירש לוט היה אברהם מיצר ואומר כך אמר הקב"ה לזרעך את כל הארץ הזאת (י"ב ז'). שמא למשפחתו הוא נותנה ואני ריחקתיו לכך חזר לו הדבור אחרי הפרד לוט מעמו (יד).

טז) **ושמתי את זרעך כעפר הארץ** כשם שאין אדם יכול לסייף את עפר הארץ כך אין זרעך מסתייפין (טו). ד"א כעפר הארץ כשהן עושין רצונו שלהקב"ה הן משולין בכוכבים. וכשאין עושין רצונו הן משולין בעפר (טז). ד"א כעפר הארץ מה העפר הזה סופו מתעלה על כל הדשין אותו כך ישראל אע"פ שהן במדרגה התחתונה הן מתעלין על כל האומות (יז).

יז) **קום התהלך בארץ.** תניא הילך בה לארכה ולרחבה קנה מקום הילוכו דברי ר' אליעזר. וחכמ' אומר אין הילוך מועל כלום אמ' ר' אלעזר מאי טעמיה דר' אליעזר דכת' קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה ורבנן ההיא חביבותא דאברהם הוא דקא משמע לן. אמ' ר' יוסי בר חנינה מודים חכמ' לר' אליעזר בשביל שלכרמים הואיל ואין עשוי אלא להילוך נקנה בהילוך (יח).

יח) **ויאהל אברם ויבן שם מזבח.** שליש מזבחות בנה אברהם. אחד בשכם מקום שנותנין ברכות וקללות ושם כרת יהושע ברית עם כל ישראל שנ' ויאסף יהושע את כל זקני ישראל שכמה (יהושע כ"ד א'). ואחד בעי כדי שינצלו בניו מאנשי עי. ואחד בחברון מקום שהמליכו בו את דוד ושם כרתו ברית שנ' ויבאו כל זקני ישראל אל המלך חברונה ויכרות להם המלך דוד ברית בחברון לפני ה' (שמואל ב' ה' ג') (יט):

הנסיון הרביעי.

יד.

א) **ויהי בימי אמרפל** זה נמרוד. רב ושמואל חד אמר אמרפל שמו ולמה נקרא שמו נמרוד שהמריד את כל העולם במלכותו. וחד אמר נמרוד שמו ולמה נקרא שמו אמרפל שאמר והפיל את אברהם לתוך כבשן האש (א).

ב) **עשו מלחמה את ברע.** שהיה רע לשמים ולבריות. ברשע שנתעלה ברשע. שנאב. שהיה שונא לאב שבשמים. ושמאבר שאמ' אעלה באבר על במתי עב (עיין ישעיה י"ד ט"ו) ד"א שנאב שהיה שואב ממון ושמאבר שהיה פורח ומביא ממון (ב).

ג) **כל אלה חברו אל עמק השדים** שלשה שמות נקראו לו. עמק השדים שהוא מגדל סנדין. ושעשו שדים שדים. ושמניק את בניו כשדים (ג). הוא ים המלח. שהיה בו בתחלה כל מיני מעדנים ובעונם נהפך למלח

(יג) עי' סנהדרין ק"ט ע"א ובכי"ק המאמר מתחיל ת"ר וע"ע ב"ר פמ"א ס"ז ובנ"ש וצ"ע. (יד) צ"ע ועי' ב"ר ופסיקתא שם. (טו) עי' ב"ר פמ"א ס"ט ואולי כיון להדרשה שישראל מבלים הכל כמו עפר וע"ע פס"ט ס"ה ובמ"ר פ"ב סי"ב וי"ג ובפסיקתא רבתי מ"ה ע"א וע"ב. (טז) עי' ספרי פ"ג ע"א. (יז) עי' בב"ר ובפס"ר והספרי ובנ"ש הדרשות על וישימם כעפר עד דוש באופן אחר. (יח) ע' בבא בתרא ק' ע"א ובד"ס שם וע"ע בב"ר פמ"א ס"י ובנ"ש. (יט) צ"ע ועי' ב"ר פל"ט ס"ז ובמקרא שבני ישראל.

יד (א) ע' עירובין נ"ג ע"א ובד"ס שם. (ב) ע' תנחומא לך ס"ח. וע"ע ב"ר פמ"ב ס"ה על הד"א שם. ובכי"ק הוא לאביו שבשמים. (ג) עי' ב"ר שם, ושם הוא סדנים. ובכ"י א' וב' וכי"ק הוא שהיה מגדל וכו' שעשו שמניק וכו' וע"ע בערוך השלם ערך סדינין.

ובן היא אומ' ארץ פרי למלחה מרעת יושבי בה (תהלים ק"ז ל"ד) (ד).

ד) **שתים עשרה שנה.** מן הפלגה עד שיצא אברהם אבינו מחרן עשרים ושש שנים הן. שתים עשרה שנה שעבדו את כדרלעמר ושלש עשרה שנה מרדו. ובארבע עשרה שנה בא כדרלעמר. ואותה השנה שיצא אברהם מחרן היתה שנת רעב וירד למצרים ועשה שם שלשה חדשים וישב באלני ממרא אשר בחברון והיא השנה שכיבשב את המלכים (ה).

ה) **ובארבע עשרה שנה בא כדרלעמר.** זה"ש"ה לך עמי בא בחדריך וסגור דלתך בעדך חבי כמעט רגע עד יעבר זעם (ישעיה כ"ו כ'). אין לך מי שעמד כנגד השעה אלא נדחק, וכל הניתן מקום לשעה שעה הוזרת וניתנת בידו תדע לך הרי אברהם אבינו שברח מפני נמרוד ונתן מקום לשעה חזרה שעה ונתנה אותן בידו ונטל בזת ששה עשר מלך לפי שאמרפל וחביריו נלחמו עם מלך סדום וחביריו ונצחום ונטלו את בזתם ובא אברהם אבינו ונצחם ונטל את בזתם נמצא נטל ביזת תשעה מלכים ולא עוד אלא כשהיו באין בדרך להלחם עם מלך סדום הרגו שבעה מלכים בדרכם ונטלו את בזתם דכת' ובארבע עשרה שנה וג' ויכו את רפאים בעשתרות קרנים ואת הזוזים בהם ואת האימים בשוה קריתים. ואת החרי בהררם שעיר עד איל פארן אשר על המדבר וישבו ויבאו אל עין משפט היא קדש ויכו את כל שדה העמלקי וגם את האמרי הישב בחצצן תמר ונמצא נטל ביזת ששה עשר מלכים (ו).

ז) **וישבו ויבאו אל עין משפט היא קדש.** מגיד הכת' שלא באו אלא בשביל אברהם אמרו בתחלה נתחיל בלוט ואחר כך נתחיל בו דכת' אל עין משפט. עין שהוציאה מדת הדין לעולם בקשו לסמותה. היא קדש. אמר רב אחא הוא כת' זה אברהם אבינו שקידש שמו שלהקב"ה והפיל עצמו לכבשן האש. כיון שראו הכל כן התחילו צווחין וי (ז).

יא) **ויקחו את כל רכש סדום.** אחרי שהרגו כל אלו המלכים בדרכם אחר כך באו לסדום בשביל לוט שבו כל רכוש סדם ועמרה ואחר שבו את לוט ואת רכושו דכת' ויקחו את לוט ואת רכושו (ח).

יב) **בן אחי אברם.** שהיו מתפארין ואומרין שבינו בן אחי אברהם והוכיח סופן שלא באו אלא בשבילו (ט). **והוא ישב בסדם.** יושב כת' גנאי הוא ללוט שביקש להיות ראש בסדום (י).

יג) **ויבא הפליט.** בא מיכאל המלאך והגיד לאברהם שנ' ויבא הפליט ויגד שכל חיי עולם הוא מגיד שנ' גם במדעך מלך אל תקלל ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים יגיד דבר (קהלת י' כ'). ולמה נקרא שמו שלמיכאל פליט אלא כשהפיל הקב"ה שמאל וכת שלו ממקום קדושתן מן השמים אחז בכנפיו שלמיכאל להפילו עמו ופילטו הקב"ה ממנו לכך נקרא שמו פליט ועליו אמ' יחזקאל בא אלי הפליט מירושלם (יחזקאל ל"ג כ"ב) (יא). ד"א ויבא הפליט. אמ' ר' יוחנן זה עוג שפלט מדור המבול ולמה נקרא שמו עוג שבא ומצא את אבינו אברהם יושב ועוסק במצות עוגות (יב). **העברי.** ר' יהודה אומ' כל העולם מעבר אחד והוא מעבר אחד. רבנן אמרי שהוא מעבר הנהר שמשיח בלשון עברי (יג).

יד) **וישמע אברם כי נשבה אחיו וירק את חניכיו.** השכים אברהם בבקר ולקח את שלשה תלמידיו ענר

(ד) עי' תנחומא לך שם. (ה) עי' סדר עולם רבה פ"א ובנ"ש. (ו) עי' בקיצור מעין זה תנחומא מהרש"ב ח"א ע"ד ע"א ובנ"ש לאגדת בראשית פמ"ו ע"ש. (ז) עי' ב"ר פמ"ב ס"ב וס"ז ובנ"ש. (ח) עי' פדר"א ריש פרק כ"ז. (ט) אולי גם זה היה בפדר"א שם. (י) ע' ב"ר פ"נ ס"ג ובפדר"א פכ"ה. (יא) ע' פדר"א פכ"ז. ובכת"י הוא אחז בכנפו. (יב) עי' נדה ס"א ע"ב וב"ר פמ"ג ס"ה. (יג) עי' ב"ר שם ובנ"ש.

אשכול וממרא עם כל ילידי ביתו שנ׳ וירק את חניכיו ילידי ביתו. ר׳ יהודה אומ׳ הריקן בדברים אמ׳ להן למלחמה אתם יוצאין כל מי שיודע שיש בידו עבירה אל יצא. מיד הוריקו פניהן והלכו להן ולא נשאר עמו אלא אליעזר בלבד אמ׳ לו הקב״ה כולן הניחו את הצדיק הזה ולא הלך עמו אלא אתה הייך שאני נותן בך כח כל אותן שמונה עשר ושלש מאות שהזרו מאחריו תדע לך שהרי חשבון אותיותיו שלאליעזר שמונה עשר ושליש מאות מלמ׳ שהוא שקול כנגדן. ור׳ נחמיה אומ׳ הוציא אברהם כסף וזהב ואמ׳ להן אם לכסף וזהב אתם צריכין הרי לכם וקדשו שמו שלהקב״ה והלחמו בם הדא היא דכת׳ וירק את חניכיו ולהלן הוא אומ׳ כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ (תהלים ס״ח י״ד) (יד). ד״א חניכיו ילידי ביתו. בעלי חֲנִיכָתוֹ שמם אברם כשמו (טו). ותניא מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו ארבע מאות שנה. מפני שעשה אנגריא בתלמידי חכמ׳ שנ׳ וירק את חניכיו רב ושמואל חד אמ׳ שהריקן בתורה. וחד אמ׳ שהריקן בזהב (טז). דריש רבא מפני מה נענש אסא מפני שעשה אנגריא בתלמידי חכמ׳ שנ׳ והמלך אסא השמיע את כל יהודה אין נקי (מלכים א׳ ט״ו כ״ב). מאי אין נקי אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה וכל שכן תלמידי חכמים (יז). וירדף עד דן. אמ׳ ר׳ יוחנן כיון שהגיע אותו צדיק לדן תשש כוחו ראה שעתידין בני בניו לעבוד ע״ז בדן שנ׳ וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בדן (שם י״ב כ״ט). ואף אותו רשע לא נתגבר אלא בדן שנ׳ מדן נשמע נחרת סוסיו (ירמיה ח׳ ט״ז) (יח). ד״א דן שדן אותו במיתה (יט).

טו) **ויחלק עליהם לילה.** ר׳ יוחנן אומ׳ מלאך שנזדמן לו לאברהם אבינו לילה שמו שנ׳ והלילה אמ׳ הורה גבר (איוב ג׳ ב׳). ר׳ יצחק נפחא אומ׳ שעישה עמו מעישה לילה שנ׳ מן שמים נלחמו הכוכבים ממסלותם (שופטים ה׳ כ׳). אמ׳ ריש לקיש טבא דנפחא מדבר נפחא כלומ׳ נראין דברי ר׳ יצחק נפחא מדר׳ יוחנן בר נפחא (כ). וירדפם עד חובה. מלמ׳ שהניח תלמידיו בדן ולקח אליעזר עבדו עמו ורדף אחריהן עד משמאל לדמשק שנ׳ וירדפם עד חובה (כא). אמ׳ ר׳ אבהו חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו חובה אלא שרדף אחריהן עד שנתחייבו כלייה (כב).

טז) **וישב את כל הרכוש.** הלל הזקן היה אומ׳ לקח אברהם את כל רכוש המלכים ואת כל רכוש סדום ובנותיה ואת כל רכוש לוט והחזיר בשלום ולא נעדר עד אחד שנ׳ וישב את כל הרכוש. וגם את לוט אחיו. וכי אחיו הוא אלא שבן אחיו כאחיו הוא (כג).

יז) **אל עמק שוה.** עמק שנשתוו כולן להמליך את אברהם אבינו עליהם וקצצו ארזים ועשו בימה והושיבו אותו עליה ואמרו לו שמענו אדוני (כ״ג ו׳) (כד).

יח) **ומלכי צדק מלך שלם.** זה שם בן נח שהיה משמש בכהונה גדולה שנ׳ והוא כהן לאל עליון. וכיון שבא אברהם אבינו הוּסַע מן הכהונה ונכנס תחתיו שנ׳

יט) **ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון.** וג׳ וברוך אל עליון. אמ׳ לו הקב״ה וכי מקדימין ברכת העבד לברכת קונו

(יד) תחילת המאמר מסכים עם פדר״א פכ״ז ע״ש וההמשך עם תנחומא לך סי״ג אלא שלא נזכרו שם שמות החולקים וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ל״ז ע״א ובמה שנ״ש בהערות הערה קס״ד. וגם כן הסדר הפוך שם וכן הוא הסדר גם כן באגדת בראשית פרק י״ג עיין שם ובכי״ק שקול כנגד כולן. (טו) עי׳ ב״ר פמ״ג ס״ב. (טז) עי׳ נדרים ל״ב ע״א וע״ש עוד בגירסת העין יעקב. (יז) עי׳ סוטה י׳ ע״א וכלל באן פירוש הערוך ע״ש ערך אנגריא ובהערות מהרא״ק שם. (יח) עי׳ סנהדרין צ״ו ע״א. (יט) עי׳ תנחומא מהרש״ב ח״א ל״ז ע״ב ובאגדת בראשית פי״ג ונראה שהגירסא לפני בעל מה״ג היתה שדנן וחייבם למיתה. (כ) עי׳ סנהדרין צ״ו ע״א וברש״י וד״ס שם ובג׳ בת״י נפאחא ת׳ נפחא. (כא) עי׳ פדר״א פכ״ז. (כב) עי׳ תנחומא לך סי״ג אבל חסר שם שם בעל המאמר וגם הוא בסופו באופן אחר ע״ש וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ל״ז ע״ב ובהערות שם אות קס״ז. (כג) עי׳ פדר״א פל״ו ופכ״ז. (כד) עי׳ ב״ר פמ״ג ס״ה ובנ״ש ובפרט בבמדבר רבה פט״ו סי״ד בענין שעשו אותו מלך.

היך גדולתך אני נותן לו וכן הוא אומ' נשבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם על דברתי מלכי צדק (תהלים ק"י ד'). מפני מה שמתיך כהן על דבריו שלמלכי צדק שאמ' ברוך אברם וברוך אל עליון. אבל בד"ד מה הוא אומ' ברוך ה' אלהי ישראל אשר שלחך היום הזה לקראתי וברוך טעמך וברוכה את (שמואל א' כ"ה ל"ב ול"ג) הגדול גדול קודם (כה). קונה שמים וארץ, שהכל קנינו והוא מושל על הכל (כו).

כ) **אשר מגן צריך בידך**, שהפך מגנין שלך על צריך, ר' יוחן אומ' כמה מוגניות עשיתי להביאם תחת ידיך (כז). וברוך אל עליון, כיון שיצא שם לקראתו וראה את כל המעשים שעשה ואת כל הרכוש שהשיב הוה תמיה בלבו והתחיל משבח ומפאר לשם אל עליון, שנ' וברוך אל עליון, עמד אברהם והתפלל לפני הקב"ה ואמ' לפניו רבונו של עולם לא בכח ידי עשיתי אלא בכח ימינך שהיית מגני בעולם הזה ולעולם הבא שנ' ואתה ה' מגן בעדי (תהלים ג' ד'). בעולם הזה, כבודי ומרים ראשי שם שם בעולם הבא, ענו העליונים ואמרו ברוך אתה ה' מגן אברהם (כח). אמ' רב הונאנא בר ליואי אמ' ליה שם רבא לאליעזר כי אתו עליכו מלכי מזרח וממערב היכי עבדיתו אמ' ליה איתיה קודשא בריך הוא לאברהם ואותביה מימיניה (כט) דכת' נאם ה' לאדני שב לימיני עד אשית איביך הדום רגליך (שם ק"י א'). נָהֲיָן שְׁדֵין עפרא נֶהֱוֵה חַרְבֵי גִּילֵי נֶהֱוֵי גִּירֵי דכת' מי העיר ממזרח צדק וגו' יתן כעפר חרבו כקש נדף קשתו (ישעיה מ"א ב'). נחום איש גם זו הוא נחום המדי הוה רגיל דכל מה דהוה מאטי עליה אמ' גם זו לטובה. יומא חד בעו לשדורי דרון לקיסר אמרי בהדו מאן נשדריה (ל). נשדריה בהדי נחום איש גם זו שמלומד בנסים. שדרוה מטא לההוא אתרא בעא למיבת. אמרו ליה מאי איכא בהדך אמ' להו קא משדירנא פְּרָאגֶל למלכא. קמו בלילה שרונהו לספטי. ושקלו כל מה דהוה בהו ומלונהו עפרא כי מטא להתם אישתכח עפרא אמרי אחוכא קא מחייכי בך (לא) יהודאי. אפקוה למקטליה אמ' גם זו לטובה אתא אליהו ז"ל ואידמי להו בחד (לב) מניהו אמ' להו דלמא מעפרא דאברהם היא דהוה ישדי עפרא והוה חרבי גילי והוה גירי. בדוק ואשכח הוה להו ההוא מחוזא דלא יכיל למכבשה תלת שנין שדו מההוא עפרא עלה (לג) וכבשוה. אלבשוה וכסוה ועיילוה לבי גנזיא דמלכא ואמרו ליה שקול כל דניחא לך. כי הדר ואתא בת בההוא דירה אמרין ליה הנך דיורי מאי אמטית לבי מלכא אמ' להו מאי דשקלי מהכא אמטאי. אינהו סבור כל עפרא דההיא דירה הכי היא (לד). קמו נרפונה לבילא הרבתא ושקלוה לבי קיסר. בדקוה ולא אשכחוה (לה). קטלונהו לכולהו לקיים נתת ליריאיך נס להתנוסס (תהלים ס' ו') (לו). בוא וראה כמה זכות אבות עומדת לדורי דורים. כיוצא בו אדריינוס שחוק עצמות הוה סליק לארעא דישראל חַמָא חַד סָבָא קָצִיב תְּאֵנִין וּנְצִיב נְצִיבִין. אמ' ליה סָבָא סָבָא אִלּוּ קְדָמַת לָא אִתְּעַסַּת אִלּוּ לָאִית בְּטַלְיוּתָךְ לָא לָאֵית בְּסִיבוּתָךְ (לז). אמ' ליה היך מרי דקדמית ואחשיבית ומא דבעא קודשא בריך הוא יעביד (לח). אמ' ליה בחייך סבא אם עבדון הלין נצבאתא ביומך את מטעים לי מנהון. זכא ההוא סבא ועבדין אלין נצבאתא ביומיה. מלא

כה) עי' ויקרא רבה פכ"ד ס"ו ובנ"ש על בללות המאמר ועי"ע בב"ר פמ"ב ס"ה ששם גילה לו הלכות כהונה גדולה ע"ש. (כו) עי' מורה נבוכים ח"ב פ"ל. (כז) בבת"י א' וב' שהפך מגנין שלך וכו' ועי' ב"ר פמ"ג ס"ח והנוסחא כאן מכוונת עם נוסחת הערוך ע"ש בערוך השלם ערך מגנן. (כח) עי' פדר"א פכ"ז. ובבת"י א' וב'. ענו העליונים וכו'. (כט) בבת"י א' וב' לימיניה. (ל) בבת"י שם נשדרינית. (לא) בבת"י א' בן וב"ב על הגליון נ"א בן ובבי"ק גרים לִימְבַת ת' למבת. ובראגא ת' פראגל. ולספסיה ת' לספטי (לב) בבת"י א' לחד. (לג) בבת"י א' עלאויה. (לד) בבת"י א' וב' הוא. (לה) בבת"י א' אשבחיה. (לו) עי' סנהדרין ק"ח ע"ב וק"ט ע"ב ובתענית כ"א ע"א ובד"ס שם. אבל לא נמצא שם שנחום גמזו היה נחום המדי. ועי"ע תנחומא סב"ז. (לז) עי' אדר"נ פכ"ד נ"א והערה י"ב שם ונראה ששתי נוסחאות באו לכאן. (לח) בבת"י א' וב' עביד ובבי"ק נציבאתא.

סליה תינין ואזל וקם ליה קמיה אמ׳ ליה מן את. אמ׳ ליה אנא ההוא סבא דעברת עלאי ואמרת לי אלו עברן נצבאתא בחייך את מטעים לי מנהון. אמ׳ להון פנון יתהון מניה ומלו יתהון ליה דינרין. אתעביד ליה כין אזל וגלג לבני ביתיה. שמעא מגירתיה אזלת ואמרת לבעלה בר קבלאי בר קבלאי שמעית דהדין מלכא רחים תיניא אמ׳ לה מן הון את מודעא לי אמרא ליה דהדין סבא מגירן מלא סליה תינין ומלי יתהון ליה דינרי דהבא. קרין בליליא ומלא מרעאלא וטעון על המארא ואזל וקם קמיה אמרין ליה מן את אמ׳ להון שמעית דהדין מלכא רחים תיניא אמ׳ להון מלכא זילי ואוקמונהי בתְרַע פַּלְטִין כָּל דְנָאֵים וְעָבַר יְהֵי טָאֲרֵי (לט) לֵיה בְּאַפֵּי מִנְהוֹן [איתעביד ליה כן] אזל ליה גלג לבני ביתיה אמרין ליה זיל וצלי לבריך דהוו תינין ולא הוו אתרוגין. דהוו בשילין ולא הוו פנין לקיים מה שנ׳ צדיק מצרה נחלין ויבא רשע תחתיו (משלי י״א ח׳) (מ). ויתן לו מעשר מכל. ר׳ יהושע אומ׳ אברהם ראשון התחיל לעשר בעולם ולקח את כל מעשר רכוש המלכים האלו ונתן לשם בן נח שנ׳ ויתן לו מעשר מכל (מא).

כב) **ויאמר אברם אל מלך סדום הרימתי.** [תאני] אין הרמה אלא שבועה שנ׳ וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם (דניאל י״ב ז׳) (מב).

כג) **אם מחוט.** בוא וראה עין טובה שהיתה באברהם אבינו שהרי בידו בזת ששה עשר מלכים וכשאמ׳ לו מלך סדם תן לי הנפש והרכוש קח לך. לא קיבל עליו אלא נתן לו את הכל (מג). אם מחוט ועד שרוך נעל. אמ׳ ראבא בשכר שאמר אם מחוט ועד שרוך נעל. זכו בניו לשתי מצוות לרצועה שלתפלין והוט שלתכלת. בישלמא רצועה שלתפלין דכת׳ וראו כל עמי הארץ כי שם ה׳ נקרא עליך ויראו ממך (דברים כ״ח י׳).

(לט) בכת״י א׳ טאדי ליה. (מ) עי׳ ויקרא רבה פ׳ כ״ה ס״ה וקהלת רבה פ״ב פסוק כ׳ ע״ש. והנוסחאות כאן מסכמות עם אותם שהובאו בהערוך ערך מרעל וערך קרין ד׳ וע״ע תנחומא קדושים ס״ח ותנחומא מהרש״ב ח״ג ל״ח ע״ב. ובכת״י ב׳ אחר המלות ויבוא רשע תחתיו מוסיף פיסקא זאת. ושוב מעשה בגוי אחד ויהודי שהיו מהלכין בדרך אמר אותו הגוי ליהודי דתי טובה מדתך א״ל היהודי לא כי אלא דתי טובה מדתך שנ׳ ומי גדול אשר לו חוקים ומשפטים צדיקים. א״ל הגוי נישאל אם יאמרו דתי טובה מדתך אטול כל ממונך ואם יאמרו דתך טובה מדתי תטול כל ממוני. א״ל היהודי הין מקבל אני עלי את הדבר הזה. מיד הלכו שניהם בדרך נזדמן להם שטן בדמות זקן שאלו אותו אמרו לו מי דתו טובה מדת חבירו משנינו. אמר להם דת הגוי טובה הוסיפו והלכו בדרך נזדמן להם אותו בעצמו בדמות בחור שאלו אותו שנייה אמר דת הגוי טובה. הוסיפו והלכו נזדמן להם אותו שטן בעצמו בדמות זקן אחר שאלו אותו אמר דת הגוי טובה. נטל הגוי כל ממון הישראל הלך אותו הישראל בפחי נפש ולן בחרבה אחת כיון שהיה שליש הלילה שמע שלשה שדים מספרים זה עם זה אמרו שניהם לאחד איכן הייתה היום אמר להן מצאתין יהודי וארמי וציחקתי בהן והעדתי לגוי על שקר אמרו לשני ואתה היכן היית היום אמר להם אני הייתי עוצר בת של קיסר המלך מלילד והיה לה שבעת ימים מצעקת בחבליה ואלו נטלו מירקי אלן שעל גבי בית הכסא שלהן וסחטו על חוטמה היתה יולדת מיד. אמרו לשלישי ואתה היכן היית אף אני הייתי סותם מעיין של מדינה פלונית והיו בתמתן של אנשי העיר מיתות בצמא ואלו נטלו שור שחור ושחטו אותו על המים היה מתרפא מיד שמר אותו היהודי הדבר בלבו והשכים בבוקר למדינת קיסר ומצא בתו מקשה לילד. אמרו לו יש עמך רפואה לקישוי ויתן לך המלך ממון הרבה אמר להן טלו מירקי האילן שעל גבי בית הכסא וסחטו בחוטמה. נטרו וסחטו בחוטמה מיד ילדה נתן לו המלך ממון הרבה לפי שאין לה ולד אלא היא חזר והלך לאותה המדינה שמימיה סתומין. שאלו לו על זה אמר להם טלו שור שחור ושחטו אותו על המים והמים נובעין ויוצאין מאיליהן נטלו ושחטו ויצא המים ונתנו לו בני המדינה ממון גדול ונפטר מהן. למחר מצאו אותו הגוי שנטל ממנו ממונו ותמה עליו על זה הממון שיש עמו. אמר לו הלא כבר נטלתי כל ממונך מניין לך כל זה העושר. סיפר לו כל המעשה. אמר אף אני אלך ואשאל מהם מאותה החרבה כדי שאתעשר כמותו. הלך ולן באותה חרבה ובאו עליו שלשה שדים והרגוהו שם לקיים מה שנאמר צדיק מצרה נחלץ ויבא רשע תחתיו. (מא) עי׳ פדר״א פכ״ז. (מב) עי׳ תנחומא לך ס״ג וע״ע בב״ר פמ״ג ס״ט. (מג) עי׳ אבות פ״ה מי״ט ובפירוש הרמב״ם שם שיש מקום לומר שמשם נלקח אבל מהלשון בזת ששה עשר מלכים נראה יותר

ותניא ר' אליעזר הגדול אומ' אלו תפלין שלראש. אלא חוט שלתכלת מאי היא דתניא היה ר' אומ' מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד שנ' ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר (שמות כ"ד י'). וכת' כמראה אבן ספיר דמות כסא (יחזקאל א' כ"ו) (מד). ד"א בשכר שאמ' אם מחוט ניתן לבניו מעשה משכן שיש בו חוטין כפולין. ובשכר שאמ' ועד שרוך נעל נתן להן הקב"ה מכסה עורות אילים ומכסה ערת תחשים (מה). ד"א בשכר שאמ' אם מחוט ניתן לבניו חוט שלזהורית שהיה מלבין ביום הכפורים שנ' אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו (ישעיה א' י"ח). ובשכר שאמ' ועד שרוך נעל ניתן לבניו שלש רגלים בשנה שנ' מה יפו פעמיך בנעלים (שיר השירים ז' ב') (מו). ד"א בשכר שאמ' אם מחוט ניתן לבניו מצות ציצית. ובשכר שאמ' ועד שרוך נעל ניתן לבניו מצות יבמה שנ' וחלצה נעלו (דברים כ"ה ט') (מז).

כד) **בלעדי רק אשר אכלו הנערים.** אמ' רבא קשה גזל שאפילו צדיקים גמורים אינן יכולין להחזירו שנא' רק אשר אכלו הנערים (מח). כיון שהרג את המלכים האלו היה מהרהר בלבו ואומ' שמא יש בהן צדיק והרגתי אותו עד שבישרה אותו שכינה הדא היא דכת' אחר הדברים האלה והיה דבר ה' אל אברם (מט).

טו.

א) **אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר.** זהש"ה אז דברת בחזון לחסידיך (תהלים פ"ט כ') (א). תניא בעשרה לשונות נקראת נבואה. ראייה שנ' הזה בוזה הרואה (שמואל א' ט' י"א). צפייה שנא' צופה נתתיך (יחזקאל ג' י"ז. ל"ג ז'). משל שנא' משלי שלמה (משלי א' א'). מליצה שנ' מליצי רעי (איוב ט"ז כ'). רוח הקדש שנא' ורוח קדשך אל תקח ממני (תהלים נ"א י"ג). נבואה שנא' נביא אקים להם (דברים י"ח י"ח). חזון שנ' חזון ישעיהו בן אמוץ (ישעיה א' א'). משא שנ' המשא אשר חזה חבקוק (חבקוק א' א'). חידה שנא' בן אדם חוד חידה (יחזקאל י"ז ב') (ב). איזה הוא שדיבר עמו הקב"ה בחזון תחלה זה אברהם שנ' היה דבר ה' אל אברם במחזה. ומה אמ' לו באותה שעה כה יהיה זרעך ככוכבים. מהוא כה יהיה וכי תעלה על דעתך שבירכה שבירכו הקב"ה כה יהיה זרעך ככוכבים והלא כבר אמור (ג). אלא כך אמ' לו לא יפסקו מבניך ומבני בניך כיוצא בך כדרך שאתה אברהם חגרת מתניך ועמדת לפני בתפלה ובקשתה לפני על בריותי כך לא יפסקו מבניך ומבני בניך כיוצא בך. היה ר' שמואל בר נחמני מושלו משל למה הדבר דומה לאדם שהיה מהלך במדבר בשרב והיתה נפשו מתעלפת עליו מתוך רעב וצמא. מצא אילן אחד שצלו נאה ופירותיו מתוקין ומעין שלמים מושך תחתיו אכל אותו אדם מפירותיו ושתה מים מאותו מעין שתחתיו וישב בצלו ונתקוררה דעתו עליו. כיון שעמד אותו אדם לילך לדרכו אמ' לו לאותו אילן באיזו ברכה אברכך אומר לך יהיו פירותיך מתוקים הרי פירותיך מתוקים. אומר לך יהא צלך נאה הרי

שהעתיק הדברים מאיזה מדרש אם שכבר נחסרו הדברים לפני הרשב"ץ עי' בפירושו מגן אבות פ"ה מ"ט. (מד) עי' סוטה י"ז ע"א וחולין פ"ט ע"א ובנ"ש. וע"ע בנוסחת העין יעקב שם. ובבת"י א' וב' הנוסחא היה ר' מאיר אומר מפני מה וכו' (מה) עי' ב"ר פמ"ג ס"ט ובפירוש מהרז"ו ובמה שרמז שם להפסיקתא רבתי קנ"ד ע"ב ואולי יש להגיה בב"ר שם מ ש ז ר במק"ב מצויר וע"ע תנחומא לך ס"ג ותנחומא מהרש"ב ח"א ל"ח ע"א ובהערות שם. (מו) עי' ב"ר ותנחומא שם ושם דריש אחוט הסיקרא אבל יש לשער קצת שאינה הנוסחא העיקרית יע' אגדת בראשית פי"ג וב"ר שם. (מז) עי' ב"ר ותנחומא שם. (מח) עי' חולין פ"ט ע"א וע"ע בילקוט כאן. (מט) עי' ב"ר פמ"ד ס"ד וג"כ ס"ה שם בענין הרהורי דברים וע"ע בנ"ש.

טו (א) עי' תנחומא לך סי"ד ותנחומא מהרש"ב ח"א ל"ח ע"א ויקרא רבה פ"א ס"ד. (ב) עי' אדר"נ נ"א פר"ד ונו"ב פל"ג וב"ר פמ"ד ס"ו ואגדת בראשית פי"ד ושה"ש רבה פ"ג פסוק ד' והם כולם כישונים וגם לא נזכרו שם הראיות מהכתובים. (ג) אולי צ"ל והלא כבר אמור כעפר הארץ.

צלך נאה. אומר לך יהא מעין שלמים מושך מתחתיך הרי מעין שלמים מושך מתחתיך. אלא ברכה זו שאני מברכך שכל נטיעות שנוטלין ממך ונוטעין במקומות אחרים יהיו מצליחין כמותך. כך אמ' הקב"ה לאברהם באיזו ברכה אברכך אם בכסף וזהב כבר בירכתיך בו דכת' ואברם כבד מאד במקנה בכסף וזהב (י"ג ב'). ואם אברכך בכל הטובות כולן כבר בירכתיך בכל דכת' וה' ברך את אברהם בכל (כ"ד א'). אלא ברכה זו שאני מברכך שלא יפסקו מבניך ומבני בניך דוגמה שלך עד סוף כל הדורות שהן עומדין בפרצות ומבקשין רחמים על בריותי הדא היא דכת' אז דברת בחזון לחסידיך ותאמר שויתי עזר על גבור (תהלי' פ"ט כ'). מהו שויתי עזר על גבור. אלו הצדיקים שנעשו להן לישראל עזר על גבור העולמים בשעה שהוא כועס על בריותיו (ד). אמ' ר' אבהו הרי הוא אומ' אמר אלהי ישראל לי דבר צור ישראל [מושל באדם צדיק מושל ביראת אלהים] (שמואל ב' כ"ג ג'). וכי מה ראה דוד לומ' כך וכי שתי רשויות הן אלא כך אמ' דוד אמ' לי אלהי ישראל ומה דיבר צור ישראל אני מושל באדם שלטוני על כל באי העולם ואין כל בריה ממחה על ידי אבל צדיקים מושל יראת אלהים. צדיקים הן יכולין לשלוט בגזירתי ולמחות על דברי (ה) שאין הקב"ה עושה דבר בעולמו עד שמגלה אותו לצדיקים שנ' כי לא יעשה ה' אלהים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים (עמוס ג' ז') כדי שיכירו ויבקשו עליהן רחמים דכת' ואומר ה' אלהים חדל נא מי יקום יעקב כי קטון הוא (עמוס ז' ה') וסמיך ליה ניחם ה' על זאת גם היא לא תהיה (שם שם ו') (ו). הרימותי בחור מעם (תהלים פ"ט כ') זה אברהם דכת' ביה אתה הוא האלהים אשר בחרת באברם (נחמיה ט' ח') (ז). שכרך הרבה מאד. ר' אליעזר ביר' יוסי הגלילי אומ' מנין למתן שכרן שלצדיקים מפורש מן התורה שנ' שכרך הרבה מאד. והלא דברים קל וחומ' ומה אברהם אבינו שלא נצטווה על דקדוקי תורה נאמ' לו שכרך הרבה מאד. המקיים שש מאות ושליש עשרה מצוות על אחת כמה וכמה. וכן הוא אומ' שאו לשמים עיניכם והביטו אל הארץ מתחת וג' וישועתי לעולם תהיה וצדקתי לא תחת (ישעיה נ"א ו'). ואומ' כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש (ישעיה נ"ד י') (ח). ר' יהושע בן קרחה אומ' מפורענותן שלרשעים אתה למד מתן שכרן שלצדיקים מאי כת' דור הולך ודור בא (קהלת א' ד') לא היה צריך קרייה למימר אלא ארץ הולכת וארץ באת והדור לעולם עומד. וכי איזה נברא בשביל חבירו ארץ בשביל דור או דור בשביל ארץ הוי ארץ בשביל דור אלא דור בשביל שאינו עומד בתפקידיו שלהקב"ה לפי כך הוא בולה. והארץ על ידי שהיא עומדת בתפקידין שלו לפיכך אינה בולה. אמ' ר' שמעון בן יוחאי כת' כי כימי העץ ימי עמי (ישעיה ס"ה כ"ב) ואין עץ אלא תורה דכת' עץ חיים היא למחזיקים בה (משלי ג' י"ח) וכי מי נברא בשביל מי תורה בשביל ישראל או ישראל בשביל תורה הוי תורה בשביל ישראל ומה תורה על ידי שנבראת בשביל ישראל הרי היא קיימת לעולם ולעולמי עולמים ישראל עצמן על אחת כמה וכמה. דכת' כי תהיו אתם ארץ חפץ אמ' ה' (מלאכי ג' י"ב) (ט). ר' יוסי אומ' אם נפשך לידע מתן שכרן שלצדיקים צא ולמד מאדם הראשון שנצטווה על מצוה אחת בלא תעשה ועבר עליה כמה מיתות נקנסו עליו ועל בניו ועל בני ביתו עד סוף כל הדורות. וכי איזו מדה מרובה מדת הטוב או מדת הפורענות הוי אומ' מדת הטוב מרובה ממדת הפורענות ומה אם מדת הפורענות שהיא מעוטה כך נקנסה בה מיתה עד סוף כל

(ד) בכת"י א' וב' שכן עומדין בפרצות. והוספתי ע"פ כתי"א. ובעיקר הדברים עי' פסיקתא דר"כ קכ"ה ע"ב וע"ע במדבר רבה פ"ב סי"ב ותדא"ז פכ"ח ושם מעין כל הענין אבל בשינוים. (ה) צ"ע ועי' מו"ק ט"ז ע"ב. (ו) צ"ע. (ז) עי' תנחומא לך סי"ד וע"ע לעיל הערה א' ואולי יש לשער מזה שכל הפיסקא עד כאן היא לקוחה מהילמדנו אלא שנשמט אח"כ בתנחומא שלנו ולא הניחו המעתיקים רק תחילת וסוף הדרשה. (ח) צ"ע ועי' תוספתא סוטה פ"ז קצת כעין ק"ו זה. (ט) עי' קהלת רבה פ"א פסוק ד'. וע"ע ספרי דברים פ"ב ע"ב.

הדורות המקיים את המצוות על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות (י). ר׳ מנחם ביר׳ יוסי אומ׳ אם נפשך לידע מתן שכרן שלצדיקים צא ולמד מן הנהנה מן ההקדש מה כת׳ ביה נפש כי תמעול מעל והטאה בשגגה מקדשי ה׳ (ויקרא ה׳ ט״ו). בכמה הוא הוטא אפלו בפרוטה. כמה היא פרוטה אחד ממאה ושנים ותשעים בדינר כמה הוא חייב להקריב איל אשם בשתי סלעים שנ׳ בערכך כסף שקלים (שם). כמה הן שתי סלעים שמונה דינרין צא והשב לך כמה פרוטות אלף והמש מאות ושש ושלשים פרוטות אם כן ענש הכת׳ למי שבאת על ידו מעילה קל והומ׳ לישלם שכר לעושה מצוות שמדת הטוב מרובה (יא). תנו רבנן מעשה באחד שבא אצל ר׳ עקיבה ואמ׳ לו קוין לי שכרה שלתורה אמ׳ לו המתן עד שיבוא בן עזאי כשבא בן עזאי אמ׳ לו ר׳ עקיבה קוין לזה שכרה שלתורה. אמ׳ לו שכר מקרא אתה מבקש או שכר משנה אתה מבקש או שכר הגדות. אמ׳ לו קוין לי שכר כולן אמ׳ לו אמ׳ הכת׳ טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף (תהלים קי״ט ע״ב). אף אתה אם יש לך זהב וכסף הוציא לי שני אלפים דינרי זהב ושני אלפים דינרי כסף על כל דבור ודבור שלתורה ואני אקוין לך שכרה ללמדך שאין סוף למתן שכרה שלתורה (יב). אמרו עליו על ר׳ אבהו שבא להסתלק מן העולם והראה לו הקב״ה שלוש עשרה נהרי אפרסמון התחיל לומ׳ לתלמידיו אשריהן עוסקי בתורה אמרו לו רבינו מה ראית אמ׳ להן שלש עשרה נהרי אפרסמון נתן לי הקב״ה שכר תורתי. התחיל לומ׳ אף אני אמרתי לריק יגעתי אכן משפטי ופעולתי את אלהי (ישעיה מ״ט ד׳) (יג). אמ׳ ר׳ אהא כל ברכות וטובות ונחמות שראו הנביאים הראשונים לא לא להנם ראו אלא על ידי שיגעו בתורה ובמצוות ובמעשים טובים. ואם תאמ׳ שראו לא ראו שנ׳ עין לא ראתה (ישעיה ס״ד ג׳). ואם תאמ׳ שלא ראו ראו מקצת שנ׳ כי לא יעשה ה׳ אלהים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים (עמוס ג׳ ז׳). כאיזה צד ראו כמין שיתמה שלהבית ראו׳ ור׳ חייא בר אויא סנ״ו שַׁלַּפֶּתַה ראו. ר׳ לוי אומ׳ סעודה ראו ומתן שכר לא ראו. אמ׳ ר׳ יוסי לא סעודה ראו ולא מתן שכר ראו. אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי כל מה שראו לימות המשיח ראו אבל לעתיד לבוא עין לא ראתה אלהים זולתיך (ישעיה ס״ד ג׳). אמ׳ ר׳ שמעון בן חלפתא כל מה שראו לבעלי תשובה ראו אבל מי שלא טעם טעם חטא עין לא ראתה (יד).

ב) **ויאמר אברהם אדני אלהים.** אמ׳ ר׳ יוהנן משום ר׳ שמעון בן יוהאי מיום שברא הקב״ה את עולמו לא היה אדם שקראו אדון עד שבא אברהם וקראו אדון שנ׳ אדני אלהים. אמר רב ואף דניאל לא נענה אלא בזכות אברהם שנ׳ ועתה שמע אלהינו אל תפלת עבדך והאר פניך על מקדישך השמם למען אדני (דניאל ט׳ י״ז). למענך אדני מיבעי ליה אלא אמ׳ רבא למען אברהם שקראך אדון (טו). מה תתן לי. ר׳ יונתן אומ׳ שלשה הן שאמ׳ להן הקב״ה שַׁאֲלִי׳ ר׳ אחי אומ׳ ארבעה אברהם ושלמה אחז והמלך משיח. אברהם מנין שנ׳ ויאמר ה׳ אלהים מה תתן לי אינו אומ׳ מה תתן לי אלא שאמ׳ שְׁאַל. שלמה מנין שנ׳ בגבעון נראה ה׳ אל שלמה בחלום הלילה ויאמ׳ לו שאל מה אתן לך (מלכים א׳ ג׳ ה׳). אחז מנין שנ׳ שאל לך אות מעם ה׳ (ישעיה ז׳ י״א). המלך המשיח מנין שאל ממני ואתנה (תהלים ב׳ ח׳) (טז). ואנכי הולך ערירי. ארבעה לא הזכיר עליהן הקב״ה מיתה והן הזכירו על עצמן אברהם ויעקב ומשה ודוד (יז).

(י) עי׳ תורת כהנים כ״ז ע״א. (יא) עי׳ תו״כ שם וע״ע קידושין י״ב ע״א והוא כמסקנת הגמרא שם וע״ע אדר״נ נו״א פ״ל. (יב) צ״ע וראיתי כעין זה בכת״י פארמא קובץ שכ״ז שמחזיק ג״כ מעשיות ואגדות שונות. (יג) עי׳ ירושלמי ע״ז מ״ב ע״ג ושמות רבה פנ״ב ס״ג ובנ״ש בכמה מקומות ובפרט בתנחומא בראשית ס״א ויש שם בסימן זה הלשון שומרי תורה ע״ש. (יד) עי׳ קהלת רבה פ״א פסוק ח׳ (ס״ו) והוא שם מקוטע וילקוט ישעיה רמז שס״ח ובכי״ק סיקרו של פתח. (טו) עי׳ ברכות ז׳ ע״ב ובד״ס שם. (טז) עי׳ ב״ר פמ״ד ס״ח ובנ״ש ואדר״נ נו״ב פמ״ג והנוסחא שם משונה. (יז) כעין זה

ובן משק ביתי. בן שכל ביתי ישק על פיו. **הוא דמשק אליעזר.** שכל ביתו נשמעין לו (יח).

ג) **ויאמר אברהם הן לי לא נתתה זרע.** מלמד שהיה אברהם תוהה בדעתו האיך יירשנו אליעזר. עליו אמ׳ שלמה ושנאתי את כל עמלי שאני עמל תחת השמש שאניחנו לאדם שיהיה אחרי. ומי יודע החכם יהיה או סכל וישלט בכל עמלי (קהלת ב׳ י״ח). חד בר נש הוה לָעֵי בשתין רבוון הוה אכיל עסרין ומפרנים בני ביתיה עסרין ושביק לבנויי עסרין. אמרין ליה אלין למאן את שביק להון אמ׳ לבני דלא יצטרכון לבריאתא (יט). ר׳ מאיר הוה ספרא והוה הכים מכתב טאבות והוה לעי כל יום בשית סלעין אכיל תרתי ומפרנים בני ביתיה תרתי ויהיב למצות צדקה תרתי. אמרו ליה לית את שביק לבניך כלום. אמ׳ להון לאו. אם צדיקים נינהו כבר כת׳ נער הייתי גם זקנתי לא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם (תהלים ל״ז כ״ה). ואם רשיעין אנון מה אני מניח שלי לאויבי המקום. ולא כן אמ׳ שלמה ומי יודע החכם היה או סכל (קהלת ,ב׳ י״ח) (כ).

ד) **והנה דבר ה׳ אליו לאמר.** בישרו שלא יירשנו אלא בנו יחידו וכן שרה אומרת כי לא יירש בן האמה (כ״א י׳) (כא).

ה) **ויוצא אתו החוצה.** ראה במראה הנבואה כאלו יצא לחוץ (כב). ואמ׳ לו **הבט השמימה וספר הככבים.** הבטיחו שירבה זרעו ככוכבי השמים. ד״א ויוצא אתו החוצה אמ׳ רב אין מזל לישראל שנ׳ ויוצא אתו החוצה אמ׳ לפני הקב״ה רבונו של עולם הסתכלתי באסטגנינות שלי ואיני ראוי להיות לי בן אמ׳ לו צא מאסטגנינות שלך שאין מזל לישראל מאי דעתיך דקאיי צדק במערב מהדרנא ומוקימנא ליה במזרח משום דהוה יתיב אברהם במזרח והוה ליה צדק במערב והינו דכת׳ מי העיר ממזרח צדק יקראהו לרגלו (ישעיה מ״א ב׳). אתאמ׳ ר׳ הנינה אומ׳ מזל מהכים ומזל מעשיר ויש מזל לישראל. ר׳ יוהנן אומר אין מזל לישראל. ואזדא ר׳ יוהנן לטעמיה דאמ׳ ר׳ יוהנן מנין שאין מזל לישראל שנ׳ כה אמר ה׳ אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה (ירמיה י׳ ב׳). הגוים יחתו מהן וישראל לא יחתו (כג). ד״א ויוצא אותו החוצה ר׳ לוי אומ׳ הראהו נידוג הכוכבים והמזלות וכל זויות שברקיע וכי מהוץ לעולם הוציאו אלא שהראהו הדרי שמים שנקראו הוצות שנ׳ עד לא עשה ארץ וחוצות (משלי כ״ח ו׳). ר׳ יוהנן אומ׳ העלהו למעלה מכיפת הרקיע שנ׳ הבט נא השמימה אינו אומר הבט נא אלא מלמעלה למטה (כה).

ו) **והאמין בה׳.** גדולה האמנה שלא ירש אברהם אבינו העולם הזה והעולם הבא אלא בשכר אמנה שנ׳ והאמין בה׳ ויחשבה לו צדקה ולהלן הוא אומ׳ וצדקה תהיה לנו וג׳ (דברים ו׳ כ״ה). וכן את מוצא שלא נגאלו ישראל ממצרים אלא בשכר אמנה שנ׳ ויאמן העם (שמות ד׳ ל״א). ואומ׳ אמונים נוצר ה׳ (תהלים ד׳ ל״א). מזכיר אמונת אבות ואומ׳ פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים (ישעיה כ״ו ב׳). בשער הזה בעלי אמונה נכנסין טוב להודות לה׳ ולזמר לשמך עליון להגיד בבקר חסדיך ואמונתך בלילות (תהלים צ״ב ב׳). מי גרם לנו לשמוה השמחה הזאת אמנה שהאמננו בהקב״ה בעולם הזה שכולו לילות. וכן יהושפט אומ׳ האמינו בה׳ אלהיכם ותאמנו האמינו בנביאיו ותצליחו (דברי הימים ב׳ כ׳ כ׳). וכן את מוצא שאין גליות

במדרש הלל בביהמ״ד ח״ה עמוד ק״ד ואולי בב״ר פמ״ד ס״ט שיור מזה והמלות והן הזכירו על עצמן הם בכת״י א׳ על הגליון. (יח) עי׳ פירש״י וראב״ע לפסוק זה. (יט)צ״ע. (כ) עי׳ קהלת רבה פ״ב פסוק י״ז ע״ש. (כא) אולי יש להשלים כאן המלות לא ירשך זה וגז״ש גמירי וצ״ע. (כב) עי׳ מורה נבוכים ח״ב פמ״ו. (כג) בכת״י ובכי״ק א׳ והוה ליה צדק (במקום יצחק) במערב. ועי׳ שבת קנ״ו ע״א וע״ב. (כד) עי׳ ב״ר פמ״ד סי״ב והוא פירוש לדברי ר׳ לוי שם ועי״ע מו״נ ח״א פ״ד ובמפרשים שם. (כה) עי׳ ב״ר שם.

מתקבצות אלא באמונה שנ׳ אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי תשורי מראש אמנה (שיר השירים ד׳ ח׳). ואומ׳ וארשתיך לי באמונה (הושע ב׳ י״ט). ואומ׳ וצדיק באמונתו יחיה (חבקוק ב׳ ד׳) (כו). תנו רבנן אמ׳ ר׳ חנינה בוא וראה כמה גדולים בעלי אמנה מני לן מחולדה ובור. ומה המאמין בחולדה ובור כך המאמין בהקב״ה על אחת כמה וכמה. מעשה בנערה אחת שהיתה הולכת לבית אביה והיתה מקושטת בכסף וזהב וטעת בדרך והלכה בלא ישוב כיון שהגיע חצי היום צמאה ולא היתה לה לוייה ראתה באר והבל שלדלי תלוי עליה אחזה בהבל שלדלי ונישתלישלה וירדה ושתת בקשה לעלות ולא יכלה היתה בוכה וצועקת עבר עליה אדם אחד ושמע קולה מיד עבר על הבאר והציין בה ולא היה יכול להכחין אמ׳ לה מי את מבני אדם או מן המזיקין אמרה לו מבני אדם אני. אמ׳ לה שמא את מן הרוחות ואת מתנכרת עלי אמרה לו לאו. אמ׳ לה השבעי לי שמבני אדם את. נשבעת לו. אמ׳ לה מה טיבך סיפרה לו כל המעשה. אמ׳ לה אני מעלך ותזדווגי לי אמרה לו הין. העלה. כיון שהעלה ביקש להזדווג עמה מיד. אמרה לו מאיזה עם אתה אמ׳ לה מישראל אני וממקום פלוני [אני בא] וכהן אני. אמרה לו אף אני ממשפחה פלונית בני אדם ידועים ונקובי שם. אמרה לו עם קדוש כמותך שבחר [בך] הקב״ה וקידשך מכל ישראל את מבקש לעשות כבהמה בלא כתובה וקידושין (כז) בוא אחרי אצל אבי ואמי ואני מתארסת לך נתנו ברית זה לזה אמרה מי יהיה לעד ביני ובינך והיתה חולדה עוברת לנגדן אמ׳ לה השמים והחולדה ובאר זה יהיו עדים שאין אנו מכזבים זה בזה והלכו כל אחד ואחד לדרכו ואותה הנערה עומדת באמונתה וכל מי שהוא תובעה היתה ממאנת עליו כיון שהתחילו לארסה התחילה לנהוג עצמה נכפה ומקרעת בגדיה ובגדי כל מי שהוא נוגעה עד שנמנעו בני אדם ממנה והיא היתה משמרת בריתה לאותו האיש והוא כיון שעבר מכנגד פניה תקפו יצרו ושכחה והלך לעירו ונפנה למלאכתו ונשא אשה אחרת נתעברה וילדת בן זכר וכשהגיע לשלשה חדשים הנקתו חולדה. ועוד נתעברה וילדה בן אחר (כח) ונפל לבור אמרה לו אשתו אם כדרך כל האדם היו בניך מתים הייתי אומרת צדוק הדין עכשו שמתו מיתה משונה אין זה בלי דבר. ספר לי מעשיך גילה לה כל המעשים. אמרה לו הלוך אצל חלקך שנתן לך הקב״ה וישאל בעירה אמרו לו היא נכפה וכל מי שתובעה כך וכך היא עושה לו הלך אצל אביה פירש לו כל המעשה אמ׳ לו אני מקבל (כט) כל מום שבה העיד עליו עדים ובא אצלה התחילה לעשות כמנהגה (ל) סיפר לה חולדה ובור אמרה לו אף אני עמדתי בבריתי מיד נתישבה דעתה ופרו ורבו בבנים ובנכסים עליהן. הכת׳ אומ׳ עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי (תהלים ק״א ו׳) (לא).

י) ויאמר אליו אני ה׳ אשר הוצאתיך [מאור כשדים].

רבנן אמרי כיון שהיה אברהם מבזה את הצלמים לפני תרח אביו ומשליכן ואומ׳ שאין בהן ממש מיד נטלוהו ומסרוהו לנמרוד אמ׳ לו נמרוד מפני מה אין אתה משתחוה לאלהי אמ׳ לו [אברהם] ומי הוא אלהיך אמ׳ לו האש אמ׳ לו מצינו גדול מן האש המים שהן מכבין אותה אמ׳ לו אף למים אנו משתחוים אמ׳ לו מצינו גדול מן המים אלו העבים שהם סובלין אותן אמ׳ לו אף לעבים אנו משתחוים אמ׳ לו מצינו גדול מן העבים אלו הרוחות שהן מפזרין אותן אמ׳ לו אף לרוחות אנו משתחוים אמ׳ לו מצינו גדול

(כו) עי׳ מכילתא ל״ג ע״ב והמאמר כאן קטוע ויש לתקנו ע״פ המכילתא שם. וע״ע תנחומא בשלח ס״י. (כז) בכת״י א׳ ולא קידושין. (כח) בכת״י א׳ נתעברה וילדה בן וכשהגיע לששה חדשים וכו׳ ועוד נתעברה וילדה בן ונפל וכו׳ ובכו״ק חלקתו החולדה. (כט) בכת״י א׳ וב׳ מקבל אני. (ל) בכת״י א׳ כמנהגה הראשון. (לא) עי׳ תענית ח׳ ע״א ובפירש״י ותוספות שם והנוסחא כאן מסכמת עם נוסחת הערוך ערך חלד א׳ ע״ש ובהערת מהרא״ק וע״ע בד״ס בתענית שם.

מן הרוחות זו האדם (לב) אמ׳ לו מה אתה מתלוצץ במלכות [אני איני משתחוה אלא לאש] אם אין אתה (לג) משתחוה לאש הריני משליכך לתוכה ואם יש לך אלוה גדול ממנו יבוא ויצילך מיד נטלוהו והשליכוהו לאור באותה שעה עמד גבריאל לפני הקב״ה ואמ׳ לפניו רבונו של עולם רצונך ארד ואציל צדיק זה אמ׳ לו הקב״ה אני יחיד ואברהם יחיד אין מצילו אלא אני לא על ידי מלאך. הדא היא דכת׳ אני ה׳ אשר הוצאתיך מאור כשדים אבל אתה שאמרת דבר הגון תזכה להציל מבני בניו (לד). ובשעה שהפיל נבוכדנצר את הנניה מישאל ועזריה לכבשן האש עמד יורקמי שר הברד לפני הקב״ה ואמ׳ לפניו רבונו של עולם ארד ואצנן הכבשן ואציל צדיקים הללו אמ׳ לו גבריאל אתה שר הברד ואין כבודו שלהקב״ה בכך שהכל יודעין שהברד מכבה את האש אבל אני שר האש ארד ואקדיר מבחוץ ואצנן מבפנים ואעשה נס בתוך נס אמ׳ לו הקב״ה רד. ומנין שהקדיר מבחוץ שנ׳ גבריא אליך די הסיקו לשדרך מישך ועבד נגו קטיל המון שביבא די נורא (דניאל ג׳ כ״ב). ומנין שצינן מבפנים שנ׳ וריח נור לא עדת בהון (שם כ״ז) (לה).

ח) **ויאמר ה׳ אלהים במה אדע.** אמ׳ רב חמא בר חנינה לא כקורא תיגר אלא אמ׳ באיזו זכות א י ר ש נ ה (לו).

ט) **ויאמר אליו קחה לי עגלה משולשת.** אמ׳ בכפרות שאני נותן לבניך עגלה משולשת. הראה לו שלשה מיני פרים פר יום הכפורים ופר הבא על כל המצוות ועגלה ערופה. ו ע ז מ ש ו ל ש ת. שלשה מיני שעירים שעירי רגלים שעירי ראשי חדשים ושעירה שליחיד. ו א י ל מ ש ל ש. שלשה מיני אילים אשם ודאי ואשם תלוי וכבשת יחיד. ו ת ר ו ג ו ז ל. תורים ובני יונה. רבנן אמרי אף עשירית האיפה הראה לו נאמ׳ כאן ויקח לו את כל אלה ונאמ׳ להלן והבאת את המנחה אשר יעשו מאלה (ויקרא ב׳ ח׳). ו א ת ה צ פ ר ל א ב ת ר. הראה לו שמבדילין בעולת העוף ואין מבדילין בחטאת העוף (לז). ד״א במה אדע כי אירשנה. עליו אמ׳ שלמה ברוב דבריו לא יחדל פשע (משלי י׳ י״ט). כיון שאמ׳ לו הקב״ה לתת לך את הארץ הזאת לרשתה הרהר בלבו ואמר כיצד אירשנה ולא האמין בדבריו שלהקב״ה אלא אמ׳ במה ארע כי אירשנה מלמד שקרא תיגר (לח). השיבו הקב״ה ידוע תדע. וגנזר על בניו להשתעבד בארבע מלכיות שנ׳ קחה לי עגלה משולשת. ר׳ אליעזר אומ׳ הראה הקב״ה לאברהם אבינו בין הבתרים ארבע מלכיות וּמַשְׁלָן וְאָבְדָן. עגלה משולשת זו מלכות בבל שהיא עגלה ודישה (לט). ועז משולשת זו מלכות יון שנ׳ וצפיר העזים הגדיל עד מאד ((דניאל ח׳ ח׳). ואיל משולש זו מלכות מדי ופרס. ותר. אלו בני ישמעאל לא נאמ׳ בלשון אשורית אלא בלשון ארמית. תור זו השור אוי לארץ כי יצמד שור זכר ונקבה יפתהו וישדדו את הארץ וכן הוא אומ׳ כן אמר חיותא רביעיתא מלכו רביעאה תהוי בארעא די תשני מן כל מלכותא ותיכול כל ארעא ותדושינה ותדקינה (דניאל ז׳ כ״ג). וגוזל אלו ישראל שנמשלו בגוזל וכן הוא אומ׳ יונתי בחגוי הסלע (שיר השירים ב׳ י״ד). ואומ׳ אחת היא יונתי תמתי (שיר השירים ו׳ ט׳). רב אחא בר יעקב אומ׳ מה הלשון הזה משולשת אלו גבורי כח כחוט המשולש דכת׳ והחוט המשולש לא במהרה ינתק (קהלת ד׳ י״ב). רב משרשיה אמ

(לב) כן הוא בכת״י א׳ וב׳ ובכי״מ האדמה. (לג) הוספתי ע״פ כת״י א׳ וב׳ ובכי״מ ובכי״ק חסר. (לד) בכת״י א׳ וב׳ שבשעה ועי׳ פסחים קי״ח ע״א ומדרש תהלים קי״ד וקי״ח ובנ״ש וע״ע. (לה) עי׳ לעיל עמוד קצ״א ובהערה ל׳ שם. והוא כנוסחת הב״ר פל״ח סי״ג ע״ש וע״ע ב״ר פמ״ד סי״ד וע״ע בילקוט ובלקח טוב לפסוק זה. (לו) עי׳ ב״ר פמ״ד סי״ג. (לז) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש. (לח) עי׳ שמות רבה פ״ה סכ״ב ובנ״ש ובפרט בתנחומא קדושים סי״ג אבל לא מצאתי ממש כלשון הזה ועי׳ ב״ר שם ואולי יש לדון מהלשון לא קרא תיגר שאיזה דורש אחר סבר קרא תיגר. (לט) בכת״י א׳ ודשה בכת״י ב׳ חדשה ועיין ירמיה נ׳ י״א.

משולשים יהיו שלשה פעמים עתידין למשול בארץ פעם ראשונה כל אחד ואחד בפני עצמו. פעם שנייה שנים שנים. פעם שלישית כולן כאחת להלחם עם בן דוד שנ' יתיצבו מלכי ארץ (תהלים ב' ב') (מ). ד"א עגלה משולשת זו מלכות בבל שיצאו ממנה שלשה מלכים. נבוכדנצר אויל מרודך ובלשצר. ועז משולש זו מדי שהעמידה כורש דריוש ואחשורוש. ואיל משולש זו יון דאמ' ר' יוחנן כל הרוחות כבשה רוח רביעית לא כבשה. ותור וגוזל זה אדום וישמעאל שהן גולנין והמסנין (מא).

י) **ויבתר אותם בתוך.** ר' יהושע אומ' לקח אברהם את הרבו וביתר אותם כל אחד ואחד לשנים ואלו לא ביתר אותם לא היה העולם עומד אלא הואיל וביתר איהן תשש כוחן והקריב כל בֶּתֶר לקראת רעהו (מא). שנ' ויתן איש בתרו לקראת רֵעהו ואת הצפור לא בתר. מאן דאמ' זה בן יונה הניחו בחיים ומאן דאמ' זו מלכות אדום שלא ביתר אותה שכולן ידע קץ שעבודן אבל מלכות אדום לא עמד על קץ שעבודה (מב).

יא) **וירד העיט על הפגרים.** מאן דאמ' זו מלכות אדום שדשה את ישראל ופיזרה אותן ועשת אותן פגרים מתים (מג). וישב אותם אברם. שהשיבן בתשובה אמ' ר' עזריה אמ' לו לכשיעשו בניך פגרים בלא גידים ועצמות זכותך עומדת להן (מד): ד"א וישב אות' אברם. אמ' רב אסי נשא אברם מכישה והוה מכיש להון והוו מתכתשין (מה). ד"א העיט. מאן דאמ' זה בן דוד שנמשל בעיט צבוע שנ' העיט צבוע נחלתי לי (ירמיה י"ב ט'). ביקש כצאת השמש במזרח לירד עליהן לפזרן ולאבדן שנ' וירד העיט על הפגרים. והיה אברהם אבינו מקיף בסודרו שלא ימשול בהן עד לערב שנ' וישב אתם אברם. ר' אלעזר בן עזריה אומר לא נמשלו כל המלכיות האלו אלא יום אחד מימיו שלהקב"ה שנ' נתנני שוממה כל היום דוה (איכה א' י"ג). חוץ משתי ידות שעה אמ' לו ר' אלעזר בן ערך ודאי כדבריך תדע לך שהוא כן כשהשמש נוטה לבוא במערב שתי ידות שעה תש אורו ואין נוגה לו. וכן עד שלא יבוא הערב יצמח אורן שלישראל שנ' והיה יום אחד הוא יודע לה' לא יום ולא לילה והיה לעת ערב יהיה אור (זכריה י"ד ז') (מו).

יב) **ויהי השמש לבוא ותרדמה נפלה על אברם.** זו תרדמה של נבואה. והנה אימה חשכה גדולה. זו דרך כל הנביאים כשהן מתנבאין עשתונותיהן מיטרפות וכוח הגוף כושל ותשאר הדעה פנויה להבין ולהשכיל (מז). ד"א ויהי השמש לבוא. היה אברהם אבינו עומד ומתפלל שלא ישתעבדו בניו בארבע מלכיות אלו והפיל עליו תרדמה וישן לו מתפלה עד שיעברו ארבע מלכיות על בניו שנ' והנה אימה חשכה גדולה נפלת עליו. אימה. זו מלכות אדום שהפילה אימה על ישראל שנ' דחילא ואימתני ותקיפא יתירא (דניאל ז' ז'). חשכה. זו מלכות יון שהחשיכה עיני ישראל בגזירותיה. גדולה. זו מלכות מדי שגדלה למכור את ישראל חנם ונאמר בה גדל המלך אחשורוש (אסתר ג' א'). נופלת. זו מלכות בבל שבידה נפלה עטרת ישראל ובה כת' נפלה בבל (ישעיה כ"א ט', ירמיה נ"א ח'). עליו. אלו בני ישמעאל שנ' בו ועל פני כל אחיו נפל (כ"ה י"ח). שעליו בן דוד יצמח שנ' שם קרן לדוד איביו אלביש בשת ועליו יציץ נזרו (תהלים קל"ב י"ז) (מח).

יג) **ויאמר לאברם ידוע תדע.** זו היא תשובתו שאמ' במה אדע כי אירשנה

(מ) עי' פדר"א פכ"ח ובילקוט על פסוק זה ובכי"ק בהפסוק מדניאל די תשלוט בכל מלכותא. (מא) עי' ב"ר פמ"ד ס"ט ופדר"א שם. (מב) צ"ע ועי' תרגום אונקלוס. ור"ל כיון שהוא בן יונה וישראל נמשל בו. (מג) צ"ע. (מד) עי' ב"ר פמ"ד ס"ז. (מה) עי' ב"ר שם וע' ערוך ערך מכש ע"ש. (מו) עי' פדר"א פכ"ח. (מז) עי' מו"נ ח"ב פמ"א. (מח) עי' ב"ר פמ"ד סי"ג וש"ר פנ"א ס"ד ובנ"ש בכמה מקומות והנוסחא כאן לקוחה מהפדר"א פכ"ח ע"ש וע"ע בילקוט. ובכי"ק וישן לו מתפילה.

אמ' לו ידוע תדע. ידוע שאני משעבד איתן. תדע שאני פורע ומצילן (מט). כי גר יהיה זרעך. משיהיה לו זרע (נ). ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה. וכי ארבע מאות שנה נשתעבדו ישראל במצרים והלא מנין רד"ו משירדו למצרים אלא אמ' ר' יודן גירות ועבדות ועינוי הכל ארבע מאות שנה. מאימתי משנולד יצחק נמצאת אומר שלשים שנה מבין הבתרים וארבע מאות שנה משנולד יצחק לכך נאמ' ויהי מקץ שלשים שנה וארבע מאות שנה (שמות י"ב מ"א) (נא).

יד) **וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי.** הבטיחו שהוא דן את המלכיות שמשעבדין בבניו שנ' דן אנכי. ועושה לבניו נפלאות רבות על ההבטחה הזאת והלא דברים קל והומר ומה אם הראשונים שהבטיחן הקב"ה בשני דברים בלבד דן אנכי עשה להן כל הנפלאות והגבורות הללו. אנו שהבטיחנו כמה הבטחות וכמה נחמות שאין להן סוף על אחת כמה וכמה (נב). ואחרי כן יצאו ברכוש גדול. ולהלן הוא אומ' דבר נא באזני העם וישאלו (שמות י"א ב'). אמרי דבי ר' ינאי אין נא אלא לשון בקשה אמ' לו הקב"ה למשה אמור להן לישראל בבקשה וישאלו ממצרים שלא יאמר אותו צדיק ועבדום וענו אותם קיים בהם. ואחרי כן יצאו ברכוש גדול לא קיים בהן (נג).

טו) **ואתה תבוא אל אבותיך בשלום.** בישרו שעשה תרח אביו תשובה שהוא עמו במחצתו (נד). ד"א ואתה תבוא אל אבותיך בשלום. בישרו שעשה ישמעאל תשובה בימיו. תקבר בשיבה טובה. [בישרו שלא מרד עשו בימיו] (נה). ד"א ואתה תבוא אל אבותיך בשלום. אמ' ר' לוי בר הייתא הנפטר מן המת לא יאמר לו לך לשלום אלא לך בשלום שנ' ואתה תבוא אל אבתיך בשלום. והנפטר מחבירו לא יאמר לו לך בשלום אלא לך לשלום דכת' ויאמר יתרו למשה לך לשלום (שמות ד' י"ח) (נו).

טז) **ודור רביעי ישובו הנה.** זהיש"ה קורא הדורות מראש (ישעיה מ"א ד'). מלמ' שזימן הקב"ה לדור הייב שיבואו בו ישראל כדי לכלות שונאיהן ולא ישאירו מהן שריד ופליט הדא היא דכת' כי לא שלם עון האמרי ועליהן הכת' אומ' במלאת ספקו יצר לו כל יד עמל תבואנו (איוב כ' כ"ב). שהאריך להן הקב"ה עד שנתמלא התרקב ודנן כאחת על הכל כדי שלא תהא להן תקומה אבל ישראל מהוא אומ' על כן אפקוד עליכם את כל עונותיכם (עמוס ג' ב'). פוקד עליהן ראשון ראשון כדי שלא ימקו בעונותם וזו מדת רחמים היא לישראל (נז). ודור רביעי ישובו הנה. וכי דור רביעי באו לארץ והלא ישנם שבעה שמונה תשעה עשרה. שבעה מאברהם עד משה. שמונה מאברהם עד כלב. תשעה מאברהם עד נחשון. עשרה מאברהם עד יהושע. אם כן למה נאמ' ודור רביעי מלמ' שאין מונין אלא מאותו הדור שירדו למצרים שהרי קהת מיורדי מצרים ובני משה נכנסו לארץ (נח). ד"א ודור רביעי. תמן תנינן ר' עקיבה אומר האב זוכה לבן בנואי בכות בעושר ובחכמה ובשנים ובמספר דורות לפניו הוא הקין שנ' קורא הדורות מראש (ישעיה מ"א ד'). ואע"פ שאמ' ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה הזר ואמ' ודור רביעי ישובו הנה (נט). בנואי מנין שנ' והדרך על בניהם (תהלים צ' ו'). בכוח מנין שנ' גבור

(מט) עי' ב"ר שם ס"ח. (נ) עי' ב"ר שם. (נא) עי' ב"ר שם ובנ"ש ובפרט בפסיקתא רבתי ע"א ע"א ובהערות שם. וע"ע סדר עולם פ"ג ומכילתא ט"ז ע"ב ובנ"ש בענין החשבון משנולד יצחק. (נב) צ"ע. ועי' ב"ר שם ס"ט שתי אותיות שני דברים דכאן. (נג) עי' ברכות ט' ע"א ועי' בד"ס שם. (נד) עי' ב"ר פ"ל ס"ד ופל"ח ס"ב ובנ"ש. (נה) עי' ב"ב ט"ז ע"ב ובב"ר שם. (נו) עי' מועד קטן כ"ט ע"א ובד"ס שם. (נז) עי' תורת כהנים פ"ח ע"ג במאמר ר"ש שם וסוטה ט"ו ע"א ובנ"ש במאמר ר' המנונא שם ובמדבר רבה פי"ד ס"ו ע"ש וע"ז פ' ע"א. ואולי מצירוף כל אלה הדוגמאות נתחבר המאמר הזה. וע"ע בלקח טוב על פסוק זה. (נח) צ"ע ועי' לעיל עמוד ר"ה בענין ח' דורות וע"ע פירוש המשנה להרמב"ם עדיות פ"ב מ"ט. (נט) עי' עדיות שם ובד"ס שם.

בארץ יהיה זרעו (תהלים קי"ב ב'). בעושר מנין שני' נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם (תהלים ל"ז כ"ה). בחכמה מנין שני' בן חכם מוסר אב (משלי י"ג א'). בשנים מנין שני' למען ירבו ימיכם וימי בניכם (דברים י"א כ"א). ויש אומרין אף בבנים שני' תחת אבותיך יהיו בניך (תהלים מ"ה י"ז). וכשם שזוכה לו בחמשה דברים כך חב לו בחמשה דברים הדא היא דכת' יחולו על ראש יואב ועל כל בית אביו ואל יכרת מבית יואב זב ומצורע ומחזיק בפלך ונופל בחרב וחסר לחם (שמואל ב' ג' כ"ט) זב, כנגד הכוח. ומצורע, כנגד הנואי. ומחזיק בפלך כנגד החכמה. ונופל בחרב כנגד השנים. וחסר לחם כנגד העושר. (ס) במתניתא חולקין הכמה על ר' עקיבה שאין אדם זוכה לבניו אלא עד שלא הגיע לפרקן אבל משהגיע לפרקן אם הוא צדיק זוכה לעצמו ואם חב חב לעצמו (סא).

יז) ויהי השמש באה ועלטה היה.

ר' עזריה אומ' לא נבראו כל המלכיות האלו אלא עצים לאש שלגיהנם שנ' והנה תנור עשן ולפיד אש עבר בין הגזרים האלה. ואין תנור עשן אלא גיהנם שנ' נאם ה' אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלם (ישעיה ל"א ט'). ואומ' והיו עמים משרפות סיד קוצים כסוחים באש יצתו (ישעיה ל"ג י"ב) (סב). ד"א ויהי השמש באה ר' יהודה ביר' אלעי אומ' חמשה דברים הראה לו הקב"ה לאברהם אבינו בין הבתרים. הראהו קריעת ים סוף שנ' אשר עבר בין הגזרים האלה ואומ' לגוזר ים סוף לגזרים (תהלים קל"ו י"ג). הראהו מתן תורה שנ' ולפיד אש ואומ' וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים (שמות כ' ט"ו). הראהו בית המקדש בנוי וסדר קרבנות שנ' ויאמר אליו קחה לי עגלה משולשת. הראהו ארבע מלכיות שנ' והנה אימה חשכה גדולה נפלת עליו (סג). אבא חנן אומ' אף הראהו תחיית המתים שנ' ויקח לו את כל אלה וירד העיט על הפגרים ביקש לפזרן ולאבדן. וישב אותם אברם. נטל את האיברים ונתנן זה בזה וכיון שירד עליהן הצפור חיו ופרחו והלכו להן שנ' וישב אתם אברם ואין וישב אלא שהפריחה אותן הרוח שנ' כי רוח ה' נשבה בו (ישעיה מ' ז'). ואומ' ישב רוחו יזלו מים (תהלים קמ"ז י"ח) (סד). ר' יוחנן אומ' ארבע דברים הראה הקב"ה לאברהם אבינו תורה וקרבנות וגיהנם ומלכיות. תורה דכת' לפיד איש. קרבנות שנ' קחה לי עגלה משולשת. גיהנם שנ' תנור עשן. מלכיות שנ' אימה חשכה גדולה. אמ' לו הקב"ה אברהם בזמן שבניך מתעסקין בשתים הן ניצלין משתים. כל זמן שהן מתעסקין בתורה ובקרבנות הן ניצלין מגיהנם וממלכיות. ועתיד בית המקדש ליחרב וקרבנות ליבטל במה אתה רוצה שידונו בניך בגיהנם או במלכיות. ר' הנינה בר פפא אומ' אברהם בירר לו את המלכיות ומה טעמיה אם לא כי צורם מכרם (דברים ל"ב ל'). ואין צורם אלא אברהם היך דכת' הביטו אל צור הצבתם (ישעיה נ"א א'). וה' הסגירם. שהסכים הקב"ה עמו. ר' ברכיה בשם ר' לוי אומ' כל אותו היום היה אבינו אברהם יושב ותמיה בלבו ואומ' לאיזו מהן אברור לגיהנם או למלכיות זו קשה וזו קשה אמ' לו הקב"ה אברהם עד מתי אתה יושב ותמיה בלבך פסוק הדא מילא מלבך הדא היא דכת' ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמור. ר' יודה אומ' הקב"ה בירר לו את המלכיות ומה טעמיה הרכבת אנוש לראשנו (תהלים ס"ו י"ב). ארכיבת אומיא על רישנא כבאנו באש ובמים ותוציאנו לרויה (שם) (סה).

(ס) עי' ירושלמי קידושין ס"א ע"א ותנחומא מהרש"ב ס"ד ע"ב וס"ה ע"א ובנ"ש בהערות שם. והוא בכל מקום בשנוים. (סא) עי' תוספתא עדיות פ"ב וע"ע בפירוש המשנה להרמב"ם בעדיות שם. (סב) עי' פדר"א פכ"ח. (סג) סיגנון הדברים קרוב יותר לדברי המכילתא שמות ע"א ע"ב אם וע"כ איזה חסרון שם שהרי פתח בגיהנם מתן תורה וקריעת ים סוף וחשיב שנים יותר ע"ש במ"ע אות י"א ואולי כל פיסקא זאת לקוחה מאת הפדר"א שראו לבוא שם אחרי דברי ר' עזריה. וע"ע באות שאחרי זה. (סד) צ"ע ואולי מקומו היה בהפדר"א פכ"ח ע"ש וע"ע בפירוש מהרז"ו לדברי ר' עזריה בב"ר פמ"ד סט"ז. (סה) בכי"ק א' חד מליא וצ"ל הדא מילוא. ועי' ב"ר פמ"ד סכ"א והנוסחא

יח) **ביום ההוא כרת ה׳ את אברם ברית.** זו ארץ עשרה עממים שנכרת ברית לאברהם עליהן שבעה שכיבשו בימי משה ועל ידי יהושע ושלשה לעתיד לבוא בימות המלך חמשיח ואלו הן קני וקנזי וקדמיני ועליהן נאמ׳ בתורה ואם ירחיב ה׳ אלהיך את גבולך כאשר דבר לך ונתן לך את כל הארץ אשר נשבע לתת לאבותיך (דברים י״ט ז׳) (סו).

טז.

א) **ושרי אשת אברם לא ילדה לו ולה שפחה מצרית ושמה הגר.** ר׳ יהושע בן קרחה אומ׳ בעת שלקח פרעה את שרה מאהבתו שהיה אוהב אותה כתב לה בשטר כתיבתה מכל ממונו כסף וזהב ועבדים ושפחות וכתב לה את ארץ גשן לאחזה לפי כך ישבו בה ישראל בארץ גשן בארץ שרה אמם וכתב לה את הגר בתו שפחה אמ׳ מוטב שתהא בתי שפחה בבית זה ולא תהא מטרונית בבית אחר. ומנין שהיתה לה הגר המצרית שפחה שנ׳ ולה שפחה מצרית ושמה הגר מאי ושמה הגר אמ׳ הא אגריך (א).

ב) **ותאמר שרי אל אברם הנה נא עצרני ה׳.** אמ׳ ר׳ אבהו מכאן שהאשה מבהנת אם ממנה אם ממנו נמנע הולד שכן אמינו שרה אומרת הנה נא עצרני לי עצר ולא לך עצר (ב). בא נא אל שפחתי. עליה הכת׳ אומ׳ תחת שלש רגזה ארץ וג׳ ושפחה כי תירש גברתה (משלי ל׳ כ״ג). אלא להודיעך כוח אמינו שרה שלא קנאת בשפחתה אלא נתכוונה לשם שמים (ג). אולי אבנה ממנה. מכאן אמרו כל השרוי בלא בן כאלו ביתו הרוס (ד). וישמע אברם לקול שרי. הדא היא (ה) כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה.

ג) **ותקח שרי אשת אברם את הגר המצרית שפחתה מקץ עשר שנים.** תמן תנינן נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה אינו רשאי ליבטל אלא או יוצא ויתן כתובתה (ו). או ישא אשה אחרת הראויה לולד אע״פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר שנ׳ מקץ עשר שנים. וכי עדיין אין לו עמה אלא עשר שנים אלא ללמדך שאין ישיבת חוצה לארץ עולה לו מן המנין שהיא ישיבת טלטול לפי כך אם היה הוא חולה או היא או שהיו חבושים בבית הסהר אין עולה להן מן המנין. הפילה מונה מיום שהפילה. הפילה וחזרה והפילה שלשה פעמים הוחזקה לנפלים ושמא לא זכה ליבנות ממנה ויוציא ויתן כתובתה (ז). היא אומרת ממנו נמנע והוא אומ׳ ממנה נמנע היא נאמנת דקים לה בגוה והוא לא קים ליה בגויה (ח). אמ׳ ליה רבא לרב נחמן מאי חזית דיליפת מאברהם נילף מיצחק דשהה עסרין שנין ולבסוף ביקש רחמים. אמ׳ ליה הכי אמ׳ רב יצחק אבינו עקור היה דכת׳ ויעתר לו ה׳. אבל אברהם אבינו אינו כן שהרי שרה מעידה הנה נא עצרני לי עצר ולך לא עצר (ט). תמן תנינן נשא אשתו ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה אינו רשאי ליבטל. גירשה מותרת לינשא לאחר ורשאי השני לשהות עמה עשר שנים. מעשה באשה אחת בצידון ששהת עם בעלה עשר שנים ולא ילדה אתון לגבי ר׳

כאן מסכמת ביותר עם נוסחאות הפסיקתית ע״ש פסיקתא רד״כ מ״ג ע״א וע״ב ופסיקתא רבתי ס״ח ע״א וע״ב ועל הדוגמאות בהערות שם ובפרט בשמות רבה פנ״א ס״ז ותנחומא מהרש״ב ח״ב ס״ה ע״ב. (סו) עי׳ ספרי דברים פיסקא קפ״ה ובנ״ש במ״ע שם והדברים כאן לקוחים מאת הרמב״ם משנה תורה הלכות רוצח פ״ח ה״ד ע״ש.

טז (א) עי׳ פדר״א פכ״ו וע״ע ב״ר פמ״ה ס״א. (ב) צ״ע. (ג) צ״ע. (ד) עי׳ ב״ר פמ״ה ס״ב ובנ״ש. (ה) אולי צ״ל וכה״א וכבלקח טוב עפ״ז ע״ש. (ו) בכת״י א׳ ובכי״ק כתובה שמא לא זכה להבנות ממנה. (ז) בכי״ק כתובה ועי׳ יבמות ס״ד ע״א בדברי הברייתא שם וכלל פה ג״כ דברי הרמב״ם בהלכות אישות פט״ו ה״ז והי״ב ובכי״ק האסורים ת׳ הסוהר. (ח) עי׳ יבמות שם ס״ה ע״א ובדברי הרמב״ם שם ה״ט. (ט) עי׳ יבמות ס״ד ע״א וסוף הדברים בל״ם הוסיף מאיזה

שמעון בן יוחאי בעי משתבקא אמ' להן חייכם כשם שנזדווגתם זה לזה מתוך מאכל ומתוך משקה כך אין אתם נפרשין זה מזה אלא מתוך מאכל ומתוך משקה. אמ' לה כל חפץ טוב שיש לי בתוך ביתי טלי אותו ולכי לבית אביך. מה עשת. עשת סעודה גדולה והאכילתו והשקתו ושיכרתו יותר מדאי ורמזה לעבדיה ושפחותיה ואמרה להן טלו אותו והוליכוהו לבית אבא נטלוהו והוליכוהו לבית אביה. בחצי הלילה נער משנתו אמ' להן היכן אני נתון אמרה לו לא כך אמרת לי כל חפץ טוב שיש לי בתוך טלי אותו ולכי לבית אביך והלא אין לי חפץ טוב בעולם אלא אתה וכיון ששמע ר' שמעון בן יוחאי כך התפלל עליהם ונפקדו. הקב"ה פוקד עקרות והצדיקים מתפללין והוא מסכים על ידם (י).

ד) **ויבא אל הגר ותהר.** אמ' ר' חנינה הקיצונין. הללו לא ניכושין ולא נזרעין אלא מאליהן הן מִתַמְרִין ועולין אבל שרה אמינו כחטה שהיא צריכה חרישה וזריעה ונכוש וכיסוח ואחר כך היא מצמחת לכך נאמ' ויבא אל הגר ותהר (יא). ותקל גברתה בעיניה. זה הוא הנסיון החמישי (יב).

ה) **ותאמר שרי אל אברם חמסי עליך.** רב מנחמה בשם ר' אבון שַחִטְטָה אותו וחמסה אותו כנמייה (יג). ישפוט ה' ביני וביניך. אמ' רב לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה (יד) דשערי דמעה לא ננעלו. אמ' רב חנין כל המוסר דין על חבירו הוא נענש תחלה דכת' ותאמר שרי ישפט ה' ביני וביניך וכת' ויבא אברהם לספד לשרה ולבכתה (כ"ג ב'). והני מילי דאית ליה דינא בארעיה. אמ' ר' יצחק אוי לי לצועק יתר מן הנצעק. תניא נמי הכי אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע אלא שממהרין לצועק יתר מן הנצעק (טו).

ו) **ויאמר אברם אל שרי הנה שפחתך.** מגיד הכתוב שבחו שלאברהם אבינו ונפש שפלה שהיתה בו שלא חשקה נפשו בה אלא אמ' לה הנה שפחתך בידך עשי לה הטוב בעיניך (טז).

ז) **וימצאה מלאך ה'.** מגיד הכתוב שכל מהשבה טובה [וכל בשורה טובה] שתבוא לו לאדם כולה נקראת על ידי מלאך (יז). בדרך שור. באורחא דחלוצה (יח).

ח) **ויאמר הגר שפחת שרי.** אמ' ליה ראבא לראבא בר מרי מנא הני מילתא דאמור אינאשא בתְרֵי קריוך חמְרָא אוכאפא לגנב מוש דכתב ויאמר הגר שפחת שרי ותאמר מפני שרי גברתי (יט). ומנא הני מילתא דאמור אינאשי קרית ליה לבר אחתך ולא עאני לך דהי גודא ושדי (כ) עילאויה דכת' בטמאתך זמה יען טהרתיך ולא טהרת מטמאתך לא תטהרי עוד (יחזקאל כ"ד י"ג). ומנא הני מילתא דאמרי אינאשי בירא דשתית מינה מיא הזי קְלָא לא דחית לה (כא). דכת' לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו (דברים כ"ג ח'). ומנא הני מילתא דאמרי אינאשי אי דלית בהדאי דלינא ואי לא לא דלינא דכת' ויאמ' אליה ברק אם תלכי עמי והלכתי ואם לא תלכי עמי לא אלך (שופטים ד' ח') (כב).

מדרש שהיו שם דברי אבהו עי' לעיל אות ב'. (י) עי' פסיקתא דר"כ קמ"ז ומדרש שה"ש פ"א פסוק ג' ובגליון אחד אחר המלות והוליכוהו לבית אביה עוד כיון דפג חמריה א"ל וכו' א"ל בבית אבא א"ל מה לי לבית אביך. (יא) כן הוא בכת"י א' וב' ובכי"ק. ובכי"מ הקוצין (ועל הגליון נ"א הקיצונין) הללו אינם צריכין לא ניכושין וכו' עולין ומתמרין וכו' וניכוש וכיסות ואח"כ היא מזרעת ועי' ב"ר פמ"ה ס"ד. (יב) עי' אבות פ"ה מ"ג ובפירוש הרמב"ם שם. (יג) עי' ב"ר פמ"ה ס"ה המאמר בשם ר' נחמיה בש"ר אבון וע"ע בערוך השלם ערך חמס הגירסא שם ר' מנחמא ובמה שמביא שם מאת הילמדנו ובכי"ק שחוטטה אותו וחמסה פניו. (יד) עי' בבא מציעא נ"ט ע"א. (טו) עי' בבא קמא צ"ג ע"א ובד"ס שם. (טז) צ"ע ועי' ב"ר פמ"ה ס"ז מה איכפת לי וכו'. (יז) אולי פירש כן דברי המורה נבוכים ח"ב סוף פמ"ב ע"ש. והוספתי ע"פ ג' כת"י ועי' ב"ר פמ"ה ס"י. (יח) עי' ב"ר פמ"ה ס"ז. (יט) עי' ב"ק צ"ב ע"ב ובד"ס שם ובכי"ק בי תרי וכו' חמארא. (כ) בכת"א שדי. (כא) בכי"ק מינה מיא קלא לא תשדי בה. (כב) עי' על כל זה בב"ק ובד"ס שם.

ט) **ויאמר לה מלאך ה'.** בוא וראה כמה בין ראשונים לאחרונים מה מנוח אומ' מות נמות כי אלהים ראינו (שופטים י"ג כ"ב). והגר ראתה חמשה מלאכים ולא נתיראה מהם. אמ' רב אחא צפרנן שלאבות ולא כריסן שלבנים (כג). והלא דברים קל וחומ' ומה שפחה מבית אברהם פגעו בה חמשה מלאכים. בני אברהם יצחק ויעקב על אחת כמה וכמה אלא שנעלמו ממנו בעונותינו עד שיבוא הקץ ויתקיים עלינו ולא יכנף עוד מוריך והיו עיניך רואות את מוריך (ישעיה ל' כ'). תנו רבנן פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד שלא ישמרו את השבת ושלא ימולו את בניהם ושיבעלו את נשיהם נדות. הלך ראובן בן אסטרובלי וסיפר קומי והלך וישב עמהן אמ' להן כלום גזרתם גזירות על היהודים אמרו לו הין שלא ישמרו את השבת ושלא ימולו בניהם ושיבעלו נשיהם נדות. אמ' להן מי שיש לו אויב הוא רוצה שיעני או שיעשיר אמרו לו יעני. אמ' להן אם כן לא יעשו מלאכה בשבת כדי שיתרוששו וביטלוה. חזר ואמ' להן מי שיש לו אויב רוצה בו שיכחיש או יבריא אמרו לו יכחיש אמ' להם ימולו לשמונה ימים כדי שיכחישו בניהן במילה וביטלוה. חזר ואמ' להן מי שיש לו אויב הוא רוצה בו שירבה או יתמעט אמרו לו יתמעט. אמר להן אם כן לא יבעלו נדות כדי שיתמעטו וביטלוה לאחר ימים הכירו בו שהוא יהודי החזירום (כד). אמרו הכמים מי ילך ויבטל את הגזירה ילך ר' שמעון בן יוחאי שהוא מלומד בנסים ואחריו מי ר' אלעזר ביר' יוסי בן חלפתא אמ' להן ר' יוסי ואלו אבא חלפתא קיים יכולין אתם לומר לו תן בן בנך להריגה. אמ' להן ר' שמעון ואלו היה אבא קיים יכולין אתם לומר לו תן בנך להרינה (כה). אמר ר' יוסי אֲנָא דְקָא מִסְתְּפֵינָא על ברי דלמא עניש ליה ר' שמעון שכשהיו מהלכין בדרך נשאלה שאלה לפניהם מנין לדם שרצים שהוא טמא עיקם פיו ר' אלעזר ביר' יוסי ואמ' (כו) וזה לכם הטמא אמ' ליה ר' שמעון מעקימת שפתיך ניכר אתה שתלמיד חכמ' אתה אלא יחזור הבן אצל אביו בשלום. יצא לקראתם בר תמליון אמ' להם רצונכם אבוא עמכם. בכה ר' שמעון ואמ' שפחה שלבית ר' נזדמן לה מלאך שלשה פעמים אנו אפילו (כז) פעם אחת יבוא הנס מכל מקום קדים הוא על לברתיה דקיסר כי מטא התם אמ' ליה בר תמליון צא בר תמליון צא כיון דקארו לה נפק איגרתא (כח) אמרא ליה זיל אמור להו שאילו כל מא דאית לכון ועולו לבי גנזא שקולו כל מא דאית לכון על אשכחה לההיא איגרתא שקלוה וקרעוה והינו דאמ' ר' אלעזר ביר' יוסי אני ראיתיה ברומי ברומי והיו עליה כמה טיפי דמים (כט).

יא) **ויאמר לה מלאך ה' הנך הרה וילדת בן.** מלמד שמרוב עני הפילה בן לכך נתבשרה הנך הרה וילדת בן (ל). וקראת שמו ישמעאל. תניא ששה נקראו שמותן עד שלא נולדו ואלו הן ישמעאל יצחק משה ושלמה יאשיהו והמלך המשיח. ישמעאל דכת' הנך הרה וילדת בן וקראת שמו ישמעאל. יצחק דכת' אבל שרה אשתך ילדת לך בן וקראת את שמו יצחק (י"ז י"ט). משה דכת' בשגם הוא בשר (ו' ג'). מנין בשגם משה. שלמה דכת' הנה בן נולד לך [וגו'] שלמה יהיה שמו ושלוה ושקט אתן על ישראל בימיו (דברי הימים א' כ"ב ט'). יאשיה דכת' הנה בן נולד לבית דוד יאשיה שמו (מלכים א' י"ג ב'). המלך המשיח דכת' לפני שמש ינון שמו (תהלים ע"ב י"ז). ולמה נקרא שמו ינון שהוא עתיד לְיַנֵּן ישיני עפר (לא).

(כג) כן הוא בכת"י א' וב' ובכי"ק ובכי"מ טוב צפורנן וכו'. ועי' בב"ר פמ"ה ס"ז. (כד) בכת"י א' וב' והחזירום ובכי"ק נשותיהם נדה הלך ראובן בר אסטרובלי. (כה) מן א"ל עד להריגה ליתא בכי"א. (כו) בכתי"א אמר. (כז) בג' כת"י א' וב' ולא. (כח) בכתי"א איארא ובכת"י ב' איאדא ובכי"ק על הגליון פ' יצא אל היער ובערוך גרים אזרא. (כט) עי' מעילה י"ז ע"א וע"ב על זה המאמר ובילקוט שמיני ר' תקל"ז ובבה"ג רומי צד תר"א ובערוך ערך בן תמליון ובכי"ק אמרא להו. (ל) עי' ב"ר פמ"ה ס"ה. (לא) עי' ב"ר שם ס"ח ובנ"ש והדברים כאן לקוחים מאת הפדר"א פל"ב ע"ש ובגליון כי"ק

יב) **והוא יהיה פרא אדם ידו בכל.** מלמ׳ שהן שטופין בגזל ואין מתקיימין אלא עליו (לב). ועל כל פני אחיו ישכן. מגיד הכת׳ שהוא ישובי ואינו מדברי (לג).

יג) **ותקרא שם ה׳ הדבר אליה.** ראת הדבר כאלו מראה נבואה היא והאמינה בו ואמרה אתה אל ראי (לד). כי אמרה הגם הלום. אין הלום אלא מלכות אמרה כדאי הוא שנתבשרתי במלכות תחת שעבודי. ומנין שהלום מלכות דכת׳ מי אנכי ה׳ אלהים ומי ביתי כי הביאתני עד הלום (שמואל ב׳ ז׳ י״ח) (לה). והינו דכת׳ ואדניה בן חגית מתנשא לאמר אני אמלך (מלכים א׳ א׳ ה׳). אמ׳ רב יהודה שביקש להלמו ולא הולמתו ביקש שתמלא ראשו חלל העטרה ותתישב העטרה שלמלכות על ראשו ולא הולמו שזו עדות היא לבית דוד דכת׳ ויתנו עליו את הנזר ואת העדות (דברי הימים ב׳ כ״ג י״א). נזר. כלילא. עדות אמ׳ רב יהודה עדות היא לבית דוד שכל הראוי למלכות הולמתו וכל שאינו ראוי למלכות הולמתו וכל שאינו ראוי למלכית לא הולמתו (לו).

יד) **על כן קרא לבאר להי ראי.** נקראת על שם מה שאירע לה (לז).

יז.

א) **ויהי אברם בן תשעים שנה.** זהש״ה זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור אשר כרת את אברהם ושבועתו לישחק ויעמידה ליעקב להק לישראל ברית עולם (תהלים ק״ה ט׳). בוא וראה כמה חמורה מילה [דתאני דבי ר׳ אליעזר מיום שברא הקב״ה את העולם גזר עליו שיתקיים אלף דור בלא מילה] כיון שבאו דור המבול והשחיתו מעשיהן איבדן לאחר עשרה דורות שוב באו דור הפלגה וקלקלו יתר מן הראשונים ובלבלן. וכיון שבא אברהם אבינו וראה אותו הקב״ה שהוא הולך בתמימות ובישרות ליבב אמ׳ לזה ראוי שתנתן על ידו מצות מילה מיד נגלה עליו הקב״ה ואמ׳ לו אני אל שדי אמ׳ לו אם מקבל אתה עליך ברית מילה מוטב ואם לאו אני אומר לעולם די ויחזור לתוהו ובהו (א) הדא היא דאמיר רבנן אלמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ שנ׳ אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי (ירמיה ל״ג כ״ה). איזו ברית שהיא נוהגת ביום ובלילה הוי אומ׳ זו ברית מילה (ב). התהלך לפני והיה תמים. גדולה מילה שלא נקרא אברהם אבינו תמים עד שמל שנ׳ והיה תמים. ר׳ ישמעאל אומ׳ גדולה מילה ששלש עשרה בריתות נכרתו עליה. ר׳ יוסי אומ׳ גדולה מילה שחייבין עליה כרת ודוחה את השבת (ג).

ב) **ואתנה בריתי.** זה הנסיון הששי שנצטוה על המילה בזקנותו ולא עיכב דברי בוראו (ד). ושמא תאמר שהוא מכחשת אותך ת״ל וארבה אותך במאד מאד (ה). ביקש הקב״ה שיבוא יצחק מטיפת מילה לא מטיפת ערלה (ו).

ג) **ויפל אברם על פניו.** ר׳ ברכיה בשם ר׳ לוי בשני מקומות נפל אברהם על פניו

(לא) פי׳ להחיותן מן לגיגי ולנכדי. (לב) עי׳ ב״ר פמ״ה ס״ט. (לג) צ״ע. (לד) צ״ע ועי׳ מו״נ ח״ב פמ״ב וע״ע לעיל אות י״ז. (לה) עי׳ ב״ר שם ס״י. (לו) עי׳ ע״ז מ״ד ע״א וכלל בזה נ״ב פירוש הערוך ע״ש ערך הלם ובכי״ק כלומר ביקש שתמלא ראשו וכו׳. (לז) צ״ע ובכי״ק אירע בה.

יז (א) צ״ע. ועי׳ בספר כללי המילה לר׳ יעקב הגוזר (בספר זכרון ברית לראשונים) צד ק״ב שנראה משם קצת שהיה להראשונים מדרש כעין זה. ובב״ר פכ״ח ס״ד ומדרש תהלים מזמור ק״ה ימצאו עוד איזה רושמים מזה. (ב) בכתי״א אלמלא ברית מילה לא וכו׳ ועי׳ מכילתא כ״ט ע״ב בדברי ר״ש התימני שם ותנחומא שם ס״ב ושבת קל״ז ע״ב. (ג) עי׳ נדרים ל״א ע״ב ותוספתא שם ומכילתא נ״ה ע״א. (ד) עיי׳ לעיל פי״ב ובהערות אות ח׳ שם. (ה) צ״ע ועי׳ רד״ק על התורה לפסוק זה. (ו) עי׳ ב״ר פמ״ו ס״ב.

הדא ויפל אברם על פניו וידבר. ואידך ויפל אברהם על פניו ויצחק. כנגד בן נפלה מילה בבניו שני פעמים אחת במצרים ואחת בגלגל. במצרים בא משה ומלן דכת׳ כי מלים היו כל העם היוצאים (יהושע ה׳ ה׳). בגלגל בא יהושע ומלן הדא היא ויעש לו יהושע חרבות צורים וימל את בני ישראל ואומ׳ ושוב מול את בני ישראל שנית (יהושע ה׳ ב׳ וג׳). מכלל שמלו ראשונה (ז).

ד) ה) **אני הנה בריתי אתך** [וג׳] **ולא יקרא עוד את שמך אברם.** אל תקרא אברם אלא אַב רָם (ח). ד״א אברם בתחלה אב לארם ולבסוף היה אב לכל העולם כולו דכת׳ כי אב המון גוים נתתיך (ט). אמ׳ ר׳ אמי בר אבא אברהם בתחלה השליטו הקב״ה על מאתים שלוש וארבעים איברים מנין אברם ולבסוף השליטו על חמש איברים הנשארים ואלו הן שתי עינים שתי אזנים וראש הגויה ונקרא אברהם כנגד רמ״ח איברים (י). הינו דאמרי ברגז רחם תזכור (חבקוק ג׳ א׳). בשעת רגז תזכור לנו זכות אברהם שהוא מנין רחם (יא). ומנין שמנין אברים שבאדם רמ״ח דתנן מאתים וארבעים ושמונה איברים באדם שלשים בפסת הרגל ששה בכל אצבע. עשרה בקורסול. שנים בשוק. חמשה בארכובה. אחד בירך. שלשה שלשה בקטלית. ואחת עשרה צלעות. שלשים בפסת היד ששה בכל אצבע. שנים בקנה שנים במרפק. אחד בזרוע ארבעה בכתף. מאה ואחד מזה ומאה ואחד מזה. שמונה עשרה חליות בשדרה. תשעה בראש. שמונה בצואר. ששה במפתח שללב וחמשה בנקוביו הרי מאתים וארבעים ושמונה איברים (יב).

ה) **ולא יקרא עוד את שמך אברם.** דרש בר קפרא כל הקורא לאברהם אברם עובר בלאו שנ׳ ולא יקרא עוד את שמך אברם ר׳ אליעזר אומ׳ ועובר בעשה שנ׳ והיה שמך אברהם. אלא מעתה הקורא לשרה שרי הכי נמי דעבר בלאו. שאני התם לאברהם קא מזהר ליה רחמנא שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי (י״ז ט״ו). אלא מעתה הקורא לישראל יעקב הכי נמי דעבר בלאו שאני התם מהדר אהדריה קרא ויאמר אלהים לישראל במראת הלילה ויאמר יעקב יעקב (מ״ו ב׳). מותיבי ר׳ יוסי ביר׳ אבין ואי תימא ר׳ יוסי ביר׳ זבידא אטו אברהם לא הדר קרייה רחמנא אברם דכת׳ אתה הוא ה׳ האלהים אשר בחרת באברם (נחמיה ט׳ ז׳). אמרי התם נביא הוא דקא מסדר שבחיה דאברהם קמי קודשא בריך הוא אמר הכי הוה אברם מעיקרא והכי שויתיה ורביבתיה דאמ׳ מר אברהם אברהם יעקב יעקב משה משה שמואל שמואל כולהי לשון ריבוי ולשון זריזות הן (יג).

ז) **להיות לך לאלהים.** מגיד הכת׳ שלא ניתנה מילה אלא להיות סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו שהן מיהדין את השם ומקבלין עליהן עול מלכות שמים באהבה לכך נאמ׳ להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך (יד). ד״א להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך. תנן התם אחד בתולות ואחד בעולות אחד גרושות ואחד אלמנות אחד ארוסות ואחד נשואות לא יתקדשו לאחרים עד שישהו שלשה חדשים מאי טעמא אמ׳ רב יהודה אמ׳ שמואל אמ׳ קרא להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך להבחין בין זרעו שלראשון לזרעו שלאחרון. מותיב ראבא גר וגיורת צריכין להמתין שלשה הדשים הכא מאי להבחין איכא הכא נמי

(ז) עי׳ ע׳ ב״ר שם ס״ו ופמ״ז ס״ג ופסיקתא דר״כ ק״ב ע״ב ובהערה נ״ב שם. (ח) צ״ע ועי׳ ספר הישר פ׳ נח כי תרה קרא שם בנו אברם לאמר כי הרימו המלך וע״ע אברבנאל לפסוק זה. (ט) עי׳ ברכות י״ג ע״א ובתוספת שם פ״א. (י) עי׳ נדרים ל״ב ע״ב ותנחומא לך סט״ז. (יא) צ״ע ועי׳ תנחומא קרח סי״ב שנראה כי משם לקוחים הדברים אך יש איזה קיטוע שם וע״ע בצפנת פענח על פסוק זה. (יב) עי׳ אהלות פ״א מ״ח. ובכי״ק בשורה ת׳ השדרה. (יג) עי׳ ברכות י״ג ע״א ובד״ס שם ע״ש. ובכי״ק התם לאברהם (ומלת שאני ליתא) וכו׳ ר״י בר אבון וכו׳ אטו אברהם מאי לא הדר וכו׳. אמרי התם נבייא הוא דקא מסדר שבאחיה דאברהם קמי קוב״ה הוא דקאמר הכי וכו׳ ורביבתיה דאמר מור אברהם אברהם וכו׳. (יד) עי׳ רמב״ם הלכות מלכים פ״י ה״ז ולקמן הערה מ״ג.

איכא להבחין בין זרע שנזרע בקדושה לזרע שלא נזרע בקדושה. והממאנת אינה צריכה להמתין ובן המזנה (טו).

ט) ויאמר אלהים אל אברהם ואתה את בריתי תשמר. זהש"ה לכל זמן ועת לכל חפץ (קהלת ג' א'). לכל זמן. זמן היה למילה שתנתן על ידי אברהם אבינו. ועת ועת לכל חפץ תחת השמים. זה מתן תורה על ידי משה רבינו. אמ' ר' ביבי חפץ שהיה למעלה מן השמים ניתן למטה תחת השמים אימתי בחדש השלישי (שמות י"ט א') (טז).

י) זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם. גדולה מילה שהיא אחד משלש בריתות שנתן הקב"ה בינו ובין בריותיו ואלו הן הקשת והמילה והשבת. הקשת שנ' והיתה הקשת בענן וראיתיו לזכר ברית עולם בין אלהים ובין וג' (ט' ט"ז). המילה מנין שנ' זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם. השבת מנין שנ' ביני ובין בני ישראל אות הוא לעולם (שמות ל"א ט"ז) (יז). רבן שמעון בן גמליאל אומ' מה ביני וביניכם האמור בקשת הצלה מן המבול אף ביני וביניכם האמור במילה ובשבת הצלה מדינה של גיהנם. ד"א מה ביני וביניכם האמור בקשת שבועה אף זו שבועה. מה ביני וביניכם האמור בקשת בין צדיקים בין רשעים אין המבול בא עליהן אבל נידונין הן בדינין אחרים כך ביני וביניכם האמור במילה ובשבת בין צדיקים בין רשעים אינן נידונין בגיהנם אבל נידונין הן בדינין אחרים (יח). אמ' ר' אליעזר עתיד אברהם אבינו לעמוד על פתחה שלגיהנם ואינו מניח אחד ממהולי ישראל לירד בתוכה שנ' גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין בו מים (זכריה ט' י"א). ואין בור אלא גיהנם שנ' ויעליני מבור שאון מטיט היון (תהלים מ' ג'). ואותן שחטאו יותר מדאי ושפרשו מדרכי ציבור ושנתנו חִתִּיתָם בארץ חיים מה עושה להן נוטל ערלה מעל גבי תינוקות שמתו ועדין לא מלו ומחזירה להן ויורדין לגיהנם כשהן ערלים הדא היא דכת' שלח ידו בשלומיו חלל בריתו (תהלים נ"ה כ"א) (יט).

יא) ונמלתם את בשר ערלתכם [והיה לאות ברית ביני וביניכם]. שהיא ברית קיימת בגופו שלאדם ביום ובלילה לזכור את בוראו. דתניא חביבין ישראל שסיבבן הקב"ה במצוות תפלין בראשם ותפלין בזרועותיהן ומזוזה בפתחיהן וארבע ציציות בכנפיהן ועליהן אמ' דוד שבע ביום הללתיך על משפטי צדקיך (תהלים קי"ט קס"ד). נכנס למרחץ ראה עצמו ערום אמ' אוי לי שאני ערום מן המצוות נסתכל במילה התחיל סודר עליה את השבח כשיצא למנצח על השמינית (תהלים י"ב א'). מושלו משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שאמ' לאשתו הוי מתקשטת כל תכשיטיך כדי שתהיי רצויה לי. כך אמ' הקב"ה לישראל בני היו מצויינין במצוות כדי שתהיו רצויין לי וכן היא אומ' יפה את רעיתי כתרצה (שיר השירים ו' ד'). אימתי את יפה כשאת רצויה לי (כ).

יב) ובן שמונת ימים ימול לכם כל זכר. אמ' ר' אסי כל שאמו טמאה לידה נימול לשמונה ואפילו בשבת. וכל שאין אמו טמאה לידה אינו נמול לשמונה דכת' אשה כי תזריע וילדה זכר וטמאה שבעת ימים וביום השמיני ימול (ויקרא י"ב ב'). אמ' ליה אביי דורות הראשונים יוכיחו שאין אמו

(טו) עי' יבמות מ"א ע"א ומ"ב ע"א ובגליון הש"ס שם אודות גירסת השאילתות ועי"ע ברמב"ם הלכות גירושין פי"א הי"ח והכ"ב. (טז) עי' פסיקתא דר"כ ק"ב ע"ב וקהלת רבה פ"ג פסוק א'. (יז) צ"ע ועי' מכילתא ס"ב ע"ב בענין ברית שבת וברית מילה ועי"ע פסיקתא רבתי קי"ז ע"א ובנ"ש ותנחומא חיי שרה ס"ד ותנחומא מהרש"ב ח"א נ"ט ע"ב ובנ"ש ובמדרש הנעלם פ' בראשית מונה ה' בריתות ברית מילה ברית הקשת ברית מלח ברית היסורין וברית הכהונה וברקנטי פ' נח מזכיר ברית הקשת וברית המילה. (יח) צ"ע ועי' בדוגמאות בהערה שלפני זאת. (יט) צ"ע ועי' כעין זה ב"ר פמ"ח ס"ח ושמות רבה פי"ט ס"ד ובפי"ט תנחומא לך ס"כ ועי"ע ר"ה י"ז ע"א וסדר עולם רבה פ"ג. ובבחיי בפרשה במדרש שמביא שם הוזכר גם הפסוק בזכריה ע"ש. ונראה שכל דרשות אלו נעתקו מהמכילתא דרשב"י. (כ) עי' ספרי ואתחנן ע"ה ע"ב ובנ"ש ועי"ע מדרש

טמאה לידה ונימול לשמונה שנ' ובן שמונת ימים ימול לכם כל זכר. אמ' לו ניתנה תורה ונתחדשה הלכה (כא). יליד בית ומקנת כסף. אחד יליד בית ואחד מקנת כסף חייב האדון למולן אלא שיליד בית נימול לשמונה ומקנת כסף נימול ביום שנלקח. תניא יש יליד בית שנימול לאחד [ויש יליד בית שנימול לשמונה. יש מקנת כסף שנימול לאחד] ויש מקנת כסף שנימול לשמונה. כיצד לקח שפחה לעובריה אע"פ שילדה בביתו נימול לאחד. או נמי לקח שפחה על מנת שלא להטבילה וולדה בביתו זה הוא יליד בית שנימול לאחד. לקח שפחה ונתעברה אצלו זה הוא יליד בית שנימול לשמונה [רב חמא אמר לקח שפחה וילדה ואח"כ הטבילה זה הוא יליד בית שנימול לשמונה]. לקח שפחה וולדה עמה זה היא מקנת כסף שנימול לאחד. לקח שפחה ועוברה עמה זה הוא מקנת כסף שנימול לשמונה (כב).

יג) **המול ימול.** תנו רבנן המל כל זמן שהוא עוסק במילה חוזר בין על ציצין המעכבין בין על ציצין שאינן מעכבין. פירש על ציצין המעכבין חוזר. ועל ציצין שאינן מעכבין אינו חוזר. ואיזה הוא ציץ המעכב זה עור הערלה החופה רוב גובהה שלעטרה ורואין אותו בשעת קישוי אם חופה רובה חוזר ומל שנייה ואם לאו אינו צריך (כג). ד"א המול ימול. שתי מילות הכת' מדבר ואיזו זו חתיכת עור הערלה ופריעת המילה. הא כיצד חותך עור הערלה ההופה את העטרה ואחר כך פורע הקרום הרך שלמטה עד שינלה בשר העטרה ומוציץ ונותן אספלנית (כד). ד"א המול ימול. אפלו כמה פעמים מכאן לקטן המסרבל בבשר שחייב לתקנו ולמולו בכל זמן (כה). ד"א המול ימול. ר' יוחנן אומ' הַמָּל ימול מכאן למילה שהיא בגוי שהיא פסולה ואם מל יצא. רב פפא משמא דרב מהכא ואתה את בריתי תשמר מאי בינייהו איכא בינייהו אשה (כו). ד"א המול ימול. האב חייב לימול את בנו ואין האשה חייבת לימול את בנה דאמ' קרא המול ימול כל שחייב לימול את עצמו חייב לימול את בנו יצאת אשה (כז).

יד) **וערל זכר.** ר' חגאי בשם ר' יודן וכי יש ערל נקבה אלא ממקום שהוא ניכר אם זכר אם נקבה משם מולין אותו (כח). דתניא ר' זעירא אומ' חמש ערלות הן ארבע באדם ואחת באילן. ארבע באדם ערלת האוזן דכת' כי ערלה אזנם (ירמיה ו' י'). ערלת השפתים דכת' ואני ערל שפתים (שמות ו' י"ב). ערלת הלב דכת' ומלתם את ערלת לבבכם (דברים י' ט"ז). וערלת בשר דכת' וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ואחת באילן דכת' וערלתם ערלתו את פריו (ויקרא י"ט כ"ג). כל הגוים ערלים (ירמיה ט' כ"ה). בכולן וכל בית ישראל ערלי לב (כט). אמ' ארבע ערלות באדם ואיני יודע איזו איזו מהן שימול ת"ל וערלתם ערלתו את פריו (ויקרא י"ט כ"ג) לגזרה שוה מה ערלתו האמורה באילן ערלה שהיא עושה פרי שנ' ערלתו את פריו כך ערלתו האמור באדם ערלה שהיא עושה פרי הוי אומ' זה ראש הגויה (ל). ונכרתה הנפש. תנן והמפר בריתו שלאברהם אבינו אין לו חלק לעולם הבא. איזה הוא מפר ברית זה המניח ערלתו או שמשכה עד שחזרה לכמות שהיתה (ל*). וכן הוא אומ' ופקדתי על כל מול בערלה (ירמיה ט' כ"ד).

תהלים ו' ובהערות שם ובכי"ק שתהא ברית וכו'. (כא) עי' שבת קל"ה ע"א. (כב) עי' שבת שם ע"ב ועי' רמב"ם פ"א מהלכות מילה ה"ג ד' וה' שע"פ הדברים מיוסדים כאן. (כג) עי' שבת קל"ג ע"ב וברמב"ם שם פ"ב ה"ב ות"ג וע"ע ב"ר פמ"ו ס"ב דרש דהמול ימול ע"ש וג"כ במדרש לקח טוב עפ"ז וע"ע ירושלמי שבת י"ז ע"ב בענין הבדיקה ובכי"ק מלת רובה ליתא. (כד) עי' ב"ר שם ודברים רבה פ"ו ס"א וירושלמי יבמות ח' ע"ד וברמב"ם שם ה"ב. (כה) עי' תוספתא שבת פט"ז ובגמרא שם קל"ז ע"ב. (כו) עי' ע"ז כ"ז ע"א וכמסקנת הגמרא שם וע"ע רמב"ם שם פ"ב ה"א ובכי"ק מיכן למילה בגוי וכו'. (כז) צ"ע ועי' קידושין כ"ט ע"א. (כח) עי' ב"ר פמ"ו ס"ג ויקרא רבה פכ"ה סוף ס"ו וע"ע בלקח טוב על פסוק זה ובהערות שם אות נ"ה. (כט) עי' פדר"א פכ"ט ובמקומות הנ"ל באות שלפני זה ובתנחומא לך סט"ז. (ל) עי' תוספתא שבת פט"ז ובגמרא שם ק"ח ע"א. (ל*) עי' ירושלמי פאה ט"ז ע"ב וירושלמי סנהדרין

שהיו מולין ומושכין להן ערלה והמשה היו. על מצרים (שם שם כ"ה). שהיו מהולין בימי יוסף וכשמת יוסף משכו להן ערלה. ועל יהודה (שם שם). זה יהויקים מלך יהודה. ועל אדום (שם שם) זה עשו. ועל בני עמון (שם שם). אלו שילדו בנות לוט. ועל כל קצוצי פאה (שם שם). זה הירם. ויש אומ' אלו הישמעאלים. ולכולם נתתי קטריגי. על מצרים נתתי קטריגי ויקם מלך הדש על מצרים (שמות א' ח'). שהידש עליהן שעבוד. וליהויקים נתתי קטריגי והגליתי אותו לבבל. ולאדום נתתי קטריגי כי אני השפתי את עשו (ירמיה מ"ט י'). ולבני עמון נתתי קטריגי לא יבא עמוני (דברים כ"ג ג'). ולהירם נתתי קטריגי ואהללהו מהר אלהים (יחזקאל כ"ח י"ז) (לא). ואינו חייב כרת עד שימות והוא ערל במזיד (לב). את בריתי הפר. אמ' ר' יוסי בר אבון ואי תימא ר' יוסי בר זבדא את בריתי הפר ליבות בני קטורה שהן הייבין במילה (לג). ד"א לרבות את המשוך (לד).

טו) **ויאמר אלהים אל אברהם שרי אשתך** וג'. לשון ריבוי הוא שבתחלה היתה שרי. שרי לאומתה. ולבסוף נעשית שרה לכל העולם כולו (לה).

טז) **וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן**. בישרו שהבן הנולד ממנה כנגד העולם כולו (לו).

יז) **ויפל אברהם**. גדולה מילה שעד שלא מל אברהם אבינו כשהיה מדבר עמו היה נופל וכיון שמל והוא ישב פתח האהל (י"ח א') (לז). ויצחק. שעשה הדבר צחוק ואמ' הלבן מאה שנה יולד ואם שרה הבת תשעים שנה תלד. זה אות ופלא בעולם שמאחר המבול לא נתעברה אשה לתשעים שנה (לח).

יח) **ויאמר אברהם אל אלהים לו ישמעאל**. מגיד הכת' שאע"פ שבישרו המקום ביצחק היה לבו מתפונג עליו אם יהיה אם לא יהיה. ואומ' לו ישמעאל יהיה ביקש עליו להחזירו בתשובה ולהחיותו לעולם הבא (לט).

יט) **ויאמר אלהים אבל שרה אשתך** [וגו'] **וקראת את שמו יצחק**. לפי שעשו הדבר צחוק. באברהם כת' ויפל אברהם על פניו ויצחק. ובשרה כת' ותצחק שרה בקרבה לאמר (י"ח י"ב). אמר להן הקב"ה עשיתם הדבר צחוק הייכם שהוא כשמו יצחק וכך שרה אומרת צחוק עשה לי אלהים (כ"א ו') (מ). ד"א יצחק י' כנגד עשרה נסיונות שנתנסה בהן אברהם אבינו. צ' כנגד תשעים שנה שילדה אותו שרה. ח' כנגד שמונת ימי מילה שנתחנכה בו. ק' כנגד מאה שנה שלאברהם (מא). וכן הוא אומ' בתחלת הפרשה לך לך נרמז לו למאת שנה תוליד בן מנין לך לך (מב). והקימתי את בריתי אתו. יצא ישמעאל וזרעו מן המילה שני' אתו לזרעו אחריו. אם כן בני עשו נמי ליהייבו כי ביצחק יקרא לך זרע (כ"א י"ב) כת' ולא כל יצחק (מג).

כ) **ולישמעאל שמעתיך הנה ברכתי אתו**. בירכו בטובות העולם הזה בבנים ובעושר ובמלכות אבל טובות העולם הבא אינה אלא ליצחק ולזרעו שנ'

כא) **ואת בריתי אקים את יצחק** (מד).

כ"ז ע"ג. (לא) עי' ילקוט ירמיה רמז רפ"ה שהובא קצת מזה בשם הילמדנו וכן בערוך ערך מל ו' וערך קטדיק בקצת שינוי וע"ע תנחומא לך בענין יהויקים ובכי"ק בכל המקומות קטריקי. (לב) עי' רמב"ם פ"א מהלכות מילה ה"א. (לג) עי' סנהדרין נ"ט ע"ב. (לד) עי' ב"ר פמ"ו סי"ג. תוספתא שבת שם ויבמות ע"ב ע"א. (לה) עי' ברכות י"ג ע"א וב"ר פמ"ז ס"א. (לו) צ"ע. (לז) עי' תנחומא לך ס"כ ופדר"א פכ"ט. (לח) עי' מפרשי התורה ובפרט ברמב"ן ורש"י. (לט) צ"ע ועי' תרגום יונתן. (מ) עי' רש"י עפ"ז. (מא) עי' ב"ר פנ"ג ס"ז ובנ"ש ובפרט בתנחומא קרח ס"ב ובמדבר רבה פי"ח סי"א. (מב) עי' תנחומא לך ס"ג ובבמדבר רבה שם. (מג) עי' רמב"ם הלכות מלכים פ"י ה"ז. וע"ע סנהדרין נ"ט ע"ב ע"ש. (מד) צ"ע.

כב) **ויכל לדבר אתו ויעל אלהים מעל אברהם.** הפרש בין נבואת האבות לנבואת שאר הנביאים. האבות כשהיה נגלה עליהן לא בחיות ולא במרכבה ולא בשאר מיני הכבוד אלא על גבן היתה השכינה שורה. אמ׳ ר׳ שמעון האבות הן המרכבה שנ׳ ויעל אלהים מעל אברהם ואומ׳ והנה ה׳ נצב עליו (כ״ח י״ג). מפני מה מפני שהיו מקודשין לשריית השכינה. אבל שאר הנביאים היה נגלה עליהן בכבוד כל אחד ואחד כפי כוחו (מה).

כג) **ויקח אברהם את ישמעאל בנו** [וגו׳] **וימל את בשר ערלתם בעצם היום הזה.** אמר ר׳ ברכיה לא בסתר דברתי (ישעיה מ״ה י״ט). אמ׳ הקב״ה אלו מל אברהם בלילה עכשו היו כל אנשי בני דורו אומרין אלו היינו יודעין לא היינו מניחין אותו לימול לכך נאמ׳ בעצם היום בתקפו שליום (מו). וימל את בשר ערלתם. ר׳ יוחנן אומ׳ כל הגרים הבאין בישראל נימולין בטובתן וברצונם וביראת שמים הן נימולין. אבל העבדים נימולין בטובתן ושלא בטובתן ברצונן ושלא ברצונן ואין אמונה בעבדים. כך כל העבדים שנימולין עם אברהם לא נשתיירו לא הן ולא זרען בישראל. ולמה מלן בשביל הטהרה שהערל כטמא והפורש מן הערלה כפורש מן הקבר (מז). ד״א בעצם היום הזה. ר׳ תחנא אומ׳ ביום הכפורים מל אברהם אבינו כת׳ הכא בעצם היום הזה ולהלן כת׳ והנפש אשר לא תענה בעצם היום הזה ונכרתה (ויקרא כ״ג כ״ט). ובכל שנה ושנה הקב״ה רואה דם בריתו שלאברהם אבינו ומכפר על כל עונותם שלישראל שנ׳ כי ביום הזה יכפר עליכם (ויקרא ט״ז ל׳) (מח). ד״א בעצם היום הזה. תנו רבנן אין מולין אלא ביום אחר עלות השמש וזריזין מקדימין למצוות וכשם שמילה ביום כך טבילת הגרים והעבדים ביום. כי הא דההוא גר שמל ולא טבל אתא לקמיה דר׳ חייא אמ׳ ליה שהי כאן ולמחר נטבלך. שמע מינה תלת. שמע מינה גר צריך שלשה בית דין. ושמע מינה לעולם אינו גר עד שימול ויטבול. ושמע מינה אין מטבילין את הגר בלילה (מט). וכל אנשי ביתו. רבנין אמרי תלתה שושבינין הוו ליה לאברהם אבינו ענר אשכל וממרא בא לו אצל ענר אמ׳ לו אמ׳ לי הקב״ה שאמול את בשר ערלתי מהוא. אמר לו ולא היה לו לומר לך ואתה בן עשר שנים או בן עשרים אלא כשהזקנת ועכשיו יבואו השונאים ויתגרו בך. הניחו ובא לו אצל אשכל אמ׳ לו כך. בא לו אצל ממרא וסיפר לו המעשה אמ׳ לו מי שהצילך מאור כשדים והצילך מכמה צרות ועשה עמך כמה נפלאות הוא יכול לרפאותך ולהצילך מכל צרה עשה מה שפיקדך (נ). ולא עוד אלא שאני מתחיל ומל עצמי תחלה וקראו לשם בן נח ומל אותם לפיכך זכה שתשרה שכינה בחלקו מנין ממה שכת׳ וירא אליו ה׳ באלוני ממרא שכינה בחלקו מנין ממה שכת׳ וירא אליו ה׳ באלני ממרא (נא).

(מה) צ״ע ועי׳ ב״ר פמ״ז ס״ט פרשה ופ״ב ס״ו והוא ר״ש בן לקיש וע״ע בלקח טוב עפ״ז ובהערה. (מו) עי׳ ב״ר שם ס״ט ובנ״ש. (מז) עי׳ פדר״א פכ״ט. (מח) עי׳ פדר״א שם. (מט) עי׳ יבמות מ״ו ע״ב וע״ע רמב״ם פ״א מהלכות מילה ה״ה. (נ) עי׳ ב״ר פמ״ב ס״ח ותנחומא וירא ס״ג ואגדת בראשית פי״ט. (נא) עי׳ פדר״א פכ״ט ובב״ר ותנחומא שם. וע״ע בחופת אליהו הוצאת ר׳ חיים מאיר הורוויטץ צד מ״ו.

ויירא אליו ה׳

אפתח פי ברשות קוני מלכי וקדושי. אודה לו בכל כוחי ובטוב רחשי.
אשאלה ממנו ברום קולי ובצוק לחשי. יציץ נזרי בקרוב ויזריח שמשי.
יקומם נפילת סוכתינו ויפריח שרשי. ירם קרן לעמו בבנין מקדשי.
יטעינו כימי קדם ואליוסיף לנתשי. יחיינו מיומים וביום השלישי.
יקימנו ונחיה לפניו והמות ישיא. יקיים לנו אל תיראי כי לא תבושי.

ונען ונאמר ברוך אתה השם כבודי ומרים ראשי.

הללו את ה׳ כל קהל אמוני. גדלו רוממו יחד כל עדת ציר אמוני.
קדשו יהדו נשאו שמו נערי וזקני. שפכו לבבכם לפניו דר במעוני.
תנו יד לסוליה ומוציא לאור דיני. זכרו בריתו אשר כרת לראש איתני.
הביטו אל אברהם אביכם בני נאמני. ואל שרה תהוללכם מבורכת ה׳.
אשריהם ואשרי כל עושי רצוני. ככתוב על יד ראש קציני.

אשרי איש ירא את ה׳.

יח.

זהש״ה אשרי איש ירא את ה׳ (תהלים קי״ב א׳). נאמ׳ הפיסוק הזה כנגד אברהם אבינו שהיה ירא חטא ביותר דכת׳ כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה (בראשית כ״ב י״ב). במצותיו חפץ מאד (תהלים קי״ב א׳). שהיה רץ אחר מצותיו שלהקב״ה בשמחה ובנפש חפצה לא לקבל שכר ולא כדי שלא תגיע עָדָיו פורענות אלא מאהבה שכן את מוצא בשעה שצוהו הקב״ה על המילה בזקנותו לא נתעכב בדבר ולא הרהר לא בשכר ולא בצער אלא עשה דברים לשמן דכת׳ ויכל לדבר אתו וגו׳ וימל את בשר ערלתם בעצם היום הזה (י״ז כ״ב וכ״ג). באותו היום עצמו. ומה שכר נטל על כך גבור בארץ יהיה זרעו (תהלים קי״ב ב׳). אין גבורה אלא בתורה דכת׳ ברכו ה׳ מלאכיו גבורי כוח עושי דברו (שם ק״ג כ׳). וכי איזו גבורה את מוצא יצחק בן שבע ושלשים שנה כבש יצרו ונעקד לפני בוראו אית לך גבורה רב מִדָא הינו דכת׳ ומושל ברוחו מלוכד עיר (משלי ט״ז ל״ב). דור ישרים יבורך (תהלים קי״ב ב׳). אלו שלשה אבות שיישרו העולם וייחדו שמו שלהקב״ה לכך ייחל הקב״ה שמו עליהן לדורות דכת׳ אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב (שמות ג׳ ט״ו ד׳ ה׳). ומה שכר נטל יצחק על כך הון ועושר בביתו (תהלים קי״ב ב׳). דכת׳ ויגדל האיש (כ״ו י״ג). וצדקתו עומדת לעד (תהלים קי״ב ג׳). זו צדקה והסד שצוה בה אברהם אבינו דכת׳ כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו לכך זכותם עומדת לדורות דכת׳ ושמר ה׳ אלהיך לך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבתיך

(דברים ז׳ י״ב). זרח בחשך אור לישרים (תהלי׳ קי״ב ד׳) אלו האבות שיראו שכינתו שלהקב״ה עין בעין. ביעקב מנין דכת׳ וירא אלהים אל יעקב עוד בבאו מפדן ארם (ל״ה ט׳). ביצחק מנין דכת׳ וירא אליו ה׳ בלילה ההוא ויאמר אל תרד מצרימה (כ״ו ב׳ וכ״ד). באברהם מנין ממה שקרינן בענין וירא אליו ה׳ באלני ממרא (א). ד״א זהש״ה פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים מי יגור לנו אש אכלה מי יגור לנו מוקדי עולם הולך צדקות ודובר מישרים (ישעיה ל״ג י״ד). פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים. אמ׳ ר׳ ירמיה למה הדבר דומה לשני תינוקות שהיו בבית הספר זה לוקה וזה מרתית כך כיון שלקו החטאים רעדו החנפים מאי חנפים אלו שמחנפין לבריות ולובשין כלים צבועין. ר׳ יוחנן אומ׳ כל חנופה האמורה במקרא במינים הכת׳ מדבר ובנין אב שבכולן אחזה רעדה חנפים ואומ׳ כי מאת נביאי ירושלים יצאה חנופה לכל הארץ (ירמיה כ״ג ט״ו). ר׳ הונא בשם ר׳ יהודה ביר׳ סימון אמ׳ כת׳ פחדו בציון חטאים וכת׳ ופחדו אל ה׳ ואל טובו (הושע ג׳ ה׳). למה הדבר דומה ללוסטים שמרד במלך אמ׳ המלך כל מי שהוא תופסו אני נותן לו פרוקפי עמד אחד ותפשו. אמ׳ המלך ישמרו שניהן עד שיפָקדו. היה זה מתפחד איזה פרוקפי המלך נותן לו וזה מתפחד איזה פרוקפי המלך נותן לו. כך לעתיד לבוא ישראל מתפחדין דכת׳ ופחדו אל ה׳ ואל טובו. ואומות העולם מתפחדין דכת׳ פחדו בציון חטאים. מי יגור לנו מוקדי עולם. אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ סימון למה קורא אותן מוקדי עולם שאילו ניתנה להן רשות היה מוקידין את העולם כולו על יושביו בשעה קלה. ומי ניצל מהם כל מי שקיים מה שכת׳ כאן כמו שקיים אברהם אבינו. ומהוא זה שכת׳ כאן הולך צדקות זה אברהם אבינו דכת׳ למען אשר יצוה את בניו וג׳ לעשות צדקה ומשפט. ודובר מישרים זה אברהם דכת׳ חלילה לך מעשות כדבר הזה (י״ח כ״ה) מואס בבצע מעשקות (ישעיה ל״ג ט״ו) זה אברהם דכת׳ הרימתי ידי אל ה׳ (י״ד כ״ב). נוער כפיו מתמוך בשחד (ישעיה ל״ג ט״ו). זה אברהם דכת׳ אם מחוט ועד שרוך נעל (שם). אוטם אזנו משמוע דמים (ישעיה ל״ג ט״ו). זה אברהם דכת׳ אל נא תהי מריבה (י״ג ח׳). ועוצם עיניו מראות ברע (ישעי׳ לג טו). זה אברהם דכת׳ הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את (י״ב י״א). דבדיליה נמי לא אסתכל. הוא מרומים ישכון (ישעיה ל״ג ט״ו). זה אברהם דכת׳ ויוצא אתו החוצה ויאמר הבט נא השמימה (ט״ו ה׳). אמ׳ ר׳ יצחק בשם ר׳ נתן העלה אותו הקב״ה לאברהם למעלה מכיפת הרקיע ואמ׳ לו הבט נא השמימה. מצדות סלעים משגבו (ישעיה ל״ג ט״ז). אלו ענני כבוד שהיו מקיפין אותו דכת׳ ויעל אלהים מעל אברהם (י״ז כ״ב). לחמו נתן (ישעיה ל״ג ט״ז). זה אברהם דכת׳ ואקחה פת לחם (י״ח ה׳). מימיו נאמנים (ישעי׳ לג טז). דכת׳ יקח נא מעט מים (שם). מלך ביפיו תחזינה עיניך (ישעיה ל״ג י״ז). זה שקרינו בענין וירא אליו ה׳ (ב). ר׳ מיאשא בנו שלר׳ יהושע בן לוי אומ׳ כל הרואה דבר ערוה באשה ומעלים עיניו ממנה זוכה ומקביל פני שכינה דכת׳ ועוצם עיניו מראות ברע וסמיך ליה מלך ביפיו תחזינה עיניך (ג). ד״א זהש״ה ואחר עורי נקפו זאת ומבשרי אחזה אלוה (איוב י״ט כ״ו). אמ׳ אברהם אחר שמלתי עצמי הרבה גרים באו להידבק בזאת שנ׳ זאת בריתי אשר תשמרו. ומבשרי אחזה אלוה. אלמלא לא עשיתי כן מאיכן הקב״ה נגלה עלי אלא כיון שמלתי נגלית עלי שכינה דכת׳ בעצם היום הזה נמול אברהם וסמיך ליה וירא אליו ה׳ (ד). ד״א אמ׳ אברהם עד שלא מלתי היו העוברין והשבין באין אצלי תאמר משמלתי אינן באין אמר לו הקב״ה

יח (א) עי׳ מדרש תהלים קי״ב שהמזמור הזה נדרש שם על אברהם אבל באופן אחר וע״ע ב״ר פמ״ג ס״א. (ב) עי׳ ב״ר פמ״ה ס״א והדרשה שם קטועה ובשינויים וע׳ מפרשים ובפרט בחדושי רד״ל ס״א וע״ע ב״ר פמ״ג ס״ב על הדרשה דאוטם אזניו וב״ב ט״ז ע״א דאברהם אפילו בדידיה לא איסתכל ועל המאמר כאן מאי חנפים וכו׳ כלים צבועין שנראה הוספה מאיזה מפרש עי׳ סוטה כ״ב ע״ב ובערוך ערך גדא א׳. ובכי״ב המלות ד״א בראש המאמר ליתנהו. ובכי״ג הוא ללוסטוס ובכי״ק ללסטים וכן שם ר׳ יוחנן או׳ כל חנופה שנאמר במקרא וגרים ג״ב פרקופי. (ג) עי׳ ויקרא רבה פכ״ג ס״ג וע״ע ילקוט ישעיה במקומו. (ד) עי׳ ב״ר פמ״ח ס״ב ובנ״ש.

עד שלא מלתה היו בני פלגים באין אצלך משמלת אני ובני פימליא שלי נגלה עליך דכת' וירא אליו ה' (ה). תאנא אותו היום יום שלישי למילה היה והיה מצטער יותר מדאי שכל החלאים מכבידין ביום השלישי דכת' ויהי ביום השלישי בהיותם כאבים (ל"ד כ"ה). אמ' הקב"ה למלאכי השרת בואו ונבקר את אברהם מיכן שגדול ביקור הולים לפני הקב"ה ומיכן למדנו לביקור חולים מן התורה (ו). תאנא ביקור הולים אין לו שיעור מן התורה סבר רב יוסף למימר אין שיעור למתן שכרו אמ' ליה אביי וכל המצוות אית שיעור למתן שכרן והא תנן הוי זהיר במצוה קלה כמצוה המורה שאין אתה יודיע מתן שכרן שלמצוות. ואמ' מר הוי זהיר במצות עשה שמצות עשה אין לה שיעור. אלא אמ' אביי מאי אין לה שיעור לא שנא גדול אצל קטן ולא שנא קטן אצל גדול. רב אמ' מאי אין לה שיעור ואפלו כמה פעמים ביום. תניא נמי הכי ביקור חולים אין לה שיעור אפלו גדול אצל קטן וקטן אצל גדול ואפלו כמה פעמים ביום (ז). אמ' רב המבקר את החולה ניצל מדינה שלגיהנם שנ' אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה' (תהלים מ"א ב'). ואין רעה אלא גיהנם שנ' וגם רשע ליום רעה (משלי ט"ז ד'). ואין דל אלא חולה שנ' מדלה יבצעני (ישעיה ל"ח י"ב). ואי בעית אימא מהכא מדוע אתה ככה דל בן המלך (שמואל ב י"ג ד'). ומה שכרו בעולם הזה אמר ר' יהושע בן לוי זוכה לארבע ברכות הללו שנ' ה' ישמריהו ויחייהו ואושר בארץ ואל תתנהו בנפש איביו (תהלים שם). רבא אמ' ישמריהו. מיצר רע. ויחייהו מן היסורים. ואושר בארץ. שיהיו בני אדם מתברכין בזרעו. ואל תתנהו בנפש אויביו. שלא יזדמנו לו רֵעים כריעי רחבעם שהלקו את מלכותו. תנ"א ר' שמעון בן אלעזר אומ' אם יאמרו לך זקנים סתור ונערים בנה סתור ואל תבנה שבנין נערים סתירה וסתירת זקנים בניין (ח). מעשה באחד מתלמידיו שלר' עקיבה שחלה ונטה למות נכנס ר' עקיבה וביקרו כיון שראת פונדקיתו אמרת מאי השיב כולי האיי מאלתר אַהֵימַת ליה המין וטרחת ביה ואיתסי. נכנס ר' עקיבה ודרש כל מי שאינו מבקר את החולה כאלו נוטל נשמתו ממנו. כי אתא רב דימי אמ' כל המבקר את החולה גורם לו שיחיה וכל שאינו מבקר את החולה גורם לו שימות (ט). אמ' רב אחא ביר' חנינה כל המבקר את החולה נוטל אחד מששים מצערו אמ' ליה אביי לרבא ליעיילו שתין ולוקמוה. אמ' ליה כעיסוריאָתָא דבי רבי ובבני גילו דהוא אוהבו כנפשו (י). תניא ר' יוסי בן פרטא אומ' משום ר' אליעזר אין מבקרין לא חולי מעים ולא חולי העין. חולי מעים בשלמא משום כיסופא אלא חולי העין מאי משום דיבורא דאמ' רב יהודא דבורא קשי לעינא ומעלי לאישתא (יא). אמ' רב ששת בריה דרב אדא לא ליסעוד איניש קצירא לא בתלת שעי קמייתא ולא בתלת שעי בתראיאתא דיומא דלא ליסח דעתיה מרחמי. תלת שעי קמייתא רויחא דעתיה. בתראיאתא תקיף חולשיה. במתניתא תנא כל הנכנס לבקר את החולה לא ישב לא על גבי כסא ולא על גבי ספסל אלא מתעטף ויושב לפניו ולא ישב מראשיו מפני שהשכינה למעלה ממראשתיו שלחולה שנ' ה' יסעדנו על ערש דוי (תהלים מ"א ד'). אמ' ראבא אמ' רב מנין שהקב"ה זן את החולה שנ' ה' יסעדנו על ערש דוי. ואמ' רבא אמ' רב מנין שהשכינה למעלה ממראשתיו שלחולה שנ' ה' יסעדנו על ערש דוי (יב). אמ' ר' אלכסנדרי אמ' ר' יהושע בן לוי גדול נס שעושין לחולה יותר מן הנס שנעשה לחנניה מישאל ועזריה דאלו התם אש שלהדיוט

(ה) עי' ב"ר שם ס"ט ובלקח טוב לפ"ז בני אדם פחותים. וע"ע השלמת הערוך ז' ע"א. (ו) עי' פדר"א פכ"ט כעין זה. וע"ע סוטה י"ד ע"א ב"מ פ"ו ע"ב ותנחומא וירא ס"א ובכי"ק שכל החליים. (ז) עי נדרים ל"ט ע"ב ובגליון הש"ס שם ובכי"ק גריס בדברי אביי מאי אית שיעור ובדברי רב ואפילו מאה פעמים ביום. (ח) עי' נדרים מ' ע"א וע"ע שאילתות פ' אחרי שאילתא צ"ג. (ט) עי' נדרים ושאילתות שם. (י) עי' נדרים ל"ט ע"ב וצ"ע על פירוש בן גילו דהכא. (יא) עי' נדרים מ"א ע"א. (יב) עי' נדרים מ' ע"א ושבת י"ב ע"ב ובד"ס שם. ובכי"ק אמר רב ששת בריה דרב אידי וכו'

והכל יכולין לכבותה. ושלחילה איש שלשמים היא מי יוכל לכבותה. ואמ׳ ר׳ אלכסנדרי אין הולה עומד מהליו עד שמוהלין עונותיו שנ׳ הסולה לכל עונכי הרופא לכל תהלואיכי (תהלים ק״ג ג׳). רב המנונא אמ׳ אף הוזר לנערותו שנ׳ רוטפש בשדו מנוער ישוב לימי עלומיו (איוב ל״ג כ״ה) (יג).

א) **וירא אליו ה׳ באלני ממרא.** זכה ממרא שתשרה שכינה בהלקו לפי שסייעו על המילה (יד). ד״א באלוני ממרא למה נגלה עליו הקב״ה באלון אלא לרמוז לו מה האלה הזאת מוציאה שני פירות מתוק ומר כך יצא מיצחק צדיק ורשע. ד״א למה באלון ממרא שישראל משולין בו דכת׳ ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער כאלה וכאלון (ישעיה ו׳ כ״ג). מה האלה והאלון הזה אפלו יבשו עד למאד ונשרו עֲלֵיהֶן כיון שהמים נכנסין בהן מיד פורחין ומוציאין ציצין ופירות כך ישראל אפלו ירדו למדרגה התחתונה כיון שיבוא הקץ ועושין תשובה מיד פורחין ומזהירין דכת׳ ילכו יונקותיו ויהיו כזית הודו וריח לו כלבנון (הושע י״ד ז׳). לכך נגלה עליו באלוני ממרא. ד״א למה באלון לומ׳ לך מה האילן הזה כיון שנכסח היא מוציא פירות כך כיון שמל אברהם זכה ויצא ממנו פרי צדיק עץ היים (משלי י״א ל׳). ד״א כשם שהעץ הזה כיון שנקצץ הוא מוציא הליפין דכת׳ כי יש לעץ תקוה אם יכרת ועוד יחליף (איוב י״ד ז׳). כך לא כבתה שמשו שלאברהם עד שזרהה שמשו שליצחק. ד״א למה באלון שהצדיקים משולין בו דכת׳ צדיק כתמר יפרח (תהלים צ״ב (טז) (טו). וירא אליו ה׳ נגלה עליו במראה הנבואה כדי להודיע מה שעתיד להיות בסדום דכת׳ כי לא יעשה ה׳ אלהים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים (עמוס ג׳ ז׳). ולבשרו ביצחק ולבקרו ולרפאו מהליו (טז).

והוא ישב פתח האהל. אמ׳ להן הקב״ה למלאכי השרת בואו וראו כוחה שלמילה שעד שלא מל אברהם כשהיה מדבר עמו היה נופל על פניו ועכשיו שמל נגלה עליו והוא יושב (יז). ד״א והוא ישב. יָשַׁב כת׳ מלמ׳ שביקש לעמוד ואמ׳ לו הקב״ה שֵׁב וזה סימן לבניך שכל זמן שהן יושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שכינתי עומדת עליהן דכת׳ אלהים נצב בעדת אל (תהלים פ״ב א׳) (יח). ד״א והוא ישב פתח האהל וכי דרכו שלאברהם אבינו לישב פתח האהל אלא להודיעך כמה חביבה הכנסת אורחין לפני אברהם אבינו שכיון ששהה שני ימים בלא הכנסת אורחין אמ׳ שמא סבורין שהן מצערין אותי מיד יצא וישב לו על הפתח להכניס העוברין והשבים (יט). כ ח ם ה י ו ם. בשש שעות ביום וזו עונת סעודה שלתלמידי הכמים. תאני ר׳ ישמעאל וְחַם השמש (שמות ט״ז כ״א). בארבע שעות. אתה אומ׳ בארבע שעות או אינו אלא בשש שעות כשהוא אומ׳ כחם היום הרי שש שעות אמורות. או דלמא חילוף לא בארבע שעות טולא קריר ושמשא שריב. בשש שעות שמשא וְטוּלָא שְׁרִיבָן (כ). ד״א כחם היום. מלמ׳ שנקב הקב״ה חור אחד מגיהנם והרתיח את היום כדי לנסותו ולהוסיף על צערו (כא).

ב) **וישא עיניו וירא.** זה אחד משׁשה שראו ושמחו. אברהם יצחק ויעקב משה פנחס ויהושע (כב). ו ה נ ה ש ל ש ה א נ ש י ם. מאן נינהו שלשה אנשים. אמ׳ רב מיכאל וגבריאל ורפאל. מיכאל שבא לבשר את שרה. רפאל שבא לרפאות את אברהם. גבריאל שבא להפך את סדום. והא כת׳ ויבאו שני המלאכים סדמה (י״ט א׳). דאזל מיכאל לשיזוביה ללוט. דוקא נמי דכת׳ ויהפך את הערים (י״ט כ״ה) שמע מינה (כג). מאי שנא גב

מרחמי תלת שעי קמייתא וכו׳ וכן כתוב שם רבא וג״כ בתרייתא. (יג) עי׳ נדרים מ״א ע״א ובבי״ק יכול לכבותה. (יד) עי׳ לעיל סוף פי״ז. (טו) צ״ע ועי׳ ב״ר פס״א ס״ב דהפסוק מאיוב נדרש שם ג״כ על אברהם אבל באופן אחר. (טז) צ״ע ועי׳ מו״נ ח״ב פ״מ. (יז) עי׳ פדר״א פכ״ט. (יח) עי׳ ב״ר פמ״ח ס״ז ובנ״ש ובפרט בפסיקתא רבתי ע״ב ע״א ובנ״ש. (יט) צ״ע (כב) צ״ע. ועי׳ במסורה לפ״ז. (כג) עי׳ בבא מציעא שבת י׳ ע״א וב״ר פמ״ח ס״ח ובנ״ש. (כא) עי׳ פדר״א פכ״ט ובנ״ש. ועי׳ ב״ר פמ״ד ס״ט ובנ״ש וב״מ פ״ו ע״ב. (כ) עי׳ פ״ו ע״ב ובד״ס שם.

אברהם כת' אנשים וגבי לוט כת' מלאכים. אלא אמ' רב שמואל אברהם שכחו יפה נדמו לו בדמות אנשים. לוט שכחו רע נדמו לו בדמות מלאכים. כמה דאת אמר ומראהו כמראה מלאך האלהים נורא מאד (שופטים י"ג ו') (כד). ותסני ליה בחד מאי טעמא שלשה אמ' מר אין מלאך עושה שתי שליחות ואין שני מלאכים עושין שליחות אחת (כה). הא כיצד כל אחד ואחד לפי מה שהוא כדרך שהעין לראות בלבד והאזנים לשמוע בלבד והאף להריח בלבד כך כל מלאך ומלאך יש לו שליחות בפני עצמו (כו). נצבים עליו. כת' נצבים עליו וכת' וירא וירץ לקראתם דכי דחזיוה דקא שארי ואסר אמרו לאו אורח ארעא למקם הכא. מיד וירא וירץ לקראתם (כז). כיון שראה אותן סבר שהן אורחין באו לו מרוב חיבתו להכניס אורחין. אמ' לפני הקב"ה בתמימות לב רבונו שלעולם תמתין לי שכינה עד' שאכניס אורחין הללו וכך היה (כח). וירץ לקראתם. שלוש ריצות רץ אברהם לפני מלאכי השרת ואלו הן וירא וירץ לקראתם. וימהר אברהם האהלה. ואל הבקר רץ אברהם. רצתה שכינה לפני בניו שלש ריצות ויאמר ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן (דברים ל"ג ב'). זה בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא (כט).

ג) ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך.

תני ר' חייא הגדול אומ' לגדול שבהן אמר ביקש להראותן דרכו ומנהגו וגמילות חסדים שמתעסק בה כל ימיו (ל). ד"א ויאמר אדני אל נא תעבר מעל עבדך. תבע מן השכינה שתמתין לו עד שיכניס אורחין דאמ' רב יהודה אמ' רב גדולה הכנסת אורחין מהקבלת פני השכינה שנ' ויאמר אדני אל נא. אמ' ר' אלעזר בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם דאלו בשר ודם אין הקטן יכול לומ' לגדול המתין לי עד שאבוא אצלך ואלו בהקב"ה כת' אל נא תעבר מעל עבדך. אמ' ר' יוחנן ששה דברים העושה אותן אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא ואלו הן הכנסת אורחין וביקור חולים ועיון תפלה והשכמת בית המדרש והמגדל את בניו לתלמוד תורה והדן את חבירו לכף זכות (לא).

ד) יקח נא מעט מים ורחצו רגליכם.

אמ' להן יודע אני שעייפים אתם מרוב הדרך ויתדות דרכים ברגליכם ועונה זו אינה שעת הילוך הרי מים מצויין וצל נעים (לב). יקח נא מעט מים ורחצו רגליכם. אמ' ר' ינאי בירי' ישמעאל אמרו לו כערביים חשבתנו שהן משתחוין לאבק רגליהם כבר יצא ממנו ישמעאל (לג). והשענו תחת העץ. תניא לעולם אל ירבה אדם בישיבה שהישיבה קשה לתחתונים. ואל ירבה בהילוך שההילוך קשה לעין. ואל ירבה בעמידה שהעמידה קשה ללב. אלא ישלש. שליש בעמידה. שליש בהילוך. שליש בישיבה. והוא שתהיה בה הסיבה שבכל ישיבה שאין עמה הסבה עמידה נוחה הימנה (לד). לכך נאמ' והשענו תחת העץ.

ה) ואקחה פת לחם.

אמ' ר' אלעזר צדיקים אומרין מעט ועושין הרבה ורשעים אומרין הרבה ואפלו מעט אינן עושין. צדיקים מאברהם שאמ' ואקחה פת לחם ולבסוף בוא וראה מה עשה שלשה שוורים ותשע סאין והמאה והלב שהן דומין ליוצרן שהקב"ה אומ' מעט ועושה הרבה שנ' וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי (ט"ו י"ד). בישרו שהוא עתיד ליפרע מהן בשתי אותיות דלת ונון ולבסוף נפרע מהן משבעים ושתים אותיות שנ' או הנסה אלהים לבוא לקחת לו גוי במסות באותות

(כד) עי' ב"ר פ"נ ס"ב וע"ע תנחומא מהרש"ב ה"א מ"ח ע"ב ובבתי"א מלת רב לפני שמואל ליתא. (כה) עי' ב"ר ותנחומא שם. (כו) עי' מורה נבוכים ח"ב פ"ז. (כז) עי' ב"מ וד"ס שם. (כח) צ"ע ועי' שבת קכ"ד ע"א שבועות ל"ה ע"ב וברש"י עפ"ז בשם הב"ד ובכי"ק חיבתו להכנסת אורחין. (כט) עי' תנחומא וירא ס"ד ותנחומא מהרש"ב ה"א מ"ג ע"ב ובנ"ש. (ל) עי' ב"ר פמ"ח ס"י ר' חויה וכו' ובכי"ק לגדול שבהן אָמַר. (לא) עי' שבת קכ"ז ע"א ובג"ש ובד"ס שם. (לב) צ"ע ועי' ברמב"ן. (לג) עי' ב"מ פ"ו ע"ב. (לד) עי' כתובות ק"א ע"א ובכי"ק שהילוך וג"כ שעמידה.

ובמופתים (דברים ד' ל"ד). רשעים מעפרון שאמ' השדה נתתי לך וגו' (כ"ג י"א). ולבסוף ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר (לה). וסעדו לבכם. הינו דאמור רבנן לחמא הוא דסעיד הא חמרא לא סעיד דכת' ויין ישמח לבב אנוש ולחם לבב אנוש יסעד (תהלים ק"ד ט"ו). יין שמותי משמח. לחמא מסעיד סעיד. וחמרא לא סעיד והא אמור רבנן שאתי טיבא גריד ושאתי פורתא סעיד אלא יין סעיד ומשמח לחמא מסעד סעיד שמוחי לא משמח. אי הכי ליבריך עליה שלש ברכות. אמרי על לחמא קבעי אינאשי סעודתא. אמ' ליה רב נחמן בר יצחק לראבא אתא למקבעא מאי. אמ' ליה אם יבוא אליהו ויאמר סעודת יין קבע אין שומעין לו. מאי טעמא כֵּיוָן דְכוּלֵיה עָלְמָא לָא קָבְעֵי בטלה דעתו אצל כל אדם (לו). כי על כן עברתם על עבדכם. שכך היה מנהגו שכל העובר עליו מכניסו ומאכילו ומשקהו (לז). ויאמרו כן תעשה. מאי שנא גבי לוט כת' ויפצר בם מאד (י"ט ג'). אבל כאן ויאמרו כן תעשה. אמ' ר' אליעזר מכאן שמסרבין לקטן ואין מסרבין לגדול (לח). ויאמרו כן תעשה. נעשה אין כת' אלא תעשה אמרו לו עשה מה שאתה עושה והוא חשוב לך (לט).

ו) **וימהר אברהם האהלה אל שרה ויאמר מהרי שלש סאים קמח סלת.** אמ' ר' יצחק כת' קמח וכת' סלת מכאן שהאשה צרה עיניה באורחין יתר מן האיש (מ). ד"א שלש סאים אמ' רב אביתר תשע סאין אפה שלש לעוגות. שלש לחביצה. שלש למלטמיא (מא). ועשי עגות. בפרס הפסח היה כת' הכא ועשי עגות וכת' התם עוגות מצות (שמות י"ב ל"ט). ר' יונה ור' לוי בשם ר' חמא ביר' חנינה הוא מדבר סין הוא מדבר אלוש מאיזו זכות זכו ישראל שתינתן להם תורה בזכות שלאברהם שאמ' לושי ועשי עגות (מב).

ז) **ואל הבקר רץ אברהם.** תנו רבנן מעשה בר' יוחנן בן מתיה שאמ' לו אביו צא שכור לנו פועלין והלך ופסק להן מזונות. וכשבא אצל אביו אמ' לו אפלו אתה עושה להן כסעודת שלמה לא יצא ידי חובתך עמהן שהן בני אברהם יצחק ויעקב. למימרא דסעודתא דאברהם עדיפא מדשלמה והא כת' ויהי לחם שלמה ליום אחד שלשים כור סלת וששים כור קמח עשרה בקר מריאים ועשרה בקר רעי ומאה צאן לבד מאיל וצבי ויחמור וברבורים אבוסים (מלכים א' ה' ג'). (מג). מאי ברבורים ר' ברכיה אמ' מן ביבריא. ורבנ אמרי מין עוף טהור מעולה היה בא מן ביבר והיה עולה על שלהנו שלמלך שלמה בכל יום (מד). רב אמר מאי ברבורים אבוסין שאובסין אותן על כרחן, ושמואל אמ' שאבוסין ועומדין מאליהן. ור' יוחנן אומ' תור מֵרְעִיתָו כיד לא אֲנִים ותורנגולת מאשפתה כיד לא אניסא. אמ' ר' יוחנן מובחר שבבהמות שור ומובחר שבעופות תורנגלתא אמר אמימר תַּרְנְגָלְתָּא אִיפַּטְּמָתָּא כַּד בְּטִינְתָּא דְמִשְׁתַּכְּחָא בֵּי עֲצַארֵי דְלָא מַצְיָא פַּסְעָא קַנְיָא. ואמ' רב גוריון בר אסיטון משמא דרב הללו לעמילן שלטבחים. ור' יצחק אומ' הללו לציקי קדרה. ואמ' רב יצחק אלף נשים היו לו לשלמה כל אחת ואחת עשתה כך בביתה. ואלו גבי אברהם כת' ואל הבקר רץ אברהם ויקח בן בקר רך וטוב ואמ' רב יהודה אמ' רב בן בקר אחד רך שנים וטוב שלשה. התם תלתה תורי לתלתה גוברי. הכא לישראל טובא דכת' יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת

(לה) עי' בבא מציעא פ"ז ע"א ובד"ס שם תנחומא וירא ס"ד ואדר"נ נו"א פי"ג ובנ"ש. (לו) עי' ברכות ל"ה ע"ב ויע"ע בערוך ערך גרד. (לז) צ"ע. (לח) עי' ב"מ פ"ז ע"א. (לט) צ"ע ועי' ב"מ שם וברמב"ן וראב"ע שמדרך מוסר ענו כן. ובכי"ק מוסיף עוד ואסור לאורח ליתן לקטן כלום מלמה שלפניו שנ' כן תעשה כאשר דברת ועי' חולין צ"ד ע"א וד"א רבה פ"ט אבל חסרה שם הילפותא מהכתוב. (מ) עי' ב"מ שם. (מא) עי' ב"ר פמ"ח סי"ב. ובכי"ק למלטמייה. (מב) עי' ב"ר שם ושמות רבה פכ"ה ס"ה ובנ"ש ויע"ע פסיקתא רבתי כ"ד ע"ב ובנ"ש. (מג) עי' ב"מ פ"ו ע"ב. (מד) עי' פסיקתא דר"כ נ"ח ע"ב ובהערות שם ופסיקתא רבתי פ"א ע"ב ובמ"ע שם. ובי"ב כת"י אמר ר' ברכיה מן ביבריא ובכי"ק

הים לרוב (מלכים א׳ ד׳ כ׳). האיי דאמ׳ רב יהודה בן בקר אחד רך שנים וטוב שלוש. ואימא חד כי דאמרי אינאשי רכיך טב. אם כין לכתוב רחמנא רך טוב מאי וטוב שמע מינה לדראשא. מותיב ראבא בר עולא ואי תימא רב הישעיה ויתן אל הנער וימהר לעשות אותו. לא קשיא דכל חד וחד יהביה לחד נער. מיתיבי ויקח המאה והלב ובן הבקר אשר עשה דַקְמָא קַמָא דימטא איתי לקמיהו. ולמא לי תלתא תסגי בחד. אמ׳ רב הנן בר ראבא כדי להאכילן שלוש לשונות בחרדל כדרך שהמלכים אוכלין (מה). כת׳ ואקחה פת לחם וכת׳

ה) ויקח המאה וחלב ובן הבקר אשר עשה. ואלו לחם לא איתי

לקמיהו אמ׳ אפרים מקשאה תלמידו שלר׳ מאיר משמא דר׳ מאיר אברהם אבינו איכל חולין בטהרה היה ושרה אמינו אותו היום פירסה נידה היית (מו). והוא עומד עליהם. שהיה עומד ומשמש עליהם. וכבר היה ר׳ אליעזר ור׳ יהושע ור׳ צדוק מסובין בבית משתה שלבנו שלרבן גמליאל מזג רבן גמליאל את הכוס ונתנו לר׳ אליעזר ולא רצה ליטלו. נתנו לר׳ יהושע וקיבלו אמ׳ לו ר׳ אליעזר מה זה יהושע בדין הוא שאנחנו מסובין ורבן גמליאל ביר׳ עומד ומשמשינו. אמ׳ לו ר׳ יהושע הנה לו וישמש. אברהם גדול העולם שימש מלאכי שרת וכסבור שהן ערביים עובדי ע״ז שנ׳ והוא עומד עליהם. והלא דברים קל וחומר ומה אברהם גדול העולם שימש ערביים גמליאל ביר׳ לא ישמשינו. אמ׳ להם ר׳ צדוק הנחתם כבוד המקום ואתם עוסקין בכבוד בשר ודם מה אם מי שאמ׳ והיה העולם משיב רוחות ומעלה עננים ומוריד הגשם ומגדל צמחים ועורך שלחן לכל אחד ואחד גמליאל ביר׳ לא ישמשינו (מז). ויאכלו. אמ׳ ר׳ תנחום בר נהילאי לעולם אל ישנה אדם ממנהג המדינה שהרי משה עלה למרום ולא אכל לחם שנ׳ ויהי שם עם ה׳ לחם לא אכל ומים לא שתה (שמות ל״ד כ״ח). ומלאכי שרת ירדו למטה ואכלו לחם דכת׳ ויאכלו. אכלו סלקא דעתא אלא נראי כמי שאכלו ושתו (מח). ד״א ויאכלו הראויים לאכילה אכלו שהרי אברהם וישמעאל וענר ואשכל וממרא היו בישיבה עמהן (מט). אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב כל שעשה אברהם למלאכי השרת על ידי שליח עשה הקב״ה לבניו על ידי שליח ואל הבקר רץ אברהם. ורוח נסע מאת ה׳ (במדבר י״א ל״א). ויקח המאה והלב. הנני ממטיר לכם לחם מן השמים (שמות ט״ז ד׳). והוא עומד עליהם. הנני עמד לפניך שם (שמות י״ז ו׳). ואברהם הולך עמם לשלחם. וה׳ הולך לפניהם יומם (שמות י״ג כ״א). יקח נא מעט מים. והכית בצור ויצאו ממנו מים (שמות י״ז ו׳). ופליגא דר׳ חמא בר חנינה דאמ׳ ר׳ חמא בר חנינה וכן תאנא דבי ר׳ ישמעאל בשכר שלוש זכו לשלוש. בשכר חמאה והלב זכו למן. בשכר והוא עומד עליהם זכו לעמוד הענן. בשכר יקח נא מעט מים זכו לבאר (נ). ד״א אמ׳ לו הקב״ה חייך שאני פוֹרֵעָה לבניך במדבר ובארץ ולעתיד לביא. יקח נא מעט מים במדבר הבאר עולה להן בכל מקום. בארץ ארץ נחלי מים (דברים ח׳ ז׳). לעתיד לבוא יצא מים חיים מירושלים (זכריה י״ד ח׳). ורחצו רגליכם. במדבר וארחצך במים (יחזקאל ט״ז ט׳). בארץ ירחצו מים ולא ימותו (שמות ל׳ כ׳). לעתיד לבוא אם רחץ ה׳ צואת בנות ציון (ישעיה ד׳ ד׳). והשענו תחת העץ במדבר פרש ענן למסך (תהלים ק״ה ל״ט). בארץ בסוכות תשבו (ויקרא כ״ג מ״ב). לעתיד לבוא וסוכה תהיה לצל יומם מחורב (ישעיה ד׳ ו׳). ואקחה פת לחם במדבר הנני ממטיר לכם לחם מן השמים (שמות ט״ז ד׳). בארץ ארץ חטה ושערה (דברים ח׳ ח׳). לעתיד לבוא כי

ובכי״מ ורבנן אמרי עוף וכו׳. (מה) עי׳ ב״מ שם ובד״ס שם תקנתי כאן ע״פ כי״ק וכי״ג. ובכי״מ אמר אמימר חסר. ובכי״ק גרים עוד רב אמר וכו׳ בעל כרחן וכו׳ לציקי קדרא וכו׳ עשתה כך בביתה וכו׳ מותיב ראבה וכו׳ רב הושיעה. (מו) עי׳ ב״מ שם פ״ז ע״א. (מז) עי׳ ספרי עקב (ע״ז ע״א) ובמ״ע שם. ובכי״ק שאנו מסובין. (מח) עי׳ ב״מ ובד״ס שם וע״ע ב״ר פמ״ח סי״ד. (מט) צ״ע ובבחיי קצת כעין זה. (נ) עי׳ ב״מ פ״ו ע״ב. ובכי״מ זכה לשלש.

מאספיו יאכלהו (ישעיה ס"ב ט'). ואל הבקר רץ אברהם במדבר קח לך עגל בן בקר (ויקרא ט' ב'). בארץ המאת בקר וחלב צאן (דברים ל"ב י"ד). לעתיד לבוא והיה ביום ההוא יחיה איש עגלה בקר ושתי צאן (ישעיה ז' כ"א). והוא עומד עליהם במדבר וה' הלך לפניהם יומם (שמות י"ג כ"א). בארץ אלהים נצב בעדת אל (תהלים פ"ב א'). לעתיד לבוא ויעבר מלכם לפניהם וה' בראשם (מיכה ב' י"ג). ואומ' כי הולך לפניהם ה' ומאספכם אלהי ישראל (ישעיה נ"ב י"ב) (נא).

ט) **ויאמר אליו איה שרה אשתך.** אמ' רב יהודה ואי תימא ר' יצחק יודעין היו מלאכי השרת היכן היא אלא להגיד צניעותה שלאמינו שרה כדי להבבה על בעלה. ר' יוסי ביר' אומ' כדי לשגר לה כוס שלברכה (נב). מכאן אמרו כוס שלברכה משגרו במתנה לאנשי ביתו. עולא איקלע לבי רב נחמן בתר דכרכו אמ' ליה רב נחמן לא סבר לה מר דנשדר כסא דבירכתא לילְתָא אמ' ליה לישתייה מר. הכי אמ' ר' יוחנן אין פרי בטנה של אשה מתברך אלא בשלאיש שנ' וברך פרי בטנך (דברים ז' י"ג). פרי בטנך ולא פרי בטנה. שמעא ילתא איקפדא ותברא ליה ארבע מאה דַּנֵּי דְּחַמְרָא. אמ' ליה לישדר לה מר כסא אוחרניא שלח לה הכי אמ' ר' יוחנן הני כולהו אַנְבְּגֵי דברכתא הוו שלחא ליה מיהדורי מילי וממרטושי קַלְמֵי (נג). ד"א ויאמרו אלֽיו. תאנא משום ר' יוסי נקוד על אלֽיו לימדה תורה דרך ארץ שישאל אדם באכסניא שלו. והא אמ' שמואל אין משאילין באשה כלל שַׁאנֵי על ידי בעלה (נד). ד"א נקוד על איֽו כשם שאמרו לאברהם איה שרה אשתך כך אמרו לשרה איה אברהם (נה).

י) **ויאמר שוב אשוב אליך.** זה מיכאל שבא לבשר את אמינו שרה שכבר נתבשר אברהם אבינו בפני עצמו (נו). כ ע ת ח י ה. זבדי בן לוי אומ' מלמ' ששרט לו שרט על הכותל ואמ' לו לכשתגיע השמש למקום הזה תתעבר ולכשתגיע למקום האחר תוליד (נז). ו ש ר ה ש ו מ ע ת פ ת ח ה א ה ל ו ה ו א א ח ר י ו. האהל אחריו (נח).

יא) **ואברהם ושרה זקנים.** מגיד הכת' שבחן ויישובן זה עם זה שאלו היה הוא בחור והיא זקינה הוא היה מתנפל עליה והיא אין מתנפלת עליו ואלו הוא היה זקן והיא בחורה היתה היא מתנפלת עליו והוא אין מתנפל עליה וכיון שהן שוין בזקנה הרי יישובן נאה ומשובח (נט). ועליהן הכת' אומ' עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו (תהלים צ"ב ט"ו). שהחזיר הקב"ה זקנותן לילדותן והעלו ניבין כקטנים (ס). דשנים ורעננים יהיו שהיה מטביעין יוצא מסוף העולם ועד סופו ועליו צורת זקן וזקינה מצד אחד ובחור ובתולה מצד אחד (סא). ח ד ל ל ה י ו ת ל ש ר ה א ו ר ח כ נ ש י ם. מגיד הכת' שכיון שנפסקו דמים פסקו בנים. הרא היא דכת' אשתך כגפן פוריה (תהלים קכ"ח ג'). תמן תנינן. נשים בבתולים כגפנים. יש גפן שיינה אדום. ויש גפן שיינה שחור. ויש גפן שיינה מרובה. ויש גפן שיינה ממועט. ר' יודה אומ' כל גפן יש בה יין ושאין בה יין דורקטי שמה. מאי דורקטי דור קטוע. כלומ' שאין לה זרע. תאני ר' חייא כשם שהשאור יפה לעיסה כך דמים יפים לאשה. ותאנא משום ר' מאיר כל אשה שדמיה מרובין בניה מרובין (סב).

(נא) עי' ב"ר פמ"ח ס"י ובנ"ש ע"ש. (נב) עי' ב"מ פ"ז ע"א. ובכי"ק ר' יוסי בר חנינה אומר לשגר וכו'. (נג) עי' ברכות נ"א ע"ב ובד"ס שם. יבכי"ק לְאִילַתָּא וכן גרים שם אוחרינא אנבגי וג"כ מהדורי מילי. (נד) עי' ב"מ שם (נה) עי' ב"ר פמ"ח ס"ט. (נו) עי' ב"מ פ"ו ע"ב וב"ר ס"נ ס"ב. (נז) עי' תנחומא וירא סי"ג ופסיקתא רבתי כ"ד ע"ב ובנ"ש. (נח) צ"ע ועי' מפרשים על התורה ובפרט ברד"ק כאן. (נט) צ"ע ועי' אדר"נ נו"א פכ"ג ובהערות שם. (ס) עי' קצת מזה במדרש תהלים מזמור צ"ב במאמר ר' יהושע בן קרחה שם העלה ניבין וע"ע ביאור הרא"ם שם וע"ע ב"ר פס"א ס"ב ובפירוש מהרז"ו שם.' (סא) עי' ב"ר פל"ט סי"א וב"ק צ"ז ע"ב ובכי"ק מְטַבְעָן (סב) עי' נדה ס"ד ע"ב ומדרש שמואל פ"ב. וע"ע במשנה קאמברידגע סוף פ"ט דנדה.

יב) **ותצחק שרה בקרבה לאמר.** ברוך חכם הרזים דהוא גלי עמיקתא וידע מא בחשוכא (דניאל ב׳ כ״ב). שכן הוא אומ׳ ותצחק שרה בקרבה מאי בקרבה בלבה צחקה ולא הוציאה בפיה (סג). ומה אמרה **אחרי בלתי היתה לי עדנה.** אמ׳ רב חסדא אחר שנתבלה הבשר ורבו הקמטים נתעדן הבשר ונתפשטו הקמטים וחזר יופי למקומו (סד). ד״א היתה לי עדנה אמרה כל זמן שהאשה ילדה יש לה תכשיטין ואני אחרי בלתי היתה לי עדנה תכשיטין שנ׳ ואעדך עדיי (יחזקאל ט״ז י״א). כל זמן שהאשה ילדה יש לה וסתות ואני אחרי בלתי היתה לי עידונין (סה). **ואדני זקן.** וכת׳ ואני זקנתי תאנא דבי ר׳ ישמעאל גדול שלום שבין אדם לאשתו שאפלו הקב״ה שינה בו שנ׳ ואני זקנתי. תניא גדול הוא השלום שבין איש לאשתו שהרי כיסה הכת׳ דברים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו שכן מצינו כשנגלה המלאך על אשת מנוח מהוא אומ׳ לה הנה נא את עקרה ולא ילדת (שופטים י״ג ג׳). וכשהוא אומ׳ למנוח אינו אומ׳ לו הנה אשתך עקרה. אלא מכל אשר אמרתי אל האשה תשמר (שם שם י״ד). דבי ר׳ ישמעאל תאני גדול הוא השלום שבין איש לאשתו שהרי אמ׳ הקב״ה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו (סו). אמר רבן שמעון בן גמליאל כל המשים שלום בביתו מעלה עליו הכת׳ כאלו משים שלום בישראל בין כל אחד ואחד וכל המטיל קנאה ותחרות בתוך ביתו כאלו מטיל קנאה ותחרות בישראל בין כל אחד ואחד (סז).

יג) **ויאמר ה׳ אל אברהם למה זה צחקה שרה.** מפני מה מיחה הכת׳ בשרה ולא מיחה באברהם שנ׳ ויפל אברהם על פניו ויצחק (י״ז י״ז). אלא ללמדך ששנים שעשו דבר שלא כהוגן והיה אחד מהן גדול ואחד קטן אין ממחין אלא בקטן והגדול מרגיש מאיליו (סח).

טו) **ותכחש שרה.** מכאן אמרו כל הנשים כחשניות ושרה מעידה בכך שנ׳ ותכחש שרה (סט). **ויאמר לא כי צחקת.** תאני דבי ר׳ חגאי אמהות נביאות הן דכת׳ ויאמר כי צחקת (ע).

טז) **ויקומו משם האנשים.** כת׳ ויקומו משם האנשים וכת׳ ויבאו שני המלאכים סדמה בערב. אלא אמ׳ רב עד שלא עשו שליחותן נקראו אנשים. ומשעשו שליחותן נקראו מלאכים (עא). **ואברהם הלך עמם לשלחם.** מגיד הכת׳ מדתו שלאברהם אבינו שהיה מאכיל עוברי דרכים ומשקה אותן ומלווה אותן (עב). תאנא גדולה הכנסת אורחין מהקבלת פני שכינה ולוויָן יתר מהכנסתן. אמרו חכמים כל מי שאינו מלווה כאלו שופך דמים (עג). תנו רבנן כמה שיעור הלוייה. הרב לתלמיד עד עיבורה שלעיר. ואדם לחבירו עד תחום השבת. תלמיד לרב עד פרסה. ואם היה רבו מובהק עד שלוש פרסאות. רב מרדכי אלוייה לרב שימי בר אשי מפום נהרא ועד צניאתא דבבל. רב כהנא אלוייה לרב אשי מנרוניא ועד ביקיפי. ואמרי לה עד דירא. אמ׳ ר׳ יוחנן משום ר׳ מאיר כל מי שאינו מלווה ומתלווה כאלו שופך דמים. וכל המלווה את חבירו ארבע אמות בעיר יש לו שכר מרובה. אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי המהלך בדרך ואין עמו לוייה יעסוק בתורה שנ׳ כי לוית חן הם לראשך (משלי א׳ ט׳) (עד). ואמור רבנן אם ראית צדיק יוצא לדרך הקדם וצא

(סג) עי׳ לקה טוב על פסוק זה וכן בראב״ע. (סד) עי׳ ב״מ פ״ז ע״א. (סה) עי׳ ב״ר פמ״ט ס״ז. (סו) ספרי נשא י״ב ע״ב וויקרא רבה פ״ט ס״ט וב״ר פמ״ח סי״ח ובנ״ש ובפרק השלום ובנ״ש בכמה מקומות. (סז) עי׳ אדר״נ נו״א פכ״ח. (סח) צ״ע ועי׳ בחזקוני ע״ש. (סט) עי׳ בילקוט מה שמביא שם בשם הילמדנו. (ע) עי׳ ב״ר פמ״ד ס״ט. וע״ע ירושלמי סוטה כ״א ע״ב במאמר ר׳ בירו. (עא) עי׳ ב״ר פ״נ ס״ב ע״ש. (עב) עי׳ רמב״ם פי״ד מהלכות אבל ה״ב. (עג) עי׳ שבת קכ״ז ע״א ורמב״ם שם. (עד) עי׳ סוטה מ״ו ע״ב ברכות ל״א ע״א ובד״ס שם וברמב״ם שם ה״ג

עמו מפני שמלאכי רחמים מלוין אותו שנ׳ כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך (תהלים צ״א י״א) (עה).

יז) **וה׳ אמר המכסה.** כיון שבישרו ביצחק התחיל מגיד לו מעשה סדום אמ׳ הקב״ה דבר גדול אני עושה בעולמי ואיני מגיד לאברהם אוהבי (עו). המכסה אני מאברהם אשר אני עושה. ואברהם היו יהיה לגוי. פתח בשבחו תחלה לימדתך התורה דרך ארץ שהרוצה לדבר עם חבירו דברים שלגנאי בתחלה פותח לו בדברי שבח ואחר כך מתחיל גנאי שכך הקב״ה פתח בשבחו שלאברהם תחלה שנ׳ ואברהם היו יהיה ולבסוף הגיד לו מעשה סדום שנ׳ ויאמר ה׳ זעקת סדם ועמרה (עז). וה׳ אמר המכסה אני מאברהם. אמ׳ ליה רב המנונא לההוא מרבנן דהוה מסדר אַגָדְתָא קמיה אמ׳ ליה מנא הא מילתא דאמור רבנן זכר צדיק לברכה. אמ׳ ליה דהא כת׳ זכר צדיק לברכה (משלי י׳ ז׳). מדאורייתא מני לן דכת׳ וה׳ אמ׳ המכסה אני מאברהם. ואברהם היו יהיה לגוי גדול. ומנא הא מילתא דאמור רבנן ושם רשעים ירקב דהא כת׳ ושם רשעים ירקב (משלי שם) מדאורייתא מני לן דכת׳ ויאהל עד סדום ואנשי סדום רעים וחטאים (י״ג י״ב). ואמ׳ ר׳ אלעזר מברכתן שלצדיקים אתה למד קללה לרשעים דכת׳ כי ידעתיו למען. וג׳ ויאמר ה׳ זעקת סדם ועמרה. ומקללתן שלרשעים אתה למד ברכה לצדיקים דכת׳ ואנשי סדם רעים וה׳ אמר אל אברם אחרי הפרד מלוט וג׳ (שם שם) (עח).

יח) **ואברהם היו יהיה.** הבטיח הקב״ה לעולמו שאינו פוחת משלושים צדיקים מנין יהיה. מאן דאמ׳ המשה עשר לשעבר (עט). והם שנים עשר נשיאים ומשה ואהרן ומרים. והמשה עשר לעתיד לבוא והן שבעה רועים ושמונה נסיכים ועליהם הכת׳ אומ׳ וישקלו את שכרי שלשים כסף (זכריה י״א י״ב) (פ). ר׳ חזקיא בשם ר׳ ירמיה אומ׳ כך היה ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ נשבע הקב״ה לאברהם אבינו שאינו פוחת עולמו משלשים צדיקים מנין יהיה. אם תלתין אינון אנא וברי מנהון. ואם תרי אנון אנא וברי אנון. ואם חד הוא אנא הוא (פא). אמ׳ ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יהוצדק אין העולם פחות מארבעים והמשה צדיקים וכן הוא אומ׳ ואכריה לי בחמשה עשר כסף וחומר שעורים ולתך שעורים (הושע ג׳ ב׳). אמ׳ ר׳ יוחנן אין כירה אלא לשון מבירה וכן הוא אומ׳ בקברי כריתי לי (נ׳ ה׳). בחמשה עשר כסף זה המשה עשר בניסן. ואין כסף אלא צדיקים וכן הוא אומ׳ צרור הכסף לקח בידו (משלי ז׳ כ׳). וחומר שעורים ולתך שעורים. הומר שלשים ולתך חצי הומר אלו ארבעים וחמשה צדיקים שהעולם מתקיים עליהן ואיני יודיע אם שלשים כאן והמשה עשר בארץ ישראל אם שלשים בארץ ישראל והמשה עשר כאן כשהוא אומ׳ ואקחה את שלשים הכסף ואשלך אתו בבית ה׳ אל היוצר אדר היקר (זכריה י״א י״ג). הוי שלשים בארץ ישראל והמשה עשר כאן. אמ׳ אַבַּיֵי וְרוּבֵּיהּ מִשְׁתַּכְּחֵי בְּבְנֵישְׁתָא דתיתֵי אֶפִּתָא. ואומר אליהם אם טוב בעיניכם הבו שכרי אם לא הדלו וישקלו את שכרי שלשים כסף (שם שם). אמ׳ רב יהודה אלו שלשים צדיקי אומות העולם שאומות העולם מתקיימין עלידן. עולא אמ׳ אלו שלשים מצוות שקיבלו עליהן בני נח ואין מקיימין מהן אלא שלש. אחת שאין כותבין כתובה לזכרים. ואחת שאין שוקלין בשר מת בַּמַּקּוּלִין. ואחת שמכבדין את התורה (פב). ד״א וישקלו שכרי שלשים כסף אלו שלשים קדושות מלילי שבת ללילי שבת שכן הוא אומ׳ השליכהו אל היוצר אדר היקר (שם). זה הדר שבחו שלהקב״ה (פג).

וה״ד ובכי״ק ועד ציניאתא וכן גרים חבירו אפילו ד׳ אמות בעיר. (עה) עי׳ תנחומא וישלח ס״ח. (עו) עי׳ פדר״א פכ״ה. (עז) עי׳ פדר״א שם. (עח) עי׳ יומא ל״ח ע״ב ובד״ס שם. (עט) עי׳ תנחומא סוף סי״ג וב״ר פמ״ט ס״ג ובנ״ש. (פ) צ״ע ועי׳ חולין צ״ב ע״א וירושלמי ע״ז מ׳ ע״ג הדרש על כתוב זה בזכריה וסוכה נ״ב ע״ב ובמ״ר פי״ד ס״א ובנ״ש בעני ז׳ רועים וכו׳. (פא) עי׳ פסיקתא דר״כ ס״ח ובנ״ש. (פב) עי׳ חולין צ״ב ע״א. (פג) צ״ע.

יט) **כי ידעתיו למען אשר יצוה.** אשריהן שלצדיקים לא דיין שהן עושין אלא שהן מצוין אחרים לעשות שנ׳ כי ידעתיו למען אשר יצוה. ואוי להן לרשעים לא דיין שאינן עושין אלא שהן מכשילין אחרים מלעשות שנ׳ כי לא יישנו אם לא ירעו ונגזלה שנתם אם לא יכשילו (משלי ד׳ ט״ז) (פד). ושמרו דרך ה׳. אלו מדות טובות שבכל דעה ודעה וכן הוא אומ׳ הודיעני נא את דרכיך ואדעך (שמות ל״ג י״ג). ואומ׳ אני אעביר כל טובי על פניך (שם ל״ג י״ט). לפי שכל אחד ואחד מבני אדם יש לו דעות רחוקות משונות זו מזו ויש בין כל דעה ודעה דיעות בינוניות ממוצעות והן הנקראין הדרך הישרה ומצווין אנו ללכת בהן שנ׳ ושמרו דרך ה׳ ואומ׳ והלכת בדרכיו (דברים כ״ח ט׳). אמרו הכמים מהוא הנון אף אתה היה חנון מה הוא רחום אף אתה היה רחום מהוא צדיק אף אתה היה צדיק מהוא קדוש אף אתה היה קדוש. אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי כל הַשָּׂם דְּרָכָיו זוכה ורואה בישועתו שלהקב״ה שנ׳ ושם דרך אראנו בישע אלהים (תהלים נ׳ כ״ג). אל תקרא ושם אלא ושׂם מכאן שחייב אדם לשער דעותיו בכל יום עד שיהיה עומד בדרך האמצעית כל ימיו והרוצה להחמיר על עצמו ויטה לאחד מן הצדדין הרי זה משובח וזה הוא לפנים משורת הדין (פה). **לעשות צדקה ומשפט.** איזה משפט שיש עמו צדקה הוי אומ׳ זה ביצוע מכאן אמרו הפשרה עָלָּת מְדִינָא שנ׳ צדקה ומשפט (פו). **למען הביא ה׳ על אברהם את אשר דבר עליו.** זה החסד שנ׳ תתן אמת ליעקב חסד לאברהם (מיכה ז׳ כ׳). ר׳ יעקב אומ׳ מצינו בתורה ובנביאים ובכתובים כשהקב״ה מזכיר את המשפט סומך לו את החסד מכאן ואת הצדקה מיכאן וכל כך למה מפני שהוא קשה. בתורה מנין שנ׳ כי ידעתיו למען אשר יצוה וג׳ לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה׳ על אברהם את אשר דבר עליו זה החסד. בנביאים מנין שנ׳ כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי כי אני ה׳ עשה חסד ומשפט וצדקה בארץ (ירמיה ט׳ כ״ג). בכתובים מנין שנ׳ צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך (תהלים פ״ט ט״ו) (פז). ד״א ושמרו דרך ה׳ לעשות צדקה ומשפט. דרך ה׳ זו גמילות חסדים. צדקה כמשמעה. ומשפט אלו הדינין. מכאן אמרו גמילות חסדים גדולה מן הצדקה וצדקה גדולה מן הדין (פח). תנו רבנן בוא וראה כמה גדולה גמילות הסדים מן הצדקה שהצדקה נוהגת בחיים וגמילות הסדים בין בחיים בין במתים. וכן הוא אומ׳ בבעז ברוך הוא לה׳ אשר לא עזב חסדו את החיים ואת המתים (רות ב׳ כ׳). הצדקה לעניים. גמילות חסדים לעניים ולעשירים שנ׳ ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל (שמואל א׳ ט״ו ו׳). הצדקה בממון. וגמילות חסדים בגוף ובממון. אמ׳ ר׳ יוחנן אין אנו יודעין איזה חביב אי גמילות חסדים אי צדקה אלא ממה שכת׳ וחסד ה׳ מעולם ועד עולם על יראיו וצדקתו לבני בנים (תהלים ק״ג י״ז). הדא היא שגמילות חסדים גדולה מן הצדקה (פט). והלא עולם מתחלתו לא נברא אלא בגמילות חסדים שנ׳ עולם חסד יבנה (תהלים פ״ט ג׳) (צ). תמן תנינן על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות החסדים. ותנן אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והביכורים והריאיון וגמילות הסדים. ואוקמוה רבנן בגופו אבל בממונו יש לו שיעור דתניא באושא התקינו כל המבזבז אל יבזבז יתר מחמיש (צא). תניא שלש כתות יושבות בצלו שלהקב״ה כת גומלי חסדים כת עושי אמונה כת בעלי תורה. כת גומלי חסדים דכת׳ מה יקר חסדך אלהים בצל כנפיך יחסיון (תהלים ל״ו ח׳). כת בעלי אמונה דכת׳ עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי (תהלים ק״א ו׳). כת בעלי

(פד) צ״ע. (פה) עי׳ רמב״ם פ״א מהלכות דעות מהלכה ד׳ עד סוף הפרק ומו״ק ה׳ ע״א. (פו) צ״ע ועי׳ סנהדרין ו׳ ע״ב ותנחומא משפטים ס״ה. (פז) צ״ע ומביא מדרש זה בפרק הדינין בראשית חכמה. (פח) צ״ע ועי׳ ב״ק ק׳ ע״א בענין דרשת דרך. וע״ע כתובות ח׳ ע״ב. (פט) עי׳ ירושלמי פאה ט״ו ע״ב וע״ג. (צ) עי׳ אדר״נ נו״א פ״ד. (צא) עי׳ ירושלמי שם.

תורה דכת׳ ליושבים לפני ה׳ יהיה סחורה לאכול לשבעה ולמכסה עתיק (ישעיה כ״ג י״ח) (צב). תנו רבנן פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי מהלך בירושלם והיה ר׳ יהושע מהלך אחריו ראו בית המקדש חרב אמ׳ אוי לנו על חרבן הבית שהיו מתכפרין בו עונותינו. אמ׳ לו בני אל ירע לך יש לנו כפרה אחרת כמותה ואיזו זו גמילות חסדים דכת׳ כי חסד חפצתי ולא זבח (הושע ו׳ ו׳). וכן מצינו בדניאל שהיה מתעסק בגמילות חסדים כל ימיו מה נאמ׳ בו אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבינך (דניאל ו׳ י״ז). ומה הן גמילות חסדים שלדניאל אם תאמ׳ בעולה ומנחה וכי יש עבודה בבבל והא כת׳ השמר לך פן תעלה עלתיך (דברים י״ב י״ג). אלא מה הן גמילות הסדים שלדניאל שהיה מתקן את הכלה ומלווה את המת ונותן פרוטה לעני (צג).

כ) **ויאמר ה׳ זעקת סדם ועמרה.** התחיל להודיע מעשה סדום ושכבר נגמר דינם. אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ לוי משל למה הדבר דומה למלך שהיה לו כרם ונתנו לאוהבו במתנה לימים נצרך המלך לקוץ מתוכו חמשה אילני סְרָק, אמ׳ המלך אם אני קוצץ ואיני נמלך באוהבי הוא אומ׳ לא נתנו לי במתנה אלא משחק היה בי מה עשה התחיל נמלך בו. כך אמ׳ הקב״ה כל העולם נתתיו לאברהם שנ׳ ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ (י״ד י״ט). עכשיו אם אין אני מודיע אינו מאמין שהקניתיו את העולם אלא הריני מודיעו ואחר כך אפרע מהן שנ׳ ויאמר ה׳ זעקת סדם ועמרה (צד). ארדה נא ואראה. מהוא ארדה נא אמ׳ הקב״ה דקדקתי ונסתכלתי במעשיהן ובתולדות הבאות אחריהן אולי אמצא בהן צדיק שאתלה להן בזכותו ולא מצאתי בהן (צה). הכצעקתה הבאה כן על צעקתם הבאה אלי ואין צריך לומ׳ מעשיהן (צו).

כא) **ויאמר ה׳ זעקת סדום ועמרה כי רבה וג׳ ארדה נא ואראה.** עליהם הכת׳ אומ׳ לשחוק אמרתי מהולל (קהלת ב׳ ב׳). כמה מעורבב הוא השחוק ששחקה מדת הדין על הסדומיין מה נאמ׳ בהן ארץ ממנה יצא להם מקום ספיר אבניה ועפרות זהב לו (איוב כ״ח ה׳ ו׳). הולך אצל גַּנָּן ואומ׳ לו תן לי באיסור ירק כשהוא מְשַׁגְּשְׁגוֹ היה זהב יוצא מעפרו לקיים ועפרות זהב לו נתיב לא ידעו עיט לא הדריכוהו בני שחץ (שם כ״ח ז׳) (צז). תאנא לא נתגאו אנשי סדום אלא בשביל טובה שנתן להם הקב״ה שנ׳ הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת לחם ושלות השקט ויד עני ואביון לא החזיקה (יחזקאל ט״ז מ״ט). אמרו הואיל ולחם יוצא מארצינו ועפרות זהב בארצינו. כלום אנו צריכין לעוברי דרכים. אינן באין עלינו אלא להסרינו. בואו ונשכח תורת רגל מארצינו מאי הוו עבדי משגרי בי כנשות מיא מלברא דמן ארעהון עד דאורחי משתבשין ודחמי לא ידע להיכא אזיל הינו דכת׳ פרץ נחל מעם גר הנשכחים מני רגל (איוב כ״ח ד׳). אמרו הואיל ולחם נמצא בארצינו בואו ונעשה עיצה שלא יעבור עוף השמים על ארצינו. והיכי עבדי פרסו מצדן עילאוי ארעהון כולה מלעיל עד דהוו עופיא מצטיידין. וקטלו להו במצאדאתא היך דכת׳ נתיב לא ידעו עיט ולא שזפו עין איה (שם שם). זה בר הודיא שצופה מאכלו מתוך שמונה עשר מיל. אף חיה ובהמה נהרגו בה הדא היא לא הדריכוהו בני שחץ (צח). דרש ראבא מאי דכת׳ עד אנה תהותתו על איש תרצחו כלכם כקיר נטוי גדר הדחויה (תהלים ס״ב ד׳). מלמ׳ שהיו נותנין עיניהן בבעלי ממון ואוכלין ושותין עמהן ונישאין ונותנין עמהן והוו אזלי מותבי ליה תותי כותלא בישא והד יתיב משתעי בהדיה והד הפך גִידָּא ושדי עילאויה

(צב) צ״ע ועי׳ פסחים נ״ג ע״ב וירושלמי סוטה כ״א ע״ד בענין הצל של בעלי תורה וע״ע פסיקתא דר״כ קכ״ד ובנ״ש בענין צלם של בעלי צדקה וע״א אדר״נ פל״ב בענין ג׳ כתים ובנ״ש וצ״ע. (צג) עי׳ אדר״נ נ״א פ״ד ובנ״ש. (צד) עי׳ תנחומא וירא ס״ח ותנחומא מהרש״ב ח״א מ״ה ע״א וע״ע ב״ר פמ״ט ס״ב. (צה) צ״ע. (צו) צ״ע. (צז) עי׳ קהלת רבה פ״ב ובנ״ש והלשון מסכים יותר עם ויקרא רבא פ״ד ס״א וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״ג ע״ב ובנ״ש וילקוט איוב רמז תתקט״ו ע״ש. (צח) עי׳ סנהדרין ק״ט ע״א בעיקר הענין וע״ע ויקרא רבה פ״ה ס״ב בענין העוף בר הדיא ובערוך ערך זה

ושקלי מא דאיכא עליה וממוניה. דרש ראבא מאי דכת' חתר בחשך בתים וג' (איוב כ"ד ט"ז). מלמ' שהיו מפקידין פקדון אצל בעלי ממון עד שמגלה להן מטמוניו והוו אזלי שקלו שִׁישָׁא דְמִשְׁחָא דְאַפַּרְסְמָא בהדיה ואתו בליליא התם ארוח ריחא דאפרסמא ככלבא ואַדְרֵי פרוסתקיה הינו דכת' ישובו לערב יהמו בכלב ויסובבו עיר (תהלים נ"ט ט"ו). דרשה רב יוסף בציפורי איתחור ההוא ליליא תלת מאה מחתראתא בציפורי. אתו עליה וקא באעי לצעוריה אמ' מי הוה ידענא דאית בכון גנאבי. כי נח נפשיה דרב יוסף לא עסקו ביה. נטף תלת טיפי דמא משמיא שפאעו ניראַבֵי דצפורי דמא (צט). דריש ראבא גבולות יסיגו (איוב כ"ד ב') שהסיגו גבולו שלעולם ואוקמו עליהו שיתה דיאני שַׁקְרַאי וְשַׁקְרַאי זַיפַאי וּמַצְלֵי דִין אַפִּשְׁקָך בַּפִּשְׁקָך (ק). אמר רבא דינא דלא דינא דְאִינִי בְגָלְהָ. דאית ליה תורא לירעי חד יומא דלית ליה תורא לירעי תרי יומא. אזל יתמא בר ארמלתא יַשְׁבִינְהִי לתורי. אזל אבריז במאתא תורי אשתכבו להו. דאית ליד תורא לישקול חד משכא. דלית ליה תורא לפישוט תרי משכי. אמרו ליה מאי האי אמ' להו סוף דינא כתחלת דינא (קא). דעבר במַעְבָרא ליתן חד זוזא. דעבר בימא ליתן תרין. דיראמי לִיבְנֵי אתא כל חד שקיל הדא ואמ' ליה אנא חד שקלי. דראמי תומי אתא כל חד שקיל הדא ואמ' ליה אנא חד שקילי. מן דהוה פסיק לה לְגְנִיבְתָא דחמארא דחבריה או אִנְּתֵיה אמרי יהבנה ליה עד דְקַדְחָא. דמחי ליה לאנתתא דחבריה וּמַפְּלָא אמרי אמרי יהבהנה ליה דליעברינה לך. דפדע ליה לחבריה אמרי ליה הב אגרי דאפיק מינך דמא בישא. גוברא

דהוה נְקִיט אוּשְׁפִּיזָא התם אית להו תְּרֵי פִּירִיֵי חַד זִיט וחד אריך דזיט מגנו ליה באריכתא ומתחי ליה עד דהוה מיית. דאריך מגנו ליה בזיטא וגיזי מניה. אליעזר עבד אברהם הוה מסיק ביה בההוא גוברא זוזי אתא נקוט אושפיזא התם אמרי ליה גְנֵי אַפִּירְיָא אמ' אמ' להו נדרא נדרי מיומא דשכבא שרה לא גנינאי אפוריא. למחר קא משתעי בהדיה אמ' ליה הב לי זוזאי שָׁקָא גִידָא מהייה ארישיה אמ' ליה תא ניזיל קומי דיינא אזל קומי דיאנא אמ' ליה לא מיסתך דלא יהבת ליה אגריה דאפיק מינך דביש בך אלא אמרת ליה הב לי זוזאי. שקל אליעזר גודא מהא ביה בְּדַיָּנָא תריי. אמ' ליה אגריה דאפיק מנאי הב ליה. וְאִידַךְ דְפַשׁ זֵי הב לי. ועניא די הוה מיקלע להתם כל גוברא יהיב ליה דינארא וכתיב שמיה עליה ורפתא לא הוה ממטין ליה כי הוה מאיית אתא כל חד וחד שקליה לדינאריה. אִינְּה חד מישך לא הוה קא מאיית הוה איכא ההיא רִיבִיתָא כי הוה אזלא לממלי מיא הוה שקלא ליה אִיכְּצָא בְּחִיצְבָא ויהבא ליה ואכל. לסוף כי הוה תלת יומי אשכחיה אמרו ליה למא לית את מאיית מאי שנא. סוף קא מצעיי ליה אמ' להו ריביתא פלוניתא יהבא לי ואכלי סוף אזלי ואיתיוהא ואשכחו ריפתא בהצבה אשלחוהא ערומא ושטרוהא דובשא וזקפוהא עילאוי שירא אתו זיבורי אכלי מינה. אמרי הכי נעביד למן דמאכייל עניא. ההוא עניא המנון. צווח מר עלמא דעני לעניי. אמ' רב יהודה אמ' רב על עסקי ריביה אמ' הקב"ה ארדה נא ואראה הכצעקתה כצעקתה היא לא כצעקתו (קב). ד"א ארדה נא ואראה הכצעקתה. מלמ' שנתן להן הקב"ה אַרְכָּא ואמ' אם כצעקתם הבאה אלי מקודם עשו היום הזה

ובכי"ק ועפרות זהב בארצינו וכו' להיכא אזיל וכו' עופייא מצטיידון. (צט) עי' סנהדרין ובד"ס שם ובכי"מ אתו עליה ג נ ו ב י. (ק) צ"ע ועי' סנהדרין שם ע"ב וב"ס ובתנחומא מהרש"ב ח"א כ"ד ובנ"ש ע"ב מקרא זה נדרש אדור המבול ע"ש. (קא) עי' נדה ס"ט ע"א ונדה שם. (קב) עי' סנהדרין ובד"ס ובמפרשים שם. ובכי"ק דמחי לי לאנתתיה דחבריה אמרי י ה ב י ה נ ה לי דליעברנה לך וכו' דהוי מאית וכו' מגנו ליה ב ז ו ט א גני א"ל נידרא נדרי נדרא וכו' אפודיא. לימחר וכו' ניזיל קומי דיאנא אזל קומי דיגאי אמר לא מחא ביה בדיאנא תרי (בכתי"ג תרתי) וכו, הוה איכא ה א י י רובתא וכו' א"ל רובתא פלניתא יהבא וכו' ואתיוה וכו' בחיצבא אשלחוה (השין בפתח) ושטרוה דובשא וזקפוהוכו' אתא זיבורא אכלי וכו' ובכתי"ב ורפתא לא הוו ממטון וגם ליתא שם מלת חמנון בסוף המאמר. ועי"ע חזקוני לבראשית י"ט כ"ה שגם לפניו היתה אגירסא מיומא דמיתת ש ר ה.

הרי גזר דינם נחתם. ואם לאו ואם אינן עומדין ברשען היום. ארעה. אגלה להן מדת הדין כדי שידעו שיש דין (קג).

כב) **ויפנו משם האנשים וילכו סדמה ואברהם עודנו עמד לפני ה׳.** אין ראוי למקרא לומ׳ אלא וה׳ עודנו עומד לפני אברהם. שכן תחלת הענין אל נא תעבור מעל עבדך. אלא אמ׳ ר׳ סימון תיקון סופרים זו שכינה היתה ממתנת לאברהם (קד).

כג) **ויגש אברהם.** אין גישה אלא תפלה (קה). **ויאמר האף תספה.** התחיל מבקש ומתחנן על לוט בן אחיו ואמ׳ לפניו רבון העולמים כמות רשע ימות צדיק האף תספה צדיק עם רשע. אמ׳ לו ועל צדיק אחד אסלה לסדום ולכל הטאתיה. התחיל אברהם אומ׳ אולי יש המשים צדיקים. אמ׳ לו אם אמצא בסדום המשים צדיקים אני סולה להם. מכאן אמרו אם יש המשים צדיקים בעולם בצדקתם העולם עומד. התחיל מבקש ומתחנן עד שבא לעשרה. מכאן אמרו אם יש עשרה צדיקים במקום בצדקתם המקום עומד שנ׳ לא אשחית בעבור העשרה (קו).

כה) **חללה לך מעשת כדבר הזה.** זהש״ה אהבת צדק ותשנא רע (תהל״ם מ״ה ח׳). ר׳ עזריה בשם ר׳ אהא פתר קרייה באברהם אבינו. את מוצא שלא הביא הקב״ה פורענות על הסדומיין אמ׳ אברהם לפני הקב״ה רבונו שלעולם נשבעת שאין אתה מביא מבול לעולם שנ׳ כימי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבר מי נח עוד על הארץ (ישעיה נ״ד ט׳). מבול שלמים אין אתה מביא מבול שלאש אתה מביא. מה אתה מערים על השבועה הלילה לך מעשות כדבר הזה. **השופט כל הארץ לא יעשה משפט.** אמ׳ ר׳ לוי אם משפט אתה מבקש אין עולם. ואם עולם את מבקש אין משפט מה את מְצַיֵּיר חַבְלָא בתרין רֵישַׁיֵי. באעי את עלמא ובעית דינא דקושטא אם לית את מַתִּיר צִיב חַד לית עלמא יכיל קאיים. אמ׳ לו הקב״ה אהבת צדק אהבת לצדק את בריותי. ותשנא רשע ששנאת להייבן. על כן משחך אלהים אלהיך שמן ששון מהבירך. מהוא מהבירך אמ׳ לו הקב״ה מנח ועד אצלך לא דברתי עם אחד מהן אלא עמך אני מדבר תהלה הדא היא דכת׳ אחר הדברים האלה היה דבר ה׳ אל אברהם (קז). ד״א השופט כל הארץ לא יעשה משפט אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ סימון בשר ודם תולין לו אַנְקְלֵיטֵי מִדוּכּוּס לאפרכוס מֵאֶפַּרְכוּס לְאַסְטְרִילִיטוּס ואת בשביל שאין לך מי יתלה לך אנקלוטי לא תעשה משפט (קח).

כז) **ואנכי עפר ועפר.** אמ׳ רבא בשכר שאמ׳ אברהם ואנכי עפר ואפר זכו בניו לשתי מצוות אפר פרה ועפר סוטה. והא איכא נמי עפר כסוי. הַכְשֵׁר מצוה איכא הנאה לֵיכָּא (קט). ד״א עפר ואמר בוא וראה כמה היא ענותנותו שלאברהם אבינו שהרי הבטיהו הקב״ה בכל העולם והוא אומר ואנכי עפר ואפר הינו דתנן כל מי שיש בו שלשה דברים הללו הרי זה מתלמידיו שלאברהם וכל מי שאין בו שלשה דברים הללו הרי זה מתלמידיו שלבלעם. תלמידיו שלאברהם עין טובה ונפש שפלה ורוח נמוכה. אבל תלמידיו שלבלעם עין רעה ונפש רהבה ורוח גבוהה. מה בין תלמידיו שלאברהם לתלמידיו שלבלעם. תלמידיו שלבלעם יורדין לגיהנם ונוהלין באר שחת שנ׳ ואתה אלהים תורידם לבאר שחת (תהלים נ״ה כ״ד). אבל תלמידיו שלאברהם יורשין גן עדן שנ׳ להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא (משלי ח׳ כ״א) (קי).

לג) **וילך ה׳ כאשר כלה.** דברה תורה

(קג) עי׳ ב״ר פמ״ט ס״ו וע״ע מכילתא ל״ח ע״ב הלשון שם שהארכת להם וכו׳. (קד) עי׳ ב״ר שם ס״ז ובנ״ש. (קה) עי׳ ב״ר שם ס״ח. (קו) עי׳ פדר״א פכ״ה. ובכתי״א רבש״ע במקום רבון העולמים. (קז) עי׳ ב״ר פל״ט ס״ו ופמ״ט ס״ט ובנ״ש ובפרט בפסיקתא דר״כ קל״ט ע״א. ובכתי״ב בתרין רישין ובבי״ק ובאעי את דינא וכו׳. (קח) עי׳ ב״ר פמ״ט שם. וע״ע ערוך ערך אנקליטון ובבי״ק לאסטרטוליטוס. (קט) עי׳ סוטה י״ז ע״א ובנ״ש. (קי) עי׳ אבות פ״ה מ״ט.

כלשון בני אדם כינה הכת' הדיבור עם הנביאים בירידה שאינן כדאי. וכינה סילוק הנבואה בעלייה והליכה לכך נאמ' וילך ה' (קיא). **ואברהם שב למקומו.** מגיד הכת' שכל הנביאים כשהנבואה מסתלקת מהן חוזרין לאהלן הראשון שהוא צרכי הגוף כשאר כל אדם חוץ ממשה רבינו שלא חזר לאהלן הראשון לעולם (קיב).

יט.

א) **ויבאו שני המלאכים סדמה.** מאי ניהו רפאל וגבריאל. רפאל להציל את לוט. גבריאל להפוך את סדום. שהיא קשה שבכולן וכן הוא אומ' ויאמר ה' אליו עבור בתוך העיר (יחזקאל ט' ד'). אלו כתיב אמ' ר' שמעון בן לקיש למלאך הקשה שבכולן אמר ואיזה זה גבריאל (א). סדמה בערב. מהיא בערב בערבה שלסדום מלמ' ששקעה שמשה ונחתם גזר דינה (ב). ד"א בערב. מכאן אמרו חכמ' אין הקב"ה דן את האומות אלא בלילה. כשהן ישינין ובטלנין מן המצוות. ואינן דן את ישראל אלא ביום כשהן עסיקין במצוות שנ' והוא ישפוט תבל בצדק וג' (תהלים ט' ט'). וכל הנסים שהוא עתיד לעשות לנו ביום שנ' והיה יום אחד הוא יודע לה' והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלים (זכריה י"ד ז' וח'). והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר (ישעיה ז' כ"א). ביום ההוא יהיה צמח ה' (ישעיה ד' ב') (ג). **ולוט יושב בשער סדום.** עליו הכת' אומ' הולך את הכמים יחכם ורועה כסילים ירוע (משלי י"ג כ') מושלין אותו משל למה הדבר דומה לאדם שנכנס לחנותו שלבשם שאע"פ שלא נשא ולא נתן ריח טוב לקח ויצא. כך כל מי שהוא הולך את הכמים ילמד ממעשיהן הטובים וכל הרואה אותו יאמר אלולי הוא חכם לא הלך עם חכמים. ורועה כסילים ירוע למה הוא דומה למי שנכנס לחנותו שלבורסי אע"פ שלא נשא ולא נתן ביד ריח רע לקח ויצא. כך כל מי שנתחבר לרשע למד ממעשיו הרעים ויהיו הכל אומרין אלולי הוא רשע לא נתחבר לרשעים תדע לך שהרי לוט גדל עם אברהם אבינו ולמד ממעשיו כשם שעשה אברהם בית קיבול וכל העוברין עליו היה מקבלן במאכל ובמשתה ואומ' להן אמרו אחד הוא אלהי עולם. כך היה לוט עושה מכניס עוברי דרכים וכיון שהכריזו אנשי סדום כל מי שמחזיק לעני בפת לחם ישרף באש אף הוא למד ממעשיהן ונמנע מלעשות יומם. והיה עושה בלילה שנ' בערב ולוט ישב בשער סדום וכי מה טיבו שללוט בשער סדום בערב אלא שהיה מחזר על האורחין לילה ומכניסן בסתר (ד). **וירא לוט ויקם לקראתם.** ראה שני המלאכים הולכין בערב ברחוב העיר והיה סבור שהן מאורחי הארץ מיד ויקם לקראתם אמ' להם בואו ולינו בתוך ביתי ולכו לדרככם בשלום.

ב) **ויאמרו לא.** שלא קיבלו עליהן עד שהחזיק בם שלא ברצונם והכניסם לתוך ביתו שנ'.

ג) **ויפצר בם מאד.** שזרק בהן אף וצרה (ה). **ויסרו אליו.** מלמ' שהלך בהן בעקלקלות שלא יראו אנשי סדום (ו). **ויעש להם משתה ומצות אפה ויאכלו.** שהיתה עונת הפסח (ז) ויאכלו כמנהג המדינה (ח).

ד) **טרם ישכבו.** אמרה לו אשתו אלו ידעו

(קיא) עי' מורה נבוכים ח"א פ"י וע"ע לעיל עמוד קפ"ח. (קיב) צ"ע ועי' מורה נבוכים ח"א פל"ה ופל"ט.

יט (א) עי' ב"ר פ"נ ס"ב וע"ע איכה רבתי פ"ב ס"ג על מאמר רשב"ל שם. ובבכתי"א אֲלֵי ובכי"ב אֵלו. ובכי"ק וכתי"ג אלו כת' חס' יוד. ובכי"מ על הגליון מלשון ישלאל ידו וע"ע ערוך ערך אליו. (ב) עי' ב"ר שם ס"ג. (ג) עי' ב"ר שם. (ד) עי' פדר"א פכ"ה ובהגהות הרד"ל שם. וע"ע אדר"נ נו"ב פ"ז ובהערות שם. ובכי"ק מושלין אותו משל לאדם (ה) עי' פדר"א שם וע"ע ב"ר פ"נ ס"ד. (ו) עי' ב"ר שם. (ז) עי' רש"י עפ"ז ועי' ב"ר פ"נ סי"ב. וע"ע פסיקתא רבתי כ"ד ע"ב. (ח) עי' תנחומא וירא סי"א וע"ע לעיל עמוד רע"א.

בך אנשי סדום היו הורגין אותך שאת מביא עלינו קנאה מהם וחלק הבית בינו לבינה הדא היא כי על כן באו בצל קרתי ועדיין היא צווחת עד שנתפרסם הדבר (ט). ויש אומרין באת שכינתה ואמרה לה השאילני מעט מלה אמרה לה המתיני לי שהרי זה האיש מכנים אורחין לתוך ביתו ואינו מתירא ונגלה הדבר ולכך נידונה במלח שנ' ותהי נציב מלה (י).

ה) **ויקראו אל לוט** וגו' **הוציאם אלינו ונדעה אותם.** מגיד הכת' שהן שטופין בעריות ובמשכב זכר ובהמה עליהן הכת' אומ' כי כל ימיו מכאובים וכעס (קהלת ב' כ"ג). שהיו מכאיבין ומכעיסין במעשיהן לפני המקום. גם בלילה לא שכב לבו (שם שם). שלא שכב לבם מן העבירה לא ביום ולא בלילה אמ' להן הקב"ה אתם לא שכב לבכם מן העבירות לא ביום ולא בלילה אף אני מביא פורענות על אותן האנשים ביום ובלילה דכת' וה' המטיר על סדום (יא).

ו) **ויצא אלהם לוט.** יצא לפייסן בדברים ונתן נפשו ובנותיו על המלאכים כדרך שנתן משה רבינו נפשו על ישראל שנ' הנה נא לי שתי בנות (יב). ד"א הנה נא לי שתי בנות. בנוהג שבעולם אדם מוסר עצמו ליהרג על בנותיו ועל אשתו וזה מסר בנותיו למי שיתעולל בהן. אמ' לו הקב"ה הייך לעצמך אתה משמרן לסוף יהיו הדורות משחקין בך וקורין ותהרין שתי בנות לוט מאביהן (יג).

ט) **ויאמרו גש הלאה.** כיון שגילו מסטירין שלהן ואמרו לו הוציאם אלינו ונדעה אותם. התחיל מדבר להן דברים רכים. אל נא אחי תרעו. אמ' להן אחי כלום חרב דור המבול אלא על ידי עבירות הללו ואתם באין להדשן אמרו לו הזור לאחורך אפלו אברהם עצמו אין אנו משגיחין בו הדא היא האחד בא לגור וישפוט שפוט (יד).

י) **וישלחו האנשים את ידם ויביאו את לוט.** מגיד הכת' שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה. מלוגמה שהאכילן היא הגינה עליו ועל ביתו מן הסדומיין ומפורענותן הדא היא ויביאו את לוט אליהם (טו).

יא) **ואת האנשים אשר פתח הבית הכו בסנורים.** הכו אותן בְּחֲוְרְיָא. ולא יכלו למצא הפתח. ולפי דרכך אתה למד שהמתחיל בעבירה תחלה מתחלת בו הפורענות (טז).

יב) **ויאמרו האנשים אל לוט עוד מי לך פה.** אמרו לו עד כאן יש לך פתחון פה לדבר (יז). חתן ובניך ובנותיך. ארבע היו לו שתים נשואות ושתים פנויות (יח).

יג) **כי משחיתים אנחנו.** מגיד הכת' ששנים עשר אלף מלאכי חבלה ירדו לסדום ועליהן קמואל המלאך ממונה וההריבוה כהרף עין לכך נאמ' וישלחנו ה' לשחתה (יט).

יד) **ויצא** [וגו'] **לוט ויהי כמצחק בעיני התניו.** קשה היא הליצות שלא מיהרה פורענות על הסדומיין עד שנתלוצצו בלוט שנ' ויהי כמצחק בעיני חתניו. אמרו לו שוטה שבעולם נבלים וכנורות וחלילים בעיר ואתה אומ' סדום נהפכת. קשה היא הליצות שלא מיהרה פורענות על הפלשתים עד שנתלוצצו שנ' קראו לשמשון וישחק לנו (שופטים ט"ז כ"ה). ומה כת' אחריו וילפת שמשון את שני עמודי התוך

(ט) עי' תנחומא מהרש"ב ח"א מ"ט ע"ב וב"ר שם ס"ו ובפירש"י שם ע"ש. ובכי"ק היתה צווחת. (י) עי' ב"ר פנ"א ס"ה ע"ש ובכי"ק ואנו מתיראין. (יא) עי' ב"ר פכ"ז ס"ב וקה"ר פ"ב פסוק כ"ג. (יב) עי' פדר"א פכ"ה. (יג) עי' תנחומא וירא סי"ב. ובכתי"א על אשתו ועל בנותיו ובכי"ק הבריות (ת' הדורות). (יד) צ"ע ועי' ב"ר פ"נ ס"ד וברד"ל שם ההאחד נדרש על אברהם ע"ש. (טו) צ"ע ועי' סנהדרין ק"ג ע"ב בענין גדולה מלוגמה. (טז) עי' תרגום יב"ע ופדר"א שם וע"ע ב"ר פנ"ח ס"ח. ובכתי"ג בחרורא. (יז) עי' ב"ר שם ס"ה. (יח) עי' ב"ר שם ס"ט ואולי צ"ל ארוסות. (יט) צ"ע

(שופטים ט"ז כ"ט). קשה היא הליצות שלא נחתם גזר דין על אבותינו עד שנתלוצצו שנ' לכן שמעו דבר ה' אנשי לצון כי אמרתם כרתנו ברית את מות (ישעיה כ"ח ט"ו). מהו עונשו שלדבר לכן כה אמר ה' אלהים הנני יסד בציון אבן ושמתי משפט לקו. וכפר בריתכם את מות. והזותכם את שאול (שם) (כ). אמ' ר' אלעזר כל המתלוצין יסורין באין עליו שנ' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם (ישעיה כ"ח כ"ב). אמ' להו ראבא לרבנן במטותא מניכו לא תתלוצצו דלא ליתי עליכון יסורין. אמ' רב קטינא כל המתלוצין מזונותיו מתמעטין שנ' משך ידו את לוצצים (הושע ז' ה'). ר' פנחס ור' ירמיה בשם ר' שמואל בר רב יצחק אומ' קשה היא הליצות שתחלתה יסורין וסופה כלייה. תחלתה יסורין דכת' ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם. וסופה כלייה דכת' כי כלה ונחרצה (ישעיה י' כ"ג) (כא).

טו) **וכמו השחר עלה.** משיעלה עמוד השחר עד שתנץ החמה אדם מהלך ארבעה מילין דברי ר' יוחנן. ור' חנינה אומ' המשה מילין דכת' וכמו השחר עלה וכת' השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה. ואמ' ר' חנינה לדידי האזי לי ההוא אתרא והאוי חמשה מילין (כב). ו א ת ש ת י ב נ ת י ך ה נ מ צ א ת. הן צדיקות עד כאן (כג). פ ן ת ס פ ה ב ע ו ן ה ע י ר. מגיד הכת' שאף לוט היה ראוי להישטף עמהן לילי קדמה זכותו שלאברהם (כד).

טז) **ויתמהמה ויחזיקו האנשים.** הכל במדה כשם שהחזיק בידם שלא כרצונם. כך החזיקו בו וביד אשתו וביד שתי בנתיו והוציאם מחוץ לעיר ואמרו להן אל תביטו אחריכם שירדה שכינתו שלהקב"ה להמטיר על סדם ועל עמרה גפרית ואש (כה).

יח) **ויאמר לוט אליהם אל נא אדני.** תנו רבנן כל השמות האמורות באברהם קודש. וכל השמות האמורות בלוט חול חוין מזה שהוא קודש אל נא אדני מי שיש בידו להמית ולהחיות זה הקב"ה (כו).

יט) **הנה נא מצא עבדך חן בעיניך.** מגיד הכת' שהן ישנים האחד מהן להצילו וכך הוא אומ' לו הנה נא מצא עבדך חן בעיניך. והאחד להפוך את סדום [וכן הוא אומ' ויהפך את הערים האל] (כז).

כא) **ויאמר אליו הנה נשאתי פניך.** מגיד הכת' שיש למלאכי השרת רשות לעשות כהפצם ושמעשיהן מסורין להן ואין מעכב על ידם כדרך שבני אדם רשותם בידם כל אחד ואחד לפי מה שהוא כוחו (כח).

כד) **וה' המטיר על סדם.** אמ' ר' יוחנן מלמד שנגלה עליהן הקב"ה הוא ובית דינו ונהפך גֵּהִלָּם לזפת ועפרם לגפרית והיתה אש בוערת (כט). מ א ת ה' ב ד י ן. לא ממקרה העולם וטבעו. מ ן ה ש מ י ם. שכל הנמצא למטה כולו מכוח השמים (ל).

כה) **ויהפך את הערים האל.** נפלו חמשת הכרכים וכל הככר ואפלו הצמחים נלקו שנ' וצ מ ח ה א ד מ ה (לא). וישיבתה שלסדום היתה אחת וחמשים שנה תחלתן מאחר הפלגה (לב).

עי' פסיקתא רבתי צ"ז ע"ב בענין קמואל. (כ) עי' בראשית חכמה פי"ב משער הקדושה מה שהביא משם ר"י בשערי התשובה בשם מדרש קצת מזה. (כא) עי' ע"ז י"ח ע"ב וי"ט ע"א ובבי"ק רבא וכן גריס שם ייסורין. (כב) עי' ב"ר פ"נ ס"י וירושלמי יומא מ' ע"א ופסחים צ"ג ע"ב. (כג) צ"ע ואולי כיון לדברי האונקלוס כאן וע"ע פדר"א פכ"ח וברד"ל שם אות ע'. (כד) צ"ע ועי' ב"ר פ"נ סי"א בענין זכות אברהם. (כה) עי' פדר"א פכ"ה. (כו) עי' שבועות ל"ה ע"ב. (כז) עי' ב"ר פ"נ ס"ב ששני מלאכים היו וע"ע שם סי"א ובמפרשים שם. והוספתי ע"פ כי"ק. (כח) עי' מורה נבוכים ח"ב פ"ז. (כט) עי' ב"ר פנ"א ס"ב ובנ"ש ובפרט בירושלמי סנהדרין י"ח ע"א ונראה שהיה לפניו כן בהפדר"א ע"ש פכ"ה ובהגהות הרד"ל שם אות ע"ד. (ל) צ"ע ועי' מו"נ ח"ב פ"י. (לא) עי' ב"ר פנ"א ס"ד. (לב) עי' שבת י' ע"ב ובד"ס

כו) **ותבט אשתו מאחריה.** עדית אשתו שללוט נכמרו רחמיה על בנותיה הנשואות בסדום והביטה אחריה לראות ההולכות הם אחריה אם לאו וראתה אחורי השכינה ועב־רה על דברי המלאך שאמ׳ אל תביט אחריך ונעשית נציב מלח שנ׳ ותהי נציב מלח (לג). תנו רבנן הרואה אשתו שללוט והומת יריחו שנבלעה צריך שיתן שבח והודייה לפני המקום. על לוט ועל אשתו מברך שתים. על אשתו מברך ברוך דיין האמת. ועל לוט מברך ברוך זוכר הצדיקים דאמ׳ ר׳ יוחנן אפלו בשעת כעסו שלהקב״ה זוכר את הצדיקים דכת׳ ויהי בשחת אלהים את ערי הככר ויזכר אלהים את אברהם וישלח את לוט (לד). תנו רבנן שנים עשר דבר שאלו אנשי אלכסנדריה את ר׳ יהושע בן חנניה. שלשה דברי חכמה. שלשה דברי אגדה. שלשה דברי בורות. שלשה דברי דרך ארץ. שלשה דברי חכמה הזב והזבה והנדה והיולדת והמצורע שמתו עד אימתי מטמאין משכב ומושב אמ׳ להן עד שימוק הבשר. בת משולחת מה היא לכהונה והוא שגירש אשתו וגישאת לאחר ונירשה והחזירה הראשון בעבירה וילדה ממנו בת. אותה הבת כשרה לכהונה או פסולה. מאי אמרינן קל והומר ומה אלמנה לכהן גדול שאין איסורה שווה בכל בנה פגום. זו שאיסורה שווה בכל אינו דין שבנה פגום. או דלמא אלמנה שכן היא עצמה מתחללת יצאת זו שאין מתחללת אמ׳ להם אמ׳ קרא כי תועבה היא (דברים כ״ד ד׳) היא תועבה ואין בניה תועבה. שני מצורעין שנתערבו קרבנותיהן זה בזה וקרב קרבנו שלאחד מהן ומת אחד מהן. השני מה תהא עליו. אמ׳ להן כותב נכסיו לאחרים ויהיה עני ומביא חטאת העוף שהיא באה על הספק ומתכפר לו. שלשה דברי אגדה כת׳ אחד אומ׳ אשר לא ישא פנים (דברים י׳ י״ז). וכת׳ אחד אומ׳ ישא ה׳ פניו אליך (במדבר ו׳ כ״ו). לא קשיא כאן קודם גזר דין כאן לאחר גזר דין. כת׳ אחד אומ׳ כי לא אחפוץ במות המת (יחזקאל י״ח ל״ב). וכת׳ כי חפץ ה׳ להמיתם. אמ׳ להן כאן בשעושין תשובה כאן בשאינן עושין תשובה. כת׳ אחד אומ׳ כי בחר ה׳ בציון (תהלים קל״ב י״ג). וכת׳ כי על אפי ועל חמתי היתה לי העיר הזאת למן היום אשר בנו אותה להסירה מעל פני (ירמיה ל״ב ל״א). כאן קודם שנשא שלמה בת פרעה וכאן לאחר שנשא שלמה בת פרעה. שלשה דברי בורות אשתו שללוט. מה היא שתטמא אמ׳ להן מת מטמא ואין נציב מלח מטמא. בן השונמית מהוא שיטמא אמ׳ להן מת מטמא ואין חי מטמא. מתים לעתיד לבוא צריכין הזאה שלישי ושביעי. או אינן צריכין אמ׳ להן לכשיהיו נהכם להון. ואיכא דאמרי לכשיבואו משה רבהון עמהון. שלשה דברי דרך ארץ מה יעשה אדם ויהכים אמ׳ להן ירבה בישיבה וימעט בסחורה אמרו לו הרבה עשו כן ולא הועילו אמ׳ להן ויבקש רחמים ממי שהחכמה שלו שנ׳ כי ה׳ יתן חכמה (משלי ב׳ ו׳). מאי מפיו דעת ותבונה (שם). תאני ר׳ חייא משל למלך בשר ודם שעשה סעודה לעבדיו. לאוהבו משגר לו ממה שלפניו. מאי קא משמע לן דהא בלא הא לא סגיא. מה יעשה אדם ויתעשר. אמ׳ להן ירבה בסחורה וישא ויתן באמונה. הרבה עשו כן ולא הועילו. ויבקש רחמים ממי שהעושר שלו שנ׳ לי הכסף ולי הזהב אמר ה׳ צבאות (חגי ב׳ ח׳). מאי קא משמע לן דהא בלא הא לא סגיא. מה יעשה אדם ויהיו לו בנים ישא אשה ההוגנת לו ויקדש עצמו בשעת תשמיש. הרבה עשו כן ולא הועילו. ויבקש רחמים ממי שהבנים שלו שנ׳ הנה נחלת ה׳ בנים (תהלים קכ״ז ג׳). מאי שכר פרי הבטן. אמ׳ רב חמא בר חנינה בשכר שמשהין עצמן בבטן כדי שיזריעו נשותיהן תחלה הקב״ה נותן להן שכר פרי הבטן. ומאי קא משמע לן דהא בלא הא לא סגיא (לה).

שם וע״ע סדר עולם רבה פ״א. (לג) עי׳ פדר״א שם. (לד) עי׳ ברכות נ״ד ע״ב ובכי״ק מברכין שתים. (לה) עי׳ נדה ס״ט ע״ב ע׳ ע״א וע״ב ובכי״ק גרים מה לאלמנה וכו׳ אחד גז״ד וכו׳ וכ׳ אחד אומר כי ישא פניו וכו׳ וכת׳ אחד אומ׳ כי בחר וכו׳ משה רבינו עמהן וכו׳ כי ה׳ יתן חכמה מפיו דעת תבונה תאני ר׳ חייא וכו׳ בנים שכר פרי הבטן

כו) **ויישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה׳.** אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי תפלות אבות תיקנום. אברהם תיקן תפלת שחרית שנ׳ וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם. ואין עמידה אלא תפלה שנ׳ ויעמד פינחס ויפלל (תהלים ק״ו ל׳) (לו). אמ׳ רב הלבו אמ׳ רב הונא כל הקובע מקום לתפלתו אלהי אברהם יהיה בעזרו וכשימות אומרין עליו [הוי עניו] הוי חסיד מתלמידיו שלאברהם. ואברהם מני לן דקבע דכת׳ אל המקום אשר עמד שם. אמ׳ ראבון אמ׳ רב אדא אמ׳ ר׳ יצחק כל הרגיל לבוא לבית הכנסת ואינו בא יום אחד הקב״ה משאיל עליו שנ׳ מי בכם ירא ה׳ שומע בקול עבדו אשר הלך ישעיה נ׳ י׳). אם לדבר מצוה הלך יבטח בשם ה׳ וישען באלהיו (שם). ואם לדבר הרשות הלך אין נוגה לו (שם). מאי טעמא אין נוגה לו משום דהוה ליה למבטח בה׳ ולא בטח. אמ׳ ר׳ יוחנן בשעה שהקב״ה בא לבית הכנסת ולא מצא שם עשרה מיד כועס שנ׳ מדוע באתי ואין איש קראתי ואין עונה (ישעיה נ׳ ב׳) (לז).

כז) **וישקף על פני סדם.** כיון שהשקיף על סדום התחיל מתחנן על לוט בן אחיו שלא ישטף עמהן וזכרו הקב״ה בזכותו שלאברהם והצילו שנ׳ ויזכור אלהים את אברהם וישלח את לוט מתוך ההפכה. בוא וראה כמה כפויי טובה עושין. ארבע טובות מפורסמות עשה אברהם ללוט. ראשונה ויקח אברם את שרי אשתו ואת לוט בן אחיו וג׳ (י״ב ה׳). שנייה וגם ללוט ההלך את אברם היה צאן ובקר ואהלים (י״ג ה׳). שלישית וישמע אברם כי נשבה אחיו וירק את חניכיו וג׳ (י״ד י״ד). רביעית ויהי בשחת אלהים את ערי הככר וג׳ (י״ט כ״ט). וכנגדן היו בניו חייבין לפרוע לנו טובות. לא דיין שלא פרעו לנו טובות אלא שפרעו לנו רעות. ראשונה וישלח מלאכים אל בלעם בן בעור וג׳ (במדבר כ״ב ה׳). שנייה ויאסף אליו את בני עמון וג׳ (שופטים ג׳ י״ג). שלישית בימי יהושפט שנ׳ ויהי אחרי כן באו בני מואב ועמהם מן העמונים על יהושפט למלחמה (דברי הימים ב׳ כ׳ א׳). רביעית כי ראתה גוים באו מקדשה (איכה א׳ י׳). אלו בני עמון ומואב. כנגד כן נכתבה חטאתן בארבעה מקומות. ראשונה לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה׳ דברים כ״ג ד׳). שנייה עמי זכר נא מה יעץ בלק מלך מואב (מיכה ו׳ ה׳). שלישית ביום ההוא נקרא בספר תורת משה ונמצא כתוב בו אשר לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה׳ עד עולם (נחמיה י״ג א׳). רביעית היו זרוע לבני לוט סלה (תהלים פ״ג ט׳). וכנגד כן עמדו ארבעה נביאים שנתנבאו בפורענותן. ישעיה אמ׳ משא מואב כי בליל שדד מואב (ישעיה ט״ו א׳). ירמיה אמ׳ והשמעתי אל רבת בני עמון תרועת מלחמה (ירמיה מ״ט ב׳). יחזקאל אמ׳ לבני קדם על בני עמון [וגו׳] ובמואב אעשה שפטים (יחזקאל כ״ה י״א וי״ב). צפניה אמ׳ כי מואב כסדום תהיה (צפניה ב׳ ט׳). אמ׳ הקב״ה לוט אביהם לא שלחתיו מתוך ההפכה אלא בזכותו שלאברהם שנ׳ ויהי בשחת אלהים את ערי הככר. והם כפרו במלה יחזרו להטייה שלהן לכן חי אני נאום ה׳ אלהי ישראל כי מואב כסדום תהיה ובני עמון כעמורה ממשק חרול ומכרה מלח (שם) (לח).

ל) **ויעל לוט מצוער.** לפי שעבר על דברי המלאך ונתרחק אירע לו כך (לט).

לא) **ותאמר הבכירה אל הצעירה.** בוא וראה שאין הקב״ה דן אלא את המחשבות לפי שנתכוונו לשם שמים יצאו מהן שני פְּרַקְלִיטִין טובים מאי סבורין שנשטף העולם כולו כדור המבול וביקשו להחיות זרע בעולם וכן אומר ואיש אין בארץ לבוא עלינו

מאי שכר וכו׳. ובכי״א גריס ב׳ פעמים אמר להן ויבקש רחמים וכו׳ בשכר שמשחינין (ת׳ שמשהין). (לו) עי׳ ברכות כ״ו ע״ב ובכי״ק אברהם התקין. (לז) עי׳ ברכות ו׳ ע״ב. ובכתי״א ולא מצא ב ה עשרה. והוספתי המלות הוי עניו ע״פ כי״ק. (לח) עי׳ איכה רבתי פ״א סל״ח ובפתיחתא שם ס״ט ובמקרא בצפניה ב׳ נאום ה׳ צבאות. (לט) צ״ע.

כדרך כל הארץ (מ). והינו דכת׳ שמענו גאון מואב [וגו׳] ועברתו לא כן בדיו (ישעיה ט״ז ו׳). לא כן עשו. תחלת עיבורו שלמואב לא לשם זנות אלא לשם שמים. בדיו לא עשו כן. אלא לשם זנות שנ׳ וישב ישראל בשטים ויחל העם לזנות אל בנות מואב (במדבר כ״ה א׳). ר׳ סימון אומר מתחלת עיבורו לא היה לשם שמים אלא לשם זנות. בדיו לא עשו כן (מא).

לב) **לכה נשקה את אבינו יין.** וכי מנין היה להן יין במערה. רבנן אמרי לפי שעה נזדמן להן (מב). ונחיה מאבינו זרע. רב תנחומא בשם כוזית אומ׳ בן אינו כת׳ אלא זרע שהוא בא ממקום אחר ואיזה זה זה המלך המשיח (מג).

לג) **ותשקינה את אביהם יין.** תניא שכור מקחו מקח וממכרו ממכר. עבר עבירה שיש בה מיתה ממיתין אותו. מלקות מלקין אותו כללו שלדבר הרי הוא כפקח לכל דבר אלא שהוא פטור מן התפלה. אמ׳ ר׳ חנינה לא שנו אלא שלא הגיע לשכרותו שללוט. אבל אם הגיע לשכרותו שללוט פטור מכלום (מד). ולא ידע בשכבה ובקומה. תאנא משום ר׳ יוסי בן חוני מפני מה נקוד על ו״ו שלובקומה שלבכירה לומר שבשכבה לא ידע ובקומה ידע. מאי הוה ליה למעבד מה דהוה הוה. נפקא מינה דְלְפַנְיָא אוהרינא לא איבעי ליה למשתי חמרא (מה).

לד) **ויהי ממהרת ותאמר הבכירה אל הצעירה.** אמ׳ ר׳ חייא בר אבין אמ׳ ר׳ יהושע בן קרחה לעולם יקדים אדם לדבר מצוה שבשכר לילה אחת שקדמה בכירה לצעירה קדמתה ארבעה דורות בישראל. עובד ישי דוד ושלמה. ואלו צעירה עם רחבעם כדכת׳ ושם אמו נעמה העמונית (מו).

לו) **ותהרין שתי בנות לוט.** וכי אשה מתעברת מביאה ראשונה והא תניא אין בתולה מתעברת מביאה ראשונה אלא אמ׳ ר׳ תנחומא שלטו בעצמן והוציאו עידותן תהלה ונתעברו מביאה שנייה מביאת אביהן שהיא שנייה. וכן תמר שלטה בעצמה והוציאה בתוליה ונתעברה מביאת יהודה שהיא שנייה (מז). מאביהן. לפי שהיה מבתהלה לוהט אחר הזנות לכך פירט הכתוב קלונו שנ׳ מאביהן. מאביהן היה הדבר (מח).

ותלד הבכירה בן ותקרא שמו מואב. אמ׳ ר׳ חייא בר אבא אמ׳ ר׳ יוחנן אין הקב״ה מקפח אפילו שכר שיחה נאה דאלו בכירה דאמרה מואב כת׳ ויאמר ה׳ אלי אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה (דברים ב׳ ט׳). הא אנגריא עביד בהו. ואלו צעירה דאמרה בן עמי כת׳ אל תצורם ואל תתגר בם (שם י״ט) כלל דאפלו אנגריא נמי לא תיבי בהו (מט).

כ.

א) **ויסע משם אברהם.** זה הוא הנסיון השביעי (א).

ב) **ויאמר אברהם אל שרה אשתו אחותי היא.** עליו הכת׳ אומ׳ בטח בה לב בעלה (משלי ל״א י״ב) (ב).

ג) **ויבא אלהים אל אבימלך.** ירד גבריאל המלאך ושלף את חרבו עליו והיה מבקש להרגו אמ׳ אבימלך זה הוא דין ומשפט אמת הורגיני על דבר שלא ידעתי בו. הגוי גם צדיק

(מ) צ״ע ועי׳ ב״ר פ״נ ס״ח ובפסיקתא רבתי קע״ו ע״א ובכי״ק מאי סבור. (מא) עי׳ ב״ר שם ס״י רות רבה פ״ה סי״ד וילקוט עפ״ז והנוסחא כאן מסכמת ביותר עם הערוך ערך עבר ה׳ ובכי״ק בדיו לא כן עשו. ויע״ע ילקוט מכירי לישעיה ט״ז ו׳. (מב) עי׳ ב״ר שם ס״ח ובהגהות הרד״ל שרמז שם על הספרי עקב (פ״א ע״א). (מג) עי׳ ב״ר שם. ובכתי״ב על הגליון נ״א תנחמא. (מד) עי׳ עירובין ס״ה ע״א. (מה) עי׳ נזיר כ״ג ע״א. (מו) עי׳ נזיר שם ע״ב וברש״י שם. (מז) עי׳ ב״ר פנ״א ס״ט ויבמות ל״ד ע״ב בענין תמר. (מח) עי׳ תנחומא וירא סי״ב וב״ר שם. (מט) עי׳ ב״ק ל״ח ע״ב ובנ״ש ובכי״ק אנגריה.
כ (א) עי׳ לעיל עמוד ר״א ובהערה ח׳ שם. (ב) עי׳ מדרש משלי פל״א ותנחומא וירא ס״ד ולעיל עמוד ר״ח.

תהרוג (ג). בתם לבבי ובנקיון כפי. מגיד הכת' שהיה צדיק מאנשי מדינתו (ד). הנך מת על האשה אשר לקחת והיא בעולת בעל. שכבר נבעלה לבעלה. מכאן אמרו אין בן נח חייב על אשת איש עד שיבוא עליה כדרכה אחר שנבעלה לבעלה אבל מאורסה או שנכנסה לחופה ועדין לא נבעלה אין חייבין עליה שנ' והיא בעולת בעל (ה). ד"א והיא בעולת בעל. אמ' רב אחא בעלה נתעטר בה והיא לא נתעטרה בבעלה. רבנן אמרי מְרָתָא בבעלה. בכל מקום האיש גוזר ברם הכא כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה (כ"א י"ב) (ו).

ו) ויאמר אליו האלהים בחלם [וגו'] ואחשך גם אנכי.

הודיעו שלא נמנע ממנה מדעתו אלא שמנעו הקב"ה שלא יגע בה שנ' על כן לא נתתיך לנגע אליה. מכאן אמרו כל ההולך בתמימות וישרות הקב"ה מצילו מכל חטא והמלאכים משמרין אותו שלא יחטא שנ' כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך (תהלים צ"א י"א) (ז).

י) ועתה השב אשת האיש.

תמן תנינן אע"פ שנתן לו כל שהוא חייב לו אינו נמחל לו עד שיבקש ממנו שנ' ועתה השב אשת האיש כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחיה. השב ובקש ממנו מחילה כדי שתחיה ואם לאו דע כי מות תמות. תנו רבנן כל אלו שאמרו לא אמרו אלא דמי בושתו אבל דמי צער בושתו אפלו נתן לו כל אילי נביות אין נמחל לו עד שיפייסו שנ' ועתה השב אשת האיש (ח). כי נביא הוא. אשת נביא הוא דליהדר. דלא אשת נביא לא ליהדר אלא אמ' ר' שמואל בר נחמני אמ' ר' יונתן ועתה השב אשת האיש מכל מקום ודקא אמרת הגוי גם צדיק תהרג הלא הוא אמר וג' נביא הוא ממך למד. אכסנאי שבא לעיר על עסקי אכילה ושתייה משאילין אותו או על עסקי אשתו. אשתך היא או אחותך היא. מכאן לבן נח שהוא נהרג שהיה לו ללמוד ולא למד (ט).

ט) ויקרא אבימלך לאברהם [וגו'] כי הבאת עלי.

מגיד הכת' שכל המסייע חבירו לדבר עבירה מעלה עליו כאלו הרגו (י). ועל ממלכתי. לפי שהמלך במדינה כַּלֵּב באדם. חָלָה הַלֵּב חָלָה כל הגוף. כך חטא המלך חטאת כל המדינה ונתחייב כלייה הוא והם לכך נא' עלי ועל ממלכתי (יא). חטאה גדולה. מכאן לגלוי עריות שהוא חמור מן הכל וכל שכן אשת איש דאמ' ר' יונתן כל היורדין לגיהנם יורדין ועולין חוץ משלשה שהן יורדין ואינן עולין ואלו הן הבא על אשת איש והמלבין פני חבירו והמכנה שם לחבירו (יב). מעשים אשר לא יעשו. מגיד הכת' שהיו גדורין מן הערוה (יג).

יא) ויאמר אברהם כי אמרתי רק אין יראת אלהים.

גדולה יראה שכל מי שהוא ירא שמים מוחזק לו שאינו חוטא. וכל שאין בו יראת שמים מוחזק לו שאינו מונע עצמו מכל חטא וכן הוא אומ' ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו (שמות כ' כ'). וברשעים מהוא אומ' אמר נבל בלבו אין אלהים השחיתו התעיבו עלילה אין עושה טוב (תלים יד א) (יד). רק אין יראת אלהים. מה ת"ל רק יכול לא היו יראים כל עיקר ת"ל רק מיעט שהן יראים מקצת

(ג) עי' פדר"א פכ"ו ובהגהות הרד"ל שם. (ד) צ"ע ועי' תנחומא ח"א מהרש"ב נ"א ע"א אבימלך שהיה כשר ולקח טוב לפסוק ט"ו כאן. (ה) עי' סנהדרין נ"ז ע"ב ורמב"ם פ"ט מהלכות מלכים ה"ז. (ו) עי' ב"ר פמ"ז ס"א ופנ"ב ס"ת. (ז) צ"ע ועי' ב"ר פנ"ב ס"ז ובנ"ש. (ח) עי' ב"ק צ"ב ע"א וע"ע ב"ר שם ס"ח ובכתי"א כל מה שהוא חייב. (ט) עי' ב"ק שם ובד"ס שם. ובכתי"א הלא הוא אמר נביא ליתא. ובב' נביא הוא גדול ממך למד. ובבי"ק אכסניי וכו' לבן נח נהרג (בחיסור מלת שהוא). (י) צ"ע. (יא) צ"ע וע"ע כוזרי מאמר ב' בענין מחלת הלב. (יב) עי' בבא מציעא נ"ח ע"ב. (יג) צ"ע ועי' ב"ר פ"ע ס"ז ובנ"ש. וע"ע פירש"י כאן ובכתי"א גדודין. (יד) צ"ע ועי' נדרים כ' ע"א ובמכילתא ע"ב ע"א קצת מזה גבי בושה.

יראה וכיון ששמעו כך מהוא אומ' וייראו האנשים מאד (טו).

יב) **וגם אמנה אחתי בת אבי היא אך לא בת אמי.** השיבן כמנהגן שאחות מן האם אסורה להן ואחות מן האב מותרת. והיא משש עריות שהן אסורין לבני נח נמצאו דבריו קיימין היא אחותו והיא אשתו. וכי אחותו היא והלא בת אחיו היא אלא שאין אדם נמנע לקרוא לבת אחיו אחותו וכן הוא אומ' אל כל המקום אשר נבוא שמה אמרי לי אחי הוא. הא למדת ששניהן הבינו על דבר זה (טז).

יג) **ויהי כאשר התעו אותי אלהים.** אמ' להן כיון שתעו כל העולם בע"ז שהיא תעתועים לקח אותי אלהים מבית אבי שנ' לך לך מארצך (י"ב א'). אלא שדיבר הכת' בדרך קצרה (יז).

יד) **ויקח אבימלך צאן ובקר.** כל מה שנתן פרעה לשרה נתן. וכל מה שנתן אבימלך לאברהם נתן מכאן אתה למד שאבימלך כשר היה. ולמה נתן כדי לפייסו ולבקש עליו רחמים (יח).

טז) **ולשרה אמר הנה נתתי אלף כסף לאחיך הנה הוא לך כסות עינים.** נתן לה אלף דינר לקחת בה כסות שהיא תאוה לעינים (יט). ל כ ל א ש ר א ת ך. יתר על מה שנתן לה בינו לבינה (כ). ו א ת כ ל ו נ כ ח ת. וכל שתאמרי הכל נִכְּחֵךְ (כא).

ד"א כסות עינים. אמ' ר' יצחק אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך שהרי אבימלך קילל את שרה ונתקיים בזרעה דכת' הנה הוא לך כסות עינים וכת' ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות (כ"ז א'). אמ' ר' חנינה לעולם אל תהא ברכת הדיוט קלה בעיניך שהרי שני גדולי הדור בירכום שני הדיוטות ונתקיימה בהן. ארונה דבריכיה לדוד שנ' ויאמר ארונה אל המלך ה' אלהיך ירצך (שמואל ב' כ"ד כ"ג) וכך היה. דריויש דבריכיה לדניאל שנא' אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבינך (דניאל ו' כ"ג) וכך היה (כב).

יז) **ויתפלל אברהם אל האלהים.** מכאן אמרו לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהי קשה כארז. ויהי נוח לרצות וקשה לכעוס ובשעה שיבקש ממנו החוטא למחול לו ימחול בליבב שלם ובנפש חפצה אפלו חטא לו הרבה והיצר לו לא יִקוֹם ולא יִטּוֹר. ילמד כל אדם דרך ארץ מאבינו אברהם יש לך קשה יתר מזה שנוטלין אשתו בעל כרחו וכיון שביקש ממנו מחילה מחל בליבב שלם ולא דיו שמחל לו אלא שביקש עליו רחמים שנ' ויתפלל אברהם אל האלהים (כג). ו י ר פ א א ל ה י ם א ת א ב י מ ל ך [וגו'] ו י ל ד ו. שכבר נעצרו כולן מן הלידה (כד)). שנ'

יח) **כי עצר עצר ה'.** שתי עצירות הללו למה. אמ' ר' אלעזר אחת באיש ושתים באשה. במתניתא תאנא שתים באיש ושלוש באשה. ראבינא אמ' שלוש באיש וארבע באשה (כה). ב ע ד כ ל ר ח ם. אמרי דבי רבי ינאי אפלו תורנגולת שלבית אבימלך לא הטילה ביצתה עד שהתפלל עליהן

(טו) עי' ל"ב מדות דר"א הגלילי מדה ב' (מדת ממיעוט) ובכי"ק שהיו יראים. (טז) עי' סנהדרין נ"ח ע"ב ובמפרשים שם וב"ר פי"ח ס"ה ורמב"ם פ"ט מהלכות מלכים ה"ה. וע"ע רמב"ן לפסוק זה וע"ע לעיל עמוד ר"ח. (יז) עי' תרגום אונקלוס לפ"ז וע"ע ב"ר פנ"ב סי"א ובמפרשים שם. וע"ע ל"ט לפסוק זה. (יח) עי' פדר"א פכ"ו ובביאור חרד"ל שם אות ל"ח. וב"ב כת' ולמה נתן לו ובכי"ק לפייסו לבקש. (יט) צ"ע. (כ) צ"ע וג"כ סותר למה שאמר למעלה מה שנתן אבימלך לאברהם נתן. (כא) צ"ע ואולי כיון לדברי הגאון שמביא בראב"ע כאן. (כב) עי' מגילה ט"ו ע"א ובנ"ש. (כג) צ"ע והלשון ילמד כל אדם ד"א מוכיח קצת שממסכת ד"א נלקחו הדברים ע"ש פ"ה וע"ע שם פ"ד בענין רך כקנה. וע"ע רמב"ם פ"ה מהלכות תשובה ס"י. ובכי"ק מאברהם אבינו. (כד) אולי כיון לפדר"א פכ"ו ואבימלך היו כל נקבות ביתו עקרות (מקודם). (כה) עי' ב"ק צ"ב ע"ב. ובבתי"א במתניתא תנא שתים באיש ש"ז ימים קטנים ושלש באשה ש"ז ומים קטנים ולידה. ראבינא אמר שלש באיש ש"ז ומים קטנים וגדולים וארבע באשה ש"ז ומים

אברהם אבינו (כו). ואמר רבון העולמים לא בראת עולמך אלא לפריה ורביה שנ׳ לא תהו בראה לשבת יצרה (ישעיה מ״ה י״ח). אבימלך וכל נקיבות ביתו יפרו וירבו ונעתר לו שנ׳ וילדו (כז).

כא.

א) **וה׳ פקד את שרה.** ר׳ תנחומא פתח וידעו כל עצי השדה כי אני ה׳ השפלתי עץ גבוה (יחזקאל י״ז כ״ד). זה נמרוד הרשע שנבה לבו למעלה שנ׳ גבור ציד לפני ה׳ (י׳ ט׳). הגבהתי עץ שפל (יחזקאל שם). זה אברהם אבינו שהיה שפל בעיניו שאמ׳ ואנכי עפר ואפר (י״ח כ״ז). מה הכל אומרין לו שמענו אדני (כ״ג ו׳). הובשתי עץ לח (יחזקאל שם). אלו אנשי דורם שייבש הקב״ה חוטמי דריהן לפי שהיו מליזין על אברהם ושרה. והפרחתי עץ יבש (יחזקאל שם). זו אמינו שרה שהיתה בת תשעים שנה כמו עץ יבש וניתנה בה לחלוחית וילדה והניקה שנ׳ הניקה בנים שרה (כ״א ז׳). אני ה׳ דברתי (יחזקאל שם). וה׳ פקד את שרה כאשר אמר. ועשיתי (יחזקאל שם) ויעש ה׳ לשרה כאשר דבר. אמ׳ ר׳ לוי כשתקופת תשרי נכנסת ומיבשת העשבים ומפריחת האילנות. כך יבשו העצים כי עצר עצר ה׳. והפריחו האילנות וה׳ פקד את שרה (א). וה׳ פקד. אמ׳ ליה ראבא לראבא בר מרי מנא הא מילתא דאמור רבנן כל המבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחלה דכת׳ וה׳ שב את שבות איוב בהתפללו בעד רעהו (איוב מ״ב י׳). אמ׳ ליה את אמרת לי מכתיבי. אנא אמינא לך מדאוריתא מנין וה׳ פקד את שרה. מאי כ א ש ר א מ ר. כאשר אמר לאבימלך (ב). ד״א כאשר אמר. לאברהם. ו י ע ש ה׳ [ל ש ר ה] כ א ש ר ד ב ר ל ה מ ל א ך (ג). וה׳ פקד. תניא בראש השנה נפקדה שרה רחל והנה. בראש השנה נולדו אבות. בראש השנה מתו אבות. בפסח נולד יצחק. בראש השנה יצא יוסף מבית האסורים. בראש השנה בטלה עבודה מאבותינו. בניסן נגאלו. בתשרי עתידין ליגאל (ד).

ב) **ותהר** [וגו׳] **בן לזקוניו.** מאי לזקוניו שהיה זיו איקונין שלו דומה לו לפי שהיו הבריות מרננין אחריו ואומרין ואם שרה בת תשעים שנה תלד. ואברהם בן מאת שנה יוליד מיד נהפך קלסתר פניו שליצחק ונדמה לאברהם עד שהיו הכל אומרין באמת אברהם הוליד את יצחק (כ״ה י״ט) (ה).

ד) **וימל אברהם את יצחק בנו.** תנו רבנן כל מצוות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבות. וכל מצוות הבן על האב אנשים חייבין ונשים פטורות. מאי מצוות הבן על האב למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה וללמדו אומנות ויש אומרין אף להשיטו בנהר. ומני לן דנשים פטורות. למולו דכת׳ וימל אברהם את יצחק בנו כאשר צוה אתו אלהים. אותו ולא אותה. האב חייב לימול את בנו ואין האשה חייבת לימול את בנה. ולפדותו אם היה בכור שנ׳ אך פדה תפדה (במדבר י״ח ט״ו). קארי ביה תפדה את שהוא חייב לפדות את עצמו הוא חייב לפדות את בנו. אשה שאינה חייבת לפדות את עצמה כך אינה חייבת לפדות את בנה. וללמדו תורה דכת׳ ולמדתם אתם את בניכם (דברים י״א י״ט). וכת׳ ולמדתם אתם ושמרתם לעשותם (דברים ת׳ א׳). כל שחייב ללמוד חייב ללמד. אשה שאינה חייבת ללמוד דכת׳ בניכם בניכם. ולא בנותיכם. כך אינה חייבת ללמוד את בנה (ו). ולהשיאו אשה דכת׳ קחו נשים והולידו בנים ובנות וקחו לבניכם נשים (ירמיה כ״ט ו׳). כל

קטנים וגדולים ילידה. ובכי״ק יבי״ג הוא על הגליון בדרך פירוש. (כו) עי׳ ב״ק שם. (כז) עי׳ פדר״א פכ״ז.

כא (א) עי׳ פדר״א פנ״ב ע״ש תנחומא וירא סט״ו על מאמר ר׳ לוי וע״ע ב״ר פנ״ג ס״א ובנ״ש ותנחומא מהרש״ב ח״א נ״ג ע״ב. (ב) עי׳ ב״ק צ״ב ע״א. ובכי״ק ר א ב ה. לראבה ומלת מנין ליתא שם. (ג) עי׳ ב״ר פנ״ג ס״ה. (ד) עי׳ ר״ה י׳ ע״ב. ובכ׳ כת״י נפקדו שרה וכו׳. (ה) צ״ע ועי׳ בבא מציעא פ״ז ע״א וב״ר פנ״ג ס״ו. (ו) עי׳ קידושין כ״ט ע״א

שהוא מצווה בפריה ורביה מצווה להשיא את בנו, אשה שאינה מצווה בפריה ורביה כך אינה מצווה להשיא את בנה. וללמדו אומנות דכת' ראה חיים עם אשה אשר אהבת (קהלת ט' ט'). אם אשה ממש היא כשם שחיב להשיאו אשה כך חייב ללמדו אומנות, ואם תורה היא כשם שחייב ללמדו תורה כך חייב ללמדו אומנות (ז). כדתנן כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון (ח). ר' יהודה אומ' כל מי שאינו מלמד את בנו אומנות כאילו לימדו לסטנות (ט). ר' יהודה אומ' לא ילמד אדם את בנו אלא אומנות נקייה וקלה. שאין לך אומנות שאין בה עניים ועשירים. שלא עניות מן האומנות ולא עשירות מן האומנות אלא הכל לפי זכותו שלאדם (י). ר' מאיר אומ' בכל מקום אדם מתפרנס אשרי אדם שלמד אומנות נקייה להיות מתפרנס ממנה ורוה המקום נוהה הימנה (יא). ויש אומרין אף להשיטו בנהר משום דהיותיה היא (יב).

ו) **ותאמר שרה צחק** [וגו'] **כל השומע יצחק לי.** ר' פינחס בשם ר' שמואל אומ' ראובן בהדויה שמעון מא איכפת ליה. שהרי אמינו שרה אומרת כל השומע יצחק לי. אמ' ר' לוי את מוצא בשעה שנפקדה אמינו שרה כל העקרות נפקדו דכת' וה' פקד את שרה לרבות כל החרשין נתפקחו. כל הסומין נתפתחו וכל האלמים נתרפו וכל השוטים נשתפו והיו הכל אומרין הלואי שתיפקד זו פעם שנייה בשביל שניפקד עמה לכך נאמ' כל השומע יצחק לי (יג).

ז) **ותאמר מי מלל לאברהם.** אמרה אמינו שרה מי תכן את רוח ה' (ישעיה מ' י"ג). זו נבואה שעל ידי המלאך. ואיש עצתו יודיענו (שם). שנרמז לאברהם לך לך (י"ב א') מנין לך לך ותוליד בן והינו דכת' מלל לאברהם מנין מלל מאה שנה תוליד בן (יד). **היניקה בנים.** והלא בן אחד ניתן לה מהוא בנים. אמ' ר' לוי כשילדה שרה את יצחק היו אומות העולם אומרין הוס ושלום לא ילדה שרה את יצחק אלא שפחתה ילדה אותו ואמרה אני ילדתיו. מה עשה להן הקב"ה ייבש חוטמי דדי נשיהן והיו מטרונות שלהן באות ומחבקות רגלי אבינו אברהם ואמינו שרה ואומרין להם עשו עמנו חסד והיניקו את בנינו. אמ' אברהם לשרה שרה אין זו שעה שלהצניע. אלא קדשי שמו שלהקב"ה ושבי ואפלו בשוק והיניקי את בניהן הדא היא דכת' הניקה בנים שרה (טו). ד"א אמ' ר' לוי אותו היום שנגמל יצחק עשה אברהם משתה גדול והיו כל אומות העולם מרננין ואומרין ראיתם זקן וזקינה שהביאו אסופי מן השוק ואמרו בנינו הוא. ולא עוד אלא שעשו משתה גדול כדי להעמיד דבריהן. מה עשה אברהם אבינו הלך וזימן כל גדולי עולם ושרה זימנה את נשותיהן וכל אחת ואחת הביאה בנה עמה. ומנקתה לא הביאה. נעשה לה נס ונפתחו דדיה כשתי מעינות והניקה את כולן לכך נאמ' הניקה בנים שרה. והרי דברים קל והומר ומה אבינו אברהם שבאת לו שמחה ישמח ושימח את הכל עמו לכשיבוא הקב"ה לשמח את ירושלם על אחת כמה וכמה (טז). ד"א היניקה בנים מלמ' שהבן שנותן לה שקול כנגד כמה בנים כענין שנ' הלא אנכי טוב לך מעשרה בנים (שמואל א' א' ח'). וכן הוא אומ' וארבה את זרעו ואתן לו את יצחק (יהושע כ"ד ג'). מלמ' שיצחק שקול כנגד כמה בנים אמ' ר' יהודה

וע"ב. ובמפרשים שם. ועי' תנחומא שלח סי"ד ותנחומא מהרש"ב ח"ד ל"ו ע"א שמדרש כעין זה הוא שם פתיחה לדרשה לעקידה. (ז) עי' קידושין ל' ע"ב. (ח) עי' אבות פ"ב מ"ב. (ט) עי' קידושין כ"ט ע"ב ובבי"ק לסתות. (י) צ"ע ועי' תוספתא דקידושין פ"ה ומשנה קידושין פ"ב ע"א וע"ע בירושלמי שם ס"ז ע"ד. (יא) עי' קידושין שם. (יב) עי' קידושין ל' ע"ב. (יג) עי' ב"ר פנ"ג ס"ח ופסיקתא רבתי קע"ז ע"א ובבי"ק מלת אומר (אחר ר' שמואל) ליתא. (יד) עי' ב"ר שם ס"ט על הגימטריא דמלל ובבי"ק זו גבורה (ת' נבואה) וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א ל' ע"ב בענין הבשורה של לך לך. (טו) עי' פסיקתא דר"כ קמ"ו ע"ב ובנ"ש שם בהערות ובב"ר שם ס"ט ובנ"ש. ובבי"ק ומחבקית עפר רגלי. (טז) עי' בבא מציעא פ"ז ע"א והסיום הוא מהפסיקתא דר"כ שם. ובכתי"א ושרה אמנו זימנה.

כת׳ וא־ב (שם). וקרי וארבה אמ׳ הקב״ה כמה ריבין עשיתי עמו עד שנתתי לו את יצחק (יז).

ט) ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם

מצחק. שהיה מביא צלמים מן השוק ומשתחוה להן כת׳ הכא מצחק וכת׳ להלן ויקומו לצחק (שמות ל״ב ו׳) מה להלן צחוק שלע״ז אף כאן צחוק שלע״ז (יח). ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ ארבעה דברים היה ר׳ עקיבה דורשן ואני דורשן ודברי נראין מדבריו הרי הוא אומ׳ ותרא שרה וג׳ מצחק. שעבד ע״ז דברי ר׳ עקיבה. ואני אומ׳ לא היו צריך אלא לענין שדות וכרמים שכשבא להלוק היה ישמעאל אומ׳ לו אני אטול שני חלקים ואתה אחד שאני בכור. וכן שרה אומרת לאברהם כי לא יירש בן האמה הזאת וג׳ ודברי רואה אני מדבריו. כיוצא בו אתה אומ׳ הצאן ובקר ישחט להם (במדבר י״א כ״ב). ששווה להם. אם את כל דגי הים ששוה להם זה דברי ר׳ עקיבה. ואני אומ׳ אפלו את מכנים להן כל צאן ובקר שבעולם סופן לדנן אחריך. השיבה אותו רוח הקודש עתה תראה היקרך דברי אם לא (שם שם כ״ג). ודברי אני רואה מדבריו. כיוצא בו אתה אומ׳ בן אדם יושבי החרבות האלה אל אדמת ישראל האומרים אחד היה אברהם וירש את הארץ (יחזקאל ל״ג כ״ד). קל וחומ׳ ומה אברהם שלא עבד אלא אלוה אחד ירש את העולם. אנו שעובדין אלהות הרבה על אחת כמה וכמה שנירש את הארץ דברי ר׳ עקיבה. ואני אומ׳ ומה אברהם שלא נצטוה אלא במצוות יחידות ירש את הארץ אנו שנצטוינו במצוות הרבה לנו ניתנה הארץ למורשה. ומה נביא משיבן לכן אמר אליהם כה אמר ה׳ על הדם תאכלו (שם שם כ״ה). זה אבר מן החי. ועיניכם תשאו אל גלוליכם (שם שם). זו ע״ז. עמדתם על חרבכם (שם שם כ״ו). זו שפיכות דמים. עשיתן תועבה (שם שם). זה משכב זכור ובהמה. ואיש את אשת רעהו טמאתם (שם שם). כמישמעו. והארץ תירשו (שם שם). ודברי אני רואה מדבריו. כיוצא בו אתה אומ׳ צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי (זכריה ח׳ י״ט). צום הרביעי. זה שבעה עשר בתמוז ולמה נקרא שמו רביעי שהוא בחדש הרביעי. וצום החמישי. זה תשעה באב ולמה נקרא שמו חמישי שהוא בחדש החמישי. וצום השביעי. זה שלשה בתשרי שבו נהרג גדליה בן אחיקם שהרגו ישמעאל בן נתניה ללמדך שקשה מיתתן שלצדיקים לפני המקום כחרבן בית המקדש. ולמה נקרא שמו שביעי שהוא בחדש השביעי. וצום העשירי. זה עשרה בטבת. יום שסמך מלך בבל על ירושלם שנ׳ ויהי דבר ה׳ אלי לאמר בשנה התשיעית בעשירי בעשר לחדש בן א־ם כתב לך את שם היום את עצם היום הזה סמך מלך בבל על ירושלם (יחזקאל כ״ד ב׳). ואני אומ׳ צום העשירי הוא יום החמישי בטבת אלא שביהודה היו מתענים על המעשה ובגולה על השמועה שנ׳ ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותינו בא אלי הפליט מירושלם לאמר הכתה העיר (יחזקאל ל״ג כ״א). וישמעו ועשו יום שמועה כיום שריפה ודברי אני רואה מדבריו (יט).

י) ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת. זה הוא הנסיון השמיני. שאמרה לו שרה גרש האמה הזאת. לאחר שנבנה ממנה. והנסיון התשיעי זה שילוח ישמעאל בנו והיה קשה עליו מן הכל (כ). שנ׳

יא) וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו. לא על אודות אמו (כא).

יב) כי ביצחק יקרא לך זרע. הוציא הכת׳ ישמעאל שאינו בברית (כב).

(יז) צ״ע ועי׳ ירושלמי פסחים ל״ז בענין הדרש על המקרא ביהושע וע״ע ברש״י ורד״ק שם. (יח) עי׳ תנחומא שמות ס״א וע״ע ב״ר פנ״ג סי״א. (יט) ע׳ ספרי ואתחנן ע״ב ע״א וע״ב ותוספת דסוטה פ״ו ובנ״ש. ובכ״ק סופן לדנן (ת׳ לדנן). (כ) עי׳ פדר״א ריש פ״ל ובענין המנין עי׳ לעיל עמוד ר״א ובהערה ח׳ שם. (כא) עי׳ רמבין לפסוק זה. (כב) עי׳ לעיל עמוד רנ״ו והערה מ״ג שם. ובב׳ כת״י שאינו נכנס בברית.

יד) **וישכם אברהם בבקר.** ר' יהודה הנשיא אומ' השכים אברהם בבקר וכתב גט גירושין ונתן להגר ושלהה שנ' ו י ש ל ח ה ולהלן היא אומ' ושלחה מביתו (דברים כ"ד א'). ונתן לה להם ומים ומזון לה ולבנה. ו ת ל ך ו ת ת ע. כיון שהגיעה לפתח המדבר התחילה תועה אחר ע"ז שלבית אביה דכת' הכא ותתע וכת' להלן הבל המה מעשה תעתועים (ירמיה י' ט"ו).

טו) **ויכלו המים מן החמת.** בן שבע עשרה שנה היה ישמעאל בצאתו מבית אביו. ובזכות אברהם לא חסרו המים מן החמת וכשהתחילה תועה אחר ע"ז חסרו המים ועיפה נפשו שלישמעאל בצמא מה עשה הלך והשליך עצמו תחת חרולי המדבר ואמ' אלהי אברהם אבי יש לפניך תוצאות מות קח נפשי ממני ואל אמות בצמא ונעתר לו שנ' ו י ש מ ע א ל ה י ם א ל ק ו ל ה נ ע ר (כג) ו ת ש ל ך א ת ה י ל ד ת ח ת א ח ד ה ש י ח י ם. מהוא השיחים ר' מאיר אומ' זה הרותם שדרכו להתגדל במדבר. ר' יוסי בן חלפתא אומ' מהוא השיחים מקום שֶׁהֵשִׂיחַ עמה אחד ממלאכי השרת (כד).

טז) **הרחק כמטחוי קשת.** הוא שיעור ר"וס' (כה), ד"א מהוא כמטחוי קשת אמ' ר' ברכיה שהטיחה דברים קשים כלפי מעלה. אמרה רבון העולמים לא אמרת לי הרבה ארבה את זרעך (ט"ז י'). הרי אברהם נתעטר בשרה ואמרה לו גרש האמה הזאת. ואף אתה הסכמת על ידה ואמרת כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה אלך ואניחנו במדבר תחת האילן והרי הוא מת. מיד רמז הקב"ה למלאך ואמ' לו לך והעלה לו את הבאר הדא היא ו י פ ק ח א ל ה י ם א ת ע י נ י ה. אמ' המלאך רבונו שלעולם אדם שכת' בו והוא יהיה פרא אדם (ט"ז י"ב). את מעלה לו את הבאר. אמ' לו הקב"ה עכשו מהוא אמ' לו צדיק אמ' לו איני דן את האדם אלא בשעה שהוא עומד בה (כו). אמ' ר' סימון כ י ש מ ע א ל ה י ם ב ק ו ל ה נ ע ר ב א ש ר ה ו א ש ם. מכאן אמרו אין הקב"ה דן את האדם אלא לפי שעתו (כז).

יט) **ויפקח אלהים את עיניה.** נפתחה להם אותה הבאר שנבראת בין השמשות והלכו ושתו ומלאו את החמת מים ומשם הלכו כל המדבר (כח).

כ) **ויהי רובה קשת.** נולד בקשת ונתרבה בקשת (כט). ד"א רובה קשת הוא שהתחיל לירות בקשת (ל).

כא) **וישב במדבר פארן ותקח לו אמו אשה.** בתחלה שלח ישמעאל ולקח אשה מבנות מואב. לימים יצא אברהם אבינו למדבר לראות את בנו ונשבע לשרה שאינו יורד מן הגמל במקום שישמעאל שרוי שם. והגיע לשם בחצי היום. מצא את אשתו אמ' לה איכן הוא ישמעאל אמרה לו יצא הוא ואמו לרעות את הגמלים במדבר. אמ' לה תני לי מעט מים ופת לחם כי עיפה נפשי מדרך המדבר. אמרה לו אין לי לחם ומים. אמר לה לכישבוא ישמעאל מן המדבר הגידי לו שבא זקן אחד מארץ כנען לראותך ואמר חַלֵּף מפתן ביתך שאינה טובה לך. כשבא ישמעאל הגידה לו את הדבר. ובן חכם כחצי חכם הֵבִין ושלחה. והלכו למדבר פארן ומצאו שם מעינות מים וישבו שם. שלחה אמו ולקחה לו אשה מבנות אביה מארץ מצרים. לימים יצא אברהם אבינו לראות את בנו ולא מצא ואמ' לאשתו תני לי מעט מים מיד הוציאה לו לחם ומים וקיבלתו בס בפנים

(כג) עי' פדר"א פ"ל וברד"ל שם אות ל' בשם הרמב"ן ובכי"ק ישמעאל בצאתו מבית אבינו אברהם. (כד) עי' תנחומא ויצא ס"ה וע"ע ב"ר פנ"ג סי"ג. (כה) עי' ערוך ערך רוס. (כו) צ"ע ועי' תנחומא וג"כ ב"ר שם. (כז) עי' ירושלמי ר"ה כ"ז ע"א וע"ע ב"ר שם סי"ד ובג' כת"י אחרי מלת הנער לא שהוא צדיק אלא באשר הוא שם. (כח) עי' פדר"א פ"ל. (כט) עי' פדר"א שם. (ל) צ"ע ואולי פירש כן דברי הב"ר שם סט"ו ובכי"ק על הגליון כאן בעל סבירות היה אותו

יפות. עמד אברהם והתפלל על בנו ונתמלא ביתו מטוב העולם. כשבא ישמעאל הגידה לו את הדבר וידע שעדיין רחמי עליו וכן הוא אומ׳ כרחם אב על בנים (תלים ק״ג י״ג) (לא).

כב) **ויהי בעת ההיא ויאמר אבימלך.** עת ילידת יצחק שכל זמן שהיה אברהם אבינו בלא זרע היו אומות העולם רואין אותו כאלו אין אלהים עמו. וכיון שנולד לו יצחק בזקנותו אמרו ידענו כי אלהים עמך בכל אשר אתה עשה (לב).

כג) **ועתה השבעה לי.** כיון שראה אבימלך נסים שנעשו לאברהם נתיירא ממנו ואמ׳ לו השבעה לי. על דעתי אתה נשבע לא על דעתך (לג). כחסד אשר עשיתי עמך. וכי איזה חסד שעשה עמו שאמ׳ לו הנה ארצי לי לפניך בטוב (כ׳ ט״ו) (לד).

כד) **ויאמר אנכי אשבע.** מכאן אתה למד שכל המקבל על עצמו להשבע מעלין עליו כאלו נשבע (לה).

כה) **והוכח אברהם.** כל אהבה שאין עמה תוכחת אינה אהבה. וכך הוא אומ׳ טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת (משלי כ״ז ה׳). שהתוכחה מביאה לידי שלום (לו).

כו) **ויאמר אבימלך לא ידעתי מי עשה.** עד עכשיו לא ידעתי מי הוא העושה כך (לז). וגם אתה לא הגדת לי לשעבר (לח). וגם אנכי לא שמעתי מאחריכם (לט).

כח) **ויצב אברהם את שבע כבשת הצאן.** ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי אמ׳ לו הקב״ה אתה נתתה לו שבע כבשות חייך שהן עתידין להרוג מבניך שבעה צדיקים ואלו הן שאול ושלשת בניו וחפני ופינחס ושמשון ואית דאמרין אף עלי. ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי אמ׳ לו הקב״ה אתה נתת להן שבע כבשות חייך שארון הברית עושה אצלן שבעה חדשים וכן הוא אומ׳ ויישב ארון ה׳ בשדה פלשתים שבעה חדשים שמואל א׳ ו׳ א׳). ואומ׳ ויתן לשבי עזו ותפארתו ביד צר (תהלים ע״ח ס״א). מאי ותפארתו ביד צר אלו בגדי כהונה היך דכת׳ ועשית בגדי קדש לכבוד ולתפארת (שמות כ״ח ב׳). ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי אמ׳ לו הקב״ה אתה נתתה לו שבע כבשות חייך שהן עתידין להחריב מבניך שבעה עולמות ואלו הן אהל מועד וגלגל ושילה ונוב וגבעון ובית העולמים שנים. מיכן שכל הנותן מתנות חנם לגוי נעניש (מ).

ל) **בעבור תהיה לי לעדה.** מלמד שהפריש אברהם אבינו שבע כבשות כנגד שבע מצוות שנצטוו בני נח שהיו נוהגות באותו הדור והניחם פרושות ומובדלות כגל וכמצבה שעשה יעקב אבינו ללבן כן עשה אלו השבע הכבשות. ואם מתה אחת העמיד אבימלך אחרת תחתיה לעולם כדי שיהיו לֵעד (מא).

לא) **על כן קרא למקום ההוא באר שבע.** באר שנתקיימה בשבע כבשות (מב).

לב) **ויכרתו ברית.** תאנא שלשה אבות כרתו שלוש בריתות. אברהם יצחק ויעקב וכיון שכרת לו ברית הלך לו למקום מלכותו (מג).

לג) **ויטע אשל.** ר׳ יהודה אומ׳ פרדס. שאל מה תשאל תינים ענבים ורמונים. ר׳ נחמיה אומר פונדק שאל מה תשאל קופד חמר וביעין. ר׳ עזריה בשם ר׳ יודה אשל זה סנהדרין היך דאת אמ׳ ושאול יושב תחת האשל ברמה (שמואל א׳ כ״ו ב׳) (מד). אמ׳ ר״ש לקיש מלמ׳

דישע שנ׳ ערוה תעור קשתך. (לא) עי׳ פדר״א שם ובביאור הרד״ל שם. (לב) עי׳ ב״ר פנ״ד ס״ב.) (לג) צ״ע. (לד) עי׳ ב״ר פנ״ד ס״ב. (לה) צ״ע. (לו) עי׳ ב״ר פנ״ד ס״ג. (לז) צ״ע. (לח) צ״ע. (לט) עי׳ תרגום יב״ע לפסוק זה וב״ר שם ס״ג ובדר״ל שם ואולי צ״ל מאחרים. (מ) עי׳ ב״ר שם ס״ד בשינוי ובחיסור שם בעל המאמר ותנא דבי אליהו פ״ז ע״ש ובבי״ק וכה״א ויתן לשבי ובסוף המאמר נדים מתנת חנם. (מא) צ״ע. (מב) צ״ע. (מג) עי׳ פדר״א פל״ו. (מד) עי׳ ב״ר פנ״ד ס״ז. ובבי״ב תותים (ת׳

שעישה פרדס ונטע בו מיני מגדים. בישלאמא למאן פרדס הינו דכתיב ויטע אלא למאן דאמ׳ פונדק מאי ויטע כדכת׳ ויטע אהלי אפדנו (דניאל י״א מ״ה) (מה). ד״א ויטע אשל אכילה שתייה לוייה. תנן התם יהי ביתך פתוח לרוחה שיהא ביתו שלאדם פתוח לצפון ולדרום ולמזרח ולמערב כדרך שעישה איוב דכת׳ דלתי לאורח אפתח (איוב ל״א ל״ב). וממני מה עישה איוב ארבעה פתחים כדי שלא יהיו עניים מצטערין להקיף את כל הבית אלא הבא מן הצפון נכנס כדרכו בצפון. והבא מן הדרום נכנס כדרכו בדרום. וכן לכל רוח ורוח. ויהיו עניים בני ביתך לאו בני ביתך ממש אלא יהיו עניים מְשִׂיחִין מה שאוכלין ושותין בביתך כדרך שהיו עניים משיחין מה שהיו אוכלין ושותין בביתו שלאיוב. וכשפגשו זה בזה אמ׳ אחד להבירו מניין אתה בא מתוך ביתו שלאיוב. ולאין אתה הולך לתוך ביתו שלאיוב. וכשבא עליו אותה פורענות אמ׳ לפני הקב״ה רבונו שלעולם לא הייתי מאכיל רעבים ומשקה צמאים שנ׳ ואוכל פתי לבדי ולא אכל יתום ממנה (שם י״ז). לא הייתי מלביש ערומים שנ׳ ומגז כבשי יתחמם (שם כ׳). אע״פ כן אמ׳ לו הקב״ה עדין לא הגעת לאברהם. אתה יושב בתוך ביתך ועניים באין אצלך. את שדרכו לאכול בשר האכלתו בשר. את שדרכו לשתות יין השקיתו יין. אבל אברהם אינו כן אלא שט ומהזר בעולם וכשמוצא אורחין מכניסן לתוך ביתו. את שאין דרכו לאכול הטים האכילו הטים ואת שאין דרכו לאכול בשר האכילו בשר ושאין דרכו לשתות יין השקהו יין ולא עוד אלא שעמד ובנה פלטורין על הדרכים והניח משקה ומאכל בהם כל הבא נכנס ואוכל ושותה ומברך לשם שמים שנ׳ ויטע אשל כל מה שהפה שואל הוא מוצא בתוך ביתו שלאברהם לפי כך נעשית לו נחת רוח גדולה בעולם מה שלא נעשית לכל בר״ה (מו). ויקרא שם בשם ה׳ אל עולם. שהודיע לבאי העולם שיש שם רבון אחד הוא אלוה העולם יְדָ׳ן. והוא המהייה את הכל שנ׳ כי עמך מקור מים חיים (תהלים ל״ו י׳) (מז) ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים. ימים הללו מרובין על שלהברון. שלהברון עשרים וחמש שנה והללו עשרים ושש שנים (מח).

כב.

א) **ויהי אחר הדברים האלה והאלהים נסה.** מאי אחר הדברים אמ׳ ר׳ יוסי בן זמארא אחר דבריו שלשטן שכיון שמל אברהם אבינו את יצחק ועשה שמחה גדולה עמד השטן לפני הקב״ה ואמ׳ לפניו רבונו שלעולם אתה קרא זרע אברהם אוהבי (ישעיה מ״א ח׳). הנגתו בן למאה שנה ועשה סעודה גדולה לכל חית השדה ולעוף השמים ולא הניח חיה ועוף בעולם שלא עשה לו סעודה. ולא היה לו תור אחד או גוזל אחד להקריב לפניך קרבן (א). ולא עוד אלא שכרת ברית עם ערלים ועבר על לא תכרת להם ברית (שמות כ״ג ל״ב). אמ׳ לו כלום כל מה שעשה היה אלא בשביל בנו אם אומ׳ לו אני העלהו לפני לעולה מיד מעלהו אמ׳ לפניו רבונו שלעולם נסהו מיד והאלהים נסה את אברהם (ב). ועליו הכת׳ אומ׳ הנסה דבר אליך תלאה (איוב ד׳ ב׳). נאמ׳ דפיסוק הזה כנגד אברהם אבינו שבשעה שאמ׳ לו הקב״ה שחוט בנך והעליהו לפני מיד קיבל עליו והלך לשחטו קדמו השטן לדרך ואמ׳ לו זקן לאיזה מקום אתה הולך אמ׳ לו אני בתומי הולך לעשות רצון אבי שבשמים. אמ׳ לו ומה אמ׳ לך אמ׳ לו להעלות את בני לפניו לעולה אמ׳ לו זקן שכמותך יטעה בכך. לא אמ׳ לך אלא להטעותך

תינים). (מה). עי׳ סוטה י׳ ע״א. (מו) עי׳ אדר״נ פ״ז ובנ״ש בהערות. ובענין הנוטריקון של אשל עי׳ רש״י סוטה שם ובמדרש תהלים מזמור ל״ז ובכי״ק בסוף המאמר הוא נמצא ת׳ מוצא. (מז) עי׳ מורה נבוכים ח״ב פ״ב. (מח) עי׳ ב״ר פנ״ד ס״ז.

כב (א) עי׳ סנהדרין פ״ט ע״ב על ראש המאמר. יבכי״ב להקריב קרבן לפניך ובכי״ק ר״י בן זמרה. (ב) צ״ע ועי׳

ולהלאותך הרי כת' בתורה שופך דם האדם באדם דמו ישפך (בראשית ט' ו'). ואתה טועה והולך לשחוט את בנך יכול אתה לומ' לו שאמ־ת לי הוא אומר לך מי מ־עיד ואפלו יש לך עדים' עבד שמעיד ב־בו אי אפשר. ואם העיד אין עידותו כלום. הזור בך. אמ' לו איני שומע אליך שלא לעשות רצון אבי שבשמים לכך נאמ' הנסה דבר אליך תלאה (ג). ד"א הנסה דבר אמ' רב המא בר חנינה כך אמ' השטן לאברהם אדם גדול כמותך יעשה זה. הרי אתה שמקר־ב הב־יות לתחת כנפי השכינה אם אתה הורג את בנך יהיו הכל בדילין ממך וקורין אותך הורג נפשות אמ' לו איני שומע לעצתך. ד"א הנסה דבר אמ' ר' יוסי בן זמרא כך אמ' השטן לאברהם לא אתה הוא שכל גדולי עולם משכימין לפתחך ונוטלין כמך עצה אם תעשה דב־ זה הכל עוזבין אותך בחיים הזור בך ולא שמע לעצתי. ד"א הנסה דבר. אמ' ר' אלעזר בן פ־ת כך אמ' לו השטן לא אתה הוא שכל השרים רואין אותך ועומדין בפניך ואפלו רוכבי סיסים יורדין מפניך וכורעין לך. אם תעשה דבר זה כל כ־יעין כו־עות מבעטות הן בך כושל יקימון מליך (איוב ד' ד'). ד"א הנסה דבר אמ' ר' שמעון בן יוחאי כך אמ' לו זקן הלא הבן שאתה רוצה לשהוט הרי הוא דומה לך ובדיוקנך הוא נברא ואתה תוקע בו סכין יש לך אדם תוקע סכין בעצמו הזור בך ולא שמע לעצתו. ד"א הנסה דבר אמ' ר' יוחנן כך אמ' לו גדול מכולם יכול אתה לעמוד להבלה שלשחיטה אם אתה מגיע להבלה ואתה פורש לא בא עליך בדין ואומ' לך כבר קיבלת עליך משעה ראשונה לשהוט יש לך דבר להשיב שנ' כי עתה תבוא אליך ותלא (שם שם ה') ולא שמע לעצתו. ד"א הנסה הדבר אמ' ר' שמעון בן לקיש אמ' לו יראת שמים שבך היא כסילות לך שנ' הלא יראתך כסלתך (שם שם ו'). אמ' ליה איהו זכר נא מי הוא נקי אבד. עד כאן השטין לו ולא יכול להחזירו מיראת אלהיו. מיד אמ' לו דע שבאתי להשטינך כמה פעמים ולנסותך ולא הקדמתיך אלא ל־אות מעשיך שכך שמעתי שהקב"ה משתבח בך ואומ' יש כאברהם אוהבי שבזקנותו עמד והתך את בשרו. מיד אמרו מלאכי הש־ת לפניו אם אוהבך הוא יש לו בן חביב לפניו אמיר לו שישחטהו אם עושה כן אוהב הוא לך. ואף אני מה שיכלתי להשטין כבר השטנתי ולא יכלתי. ועכשו ואלי דבר יגונב (שם שם י"ב). כבר שמעתי מאחורי הפ־גוד השה לעלה ואין יצחק לעלה. אמ' לו איני שומע לך. כך הוא עונשו שלבודאי אומ' אמת ואין שומעין לו (ד). תאנא הוא שטן הוא יצר רע הוא מלאך המות. הא כיצד יורד ומתעה עולה ומשטין נוטל רישות ונוטל נשמה. באיוב מהוא אומ' ויאמר ה' אל השטן השמת לבך אל עבדי איוב וגו' (איוב א' ח'). ותסיתני בו לבלעו חנם (שם ב' ג'). אמ' ר' לוי שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו. שטן כיון דשבע שבאחיה דאיוב אמ' דלמא חוס ושלום נטיא דעתיה דקודשא בריך הוא לגבי איוב. ומינשי לה לאהבותא דאברהם. לכך הסטינו ונתנסה ולא עמד ונתגלה שבחו שלאברהם אבינו שנתנסה בעשרה נסיונות כל אחד ואחד מהן קשה מחבירו ועמד בכולן. פנינה דכת' וכיעסתה צרתה גם כעס (שמואל א' א' ו'). אמרה היאך תיפטר הצדקת הזאת בלא בן. והיתה מקנה אותה ביותר כדי שתתה־ט ותבקש רחמים על עצמה וכך היה. דרשה רב אחא

תדא"ר סוף פ"ז. (ג) עי' תנחומא מהרש"ב ח"א פ"ג ע"ב ואגדת בראשית פ' נ"ה היכא דמידריש פסוק זה באיוב ועל אברהם. ובכי"א וכי"ק גרים הלא כתוב בתורה שופך וכו' וכן גרים לקמן מעיד בי. (ד) צ"ע ועי' בכלל ב"ר פנ"ה ונ"ו ויקרא רבה פ"כ ס"ב קהלת רבה פ"ט פסוק ד' פסיקתא דר"כ ק"ע ע"ב פסיקתא רבתי פיסקא מ' תנחומא וירא סימן כ"א כ"ב וכ"ג. תנחומא מהרש"ב דף נ"ה ודף נ"ח ובנרשם בכל אלו המקומות וב"ס בעל מדרש הגדול לקת דבריו מאיזה מדרש שנאבד לנו ויש זכר להדברים כאן בסנהדרין פ"ט ע"א ב"ר פ"נ ס"ד פסיקתא רבתי ק"ע ע"ב תנחומא וירא סימן כ"ב פדר"א פל"א ילקוט על פרשה זו. ועי"ע בפרט בספר הישר על התורה פרשה זו ובמדרש ויושע בית המדרש (ח"א צד ל"ו) ובאגדות המובאות בס' נוה שלום (לר"ש זלמן טוסיק ז"ל) מצר ס"ח ע"ד צד נ"ג ובכי"ק גרים לעמוד בחבלה וכו' עונשו שלבדאי.

בר יעקב בְּפַאפִּינְיָא אתא ישטן נשקה על כרעה (ה). והאלהים נסה. זה הוא הנסיון העשירי (ו).

ב) **ויאמר קח נא את בנך.** אמ׳ ר׳ שמעון בר אבא אין נא אלא לשון בקשה. משל למלך בשר ודם שעמדו עליו מלחמות הרבה והיה לו גבור אחד נוצה את כולן. לימים עמדה עליו מלחמה חזקה אמ׳ לו בבקשה ממך עמוד לי במלחמה זו כדי שלא יאמרו הראשונות אין בהם ממש. אף הקב״ה אמ׳ לו לאברהם אברהם הרבה נסיונות נסיתיך ועמדת בכולן. ועכשיו בבקשה ממך עמוד לי בנסיון זה כדי שלא יאמרו הראשונות אין בהן ממש. אמ׳ לו מאי היא אמ׳ לו קח נא את בנך אמ׳ לו שני בנים יש לי לאיזה מהן אמ׳ לו את יחידך. אמ׳ זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו. אמ׳ לו אשר אהבת. אמ׳ לזה אני אוהב ולזה אני אוהב. אמ׳ לו את יצחק. וכל כך למה כדי שלא תיטרף דעתו עליו מיד נכמרו רחמיו שלאברהם והקדים לעשות רצון יוצרו (ז). ד״א את יחידך. עליו הכת׳ אומ׳ ימצאהו בארץ מדבר יצרנהו כאישון עינו (דברים ל״ב י׳). מנין אתה אומ׳ שאפלו המקום מבקש מאבינו אברהם גלגל עינו הוא הוטטה ונותנה לו ולא גלגל עיני בלבד אלא נפישו שהיא חביבה עליו ביותר שנ׳ את בנך את יחידך וכי אין אנו יודעין שבנו הוא יחידו אלא זו הנפש שנקראת יחידה בעולם. וכן הוא אומ׳ הצילה מחרב נפשי מיד כלב יחידתי (תהלים כ״ב כ״א) (ח). ולך לך אל ארץ המוריה. זו ירושלם שבנה שלמה בה בית המקדש דכת׳ ויחל שלמה לבנות את בית ה׳ בירושלם בהר המוריה (דברי הימים ב׳ ג׳ א׳) (ט). המוריה. ראבא ור׳ ינאי חד אמ׳ שמשם היראה יוצאה לעולם. וחד אמ׳ שמשם יראה יוצא לעולם. כיוצא בו ארון ר׳ חייא ור׳ ינאי חד אמ׳ שמשם אורה יוצאה לעולם. וחד אמ׳ שמשם אריה יוצאה לעולם. כיוצא בו דביר חד אמ׳ שמשם דֶּבֶר יוצא לעולם וחד אמ׳ שמשם דיברות יוצאות לעולם (י). והעלהו שם לעולה. איני יודע אם יעלהו עולה ודאי או עלייתו לראש המזבח תחת עולה במקום עולה עומדת. ולבסוף נתפרש שעלייתו לראש המזבח היא במקום עולה. ואברהם אבינו כיון לעשות רצון יוצרו על כל פנים לכך נאמ׳ לעולה לדראישא (יא). על אחד ההרים. מכאן אמרו שבעה הרים ברא הקב״ה ומכולן לא בחר אלא בהר המוריה שיבנה בו בית המקדש וכן הוא אומ׳ למה תרצדון הרים גבנונים ההר חמד אלהים לשבתו (תהלים ס״ח י״ז) (יב). אשר אמר אליך. אמ׳ לו הר שתראה עליו אור זורח וענן קשור שם היא השכינה והוא מקום העבודה (יג).

ג) **וישכם אברהם בבקר.** מגיד הכת׳ כיחה שלנביאה שאע״פ שזיא בחלום הלילה או ביום לאחר תרדמה. כל שרואה הנביא הוא דבר על בירורו ואין בו ספק ולא הרהור אלא דברי הנבואה ודברי ההכמה שוין הן אצל הנביאים. ולפי שהדבר אמת ואין בו דופי ולא ספק חש אברהם לשחוט את בנו את יחידו. ולא הרהר ולא חשב שמא דבר נבואה זו אמת או הבלי חלומות. ולא עשה הדבר בבהלה ולא בלילה. שאלו כן היו באי העולם אומרין מעשה בהלה היה וטירוף דעת אלא וישכם אברהם בבקר והלך לו דרך שלשת ימים כדי שידעו הכל שזה דבר נבואה אמת ואין בו דופי (יד). וישכם אברהם בבקר ויחבש את

(ה) עי׳ ב״ב ט״ז ע״א. (ו) עי׳ לעיל עמוד ר״א ובהערות שם ועי״ע פירוש המשניות להרמב״ם פ״ה מאבות מ״ב. (ז) עי׳ תנחומא שם סכ״ב. ועי״ע ב״ר פנ״ה ס״ז ובכי״ק ונצח את כולן. (ח) עי׳ ספרי האזינו קל״ד ע״ב ועי״ע פסיקתא רבתי קע״א ובמ״ע שם אות ע״ז. (ט) עי׳ סוף מדרש תדשא וברש״י לפסוק זה ובבתי״א וכי״ק דכת׳ ויבן שלמה הבית לפני ה׳ בהר המוריה. (י) עי׳ ב״ר פנ״ה ס״ז וירושלמי ברכות ח׳ ע״ג ועי״ע תנחומא מהרש״ב ח״א נ״ו ע״ב ובנ״ש. ובכי״ק הודייה (ת׳ הוראה) יוצאה לעולם וחד אמר שמשם אורה וכו׳. (יא) עי׳ מדרש לקח טוב על פסוק זה. (יב) עי׳ פדר״א פי״ח. (יג) עי׳ ב״ר פנ״ו ס״א ופסיקתא רבתי ק״ע ע״ב אות ס״א ובנ״ש ובפרט בפדר״א פל״א. (יד) עי׳ מורה נבוכים ח״ג פכ״ד

חמורו. זריזין מקדימין למצוות (טו). ויחבש. שנים חבשו בעצמן בשמחה אברהם ובלעם. גדולה אהבה שהיא דוחה שורה שלגדולה. וגדולה שנאה שהיא דוחה שורה שלגדולה. מאברהם אהבה. מבלעם שנאה. תבוא חבישתו שלאברהם שהלך לעשות רצון יוצרו. ותעמוד על חבישה שלבלעם שהלך לקלל את שונאי ישראל (טז). את חמורו. תאנא אותו החמור הוא בן האתון הנבראת בין השמשות והיא החמור שרכב עליו משה בבואו למצרים שנ׳ ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור (שמות ד׳ כ׳). והוא החמור שעתיד בן דוד לרכוב עליו שנ׳ עני ורוכב על החמור (זכריה ט׳ ט׳) (יז). ויקח את שני נעריו. אלו ישמעאל ואליעזר (יח). ויבקע עצי עלה. עצים הראוין לעולה. כל עץ שהרקיב פסול למערכה וכל עץ שהתליע פסול. וכל עצי סתירה פסולין. אין כשר אלא עצים חדשים (יט) ויקם וילך. ליתן לו שכר קימה ושכר הליכה. וכן הוא אומ׳ וילכו ויעשו בני ישראל (שמות י״ב כ״ח). ליתן להם שכר הליכה ושכר עשייה (כ). ויקם וילך. בא אברהם אצל שרה ואמר לה עד מתי יהיה בנך בחיקך לא בן שלשים ושבע שנים הוא ולא הלך לא לבית המדרש ולא לבית התלמוד עזבי אותו שילך עמי ועשי לי צידה לדרך שנלך שנינו לבית המדרש הגדול. ועשת להם צידה והלכו ארבעתם. כשהן מהלכין בדרך נכנסה תחרות בין ישמעאל לאליעזר. ישמעאל אומ׳ עכשו אברהם מקריב את יצחק לעולת מוקדה על גבי המזבח ואני בנו בכורו אירש הכל. אמ׳ לו אליעזר הייך שכבר גירשך כאשה מתגרשת מבעלה ושילחך למדבר. ועד שלא נולדת אני עבדו משרת לפניו ביום ובלילה ואני שיורש אותו. ורוח הקודש צווחת לא זה יורש ולא זה יורש אלא ירושה לבעלה עומדת (כא).

ד) **ביום השלישי וישא.** הגיעו לצופית ביום השלישי כיון שהגיעו ראה כבוד השכינה שנ׳ וירא את המקום מרחוק. ואמ׳ מרחק ה׳ נראה לי (ירמיה ל״א ג׳). מה ראה ראה עמוד שלאש עומד מן הארץ ועד לב השמים. אמ׳ ליצחק רואה אתה מה שאני רואה אמ׳ לו הין. ידע שכבר הורצה לעולה. אמ׳ לישמעאל ולאליעזר רואין אתם כלום אמרו לו לאו (כב). אמר להם

ה) **שבו לכם פה עם החמור.** עם הדומין לחמור. מכאן אמ׳ ראבא עבד אין לו חיים אלא כבהמה היא השיב (כג). נלכה עד כה. ר׳ אליעזר אומ׳ לראות מה יהיה בסוף כה שנ׳ כה יהיה זרעך (ט״ו ה׳) (כד). מלמ׳ שהראהו הקב״ה לאברהם מזלו שליצחק ושמו כה שנ׳ כה יהיה זרעך (כה). ויש אומרין מקום מקדש הראהו שנ׳ ויאמר לו כה. אמ׳ לו עתידין כהנים לעמוד מבניך והן פורשין את כפיהן במקום הזה ומברכין את ישראל. נאמ׳ כאן כה יהיה ונאמ׳ בברכת כהנים כה תברכו (במדבר ו׳ כ״ג) (כו). באותה שעה נצנצה בו רוח הקודש ונתנבא ששניהן הוזרין בשלום שנ׳ ונשתחוה ונשובה אליכם (כז). גדולה השתחויה שלא חזר אברהם בשלום מהר המוריה אלא בזכות השתחויה. אף אבותינו לא נגאלו אלא בזכות השתחויה שנ׳ ויקדו וישתחו אף לעתיד לבא אין נגאלין אלא בזכות השתחויה דכת׳

וע״ע ב״ר פנ״ח ס״י תנחומא מהרש״ב ח״א נ״ז ע״א ובהערות שם אות רנ״ב ובבי״ק את בנו יחידו וכו׳. דבר נבואה זה אמת וכו׳ מעשה בהלה הוא וכו׳. (טו) עי׳ פסחים ד׳ ע״א. (טז) עי׳ ב״ר שם ס״ה ובנ״ש. (יז) עי׳ פדר״א פל״א. (יח) עי׳ תיב״ע לפסוק זה פדר״א שם ויקרא רבה פכ״ו ס״ז. (יט) עי׳ תיב״ע לפסוק זה ועי׳ רמב״ם פ״ז מהלכות איסורי המזבח ה״ב. (כ) עי׳ ב״ר סוף פרשה נ״ה ומכילתא בא י״ג ע״א. (כא) עי׳ תנחומא וירא סכ״ב מדרש ויושע ופדר״א פל״א. ונראה שהוא לקוח הכל מהפדר״א ע״ש. (כב) עי׳ פדר״א שם. ובבי״ק שכבר הורצה הנער לעולה. (כג) עי׳ יבמות ס״ב ע״א. ומלת הוא ליתא בבתי״ג. (כד) עי׳ ב״ר פנ״ה ס״ב ובנ״ש עוד. (כה) עי׳ אגדת שיר השירים עמוד ה׳. (כו) עי׳ אגדת שיר השירים שם וע״ע ב״ר פמ״ג ס״ה ובבי״ק ידיהן ת׳ כפיהן. (כז) עי׳ ב״ר ס״י. וע״ע בפידש״י לפסוק זה.

ובאו האבדים בארץ אשור והשתחוו לה' בהר הקדש (ישעיה כ"ז י"ג) (כח).

ו) **ויקח בידו את האש ואת המאכלת.** מאי מאכלת שמכשרת את האוכלים רבנן אמרי שכל אכילות שאוכלין ישראל בעילם הזה בזכות אותה מאכלת (כט).

ז) **ויאמר יצחק** וגו' **הנה האש והעצים.** אמ' לו איה הקרבן אמ' לו גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שנ'

ח) **אלהים יראה לו השה** (ל). ד"א ואיה השה לעולה. אמ' לו אתה השה (לא). מיד הניח יצחק ידיו על ראשו ובכה ואמ' לאביו זה הוא מדרש גדול שאומרת לאמי. מיד בכה אברהם ותלש בשערו. אמ' לו אבי אל תצער עצמך עשה בי רצון אביך שבשמים. יהי רצון שיהיה רביעית דם שלי כפרה על כל ישראל (לב). וילכו שניהם יחדו. אחז בידו והלכו כאחד. אמ' אברהם ישא יצחק רגליו וירוץ (לג).

ט) **ויבן שם אברהם את המזבח.** מה ת"ל את המזבח אמ' ר' ישמעאל מלמ' שהראה לו הקב"ה באצבע ואמ' לו זה הוא. ד"א את המזבח מלמ' שהיה בנוי מבתחלה. והוא המזבח שהקריב עליו נח. והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל. והוא המזבח שהקריב עליו אדם הראשון כשנברא קרבן ומשם נברא. אמרו חכמים אדם ממקום כפרתו נברא. והוא המזבח הנעשה לדורות שנ' ויאמר דוד זה הוא בית ה' האלהים וזה מזבח לעולה לישראל (דברי הימים א' כ"ב א'). ואומר זאת מנוחתי עדי עד (תהלים קל"ב י"ד) (לד). ויערך את העצים. מלמד שסידרן כדרך שסודרין עצי המערכה כת' הכא ויערך וכת' להלן וערכו עצים על האש (ויקרא א' ז') (לה). ויעקד את יצחק בנו. אמ' לו אבא כפות ידי ורגלי כראוי שמא אבעט בך ואתחייב מיתה שדם הנפש מר ביותר (לו). וישם אותו על המזבח. אמ' לו אבא בבקשה ממך שלא תגיד לאמי כשהיא עומדת על הגג שלא תפול ותמות. והיה אברהם בוכה ומלאכי השרת צועקין במרירות ובוכין עמו שנ' הן אראלים צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון (ישעיה ל"ג ז'). והיה יצחק מצפה אל ההרים שנ' אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי (תהלים קכ"א א').

י) **וישלח אברהם את ידו.** כיון שראו מלאכי השרת שהאב מעקד בכל לב והבן מתעקד בכל לב. עמד מטטרון לפני הקב"ה ואמ' לפניו רבון העולמים אל יכלה זרעו שלאברהם מן העולם ונהפכה סכין לעופרת. אמ' להן הקב"ה למלאכי השרת לא אתם שבאתם עלי בַּעֲקִיפִין. ועכשו אתם מבקשין עליו רחמים. ורמז למטטרון לקרות לו דכת' ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים (לז). ד"א וישלח אברהם את ידו ויקח את המאכלת לשחט את בנו. יתיב רב אחוריה דר' חייא ויתיב ר' חייא קמיה דר'. ויתיב קא אמ' מנין לשחיטה שהיא בתלוש דכת' וישלח אברהם את ידו ויקח את המאכלת (לח).

יא) **ויאמר אל תשלח ידך.** וסכין היכן היא נָשְׁלוּ דמעות ממלאכי השרת עליה וְשָׁהֲה עד שעמד עיקרו ופרח (לט). ד"א אל תשלח ידך. אמ' אברהם לפני הקב"ה רבון העולמים

(כח) עי' ב"ר שם. ובכי"מ חסר מן ויקדו עד דכת' והשלמתי ע"פ הכת"י האחרים. (כט) עי' ב"ר שם ס"ג. ובכי"ק שמכשרת את האוכל. (ל) עי' תרגום אונקלוס לפסוק שאחר זה ובכי"ק אמר לאביו. (לא) עי' תנחומא שם סכ"ג ופסיקתא רבתי ק"ע ע"ב ובמ"ע שם אות ס"ה. (לב) צ"ע ובכי"מ אל תצטער עצמך. (לג) צ"ע ועי' בנוה שלום צד ג'. (לד) עי' פדר"א פרק ל"א. (לה) אולי מקורו בהפדר"א פל"א ע"ש בביאור הרד"ל אות ל"ח ואות ל"ט. (לו) עי' תנחומא שם אות כ"ג ופסיקתא רבתי קע"א ובנ"ש ואולי מלת מר הוא מענין וימרו והוא פירוש מלת חצופה שם. (לז) עי' המקומות הנרשמים לעיל אות ד' ובפרט בנוה שלום צד נ' ונ"א. (לח) עי' חולין ט"ז ע"א. ובכי"ק ר' חייה קמייה דר'. (לט) צ"ע ועי' ב"ר שם ס"ז ובנ"ש ע"ש. ובכי"א נשרו (ת' נשלו) ובכי"ק וכי"א שעמד על עיקרו.

אחנוק אותו ואעלהו לעולה לפניך אמר לו אל תעש לו מאומה. אנתחנו איברים איברים לפניך אמ' לו ואל תעש לו מאומה. אמ' הואיל ועמדתי על שעה זו אל תנסיני בדבר זה בכל יום אמ' לו חייך שוב איני מנסך בדבר זה ולא באחר. ונישבע לו על כך שנ' ויאמר בי נשבעתי נאם ה' (מ). ר' אליעזר אומ' כיון שהגיעה הרב על צוארו שליצחק פרחה נשמתו ויצאה וכשהשמיע הקב"ה קולו מבין שני הכרובים ואמ' אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה חזרה נפשו לגופו והתירו ועמד על רגליו וידע שכך המתים עתידין לחיות ופתח ואמר ברוך מחיה המתים (מא). כי עתה ידעתי. וכי לא היה הקב"ה יודע בו לשעבר והא כת' מגיד מראשית אחרית ומקדם אשר לא נעשו (ישעיה מ"ו י'). ואומ' ומגיד לאדם מה שיחו (עמוס ד' י"ג). אלא אל תקרא ידעתי אלא יִדַּעְתִּי. עכשו ידעו כל באי העולם עד היכן הוא כוחה שליראת שמים. עד כדי שישחוט האדם את בנו יחידו ואהובו כל זה גדולה לשמו הנכבד והנורא. כיוצא בו כי מנסה ה' אלהיכם אתכם לדעת הישכם אוהבים את ה' (דברים י"ג ד'). מאי לדעת להודיע לבאי העולם עד היכן הוא כוחה שלאהבת המקום שאין מבטלה דבר בעולם כענין שנ' מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה (שיר השירים ח' ז'). וכן הוא אומ' לדעת כי אני ה' מקדשכם (שמות ל"א י"ג). להודיע לבאי העולם קדושתן שלישראל. וכל הדומה לפיסוקים אלו הכל עניינים להודיע לבאי העולם (מב).

יג) **וישא אברהם את עיניו.** אמ' לו המלאך חוזר לאחוריך נפנה לאחוריו וראה (מג) והנה איל אחר. מאי אחר. אחר שנגמרה כל מלאכתו ועקידתו (מד). והנה איל ר' יהודה ור' יוסי חולקין בדבר זה. אחד אומ' לפי שעה נזדמן לו. ואחד אומ' ראש צאנו שלאברהם היה ויצחק שמו ולא הכירו. אמר הקב"ה יבוא יצחק תחת יצחק (מה). ומפני מה איל ולא שור ולא עז אלא שיש בו שבע מצות. שני קרניו שתי חצוצרות. שני שוקיו לשני חלילין. עורו לתוף. מעיו לנבלים. ובני מעיו לכנורות. אמ' ר' יהושע זה הוא שאמרו כשהוא חי קולו אחד וכשהוא מת קולו שבעה. כיוצא בו ר' שמעון בן עקישיה אומר זקני עם הארץ כל זמן שהן מזקינין דעתן מיטרפת עליהן שנ' מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח (איוב י"ב כ'). אבל זקני תורה אינו כן אלא כל זמן שהן שמזקינין דעתן מתישבת עליהן שנ' בישישים חכמה ואורך ימים תבונה (שם י"ב) (מו). נאחז בסבך בקרניו. ר' זכריה אומ' אותו האיל נברא בין השמשות והיה רץ להיקרב תחת יצחק והיה שמאל משטין לפניו לבטל קרבנו שלאברהם ונאחז בשתי קרניו בין האילנות הדא היא נאחז בסבך בקרניו. ראה אברהם את האיל והלך והתירו והקריבו תחת יצחק כיון שראה השטן שלא הועיל כלום הלך לו אצל שרה אמ' לה לא שמעתה מה היה היום אברהם לקח את יצחק ושחטו לעולה יללה שלוש יללות ופרחה נשמתה הדא היא ויבא אברהם לספד לשרה ולבכתה (מז). ד"א נאחז בסבך ר' יצחק ור' חונא. ר' יצחק אומ' מלמ' שהראה לו הקב"ה לאברהם אבינו את האיל ניתש מחורש זה ונסבך בזה. ניתש מחורש זה ונסבך בזה. אמ' לו הקב"ה אברהם כך עתידין בניך להיות נאחזין בצרות ונסבכין במלכיות ונמשכין ממלכות למלכות מבבל למדי וממדי ליון ומיון לאדום וסופן ליגאל בקרנו שלאיל הזה דכת' וה' עליהם יראה ויצא כברק חצו וה' אלהים בשופר יתקע (זכריה ט' י"ד). ר' חונא אומ' מלמ' שהראה לו הקב"ה את האיל ניתש מחורש זה ונסבך בזה אמ' לו כך עתידין בניך להיות

(מ) עי' ב"ר שם וג"כ סי"א ובנ"ש. ובכי"ק אחנוק וכו' א"ל אל תשלח ידך אנתחנו וכו'. (מא) עי' פדר"א פל"א. (מב) עי' מורה נבוכים ח"ג פכ"ד. וע"ע במדבר ב"ר פי"ז ס"ב ובפרוש מהרז"ו שם. (מג) עי' תנחומא ופסיקתא שם. (מד) צ"ע ואולי כיון לדעת אונקלוס ועי' רש"י לפ"ז. (מה) עי' בנוה שלום צד נ"א. (מו) עי' קנים פ"ג בסוף ובנוה שלום שם. (מז) עי' פדר"א פל"א וע"ע פל"ב ובביאור הרד"ל שם אות י"ג ובכתי"ב לפניו אחר מלת משטין ליתא ובכי"ק משטין לו.

נאחזין בעונות ונסבכין בצרות וסופן ליגאל בקרנו שלאיל הזה דכת' וה' עליהם בשופר יתקע (שם) (מה). ר' חנינה בן דוסא אומ' אותו האיל לא יצא ממנו דבר להבטלה אפרו היה יסוד על המזבח הפנימי. גידיו היו נבלים שלכנור. שהיה דוד מנגן בהן. עורו אזור מתניו שלאליהו ז"ל שנ' אזור עור אזור במתניו (מלכים ב' א' ח'). קרניו שלאיל שלשמאל נתקע בה בהר סיני שנ' ויהי קול השופר (שמ"ת י"ט י"ט). ושלימין שהוא גדולה מן השמאל עתיד לתקוע בה לעתיד לבוא שנ' והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול (ישעיה כ"ז י"ג) (מט). אמ' רב אבהו למה תוקעין בשופר שלאיל בראש השנה אמ' הקב"ה תקעו לפני בשופר שלאיל כדי שאזכור לכם עקידת יצחק בן אברהם ומעלה אני עליכם כאלו עקדתם עצמכם לפני (נ).

יד) **ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה.** שני צדיקים קראו לה שני שמות. שֵׁם קְרָאָה שָׁלֵם. אברהם קראה יראה. אמ' הקב"ה לבטל אחד מהן אי אפשר אלא הריני מצרף את שניהן וקורא אותה ירושלם. יראה שלם. ו"ו במקום אל"ף וה"י (נא). מאי יראה זה מקום יראָה ועבודה לשם. א ש ר י א מ ר ה י ו ם. מגיד הכת' שכבר ידע בו אברהם אבינו שהוא בית עבודה לדורות. וכן את מוצא שלא נעצרה מגפה מישראל בימי דוד אלא בזכות בית המקדש דכת' ובהשחית ראה ה' וינחם (דברי הימים א' כ"א ט"ו). מאי ראה ר' יוחנן אומ' בית המקדש ראה שנ' א ש ר י א מ ר היום בהר ה' יראה (נב). ב ה ר ה'. אברהם קראו הר ה' דכת' בהר ה' יראה. ישעיה קראו הר ה' דכת' ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' (ישעיה ב' ג'). דוד קראו הר ה' דכת' מי יעלה בהר ה' (תהלי' כ"ד ג'). יחזקאל קראו הר ישראל דכת' בהר מרום ישראל אשתלנו (יחזקאל י"ז כ"ג) (נג). ו י א מ ר ב י נ ש ב ע ת י. וכי מה צורך שבועה כאן אמ' ר' אבא בשם ר' יוחנן אמ' אברהם לפני הקב"ה גלוי וידוע לפניך שבשעה שאמרת לי קח נא את בנך את יחידך היה בלבי מה להשיבך והיה בלבי מה אומר לך. אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע (כ"א י"ג). ועכשו אתה אומ' לי קח נא את בנך אלא רבון העולמים כשם שהיה בלבי מה להשיבך וכבשתי את יצרי כך בשעה שיהיו בני יצחק באין לידי עבירות ומעשים רעים תהא מזכיר להן עקידת יצחק אביהן ומתמלא עליהן רחמים ומרחם עליהן והופך להן מדת הדין למדת רחמים. אמ' לו הקב"ה ימיני ימיני שכל זמן שבניך בצרה אני עמהן דכת' עמו אנכי בצרה (תהלים צ"א ט"ו). ואומ' בכל צרתם לו צר ומלאך פניו הושיעם (ישעיה ס"ג ט') (נד).

יז) **כי ברך אברכך.** ברך בעולם הזה. אברכך. בעולם הבא. ו ה ר ב ה. בעולם הזה. א ר ב ה. לעולם הבא. א ת ז ר ע ך. לעתיד לבוא (נה). כ כ ו כ ב י ה ש מ י ם. שהן עתידין להצהיר ככוכבים שנ' והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים (דניאל יב ג) (נו). ו כ ח ו ל א ש ר ע ל ש פ ת ה י ם. מה חול זה שהוא כהוט מגין על הים שלא יציף את העולם. כך זכותן תהא מגנת עליהן לדורות וכן הוא אומ' אספרם מחול ירבּיון (תהלים קל"ט י"ח). מאי אספרם אם לישראל כבר נאמ' והיה מספר בני ישראל כחול הים (הושע ב' א'). אלא מאי אספרם למעשיהם שלצדיקים שהן מרובין מן החול. ומה החול הזה

(מח) עי' פסיקתא דר"כ קנ"ד ע"ב וב"ר פנ"ו ס"ט ובנ"ש ובכי"ק ונסתבך (לעיל בפעם הראשון). (מט) עי' פדר"א פל"א. ובכי"ק גידיו עשרה נבלים וכו' מנגן בו. (נ) עי' ר"ה ט"ז ע"א. (נא) עי' ב"ר פנ"ו ס"י ובנ"ש ובכי"ק אלף והא. (נב) צ"ע ועי' תרגומים ורש"י על פסוק זה וע"ע ברכות ס"ב ע"ב על מאמר ר' יוחנן. (נג) צ"ע ועי' ספרי ואתחנן ע"א ע"ב וילקוט ירמיה ר' רנ"ח. (נד) צ"ע ועי' פסיקתא דר"כ קנ"ד ע"ב ויקרא רבה פכ"ט ס"ט וב"ר פנ"ו ס"י ובנ"ש ובפרט בירושלמי תענית ס"ה ע"ד. ובכי"ק היה בלבי. (נה) עי' פדר"א פל"א ובביאור הרד"ל שם במה שרמז שם על נוסחת הילקוט ברמז ק"א. (נו) צ"ע ועי' ספרי ז' ובנ"ש. ובכי"ק להזהיר ככוכבים.

שהוא מועט מנין. זכותם שלצדיקים שהיא מרובה על אחת כמה וכמה שהיא מגנת (נז).

יט) **וישב אברהם אל נעריו.** ויצחק היכן הוא אלא אמ׳ ר אלעזר בן פרת אע״פ שלא מת יצחק מעלה עליו הכתוב כאלו מת ואפרו מוטל אל גבי המזבח לכך נאמר וישב אברהם אל נעריו (נח). ד״א וישב אברהם. ויצחק היכן הוא אלא שהכניסו הקב״ה לגן עדן וישב שם בה שלוש שנים. וכיון שבא אברהם לבדו ראת שרה ואמרה עכשו דבר השטן אמת שאמ׳ שנהרג יצחק ופרחה נשמתה ומתה (נט). ויש אומ׳ הלך לו אצל שם בן נח ללמוד תורה (ס). ויקמו וילכו יחדו אל באר שבע. לפי שראה אברהם אבינו נחת רוח בבאר שבע לא זז ממנה. למה הדבר דומה לאשה שהעשירה מפלחה אמרה הואיל ומן הפלח העשרתי אינו זז מתחת ידי (סא).

כ) **ויהי אחרי הדברים האלה.** מאי אחרי אחר הדברים אהר שנעקד יצחק וקירבה מיתתה שלשרה (סב). ויגד לאברהם לאמר וג׳. לקיים מה שנ׳ וזרח השמש ובאה שמש (קהלת א׳ ה׳) (סג). וינד לאברהם לאמר. אין לך קשה לעולם מכפויי טובה. שהרי לבן עצמו לא נולד אלא בזכותו שלאברהם אבינו. כיצד מלכה היתה עקרה ועשת כל אותן השנים עם נחור ולא ילדה. וכיון שנפקדה אמינו שרה נפקדו עמה כל העקרות ונפקדה אף היא עמהן. הדא היא ויהי אחרי הדברים האלה ויגד לאברהם לאמר.

כא) **ואת קמואל.** זה לבן ולמה נקרא שמו קמואל שקם על אומתו שלאל. ראה מה עשה בלעם בנו שאביו נולד בזכותו שלאברהם אבינו. הלך לקלל את ישראל בניו שלאברהם ויש לך כפוי טיבה יותר מזה (סד).

כג) **ובתואל ילד את רבקה.** הא למדת שלא בא הכת׳ לייחס את נחור אלא בשביל רבקה שהיתה ביניהן כשושנה בין החוחים (שיר השירים ב׳ ב׳). ולקיים מה שנ׳ וזרח השמש ובא השמש שאין הקב״ה משקיע שמשו שלצדיק עד שהוא מוריח שמשו שלצדיק אחר. וכן הוא אומ׳ ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שוכב בהיכל ה׳ (שמואל א׳ ג׳ ג׳). ואומ׳ זרח בחשך אור לישרים (תהלים קי״ב ד׳). ואומ׳ אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהלים צ״ז י״א) (סה). כן יאמר בעל הרחמים.

(נז) עי׳ בבא בתרא ז׳ ע״ב. (נח) צ״ע ועי׳ תנחומא תולדות ס״ד וביהמ״ד ח״ה צד קנ״ז בשם מדרש שם. (נט) צ״ע ועי׳ ביהמ״ד שם. וע״ע מכילתא ל״א ע״א וירושלמי תענית ס״ה ע״א. (ס) עי׳ ב״ר פנ״ו סי״א. (סא) עי׳ ב״ר שם ע״ש. (סב) עי׳ תיב״ע ולעיל הערה מ״ז. (סג) עי׳ קהלת רבה פ״א פסוק ה׳ וע״ע לקמן ריש פ׳ חיי שרה. (סד) עי׳ בענין שבלעם היה כפוי טובה ובענין שמלכה היתה עקרה בתנחומא בלק סי״ב ובילקוט בלק רמז תשס״ו מה שהביא שם בשם הילמדנו וע״ע ב״ר סוף פנ״ד וסנהדרין ק״ה ע״א וע״ע לקח טוב ורמב״ן לפסוק זה. (סה) עי׳ שה״ש רבה פ״ה פסוק כ׳ וב״ר פס״ג ס״ד וקה״ר שם. והוסיף בפסוקים כדי לסיים בדבר טוב.

ויהיו חיי שׂרה

מרשות מי שאמר | יערף כמטר לקחי
אפתח פי ואצפצף ואשיה מר רוחי. | הוא גוחי מבטן ועל שדי אם מבטחי.
כן יהיה בעזרי תמיד ויחליף לי כוחי. | יעלה לי ארוכה ומרפא ויצליח ארחי.
ירם קרן לאמי ויחיש בביאת משיחי. | יקבץ נפוצי בקרוב ויבנה בית מנוחי.
יקבל תפלתי ברצון כאשי וניחוחי. | אפקידו רוחי יפדני ה׳ אלהים גוחי.

ככת׳ על יד משיח קדשו (א) בידך אפקיד רוחי.

יתברך שמו בורא רוח ונפש. | נותן ליעף כוח וממציא נופש.
משביעו ממגד שמש וממגד גרש. | נמצא לו בעת צר ולקראו מְדָרֵשׁ.
עושה לו פרי מלמעלה ומלמטה שורש. | כן יעננו צורינו ואל לעד יהרש.
יעמידינו לפניו ומעבודתו לא נמוש. | יזריח שמש משיחינו בטרם בוא שמש.

ככתוב וזרח השמש ובא השמש.

זה״ש״ה וזרח השמש ובא השמש ואל מקומו שואף זורח הוא שם (קהלת א׳ ה׳). ר׳ אחא אומ׳ כנגד סידורו שלעולם הכת׳ מדבר שאין הקב״ה מעביר דבר מן העולם עד שהוא מעמיד אחר כמותו. תדע לך שהוא כן ברא הקב״ה שני מאורות חמה ולבנה עד שלא יכבה אור הלבנה זרח אור החמה. ועד שלא יכבה אור החמה זרח מאור הלבנה. במקום שהיא שואפת שם היא זורחת שני׳ ואל מקומו שואף זורח הוא שם (א*). תנו רבנן כיצד חמה מהלכת ברקיע ר׳ יוחנן אומ׳ כקלע זה שלספינה. ר׳ יצחק בר נחמן אומ׳ יכול הוא גלגל חמה לעלות בשעתו ולשקוע בשעתו אלא הקב״ה מצווה עליו בכל שעה ואומ׳ לו בעונה פלונית תהא במקום פלוני (ב). ומה טעמיה ואל מקומו שואף (שם). מאי משמע דהאיי שואף לישנא דדוחקא הוא כדאמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש שמעו זאת השואפים אביון (עמוס ח׳ ד׳). דדחקין מסכיניא (ג). הולך אל דרום וסובב אל צפון (שם). ר׳ ירמיה בן אלעזר אומ׳ שמונה מלאכים מסורין לו לגלגל המה ארבעה מלפניו וארבעה מאחריו. שמלפניו כדי שלא יקפוץ את העולם. וארבעה שמאחריו כדי שלא יחזור לאחוריו (ד). הדא היא הולך אל דרום וסובב אל צפון. סובב סובב הולך הרוח. למה כנגד מזרח ומערב. ועל סביבותיו שב הרוח. ממקום שפוסק

(א) בכי״ק, משיח צדקו. (*א) צ״ע ועי׳ ב״ר פנ״ח ס״ב קצת מעין זה. (ב) עי׳ מדרש זוטא לקהלת וילקוט קהלת לפ״ז וע״ע מדרש תהלים פי״ט ובילקוט שם. ובכ״יק אלא שהקב״ה. ומס׳ אות אמת לקהלת ברור שהיה לפניו כן בקהלת רבה. (ג) עי׳ מדרש זוטא שם וע״ע תנהומא מקץ ס״ב ותנחומא מהרש״ב שם ס״ד וע״ע באות אמת שם. (ד) עי׳

שם הוא מתחיל. הא כיצד בתקופת תשרי מתחיל בחלק מערבי דרומי מאזנים עקרב קשת. בתקופת טבת מתחיל מהלך דרומי מזרחי גדי דלי דגים. בתקופת ניסן מתחיל מהלך מזרחי צפוני טלה שור תאומים. בתקופת תמוז מתחיל מהלך צפוני מערבי סרטן אריה בתולה. ובתקופת תשרי חוזר לחלק מערבי דרומי (ה). שליש מאות וששים וחמש חלונות יש ברקיע. מאה ושמונים ושנים במזרח ומאה ושמונים ושנים במערב. ואחד באמצע שבה יוצא מתחלתו ובה יוצא באחד בתקופת תמוז (ו). תנו באחד בתקופת תמוז אין צל לכל בריה דכת' ואין נסתר מחמתו (תהלים י"ט ז'). ובאחד בתקופת טבת בשש שעות אין צל לכל בריה. וכל אשר נשמה באפו נתון תחת גלגל חמה וגלגל חמה כנגד כל הישוב היך דאת אמ' ואין נסתר מחמתו. ר' שמואל התניה דר' חנינה הברהון דרבנן אמ' נאמ' כאן סובב סובב ארבעה ונאמ' במזבח סביב סביב (דברי הימים ב' ד' ג') ארבעה מה סביב האמור במזבח ארבעה קרנות יש למזבח אף סביב האמור כאן ארבעה מלאכים מסורין לו (ז). תנו רבנן כיצד החמה שוקעת ר' סימון אומ' מוּנְגָנִיּוֹת וחבלים יש לו בשעה שהוא מבקש לשקוע הן מרפין לו והוא שוקע היך דאת אמ' הנה רפה היום לערוב (שופטים י"ט ט'). ר' ברכיה אומ' כהדה אִילְפָא דְמִיסְרַמַנְטִיהָ דאמ' רב הלל הדא אלפא דמיסרמנטיה שלש מאות וששים וחמשה חבלים יש לה כמנין ימות החמה והיא פורשת בשלשה קלעים (ח). כיצד חמה שוקעת ר' יהודה ביר' אלעאי אומ' מאחורי כיפה ולמעלה. ורבנן אמרי מאחורי כיפה ולמטה. אמ' ר' נתן נראין דברי ר' יהודה ביר' אלעאי בימות הקיץ שכל העולם כולו רותיה ומעינות צוננים ונראין דברי חכמ' בימות החורף שכל העולם כולו צונן ומעינות פושרין (ט). תאנא בשם ר' נתן נרתק יש לו לגלגל חמה ברקיע דכת' לשמש שם אהל בהם (תלים י"ט ה'). ובריכה שלמים לפניו ובשעה שהוא יוצא לעולם הוא מיתש את כוחו בה כדי שלא ילהט את העולם שאלולי כן היה מרתיח את העולם אבל לעתיד לבוא הוא מְעַרְטְלוֹ מנרתיקו והוא מלהט את הרשעים דכת' כי הנה יום בא בוער כתנור והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש ולהט אותם היום הבא (מלאכי ד' ט"ז). ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש דאמרי תרויהו אין גיהנם לעתיד לבוא אלא יום הוא שמלהט את הרשעים שנ' ולהט אותם היום הבא. ורבנן אמרין יש גיהנם לעתיד לבוא הדא היא דכת' נאם ה' אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלם (ישעיה ל"א ט'). ר' יהודה ביר' אלעאי לא יום הוא ולא גיהנם היא אלא אש יוצאה מגופו שלרשע ושורפתו הדא היא דכת' תהרו חשש תלדו קש רוחכם אש תאכלכם (ישעיה ל"ג י"א) (י). ד"א וזרח השמש ובא השמש לא היה למקרא לומ' אלא ובא השמש וזרח השמש אלא לא בא הכת' ללמד אלא על הצדיקים שהן יסודותיו של עולם שאין נפטר צדיק מן העולם עד שעומד אחר כמותו כדאמר ר' אבא בר כהנא אין הקב"ה משקיע שמשו של צדיק עד שמזריח שמש של צדיק אחר. תדע לך עד שלא שקעה שמשו שלאדם הראשון זרחה שמשו של חנוך. לא שקעה שמשו שלחנוך עד שזרחה שמשו של מתושלח. עד שלא שקעה שמשו שלמשה זרחה שמשו שליהושע דכת' קח לך את יהושע ואצונו (במדבר כ"ז י"ח). עד שלא שקעה שמשו שליהושע זרחה שמשו שלעתניאל בן קנז דכת' וילכדה עתניאל בן קנז (יהושע ט"ו י"ז).

במדרש זוטא שם בשם ר' אלכסנדרי ובילקוט קהלת שם. (ה) צ"ע ועי' קהלת רבה פ"א פסוק ו' בעד ראש המאמר וע"ע בנ"ש על עירובין כ"ו ע"א ובפירש"י שם ובירושלמי שם כ"ב ע"ג וע"ע פדר"א פ"ו. (ו) צ"ע ועי' ירושלמי ר"ה נ"ח ע"א ופדר"א שם ובביאור הרד"ל שם. (ז) עי' מדרש תהלים שם על ראש המאמר. וע"ע לעיל עמוד מ"א ומ"ב וקה"ר שם ובכי"ק המאמר מתחיל תאני ובכי"ג הוא תאנא. (ח) עי' מדרש זוטא וילקוט קהלת במאמר ר' ברכיה שם ובמדרש תהלים שם וע"ע לעיל עמוד י"ב ובכי"ק מנגניות. ובא' בשמנה קלעים. (ט) עי' ב"ר פ"ו ס"ח. ובכי"ק בימי החורף. (י) עי' קהלת רבה פ"א פסוק ח' וב"ר ומדרש תהלים שם ובנ"ש. ובכי"ק מתש את כוחו.

עד שלא שקעה שמשו שלעלי זרחה שמשו שלשמואל הרמתי דכת' ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שכב בהיכל ה' (שמואל א' א' ג'). עד שלא שקעה שמשו שלאלידו ז"ל זרחה שמשו שלאלישע דכת' ואת אלישע בן שפט תמשח לנביא תחתיך (מלכים א' י"ט ט"ז). ביום שמת ר' עקיבה נולד רבינו הקדוש וקראו עליו המקרא הזה וזרח השמש ובא השמש. יום שמת רבינו הקדוש נולד רב אדא בר אהבה וקראו עליו וזרח השמש ובא השמש. יום שמת ר' אדא בר אהבה נולד רב אבון וקראו עליו וזרח השמש וג'. יום שמת רב אבון נולד אבא הושעיה וקראו עליו וזרח השמש וג'. יום שמת אבא הושיעה נולד הושעיה בריה וקראו עליו וזרח השמש (יא). וכן את מוצא בנשים הצדקניות עד שלא שקעה שמשה שלשרה זרחה שמשה שלרבקה מנין ממה שקרינו בענין ויהיו חיי שרה ומה כת' למעלה ממנו ובתואל ילד את רבקה הוי וזרח השמש ובא השמש (יב).

א) **ויהיו חיי שרה.** ז"הש"ה חיים שאל ממך נתתה לו ארך ימים עולם ועד (תהלים כ"א ה'). איזה חיים שהוא עולם ועד זה חיי העולם הבא. בוא וראה כמה בין חיי העולם הזה ובין חיי העולם הבא. חיי העולם הזה יש להן קצבה והן במדה ובמספר ובמניין דכת' הודיעני ה' קצי ומדת ימי מה היא אדעה מה הדל אני הנה טפחות נתתה ימי וחלדי כאין נגדך (תהלים ל"ט ה'). ואומ' ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה (תהלים צ' י'). ואומ' ואלו היה אלף שנים פעמים הלא אל מקום אחד הכל הולך (קהלת ו' ו'). אבל חיי העולם הבא שאין להן קצבה ולא מדה ולא מספר אלא אורך ימים עולם ועד. ואומ' והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך (שמואל א' כ"ה כ"ט). שהן חיין וקיימין כבוראן שהוא חי וקיים לעולם. חיי עולם זה חיי גוף לפי כך יש להן קצבה לפי שהגוף יש לו קצבה. אבל חיי העולם הבא חיי נפש מה נפש זו אין לה קצבה כך אין להיים שלה קצבה. חיי עולם הזה לשמור ולעשות ולקיים. חיי עולם הבא לזכות ולקבל שכר. ומניין שחיי עולם זה במנין שעות וימים ושנים וסופן מיתה ממה שקרינו בענין ויהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים וסמיך ליה ותמת שרה (יג). וכי מפני מה הוא מונה שנותן שלראשונים מקוטעין אלא ללמדך שכל יום ויום שקול כנגד הכל. וכן את מוצא באמינו שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים. שהיתה בת מאה כבת עשרים בכוח. ובת עשרים כבת שבע בצניעות ובטהרה. והיתה בת שבע כבת עשרים בדעת. ובת עשרים כבת מאה בצדקות. ללמדך שהמאה שקולה כעשרים וכשבע והשבע שקולה כעשרים והעשרים כמאה (יד). אמ' ר' אבהו עשרים ושתים נשים צדיקות היו בעולם ומכלם לא ייחס הכת' שנותן אלא שרה בלבד. למה שבזכותה יצאת אסתר ושלטה על מאה ועשרים ושבע מדינות כנגד חיי שרה כל מדינה כנגד זכות שנה. ר' עקיבה היה יושב ודורש והציבור מתנמנם בקש לעוררן אמ' בזכות שרה שהיית מאה ועשרים ושבע שנים תבוא אסתר ותמלוך על מאה ועשרים ושבע מדינה (טו). ד"א למה ייהס הכת' שנותיה כדי להודיע בן כמה שנים היה יצחק כשנעקד שהרי הכת' אומר ואם שרה הבת תשעים שנים תלד (י"ז ט"ז). נשתיירה עשרה למאה ושבע ועשרים הרי שבע ושלשים שנה באותו הפרק נעקד יצחק שכן כת' ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה. מהיכן בא מהר המוריה נמצא בן שבע ושלשים שנה כשנעקד ונתאבל עליה שליש שנים שהיתה אמו ושהיתה יראת הטא ושהיתה נביאה ונמצא נושא אשה בן ארבעים שנה (טז). מאן גינהו עשרים ושתים נשים

(יא) עי' ב"ר פנ"ח ס"ב וקה"ר שם ומדרש שמואל פ"ח בשינוים. וע"ע ס"ע רבה פ"א ואדר"נ נו"ב פל"ח ובנ"ש בענין השבעה דקפלו את כל העם וצ"ע עוד. (יב) עי' לעיל סוף פ' וירא ובבי"ק נשים הצדיקות : (יג) צ"ע. (יד) עי' ב"ר שם ס"א ובנ"ש וע"ע ביפה תואר שם. (טו) עי' בעד מאמר ר"ע ב"ר שם ס"ג ובנ"ש. (טז) עי' סדר עולם סוף פ"א (ובמפרשים שם) וב"ר נ"ו ס"ח ובנ"ש ופדר"א פל"א ובביאור הרד"ל שם אות י"ד. וע"ע במדרש לקח טוב על פסוק

צדיקות אלו ששיבחן שלמה בפרשת אשת חיל מי ימצא (משלי ל"א): אשת חיל מי ימצא. זו אשתו שלנח שהיתה מצדקת את בעלה כשאמ' לו הקב"ה כי אתך ראיתי צדיק לפני (ז' א'): ורחוק מפנינים מכרה. שהיתה היא וכלותיה מעשיהן רחוקין ממעשה דור המבול: בטח בה לב בעלה. זו שרה שהיה לבו שלאברהם בטוח בה שאמ' לה אמרי לי אחי הוא (כ' י"ג). ושלל לא יחסר. שהיתה מכנסת את האורחין תחת כנפי השכינה: גמלתהו טוב ולא רע. זו רבקה וכי מה גמול גמלה ליצחק שבשעה ששלח אברהם את עבדו ואמרו נקרא לנער ונשאל את פיה. מנהגו שלעולם אדם משיא את בתו לאחד אפלו השיאה לעבד מתביישת היא לומר כלום אבל רבקה ויאמרי לה התלכי אם האיש הזה ותאמר אלך (כ"ד נ"ח). ד"א שהיו מעשיה דומין למעשה שרה דכת' ויביאה יצחק האהלה שרה אמו (יז). דרשה צמר ופשתים. זו לאה שראתה ברוח הקודש שעתיד לצאת ממנה בן שהוא מתיר דבר אסור בישראל ואיזה זה לוי. בישראל כת' לא תלבש שעטנז (דברים כ"ב י"א). ובאהרן כת' ועשו את האפד זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש (שמות כ"ח ו'). והיתה מתחמדת לינשא ליעקב ושדלה באחותה ויכלה: היתה כאניות סוחר. זו רחל שאמרה ליעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי (ל' א'). אמ' לה יעקב התחת אלהים אנכי ואין תחת אלא לשון ביוש כענין שנ' חתו ובשו (ישעיה ל"ז כ"ז). אמ' לו הקב"ה לא דייך שלא בקשת רחמים על הצדקת הזו אלא שביישתה חייך שאני זוכרה ונותן לה בן ואינו נקרא על שמך. הדא היא ויזכור אלהים את רחל ולא אמר את יעקב: ותקם בעוד לילה. זו בִּתְיָה בת פרעה שראתה ברוח הקדש שעתיד מושיען שלישראל לתתגדל על ידיה והיתה משכמת ומערבת היא ונערותיה להטייל על היאור וכיון שבא משה לידה נתן לה הקב"ה מה שביקשה ושמחה הרבה דכת' ותפתח ותראהו את הילד: זממה שדה ותקחהו. זו יוכבד שעל ידיה נקראו ישראל כרמו שלהקב"ה שנ' כי כרם ה' צבאות בית ישראל (ישעיה ה' ז'). ולמה נקרא שמו יוכבד שהיו פניה דומין לזיו הכבוד (*יז): חגרה בעוז מתניה. זו מרים שאמרה לאביה כשגירש את אמה קשים גזירותיך משלפרעה הוא גזר על הזכרים ואתה גזרתה על הזכרים ועל הנקיבות. הוא רשע ספק גזירותיו מתקיימין ספק אין מתקיימין. ואתה צדיק ותגזר אומר ויקם לך (איוב כ"ב כ"ח). ולא עוד אלא שראיתי שעתיד לצאת ממך מי שמושיע את ישראל מיד החזיר אשתו וכיון שילדה משה והשליכתו ליאר טפחה לה אמה על פניה ואמרה לה היכן נבואתיך מיד ותתצב אחותו מרחק (שמות ב' ד'). שעמדה בנבואתה (יח): טעמה כי טוב סחרה. זו חנה שטעמה טעם תפלה שנ' ואשפך את נפשי (שמואל א' א' ט"ו). לא יכבה בלילה נרה. ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שכב בהיכל ה' (שם ג' ג'): ידיה שלחה בכישור. זו יעל שבא סיסרא לידה שנ' וסיסרא נס ברגליו ותפתח את נוד החלב ותשקהו (שופטים ד' י"ז). לידע אם דעתו נכונה עליו אם לאו. שתה ונשתכר תבעה לדבר עבירה מיד ותתקע היתד ברקתו (שם כ"א). וכת' ידה ליתד תשלחנה וימינה להלמות עמלים (שם ה' כ"ו). לפי כך נתברכה באהלי תורה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שנ' תברך מנשים יעל (שם כ"ד): כפה פרשה לעני. זו צרפית שאמר לה אליהו תני לי מעט מים (מלכים א' י"ז י'). ומה שכר נטלה על כך כד הקמח לא תכלה וצפחת השמן לא תחסר (שם י"ד). וידיה שלחה לאביון. זו נעמי שהכניסה את רות תחת כנפי השכינה דכת' ותרא כי מתאמצת היא ללכת אתה ותחדל לדבר אליה (רות א' י"ח): לא תירא לביתה משלג. זו רחב שהחביאה את המרגלים ומי היו ר' יוסי אומ' זה כלב ופינחס. ויש אומרין פרץ וזרח היו כשבקשה מהן אות אמ' לה את תקות חוט השני הזה תקשרי בחלון (יהושע ב' י"ח). זה שנבדקתי בו במעי אמי דכת' ותקשר על ידו זה.

(יז) עי' תרגום אונקלוס לפסוק זה. (*יז) עי' ש"ר פ"א סי"ג שהעמידה ישראל לאלהים אבל מסוף מדרש משלי נראה שיש כאן איזה ט"ס וקאי על משה ע"ש. (יח) עי' סוטה י"ג ע"ב ובכי"ק ואתה גזרת אף על הנקיבות ובב' טפחה לה על ראשה.

שני (ל״ח כ״ט). לפי כך זכתה ויצאו ממנה עשרה כהנים ואלו הן חלקיה ירמיה שריה מחסיה ברוך נריה חנמאל שלום בוזי יחזקאל ויש אומ׳ אף חולדה הנבואה דכת׳ אשת שלום בן תקוה בן הרחס (מלכים ב׳ כ״ב י״ד). ולהלן הוא אומ׳ את תקות חוט השני (יט): מרבדים עשתה לה. זו בת שבע שראת ברוח הקודש שעתיד לצאת ממנה בן שהוא אומ׳ שלשת אלפים משל דכת׳ ויחכם מכל האדם (מלכים א׳ ה׳ י״א): נודע בשערים בעלה. זו מיכל שהצילה לדוד בעלה מן המיתה בשלוח שאול וישמרו את הבית להמיתו ותאמר חולה הוא (שמואל א׳ י״ט י״ד). ולבסוף נודע הדבר אמ׳ לה אביה שקרת בי אמרה לו כדי להצילך מדם נקי מה הוא אומ׳ כי מי שלח ידו במשיח ה׳ ונקה (שמואל א׳ כ״ד ז׳): סדין עשתה ותמכור. זו הַצְלֶלְפּוֹנִית והיא אמו שלשמשון דכת׳ בני פרץ בן יהודה ואלה בני עיטם יזרעאל וישמה וידבש ושם אחותם הצללפוני (דברי הימים א׳ ד׳ ג׳). משוכני צרעה ואשתאול וכת׳ התם אלה משפחות הצרעתי (שם ב׳) (כ). שנגלה עליה המלאך שני פעמים שלא בפני בעלה וכך אמרה לבעלה לו חפץ ה׳ להמיתנו (שופטים י״ג כ״ג). והגור נתנה לכנעני. שהיתה טווה ומוכרת בשוק כמה דאת אמ׳ כנעניה נכבדי ארץ (ישעיה כ״ג ח׳): עוז והדר לבושה. זו אלישבע שראת ארבע שמחות ביום אחד יבמה מלך אישה כהן גדול אחיה נשיא בניה סגני כהונה. פיה פתחה בחכמה. זו סרח בת אשר שאמרה ליואב אנכי שלומי אמני ישראל (שמואל ב׳ כ׳ י״ט). שהיא שקולה כנגד עיר ואם בישראל: צופיה הליכות ביתה. זו אשת עובדיה דכת׳ ואשה אחת מנשי בני הנביאים צעקה אל אלישע לאמר (מלכים ב׳ ד׳ א׳). שאמרה אין לי לילך אלא לאלישע הלכה ואמרה לו ר׳ לא אתה אחד מבני הנביאים שהחביא עובדיה בעלי במערה אמ׳ לה הין מה טיבך אמרה לו בקש עלי רחמים ואתפרנס ממעשי ידי ואל אצטרך לבריות. באותה שעה בירכה אלישע ונתברכה ונתפרנסה ממעשה ידיה לכך נאמ׳ ולחם עצלות לא תאכל ונעשה לה נס בתוך נס (כ*): קמו בניה ויאשרוה. זו השונמית שאמרה לבעלה הנה ידעתי כי איש אלהים קדוש הוא (מלכים ב׳ ד׳ ט׳). אמ׳ ר׳ יוסי בן חנינה מכאן שהאשה מכרת באורחין יתר מן האיש. קדוש הוא מנא ידעא רב ושמואל חד אמ׳ סדין שלפשתן הציעה לו תחתיו ולא ראתה עליו קרי. ואידך אמ׳ שלא ראתה זבוב על שלחנו. עובר עלינו תמיד (שם שם). אמ׳ ר׳ יוסי בן חנינה אמרה לאישה כל המים המכנים תלמיד חכם לתוך ביתו ומאכילו ומשקהו ומהנידו מנכסיו מעלה עליו הכת׳ כאלו הקריב קרבן תמידין. נעשה נא עליית קיר קטנה רב ושמואל חד אמ׳ פרועה היתה וקירוה. וחד אמ׳ אכסדרה היתה והלקוה לשנים בקיר. בשלמא למאן דאמ׳ אכסדרה היתה והלקוה לשנים הינו דכת׳ קיר אלא למאן דאמ׳ פרועה היתה וקירוה מאי קיר על שם קירוי. בשלמא למאן דאמ׳ עלייה הינו דכת׳ עליית. אלא למאן דאמ׳ אכסדרה מאי עלייה מעולה שבבתים נעשה לה נס וילדה ומת הילד והחיה אותו אלישע ולא נענה חזקיה אלא בשבילה דכת׳ ויסב פניו אל הקיר ויתפלל אל ה׳ (מלכים ב׳ כ׳ ב׳). מאי קיר אמ׳ ריש לקיש שהתפלל מקירות לבו שנ׳ מעי מעי אוחילה קירות לבי הומה לי לבי (ירמיה ד׳ י״ט). ר׳ לוי אומ׳ שהתפלל על עסקי קיר אמ׳ לפניו רבונו שלעולם ומה השונמית שלא עשתה לפניך אלא קיר אחת קטנה לאלישע החייתה את בנה. אבי אבא שחיפה את ההיכל כולו בְּטַבְלָאוֹת שלזהב טהור על אחת כמה וכמה (כא): רבות בנות עשו חיל. זו רות שזכת ויצא ממנה דוד ובניו הישרים אמר ר׳ יוחנן מאי רות שיצא

(יט) עי׳ רות רבה פ״ב ס״א וספרי במדבר כ׳ ע״ב. וע״ע במדבר רבה פי״ז ס״א ובנ״ש בענין המרגלים אבל לא נמצא שם מאמר ר׳ יוסי ואולי היה לפניו כן בהס״ע. (כ) עי׳ במדבר רבה פ״י ס״ה ואגדת בראשית פנ״ב. (כ*) ובכי״ק אמרה לו לא אתה וכו׳ (בחיסור מלת ר׳) וגם המלות ונעשה לה נס בתוך נס חסרין שם. ועי׳ ברד״ק במלכים שם מה שהביא בשם תוספתא (דתרגום) שם שעוד נסים אחרים נעשו לה. (כא) עי׳ ברכות י״א ע״ב ובכי״ק כאלו הקריב תמידין וכו׳ היינו דכתב עלייה למ״ד אכסדרה וכו׳. וע״ע ויקרא רבה פ״ב ס״ב ובנ״ש בענין אלישבע.

ממנו דוד שִׁיְּרָה להקב"ה בשירות ותשבחות (כב). ואת עלית על כלנה שאמ' לה בעז בתי היטבת הסדך האחרון מן הראשון (רות ג' י'): שקר החן והבל היופי זו ושתי. אשה יראת ה' היא תתהלל. זו אסתר וישם כתר מלכות בראשה וימליכה תחת ושתי (אסתר ב' י"ז). תנו לה מפרי ידיה לרבות שאר כל הנשים הצדיקות והכשרות שבעולם. ד"א תנו לה מפרי ידיה. זו כנסת ישראל שנקראו כולם צדיקים שנ' ועמך כולם צדיקים (ישעיה ס' כ"א) (כג). תנו רבנן גדולה הבטחה שהבטיח הקב"ה לנשים הצדיקות יתר מן האנשים דכת' נשים שאננות קומנה שמענה קולי בנות בוטחות האזנה אמרתי (ישעיה ל"ב ט'). אמ' ליה רב לרבי חייא האני נשי במאי זכאן לעלמי דאתי אמ' ליה באקרויי בנוהי בבי כנישתא ובאתנויי בדרבנן ומנטרין לגבריהו עד דאתו מבי מדרשא ומשריאן בני בי רב בבתיהי (כד). תנו רבנן כל הנושא אשה כשרה כאלו קיים כל התורה כולה מאלף עד תיו שכך שלמה מישבחה בפרשת אשת חיל מאלף עד תיו. ההלתה אשת חיל וסופה אשת יראת ה' היא התהלל (משלי ל"א י' ול'). וכל כך בבעלי תורה אנשי חיל יראי אלהים (שמות י"ח כ"א). בזכותן מזכיר הקב"ה לישראל חסדו ואמתו שנ' זכר חסדו ואמתו לבית ישראל (תהלים צ"ח ג'). וכן הוא אומ' כה תאמר לבית יעקב (שמות י"ט ג') אלו הנשים ותגיד לבני ישראל (שם שם) אלו האנשים (כה).

ב) **ותמת שרה בקרית ארבע.** ארבעה שמות נקראו לה אשכל ממרא קרית ארבע וחברון. ד"א קרית ארבע שדרו בה ארבעה צדיקים אברהם ענר אשכל וממרא. ד"א שנקברו בה ארבעה אבות אדם אברהם יצחק ויעקב. ד"א שנקברו בה ארבעה אמהות חוה שרה רבקה ולאה (כו). ד"א שהיתה עולה בקינסון שלארבעה בתחלה לשבט יהודה ואחר כך לכלב בן יפנה שנ' ואת שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב (יהושע כ"א י"ב ודברי הימים ו' מ"א). ואחר כך ללוים מגרש ואחר כך לכהנים עיר מקלט (כז). ד"א על שם בעליה ענק ושלשת בניו אחימן ששי ותלמי. ד"א שהיא מארבעה מקומות מגונים שבארץ ישראל דנה וקרית סנה ותמנת סרח וחברון (כח). ד"א שיצא משם אברהם אבינו שנ' מי העיר ממזרח צדק (ישעיה מ"א ב'). שהוא כאור הנברא ביום הרביעי (כט). ד"א למה נאמ' ותמת שרה בקרית ארבע בשביל ארבע קריאות שקראוה במיתתה ואלו הן עוצב ששמעה שאירע לבנה. ויללה שיללה על בנה. ומרירות מיתתה. ושלא היתה שמחה שלימה (ל). ו י ב א א ב ר ה ם ל ס פ ד ל ש ר ה ו ל ב כ ת ה. זהש"ה לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זו עשה (קהלת ב' ב'). אמ' ר' פנחס הן דהוכא מערבב מא חדותא עבדא. מעשה באחד מגדולי כבול שהיה משיא את בנו ועשה סעודה גדולה וזימן לכל החכמים אמ' לבנו עלה והביא לנו חבית אחת שליין מן העלייה עלה להביא הכישו נחש ומת והיה מוטל בין החביות. המתין לו לירד ולא ירד. אמ' אביו אני עולה ורואה מה טיבו שלבני. עלה ומצאו שהכישו נחש ומת והוא מוטל בין החביות. מה עשה ירד בשתיקה והמתין עד שאכלו ושתו וכיון שגמרו לאכול ולשתות באו לברך ברכת המזון אמ'· להם לא לברך ברכת חתנים על בני שלאותו האיש באתם ברכו ברכת אבלים. לא להכנים בני שלאותו האיש להופתו באתם בואו והכניסו אותו לקברו. על ר' זכאי ואפטר עילאויה לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זו עושה (לא).

(כב) עי' ב"ב י"ד ע"ב ובנ"ש. (כג) עי' בעד כל מדרש זה דכ"ב נשים כשרות במדרש משלי פל"א שנמצא שם כזה בקיצור וג"כ לא מני נעמי שם. ועי"ע מדרש תדשא פכ"א ע"ש. (כד) עי' ברכות י"ז ע"א ובד"ס שם. ובכי"ק במאי זכאן א"ל וכו' ובאתנויי בי רבנן וכו' בני בי רב. (כה) צ"ע ועי' ילקוט רות רמז תר"ו שם ובמדרש זוטא פ"ד. (כו). עי' ב"ר פנ"ח ס"ד. (כז) עי' ב"ר שם ובפירש"י שם. יע"ע בערוך השלום ערך קרנס. ובכי"ק שהיא עולה בקנסיון. (כח) עי' ב"ר שם. (כט) צ"ע ובכי"ק כאור שנברא. (ל). בפדר"א פל"ב ג' יללות ובויקרא רבה פ"כ ס"ב צווחה ששה קולות. (לא) עי' קהלת רבה פ"ב פסוק ב' ויקרא רבה פ"כ ס"ג ובנ"ש פסיקתא דר"כ ק"ע ע"ב ותנחומא מהרש"ב ח"ג י"ג ע"א.

ר׳ לוי פתח אמרתי להוללים אל תהלו ולרשעים אל תרימו קרן (תהלים ע״ה ה׳). אמ׳ הקב״ה לרשעים. הצדיקים לא שמחו בעולמי ואתם מבקשים לשמוח בעולמי. אברהם לא שמח בעולמי ואתם מבקשין לשמוח בעולמי. אברהם ניתן לו בן למאה שנה ושמח בו שמחה גדולה. לימים נתנסה ואמ׳ לו קח נא את בנך את יחידך (כ״ב ב׳). וקיבל עליו לעשות רצין יוצרו והלך בשמחה לעקוד את בנו וכיון ששלח יד לשחטו קרא לו המלאך אל תשלח ידך מעלה אני עליך כאלו הקרבתו עולה שלימה. ולא עוד אלא שבירכו הוא וזרעו לדורי דורות וניתוסף לו שמחה על שמחתו ובא לו לבשר את שרה ומצאה שמתה ונהפכה שמחתו לאבל שנ׳ ותמת שרה בקרית ארבע ויבא אברהם לספד. מהיכן בא מהר המוריה. הוי אומ׳ לשחוק אמרתי מהולל. כיוצא בו אדם הראשון לא שמח בעולמי ואתם מבקשין לשמוח בעולמי כדכת׳ לעיל (לב). לספד לשרה ולבכתה. מה ספד לה הוי אחות והוי סוכנת. וכי דרכו שלאדם לשית את אשתו אחותו אלא שהיה בטוח עליה כאח על אחותו (לג). תנן התם האב זכאי בבתו בקידושיה בכסף ובשטר ובביאה במציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדריה ומקבל את גיטה ואינו אוכל פירות בחייה. נשאת יתר עליו הבעל שהוא אוכל פירות בחייה וחייב במזונותיה ובפדיונה ובקבורתה. ר׳ יהודה אומ׳ אפלו עני שבישראל לא יפחות לה משני חלילין ומקוננת. אמ׳ רב חסדא אמר מר עוקבא הלכה כר׳ יהודה (לד). תנו רבנן ההספד כבוד המת הוא וכופין את היורשין ליתן שכר המקוננים והמקוננות והיכא מן דפקיד דלא למספדיה שמעינן ליה יקרא דיליה הוא וקא מאחיל על יקריה סבר תהוי ליה כפרה (לה). תניא ר׳ נתן אומ׳ סימן יפה למת שנפרעין ממנו לאחר מיתה. לא נספד ולא נקבר או שהיתה חיה גוררתו או שהיו גשמים מזלפין על מטתו זה הוא סימן יפה לו שנפרעין ממנו לאחר מיתה. לא נספד כל עיקר סלקא דעתא והא פורענותא היא דכת׳ לא יספדו ולא יקברו (ירמיה ט״ז ד׳) אלא שנתמעט בהספידו (לו). אמ׳ עולא הספד על לב. דכת׳ על שדים סופדים (ישעיה ל״ב י״ב). טיפוח ביד. קילוס ברגל (לז). תנו רבנן המקלס לא יקלס לא במנעל ולא בסנדל מפני הסכנה (לח). תנו רבנן אחד קטן ואחד גדול סופדין עליו כל שבעה. קטן בן כמה שנים נספד ר׳ מאיר אומ׳ משום ר׳ ישמעאל עניים בני שלוש ועשירים בני חמש. ר׳ יהודה אומ׳ מיטמו עניים בנ חמש ועשירים בני שש ובני זקנים כבני עניים. אמ׳ גדל בן מנשה אמ׳ שמואל הלכה כר׳ יהודה (לט): והיכא דבר אוריין הוא סופדין ליה בשבחא דאוריתיה. בר אבהן ובר אוריין ספדין ליה בשבחא דנפשיה ודאבהתיה. בר אבהן ולא בר אוריין ספדין ליה בשבחא דאבהתיה. דתנו רבנן מעשה בבנו דר׳ חנניה בן תורדיון שיצא לתרבות רעה תפשוהו לסטים והרגוהו ונמצא תפוח לאחר שלישה ימים נתנוהו במכמורות והביאוהו במטה והכניסוהו לעיר והיו מקלסין עליו בכבוד אביו. אמ׳ להם ר׳ חנניה הניחו לי אני אפתח על בני. קרא עליו המקרא הזה ונהמת באחריתך בכלות בשרך ושארך ואמרת איך שנאתי מוסר ותוכחת נאץ לבי ולא שמעתי לקול מורי ולמלמדי לא הטיתי אזני כמעט הייתי בכל רע בתוך קהל ועדה (משלי ה׳ י״א י״ד). והיה חוזר בהן פעמים הרבה. אמו קראת עליו המקרא הזה כעס לאביו בן כסיל וממר ליולדתו (משלי י״ז כ״ח). אחותו קראת עליו את המקרא הזה ערב לאיש לחם שקר

(לב) עי׳ ויקרא רבה פ״כ ס״ג ובכל המקומות הנ״ל וע״ע קהלת רבה פ״ט פסוק ז׳. (לג) צ״ע. (לד) עי׳ כתובות מ״ו ע״ב במשנה שם ומ״ח ע״ב וע״ע משנה קאמברידגע בתובות פ״ד ה׳. ובכת״יב זכאי בקידושי בתו ובמציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדרה ומקבל את גיטה וכו׳ אמ׳ רב עוקבא. ובכי״ק ובפורקנה (ת׳ ובפדיונה). (לה) עי׳ סנהדרין מ״ו ע״ב והדברים כאן נלקחו מאת ההלכות גדולות הלכות הספד ע״ש. (לו) עי׳ סנהדרין מ״ז ע״א וע״ע בשאילתות פרשה חיי שרה שאילתא י״ר ובשאילת שלום סי״ז. (לז) עי׳ מועד קטן כ״ז ע״ב. (לח). עי׳ מו״ק שם ובד״ס שם. (לט) עי׳ מו״ק כ״ד ע״ב. ובכת״י ב׳ בר מנשה. ובכי״ק גדול בן מנשה.

ואחר ימלא פיהו חצץ (משלי כ׳ י״ז). אשריהן שלצדיקים שהן מקבלין עליהן מדת הדין (מ). ומני לן דהספידא יקרא דשכבא הוא דכד אזלת אשת ירבעם לקומי אחייה השילוני לשיוליה על עסקי ברה דהוה קציר מהוא אומ׳ לה ואת קומי לכי לביתך בבואה רגליך העירה ומת הילד וספדו לו כל ישראל וקברו אותו כי זה לבדו יבוא לירבעם אל קבר יען נמצא בו דבר טוב (מלכים א׳ י״ד י״ב) (מא). אמ׳ ר׳ יוחנן כל המתעצל בהספידו שלחכם אינו מאריך ימים מדה כנגד מדה. אותביה ר׳ חייא בר אבא לר׳ יוחנן והא כת׳ ויעבדו העם את ה׳ כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע (שופטים ב׳ ז׳). אמ׳ ליה בבלאי ימים האריכו שנים לא האריכו. אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב כל המתעצל בהספידו שלחכם ראוי לקברו בחייו שנ׳ ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געש (יהושע כ״ד ל׳). מאי להר געש שרגש עליהם ההר להרגן משום דאיעצלו בהספידיה. אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי משום בר קפרא כל המוריד דמעות על אדם כשר הקב״ה סופרם ומניחן בבית גנזיו שנ׳ נודי ספרת אתה שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתיך (תהלים נ״ו ט׳) (מב). ההוא ספדנא דנחת קמיה דרב נחמן אמ׳ הוי צנוע באורחותיו. אמ׳ ליה מאי עיילת בתריה לבית הכסא והזיתיה דצניע. דתניא איזה הוא צנוע כל הצנוע בבית הכסא. ורב נחמן מאי נפקא ליה מינה דתניא רבן שמעון בן גמליאל אומ׳ כשם שנפרעין מן המת כך נפרעין מן הספדנין ומן העונה אחריהן (מג). רב חייא בר אדה מקרי בניה דר׳ שמעון בן לקיש ואמרי ליה מתני בריה דר׳ שמעון בן לקיש הוה אִתְרְעֵת ביה מלתא יומא קמא לא על לגביה. שמע למחר על לגביה אמ׳ ליה ליהודה בר נחמני מתורגמניה אימא מילתא פתח אמ׳ וירא ה׳ וינאץ מכעס בניו ובנותיו (דברים ל״ב י״ט). בשביל אבות המנאצין לפניו הקב״ה כועס על בניהן ובנותיהן ומתים כשהן קטנים. איכא דאמרי בחור הוה ואמ׳ הכי על כן על בחוריו לא ישמח ה׳ ואת יתומיו ואת אלמנותיו לא ירחם כי כולו חנף ומרע וכל פה דובר נבלה (ישעיה ט׳ ט״ז). בעון נבלות הפה שונאי בחורי ישראל מתים. אמ׳ ליה אימא מילתא כנגד שבחו שלהקב״ה פתח האל הגדול ברוב גדלו אדיר וחזק ברוב נוראו מחייה מתים במאמרו עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר ברוך מחייה המתים. אמ׳ ליה אימא מילתא כנגד אבלים פתח אחינו המיוגעין באבל זה תנו לבבכם לחקור את זאת היא עומדת לעד נתיב היא מששת ימי בראשית רבים שתו ורבים ישתו כמשתה הראשונים כך משתה אחרונים אחינו בעל נחמות ינחם אתכם ברוך מנחם אבלים. אמ׳ ליה נבים שתו לימא ישתו לא לימא. כמשתה הראשונים לימא כך משתה אחרונים לא לימא איניש הכי. דאמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש וכן תאנא משום יוסי לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן. אמ׳ רב יוסף מאי קראה כסדום היינו לעמרה דמינו (ישעיה א׳ ט׳). מאי אהדרו ליה שמעו דבר ה׳ קציני סדום (שם י׳). אמ׳ ליה אימא מלתא כנגד מנחמי אבלים פתח ואמ׳ אחינו גומלי חסדים המחזיקים בבריתו שלאברהם אבינו שנ׳ כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו וגו׳ (י״ח ט״ו). אחינו בעל הגמול ישלם לכם גמול ברוך משלם הגמול. אמ׳ ליה אימא מילתא כנגד לכ ישראל פתח ואמר רבון העולמים פדה והצל את עמך ישראל מן הדבר מן החרב מן השבי מן הבזה מן השדפון ומן הירקון ומכל מיני משחית ומכל מיני פורעניות המתרגשות לבוא בעולם בטרם נקרא ואתה תענה ברוך עוצר המגפה מנהלתו (מד). רב שמואל בר יהודה שכיבא ליה ברתא אמרו ליה רבנן לעולא קאיי מר ליזי לנחומיה אמ׳ מאי איזי בהדי בבלאיי דנחמתיהו גידופי דאמרי מאי אפשר לעשות. אזא איהו להודיה אמ׳ ליה ויאמר ה׳ אל

(מ) עי׳ בה״ג שם ויע״ע מס׳ שמחות פי״ב ואיכה רבתי פ״ג ס״ו. ובכי״ק אוֹרָיין וכו׳ בבריה דר״ח. ובכתי״ג חנינה ובכתי״ב גרים פעמים רבות (ת׳ פעמים הרבה). (מא) עי׳ סנהדרין מ״ו ע״ב ובבה״ג שם ובכי״ק ומנ״ל ראספידא. (מב) עי׳ שבת ק״ה ע״ב ובד״ס שם. (מג) עי׳ ברכות ס״ב ע״א. ובכי״ק רב חייה וכן לקמן. (מד) עי׳ כתובות ח׳ ע״ב ושבת ל״ג

תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה (דברים ב׳ ט׳). וכי עלתה על דעתו שלמשה לעשות מלחמה שלא ברשות אלא כך אמ׳ משה מה אם מדין שלא באו אלא לעזור את מואב אמרה תורה צרור את המדינים (במדבר כ״ח י״ז). מואביים עצמן על אחת כמה וכמה. אמ׳ הקב״ה למשה לא כשעלה על דעתך. שתי פרידות יש לי להוציא רות המואביה ונעמה העמונית. והלא דברים קל והומר ומה אם על שתי פרידות טובות הס הקב״ה על שתי אומות הגדולות ברשעה ולא החריבן בתו שלר׳ אם כשרה היא וראויה לצאת הימנה דבר טוב על אחת כמה וכמה (מה). תנו רבנן עבדים ושפחות אין מספידין עליהן ר׳ יוסי אומ׳ אם היה עבד כשר אומרין עליו הוי איש טוב ונאמן ונהנה מיגיעו. אמרו לו אם כן מה הנחת לכשרים. תנו רבנן עבדים ושפחות אין עומדין עליהן בשורה ואין אומרין עליהן לא ברכת אבלים ולא ניחומי אבלים. מעשה שמתה שפחתו שלר׳ אליעזר נכנסו תלמידיו לנחמו. כיון שראה אותן עלה לעלייה עלו אחריו. נכנס לאפילין נכנסו אחריו. נכנס לטרקלין נכנסו אחריו. אמר להן כמדומה אני שאתם נכוין בפושרין ועכשו אפלו ברותחין אין אתם נכוין. לא כך שניתי לכם אין עומדין עליהן בשורה ואין אומרין עליהן לא ברכת אבלים ולא תנחומי אבלים אלא כשם שאומרין לאדם על שורו ועל חמורו שמתו המקום ימלא חסרונך כך אומרין לו לאדם על עבדו ועל שפחתו המקום ימלא חסרונך (מו). תנו רבנן עבדים ושפחות אין קורין להן לא אבא פלוני ולא אימא פלונית חוץ מעבדים שלבית רבן גמליאל שהיו קורין להן אבא פלוני ואימא פלונית מאי טעמא משום דחשיבי. תנו רבנן אין קורין אבות אלא לשלשה ואין קורין אמהות אלא לארבעה. אבות מאי טעמא אי לימא דלא ידעינן אי מראובן קא אתינן. אי משמעון קא אתינן. אמהות נמי לא ידעינן אי מרחל קא אתינן אי מלאה קאתינן. אלא עד הכי חשיבי מכאן ואילך לא חשיבי (מז).

ג) **ויקם אברהם מעל פני מתו.** ר׳ שמואל אומ׳ אין קימה אלא תפלה מלמ׳ שביטל התפלה מפני קבורתה (מח). תנן התם מי שמתו מוטל לפניו פטור מקרית שמע ומן התפלה ומן התפלין ומכל מצוות האמורות בתורה. מוטל לפניו אין. שאין מוטל לפניו לא. ורמינהי מי שמתו מוטל לפניו אוכל בבית אחר. אין לו בית אחר אוכל בבית חבירו. אין לו בית לחבירו עושה מחיצה ואוכל. אין לו דבר לעשות מחיצה מחזיר פניו ואוכל. ואינו מיסב ואינו אוכל בשר ואינו שותה יין ואינו מברך ואינו מזמן ואין מברכין עליו ואין מזמנין עליו ופטור מקרית שמע ומן התפלה ומן התפלין ומכל מצוות האמורות בתורה. ובשבת מיסב ואוכל בשר ושותה יין ומברך ומזמן ומברכין עליו ומזמנין עליו וחייב בקרית שמע ובתפלה ובכל מצוות האמורות בתורה. רבן גמליאל אומ׳ מתוך שנתחייב באלו נתחייב בכולן. אמ׳ ר׳ יוחנן תשמיש המטה איכא בינייהו. קא תאנא מֵיהַת אוכל בבית אחר ואפלו הכי פטור מקרית שמע ומן התפלה. אמ׳ רב אשי כל זמן שמוטל עליו לקברו כמוטל לפניו דאמי דכת׳ ואקברה מתי מלפני. והא לאו קמיה הות מחתא. אלא כיון שמוטל עליו לקברו כמוטל לפניו דאמי (מט). וידבר אל בני חת לאמר. אין דיבור אלא לשון תנהומין כמא דאת אמ׳ דברו על לב ירושלים. (ישעיה מ׳ ב׳). מגיד

ע״א. ובכי״ק אחינו המיוגעין המדוכאין באבל זה וכו׳ כמשתה ראשונים כך משתה אחרונים וכו׳ כמשתה ראשונים וכו׳ פורעניות המתרגשות בעולם וכו׳. ובבתי״א גריס נתיבה היא ובבתי״ג מלת היא ליתא. (מה) עי׳ ב״ק ל״ח ע״ב ובד״ס שם. ובכי״ק לא כשעלתה על דעתך וכו׳ הגדילות ברשעה. (מו) עי׳ ברכות ט״ז ע״ב. ובכי״ק גם בריש הפיסקא תנחומי (ה׳ ניחומי) אבלים. (מז) עי׳ ברכות שם ובד״ס שם. (מח) צ״ע ועי׳ ברכות כ״ו ע״ב ואין עמידה אלא גבי אברהם. (מט) עי׳ ברכות י״ז ע״ב וי״ח ע״א ובד״ס שם. ובכי״ק בסוף הפיסקא אטו ההיא שעתא קמיה הות רמיא אלא כל זמן שמוטל עליו וכו׳.

הכתוב שכשהיתה שרה קיימת היו אנשי המדינה מצליחין בכל דרכיהם וכיון שמתה אפס כל יופי ונתבלבלו כולם עמדו כולם בבכייה ואבל וצרה. עד שעמד אברהם אבינו ודבר על לבם ואמ׳ בני אל ירע לכם כך היא מנהג העולם לצדיקים ולרשעים שנא׳ הכל כאשר לכל מקרה אחד לצדיק ולרשע (קהלת ט׳ ב׳). אלא רצונכם שתתנו לי מקום קבורה ולא בחנם אלא בדמים. ודיבר להם בלשון רכה (נ).

ד) **גר ותושב אנכי עמכם.** בוא וראה ענותנותו שלאברהם אבינו שהבטיחו הקב״ה לתת לו ולזרעו את הארץ עד עולם. ועכשיו לא מצא מקום קבורה אלא בדמים ולא הרהר אחר מדותיו שלהקב״ה ולא קרא תיגר. ולא עוד אלא שלא דיבר עם יושבי הארץ אלא בענוה שנ׳ גר ותושב. אמ׳ לו הקב״ה אתה השפלת עצמך חייך שאני משימך אדון ונשיא עליהם (נא). ד״א גר ותושב אם רציתם דייר ואם לאו מרי בית שכבר הבטיחני הקב״ה לזרעך אתן את הארץ הזאת (י״ב ז׳) (נב). תנו לי אחזת קבר עמכם. מאי עמכם. במעמד כולכם. מכאן אמרו המוכר מקום הספידו ומקום מעמדו באין בני המשפחה ומוציאין אותו מידו בעל כרחו משום פגם משפחה אלא אם כן רצו כל המשפחה הרי מכרו קיים (נג). ואקברה מתי מלפני. הואיל והיא מוטלת עליו לקברה כאלו לפניו דמיא שהוא חייב בקבורתה לפי שהוא זוכה בירושתה (נד).

ה) ו) **ויענו בני חת** [וגו] **שמענו אדני נשיא אלהים.** ר׳ יוסי הגלילי אומ׳ בשכר שכיבדו את אברהם ואמרו לו שמענו אדני זכו לישב בארצם ארבעים ושבע שנים דכת׳ וחברון שבע שנים נבנתה לפני צען מצרים (במדבר י״ג כ״ב). וכבשה יהושע לאחר שעשו במדבר ארבעים שנה הוי שבע וארבעים שנה זכו יתר על המצרים בשכר שגמלו חסד לאברהם אבינו והלא דברים קל והומ׳ ומה אם אלו שגמלו חסד לשעה זכו לישב בארצם שבע וארבעים שנה. ישראל שהן גומלי הסדים בני גומלי הסדים על אחת כמה וכמה (נה). נשיא אלהים אתה בתוכנו. שהיה דומה בעיניהם כמלאך ה׳. ובמקום אחר הוא אומ׳ נשיא הארץ (ל״ד כ׳) (נו). במבחר קברינו קבור את מתך איש ממנו. אי בעית בקברי עשירים ואי בעית בקברי עניים (נז).

ז) **ויקם אברהם וישתחו.** מכאן שמודין על בשורה טובה (נח).

ח) **וידבר אתם לאמר אם יש את נפשכם.** ברצונכם לא בעל כרחכם מכאן אמרו אנוס שמכר אין ממכרו קיים (נט).

ט) **ויתן לי את מערת המכפלה,** וכו׳ מאיכן ידע אברהם אבינו במערה אלא כשגמל חסד למלאכים מהוא אומ׳ ואל הבקר רץ אברהם (י״ח ז׳). מלמ׳ שברח מפניו הבקר ורץ אחריו עד שנכנס למערה ונכנס אחריו וראה אדם ועזרו שוכבין על מטותיהן ונירות דולקין עליהן וריח טוב עליהן כריח ניחוח. מאותה שעה המדה אברהם שתהא לו מקום קבורה לכך נאמ׳ ויתן לי את מערת המכפלה (ס). מאי מערת המכפלה רב ושמואל חד אמ׳ שני בתים זה לפנים מזה וחד בית ועלייה על גביו (סא). ד״א המכפלה שכל מי שנקבר בה שכרו כפול. ד״א המכפלה אמ׳ ר׳ אבהו לפי שכפף הקב״ה קומתו שלאדם הראשון וקברו

(נ) צ״ע. (נא) צ״ע ועי׳ שמות רבה פ״ו ס״ד וב״ב ט״ו ע״א וע״ב וארר״נ נ״ב פמ״ה. (נב) עי׳ ב״ר פנ״ח ס״ו. ובבי״ק ואם לאו תושב מרי בית. (נג) עי׳ בבא בתרא כ״ד ע״ב ובנ״ש. (נד) עי׳ ברכות י״ח ע״א וכתובות מ״ז ע״ב. (נה) עי׳ תורת כהנים פ׳ אחרי מות פ״ה ע״ג ובפירוש הראב״ד שם והובא ג״כ בילקוט כאן רמז ק״ב. (נו) עי׳ ב״ר פנ״ח ס״ו ובנ״ש ופירוש מהרז״ו שרמז שם לסוף תדבא״ז ובכאן יליף שהוא מלך מפסוק נשיא הארץ. (נז) אולי היה לפניו בן בב״ר שם ועי׳ בחדושי הרד״ל שם אות י״ב. (נח) עי׳ ב״ר שם. (נט) צ״ע ועי׳ תרגום ורש״י בפירוש מלת נפשיכם.
(ס) עי׳ פדר״א פל״ו ובבי״ק אברהם אבינו. (סא) עי׳ עירובין נ״ג ע״א.

בה (סב). בכסף מלא יתננה לי. מכאן אמרו הקרקע ניקנית בכסף בשטר ובחזקה (סג). בתוככם. במעמד כולכם שלא יבא אחר ויערער (סד). לאחזת קבר. שתהא בכתב לאחוזת עולם (סה).

י) **ועפרון יושב.** תאני ר' יצחק בר אמי יישב כת' אותו היום מנוהו אֵרְכַסְטְרָטִיגוֹס רלא יהי בר נש רב זבין מבר נש זעיר (סו). ויען עפרן החתי את אברהם באזני בני חת לכל באי שער עירו. במעמד כולם מלמ' שנעלו דלתותיהן והלכו לגמול חסד לשרה (סז).

יא) **לא אדני שמעני השדה נתתי לך.** ביא וראה מה הרשעים עושין אומרין הרבה ואפלו מעט אין עושין אלא סכין מפך ריקן שהרי עפרון אימ' השדה נתתי לך. לך נתתיה. נתתיה לך שלוש מתנות נאמ' כאן ולבסוף עובר לסוחר שהן הבל ודבריהן הבל וכל מעשיהן הבל. אבל הצדיקים הן אמת ודבריהן אמת וכל מעשיהן אמת (סח).

יב) **וישתחו אברהם.** הודה לשם שנתנו עליהם לארון ולנשיא בתיכם. בוא וראה כנגד שתי השתחויות שהשתחוה אברהם לבני חת עתידין כל האומות להשתחוות לבניו שתי פעמים אחת בימי שלמה דכת' וישתחוו לו כל מלכים (תלים ע"ב י"א). ואחת לעתיד לבוא והיו מלכים אומניך ושרותיהם מיניקותיך אפים ארץ ישתחוו לך (ישעיה מ"ט כ"ג) (סט).

יג) **וידבר אל עפרון** וגו' **נתתי כסף השדה** וג'. אמ' אברהם אבינו. הרשע הזה דבין הוא הלואי בדמים יתקיים כל שכן במתנה לכך אמ' לו אך אם אתה לו שמעני נתתי כסף השדה איני קיברה במקים חנם שלא יאמרו הבריות כעורה היא זו שאפלו קבורה לא היתה לה. ולא קיבלו עליהם למכור לו עד שאמרו לו השבע לנו שאין אתה יורש את ארצינו שכבר ידעו שהקב"ה עתיד ליתן לך ולזרעך את כל הארצות האלה כרות לנו ברית שלא תירשו את עיר היבוסי וכרת להם ברית ואחר כך מכרו לו. וכן עשו ישראל ואת היבוסי ישב ירושלם לא הורישו בני ישראל (שופטים א' כ"א) (ע).

יד) טו) **ויען עפרון** וג' **אדני שמעני ארץ ארבע מאות שקל כסף** [וגו'] **וישמע אברהם אל עפרון וישקל אברהם לעפרון.** ז"ה ש"ה נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבואנו (משלי כ"ח כ"ב) ר' הנינה פתר קרייה בעפרון שהרי נתנה במתנה שלשה פעמים ולבסוף מהוא אומ' ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך מה היא. מאי מה היא. אמ' ליה אם את בעי מיתן לי ארבע מאוון קנטירין אפלו מן סחותיה דביתך את יכיל יהיב לי יתהון. מלמ' שהכניס עין רעה בממונו שלאברהם אבינו. ולא ידע כי חֶסֶר יבואנו. כיון שעשה כך היסרו הכת' ו' שהרי מתחלת הפרשה ועד כאן עפרון מלא וכיון שהכנים עין רעה בממינו של אברהם אבינו נתחסר והינו דאמ' ר' יהודה בר פזי עפרון קדמאה מלא עפרן בתראה וו (עא).

טז) **וישמע אברהם אל עפרון וישקל אברהם לעפרן ארבע**

(סב) עי' ב"ר פנ"ח ס"ח. (סג) אולי כיון לירושלמי קידושין ס' ע"ג ע"ש.) ועי' בלקח טוב לפסוק זה. (סד) צ"ע ועי' ב"ר שם ס"ח בענין מברך מקחו של צדיק ובמתנות כהונה שם. (סה) עי' פדר"א פל"ו. (סו) עי' ב"ר פנ"ח ס"ז ובפירש"י שם ובמדרש לקח טוב על פסוק זה. (סז) עי' ב"ר שם. (סח) צ"ע ועי' שמות רבה פל"א סי"ז. ב"מ פ"ז ע"א. ואדר"נ נו"א פי"ג על עיקר הענין. (סט) צ"ע ועי' תוספתא דסוטה פ"ד וע"ע בראשית הכמה שער הענוה פ"ד דמשמע שם ממדרש אחד שהשתחואה היתה לפני בני חת ומשבחו שם על זה. (ע) עי' על סוף המאמר בפדר"א פל"ו ובכי"ג כמו במקרא בני בנימין. (עא) צ"ע ועי' פסיקתא דר"כ צ"ה ע"א תנחומא ראה ס"י וב"ר פנ"ח ס"ז. ובכי"ק

מאות שקל כסף. אמ' ר' חנינה כל תקלין האמורין בתורה סלעין ובנביאים לטרין ובכתובין קנטירין. אמ' ר' יהודה בר פזי הין משקלי עפרון דהוו קנטירין דכת' עובר לסוחר ומתרגמינן מתקבל סחורה בכל מדינה. ואיכא דוכתא דתקלא דידה קנטר. מאי קנטר ככר דכת' ככר זהב טהור (שמות כ"ה ל"ט). ותרגום ירושלמי קנטר דהב דכי (עב).

יז) **ויקם שדה עפרן אשר במכפלה אשר לפני ממרא.** מכאן אמרו הכמים המוכר שדהו צריך לכתוב סימניה ומצריה לא כתב יד המוכר על העליונה (עג). ד"א ויקם שדה עפרון דהות נפילא וקמת דהות לזעיר ואתעבידת לרב (עד). וכל העץ אשר בשדה. מכאן אמרו הקונה קרקע סתם לא קנה אילן עד שיפרש (עה). אשר בכל גבולו סביב. מכאן אמרו צריך לסיים לו השדה בארבעת מצריה (עו).

יח) יט) **לאברהם למקנה. ואחרי כן קבר אברהם.** אחר שכתב והתם במעמד כולם (עז).

כ) **ויקם השדה.** במה עמדה בידו בחזקה. מכאן אמרו הקונה שדה בכסף עדין מוכר יכול להזור בו עד שיתן לו כל הכסף ועד שיכתוב את השטר. הקונה בשטר מוכר יכול להזור בו עד שיתן את הדמים. אבל הקונה בחזקה אינו יכול להזור בו מיד. הא למדת שהחזקה גדולה מכולן (עח). ר' יודן אומ' בוא וראה כמה גדול כוחה שלגמילת הסדים שהרי עשרה פעמ' הוא מוכיר בני חת כנגד עשר הדיברות לומר לך שכל העוסק בגמילות חסדים כאלו קיים עשר הדיברות ומנין שנזכרו עשרה פעמ' שהרי הוא אומ' וידבר אל בני חת ואומ' ויענו בני חת ואומ' וישתחו לעם הארץ לבני חת ואומ' ועפרון יושב בתוך בני חת ואומר וישקל אברהם לעפרן את הכסף אשר דבר באזני בני חת. ואומר לאברהם למקנה [לעיני בני חת] ואומ' ויקם השדה והמערה אשר בו [לאברהם לאחזת קבר מאת בני חת] ולהלן הוא אומ' השדה אשר קנה אברהם מאת בני חת (כ"ה י'). ואומ' מקנה השדה והמערה אשר בו מאת בני חת (מ"ט ל"ב) הרי עשרה פעמים. כיוצא בו אמ' ר' יודן המשה פעמים כת' בני ברזלי הגלעדי כנגד חמשה ספרי תורה ללמדך שכל המאכיל פרוסה לצדיק כאלו קיים חמשה חומשי תורה (עט).

כד.

א) **ואברהם זקן בא בימים.** זהש"ה רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד (משלי כ"א כ"א). נאמ' הפיסוק הזה כנגד אברהם אבינו שהיה רודף צדקה דכת' כי ידעתיו למען אשר יצוה וגו' לעשות צדקה (י"ח י"ט). וחסד שגמל חסד לשרה. ימצא חיים. שהאריך ימים דכת' ואברהם זקן בא בימים. צדקה וכבוד. אמ' ר' שמואל בר יצחק אמ' לו הקב"ה אני אומנותי גומל חסדים תפשת אומנותי בוא ולבש לבושי כת' ואברהם זקן וכת' ועתיק יומין יתיב לבושיה כתלג חיור ושער רישיה כעמר נקי (דניאל ז' ט')) עד אברהם לא הואי זקנה והוו קדמי יהבי שלמא ליצחק מקמי אברהם. בעא אברהם רחמי הואי זקנה דכת' ואברהם זקן ועליו הכת' אומ' עטרת תפארת שיבה בדרך צדקה תמצא (משלי ט"ז ל"א) (א). אמ' ר' יהושע בן נחמיה

ארבעה מוון. ועי"ע בערוך ערך סעותיה. (עב) עי' שמות רבה שם פל"א ופסיקתא רבתי ב' ע"א ובנ"ש ובפרט בבכורות נ' ע"א. ועי"ע בערוך ערך קנטר על סוף המאמר ובכוי"ק הפיסקא הקודמת מכיימת עפרון בתראה הכר דכת' וישמע אברהם אל עפרון וכו'. (עג) עי' ב"ר פנ"ח ס"ח. (עד) עי' ב"ר שם. (עה) עי' ב"ב ס"ט ע"א ובמפרשים שם. (עו) צ"ע ועי' בילקוט בשם הב"ר סביב מכאן למצהים מן התורה. ועי"ע בפירש"י בב"ר שם. (עז) עי' פדר"א פל"ו ובביאור הרד"ל שם אות פ'. (עח) צ"ע. ועי' רמב"ם פ"א מהלכות מכירה עד הלכה ח' ובפי' המשניות קידושין פ"א מ"ה. (עט) עי' ב"ר שם.

כד (א) עי' ב"ר פנ"ח ס"ט ובפירש"י שם ופנ"ט ס"א וס"ג ועי"ע תנחומא חיי שרה סוף סימן א' וסנהדרין פ"ז ע"א ובד"ס

בוא וראה מפני ארבעה דב־ים הזקנה קופצת על האדם. מפני היראה ומפני כעס בנים. ומפני אשה רעה. ומפני המלחמות. מפני היראה מדוד דכת׳ ולא יכול דוד לבוא לדה״ש אלהים כי נבעת מפני חרב מלאך ה׳ (דברי הימים א׳ כ״א ל׳). וסמיך ליה ודוד זקן ושבע ימים (שם כ״ג א׳). מפני כעס בנים דכת׳ ועלי זקן מאד ושמע את כל אשר יעשון בניו (שמואל א׳ ב׳ כ״ב). מפני אשה רעה דכת׳ ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו (מלכים א׳ י״א ד׳). מפני המלחמות מיהושע שכיון שעשה מלחמה עם שלשים ואחד מלך מה כת׳ כל מלכים שלשים ואחד (יהושע כ״ב כ״ד). וסמיך ליה ויהושע זקן בא בימים (שם י״ג א׳). אבל אברהם אבינו אשתו מכבדתו וקוראתו אדני שנ׳ ואדני זקן (י״ח י״ב). הא אין זקנתו כזקנת אחרים אלא זקנה שלכבוד דכת׳ ואברהם זקן בא בימים. בא בימים. שנכנס בפילון מפולש לחיי העולם הבא (ב). וה׳ ב־ך את אברהם בכל. מא׳ בכל שבירכו בפי הכל (ג). ד״א בכל. שלא היתה לו בת. ר׳ שמעון בירבי אתילידא ליה ברתא אמ׳ ליה אבוה רוביה נולדה לך. אמ׳ ליה בר קפ־א תנהומין שלהבל ניחמך אביך דתניא אי אפשר לעולם בלא זכרים ולא נקיבות. אשריו מי שבניו זכרים. אוי לו מי שבניו נקיבות. כתנאי וה׳ ברך את אברהם בכל. ר׳ מאי־ אומ׳ שלא היתה לו בת כלל. ד״א וה׳ ברך את אברהם בכל שהיתה לו בת. אח־ים אומרים בת היתה לו לאברהם אבינו ובכל שמה: ד״א וה׳ ברך את אברהם בכל. ר׳ אליעזר המודעי אומ׳ אסטגנינות גדולה היתה לאברהם אבינו בלבו שכל מלכי מזרח ומערב משכימין לפתחו. ר׳ שמעון אומ׳ מ־גלית טובה היתה תלויה לאברהם אבינו בצוארו שכל חולה ש־ואה אותה מיד מתרפא ובשעה שנפטר אברהם אבינו מן העולם נטלה הקב״ה ותלאה בגלגל חמה. אמ׳ אביי היינו דאמ־י אינאשי אִידְּלִי יומא אִידַּלִּי קְצִירָא. ד״א בכל שלא מרד עשו בימיו (ד). ד״א בכל שעשה ישמעאל תשובה בימיו. ד״א בכל שלא חסר אקלידין שלו כלום (ה). ד״א בכל ר׳ לוי אומ׳ שלא חזר וניסה אותו (ו). ד״א בכל שקנה קרקע שכת׳ בה וראשית כל בכורי כל (יחזקאל מ״ד ל׳) (ז). ד״א בכל ר׳ יהושע אומ׳ שהשליטו הקב״ה ביצרו (ח). תנו רבנן שלשה הטעימן הקב״ה מעין העולם הבא ואלו הן אב־הם יצחק ויעקב דכת׳ בהו בכל מכל וכל. שלשה שלא שלט בהם יצ־ רע ואלו הן אב־הם יצחק ויעקב דכת׳ בהו בכל מכל וכל. ויש אומרין אף דוד דכת׳ ולבי חלל בקרבי (תלים ק״ט כ״ב). וטעמא דאידך ההוא צעריה הוא דקא מדכר. ששה שלא שלט בהן מלאך המות ואלו הן אב־הם יצחק ויעקב משה אהרן ומ־ים דכת׳ בהו על פי ה׳ והא מרים לא כת׳ בה על פי ה׳. אמ׳ ר׳ אלעזר אף מ־ים בנשיקה ממאי אתיא שם שם ממשה. כת׳ ותמת שם מרים (במדבר כ״א). ולהלן הוא אומ׳ וימת שם משה על פי ה׳ (דברים ל״ד ה׳). מה משה בנשיקה אף מ־ים בנשיקה. ומפני מה לא נאמ׳ בה על פי ה׳ מפני שגנאי הדבר. שבעה לא שלטה בהן רמה ותולעה ואלו הן אב־הם יצחק ויעקב משה אה־ן ומרים ובנימן בן יעקב. אברהם יצחק ויעקב דכת׳ בהו על פי ה׳. בנימן בן יעקב דכתי׳ ידיד ה׳ ישכן לבטח (דברים ל״ג י״ב). ויש אומרין אף דוד דכת׳ אף בשרי ישכן לבטח (תלים ט״ז ט׳). ואידך מאי טעמיה רחמי הוא דקא באעי (ט).

שם. בענין עד אברהם הוה זקנה. (ב) עי׳ תנחומא שם ס״ב וע״ע ב״ר פנ״ט סוף ס״ו וע״ע בערוך ערך פלן ב׳ ובהערת מהרא״ק שם. (ג) עי׳ תנחומא מהרש״ב ח״א ס׳ ע״א דדריש שם אימתי הראה לו הברכה (דוהיה ברכה) לעת זקנותו ע״ש. (ד) עי׳ על כל זה בבא בתרא ט״ז ע״ב ובד״ס שם. (ה) עי׳ ב״ר שם ס״ז שלא חסר קלדין שלו וכו׳. וע״ע בערוך השלם. (ו) עי׳ ב״ר שם. (ז) צ״ע. (ח) עי׳ ב״ר שם בשם ר׳ לוי. ויש מקום לשער שהיה כזה בגמרא ב״ב שם בשם ר׳ יהושע ועלה קרא מייתי הך ד״ג שלא שלט בהם יצה״ר ע״ש בב״ב י״ז ע״א ובתוספות שם ד״ה שלשה לא שלט. (ט) עי׳ ב״ב שם ובכי״ק דרחמי הוא וכו׳.

ב) **ויאמר אברהם אל עבדו.** מאיכן היה עבדו. כשיצא מאור כשדים עמדו כל גדולי המדינה ונתנו לו מתנות ועמד נמרוד וכתב לו את אליעזר בנו עבד עולם (י). זקן ביתו. שהתחיל בזקנה אחריו (יא). ד״א זקן ביתו. אמ׳ ר׳ המא מימיהן שלאבותינו לא פסקה ישיבה מהן, היו במצ־ים ישיבה עמהן שנ׳ לך ואספת את זקני ישר־אל (שמות ג׳ י״ו). היו במדבר ישיבה עמהן שנ׳ אספה לי שבעים נפ״ש (במדבר י״א ט״ז). אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה היה שנ׳ ואבר־הם זקן בא בימים. יצחק אבינו זקן ויושב בישיבה היה שנ׳ ועיני ישראל כבדו מזקן (מ״ח י׳). אליעזר עבד אברהם זקן ויושב בישיבה היה שנ׳ (יב). ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו המושל בכל אשר לו. אמ׳ ר׳ אלעזר המושל בתורת רבו. והוא דמשק אליעזר (ט״ו ב׳). אמ׳ ר׳ יצחק שדולה ומשקה מתורת רבו לאחרים (יג). ד״א המשל בכל אשר לו. שהיה ממונה על כל אקלידין שלו (יד). שים נא ידך תחת ירכי. זו ברית מילה. ר׳ בריכיה אומ׳ לפי שניתנה מילה בצער לפי כך נשבעין בה (טו). ד״א תחת ירכי שתהא ידך עם יוצאי ירכי ותהיה ידך במקום ירכי ותלך לקדש לו אשה מכאן אמרו אחד המקדש את אשתו מעצמו ואחד המקדשה על ידי שליח הרי זו מקודשת. ששלוחו שלאדם כמותו בכל מקום (טז).

ג) **ואשביעך בה׳ אלהי השמים ואלהי הארץ.** עד שלא בא אברהם לעולם כביכול לא היה הקב״ה מושל אלא בשמים בלבד כיון שבא אברהם השליטו על השמים ועל הארץ וכן הוא אומר אלהי השמים ואלהי הארץ (יז). אשר לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני. אחד כנעני ואחד שאר שבעה עממין שנקראו כולם על שם כנען, ולמה שכולם מוהרמין שנ׳ כי החרם תחרימם (דברים כ׳ י״ז) (יח).

ד) **כי אל ארצי ואל מולדתי.** והלא כולם עובדי ע״ז דכת׳ בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים (יהושע כ״ד ב׳). ואברהם אבינו יצא מהם. אלא אמ׳ אברהם הואיל ואני מגייר אגייר ממשפחתי ומבית אבי שהן קודם לכל. ולא עוד אלא שהן קרובי תשובה מכאן אמרו לעולם תהא דעתו שלאדם קרובה לקרוביו ואם יש לו עושה בטובתן וכן הוא אומ׳ ומבשרך לא תתעלם (ישעיה נ״ח ז׳) (יט). ולקחת אשה. לא קטנה. לבני. ולא לי. ליצחק ולא לישמעאל (כ).

ה) **ויאמר העבד אולי לא תאבה האשה.** מכאן אמרו האומר לשלוחו קדש לי אשה סתם והלך וקידשה לו על תנאי אינה מקודשת. קדשה לי על תנאי והלך וקדשה שלא על תנאי אינה מקודשת. קדש לי אשה פלונית וקידש לו אחרת אינה מקודשת. אשה סתם הרי זו מקודשת. ותנן כל תנאי שאין בו הן ולאו אינו תנאי (כא).

ו) **ויאמר אליו אברהם השמר לך פן תשיב את בני שמה.** אמ׳ לו אם החזרתו כאלו החזרתו לגיהנם שנ׳ שמה ואין שמה אלא גיהנם שנ׳ שם פ־עה מלך מצרים

(י) עי׳ פדר״א פט״ז ע״ש. ובכתי״ג בנו ליתא. (יא) צ״ע ואולי ילוף זה מסברא שנדמה לאברהם וכבמדרש וא״כ ג״כ וזרקן אחרי אברהם. (יב) עי׳ יומא כ״ח ע״ב. (יג) עי׳ יומא שם ובד״ס שם. (יד) צ״ע ועי׳ גטין נ״ו ע״א כל אקלידיה מסר לשמעיה. (טו) עי׳ ב״ר פנ״ט ס״ח. (טז) עי׳ על סוף המאמר בקידושין מ״א ע״א. ובכי״ק במקום ידו (ת׳ במקום ירכי). (יז) עי׳ ב״ר פנ״ט ס״ח ובספרי האזינו פי׳ שי״ג ע״ש הלשון המליכו על השמים ועל הארץ. (יח) צ״ע ועי׳ בענין כנען ויקרא רבה פי״ז ס״ה. (יט) צ״ע ואולי רק הרחיב מאמר ר׳ יצחק בב״ר פנ״ט ס״ח בסוף שם. וע״ע בחיי וע״ע רמב״ם פ״ב מהלכות אסורי ביאה הלכה י״ד ובמ״מ שם. (כ) צ״ע. (כא) עי׳ רמב״ם פ״ז מהלכות אישות הלכה כ׳ ופ״ו ה״ב ובמפרשים שם.

וכל חילי שמה אדום מלכיה וכל נשיאיה (כב). ר״א אמ׳ לו אם אתה מוליכו לשם מלכות הוזרת למקומה כשהיתה מקודם (כג).

ז) **ה׳ אלהי השמים.** ר׳ אליעזר אומ׳ אלוה שמסבב את השמים הוא יסבב את הדבר הזה (כד). אשר לקחני מבית אבי. זו ע״ז דכת׳ אומרים לעץ אבי אתה ולאבן את ילדתנו (ירמיה ב׳ כ״ז). ואשר דבר לי. בין הבתרים. ואשר נשבע לי. בהר המוריה (כה). הוא ישלח מלאכו לפניך. הוא ילך עמך אין כת׳ אלא הוא ישלח מלאכו שאיני מניח לו להקב״ה לא כמו שאמר שאול לדוד לך וה׳ יהיה עמך (שמואל א׳ י״ז ל״ז). ומה היה לו ויהי ה׳ עם דוד ומעם שאול סר (שם י״ח ב׳). וכן משה אומ׳ אם אין פניך הולכים (שמות ל״ג ט״ו). אמ׳ לפניו רבונו שלעולם אין בכל העליונים והתחתונים אלא אתה. רצוני בכבודך לא על ידי מלאך (כו).

ח) **ואם לא תאבה האשה ללכת אחריך ונקית.** וכת׳ ואם לא יתנו לך והיית נקי (לקמן מא) למאי. ר׳ חנניה בן גמליאל אומ׳ צריכה דְּאַף עַל־גַּב דְּנִיחָא לְהוּ לְדִידְהוּ וְלָא נִיחָא לָהּ לְדִידָהּ אַתְיָא בַּעַל כָּרְחָהּ קָא מַשְׁמַע לַן ואם לא תאבה או אַף עַל־גַּב דְּנִיחָא לָהּ לְדִידָהּ וְלָא נִיחָא לְהוּ לְדִידְהוּ אַתְיָא בְּעַל כָּרְחַיְהוּ קָא מַשְׁמַע ואם לא יתנו לך והייתי נקי. עד שיהיה ברצון שניהם ואם לאו אתה נקי (כז).

ט) **וישם העבד את ידו.** העבד עשה כעבדותו ובן הורין עשה כחירותו. ביוסף מהוא אומר שים נא ידך תחת ירכי (מ״ז כ״ט) ושתק. אבל כאן וישם העבד (כח).

י) **ויקח העבד עשרה גמלים.** וכי לא היו לו לאברהם אלא קנין עשרה גמלים אלא אלו תכשיטי נשים ממה שהנישים צריכות (כט). מגמלי אדוניו. שהן יהוצין בפְּרוּמְבְיָה שעל פיהן שהן משלאברהם (ל). וכל טוב אדוניו בידו. זו דְיַאתִיקֵי שכתב אברהם ליצחק שהכל שלו נתנן בידו (לא).

יא) **ויברך הגמלים על באר המים.** מהו על באר המים שעשה כדרך כל הארץ שכל המבקש את חבירו הוא יושב לו על המים ומשם הוא מוצאו סוף הכל לבוא למים (לב).

יב, יג, יד) **ויאמר ה׳ אלהי אדני אברהם** [וגו׳] **הנה אנכי נצב** [וגו׳] **והיה הנערה.** תנו רבנן איזה הוא ניחוש זה העושה סימנין לעצמו אם יהיה כך וכך אעשה דבר פלוני. ואם לא יהיה כך וכך לא אעשה. אם יהיה כך וכך אני מצליח ואם לא יהיה כך וכך איני מצליח. כאליעזר עבד אברהם שאמר אם יהיה כך וכך ובה אדע כי עשית חסד עם אדני ואני מצליח. ואם לאו איני מצליח. וכן יהונתן בן שאול אומ׳ אם כה יאמרו עלו עלינו ועלינו כי נתנם ה׳ בידינו ואם כה יאמרו דמו עד הגיענו אליכם ועמדנו וזה לנו האות (שמואל א׳ י״ד ט׳). תנו רבנן כל ניחוש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו ניחוש. אבל שאינו מכוין מעשיו לכך אלא סימנא בעלמא נקיט לית לן בה. כי הא דרב הוה קא אזיל לבי רב הנן בר ראבא חתניה. חזא מעברא דקא אתי לאפיה אמ׳ מעברא לאפאי יומא טבא לגיו. אזל אודיק בדשא חזא חיותא דתליא טרף אבבא אתא כוליה עלמא ונפק נמי ההוא טבחא לאפיה ושבקוה לחיותא. לא עלים רב עיניה מניה. אמ׳ להו השתא כולכו ספתתו להו איסורא לבני בית. לא אכל רב מההוא בסרא. מאי טעמא אי משום איעלומי הא לא איעלם דעיניה ביה הוה. ואי משום דנחיש והא אמ׳ רב כל ניחיש שאינו

(כב) צ״ע ובכי״ק שם פרעה וגו׳ אדום וכל גבוריה. ולא נמצא פסוק כזה ובל״ס איזה עירבוב פסוקים יש כאן מיחזקאל ל״ב. (כג) צ״ע. (כד) צ״ע. ואולי היה כן לפניו בהפדר״א. (כה) אולי היתה לפניו הגירסא כן בב״ר פנ״ח ס״ו. (כו) צ״ע ובמקרא כי היה ה׳ עמו. (כז) עי׳ קידושין ס״א ע״ב. (כח) צ״ע ובחזקוני טעם אחר לזה. (כט) צ״ע. (ל) עי׳ ב״ר פנ״ט ס״א. (לא) עי׳ ב״ר שם. (לב) עי׳ מדרש לקח טוב לפסוק זה.

כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו ניחוש אלא ההיא סעודת הרשות הואי ורב לא מתהני מסעודת הרשות דתניא כל סעודה שאינה שלמצוה אין תלמיד חכמ' רשאי ליהנות ממנה. רב שמואל הוה בדיק בספ־א אי אשכח פיסוקא מעליא אמ' סימן טב. ר' יוחנן בדקן בינוקא דבולהי שני דרב הוה כתיב ליה ר' יוחנן לקדם רבינו שבבבל. כי נח נפשיה דרב הוה כתיב לשמואל לקדם חבירינו שבבבל. אמ' לא ידע בי דרביה אנא. כתב ישדר ליה עיבורא דשתין שנין, אמ' השתא אמ' חושבנא בעלמא. כתב שדר ליה טעון תלת עסרי גמלי ספיקי טריפאתא. אמ' אית לי רבא בבבל איקום איזיל אחזייה. אמ' לי' לינוקא אימא לי פיסוקך אמ' ליה ושמואל מת (שמואל א' כ"ח ג') לא אזל. ולא היא. לא שכיב שמיאל מידי. אלא כי היכי דלא ליטרוח ליתי ר' יוחנן לבבל אשמעיה (לג). **אותה הוכחת לעבדך ליצחק.** תנו רבנן ארבעה שאלו שלא כהוגן שלשה הושבו כהוגן ואחד הושב שלא כהוגן. אליעזר אמ' והיה הנערה אשר אמר אליה וג' ואמרה אלי וג' שתה אותה הוכחת. אלו יצאת שפחה היה נושאה לבן אדוניו והושב כהוגן וזימן לו הקב"ה רבקה. שאול אמ' והיה האיש אשר יכנו יעשרנו המלך עשר גדול ואת בתו יתן לו (שם י"ז כ"ה). אלו הכהו גוי או עבד היה נותן לו את בתו והושב כהוגן וזימן לו הקב"ה דוד. כלב אמ' אשר יכה את קרית ספר ולכדה ונתתי לו את עכסה בתי לאשה. (יהושע ט"ו י"ז). אִלּו לְכָדָה כושי או מוֹאָבִי היה נותן לו את בתו והושב כהוגן וזימן לו הקב"ה עתניאל בן קנז. יפתח אמ' והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי וג'. והיה לה' והעליתיהו עולה (שופטים י"א ל"א). אלו יצא כלב היה מקריבו. והוא דימה שהיה לו כביש ובשעה שהוא בא לביתו אין מקדימו אלא הוא. קדמה לו בתו. והושב שלא כהוגן ותהי חוק בישראל (שם י"א מ') (לד).

טו) **ויהי טרם כלה לדבר.** תנו רבנן שלשה לא הספיקו לדבר עד שנעשית תפלתן ואלו הן אליעזר עבד אברהם ומשה רבינו ושלמה. ולא אלו בלבד אלא כל הצדיקים הן נענין מיד דכת' והיה טרם יקראו ואני אענה (ישעיה ס"ה כ"ד). וכן דוד אומ' שמע אלהים קולי בשיחי (תהלי' ס"ד ב'). אם קולי למה שיחי אלא כך אמ' דוד רבונו שלעולם שמע קולי עד שלא אוציא שיחי וכן הוא אומ' צעקת ענוים שמעת ה' תכין לבם תקשיב אזנך (שם י' י"ז) (לה). **והנה רבקה יוצאת.** והלא בת מלכים היא וכי דרכה לצאת אלא שזימן לו הקב"ה לפי שעה שהיתה ראויה ליצחק משנולדה. עליה אמ' דוד כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים (שם קכ"ה ג') (לו).

טז) **והנערה טובת מראה מאד.** אמר ר' חנאנא בר פפא כת' והנערה טובת מראה מאד וכת' גבי אבישג והנערה יפה עד מאד (מלכים א' א' ד'). איני יודע אֵיזוֹ נאה ביותר אם רבקה אם אבישג כשהוא אומ' עד מאד הוי אומ' רבקה היתה נאה יותר הימנה עד ולא עד בכלל (לז). **בתולה ואיש לא ידעה.** ממשמע שנ' בתולה איני יודע ואיש לא ידעה אלא אמ' ר' אליעזר בנות גוים משמרות עצמן ממקום עֵדוּתָן ומפסידות ממקום אחר. ברם הכא בתולה מכדרכה ואיש לא ידעה שלא כדרכה (לח).

יז) **וירץ העבד לקראתה ויאמר הגמיאני נא.** עליו הכת' אומ

(לג) עי' חולין צ"ה ע"ב ובעין יעקב שם וע"ע בפירוש רבינו גרשום (בש"ס ווילנא) שגם שם הנוסחא רב חנין בר רבא ובכי"ק ת"ר וכו' ועמדנו והיה לנ' לאות וכו' דרב חנין בר ראבה חתניה וכו' חזא חייתא דתליא אבבא נפקאתא כולי עלמא נפיק אתי נמי ההוא טבחא וכו' ר' שמואל היה באדיק בספרא אי משכח פסוקא וכו' כתיב ליה לשמואל וכו' א"ל לינוקא מאי פסוקך. (לד) עי' ב"ר פ"ס ס"ג ובנ"ש ועי' לקמן פסוק מ"ד ואמרה אלי. (לה) עי' ב"ר שם ס"ד ובמקרא תאות ענוים. (לו) עי' פדר"א פט"ז וע"ע ב"ר שם ס"ו על הראיה מתהלים. (לז) עי' סנהדרין ל"ט ע"ב דדריש זה גבי שרה ובכי"ק רבקה נאה היתה יותר. (לח) עי' ב"ר פ"ס ס"ה וירושלמי כתובות כ"ה ע"ב וע"ע עוד ערוך ערך ע ד ג'.

צדיק אוכל לשובע נפשו (משלי י"ג כ"ה). השקיני נא אין כת' אלא הגמיאיני נא כדי גמייה אחת. אבל בעשו הרשע מהו אומר הלעיטני נא (כ"ה ל') (לט).

יח) **ותאמר שתה אדני.** לימדתך התורה דרך א"ץ שיהא אדם מקביל את כל האדם בשמחה וקורא לו רבי ואדוני שהרי רבקה אמינו אומרת לאליעזר שתה אדוני (מ).

יט) **ותכל להשקותו ותאמר גם לגמלך אשאב.** בוא וראה עין טובה שהיתה בה לא דייה שהשקת אותו אלא שאמרה גם לגמליך אשאב (מא). תניא אמר ר' יהושע בן חנניה מימי לא נצחני אדם אלא אשה ותינוקת ותינוק, אשה מאי. פעם אחת התארחתי אצל אכסניא אחת ועשתה לי פולין, פעם ראשונה סעדתי ולא שיירתי כלום. שנייה ולא שיירתי כלום. שלישית הקדיחתו במלה. כיון שלעטתי משכתי ידי הימנו. אמרה לי ר' מפני מה משכת ידך הימנו אמרתי לה כבר סעדתי מבערב. אמרה לי היה לך למישוך ידיך מן הפת או שמא פיאה אתה מניח על כל אותן התבשילין כך אמרו חכמים משאירין פיאה באלפס ואין משאירין פיאה בקערה. אמרתי לה בתי אני טעיתי מן ההלכה. אמ' ר' שמעון בן אלעזר מימיו לא העמידו אדם על ההלכה אלא אלמנה זו (מב). תינוקת. פעם אחת הייתי מהלך בדרך בשדה אמרה לי תינוקת אחת ר' לא שדה היא. אמרתי לה בדרך כבושה אני הולך. אמרה לי דרך זו לסטים שכמותך כבשוה (מג). שוב מעשה בתינוקת אחת. הייתי מהלך בדרך ומצאתי תינוקת אחת ממלאה מן העין אמרתי לה השקיני נא אמרה לי אף חמורך אשקה. אמרתי לה ודאי בתי עשית כמעשה אמיך רבקה. אמרה לי אני עשיתי מעשה רבקה אמינו אבל אתה לא עשית כמעשה אליעזר העבד (מד). תינוק. פעם אחת הייתי מהלך בדרך וראיתי תינוק אחד יושב על פרשת הדרכים. אמרתי לו בני באיזו דרך לילך לעיר. אמ' לי זו ארוכה וקצרה וזו קצרה וארוכה. הלכתי בקצרה וארוכה כיון שהגעתי לעיר היו מקיפות לה גנות ופרדיסים. הזרתי לאחורי. אמרתי לו בני לא כך אמרת לי זו קצרה. אמ' לי ולא כך אמרתי לך וארוכה. נשקתיו על ראשו ואמרתי אשריכם ישראל שכולכם חכמים מגדוליכם ועד קטניכם (מה). שוב מעשה בר' יהושע פעם אחת היה מהלך בדרך ומצא תינוק אחד אמ' לו כאיזו מימיה שלעיר אמ' לו מה איכפת לך הא שום ובצלים רבים. פעם אחרת היה מהלך בדרך מצא תינוק אחד קופץ על ידו אמ' לו מה בידך אמ' לו אלו הייתי רוצה שתדע מה שבידי איני מכסיהו (מו). ר' יוסי הגלילי הוה קא אזיל באורחא אשכח לברוריה אשתו שלר' מאיר אמ' לה באיזו דרך נלך ללוד. אמרה לו גְלִילִי שוטה אתה לא כך אמרו חכמים ואל תרבה שיחה עם האשה הוה לך לומ' באיזו ללוד. ברוריא אשכחתיה לההוא תלמידא דהוה קא גָּרֵים בְּלַחְשָׁא בַּטְּשָׁא ביה ואמרה ליה לאו הכי כת' ערוכה בכל ושמורה (שמואל ב' כ"ג ה'). אם ערוכה במאתים וארבעים ושמונה איברים היא שמורה בלב ואם לאו אינה שמורה בלב. תאנא תלמיד היה לו לר' אליעזר בן יעקב שהיה שונה בלחש לאחר שלש שנים שכח תלמודו (מז).

כא) **והאיש משתאה לה.** שהיה מסתכל בה ובבנין גופה וקומתה כדרך שאחרים אומרים זִיל דַּקֵּן קַרְטְמָאן ,עַב דְּקֵן סְכִים פַּת בְּכָאסֵיה לָא צָאֵהִי (מח).

(לט) עי' במדבר רבה פכ"א ס"כ וב"ר פ"ס ס"ו ובנ"ש ופסיקתא דר"כ נ"ט ע"א. (מ) צ"ע ועי' בפירוש רד"ק על התורה כזה. (מא) עי' לקח טוב זו נדיבות עצמה. (מב) עי' עירובין נ"ג ע"ב ובד"ס שם וצ"ע עוד על מאמר ר' שמעון בן אליעזר. ובכי"ק למשוך ידך. (מג) עי' עירובין שם. (מד) עי' איכה רבתי פ"א סי"ט. (מה) עי' עירובין שם ובכי"ק תינוק אחד שהיה יושב. (מו) עי' איכה רבתי שם. (מז) עי' עירובין שם ובד"ס שם. (מח) צ"ע ועי' תרגום אונקלוס ואולי פירש כזה ג"כ מלת ממצמין ומביט זה בב"ר פ"ס ס"ו וע"ש במפרשים וע"ע סנהדרין ק' ע"ב על סוף המאמר

כב) **ויהי כאשר כלו הגמלים לשתות ויקח האיש נזם זהב.** למה נתן לה לקידושין. יכול נתן לה קודם שידע בת מי היא ת"ל ואשאל אותה ואמר בת מי היא ואתן הנזם על אפה. דבר למוד מסופו שבתחלה שאל ולבסוף נתן (מט).

כג) **מקום לנו ללין.** אפלו לינת אדם עראי אמירה לו (נ)

כה) **גם תבן גם מספוא.** לרבות מאכל ומשתה לאורחין. גם מקום ללון. מקום מוכן ללון בו עוברי דרכים. גם לרבות מקום לגמלים מיד

כו) **ויקד האיש וישתחו לה'.** אמר זו ודאי שקולה כבן אדני זאת היא ראויה לזרע אברהם שמעשיה דומין למעשה אברהם (נא).

כז) **ויאמר ברוך ה'** וגו' **אשר** וג' **הנחני בדרך אמת.** תלה הגדולה בבעליה (נב). אנכי בדרך נחני ה'. אע"פ שנקרה נקראת הואיל ונזדמן לו כפי מהשבתו ונסתבב הדבר עד שעמד על דעת רבו לכך אמ' נחני ה' (נג).

כח) **ותרץ הנער ותגד לבית אמה.** אמ' ר' יוחנן לעולם אין רגליה שלאשה אלא לבית אמה. (נד).

כט) **ולרבקה אח.** מאי אח ר' אליעזר אומ' שכל הזכרו אומ' אח (נה). ושמו לבן שמלבין פניהם שלישראל (נו). ד"א ושמו לבן. ר' יצחק אומר פרדוכסוס היה (נז). וירץ לבן, סבור היה שהוא אברהם אבינו ביקש להרגו (נח).

ל) **ויהי כראות את הנזם.** אמ' מה זה בא להזכירנו דבר שלערוה לפי שהן גדורין מן הערוה (נט). ויבא אל האיש והנה עומד על הגמלים. ראה שהגמלים טמונים במלט והוא מעלה איתן בידו אחד אחד אמ' ודאי איני יכול לו להרגו אלא מתוך אכילה ושתייה אפשר (ס).

לא) **ויאמר בוא ברוך ה'.** מכאן אתה למד שהיה סבור שהוא אברהם ואמר לו בוא ברוך ה', מאי ברוך ה' שבירכו ה' (סא). ואנכי פניתי הבית. מע"ז (סב). ומקום לגמלים. ר' יהודה אומר בהמתן שלצדיקים דומה להן שני ומקים לגמלים. כשבאו הגמלים ליכנס ראו ע"ז בבית ולא רצו ליכנס עד שפינו אותה (סג). ר' אומר בהמתן שלצדיקים דומה להן ואין הקב"ה מביא תקלה על ידיה. צדיקים עצמן לא כל שכן. בהמתן שלצדיקים מאי היא. עובדא הוה בר' פינחס בן יאיר דהוה אזיל לפדיון שביים. איקלע להחוא אושפיזא שדי ליה סערי לחמריה ולא אכל נקידונהי ולא אכל חבטינהי ולא אכל. אמ' להו ודלמא לא מיעסרן. עיסרונהי ואכל. אמ' להו ענייה זו הולכת לעשות רצון קונה ואתם מאכילין אותה טבלים. ומאי מיחייב והא תנן הלוקח זרע לבהמה קמח לעורות ושמן לנר ושמן לסוך בו את הכלים פטור מן הדמאי. התם הא איתמר

שהובא שם מבן סירא ובכי"ק כדרך שאחרים אומרים דרך ניחוש זיל דקן קורטמאן עברקן וכו' לא צהי. (מט) עי' חולין צ"ה ע"ב בתוס' שם ד"ה כאליעזר וע"ע בחיי ומפרשים אחרים ובפרט בראב"ע ובפירוש מהר"ש געטטער ז"ל שרמז שם על דברי התוס' הנ"ל אבל במדרש לקח טוב בראשית כ"ד סמ"ז איתא שלא על דרך קידושין נתנם ע"ש עוד סנ"ג. ובמקרא לקמן ואשים הנזם. (נ) בב"ר דרשו גם על לינות הרבה. (נא) צ"ע. (נב) צ"ע ועי' כזה גבי יוסף בב"ר פפ"ה ס"ד ועירבוב פסוקים יש כאן עי' לקמן פסוק כ"ב. (נג) צ"ע. (נד) עי' ב"ר פ"ס סמ"ז. (נה) צ"ע ועי' מגילה י"א ע"א בזה גבי אחשורוש בשם ר' יוחנן. (נו) אולי זה הוא פירוש דברי ר' ברכיה מלובן ברשעו בב"ר פ"ס ס"ז ע"ש ובכי"ק שהוא מלבין. (נז) עי' ב"ר שם וע"ע בפרש"י שם. ובכי"ק מוסיף פיר' לבן ביותר. (נח) עי' ב"ר שם שהיה סבור שהוא אברהם ועי' ילקוט בשם מקדש כיון שראו את הצמידים וכו'. (נט) צ"ע וע"ע לעיל גבי אבימלך. (ס) עי' קצת מזה בילקוט שם בשם האבכיר. (סא) עי' ב"ר שם ס"ז. (סב) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (סג) עי' אדר"נ נו"א סוף פ"ח.

עלה אמ' ר' יוחנן לא שנו אלא שלא לקחן מתחלה אלא לבהמה אבל לקחן מתחלה לאדם ונמלך עליהם לבהמה חייב לעשר (סד). אמר ר' חגאי בשם ר' שמואל בוא וראה ראשונים הרשו וזרעו וניכשו וכיסחו ועדרו וקצרו ועמרו ודשו וזרו ובירדו וטחנו וריקדו ולשו וקטפו ואפו ואנו אין לנו פה לאכול. אמ' רב מני אפלו לחמרתיה דר' פינחס בן יאיר לא אירמינן. עובדא הוה בחמרתיה דר' פינחס בן יאיר דנסבוה ליסטיא עבדת גבין תלתה יומי לא טעימת מידי. בתר תלתה יומין אתמליכו לאהדורא לְמָרַהּ דלא תמות גבן ותס־ח מעיתא אפקיה מנהון. אתת וקמת לה על פיתהא דמרה ר' פנחס בן יאיר שָׁרְיָא מְנַהֲקָא אמ' להון ר' פנחס בן יאיר פתחו להדא עלובתא דהא אית לה תלתה יומין דלא ט־צימת כלום. פתחו לה ויהבו קמה למיכל ולא אכלת. אמרו ליה ר' לא בעיא לה למיכל. ואמ' להון מתוקנין וראויין הן. אמרו ליה לא כך למדתנו רבינו הלוקח זרע לבהמה קמח לעורות שמן לסוך בו את הכלים פטור מן הדמאי. אמ' להון ומא נעביד לה דהיא מחמרת על עצמה עיסרונהי ואכל (סה).

לב) **ויבא האיש הביתה** [וגו'] **ויתן תבן ומספוא לגמלים.** הקדים מזון הבהמה תחלה ואחר כך ויושם לפניו לאכול כ־רב יהודה דאמ' רב יהודה אמ' רב אסור לו לאדם שיטעום כלום עד שיתן תבן לפני בהמתו דכת' ונתתי עשב בשדך לבהמתך והדר ואכלת ושבעת (דברים י"א ט"ו) (סו). ומים לרחוץ רגליו ורגלי האנשים. מאן דאמ' מלאכים לוו אותו. ומאן דאמ' אנשים ממש שבאו עמו להעיד לו על הרשאתו ולשמרו בדרך שלא ינע בה (סז).

לג) **ויושם לפניו לאכל.** ויישם כת' מלמ' שנתנו סם במאכל כדי להרגו. וְיָ סָם סבורין שהוא אברהם כיון שראה כך אמ' לא אוכל עד אם דברתי דברי (סח). אמ' ליה ראבא לראבא בר מארי מנא הא מילי דאמור אינאשי מילתא דאת בְּהֵית מִינַהּ קְדוֹם וְאוֹמְרַהּ דכת'.

לד) **ויאמר עבד אברהם אנכי** (סט). כיון ששמעו כך כבשו פניהן בקרקע. אמרו אם כן זה העבד קל וחומ' רבו. אם לא המיתון אר־א איתא המו מְרַבַּאֲעִיה. ודאי לא יכלינן ליה וסלקוה למיכלא (ע).

לה) **וה' ברך את אדני מאד.** זה הוא מנהגו שלעולם שכל הרוצה לישא אשה הוא מודיעה הוֹנְיִם שלו ונְכסי בית אב כדי לחבבה בו ובמשפחתו כך עשה אליעזר פתח תחלה בשבח אברהם ולבסוף בשבח יצחק (עא).

לו) **ותלד שרה אשת אדני ויתן לו את כל אשר לו.** ר' שמעיה אומ' כת' אברהם את כל אשר לו במתנה ליצחק ונתן הכתב ביד העבד לילך ולהשתבח בו בבית אביו ובמשפחתו (עב).

לז) לח) **וישביעני אדני לאמר** וג' **אם לא אל בית אבי.** כדי להודיעם שעדיין הוא עומד באהבתו להם אע"פ שנפרד מהן זה כמה שנים (עג).

(סד) עי' חולין ז' ע"א וע"ב. ובכי"ק ולא אכיל וכו' שערי לחמאריה וכו' לא מיעשרן עשרונהי וכו'. הלוקח לזרע ולבהמה וכו' אמר ר' יוחנן לא שנו אלא שלקחן מתחלה לבהמה וכו' וע"ע משנה קאמברידגע דמאי פ"א מ"ג. (סה) עי' ירושלמי שקלים מ"ח ע"ג וע"ד ודמאי כ"א ע"ד ע"ש ובכי"ק אמר ר' חגיי אפלו וכו' דנסבוה ליסטיאי וכו' דלא טעמת כלום וכו' אמר להון מתוקנין וכו' דהיא מחמרה על עצמה עשרונהי וכו' ובכתי"ג על א"ל ודילמא לא מעסרן (במקום מתוקנין וראויין) (סו) עי' ברכות מ' ע"א ובד"ם שם. (סז) אולי היה לפניו כן בב"ר פע"ה ס"ד ע"ש וע"ע פנ"ט ס"י ונראה שאיזה קיטוע שם ובכי"ק לו בהרשאתו וע"ע הדרשה על פסוק נ"ו לקמן. (סח) עי' בדוגמאות הנרמזות לעיל אות נ"ח וע"ע במדרש לקח טוב בראשית כ"ד ל"ג ובהערות מהרש"ב שם אות צ"ו. (סט) עי' ב"ק צ"ב ע"ב. ובכי"ק לראבה בר מארי. (ע) עי' תרגום שני א' ג' כזה מבניהו עבדו של שלמה. (עא) צ"ע ועי' ערוך ערך הוגינוס. (עב) עי' פדר"א פט"ז. (עג) צ"ע.

מב) **ואבא אל העין.** מקרית ארבע ועד הרן מהלך שבעה עשר יום ובשלוש שעות בא העבד להרן והיה תמיה בלבו ואומר היום יצאתי והיום באתי שנ' ואבא היום. ר' אבהו אומ' יצה הקב"ה לגמיל חסד ליצחק ושלה מלאך לפני העבד ונקפצה הדרך לפניו ובשלוש שעות בא העבד להרן. ובת מלכים היתה שלא יצאת לשאוב מים מימיה באותה שעה יצתה והנערה שלא ידעה איש קבלה עליה להזדווג ליצחק שהיתה ראויה לו מפי הגבורה שנ' במאזנים לעלות (תהלים ס"ב י') (עד). תנו רבנן שבעה נקפצה להן הדרך ואלו הן אברהם דכת' ויחלק עליהם לילה (יד טו) (עה). אליעזר דכת' ואבא היום אל העין. יעקב דכת' ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה (כ"ח י"א). משה דכת' ויברח משה מבית פרעה (שמות ב' ט"ו) (עו). ישראל דכת' ויסעו בני ישראל מרעמסס סכתה (שמות י"ב ל"ז) (עז). דוד דכת' הרעשת ארץ פצמתה (תלים ס' ד') (עח). סנחריב דכת' בא על עית עבר במגרון (ישעיה י' כ"ח) אמ' רב הונא עשר מסעות נסע אותו רשע באותו היום. בא על עית עבר במגרון למכמש יפקיד כליו עברו מעברה. גבע מלון לנו חרדה הרמה גבעת שאול נסה צהלי קולך בת גלים הקשיבה לישה עניה ענתות נדדה מדמנה יושבי הגבים העיזו עוד היום בנוב לעמוד (שם). הני טובי הוין צהלי קולך בת גלים הקשיבה לישה עניה ענתות נביא הוא דקא אמר לה לכנסת ישראל. (עט) מאי עוד היום בנוב לעמוד. אמ' רב יהודה אמ' רב היה יודע אותו רשע שלא נשתייר מעונה שלנוב אלא אותו היום בלבד. אמרו ליה כלדאי אי סליקת האידנא מצלחת. ואי לא לא מצלחת. אזל אורחא דבעי לסגויי בעסרא יומין סגייה בחד יומא כי מטה להתם שדו ליה בסתקי וסליק יתיב בהדי שורא דירושלם. וכי חזייה אהיך נשר בעיניה אמ' הדא היא ירושלם דעלה ארגישית כל משריתי. אמרו ליה נשדי בה ידא האידנא אמ' להו לא צריכא. לימחר כל גוברא מנכון ליתי לי מינה כי טיבעא דגישפנקא ונחרבה. אמ' רב פפא הינו דאמרי אינאשי בת דינא בטיל דינא. לאורתא מאי דכת' ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור מאה שמונים וחמשים אלף (ישעיה ל"ז ל"ו) (פ).

נ) **ויען לבן ובתואל.** ענו שניהן כאחד ואמרו הואיל והדבר יצא מפי הגבורה אין אנו יכולין לעכב שנ' מה' יצא הדבר (פא). ר' פינחס בשם ר' אבהוא אומ' מצינו מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים שאין זיווגו שלאיש אלא מהקב"ה. מן התורה מנין שנ' מה' יצא הדבר. מן הנביאים מנין שנ' ואביו ואמו לא ידעו כי מה' היא (שופטים י"ד ד'). מן הכתובים מנין דכת' ומה' אשה משכלת. (משלי י"ט י"ד). אלא יש מי שהוא הולך אצל זוגו ויש מי שהוא יושב וזוגו בא אצלו. יצחק בא זוגו אצלו דכת' וישא עיניו וירא והנה גמלים באים. יעקב הלך אצל זוגו דכת' וישמע יעקב אל אביו ואל אמו וילך (כ"ח ז') (פב).

נא) **הנה רבקה לפניך** וג' **כאשר דבר ה'.** תניא בכל יום יוצא כרוז מלפני הקב"ה ואומ' בת פלוני לפלוני אשת פלוני לפלוני ממון פלוני לפלוני. איני והא כת' מפי עליון לא תצא הרעות והטוב (איכה ג' ל"ח). לא קשיא הא בישעתיה והא בעלול ועלילה. וכן הוא אומ' נורא עלילה על בני אדם (תהלים ס"ו ה'). לכך נאמ' כאשר דבר ה' שהכל בחפצו יעשה ואע"פ שמעשינו מסורין לנו (פג).

(עד) עי' פדר"א שם. (עה) עי' בעיקר המאמר בסנהדרין צ"ה ע"א אבל לא מני שם כך ע"ש וע"ע ב"ר פ"ס סי"א ובפירש"י שם וע"ע פדר"א פכ"ז ובביאור רד"ל שם אות ט"ז. (עו) עי' שמות רבה פ"א סל"א ובנ"ש ועוד יותר מבואר הדבר בספר הישר ובד"ה של משה רבינו. (עז) עי' מכילתא בא י"ד ע"ב ובמ"ע שם אות א'. (עח) עי' ב"ר שם. (עט) עי' סנהדרין צ"ד ע"ב ומפרשים שם. (פ) עי' סנהדרין צ"ה ע"א ובנ"ש לילקוט ישעיה ובד"ס שם ע"ש. ובכי"ק סליקת הידאנא מצלחת וכו' בעשרה יומין סגוייה בחד יומא וכו' כי מטא וכו' כי חזייה אחיך וכו' א"ל נישדי בהדא הידאנא וכו' לא צריכה למהר כל גוברא מינוכן ליתא וכו' גוברא מנכון. (פא) עי' פדר"א פט"ז. (פב) עי' ב"ר פס"ח ס"ב ובנ"ש. (פג) עי' מועד קטן י"ח ע"ב ובנ"ש ובד"ס שם וע"ע שמנה פרקים להרמב"ם פ"ח ובכי"ק בסיבה ועלילה.

נב) **ויהי כאשר שמע עבד אברהם** וגו׳ **וישתחו.** הודה על בשורה טובה ששמע (פד).

נג) **ויוצא העבד כלי כסף.** מכאן אמ״ו תכשיטין חביבין על האשה יתר מכל מיני מעדנים (פה). ומגדנות. מאי מגדנות אמ׳ רב דברים שמושכין את הלב. ד״א דברים שהבריות מגידים עליהן כגון מיני אפ״יא ומטַכְסָא ופיסִינָא ופִלְפְּלֵי (פו). רב הונא אמ׳ קונכי. פירוש כלי מטוה שטווה בו האשה. רבנן אמרי קליות ואגוזים. וקליות הן חביבות אלא ללמדך שאם יוצא אדם לדרך ואין אַסְטַרְכָּיָא עמו מסתגף (פז).

נד) **ויאכלו וישתו.** זו סעודת אירוסין שעשו (פח). ויאמר שלחוני לאדני. מכאן אמרו לעולם אל יאמר אדם פטרוני בשביל עצמי אלא פטרוני בשביל אבא פטרוני בשביל רבא לכך נאמר שלחוני לאדני (פט).

נה) **ויאמר אחיה ואמה.** ואביה להיכן הלך. אמרו שאכל מאותה סעודה ראשונה ומת לכך נאמר אחיה ואמה (צ). תשב הנערה אתנו ימים או עשור. מאי ימים אי לימא תרי יומי מאי משתעא איניש הכי דאמרי ליה תרי יומי ואמ׳ להו לא. הדרי אמרי ליה עסרא יומי. אלא מאי ימים שנה רכת׳ ימים תהיה גאולתו (ויקרא כ״ה כ״ט). ואומ׳ ואם לא יגאל עד מלאת לו שנה תמימה (שם). מלמ׳ שביקשו ממנו זמן פרנסת הבתולות והוא שנים עשר חדש כדתניא קדשה כשהיא נערה ותבעה להינשא נותנין לה מיום התביעה שנים עשר חדש לפרנס את עצמה. וכן אם קידשה ביום הבגר. קידשה לאחר הבגר ותבעה נותנין לה שנים עשר חדש מיום הבגר. קידשה לאחר שנים עשר חדש מיום הבגר ותבעה נותנין לה שלשים יום מיום התביעה. וכן אם היתה בעולה נותנין לה שלשים יום (צא). או עשור. מאן דאמ׳ עשרה ירחין שהן תשלום שנה מיום הבגר. ומאן דאמ׳ עישור שנה שהיא פרנסת הבעולות והן שלשים יום בקירוב (צב).

נו) **ויאמר אליהם אל תאחרו אותי.** מלמ׳ שראה המלאך בחוץ ממתין לו. אמ׳ להם אל תאחרו אותי שהרי האיש שבא אתמול והצליח דרכי עומד וממתין לי בחוץ שנ׳ וה׳ הצליח דרכי (צג).

נז) **ויאמרו נקרא לנער ונשאלה את פיה.** לרבות אם שתקה. (צד).

נח) **ויקראו לרבקה ויאמרו אליה התלכי עם האיש הזה.** אמ׳ ר׳ אלעזר בוא וראה עד כמה הרשעים מתנמקין רוצין ואינן רוצין שאמ״ו התלכי אלו אמרו תלכי עדין היה משמש לשון הגדה וסיפור או לשון צוייה כל שכן התלכי אע״פ כן ותאמר אלך (צה).

נט) **וישלחו את רבקה אחתם ואת מנקתם.** זו דבורה דכת׳ ותמת דברה מינקת רבקה (ל״ה ח׳) (צו).

ס) **ויברכו את רבקה.** ר׳ אליעזר אומ׳ כחזן שהוא עומד ומברך את הכלה בתוך חופתה כך עמדו ובירכו את רבקה אחותם ליצחק שנ׳ ויברכו את רבקה ויאמרו לה אחותנו את היי לאלפי רבבה (צז). אמ׳ ר׳ אידו דווין וכפויין ולא היו מפריכין אלא בפה לא בלב. בוא וראה מה גרמה ברכתם שלרשעים שהיתה עקרה

(פד) עי׳ ב״ר פ״ס ס״ו. (פה) צ״ע ועי׳ כתובות ס״ה דברים שהאשה משתוקקת עליהם ומאי נינהו תכשיטין. (פו) צ״ע ובכי״ק אפיריא. (פז) עי׳ ב״ר שם ס״א ובערוך ערך קנכי ובכי״ק היו חביבות וכו׳ ואין אצטדכיא עמו. (פח) עי׳ פדר״א פט״ז. (פט) צ״ע. (צ) עי׳ בדוגמאות הנ״ל אות נ״ח ואות ס״ז. (צא) עי׳ כתובות נ״ז ע״ב ורמב״ם פ״י מהלכות אישות הי״ז. ובכי״ק מי מישתעי איניש האבי. (צב) עי׳ כתובות שם. (צג) עי׳ פדר״א פט״ז. (צד) צ״ע. (צה) צ״ע. ועי׳ ב״ר שם ס״ב וי״נ. (צו) עי׳ פדר״א פט״ז. (צז) עי׳ פדר״א שם.

עשרים שנה מכאן אמרו ברכת רשע קללה. ואימתי נתקיים הדבר בימי משה דכת' שובה ה' רבבות אלפי ישראל (במדבר י' ל"ו) (צח).

סא) **ותקם רבקה ונערותיה ותרכבנה על הגמלים.** מאי על הגמלים לרמוז מה גמל זה יש בו סימן טהרה וסימן טומאה כך ילדה רבקה שנים איש דמים ואיש תמים (צט). **ותלכנה אחרי האיש.** ולא אחרי האשה. אמ' ר' יוחנן אחורי ארי ולא אחורי אשה. אחורי אשה ולא אחורי בית ע"ז. אחורי בית ע"ז ולא אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין. תניא לא יהלך אדם אחורי אשה בדרך ואפלו היא אשתו. נזדמנה לו על הגשר יסלקנה לצדדין. והעובר אחורי אשה בנהר אין לו חלק לעולם הבא. אמ' רב נחמן מנוח עם הארץ היה שנ' וילך אחרי אשתו (שופטים י"ג י"א). מתקיף ליה רב נחמן בר יצחק אלא מעתה גבי אלקנה וילך אלקנה אחרי אשתו וכת' באלישע וילך אחריה (מלכים ב' ד' ל"א). הכי נמי אלא אחר דבריה ואחר עצתה הכי נמי אחר דבריה ואחר עצתה. אמ' רב אשי מדקא אמ' רב נחמן מנוח אפלו כיד בי רב נמי לא קרא (ק). **ויקח העבד את רבקה וילך.** תאנא בשש שעות ביום יצא העבד מחרן ובשביל שלא יתייחד עמה בלילה נקפצה לו הדרך והגיע להרן בשלוש שעות בעת תפלת ערב דכת' לפנות ערב ומתרגמינן למנה יומא (קא).

סב) **ויצחק בא מבוא.** ר' אושעיה אומ' כיון שראה יצחק שאביו שלח ליקח לו אשה אמ' אפשר אתייחד עמה ויהיה אבי יושב לבדו אלא אלך ואחזיר לו את הגר ואמציא לו קורת רוח ולא יבטל מפריה ורביה לכך נאמ' מבוא **באר לחי ראי.** באר ששר העולם נגלה עליה. ראי. זו הגר שאמרה הגם הלם ראיתי אחרי ראי (ט"ז י"ג) (קב). **והוא יושב בארץ הנגב.** זו חברון דכת' היא חברון אשר גר שם אברהם ויצחק (ל"ה כ"ז) (קג).

סג) **ויצא יצחק לשוח בשדה.** ר' יהושע בן לוי אומ' תפלות אבות תיקנום אברהם תיקן תפלת שחרית דכת' וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם (י"ט כ"ז). ואין עמידה אלא תפלה שנ' ויעמד פינחס ויפלל (תלים ק"ו ל.). יצחק תיקן תפלת מנחה דכת' ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב ואין שיחה אלא תפלה דכת' אשפוך לפניו שיחי (תהלים קמ"ב ג'). ואומר ולפני ה' ישפך שיחו (שם ק"ב א'). יעקב תיקן תפלת ערבית דכת' ויפגע במקום ואין פגיעה אלא תפלה דכת' ויפגע במקום ואין פגיעה אלא תפלה דכת' ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תפגע בי (ירמיה ז' ט"ז). רבנן אמרן כנגד תמידין תקנום דכת' ונשלמה פרים שפתינו (הושע י"ד ג') (קד). אמ' רב חלבו אמ' רב הונא לעולם יזהר אדם בתפלה שלמנחה שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת מנחה שנ' ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו (מלכים א' י"ח לו). ר' נתן אומ' אף בתפלה שלמעריב דכת' תכון תפלתי קטרת לפניך משאת כפי מנחת ערב (תהלים קמ"א ב'). רב נחמן אמ' אף בתפלה שלשחרית שנ' ה' בוקר תשמע קולי (שם ה' ד') (קה).

סד) **ותשא רבקה את עיניה.** הרי זה מקרא מסורס אין ראוי לומ' אלא ותשא רבקה את עיניה ותאמר מי האיש הלזה ויאמר העבד הוא אדני ותפל מעל הגמל ותקח הצעיף ותתכס. מלמד שראת אור קשור על ראשו ותמהה ואמרה מי האיש הלזה (קו).

(צח) עי' ב"ר פ"ס סי"ג ע"ש. ואולי צ"ל מפריגין. (צט) עי' ב"ר שם סי"ד. (ק) עי' עירובין י"ח ע"ב וברכות ס"א ובתוספות שם וע"ע ד"ס שם. ובכתי"ג אפלו ב ר בי רב. (קא) עי' פדר"א שם. וב"ם צ"ל כאן והגיע לחברון ולא נמצא כאן בתרגום שלנו. (קב) עי' קצת מזה. תנחומא חיי שרה ס"ח וב"ר שם. (קג) צ"ע. (קד) עי' ירושלמי ברכות ז' ע"א וע"ב ובבלי שם שם כ"ו ע"א ובד"ס שם. (קה) עי' ברכות ו' ע"ב. (קו) עי' מדרש תהלים מזמור צ' ובביאור הרא"ם שם אות פ"ז וע"ע בב"ר פ"ס סט"ו. וע"ע בראב"ע לפסוק זה.

סה) **ויאמר העבד הוא אדני.** מיד ותפל שהודת למקום ואמרה חבלים נפלו לי בנעימים אברך את ה׳ אשר יעצני (תהלים ט״ז ו׳ וז׳) (קז). ותקח הצעיף ותתכס. שנים נתכסו בצעיף וילדו תאומים רבקה ותמר (קח).

סו) **ויספר העבד.** סיפר להם מעשה שהיה והנס שנעשה לו בזכותם (קט).

סז) **ויביאה יצחק האהלה שרה אמו.** ר׳ שמעון אומ׳ אמ׳ לו אברהם אביו ליצחק. בני העבד הזה מרמה בידו שנ׳ כנען בידו מאזני מרמה והשוד הוא על העריות. ושמא נגע בצנור בדוק אתה באצבע אם היא טהורה בבתוליה הרי היא לך מפי הגבורה ובדק ומצאה טהורה מיד ויקח את רבקה ותהי לו לאשה (קי). וינחם יצחק אחרי אמו. רבנן אמרי שלש שנים היה יצחק מתאבל על אמו. וכל זמן שהוא נכנס לאהלה וראה שהוא כוהה היה תולש בשערו. וכיון שנשא רבקה והכניסה לאהלו חזר האור למקומו שנ׳ ויביאה יצחק האהלה ואין אהל אלא אור שנ׳ הן עד ירח ולא יאהיל (איוב כ״ה ה׳). נתנחם והיה רואה כאלו אמו קיימת לכך נאמ׳ וינחם יצחק אחרי אמו (קיא).

כה.

א) **ויסף אברהם ויקח אשה.** זה״ש״ה בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידיך (קהלת י״א ו׳). ר׳ אליעזר אומ׳ אם עשית מצות צדקה בבקר ותבעו אותך גבאי צדקה בערב אל תאמר דיי שנתתי בבקר אלא תן אף בערב. כי אינך יודע איזה יכשר הזה או זה (שם). הידא קימא לך דצפרא או דרמשא לית את ידע. ואם תרויהון מעליין. ר׳ יהושע אומ׳ אם ינעת בתורה בנערותך אל תניח ידך בזקנותך מללמוד. כי אינך יודע איזו תורה מתקיימת בידך שלנערותך או שלזקנותך. ואם היו שניהם כאחד טובים (שם) (א). ר׳ הוה גמיר תרי סר אלפי הלכאתא אגמריה לר׳ חייא שבעה מניהו. לבסוף חלש ר׳ ואנשייה לכולהון. אהדר ר׳ חייא לקמיה הנהו שבע דאגמריה. המישו אבדו מניה. הוה ההיא כובס דהוה שמע ליה לר׳ כד גא־ים להו. אזל ר׳ חייא גמרינהו קמיה ואתא אהדרינהו קמיה דר׳. כד הוה האזי ליה ר׳ לההוא כובס אמ׳ ליה אתה עשית אותי ואת זה. ואיכא דאמרי הכי הוה אמ׳ ליה אתה עשית את חייא עושה אותי (ב). ד״א בבקר זרע את זרעיך ולערב אל תנח ידיך. ר׳ עקיבה אומ׳ אם העמדת תלמידים הרבה בנערותך אל תנח ידיך בזקנותך. כי אינך יודע איזה מהן ראוי אם ראשונים אם אחרונים. ואם כולן ראויין הן הרי זה נאה ומשובח (ג). רבנן כי הוו מיפטרי מבי רב חסדא ואמרי לה מבי רב שמואל בר נחמני אמרין ליה הכי. אלופינו מסובלים אין פרץ ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותינו (תהלים קמ״ד י״ד). מאי אלופינו מסובלים רב ושמואל חד אמ׳ אלופינו בתורה ומסובלים במצוות. והד אמ׳ אלופינו בתורה ובמצוות. ומסובלים ביסורין. אין פרץ. שלא תהא סיעתינו כסיעתו של שאול שיצא ממנו דואג האדומי. ואין יוצאת. שלא תהא סיעתינו כסיעתו של דוד שיצא ממנו אחיתופל. ואין צווחה. שלא תהא סיעתינו כסיעתו של אלישע שיצא ממנה גיחזי. ברחובותינו. שלא יהא לנו בן או תלמיד שמקריח תבשילו ברבים כגון ישוע הנצרי (ד). ד״א בבקר זרע זרעיך ולערב אל תנח ידיך. רבנן אמרי נשא אשה בנערותו והוליד ממנה בנים אל ינח ידו בזקנותו מלישא אשה ומלהוליד בנים. למה כי אינך יודע איזה

(קז) צ״ע. (קח) עי׳ ב״ר שם. (קט) עי׳ ב״ר שם. (קי) עי׳ פדר״א שם. (קיא) עי׳ פדר״א פל״ב קצת מזה בשם ר׳ יוסי וב״ר פ״ס סט״ז ובפירוש מהרז״ו שם.

כה (א) עי׳ ב״ר פס״א ס״ג ובכ״ש ובתנחומא מהרש״ב ח״א ס״א ע״א אבל הם כולם בסיגנון אחר. (ב) עי׳ נדרים מ״א ע״א ע״ש ובכי״ק תליסר אלפא ובו׳ אהדר חייה לקמיה הנהו שבע דאגמריה שיתה אבדו מיניה וכו׳. (ג) עי׳ ב״ר ובדוגמאות שם והסיגנון קרוב יותר ללשון התנחומא חיי שרה ס״ז והאדר״נ נו״א פ״ג ונו״ב פ״ד ע״ש. (ד) עי׳

יכשר. ילמד כל אדם דרך ארץ מאבינו אברהם שנשא אשה בנערותו והוליד בנים. והזר ולקח אשה בזקנותו דכת' ויסף אברהם ויקח אשה (ה). אמ' ליה רבא לרבא בר מרי מנא הני מילתא דאמרי אינאשי שִׁתִּין תִּיכְלֵי מַטְיוּה לְכַכָּא דְקָל חַבְרֵיה שָׁמַע. אמ' ליה דכת' והנם אוכלים ושותים לפניו ולי אני עבדך ולצדוק הכהן ולבניהו בן יהוידע ולשלמה עבדך לא קרא (מלכים א' כ' כ"ה). אמ' ליה את אמרת לי מנביי אנא אימר לך מדאורייתא דכת' ויביאה יצחק האהלה שרה אמו וסמיך ליה ויוסף אברהם ויקח אשה (ו). ר' עקיבה אומ' אם נשא אדם אשה ומתה ישא אחרת ויעמיד ממנה בנים למד לך מאברהם אבינו. היה לו בנים מן הראשונה אינו רשאי לישא אחרת עד שישיא בניו דכת' ויביאה יצחק האהלה ולבסוף ויסף אברהם ויקח אשה (ז). ושמה קטורה. אמ' ר' סימון היא הגר היא קטורה. למה הוא קורא איתה קטורה שהיו מעשיה נאים כקטרת. ד"א ושמה קטורה שקטרה מצוות ומעשים טובים (ח). אמ' ר' ברכיה אע"פ שכת' ותלך ותתע (כ"א י"ד). תאמר שנחשב עליה בידיה ת"ל ושמה קטורה שקטרה מצוות ומעשים טובים. כזה שהוא חותם על גְנָבוֹ ומוצאו בחותמו (ט). מהוא ויקח שכבר נירשה בגט והחזירה ולקחה שנייה לכך נאמר ויוסף (י).

ב) **ותלד לו את זמרן.** ר' שמעון בן לקיש משמא דרב כפרא. תוספת ברכתו שלהקב"ה גדולה מברכתו. תרע לך כמה יגע אברהם אבינו וכמה התפלל עד שנתן לו את יצחק. ובזקנותו ניתן לו כל האכלוסין האלו. ועליו הכת' אומר עוד ינובון כשיבה (תהלים צ"ב ט"ו). שהעלה ניבין כקטנים ויצא ממנו שלשים אומות (יא). תנו רבנן מעשה בר' שמעון בן חלפתא שהיה למוד לילך ושואל בשלומו שלרבו. וכיון שהזקין כהו עיניו ולא היה בו כח להלך נמנע שלא בטובתו שלח מה ראית שאין אתה בא אצלינו. אמ' לו רבי ומרי הרחוקות נתקרבו. והקרובות נתרחקו. והשנים נעשו שלשה. ומטיל שלום בבית בטל. הרחוקות נתקרבו אלו העינים שהייתי מביט למרחוק ועכשיו אם אין אדם מגיע אצלי איני מכירו. והקרובות נתרחקו אלו האזנים שהייתי שומע למרחוק ועכשו אם אין אדם משמיע קולו באזני איני שומע. והשנים נעשו שלשה שני רגלים שלי נעשו שלוש שאני מסתמך על המקל. ומטיל שלום בבית בטל שבטלה התאוה. אשריך אבינו אברהם בן מאה וארבעים שנה והוא נושא אשה ומוליד בנים ללמדך שהיו מניחין מנעורתן לזקנותן. לא כמות שאחרים עושין נואף אשה חסר לב משחית נפשו הוא יעשנה (משלי ו' ל"ב) (יב). ותלד לו את זמרן. ר' יהושע בן לוי אומ' שיחתן שלבני ארץ ישראל תורה היא. כיצד אדם מתפלל על חבירו ואומ' לו תהא אח לשבעה ואב לשמונה. אח לשבעה זה יצחק ודוד שכל אחד מהן אח לשבעה. ואב לשמונה זה אברהם ויישי. ר' זעירא אומ' הרי הוא אומ' בדוד פני אלי והניני כי יחיד ועני אני (תהלים כ"ה ט"ז). וכי יחיד היה דוד והלא היו לו שבעה אחים אלא כך אמ' דוד לפני הקב"ה רבונו של עולם יצחק היה אח לשבעה ואברהם אב לשמונה. אמרת לו קח נא את בנך את יחידך (כ"ב ב'). והיו שניהן מהלכין בהר המוריה ועיניהן

ברכות י"ז ע"א וע"ב. (ה) עי' ב"ר ואדר"נ שם ובכל הדוגמאות לא נמצא רבנן אמרי ואולי היה כן בקה"ר פ"א פסוק ו' במקום ר' נתן ע"ש. (ו) עי' ב"ק צ"ב ע"ב ובד"ס שם ויע"ע במדרש לקח טוב פ"ז שנראה משם דלא גרס המלות ולא אכל בגמרא שם ובכי"ק א"ל ראבא לראבה בר מארי וכו'. (ז) בדוגמאות הנ"ל נמצא כן בשם תנאים אחרים וע"ע ב"ר פ"ס סט"ז בסוף ותנחומא שם. (ח) עי' ב"ר פס"א ס"ד תנחומא חיי שרה ס"ו ובתנחומא מהרש"ב נ"ח ע"א. (ט) עי' ב"ר שם ובנ"ש וע"ע מדרש לקח טוב עפ"ז ובהערות מהרש"ב שם אות ח' וב"ס צ"ל כאן שנחשד עליה בדיה. (י) עי' פדר"א פל"א וע"ע בתנחומא וב"ר שם ובמפרשים שם ע"ש. (יא) עי' תנחומא מהרש"ב ס"ב ע"א וב"ר פס"א ס"ד. ובענין סוף הדרוש ע"ע לעיל עמוד רע"ד ובהערות אות ס'. (יב) עי' על עיקר המאמר קהלת רבה פי"ב פ"ה ויקרא רבה פי"ח ס"א ע"ש וע"ע שבת קנ"ב ע"א ומתנחומא מהרש"ב ח"א ס"א ע"א וע"ב נראה שהיה להם דרשה זאת כאן במקומו ע"ש ובכי"ק אשריך

תלויות בך. ומתוך כך נתגלו רחמיך עליהם וענית אותם שנא׳ ויקרא מלאך ה׳. אף אני ייחדתני מכל בית אבי. ומנית אותי למלכות על בניך ועיניהם תלויות בי ועיני תלויות בך. פנה אלי וחנני בשעה שאני מתפלל לפניך. ואם שמעת תפילתי כאלו שמעת תפלת כל עמך ישראל לכך נאמר כי יחיד ועני אני (יג).

ה) ו) ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. ולבני הפילגשים

[וגו׳] **נתן אברהם מתנות.** תנן התם המחלק נכסיו לבניו בחייו ריבה לאחד ומיעט לאחד והשוה להן את הבכור מה שעשה עשוי והוא שאמ׳ משום מתנה אבל אם אמ׳ משום ירושה אין שומעין לו (יד). וכך עשה אברהם אבינו ריבה ומיעט ונתן הכל בלשון מתנה דכת׳ נתן אברהם מתנית. ת״ר בימי אלכסנדרוס מקרון באו בני ישמעאל לדון עם ישראל. אמרו להן ארץ כנען שלנו ושלכם היא דכת׳ ואלה תולדות יצחק, ואלה תולדית ישמעאל. אמר להן גביהה בן פסיסא לחכמים תנו לי רשות שאלך ואדון עמהם. אם ינצחוני אמרו קטן שבנו נצחתם. ואם אני נוצה אותם אמרו תורת משה רבינו נצחתכם. הלך ודן עמהן. אמר להם כלום אתם מביאין ראיה אלא מן התורה אף אני אביא ראיה מן התורה כת׳ ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. וכתב ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנות וישלחם. אברהם שכתב גטות לבניו מחיים עוד יש לזה על זה כלום. מאי מתנות אמ׳ רב שם טומאה נתן להם (טו). שוב מעשה שבאו בני אפיריקי לדון עם ישראל בימי אלכסנדרוס מקרון. אמרו להם ארץ כנען שלנו היא שנ׳ ארץ כנען לגבולותיה (במדבר ל״ד ב׳). וכנען אבוהון דהנך אינאשי הוא. אמר להם גביהה בן פסיסא לחכמים תנו לי רשות שאלך ואדון עמהם אם ינצחוני אמרו להם הדיוט שבנו נצחתם. ואם אני נוצח אותן אמ׳ תורת משה נצחתכם. הלך ודן עמהם. אמר להן כלום אתם מביאין ראייה אלא מן התורה אף אני אביא לכם ראייה מן התורה כת׳ ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו (ט׳ כ״ה). עבד שקנה נכסים. עבד למי נכסים למי. ולא עוד אלא שיש לנו עליכם שכר כמה שנים שלא השתעבדתם לנו. אמר להן אלכסנדרוס מקרון החזירו לו תשובה. אמרו תן לנו זמן נתן להם זמן שלשה ימים. בדקו ולא מצאו תשובה הניחו שדותיהן כשהן זרועות וכרמיהן כשהן נטועות וברחו. ותאנא אותה שנה ערב שביעית היתה. שוב פעם אחת באו מצרים לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מקרון אמר להן תנו לנו כל כסף וזהב שנטלתם ממצרים שנ׳ וינצלו את מצרים (שמות י״ב ל״ו). אמר להן גביהה בן פסיסא לחכמים תנו לי רשות שאלך ואדון עמהם אם ינצחוני אמרו להן הדיוט שבנו נצחתם. ואם אני נוצח אותן אמרו תורת משה נצחתכם. הלך ודן עמם. אמר להם כלום מביאין ראיה אלא מן התורה אף אני אביא לכם ראייה מן התורה כת׳ ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה (ט״ו י״ג). תנו לנו שכר ששים רבוא שעבדו אבותינו אתכם שנ׳ ועברום וענו אותם לא מצאו תשובה מיד ברחו להן (טז). **וישלחם מעל יצחק בנו.** אמר ר׳ שמואל בר נחמני כיון שראה אברהם אבינו את כל האכלוסין האלו וידע שאין ליצחק צורך בהן שהן כקוצין עמד ושלחם למזרחו שלעולם אמר להן יצחק בני יניק הוא וכל אומה ולשון שהיא משתעבדת בו ובבניו נטרדין לגיהנם אלא לכו ועמדו במזרח (יז). כל זמן שבניו שליצחק משועבדין בין האומות שבו למקומכם. וכשתשמעו שהן יושבין בטח ושאנן בואו ושמשו אותן כדי שתזכו לשלחנו שלמשיח. ועליהם הוא אומר הביטו

אברהם אבינו. (יג) עי׳ מדרש תהלים מזמור ה׳ ומזמור כ״ה והוא שם קטוע ומשובש ועי׳ בביאור הרא״ם שם אות כ״ג וביאור מהרש״ב שם אות ל״א. וע״ע מדרש לקח טוב לפסוק זה ובהערות מהרש״ב שם אות י״א ובשבולי לקט מהרש״ב קפ״ח ע״א. (יד) עי׳ בבא בתרא קכ״ו ע״ב במשנה שם. (טו) עי׳ סנהדרין צ״א ע״א ובד״ס שם. וע״ע ב״ר פס״א ס״ז מגילת תענית פ״ג. ובכי״ק הדיוט (ת׳ קטן) וב״ס צ״ל א ב שכתב גטות. (טז) עי׳ סנהדרין שם ובדוגמאות הנ״ל. (יז) צ״ע ועי׳ ב״ר שם כל מה שאתם יכולים להזריח תזריחו שלא תכוו בגחלתו ובמפרשים שם. ואולי כל המאמר

ארחות תימא הליכות שבא קוו למו (איוב ו' י"ט). ואין שבא אלא בני קטורה שנ' ויקשן ילד את שבא. והיו יושבין במקומן עד שעמד שלמה וישבו ישראל לבטח שנ' וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו ואין מחריד (מלכים א' ד' כ"ה). דמו שהוא המלך המשיח ובאו להשתעבד לו כולן שנ' ומלכת שבא שמעת את שמע שלמה (דברי הימים ב' ט' א'). ר' יוחנן אומ' כל האומר מלכת שבא אשה אינו אלא טועה. אל תקרא מלכת שבא אלא ומלכות שבא. שבאת כל מלכות שבא בימי שלמה לשמש את ישראל שנ' לשם ה' (מלכים א' י' א'). מהוא לשם ה' ר' שמואל אומ' לשם אותו דבר שמסר להם אברהם שעתיד הקב"ה לגלות מלכותו על ישראל ולהושיבם בטח. כיון שראו שאינו המלך המשיח מיד ותהפך לארצה (דברי הימים ב' ט' י"ב), שחזרו למקומם. ועתידין לביא בימי המלך המשיח כשיגלה במהרה בימינו. שנ' שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה כולם משבא יבאו (ישעיה ס' ו') (יח).

ז) **ואלה שני חיי אברהם אשר חי.** מה ת"ל אשר חי אלא שהיו כל ימיו חיים ואין בהן מיתה (יט). מאת שנה ושבעים שנה וחמש שנים. אמר ר' הושעיה בן לוי יבוא עלי אם נסתכלתי בדברי הגדה מימי פעם אחת נסתכלתי ומצאתי כת' בהן מאה ושבעים וחמש פרשיות נאמרו בתורה דבור ואמירה וצווי כנגד מאה ושבעים וחמש שנותיו שלאברהם. ומה טעמיה עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם (תהלים ס"ח י"ט). מהו באדם בזכות מי שכת' בו האדם הגדול בענקים (יהושע י"ד ט"ו). וכן מאה וארבעים ושבע מזמורית נאמ' בספר תהלים. כנגד שנותיו שליעקב. ומה טעמיה ואתה קדוש יושב תהלות ישראל (תהלים כב ד') מנין תהלות כמנין שני ישראל. וכן מאה ושליש ועשרים הללו יה שעונין אחר הקורא את ההלל כנגד שנותיו שלאהרן. ומה טעמיה הקב"ה נקרא קדוש שנ' ואתה קדוש (שם). ואהרן נקרא קדוש שנ' לאהרן קדוש ה' (תהלים ק"ו ט"ז). אמר דוד יראו את ה' קדושיו (תהלים ל"ד י'). ומה ת"ל יושב תהלות ישראל. ר' שמואל בר חייא ב"ר יהודה כל תהלה ותהלה שישראל מהללין ומקלסין להקב"ה הוא למעלה מן הקלוס שנ' ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה (נחמיה ט' ה'). הדא היא ואתה קדוש יושב תהלות ישראל (כ).

ח) **ויגוע וימת אברהם בשיבה טובה זקן ושבע.** וכי יש לך אדם שישבע מימיו אלא שראה חלקו בגן עדן ושבע. כדאמר ר' יוסי אין צדיק נפטר העולם עד שמראה לו הקב"ה חלקו בגן עדן שנ' והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך (ישעיה נ"ח ח'). ואומר כי הולך האדם אל בית עולמו (קהלת י"ב ה'). עולם המוחזק לו (כא). רבנן כי הוו מיפטרי מבי ר' ואמרי לה מבי רב הנינא אמרין ליה הכי. מרי עילמך תראה בחייך ואחריתך לחיי העולם הבא. ותקותך לדורי דורים. פיך ידבר חכמות. שפתיך דעת יביעו. לשונך ירחיש רננות. לבך יהגה תבונות. כליותיך תעלזנה מישרים. עיניך יאירו במאור תורה. ועפעפיך יישירו נגדיך. פניך יזהירו כזוהר הרקיע. פעמיך ירוצו לשמוע דברי עתיק יומין (כב). ויאסף אל עמיו. מאי אל עמיו שכל אחד ואחד נאסף כפי מה שהוא. הצדיקים נאספין עם דור אבותם. והרשעים נדחפים אל דור אבותם. ומן דכסף אכיל בכסף. ומן דפחר אכיל בפחר. ריש לקיש הוה יתיב לעי באוריתא בפילון דטבריה הוה תמן חד פחר והוה מתקין ליה לגינא דמיא בכל יום. יומא חד לא אתקין ליה אמר ליה בגין לא אתקינת לי הדין

היה שם בב"ר. (יח) צ"ע ועי' ב"ב ט"ז ע"ב דוגמא למאמר ר' יוחנן כאן. ובבי"ק ובאו כולם להשתעבד לו ובמקרא ותהפך ותלך. (יט) צ"ע ועי' ברכות י"ח ע"א וב"ר פל"ט ס"ז ובנ"ש הדרשות שם שרשעים בחייהם קרואים מתים ולהפך. (כ) עי' מדרש תהלים מזמור כ"ב וילקוט תהלים רמז תרפ"ו והיא שם קטוע ועי"ע ירושלמי שבת ט"ו ע"ג ומסכת סופרים פרק ט"ז. ועי' ג"כ במדבר רבה פי"ח ס"ב ובנ"ש יבבי"ק ב"ר יהודה. (כא) עי' בכלל בב"ר פס"ב ס"ב ועי"ע קהלת רבה פי"ב פ"ה ובנ"ש ובפרט בשבת קנ"א ע"א וברש"י שם ד"ה מדור. (כב) עי' ברכות י"ז ע"א. ובבי"ק באור תורה.

יומא. אמר ליה לית אנא מתקין לך עד דאת מצלי עלי דיהי חולקי עמך לעלמא דאתי. אמר ליה מאי כולי האיי אנא זכית לאוריתא וגברא איהו לא זכי ליה. ומאי את בעי אנא יתיב לעי באוריתא בכל יום ואת לעי בפחארא ויהא חולקך עמי לעמא דאתי. אמר אלא ודאי אנא מצלי עלך דיהי לך רוחא עם בני אומנותך. דכל בר נש ובר נש יהבין השבניה עם בני אומנותיה. מן דכסף אכיל בכסף. ומן דפחר אכיל בפחר (כג). ר' פינחם מושלו משל למה הדבר דומה למלך שעשה סעודה והזמין את בני מדינתו ופקיד דלא ייתי בר נש פנאי ממאי דיסתמיך עליה. מן דאיתי פרוַנטין היפַין. ומן דאיתי מ:בלין רטיבין. ומן דאיתי קנסין וקצנין. פקיד מלכא ואמר כל בד נש ובר נש על מא דאיתי ירבע. אלו שהיו מסובין על העצים ועל האבנים אמרו כך הוא שבחו שלמלך שאנו מסובין על העצים ועל האבנים. אמר להן המלך לא דייכם שנבלתם פלטין שלי שעמדה עלי בכמה יציאות ואתם קושרין עלי קינתור. כך לעתיד לבוא עתידין הרשעים לומר כך היינו מצפין לישועתו שלהקב"ה אמר להן שוטים. עולם שהייתם בו לא בעלי מחלוקת הייתם. לא בעלי לשון הרע הייתם בו. הן כלכם קודחי אש מאזרי זיקות לכו באור אשכם ובזיקות בערתם מידי היתה זאת לכם (ישעיה נ' י"א). מאי מידי היתה. אמר להן וכי מידי היתה זאת לא אתם עשיתן לפיכך למ:עצבה תשכבון (שם) (כד).

ט) **ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו.** מגיד הכת' שהיה ישמעאל מכבד יצחק ומקדימו לכל דבר אע"פ שהוא גדול ממנו לפיכך זכה לחיי העולם הבא (כה). אמר רב חנן בר אבא אמר רב אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם באו כל אומות העולם ועמדו בשער ואמרו אוי לעולם שאבד מנהגו. ואוי לה לספינה שאבד קַבַּרְנִיטָה (כו).

יא) **ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק.** מאי בירכו אמר רב יצחק בירכו ברכת אבלים (כז). ד"א ויברך אלהים את יצחק בנו. מפני מה בירכו מפני שבשעה שברא הקב"ה את עולמו וברא אדם בתוכו. אמר אי אפשר לעולם להתקיים בלא ברכה. נגלה עליו הקב"ה ובירכו שנ' ויברך אותם אלהים (א' כ"ח). והיה העולם מתנהג באותה הברכה עד שבאו דור המבול וקלקלו מעשיהן ניטלה מהן הברכה ונמחו מן העולם. וכיון שיצא נח ובניו מן התיבה ההזיר להן הקב"ה את הברכה שנ' ויברך אלהים את נח ואת בניו (ט' א'). והיה כל העולם מתנהג באותה הברכה עד שבאו דור הפלגה ועמדו בעזות פנים וביקשו לעלות למרום ניטלה ברכה מידם ופיזר לכל רוח סודם. שוב אמר הקב"ה איני נזקק לעולמי לברכו בעצמי. שמתוך ברכתי הן מבעיטין ופורקין עול שמים מעליהם. אלא הריני מוסר הברכה לאברהם ולזרעו והראוי לברכה יברכהו. והראוי לקללה יקללוהו. ואני מסכים על ידם שנ' ואברכך מברכיך ומקללך אאור (י"ב ג'). כיון שהגיע זמנו שלאברהם אבינו ליפטר מן העולם אמ' יצחק בני ראוי לברכה ואיני יכול לברכו שמא יתקנא בו ישמעאל אלא אניח את הדבר סתום והקב"ה יברך מי שראוי לפניו. כיון שנפטר אברהם אבינו נגלה הקב"ה על יצחק ובירכו שנ' ויברך אלהים את יצחק החזיר ברכה למקומה. ויצחק בירך ליעקב ואע"פ שכת' ויחרד יצחק חרדה גדולה (כ"ז ל"ג). אמ' ר' אלעזר לא חרד על שבירך אלא כך אמ' יצחק שמא טעיתי וברכתי למי שאינו ראוי וכיון שנודע לו שהוא יעקב אמ' גם ברוך יהיה. ולא עוד אלא שחזר ובירכו שלוש ברכות. אף ברכה שהיה בלבו שלאבא לברכיני ולא יכול מפני ישמעאל אחי היא נתונה לך במתנה שנ' ויתן לך את ברכת אברהם (שם). ויעקב בירך לבניו שנ' ויברך אותם

(כג) עי' קהלת רבה פ"ג פסוק ט' ובכי"ק ואיהו גוברא לא זכי לה ומאי את בעאי וכו' דיהוי לך רווחי עם בני וכו'. (כד) עי' קה"ר שם. ובכי"ק קושרין עלי ק ת י ג ו ר. (כה) עי' ב"ב ט"ז ע"ב וב"ר פס"ב ס"ג ובחידושי הרד"ל שם. (כו) עי' בבא בתרא צ"א ע"א וע"ב ע"ש. ובכי"ק ר"ח בר ראבא. (כז) עי' פסיקתא דר"ב כ"ד ע"א וספ"ב ס"ג ובנ"ש.

(מ"ט כ"ח). ונתקיימה בהם ברכה לדורות (כח).

יב) **ואלה תולדות ישמעאל.** מה ראה הכת' ליחס זרעו שלישמעאל אלא על ידי שבא מקדקדו שלעולם לגמול חסד לאביו לכך זכה ליוחס (כט). אשר ילדה הגר. אע"פ שנתייחס לא תלה הכת' ייחוסו אלא באמו שנ' אשר ילדה הגר המצרית ועליו הכת' אומ' ובן כסיל תוגת אמו (משלי י' א'). שגנאו על אמו הוא חוזר (ל).

יג) **בכור ישמעאל נביות וקדר.** זה עיקר מלכות ישמעאל ועליה אמ' דוד אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר (תהלים ק"כ ה). ר' אליעזר אומ' כך אמ' דוד כנסת ישראל צווחת אוי לי שנמשכה גירותי ושכנותי עם אהלי קדר. אני שלום וכי אדבר המה למלחמה (שם ז'). שהן מתגמקין עלי בגזירותם בכל יום (לא).

יד) **ומשמע ודומה ומשא.** שאנו שומעין חרפתינו ושותקין. ונושאין עולם ודוממין. ועליהם אמרה תורה אוי מי יחיה משמו אל אוי למי שיהיה במלכות ישמעאל (לב).

יז) **ואלה שני חיי ישמעאל.** ר' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן אומ' למה נמנו שנותיו שלישמעאל כדי ליחס בהן שנותיו שליעקב שכן את מוצא ישמעאל בן ארבע עשרה שנה כשנולד יצחק ויצחק בן ששים שנה בלדת אתם הרי ארבע ושבעים לישמעאל נשתיירו שלשה וששים. הוי אומ' שהיה יעקב בן שלש וששים שנה כשנטל הברכות ויצא לו לחרן. ובאותו הפרק מת ישמעאל דכתיב וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל בן אברהם אחות נביות (כ"ח ט'). תאנא באותו הפרק מת ישמעאל והשיאה נביות וסמיך ליה ויצא יעקב (לג). ויגוע וימת ויאסף אל עמיו. אמ' ליה ראבינא לרב האמא בר בוזגא ודאי אמריתו משמא דר' יוחנן כל מיתה שנאמרה בה גויעה אינה אלא מיתתן שלצדיקים אמ' ליה אין. אמ' ליה והא דור המבול כת' בהו גויעה אמ' ליה גויעה ואסיפה קא אמרינן. אמ' ליה והא ישמעאל כתיב ביה גויעה ואסיפה צדיק הוא, אמ' ליה הכי אמ' ר' יוחנן ישמעאל עשה תשובה בחיי אביו. מני לן אי לימא משום דכת' ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו הכי נמי כת' ויקברו אותו עשו ויעקב בניו (ל"ה כ"ט). הכי נמי אלא דרך הכמה קא חשיב להו. הכי נמי בישמעאל דרך חכמה קא חשיב להו. הכי השתא התם לא אקדמיה ליעקב מדאקדמיה ליצחק אדבריה. ומדאדבריה עבד תשובה (לד).

יח) **וישכנו מחוילה עד שור.** כת' על פני כל אחיו נפל. וכת' ועל פני כל אחיו ישכון (ט"ז י"ב). כל זמן שהיה אברהם קיים ישכון וכיון שמת אברהם רואין אותו כאלו נפל וכן עתידין זרעו ליפול באחרית הימים (לה). וירום קרן ישראל דכת' וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק (תהלים ע"ה י"א). כן יאמר בעל הרחמים.

(כח) צ"ע ועי' ב"ר פס"א ס"ו ובמדבר רבה פי"א ס"ב תנחומא לך ס"ד ותנחומא מהרש"ב שם ס"ה ותנחומא ברכה ס"א וג"כ בתנחומא מהרש"ב שם ומדרש תהלים מזמור א' והדוגמא היותר קרובה היא בפסיקתא דר"כ קצ"ח ע"ב וקצ"ט ע"א ע"א ע"ש ובכ"י מבעטין ת' מבעטין. (כט) עי' ב"ר פס"ב ס"ה. (ל) עי' תנחומא מהרש"ב תולדות ס"א ואגדת בראשית פל"ז סוף ס"ד ע"ש. ובכ"י שגואיו חוזר על אמו. (לא) צ"ע ואולי כל המאמר לקוח מפדר"א פ"ל בסוף ששם הדברים מקוטעים ע"ש וע"ע באות שאחר זה. (לב) כעין זה באגרת תימן של הרמב"ם קרוב לסוף המאמר ע"ש ומהלשון וכמו שהוכיחונו רבותינו וכו' וסמכו לזה לפסוק שכתוב בשם בניו ומשמע וכו' ע"ש נראה שהיה כן לפני הרמב"ם באיזה מדרש וקרוב שהיה כן לפניו בהפדר"א במקום הנ"ל. (לג) עי' יבמות ס"ד ע"א ומגילה י"ז ובמפרשים שם וגם במפרשי התורה כאן. (לד) עי' ב"ב ט"ז ע"ב ובהגהות הב"ח וכד"ס שם. ובכ"י א"ל ראבינא וכו עשה תשובה בחיי אביו מנא לן דכתיב ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו מיכדי ישמעאל קשיש מיצחק מאי טעמא קא חשיב ליצחק מקמיה ודילמא דרך חכמתו קא חשיב להו אלא מעתה ויקברו אתו עשו ויעקב בניו מ"ט לא חשיב להו דרך חכמתן אלא מדאקדמית אדבריה ומדאדבריה תשובה עבד. (לה) עי' ב"ר פס"ב ס"ה.

ואלה תולדת יצחק

מרשות מלך מהולל בתשבחות. הוא אל המיוחד אלהי הרוחות.
אשר לו הנצח וההוד. והרחמים והסליחות.
הוא המדריכנו באירחות הנכוחות. כן ינהגינו עלמות וינהלינו על מי מנוחות.
ויסיר ממנו בקרוב יגון ואנחות. ויזכינו לחיי עולם ולשובע שמחות.
ככת' תודיעני ארח חיים שובע שמחות.

יתברך שמו אשר לו שוגג ומשגה. הוא שוטח עמים ולגוים משגה.
להשמידם ולבדם וזכרם מארץ יֻגֶה. ולנו יהיה מחסה ובקרב הארץ נדגֶה.
יתן חלקינו בתורתו ולעולם בה נהגה. יפריחנו כתמר וכארזים נשגה.
ככת' צדיק כתמר יפרח כארז בלבנון ישגה.

זהש"ה צדיק כתמר יפרח (תהלים צ"ב י"ג). נאמ' הפיסוק הזה כנגד אברהם אבינו לומ' לך מה התמר הזה אינו מוציא פירותיו אלא מלבו כך אברהם אבינו לא לימדו בריה על ייחודו שלהקב"ה ואהבתו ויראתו אלא הוא מעצמו ומדעתו ועליו הוא אומ' מקור חיים פי צדיק (משלי י' י"א) (א). ד"א מה התמר הזה מוציא פירות ומוציא קוצים כך אברהם אבינו יצא ממנו יצחק שהוא מתוק כדבש. ויצא ממנו ישמעאל ובני קטורה שהן כקוצים. או מה התמר הזה כיון שנקצץ אינו מוציא חליפין כך אברהם ת"ל כארז בלבנון ישגה (תהלים צ"ב י"ד). מה הארז הזה כיון שנקצץ מיד מוציא חליפין כך אברהם אבינו לא נפטר מן העולם עד שהעמיד יצחק צדיק כמותו ועליו הכת' אומ' וזרח השמש **ובא** שמש (קהלת א' ה'). או מה התמר הזה אין לו ריח כך אברהם אבינו ת"ל כארז בלבנון ישגה ואומ' וריח לו כלבנון (הושע י"ד ח'). מלמ' שהיה ריחו נודף מסוף העולם ועד סופו. שתולים בבית ה' (תהלים צ"ב י"ד). שיצאו ממנו שתלים שתלים ישראלים כהנים ולוים. חכמים צדיקים חסידים נביאים ואנשי מעשה. בחצרות אלהינו יפריחו (שם ט"ו). אלו משמרות כהונה ולוייה שעומדין ומנגנין בכל כלי שיר בבית ה'. עוד ינובון בשיבה (שם ט"ו). שבזקנותו העמיד בנים יתר מנעורותו. דשנים ורעננים יהיו (שם שם). דשנים בעולם הזה. ורעננים לעולם הבא. להגיד כי ישר ה' (שם ט"ז). שהכל בדין והכל במשפט. צורי ולא עולתה בו (שם). שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שחד אלא כי פעל אדם ישלם לו וכארח איש ימציאנו (איוב לד יא). לא זכה אברהם אלא במעשיו ולא נתרחקו אחרים

(א) עי' ב"ר פס"א ובנ"ש בענין שאברהם לא היה לו רב.

אלא במעשיהם. וכן הוא אומ' כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט על כל נעלם טוב ואם רע (קהלת י"ב י"ד) (ב).

יט) **ואלה תולדת יצחק בן אברהם.** וכי לא הוליד אברהם אבינו אלא יצחק בלבד והלא שלשים אומות העמיד אלא לומ' לך שכולם אינם קרואים זרעו אלא יצחק בלבד שנ' כי ביצחק יקרא לך זרע (כ"א י"ב). לפי כך לא נתייחס אלא בו ועליו הכת' אומ' עטרת זקנים בני בנים ותפארת בנים אבותם (משלי י"ז ו'). אשריהן שלצדיקים שהן מתעטרין בבניהם ובניהם מתעטרין בהם. אבל הרשעים אינן כן פעמים שהן מגנים באבותם ופעמים שאבותם מתגנים בהם (ג). כדתניא ארבע מדות בלידות יש צדיק מוליד רשע אית ליה משל ואית ליה קרא. משל מולדין בניו דלא דאמו להו. מקרא תחת חטה יצא חוח (איוב ל"א מ'). ויש רשע מוליד צדיק אית ליה משל ואית ליה קרא. משל מן סניא נפק ורדא. מקרא תחת הנעצוץ יעלה ברוש (ישעיה נ"ה י"ג). ויש רשע מוליד רשע אית ליה משל ואית ליה קרא. משל מאי חפושיתא מולדא בנין דדאמו לה. מקרא והנה קמתם תחת אבותיכם תרבות אנשים חטאים (במדבר ל"ב י"ד). ויש צדיק מוליד צדיק אית ליה משל ואית ליה קרא. משל סדאנא מוקים שירותיה. מקרא תחת אבותיך יהיו בניך (תהלים מ"ה י"ז) (ד). ד"א למה לא נתייחס אלא בו שהיה קלסתר פניו דומה לו לפי שבתחלה היו הכל מהרהרין אם הוא בנו או אינו בנו כיון שראו קלסתר פניו דומה לו התחילו הכל אומרין ודאי אברהם הוליד את יצחק (ה).

ד"א יצחק בן אברהם. אברהם הוליד את יצחק. שכשהיה אברהם אבינו עובר ויצחק בנו אחריו היו הכל אומרין אשריך אברהם שבנך יצחק ואשריך יצחק שאביך אברהם. ר' יוסי אומר כשנולד אברהם היו הכל אומרין ואח לצרה יולד (משלי יז יז). כיון שנולד יצחק היו אומרין טובים השנים מן האחד (קהלת ד' ט'). כיון שנולד יעקב אמרו והחוט המשלש לא במהרה ינתק (שם י"ב) (ו).

כ) **ויהי יצחק בן ארבעים שנה.** למה ייחסו הכת' כאן ללמדך ששלוש שנים נתאבל על אמו לפי שבשעת העקידה היה בן שבע ושלשים שנה ובאותו הפרק מתה ונתאבל עליה שלוש שנים ונמצא נושא אשה בן ארבעים שנה ועליו הוא אומ' כאבל אם קודר שחותי (תלים לה יד). לא כדרך שאדם מתאבל על אביו ועל אמו הוא מתאבל על אחרים. ולמה נתעכב עד כאן שלא סייעו הקב"ה על כך עד שזזה ממנו חרפת ישמעאל שהיה ישמעאל מתפאר ואומ' אני בן שלוש עשרה שנה נימלתי ואתה בן שמונת ימים ואין לך שבח כמותי אמ' הקב"ה הריני מניחו עד שיגדיל ויעמוד בכל המאו ואומ' לאברהם קח נא את בנך את יחידך (כ"ב ב'). וכיון שנעקד בכל לבו אמ' לו אל תשלח ידך אל הנער שכבר נתפרסם שבחו יותר מדאי וכיון שזזה ממנו חרפת ישמעאל אחר כך נשא אשה (ז). בקחתו את רבקה. אמרו בת ארבע עשרה שנה היתה רבקה כשנישאת תדע לך שהוא כן שהרי אמרו ששה זוגות שנותיהן שוות רבקה וקהת וכולה ברייתא נמצאו שני חייה מאה ושלש ושלשים שנים. עשרים שנה היתה בהן עקרה. ויעקב בן שבעים ושבע שנים כשעמד על הבאר וישב לו

(ב) עי' ב"ר פי"א ס"ב במדבר רבה פ"ב ה"ג ס"א תנחומא לך ס"ה ותנחומא מהרש"ב ח"א ל"ד ע"א מדרש תהלים מזמור צ"ב ובנ"ש שיורים מזה במדרש ובענין שיש חליפין להצדיק מסכים עם במדבר רבה שם ומדרש תהלים שם ועי"ע לעיל עמוד שע"ה. (ג) צ"ע ועי' תנחומא מהרש"ב ח"א ס"ב ע"ב וב"ר פס"ג ס"ב ובנ"ש. (ד) עי' שיר השירים רבה פ"א ס"ו ועי"ע באות אמת שם וג"כ בפירוש יפה קול ע"ש ובגליון כתי"ב הוא מפרש המשל האחרון פירוש סדן של שקמה אעפ"י שנקצץ הוא מעמיד כמותה כבתחילה. ובכי"ק משל מה ילידה חפושיתא בנין דדאמו ליה. (ה) עי' תנחומא תולדות ס"א ובנ"ש וכבא מציעא פ"ז ע"א. (ו) עי' ספרי האזינו קל"ד ע"ב על רדש ר' יוסי בכאן ושם הוא סתם. (ז) עי' פדר"א פל"ב ובביאור הרד"ל שם אות ט"ז ועי"ע ב"ר פס"ד ס"ה ובחידושי הרד"ל שם אות ה'. ועי"ע ב"ר פנ"ה ס"ה ובנ"ש ואולי כל המאמר נלקח מהפרר"א שם.

עשרים שנה אצל לבן ונשתהה שתי שנים בדרך בהזירתו אצל אביו ובאותו הפרק מתה, הכל מאה ותישע עשרה שנה נשתיירו ארבע עשירה שנה אותן שעברו קודם הנישיאין (ח). **בת בתואל הארמי מפדן ארם אחות לבן הארמי.** אמ' ר' יצחק אם ללמד שהיא מארם נהרים והלא כבר נאמ' בת בתואל הארמי ומה ת"ל מפדן ארם אלא הרי הכת' מתמיה עליה שגדולה בין שני רמאים ולא למדה ממעשיהן ועליה אמ' שלמה כשושנה בין החוחים (שיר השירים ב' ב') (ט). **לו לאשה.** מלמד ששניהם שקולין וראוין זה לזה (י).

כא) **ויעתר יצחק לה'.** אמ' ר' אלעזר בן פ"ת מפני מה נמשלה תפלתן שלצדיקים בעתר והוא המזרה לומ' לך מה עתר זה מהפך התבואה בגורן ממטה לממעלה כך שלצדיקים מהפכת ממדת אכזריות למדת רחמים (יא). **לנכח אשתו.** מהו לנכח אשתו שהיתה היא שטוחה כאן והוא שטוח כאן הוא אומר רבון העולמים כל בנים שאת עתיד ליתן לי יהיו מן הצדקת הזו והיא אומרת רבון כל העולמים כל בנים שתתן לי יהיו מן הצדיק הזה (יב). ד"א מהוא לנכח אשתו מכאן אמרו הכמים זכה האב ולא זכת האם זכת האם ולא זכה האב אין הולד מתקיים עד שיהיו שניהם שוים בצעקה ובתפלה ובתחנונים שנ' ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו (יג). ד"א לנכח אשתו. אמ' רב יצחק אבינו עקור היה שנ' ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו כי עקרה הוא וקרי היא מלמ' ששניהן עקורין, אי הכי ויעתר להם ה' מיבעי ליה. ויעתר לו ה' כת' מאי טעמא שאינו דומה תפלת צדיק בן צדיק לתפלת צדיק בן רשע (יד). ד"א ויעתר לו ה'. בתפלתו. **ותהר רבקה אשתו.** בתפלתה (טו). אמ' ר' יצחק מפני מה היו אבותינו עקורין מפני שהקב"ה מתאווה לתפלתן שלצדיקים (טז). תנו רבנן שאלו את הזקנים מפני מה אמהות עקרות היו אמרו להם מפני שהן צדיקות וכשרות כדי שלא יהוא בטוחות בעצמן ויאמרו כדאי אנו שינתן לנו בנים אמ' הקב"ה הריני מַגְשִׁים כוחן שלא יהיו בטוחות על עצמן (יז). ד"א מפני שהן בנות גוים עובדי ע"ז וכשהן קטנות מוסרין אותן לכומרין אמ' הקב"ה אם אני ניתן להם בנים מיד אבותיהן יהיו משתבחין בע"ז שלהן ויאמרו כדאי הוא שזכו לבנים אלא אמ' הקב"ה יאכלו מבשרם בשנם ויתיגעו בכל כוחן ואחר כך אני נותן להם בנים כדי שידעו שאין צורך בע"ז שלהן (יח). ד"א מפני שהקב"ה מתאוה לתפלתן שלצדיקים שנ' יערב עליו שיחי (תהלים קד לד). ואומ' וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם (מלאכי ג ד) (יט).

כב) **ויתרוצצו הבנים בקרבה.** ר' יוחנן אומ' זה רץ להרוג את זה וזה רץ להרוג את זה. ריש לקיש אומ' זה מתיר צוויו שלזה וזה מתיר ציוויו שלזה. ר' בריכיה אומ' כשהיתה אמינו רבקה עוברת על בתי ע"ז היה עשו מפרכס לצאת הדא היא דכת' זורו רשעים מרחם (תלים נח ו') וכשהיתה עוברת על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות היה יעקב מפרכס לצאת הדא היא דכת' בטרם אצרך בבטן ידעתיך (ירמיה א' ה') (כ). אמ' ר' לוי בשם ר' שמעון עד שהצדיקים והרשעים במעי אמם הקב"ה מפרסם את מעשיהן, מהוא ויתרוצצו. שהיו עולין ויורדין במעיה כגלי הים זה אומ' אני אצא

(ח) ע' ב"ר פ"ק ס"י וספרי האזינו ק"נ ע"א בענין הזוגות וע' תוספות יבמות ס"א ע"ב ד"ה וכן שמשם הדברים לקוחים וזה סותר לדברי הפדר"א שהביא קודם זה כי אם יצחק היה בן ל"ז בשעת עקידה ע"כ רבקה היתה בת ג' כשנשאה וע' ס"ע פ"א ובמפרשים שם. (ט) עי' ב"ר פס"ג ס"ד ויקרא רבה כ"ג סיא ובנ"ש. (י) עי' קצת כעין זה במדרש לקח טוב. (יא) עי' סוכה י"ד ע"א ויבמות ס"ד ע"א ובילקוט כאן. (יב) ע' ב"ר פס"ג ס"ה ובנ"ש ובפרט במדרש שמואל פ"ו. (יג) צ"ע. (יד) ע' יבמות ס"ד ע"ב בשינוי ע"ש וע' ג"כ פענח רזא ובעל הטורים לפסוק זה. (טו) צ"ע. (טז) עי' יבמות שם. (יז) צ"ע ועל הגליון בכי"מ פ' מתיש כוחן ומקרדן מלשון גשם. (יח) עי' קצת מזה ב"ר פ"ס סי"ג ושה"ש רבה פ"ב ס"ח ובנ"ש. (יט) עי' יבמות שם וע"ע תנחומא תולדות ס"ט המאמר בשם ר' יוחנן ואולי איזה קיטוע שם. (כ) עי' ב"ר פס"ג ס"ו.

תהלה וזה אומ׳ אני אצא תחלה. אמ׳ לו עשו ליעקב אם אין אתה מניחני לצאת הריני הורג אמי ואצא דדך הופן. אמ׳ יעקב. הרשע הזה שופך דמים מתחלתו והניחו לצאת תחלה (כא). ותאמר אם כן. ר׳ חנאי בשם ר׳ יצחק מלמ׳ שהיתה אמינו רבקה מחזרת על בתי נשים ואומרת להן הגיע לכם הצער הזה אם כן צערן שלנשים הלואי לא עיברתי (כב). למה זה אנכי. אמ׳ ר׳ חונא אם כן אני עתידה להעמיד שנים עשר שבטים מנין זה. תאני בשם ר׳ נהמיה ראויה היתה אמינו רבקה שיעמדו הימנה שנים עשר שבטים דכת׳ ויאמר ה׳ לה שני גוים. שנים. ושני לאמים הרי ארבעה. ולאם מלאם יאמץ הרי ששה. ורב יעבוד צעיר הרי שמונה. והנה תומם בבטנה. הרי עשרה. ויצא הראשון ואחרי כן יצא אחיו הרי שנים עשר (כג). ד״א אם כן למה זה אנכי. דורשי רשומות אומרין אמרה רבקה לפני הקב״ה רבונו שלעולם אם כן עתיד עשו להרוג ולכלות אדירי הכמה שהן עתידין להיות מבניו שליעקב מי יאמר לפניך בים זה אל ואנוהו (שמות ט״ו ב׳). ומי תאמר על הר סיני אנכי ה׳ אלהיך מיד חגרה מתניה ועמדה בתפלתה (כד). ד״א למה זה אנכי אמרה רבקה לפני הקב״ה רבונו שלעולם כלום בראת דבר באדם לבטלה עינים לראות אזנים לשמוע פה לדבר לב להבין ידים למשמש רגלים להלך הדדין האלו למה הלא להניק הרי הן לבטלה. כיוצא בו וחנה היא מדברת על לבה (שמואל א׳ א׳ י״ג). אמ׳ ר׳ אליעזר משום ר׳ יוסי בן זמרה על עסקי לבה אמרה לפניו רבונו שלעולם הרבה איברים בראתה בבשר ודם ולא בראתה בהן דבר לבטלה עינים לראות אזנים לשמוע חוטם להריח פה לדבר וידים לעשות מלאכה ורגלים להילוך ודדין להניק דדין אלו שלי למה תן לי בן להניק מהן (כה). ותלך לדרש את ה׳. הלכה לה אצל שם הגדול (כו). ויש אומרין אצל מדרשו שלעבר ללמדך שכל המקביל פני זקן כאלו מקביל פני שכינה (כז). ד״א ותלך לדרש את ה׳. אמ׳ ר׳ תנחום בר נהילאי וכי כל אשה שהיא מעוברת הולכת ודורשת בנבואה אלא משל למה הדבר דומה לאחד שהיתה לו חבית שליין ופסק עליה להוליכה דרון למלך נכנס לביתו וראה נחש כרוך עליה אמ׳ אם אטל אבן ואהרוג את הנחש הרי היא נשברת ואם אוליכה דרון כמות שהיא היאך אני מקריב למלך יין שנגע בו נחש דבר שיש בו סכנה אלא הריני הולך ונמלך במלך לכך נאמ׳ ותלך לדרוש את ה׳ (כח).

כג) **ויאמר ה׳ לה.** תאני על ידי שם בן נח נאמר לה (כט). שני גוים בבטנך. אמר לה בתי דבר שלמסטירין אני אומ׳ לך אל ידע בו כל בריה. שתי אומות בבטנך היאך מחזיק להם. העולם כולו אינו מחזיק להם שנ׳ ולא יכלה ארץ מגוריהם לשאת אתם (ל״ו ז׳). בטנך היאך מחזקת להם (ל). ד״א שני גוים בבטנך גיים כתי׳ זה מתגאה בעולמו וזה מתגאה בעולמו (לא). ד״א אחד מתגאה בתורה דכת׳ יבחר לנו את נחלתינו את גאון יעקב (תהלים מ״ז ה׳). ואחד מתגאה בעבירה דכת׳ יראת ה׳ שנאת רע גאה וגאון ודרך רע (משלי ח׳ י״ג) (לב). ד״א מאחד מהן יצא מי שהוא בונה את בית המקדש שהוא גאון עזינו דכת׳ הנני מחלל את מקדשי גאון עזכם (יחזקאל כ״ד כ״א). ואיזה זה שלמה. ומאחד מהן יצא מי שהוא עולה לסתרו ואי זה זה אספיאנוס הרשע (לג). ושני לאמים. אמ׳ לה שבעים אומות הסרים שנים נבראו בעולם

(כא) צ״ע ועי׳ פסיקתא דר״כ כ״ג ע״א ופסיקתא רבתי מ״ח ע״א ותנחומא תצא ס״ד בענין שחתך מטרין שלה. (כב) עי׳ ב״ר שם. (כג) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש ובפרט בפסיקתא דר״כ כ״ג ע״ב ובהערות שם. (כד) צ״ע ואולי מאיזה מדרש על עשרה הרוגי מלכות נלקח. (כה) עי׳ ברכות ל״א ע״ב. אבל לא נמצא כן גבי רבקה. (כו) עי׳ תרגום יב״ע לפסוק זה. (כז) ע׳ ב״ר פס״ג ס״ו. (כח) צ״ע. (כט) עי׳ ב״ר שם ס״ז ובנ״ש בשם ר״א. (ל) עי׳ על תחלת המאמר במדרש תהלים ט׳ ואולי חסר שם הסוף. (לא) ע׳ ב״ר שם וע׳ ברכות נ״ז ע״ב וע״ז י״א ע״ב בענין אל תקרי גוים כו׳ וע״ע בפירש״י על המקרא כאן וג״כ בלקח טוב ובהערות ותקונים שם. (לב) צ״ע. ועי׳ מדרש תהלים שם. (לג) צ״ע ועי׳ ב״ר ומדרש תהלים שם ובביאור הרא״ם אות ל״ג ושם שלמה ואדרינוס ובאופן אחר.

ועבשו יוצאת ממך שתים שמשלימות לשבעים אומות (לד). ממעיך יפרדו. אמ׳ ר׳ ברכיה מכאן שנולד יעקב מהול (לה). ולאם מלאם יאמץ. אמ׳ לה אין שניהן מתנהגין במדה אחת אלא כשעשו מעמיד נשיאים יעקב מעמיד נביאים. עשו מעמיד אלופים יעקב מעמיד מלכים (לו). ד״א ולאם מלאם יאמץ. כשם שעשו דש את העולם דכת׳ ותיכול כל ארעא ותדושינה ותדקינה (דניאל ז׳ כ״ג). כך יעקב דש את העולם דכת׳ אל תיראי תולעת יעקב וכת׳ תדוש הרים ותדוק (ישעיה מ״א י״ד וט״ו)(לז). ורב יעבד צעיר. איני יודע אם גדול עובד את קטן כשהוא אומ׳ ועל חרבך תחיה ואת אחיך תעבד (כ״ז מ׳). לימד שהגדול עובד את הקטן (לח). ד״א ורב יעבד צעיר אמ׳ ר׳ הונא אם זכה יעבוד ואם לאו יַעֲבִיד (לט).

כד) **וימלאו ימיה ללדת.** ימי לדתה אינו אומ׳ אלא ימיה ללמדך שכשהאשה יושבת על המשבר היא מגעת למיתה וכן הוא אומ׳ עת ללדת ועת למות (קהלת ג׳ ב׳). רבנן אמרי האשה הזאת בשעה שהיא יושבת על המשבר היא צווחת תשעים ותשעה למיתה ואחת להיים. שלשה שמות נקראו לה היתא מהבלתא ומתברא. היתא דהות מיתא והית. מהבלתא דהות ממשכנא למיתה כמא דאת אמ׳ אם הבל תחבל (שמות כ״ב כ״ה. מתברא דהות תבירא למיתה. ר׳ סימון בשם ר׳ יוחנן דבית גברין כת׳ שאול ועוצר רחם (משלי ל׳ ט״ז). וכי מה ענין שאול אצל רחם אלא מה רחם בקולי קולות אף שאול בקולי קולות (מ). תנן התם על שלוש עבירות הנשים מיתות בשעת לידתן על שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת הנר. ולמה בשעת לידתן. מלמ׳ שאין השטן מקטרג אלא בשעת סכנה (מא). נדה מאי טעמיה אמ׳ רב יצחק היא קלקלה בחדרי בטנה לפי כך תלקה בחדרי בטנה. תינח נדה. חלה והדלקת הנר מאי איכא למימר. כד דרש ההוא גלילאה עליה דרב הסדא אמ׳ הקב״ה רביעית דם נתתי בכם על עסקי דם הזהרתי אתכם. ראשית קראתי אתכם על עסקי ראשית הזהרתי אתכם. נשמה נתתי בכם קרויה נר על עסקי נר הזהרתי אתכם. אם אתם משמרין אותם מוטב ואם לאו אני נוטל נשמתן מהן (מב). וכן חנה אומרת אם ראה תראה בעני אמתך וזכרתני ולא תשכח את אמתך ונתתה לאמתך זרע אנשים (שמואל א׳ א׳ י״א). אמ׳ ר׳ יוסי בן הנינה שלוש אמתות הללו למה אמרה לפניו רבונו שלעולם שלשה בדקי מיתה בראת באשה ואמרי לה שלשה דבקי מיתה בראת באשה נדה והלה והדלקת הנר כלום עברתי על אחת מהן (מג). ומאי שנא בשעת לידתן אמ׳ רבא נפל תורא הדדו סכינא. אמ׳ אביי תיפיש ת׳ ־ים אַמְתָא הדא חד מהוטרא ולהוי. רב הסדא אמ׳ שבקיה לרויא דמינפישיה נפל. מר עוקבא אמ׳ רָעְיָא מְהַגְרָא וְעִיזֵי רְהִיטָתֵי אַבָּב חַטְרָא מִילֵי וְאַבֵּי דָּרֵי חושבנא. רב פפא אמ׳ אַבָּב חָנִיתָא נְפִישֵׁי אַחֵי וּמְרַחֲמֵי וְאַבָּב בֵּי זֵינָא לא אַחֵי ולא רָחֲמֵי. וגובריא היכי מיבדקי אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש בשעה שעוברין על הגשר. על הגשר ותוב לא אלא אימא כעין גשר. רב לא עבר בְּמַבְרָא דיאתיב ביה גוי אמ׳ דלמא מיפקיד דינא עליה ומתפסנא בהדיה. שמואל לא עבר אלא במברא דאית ביה גוי אמר סטנא בתרתי אומי לא שליט. ר׳ ינאי בדיק ועבר ר׳ ינאי לטעמיה דאמ׳ רב ינאי לעולם לא יעמוד אדם במקום הסכנה ויאמר מובטח אני שעושין לי נס שמא אין עושין לו נס ואם עושין לו נס מנכין לו מזכיותיו. אמ׳ רב הנין מאי קראה קטנתי מכל החסדים (ל״ב י״א). ר׳ זירא ביומא דשותא לא נפיק

(לד) עי׳ מדרש תהלים שם באופן אחר. (לה) עי׳ ב״ר שם. (לו) עי׳ קצת מזה ב״ר פפ״ג ס״ב. (לז) צ״ע. (לח) צ״ע ועי׳ בדד״ק על התירה כאן. (לט) עי׳ ב״ר פס ג ס״ז. (מ) נראה שהכל מאת הויקרא רבה פכ״ז ס״ז הדרש שם בשם ר׳ לוי וגירסתו שם כגירסת בעל הערוך ערך פע א׳ ע״ש וע״ע קהלת רבה פ״ג פסוק ב׳ ובביאורי הרד״ל שם וערוך השלם ערך חייתא ע״ש. (מא) עי׳ ירושלמי שבת ל״ב ע״ב ובכ״ק למה בשעת. (מב) עי׳ שבת ל״א ע״ב ול״ב ע״א ובד״ס שם. (מג) עי׳ ברכות ל״א ע״ב.

לביני דקלי (מד). ר' אליעזר אומ' מפני מה נשים מיתות יולדות. ר' אחא אומ' בעון שמכבסות צואת בניהן בשבת. ויש אומ' בעון שקוראות לארון שלקדש אֲרָנָא. תניא ר' שמעון בן אלעזר אומ' בעון שני דברים עמי הארץ מתים בעון שקוראין לבית הכנסת בית עם ולארון שלקדש ארנא (מה). והנה תומם בבטנה. תאומים אין כת' אלא תומים שהיה אחד צדיק ואחד רשע (מו).

כה) **ויצא הראשון אדמוני.** אמ' ר' אבא שופך דמים. ד"א אדמוני. שיצא הוא וסריותו עמו (מז). ד"א אדמוני שכולו מלא דמים ושהוא שונא דם ברית מילה ושהוא שונא את הדם שהוא עומד בגופו שלאדם שנ' אם לא דם שנאת ודם ירדפך (יחזקאל ל"ה ו') (מח). מטרונה אחת שאלה את ר' יוסי בן הלפתא אמרה לו לא אתם אומרין שיעקב הוא החביב למה יצא עשו תחלה אמ' לה טיפה ראשונה שליעקב היתה אבל עשו נקפה משאר הדמים לכך נאמר אדמוני (מט). אמ' רב אבהו כהדין פַּרַבִּיטָא שמשטיף את המרחין ואחר כך מרחיין את בן המלך כך למה יצא עשו תחלה כדי שיצא וסריותו עמו ואחר כך יצא יעקב (נ). ד"א אדמוני אמ' ר' יהודה אם ראית אדם שפניו אדומין או רשע גמור כעשו. או צדיק גמור כדוד. בעשו מהוא אומ' ויצא הראשון אדמוני בדוד מהוא אומ' והוא אדמוני עם יפה עינים (שמואל א' ט"ז י"ב) (נא). כלו כאדרת שער. כלבוש שער (נב). ד"א כאדרת שער כמוין שבגורן שהוא נקרא שער כותש דכת' הכא כאדרת שער ולהלן והוו כעור מן אדרי קיט (דניאל ב' ל"ה) (נג). ד"א כאדרת שער שפשט ידו באדירי שַׁעַר. ד"א כאדרת שער שעתיד לכלות בתי כנסיות ובתי מדרשות שמאדרין בהן שמו שלהקב"ה (נד). ד"א כאדרת שער שכל מי שמזכיר שמו עומדין שערותיו מן היראה (נה). ויקראו שמו עשו. שוא הוא בעולמו (נו). ד"א עשו כת' שין כשם שהבגד הזה שלט בו העש ואוכלו כך עשו הרשע לישראל (נז).

כו) **ואחרי כן יצא אחיו וידו אחזת בעקב עשו.** שהוא אוחז בעקיבו ממש להפילו (נח). ד"א וידו אחזת בעקב עשו. שאין עוד מלכות לעולם אחר מלכותו שלעשו אלא לישראל בלבד לכך נאמ' בעקב סמוך לה וכן הוא אומר והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר (יואל ג' א'). אחר מלכותו שלעשו. ועליהם הוא אומר ואת החזיר (ויקרא י"א ז'). שמחזרת מלכות לבעליה כענין שנ' ועלו מושיעים בהר ציון לשפט את הר עשו והיתה לה' המלוכה (עובדיה כ"א) (נט).

כז) **ויגדלו הנערים.** גדלו כעשב הזה (ס). ויהי עשו איש. כל שלש עשרה שנה היו שניהם הולכין לבית הספר. משהגדילו זה ריחן וזה הוח (סא). אמ' ר' אלעזר בירי' שמעון כל

(מד) עי' שבת ל"ב ע"א. ובכי"ק אמר רבא וכו' סכיני וכו' אביי אמ' תיפוש תירום אֲמְתָא וחד מחמרא חד להוי וכו' אבב חוטרא מילי וכו' נפישי אחי מרחמי ואבב ביזינא לא אחי וכו' וגבריא וכו' על הגשר ותו לא וכו' ר"ז ביומא דשותא לא נפיק לבי דיקלי. (מה) עי' שבת שם ובכי"ק המאמר מתחיל תנו רבנן על שלש עבירות הנשים מיתות יולדות. ר אליעזר אומ' נשים מיתות יולדות ר' אחא אומ' וכו'. (מו) עי' ב"ר פס"ג ס"ח. (מז) עי' ב"ר שם ס"ח. (מח) עי' ב"ר שם ס"ג ובנ"ש ע"ש. (מט) עי' ב"ר שם ס"ח. (נ) עי' ב"ר שם וע' בערוך ערך פרכוטא ובכי"ק וסירותו. (נא) עי' ב"ר שם ומדרש שמואל פי"ט. (נב) עי' תרגומים וע"ע ערוך ערך כלן. (נג) עי' ב"ר שם בדברי ר' אבא ב"ר כהנא וכלל ג"כ דברי הערוך בערך שער ע"ש. (נד) צ"ע ואולי הוא דרך פירוש על שפשטו ידיהם באדירים וע"ע לעיל ס"פ עמוד רע"ח הדרשה על אדר היקר. ובכי"ק דרשה זאת לקמן אחרי הדרשה דעומדין שערותיו ובש"ך על התורה לפסוק זה אדרת למפרע דרתא שעתיד לשלוח יד בחצר דרתא תרגום חצר בית המקדש. (נה) צ"ע. (נו) עי' ב"ר שם וע"ע בלקח טוב לפסוק זה. (נז) צ"ע. (נח) עי' פדר"א פל"ב. (נט) צ"ע ועי' ב"ר שם ס"ט ובמפרשים שם וקהלת רבה פ"א פסוק ט' בענין שעתיד להחזיר המלכות. (ס) ר"ל מיני עשב שוגים וכבב"ר שם ס"י. (סא) עי' ב"ר שם ואולי צ"ל זה נותן ריחו.

שלוש עשרה שנה צריך אדם ליטפל לבנו. מכאן ואילך צריך לומר ברוך שפטרני מעונשו שלזה (סב). יודע ציד. אמר ר' חמא בר חנינה שני ציידים גדולים העמידה אמינו רבקה. עשו מצדד את הבריות ומפליגן מתחת כנפי השכינה. ויעקב מצדד הבריות ומקרבן תחת כנפי השכינה (סג). ומישב אוהלים שנ' יושב אוהלים. שיישב אוהלים אוהל לא נאמ' אלא אוהלים ששימש בתי מדרשות הרבה בית מדרשו שלעבר ובית מדרשו ישלשם ובית מדרשו שלאברהם (סד).

כח) **ויאהב יצחק את עשו.** וכי לא היה אבינו יצחק יודע במעשה עשו שהן כעורין והכת' אומ' הלא משנאיך ה' אשנא (תהלים קל"ט כ"א). ומפני מה אהבו אלא שהיה אוהבו בפניו בלבד כדי לקרבו ולמשכו שהרי קל והומ' אם כשהוא אוהבו מעשיו מקולקלין אלו שנאו וריחקו על אחת כמה וכמה. ואמרו רבותינו לעולם תהא ימין מקרבת ושמאל דוחה לכך נאמ' (סה). כי ציד בפיו. דהוה מיתי קופדא טבא לפומיה דאבא (סו). ד"א כי ציד בפיו. שהוא שואל בדקדוקי מצוות ומתראה שהוא כשר ותוכו פנוי מכלום (סז). ד"א כי ציד בפיו. חוס ושלום למאן השדיה ליצחק אבינו דהוה רחים ליה לעשו משום מיכלא אלא שצפה ברוח הקדש שעתיד לצאת ממנו עובדיה שהחביא מנביאי ה' חמשים איש במערה וכלכלם לחם ומים. וכן הוא אומ' כי ציד בפיו מנין ציד בגימטריא מאה וארבע הוי שהחיה מאה איש ונתן ארבע ככרות לכל אחד ואחד (סח). ועובדיה מבני בניו הוא דכת' בית עובד אדום (שמואל ב' ו' י"ב). ולפי שעובדיה מאדום הוא לפי כך כל נבואתו אינה על אדום. שנ' חזון עובדיה כה אמר ה' אלהים לאדום (עובדיה א'). אמ' הקב"ה יבא עובדיה שדר בין שני רשעים אחאב ואיזבל ולא למד ממעשיהם ויתנבא פורענות על עשו הרשע שדר בין שני צדיקים יצחק ורבקה ולא למד ממעשיהם וכן הוא אומר והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום (עובדיה י"ח) (סט).

כט) **ויזד יעקב נזיד.** בא הכת' ללמדך ענותנותו שליעקב אבינו. בוא וראה כמה עבדים ושפחות היו לו לאביו וכשהוא בא מבית המדרש מוצאן שהן ישינין אינו רוצה להרגיש ולהצהיב את אחד מהן שישמשו אלא הוא עומד ומבשל לעצמו (ע). ויבא עשו מן השדה. ר' ישמעאל אומ' אותו היום לא נזדמן לו ציד ועד שהוא בשדה הריח ריח עדישים ובא לו ואמ' ליעקב הלעיטני נא מן האדום. אמ' לו אדום יצאת ממעי אמך ומאכל אדום חמדת על כן קרא שמו אדום (עא). ד"א ויזד יעקב נזיד ויבא עשו מן השדה והוא עיף. תאנא אותו היום נפטר אברהם אבינו מן העולם ועשה יעקב אבינו תבשיל שלעדשים לנחם את יצחק אביו. מאי שנא עדישים אמ' ראבא בר מרי ואמרי לה במערבא משמא דראבא בר מרי מה עדיש זה נלגל אף אֵבֶל גלגל. איכא דאמרי מה עדיש זה אין לו פה כך אָבֵל אין לו פה מאי בינידו איכא בינידו לנחומיה בביעי (עב). ויבא עשו מן השדה. אמ' ר' יוחנן חמש עבירות עבר אותו רשע באותו היום. בא על נערה מאורשה והרג את הנפש וכפר בתחיית המתים וכפר בעיקר ושט את הבכרה. בא על נערה מאורסה מני לן כת' הכא ויבא עשו מן השדה וכת' התם כי בשדה מצאה (דברים כ"ב כ"ז). הרג את הנפש מנלן כת' הכא והוא עיף וכת' התם כי עיפה נפשו להורגים (ירמיה ד' ל"א). כפר בתחיית המתים דכת' הנה אנכי הולך למות. כפר בעיקר כת' הכא ולמה זה לי בכרה וכת' התם זה אלי ואנוהו (שמות ט"ו ב'). ושט

(סב) עי' ב"ר שם ס"י ובלקח טוב כאן. (סג) צ"ע. (סד) עי' ב"ר שם. (סה) צ"ע וע' סוטה מ"ז ע"א ובנ"ש. (סו) עי' ב"ר שם ס"י ובערוך ערך קפד א'. (סז) עי' ב"ר שם ובתנחומא תולדות ס"ח. (סח) צ"ע. (סט) עי' סנהדרין ל"ט ע"ב ובפירש"י שם. וע"ע באגדת בראשית פנ"ח. (ע) צ"ע. (עא) עי' פדר"א פל"ד. (עב) עי' בבא בתרא ט"ז ע"ב ובד"ס שם. ובכ"ק

את הבכורה שנ' ויבז עשו את הבכרה (עג). אמ' הקב"ה אני הבטחתי את אברהם ואמרתי לו תקבר בשבה טובה (ט"ו ט"ו). ודא סיבו טבא רואה את בן בנו עובר עבירות ושופך דמים ודא סיבו טבא טב ליה לצדיקא מתכניש בשלם הדא היא כי טוב חסדך מחיים (תהלים ס"ג ד') (עד).

ל) **ויאמר עשו אל יעקב הלעיטני נא.** עליו הכת' אומר ובטן רשעים תחסר (משלי י"ג כ"ה). אמ' ר' יצחק בר זעיר פער פיו אותו רשע כגמל ואמר אנא פתח פומי ואת הוי משלה ואזיל היך דכת' הלעיטני נא ותנן אין אובסין את הגמל ואין דורסין אבל מלעיטין אוי להם לרשעים שאין העולם ממלא את כריסן וכן הוא אומר קבר פתוח גרונם (תהלים ה' י') (עה). מן האדום האדום הזה. שהיו שם שני מינין אדומים יין אדום ועדשים אדומים (עו).

לא) **ויאמר יעקב מכרה כיום את בכורתך לי.** מהוסרי אמנה אומרין בנוהג שבעולם אדם שהוא נותן קערה שלעדשים הוא אומר לו מכור לי את בכורתך ומוכר לו אלא דברים היו שם כשנכנס עשו מצא יעקב שהוא עומד ומבשל ועיניו מתעשנות אמ' כל הטורח הזה למה לך שא נא עינך וראה כל באי העולם אוכלין כל הנמצא דגים שקצים ורמשים בשר חזיר וכל כיוצא בהן ואתה מצטער עד שתבשל קערה שלעדשים אמ' לו יעקב ואם אנו עושין כך היאך נעשה לאותו היום שכת' בו בקשו צדק בקשו ענוה אולי תסתרו ביום אף ה' (צפניה ב' ג'). יום שמגיע מתן שכרן שלצדיקים ויהיה הכרוז מכריז ואומ' איה שוקל איה סופר (ישעיה ל"ג י"ח). אמ' לו וכי יש עולם בא או שמא יש תחיית המתים מעתה אדם הראשון שמת שמא חוזר ובא לו. נח שעל ידו נבנה העולם שמא חוזר ובא לו. אברהם שמת והוא חביב עליו יתר מן הכל שמא חוזר ובא לו. אמ' לו יעקב ואם אין עולם בא ולא תחיית המתים בכורה זו למה לך מכרה כיום את בכורתך לי. מאי כיום. היום בכורה נמכרת אבל לאחר מתן תורה אין בכורה נמכרת שנ' כי את הבכור בן השנואה יכיר (דברים כ"א י"ז). ד"א כיום. אמ' לו הוי יודע שיש עולם בא שיש מתן שכר שלא תאמר הטעיתי בך (עז).

לב) **ויאמר עשו הנה וג' ולמה זה לי בכרה.** ר' שמואל אומר עשו אומר בפיו ולמה זה לי בכרה ורוח הקדש צווחת ואומרת ולמה זה לך ברכה.

לג) **ויאמר יעקב השבעה לי כיום.** אמר לו הוי יודיע שלאחר מתן תורה אין שם מכירה לבכורה ולא תועיל בה שבועה אלא בזמן הזה בלבד לכך נאמ' כיום (עח). וימכר את בכרתו ליעקב. וסמיך ליה ויעקב ללמד ששני מתנות לקח הימנו ברכה ובכורה וכן הוא אומ' ויעקבני זה פעמים (כ"ז ל"ו) (עט).

לד) **ויאכל וישת ויקם וילך ויבז עשו את הבכרה.** מה עשה התחיל מקהיל קהלות על יעקב ואמ' להן יודעין אתם מה עשיתי לזה אכלתי עדשיו ושתיתי יינו ושחקתי בו ומכרתי לו את בכורתי אמ' לו יעקב אכול ויהנך. אמ' לו הקב"ה אתה בזית את הבכורה חייך שאני נותן אותך בזוי לדורות דכת' הנה קטן נתתיך בגוים

ואמרי לה אמרי במערבא. (עג) עי' בבא בתרא שם. (עד) עי' ב"ר שם ס"ב. והלשון כאן קרוב יותר לתנחומא כיתצא כ"ד ועי"ע פסיקתא רבתי דר"כ כ"ג ע"א פסיקתא רבתי מ"ח ע"א ותנחומא מהרש"ב ח"א ס"ג ע"ב. ובבי"ק ודאי סיבו נבא ראה וכו'. (עה) עי' תנחומא ס"ג ותנחומא מהרש"ב שם ופסיקתא דר"כ נ"ט ע"א ופסיקתא רבתי פ"ב ע"א וב"ר שם ובכ"ש. (עו) עי' ב"ר שם ובחידושי הרד"ל אות י"ד. (עז) צ"ע. ואולי היה כזה בהפדר"א פל"ה ועי"ע ועי' ילקוט רמז ק"א מה שמביא שם מאת הפדר"א. ועי"ע בכל המקומות הנרמזות לעיל אות ע"ד ובב"ר פס"ג ס"ד. (עח) צ"ע. (עט) צ"ע. ובבי"ק ששני מקחות לקח הימנו בכורה וברכה.

בזוי את מאד (עובדיה א׳ ב׳). ולפי שכפר בעיקר ובתחיית המתים נעקר זרעו מן העולם ועליו אמ׳ דוד אמר נבל בלבו אין אלהים (תהלים י״א א׳ נ״ג א). ומה סמיך ליה שם פחדו פחד כי אלהים מאסם (שם ו׳). וסמיך ליה מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב ה׳ שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל (שם ז) (פ).

כו.

א) **ויהי רעב בארץ.** בוא וראה שכל מה שאירע לאברהם אירע ליצחק. אברהם ברח מאחיו ויצחק ברח מאחיו. אברהם גלה ויצחק גלה. אברהם נסתקפו על אשתו ויצחק נסתקפו על אשתו. אברהם קינאו בו פלשתים ויצחק כך. אברהם הוליד לבסוף ויצחק כך. אברהם יצא ממנו צדיק ורשע ויצחק כך. אברהם היה רעב בימיו ויצחק כך שני ויהי רעב בארץ (א). מלבד הרעב הראשון. וכי אין אנו יודעין שהוא רעב שני אלא בא בא הכתוב ללמדינו שהוא קשה וכבד מן הרעב הראשון (ב). וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה. ר׳ יוחנן אומ׳ כל הצריך למד בתחלתו ניתן לו הי בסופה (ג).

ב) **וירא אליו ה׳ ויאמר אל תרד מצרימה.** מפני מה אברהם יצא לחוצה לארץ. ויעקב יצא לחוצה לארץ. אבל יצחק לא ניתן לו רשות לצאת לפי שהועלה עולה תמימה ונתקדש קדושת עולם לפי כך לא יצא לחוצה לארץ (ד).

ג) **גור בארץ הזאת.** לימדך הכת׳ שישיבתן שלצדיקים בעולם הזה גירות היא להם (ה).

ד) **והרביתי את זרעך.** מלמד שהחזיר לו הברכה שבירך לאברהם אביו (ו).

ה) **עקב אשר שמע אברהם.** גדולה ענוה שבה נשתבח אברהם אבינו שנ׳ עקב אשר שמע אברהם ולהלן הוא אומר עקב ענוה יראת ה׳ (משלי כ״ב ד׳) (ז). ד״א עקב מכאן אמרו שהכיר אברהם את בוראו והוא בן שלש שנים לפי שכל ימיו מאה חמש ושבעים עבד בוראו מנין עקב שהן מאה ושנים ושבעים נשתיירו שלוש שנים שעדין לא נגמל (ח). אשר שמע אברהם בקלי. שאמרתי לו לך לך הלך וקיבל עליו (ט). וישמר משמרתי. שעשה משמרת למשמרתי וחייב עצמו לפנים משורת הדין (י). מצותי אלו המעשרות דכת׳ ויתן לו מעשר מכל (י״ד כ׳) (יא). חקתי. אלו העריות וכן הוא אומ׳ לבלתי עשות מחקות התועבה (ויקרא י״ח ל׳) (יב). ותורותי. זו ברית מילה שהיא שקולה כנגד כל התורה (יג). ד״א וישמר משמרתי מצותי חקתי ותורותי. אמ׳ רב קיים אברהם אבינו כל התורה כולה שנ׳ וישמר משמרתי. אמ׳ ליה רב שימי בר חייא לרב ואימא שבע מצוות. שבע מצוות ותו לא. והא הוא׳ נמי מילה אלא שבע מצוות ומילה. אם כן מצוותי ותורתי למה לי. אמר רב ואי תימא רב אסי קיים אברהם אבינו אפלו עירובי תבשילין (יד). ויש אומרין אף עירובי בשר בחלב ויביא ראיה מן ויקח

(פ) צ״ע ועי׳ ב״ר שם סי״ד הכנים עמו כת של פריצים וכו׳ וכו׳ שבא בדיונו עמו וע״ע במ״כ שם.

כו (א) עי׳ תנחומא תולדות ס״ט שיור מזה. (ב) צ״ע ובכי״ק על הגליון הראשון שלבצורת והשני שלמהומה. (ג) עי׳ יבמות י״ג ע״ב וב״ר פ״נ ס״ג ובנ״ש ובכל הדוגמאות הוא משם ר׳ נחמיה. (ד) עי׳ ב״ר פס״ד ס״ג ותנחומא מהרש״ב ח״א ס״ב ע״ב. (ה) אולי כיוון בזה למאמר ריב״ל בתנחומא מהרש״ב שם. וע״ע בלקח טוב כאן. (ו) צ״ע ועי׳ לעיל עמוד שפ״ב. (ז) צ״ע ועי׳ במדרש גדול וגדולה (בית המדרש ח״ב דף קכ״ב) גדולה ענוה שנשתבח בה אאע״ה וכו׳ אבל יליף לה ממקום אחר. (ח) צ״ע ועי׳ נדרים ל״ב ע״א ובנ״ש וב״ר פס״ד ס״ד ובנ״ש וע״ע לעיל עמוד ר׳ ובהערות אות ז׳ בעמוד ר״א. (ט) כזה בלקח טוב ע״ש. (י) עי׳ לקח טוב שם. (יא) אולי ממשמעות התו״כ סוף בחוקותי יליף לה ועי׳ ג״כ בלקח טוב בלקח טוב שם. (יב) עי׳ תו״כ פ״ה ע״ד על בחקותיהם לא תלכו ושמנה פרקים להרמב״ם פ״ו וע״ע יומא ס״ז ע״ב ובגליון שם. (יג) צ״ע ואולי מהרמב״ן כאן לקוח זה ע״ש ועי׳ נדרים ל״ג ע״ב בענין ששקולה נגד כל התורה. (יד) עי׳ יומא

חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה והוא עומד עליהם (י"ח ח'). שמא יערבו בשר בחלב (טו). ותורתי. תרתי אחת דברי תורה ואחת דברי סופרים (טז).

ו) **וישב יצחק בגרר.** שקיבל מצות בוראו וישב לו ועליו הכת' אומר לעשות רצונך אלהי הפצתי (תהלים מ' ט') (יז).

ז) **וישאלו אנשי המקום לאשתו ויאמר אחתי היא.** התחילו אנשי המקום להתגרות באשתו תפס אומנות אבותיו ואמר אחתי היא מכאן אמרו לעולם יתלה אדם בזכות אבותיו (יח).

ח) **ויהי כי ארכו לו שם הימים וישקף אבימלך.** אוי להן לרשעים שאין עיניהן תלויות אלא לדבר ערוה מלמ' שהיה מדיק עליהן בכל עת להסתכל בה (יט). וירא והנה יצחק מצחק. לימדה תורה דרך ארץ שלא יצא אדם מטבעו שלעולם ומנהגו ואפלו נביא כשהנבואה מסתלקת ממנו חוזר לאהלו הראשון אלא שהן מקדשין עצמן יותר מדאי לכך נאמ' והנה יצחק מצחק (כ). ותניא כך היא דרכן שלתלמידי הכמים מספר עמה מעט ומשחק עמה מעט ויבעול בבושה ולא בעזות ויפרוש מיד (כא). ותניא אלמלי לא ניתנה תורה היינו למידין דרך ארץ מתורנגול שהוא מפייס ואחר כך בועל (כב). רב כהנא על אזל לתותי פורייה דרב שמעיה שסח וצחק ועשה צרכיו אמ' דאמי פומיה דאבא כמאן דלא טעים ליה תבשילין אמ' ליה רב כהנא קום פוק לאו אורח ארעא למעבד הכי אמ' ליה תורה היא וללמוד אני צריך (כג).

ט) **ויקרא אבימלך ליצחק ויאמר אך הנך אשתך היא.** אך למעט קא סאבר שמא אינה אשתו מלמ' שחשדו בדבר אחר (כד). ויאמר כי אמרתי פן אמות עליה. הודיעו שהיא אשתו ודאי (כה).

י) **ויאמר אבימלך מה זאת עשית לנו כמעט שכב אחד העם.** אמ' ר' אליעזר בוא וראה כמה בין מדת הצדיקים לרשעים. הצדיקים רוב מעשיהן הטובים בעיניהן קל ביותר שכן יעקב אבינו אומ' קטנתי מכל החסדים ומכל האמת (ל"ב י'). ומיעוט מעשיהן הרעים בעיניהן המור ביותר שכן הוא אומ' ויירא יעקב מאד ויצר לו (שם ו'). קא סבר שמא יש עליו חטא קל ביותר ויגרום לו מיתה שהקלות בעיניהם כחמורות (כו). כדתניא ר' הדקא אומ' אם חפץ אתה להתרחק מן החטא צא וחשב ודע ועיין בסופו אם הטיבותה הרבה יהי בעיניך מועט ואל תאמר משלי הטיבותי אלא ממה שהיטיבו לך צריך אתה ליתן הודייה שספנוך והיטיבו לך. אם הטיבוך מעט יהי בעיניך הרבה ואל תאמר בשביל מעשי שהן הגונין הטיבו לי אלא בשביל מעשי שאינם הגונים היטיבו לי ישנ' ומשלם לשונאיו (דברים ז' י'). אם הריעות מעט יהי בעיניך הרבה ואמור אוי לי כי חטאתי אוי לי שבא דבר מכשול על ידי. ואם הריעוך הרבה יהי בעיניך מועט ואמור כי מעט מחובתי נגביתי והלא הרבה מכאן הייתי שווה (כז). אבל הרשעים אינן כן רוב מעשיהם הרעים בעיניהם קל ביותר שכן אבימלך אומ' כמעט שכב אחד העם את אשתך. ומה אם עון אשת איש שאין לך המור ממנו ממועט הוא בעיניו שאר עבירות על אחת כמה

כ"ח ע"ב ובד"ס שם. (טו) צ"ע והוא נגד המדרשים הידועים בענין זה עי' מדרש תהלים מזמור ח' ובנ"ש. (טז) עי' יומא שם וב"ר פס"ד ס"ג ובנ"ש. (יז) כעין זה קצת בלקח טוב ע"ש. (יח) צ"ע. (יט) עי' בתרגום יב"ע לפסוק זה וע"ע בפענח רזא ובחזקוני קצת בעין זה. (כ) עי' רמב"ם יסודי התורה פ"ז ה"ו. (כא) עי' רמב"ם הלכות דעות פ"ה ה"ח. (כב) עי' עירובין ק' ע"ב. (כג) עי' ברכות ס"ב ע"א וע' בד"ס שם. (כד) בכי"ק קא סבר. (כה) צ"ע. (כו) צ"ע ואולי היה כן לפניו בהפדר"א וע' ברכות ד' ע"ג בענין שמא יגרום החטא. (כז) עי' דרך ארץ זוטא פ"ב בשינוי ע"ש ובכי"ק

וכמה. ומיעוט מעשיהם הטובים בעיניהם המור ביותר שכן הוא אומ׳ עשינו עמך רב טוב ונשלחך בשלום (כ״ו כ״ט). איזו היא טובה שעשו עמו הוי אומ׳ על ששילחהו בשלום מלמ׳ שכל מי שניצל מהן דומין כאלו עשו עמו רוב טובה (*כז).

יב) **ויזרע יצחק בארץ ההיא.** ר׳ אליעזר אומ׳ אין זריעה אלא צדקה מלמ׳ שנטל כל מעשר ממונו ונתן לעניים כמא דאת אמ׳ זרעו לכם לצדקה (הושע י׳ י״ב). ואומ׳ אשריכם זורעי על כל מים (כח). אמ׳ ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יוחאי מאי דכת׳ אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור (שם). כל העוסק, בתורה ובגמילות חסדים זוכה לנחלה כשני שבטים שאין זריעה אלא צדקה שנ׳ זרעו לכם לצדקה. ואין מים אלא תורה שנא׳ הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נ״ה א׳). משלחי רגל השור והחמור זוכה לנחלה כיוסף דכת׳ ביה בכור שורו הדר לו (דברים ל״ג י״ז). וזוכה לנחלה כישׂשכר דכת׳ ביה ישׂשכר חמור גרם (מ״ט י׳). איכא דאמרי אויביו נפלים תחתיו כיוסף דכת׳ ביה בכור שור הדר לו. וזוכה לבינה כישׂשכר דכתי׳ ביה ומבני ישׂשכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל (דברי הימים א׳ י״ב ל״ב). (כט). ר׳ אליעזר אומ׳ נמשלה צדקה בזרע. מה הזרע הזה אדם זורע הטה אחת קוצר ממנה כרי שלתבואה כך הנותן פרוטה לעני המקום ממציא לו כמה פרוטות (ל). אמ׳ ר׳ אלעזר מאי דכת׳ וילבש צדקה כשרין (ישעיה נ״ט י״ז). וכי מה ענין צדקה אצל שרין לומ׳ לך מה שרין זה כל קילפא וקילפא מצטרפת לשרין גדול אף צדקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. ר׳ חנינה אומ׳ מאי דכת׳ וכבגד עדים כל צדקותיו (ישעיה ס״ד ה׳). מה בגד זה כל נימא ונימה מצטרפת לבגד גדול אף צדקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. אמ׳ ר׳ יצחק מאי דכת׳ רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד (משלי כ״א כ״א) משום רודף צדקה ימצא צדקה, אלא כל העושה צדקה הקב״ה ממציא לו מעות ועושה צדקה ביותר. רב נחמן בר יצחק אומ׳ הקב״ה ממציא לו מבני אדם הַמְהוּגָנִין כדי שיקבל עליהם שכר לאפוקי מדדרש רבא מאי דכת׳ ויהיו מכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם (ירמיה י״ח כ״ג). אמ׳ ירמיה לפני הקב״ה רבינו שלעולם אפלו בשעה שהן עושין מצוה לפניך הכשילם בבני אדם שאינן מהוגנין כדי שלא יקבלו עליהם שכר. ד״א ימצא חיים צדקה וכבוד ר׳ יהושע בן לוי אומ׳ הווין לו בנים בעלי חכמה בעלי עושר ובעלי הגדה. בעלי חכמה דכת׳ ימצא חיים. בעלי עושר דכת׳ צדקה. בעלי הגדה דכת׳ וכבוד. וכת׳ התם כבוד חכמים ינחלו (משלי ג׳ ל״ה) (לא). **וימצא בשנה ההיא מאה שערים.** אמ׳ ר׳ חונא אבות הראשונים הפרישו תרומות ומעשרות. אברהם הפריש תרומה גדולה דכת׳ הרימתי ידי אל ה׳ (י״ד כ״ב). ואין הרמה אלא תרומה היך דתימר והרמתם ממנו תרומת ה׳. יצחק הפריש מעשר שני דכת׳ וימצא בשנה ההיא מאה שערים. אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא והלא אין הברכה שרויה לא בדבר המדוד ולא בדבר המנוי ולא בדבר השקיל ולמה מדדן כדי לעשרן הדא היא דכת׳ ויברכהו ה׳. יעקב הפריש מעשר ראשון דכת׳ וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך (כ״ח כ״ב) (לב). דריש רב יצחק מאי דכת׳ והארץ חנפה תחת יושביה כי עברו תורות חלפו חוק הפרו ברית עולם (ישעיה כ״ד ה׳). והארץ חנפה תחת יושביה את ספר מחנף לה והיא מחנפא לך. מראה לך קמה ואינה מראה לך גדיש. מראה לך גדיש ואינה מראה לך גורן. מראה לך גורן ואינה מראה לך ערימה. למה. כי עברו תורות שעברו על שתי תורות תורה שבכתב ותורה שבעל פה, חלפו הק, חילפו חוקן שלמעשרות. הפרו ברית עולם.

ר׳ חדקה וכו׳ שְׁסַפְנוּךָ. (*כז) צ״ע ועי׳ קצת מזה בזהר תולדות. (כח) עי׳ פדר״א ריש פל״ג. (כט) עי׳ ב״ק י״ז ע״א. (ל) צ״ע. (לא) עי׳ בבא בתרא ט״ו ע״ב ובד״ס שם ובכי״ק וקוצר מדרש רבה. (לב) עי׳ פסיקתא ד״ר כהנא צ״ח ע״א ובהערות שם. וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״ה י״ב ע״א וע״ב.

הפרו בריתן שלאבות שקבעו מצות מעשר (לג).

יג) **ויגדל האיש וילך הלוך וגדל.** חמשה שכת' בהן הולך וגדול. יצחק אבינו ושמואל הרמתי ודוד מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה ומרדכי בלשן (לד).

יד) **ויהי לו מקנה [וגו'] ויקנאו אותו פלשתים.** אוי להן לרשעים שהן מתקנאין בטובה ושמחים ברעה עליהן הכת' אומר ורקב עצמות קנאה (משלי י"ד ל'). ושמח לאיד לא ינקה (שם י"ז ה'). קשה היא הקנאה שהיא גורמת לשנאה וכן הוא אומ' ויקנאו אותו ולבסוף ואתם שנאתם אתי (לה).

טו) **וכל הבארות אשר חפרו.** מגיד הכתוב שהם כפרו בשבועה תחלה וביטלו את הברית וסתמו הבארות ולפי כך נתחייבו כליה (לו).

טז) **ויאמר אבימלך אל יצחק לך מעמנו כי עצמת ממנו מאד.** אמרו לו כל עצמות שעצמת לא ממנו היו לדעבר הוה לך הדא קוקיא כדון אית לך קוקיא סגון (לז). ד"א כי עצמת ממנו מאד. נרמז לו בשני מימים שהוא עצום בעולם הזה ולעולם הבא (לח).

יח) **וישב יצחק ויחפר ויקרא להן שמות כשמות.** בוא וראה ענותנותו שליצחק אדם קונה לו בית וקורא לו שם. עומד בנו ומחדש בו דבר הוא קורא לו שם אחר. אבל יצחק אבינו אינו כן אלא כל הבארות שחפר אברהם אבינו וקרא להן שם אע"פ שעמדו פלשתים וסיתמו אותן כיון שחזר יצחק וחפרן שנייה לא הידש להן שם אלא העמידן על השמות שקרא להן אביו שנ' כשמות אשר קרא להן אביו. ומה שכר נטל על כך שכל האבות נשתנו שמותם. אברהם מתחלה אב"ם ולבסוף נקרא אברהם. יעקב מתחלה שמו יעקב ולבסוף נקרא ישראל אבל יצחק מתחלה עד שלא נולד קרא לו הקב"ה יצחק שנ' שנ' וקראת את שמו יצחק (י"ז י"ט)) ולא נשתנה שמו לדורות (לט).

יט) **ויחפרו עבדי יצחק בנחל.** ר' עקיב' אומ' כל מקום שהיו האבות מהלכין היתה הבאר מהלכת עמהן. אברהם חפר בארץ שלשה פעמים ומצא אותה לפניו שנ' אשר חפרו בימי אברהם אביו. ויצחק חפר בארץ ארבעה פעמים ומצא אותה לפניו שנ' ויחפרו עבדי יצחק וימצאו שם באר מים חיים (מ). ד"א אין מים חיים אלא תורה שנ' מעין גנים באר מים חיים (שיר השירים ד' ט"ו) (מא).

כ) **ויריבו רעי גרר.** מגיד הכת' שאותו מקום מקולקל במים. וכן השנה שנת בצורת היתה לפי שהוא שנת רעבון. ויצחק אבינו זורע ונוטע וחופר בכל מקום. ומצליח ולמה שהוא עושה רצון יוצרו לכך המקום משלים רצונו ועליו ועל כיוצא בו נאמ' רצון יראיו יעשה (תהלים קמ"ה י"ט). וכיון שראו פלשתים כך מיד נתקנו ועשו עמו מריבה וגזלו בארות שחפר (מב).

כב) **ויעתק משם ויחפר.** הינו דאמור רבנן מאן דביש ליה בהא מאתא ולא אזל מינה למאתא אוחרי צועק ואינו נענה. הני מילי במילי דעלמא כל שכן במילי שמיא גולה ואפלו לסוף העולם. ילמד כל אדם מיצחק אבינו כיון

(לג) עי' פסיקתא ותנחומא שם. (לד) צ"ע ועי' שמואל א' ב' כ"ו ושמואל ב' ה' י', ד"ה ב' י"ז י"ב, ומגלת אסתר ט' ד'. וגבי שמואל יהושפט ומרדכי הוא הולך. וגבי דוד הלוך וגדול. (לה) צ"ע. ועי' בלקח טוב שנראה קצת שהיו לפניו מדרשים כעין זה. (לו) צ"ע ואולי מהפדר"א לוקח ועי' לקמן אות נ"ב. (לז) עי' ב"ר פס"ד ס"ז. (לח) צ"ע. (לט) צ"ע. (מ) עי' פדר"א פל"ה ועי' בביאור הרד"ל שם אות כ"ד. (מא) עי' מדרש שה"ש רבה פ"ג פסוק ט"ו קצת רמז לזה. וע"ע ב"ר פס"ד ס"ח. (מב) צ"ע ועי' בתרגום יב"ע כאן.

שבאו עליו משטינין הניחן והלך לו מה היה לו לו בסוף כי עתה הרחיב ה׳ לנו (מג).

כג) **ויעל משם באר שבע.** כיון שראה עצמו שהוא מפורנס ושהשכינה עמו מיד חזר לא״צו (מד).

כד) **וירא אליו ה׳ בלילה** וגו׳ **בעבור בעבור אברהם עבדי.** ר׳ ר׳ אליעזר אומ׳ כל מה שנעשה ליצחק בזכות אביו נעשה לו. אבל זכותו הרי היא קיימת לעדי עד. ולמה שהוא צדיק בן צדיק, אבותיו זיכו לו העולם הזה והוא זיכה לעצמו העולם הבא לכך נאמ׳ בעבור אברהם עבדי (מה).

כה) **ויבן שם מזבח.** תנו רבנן שבעה בנו מזבחות קודם שהוקם המשכן ואלו הן אדם הראשון ונח ואברהם יצחק ויעקב משה ואהרן. כנגדן עשה בלעם הרשע שבעה מזבחות כדי שתבטל זכותו לזכותן ולא עלת בידן (מו). ויכרו שם עבדי יצחק באר. אשריהן שלצדיקים שבכל מקום שהן הולכין הן כורין בארות וממציאין את המים לרבים. ולמה שהוא מחית הכל וכן הוא אומ׳ מקור חיים פי צדיק (משלי י׳ י״א) (מז).

כו) **ואבימלך הלך אליו מגרר.** מאי מגרר מגורר שעלו בו חבורות ופצעים ובא לו אצל יצחק לבקש עליו רחמים כשם שעשה לו אביו (מח).

כח) **ויאמרו ראה ראינו כי היה ה׳ עמך.** אמר רב הונא מאי דכת׳ והאלהים יבקש את נרדף (קהלת ג׳ ט״ו). עתיד הקב״ה לתבוע דמן שלנרדפין מיד רודפיהם. צדיק רודף צדיק והאלהים יבקש את נרדף. רשע רודף צדיק והאלהים יבקש את נרדף. אפלו אתה חוזר ואומ׳ צדיק רודף רשע מכל מקום והאלהים מבקש את נרדף, תדע לך שהוא כן הבל נרדף מפני קין מהוא אומ׳ וישע ה׳ אל הבל (ד׳ ד׳). אברהם נרדף מפני נמרוד מהוא אומ׳ אתה הוא ה׳ האלהים אשר בחרת באברם (נחמיה ט׳ ז׳). יצחק נרדף מפני פלשתים מהוא אומ׳ ויאמרו ראו ראינו כי היה ה׳ עמך. יעקב נרדף מפני עשו מהוא אומ׳ כי יעקב בחר לו יה (תהלים קל״ד ה׳). יוסף נרדף מפני אחיו מהוא אומ׳ ויהי ה׳ את יוסף (ל״ט ב׳). משה נרדף מפני פרעה מהוא אומ׳ גם האיש משה גדל מאד (שמות י״א ג׳). ואומ׳ לולי משה בחירו (תלים ק״ו כ״ג). ישראל נרדפין מפני אומות העולם מהוא אומר ובך בחר ה׳ להיות לו לעם סגלה (דברים י״ד ב׳) ר׳ יודה בי״ר׳ סימון אומ׳ אף שור נרדף מפני ארי, כבש מפני הזאב, עז מפני נמר. אמ׳ הקב״ה אל תביאו לפני קרבן מן הרודפין אלא מן הנרדפין (מט). אמ׳ רב אבהוא לעולם יהא אדם מן הנרדפין ולא מן הרודפים שאין לך נרדף בעופות יתר מן התורים ובני יונה והכשירן הכתוב לגבי המזבח מכלל העופות (נ).

כח) **ויאמרו ראו ראינו.** אמרו דקדקנו וראינו שהשכינה עמך (נא). תהי נא אלה בינותינו. בקשו ממנו שיעמוד בברית אברהם אביו שהן קלקלו תחלה וביטלו הברית וקיבל עליו וכרת להם ברית והתך אמה ממתג המורז ונתנה להם לאות והיתה בידם עד שעמד דוד וראה שהן כפרו בברית שבועה והרגן ונטל מתג האמה מידן דכת׳ ויקח את מתג האמה מיד פלשתים (שמואל ב׳ ח׳ א׳) (נב).

(מג) צ״ע ועי׳ בבא מציעא ע״ה ע״ב. (מד) צ״ע. (מ״ה) צ״ע. (מו) עי׳ במדבר רבה פ״כ סי״ח ובנ״ש ותנחומא מהרש״ב ח״ד ע״ב ובהערות שם ובכל הדוגמאות מני הבל ולא מני אהרן. (מז) צ״ע. (מח) עי׳ ב״ר פס״ד ס״ט ע״ש. (מט) עי׳ ויקרא רבה פכ״ז ס״ה וקהלת רבה פ״ג פסוק ט״ו ובנ״ש והנוסחא כאן מסכמת יותר עם תנחומא אמור ס״ט וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״ג מ״ו ע״א. (נ) עי׳ בבא קמא צ״ג ע״א. ובכי״ק יתר מתורין. (נא) צ״ע ועי׳ ב״ר פס״ד ס״ט ראינו מעשיך. (נב) עי׳ קצת זה פדר״א פל״ו ובתיב״ע. ובכי״ק לפי שהן קלקלו.

כט) **אם תעשה עמנו רעה.** מלמ׳ שההזיקו טובה לאבינו יצחק שלא נגעו בו ברעה לומ׳ לך שנפשם מתאוה לרע וכן הוא אומ׳ נפש רשע אותה רע (משלי כ״א י׳) (נג).

לג) **ויקרא אותה שבעה.** על שם שבע מצוות שנצטוו בני נח (נד). ד״א על שם שמצאו אותה שבעה פעמים (נה). ד״א על שם שנשבעו זה לזה (נו).

לד) **ויהי עשו בן ארבעים שנה.** מפני מה לא נשא אשה אלא בן ארבעים כדי להראות את הבריות שמעשיו דומין למעשה אביו. יצחק נשא בן ארבעים אף הוא נשא בן ארבעים. ורוח הקדש צווחת ואומרת אין זכרון לחכם עם הכסיל לעולם (קהלת ב׳ ט״ז) (נז).

לה) **ותהיין מרת רוח.** עליו הכת׳ אומ׳ כעס לאביו בן כסיל וממר ליולדתו (משלי ט״ז כ״ה) (נח). שהיה מכנים נשיו לבית אביו והן מביאות ע״ז שלהן ומעשנות לפניה והיה העשן עולה ומכבה את הבית עד שכהו עיניו שליצחק דכת׳ ותהיין מרת רוח ליצחק ולרבקה וסמיך ליה

כז.

א) **ויהי כי זקן יצחק.** היה צריך לומר ויהי כי זקנו יצחק ורבקה אלא אמ׳ ר׳ אבהוא משל לעצם שהקיש על עצם ולא נשבר. הקיש העצם על כלי חרש ונשבר. כך הנשים עצם מעצמי (ב׳ כ״ג). הקישו מעשה נשי עש׳ ברבקה שהיתה אשה ולא הרגישה. הקישו ביצחק שהיה כלי חרש עפר מן האדמה (ב׳ ז׳) והרגיש לכך נאמ׳ ויהי כי זקן יצחק (א). ד״א ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו. אמ׳ ר׳ יודן מפני מה כהו עיניו שליצחק מפני כעסו שלעשו. מכאן אמרו כל מי שהוא מעמיד בן רשע או תלמיד רשע סוף עיניו כהות (*א). בן רשע מאבינו יצחק שנ׳ ויה׳ כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות. מאי מראות מראות כעסו שלאותו רשע. תלמיד רשע מאחייה השילוני שמשח לו לירבעם אמ׳ ר׳ נתן תשעה וארבעים פנים תורת כהנים היה ירבעם דורש. וכיון שמלך טעה והעמיד שני עגלים שנ׳ וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בדן (מלכים א׳ י״ב כ״ט). והיה אחייה השילוני מצטער ואומ׳ משה משח לאהרן ושמח בו. שמואל משח לדוד ושמח בו. צדוק משח לשלמה ושמח בו. אני אחד שמשחתי חטא והחטיא את ישראל. ומנין שכהו עיניו שנ׳ ואחיהו לא יכל לראות כי קמו עיניו משיבו (שם י״ד ד׳). אוי לרבנות שהיא פורקת מבעליה יראת שמים (ב). בתחלה כת׳ ביה וימצא אותו אחייה השילוני והיא מתכסה בשלמה הדשה ושניהם לבדם בשדה (שם י״א כ״ט). אמ׳ רב נחמן מאי שלמה חדשה מה שלמה חדשה אין בה דופי כך לא היה בירבעם דופי באותה שעה. ושניהם לבדם בשדה (שם). אמ׳ ר׳ זירא שכל חכמי ישראל דומין לפניהם כעשבי השדה. ואיכא דאמרי שכל טעמי תורה מגולין להם כשדה. (ג) וכיון שמלך ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד אם יעלה העם

(נג) צ״ע ועי׳ בב״ר שם ס״י שלא עשו עמו טובה שלימה. (נד) צ״ע. (נה) עי׳ פדר״א פל״ה ועי׳ ברד״ל שם אות כ״ו. (נו) צ״ע ורד״ל שם נשבעו אברהם ואבימלך מכבר ויצחק רק חידש השם וכבמפרשים ופדר״א שם בביאור הרד״ל אות כ״ז. (נז) עי׳ ב״ר פס״ה ס״א ע״ש. (נח) עי׳ ילקוט משלי רמז תתקנו על פסוק זה בשם מדרש שם ואולי כיון לאגדת בראשית פ״מ ע״ש ואולי היה כן בתנחומא תולדות ס״ח קודם מלות מפני הכעס ע״ש שאין להם פירוש בלא זה. ועי׳ ג״כ בראשית חכמה פרק גידול בנים.

כז (א) עי׳ תנחומא שם ע״ש. (*א) עי׳ ב״ר פס״ה ס״י ובנ״ש ע״ש ועי״ע פסיקתא דר״כ כ״ג ע״ח מהרש״ב ח״ד י״ח ע״א ובהערות שם. והמדרש כאן נראה שהיה מיוסד על הכתוב הנ״ל במשלי ובב״ק אחיה השילוני מתעמד ועל הגליון מצטער. (ב) צ״ע ועי׳ ויקרא רבה ע״כ ס״ב שתינוקות בימי דוד שהיו יודעין לדרוש התורה במ״ט פנים טהור וטמא. (ג) עי׳ סנהדרין ק״ב ע״א.

הזה לעשות זבחים בבית ה׳ בירושלם ושב לב העם הזה אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגוני ושבו אל רחבעם מלך יהודה (שם י״ב כ״ז). אמ׳ גמירי דאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד. וכיון דחאזו ליה דיאתיב ואנא קאימנא אמרי מורד במלכות הוא וקטלו לי ואזלי בתריה מיד ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב (שם כ״ח). אמ׳ רב נחמן גסות הרוח שהיתה בו בירבעם היא טרדתו מן העולם הבא (ד). ד״א בן רשע מני לן מבני עלי (ה). דכת׳ ועלי זקן מאד (ש״א ב׳ כ״ב). את מוצא כשם שכהו עיניו שליצחק ממעשה עשו בנו הרשע כך כהו עיניו שלעלי ממעשה בניו הרעים שנ׳ ועיניו קמה ולא יכיל לראות (שם ד׳ ט״ו). אמ׳ ר׳ סימון מה ת״ל בעלי מאד. אברהם בן מאה חמש ושבעים שנה ולא נאמ׳ בו מאד. יצחק בן מאה ושמונים שנה ולא נאמ׳ בו מאד. יעקב בן מאה וארבעים ושבע שנים ולא נאמ׳ בו מאד. והמלך דוד זקן (מלכים א׳ א׳ א׳). ולא נאמ׳ בו מאד. ויזקן יהוידע (דברי הימים ב׳ כ״ד ט״ו). ולא נאמ׳ בו מאד. משל לאדם שנטל אבן וזרקה לאיקונן שלמלך אמ׳ המלך מה אעשה לו אלא אותה האבן שזרקה טלוה ושברו ידיו ורגליו בה. כך אמ׳ הקב״ה לפי שהכעיסו אותי בני עלי במאד שנ׳ ותהי חטאת הנערים גדולה מאד (שמואל א׳ ב׳ י״ז). לכך לקה במאד שנ׳ ועלי זקן מאד (שם שם כ״ב). בוא וראה מה הבנים הרעים גורמין שהן מורידין את אביהם מגדולתו ומכבודו. למד לך מעלי כמה גדולה היתה לו. היה מלך וכהן גדול ואב בית דין כהן גדול מנין דכת׳ ועלי הכהן (שם א׳ ט׳). שהיה כהן גדול. מלך מנין דכת׳ יושב על הכסא (שם שם). אב בית דין מנין דכת׳ על מזוזת היכל ה׳ (שם שם). וכתב אשרי אדם שומע לי לשקד על דלתותי יום יום לשמר מזוזת פתחי (משלי ח׳ לד). וכשחטאו בניו הורידוהו משלישתן. ועלי שוכב במקומו (שמואל א׳ ג׳ ב׳). שלא היה מלך אלא כנפן שוכב בארץ. ועיניו החלו כהות (שם שם). שלא היה אב בית דין שנ׳ עיניך ברכות בחשבן (שיר השירים ז׳ ה׳). זו סנהדרין. ולא יכיל לראות שלא היה כהן גדול שכן כת׳ או גבן או דק וג׳ (ויקרא כ״א י״ט). ראה מה הבנים הרשעים גורמין לאביהן. ושמע את כל אשר יעשין לכל ישראל (שמואל א׳ ב׳ כ״ב). מה היו עושין היו ישראל מביאין קרבנותיהן ובני עלי באין ומשטפין רגליהן על הקרבנות ואומרין זו חטאת וזו עולה וזה אשם והקב״ה צויה למה תבעטו בזבחי ובמנחתי (שם כ״ט). והיו ישראל רואין ואומרין זה לזה באו ראו היאך אינן משגיחין שאין מראין בידיהן אלא ברגליהן דרך בזיון. ולא עוד אלא כשהיו ישראל מביאין קרבן היה כל אחד משלח עבדו אצל הכהן ליטול בשר שנ׳ גם בטרם יקטירון החלב ובא נער הכהן ואמר לאיש הזובח תנה בשר לצלות לכהן וג׳ ויאמר אליו האיש קטר יקטירון כיום החלב (שם ט״ו). מה היו ישראל אומרין לו יבוא הכהן ויזרוק את הדם ויקטיר את החלבים ואחר כך קח לך בשר מה הכהן אומר לו הדם איני זורק והחלבים איני מקטיר תנה בשר לצלות לכהן ואם לא לקחתי בחזקה (שם) (ו). והיו ישראל אומרין מה הוא לא להקב״ה אנו נודרין להביא קרבן לא לבני עלי. מכאן ואילך אין אנו מביאין קרבן עד שיבטלו בני עלי. לכך נאמ׳ ותהי חטאת הנערים גדולה מאד. ולא עוד אלא ואת אשר ישכבון את הנשים (שם). ואיכן היו חוטאין פתח אוהל מועד (שם) ושלמה צווח מקום המשפט שמה הרשע (קהלת ג׳ ט״ז). אמ׳ הקב״ה גם בביתי מצאתי רעתם (ירמיה כ״ג י״א). לא היה חביב לי יתר מאהל ששם ניתן לאברהם מילה ושם נגליתי

(ד) עי׳ סנהדרין שם ק״א ע״ב. ועי׳ היטב בד״ס שם. (ה) עי׳ בעד כלל הפיסקא הזאת דבני עלי באגדת בראשית פ״א ונשנו הדברים בראשית חכמה פרק גידול בנים שלקוח מאת מנורת המאור של ר׳ ישראל אלנקואה ז״ל והדברים שם מגומגמים ומקוטעים וכמו שהרגיש בזה ר״י הנ״ל באמרו ע״כ מצאתי ועם היות שיש מקצת טעיות בלשון הענין מובן ולא מצאתי ספר להגיהו עוד כראוי ע״כ. ולפנינו הנוסחא יותר מתוקנה ושלימה אבל נכללו ג״כ אגב גררא פיסקות ממקומות אחרים וכדרך המלקט הזה. (ו) עי׳ ילקוט שמואל א׳ רמז פ״ו כעין זה בשם תני רשב״י.

עליו שנ' וירא אליו ה' והוא יושב פתח האהל (י"ב ז'). ובו הייתי מתהלך שנ' ואהיה מתהלך באהל ובמשכן (שמואל ב' ז' ו'). ובו נגליתי על משה שנ' ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד (ויקרא א' א'). והם ישכבון את הנשים פתח אהל מועד. ר' יודה ב"ר' סימון בשם ר' חזקיה זה אחד מן המקראות שהיה רבינו דורש לשבח. ואת אשר ישכבון את הנשים אפשר בניו שלאותו צדיק היו עושין כן. אמור מעתה כשהיו מעלות קרבנן לשילה היו משהין אותן ומלינין אותן חוץ מבתיהן לילה אחת העלה עלידם המקום כאלו שימשו עמהן (ז'). ר' סימן בשם ר' יהושע בן לוי אימ' חוס ושלום שלא היו בני עלי שוכבין את הנשים אלא ואת אשר ישכיבון, שמשכיבין הנשים עם בעליהן טמאות. היאך כת' אשה כי תזריע [וגו'] ובמלאת ימי טהרה [וגו'] והקריבו לפני ה' וכפר עליה וטהרה ממקור דמיה (ויקרא י"ב א' ו' ז'). והיו בנות ישראל עושות כן ומביאות קרבנותיהן כשהן יולדות על מנת להקריב עליהן, והיו בני עלי מקבלין מהן ומניחין אותן ולא היו מקריבין מיד והיו בנות ישראל סבורות שנתקרב קרבנן והיו הולכות ומשמשות עם בעליהן ולא היו יודעות שהן טמאות שעדיין לא נתקרב קרבנן שכת' בו וכפר עליה הכהן וטהרה. נמצאו בני עלי משכיבין את הנשים עם בעליהן טמאות. אמ' הקב"ה מעלה אני עליכם כאלו אתם שוכבין עמהן לכך נאמ' ואת אשר ישכבון. וכן הוא אומ' למה תבעטו בזבחי ובמנחתי (שמואל א' ב' כ"ט). אם תאמר עבירה חמורה יש כאן מניח את החמורה ומקנתרן בקלה (ח). והיה אביהם אומ' להן אל בני כי לא טובה השמועה וג' אם יחטא איש לאיש ופללו אלהים (שם כ"ה. קין שהרג את הבל דנו הקב"ה. חם מפני שחטא לאביו דנו הקב"ה עד שנעשה עבד עבדים. בן סורר ומורה שאינו שומע לאביו ולאמו דנו הקב"ה בסקלה. אם יחטא איש לאיש. ראו מה נעשה לו. ואם לה' יחטא איש (שם). על אחת כמה וכמה. ולא ישמעו לקול אביהם. למה. כי חפץ ה' להמיתם. והלא כת' כי לא אחפוץ במות המת (יחזקאל י"ח ל"ב). אלא עד שלא נחתם גזר דינו שלרשע לא אחפוץ במות הרשע ומשנחתם גזר דינו כי חפץ ה' להמיתם (ט). אמ' לו הקב"ה בדברים לא יוסר עבד (משלי כ"ט י"ט). בדברים באתה עליהם ולא ישמעו לקול אביהם. ושלמה אומ' אל תמנע מנער מוסר (משלי כ"ג י"ג). היה לך ליטול מקל ולשבר ראשיהם אלא אתה אומ' אל בני. חייך שהן מתים בחרב והוא נשבר ומת שנ' ויהי כהזכיר את ארון האלהים ויפל מעל הכסא אחרנית בעד יד השער ותשבר מפרקתו וימת (שמואל א' ד' י"ח). ראה כמה בנים הרעים גורמין. אמ' ר' יוחנן קשה תרבות רעה בתוך ביתו שלאדם יותר ממלחמות גוג ומגוג. דאלו גבי מלחמת גוג כת' למה רגשו גוים ולאומים יהגו ריק יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו (תהלים ב' א' וב'). מה רבו צרי לא כתב. ואלו גבי תרבות רעה כת' מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו ה' מה רבו צרי (תהלים ג' א' וב') (י). ד"א ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו. זהש"ה רבות עשית אתה ה' נפלאותיך ומחשבותיך אלינו (תהלים מ' ו'). אמ' ר' חנינה בר פפא כל פעולות ומחשבות שעשית אלינו בשבילינו כהו עיניו שליצחק כדי שיבוא יעקב ויטול הברכות (יא). אמ' ר' חייא משל לחולה שנכנס אצלו הרופא ואמ' לו אל תשתה יין והיתה נפשו מפרכסת לשתות יין. אמ' הרופא תנו לו מים חמין ואמרו לו שיש בהן יין וכבו את הנרות כדי שלא ידע מהו שותה כך היה יצחק מבקש ליתן את הברכות לעשו. אמ' הקב"ה יכהו עיניו כדי שלא ידע למי מברך לכך נאמ' ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות (יב). ד"א ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו. רבנן אמרין בשעה שנעקד יצחק על גבי המזבח ראה זיו השכינה וכהו עיניו. משל למלך שתלה עיניו וראה בן אוהבו מציץ עליו מתוך החלון אמ' המלך אם אהרגנו

(ז) עי' מדרש שמואל פ"ז יע"ע ירושלמי סוטה ט"ז ע"ד ובנ"ש. (ח) עי' ירושלמי שם. (ט) עי' ספרי נשא י"ב ע"ב ובנ"ש. (י) עי' ברכות ז' ע"ב. על מאמר ר' יוחנן. (יא) עי' ב"ר פס"ה ס"ג ותנחומא תולדות ס"ח. (יב) צ"ע.

נמצאתי מבזה את אוהבי ואם אניהנו נמצאתי מבזה את המלכות אלא הריני סותם את החלון שראה בה. כך אמ' הקב"ה כת' כי לא יראני האדם וחי (שמות ל"ג כ') אם אהרגנו ליצחק הריני מכריע לאברהם אוהבי אלא הריני סותם את החלון שראה בה לכך נאמ' ותכהין עיניו מראות (יג). ד"א ותכהין עיניו. אמ' ר' יודה ביר' סימון שתבע יסורין אמ' רבון העולמ' אדם מת בלא יסורין מדת הדין מתוחה כנגדו אמ' לו הקב"ה דבר טוב תבעת וממך אני מתחיל לכך נאמ' ותכהין עיניו מראות (יד). ד"א ותכהין עיניו. למה בשביל שהיה אוהב למי שהקב"ה שונאו ושונא למי שהקב"ה אוהבו. משל לשלהני שהיה בודק סלעים ואומ' על הטובה שהיא רעה ועל הרעה שהיא טובה. נודע לשלטון אמ' הבשוהו בפלקי השיכה שלא יראה ולא יכיר בין זו לזו. כך אמ' הקב"ה ליצחק כל השנים הללו את מרחיק את אוהבי שנ' ואוהב את יעקב. ומקרב לשונאי שנ' ואת עשו שנאתי (מלאכי א' ג'). הריני מכהה את עיניך שלא תהא יודע למי את רואה. לכך נאמ' ותכהינה עיניו מראת (טו). מהוא מֵרְאֹת. אמ' ר' אליעזר בן עזריה מראות ברוח הקדש מה יהיה באחריתו שלעשו. ורבנן אמרי מראות מעשים הרעים שלעשו. אמ' הקב"ה יהא יצחק יוצא לשוק ויהון בריאתא אמ־ין דין הוא אבוי דההוא רשיעא אלא הריני מכהה עיניו וישב בתוך הבית. הדא היא דכת' בקום רשעים יסתר אדם (משלי כ"ח כ"ח) (טז). ד"א מראות. מכוה אותה ראייה שבשעה שנעקד יצחק על גבי המזבח בכו מלאכי השרת דכת' הן א־אלם צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון (ישעיה ל"ג ז'). וזלגו דמעות מעיניהן לתוך עיניו והיו רשומות בעיניו עד שזקן וכהו עיניו (יז). ויקרא את עשו בנו הגדול. אמ' לו הקב"ה אתה קורא לו הגדול ואמו קראה לו גדול חייך שאני עושה בטבחו טבח גדול שנ' כי זבח לה' בבצרה וטבח גדול בארץ אדום (ישעיה ל"ד ו'). ורבנן אמרי אביו קורא אותו גדול ואמו קוראה אותו הגדול אמ' הקב"ה אני איני קורא אותו אלא קטן שנ' הנה קטן נתתיך בגוים (עובדיה א' ב'). ואם רב הוא לפום תורא טבחיה שנ' וטבח גדול בארץ אדום (ישעיה ל"ד ו') (יח). ויאמר אליו בני ויאמר אליו הנני. עליו אמ' שלמה כסף סיגים מצפה על חרש שפתים דולקים ולב רע (משלי כ"ו כ"ג). למה היה עשו דומה למוליאר הזהב שהוא מבחוץ יפה אבל הנחלים בתוכו מכפנים כך עשו בפיו אומ' הנני ובלבו אומ' יקרבו ימי אבל אבי (יט). ועוד למה היה עשו דומה לננב שראה הכם בדרך והרגו לקח טליתו ונתעטף בה ובא לבית הכנסת ואומר לפרנס פרנסני בדק בו ומצאו בור עם ארץ אמרו לו הראייה כחכם והענוה כלסטים כך עשו בפיו אומ' הנני ובלבו יקרבו ימי אבל אבי (כ).

ב) **ויאמר הנה נא זקנתי לא ידעתי יום מותי.** ומי הוא זה היודיע יום מותו אלא אמ' יצחק הייתי סבור שמא יהיו ימי שוין לימי אבי והרי עברו עלי שלש שנים בסמיות מכאן ואילך לא ידעתי יום מותי (כא). ד"א לא ידעתי יום מותי אמ' ר' שמואל ומה אם יצחק הצדיק אומ' לא ידעתי יום מותי שאר הבריות על אחת כמה וכמה. וכן שלמה אומ' כי לא ידע

(יג) עי' ב"ר שם ס"י וע"ע פדר"א פל"ב בשם ר"ש שם. (יד) עי' ב"ר שם ס"ט. (טו) צ"ע ומשיטת התנחומא שם אתה מוצא שכל העבירות שהקב"ה שונא כולן היו בעשו וכו' יש לדון קצת שהיו שם דברים כאלה. ובכי"ק בפילקי ובכתי"ג בטילקי ועי' בערוך ערך פלק א'. (טז) עי' ב"ר שם ס"י כעין שיור מזה וע"ע פסיקתא דר"כ כ"ג ע"א ופסיקתא רבתי מ"ט ע"א ובהערות שם. ובכי"ק ויהון ברויתא אמרין. (יז) עי' ב"ר שם. (יח) עי' ב"ר שם ס"א ושהש"ר פ"ב פט"ו ופסיקתא דר"כ כ"ו ע"א ופסיקתא רבתי ע"ט ובג"ש על דברי רבנן. ובכי"ק בכל המקומות גדול (ת' הגדול). (יט) עי' תנחומא מהרש"ב ח"א ס"ה ע"ב ובהערות שם ובכי"ק למולייר הזהב. (כ) צ"ע ומשל זה הוא על הגליון בכי"מ ובכי"ק ובכתי"ג הוא בפנים ובכי"ק על הגליון פ' (הענוה) היה דומה לסמדר שהוא בחוץ נאה ומבפנים רע טעמו. (כא) צ"ע ועי' ב"ר שם ס"ב ובכי"ק שהוא יודע.

האדם את עתו (קהלת ט׳ י״ב) (כב). ד״א לא ידעתי רבנן אמרין זה אחד משלשה דברים שגנז הקב״ה מבריותיו ואלו הן יום המיתה ויום הדין ושכר המצוות. יום המיתה שאלו היה אדם יודע אימתי הוא מת היה אומ׳ הנטיעות הללו למה לי. הבניינות הללו למה לי ולמחר אני מת. אמ׳ הקב״ה אני נינזו שלא יבטל עולמי. ויום הדין שאלו היה אדם יודע אימתי הוא יום הדין היה אומ׳ הריני הוטא ולכשיבוא יום הדין אני עושה תשובה. אמ׳ הקב״ה הריני נונזו מן הבריות כדי שלא ידע אדם אימתי הוא נידון שנ׳ כי יום נקם בלבי (ישעיה ס״ג ד׳). וכך שנו רבותינו ז״ל ואל תתיאש מן הפורענות. ושכר המצוות שיש מצוות גדולות וקטנות ושכרן כנגדן אילו גלה הקב״ה שכרן היה אדם מניח קטנות ששכרן מועט ועושה גדולות ששכרן מרובה ונמצא העולם בטל מן המצוות. אלא אמ׳ הקב״ה הריני מניחן סתם ויהיו ישראל עושין כולן הינו דתנן הוי זהיר במצוה קלה כמצוה המורה שאין אתה יודע מתן שכרן שלמצוות (כג). ועל זה אמ׳ שלמה אורח היים פן תפלס (משלי ה׳ ו׳). אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא שלא תהא יושב ומשקל שכר מצותיה שלתורה לידע איזו מצוה ששכרה מרובה ועושה אותה. למה נעו מעגלותיה לא תדע (שם). מיטלטלין אינון שביליא דאוריתא ולית את ידע. תאני ר׳ חייא משל למלך שהיה לו פרדס והכניס בו פועלין ולא גילה להם המלך שכר הנטיעות שלפרדס שאלו גילה להן היו ידעין איזה נטיעה ששכרה מרובה ועושין אותה ונמצאת מלאכת הפרדס מקצתה בטילה ומקצתה קיימת אלא הניחו סתם כדי שיתעסקו בכל (כד).

ג) **ועתה שא נא כליך.** אמ׳ ליה שוי מני זינך שלא תאכילני נבילות וטריפות (כה). ד״א שא נא כליך אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמן הכת׳ מדבר בארבע מלכיות. כליך. זו בבל שהגלת כלי בית המקדש. תליך. זו מדי שכת׳ בה ויתלו את המן (אסתר ה׳ י״ד). וקשתך. זו מלכות יון שכת׳ בה כי דרכתי לי יהודה קשת (זכריה ט׳ י״ג). וצא השדה. זו אדום הרשעה שהיא מהרבת ציון כשדה שנ׳ ציון שדה תחרש (ירמיה כ״ו י״ח, מיכה ג׳ י״ב) (כו). וצוד ציד אין כת׳ אלא וצודה לי צידה. אמ׳ ר׳ ברכיה אמ׳ לו צדיקים כיוצא בי אתה עתיד להרוג כגון ר׳ עקיבה והבירוי. ר׳ הנניה בן תורדיון והבירוי (כז). אמרו עליו על ר׳ הנניה בן תורדיון בשעה שנתפש לדין באו ומצאו אותו עוסק בתורה אמרו לו גזרה עליך מלכות הרשעה שתישרף בספרך אמר צדיק ה׳ בכל דרכיו (תהלים קמ״ה י״ז). אמרו לאשתו נִגְזַר עָלַיִךְ הֲרֵיגָה אמרה הצור תמים פעלו (דברים ל״ב ד׳). אמרו לבתו נגזר על אביך שריפה ועל אִמֵּךְ הריגה ועליך שֶׁיַּעֲשׂוּ בִּיךְ מלאכה בשבת אמרה גדול העצה ורב העליליה וגו׳ (ירמיה ל״ב י״ט). אמרו גדולים אלו שבשעת צרתן הצמיחו שלשה פיסוקים שלצידוק הדין מה שאין כן בכל המקרא. אמרו שהיה קְלִיסְטַר אחד נידון לפני הגמון באותה שעה אמר לו אל תשתבה בעצמך ששרפת את התורה שמאש ניתנה ולאש הזרה שנ׳ מימינו אש דת למו (דברים ל״ב ג׳). אלא יביא עליך הקב״ה דמן שלצדיקים הללו שהרגת אמ׳ לו והלא דמך כיוצא בהן אמ׳ לו בשרתני בשורה טובה שיהא הלקי עמהם לעתיד לבוא יצתה בת קול ואמרה ר׳ הנניה בן תורדיון וקלסטנירו מזומנין להיי העולם הבא (כה).

ד) **ועשה לי מטעמים.** לא היה צריך לומ׳ אלא ועשה לי תבשילין אמ׳ ר׳ ברכיה מעשה בר׳ יוסי בר הנינה ששאל את מנחם טלמה אמ׳ לו וכי לרעבון ניתן המן לישראל במדבר

(כב) צ״ע ואולי היה כן לפניו בקהלת רבה. (כג) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש ובכל הדוגמאות מני ד׳ דברים ועי״ע תדא״ר פי״ג מה שדריש שם על ואל תתיאש מן הפורעניות ונראה שכל הענין לקוח ממדרש תהלים מזמור ט׳ ע״ש. (כד) עי׳ מדרש תהלים שם ועי״ע תנחומא עקב ותנחומא מהרש״ב ח״ד ה׳ ע״ב ובהערות שם ועי״ע פסיקתא רבתי קכ״א ע״ב ובנ״ש ובכי״ק שכרה מרובה וכו׳ תני ר׳ חייה. (כה) עי׳ ב״ר שם סי״ג. ועי״ע בתרגום יב״ע שם. (כו) עי׳ ב״ר שם ותנחומא מהרש״ב ס״ו ע״א ובהערות שם. (כז) צ״ע. (כח) עי׳ ספרי האזינו קל״ג ע״א בשינוי ועי״ע ע״ז י״ז ע״ב וי״ח ע״א ומס׳ שמחות פ״ח.

והלא כל מה שהיו רוצין היו טועמין בו ומהוא דין ויענך וירעיבך (דברים ח' ג'). מה עשה מנחם טלמה הביא לפניו שני קשואין אחת שלימה ואחת חתוכה אמ' לו בחר לך בחר לו ר' יוסי את השלימה אמ' לו ר' וכי שלימה היא נכנסת אלא מה שהעין רואה וערב לה יפה לאכול כך לפי שהיו ישראל טועמין כל מה שהן מבקשין ולא היו רואין לא היו נהנין אלא מן הטעם לכך נאמ' ויענך וירעיבך. תדע לך הרי יצחק אבינו לפי שלא היה רואה אמ' לבנו איני נהנה מן העין אלא מן הטעם לכך נאמ' ועשה לי מטעמים. אמ' הקב"ה הצדיקים לא נהנו בעולם הזה מן העין תבוא השעה ואני נותן להם שכרם עין בעין שנא' כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון (ישעיה נ"ב ח') (כט).

ה) **ורבקה שמעת.** מכאן אמרו כל הנשים ציתניות ורבקה מעידה בכך (ל).

ו) **ורבקה אמרה.** אמרה לו בני היום הזה אוצרות ברכה וטללים נפתחים בו (לא).

ט) **לך נא אל הצאן וקח לי משם שני גדיי עזים.** וכי שני גדיי עזים מאכלו שליצחק אלא אחד להקריבו קרבן פסחים ואחד לעשותו מטעמים מכאן אמרו לילי פסחים היה (לב). טובים. מהוא טובים אמ' ר' ברכיה בשם ר' הלבו טובים לך וטובים לבניך. טובים לך שעל ידיהם אתה מקבל ברכות. וטובים לבניך שעל ידיהם מתכפר לבניך ביום הכפורים דכת' ומאת עדת בני ישראל יקח שני שעירי עזים לחטאת (ויקרא ט"ז ה'). וכת' כי ביום הזה יכפר עליכם (שם שם) (לג).

יא) **ויאמר יעקב הן עשו אחי איש שעיר.** גבר שידין כמא דאת אמר ושעירים ירקדו שם (ישעיה י"ג כ"א) (לד). ואנכי איש חלק. אני חלקו שלהקב"ה כמא דאת אמר כי חלק ה' עמו (דברים ל"ב ט'). ר' לוי ור' יצחק. ר' לוי אומ' לְקֵיָּין וקֵרֵחַ שהיו עומדין סמוך לגורן עלה המוץ בקווץ ונסתבך בשערו עלה המוץ בקרח נתן ידו על ראשו והעבירו כך עשו הרשע הוא מתלכלך בעונות בכל השנה ואין לו במה יתכפר לו. אבל יעקב הצדיק אע"פ שהוא מתלכלך בעונות כל השנה יש לו במה שיתכפר לו שנא' כי ביום הזה יכפר עליכם (ויקרא ט"ז ל'). אמ' ר' יצחק לא שאולה היא ליה ונשא השעיר עליו את כל עונותם (שם שם כ"ב) (לה).

יב) **אולי ימשני אבי והייתי בעיניו כמתעתע.** כמת ותועה. והבאתי עלי קללה ולא ברכה. אפלו ברכה שהוא עתיד לברכני בסוף את מונעת אותה ממני. ד"א כמתעתע. כעובד ע"ז (לו). כדתניא ר' אלעזר סימן. מְנַהֵג. בְּדֵעָה. שְׁנֵי מקְדָּשׁוֹת. וְאַרְבַּע דֵּיעוֹת. דִּבְרֵי. תַלְמִיד. פַּת. פְּתִיתִים. מַחֲלִיף. קֶשֶׁת. עוֹלָם (לז). אמ' ר' אלעזר כל פרנס שמתנהג עם הציבור במדת רחמים בעולם הזה זוכה ומנהגם לעולם הבא דכת' כי מרחמם ינהגם (ישעיה מ"ט ז'). ואמ' ר' אלעזר גדולה דיעה שניתנה בין שתי אותות שנ' כי אל דעות ה' (שמואל א' ב' ג'). ואמ' ר' אלעזר גדול מקדש שניתן בין שני אותות שנ' מכון לשבתך פעלת ה' מקדש ה' (שמות ט"ו י"ז). מתקיף ליה רב אדא קרחינאה אלא מעתה גבי נקמה דכת' אל נקמות ה' אל נקמות הופיע (תהלים צ"ד א'). אמרי אֵין למילתיה הכי נמי דחשיבא כדעולא דאמ' עולא שתי הופעות הללו למה. אחת למדת טובה ואחת למדת פורענות. ואמ' ר' אלעזר כל אדם שיש בו

(כט) עי' קהלת רבה פ"ה פסוק י' וע"ע שם סוף סי"ג. ובכי"ק טל מה בשתי תיבות וכן גרים שם פה לאכול ועל הגליון נ"א יפה. (ל) עי' ב"ר פמ"ה ס"ה ובנ"ש כזה גבי שרה ועי' לקח טוב כאן וע"ע לעיל עמוד רע"ו. (לא) עי' פדר"א פל"ב. (לב) עי' פדר"א שם ובכי"ק ליל פסחים. (לג) עי' ב"ר פס"ה ס"ד ובנ"ש והגירסא כאן קרובת יותר להדוגמא בויקרא רבה פכ"ז ס"ט וע"ע פסיקתא רבתי קצ"א ע"א ובמ"ע שם. (לד) ע' ב"ר שם סט"ו. (לה) עי' ב"ר שם. ובכי"מ ר' לוי ור' יצחק וכן לקמן א' ר' יצחק והגהתי ע"פ כי"ק. (לו) עי' ב"ר שם בשינוי הסדר. (לז) עי' סנהדרין

דיעה כאלו נבנה בית המקדש בימיו שזה ניתן בין שני אותות וזה ניתן בין שני אותות. ואמ׳ ר׳ אלעזר כל אדם שיש בו דֵעה סופו להתעשר שנ׳ ובדעת הדרים ימלאו (משלי כ״ד ד׳). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל אדם שאין בו דיעה אסור לרחם עליו שנ׳ כי לא עם בינות הוא על כן לא ירחמנהו עושהו (ישעיה כ״ז י״א). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל הנותן פתו למי שאין בו דיעה ייסורין באין עליו שנ׳ לחמך ישימו מזור תחתיך אין תבונות בו (עובדיה א׳ ז׳). ואין מזור אלא ייסורין שנא׳ וירא אפרים את חליו ויהודה את מזורו (הושע ה׳ י״ג). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל אדם שאין בו דיעה לסוף גולה שנ׳ לכן גלה עמי מבלי דעת (ישעיה ה׳ י״ג). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל בית שאין דברי תורה נשמעין בו בלילה אש אוכלתו שנ׳ כל חשך טמון לצפוניו תאכלהו אש לא נופח ירע שריד באהלו (איוב כ׳ כ״ו). ואין שריד אלא תלמיד חכמ׳ שנ׳ ובשרידים אשר ה׳ קורא (יואל ב׳ ב׳). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל מי שאינו מהנה תלמיד הכמ׳ מעשרו אינו רואה סימן ברכה לעולם שנ׳ אין שריד לאכלו על כן לא יחיל טובו (איוב כ׳ כ״א). אין שריד אלא תלמיד הכמים שנא׳ ובשרידים אשר ה׳ קורא (יואל ב׳ ב׳). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל מי שאינו משייר פת על שלחנו אינו רואה סימן ברכה שנ׳ אין שריד לאכלו וג׳ (איוב שם). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל המשייר פתיתים הרבה על שלחנו כאלו עובד ע״ז שנא׳ העורכים לגד שלחן (ישעיה ס״ה י״א). והוא דלא שייר שלימה בהן והוא דאמ׳ לנידא דביתא (לה). מכאן אמרו משלשה דברים השלחן צֹוֵחַ. ואלו הן האוכל כשאינו צריך ועובר על צדיק אוכל לשובע נפשו (משלי י״ג כ״ה). והובל בעצמו משום דבש מצאת אכול דייך פן תשבע והקאתו (משלי כ״ה ט״ז). ומן הנושא ידיו שלא לאכול וצריך הוא לאכול ועובר על ואכלתם אכול ושבוע (יואל ב׳ כ״ז). ומי שלא השאיר פת שלימה על שלחנו עובר על זה ומתחייב אין שריד לאכלו (איוב כ׳ כ״א). אכל יאכל ישבע ישאיר וכן הוא אומ׳ ברות ותאכל ותשבע ותתר (רות ב׳ י״ד) (לט). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל המהליף בדבורו כאלו עובד ע״ז כת׳ והייתי בעיניו כמתעתע וכת׳ התם הבל המה מעשה תעתועים (ירמיה י׳ ט״ו נ״א י״ח). ואמ׳ ר׳ אלעזר כל המסתכל בערוה קשתו ננערת דכת׳ עריה תעור קשתך (חבקוק ג׳ ח׳). ואמ׳ ר׳ אלעזר לעולם הוי קַבָל וקיים אמ׳ ר׳ זירא ואף אנן נמי תנינן בית אפל אין פותחין בו חלונות כדי לראות את נגעו (מ).

יג) ותאמר לו אמו עלי קללתך בני.

אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא אמרה לו אדם הראשון כשחטא לא אמו נתקללה ארורה האדמה בעבורך (ג׳ י״ז) אף אתה עלי קללתך בני (מא). ד״א עלי קללתך. שכבר נתבשרה שהברכה ליעקב דכת׳ ורב יעבד צעיר (כ״ה כ״ג) (מב).

יד) וילך ויקח ויבא לאמו. אנוס וכפוף ובוכה (מג).

טו) ותקח רבקה בגדי עשו בנה הגדול החמודות. מהוא

החמודות שחמד מנמרוד דכת׳ חמד רשע מצוד רעים (משלי י״ב י״ב) (מד). אשר אתה בבית. שהוא משמש בהן אביו. אמ׳ רבן שמעון בן גמליאל כל ימי הייתי משמש את אבא ולא שימשתי אותו אחד ממאה ששימש עשו את אביו אני כשהייתי משמש את אבי הייתי משמשו בבגדים צואים וכשהייתי יוצא לשוק אצא בבגדים נאים נקיים. אבל עשו כשהיה יוצא לשוק היה לובש סמרטוטין וכשהיה

צ״ב ע״א בעד כל הענין שלפנינו ע״ש וסידר כאן לפי המסקנא (בענין פתיתים) ועי׳ בד״ם שם קכ״ט ע״א שיש לו הסימן אבל בשיבוש ע״ש בהגהות אות ד׳. ובכי״ק שתי אותות וכן גריס מתקיף ליה דב אדא קְדָהְי נאה אלא מעתה וכו׳ כל בית שאין ד״ת נשמעין וכו׳. ואין שריד אלא תודה וכו׳. (לה) עי׳ בד״ם שם אות מ׳ שמביא שם נוסחא כעין זו. (לט) צ״ע. (מ) עי׳ סנהדרין שם. (מא) עי׳ ב״ר שם. (מב) צ״ע ועי׳ פי׳ רשב״ם והזקוני לפ״ז. (מג) עי׳ ב״ר שם. (מד) עי׳ ב״ר שם סט״ז.

משמש את אביו לא היה משמשו אלא בבגדי מלכות (מה). אמר אבא מלך אין כבודו להשתמש לפניו אלא בבגדי מלכות והיא שעלתה בידו שכר כבוד אביו שזכה בה לחיי העולם הזה (מו).

יז) **ותתן את המטעמים.** ליות אותו עד הפתח ואמרה לו מכאן ואילך ברייך יקום לך (מז).

יח) **ויאמר יעקב אל אביו אנכי עשו בכרך.** אמר אני ממי שמקבל עשר הדברות שתחלתן אנכי. אבל עשו בכרך (מח). קום נא שבה ואכלה מצידי. אמ׳ לו הקב״ה אתה אמרת קום נא יהא בן בנך אומ׳ למהר קומה ה׳ ויפצו איביך (במדבר י׳ ל״ה). ואתה אמרת שבה בן בנך עתיד לומ׳ שובה ה׳ רבבות אלפי ישראל (שם) (מט).

כ) **ויאמר מה זה מהרת למצא בני.** אמ׳ לו מה זה מהרת למצא את הברכות בני. אברהם אביך לא נתברך אלא והוא בן שבעים שנה וחמש שנים ואתה בן ששים ושלוש אמ׳ לו כי הקרה ה׳ אלהיך לפני. כיון ששמע כך (נ) אמ׳ לו

כא) **גשה נא ואמשך בני.** אמ׳ ר׳ אושעיה בשעה שאמ׳ יצחק ליעקב גשה נא ואמושך בני נשפכו מים על שוקיו והיה לבו רפה כשעוה וזימן לו הקב״ה שני מלאכים אחד מימינו ואחד משמאלו הסמיכו אותו והקב״ה עמו הדא היא דכת׳ אל תירא כי עמך אני אל תשתע כי אני אלהיך (ישעיה מ״א י׳). אמצתיך (שם שם) במיכאל. אף עזרתיך (שם שם) בגבריאל. אף תמכתיך בימין צדקי (שם שם) (נא).

כב) **ויגש יעקב אל יצחק אביו** וגו׳ **הקל קל יעקב והידים ידי עשו.** אין יעקב שולט אלא בקול ואין עשו שולט אלא בידים. אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא לא עמדו פילסופין באומות העולם כבלעם בן בעור וכאברמון הגרדי. נכנסו כל אומות העולם אצל אברמון הגרדי אמרו לו תאמר יכולין אנו להזדווג לאומה זו אמ׳ להן לכו הזרו על בתי כנסיות ובתי מדרשות שלהם אם מצאתם קול התינוקות מצפצפין בקולם אין אתם יכולין להזדווג להם. ואם לאו אתם יכולין להזדווג להם שכך הבטיחן יצחק אביהן ואמ׳ להן הקול קול יעקב כל זמן שקולו שליעקב מצפצף בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין הידים ידי עשו. אמ׳ ר׳ שמואל מאי דכת׳ וצבא תנתן על התמיד בפשע (דניאל ח׳ י״ב). בְּפִשְׁעָה שֶׁלַּתּוֹרָה. ותשלך אמת ארצה ועשתה והצליחה (שם). כל זמן שישראל משליכין דברי תורה לארץ: מלכות הרשעה גוזרת ומצלחת. ואין אמת אלא תורה שנ׳ אמת קנה ואל תמכור (משלי כ״ג כ״ג). אמ׳ ר׳ יודה בר פזי זנח ישראל טוב אויב ירדפו (הושע ח׳ ג׳). ואין טוב אלא תורה שנ׳ כי לקח טוב נתתי לכם (משלי ד׳ ב׳). וכן הוא אומ׳ לכן כאכול קש לשון אש (ישעיה ה׳ כ״ד). וכי יש לך קש אוכל אש והלא דרכה שלאש להיות אוכלת את הקש. אלא קש זה עשו שהוא משול בקש דכת׳ ובית עשו לקש (עובדיה א׳ ח׳). לשון אש זה ביתו שליעקב שהוא משול באש דכת׳ והיה בית יעקב אש (שם). והשש להבה ירפה (ישעיה ה׳ כ״ד) והשש זה עשו. להבה זה ביתו שליוסף שהוא משול בלהבה שנ׳ ובית יוסף להבה (עובדיה א׳ ח׳). שרשם כמק יהיה (ישעיה ה׳ כ״ד) אלו האבות שהן שרשם שלישראל. ופרחם כאבק יעלה (שם שם). אלו השבטים שהן פרחיהן שלישראל מפני מה. כי מאסו את תורת ה׳ צבאות (שם שם) זו תורה שבכתב. ואת אמרת קדוש ישראל נאצו (שם שם) זו תורה שבעל פה (נב). תאני ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ אם

(מה) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש וע״ע פסיקתא רבתי קכ״ד ע״א. (מו) בכי״מ אמר ראבא והגהתי ע״פ כי״ק. (מז) עי׳ ב״ר שם סי״ז. (מח) עי׳ ב״ר שם סי״ח. (מט) עי׳ תנחומא תולדות סי״א וע״ע ב״ר שם. (נ) עי׳ ב״ר שם סי״ט. (נא) עי׳ ב״ר שם והמאמר כאן מסכים יותר עם הדוגמא בב״ר פמ״ד ס״ג וכפי נוסחת הילקוט בישעיה רמ״ז ישי״ג ע״ש. וע״ע תנחומא מהרש״ב ס״ז ע״ב וס״ח ע״א ובהערות שם. (נב) עי׳ פסיקתא דר״ב קכ״א ע״א וע״ב ובהערות שם יפתיחתא

יאית עיירות נתלישות ממקומן בארץ ישראל דע שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים ומה טעמיה על מה אבדה הארץ נצתה כמדבר מבלי עובר ויאמר ה׳ על עזבם את תורתי (ירמיה ט׳ י״ב) (נג). וכן אתה מוצא באחז כשביקש להכעים כלפי מעלה ולסלק השכינה מן העולם מה עשה ביטל בתי כנסיות ובתי מדרשות אמ׳ בישלאמא אם אין גדיים אין תיישים אם אין תיישים אין צאן אם אין צאן אין רועה אם אין רועה אין העולם. כך אמ׳ אם אין קטנים אין גדולים אם אין גדולים אין תלמידים אם אין תלמידים אין חכמים אם אין חכמים אין תורה אם אין תורה אין בתי כנסיות ובתי מדרשות אם אין בתי כנסיות ובתי מדרשות אין משרה שכינתו בעולם. מה עשה נעל בתי כנסיות ובתי מדרשות הוא שהכת׳ אומ׳ צור תעודה התום תורה בלימודי (ישעיה ח׳ ט״ז). כשראו הכל התחילו צווחין וי (נד). ר׳ גריין אומ׳ בזמן שהצדיקים בדור הן נתפשין בעון הדור. ובזמן שאין שאין צדיקים בדור תינוקות שלבית ריבן נתפשין על הדור שנ׳ אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיותיך על משכנות הרועים (שיר השירים א׳ ח׳). אלו גדיים שמתמשכנין על הרועים (נה). ד״א הקול קול יעקב והידים ידי עשו. ר׳ עקיבה היה דורש הקול קולו שליעקב צווח מה עשו לו ידיו שלעשו בבית תור שמונים אלף (נו).

כג) **ולא הכירו.** שלא הכירו בשעה שהרשעים עומדין ממנו (נז).

כו) **ויאמר אליו יצחק אביו גשה נא ושקה לי בני.** אמ׳ לו את נושקיני בקבורה ואין אחר נושקיני בקבורה (נח).

כז) **ויגש וישק לו וירח את ריח בגדיו.** אמ׳ ר׳ יוחנן אין לך ריח רע משטף זה שלעזים ואתה אומ׳ וירח את ריח בגדיו אלא בשעה שנכנס יעקב אצל אביו נכנסה עמו רוח מגן עדן לכך נאמ׳ ראה ריח בני כריח שדה. וכיון שנכנס עשו נכנסה עמו רוח מגהינם כמא דאת אמ׳ בא זדון ויבוא קלון (משלי י״א ב׳) (נט). ד״א וירח את ריח בגדיו. שהריח בצדיקים היוצאין ממנו ובירכן כגון יוסי משיתא ויקים איש צרורות. יוסי משיתא כשביקשו השונאים ליכנס להר הבית אמרו יכנס בהם תחלה. אמרון ליה עול ומא דאת מפיק הוא דידך. נכנס והוציא מנורה שלזהב. אמרו אין דרכו שלהדיוט להשתמש בזו. אלא עול זמן תנין ומא דאת מפיק הוא דידך ולא קביל עילאויה. אמ׳ ר׳ פנחס נתנו לו מכס שלוש שנים ולא קיבל עליו. אמ׳ לא דיי שהכעסתי להקב״ה פעם אחת אלא אכעיסנו פעם שנייה מה עשו לו נתנו אותו בַּחֲמוֹר שֶׁלְּחָרָשִׁים והיו מְנַסְּרִין בו והוא צֹוֵחַ וָיְ וָיְ דאכעיסית לברייי (ס). יקים איש צרורות היה בן אחותו שלר׳ יוסי בן יועזר איש צרידה והוה רכיב סוסיא נפיק למצלביה. אמ׳ ליה חמי סוסיא דארכבי מרי וחמי סוסיא דארכבך מרך. אמ׳ לו אם כן למכעיסיו קל והומ׳ לעושי רצונו. אמ׳ לו ועשה אדם רצונו יתר ממך אמ׳ לו אם כן לעושי רצונו קל והומ׳ למכעיסיו. נכנס בו הדבר כְּרִיסָה שֶׁלְּחַכִּינָה הלך וקיים בעצמו ארבע מיתות בית דין חנק סקלה ושריפה והרג. כיצד עשה נטל קורה ונעצה בארץ וקשר בה ניניא והקיף בה גדר ועשה מדורה לפניה ונעץ החרב באמצע כיון שנתלה בקורה נפסקה הנימה ונחנק ונפל על החרב ונהפך עליו הגדר ונשרף במדורה. שמע ר׳ יוסי בן יועזר

דאיכה רבתי ס״ב וע״ע ב״ר שם על ראש המאמר. (נג) עי׳ פסיקתא דר״כ ק״כ ע״ב ופתיחתא דאיכה רבתי שם. (נד) עי׳ ב״ר פמ״ב ס״ג ובנ״ש בכמה מקומות ע״ש ובכי״ק מלת בשלמא בין השורות. (נה) עי׳ שבת ל״ג ע״ב ע״ש ובכי״ק בית רבן. (נו) עי׳ ב״ר פס״ה סכ״א ובדוגמאות שם ובפרט בשה״ש רבה סוף פ״ב שגם שם נמצא בית תור. וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ס״ו ע״א ובהערות שם אות פ״ז ובכי״ק צויח. (נז) עי׳ ב״ר שם סכ״ב. (נח) עי׳ ב״ר שם. (נט) עי׳ ב״ר שם וע״ע תנחומא תולדות אות י״א ותנחומא מהרש״ב שם עמוד ב׳. (ס) עי׳ ב״ר שם ובכי״ק יכנסו מהם ובהם.

איתנה ונגיד לשעה חזר וראה מטתו פורחת באויר אמ׳ קלה היא זו שהרי לשעתו נכנס לגן עדן (סא). ד״א ראה ריח בני ר׳ יהודה אומ׳ הראהו הקב״ה בית המקדש בנוי והרב ובנוי. ראה ריח בני הרי בנוי דכת׳ את קרבני לחמי לאשי ריח ניחחי (במדבר כ״ח ב׳). כריח שדה הרי הרב כמא דאת אמ׳ ציון שדה תחרש (ירמיה כ״ו י״ח, מיכה ג׳ י״ב). אשר ברכו ה׳ הרי בנוי כמא דאת אמ׳ כי שם צוה ה׳ את הברכה (תהלים קל״ג ג׳) (סב).

כח) ויתן לך האלהים מטל השמים.

ר׳ ברכיה פתח שובי שובי השולמית (שיר השירים ז׳ א׳). מאי שולמית אומה שהיא משלמת אַסְטַטְיוּנֵי שלעולם הן הן בעולם הזה והן הן לעולם הבא. ד״א אומה שמשימין עליה בכל יום שלום שנ׳ וישם לך שלום (במדבר ו׳ כ״ו). ד״א השולמית אומה שעתיד לנטות אליה כנהר שלום שנ׳ הנני נוטה אליה כנהר שלום (ישעיה ס״ו י״ב). ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי אומ׳ השולמית אומה שכל הטובות שלעולם אינן באין לעולם אלא בזכותה. הגשמים אינן יורדין אלא בזכותה דכת׳ יפתח ה׳ לך את אוצרו הטוב את השמים (דברים כ״ח י״ב). מאי לך. בזכותך ובך הדבר תלוי. טללים אינן יורדין אלא בזכותך דכת׳ ויתן לך האלהים מטל השמים (סג). ויתן לך האלהים מטל השמים. היה לו לומ׳ יתן אלא שכבר קדמה אותה ברכה אחרת והיא ראה ריח בני כריח שדה וסמיך ליה ויתן לך (סד). מטל השמים. זה המן שנ׳ הנני ממטיר לכם לחם מן השמים (שמות ט״ז ד׳). ומשמני הארץ. זו הבאר שהיתה מעלה דגים שמינים ביותר. ורב דגן. אלו הבחורים. ותירוש. אלו הבתולות. שנ׳ כי מה טובו ומה יפיו דגן בחורים ותירוש ינובב בתולות (זכריה ט׳ י״ז). ואומ׳ יחיו דגן ויפרחו כגפן זכרו כיין לבנון (הושע י״ד ח׳) (סה). אמ׳ רב יהודה מאי ותירוש ינובב בתולות שכל הרגיל ביין אפלו לבו אטום כבתולה הוא מתפתח (סו). ד״א מטל השמים. זה ציון שנ׳ כטל הרמון שיורד על הררי ציון (תהלים קל״ג ג׳). ומשמני הארץ. אלו הקרבנות. ורב דגן. אלו הביכורים. ותירוש. אלו הנסכים (סז). ד״א מטל השמים. זה טל שלתחייה שעתיד הקב״ה להיות בו מתים שנ׳ כי טל אורות טליך (ישעי׳ כ״ו י״ט). ומשמני הארץ. זו טובת העולם הזה. ורב דגן ותירש. זו תורה ומצוות שהן משמחין לבו שלאדם וכן הוא אומ׳ נתתה שמחה בלבי מעת דגנם ותירושם רבו (תהלים ד׳ ח׳) (סח).

כט) **יעבדוך עמים.** אלו בני יפת ובני חם. **וישתחוו לך לאמים.** אלו בני שם. **הוה גביר לאחיך.** אלו בני ישמעאל ובני קטורה. **וישתחוו לך בני אמך.** זה עשו ואלופיו. **ארריך ארור.** זה בלעם. **ומברכיך ברוך.** זה משה ואהרן דוד ושלמה (סט). אורריך ארור ומברכיך ברוך. פתח בקללה וסיים בברכה. לא כמות שעשה בלעם הרשע שפתח בברכה וסיים בקללה (ע). ר׳ יהודה אומ׳ עשר ברכות ברך יצחק את יעקב כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם שנ׳ ויתן לך האלהים מטל השמים וגו׳ יעבדוך עמים וגו׳ הרי אלו עשר ברכות (עא).

ל) ויהי כאשר כלה יצחק וג׳ ויהי אך יצא יצא יעקב.

רבנן אמרי כמין אַסְטְרִיפַּטְיָא הדלתות היו נכפלות לאחוריהן ועמד

(סא) עי׳ ב״ר שם וע״ע מדרש תהלים מהרש״ב מזמור י״א ובהערות שם וע״ע בערוך ערך גניא ובכ״ק יהוה רביב וכו׳ גיניא והקיפה גדר ועשה וכו׳. (סב) עי׳ ב״ר שם סכ״ג. (סג) עי׳ ב״ר פס׳ ס״א ישה״ש רבה פ״ד פסוק א׳ ע״ש. (סד) עי׳ רש״י ורמב״ן לפסוק זה. (סה) עי׳ ב״ר שם ס״ג ובנ״ש. (סו) עי׳ בבא בתרא י״ב ע״ב ע״ש. (סז) עי׳ ב״ר שם. (סח) צ״ע ועי׳ זוהר יתרו פ״ג ע״א דפוס קראטאשין בענין הטל וע״ע פדר״א פל״ב בביאור הרד״ל שם אות נ״ב. (סט) עי׳ ב״ר שם ס״ד ותנחומא מהרש״ב ח״א ס״ח ע״ב ובהערות שם ע״ש ובכ״ק מלת אלו חסר בב׳ בבות הראשונות. (ע) עי׳ ב״ר שם. (עא) עי׳ פדר״א פל״ב ובביאור הרד״ל שם ותנחומא מהרש״ב שם.

לו יעקב לאחר הדלת עד שנכנס עשו ויצא לו. הדא היא דכת' ויהי אך יצא יצא נראה יוצא ואינו יוצא (עב).

לא) **ויעש גם הוא מטעמים.** יצא יעקב מעוטר כחתן וככלה. ועשו בא בצער גדול שלא נפל בידו כשאר הימים אלא צבי בלבד לאחר שנצטער (עג). תדע לך שהוא כן כשבא ועשה מטעמים בא בנזיפה אל אביו ואמ' יקום אבי ויאכל מציד בנו. משיבה אותו רוח הקודש יקום אלהים יפוצו אויביו (תהלים ס"ח ב') (עד).

לג) **ויחרד יצחק חרדה גדלה.** אמ' ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינה שתי חרידות חרד אבינו יצחק אחת על גבי המזבח ואחת כאן. ואיני יודע איזו היא גדולה ת"ל כאן חרדה גדלה עד מאד. אמ' שמא בירכתי למי שאינו הגון (עה). ויאמר מי איפוא הוא. מי הוא זה שנעשה סרסור ביני לבין הקב"ה כדי שיבוא יעקב ויטול את הברכות. ור' יוחנן אומ' מי הוא שיש לו שני בנים אחד נכנס ואחד יוצא. ד"א מי אפוא הוא. ר' נתן בשם ר' אחא אומ' בשעה שנכנס עשו אצל אביו נכנסה עמו רוח אחת מגיהנם והתחילו כתלי הבית מרתיחין סבור שהוא מחמת תנור אמ' מי אפוא מי הוא זה שעתיד ליאפות כאן אני או בני אמ' לו הקב"ה לא אתה ולא בנך אלא הצד ציד (עו). ויבא לי ואכל מכל. ר' יהודה אומ' מכל מה שנברא בששת ימי בראשית. ור' נחמיה אומ' מכל טוב שהוא מתוקן לצדיקים לעתיד לבוא. אמ' לו עיקר הדבר מה האכילך אמ' לו איני יודע אלא הייתי טועם טעם פת טעם דגים טעם הגבים טעם בשר טעם כל מעדנים שבעולם. אמ' ר' ברכיה כיון שהזכיר לו בשר התחיל בוכה. אמ' אני קערה שלעדשים האכילני ונטל את בכורתי את שהאכילך בשר על אחת כמה וכמה (עז). אמ' ר' לוי לפי שהיה אבינו יצחק מפחד ואומ' שעשיתי שלא כשורה עשיתי את שאינו בכור בכור. וכיון שאמ' עשו את בכרתי לקח אמ' יאות בריכות. אמ' ר' אלעזר אין קיום השטר אלא בחותמיו שלא תאמר אלולי רימה יעקב אבינו באביו לא נטל את הברכות ת"ל גם ברוך יהיה. אמ' ר' יצחק כיון שחרד בא לקללו אמ' לו הקב"ה הזהר שאם את מקללו מקלל את נפשך שכן אמרת לו ארריך ארור ומברכיך ברוך. כיון ששמע את הדבר הזה אמ' גם ברוך יהיה (עח).

לד) **כשמע עשו את דבר אביו ויצעק צעקה גדולה ומרה.** אמ' ר' חנניה מָאן דאמ' דְרַחֲמָנָא וַתְּרָן יִתְוַתְּרוּן בני מְעוֹהִי אלא מאריך רוחיה וְגָבֵי דִילֵיה. בוא וראה צעקה אחת הזעיק אבינו יעקב לעשו דכת' כשמע עשו ויצעק. ואיכן נפרע לו בשושן הבירה ויצא בתוך העיר ויזעק זעקה גדולה ומרה (אסתר ד' א') (עט).

לה) **ויאמר בא אחיך במרמה.** אמ' ר' יוחנן בחכמה (פ).

לו) **ויאמר הכי קרא שמו יעקב ויעקבני.** אמ' ר' שמעון בן לקיש הכחך בגרונו את בכורתי לקח ושתקתי. והנה עתה לקח ברכתי (פא). ויאמר הלא אצלת לי ברכה. ואפלו מן המצולות (פב).

(עב) עי' ב"ר שם ס"ה וע"ע ערוך ערך אסטרופומטא. (עג) עי' פדר"א שם. (עד) עי' ב"ר פס"ו ס"ו ובדוגמאות ובפרט בתנחומא תולדות סי"א ותנחומא מהרש"ב ס"ז ע"ב. (עה) עי' תנחומא שם סי"ג ותנחומא מהרש"ב ח"א ע"א וב"ר פס"ז ס"ב. (עו) עי' ב"ר שם ותנחומא מהרש"ב שם ובהערות שם אות קנ"ב. (עז) עי' ב"ר פס"ז ס"ב ובכי"ק קערה אחת של עדשים. (עח) עי' ב"ר שם ס"ב וס"ג ותנחומא שם סי"א. ובכי"ק אין קיום הגט אלא בחותמיו. (עט) עי' ב"ר שם ס"ד ובנ"ש. ובכי"ק יתבתרון בני מעוי וכו' הצעיק אבינו יעקב. (פ) עי' ב"ר שם. וע"ע פירש"י לפסוק זה. (פא) עי' ב"ר שם ונוסחא שלנו קרובה יותר לפסיקתא דר"כ כ"ז ע"ב ותנחומא הצא ס"י ותנחומא מהרש"ב ח"ה כ"א ע"ב ע"ש וע"ע ערוך ערך זמר ד' על הנוסחא חיכחך ע"ש. (פב) עי' ב"ר שם ע"ש.

לז) **ויען יצחק ויאמר לעשו הן גביר שמתיו לך.** והלא ברכה שביעית היא זו ולמה מזכירה תחלה אלא אמר לו כבר עשיתיו עליך מלך (פג). וכל אחיו נתתי לו לעבדים ולך אפוא מה אעשה בני. ברם אם אית לך פיתא איזיל אַפְּיַיה. אמ' לו הקב"ה כך אתה אומר לשונאי ולכה אפוא מה אעשה בני. אמ' לו יוחן (ישעיה כ"ו י'). אמ' לו רשע הוא. אמ' לו בל למד צדק (שם שם). הלא מכבד הוריו הוא. אמ' לו בארין נכוחות יעוול (שם שם). עתיד הוא לפשוט את ידיו בבית המקדש. אמ' לו אם כן השפיע לו טובה בעולם הזה. ובל יראה גאות ה' (שם שם) לעתיד לבוא (פד).

לח) **ויאמר עשו אל אביו הברכה אחת היא לך אבי.** תניא שלשה באו בפלילה. קין ועשו ומנשה. כדפרשינן לעיל (פה).

לט) **ויען יצחק אביו ויאמר אליו הנה משמני** זו איטליה. ומטל השמים מעל. זו בית גוברין (פו). אמ' עולה איטליא שליון זה כרך גדול שלרומי והוא שלש מאות פרסה על שלש מאות פרסה. ויש בו שלוש מאות וששים והמשה שווקים כמנין ימות החמה. וקטן שבכולן שלמוכרי עופות היה ששה עשר מיל על ששה עשר מיל והמלך סועד בכל יום באחד מהן. והדר בו אע"פ שאינו נולד בו נוטל פרס מאת המלך. והנולד בו אע"פ שאינו דר בו נוטל פרס מאת המלך. שלשת אלפים בלנים יש בו. חמש מאות מהן מעלין עשן הוץ לחומה. צדו אחד ים ואחד הרים וגבעות. צדו אחד מהצה שלברזל ואחד הלסית ומצולה (פז). אמ' ר' יצחק ועקרון תיעקר (צפניה ב' ד'). זו קיסרי בת אדום שהיא היתה מטרפולין שלמלכים. איכא דאמרי די מרבו בה מלכי. ואיכא דאמרי דמוקמי בה מלכי. קיסרי וירושלם אם יאמ' לך אדם חרבו שתיהן אל תאמן. ישבו שתיהן אל תאמן. חרבה קיסרי וישבה ירושלם האמן שנ' אמלאה ההרבה (יחזקאל כ"ו ב'). אמלאה זו ההרבה זו. אמלאה זו ההרבה זו. רב נחמן בר יצחק מיתי לה מהכא ולאם מלאם יאמין (כ"ה כ"ג) (פח). אמ' ר' אבהו ועקרון תיעקר זו קיסרי בת אדום שהיא בית החֲיָלוֹת והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יונים. וכשגברה מלכות בית חשמונאי לכדוה והיו קוראין אותה אהיזת מגדל שר. אמ' ר' יוסי בר הנינה מאי דכת' והסירותי דמיו מפיו (זכריה ט' ז'). אלו בית בָּמְיָא שלהן. ושקוציו מבין שניו (שם שם). אלו בית גַּלְיָא שלהן. ונשאר גם הוא לאלהינו (שם שם). אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבאדום. והיה כאלוף ביהודה ועקרון כיבוס (שם שם). אלו תַרְטִיאָוֹת וקרקסאות שלהן שעתידין שרי יהודה ללמד בהן תורה (פט).

מ) **ועל חרבך תחיה.** אנטלינוס שלה לגבי רבינו הקדוש בנין דְתוּסְבַּרְיָה הסירין מאי נעביד עד דנמלי יתהון. נסיב שליהא ואעליה לפרדיסא שארי עקר פוגלין רברבין ושתל זעירין. תרדין רברבין ושתל זעירין. אמ' ליה הב תשובה אמ' ליה לית את צריך. כיון דסליק גביה אמ' ליה הן היא תשובת דברים אמ' ליה לא יהב לי כלום. אמ' ליה ומה אמ' לך אמ' ליה לא אמ' לי כלום. אמ' ליה ולא עבד קומך כלום אמ' ליה נסיבני ואעלני לפרדיסא. שרי עקר פוגלין רברבין ושתל זעירין. תרדין רברבין ושתל זעירין. קם מן

(פג) עי' ב"ר שם. (פד) עי' ב"ר שם ס"ה ובפירש"י ובמ"כ שם ומגילה ו' ע"א וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א ע"ב ע"א ובכי"ק פיתה אזל אפיה. (פה) עי' לעיל הדרשות על פ"ד פסוק י"ד. (פו) עי' ב"ר שם ס"ו. (פז) עי' מגילה ו' ע"ב ע"ש. ובכי"ק והוה בו שלוש מאות וכו' שלשת אלפים בלנים יש בו וכל אחד ואחד יש בו חמש מאות חלונות שמעלין עשן חוץ להומה צדו אחד ים צדו אחד וכו' הלשית וכו'. (פח) עי' מגילה ו' ע"א ובד"ס שם. (פט) עי' מגילה שם ע"ש. ובכי"ק קיסרי בת אדום שהיא בת החולות והיא היא היתה יתד וכו' אותה אחידת מגדל שר.

שעתיה והוה מפיק שלטונין ומעייל דוכסין עד דאתמלון תוסבריה לקיים ועל חרבך תחיה (צ). ואת אחיך תעבוד. ואם לא תעבד תאבד (צא). והיה כאשר תריד. אמר לו יש לך ידים והוא יש לו ידים. אמ' ר' יוסי אמ' לו אם ראית יעקב אחיך פורק עולה שלתורה גזור עליו שמד שאת שולט בו. וכך אמרו ישראל כי אתה אבינו כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו (ישעיה ס"ג ט"ז). ויצחק איכן הוא אלא אמרו מי שהוא אומ' לעשו גזור עליו שמדים את מַהֲכִּיפוֹ לאבות (צב). והיה כאשר תריד. תמן תנינן כל הפורק ממנו עול תורה נותנין עליו עול מלכות ועול דרך ארץ. וכל הנותן עליו עול תורה מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ (צג).

מא) **וישטם עשו את יעקב.** אמ' ר' אלעזר נעשה לו נוקם ונוטר ושונא עד כדון קוראין סנטריא דעשו (צד). אמ' ר' יהודה אמ' ר' שמואל פעם אחת לשבעים שנה מביאין אדם שלם מרכיבין אותו על גב אדם חגר ומלבישין אותו בגדו של אדם הראשון ומניחין לו קרקפלו שלר' ישמעאל בראשו ותלן ליה מתקל ארבע זוזי פיזא ומהפין את השוקים באנך ומכריזין ואומרין סך קירי פלסטר אהוא דמריא זיאפנא דיחמא חמא דלא חמא לא חמא מאי אהני רמאי ברַמָיוּתֵיה ומסיימין בה הַכֵּי ואמרין וי לדין כד יקום דין. אמ' רב אשי פיהם הכשילן לרשעים בשלמא אי אמרי פלסטר סך קירי זיפאנא אחוי דמריא לחיי אלא אחוה דמריא זיפאנא מריא גופיה זיפנא הוא (צה). וכן הוא אומר על שלשה פשעי אדום ועל ארבעה לא אשיבנו על רדפו בחרב אחיו (עמוס א' י"א).

שביקש להרוג את אחיו ועדיין הוא במעי אמו עד יום מותו. ושחת רחמיו (שם). שהתך מטרון שלאמו בשעת יציאתו כדי שלא תתעבר ותוליד. ויטרוף לעד אפו (שם). זה עמלק. ועברתו שמרה נצח (שם) זה המן הרשע (צו). ויאמר עשו בלבו. הרשעים ברשות לבם. ויאמר עשו בלבו. ויאמר ירבעם בלבו (מלכים א' י"ב כ"ו). ויאמר המן בלבו (אסתר ו' ו'). אמר נבל בלבו (תהלים י"ד א'). אבל הצדיקים לבם ברשותם. והנה היא מדברת על לבה (שמואל א' א' י"ג). ויאמר דוד אל לבו (שמואל א' כ"ז א'). וישם דניאל על לבו (דניאל א' ח'). שהן דומין לבוראן דכת' ביה ויאמר ה' אל לבו (ח' כ"א) (צז). יקרבו ימי אבל אבי. אמ' רב נחמן הרבה סייחים מתו ונעשו עורותם שטוחין על גבי אמותיהן. ד"א יקרבו. ר' יהודה ור' נחמיה. ר' יהודה אומ' יקרבו ימי אבל אבי מעצמן ואחר כך ואהרגה את יעקב אחי. ור' נחמיה אומ' אמר עשו אני מקרב אבלו של אבא כדי להרוג את יעקב אחי. ורבנן אמרי אמר עשו אם אני הורגו עכשו שם ועבר יושבין עלי בדין ואומרין לי למה הרגת את אחיך אלא הריני הולך ומתחתן לישמעאל והוא בא ועומד עמי עליו על הבכורה והורגו ואני אעמוד עליו גואל הדם ואירש שתי משפחות. הדא היא דכת' יען אמרך את שני הגוים ואת שתי הארצות לי תהיינה וירשנוה (יחזקאל ל"ה י'). מאן דאמ' דהוא אמ' כן אמ' ר' יודן הקב"ה אמר דכת' וה' שם היה (שם שם). אמר ר' ברכיה אם כפר עשו ואמר דלא אמרית הדא מילתא אמ' לו הקב"ה לית את ידע דאנא בדוקהון דלביא דכת' אני ה' חוקר לב (ירמיה י"ז י') (צח).

מב) **ויגד לרבקה את דברי עשו.** מי

(צ) עי' ב"ר שם ובכי"ק עקר פולגין. (צא) עי' ב"ר שם ס"ז. (צב) עי' ב"ר שם. (צג) עי' אבות פ"ג מ"ו ע"ש. (צד) עי' ב"ר שם ס"ח ועי' בדוגמא בירושלמי ע"ז ל"ט ע"ג צווחין ליה סנטורייה ד ע ש ו. ובכי"ק קראין סנטריה. (צה) עי' ע"ז י"א ע"ב והגהתי עפ"י כתי"ק ובכי"מ ומלבישין אותו ומניחין לו וכו' ומכריזין ואמרין שבעין שנה מרכיבין אדם שלם ע"ג אדם חגר דומיא לעשו על יעקב ואומרין סך קירי פלסטר מאי. תהני ליה לרמאה ברמיותיה אהוה דמרנא זיפאנא מראנא גופיה זיפאנא הוא ואמרין מאן דחזא חזא ומאן דלא חזא לא חזא לעולם וי לדין כד יקום דין ע"כ והשאר חסר ובי"ס נתערבב עם הפירוש וגם עם דברי רב אשי. (צו) צ"ע ועי' תנחומא תצא ס"ד ותנחומא מהרש"ב ח"ה י"ח ע"א ובהערות שם ופסיקתא רבתי מ"ח ע"א ובמ"ע שם. (צז) עי' ב"ר שם. (צח) עי' ב"ר

הגיד לה ר׳ חני בר ר׳ יצחק אומ׳ אמהות נביאות הן ורבקה מן האמהות (צט).

מד) **ויישבת עמו ימים אחדים.** אמ׳ ר׳ חנינה בן פזי נאמ׳ כאן אחדים ונאמ׳ להלן אחדים (לקמן כ״ט כ׳). מה אחדים שנ׳ להלן שנים אף אחדים שנ׳ כאן שנים (ק).

מה) **עד שוב אף אחיך ממך.** אמו בצדקתה אמרה ושכח את אשר עשית לו. והוא לא עשה כן אלא ויטרוף לעד אפו ועברתו שמרה נצח (עמוס א׳ י״א) (קא). למה אשכל גם שניכם יום אחד. יצא מפיה דבר שלנבואה ונתקיים יום שנקבר בו יעקב אבינו בו ביום מת עשו (קב).

מו) **ותאמר רבקה אל יצחק קצתי בחיי מפני בנות חת.** אמ׳ ר׳ הונא התחילה בוכה ונורפת מהוטמה ומשלכת על הארץ ואומרת אם לוקח יעקב אשה מבנות חת למה לי חיים (קג).

כח.

א) **ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אותו.** אמ׳ ר׳ ברכיה אין קיום הגט אלא בחותמיו ויצחק אבינו קיים זו ההלכה שבירך לו וחתם לו בברכה (א). ויצוהו ויאמר לו לא תקח אשה מבנות כנען. מהו ויצוהו צוהו על בנות ענר אשכול וממרא (ב).

ג) **ואל שדי יברך אותך.** שלא תאמר שלא נטל יעקב הברכות אלא דרך רמיות ת״ל ואל שדי יברך אותך מלמ׳ שבירכו שלוש ברכות בסוף. בטרם תבוא ואברכהו הרי אחת. גם ברוך יהיה. הרי שתים. ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אותו. הרי שלויש. ואומ׳ ואל שדי יברך אותך אמ׳ לו אני מה ספקה ידי ברכתי והקב״ה יש לו עד בלי די. הוא יברך אותך ויפרך וירבך והיית לקהל עמים.

ד) **ויתן לך את ברכת אברהם.** אמ׳ לו אותה הברכה שהיה בדעתו שלאבא לברכני ולא יכול מפני ישמעאל אחי הרי היא נתונה לך במתנה (ג).

ז) **וישמע יעקב אל אביו ואל אמו.** אשריהן שלצדיקים שהן מתברכין בארץ ומתברכין בשמים וכן הוא אומ׳ אשר המתברך בארץ יתברך באלהי אמן (ישעיה ס״ה ט״ז). בוא וראה שכל הברכות שבירך יצחק ליעקב כנגדן בירכו הקב״ה מלמעלה יצחק אמ׳ לו ויתן לך האלהים מטל השמים והקב״ה בירכו בטל ומטר דכת׳ והיה שארית יעקב בקרב עמים רבים כטל מאת ה (מיכה ה׳ ו׳). יצחק אמר לו ומשמני הארץ והקב״ה בירכו והיה דשן ושמן (ישעיה ל׳ כ״ג). יצחק אמ׳ ורב דגן ותירש והקב״ה בירכו הנני שולח לכם את הדגן ואת התירוש (יואל ב׳ י״ט). יצחק אמ׳ יעבדוך עמים והקב״ה אמ׳ לו והיו מלכים אומניך (ישעיה מ״ט כ״ג). הא למדת שכל הברכות שבירכו יצחק מלמטה בירכו הקב״ה כנגדן מלמעלה. אף רבקה אמו בירכתו כנגדן יושב בסתר עליון וג׳ כי מלאכיו יצוה לך (תהלים צ״א). וכי מאחר שבירכו הקב״ה ואביו ואמו. מפני מה חזר אביו ובירכו שנייה שנ׳ ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אותו אלא שראה יצחק ברוח הקדש שעתידין בניו ליגלות לבין אומות העולם אמ׳ לו בוא ואברכך ברכות שלגליות. ומה הן ברכות שלגליות בשש צרות יצילך ובשבע לא יגע בך רע

שם בשינוי ועי׳ בילקוט רמז קט״ו ועי׳ בחדושי הרד״ל אות י״ב שנתקשה שם בהנוסחא ונוסחא דהכא עדיפא.
(צט) עי׳ ב״ר שם ס״ט. (ק) עי׳ ב״ר שם ס״י. (קא) עי׳ ב״ר שם. (קב) עי׳ סוטה י״ג ע״א. (קג) עי׳ ב״ר שם סי״א.
כח (א) עי׳ ב״ר פס״ז ס״ב וסי׳ י״ב ע״ש. ועי׳ לעיל פכ״ז ובהערות אות ע״ח. (ב) עי׳ ב״ר שם סי״ב. (ג) צ״ע ועי׳ לעיל עמוד שפ״ב ובכי״ק מה ספיקה ידי וכו׳.

(איוב ה׳ י״ט). ועליו נאמ׳ וברכה לראש משביר (משלי י״א כ״ו). זה יעקב אבינו ופי רשעים יכסה חמס (שם י׳ ו׳). זה עשו הרשע (ד). לא דיו שלא נתברך אלא שנתקלל שנ׳ אל תתן ה׳ מאויי רשע (תהלים ק״מ ט׳). אמרה רבקה לפני הקב״ה רבונו שלעולם אל תתן לעשו הרשע מחשבות שהיה מחשב בלבו על יעקב. זממו אל תפק ירומו סלה (שם). מהו זממו אל תפק אמרה לפניו רבונו שלעולם עשה לי זומם לעשו כדי שלא תהיה לו נחת רוח. ומהוא זומם שעשה לו הקב״ה לעשו אמ׳ ר׳ יצחק זו גרממיה שלאדום שאלמלי הן יוצאין הן מחריבין את העולם כולו דאמ׳ רב חמא בר חנינה תלת מאה ושתין וחמשה מלכי קטירי תאגא אית ביה בגרממיא. ותלת מאה ושתין וחמשה מרזבאני אית בה ברומי וכל יומא נפקי הני לאפי האני ומיקטלי חד מהני וחד מהני ומיטרדי באקומי מלכא אנהרנא לכך לא ירומו סלה (ה).

ה) ט) **וירא עשו כי רעות בנות כנען** [וגו׳]. **וילך עשו אל ישמעאל.** ר׳ יודה בשם ר׳ איבו פתח בפשע שפתים מוקש רע (משלי י״ב י״ג). ממרד שמרדו נשיו שלעשו להקב״ה באת להן תקלה שהלך עשו אל ישמעאל ולקח ממנו אחות נביות (ו). **על נשיו.** מהו על נשיו. כאב על כאב. תוספה על בית מלא (ז). ד״א בפשע שפתים מוקש רע. אלו שפתים שנטלו עצה רעה עשו וישמעאל דכת׳ וילך עשו אל ישמעאל. הלך לו אצל ישמעאל ואמ׳ לו אין אתה רואה כשם שעשה לך אביך נתן את כל אשר לו ליצחק אחיך והוציאך ריקם כך אבי מבקש לעשות בי. אלא עמוד והרוג את אחיך ואני אעמוד ואהרוג לאחי ואנו יורשין כל העולם אמ׳ לו ישמעאל עד שאתה אומר לי שאהרוג את אביך הרוג אתה אותו אמ׳ לו עשו מצינו שהרג אדם לאחיו קין הרג את הבל אבל לא מצינו שהרג אדם לאביו ועשו הישב בלבו לומר הוא הורג לאבי ואני אהרוג לאחי ואחר כך אני יושב עליו בדין ואהרגהו כשהרג את אבי ואני יורש שתי ירושות לעצמי הוי פשע שפתים שלעשו. וישמעאל מוקש רע (ח). אמ׳ ר׳ איבו ניגף נביות באותה הלילה (ט). ויש אומרין מת ישמעאל באותו הפרק והשיאה נביות דכת׳ אחות נביות (י). ויצא מצרה צדיק (משלי שם). ויבא רשע תחתיו (שם י״א ח׳). שיצא הצדיק בשלום דכת׳ ויצא יעקב מבאר שבע וילך הרנה הרחמן יוציאנו מצרה לרווחה כן יאמר בעל הרחמים.

(ד) עי׳ ב״ר פע״ה ס״ח ובפירוש מהרז״ו שם וע״ע בילקוט רמז קי״ו ע״ש ומכת לו יושב בסתר. (ה) עי׳ ב״ר שם ס״ט ומגילה ו׳ ע״א וע״ב ובד״ס והמאמר נראה כמורכב משתיהן. ובכי״ק בכל המקומות גרממיא. (ו) עי׳ ב״ר פס״ז ס״ג ע״ש ובכי״ק שמרדו וכו׳ בהקב״ה. (ז) עי׳ ב״ר שם ע״ש. (ח) עי׳ אגדת בראשית פמ״ו מעין זה. ובכי״ק עמוד הרוג לאחיך. (ט) צ״ע ועי׳ ב״ר פ״ס סי״ב כזה גבי בתואל. (י) עי׳ סדר עולם פ״ב ומגילה י״ז ע״ש.

ויצא יעקב

מרשות צור עזינו.
נערוך לבבינו ובו מענה לשונינו.
יהפק רצונינו ויתן מאוינו.
יהדיש כנשר נעורינו וירפא לכל תחלואינו.
אמן כן יענו כל מקהלותינו.

נפתח את פינו.
ימלא משאלותינו וישלים חפצינו.
יאיר בתורתו עינינו וישים בה הלקינו.
ישביע בטוב עדיינו ומי ישע ישקינו.
אלהים יחנינו ויברכינו יאר פניו אתנו.

יתברך שמו זוכר ברית ישרים.

יתעלה מרומו עד לדורי דורים.
הוא הדובר צדק ומגיד מישרים.
הוא המוריש והמעשיר והוא המשפיל והמרים.
אליו אשא עיני וכל עדרי חברים.
יעלינו אל מעונו אל הר מרום הרים.

הוא אלהינו ואין עוד יוצר כל היצורים.
הוא הממית והמחייה ומי ישיבנו אמרים.
הוא הפותיח שערים והוא המתיר אסורים.
יקרא לנו דרור וקרנינו ירים.
אמן כן יאמר אדיר באדירים.

ככתוב שיר למעלות אשא עיני אל ההרים.

ז״הש״ה שיר למעלות אשא עיני אל ההרים (תהלים קכ״א א׳). כנגד כנסת ישראל הכת׳ מדבר שהוא אומרת שיר למי שהוא עתיד להעלותינו מירידה התחתונה למעלה העליונה. אשא עיני אל ההרים. ר׳ שמואל בר נחמני דרשיה כנגד יעקב אבינו שכששילהו אביו לישא אשה ריקם שילחו דכתיב כי במקלי עברתי את הירדן הזה (ל״ב י״א). והיה הצדיק מצטער ואומ׳ אליעזר העבד יצא ליטול אשה לאבי ועמו משוי עשרה גמלים ואני יוצא ריקם ואין בידי לא נזם אחד ולא צמיד אחד. ר׳ יהושע אומ׳ שילה עמו אביו. אלא שעמד עשו על אם הדרך וקיפחו הימנו אמ׳ יעקב מא אנא מוביד סברי מן בריי אין לי אלא לתלות עיני אל זכות אבותי לכך נאמ׳ אשא עיני אל ההרים. אמ׳ לו הקב״ה יעקב הבטחת עצמך בזכות אבותיך אל יתן למוט רגליך אל ינום שומריך (תהלים שם ג׳). בידי עשו. ולא עוד אלא שאני נעשה טרטגוס שלך. ה׳ שומריך ה׳ צלך על יד ימינך (שם ה׳). ולא עוד אלא שכל טרטגוס ישן ביום ומשמר בלילה אבל אני שומריך ביום ובלילה שנא׳ הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל (שם ד׳). יומם השמש לא יככה (שם ה׳). לפי שנ׳ הייתי ביום אכלני הורב. וירח בלילה (שם). לפי שנ׳ וקרח בלילה. ה׳ ישמרך מכל רע (שם ז׳) מלבן ומעשו. ישמר את נפשך (שם) ממלאך המות. ישמר צאתך (שם ח׳) ויצא יעקב. ובואך מעתה ועד עולם (שם) ויבא

יעקב שלם (ל"ג י"ח). אמ' ר' שמואל כיון שבישרו הקב"ה שהוא עמו מיד הישלים נפשו ויצא להרך מנין ממה שקרינו בענין ויצא יעקב (א).

י) **ויצא יעקב.** אמ' ר' יהושע בן לוי והלא כבר נאמ' וישמע יעקב אל אביו ואל אמו וילך פדנה ארם ומה ת"ל כאן ויצא יעקב אלא אמ' ר' חזקיה עשה יעקב מטמין בארץ ארבע עשרה שנה מברר תלמודו אצל זקינו עבר. וכשבירר כל תלמודו אחר כך יצא לכך נאמ' ויצא יעקב (ב). ד"א ויצא יעקב אמ' ר' יהושע בן לוי והלא כבר נאמ' וישמע יעקב וגו' ומהוא ויצא אלא אמ' הרי אבי ואמי נתנו לי רשות לצאת להוצה לארץ תאמר שהקב"ה רוצה שאצא ואוליד שם בנים או לאו הלך ליטול רשות השכינה כמה דאת אמ' ויצא משה מעם פרעה את העיר (שמות ט' ל"ג). מה להלן להלות פני שכינה אף כאן להלות פני שכינה הוי ויצא יעקב (ג). ד"א ויצא יעקב אין לך שעמד כנגד השעה אלא ונשבר. ומי שנתן מקום לשעה הזרה שעה וניתנה בידו. בוא וראה נבות שלא נתן מקום לשעה בשעה שאמ' לו אהאב תנה לי את כרמך ויהי לי לגן ירק (מלכים א' כ"א ב'). מהוא אומ' חלילה לי מה' מתתי את נחלת אבותי וגו' (שם ג'). מה היה לו סקל נבות וימת (שם י"ד). אברהם שנתן מקום לשעה והלך לו מפני נמרד הזרה שעה וניתנה בידו ונפלו לפניו חמשה מלכים שנ' מי העיר ממזרח (ישעיה מ"א ב'). וכן יצחק הלך מפני אבימלך הזרו ואמרו לו ראו ראינו כי היה ה' עמך (כ"ו כ"ח). וכן יעקב הלך מפני עשו דכת' ויברח יעקב שדה ארם (הושע י"ב י"ג). בסוף ברח עשו מפניו דכת' ויקח עשו את נשיו ואת בניו וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו (ל"ו ו'). וכן דוד ברח מפני שאול בסוף מת שאול ונטל את המלכות. ועל זה אמ' הנביא לך עמי בא בחדריך וסגור דלתיך בעדיך חבי כמעט רגע עד יעבור זעם (ישעיה כ"ו כ') (ד). ד"א ויצא יעקב. אמ' ר' שמואל ביר' יצחק וכי לא יצא משם אלא היא כמה חמָרִים כמה גַמָלִים יצאו ואת אומ' ויצא יעקב אלא הקב"ה ערב לו לפרסם יציאתן שלצדיקים ולמה אלא כל זמן שהצדיק במדינה הוא זיוה היא שבחה הוא הדרה. יצא משם פנה זיוה פנה שבחה פנה הדרה. והכותיה ותצא מן המקום אשר היתה שמה ושתי כלותיה עמה ותלכנה בדרך לשוב אל ארץ יהודה (רות א' ז'). וכי לא יצא משם אלא היא כלמעלן (ה). אית לך למימר לא הוה תמן אלא אותה הצדקת ברם הכא לא הוה שם יצחק. אלא אמ' ר' עזריה בשם ר' יהודה ביר' סימון לא דומה זכותו שלצדיק אחד לזכותן שלשני צדיקים (ו). ד"א ויצא יעקב. אמ' ר' אושעיה והלא כבר נאמ' וישמע יעקב אל אביו ואל אמו וילך פדנה ארם ומה ת"ל ויצא יעקב אלא אמ' אבא בשעה שביקש לצאת להוצה לארץ מאיכן הורשה מבאר שבע אף אני הולך לשם אם נתן לי רשות הריני יוצא ואם לאו איני יוצא כיון שנתן לו רשות לצאת מיד ויצא יעקב (ז). ד"א מבאר שבע. ר' יודן אומ' מבאירה שלשבועה אמ' שלא יעמוד עלי אבימלך ויאמר השבעה לי כשם שנשבע לי זקינך ונמצאתי מעכב שמחת בני שבעה דורות. ד"א מבאר שבע. ר' הונא אומ' מבארה שלבכורה אמ' שלא יעמוד עלי עשו ויטול את בכורתי ונמצאתי מאבד אותה השבועה. ד"א מבאר שבע. ר' ברכיה אומ' מבאירה שלברכה אמ' שלא יעמוד עלי עשו ויאמר כך הייתי מרמה בי ונוטל את ברכתי ונמצאתי מאבד מה שיגעה בו אמי (ח). וילך חרנה. אמ' ר' זעירא היה הקב"ה מקפין הארץ לפניו כמא דאת

(א) עי' ב"ר פס"ח ס"א וס"ב מעין זה ועי"ע תנחומא מהרש"ב ח"א ע' ע"א אות ובהערות אות קכ"ד שמראה שם מקום עוד לב"ר פע"ט אות ב' ועכ"פ המאמר בב"ר קטוע הוא. ועי"ע תנחומא תולדות סי"א ואגדת בראשית פמ"ד בש"ס חסר גם שם עיקר הדרוש והיה לפני בעל מה"ג. (ב) צ"ע ועי' ב"ר פס"ח ס"ה שיור מזה ועי"ע סע"ר ריש פ"ב ובנ"ש. (ג) צ"ע. (ד) עי' תנחומא מהרש"ב ח"א ע"ד ע"א ובהערות שם אות כ"ר ואגדת בראשית פמ"ו. (ה) הינו כדלעיל וקיצר כאן ועי"ע ילקוט ויצא לפסוק זה. (ו) עי' ב"ר שם ס"ו ורות רבה פ"ב פסוק ז' ע"ש. (ז) עי' ב"ר שם ס"ח ובמפרשים שם. (ח) עי' ב"ר שם ס"ז.

אמ׳ תרחיב צעדי תחתני (שמואל ב׳ כ״ב ל״ז). ד״א וילך הרנה. וכי אפשר לדבר הזה הוא אומ׳ וילך הרנה וחוזר ואומ׳ ויפגע במקום אלא אמ׳ ר׳ ברכיה בשם ר׳ יצחק לישנהון דבריתא היא. כשאדם יוצא לקיסרון בא אוהבו מבקשו בתוך ביתו אמרה לו אשתו לקסרין הלך והלא עד עכשו אין בידו אלא שנים שלשה מילין לכך נאמ׳ וילך הרנה ויפגע במקום (ט). הרנה. תני בשם ר׳ נחמיה כל דבר שצריך למד בתחלתו ניתן לו הי בסופו. כגון סדומה שעירה מצרימה הרנה. התיבון והא כת׳ ישובו רשעים לשאולה (תהלים ט׳ י״ח). אמרי לדיוטה התחתונה שלשאול (י). ד״א וילך הרנה ויפגע במקום. אמ׳ ר׳ יצחק כי דמטא להרן אמ׳ אפשר שעברתי על מקום שהתפללו בו אבותי ואני לא התפללתי בו כי דיהיב דעתיה למהדר קפצא ליה ארעא מיד ויפגע במקום (יא).

יא) **ויפגע במקום.** ר׳ סימון בשם ר׳ יהושע בן לוי יעקב התקין תפלת ערבית דכת׳ ויפגע במקום וילן שם. ואין פגיעה אלא תפלה דכת׳ ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תפגע בי (ירמיה ז׳ ט״ז) (יב). תנן התם היה מהלך במקום סכנה במקום גדודי חיה ולסטים יתפלל תפלה קצרה איזה הוא מקום סכנה אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא אמ׳ ר׳ הנינה כל הדרכים בחזקת סכנה (יג). ר׳ אבא אומ׳ בשלשה מקומות השטן מקטרג בים בדרך ובבית המרועע. אמ׳ ר׳ לוי בשלשה מקומות השטן מקטרג הישן בבית אפל לעצמו. והמהלך בדרך לעצמו. והמפרש בית לעצמו. ר׳ אומר הישן בבית המרועע דמו בראשו למה ישיא מות עלימו (תהלים נ״ה ט״ז). ר׳ אהא בר יעקב אומ׳ וקרהו אסון בדרך (מ״ב ל״ח). ולא בעיר. מכאן שאין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה. אמ׳ ר׳ אבא אפלו גסר אחד רחבו ארבע אמות נתון מגג לגג אסור להלך עליו ולמה שאין השטן מקטרג אלא במקום סכנה. כד הוא לרע בר נש פָּאֲרֵי עליה וכד הוא לעיל רגלוי דבר נש צייירן. אמ׳ ר׳ יצחק בן מרוון אלולי שכת׳ הנותן בים דרך (ישעיה מ״ג ט״ז) כיון שהיה אדם מפריש בים הגדול מיד הוא מת. רב כהנא אחוי דרב חייא בר אבא הוא פאריש בימא אמ׳ לאחוי צלי עלי אמ׳ ליה אין צלותי עלך אלא הן דתקטר לולבך קטור לי פיך (יד). מאי תפלה קצרה צרכי עמך ישראל מרובין ודעתן קצרה יהי רצון מלפניך ה׳ אלהינו שתתן לכל אחד ואחד כדי צרכי ילכל גויה וגויה די מחסרה ב א ה׳ שומע תפלה (טו). ימי היא שיצא לדרך יזקק לתפלה זה אבינו יעקב דכת׳ ויפגע במקום ואין פגיעה אלא תפלה. וכיון שהבטיחו הקב״ה ואמ׳ והנה אנכי עמך מיד השלים נפשו ויצא (טז) דכת׳ וישא יעקב רגליו וילך ויפגע במקום. מפני מה מכנין שמו שלהקב״ה מקום מפני שבכל מקום שהצדיקים מצויין היא נמצא עמהן שנ׳ בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך (שמות כ׳ כ״ד) (יז). ד״א אמ׳ ר׳ הונא בשם ר׳ אמי מפני מה מכנין שמו שלהקב״ה מקום מפני שהוא מקומו שלעולמו ואין עולמו מקומו. אמ׳ ר׳ יוסי בר אבין ועדיין אין אנו יודעין אם הקב״ה מקומו שלעולמו ואם עולמו מקומו אלא ממה שכת׳ ויאמר ה׳ הנה מקום אתי (שמות ל״ג כ״א). אנו יודעין שהקב״ה מקומו שלעולמו ואין עולמו

(ט) עי׳ ב״ר שם ס״ח ע״ש וסנהדרין צ״ה ע״ב. (י) עי׳ ב״ר שם ובכ״ש. (יא) עי׳ חולין צ״א ע״ב וסנהדרין שם. (יב) עי׳ ב״ר שם ס״ט וע״ע לעיל עמוד שע״ב. (יג) עי׳ ירושלמי ברכות ע״ב בענין זה. וע״ע תוספתא ברכות פ״ג הי״א. ובכי״ק המאמר מתחיל ת״ר היה מהלך וכו׳. (יד) בכי״מ הסופר דלג בראש המאמר מן מקטרג הא׳ עד מקטרג הב׳ ותקנתיו ע״פ כי״ק ורובי הדברים נמצאים בירושלמי שבת ה׳ ע״ב ע״ש וע״ע ב״ר פ״ ס״ו תנחומא וישלח ס״ח קהלת רבה פ״ג ס״ב ואולי מהתנחומא שם או מהילמדנו נלקחו הדברים אם כי אינם לפנינו במלואם. וב״ס צ״ל כאן אלפך במקום לו פיך. וע״ע במדבר רבה פי״ב ס״ג חמא מזיק פארי בתר. (טו) עי׳ ברכות (בבלי) כ״ט ע״ב ובתוספתא ברכות שם. (טז) עי׳ על לשון זה לעיל ריש עמוד המ״ג. (יז) עי׳ פדר״א פל״ה ומדרש תהלים מהדש״ב מזמור צ׳. ובהערות אות ס.

מקומו. כיוצא בו מעונה אלהי קדם (דברים ל״ג כ״ז). אמ׳ ר׳ יצחק אין אנו יודעין אם הקב״ה מעונו שלעולמו ואם עולמו מעוני אלא ממה שכת׳ ה׳ מעון אתה (תהלים צ׳ ב׳) אני יודעין שהקב״ה מעונו שלעולמו ואין עולמו מעונו. אמ׳ ר׳ אבא בר יודן לגבור שהוא רוכב על הסוס וכליו משופעין לכאן ולכאן וסוס טפילה לרוכב ואין הרוכב טפילה לסוס הדא היא דכת׳ כי תרכב על סוסיך (חבקוק ג׳ ח׳) (יח). וילן שם כי בא השמש. בתר דצלי בעא למהדר. אמר הקב״ה צדיק זה בא לבית מלוני ויפטר בלא לינה. מיד כי בא השמש (יט). רבנן אמרי מלמ׳ שהשקיע הקב״ה גלגל המה בלא עתו בשביל לדבר עם יעקב אבינו בהצניע. משל לאוהבו שלמלך שבא אצלו אחר קצים אמ׳ המלך כבו הנירות כבו הפניסין שאני מבקש לדבר עם אוהבי בהצניע כך השקיע הקב״ה גלגל המה בלא עתו בשביל לדבר עם יעקב בהצניע. ואותן שתי שעות שהשקיע לו ביציאתו מבית אביו החזירן לו בביאתו לבית אביו דכת׳ ויזרח לו השמש (ל״ב ל״ב). אמ׳ לו הקב״ה אתה סימן לבניך מה ביציאתך השקעתי לך גלגל המה ובחזירתך החזרתיו לך כך בניך ביציאתם אמללה יולדת השבעה נפחה נפשה בא שמשה בעוד יומם (ירמיה ט״ו ט׳). ובחזירתם וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה (מלאכי ג׳ כ׳) (כ). ד״א בא השמש. ר׳ פנחס בשם ר׳ חנן דציפורין שמע קלהון דמלאכי השרת אומרין בא השמש אתא שמישא אתא שמישא ובשעה שאמ׳ יוסף והנה השמש והירח (ל״ז ט׳). אמ׳ יעקב מי גילה לו ששמי שמש (כא). ויקח מאבני המקום. מאותן אבנים שנעקד עליהן יצחק אביו (כב). כמה אבנים נטל ר׳ יהודה אומ׳ שנים עשר אבנים נטל. אמ׳ הקב״ה גזר להעמיד שנים עשר שבטים אברהם ויצחק לא העמידום. ואני אם מתאחות הן שתים עשרה אבנים יודע אני שאני מעמידם כיון שנתאחו ידע שהוא מעמיד שנים עשר שבטים. ר׳ נחמיה אומר שלוש אבנים נטל אברהם ויצחק ייחד הקב״ה שמו עליהן ואני אם מתאחות זו לזו הקב״ה מיחד שמו עלי (כג). וישם מראשותיו. מגיד הכתוב שכשיצא לא יצא יצא עמו דבר בעולם אפלו פסדיות שאלו היו לו פסדיות לא היו נותן אבנים תחת ראשו. ר׳ אבהו בשם ר׳ שמעון בן לקיש כיון שראו האבנים להקב״ה שהו כולן ונעשו אבן אחת עמד בבקר ואמ׳ מהו זה אבנים הרבה נתתי תחתי ונעשו אבן אחת אמ׳ לו הקב״ה אין אתה יודע מה הישבת בליבך היוך כשם שהיו אבנים הרבה ונעשו אבן אחת כך בניך כולם צדיקים וכולם לב אחד שנ׳ משם רעה אבן ישראל (מ״ט כ״ד) (כד). וישכב במקום ההוא. ר׳ יהודה אומ׳ כאן שכב הא כל ארבע עשרה שנה שהיה בבית מדרשו שלעבר למד תורה לא שכב. ר׳ נחמיה אומ׳ כאן שכב הא כל עשרים שנה שהיה בבית לבן לא שכב (כה).

יב) ויחלם והנה סלם מצב ארצה.

אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש חלומות הצדיקים בשמים ובארץ. וחלומות הרשעים לא בשמים ולא בארץ. פרעה והנה עומד על היאר (מ״א א׳) לא בשמים ולא בארץ. נבוכדנצר ואלו צלים חד שגיא (דניאל ב׳ ל״א) לא בשמים ולא בארץ אבל יעקב אבינו והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה (כו). והנה סולם מוצב

(יח) עי׳ ב״ר פס״ח ס״ט ובנ״ש ועי״ע תנחומא מהרש״ב ה״ב נ״ח ע״ב ובהערות שם אות ק״ד ופסיקתא רבתי ק״ד ע״ב ובמ״ע שם. (יט) עי׳ סנהדרין צ״ה ע״ב וחולין צ״א ע״ב. ובבי״ק בעא למהדר דאכתי הוי יומא. (כ) עי׳ ב״ר שם ס״י ושם לפרקים ת׳ אחר קצים. (כא) עי׳ ב״ר שם. (כב) עי׳ פדר״א פל״ה. (כג) עי׳ ב״ר שם סי״א ובנ״ש. (כד) ראש המאמר מובא בערוך ערך פסדיות בשם הילמדנו ע״ש וסוף הדברים בשם רשב״ל מובא בתנחומא ויצא ס״א ע״ש. ועי״ע בפדר״א פל״ה ובביאור הרד״ל אות מ״ד ע״ש. (כה) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש. (כו) עי׳ תנחומא מהרש״ב כזה ח״א ע״ה ע״א בשם ילמדנו עוד רבינו ושם איתא וכך נבוכדנצר כתיב חלם חזית ודחלנני (דניאל ד׳ ב׳). שלא היה לא בארץ ולא בשמים ע״כ.

ארצה. סולם זה עולם. מצב ארצה זה טבור הארץ. וראשו מגיע השמימה. זה ערבות. והנה מלאכי אלהים עלים וירדים בו. אלו המלאכים שמסבבין את הכל דכת' עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט (תהלים ק"ד ד'). ואומ' ברכו ה' מלאכיו גבורי כח עושי דברו (תהלים ק"ג כ') (כז). תאנא כמה רחבו שלסולם שמונת אלפים פרסאות דכת' והנה מלאכי אלהים עלים וירדים בו. עולים שנים ויורדים שנים. וכי פגעי בהדאדי הוו להו ארבעה וכת' ביה במלאך וגויתו כתרשיש (דניאל י' ו'). וגמירי דתרשיש תרי אלפי פרסי דקימא לן כולי עלמא שיתה אלפי פרסי שליש מדבר. שליש ימים. שליש ישוב (כח). מכאן אמרו מלאך שלישו שלעולם. לפי שכל מה שברא הקב"ה בעולמו נהלק לשלשה חלקים מלאכים צורה בלא גולם. וגלגלים גולם וצורה קבועה בו לא תתחלף ולא תשתנה עד עולמי עד. ויסוד והוא הנקרא אופן גולם וצורה הוא מתחלף ומשתנה בכל רגע ורגע ואין לו צורה קבועה אלא מקבל הוא כל צורה והן ארבעה יסודות איש ורוח ומים וארץ. שנים עולים והן האש והרוח. ושנים יורדין והן המים והארץ. והוא ברוך הוא המחבר את האהל והיה אחד שנ' והנה ה' נצב עליו. מכאן אמרו הכמים סולם שראה יעקב אבינו עולם ושליש היה. מאי ושליש אלא אי בעית עולם אי בעית שליש. כמה מעלות היו בסולם ארבעה דכת' עולים ויורדים בו וכן הוא אומ' וארבעה פנים לאחת וארבע כנפים לאחת מהם (יחזקאל א' ו'). כשם שהיסודות ארבעה כך הגלגלים נחלקים לארבעה. וכן המלאכים ארבעה. וכן כל הנברא מהן נהלק לארבעה. וכן הוא אומ' ויאמר אלי אלה ארבע רוחות השמים יוצאות מהתיצב על אדון כל הארץ (זכריה ו' ה') (כט). ד"א סלם. הראהו הקב"ה בית המקדש בנוי ומזבח בתוכו וכהנים מקריבין עליו קרבנות. סלם זה הכבש. מצב ארצה. זה מזבח אדמה. וראשו מגיע השמימה זה עשן המערכה שהוא עולה למעלה. והנה מלאכי אלהים. אלו הכהנים וכן הוא אומ' כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא (מלאכי ב' ז'). עולים ויורדים בו. עולים ויורדים בכבש. והנה ה' נצב עליו. ראיתי את ה' נצב על המזבח (עמוס ט' א') (ל). ד"א רבנן אמרי סולם זה סיני שהוא מנין סלם. מצב ארצה. ויתיצבו בתחתית ההר (שמות י"ט י"ז). וראשו מגיע השמימה. וההר בער באש עד לב השמים (דברים ד' י"א). והנה מלאכי אלהים. זה משה ואהרן. עלים ויורדים בו. ומשה עלה אל האלהים (שמות י"ט ג'). וירד משה מן ההר אל העם (שם י"ד). והנה ה' נצב עליו. וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר (שם כ') (*ל). ד"א בגליות הכתוב מדבר ויצא יעקב. שלח מעל פני ויצאו (ירמיה ט"ו א'). וילך הרנה. אותי נהג וילך (איכה ג' ב'). ויפגע במקום. עד אפס מקום (ישעי' ה' ח'). כי בא השמש. בא שמשה בעוד יומם (ירמיה ט"ו ט'). ויקח מאבני המקום. תשתפכנה אבני קדש (איכה ד' א'). וישם מראשותיו. כי ירד מראשתיכם (ירמיה י"ג י"ח). וישכב במקום ההוא. נשכבה בבשתינו (ירמיה י"ג כ"ה). ויחלם זה חלומו שלנבוכדנצר. והנה סלם זה סמל הקנאה. מוצב ארצה. אקימיה בבקעת דורא (דניאל ג' ד'). וראשו מגיע השמימה. רומיה אמין שתין (שם). והנה מלאכי אלהים אלו חנניה מישאל ועזריה. עלים ויורדים. ירדו לכבשן האש ועלו. עבדוהי די אלהא עלאה פוקו ואתו (דניאל ג' כ"ו). והנה ה' נצב עליו. ורויה די רביעאה דמי לבר אלהין (דניאל ג' כ"ה) (לא). ד"א הראהו הקב"ה מתן תורה אמ' לו אם ישמרו בניך זו הן מעולין ואם לאו הן יורדין (לב). ד"א עולים ויורדין. הראהו

(כז) עי' מורה נבוכים ח"א פט"ו וג"כ בפתיחה ובפירוש קרשקש שם וע"ע בחיי לפסוק זה ומה שמביא שם משם הרמב"ם. (כח) עי' חולין צ"א ע"ב ובמפרשים שם וע"ע ב"ר שם ס"ב ובמפרשים ע"ש. ובכי"ק תרי אלפים פרסי הויא. (כט) עי' מורה נבוכים ח"ב פ"י וח"ג פ"ב ובמפרשים שם ובכי"ק יסוד והוא וכו' ושליש היה פירוש מאי ושליש וכו' מקבל הוא לכל צורה וכו' כך הגלגלים ארבעה ובכי"ג אש מים רוח ארץ. (ל) עי' ב"ר שם ובתנחומא מהרש"ב ע"ה ע"א המאמר בשם בר קפרא. (*ל) עי' ב"ר ותנחומא שם. (לא) עי' ב"ר שם ס"ג ובנ"ש. (לב) צ"ע.

שעתיד לעמוד ממנו מי שהוא עולה לשמים והוא אליהו ומי שהוא יורד לתהום והוא יונה לקצבי הרים ירדתי (יונה ב׳ ז׳) (לג). ד״א רבנן אמרי הראהו ארבע מלכיות היאך עולות ויורדות. ד״א עולים ויורדים. ר׳ שמואל בר נחמני אומ׳ אלו שרי אומות העולם מלמ׳ שהראה הקב״ה ליעקב שרה שלבבל עולה שבעים הֲיָוקים וירד. ושלמדי המשים ושנים וירד. ושליון מאה ושמונים וירד. ושלאדום עלה עלה ולא ידע כמה עלה. באותה שעה נתיירא אבינו יעקב ואמ׳ תאמר שמא אין לזה ירידה אמ׳ לו הקב״ה ואתה אל תירא יעקב ואל תחת ישראל (ירמיה ל׳ י׳). אפלו אתה רואה אותו עולה ויושב אצלי משם אני מורידו ומה טעמיה אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאם ה׳ (עובדיה א׳ ד׳). כי הנני מושיעך מרחוק (ירמיה ל׳ י׳). מבבל. ואת זרעך מארץ שבים (ירמיה שם). מגליה ומאספניה. ושב יעקב (שם שם) מבבל. ושקט (שם שם) ממדי. ושאנן (שם שם) מיון. ואין מחריד (שם שם) מאדום. למה. כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הפיצותיך שמה אך אותך לא אעשה כלה. (שם שם י״א). אומות העולם שהן מכלין שדותיהן ואין מניחין פיאה כי אעשה כלה. אבל ישראל שאין מכלין שדותיהן אך אותך לא אעשה כלה אלא ויסרתיך למשפט ונקה לא אנקך (שם שם) מייסרך אני ביסורין בעלם הזה בשביל לנקותך מעונותיך לעולם הבא (לד). ד״א והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים. עולים אלו מלאכים שמלוין אותו בארץ ישראל. ויורדים אלו מלאכים שמלוין אותו בהוצה לארץ (לה). ד״א עולים ויורדים. מלמ׳ שהיו המלאכים כל אותו הלילה עולין ורואין דמותו שליעקב הקוקה תחת כסא הכבוד ויורדין ורואין דמותו למטה ביקשו להזיקו מיד

יג) **והנה ה׳ נצב עליו.** אמר ר׳ שמעון בן לקיש אלמלי מקרא כת׳ אי אפשר לאמרו כאדם שמְנַיף על בנו. משל לבן מלכים שהיה שוכב על ערשו והיו זבובים שוכבין עליו כיון שבאת מינקתו שהת עליו להציל אותו ברחו כולם מעליו. כך בתחלה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. כיון שנגלה הקב״ה ברחו כולם לכך נאמ׳ והנה ה׳ נצב עליו (לו). עליו. אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש האבות הן הן המרכבה לפי שצורת המרכבה חקוקה בלבם והמרכבה מוכחת שיש שם רוכב לכך נקראו מרכבה (לז). ויאמר אני ה׳ אלהי אברהם. ר׳ הנניה בשם ר׳ פינחס אומ׳ שמונה עשר פעמים הוא מזכיר האבות בתורה וכנגדן קבעו חכמים שמונה עשרה ברכות בתפלה. אם יאמר לך אדם תשעה עשרה הן אמור לו והנה ה׳ נצב עליו לית הוא מנהון ואם יאמר לך שבעה עשר אמור לו ויקרא בהם שמי ושם אבותי (מ״ח ט״ז) מנהון (לח). הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה. מאי רבותה אמ׳ ר׳ יצחק מלמ׳ שקיפלה הקב״ה לכל ארץ ישראל והניחה תחת יעקב אבינו כדי שתהא נוחה להיכבש לבניו (לט). בר קפרא אומ׳ כביכול שקיפלה כפינקס ונתנה תחת ראשו כאיניש דאמ׳ להבריה מא דתחות רישך לך (מ). ד״א אשר אתה שוכב עליה ר׳ הונא בשם ר׳ אליעזר אומ׳ ובלבד שתיקבר עליה לכך נתהרט על הקבורה בה (מא).

יד) **והיה זרעך כעפר הארץ.** מה העפר

(לג) עי׳ תנחומא מהרש״ב שם. (לד) עי׳ תנחומא ויצא ס״ג ויקרא רבה פכ״ט ס״ב ובנ״ש ובפרט בפסיקתא דר״כ קנ״א ע״א ובהערות שם. ועי״ע ערוך ערך גליא א׳ וערך הוק ועי״ע ב״ר ס״ד בענין הדרש של רבנן אמרי. (לה) עי׳ ב״ר שם ס״ב. (לו) עי׳ חולין צ״א ע״ב מעין זה וב״ר פרשה ס״ט ס״ג בעד המשל. ועי״ע ב״ר פס״ח ס״ב ובנ״ש. (לז) עי׳ ב״ר פמ״ז ס״ו ופ׳ פ״ב ס״ג. (לח) עי׳ ב״ר פס״ט ס״ד ובפירוש מהרז״ו שם בשם הגר״א. ועי״ע תנחומא ריש פרשה וירא וג״כ בתנחומא מהרש״ב שם ובהערות שם על הדוגמאות. (לט) עי׳ חולין צ״א ע״ב. (מ) עי׳ ב״ר שם ועי״ע ילקוט כאן. (מא) עי׳ ב״ר שם. ואולי צ״ל נתחבט ת׳ נתהרט.

מכלה את הכל והוא אינו כלה כך בניך מכלין את אומות העולם והן אינן כלין וכן הוא אומ' מי מנה עפר יעקב (במדבר כ"ג י'). ד"א מה עפר עשוי דייש כך בניך בזמן שהן חוטאין הן נעשין דייש לכל אומות העולם וכן הוא אומ' השואפים על עפר ארץ בראש דלים (עמוס ב' ז') ואומ' וישימם כעפר לדוש (מלכים ב' י"ג ז') (מב). ופרצת ימה וקדמה. מלמ' שניתנה לו נחלה בלי מצרים. מכאן אמר ר' יוחנן אמ' ר' יוסי כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים שנ' אז תתענג על ה' והרכבתיך על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך (ישעיה נ"ח י"ד). לא כאברהם דכת' ביה קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה (י"ג י"ז). ולא כיצחק דכת' ביה כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל (כ"ו ג'). אלא כיעקב דכת' ביה ופרצת ימה וקדמה לכך נאמ' והאכלתיך נחלת יעקב אביך (מג).

טו) **והנה אנכי עמך ושמרתיך.** זהש"ה והיה טרם יקראו ואני אענה (ישעיה ס"ה כ"ד). רבנן אמרי על הכל השיבו הקב"ה חוץ מן הפרנסה. אמ' יעקב אם יהיה אלהים אמ' לו הקב"ה והנה אנכי עמך. אמ' ושמרני בדרך השיבו ושמרתיך. אמ' ושבתי בשלום אל בית אבי אמ' לו והשיבתיך אל האדמה הזאת. אבל על הפרנסה לא השיבו שאמ' ונתן לי לחם לאכל ובגד ללבוש מלמ' שהיא קשה מן הכל. ולמה אמ' הקב"ה אם מבטיחו אני על הפרנסה אינו תולה עיניו בי. ר' יוסי אומ' אף על הפרנסה השיבו שנ' כי לא אעזבך ולהלן הוא אומ' לא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם (תהלים ל"ז כ"ה) (מד).

טז) **וייקץ יעקב משנתו ויאמר אכן יש ה' במקום הזה.** האמין בלבו שהוא הלום שלנבואה לא כענין שנ' להלן וייקץ שלמה והנה חלום (מלכים א' ג' ט"ו) (מה). אכן יש ה' במקום הזה. זה הר המוריה שהשכינה בו לעולם וקימא לן שכינה במערב (מו). ד"א במקום הזה. זה מקום לנבואה כענין שנ' הנה מקום אתי ונצבת על הצור (שמות ל"ג כ"א) (מז). ד"א במקום הזה. ידע שכל מה שבעליונים ושבתחתונים הוא בגופו שלאדם והוא עולם בפני עצמו לכך נאמ' ואנכי לא ידעתי.

יז) **ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה.** כיון שהכיר בבוראו שהוא חי וקיים לעולם ואינו דומה לשאר ברואים לא מכל צד ולא מכל פנים מיד ויירא מכאן אמרו גדולה הכמה שמביאה יראה וכן הוא אומ' הכם ירא וסר מרע וכסיל מתעבר ובוטח (משלי י"ד י"ו) (מח). ד"א מה נורא המקום הזה מלמ' שהראהו בית המקדש בנוי והרב ובנוי. בנוי מה נורא המקום הזה דכת' נורא אלהים ממקדשך (תהלים ס"ח ל"ו). אין זה. הרב דכת' על זה היה דוה לבנו (איכה ה' י"ז). כי אם בית אלהים. הרי בנוי ומשוכלל דכת' שמחתי באומרים לי בית ה' נלך (תהלים קכ"ב א') (מט). וזה שער השמים. מזה השער עולין לשמים ומשמשין למעלה במרום (נ).

יח) **וישכם יעקב בבקר ויקח את האבן.** והא כת' ויקח מאבני המקום אמ' ר' יצחק מלמד שנתקבצו כל אותן האבנים וכל אחת ואחת אומרת עלי ינוח ראשו

(מב) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש ע"ש וג"כ בילקוט כאן ועי"ע פסיקתא רבתי מ"ה ע"ב. (מג) עי' שבת קי"ח ע"א וע"ב. (מד) עי' ב"ר שם ס"ו ובנ"ש ובפרט בתנחומא ויצא ס"ג ועי"ע ב"ר פ"ע ס"ד. (מה) עי' מו"נ ח"ב פמ"ה. (מו) צ"ע ועי' ב"ר פס"ט ס"ז. ועי"ע בבא בתרא כ"ה ע"א בענין דהשכינה במערב. ועי"ע ברש"י חולין צ"א ע"ב ועי"ע שמות רבה פ"ב ס"א בענין דלא זזה שכינה מכותל מערבי. (מז) צ"ע. (מח) צ"ע. (מט) עי' ב"ר שם ע"ש ותנחומא מהרש"ב ח"א ע"ו ע"ב ובכאן אולי על המשך הכתובים שם בתהלים קכ"ב ג' קא סמיך ירושלים הבנויה וגו'. (נ) צ"ע ועי' ב"ר שם בענין בית המקדש של מעלה ועי"ע בפירש"י על התורה הוצאת הר"א בערלינער כ"ו ע"א מה שהביא שם בש־ הר"י בר שמעון ע"ש.

שלצדיק זה. תאנא וכולם נבלעו כאחת (נא). וישם אתה מצבה. נטל את האבן וישם אותה מצבה באותו המקום מה עשה הקב"ה נטה רגל ימינו וטיבע את האבן עד עומקי תהומות ועשאה סָנִיף להתהומות כאדם שהוא עושה סניף לכופה לפי כך נקראת אבן שתייה שמשם הושתת העולם ושם הוא טבור הארץ ועליה היכל ה' שני והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלהים (נב). ויצק שמן על ראשה. ירד לו שמן מן השמים ויצק עליה ונמשחה לדורות (נג).

יט) **ויקרא את שם המקום ההוא בית אל.** מיכאן ואילך בית אל. אבל לשעבר נילוז ומליז שנ' ואולם לוז שם העיר לראשונה (נד).

כ) **וידר יעקב נדר לאמר.** אמ' ר' יצחק הבבלי כל מאן דנדר מצוה עבד. מהוא לאמר. לאמר לדורות שיהוא נודרין בעת צרתם לפיכך כל מי שהוא נודר אינו תולה נדרו אלא ביעקב. אמ' ר' אבהו דכת' אשר נשבע לה' נדר לאביר יעקב (תהלים קל"ב ב'). רב הונא בשם ר' אידי אמ' דכת' וישמחו העם על התנדבם (דברי הימים א' כ"ט ט'). על ידי שהיו עוסקין במצות נדבה עלתה בידם ושמחו ומה כת' בתריה ויברך דוד את ה' לעיני כל הקהל ויאמר דוד ברוך אתה ה' אלהי ישראל אבינו מעולם (שם י'). אלהי יעקב אבינו אין כת' אלא אלהי ישראל אבינו. אמ' ר' יודן אפלו מן אתרה לא הסרה כלום וידרו ישראל אין כת' אלא וידר ישראל. ותניא ארבעה נדרו שנים הפסידו ושנים נשתכרו (נה). ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש. אנקלס הגר שאל את ר' אליעזר אמ' לו הרי כל היבה שהיבב הקב"ה את הגר לתת לו לחם ושמלה (דברים י' י"ח). אמ' לו וכי קלה היא בעיניך עד שנתחבט עליה אותו זקן שנ' ונתן לי לחם לאכל ובגד ללבוש מלמ' שהיא קשה מן הכל (נו).

כא) **ושבתי בשלום.** בגוף ובממון ובתורה וכך היה ויבא יעקב שלם (ל"ג י"ח) (נז). והיה ה' לי לאלהים. שמייחל שמו עלי (נח).

כב) **וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך.** יעקב אבינו הפריש מעשר ראשון. כותי אחד שאל את ר' מאיר אמ' ליה לית אתון אמרין דהדין יעקב אבוכון קשוט הוא אמ' ליה אין דכת' תתן אמת ליעקב (מיכה ז' כ'). אמ' ליה וקשיטותיה שהפריש לוי אחד מעשרה לשבטים ולא היה לו להפריש עוד משנים. אמ' ליה את אמ' דאינון תרי סר ואנא אמ' דאינון ארבעה עשר אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי (מ"ח ה'). אמ' ליה והא טבות והא לי את מסייע אוספת קמהא אוספת מיא. אמ' ליה לית את מודי לי שהן ארבע אמהות. אמ' ליה אין. אמ' ליה יצא מהן ארבע בכורות שלארבע אמהות שאין הבכור מתעשר למה שהוא קודש ואין קודש מוציא קודש אמ' ליה טובי אומתך (נט).

כט.

א) **וישא יעקב רגליו וילך.** כת' חיי בשרים לב מרפא (משלי י"ד ל'). כיון

(נא) עי' חולין צ"א ע"ב. (נב) עי' פדר"א פל"ה ושם לכיפה וע"ע ערוך השלם ערך כפח. (נג) עי' פדר"א שם. (נד) צ"ע ועי' כלאים פ"ט מ"ח על הלשון נלוז ומליז. ותקנתי עפ"י כי"ק ובכי"מ בית אל לשעבר נילוז ומליז עליו שנ' וכו'. (נה) עי' ב"ר פ"ע ס"א ס"ב וס"ג והנוסחא בתחילת הפיסקא קרובה יותר למדרש שמואל פ"ב ע"ש וע"ע בילקוט תהלים רמז תש"צ ע"ש. (נו) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש ע"ש. (נז) עי' שבת ל"ג ע"ב. (נח) עי' פירש"י לפסוק זה. ובכי"ק לי שמייחל. (נט) עי' ב"ר שם ס"ז. והנוסחא כאן קרובה יותר לפסיקתא דר"כ צ"ח ע"א ותנחומא ראה סי"ד ע"ש.

שנתבשר בשורה טובא טעון לביה רגלויי הדא דאמרי כרסיה טעינא רגליה (א).

ב) **וירא והנה באר בשדה.** מגיד הכת' שהיו מקולקלין במים תדע לך שהרי עיר גדולה ואין משקין הצאן שלהן אלא מן הבאר. וכשהלך יעקב אבינו לשם נתברכו המעיינות והרויחו מימיהן שכן הוא אומ' ויצג את המקלות (ל' ל"ח) (ב). והאבן גדולה על פי הבאר. שהיו משתמרין במים ולא היה מופקר לכל מפני מיעוטו (ג).

ד) **ויאמר להם יעקב אחי מאין אתם.** מכאן. אמרו לעולם תהא דעתו שלאדם מעורבת עם הבריות וקורא להם אחים ורעים ויקדים בשלום הכל כדי שיקדמו אותו מלאכי שלום ומלאכי רחמים (ד). מרגלא בפומיה דאביי לעולם יהא אדם ערום ביראה ומענה רך ומשיב חמה ומדבר שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפלו עם גוי בשוק כדי שיהא אהוב מלמעלה ונהמד וחביב מלמטה. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הקדימו אדם שלום מעולם אפלו גוי בשוק (ה).

ה) **ויאמר להם הידעתם את לבן בן נחור.** אמר להם מה טיבו ומהיא אומנתו.

ו) **ויאמר להם השלום לו.** אמ' להם רגיל הוא בשלום וביתו שלום (ו). ד"א אמ' להם השלום ביניכם לבינו ויאמרו שלום ואם פטטין את בעי. והנה רחל בתו קום שאל מינה. הדא דאמרי שהדיבור מצוי עם הנשים (ז).

ז) **ויאמר הן עוד היום גדול.** אמ' להם אם שומרי שכר אתם הן עוד היום גדול. ואם שלכם אתם רועים השקו הצאן ולכו רעו (ח). ר' עקיבה אומ' כל מי שהוא נכנס בעיר ומצא נערות יוצאות לפניו יהא יודע שדרכו מושרת. למד לך מאליעזר שמצאוהו נערות ונתישרה דרכו שנ' וה' הצליח דרכו (כ"ד נ"ו). וכן את מוצא במשה שפגעו בו נערות ונתישרה דרכו שנ' ולכהן מדין שבע בנות (שמות ב' ט"ז) ולבסוף הצליח ובאת גאולה על ידו. וכן את מוצא בשאול שפגעו בו נערות ונתישרה דרכו שנ' המה עולים במעלה העיר והמה מצאו נערות (שמואל א' ט' י"א) והצליח ועלה למלוכה. וכן את מוצא ביעקב אבינו שפגעו בו נערות ונתישרה דרכו שנ' והנה רחל בתו באה עם הצאן והצליח שנ' ויפרץ האיש מאד מאד (ל' מ"ג) (ט). ד"א והנה הבאר בשדה. זה סיני. והנה שם שלשה עדרי צאן רבצים עליה. אלו שלוש מהנות שהיו ישראל במדבר מהנה שכינה ומהנה לוייה ומהנה ישראל. כי מן הבאר ההוא ישקו העדרים. שכל גופי תורה לא ירדו אלא מסיני. דתניא שש מאות ושליש עשרה מצוות נאמרו לו למשה בסיני. והאבן גדולה על פי הבאר. אלו לוחות העדות שירדו מסיני שהן עיקרי התורה כולה. ונאספו שמה כל העדרים. ויחן שם ישראל נגד ההר. (שמות י"ט ב'). וגללו את האבן. שהסירו לבם הקשה כאבן והנו כולם הנייה אחת. מפני מה. מעל פי הבאר. כדי שיזכו לקבל תורה. והשקו את הצאן. היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי (דברים ה' כ"א). והשיבו את האבן על פי הבאר למקמה. כיון שנסעו מהר סיני נעשו לבם קשה כאבן. דתניא ויסעו מהר ה

כט (א) עי' ב"ר פ"ע ס"ה ובכי"ק בשורה טובה טען לביה רגלוי ח"ד כרסיה טענא רגליה. (ב. צ"ע ועי' ב"ר שם ס"ב. ג' צ"ע ועי' בלקח טוב על פסוק ח' ובעין זה ג"כ בפירוש רד"ק על התורה. (ד) צ"ע ועי' בלקח טוב דרך הסידות דרך כבוד קרא להם אחי ע"כ. וע"ע ברד"ק שם. ובכי"ק ומלאכי רחמים מלמעלה. (ה) עי' ברכות י"ז ע"א ובד"ס שם. (ו) צ"ע. (ז) עי' ב"ר שם ס"א ותקנתי הדברים ע"פ כי"ק ובכי"מ והנה רחל בתו היא מוכחת על עצמה ועל בית אביה הדא דאמרי וכו'. (ח) עי' ב"ר שם. (ט) עי' פדר"א פל"ו ושם הוא קטוע ועי' בביאורי הרד"ל אות ח' שהרגיש בזה ורמז להילקוט וכאן הוא במלואו.

(במדבר י׳ ל״ג). אותו היום סרו מאחרי ה׳. ויאמר להם יעקב. ראה שהן מיטלטלין והולכין אמ׳ להן אחי עשו כולכם אחוה זה עם זה. מאין אתם. מפני מה אתם מפורדין ומפוזרין. ויאמרו מחרן. אמרו לו מחרון אף ה׳. ויאמר להם הידעתם. אמר להם אתם מודים בחטאיכם ויודעין שיש דין ויש דיין. את לבן. הוא ילבין עונותיכם כשלג שנ׳ אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו (ישעיה א׳ י״ח). ויאמרו ידענו. מתודין אנו על עונותינו כענין שנ׳ והתודו את עונם ואת עון אבתם (ויקרא כ״ו מ׳). ויאמר להם השלום לו. הוא שלום ובמרומיו שלום יפרוש עליכם שלום וישכן אתכם בנוה שלום. אמרו לו באיזו זכות אמ׳ להם בזכות רחל אמכם דכת׳ והנה רחל בתו באה עם הצאן. ואומ׳ רחל מבכה על בניה (ירמיה ל״א ט״ו). ואומ׳ כה אמר ה׳ מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעלתך נאם ה׳ ויש תקוה לאחריתך נאם ה׳ (שם ט״ז) (י).

י) ויהי כאשר ראה יעקב [וגו׳] ויגל את האבן.

אמר ר׳ הונא כאדם שהוא מעביר פקק מפי הצלוחית (יא). וישק את צאן לבן. מכאן אמרו גדול צפרנן שלראשונים מכריסן שלאחרונים. ביעקב נאמ׳ ויגל את האבן וישק, התחילו המים עולין מאליהן. אבל במשה כת׳ וגם דלה דלה לנו (שמות ב׳ י״ט) (יב).

יא) וישק יעקב לרחל.

שהיתה קרובתו. וישא את קלו ויבך. למה בכה אלא אמר אליעזר העבד הלך להביא את רבקה והיה עמו עשרה גמלים ואני אין בידי כלום. ד״א למה בכה שראה ברוח הקדש שאינה נכנסת עמו בקבר. והיא אמרה בפומה לכן ישכב עמך הלילה (ל׳ ט״ו). עמיך הוא דמיך עמי לא דמיך (יג). ד״א למה בכה ראה אנשים מתלחשין ואומרין מה בא זה לחדש עלינו דבר ערוה. שמשעה שלקה העולם במבול עמדו וגדרו עצמן מן הערוה הדא דאמרין שאנשי מזרח גדורין מן הערוה. מיד בכה הצדיק והודיען שהיא קרובתו דכת׳ בתריה (יד)

יב) ויגד יעקב לרחל כי אחי אביה הוא.

והלא בן אחות אביה הוא אלא בני אחים הרי הן כאחים (טו). ותרץ ותגד לאביה. אמ׳ ר׳ יוחנן לעולם אין אשה רגילה אלא לבית אמה. התיבון והא דין ותרץ ותגד לאביה אמ׳ להם שמתה אמה (*טו).

יג) ויהי כשמע לבן את שמע יעקב.

אמ׳ בלבו אליעזר פיסול הבית היה וכת׳ ביה ויקח העבד עשרה גמלים זה שהוא אהובו שלבית על אחת כמה וכמה. מיד וירץ לקראתו. וכיון דלא חמא עמיה כלום אמ׳ דלמא דינרין אית ליה ואינון קטירין בחרציה מיד ויחבק לו. וכיון דלא אשכח כלום וינשק לו. אמ׳ דלמא מרגליין עמיה בפומיה. אמ׳ ליה מא את סביר ממון אתית טעין. לא אתית טעין אלא למלין. ויספר ללבן את כל הדברים האלה (טז). וכי תעלה על דעתך ששילהו אביו ריקם אלא שקדמו אליפז בדרך וביקש להרגו וליטל כל ממונו כיון שבא להרגו אמ׳ לו הוי יודיע שיש עלינו שטר חוב ידוע תדע כי גר יהיה זרעך (ט״ו י״ב). אם אתה הורגני אתם פורעין את השטר אלא מוטב שתיטול כל ממוני ותניחני ואני אפרע את השטר וקיבל עליו ונטל כל

(י) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ט וס״י ונראה שעליהם נתיסדו דרשות אלה (אם שיכול להיות שנלקחו מהילמדנו). ועי״ע שבת קט״ז ותענית כ״ט ע״א בענין הדרשה על ויסעו מהר סיני. ועי״ע ברכות י״ב ע״א בענין ברכת אנשי משמר שם. (יא) עי׳ ב״ר שם ס״ב. (יב) עי׳ פדר״א ריש פרק ל״ו ותיב״ע בראש הפרשה ועל פסוק זה ועי״ע לקח טוב כאן ובהערות שם אות כ״ד. אבל לא נזכר שם כלום בענין משה ובזוהר כאן ובפרשת שמות שם מבואר ההפך. (יג) עי׳ ב״ר שם ס״ב. (יד) עי׳ ב״ר שם ועי״ע חזקוני לפסוק זה בשם ד״א ע״ש. (טו) עי׳ פדר״א פל״ו ובביאור הרד״ל שם אות כ׳. (*טו) עי׳ ב״ר שם ס״ג. ובכי״ק רגליה ת׳ רגילה. (טז) עי׳ ב״ר שם ובכי״ק ודלמא מרגוליין.

ממונו ושילחו ריקם לכך נאמ׳ כי במקלי עברתי את הירדן הזה (ל״ב י״א) (יז).

יד) ויאמר לו לבן אך עצמי ובשרי וישב עמו חדש ימים. אמ׳ רב אמי לימדתך התורה דרך ארץ עד איכן אדם צריך ליטפל בקרוביו עד חדש ימים (יח).

טו) ויאמר לבן ליעקב הגידה לי מה משכרתך. אמ׳ ליה יעקב מא את סביר ממון אתית למבעי לא אתית אלא לאינסובי (יט).

טז) וללבן שתי בנות. בנויות כשתי קורות מסוף העולם ועד סופו תדע לך שזו העמידה אלופים וזו העמידה אלופים. זו העמידה מלכים וזו העמידה מלכים. זו העמידה נביאים וזו העמידה נביאים. שם הגדלה לאה. גדולה במתנותיה כהונה לעולם מלכות לעולם. ושם הקטנה רחל. קטנה במתנותיה יוסף לשעה שאול לשעה (כ).

יז) ועיני לאה רכות. מאי רכות אי לימא רכות ממש אפשד בגנות בהמה טמאה לא דיבר הכת׳ ומן הבהמה אשר איננה טהורה (ז׳ ח׳). בגנותן שלצדיקים דיבר הכתוב ר׳ אלעזר אומ׳ שמתנותיה ארוכות רבא אמ׳ לעולם רכות ולא גנאי אלא שבח הוא לה שהיתה שומעת מבני אדם שהיו אומרים שני בנים יש לרבקה אחד גדול ואחד קטן ושתי בנות יש לו ללבן אחת גדולה ואחת קטנה. הגדולה לגדול והקטנה לקטן והיתה הולכת ויושבת על פרשת דרכים ושואלת הגדול מה טיבו אמרו לו רשע הוא מלסטם את הבריות הקטן מה טיבו אמרו לה איש תם וישב אהלים והיתה בכה עד שנשרו ריסי עיניה והינו דכת׳ וירא ה׳ כי שנואה לאה ששנואין עליה מעשה עשו והיתה מתפללת ואומרת יהי רצון שלא אפול בהלקו של רשע (כא). אמר רב הונא קשה היא התפלה שביטלה הגזירה ולא עוד שקדמה לאהותה (כב).

יח) ויאהב יעקב את רחל ויאמר. אמר לה בנין דאנא ידע שאנשי מקומך רמאין אינון לפיכך אנא מבריר לך ית עסקי. אעבדך שבע שנים ברחל. ולא בלאה. בתך. שלא תביא אחרת מן השוק. הקטנה. שלא תחליף את שמותן זו בזו (כג).

כא) ויאמר יעקב הבה את אשתי כי מלאו ימי ואבואה אליה. אמר ר׳ איבו אפלו פרוץ בערוה אינו אומר כן ואבואה אליה אלא אמר כך גזר עלי הקב״ה שאעמיד שנים עשרה שבטים ועכשיו הריני בן ארבע ושמונים שנה אם אין אני מעמידן עכשו אימתי אני מעמידן לכך אמר ואבואה אליה (כד). חזקיה אמר בן ששים ושלוש שנה היה יעקב אבינו בשעה שנטל את הברכות עשה עוד ארבע עשרה שנה מטמין בארץ ומשמש את עבר עשה שבע שנים באמהות ונמצא נושא לאה בן ארבע ושמונים שנה. ועשו בן ארבעים שנה נשא אשה הא למדנו שהקב״ה מקדים לרשעים ומשהה לצדיקים (כה).

כב) ויאסף לבן את כל אנשי המקום ויעש משתה. בנוהג שבעולם כשאדם עושה משתה בתחלה הוא מכין כל צרכי הסעודה ואחר כך מכנים את האורחין אבל זה כינס כל אנשי מקומו תחלה אמר להם אין אתם יודעין

(יז) עי׳ בענין זה ספר הישר פ׳ תולדות ונראה שהיה להקדמונים מדרש בזה ועי׳ ב״ר פס״ב ס״ג ולקמן במה״ג עמוד תק״ב ובהערות שם אות כ״ד. (יח). עי׳ ב״ר פ״ע סי״ד. (יט) עי׳ב״ר שם. (כ) עי׳ ב״ר שם סט״ו וע״ע שם חידושי הרד״ל אות י׳. (כא) עי׳ בבא בתרא קכ״ג ע״א ובד״ס שם. (כב) עי׳ ב״ר שם סט״ז ופע״א ס״ב. (כג) עי׳ ב״ר פ״ע סי״ז. (כד) עי׳ ב״ר שם סי״ח. (כה) עי׳ ב״ר פס״ח ס״ה ובנ״ש וע״ע לעיל עמוד שפ״ג.

שהיינו דחוקים במים וכיון שבא הצדיק הזה אצלינו נתברכו המים אמרו ומה הני לך אמר להון אין בעיי אתון אנן מרמין ביה ויהבין ליה הדא לאה דהא רחים לרחל סגון. והוא עביד הכא אף שבע שנין אחרנין אמרי ליה עביד מה דהאוני לך אמר להו הבו לי משכונין דלית חד מנכון מפרסם וקמו יהבו ליה משכונין והלך ומשכנן בצרכי המשתה וקם ואיתי עליהון. לכך נקרא לבן הארמי שרימה אפי׳ באנשי מקומו.

כג) ויהי בערב ויקח את לאה בתו. כל ההוא יומא הוו מכללין לה וכיון דאתא רמשא הוו מקלסין לה הא רחל הא רחל וכיון דאעלון יתה טפון בוצינא אמר להון מהו דין אמרון לה ומה את מדמי דאנן מבדין כותך. וכל ההוא לילא הוה צווח לה רחל רחל והא עניא ליה לצפרא והנה היא לאה אמר לה מאי רמיתא בת רמאה. אמרה לו אית לך סופר דלית ליה תלמידים. מלימודך למדנו לא כך עשית באביך שהוא קורא עשו ואתה אומר הנני (כו).

כה) ד״א ויהי בבקר והנה היא לאה. אמר ר׳ אלעזר אמר ר׳ חנינה מאי דכת׳ לא יגרע מצדיק עיניו ואת מלכים לכסא (איוב ל״ו ז׳). צניעות שהיתה ברחל זכת ויצא ממנה שאול. ובשביל צניעות שהיתה בו בשאול זכה ויצאת ממנו אסתר. מאי צניעות הוא שהיתה בה ברחל ויגד יעקב לרחל כי אחי אביה הוא. מאי אחי אביה. והלא בן אחות אביה הוא אמר לה מינסבת לי אמרה ליה אין מיהו אב רמייא הוא ולא יכילת ליה אמר לה אחיו אני ברמיות ומי שרי לצדיקן לסגויי ברמיותא אין דכתיב ועם עקש תתפל (שמואל ב׳ כ״ב). מאי רמיותיה מיקא אביבי. אמרה ליה אית לי אחתא דקשישא מני דלמא מעיילנה לך. מסר לה סימנא. ההיא שעתא דקא מעיילינן לה ללאה השא רחל לכיסופא דאחתה מסרתינה לה להאי סימנא והינו דכתיב ויהי בבקר והנה היא לאה מכלל. דעד השתא לאו לאה הויא אלא מהנך סימנין שמסר יעקב לרחל ומסרה ללאה לא הוה ידע לה עד ההיא שעתא. שאול דכת׳ ויאמר שאול אל דוד הגד הגיד לנו כי נמצאו האתונות ואת דבר המלוכה לא הגיד לא (שמואל א׳ י׳). אסתר דכת׳ אין אסתר מגדת מולדתה ואת עמה (אסתר ב׳ כ׳). אמר ר׳ אליעזר אמר ר׳ חנינה כשהקב״ה פוסק גדולה לאדם פוסק לו ולבנו ולבן בנו עד סוף העולם שנאמר ויושיבם לנצח ויגבהו (איוב ל״ו ז׳). אם מגיס דעתו הקב״ה משפילו שנאמר אם אסורים בזקים ילכדון בחבלי עוני (שם ח׳) (כז).

כה) ויאמר אל לבן מה זאת עשית לי. נתי״א הצדיק שמא בעל בעילת זנות כיון שאמר לו

כו) לא יעשה כן במקומנו. והודיע שהוא מנהג המדינה מיד נתקררה דעתו (כח).

כז) מלא שבע זאת ונתנה לך. אמר רב יעקב בר אחא מיכאן שאין מערבין שמחה בשמחה (כט). תנו רבנן נושא אדם נשים כל מה שירצה בין בבת אחת בין בזו אחר זו ומברך ברכת חתנים לכולן כאחת. אבל השמחה והמשתה כל אחת ואחת כראוי לה. הבתולה שבעה והבעולה שלשה ואין מערבין שמחה בשמחה (ל).

כט) ויתן לבן לרחל בתו את בלהה שפחתו לה לשפחה. לקח לבן את שתי שפחותיו ונתן לשתי בנותיו וכי שפחות הן והלא בנותיו הן אלא כך הוא נימוס הארץ בנותיו שלאדם מפלגשיו נקראין שפחותיו (לא).

ל) ויבא גם אל רחל [וגו׳] ויעבוד עמו עוד שבע שנים. עליו הנביא

(כו) עי׳ ב״ר פ״ע סי״ט. (כז) עי׳ מגילה י״ג ע״א וע״ב ובד״ס שם ובכי״ק לה להוא סימנא וכו׳. והנה היא לאה אמאי עד השתא לאו לאה. (כח) צ״ע ובכי״ק נתקוררה דעתו.(כט) עי׳ ב״ר שם. (ל) צ״ע ועי׳ רמב״ם פ״י כהלכות אישות הי״ג. (לא) עי׳ פדר״א פל״ו.

אומר ויעבד ישראל באשה ובאשה שמר (הושע י"ב י"ג). אמר להן הנביא לישראל דוגמה שלכם דומה ליעקב מה יעקב עד שלא נשא אשה נשתעבד משנשא אשה נשתעבד. אף אתם עד שלא נולד גואל נשתעבדתם משנולד גואל נשתעבדתם. הדא היא דכת' ובנביא העלה ה' את ישראל ממצרים ובנביא נשמר (שם י"ד) (לב). שבע שנים אחרות. א"ר יהודה בר סימון בנוהג שבעולם פועל עושה מלאכה עם בעל הבית שתים שלוש שעות באמונה ובסוף הוא מתעצל במלאכתו ויעקב אבינו אינו כן אלא ויעבד עמו עוד שבע שנים אחרות מה הראשונות שלימות אף האחרונות שלימות. מה הראשונות באמונה אף האחרונות באמונה לכך שמה באחריתו ויפרץ האיש מאד מאד. וכן כל הצדיקים מצטערין בתחילתן ושמחין באחריתן (לג).

לא) **וירא ה' כי שנואה לאה.** זה שאמר הכתוב כי שומע אל אביונים ה' ואת אסיריו לא בזה (תהלים ס"ט ל"ד). ר' בנימין אומר הפיסוק הזה לא ראשו סופו ולא סופו ראשו אי שומע אל אביונים הוה ליה ואת אסירים לא בזה אי ואת אסיריו לא בזה הוה ליה כי שומע אל אביוניו. אלא אמר ר' לוי כי שומע ה' אל אביונים אלו העניים ממש ואת אסיריו לא בזה אלו העקרות שהן אסורות בידו של הקב"ה דתניא שליש מפתחות בידו של הקב"ה מפתח של גשמים דכתיב יפתח ה' לך את אוצרו הטוב (דברים י"ח כ"ב). מפתח של תחיית המתים. וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם (יחזקאל ל"ז כ"ג). מפתח של עקרות דכת' ויפתח את רחמה. ותניא ר' אליעזר אומר כשם שדלתות לבית כך דלתות לאשה שנאמר כי לא סגר דלתי בטני (איוב ג' ט'). מלמד ששקולה פקידת עקרות בתחיית המתים (לד). ד"א זה הוא שאמר הכתוב סומך ה' לכל הנופלים (תהלים קמ"ה י"ד). ר' לוי אמר בבעלי תשובה הכתוב מדבר שהן באין ומשלימין את נפשם להקב"ה כענין שנא' וממנשה נפלו אל דוד (דברי הימים א' י"ב י"ט). שהשלימו לו. ד"א שהן נופלין וכפופין ודווין מעונותיהן אם חוזרין בהן הקב"ה סומכן וזוקפן ומעמידן בקרן אורה (לה). ר' יהודה אומר בעקרות הכתוב מדבר שליבן נופל עליהן הקב"ה פוקדן וסומכן בבנים תדע לך הרי לאה אמנו שהיה לבה נופל עליה ואומרת עכשו יעקב מגרשני לפי שרמיתי בו והיתה נכפפת לפני הקב"ה שלא לביישה כיון שראה הקב"ה כך מיד סמכה בבנים שנאמר וירא ויפתח את רחמה (לו). ד"א זה שאמר הכתוב עושה משפט לעשוקים (שם קמ"ו ז'). וכי לעשוקים לבד הוא עושה דין והלא הוא דן את כל העולם דכתיב והוא ישפט תבל בצדק (תהלים ט' ט'). אלא אין עשוקים אלא ישראל שנא' עשוקים בני ישראל ובני יהודה יחדו וכל שוביהם החזיקו בם מאנו שלחם (ירמיה נ' ל"ג). ואין הקב"ה דן את אומות העולם תהלה לא על ע"ז ולא על גילוי עריות ולא על שפיכות דמים אלא על שנשתעבדו בישראל דכתיב וקבצתי את כל הגוים והורדתים אל עמק יהושפט ונשפטתי עמם שם על עמי ועל נחלתי ישראל (יואל ד' ב'). נותן להם לרעבים (תהלים קמ"ו ז'). וכי לרעבים בלבד הוא זן והלא הוא זן את כל העולם מקרני ראמים ועד ביצי כנים שנאמר נותן להם לכל בשר (שם קל"ו כ"ה). אלא אין רעבים אלא ישראל שנאמר רעבים גם צמאים (שם ק"ז ה'). ואומר והשלחתי רעב בארץ (עמוס ח' י"א). שהן רעבים להורה שהוא משביען לעתיד לבוא שנא' ואכלתם אכול ושבוע והללתם שם ה' (יואל ב' כ"ו). ה' מתיר אסורים (תהלים קמ"ו ז'). אין אסורים אלא ישראל שהן אסורין בין אומות העולם ועתיד הקב"ה להוציאן לרוחה דכת' לאמר לאסורים צאו (ישעיה מ"ט ט'). ה' פוקה עורים (תהלים קמ"ו ה'). אלו ישראל שהן

(לב) עי' ב"ר שם ס"כ. (לג) עי' ב"ר שם ע"ש. (לד) עי' ב"ר פ' ע"א ס"א אבל נראה שהיתה לפני בעל מדרש הגדול נוסחא אחרת כאן ושיור מכונה ניכר עוד במדרש תהלים מזמור ע"ח ס"ה ע"ש בהגהות מהרש"ב. וע"ע תענית ב' ע"א וב"ר פע"ג ס"ד ובנ"ש ויקרא רבה פי"ד ס"ד ובכורות מ"ד ע"א ע"ש. (לה). צ"ע. (לו) צ"ע ועי' ב"ר פע"א

דומין בעולם הזה לעורים. ועתיד הקב״ה להוציאן לאורה שנאמר והולכתי עורים בדרך לא ידעו (שם מ״ב ט״ז). ה׳ זוקף כפופים (תהלים קמ״ו ח׳). אלו ישראל שהן כפופין בעולם הזה ועתיד הקב״ה לזקוף קומתן לעתיד לבא שנ׳ סומך ה׳ לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים (תהלים קמ״ה ט״ו). אוהב צדיקים (שם קמ״ו ח׳). אלו ישראל שנ׳ ועמך כולם צדיקים (ישעיה ס׳ כ״א). ואומר אהבתי אתכם אמר ה׳ (מלאכי א׳ ב׳). ה׳ שומר את גרים (תהלים קמ״ו ט׳). אין גרים אלא ישראל שנאמר כי גרים ותושבים אתם (ויקרא כ״ה כ״ג). יתום ואלמנה יעודד. (תהלים קמ״ו ט׳). אלו ישראל שנאמר בהן יתומים היינו ואין אב ואמותינו כאלמנות (איכה ה׳ ג׳). ודרך רשעים יעות (תהלים קמ״ו ט׳). זה עשו הרשע שהלך אצל ישמעאל ליטול עצה על יעקב ונתעוותה עצתם דכתיב ה׳ הפיר עצת גוים (שם ל״ג י׳). וכשם שנתעוותה עצתם לשעבר כך לעתיד לבא דכתיב רעו עמים וחתו [וגו׳] התאזרו וחתו עצו עצה ותפר דברו דבר ולא יקום כי עמנו אל (ישעיה ח׳ ט׳ י׳). ימלוך ה׳ לעולם וג׳ (תהלים קמ״ו י׳). א״ר יוחאי בוא וראה כמה בין מדת הקב״ה למדת בשר ודם. מלך בשר ודם כשהוא מבקש ליכנס למדינה כל בני המדינה יוצאין לקראתו ומקלסין אותו ואומרין אשרי העולם מי מלכו מי דיינו עלינו זרחה חמה ומרבין בקילוס ומוליכין לו דורון פעמים הוא רוצה ומקבל ועושה רצונם ופעמים אינו רוצה והולכין בפחי נפש. אבל הקב״ה אינו כן אלא עושה לישראל כל צרכם ונוקם להם מאויביהם ואחר כך הוא ממליך מלכותו עליהם דכת׳ עושה משפט לעשוקים (תהלים קמ״ו ז׳). וכולה פרשתא. ולבסוף ימלוך ה׳ לעולם אלהיך ציון (לז). ד״א עושה משפט לעשוקים. באמנו לאה הכת׳ מדבר שהיו הבריות עושקין אותה בדברים ואומרין לה ומה ספינה ליך שרמית באחותיך וסופיך לצאת ריקנית מן הצדיק הזה והיתה בוכה ומתפללת לפני הקב״ה ואומרת רבונו של עולם תבע עולבני וריב ריבי והוציא לאור דיני כיון שראה הקב״ה בצערה מיד פקדה וסמכה בבנים דכת׳ וירא ה׳ כי שנואה לאה ויפתח את רחמה (לה). כי שנואה לאה. מאי שנואה אי לימא שנואה ממש אפשר בגנות בהמה טמאה לא דיבר הכת׳ בגנות הצדיקים מדבר הכת׳ אלא מתוך שראה הקב״ה ששנואין עליה מעשה עשו מיד ויפתח את רחמה (לט). ד״א כי שנואה לאה. שנואה במעשה זמרי שעתיד לצאת ממנה ועושה אותה קלקלה ומפיל ארבעה ועשרים אלף מישראל ואע״פ כן אין הקב״ה מסתכל ברעה שנ׳ כי הוא ידע מתי שוא וירא און ולא יתבונן (איוב י״א י״א). ולא דנה הקב״ה אלא לשעתה. ר׳ אומ׳ הרי הוא אומ׳ כי שמע אלהים אל קול הנער (כ״א י״ז). ומה אם שפחה שלבית אברהם לא דנה הקב״ה אלא לפי שעתה. לאה הצדקת על אחת כמה וכמה. הוי וירא ה׳ כי שנואה לאה במעשה זמרי. ויפתח את רחמה בזכות עצמה פקדה לפי שעתה (מ). ויפתח את רחמה ורחל עקרה. מלמ׳ ששניהם היו עקרות ונפקדה לאה תחלה. למה נתעקרו האמהות ר׳ הונא ור׳ ירמיה בשם ר׳ חייא בר אבא כדי שיצאו השנים בלא שעבוד (מא). ורחל עקרה אמ׳ ר׳ אבא עיקר מסובין שללאה היו אלא שהן עושין רחל עיקר דכת׳ ורחל עקרה. אמ׳ ר׳ יצחק אל תקרא עקרה אלא עיקרה. תני ר׳ שמעון בן יוחאי לפי שכל הדברים תלויין ברחל לפי כך נקראו בנים על שמה רחל מבכה על בניה (ירמיה ל״א ט״ו). ולא סוף הדבר על שמה אלא על שם בנה שנ׳ אולי יחנן ה׳ אלהי צבאות שארית יוסף (עמוס ה׳ ט״ו). ולא סוף הדבר על שם בנה אלא על שם בן בנה דכת׳ הבן יקיר לי אפרים (ירמיה ל״א כ׳) (מב).

ס״ב במאמר ר׳ חנן בשר״ש בר׳ יצחק ע״ש ותנחומא מהרש״ב ח״א ע״ו ע״ב. (לז) צ״ע ועי׳ תנחומא ויצא ס״ט וס״ז שיורים מזה וע״ע ויקרא רבה פכ״ה סי״א ודברים רבה פ״ד ס״ט ומכילתא כ״ה ע״א ע״ש. (לח) צ״ע. (לט) עי׳ לעיל עמוד תס״א ותס״ב. (מ) עי׳ תנחומא ויצא ס״ה ע״ש. (מא) עי׳ תנחומא ס״ז וב״ר פמ״ה ס״ד ושיר השירים רבה פ״ב פסוק י״ד ע״ש. וע״ע לעיל עמוד קצ״ב ובנ״ש בעניז שגם לאה היתה עקרה. (מב) עי׳ ב״ר פע״א ס״ב ובנ״ש והנוסחא כאן קרובה יותר לפסיקתא

לב) ותהר ותלד בן ותקרא את שמו ראובן. מאי ראובן ראו בן בין הבנים לא אריך ולא נָוֵין לא היור ולא אוכם (מג). ד"א ראובן. מאי ראובן אמר ר' אלעזר אמרה לאה ראו מה בין בני לבן חמי דאלו בן חמי אף על גב דמדעתיה זבין בכירותיה ליעקב דכת' וימכר את בכורתו ליעקב (כ"ה ל"ג) חזי מאי כת' ביה וישטם עשו את יעקב (כ"ז מ"א). ואלו בני אף על גב דבעל כרחיה שקלו בכירותיה מניה דכת' ובני ראובן בכור ישראל כי הוא הבכור ובחללו יצוע אביו נתנה בכורתו ליוסף (דברי הימים א' ה' א') אפלו הכי לא איקני ביה שנ' וישמע ראובן ויצילהו מידם (ל"ז כ"א) (מד). ד"א ראובן ראו מה בין בני לבין חמי. בן חמי גזלן והמסן יש בו כל דופי ואלו בני נזהר מן הגזל בכל כוחו דכת' וילך ראובן בימי קציר חטים (ל' י"ד) (מה).

לג) ותהר עוד ותקרא שמו שמעון. מאי שמעון שם עון שצפת ברוח הקדש שעתיד לצאת ממנו זמרי שעשה אותו מעשה (מו).

לד) ותהר עוד וגו' על כן קרא שמו לוי. שראת שעתיד לצאת ממנו בנים שמלוין את ישראל לאביהן שבשמים והן מישה ואהרן (מז). בכולהו כתיב ותקרא ויקרא בלוי על כן קרא שמו לוי מלמ' שהכריזו עליו מלמעלה לוי שמו שלוה והלוה את המלך (מח).

לה) ותהר עוד וג' ותאמר הפעם אודה את ה'. אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי מיום שברא הקב"ה את עולמו לא היה אדם שנתן הודייה להקב"ה עד שבאת לאה שנא' הפעם אודה את ה' (מט). אמר לה הקב"ה את תפשת פרק שלהודייה הייך שההודייה מצויה בו לעולם דכת' יהודה אתה יודוך אחיך (מ"ט ח'). וכן דוד אומ' הודו לה' כי טוב (תהלים ק"ח א'). וכן דניאל נאמ' בו ומצלי ומודי קדם אלהיה (דניאל ו' י"א) (נ). כיוצא בו. ותדר נדר ותאמר ה' צבאות (שמואל א' י"א). אמ' ר' אליעזר מיום שברא הקב"ה את העולם לא בא אדם שקראו להקב"ה צבאות עד שבאת חנה ואמרה ה' צבאות אמ' לה הקב"ה חנה רבית בהיילותי הייך שאני מרבה בהיילותיך הדא הוא כל אלה בנים להימן חוזה המלך (דברי הימים א' כ"ה ה') (נא). ד"א אמרה לפניו רבונו שלעולם מכל צבא שבראתה לא תתן בן אחד. משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שעשה סעודה גדולה. בא עני והשכים על פתחו ולא השגיח בו אמ' לו מרי המלך מכל סעודה שעשית קשה בעיניך שתתן לי פת אחת (נב). ד"א הפעם אודה את ה'. מפני מה לא הודת לאה אלא בבן רביעי. משל לכהן שיצא לגורן ליטול הלקו בא בעל הגורן ונתן לו תרומה לא החזיק לו טובה מעשר ולא החזיק לו טובה. אחר כך עמד בעל הגורן והוסיף לו מדה אחת שלהולין החזיק לו טובה. אמרו לו מפני מה לא החזקת לו טובה עד עכשיו. אמ' להן הראשונות שלי הן וזו האחרונה משלו. לפי כך אני מחזיק לו עליה טובה. כך לאה שהיתה סבורה שהן ארבע אמהות וכל אחת ואחת ילדה שלשה בנים וכיון שילדה בן רביעי שהוא יתר על חלקה אמרה הפעם אודה את ה' (נג).

ל.

א) ותרא רחל כי לא ילדה ליעקב ותקנא רחל באחותה. כל

דר"כ קמ"א ע"ב. וע"ע בהגהות הרד"ל כאן. (מג) צ"ע ועי' ברכות ל"א ע"ב כזה גבי חנה ובגירסת הר"ס ע"ש. (מד) עי' ברכות ז' ע"ב. ובמקרא לבני יוסף. (מה) צ"ע ועי' ב"ר פע"ב ס"ב. (מו) עי' ב"ר פ' ע"א ס"ד ובמפרשים שם. (מז) עי' ב"ר שם. (מח) צ"ע ועי' רש"י ורד"ק לפסוק זה וראיתי במדרש בראשית רבתי המיוחס לר' משה הדרשן על כן קרא שמו לוי הקב"ה קרא שמו לפי שהיה בן ביתו ע"כ. (מט) עי' ברכות ז' ע"ב. (נ) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש ותנחומא ס"ו. (נא) עי' ברכות ל"א ע"ב וסוף המאמר מסכים עם מדרש שמואל פרשה ב' ע"ש. (נב) עי' ברכות ובד"ס שם. (נג) עי' תנחומא ויצא ס"ט וע"ע ב"ר שם ס"ד.

הנשים קניות ורחל מעידה בכך (א). ד"א ותקנא רחל וכי רחל הצדקת מתקנא באחותה אלא שקינת במעשיה הטובים אמרה אלו לא היתה צדקת לא היתה יולדת (ב). **ותאמר אל יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי.** תאני ארבעה השובים כמתים. סומה דכת' במהשכים הושיבני כמתי עולם (איכה ג' ו'). מצורע דכת' אל נא תהי כמת (במדבר י"ב י"ב). מי שירד מנכסיו דכת' כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך (שמות ד' י"ט). והלא דתן ואבירם היו אלא שירדו מנכסיהן ונחשבו כמתים. ומי שאין לו בנים שנ' הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי (ג). אמ' ר' יוחנן אמ' ר' שמעון בן יוחאי כל מי שאינו מניח בן ליורשו הקב"ה מתמלא עליו עברה שנא' והעברתם את נחלתו לבתו (במדבר כ"ז ח'). ואומ' יום עברה היום ההוא אשר אין חליפות למו ולא יראו אלהים (תהלים נ"ה כ'). ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי חד אמ' כל שאין לו תלמיד. וחד אמ' כל שאין לו בן (ד). דריש ר' פינחס בן חמא מאי דכת' והדד שמע במצרים כי שכב דוד עם אבתיו וכי מת יואב שר הצבא (מלכים א' י"א כ'). מפני מה דוד נאמרה בו שכיבה ויואב נאמרה בו מיתה. דוד שהניח בן נאמרה בו שכיבה. יואב שלא הניח בן נאמרה בו מיתה. והא כת' מבני יואב עבדיה ויהיאל (עזרא ח' ט'). אלא דוד שהניח בן כמותו לא נאמרה בו מיתה יואב שלא הניח בן כמותו נאמרה בו מיתה (ה).

ב) **ויחר אף יעקב ברחל.** רבנן דדרומא בשם ר' אלכסנדרי ורבנן דהכא בשם ר' אבא בר כהנא החכם יענה דעת רוח (איוב ט"ו ב'). זה אברהם שכת' בו וישמע אברם לקול שרי (ט"ז ב'). וימלא קדים בטנו (שם). זה יעקב שכת' בו ויחר אף יעקב אמר לו הקב"ה כך עונין את המעיקות הייך שבניך עתידין לעמוד לפני בנה ואומ' להן בלשון הזה אל תיראו כי התחת אלהים אני (נ' י"ט) (ו). **אשר מנע ממך פרי בטן.** ממך מנע ממני לא מנע אמרה לו כך עשה אביך לאמך לא הגר מתניו כנגדה אמ' לה אותו לא היו לו בנים אבל אני יש לי בנים. אמרה לו זקניך אברהם לא היו לו בנים וחגר מתניו כנגד שרה אמ' לה יכולה את לעשות כישם שעשת זקינתי לזקיני אמרה לו ומה עשת. אמ' לה הכניסה צרתה לביתה. אמרה לו ואם הדבר הזה מעכב

ג) **הנה אמתי בלהה בא אליה ותלד על ברכי ואבנה.** לא אמרה אבנה אלא **ואבנה גם אנכי ממנה.** מה שרה נבנית על ידי צרתה אף רחל נבנית על ידי צרתה לכך נאמ' ואבנה גם אנכי ממנה (ז).

ה, ו) **ותהר בלהה** [וגו'] **ותאמר רחל דנני אלהים.** דנני והייבני ורחל עקרה. ודנני וזיכני **ויתן לי בן. על כן קראה שמו דן.** כל מקום שנא' קראה שמו מרובה באוכלוסין (ח).

ז, ח) **ותהר עוד ותאמר רחל נפתולי אלהים נפתלתי.** פתיתי ותליתי אחותי עלי. אמ' ר' יוחנן כל הנמפון היה לי לעשות עם אחותי. אלו שלחתי ואמרתי לו תן דעתך שהן מרמין בך לא היה פורש אלא אמרתי אם איני כדי שיבנה העולם ממני ויבנה מאחותי (ט). מאי נמפון בכרכי הים קורין לכלה נמפי מאי קראה יפה נוף משוש כל הארץ (תהלים מ"ח ג') (י). ד"א נפתלתי אמרה פתיליי לא

ל (א) עי' ב"ר פמ"ה ס"ה ואדר"נ נו"ב פמ"ה. (ב) עי' ב"ר פע"א ס"ו. (ג) עי' ב"ר שם ובנ"ש ונדרים ס"ד ע"ב ובנ"ש. (ד) עי' בבא בתרא קט"ז ע"א. (ה) עי' ב"ב שם ובד"ס שם. (ו) עי' ב"ר שם ס"ז ועי' ג"כ בפירוש מהרז"ו שם ותנחומא מהרש"ב ח"א ע"ח ע"ב. (ז) עי' ב"ר שם ובאגדת בראשית פנ"ב ובילקוט לפסוק זה. (ח) עי' ב"ר שם. (ט) עי' ב"ר שם ס"ח וע"ע ערוך ערך נמפה ובכי"ק נפתיתי ותליתי אחותי עלי אר"י כל המנפון היה לי לעשות לפני אחותי וכו'. (י) עי' תנחומא מהרש"ב ח"א ע"ח ע"ב וע"ע ד"ה כ"ו ע"א ובכי"ק מאי מנפון ועל הגליון נמפון.

דידאי אנון כלום הלך יעקב אצל לבן אלא בשביל רחל (יא). ד"א נפתולי. נופת לא שלי הוא דברי תורה שכהוב בהן ונופת צופים (תהלים י"ט י"א) יהיו נאמרים בתוך הלקי שלנפתלי (יב).

ט) **ותרא לאה כי עמדה מלדת.** אין עמידה אלא פסיקה כמא דאת אמ' ויעמד השמן (מלכים ב' ד' ו'). כיון שראת שנתנה רחל שפחתה ליעקב והיו לה בנים סברה שהן ארבעה אמהות והכניסה שפחתה כנגדה (יג).

י) **ותלד זלפה.** ולא נאמר בה ותהר ותלד מגיד שלא היה ניכרת כשהיא עברה עד שכורעת לילד וזה לפי בנין גופה וטבעה (יד).

יא) **ותאמר לאה בגד.** אמרה אתא גידא דביתא אתא גידא דעלמא בא מי שעתיד לגדד משתותיהן שלאומות העולם וכן הוא אומ' גד גדוד יגודנו והוא יגד עקב (מ"ט י"ט) (טו). איבעי להו אליהו משלמי. ר' אליעזר אומ' מבנימן דכת' ויערשיה ואליה וזכרי בני ירוחם כל אלה בני בנימן (דברי הימים א' ח' כ"ז.) מאי ויערשיה בשעה שהקב"ה מרעיש עולמו אליהו מזכיר זכות בני ירוחם והקב"ה מתמלא רחמים על עולמו. ר' נהוראי אומר מגד דאית בנהלתם ערי הגלעד וכתי' ויען אליהו התשבי מתושבי גלעד (מלכים א' י"ז א'). פעם אחת נחלקו רבותינו עליו אלו אומרין מגד ואלו אומרין מבנימן בא ועמד לפניהן ואמ' להן רבותי מפני מה אתם נחלקין אני מבני בניה שלרחל (טז).

יג) **ותלד זלפה ותאמר לאה באשרי.** אמרה כל האישורין שלי שהכנסתי שפחתי לביתי שרה לא הכניסה שפחתה אלא על ידי שהיתה עקרה וכן רחל אחותי. אני יש לי בנים וכבשתי יצרי והכנסתי שפחתי ולא נתקנאתי בה הוי הכל מאשרין אותי (יז).

יד) **וילך ראובן בימי קציר הטים.** אמ' ראבא בר יצחק אמ' רב מכאן לצדיקים שאין פושטין ידיהן בגזל (יח). ו י מ צ א ד ו ד א י ם. מאי דודאים ר' חייא בר אבא אומ' יברוחין. ר' יצחק אמ' סעֲדין. ר' יהודה ביר' סימון אומ' מְיְישִׁין (יט). ר' לוי אומ' סיגלי. ר' יוחנן אומ' סיּבְיסַךְ (כ). בין כדברי זה ובין כדברי זה הכל מודים שלא הביא דבר אלא מן המובקר תדע לך שהוא כן שהלך בעת הקציר בעת ביכור כל מיני אפריא ולא הביא דבר אלא שהוא מן המובקר להודיעך עד היכן היו שמורין מגזל הארץ על אחת כמה וכמה עד היכן היו שמורין משאר כל הגזל (כא). ו י ב א א ו ת ם א ל ל א ה א מ ו. להודיעך עד היכן כבודה שלאמו עליו שלא טעמן עד שהביאן לאמו (כב).

טו) **ותאמר לה המעט קחתך את אישי** וג' **ותאמר רחל לכן ישכב עמך הלילה.** אמ' ר' שמעון בן יוחאי לפי שזלזלה בכבודו שלצדיק לא זכת שתיכנס עמו לקבורה והיא דאמרה לה לכן ישכב עמך אמרה לה עמיך הוא דמיך עמי לא דמיך. ר' אלעזר אומ' לאה הפסידה דודאים ובכורה. ונשתכרה שבטים וקבורה. ורחל הפסידה שבטים וקבורה. ונשתכרה דודאים ובכורה (כג).

(יא) עי' ב"ר שם ומפרשים שם ובפרט בפירש"י שם ד"א לשון קשר וכו' ע"ש וע"ע רש"י לפסוק זה. (יב) עי' ב"ר שם. (יג) צ"ע. (יד) עי' ב"ר שם ס"ט וע"ע רש"י לפסוק זה. (טו) עי' ב"ר שם ס"ט ופצ"ט ס"א. ובכי"ק אתא גדא דביתא אתא גדא דעלמא וכו'. (טז) עי' ב"ר שם ובנ"ש ובילקוט כאן. וע"ע הקדמה למסכת אצילות וע"ע בערוך השלם ערך יערשהו ובכי"ק אליהו מישלמי וכו' ר' נוהראי אומ'. (יז) צ"ע ועי' חזקוני לפסוק זה. (יח) עי' סנהדרין צ"ט ע"ב. (יט) עי' ב"ר פע"ב ס"ב וע"ע ערוך השלם ערך מייש וערך סעד ג'. (כ) עי' סנהדרין שם ובמפרשים שם. (כא) עי' ב"ר שם ובערוך ערך אפורייא. ובכי"ק מיישין לוי אמר סגלי וכו' כל מיני אפוריא וכו' עד היכן היו שמורין מגזל הארץ ואם כך היו שמורין מגזל הארץ עאכו"כ שיהו שמורין משאר כל הגזל. (כב) עי' ב"ר שם. (כג) עי' ב"ר שם ס"ג ובנ"ש ובמפרשים והנוסחא כאן קרובה קצת לשה"ש רבה פ"ז פסוק י"ד בדברי רשב"ג שם ע"ש.

טז) **ויבא יעקב מן השדה בערב.** תנו רבנן השוכר את הפועלים ופסק עמהן להשכים ולהעריב מקום שנהגו להשכים ישכים. ומקום שנהגו להעריב יעריב מקום שאין בו מנהג אמ׳ רב מנא תנאי בית דין שתהא הוצאה משלבעל הבית מנין דכת׳ תזרח השמש יאספון וג׳ (תהלים ק״ד כ״ב). מכאן ואילך יצא אדם לפעלו. הכנסה משלפועל דכת׳ ולעבודתו עדי ערב. ר׳ אמי בשם ר׳ שמעון בן לקיש הטריחו על בעל הבית שאם היתה ערב שבת צריך לעשות לו כל צרכו עורך לו את השלחן וממלא לו הבית שלמים וצולה לו דגה ומדליק לו את הנר ויעקב אבינו קיים כך דכת׳ ויבא יעקב מן השדה בערב הדא היא ולעבודתו עדי ערב (כד). ותצא לאה לקראתו. אמ׳ ר׳ שמואל בשם רבנן מלמ׳ שיצאת לקראהו על קול החמור נשברה ויצא ממנה יששכר לכך נאמ׳ בו יששכר חמור גרם (מ״ט י״ד). חמור גרם לישישכר (כה). ותאמר אלי תבוא. אמ׳ ר׳ אבהו צפה ברוח הקדש שלא נתכוונה אלא להעמיד שבטים לפי כך צריך הכת׳ לומר ותאמר אלי תבוא (כו). וישכב עמה בלילה הוא. אמ׳ ר׳ יחנן מאי דכת׳ וישכב עמה בלילה הוא מלמ׳ שהקב״ה סייע באותו מעשה לפי שלא נתכוונה אלא לשם שמים (כז).

יח) **ותאמר לאה נתן אלהים שכרי.** אמ׳ ר׳ לוי בוא וראה מה יפית היית סרסורתן שלהדואים לפני מי שאמ׳ והיה העולם ב״ה שבשכר הדודאים הללו עמדו שני שבטים גדולים מסויימין בישראל ואלו הן שבט יששכר ושבט זבולן. יששכר יושב ועוסק בתורה וזבולן יוצא ומפרש במים ועוסק בפרקמטיא ובא ונותן בתוך פיו שלישישכר ומתוך כך תורה רבת בישראל והוא שאמר שלמה הדודאים נתנו ריח (שיר השירים ז׳ י״ד) (כח). ד״א נתן אלהים שכרי. בוא וראה כמה גדול שבחו שלישישכר והלא תשיעי שלשבטים והוא מקריב שני למלך דכת׳ ביום השני הקריב נתנאל בן צוער נשיא יששכר (במדבר ז׳ ל׳). מפני מה מפני שהיה בן תורה דכת׳ ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם (דברי הימים א׳ י״ב ל״ג). מהוא לעתים אמ׳ ר׳ יוסי לעיבורין. ראשיהם מאתים. אלו מאתים ראשי סנהדריות שהיה שבטו שלישישכר מוציא. וכל אחיהם על פיהם. מלמ׳ שכל אחיהם היו מסכימין הלכה על פיהם והוא משיב להן הלכה כהלכה למשה מסיני וכל השבח הזה מנין לו לישישכר משלזבולן שהיה עוסק בפרקמטיא שלו ובא ומאכיל את יששכר הוי אלמלי זכותו שלזבולן לא עמדה תורתו שלישישכר. וכשבא משה לברך את ישראל הקדים ברכת זבולן לישישכר דכת׳ שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך (דברים ל״ג י״ח). ויש אומרין יששכר נתקיימה ברכתו באהלי זבולן (כט).

יט, כ) **ותהר עוד** [וגו׳] **ותאמר הפעם יזבלני אישי.** אמרה לאה השדה כל זמן שאת מזבלה היא עושה פירות כך האשה כל זמן שמוספת בנים בעלה מוסיף באהבתה (ל).

כא) **ואחר ילדה בת ותקרא את שמה דינה.** תנן התם היתה אשתו מעוברת ואמ׳ יהי רצון שתלד אשתי זכר הרי זו תפלת שוא. היה בא בדרך ושמע קול צווחות בעיר ואמ׳ יהי רצון שלא יהיו אלו מתוך ביתי הרי זו

(כד) עי׳ ב״ר שם ס״ד ובנ״ש וע״ע בבא מציעא פ״ג ע״ב בתוספות שם ד״ה פועל ע״ש. (כה) עי׳ ב״ר פצ״ט ס״י ע״ש ונדה ל״א ע״א וע״ע לקח טוב לפסוק זה ובהערות שם. ובכי״ג נשתברה ויצא.ⁱ (כו) עי׳ ב״ר פע״ב ס״ה ועי׳ עוד ירושלמי סוטה י״ט ע״א ווילקוט ולקח טוב לפסוק זה. (כז) עי׳ נדה ל״א ע״א. (כח) עי׳ ב״ר שם ושה״ש רבה פ״ז פסוק י״ד ע״ש. (כט) עי׳ ב״ר שם ובמדבר רבה פי״ג סט״ז ע״ש ובנ״ש ובכי״ק עוסק בפרגמטיא וכו׳ אלמלא זכותו. (ל) עי׳ ב״ר שם ס״ז וע״ע לקח טוב ורש״י לפסוק זה.

תפלת שוא. היתה אשתו מעוברת איני והא אותיב ר' אבא ואחר ילדה בת ותקרא את שמה דינה. אחר מאי אחר שדנה לאה דין בעצמה אמרה שנים עשר שבטים עתידין לצאת מיעקב ששה יצאו ממני ארבעה מן השפחות. אם זה שבמעי זכר הוא. רחל אחותי לא תהיה אפלו כאחת מן השפחות מיד נהפכה זכרות לנקבות. התם תוך ארבעים הוה כדתניא שלשה ימים הראשונים יבקש אדם רחמים שלא תסריח טפה. משלשה ועד ארבעים יום יבקש רחמים. שיהיה זכר. מארבעים ועד שלשה חדשים יבקש אדם רחמים שלא יהיה סנדל. משלשה חדשים עד ששה חדשים יבקש אדם רחמים שלא יהיה נפל. מכאן ואילך יבקש רחמים שיצא משם בשלום. וברחמי תליא מילתא. והא אמ' ר' יצחק דבי ר' אמי איש מזריע תחלה יולדת נקבה. אשה מזרעת תחלה יולדת זכר שנ' אשה כי תזריע וילדה זכר (ויקרא י"ב ב'). הכא במאי עסקינן כגון שהזריעו שניהן בבת אחת (לא). דבי ר' ינאי אומרין ביושבת על המשבר הא מתניתא. הא קודם לכאן יצלי על שם הנה כהומר ביד היוצר כן אתם בידי בני ישראל (ירמיה י"ח ו'). ר' יודה בר פזי בשם דבית ר' ינאי עיקר עיבורה שלדינה זכר היתה אלא מאחר שנתפללה רחל נהפך לנקבה וזה בא מכוח התפלה (לב). היה בא בדרך ושמע וגו'. מעשה בהלל הזקן שהיה בא בדרך ושמע קול צווחות בעיר אמ' מובטח אני שאין צווחות אלו בתוך ביתי משום שנ' משמועה רעה לא יירא נכון לבו בטוח בה' (תהלים קי"ב ז'). אמ' רבא האיי קרא אי דרישת ליה מסופיה לרישיה מידריש ואי דרישת מרישיה לסיפיה מידריש. נכון לבו בטוח בה' מה טעם דמשמועה רעה לא יירא. ומשמועה רעה לא יירא מה טעם משום דנכון לבו בטוח בה'. ההוא תלמידא דהוה קא אזיל בתריה דר' ישמעאל ביר' יוסי חזייה די הוה קא מפחיד אמר ליה מאי טעמא מפחדת דלמא חוטא איהו נוברא דכת' פחדו בציון חטאים (ישעיה ל"ג י"ד). אמ' ליה והא כת' אשרי אדם מפחד תמיד (משלי כ"ח י"ד). אמ' ליה כי כתיב ההוא בדברי תורה כת'. ר' יהודה בר נתן הוה קא אזיל בתריה דרב המנונא חזייה די הוה קא מפחיד אמ' ליה מאי קא מיפחדת דלמא יסורין קא אתו אמן דשאני לן דכת' כי פחד פחדתי ויאתייני (איוב ג' כ"ד). אמ' ליה והא כת' אשרי אדם מפחד תמיד (משלי כ"ד י"ד) אמ' ליה כי כתי' ההוא בדברי תורה כתיב (לג).

כב) **ויזכר אלהים את רחל.** זהש"ה עושה משפט לעשוקים (תהלים קמ"ו ז'). זו רחל שנעשקה כשהכניסה לאה תחתיה. נותן לחם לרעבים (שם שם). זו רחל שהיתה רעיבה לבנים. ה' מתיר אסירים (שם שם). זו רחל שפתח את רחמה שנ' ויפתח את רחמה (לד). ד"א זהש"ה אז נדברו יראי ה' איש את רעהו (מלאכי ג' ט"ז). זו רחל ויעקב. שהיו מדברין זה עם זה שנ'. ותאמר אל יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי. אמ' לה והיין מכאן אין אתה מתה. אמרה לו יורעת אני שהכל מתים. אלא אם אין לי בנים ממך אין לי חלק עמך ואני מתה כדרך שהרשעים מתים לעולם הבא שנ' תמותת רשע רעה (תהלים ל"ד כ"ב). לכך אמרה הבה לי בנים. ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלהים. אמ' לה אנטקסר במעיך ואת מידנדנת עלי. אותו השלטון שעתיד לומ' במצרים כי התחת אלהים אני. ואת אומרת הבה לי בנים הוי אז נדברו יראי ה'. והקב"ה שומע מה הן אומרין וכותב בספר זכרון שנא' ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו. כיון ששמעה מיעקב כל הדברים האלו נתנה עצמה בתפלה ואמרה זכריני ה' ברצון עמך (תהלים ק"ו ד'). מיד שמע הקב"ה תפלתה ונתן לה ספר זכרון שכת' בו ויזכר אלהים את רחל (לה). אמ' ר'

(לא) עי' ברכות נ"ד ע"א וס' ע"א ובד"ס שם. (לב) עי' ירושלמי ברכות י"ד ע"א וע"ב. וע"ע ב"ר שם. (לג) עי' בבלי ברכות ס' ע"א ובד"ס שם ובבי"ק מסופיה לראשיה וכו' איהו גברא מאי קא מפחדת דלמא יסודי קא אתי וכו'. (לד) עי' תנחומא ויצא ס"ז בסוף ע"ש. (לה) עי' אגדת בראשית פנ"א ותנחומא מהרש"ב ע"ה ע"א סי"ט) ונראה שדרש

אלעזר מניין שנפקדה רחל בראש השנה ממה שכת׳ למעלה מן הענין ואחר ילדה בת ותקרא את שמה דינה מהוא דינה אימת שהקב״ה יושב בדין על הבריות (לו). ד״א מהו דינה אמ׳ ר יהושע בן נחמיה שנעשה בה מדת הדין שהיית זכר ונעשית נקבה. ורבנן אמרי מהוא דינה הכל צווהו דיינו בנים לאה והשפחות. אמ׳ הקב״ה בשר ודם שהוא אכזרי קינא רחמים על רחל אני שאני רחמן על אחת כמה וכמה ויזכר אלהים את רחל (לז). ד״א זהש״ה זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל (תהלים צ״ח ג׳). אמ׳ ר׳ יצחק ורחל עקרה היא עיקר הבית שלא הלך יעקב להרן אלא בשביל רחל הואיל והיא היתה העיקר זכרה הקב״ה. הדא היא זכר חסדו ואמונתו. למי. לבית ישראל לרחל שהיתה עיקר הבית. וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו (שם). זה יהושע בן נון שהוא עומד ממנה ומעמיד גלגל חמה שהוא עומד בכל העולם (לח). כיוצא בו לי גלעד ולי מנשה אפרים מעוז ראשי יהודה מחוקקי (תהלים ס׳ט, ק״ח ט׳). לי גלעד. אמ׳ הקב״ה אליהו שהוא מתושבי גלעד מעיד לי בתחיית המתים. לי מנשה. זה מנשה בן יהוקיהו מעיד לי שאני מקבל את השבים. אפרים מעוז ראשי שהוא מבני. בניה שלרחל מעיד לי שאני פוקד את העקרות. יהודה מחוקקי. מעיד לי שאני מציל מכבשן האש כגון תמר וחנניה מישאל ועזריה שהן מבני יהודה (לט). ד״א פָּדָה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי (תהלים נ״ה י״ט). אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי אין לך בית רובע קב בהללו שלעולם שאין בו תשעת קבין מזיקין ופְּרַמָּה נתון על פיהם שלא יזיקו לבריות. ר׳ יודן ביר׳ שלום בשם ר׳ לוי אקיא מהלכת לפני האדם הזה ומכרזת ואומרת תנו כבוד לאיקונן שלהקב״ה שאלו לא כן היה ניזק הדא היא פדה בשלום מקרב לי שלא יקרבו לי המזיקים. מי גרם כי ברבים היו עמדי שאיקיא שלך מהלכת ואומרת תנו כבוד לאיקונן שלהקב״ה (מ). ר׳ אבהו אומ׳ מהו יפיל מצדך אלף ורבבה מימינך (שם צ״א ח׳). שהקב״ה משלים לכל אחד ואחד מישראל אלף ורבבה שיהיו משמרין אותו כענין שנ׳ וממנשה נפלו אל דוד (דברי הימים א׳ י״ב י״ט). ומה הן עושין לו דְּרְגּוֹן ואחד מהן כורז לפניו תנו כבוד לצלמו שלהקב״ה למה שכל העולם כולו מלא מזיקן הדא היא כי ברבים היו עמדי (מא). ד״א פדה בשלום נפשי הכתוב מדבר ברחל אמרה רחל פדה בשלום נפשי. מי שנתן לי בנים. מי גרם. כי ברבים היו עמדי. מלמ׳ שהכל עסקו בתפלה עם רחל. ר׳ הינא בשם ר׳ אחא ויזכר אלהים את רחל בזכות רחל. אֶת. בזכות לאה. וישמע אליה אלהים בזכות יעקב. ויפתח את רחמה בזכות השפחות. הדא היא כי ברבים היו עמדי (מב).

כג) ותהר ותלד בן ותאמר אסף אלהים את חרפתי.

מאי אסף אלהים את חרפתי רבנן אמרי עד שלא ילדה האשה בעלה עומד עליה אם חבלנית היא אם לאו. אם נרגנית היא אם לאו. וכיון שילדה היא תולה הסרחון בבנה ועושקת אותו בכל. מי שיבר כלי זה בנך. מי אכל ככר זה בנך. הוי אסף אלהים את חרפתי (מג). ד״א אסף אלהים. שהיו הכל מרננין

אחד הם אבל הם שניהם מקוטעים וכאן הדרש במלואו. (לו) צ״ע ועי׳ ב״ר פע״ג ס״א ובנ״ש על ראש המאמר. (לז) צ״ע ועי׳ תנחומא מהרש״ב ח״א ע״ט ע״א וע״ע פדר״א פל״ו וז״ל הילדה הזאת דין ומשפט היא לפיכך קראה את שמה דינה ע״כ. ועי׳ ב״ר פע״ב ס״ו על סוף המאמר ע״ש. ובבכ״י קנת רחמים וכו׳. (לח) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ב כעין שיור מזה ע״ש וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ע״ח ע״ב ג״כ שיורים מזה ובכי״ק על כל העולם. (לט) עי׳ אגדת בראשית פנ״ב ותנחומא סכ״ח ותנחומא מהרש״ב ח״ד כ״א ע״א ע״ש ובמדבר רבה פי״ד ס״א ויש לדון קצת שגם מאמר הקודם היה הפעם באגדת בראשית או בתנחומא. (מ) עי׳ מדרש תהלים ס׳ נ״ה וע״ע שם מזמור י״ז דברים רבה פ״ד ס״ד תנחומא עקב מ״ד ומשפטים ס״ט. וע״ע ערוך ערך אקי ע״ש. ובכי״ק ד״א זהש״ה כדה בשלום וכו׳ ופלמה נתון על פניהם. (מא) בערוך ערך דרגון הובא בזה בשם הילמדנו ושיור מזה עוד במדרש תהלים מזמור י״ז ע״ש בהערות מהרש״ב באות ס״א ובבכי״ק ר׳ אבהו וכו׳ והן עושין לו דרגון בחיסור מלת ומה. (מב) עי׳ מדרש תהלים מזמור נ״ה וב״ר פע״ג ס״ג ע״ש. (מג) צ״ע ועי׳ ב״ר

אחריה ומחרפין אותה ואומרין אלו היתה כשרה היתה יולדת הוי אסף אלהים את חרפתי (מד). ד"א אסף אלהים. לפי שהיתה רחל בוכה ואומרת למחר מבקש יעקב להזור לארצו ואבא אומ' לו הבנות בנותי והבנים בני (ל"א מ"ג). אלו שיש לך מהן בנים יהיו עמך. אבל רחל שלא ילדה הניחנה ונמצאתי נישאת לערל ואין חרפה אלא ערלה דכת' כי חרפה היא לנו (ל"ד י"ד). כיון שילדה אמרה בודאי אסף אלהים את חרפתי (מה).

כד) **ותקרא את שמו יוסף לאמר יסף ה'.** מאן דאמ' ראויה היתה רחל שתעמיד שנים עשר שבטים אלא שאמרה יסף ה' לי בן אחר (מו). ותקרא את שמו יוסף לאמר יסף ה'. ר' יהושע בן לוי אומ' כל השבטים נקראו שמותן על שם גאולה. ראובן. ראה ראיתי את עני עמי (שמות ג' ז'). שמעון. וישמע אלהים את נאקתם (שם ב' כ"ד). לוי. ונלוו גוים רבים אל ה' (זכריה ב' ט"ו). יהודה. ואמרת ביום ההוא אודך ה' כי אנפת בי (ישעיה י"ב א'). יששכר. כי יש שכר לפעלתך (ירמיה ל"א ט"ז). זבולן. בנה בניתי בית זבול לך (מלכים א' ח' י"ג). בנימן. נשבע ה' בימינו (ישעיה ס"ב ח'). דן. וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי (ט"ו י"ד). נפתלי. נופת תטופנה שפתותיך כלה (שיר השירים ד' י"א). גד. והמן כזרע גד הוא (במדבר י"א ז'). אשר. ואשרו אתכם כל הגוים (מלאכי ג' י"ב). יוסף. והיה ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו (ישעיה י"א י"א) (מז). ומנא לן די שְׁמָא גְרִים. אמ' ר' אליעזר אמ' קרא לכו חזו מפעלות אלהים אשר שם שמות בארץ (תהלים מ"ו ט'). אל תקרא שַׁמּוֹת אלא שֵׁמוֹת (מח).

כה) **ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף.** אמ' ר' שמואל בר נחמני אמ' ר' יוחנן מאי דכת' ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף מאי שנא עד דאתיליד יוסף. ראה יעקב שאין זרעו של עשו נמסר אלא ביד בני יוסף שנ' והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש (עובדיה י"ח). מותיבי נבי עמלק כת' ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם (שמואל א' ל' י"ז). אמ' ליה מאן דאקרייך נביי לא אקרייך כתיבי ולא כת' בלכתו אל צקלג נפלו עליו ממנשה עדנה ויוזבד וידיעאל ומיכאל ויוזבד ואליהוא וצלתי ראשי האלפים אשר למנשה (דברי הימים א' י"ב כ'). מותיב רב יוסף ומהם מן בני שמעון הלכו להר שעיר אנשים חמש מאות ופלטיה ונעריה ורפיה ועזיאל בני ישעי בראשם ויכו את שארית הפלטה אשר לעמלק (שם ד' מ"ג). אמ' ראבא בר רב שילא ישעי נמי ממנשה קא אתי דכת' ובני חצי שבט מנשה ואלה ראשי בית אבותם הפר וישעי (שם ה' כ"ג) (מט). וכן כל הגאולות לא נקראו אלא על שם יוסף דכת' גאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה (תהלים ע"ז ט"ז). וכן לעתיד לבוא אין נגאלין אלא בזכותו אין לך עת קשה על ישראל כמלחמת גוג ומגוג שאין לך עת צרה כמותה ועליה נאמ' ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע (ירמיה ל' ז'). ואינן ניצלין באותה שעה אלא בזכותו שליוסף. רבנן אמרי מלחמת גוג ומגוג קשה תשעה חדשים כנגד תשעה חדשים שללידה ועליה אמ' דוד יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב (תהלים כ' א'). המזמור הזה יש בו תשעה פסוקים והן כנגד ירחי לידה. ובשעת לידתה שלאשה היא קוראה להקב"ה והוא עונה אותה. כך ישראל עתידין אומות העולם להצר להן תשעה חדשים שנ' לכן יתנם עד עת יולדה ילדה ויתר אחיו ישובון על בני ישראל ועמד ורעה בעוז ה' (מיכה ה' ג'). וכשם שהחייה מנעת למיתה היא קוראה והקב"ה עונה אותה. כך ישראל כיון שצרה להן ביותר מיד

שם ס"ה ע"ש. (מד) צ"ע ועי' לעיל עמוד תע"א ובהערה ב' שם. (מה) עי' תנחומא מהרש"ב ע"ט ע"ב קצת מזה ובכי"ק אבה אומ'. (מו) צ"ע ועי' ב"ר פע"ב ס"א וס"ה. (מז) עי' תנחומא שמות ס"ג ותנחומא מהרש"ב ח"ב ב' ע"א ושמות רבה כ"א ס"ה. (מח) עי' ברכות ז' ע"ב. (מט) עי' בבא בתרא קכ"ג ע"א ובד"ס שם. ובכי"ק אמ' רשב"ן אמ' ר' יונתן מאי דכת' וכו' אמ' רבא בר רבשלה וכו'.

הן קוראין ונענין והינו דאמרי רבנן דעני לאילתא בעדן מולדיהון הוא יעני יתן. וכשם שאין האשה מגעת לאותו צער אלא בסוף תשעה חדשים. כך ישראל אין מרגישין בצרה שהיא קשה אלא בסוף תשעה חדשים. וכשם שהאשה כשכורעת לילד היא על שערי מיתה וכיון שקוראה להקב״ה שהוא עונה אותה והיא יולדת מיד נפשה חויה. כך ישראל באותו היום שנ׳ בטרם תחיל ילדה וג׳ (ישעי׳ ס״ו ז׳). ועליה אמ׳ דוד לכנסת ישראל יענך ה׳ ביום צרה באותו היום שהוא צרה לעליונים ולתחתונים שאפלו המלאכים מתיראין וכן הוא אומ׳ שאלו נא וראו אם יולד זכר מדוע ראיתי כל גבר ידיו על חלציו כיולדה ונהפכו כל פנים לירקון (ירמיה ל׳ ו׳). ואין כל פנים אלא מלאכי השרת דכת׳ בהו וארבעה פנים לאחת (יחזקאל א׳ ו׳). וכת׳ ביה הוי כי גדול היום ההוא מאין כמהו (ירמיה ל׳ ז׳). בעת שהקב״ה אומ׳ לאומות העולם בואו ודונו עם בני עשו קופרומיסין וכן הוא אומ׳ קרבו ריבכם יאמ׳ ה׳ הגישו עצמותיכם יאמר מלך ישראל (ישעיה מ״א כ״א). והם אומרין לפני הקב״ה רבון העולמים מי עושה קופרומיסין על ישראל והקב״ה אומר להן אני וכן היא אומ׳ נורא אלהים ממקדשיך (תהלים ס״ח ל״ו). וגו׳ ושרי אומות העולם אומ׳ רבון העולמים וכי יש לפניך משוא פנים. הללו מגלי עריות והללו מגלי עריות. הללו עובדי ע״ז והללו עובדי ע״ז. הללו שופכי דמים והללו שופכי דמים. מפני מה אלו יורדין לגיהנם ואלו אין יורדין. באותה שעה מיכאל שהוא סניגורן שלישראל משתתק שנ׳ ובעת ההיא יעמד מיכאל השר הגדול העומד על בני עמך (דניאל י״ב א׳). מהוא יעמוד וכי הוא יושב והלא אין ישיבה למעלה לפני השכינה אלא הכל עומדין שנא׳ ואראה את ה׳ יושב על כסא וכל צבא השמים עומדים עליו (מלכים א׳ כ״ב י״ט). ואומ׳ שרפים עומדים ממעל לו (ישעיה ו׳ ב׳). וכן דניאל אומ׳ קרבת על חד מן קאמיא (דניאל ז׳ ל״ז). אם כן מהוא יעמוד אלא אין עמידה האמורה כאן אלא שתיקה כענין שנא׳ כי עמדו לא ענו עוד (איוב ל״ב ט״ז). באותה שעה מיכאל מסתלק ואין לו מה להשיב

ושרי אומות העולם סבורין שזכו באותה שעה. אין צרה גדולה מזו. וכן הוא אומ׳ והיתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי (דניאל שם). והקב״ה אומ׳ למיכאל מיכאל נסתלקת למה אין אתה מדבר זכות על ישראל אני מדבר בצדקה רב להושיע (ישעיה ס״ג א׳). והוא אומ׳ לפניו רבונו שלעולם אתה הוא מי יכול להשיבך ומי יכול לעמוד לפניך כדאי אתה ללמד זכות על בניך. באותה שעה מוציא הקב״ה כל זכיות ישראל ועורכן לפני שרי האומות וכן ירמיה אומ׳ הוציא ה׳ את צדקותינו בואו ונספרה בציון את מעשה ה׳ אלהינו (ירמיה נ״א י׳). וכן ישעיה אומ׳ כי כארץ תוציא צמחה וג׳ כן ה׳ אלהים יצמיח צדקה ותהלה נגד כל הגוים (ישעיה ס״א י״א). ואומ׳ עד יצא כנגה צדקה וישועתה כלפיד יבער (שם ס״ב א׳). באיזו זכות ישראל נענין באותו היום ר׳ אליעזר אומ׳ הקב״ה מראה לאומות באותו היום זכותו שליוסף ואומר להן יש בכם כיוסף שלא נזקק לאדונתו בכל מה שעשת לו שנ׳ ולא שמע אליה לשכב אצלה (ל״ט י״א). וישראל נקראין כולן באותו היום על שם יוסף שנ׳ אולי יחנן ה׳ אלהי צבאות שארית יוסף (עמוס ה׳ ט״ו). הדא היא אני מדבר בצדקה רב להושיע. ר׳ שמואל בר נחמן אומ׳ בזכות ייחוסין שלהן הן ניצלין דכת׳ ובעת ההיא ימלט עמך כל הנמצא כתוב בספר (דניאל שם). ר׳ לוי אומ׳ בזכות מילה הן ניצולין כת׳ כאן ובעת ההיא ימלט עמך וכת׳ התם בעת ההיא אמ׳ ה׳ אל יהושע עשה לך חרבות צורים ושוב מול (יהושע ה׳ ב׳). והחכמים אומרים כל זכיותיהן שלישראל היא מוציא באותו היום שנ׳ הוציא ה׳ את צדקותינו (ירמיה נ״א י׳). וכיון ששומעין אומות העולם מיד נרתעין לאחוריהן ויורדין לגיהנם בעל כרחן ושלא בטובתן וכן הוא אומ׳ יבשו ויבהלו מאד כל איבי ישובו יבושו רגע (תהלים ו׳ י״א). מהו ישובו יבושו פעם שנייה אמ׳ ר׳ יוחנן לעתיד לבוא הקב״ה דן את הרשעים שלאומות ומחייבן לגיהנם והן מתרעמין עליו מיד הקב״ה מחזירן ומראה להן גליונין שלהן ודן אותן ומחייבין ומחזירן לגיהנם כדי שתהא להן בושה כפולה

לכך נאמ' ישובו יבושו רגע (נ). תנה את נשי ואת ילדי. ר' אליעזר אומ' כל השבטים נולדו לשבעה שבעה הדשים נמצאת אומ' שכולן נולדו בשבע שנים וכולן נולדו ווגותיהן עמהן חוץ מיוסף שנולד ולא נולד זוגו עמו שהיתה אסנת ראוי לו. והוץ מדינה שלא נולד זוגה לכך נקראת דינה (נא).

כז) נחשתי ויברכני ה' בגללך. תנו רבנן שני בני אדם קיבלו שני צדיקים ונתברכו בשבילן ולא היה להן בנים וכיון שנכנסו לבתיהן זכו לבנים. משנכנס יעקב אצל לבן נתברך לבן בנכסים שנ' נחשתי ויברכני ה' בגללך. ולא היו לו בנים שאלו היו לו בנים לא היתה רחל בתו רועה את הצאן ולבסוף ניתן לו בנים כת' וישמע את דברי לבן. משנכנס משה לבית יתרו נתברך ונתעלה וניתוסף לו שבעה שמות ולא היו לו בנים שאלו היו לו בנים לא היה אומ' ולכהן מדין שבע בנות ותבאנה ותדלנה (שמות ב' ט"ז). ולבסוף ניתן לו בנים שנ' ובני קיני התן משה (שופטים א' ט"ז) (נב).

ל) כי מעט אשר היה לך לפני. מגיד הכת' שעד שלא בא יעקב אבינו אצל לבן נשתלחה מגפה בצאנו שללבן כדי להרגיש בברכה שתבוא על ידי הצדיק לכך נאמ' אשר היה לך לפני (נג). ויברך ה' אותך לרגלי. בוא וראה כל מקום שהצדיקים הולכין ברכה באה בגללן. ירד יצחק לגרר ובאת הברכה לרגלו דכת' ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה' (כ"ו י"ב). ירד יעקב אצל לבן באת הברכה לרגלו שנ' ויברך ה' אותך לרגלי ואומ' נחשתי ויברכני ה' בגללך. ירד יוסף אצל פוטיפר ובאת הברכה לרגלו שנ' ויברך את בית המצרי בגלל יוסף (ל"ט ה'). ירד יעקב אצל פרעה במה בירכו שנמנעו ממנו שני רעבון. וכן כל הצדיקים כל זמן שהן בעולם ברכה בעולם נסתלקו מן העולם נסתלקה ברכה מן העולם דברי ר' יוסי. ר' שמעון בן יוחאי אומ' אין זה קידוש השם שדברי צדיקים קיימין בחייהם ובטילין לאחר מיתתן. אמ' ר' אלעזר ביר' שמעון רואה אני דברי ר' יוסי מר' אבא שזה הוא קידוש השם שכל זמן שהצדיקים בעולם ברכה בעולם נסתלקו צדיקים מן העולם נסתלקה ברכה מן העולם (נד). ותניא אמ' אביי תכף לתלמיד הכמים ברכה במעשה ידיו דכת' נחשתי ויברך ה' בגללך (נה). ועתה מתי אעשה. ראובן באעי בחיי שמעון נאעי בחיי (נו).

לב) אעבר בכל צאנך היום הסר משם כל שה נקוד. מאי משמע נקד דכולה חיותא היורתא ונקודיתא אוכמתא באפה. או נמי כולה אוכמתא ונקודיתא חיורתא באפה. וטלוא. דכולה חיותא טלאים טלאים כמה דאת אמר ונעלות בלות ומטולאות (יהושע ט' ה'). וכל שה חום בכשבים. דכולה אוכמתא. מגיד הכת' שהתנו ביניהן שכל טלאים ונדיים שיולדו בהן סימנין אלו יהיו ליעקב. וכל שאין בו סימנין אלו הרי הוא ללבן (נז). וקיבל לבן על עצמו כך ואמ' לו

לד) לו יהי כדבריך. אוי להן לרשעים שהן מתהפכין בלשונם ודנים באחרים כמותן. עכשו הוא אומ' ליעקב יהי כדבריך. לאוי שתעמוד בדיבורך ולמחר נאמ' בו ואביכן התל בי והחליף את משכרתי (נח).

(נ) צ"ע ועי' על כללות המאמר דברים רבה פ"ב סי"א מדרש תהלים מזמור כ' וע"ע סנהדרין צ"ח ע"ב. ובכי"ק ט פיסוקים וכו' להציר להן על שערי מיתה וכיואן שקוראה וכו' נפשה חיה וכו' בזכות יוחסין שלהן וכו'. (נא) עי' פדר"א פל"ו. (נב) צ"ע ועי' ב"ר שם סי"ב בענין יעקב. (נג) עי' פדר"א פל"ו. ובכי"ק המלות של לבן חסרין. (נד) עי' ספרי עקב ע"ז ע"א וע"ב וב"ר שם סי"ב ובנ"ש. ובכי"ק מר' אבה. (נה) עי' ברכות מ"ב ע"א. (נו) עי' ב"ר שם ובכי"ק בעי. (נז) צ"ע ועי' מפרשים על התורה. ובכי"ק בגופה (ת' באפה) או נמי וכו' וטלוא דכולא חיותא טלאים גדולות שחורות ולבנות כמא דאת אמר ונעלות וכו' וכל שחום זו שתמומית דכולא אוכמתא. (נח) צ"ע.

לו) **וישם דרך שלשה ימים.** מלמ׳ שלא היה רועה בישוב אלא במדברות כדי להרחיקן מן הגזל (נט). ויעקב רועה את צאן לבן הנותרות. רבנן אמרי הנותרת כת׳ מינהון בישין מנהון עַקָרָן מנהון קַיְסָרִין (ס).

לז) **ויקח לו יעקב מקל לבנה לח ולוז וערמון.** כולהו מיני אילנות נינהי. לבנה הוא אילנא דדאמי לסאנא ולוז הִיּרָא. וערמון ממיני ארזים הוא (סא). ויפצל בהן פלצות לבנות. קילפן עד שנראה בהן מקומות לבנות. ומקימות הניחן כמות שהן ירוקות והוו להון טלאים טלאים ונקודות נקודות. בוא וראה כמה גדיל כוחו שליעקב אבינו שניתן לו מעין גבורה שלמעלה שהיה מיחם את הצאן כפי מה שירצה מה שאין כל בריה יכולה לעשות כן ודבר זה אין בו משום גזל לפי שאינו מטבעו שלעולם ומנהגו אלא פעמים מתיחמות ופעמים אין מתיחמות. ואי בעית אימא מיד מִידְשַׁנֵי ליה באגריה שרי ליה לרמיותיה דכת׳ ועם עקש תתפל (שמואל ב׳ כ״ב כ״ז) (סב).

לט) **ויחמו הצאז אל המקלות.** מלמ׳ שכל המתיחם בדבר עולה הולד על צורת אותו דבר. וכך הוה ר׳ יוחנן אזיל ויתיב בשערי טבילה כי היכי דמתייחמן בנות ישראל והוו להון בנין שפירין כותיה (סג). ותניא אם ראית אדם איש תם בברכה מהלך בענוה ומשפיל קומתו מדבר ודבריו נשמעין מהיר בדרכיו דע שבשעה שטבלה אמו פגעה בסוס. דאמ׳ ר׳ חייא אשריו ואשרי יולדתו שפוגעת אמו בסוס שבניה יהיו נאים בהליכתן נאים בדבורן שומעין ומבינין בתורה ולומדין במשנה ואימתן תהא מוטלת על הבריות. ותניא אם ראית בני אדם שפניהן דומין לכלב מהלכין בשוק ואוכלין והרוק שלהן יורד על זקנם ולשונם נפסק מלדבר אם ראית איש במדה זו דע שבשעה שטבלה אמו פגעה בכלב. ואם ראית בני אדם שפניהן דומין לחמור ליבם טפש ואינן למדין תורה מכוערין בהילוכן והזבובין מתקבצין על פיהם אם ראית איש במדה זו דע שבשעה שטבלה בו אמו פגעה בחמו״. ואם ראית בני אדם מדברין ואינן נאים בדיבורן לומדין ומשכחין מהלכין בדרך והבריות משחקין עליהן אם ראית איש במדה זו דע שבשעה שטבלה אמו פגעה בעם האר״ץ. ותניא אמ׳ ר׳ הנינה הטובלת שפגעה בכלב תחזור ותטבול שלא יגיעו בניה למדה הזאת. וכן אם פגעה בחמור או בעם האר״ץ לא תשמש עד שתטבול שנייה ואם פגעת בסוס תעלה ותשמש (סד).

מ) **והכשבים הפריד יעקב.** נטל כל הבהמות שעלו בחלקו ונתנן לבניו לרעות אותן והוא רועה שאר צאנו שללבן שאין השכיר רשאי לעשות לעצמו מלאכה עם מלאכת בעל הבית (סה).

מא) **והנה בכל יחם הצאן המקשרות.** מלמ׳ שלא היה נותן המקלות אלא למבכרות בלבד אבל הלקישות לא היה מיחמן (סו).

מג) **ויפרץ האיש מאד מאד.** בוא וראה שכל שכיר העושה באמונה נוטל בעולם הזה יותר על חלקו הצפון לו לעולם הבא. למד לך מיעקב אבינו שבתחלה היה ריקן ולבסוף ויהי לו צאן רבות. ר׳ אבא בר כהנא אמ׳ עָנִין הוה ליה ליעקב אבינו. ר׳ לוי אומ׳ ששים רבוא כלבים היו לו. ורבנן אמרי מאה ועשרים רבוא. ולא פליגין. מאן דאמ׳ ששים רבוא לכל עדר כלב אחד. ומאן דאמ׳ מאה ועשרים רבוא לכל עדר תרין כלבין (סז).

(נט) צ״ע. (ס) עי׳ ב״ר שם ס״ט וע״ע ערוך ערך נותרות וערך קווסרן. (סא) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״י ובתרגום יונתן כאן. (סב) צ״ע ועי׳ בלקח טוב ובהערות מהרש״ב שם. (סג) עי׳ ברכות כ׳ ע״א ובנ״ש. ובכי״ק דמתיחמן ביה בנת ישראל וכו׳ בנין שפרי. (סד) עי׳ ברייתא דנדה פ״א ע״ש (בתוספתא עתיקתא לר׳ חיים מאיר הורוויץ) ואולי צ״ל תמים בדבריו ובכי״ק מכוערין בהליכתן. (סה) צ״ע. (סו) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״א. ובכי״ק לאבינו יעקב. (סז) עי׳ ב״ר שם ס״א. ובכי״ק לאבינו יעקב.

לא.

ג) **ויאמר ה' אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך.** אמ' ר' הונא בשם ר' שמעון בן לקיש אמ' לו הקב"ה ליעקב חָמִיךְ אינו מסביר לך פנים ואתה יושב אצלו שוב אל ארץ אבותיך ואהיה עמך כשתחזור לארץ אהיה עמך מכאן שהשכינה בארץ ישראל ולמה שהיא ארץ החיים. ר' שמעון בן לקיש אומ' והלא ארצות החיים בחוצה לארץ כגון צור וחברותיה קסרין וחברותיה מפני מה הוא קורא לארץ ישראל ארץ החיים מפני שמתיה חיין תחלה מאי טעמיה נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה (ישעיה מ"ב ה'). לכך אמ' הקב"ה ליעקב הואיל ומתיה חיין תחלה שוב אל ארץ אבותיך (א).

ד) **וישלח יעקב ויקרא לרחל וללאה השדה.** תניא אמ' ר' עקיבה מפני שלשה דברים אני אוהב את המדים שכשחותכין בשר אין חותכין אלא על גבי שלחן. וכשנושקין אין נושקין אלא על פסת יד. וכשיועצין אין יועצין אלא בשדה. אמ' ר' אדא בר אהבה מאי קראה וישלח יעקב ויקרא לרחל וללאה השדה. תניא אמ' רבן גמליאל מפני שלשה דברים אני אוהב את הפרסיים צנועין באכילתן וצנועין בבית הכסא וצנועין בדרך ארץ ועליהן הוא אומ' אני צויתי למקודשי (ישעיה י"ג ג'). תאני רב יוסף אלו פרסיים המקודשין לגיהנם (ב).

ז) **ואביכן התל בי.** מהיא עשרת מונים אמ' ר' אבא מאה פעמים משלעשר עשר ר' חייא אומ' מאה פעמים משלמאה מאה (ג).

ח) **אם כה יאמר.** דבר למ"ד מסופו מלמד שלא יחם יעקב את הצאן אלא אחר ששינה בו עשרה פעמים ולא עשה אלא על פי שכינה שנא' ויאמ' אלי מלאך האלהים וג'. מלמ' שנתחייב לבן כלייה על שנשתעבד בצדיק הגם אע"פ כן לא הפסיד הקב"ה שכרו אלא ויצל אלהים את מקנה אביכם ויתן לי (ד).

יג) **אנכי האל בית אל.** אמ' לו המלאך אני שלוח האל הנגלה עליך בבית אל אשר משחת לפניו מצבה דכת' וישם אותה מצבה ויצק שמן על ראשה (כ"ח י"ח). ונדרת לו ואמרת וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך (ה). **עתה קום צא מן הארץ הזאת.** כבר הגיע העת. קום עד דאת טעין בעילומן ומפורסם בנכסים קום צא מן הארץ הזאת **ושוב אל ארץ מולדתך.** לקיים ושבתי בשלום אל בית אבי (שם) (ו).

יט) **ולבן הלך לגזז צאנו ותגנב רחל את התרפים.** התרפים הללו מעשה אוב הן ומה היו עושין שוחטין אדם בכור ומולקין את ראשו ומולחין אותו במלח וכותבין על ציץ זהב שם רוח הטומאה ומניחין תחת לשונו ומדליקין לפניו ומקטירין לו ומנהשין בו עד ששומעין כאלו קול יוצא ומדבר עמהן ושואלין והוא משיבן הדא הוא דכת' כי התרפים ידברו און (זכריה י' ב'). ולמה גנבתו רחל כדי שלא יגיד ללבן שהלך יעקב. ואית דאמרין להכרית ע"ז מבית אביה (ז).

כ) **ויברח הוא וכל אשר לו.** ר' אליעזר אומ' ברח יעקב אצל לבן וברח מלבן. ברח אצל לבן דכת' ויברח יעקב שדה ארם (הושע י"ב י"ג). וברח מלבן דכת' ויברח הוא וכל אשר לו (ח).

לא (א) צ"ע וע' ב"ר פע"ד ס"א וירושלמי כתובות ל"ה ע"ב ובנ"ש וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א פע"ב ובהערות שם. וע"ע פדר"א פל"ו ובביאור רד"ל שם אות מ"ד ובבי"ק והלא אין ארצות החיים אלא בח"ל. (ב) ע' ברכות ח' ע"ב ובד"ס שם. וע"ע ב"ר שם ס"ב. (ג) ע' תנחומא ויצא סי"א. וע"ע ב"ר שם ס"ג. (ד) צ"ע ואולי כוונתו כי הציל אותם מהמגיפה לי בזכותי וכדלעיל עמוד תפ"ח. וע"ע פדר"א פל"ו ובהגהות הרד"ל שם אות י"ד. (ה) ע' מורה נבוכים ח"א פכ"ז. ובבי"ק אנכי שלוח. (ו) צ"ע וע' ב"ר פע"ט ס"ד ובערוך מהר"א קהוט ערך עלם ובבי"ק מעין בעֲלִימִי. (ז) ע' פדר"א פל"ו ע"ש ותנחומא ויצא סי"ב. (ח) ע' פדר"א שם.

כא) **ויקם ויעבר את הנהר.** זה ארם נהרים (ט). **וישם את פניו הר הגלעד.** זה עבר הירדן (י).

כב, כג) **ויגד ללבן ביום השלישי** [וגו'] **ויקח את אחיו עמו וירדף אחריו.** השכים לבן בבקר וקיבץ כל אנשי מדינתו ורץ אחריו ומבקש להרגו (יא). וכן הוא אומ' ארמי אבד אבי (דברים כ"ו ה'). וכי איבדו אלא כיון שהישב עליו להרגו העלה עליו המקום כאילו איבדו וכן הוא אומ' וישטם עשו את יעקב וג' ואהרגה את יעקב אחי (כ"ז מ"א). וכי הרגו אלא מכיון שהישב עליו להרגו העלה עליו המקום כאלו הרגו. כיוצא בו אתה אומ' למען יכרת איש מהר עשו מקטל (עובדיה ט'). וכי קטלו אלא מכיון שהישב עליו לקטלו העלה עליו כאלו קטלו. או אלו חישב אחד מישראל לעשות רעה ולא עשה המקום מעלה עליו כאלו עשה ת"ל און אם ראיתי בלבי לא ישמע ה' (תהלים ס"ו י"ח). או אפלו חישב אחד מישראל לעשות מצוה ולא עשה אותה אין הקב"ה מעלה עליו כאלו עשה ת"ל אכן שמע ה' הקשיב בקול תפלתי (שם י"ט). הא כיצד כל מצוה שישראל חושבין ועושין אכן שמע ה'. וכל רעה שישראל חושבין לעשות ולא עושין לא ישמע ה' נמצאנו למידן שמחשבה בגוי כישראל במעשה (יב).

כד) **ויבא אלהים אל לבן הארמי בחלום הלילה.** מלמ' שנגלה עליו מיכאל בחלום ושלף עליו חרבו להרגו ואמ' לו השמר לך פן תדבר עם יעקב (יג).

כט) **יש לאל ידי לעשות עמכם רע.** מגיד שהרשעים משתבחין ברעה ומפרסמין עצמן בה וישאלמלי לא נראה לו בחלום כבר היה בלבו לעשות רע (יד).

לא) **ויען יעקב ויאמר ללבן כי יראתי.** השיבו על ראשון ראשון ועל מה שלא ידע אומ' לא ידעתי (טו).

לב) **עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה.** לפי שלא ידע יעקב אבינו שרחל לקחה אותן אמ' כל מי שהוא עמו לא יחיה אלא ימות בלא עתו. וכל היוצא מפי צדיק כיוצא מפי הגבורה. ונתחייבה מיתה והמתין לה עד שילדה בנימן שהיה במעיה וכיון שילדה אותו מיד היא מתה. הדא היא ויהי בצאת נפשה כי מתה (ל"ה י"ח) (טז).

לו) **ויחר אף יעקב וירב בלבן.** כיון שבדק ולא מצא כלום הרה ליעקב אבינו ואמ' לו **מה פשעי מה חטאתי.** ר' יודה ביר' סימון בשם ר' שמואל בר יצחק קפדנותן שלאבות מאבינו יעקב שכת' בו ויחר ליעקב וירב בלבן אע"פ כן מהו משתעי מלין רכיכין מה פשעי מה חטאתי למה שהן כובשין יצרן. ולא ענותנותן שלבנים מדוד ויברח דוד מניות ברמה ויבא ויאמר לפני יהונתן מה עשיתי מה עוני ומה חטאתי לפני אביך כי מבקש את נפשי (שמואל א' כ' א'). ואומ' אם יש בי עון המיתני אתה ועד אביך למה זה תביאני (שם שם ח'). הוא אתא למפייסיה וקא חשיד ליה בשפיכות דמים (יז).

לז) **כי מששת את כל כלי מה מצאת.** אמ' ר' סימאי בנוהג שבעולם חתן דר אצל חמיו מבקש לצאת אפשר שלא ימצא בידו אפלו דבר קל וזה אפלו מחט ואפלו סכין לא נמצא בידו דכת' **מה מצאת מכל כלי ביתך** בין גדולים בין קטנים. אמ' לו הקב"ה חייך שבלשון

(ט) צ"ע וע"ע תיב"ע לפסוק זה ולעיל כ"ד י'. (י) צ"ע. (יא) נראה שלקוח מהפדר"א פל"ו ואולי גם שני המאמרים שקודם זה. (יב) נראהשמאמר זה לקוח מאת הילמדנו עי' ערוך ערך ארם וע"ע מדרש תהלים מזמור ל' וירושלמי פאה ט"ז ע"ב. (יג) עי' פדר"א שם. (יד) צ"ע ועי' בחיי לפסוק זה. ובכי"ק ורש"י לפסוק זה. (טו) עי' לקח טוב ושאלמלא. (טז) עי' פדר"א שם. ועי' ביאור הרד"ל שם אות נ"ט ובכי"ק מיד מתה. (יז) עי' ב"ר פע"ד ס"ו ובנ"ש ע"ש ובפרט בפסיקתא דר"כ

הזה שהוכחת את המיך בו בלשון אני מוכיח את בניך דכת' מה מצאו אבותיכם בי עול (ירמי' ב' ה') (יח).

לה) **זה עשרים שנה אנכי עמך** וג' **ואילי צאנך לא אכלתי.** אמ' ראבא שור בן יומו קרוי שור או כשב או עז כי יולד (ויקרא כ"ב כ"ז). איל בן יומו קרוי איל דכת' ואילי צאנך לא אכלתי. אילים הוא דְלָא אֲכַל הָא טְלָאִים אֲכַל אלא שמע מינה איל בן יומו קרוי איל (יט).

לט) **טרפה לא הבאתי אליך.** והלא דברים קל וחומר ומה אם טרפה ששומר שכיר פטור עליה לא באת על ידו קל וחומר אם יתרשל בשמירתן שהוא חייב בה על כל פנים. ג נ ב ת י י ו ם ו ג נ ב ת י ל י ל ה. אחת גנובת יום ואחת גנובת לילה הכל חייב נפשו בה מלמ' שלא שמר לו כדרך השומרין (כ).

מ) **הייתי ביום אכלני חרב וקרח בלילה;** אמ' ליה אביי לראבא רועה דעל לאתא בעידנא דְעָיְלֵי אִינָשֵׁי וְאִיטְרוֹף חֵיוְתָא מאי. אמ' ליה פטור. אמ' ליה גְנָא פֵּירְתָּא בְעִידָנָא דְגָנֵי אינאשי הכי נמי דְפָטִיר אמ' ליה אין. אותיביה אלו הן האונסין ששומר שכר פטור בהן כגון שהוא אומ' ותפל שבא ותקחם (איוב א' ט"ו). אמ' ליה התם בְּחַזָאֲנֵי מאתא. אותיביה והתניא עד מתי שומר שכר חייב לשמור עד כדי הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה. אמ' ליה התם נמי בחזאני מאתא אתאמר. אמ' ליה ויעקב אבינו חזאני מאתא הוה הכי קא אמ' ליה יעקב ללבן נטרי ליה נטירותא יתירתא כחזאני מאתא (כא).

מב) **לולי אלהי אבי.** עליו אמ' דוד לולא האמנתי לראות בטוב ה' (תהלים כ"ז י"ג). אמ' ר' יהושע בן לוי כל מקום שנ' בלשון הזה בזכות אבות נתלה שנ' לולי אלהי אבי. הָתִיבִין כי לולא התמהמהנו (מ"ג י'). אמ' להן אף היא אינה אלא בזכות אבות אלולי זכות אבות לא עלינו משם. ר' לוי אומ' בזכות תורה נתלה דוד לולי תורתך שעשועי (תהלים קי"ט צ"ב). ר' יונתן אומ' בזכות השם נתלה דוד שנ' לולי ה' צבאות (שם צ"ד י"ז). וחכמים אומ' בזכות אמנה שנא' לולא האמנתי (תהלים כ"ז י"ג) (כב).

מג) **ויען לבן** וג' **הבנים בני.** מכאן אמרו בני הבנים כבנים. אמ' ליה ראבא לראבא בר מרי מנא הני מילתא דאמור רבנן בני בנים הרי הן כבנים אמ' ליה מדכת' הבנות בנתי והבנים בני. אלא מעתה והצאן צאני הכי נמי לא דקנית מנאי הכי נמי דקנית מנאי אלא מהכא ואחר בא הצרון אל בית מכיר אבי גלעד והוא לקחה והוא בן ששים שנה ותלד לו את שגוב (דברי הימים א' ב' כ"א). וכת' מני מכיר ירדו מחקקים (שופטים ה' י"ד) (כג).

מד) **ועתה לכה נכרתה ברית.** ר' יהודה אומ' שלשה אבות כרתו שלוש בריתות. אברהם כרת ברית עם יבוסיים. יצחק כרת ברית עם פלשתים. יעקב כרת ברית עם ארמיים. ובנו ביניהן מצבה וגל אבנים גדול להיות לעד ביניהן (כד).

מו) **ויאמר יעקב לאחיו לקטו אבנים.** וכי אחיו הם והלא בניו הם אלא אין אדם נמנע מלקרוא לבניו אחיו שמשהגדיל בנו שלאדם נעשה לו כאח (כה).

קט"ז ע"ב ובהערות שם. (יח) עי' פסיקתא דר"כ שם ובנ"ש. וע"ע לקח טוב כאן. (יט) עי' בבא קמא ס"ה ע"ב ובבי"ק אמר ראבה. (כ) נראה שממשמעות המאמר שאחר זה למד לפרש כן. (כא) עי' בבא מציעא צ"ג ע"א וע"ב ובד"ס שם ובבי"ק אביי לרבא וכו' בעידי דעילי אינאשי וכו' נטרי לך נטירותא וכו'. (כב) עי' ב"ר שם ס"ב והנוסחא כאן קרובה יותר קצת למדרש תהלים מזמור כ"ז וצ"ד ע"ש. ובבי"ק בזכות אמונה. (כג) עי' יבמות ס"ב ע"ב. ובבי"ק מן מכאן עד כבנים ליתא ומתחיל א"ל רבא לרבא בר מארי מנא הא מילתא וכו' הכי נמי לאו דקנית וכו'. (כד) עי' פדר"א פל"ו ע"ש וקיצר כאן ובבי"ק עם יבוסים וכו' עם ארמים וכו'. (כה) עי' ב"ר שם ס"ג וע"ע קהלת רבה פ"ט

מז) **ויקרא לו לבן יגר שהדותא.** ר' אומ' אל יהי לשון סורסי קל בעיניך שבתורה ובנביאים ובכתובים הקב"ה חילק לו כבוד. בתורה מנין יגר שהדותא. בנביאים מנין כדנה תאמרון להום (ירמיה י' י"א). בכתובים מנין וידברו הכשדים למלך ארמית (דניאל ב ד'). והיא לשון סוריא (כו).

מט) **והמצפה** וג'. כי יסתר איש מרעהו אין כת' אלא כי נסתר אמ' לו עד כאן היינו רואין זה את זה מכאן ואילך שוב אין אנו רואין זה את זה (כז).

נ) **אם תענה את בנותי.** אם תענה מתשמיש. ואם תקח מצרה. מלמ' שהתנה עמו שלא ימנע עונה מבנותיו ושלא ישא עליהן אשה אחרת (כח).

נב) **עד הגל הזה** וג' **המצבה.** לרעה אין אתה עובר עלי לטובה את עובר עלי. בשעה ששלח דוד את יואב אל ארם נהרים ואל ארם צובה פגע באדומיים בקש לזנבן הוציאו איצטלית שלהן אל תצר את מואב (דברים ב' ט'). פגע במואביים בקש לזנבן הוציאו איצטלית שלהן שנ' רב לכם סב את ההר הזה (שם ג'). שלח אצל דוד והודיעו עמד דוד והעביר העטרה מעל ראשו ובא לו אצל הסנהדרין אמר להם רבותי לא באתי אלא ללמוד אם אתם נותנין לי רשות אני מלמד. שלחתי את יואב ופגע באדומיים ואמרו לו כך וכך. ופגע במואביים ואמרו לו כך וכך. אדומיים לא הם פרצו גדר תחלה דכת' ויאסף אליו את בני עמון ועמלק (שופטים ג' י"ג). מואביים לא הם פרצו גדר תחלה דכת' וישלח מלאכים אל בלעם בן בעור פתורה (במדבר כ"ב ה'). באותה שעה כתב דוד שתי אגרות אל יואב אחת בשביל אדומיים ואחת בשביל מואביים הדא היא וישב יואב ויך את אדום בגיא מלח (תהלים ס' ב') (כט).

לב.

א) **וישכם לבן בבקר וינשק לבניו ולבנותיו.** אמ' ר' איבו דווין וכפוין ולא היו מפייסין אלא בפה (א). **וילך וישב לבן למקומו.** חזר לְהַוָיָיתוֹ מלמ' שנכנסו לסטים בביתו והיו מקרקרין כל הלילה שנ' מקרקר קיר ושוע אל ההר (ישעיה כ"ב ה') (ב).

ב) **ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלהים.** כמה מלאכים היו לפניו ר' הונא אימ' ששים רבוא מלאכים פגעו ביעקב אבינו והיו חלין ומרקדין לפניו כמו שנ' כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך (תהלים צ"א י"א).

ג) **ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה מחנה אלהים זה.** כמה מחנה אלהים הואי שתין רבוא דכת' עד למחנה גדול כמחנה אלהים (דברי הימים א' כ"ב). ויקרא שם המקום ההוא מחנים. הרי מאה ועשרים רבוא. אמ' ר' יודן נטל מאלו ומאלו ושלח לפניו. הדא היא וישלח יעקב מלאכים לפניו (ג). וכשם שלוו אותו מלאכים כך עתידה שכינה ללוות את בניו דכת' כי הולך לפניהם ה' ומאספכם אלהי ישראל (ישעיה נ"ב י"ב). כן יאמר בעל הרחמים.

פסוק י"א יפרד"א שם. (כו) עי' ב"ר שם ובנ"ש וע"ע ערוך ערך סרס ב'. (כז) עי' ב"ר שם ס"ד. (כח) עי' יומא ע"ז ע"א וע"ב. (כט) עי' ב"ר שם סע"ו ובנ"ש. ובכי"מ בראש המאמר פגע במואביים וכו' פגע באדומיים וכו' ותקנתי ע"פ התמשך וע"פ כי"ק. ובכי"ק עוד הוציאו אצטלית וכו' הוציאו אסטלית וכו' וע"ע ערוך השלם אסטולי.

לב א) עי' ב"ר פע"ד סט"ז וע"ע לעיל עמוד ש"ע ושע"א ובהערות שם אות צ"ח ובכי"ק ומפרינין. (ב) עי' ב"ר שם וע"ע ערוך ערך קרקר ב'. (ג) עי' ב"ר שם ס"ז ושה"ש רבה פ"ז פסוק א' ע"ש.

וישלח יעקב

מרשות בורא הברואים ויוצר כל. לבדו הוא מיוחד ומרומם על כל.
מלאכים וגלגלים ואופנים יביעו לכל. שהוא הבורא והוא היוצר והוא מחיה את כל.
כבודו עולם מלא והוא נעלם מכל. הוא חונן דיעה ובינה והשכל לכל.
יחנינו ויברכינו יאיר עינינו ועיני כל. השרידים הקרואים בכל מקומות כל.

אמן כן יאמר אשר בידו נפש כל.

יקדשינו צורינו לשרת לפניו עולמית. ולדור תמיד בחצר הפנימית.
ויזכינו להופה החפופה הנעימית. וישביר בקרוב עול מצרית ואדומית.
ויצמיח קרנינו וישובבינו לעיר הקדש ירושלמית. ככת׳ בדברי קדשך שובי שובי השולמית.

ד״הש״ה שובי שובי השולמית שובי שובי ונחזה בך מה תחזו בשולמית כמחולת המחנים (שיר השירים ז׳ א׳). למה הוא קורא לכנסת ישראל שולמית אמ׳ ר׳ ברכיה מפני שהכהנים מטילין לה שלום בכל יום שנ׳ וישם לך שלום (במדבר ו׳ כ״ו) (א). ד״א שהיא שלימה ותמימה לבוראה (ב). ד״א שעתיד להושיבה בנוה שלום שנ׳ וישב עמי בנוה שלום (ישעיה ל״ב י״ח) (ג). אמ׳ ר׳ ברכיה ארבעה פעמים הוא אומ׳ בפיסוק הזה שובי שובי כנגד ארבע מלכיות שהן משדלין את ישראל ואומרין להן שובו אצלינו ואנו עושין אתכם דוכסין וְאַפְרוֹכִין׳ מהו ונחזה בך. שיהיו הכל רואין אתכם באצבע ואומרין ראו דוכוס פלוני ראו אפרכוס פלוני. וישראל אומרין להן מה תחזו בשולמית כמחולת המחנים. מהוא כמחולת המחנים אומרין להם כלום יש לכם תורה שניתנה במחולות וקולי קולות ומחנה שכינה מלמעלה דכת׳ רכב אלהים רבותים אלפי שנאן ה׳ בם סיני בקדש (תהלים ס״ח י״ח). ומחנה ישראל מלמטה דכת׳ ויוצא משה את העם לקראת האלהים מן המחנה ויתיצבו בתחתית ההר (שמות י״ט י״ז). הראוני כיוצא בזה ואני שומעת לכם (ד). וכיון שאומות העולם שומעין כך מה הן אומרין להן מה יפו פעמיך בנעלים (שיר השירים ז׳ ב׳). למה הדבר דומה לאדם שראה מנעל ברגלו שלחבירו אמ׳ כמה יפה מנעל זה לרגל זה אם כן פעמיו חביבין קלסתר־פניו על אחת כמה וכמה (ה). בת נדיב (שם שם). בתו שלאברהם שנ׳ באו נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם (תהלים מ״ז י׳). חמוקי יריכיך (שיר השירים ז׳ ב׳). מה ירך זה בסתר כך תורתכם נאה ומסותרת. מתלא דאמרי דחכיב טפי מיטמר וכן הוא אומר אכן אתה

(א) עי׳ ב״ר פס״ו ס״ב ושה״ש רבה פ״ז ס״א. (ב) צ״ע עי׳ פירש״י שיר השירים ז׳ א׳. (ג) עי׳ ב״ר שם. (ד) עי׳ בשה״ש רבה שם תנחומא במדבר סי״א ובמדבר רבה פ״ב ס״ד. ע״ש בשינוי ואולי היה כן לפניו בתנחומא שם. (ה) צ״ע.

אל מסתתר (ישעיה מ"ה ט"ו) (ו). ותניא נדר ר' שלא ישנו לתלמידים בשוק מאי דרוש חמוקי ירכיך מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר (ז). כמו הלאים מעשה ידי אמן (שיר השירים ז' ב'). אין הלאים אלא רבנן. מאי חולים רבנן והן מתעסקין בתורה מעשה ידי אמן (שם שם). אלא מרוב אהבתן לתורה הן חולים דכת' כי חולת אהבה אני (שם ב' ה'). רב אמ' מאן חולים רבנן. רבא לטעמיה דאמ' רבא כמאן מצלינן על קצירי ועל מריעי. קצירי קצירי ממש. מריעי רבנן (ח). מעשה ידי אמן. חביבין ישראל שנקראו מעשה ידי אמן. אוי להן אומות העולם ממה ששומעות אזניהם (ט). ד"א מהו כמחולת המחנים אומרין להן ישראל כלום יש בכם מי שיכול לעשות כשם שעשה אלישע שהוא מאבל מחולה שהחיה את המת (י). או שמא אלהיכם יכול לעשות כשם שעשה הקב"ה ליעקב שזמן לו מלאכים ללוותו והקיפו אותו שתי מחנות שלמלאכי השרת מנין ממה שכת' למעלה מן הענין ויקרא שם המקום ההוא מחנים. ר' הונא בשם ר' איבו אומ' ששים רבוא דכת' ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה אלהים זה ואין שכינה שורה בפחות מששים רבוא. רבנן אמרי מאה ועשרים רבוא דכת' ויקרא שם המקום ההוא מחנים (יא). אמ' ר' יודן נטל מאלו ואלו ושלח פְּרוֹזְבִּין לפניו הדא היא וישלח יעקב מלאכים (יב). רבנן אמרי מלאכים ודאי היו (יג). אמ' ר' ינאי אל תתמה יוסף בנו נזדוגו לו שלשה מלאכים דכת' וימצאהו איש וישאלהו האיש ויאמר האיש (ל"ז ט"ו). הרי שלשה מלאכים ואת תמיה על יעקב. ר' נתן אומ' עבד מביתו של אברהם יצא לדרך לווהו מלאך דכת' ה' אשר התהלכתי לפניו ישלח מלאכו אתך (כ"ד מ'). ואת תמיה על יעקב. ר' חמא בר חנינה אמ' שפחה מביתו שלאברהם

יצאת ולווה מלאכים דכת' ויקרא מלאך ה' אל הגר מן השמים ויאמר לה מלאך ה' (ט"ז ט'). שתי פעמים ואתה תמיה על יעקב הוי מלאכים ודאי (יד). ד"א ז"הש"ה קומה ה' קדמה פניו הכריעהו פלטה נפשי מרשע חרבך (תהלים י"ז י"ג). ר' פינחס ביר' ראובן אומ' חמשה פעמים כת' קומה בהקב"ה בספר תלים קומה ה' קדמה פניו. קומה ה' הושיעני (שם ג' ח'). קומה ה' באפך (שם ז' ז') קומה ה' אל יעוז אנוש (ט' כ'). קומה ה' אל נשא ידיך (י' י"ב). אמ' לו הקב"ה לדוד כשתראה עניים נשדדים ואביונים נאנקים אני קם הדא היא משד עניים מאנקת אביונים עתה אקום יאמר ה' (שם י"ב ו'). הכריעהו לכף חובתו שבריהו כמא דאת אמ' המה כרעו ונפלו (שם כ' ט'). פלטה נפשי מרשע חרבך. מאותו רשע שהוא בא מכוח אותה חרב ועל חרבך תחיה (כ"ז מ') (טו). ד"א מרשע חרבך. שבו אתה רודה עולמך כענין שנ' הוי אשור שבט אפי ומטה היא בידם זעמי (ישעיה י' ה') (טז). ד"א מרשע חרבך. מאותו רשע שהוא עתיד ליפול בחרבך דכת' כי רותה בשמים חרבי הנה על ארום תרד ועל עם חרמי למשפט (ישעיה ל"ד ה'). אמ' לו הקב"ה ליעקב עשו לדרכו הולך ואת שולח אליו מחזיק באזני כלב עובר (משלי כ"ו י"ז). למה היה עשו דומה לכלב. שהוא ישן על הדרך בא אחד הקימו. אמ' ליה קום דהכא איניש ביש קם ושרי מקפח ביה. אמ' ליה יגער בך בישא אמרין ליה דמוך ואערתיניה. כך אמ' הקב"ה ליעקב עשו לדרכו הולך ואת משלח לו וישלח יעקב (יז). אמ' מה אעשה והשעה משחקת לו. כך אמ' ר' יצחק אם ראית רשע שהשעה משחקת לו אל תתגרה בו שנא' יחילו דרכיו בכל עת (תהלים י' ה'). ולא עוד אלא שהוא זוכה בדין שנ' מרום משפטיך מנגדו (שם שם). ולא עוד אלא שהוא רואה בשונאיו שנא' כל צורריו יפיח

(ו) צ"ע ואולי כיון לסוכה מ"ט ע"ב רק שהטעים הדברים קצת. (ז) עי' מועד קטן ט"ז ע"א. (ח) צ"ע ועי' נדרים מ"ט ע"א וע"ב. (ט) צ"ע. (י) עי' שה"ש רבה שם ע"ש. (יא) עי' שה"ש רבה שם. וב"ר פע"ד ס"ז. וע"ע לעיל פפ"ב ובהערות שם אות ג'. (יב) עי' ב"ר שם. (יג) עי' ב"ר פע"ה ס"ד. (יד) עי' ב"ר שם בשינוי ועי' תנחומא מהרש"ב פ"ב ע"א (ס"ג) בענין שיור מנוסחת המאמר כמו שהוא לפנינו כאן. (טו) עי' ב"ר שם ס"א ובנ"ש. (טז) עי' ב"ר שם. (יז) עי' ב"ר שם ס"א וס"ב ובמפרשים שם ובפרט בפירוש יפה תאר על הגירסא יגער בישא.

בהם (שם שם). איני והא אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי מותר להתגרות ברשעים בעולם הזה שנ' עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי יתגרו בם (משלי כ"ח ד'). ותניא ר' יוסי ביר' יצחק אומ' מיתר לו להתגרות ברשעים בעולם הזה שנ' עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי תורה יתגרו בם (שם). ואם להשך אדם לומ' לדוד אל תתחר במרעים (שם ל"ז א'). מי שלבו נוקפו אומ' כן אל תתחר במרעים שלא תהא כמרעים. ואל תקנא בעושי עולה (שם שם). שלא תהא כעושי עולה. ואומר בני אל יקנא לבך בחטאים (משלי כ"ג י"ז). לא קשיא הא בצדיק גמור הא בצדיק שאינו גמור. ואי בעית אימא הא והא בצדיק גמור, הא במילי דידיה והא במילי דשמיא. ואי בעית אימא הא והא במילי דשמיא זה שעה משחקת לו שאני (יח). אל עשו אחיו. אפלו עשו ארא הוא אחיו (יט). ארצה שעיר. נכר שידין כמא דאת אמ' ושעירים ירקדו שם (ישעיה י"ג כ"א) (כ). ד"א שעיר. שמשעיר את הבריות (כא). שדה אדום. ועתיד ליפרע ממנו דודי צח ואדום (שיר השירים ה' י') בלבוש אדום שנ' מדוע אדום ללבושך (ישעיה ס"ג ב') (כב).

ה) ויצו אותם לאמר כה תאמרון לאדני לעשו כה אמר עבדך

יעקב. רבינו הקדוש אמ' ליה לרב אפס כתוב חדא איגרא מן שמי למרן מלכא אנטלינוס קם וכתב מן יהודה הנשיא למרן מלכא אנטלינוס גער ביה אמ' ליה כתוב מן יהודה עבדך אמ' ליה ר' מה את מבזה ביקרך אמ' ליה ולא טב אנא מן בי ל כת' כה אמר עבדך יעקב מכאן אמרו לעולם יהא אדם מענה רך ומשיב חמה (משלי ט"ו א') (כג). ומה דברים שלח יעקב אצל עשו אמ' לו אחי עד מתי אתה מתקנא על הברכה שבירכני אבי כלום שמש זורחת בא"צי ובארצך אינה זורחת. כלום טל ומטר יורד בא"צי ובארצך אינו יורד. אם בירכני בטל שמים כבר בירכך במשמני הארץ. אם אמ' לי יעבדוך עמים כבר אמ' לך ועל חרבך תחיה עד מתי מתקנא בי. בוא ונכתוב שטר אני ואתה שכל צרות הבאות נקבלם בשווה. כיון שהלכו שלוחיו אצל עשו אמרו לו חביריו אל תקבל עליך את התנאי שכבר אמ' הקב"ה ידוע תדע כי גר יהיה זרעך (ט"ו י"ג). המתן עד שירדו למצרים ויפרעו את השטר לכך נאמ' כה תאמרון לאדני לעשו (כד). עם לבן גרתי. לבן אבוהון דרמאי ויעקב אבינו גר אצלו ולא נתרשל לכך שלה אל עשו ואמ' לו אע"פ שהייתי אצל לבן לא נתרשלתי מן המצוות אלא גרתי מנין גרתי קיימתי לפני יוצרי והן שש מאות ושלש עשרה מצוות (כה). ואחר עד עתה. אמ' לו גרתי אצל לבן עד שנולד שטנו שלאותו האיש זה יוסף דכת' והיה בית יעקב איש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש (עובדיה י"ח). ר' פינחס בשם ר' שמואל בר נחמן מסורת אגדה היא בידינו שאין עשו נופל אלא ביד בניה שלרחל הדא היא דכת' אם לא יסחבום צעירי הצאן (ירמיה מ"ט כ'). ולמה קורא אותן כך שהן צעיריהן שלשבטים (כו).

ו) ויהי לי שור והמור.

ר' יהודה אומ' משור אחד יצאו לי שוורים הרבה. מחמור אחד יצאו לי חמורים הרבה. ר' נחמיה אומ' ליישנהון דברייאתא כך כמא דאת אמ' חמרתא גמלותא. רבנן אמרי אמ' לו אם מלחמה את מבקש יש לי גבורים לעמוד כנגדך. ויהי לי שור זה יוסף שכת' בו בכור שורו הדר לו (דברים ל"ג י"ז) שיוצא ממנו משוח מלחמה. וחמור זה משיח בן דוד דכת' ביה עני ורוכב על חמור (זכריה ט' ט'). ויש אומרין

(יח) עי' מגילה ו' ע"ב ובנ"ש וע"ע בד"ס שם. (יט) עי' ב"ר שם ס"ד. (כ) עי' לקח טוב כאן. (כא) עי' לעיל עמוד שצ"ו בהדרשות שם על אדרת שער. (כב) עי' ב"ר פע"ה ס"ד ופס"ג ס"ד. (כג) עי' ב"ר שם ס"ה. (כד) צ"ע ועי' שיור מזה קצת בלקח טוב כאן ומהרש"ב בהערות שם משער כי מקור הדברים הוא בילמדנו וע"ע לעיל עמוד ת"ס ותס"א. (כה) עי' רש"י ולקח טוב לפסוק זה וע"ע ב"ר שם על תחילת המאמר. (כו) עי' ב"ר שם.

והמור זה יששכר דכת' יששכר חמור גרם (מ"ט י"ד). וצאן. אלו ישראל דכת' בהן ואתן צאני צאן מרעיתי (יחזקאל ל"ד ל"א). ועבד ושפחה. אמ' לו אעפ"י שהן משתעבדין בעולם דכת' הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גבירתה (תהלים קכ"ג ב'). תבוא השעה וישעבדו משעבדיהם דכת' ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכורמיכם ואתם כהני ה' תקראו (ישעיה ס"א ה') (כז). ואשלחה להגיד לאדני. שמונה פעמים קרא יעקב לעשו אדוני כנגדן מלכו באדום שמונה מלכים קודם לישראל (כח).

ז) וישובו המלאכים אל יעקב לאמר באנו אל אחיך אל עשו.

אמרו לו את נוהג בו אחוה והוא עשו שהדע רשעתו (כט). וארבע מאות איש עמו. אמ' אמ' ר' שמואל בר נחמני תשעה מלכים קשורים כתרים היו עמו וארבע מאות ראשי גייסות (ל). ריש לקיש אמ' מה עשו עשוי על ארבע מאות כך כל אחד ואחד עמו ארבע מאות (לא).

ח) ויירא יעקב מאד ויצר לו. לפי שידע בעשו שאין בו יראת שמים לכך נתיירא ממנו. והינו דתניא הוי ירא את השמים שהכל בידי שמים. והוי ירא את הירא לשמים שרצון יראיו יעשה (תהלים קמ"ה י"ט). והוי ירא את מי שאינו ירא שאפילו שכינה עצמה כביכול אינה יכולה לעמוד בו שנ' גבה עינים ורחב לבב אותו לא אוכל (תהלים ק"א ה') (לב). ד"א ויירא יעקב אמ' ר' פנחס שני בני אדם הבטיחן הקב"ה ונתיראו. הבחור שבאבות והבחור שבנביאים. שבאבות אבינו יעקב דכת' כי יעקב בחר לו יה (תהלים קל"ה ד'). ולבסוף ויירא יעקב. שבנביאים משה דכת' לולי משה בחירו (תהלים ק"ו כ"ג). ולבסוף נתיירא עד שאמר לו ויאמר ה' אל משה אל תירא אותו (במדבר כ"א ל"ד) (לג). אמ' ר' יהודה לא היא יראה ולא היא צרה אלא ויירא שלא יהרוג. ויצר לו שלא ייהרג. אמ' אם מתגבר הוא עלי הורגני ואם מתגבר אני עליו אני הורגו (לד). ד"א ויירא יעקב מאד ויצר לו. כיון שראו נשיו שהוא מתיירא מעשו התחילו מריבים עמו. אמרו לו אתה יודע שאתה מתיירא מעשו למה הוצאתנו מבית אבינו לכך ויירא מבחוץ. ויצר מבפנים. ויירא מעשו. ויצר מנשיו (לה). אמר כל השנים הללו הוא יושב בארץ ישראל תאמר שהוא בא עלי מכוח ישיבת ארץ ישראל. כל השנים הללו הוא יושב ומכבד את הוריו תאמ' שהוא בא עלי מכוח כבוד אב ואם (לו). ד"א אמ' הוא אמר יקרבו ימי אבל אבי ואהרג את יעקב אחי (כ"ז מ"א) שמא מת אותו זקן. אמ' ר' יודן כת' שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך (ל"א ג'). וכת' ויירא יעקב אלא מכאן שאין הבטחה לצדיק בעולם הזה (לז). ר' יעקב בר אידי קָאמֵ' קראי כת' והנה אנכי עמך ושמרתיך (כ"ח ט"ו) וכת' ויירא יעקב אלמא קא סבר שמא יגרים החטא. איני והא אמ' ר' יוחנן משום ר' יוסי כל דיבור ודבור שיוצא מפי הקב"ה ואפלו על תנאי אינו חוזר בו לא קשיא הא במילי דבינית לבין ברייה. והא במילי דעלמא שכל דבר טובה שיאמר הנביא לישראל אינו בטל לעולם (לח). כיוצא בו תפלה לדוד הטה ה' אזנך ענני כי עני ואביון אני שמרה נפשי כי חסיד אני (תהלים פ"ו ב') וכת' לולא האמנתי לראות בטוב ה' (שם כ"ז י"ג) ותניא משמיה דר' יוסי למה נקוד על לולא כך

(כז) עי' ב"ר שם ס"ו וסי"ב ותנחומא וישלח ס"א ותנחומא מהרש"ב ח"א פ"ב ע"ב ובכי"ק לישנהון דבריותא כך כד"א תמורתא גמולתא וכו' העולם הזה הא כתב הנה כעיני וכו'. (כח) עי' ב"ר שם סי"א. (כט) עי' תנחומא מהרש"ב שם. (ל) צ"ע ועי' ב"ר שם סי"ב ע"ש. (לא) עי' ב"ר שם ס"ז וע"ע לקח טוב וילקוט לפסוק זה ע"ש. (לב) צ"ע ועי' דרך ארץ זוטא פ"ב. (לג) עי' ב"ר פע"ו ס"א ובנ"ש. (לד) עי' ב"ר שם ס"ב. (לה) צ"ע. (לו) עי' ב"ר שם וע"ע ילקוט כאן. (לז) עי' ב"ר שם. (לח) צ"ע ועי' פירוש הרא"ם על רש"י כאן ע"ש ופירוש מילי דעלמא הוא שהקב"ה הבטיח להעולם איזה דבר ע"י נביא שאז יהיה השינוי הכזבת הנביא. וע"ע ברכות ד' ע"א וז' ע"א וע"ע לחם משנה ליסודי התורה פ"י ה"ד ומפרשים לברכות שם. ובכי"ק גרס אית דמקשי (ת' איני) והא אמר ר' יוחנן וכו' דבינית

אמ' דוד לפני הקב"ה רבונו שלעולם בוטח אני בך שאתה עתיד לשלם שכר טוב לצדיקים לעולם הבא אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לאו. קא סאבר שמא יגרום החטא (לט). כיוצא בו עד יעבר עמך ה' (שמות ט"ו ט"ז). זו ביאה ראשונה. עד יעבר עם זו קנית (שם שם). זו ביאה שנייה. אמור מעתה היו ראויין ישראל ליעשות להן נס בביאה שנייה בימי עזרא כביאה ראשונה בימי יהושע אלא שגרם החטא (מ). ויחץ את העם אשר אתו. אמ' ר' חייא רבא לימדה תורה דרך ארץ שלא יהא אדם נותן ממונו בזוית אחת ממי את למד מיעקב (מא).

ט) **ויאמר אם יבא עשו אל המחנה האחת והכהו.** רבנן אמרי אלו אחינו שבדרום. והיה המחנה הנשאר לפליטה. אלו אחינו שבגולה. אמ' ר' הושעיה אע"פ כן היו מתענין בשני ובחמישי (מב).

י) **ויאמר יעקב אלהי אבי אברהם.** בוא וראה שהצדיקים מתעטרין בבניהם ובניהם מתעטרין בהן. באיזה צד אברהם נתעטר ביעקב כשהשליך אותו נמרד לתוך כבשן האש ירד הקב"ה להצילו אמרו מלאכי השרת רבונו שלעולם לזה אתה מציל כמה רשעים עתידין לעמוד ממנו אמר להן בשביל יעקב בן בנו שעתיד לעמוד ממני אני מצילו. מנין אמ' ר' ברכיה ממה דכת' לכן כה אמ' ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם (ישעיה כ"ט כ"ב). בשביל יעקב פדאו מן הכבשן. הרי נתעטרו אבות בשביל בנים. ומנין שנתעטרו בנים בשביל אבותם בשעה שיצא יעקב מאצל לבן רדף לבן אחריו נגלה הקב"ה ללבן בדרך ואמ' השמר לך מדבר עם יעקב מטוב עד רע (ל"א כ"ד). כיון שבאו להתוכח זה עם זה מה יעקב אומ' ללבן לולי אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק היה לי (לא מ"ב). הרי זכות אברהם הצילתו ליעקב וכן הוא אומ' ויאמר יעקב אלהי אבי אברהם ואלהי אבי יצחק הוי לא תלה עצמו אלא בזכות אברהם (מג). ד"א אלהי אבי אלהי אברהם. הבוחר בדרכיהם והעושה כמעשיהם אני מתקיים עליו ושאיני בוחר בדרכיהם ולא עושה כמעשיהם איני מתקיים עליו. תדע לך שהוא כן מי היה קרוב ליחזקיה אלא אחז והוא מניה לאחז ואומ' ליחזקיה כה אמר ה' אלהי דוד אביך (ישעיה ל"ח ה'). אלא הבוחר בדרכיהם והעושה כמעשיהם אני מתקיים עליו. ושאינו בוחר בדרכיהם ובמעשיהם איני מתקיים עליו (מד).

יא) **קטנתי מכל החסדים.** אמ' ר' ינאי לעולם אל יהלך אדם במקום סכנה ויאמר שעושין לו נס שמא אין עושין לו נס ואם עושין לו נס מנכין לו מזכיותיו. אמ' רב חנין מאי קראה קטנתי מכל החסדים. אמ' רב יצחק בריה דרב יהודה לעולם יבקש אדם רחמים על עצמו שלא יחלה שאם חלה אומרין לו הבא זכות והפטר (מה). כי במקלי. תנו רבנן שלשה נתעשרו על ידי מקל. יעקב דכת' כי במקלי עברתי. משה דכת' ויקח משה את מטה האלהים בידו (שמות ד' כ'). דוד דכת' ויקח מקלו בידו ויבחר לו חמשה חלוקי אבנים מן הנחל וג' (שמואל א' י"ז מ') (מו). עברתי את הירדן הזה. אמ' ר' יודה בירי' סימון בתורה ובנביאים ובכתובים מצינו שלא עברו ישראל את הירדן אלא בזכותו שליעקב. בתורה דכת' כי במקלי עברתי את הירדן הזה. בנביאים דכת' ביבשה עבר ישראל את הירדן הזה (יהושע ד' כ"ב). בכתובים דכת' הירדן תסוב לאחור מלפני אלוה יעקב (תהלים קי"ד ה' ז') (מז).

יב) **הצילני נא מיד אחי מיד עשו.** אמ' יעקב אל תתן מאויי רשע

לבין בריוה והא במילי דאמר נבייא לעלמא שבל וכו'. (לט) עי' ברכות ד' שם ובנ"ש וע"ע בד"ס שם. ובכי"ק קסבר. (מ) עי' ברכות שם. (מא) עי' ב"ר שם ס"ג ע"ש. ובכי"ק ר' חייה רבה. (מב) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (מג) עי' תנחומא תולדות ס"ד וב"ר פס"ג. ס"ב וע"ע לעיל עמוד שפ"ז. (מד) עי' ב"ר פע"ו ס"ד. ובכי"ק לא (ת' אלא) אחז. (מה) עי' שבת ל"ב ע"א ובנ"ש. (מו) צ"ע. (מז) עי' ב"ר שם ס"ה.

(תהלים ק"מ ט'). כשם שהיה בדעתו שללבן לעשות לי רעה ולא עזבתני בידו כך עשו אחי שהישב עלי להרגיני הפר עצתו ואל תפק זממו פן ירום סלה (שם) (מח). פן יבוא והכני אם על בנים. ואתה אמ"ת לא תקח האם על הבנים (דברים כ"ב ו') (מט).

יג) ואתה אמרת היטב איטיב עמך. היטב. בזכותך. איטיב בזכות אבותיך (נ). ושמתי את זרעך כחול הים. לעתיד לבוא. שנ' והיה מספר בני ישראל כחול הים (הושע ב' א') (נא).

יד) וילן שם בלילה ההיא ויקח מן הבא בידו. מהוא מן הבא בידו מן המומות שהיו הב"אין בורחין מלפניו ולא בא בידו אלא בעלי מ(ו)מין ולכך רמז הכתוב במים סתומה עזים מאתים ותישים עשרים וגו' (נב).

טו) עזים מאתים ותישים עשרים. אמ' ר' אליעזר מכאן לָעוֹנָה האמורה בתורה. עזים מאתים שהן צריכות תיישים עשרים אחד לעש"ה. רחלים מאתים. שהן צריכות אילים עשרים אחד לעשרה.

טז) גמלים מיניקות ובניהם שלשים. אמ' ר' ברכיה בשם רבן שמעון בן גמליאל לפי שהיא צנוע בתשמישו לא פרסמו הכת'. פרות ארבעים. שהם צריכות פרים עשרה חד לארבעה דאינון לְעִיָּן. אתונות עשרים. שהן צריכות עיירים עשרה חד לתרין דאינון לעיין. ולמה הוא נותן הגמלים באמצע אלא שרמז לו ואמ' הוי רואה עצמך כאלו אתה יושב על בימה ודן ואני נידון לפניך ואת מתמלא עלי רחמים (נג).

יז) ויתן ביד עבדיו עדר עדר לבדו. למה לא הכניסן בערבוביא כדי לתמהו בדרון ולסמות את עינו. ולמה לא הכניסם לו כולן כאחת כדי להשביע עינו שלרשע (נד).

יח) ויצו את הראשון וגו' תדברון אל עשו במצאכם אותו. בגדולתו (נה).

כא) ואמרתם גם הנה עבדך יעקב אחרינו. אמ' לו הקב"ה יעקב עשית את הקדש חול אמ' לפניו רבונו שלעולם אני מחנף לרשע בשביל שלא יהרגני מכאן שמחנפין לרשעים בעולם הזה מפני דרכי שלום (נו).

כג) ויקם בלילה הוא וגו' ואת אחד עשר ילדיו. ודינה איכן היתה. אמ' ר' שמיאל נתנה בתיבה ונעל בפניה. אמ' הרשע הזה עינו רמה שלא יתלה עיניו ויראה אותה ויקח אותה ממני. ר' הונא בשם ר' אבא בר כהנה בר דליה אמ' לו להקב"ה מס מרעהו חסד (איוב ו' י"ד) מנעת מאחיך חסד ולא נתתה למהול דרך התר הרי היא נישאת לערל דרך איסור (נז).

כה) ויותר יעקב לבדו ויאבק איש עמו. אמ' ר' חנינה נדמה לו המלאך לרועה. לזה צאן ולזה צאן לזה גמלים ולזה גמלים. אמ' לו העבר את שלי ואחר כך אני מעביר את שלך. העביר המלאך צאנו שליעקב אבינו כהרף עין והוה אבונן יעקב מעבר עָנֵיה דמלאכא וחזר ומשכח ענין אחרנין כל ליליא עד עלות השחר (נח). ד"א ויותר יעקב לבדו אמ' ר' אלעזר שנשתייר על

(מח) עי' ב"ר פע"ה ס"ב. (מט) עי' ב"ר פע"ו ס"ז. (נ) עי' ב"ר שם ס"ז. (נא) צ"ע ואולי היה כן לפניו בפסיקתא רבתי פסיקתא י"א ע"ש מ"ה ע"א. (נב) עי' מדרש לקח טוב לפסוק ט"ו ובהערות שם. ור"ל שכל התיבות בפסוק הנ"ל מסיימים במ"ם סתומה. (נג) עי' ב"ר שם וירושלמי כתובות ל' ע"ב. ובנ"ש ובמפרשים. ובכי"מ בבא דרחלים חסירה זהשלמתי עפ"י כי"ק ושם עוד בראש המאמר אר"א מכין לעונה וכו'. (נד) עי' ב"ר שם ס"ח. (נה) עי' ב"ר שם. (נו) עי' פדר"א פל"ז וע"ע סוטה מ"א ע"ב. (נז) עי' ב"ר שם ס"ט. (נח) עי' ב"ר פע"ז ס"ב ובנ"ש ע"ש.

פכים קטנים. מכאן לצדיקים שחביב עליהן ממונן יותר מגופן וכל כך למה לפי שאין פושטין ידיהן בגזל (נט). ויאבק איש עמו. אמ' ר' יצחק מכאן לתלמיד חכמים שלא יצא יחידי בלילה. ר' אבא בר כהנא אמ' מהכא והנה הוא זורה את גורן השעורים בלילה (רות ג' ב'). ר' אבהוא אמ' מהכא וישכם אברהם בבקר ויחבש את חמורו (כ"ב ג'). ורבנן אמרי מהכא לך נא ראה שלום אחיך (ל"ז י"ד) (ס). ויאבק איש עמו. רב חמא בר חנינה אמ' שרו שלעשו נזדמן לו. הדא היא דכת' כי על כן ראיתי כראות פני אלהים. משל למה הדבר דומה לְאַתְלִיטוֹס שהיה עומד וּמִנַּשֵּׁשׁ בנו שלמלך תלה עיניו וראה את המלך והרעיש עצמו לפניו. אמ' ר' ברכיה אין אנו יודעין מי נצח אם מלאך אם יעקב ממה שנ' ויאבק איש עמו הרי האיש נתמלא אבק (סא).

כו) **וירא כי לא יכל לו ויגע בכף ירכו.** אמ' ר' חנינה בר יצחק בא אליו וקמיעין תלויין לו בצוארו זכותו וזכות אבותיו ולא יכול לו (סב). ויגע בכף ירכו. נגע בצדיקים שעתידין לעמוד ממנו זה דורו שלשמד דכת' ותקע כף ירך יעקב. אמ' ר' אלכסנדראי כל אחד ואחד מדורו שלשמד שקיל לפני הקב"ה כיעקב שנ' זה דור דורשיו מבקשי פניך. אלהי יעקב סלה לא נאמר כן אלא מבקשי פניך יעקב סלה (תהלים כ"ד ו') שכל אחד ואחד מהן שקול לפני הקב"ה כיעקב. רבנן אמרי מהוא זה דור דורשיו מבקשי פניך שכל הדורות באין לבקש מלפני הקב"ה חנם כעני מבקש צדקה על הפתח והן אינן כן אלא כפועל שמבקש שכרו. ד"א זה דור דורשיו לא נברא העולם כולו אלא בזכות דורו שלשמד ועליהן הוא אומ' הבו לה' בני אלים (תהלים כ"ט א'). בני תקיפין. בְּנֵי מי שיש לאל ידם לעשות רצון קונם. ואין אילים אלא תקיפין כמא דאת אמ' ואתנך ביד איל גוים (יחזקאל ל"א י"א). ומה היה תוקפן שכבשו יצרן ונתנו עצמן למיתה על שמו שלהקב"ה. היה אחד מהן מהלך ברגליו ויוצא להשחט והן אומרין לו על מה אתה נשחט והוא אומ' להן על שהייתי משמר את השבת. וכן חבירו מהלך ברגליו ויוצא ליהרג והן אומרין לו על מה אתה נהרג והוא אומ' להן על שלא השתחויתי לאל אחר. וכן חבירו מהלך ברגליו ויוצא ליסקל והן אומרין לו על מה אתה נסקל והוא אומר להן על שמלתי את בני. אמ' ר' חייא בר אבא אם יֹאמר לי אדם תן נפשך למות על קדושת השם אני נותן את נפשי אבל אם כאותן שהיו מביאין קליפין שלקנים ונותנין אותן בין צפרני ידיהן איני יודע אם הייתי יכול לקבל אם לאו. הוי בני אלים בני תקיפין (סג). בהאבקו עמו. ר' יהושע בן לוי אומ' כאדם שחיבק את חבירו וידו מגעת לכף ימינו. ר' שמואל בר נחמני אומ' בנוי נדמה לו דאמ' מר שמואל מי שנזדמן לו נוי בדרך טופלו לימינו. רב שמואל בר אחא קמיה דרב פפא משמיה דרבא בר עולא אמ' בתלמיד חכמים נדמה לו דאמר מר המהלך לימין רבו הרי זה בור. ורבנן אמרי מאחוריה אתא וְנַשְׁיֵיה בְּתַרְוַיְהוּ. ורבנן האיי בהאבקו עמו מאי עבדי ליה מיבעי לי לכי אידך דר' יהושע בן לוי דאמ' ר' יהושע בן לוי מלמ' שהעלו אבק ברגליהן עד כסא הכבוד כת' הכא בהאבקו עמו וכת' התם וענן אבק רגליו (נחום א' ג') (סד).

כז) **ויאמר שלחני.** ר' שמעון אומ' תדע לך שהצדיקים גדולים מן המלאכים. וכי מי גדול המשלה או המשתלח הוי אומ' המשלח שכן האב משלח את בנו והרב את תלמידו וכת'

(נט) עי' חולין צ"א ע"א. (ס) עי' חולין שם עמוד ב'. (סא) עי' ב"ר שם ס"ג. וע"ע חולין שם. (סב) עי' ב"ר שם. (סג) צ"ע ועי' ב"ד שם ועי' שיור מהדרש על בני אלים במדרש תהלים מהרש"ב מזמור כ"ט סוף סימן א' ועי' שיר השירים רבה פ"ב פסוק ז' ובנ"ש על מאמר ר' חייא בר אבא ע"ש. ועי' ברמב"ן לפסוק זה. ובכי"ק בריש הפיסקא ר' אלכסנדרי וכו' ובל"ס יש להגיה ואתנהו ביד אל גוים וכלשון המקרא ביחזקאל שם. (סד) עי' חולין צ"א ע"א. ובכי"ק דאמר שמואל בחיסור מלת מר.

בצדיקים ויאמר שלחני הוי שהצדיקים גדולים מן המלאכים (סה). וכן הוא אומ' וה' נתן קולו לפני חילו כי רב מאד מחנהו וכי עצום עושי דברו (יואל ב' י"א). וכי מה ענין זה לזה אלא אמ' הקב"ה המלאכים קשין הן דכת' כי רב מאד מחנהו. ומי קשה מהן אלו צדיקים עושי רצונו דכת' וכי עצים עושי דברו. מי שמקיים תורתו הוא גדול מהן (סו). ר' מאיר אומ' תדע לך שהצדיקים גדולים מן המלאכים וכי מי גדול השומר או הנשמר הוי אומ' הנשמר שכן דרך עבדי המלך להיות משמרין את אדוניהם וכת' בצדיקים כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך (תהלים צ"א י"א). הוי שהצדיקים גדולים מן המלאכים. וכי מי גדול הנושא או הנישא הוי אומ' הנישא שכן דרך עבדי המלך להיות נושאין את אדוניהן. וכת' בצדיקים על כפים ישאונך הוי שהצדיקים גדולים מן המלאכים (סז). ר' יוחנן הסנדלר אומ' תדע לך שהצדיקים גדולים מן המלאכים שהצדיקים אומרין שירה כל זמן שירצו. והמלאכים אין אומרין שירה אלא פעם אחת ביום כדתניא בכל יום הקב"ה בורא תריסר אלפי מלאכי שרת ואומרין שירה לפניו ומבטלן שנא' חדשים לבקרים רבה אמונתיך (איכה ג' כ"ג) (סח).

כו) **כי עלה השחר**, אמ' לו גנב אתה קוביסטוס אתה שאתה מתירא מן השחר אמ' לו מלאך אני ומיום שנבראתי לא הגיע זמני לומר שירה עד עכשו. מסייע ליה לרב חננאל דאמ' רב חננאל אמ' רב שלוש כתות שלמלאכי שרת אומרות שירה בכל יום אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו (ישעיה ו' ג'). מותיבי חביבין ישראל לפני המקום יתר ממלאכי השרת שישראל אומרין שירה בכל עת ובכל שעה שירצו. ומלאכי שרת אין אומרין שירה אלא פעם אחת ביום. ואמרי לה פעם אחת בשבת. ואמרי לה פעם אחת בחדש. ואמרי לה פעם אחת בשנה. ואמרי לה פעם אחת בשבוע. ואמרי לה פעם אחת ביובל. ואמרי לה פעם אחת לעולם. וישראל מזכירין את השם לאחר שתי תיבות. ומלאכי שרת אין מזכירין אלא לאחר שלוש תיבות. ומלאכי שרת אין אומרין שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה שנ' ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים (איוב ל"ח ז'). אלא אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש קדוש ואחת אומרת קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והא איכא ברוך ברוך אופנים הוא דאמרי ליה ואי בעית אימא כיון דאתיהיב רשותא אתיהיב. וישר אל מלאך ויוכל בכה ויתחנן לו (הושע י"ב ה'). איני יודע מי שר למי. כשהוא אומר כי שרית האוי יעקב שר למלאך. בכה ויתחנן לו איני יודע מי בכה למי. כשהוא אומ' ויאמר שלחני ויאמר לא אשלחך האוי מלאך בכה ליעקב כי שרית. אמ' ראבא רמז רמז לו שעתידין שני שרים לצאת ממנו ראש גולה שבבבל ונשיא שבארץ ישראל ומכאן רמז לו גלות (סט). ד"א ויאמר שלחני. שהגיע זמן קלוסי לקלס. אמ' לו יקלסו חבירך אמ' איני יכול (ע). **ויאמר לא אשלחך כי אם ברכתני**. אמר לו אותן המלאכים שבאו אצל אברהם אבי לא פירשו ממנו אלא בברכה. אמ' לו אותן נשתלחו על מנת כן אבל אני לא נשתלחתי על מנת כן לכך אמ' לו לא אשלחך. בסוף אמ' המלאך אני מגלה לו ואם אמר לי הקב"ה למה גלית לו אני אומ' לפניו רבון העולמים בניך גוזרים גזירות ואין אתה מבטל גזירותם אני הייתי יכול לבטל גזירותיו אמ' לו עתיד הקב"ה להיגלות עליך ולהחליף את שמך ואני עומד שם דכת' בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו (הושע י"ב ה'). עמך אין כת' אלא עמנו דידי ודידך (עא).

(סה) עי' על כללות מאמר זה ב"ר פע"ח ס"א. וע"ע בחידושי הרד"ל שם אות ג'. (סו) עי' תנחומא וישלה ס"ב ותנחומא ויקרא כ"א וכן בתנחומא מהרש"ב שם. (סז) עי' ב"ר שם. ועוד יותר קרוב להנוסחא כאן הובא בערוך ערך רב א' בשם הילמדנו ע"ש. (סח) צ"ע ועי' חגיגה י"ד ע"א. (סט) עי' חולין צ"א ע"ב וצ"ב ע"א ע"ש ובכי"ק מלת ליה (קודם ואי בעית אימא) חסר וכן גרים אמר רבא רמז וכו' ומיכן רמז. (ע) עי' ב"ר שם ס"ב. (עא) עי' ב"ר שם וע"ע בילקוט

כט) **ויאמר לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל כי שרית עם אלהים ואנשים.** עם העליונים ועם התחתונים שרית ויכלת להם. אלהים זה המלאך. ותחתונים זה עשו ואלופיו (עב).

ל) **וישאל יעקב ויאמר הגידה נא שמך.** ר' בשם ר' אבא כת' אחד אומ' מונה מספר לכוכבים (תהלים קמ"ז ד'). וכת' אחד אומ' המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא (ישעיה מ' כ"ו). מלמ' שיש שנוי לא כשם שנקרא עכשו נקרא לאחר זמן שני' ויאמ' לו מלאך ה' למה זה תשאל לשמי והוא פלאי (שופטים י"ג י"ח) איני יודע לאיזה שם הוא מתחלף (עג).

לא) **ויקרא יעקב שם המקום פניאל.** זה הוא שכתוב למעלה מן הענין ויקרא שם המקום ההוא מחנים (עד).

לב) **ויזרח לו השמש.** אמ' ר' עקיבה שאלתי את רבן גמליאל ואת ר' יהושע באטלים שלאימעוס שהלכו ליקח בהמה למשתה בנו. ויזרח לו השמש כ א ש ר ע ב ר א ת פ נ ו א ל. וכי שמש לו בלבד זרחה והלא לכל העולם כולו זרחה אמ' ר' יצחק שמש שבאה בעבורו זרחה בעבורו (עה). ד"א ויזרח לו השמש זרחה לו לרפאתו. אבל לאחרים לאורה. אמ' ר' חנא היתה השמש מרפאה באבינו יעקב ומלהטת בעשו ואלופיו (עו). והבטיחו הקב"ה שיהיה כן לעתיד לבוא לישראל וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה וג' (מלאכי ג' כ'). ולאומות העולם כי הנה החשך יכסה הארץ (ישעיה ס' ב'). ונאמ' כי הנה היום בא בוער כתנור (מלאכי ג' י"ט). וכן הוא אומ' והיה אור ישראל לאש וקדושו ללהבה ובעדה ואכלה שיתו ושמירו ביום אחד (ישעיה י' י"ז). אותו האור נעשה אש לרשעים ושורפן. אבל הצדיקים נעשה להם חיים ושלום שנ' כי עמך מקור חיים באורך נראה אור (תהלים ל"ו י'). ד"א והיה אור ישראל לאש זה הקב"ה דכת' אל ה' ויאר לנו (תהלים קי"ח כ"ז). וקדושו ללהבה. זה הקב"ה דכת' ואתה קדוש יושב תהלות ישראל (תהלים כ"ב ד'). ולמה צריך שני לשונות והלא איש אור ולהבה אור אלא שעושה הקב"ה את הדבר דו פרצופים נעשה אור לישראל והשך לאומות העולם וכן הוא אומר כי הנה החשך יכסה ארץ וג' ועליך יזרח ה' (ישעיה ס' ב') (עז).

לג) **על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה.** תנו רבנן גיד הנשה נוהג בארץ ובחוצה לארץ בפני הבית ושלא בפני הבית בחולין ובמוקדשין ונוהג בבהמה ובחיה בירך שלימין ובירך שלשמאל ואינו נוהג בעוף מפני שאין לו כף (עח). אמ' ר' יהודה אמ' ר' שמואל שני גידין הן פנימי וחיצון. פנימי הסמוך לעצם אסור וחיבין עליו. חיצון הסמוך לבשר אסור ואין חייבין עליו (עט). רב הונא אמ' הדא פְּקִיקְלְתָא דגידא נשיא שריא. וישראל קדושים נהגו בו איסור (פ). ואינו נוהג בעוף מפני שאין לו כף ירך. אמ' ליה אביי לרב יוסף והא קא חזינן דאית ליה אמ' אית ליה ולא עגיל. בעי ר' ירמיה אית ליה לעוף ועגיל. אית לה לבהמה ולא עגיל. מאי בתריה דידיה אזלינן או בתר דמיניה אזלינן תיקו (פא). ותנן נוהג בטהורה ואינו נוהג בטמאה ר' יהודה אומ' אף בטמאה. אמ' ר' יהודה והלא מבני יעקב נאסר גיד הנשה ועדין בהמה טמאה מותרת להן אמרו לו בסיני נאסר אלא שנכתב במקומו. תניא

שם. (עב) עי' ב"ר שם ס"ג. (עג) עי' ב"ר שם ס"ד וע"ע ספרי נשא י"ג ע"א ובמדבר רבה פי"א ס"ז. ובכי"ק שיש שם שנוי. (עד) צ"ע. (עה) עי' חולין צ"א ע"ב. ובכי"ק באטליז. (עו) עי' ב"ר שם ס"ה. (עז) צ"ע ועי' ב"ר שם ובנ"ש. (עח) עי' חולין פ"ט ע"ב וע"ע בתוספתא שם פ"ז וברמב"ם פ"ח מהלכות מאכלות אסורות הלכה א'. (עט) עי' חולין צ"ג ע"ב ובנ"ש ובכי"ק הפנימי. (פ) עי' ב"ר שם ס"ו וע"ע בערוך ערך פקל ב'. (פא) עי' ובכי"ק הדא פקולקלתא חולין צ"ב ע"ב וע"ע לקח טוב כאן.

אמרו לו לר' יהודה וכי נאמ' על כן לא יאכלו בני יעקב והלא לא נאמ' אלא על כן לא יאכלו בני ישראל ולא נקראו ישראל עד הר סיני אלא בסיני נאמ' אלא שנכתב במקומו לידע מאיזה טעם נאסר להם. מותיב ראבא ויישאו בני ישראל את יעקב אביהם (מ"ו ה') לאחר מעשה. אמ' ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי וכי תורה פעמים פעמים ניתנה. ההיא שעתא לא שעת מעשה הואי ולא שעת מתן תורה הואי (פב). גיד הנשה. אמ' ר' יהושע בן לוי למה נקרא שמו גיד הנשה. שנשה ממקומו ועלת וכן הוא אומ' נשתה גבורתם היו לנשים (ירמיה נ"א ל'). אמ' ר' יוסי בר חנינה מאי דכת' דבר שלח ה' ביעקב ונפל בישראל (ישעיה ס' ח'). דבר שלח ה' ביעקב זה גיד הנשה. ונפל בישראל שפשט איסורו בכל ישראל (פג).

לג.

א) **ויישא יעקב עיניו** וג' **ויחץ את הילדים על לאה** וג'. אמ' ר' לוי פעם אחת כעס ארי על הבהמות ועל החיות אמרי מן אזיל ומפיים יתיה עלינן. אמ' להון תעלא אתון ליכו דאנא ידע תלת מאה מתלין ואנא מפיים ליה. אמרין דְרוּסֶתְ. אזל ציב חד וקס. אמרון ליה מאי. אמ' להון אינשית מאה. אמרון ליה אית בתרין מאואן ברכן. אזל צִיב חַד וקס אמרון ליה מאי. אמ' להון אינשית מאה. אמרון ליה אית במאה ברכן. אזל ציב חד וקס אמרון לה מאי. אמ' להון אינשית כולהון אלא כל חד וחד יפיים על נפשיה. כך היה יעקב אבינו יש בו כוח לתפלה וכוח לערוך מלחמה. כיון דמטא ויחץ את הילדים אמ' כל אנש זכותיה תקום ליה (א).

ב) **ויישם את השפחות ואת ילדיהם ראשונה.** אמרי האחרון האחרון חביב (ב).

ג) **והוא עבר לפניהם.** עליו אמ' דוד כרחם אב על בנים (תהלים ק"ג י"ג). ר' יהושע בן נחמיה פתח קרייה באבינו יעקב דכת' ביה והוא עבר לפניהם. מהוא והוא. עוד הוא בעקא. אמ' מיטב שיפגעו בי ולא בבני. מה עשה זיינן מבפנים והלבישן בגדים אחרים מבחוץ והתקין עצמו לשלשה דברים לתפלה ולדורן ולמלחמה. לתפלה מנין שנ' הצילני נא מיד אחי. ולדרון מנין ותעבר המנחה על פניו. ולמלחמה מנין ויאמ' אם יבא עשו אל המחנה האחת והכהו. אמ' מכאן ולהלן אנן עבדין עמיה קרבא (ג). וישתחו ארצה שבע פעמים. ולמה שבע על שם שנ' כי שבע יפול צדיק וקם (משלי כ"ד ט"ז) (ד). ויש אמרי' השתחוה יעקב לעשו שבע וכנגדן נטל ממנו שבע ואלו הן. אהל מועד. וגלגל. ושילה. ונוב. וגבעון. ובית ראשון. ובית שני (ה). כיון שראה אותו עשו הרשע משתחוה מיד

ד) **וירץ עשו לקראתו** [וגו'] **ויִשָּׁקֵהוּ.** ביקש עשו לנשכו ונעשה צואר יעקב שלשיש לכך נקוד וישקהו שלא היתה נשיקה שלאמת (ו). ויבכו. למה בכו. למה הדבר דומה לזאב שבא לחטוף את האיל התחיל האיל לנגחו נכנסו שני הזאב בקרני האיל זה בוכה וזה בוכה. הזאב בוכה שלא יכול לו כלום. והאיל בוכה שלא יחזור עליו ויהרגנו כך עשו ויעקב עשו בוכה על

(פב) עי' חולין ק' ע"ב במשנה שם וק"א ע"ב. (פג) עי' חולין צ"א ע"ב. ובכי"ק ישראל עד סיני וכו' מותיב רבא ויישאו וכו'.

לג (א) עי' ב"ר פע"ח ס"ז ובכי"ק אומרין דורסת אזל וכו' אנשית (ת' אינשת). (ב) עי' ב"ר שם ס"ח. (ג) עי' פסיקתא דר"כ קל"ט ע"א ובהערות שם אות ל' (ועי' בלוח התקונים שם שצ"ל ועקא במקום ועקרא וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א פ"ג ע"א ובהערות שם וב"ר שם ס"ח ובנ"ש ובכי"ג עוד הוה בעקא. ובכי"ק מיכאן ולהלן. (ד) עי' ב"ד שם. (ה) צ"ע ועי' ב"ר פנ"ד ס"ד כזה גבי אברהם ע"ש. (ו) עי' ב"ר שם ס"ט ובנ"ש והלשון כאן

שנעשה צואר יעקב כשיש. ויעקב בוכה שמא יהזור וישכנו ועליו נאמ' צוארך כמגדל השן (שיר השירים ז' ה'). אמ' הקב"ה בעולם הזה הפלתי שנאיכם ולעתיד לבוא ואתן אדם תהתיך (ישעיה מ"ג ד') (ז). ד"א ויבכו בכה יעקב על שזכר בית אביו (ח).

ז) **ואחר נגש יוסף ורחל וישתחוו.** כיון שקרב עשו דהק יוסף אמו ועמד בפניו אמר שמא תתירא ותפל שהיתה מעוברת בבנימין אמ' הקב"ה ליוסף אתה דחית את אמך מפני עשו חייך אין זרעו של עשו נופל אלא בידך שנ' והיה בית יעקב וגו' (עובדיה י"ח) (*ח).

ח) **ויאמר מי לך כל המחנה הזה אשר פגשתי.** מלמ' שניתנו ליעקב ארבעת אלפים רבוא מלאכי שרת ונדמו כולן להיילות שלמלאך מהן לובשי ברזל ומהן רוכבי סוסים ומהן יושבין בקָרָנוֹת והולכין לקראת עשו ופגע בהן והיו מכין אותן והוא אומ' מאין באתם אמרו שליעקב והיו היכטין אותו. אמ' להן אחי יעקב אני. וכיון שהתחיל לפתוח להן בדבר זה אמרו אל ידע לאדונינו שהסרהנו עליך שכן את מוצא שאמ' מי לך כל המחנה הזה אשר פגשתי (ט).

ט) **ויאמר עשו יש לי רב.** בשכר שאמר יש לי רב ניתן לו פטרון רב לכם סב את ההר הזה (דברים ב' ג') (י). **אחי יהי לך אשר לך.** אמ' ר' איבו לפי שהיו הברכות מפוקפקות בידו שליעקב איכן נתאוששו בידו כאן שנ' יהי לך אשר לך. אמ' ר' אלעזר אין קיום הנט אלא בחותמיו (יא).

י) **ויאמר יעקב אל נא** [וגו'] **כי על כן ראיתי פניך כראות פני אלהים.** בודאי היה יעקב אומ' לעשו כראות פני אלהים. אלא משל למה הדבר דומה לאדם שהיה לו מריבה עם חבירו מבקש להרגו מה עשה זימנו לסעודה לאכול ולשתות ויהרגנו בתוך הסעודה. אותו האיש פִּקֵּחַ היה כיון שהיה מיסב ואוכל אמ' לו כמה יפה ומעולה סעודה זו מימי לא אכלתי כמותה אלא בפני פלטין שלמלך יום אחד זימנני ואכלתי כיוצא בה. וכיון שזכר אותו האיש המלך חשב בלבו ואמ' כבר נתקרב זה אצל המלך שוב איני יכול לו אף כך יעקב אמ' לעשו כי על כן ראיתי פניך כראות פני אלהים (יב).

יא) **ויפצר בו ויקח.** אחד עם ארץ אמ' ליה לר' אושעיה אי אמרית לך מילתא הדא את מתני לה משמי בציבורא. אמ' ליה אימא. אמ' ליה כל דוריאנאתא דשדר אבינו יעקב לעשו עתידין אומות העולם להחזירן לימות המשיח וטעמא דיליה מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו (תהלים ע"ב י'). יביאו אין כת' כן אלא ישיבו (יג).

יב) **ויאמר נסעה ונלכה.** אמ' ליה עשו ליעקב בוא ונשתוה אני ואתה בשני עולמות העולם הזה והעולם הבא. אמ' לו יעקב אכול אתה בעולמך ועבור שנ'

יג) **יעבר נא אדוני לפני עבדו.** ואני מכסה פני עד שתעבור מן העולם הזה שנ' **ואני אתנהלה לאטי.** ואין לאט אלא כסוי דכת' והמלך דוד לאט את פניו (שמואל ב' י"ט ה') (יד). **עד אשר אבא אל אדני שעירה.** אמ' ר' אבהו חיזרנו על כל המקרא ולא מצאנו שהלך יעקב אבינו אל עשו הר שעיר מימיו אפשר יעקב היה מרמה בו אלא אימתי הוא בא אצלו לעתיד לבוא הדא היא דכת'

קרוב קצת לאדר"כ נו"א פל"ד ע"ש. ובכי"ג אות עשו הרשע ליתא. (ז) עי' תנחומא וישלח ס"ד. (ח) צ"ע ועי' ראב"ע לפסוק זה (*ח) בכי"מ פיסקא זאת לעיל אחר המלות זכותיה תקום ליה והסדר כאן הוא על פי כי"ק ובכי"מ גריס כיון שפגע עשו ביעקב דחק יוסף את אמו ועי' ב"ר שם ס"י קצת כעין זה. (ט) עי' ב"ר פע"ה ס"י ופע"ח סי"א ותנחומא שם ס"ג ע"ש. (י) עי' פדר"א פל"ז ודברים רבה פ"א סי"ז. (יא) עי' ב"ר פע"ה סי"א. (יב) עי' סוטה מ"א ע"ב וע"ע לקח טוב וילקוט לפסוק זה. (יג) עי' ב"ר שם סי"ב ובכי"ק דוריניאתא. (יד) צ"ע עי' ב"ר שם סי"ד ובנ"ש ע"ש וע"ע לקח טוב לפ"ז.

ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו (עובדיה כ״א) (טו). ד״א עד אשר אבא. היכן חזר לו. אלא מכאן אמרו מותר לשנות בדברי שלום. ר׳ נתן אומר מצוה לשנות בדברי שלום שנ׳ ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני ויאמר ה׳ עגלת בקר תקח בידך ואמרת לזבח לה׳ באנו (שמואל א׳ ט״ז ב׳) (טז). ד״א עד אשר אבא. תנו רבנן ישראל שניטפל לו גוי בדרך טופלו לימינו. ר׳ ישמעאל בנו שלר׳ יוחנן בן ברוקה אומ׳ בסייף טופלו לימינו. במקל טופלו לשמאלו. היו עולין במעלה ויורדין בירידה לא יהא ישראל למטה וגוי למעלה אלא ישראל למעלה וגוי למטה. ואל ישוח לפניו שמא ירייץ את גלגלתו. שאלו לאין אתה הולך ירחיב לו את הדרך כדרך שהרחיב יעקב לעשו דכת׳ עד אשר אבא אל אדני שעירה וכת׳ ויעקב נסע סכתה. מעשה בתלמידי ר׳ עקיבה שהיו מהלכין לכזיב פגעו בהן לסטים אמרו להן לאין אתם הולכין אמרו להן לעכו כיון שהגיעו לכזיב פירשו אמרו להם תלמידי מי אתם אמרו להן תלמידי ר׳ עקיבה אמרו אשרי ר׳ עקיבה ואשרי תלמידו שלא פגע בהן אדם רע מעולם (יז).

יח) **ויבא יעקב שלם.** ז״הש״ה הזורעים בדמעה ברנה יקצורו (תהלים קכ״ו ה׳). הכת׳ מדבר באבינו יעקב שהלך לזרוע את השבטים היה בוכה ואומר העבד יצא ועמו משוי עשרה גמלים ואני אין בידי כלום והיה בוכה. ולבסוף כשבא בא בבנים ובעושר רב. הדא היא דכת׳ הלוך ילך ובכה נושא משך הזרע בוא יבוא ברנה נושא אלומותיו. עולומהי. ועולומותיה. בערבאי צווחין לינוקיא עולֵימַיָא (יח). ויבא יעקב שלם. שלם בתורתו. לפי שמצינו ביוסף כשדר אצל פוטיפר שכח תלמידו דכת׳ כי נשני אלהים את כל עמלי ואת כל בית אבי (מ״א נ״א). יכול אף יעקב כן ת״ל שלם. שלם בתורתו. ד״א שלם בממונו אע״פ שכיבד לעשו באותן הדורייגות עזים מאתים יכול חסר ממונו ת״ל ויבא יעקב שלם. ד״א שלם בגופו אע״פ שכת׳ והוא צלע על ירכו יכול אף כאן ת״ל ויבא יעקב שלם. ד״א שלם בבניו לפי שכת׳ ויאמר אם יבא עשו וג׳ והיה המחנה הנשאר לפליטה יכול אירע באן דבר ת״ל שלם מלמ׳ שעלו כולם שלימים (יט). ויחן את פני העיר. מאן דאמר יעקב אבינו שומר שבת היה דכת׳ ויחן את פני העיר מלמד שנכנס עם דמדומי חמה וקבע תחומין מבעוד יום (כ). ד״א ויחן את פני העיר מלמד שהנן הפנים שבעיר התחיל משלח להם דורייאות מתנות הנם כדי להחזיק לו טובה מכאן אמרו צריך אדם להחזיק טובה למקום שיש לו הנאה ממנו (כא). ד״א ויחן את פני העיר. שעשה אַטְלִיסִין ומכר בזול (כב). עובדא הוה בר׳ יהודה ביר׳ אילעאי ור׳ יוסי ורבי שמעון בן יוחאי דהוו יתבין ויתיב יהודה בן גֵרֵי נביהו. פתח ר׳ יהודה ביר׳ אילעאי ראש המדברין בכל מקום ואמר כמה נאים מעשיה שלאומה זו. תיקנו שווקים תיקנו גשרים. תיקנו מרחצאות. ר׳ יוסי שתק. נענה ר׳ שמעון ואמר כל שתיקנו לא תיקנו אלא לעצמן ולצרכן. שווקים להושיב בהן זונות. מרחצאות לעדן בהן עצמן. גשרים ליטול מכס. הלך יהודה בן גירי וסיפר דברים לפני קיסר. אמ׳ יהודה שעילה יתעלה. יוסי ששתק יגלה לצפורי. שמעון שגינה ייהרג. אזא הוא ובריה טשו בי מדרשא. כל יומא הוה מַתְיָא להו דביתהו רִיפְתָא בצנעה. כי דתקף גזירתא אמ׳ ליה לבריה נשים דעתן קלה עליהן דלמא מצערי לה וּמְגַלְיָא. אזלו אטשו במערתא אתרחיש להו ניסא ואיברי להו חרובא ועינא דמייא. הוו יתבי עד צווריהו בחָלא כולי יומא וגָרְסֵי. לעדן צלויי לבשי ומיכַסֵי קומי ומצליי. איתיבו תרתי סר שני במערתא. אתא אליהו וקא אפתחא דמערתא אמ׳ מן אודעיה

(טו) עי׳ ב״ר שם. (טז) צ״ע ועי׳ יבמות ס״ה ע״ב. (יז) עי׳ ע״ז כ״ה ע״ב. (יח) צ״ע ועי׳ ב״ר פע״ט ס״ד ע״ש וע״ע ב״ר פ״ע ס״ב. (יט) עי׳ ב״ר שם ס״ה ע״ש. (כ) עי׳ ב״ר שם סוף ס״ו ע״ש ובנ״ש. (כא) עי׳ ב״ר שם בריש הסימן. (כב) עי׳ ב״ר שם.

לבר יוחאי דמית קיסר ובטלה גזירתיה. נפקו חזו אינאשי דקא כרבי וזרעי אמרי מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה. כל מקום שנתנו עיניהן בו מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להן להחריב עולמי יצאתם חזרו למערתכם. הדור איתיבו תרי סר ירחי שתא אמרי משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש. יצאתה בת קול ואמרה להן צאו ממערתכם נפקו כל היכא דהוה מחי בעיניה ר׳ אלעזר מסי ר׳ שמעון. אמ׳ לו בני דיו לעולם אני ואתה. חזו ההוא סבא דהוה נקיט תרי מדאני אסא בידיה אמרי ליה הני למא לך אמ׳ להו ליעביד לכבוד שבת. ותסני לך בחד. חד כנגד זכור וחד כנגד שמור. אמ׳ ליה לבריה קא חזית כמה חביבה מצות שבת עליהו דישראל. שמע ר׳ פנחס בן יאיר התניה נפק לאפיה עייליה לבי בני הוה קא אריך ליה לבסריה חזה דהוה אית ליה פילי בגביה הוה קא בכי וקא נתרן דמעיה מניה וקא מצוח. אמ׳ ליה מאי היא אמ׳ ליה אוי לי שראיתיך בכך. אמ׳ ליה אשריך שראיתני בכך שאלמלי לא ראית בי כך לא מצאתי בי כך. דמעיקרא כי הוה מקשי ר׳ שמעון בן יוחאי קושיא הוה מפריק ליה ר׳ פנחס בן יאיר תריסר פירוקי לבסוף כי הוה מקשי ליה ר׳ פנחס בן יאיר קושיא הוה מפריק ליה ר׳ שמעון בן יוחאי עסרין וארבעה פירוקי. אמא הואיל ואתרחיש לן ניסא ליתקין מילתא כדכת׳ ויבא יעקב שלם. אמ׳ רב שלם בגופו שלם בממונו שלם בתורתו. ויחן את פני העיר מאי היא. אמ׳ רב מטבע תיקן להם. שמואל אמ׳ שווקים תיקן להם. ר׳ יוחנן אומ׳ מרחצאות תיקן להם. אמ׳ איכא מילתא דליתקין. אמ׳ ליה ההוא סבא איכא דוכתא דאית בה ספק טומאה ואית להו צערא לכהנים לאקיפי אמ׳ איכא דידע דאיתחזק לה טומאה הכא. אמ׳ ליה ההוא סבא כאן קצין עזאי תורמוסי תרומה. עביד הוא נמי כל היכא דהוה קשי טהריה. אמ׳ עליה ההוא סבא כך טיהר בן יוחאי בית הקברות. אמ׳ ליה אלמלי לא היית עמנו ואי נמי היית עמנו ולא נמנית עמנו יפה אתה אומ׳ עכשו שהיית עמנו ונמנית עמנו יאמרו זונות מפרכסות זו את זו. תלמידי חכמים לא כל שכן. יהב ביה עיניה ונח נפשיה. נפק לשוקא חזייה ליהודה בן גרי קא אמר עדיין יש לו לזה בעולם נתן עיניו בו ונעשה גל שלעצמות (כג).

יט) **ויקן את חלקת השדה.** לימדתך התורה דרך ארץ כשהא אדם בא מחוצה לארץ מפורנס צריך לקנות מקום בארץ ישראל (כד). אמ׳ ר׳ יהודה בר שמואל זה אחד משלשה מקומות שאין אומות העולם יכולין להונית את ישראל ולומ׳ להן גזולין הן בידכם ואלו הן מערת המכפלה דכת׳ וישקל אברהם לעפרן (כ״ג ט״ז). ובית המקדש דכת׳ ויתן דוד לארנן במקום שקלי זהב (דברי הימים א׳ (״א כ״ה). וקבורתו שליוסף ויקן את חלקת השדה (כה). במאה קשיטה. מהוא קשיטה אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא נוטריקן היא במאה נקין במאה סלעים במאה טלאים קוף קומליא. שין סאין טית טלאים. נשתייר יוד הי. מלמד שבשני האותיות הללו התם והסהיד אבינו יעקב (כו).

(כג) עי׳ שבת ל״ג ע״ב ול״ד ע״א ובד״ס ומפרשים שם. ובכ״ק ראש המדברים בכ״מ וכו׳ נענה ר״ש בן יוחאי ואמר וכו׳ לעדן עצמן בהן וכו׳ שגינה יהרג וכו׳ דפתא בצנעה וכו׳ ועינא דמיא וכו׳ לעידן צלויי וכו׳ קימי ומצליי וכו׳ תרתי סר במערתא וכו׳ (בחיסור מלת שני) וקאם אפתחא וכו׳ דהוה מחי ברישיה וכו׳ ליה לבשריה וכו׳ באכי וקא נתרן מניה בגויהו וקא מצוח וכו׳ כי הוה מקשי דפב״י קושיא וכו׳ ליתקן מילתא וכו׳ תרמוסי וכו׳ תרומה עבד הוא נמי הני כל וכו׳ כן קצין וכו׳ אהב ביה עיניה וכו׳ עדיין יש לזה בעולם וכו׳. (כד) צ״ע ועי׳ ראב״ע לפסוק זה. (כה) עי׳ ב״ר שם ס״ז וע״ע בלקח טוב לפ״ז. (כו) תקנתי המאמר במקצת ע״פ כ״ק וב״ג. ובכ״ק מהיא קשיטה וכו׳ במאה טלאים ומאה קומליא ש׳ סאין ט׳ (מאות) טלאים ומלת מאות היא בין השורות. והקנתי ע״פ כ״ק אבל שם קנין ת׳ נקין. ועל הגליון בכל הכת״י (לקנין או נקין) פ׳ אילנות. ובב״ג הגירסא נקין ואית דאמרין במאה קשיטה וכו׳ (כדלקמן) ועי׳ ב״ר שם בשינוי. ועי׳ ערוך השלם ערך קשיטה מה שהביא שם בשם הפשיטא מאה נקין וזה פירש מלת נקין כאן.

ואית דאמרין במאה קשיטה במאה מעין שכן בכרכי הים קורין למעה קשיטה (כז). אמ' הקב"ה בעולם הזה אתם קונין מקום תבוא השעה ואני מקנה אתכם מסוף העולם ועד סופו שנ' מפאת קדמה ועד פאת ימה דן אחד (יחזקאל מ"ח ג') (כח).

לד.

א) **ותצא דינה בת לאה.** ז"הש"ה הנה כל המושל עליך ימשול לאמר כאמה בתה (יחזקאל ט"ז מ"ד). יוסי מעוניא דרש בכנשתא דמעונאי שמעו זאת הכהנים והקשיבו בית ישראל בית המלך האזינו כי לכם המשפט כי פח הייתם למצפה ורשת פרושה על תבור (הושע ה' א'). עתיד הקב"ה ליטול את הכהנים ולהעמידן בדין ולומ' להן למה לא הייתם עוסקין בתורה לא כבר נתתי לכם ארבעה ועשרים מתנות כהונה ואנון אמרין לא הוון ישראל יהבין לן כלום. הקשיבו בית ישראל. למה לא הייתם נותנין לכהנים ארבעה ועשרים מתנות כהונה שכתבתי בתורה ואינון אמרין כוליה דבית נשיאה נסיי. בית המלך האזינו. שלכם היה המשפט לא לכהנים הוא דכת' וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם (דברים י"ח ג'). לפי כך לכם ועליכם מדת הדין נהפכת דכת' כי פח הייתם למצפה ורשת פרושה על תבור. שמע ר' וכעס. באפתי רמשא אזל ר' שמעון בן לקיש למשאל בשלמיה ולפייסיה עליה. אמ' לו ר' צריכין אנו להחזיק טובה לאומות העולם שאין מכניסין מוּמְסִין לבתי קרקסאות שלהן ומשהקין בהן כדי שלא יהיו יושבין ומשיחין. ויוסי מעוניא אמ' מילא דאוריתא ואיקפדת עילאויה. אמ' ליה וידע. אמ' ליה אין. ואולפין קביל אמ' ליה אין. ואי שאילנא ליה מהוא מגיב לי אמ' ליה אין. אמ' ליה יסוק. כיון דסליק לגביה אמ' ליה מהוא דכת' הנה כל המושל עליך ימשל לאמר כאמה בתה (יחזקאל ט"ז מ"ד). אמ' לו כדור כן הנשיא. כמזבח כן כהניו. כחתנא כן כלתא. ככלתא כן נגונה. אמ' ליה ר' שמעון בן לקיש עד כדון לא הסלת מפיים על הדא ואת ממטי לן אחרינא. אמ' ליה אם כן מאי למדרש עלה אמ' ליה כדאמור באמינו לאה הכת' מדבר שנ' ותצא דינה בת לאה תלה הכת' סירחון הבת באמה כד אמרי אינאשי לֵית תּוֹרְתָּא עֲגִישָׁא עַד דִבְרַתָּה בְעִיטָה. וכי אמינו לאה זונה היתה חוס ושלום אלא מקיש יציאה ליצאה לפי שכת' בלאה ותצא לאה לקראתו בדבר הקל לפיכך תלה בדינה יציאה ותצא דינה בת יעקב אין כת' כן אלא בת לאה הוי כאמה בתה (א). **לראות בבנות הארץ.** מה עשה שכם בן חמור הביא נערות משחקות חוץ לעיר ויצאה דינה לראותן ונולה דכת' ותצא דינה בת לאה לראות. וירא אותה שכם בן חמור (ב). ועליו הכתיב אומ' כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב (עמוס ח' י"ט). הארי זה לבן שירדף אחר יעקב אבינו כארי. הדוב זה עשו שעמד על הדרך כדוב שכול. ובא הבית וסמך ידו אל הקיר ונשכו נחש (שם) זה שכם בן חמור החוי שלקה דינה (ג).

ב) **ויקח אותה וישכב אותה ויענה.** שהיתה צווחת וי וי (ד). ד"א וישכב וישכב אותה כדרכה. ויענה שלא כדרכה (ה).

ה) **ויעקב שמע** [וגו'] **והחריש יעקב עד באם.** קיים אבינו יעקב בנפשו ואיש תבונות יחריש (משלי י"א י"ב) (ו).

ח) **וידבר חמור אתם לאמר שכם בני.** ז"הש"ה החיה אשר בלבנון שלה אל

(כז) עי' ר"ה כ"ו ע"א ועי"ע בפירש"י לפסוק זה. (כח) צ"ע ועי' ספרי ברכה קל"ה ע"א הדרשה על פסוק זה ביחזקאל.
לד (א) עי' ב"ר פ"פ ס"א וירושלמי סנהדרין כ' ע"ד ועי"ע תנחומא וישלח ס"ז. ובכי"ק דבי נשיאה נסיי וכו' בית המלך האזינו שלכם הוא המשפט וכו' לפיכך לכם ועליכם מדת הדין וכו' מכניסין מיומסין לבתי וכו' מילא דאוריא ואיקפדת וכו' כדויד בן הנשיא וכו' כדאימור באמינו לאה וכו' כד אמר אינאשי וכו'. ובג' מהוא מגיב דלי. (ב) עי' פדר"א פל"ח ע"ש. (ג) עי' פדר"א ריש פרק ל"ז ופל"ח שם ועי"ע בביאור הרד"ל אות א'. (ד) צ"ע ואולי היה כן בפדר"א שלפניו ששם דרש הכל לשבח. (ה) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש. (ו) עי' ב"ר שם ס"ו.

הארז אשר בלבנון לאמר תנה את בתך לבני לאשה ותעבר חית השדה אשר בלבנון ותרמוס את החוח (מלכים ב׳ י״ד ט׳). החוח אשר בלבנון. זה חמור אבי שכם. שלח אל הארז אשר בלבנון. זה יעקב. תנה את בתך לבני לאשה. שכם בני חשקה נפשו בבתכם תנו נא אותה לו לאשה. ותעבר חית השדה אשר בלבנון. זה שמעון ולוי שמשולין בחיות. ותרמוס את החוח. ואת חמור ואת שכם בנו הרגו לפי חרב (ז).

יג) **ויענו בני יעקב וג׳ במרמה.** ורוח הקדש אומרת אשר טמא את דינה אחתם (ח).

יד) **וישמעו אל המור וג׳ וימלו כל זכר.** תניא שבעה פרושים מבלי עולם ואלו הן פרוש שכמי. פרוש נקפי. פרוש קזי. פרוש מדוכיה פרוש מה חובתי ואעשנה. פרוש מאהבה. פרוש מיראה. פרוש שכמי זה העושה כמעשה שכם שמלו וסיכנו בעצמן לא מפני מצוה אלא להראות ליעקב אבינו. פרוש נקפי זה המנקף רגליו באבנים ובא ואומ׳ הלכתי היום למקום רחוק לעשות מצוה ומראה את רגליו והוא לא הלך. פרש קזי זה המקיז דם בכתלים בשעת הילוכו נדחק בצד הכותל כדי שלא יגע באדם טמא והוא הטמא בעצמו כענין שנ׳ אל תגע בי כי קדשתיך (ישעיה ס״ה ה׳). פרוש מדוכיא זה השוחה בשעת הילוכו עד שנמצא גבו כגב בעלי הטורת ומתעטף בטלית ומשפעה לכאן ולכאן כעין מכתש שהוא מלמטה רחב ומלמעלה קצר כדי שיראה לבריות שהוא עניו ושאינו חפץ להסתכל באדם בעולם. פרוש מה חובתי ואעשנה זה האומ׳ לא נשארה לי חובת מצוה שלא עשיתי אותה. פרוש מאהבה זה העוסק בתורה בשביל שיאהבהו בני אדם ובשביל שיקראו לו רבי. פרוש מיראה זה העוסק בתורה מפני יראתו מן הפורענות כדי שתגין עליו ולא מאהבה לה עסק בה. אביי ורבא דאמרי תרויהי פרוש מאהבה ופרוש מיראה ליתנון מבלי עולם דסופן מטו לעבוד מאהבה כד אמ׳ ר׳ אלעזר בן עזריה לעולם יעסוק אדם בתורה אפלו שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה. אמ׳ רב נחמן בר יצחק דמיטמרא מיטמרא ודמיגליא מיגליא בי דינא רבא יתפרע מהני דחפו גונדי האומרים קרב אליך אל תגע בי כי קדשתיך (שם). ואמ׳ לה ינאי מלכא לביתיה אל תתיראי מן הפרושים ולא ממי שאינן פרושים אלא מן הצבועים הדומין לפרושים ואינן פרושין שמעשיהם כזמרי ומבקשים שכר כפינחס (ט).

כה) **ויהי ביום השלישי בהיותם כואבים.** מכאן שמרחיצין את הקטן ביום השלישי למילתו אע״פ שחל להיות בשבת ואפלו בחמין שהיחמו בשבת מפני שכל גופו כואב עליו. אמ׳ ר׳ יעקב בר אחא בבל שעתא הוו ר׳ יוחנן ור׳ יונתן מְפַקְדִין חַיָּתָא ואמרי להו כל שְׁקוֹעִין דאתון עבדין בְּחַלָּא עבידו בשבתא ביום שלישי למילתו שחל להיות בשבת דכת׳ ויהי ביום השלישי בהיותם כאבים (י). ויקחו שני בני יעקב. וכי אין אנו יודעין שהן בני יעקב אלא שלא נטלו עצה מיעקב. שמעון לוי. שלא נטלו עצה זה מזה (יא). אחי דינה. וכי אחות שניהם בלבד היתה והלא אחות כל השבטים היתה אלא לפי שנתנו עצמן עליה נקראת על שמם. כיוצא בו ותקח מרים הנביאה אחות אהרן (שמות ט״ו כ׳). שנתן נפשו עליה ונקראת על שמו (יב). איש חרבו. ר׳ שמעון בן אלעזר אומ׳ בן שלש עשרה שנה היו (יג). ויבאו על העיר בטח. בטוחין היו על כוחו שלזקן ולא היה יעקב אבינו רוצה

(ז) עי׳ תנחומא וישלח ס״ז וע״ע ב״ר שם ס״ג ובפירוש מהרז״ו שם. (ח) עי׳ ב״ר שם ס״ח. (ט) עי׳ סוטה כ״ב ע״ב ומפרשים שם ע״ש וע״ע בערוך ערך פרוש וע׳ גגד א׳. ובכי״מ ולא מאהבה לא עסק ותקנתי ע״פ כי״ק ושם ג״כ אביי ורבא וכו׳ כדאמר ראב״ע וכו׳. (י) עי׳ ב״ר שם ס״ט ובמפרשים וע״ע ירושלמי שבת י״ז ע״א ע״ש. ובכי״ק ר׳ יוחנן וכו׳ ביום שלישי שחל להיות בשבת וכו׳. (יא) עי׳ ב״ר שם ס״י. (יב) עי׳ ב״ר שם ועי׳ בלקח טוב כאן ובהערות שם. (יג) עי׳ ב״ר שם ע״ש.

שיעשו בניו אותו המעשה כיון שעשו אמ׳ בלבו מה אני מניח את בני ליפול ביד אומות העולם מה עשה נטל קשתו והרבו ועמד על פתחה שלשכם. אמ׳ שאם יבואו אומות העולם להזדווג לבני אני נלחם כנגדן. הדא היא דהוה אמ׳ ליוסף ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי (מ״ח כ״ב) והיכן מצינו שנטל אבינו יעקב הרבו וקשתו בשכם (יד).

כו) **ויקחו את דינה מבית שכם ויצאו.** ר׳ יודן אומ׳ גוררין בה ויוצאין. אמר ר׳ יוחנן הנבעלת לע״ל קשה עליה לפרוש ממנו. אמ׳ ר׳ הונא כיון שהוציאו אותה אמרה לשמעון אנה אוליך את חרפתי (שמואל ב׳ י״ג י״ג) עד שנשבע לה שהוא נושאה והינו דכת׳ ובני שמעון וג׳ ושאול בן הכנענית (מ״ו י׳. שעשה מעשה כנענים. ר׳ נחמיה אומר מהו בן הכנענית שנבעלה מחוי שהוא בכלל כנעני. ורבנן אמרי שנטלה שמעון וקברה בארץ ישראל ארץ כנען (טו). ויש אומרין שאשת איוב היתה דכת׳ כדבר אחת הנבלות תדברי (איוב ב׳ י׳). וכת׳ הכא כי נבלה עשה בישראל (טז).

כז) **בני יעקב באו על החללים.** וכי חללים היו והלא חיים היו אלא כיון שנתחיבו כלייה הרי הן כמתים וכן הוא אומ׳ על פי שני עדים או על פי שלשה עדים יומת המת (דברים י״ז ו׳). חי הוא והתורה קראת אותו מת אלא כיון שנגמר דינו למיתה הרי הוא כמת אף כאן כיון שנגמר דינו למיתה הרי הן כמתים. ומנא לן דנגמר דינם למיתה דתניא שבע מצוות נצטוו בני נח והגזל והדינין מכלל השבעה והרי שכם גזל ונתחיב מיתה והן ראו אותו ולא דנוהו והן מצווין לדון בדינין שלהן והואיל ולא דנוהו נתחייבו אף הם מיתה וכולן מיתתן בסייף שאין להן מיתה אלא בסייף (יז).

ל) **ויאמר יעקב אל שמעון ואל לוי עכרתם אותי.** כחבית שהיא צלולה ועכרתם אותה. מסורת היא שבידי הכנענים עתידין ליפול אלא שאמ׳ לו הקב״ה עד אשר תפרה ונחלת (שמות כ״ג ל׳). ואתם מיהרתם וכיון שעשו בניו כך אמ׳ לו הקב״ה כבר פניתי את איביך מלפניך מה אתה עושה כאן קום עלה בית אל הדא היא דכת׳ ויאמר אלהים אל יעקב קום עלה בית אל ושב שם (יח).

לה.

א) **ויאמר אלהים אל יעקב קום עלה בית אל.** ז״הש״ה מוקש אדם ילע קדש (משלי כ׳ כ״ה). מי גרם לאדם המוקש הזה הוי אומר בשביל שילע קדש כמא דאת אמ׳ על כן דברי לעו (איוב ו׳ ג׳). בוא וראה שכל הנודר ומאחר את נדרו נכשל בשלוש עבירות קשית ע״ז וגילוי עריות ושפיכות דמים. ממי את למד מיעקב אבינו על ידי שאיחר את נדרו ונתאחר בסכית נכשל בשלוש עבירות בע״ז דכת׳ ויאמר יעקב אל ביתו הסירו את אלהי הנכר. בגלוי עריות דכת׳ ותצא דינה וירא אותה שכם בן המור. בשפיכות דמים דכת׳ ויקחו שני בני יעקב ויהרגו כל זכר הוי מוקש אדם ילע קדש. ואחר נדרים לבקר (משלי כ׳ כ״ה). אמ׳ ר׳ ינאי כל המאחר נדרו נתבקר פינקסו תדע לך שהוא כן על ידי שאיחר יעקב אבינו את נדרו נתבקר פינקסו דכת׳ קום עלה בית אל (א). ד״א ז״הש״ה אם נבלת בהתנשא ואם

(יד) עי׳ ב״ר שם ובכי״ק דהוא אומר. (טו) עי׳ ב״ר שם סי״א. תקנתי עפ״י כי״ק וכי״ג ובכי״מ קיטע הדברים ר״י אומ׳ גוררין בה ויוצאין אנוסה וכפופת ראש שכל הנבעלת לערל וכו׳ כמנו וביון שהוציאו וכו׳ ושאול בן הכנענית מהוא בן הכנענית שנבעלה מחוי וכו׳. (טז) עי׳ בבא בתרא ט״ו ע״ב. (יז) עי׳ בעד עיקר הדברים רמב״ם פ״ט מהלכות מלכים הלכה י״ד וע״ע רמב״ן ובחיי כאן. (יח) עי׳ ב״ר שם סי״ב על ראש המאמר ובכי״ק כחבית שהיתה מצוללת ועכרתם וכו׳ קום עלה בית אל שנ׳ ויאמר וכו׳.

לה (א) עי׳ תנחומא וישלח ס״ח ותנחומא מהרש״ב ח״א פ״ז ע״א ובויקרא רבה פל״ז ס״א ע״ש. ובכי״ק ונשתהה (ת׳

זמות יד לפה (שם ל׳ ל״ב). בן עזאי אומ׳ אם ניבלת עצמך בדברי תורה סופך להתנשא בה. ואם זמותה יד לפה אם נִזְדַּמְּמוּ אהריך דברים יד לפה הד ידע. תרין לא ידעין. ור׳ עקיבה אומ׳ מי גרם לך להתנבל בדברי תורה על שנִשֵּׂאת עצמך בה. כי הא דר׳ הוה עבר על הדא סימוניא יצאו בני סימוניא לקראת׳ אמרו לו רבינו תן לנו אחד שיהא דן את דינינו ושונה משנתינו ומאיר עינינו יהב להון ר׳ לוי בר סיסי מיד עשו בימה גדולה והושיבו אותו למעלה זהת דעתו עליו ונתעלמו דברי תורה ממנו איתון למישאל ליה שאלות ולא ידע למגב. אמ־י ליה נידמת במה הולצת ולא ידע מה להשיב. רקקה דם מהוא ולא ידע. אמ־ין דלמא לית בר אֻלפן הוא. בר אגדה הוא. אמרון ליה מהוא דין דכת׳ אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת (דניאל י׳ כ״א). אם אמת למה רשום ואם רשום למה אמת. ולא ידע מה להשיב. כיון שראה שצרתו צרה השכים בבקר והלך לו אצל רבו אמ׳ לו מה עבדו לך אמ׳ ליה ר׳ אל תזכירינ׳ צערי שאלות שאלו אותי ולא יכולתי להשיבן אמ׳ לו ומה אינון אמ׳ ליה נידמת במה חולצת אמ׳ לו ולא היית יודע מה להשיבן אמ׳ לו ר׳ אפלו בשניה אפלו בגופה. רקקה דם מהו אמ׳ לו אם היה בו צהצוהית שלרוק הרי הוא כשר ואם לאו הרי הוא פסול. אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת. אם אמת למה רשום ואם רשום למה אמת אמ׳ לו ולא היית יודע להשיבן אמ׳ לו רשום עד שלא נגזרה גזירה. אמת משנגזרה הגזירה. מהו הותמו שלהקב״ה ר׳ ביבי בשם ר׳ אבון אמת. ומהוא אמת אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש אלף בראשון שלאותיות מים באמצען שלאותיות תיו בסוף האותיות על שם אני ראשון ואני אהרון (ישעיה מ״ד ו׳). אמ׳ לו ולמה לא השיבות אותן אמ׳ לו ר׳ עשו לי בימה גדולה והושיבוני למעלה ממנה וטפת רוחי עלי ונתעלמו דברי תורה ממני. קרא עליו אם נבלת בהתנשא. ומהוא אם זמות יד לפה. אמ׳ ר׳ יודן מה ידך סמוכה לפיך כך יהא נדרך קודם לפיך תרע לך שהוא כן ראה אבינו יעקב על ידי שאיחר נדרו נתבקר פינקסו דכת׳ ויאמר אלהים אל יעקב קום עלה בית אל (ב).

ב) **ויאמר יעקב אל ביתו הסירו את אלהי הנכר והטהרו.** ממשמע שנ׳ והטהרו מכלל שע״ז מטמאה. תנו רבנן בקולי אבות הטמאות דנו בה עשאוה כמת דכתיב ויאכלו זבחי מתים (תהלים ק״ו כ״ח). מה מת אינו מטמא אלא בכזית כך ע״ז אינה מטמאה אלא עד שיהיה בה כזית. אבל אם היתה הצורה כולה פחותה מכזית אינה מטמאה. ועשאוה כשרץ דכת׳ שקץ תשקצנו (דברים ז׳ כ״ו). מה שרץ אינו מטמא במשא כך ע״ז אינה מטמאה במשא אלא במגע בלבד. ועשאוה כנדה דכת׳ תזרם כמו דוה צא תאמר לו (ישעי׳ ל׳ כ״ב). מה נדה אינה מטמאה לאיברים כך ע״ז אינה מטמאה לאיברים עד שתהיה צורה שלימה (ג). תנו רבנן ארבע אבות טמאות יש בה. ע״ז ומשמשיה והן כל כלי תשמישיה. ובית שלה ותקרובת שלה. ויין שנתנסך לה. הומר במשמשיה יותר ממנה שהקוצץ כזית מן הכלי מטמא מה שאין כן בע״ז עצמה. והומר בתקרובת שלה ויין שנתנסך לה ממשמשיה. שהן מטמאין במגע ובמשא בכזית מה שאין כן בע״ז עצמה ולא במשמשיה (ד).

ג) **לאל הענה אתי ביום צרתי.** אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא בשעת עקתי נדרי ובשעת רוחי שטפי (ה). ד״א לאל העונה אותי ביום צרתי. ז״הש״ה יענך ה׳ ביום צרה (תהלים כ׳ ב׳). אמ׳ ר׳ שמעון ביר׳ אבא

ונתאחר) וכן בג׳ עבירות קשות. (ב) עי׳ ב״ר פפ״א ס״ב ובנ״ש ובכי״ק למגיב וכו׳ שאילות וכו׳ שאלו לי ולא וכו׳ א״ל ומא אינון וכו׳ ומא הייתה. (ג) עי׳ שבת פ״ג ע״ב וע״ע רמב״ם פ״ו מהלכות אבות הטומאות. ובכי״ק ממשמע וכו׳ שע״ז טמאה ת״ר וכו׳ כך ע״ז אינה מטמאה עד וכו׳ פחות מכזית וכו׳. (ד) עי׳ רמב״ם שם הלכה ה׳ ו׳ ז׳ וח׳. בכי״מ חומר במשמשיה עצמה וחומר בתקרובת וכו׳ ותקנתי עפ״י כי״ק וכי״ג. (ה) עי׳ ב״ר ותנחומא שם. ובכי״ק

מראש הספר ועד כאן שמונה עשר מזמורות ואחר כך המזמור הזה כנגד שמנה עשרה ברכות שלתפלה שאדם מתפלל יהוא אומרין לו תַּעֲנֵי בצלותך. ישגבך שם אלהי יעקב (שם שם). למה לא נאמ׳ שם אלהי אברהם ולא שם אלהי יצחק אלא שם אלהי יעקב שהצרה שליעקב היא על שם בניו דכת׳ ועת צרה היא ליעקב (ירמיה ל׳ ז׳). ואיזה הוא השם שהוא אומ׳ שם אלהי יעקב הוא השם שקרא לו יעקב דכת׳ ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלהי ישראל. אמ׳ דוד בשם זה נענה יעקב אבינו ביום צרה דכת׳ לאל העונה אותי ביום צרתי. מי שענה את יעקב אביכם ביום צרה הוא יענה אתכם בעת צרה לכך נאמ׳ שם אלהי יעקב (ו).

ד) **ויתנו אל יעקב את כל אלהי הנכר** [וג׳] **ויטמן אתם יעקב תחת האלה.** מלמ׳ שטמנן תחת האלה בהר גריזים. ר׳ ישמעאל ביר׳ יוסי סליק למצליא בירושלם עבר בהדין פְלַאטִינוֹס חֲמִינֵיה הד שַׁמָרָאִי אמ׳ ליה לאן את אזיל אמ׳ ליה מיסק מצליא בירושלם אמ׳ ליה ולא טב לך מצלי בהדא טורא בריכא ולא בההיא קלקלתָא. אמ׳ ליה אימור לכון למה אתם דומין לכלב שהוא לוהט אחר הנבלה כך לפי שאתם יודעין שע״ז טמונה תחתיו דכת׳ ויטמן אותם יעקב תחת האלה אשר עם שכם לפי כך אתם לוהטין אחריו אמרין דין באעי סַאִיבָא קם וערק בליליא (ז).

ה) **ויסעו ויהי חתת אלהים.** כיון שראו כל העיירות שנטל האלה בידו והטמין תחתיה ע״ז וחזר ושתלה בידו מיד נפלה עליהן אימה (ח).

ו) **ויבא יעקב לוזה.** למה נקרא שמה לוזה שכל מי שהוא נכנס לתוכה מרטיב מצוות ומעשים טובים כלוז. ר׳ סימון אומ׳ לוז היה עומד על פתחה שלעיר. ר׳ אליעזר אומ׳ מערה היתה על פתחה שלעיר ולוז היתה על פי המערה. ורבנן אמרי מה הלוז הזה אין לו פה כך לא היה אדם יכול לעמד על פתחה שלעיר. הדא היא דכת׳ ויראו השומרים איש יוצא מן העיר ויאמרו לו וג׳ ואומ׳ ויראם את מבוא העיר (שופטים א׳ כ״ד וכ״ה) (ט). ר׳ מאיר אומ׳ בוא וראה כמה גדול שכר הַלְוָיָה לפי שהראם את מבוא העיר מהוא אומ׳ ויכו את כל העיר לפי חרב ואת האיש ואת כל משפחתו שלחו (שם שם). ומה שכר נטל על כך וילך האיש ארץ החתים ויבן עיר ויקרא את שמה לוז (שם שם כ״ו). מה לוז זה אין לו פה כך לא היה אדם יכול לעמיד על פתחה שלעיר ובה היו צובעין תכלת לישראל. ולא עוד אלא סנחריב לא ידעה ונבוכדנצר לא החריבה ולא נכנס מלאך המות לתוכה מעולם וזקנים וזקנות שבה מה היו עושין להן כיון שקצה דעתו שלאדם באביו ובאמו מוציאין אותן לעיר אחרת ומיד הן מתים. והלא דברים קל וחומר מה זה נטל שכר כל כך. בני אברהם יצחק ויעקב שהן עוסקין בגמילות חסדים על אחת כמה וכמה (י).

ח) **ותמת דבורה מינקת רבקה.** בוא וראה מה אירע לרבקה כיון שנשתהה יעקב עשרים שנה שלחה לו דבורה מנקתה להביאו הדא היא דכת׳ עד שוב אף אחיך ושלחתי ולקחתיך (כ״ז מ״ה). ופגעה ביעקב בדרך ומתה בבית אל ובאותו פרק מתה רבקה ולא ראת יעקב הדא היא דכת׳ ויקרא שמו אלון בכות (יא). ר׳ שמואל בר נחמן אומ׳ לישון יוני הוא אלון אחד עד שאבינו יעקב יושב ומשמר אבל שלדבורה באת לו שמועת אמו (יב). וכי מפני מה לא נזכרה מיתתה אמ׳ ר׳

בשעת רוחי וכו׳. (ו) עי׳ מדרש תהלים מזמור כ׳ (ס״ב וס״ד) והערות מהרש״ב שם ע״ש. (ז) עי׳ ב״ר שם ס״ג ובנ״ש ובכי״ק על הגליון פירוש (סאיבא) רוצה לטמא מקומינו. ובכי״ק קיקלתא ויע״ע בערוך ערך קקל ב׳. (ח) צ״ע. (ט) עי׳ ב״ר שם ס״ד ולעיל פס״ט ס״ח ע״ש. (י) עי׳ סוטה מ״ו ע״ב ותנא דבי אליהו זוטא פט״ז ויע״ע בפירוש מהרז״ו בב״ר פס״ב שם. (יא) עי׳ רש״י ולקח טוב לפסוק זה. (יב) עי׳ ב״ר שם פפ״א ס״ה ובנ״ש.

יוסי בר חנינה לפי שלא יצתה מטתה ברבים אף הכתובים לא פרסמו אותה אלא מן הצד דכת' ותמת דברה ויקרא שמו אלון בכות. מהוא אלון בכות שתי בכיות שלדבורה ושלרבקה הדא היא דכת' וירא אלהים אל יעקב ויברך אתו. ומה היא ברכה שבירכו ר' שמואל בר נחמן בשם ר' אחא אמ' ברכת אבלים בירכו. ומפני מה לא יצתה מטתה ברבים רבנן אמרי בשביל עשו בנה הרשע את מוצא שבשעה שמתה רבקה אמרין מן יפיק קומה אברהם מית יצחק עיניו כהות יושב בתוך הבית יעקב ברח מפני אחיו יפוק עשו רשיעא קומה ויהון בריאתה אמרין ליטין בִּיזַיָּה דְּהֵין אוּנֵיקַת מה עשו הוציאו אותה בלילה (יג).

ט) **וירא אלהים אל יעקב.** בוא וראה שבכל מקום שיש בו ע"ז אין שכינה שורה בו. נסתלקה ע"ז מן העולם שרתה שכינה בעולם. ר' אליעזר בן יעקב אומ' מקום שהשכינה נגלית אין ע"ז עומדת אלא מתבערת מן העולם. אמ' ר' יוחנן כיון שאמ' הקב"ה על הר סיני אנכי ה' אלהיך (שמות כ' א'). כרעה כל ע"ז שבעולם דכת' יבשו כל עובדי פסל המתהללים באלילים ישתחוו לו כל אלהים אין כת' אלא השתחוו לו כל אלהים (תהלים צ"ז ז'). הוי במקום שיש ע"ז אין שכינה נגלית בו. תדע לך שהרי יעקב אבינו כיון שביער כל ע"ז דכת' ויאמר יעקב הסירו כל אלהי הנכר. מיד נגלית עליו שכינה דכת' וירא אלהים אל יעקב (יד). וירא אלהים אל יעקב ע ו ד. מהו עוד אמ' ר' יוסי הוא ופמליא שלו (טו). עובדא הוה בקיסר מלכא ששאל את ר' יהושע בן חנינה אמ' לו יש אלוה לא נראה למה אין אלהיכם נראה. בעינא דאחזייה לאלהיכו אמ' ליה לא יכילת אמ' ליה מָאצֵינָא ההוא יומא תקופת תמוז הוה. אפקיה בשש שעות ביום אמ' ליה אסתכל במציעות יומא אמ' ליה לא מאצינא אמ' ליה ומא יומא דחד מְשַׁמְשֵׁיה דקודשא בריך הוא דכת' האומ' לחרס ולא יזרח (איוב ט' ז') אמרת לא מאצינא. שכינה לא כל שכן. אש"ך יעקב אבינו שנגלה עליו והיה יכול לסבול אמ' הקב"ה בעולם הזה יחידים היו רואין אותי תבוא השעה וכבודי נגלה והכל רואין דכת' ונגלה כבוד ה' וראו כל בשר יחדו (ישעיה מ' ה') (טז). ד"א וירא אלהים אל יעקב עוד. ר' יוסי בן חנינה אומ' מהוא עוד. עוד כבראשונה מה הראשונה על ידי מלאך כך השנייה על ידי מלאך (יז). ו י ב ר ך א ו ת ו. עליו הכת' אומ' מי יעלה בהר ה' (תהלים כ"ד ג'). זה יעקב שאמ' לו הקב"ה קום עלה בית אל. נקי כפים ובר לבב (שם שם ד'). זה יעקב שאמ' ללבן מה מצאת מכל כלי ביתך (ל"א ל"ז). אשר לא נשא לשוא נפשי (תהלים שם שם). כת' שלא נשא נפשו על שוא אלא על האמת וכן הוא אומ' קטנתי מכל החסדים (ל"ב י"א). ולא נשבע למרמה (תהלים שם שם). זה יעקב שנ' בו וישבע יעקב בפחד אביו יצחק (ל"א נ"ג) מה שכר נטל על כך ישא ברכה מאת ה' הדא היא וירא אלהים אל יעקב ויברך אותו (יח). ד"א וירא אלהים אל יעקב. ז"הש"ה כי אתה אלהים שמעת לנדרי (תהלים ס"א ו'). הכת' מדבר באבינו יעקב שנדר דכת' וידר יעקב נדר לאמר ומה אמ' אם יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה (כ"ח כ') ר' איבו דרשה על תלת שְׁטַּן. ושמרני בדרך מגילוי עריות כענין שנ' כן דרך אשה מנאפת (משלי ל' כ'). ד"א ושמרני בדרך. מע"ז כענין שנ' חי אלהיך דן וחי דרך באר שבע (עמוס ח' י"ד). ד"א ושמרני בדרך משפיכות דמים כענין שנ' בני אל תלך בדרך אתם (משלי א' ט"ו).

(יג) עי' פסיקתא דר"כ כ"ג ע"ב וכ"ד ע"א ובנ"ש בהערות ותקונים וע"ע לקח טוב לפסוק זה ותנחומא מהרש"ב ח"ה י"ח ע"ב. וע"ע רמב"ן לפסוק זה. ובכי"ק דיהון בריותא וכו' דבן אינקתין מה עשו וכו'. (יד) צ"ע ועי' תנחומא ויצא ס"ו ירושלמי ע"ז מ"ד ע"א (הלכה ז') ומדרש תהלים מזמור ל"א ע"ש. ובכי"ק שכינה נגלית תדע לך וכו'. (טו) צ"ע ועי' תנחומא במדבר סי"ט קצת כעין זה ע"ש. (טז) עי' חולין נ"ט ע"א על עיקר המאמר ע"ש וע"ע ויקרא רבה פ"א סי"ד. וע"ע ילקוט כי תשא רמז שצ"ו מה שהביא שם בשם האבכיר ע"ש. (יז) עי' ב"ר פפ"ב ס"ג. (י"ח) עי' מדרש

ר׳ שמואל בשם ר׳ יצחק אמ׳ תלת קראיי כת׳ אם יהיה אלהים עמדי שלא אטנף בע״ז. ושמרני בדרך מע״ז. ושבתי בשלום משפיכות דמים. אמ׳ לו הקב״ה חייך שאני מקיים גזירתך. הנה אנכי עמך ושמרתיך והשיבותיך לכך מקלסו כי אתה אלהים שמעת לנדרי. מהוא נתתה ירושת יראי שמך (תהלים שם שם). נתתה ירושת אבות ליראי שמך כיצד בשעה שיצא לחרן בירכו אביו דכת׳ ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אותו. אמ׳ לו בני אע״פ שבירכתיך ויתן לך את ברכת אברהם וכך היה כל מה שהגיע לאברהם הגיע ליעקב. אברהם היתה אשתו עקרה דכת׳ ותהי שרי עקרה (י״א ל׳) ולבסוף ילדה. ויעקב כן דכת׳ ורהל עקרה (כ״ט ל״א) ולבסוף ילדה. אברהם רדפו נמרוד וניצל ממנו. יעקב רדפו עשו וניצל ממנו. אברהם בא רעב בימיו. ויעקב בא רעב בימיו. אברהם ירד למצרים ונעשה לו נס. ויעקב ירד למצרים ונעשה לו נס. אברהם נגלה עליו ובירכו דכת׳ וירא אליו ה׳ (י״ח א׳). ויעקב נגלה עליו ובירכו דכת׳ וירא אלהים אל יעקב ויברך אותו (יט). ד״א וירא אלהים אל יעקב ויברך אתו. ר׳ חנניה הגדול מושלו משל למה הדבר דומה למלך שהיו לו חמשה אוהבים וביקשו לראות את פניו שלח ואמ׳ לראשון הבא לי עט״ה שלכספים ואני נראה לך לשני אמ׳ הבא לי עטרה שלזהב ואני נראה לך. לשלישי אמ׳ הבא לי עטרה שלאבנים טובות. לרביעי אמ׳ לו הבא לי עטרה שלמרגליות. החמישי היה עני אמר לו בשביל שאתה עני הבא לי עטרה שלורד ואני נראה לך. כך אברהם אבינו אמ׳ לו הקב״ה מול את עצמך ואני נראה לך. כיון שמל וירא אליו ה׳ (י״ח א׳). יעקב אבינו אמ׳ לו עלה בית אל ושלם נדרך שכן הוא רומז בברחך מפני עשו. ומנין ששילם דכת׳ ויצב יעקב מצבה וג׳. אמ׳ ר׳ חנינה הגדול כים הזה שלטבריה ניסך יעקב בבית אל חצי ההין ושלישית ההין ורביעית ההין וכנגדן פרים וכבשים מיד נגלה עליו הקב״ה דכת׳ וירא אלהים אל יעקב. אבותינו במדבר אמ׳ להם הקב״ה עשו לי משכן והקריבו לי קרבנות ואני נראה לכם מיד עמדו ועשו הכל וכיון שהשלימו והקריבו קרבנות מיד וירא כבוד ה׳ אל כל העם (ויקרא ט׳ כ״ג). שלמה הקריב אלף קרבנית עד שנגלה עליו הקב״ה דכת׳ אלף עולות יעלה שלמה (מלכים א׳ ג׳ ד׳). וסמיך ליה בגבעון נראה ה׳ אל שלמה (שם ה׳). אבל בדורינו שאנו עניים ואין בית המקדש קיים להקריב את הקרבנות אמ׳ הקב״ה עשו את הציצית ואני נראה לכם דכת׳ והיה לכם לציצית וראיתם אותו (במדבר ט״ו ל״ט) (כ). ד״א וירא אלהים אל יעקב. ז״הש״ה מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו ישלים (ישעיה מ״ד כ״ו). ר׳ ברכיה בשם ר׳ לוי אומ׳ ממקים דבר עבדו אין אנו יודעין שעצת מלאכיו ישלים. אלא מלאך אחד נגלה על יעקב אבינו ואמ׳ לו עתיד הקב״ה ליגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמיך ואני עומד שם ישנ׳ בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו (הושע י״ב ה׳). ונגלה עליו הקב״ה בשביל לקיים דבריו שלמלאך. ירושלם שכל הנביאים מתנבאים עליה על אחת כמה וכמה (כא).

י) **ויאמר לו אלהים שמך יעקב.** וג׳ בן קפ״א אומ׳ חביב הוא שנ׳ ביעקב יתר משלאברהם. אברם משנקרא אברהם כל מי שהוא קורא אותו אברם עובר בלא תעשה. אבל יעקב משנקרא שמו ישראל כל מי שהוא קורא אותו יעקב אינו עובר. ומה טעם אמ׳ ר׳ אלעזר ויאמר לו אלהים שמך יעקב. שמך יעקב מכל מקום (כב).

יא) **ויאמר לו אלהים אני אל שדי פרה ורבה.** זה בנימין שעדיין

תהלים מזמור כ״ד ע״ש וע״ע ב״ר שם ס״ב. (יט) צ״ע ועי׳ ב״ר פ״ע ס״ד ותנחומא מהרש״ב ח״א פ״ח ע״ב (סכ״ה) שיורים מזה הדרש וע״ע שם ס״ז ע״א ותנחומא ויצא ס״ח ולעיל אות א׳ ובבר״ק תלת קריי. (כ) צ״ע ועי׳ מנחות מ״ג ע״ב וספרי בשלח ל״ד ע״ב ובנ״ש במ״ע. וע״ע ב״ר פע״ח סט״ז במאמר ר׳ חנן שם. (כא) עי׳ ב״ר פפ״ב ס״ב ובבר״ק ר׳ ברכיה בשם ר״ל מקים דבר וכו׳. (כב) צ״ע ועי׳ ב״ר פמ״ו ס״ח ופ׳ ע״ח ס״ג וברכות י״ג ע״א וירושלמי שם

היה במעי אמו. גוי וקהל גוים יהיה ממך. זה מנשה ואפרים. ומלכים מחלציך יצאו. זה ירבעם ויהוא (כג). ד"א גוי וקהל גוים ר' יודן בשם ר' יצחק גוי זה בנימין. וקהל גוים זה מנשה ואפרים. ר' ברכיה ור' חלבו בשם ר' שמואל בר נחמן ומלכים מחלציך יצאו זה ירבעם ויהוא. רבנן אמרי אפשר אבנר צדיק היה הולך על מלכות בית דויד אלא מדרש דרש והמליך איש בשת. הדא היא דכת' ומלכים מחלציך יצאו זה שאול ואיש בשת (כד).

טז) **ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת ארץ.** כברת הבר מצויה ועונת הגשמים נעצרה ועברה ועדיין השרב לא בא (כה). ותלד רחל ותקש בלדתה. תנו רבנן שלש נשים נתקשו בשעת לידתן ומתו כשהן חיות ואלו הן רחל וכלתו שלעלי ומיכל בת שאול רחל דכת' ויהי בצאת נפשה כי מתה. וכלתו שלעלי דכת' וכלתו אשת פנחס הרה ללדת וג' ובעת מותה ותדברנה הנצבות עליה (שמואל א' ד' י"ט). ומיכל בת שאול דכת' ומיכל בת שאול לא היה לה ולד עד יום מותה (שמואל ב' ו' כ"ג). אמ' ר' יודה ביר' סימון עד יום מותה לא היה לה. ביום מותה היה לה. הדא היא דכת' הששי יתרעם לעגלה אשתו (דברי הימים א' ג' ג'). ולמה נקרא שמה עגלה אמ' ר' סימון שפעת כעגלה ומתה (כו).

יז) **ויהי בהקשתה בלדתה** וג'. ישני תלמידים משלר' יהושע שינו עטיפתן בשעת השמד פגע בהן אסרטיוט אחד אמ' להן אם בניה שלרחל אתם תנו נפשכם עליה ואם אין אתם בניה למה אתם נהרגין עליה אמרו לו בניה אנו ועליה אנו נהרגים. אמ' להם שלוש שאלות אני שואל אתכם אם השיבותם אותי הרי מוטב ואם לאו אני משמד אתכם. אמ' להן כת' אחד אומ' נצב לריב ה' ועומד לדין עמים (ישעיה ג' י"ג). וכת' אחד אומ' כי שם אשב לשפוט את כל הגוים (יואל ד' י"ב). אמרו לו בשעה שהקב"ה דן את ישראל דן אותן כשהוא עומד ומקצר בדין. ובשעה שהוא דן את הגוים דן אותן מיושב ומדקדק עמהן בדין ומאריך עמהן בדין. אמ' להן לא כך דרש ר' יהושע רבכם זה וזה אחד הוא. באומות העולם הכתוב מדבר כשהוא דן אומות העולם דן מיושב ומדקדק בדין ומאריך בדין ואחר כך הוא עומד ונעשה אנטדיקוס כנגדן. אמ' להן ומהוא דין דכת' עובד אדמתו ישבע להם ומרדף רקים ישבע ריש (משלי כ"ח י"ח). אמרו לו טוב מי שהוא הוכר שדה אחת ומכישה ומזבלה ומעדרה ממי שהוא הוכר שדות הרבה ומבירן אמ' להם לא כך דרש ר' יהושע רבכם אלא עובד אלהים עד יום מותו ישבע מלהמו שלעולם הבא. ומרדף רקים ישבע ריש אלו אומות העולם שהן מרדפין אחר ע"ז. אמ' להם ומהו דין דכת' ויהי בהקשתה בלדתה ותאמר לה המילדת אל תיראי כי גם זה לך בן אמרו לו מְמַסְמְסִין את החיה ואומרין לה בשעת לידתה אל תיראי כי בן זכר ילדת. אמ' להם לא כך דרש רבי יהושע רבכם אלא כל שבט ושבט נולדה תיימתו עמו ובנימין נולדה תיומה אחרת עמו. כד אמ' אבא חלפתא בר קורייה תיומה יתירה נולדה עם בנימין (כז).

יח) **ויהי בצאת נפשה ותקרא את שמו בן אוני.** בן צערי. ואביו קרא לו בנימין בלשון הקודש (כח).

יט) **ותמת רחל.** בו בפרק שמתה רבקה ודבורה מתה רחל נמצאת רחל מתה בת שלשים ושש שנים ולאה עברה על ארבעים וארבע

סוף פ"א. (כג) צ"ע ואולי היתה לפניו הגירסא כעין זו בהוריות ה' ע"ב וע"ש ברש"י בד"ה אלא מהכא וע"ע פסיקתא רבתי י"א ע"א ובמ"ע שם ועי' ג"כ בפירש"י עה"ת כאן. (כד) עי' ב"ר פפ"ב ס"ד. (כה) עי' ב"ר שם ס"ז ובמפרשים שם. (כו) עי' ב"ר שם. (כז) עי' ב"ר שם ס"ח ע"ש ובבי"ק פגע בהן אסרטייוט אחד וכו' כך ממסמסין וכו' נולדה תומתו עמו ובנימין נולדה תומה אחרת עמו כי דאמ' אבא חלפא בר קורייה תאומה יתירה וכו'. (כח) עי' ב"ר שם ס"ט ובמפרשי התורה לפסוק זה. (כט) עי' סדר עולם רבה פ"ב וע"ש בהגהות הגר"א ור"ל עברה על מ"ד

ישנים ושתיהן נישאו והן בנות עשרים ושתים שנה (כט). ותקבר בדרך אפרתה. מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרתה אלא צפה ברוח הקדש שעתידין הגליות לעבור שם לפי כך קברה שם כדי שתבקש רחמים. הדא היא דכת' כה אמ' ה' מנעי קולך מבכי ויש תקוה לאחריתך (ירמי' לא טז) (ל).

כא) **ויסע ישראל ויט אהלה מהלאה למגדל עדר.** שנסע מאותו מקום ונטה אהלו במגדל עדר והוא רחוק מירושלם. דתנן כל הבהמות הנמצאות מירושלם ועד מגדל עדר הראויות לעולות יקרבו עולות לשלמים יקרבו שלמים (לא).

כב) **ויהי בשכן ישראל וילך ראובן וישכב.** אמ' ר' יהושע בן לוי בשם ר' שמעון בן יוחאי כל האומר ראובן חטא אינו אלא חוטא דתנן במשנה ראשונה החשוד בדבר לא דנו ולא מעידו אפשר מי שהוא עתיד להיות בששה שבטים העומדים על הר עיבל ואומרין ארור שוכב עם אשת אביו (דברים כ"ז כ') והוא עושה כן אלא עולבונה שלאמו תבע כל מים שהיתה רחל קיימת היתה מטתה נתונה אצל מטתו שליעקב משמתה נטל יעקב מטתה של בלהה ונתנה אצל מטתו אמ' לא דייה לאימא שתהא מקנא בחיי אחותה אלא אף לאחר מיתה עלה וקלקל את יצועיה. הדא היא דכת' אז חללת יצועי עלה (מ"ט ד') (לב). ויהיו בני יעקב שנים עשר בכור יעקב ראובן. למה מיחס הכת' אותן כאן לפי שכת' ובני ראובן בכור ישראל כי הוא הבכור ובחללו יצועי אביו נתנה בכורתו ליוסף (דברי הימים א' ה' א'). יכול בכורת ממון ובכורת ייחוסין ניטלה ממנו ת"ל בני לאה בכור יעקב ראובן אפלו בשעת הקלקלה הוא קורא אותו בכור הוי בכורת ממון ניטלה ממנו לא בכורת ייחוסין. ר' יודן בשם ר' אחא אומ' בכור יעקב ראובן. בכור לעיבור בכור ללידה בכור לבכורה בכור לנחלה בכור לתשובה בכור להפרשת ערי מקלט בכור לנבואה בכור לגלות. בכור לנחלה דכת' ומקנה רב היה לבני ראובן (במדבר ל"ב א'). בכור לתשובה דכת' וישב ראובן אל הבור (ל"ז כ"ט). בכור להפרשת ערי מקלט דכת' את בצר במדבר בארץ המישור לראובני (דברים ד' מ"ג). בכור לנבואה דכת' תחלת דבר ה' בהושע (הושע א' א'). בכור לגלות דכת' ויגלם לראובני ולגדי (דברי הימים א' ה' כ"ו) (לג).

כז) **ויבא יעקב אל יצחק אביו.** כמה פירש יעקב מאביו עשרים ושתים שנה. עשרים אצל לבן. ושתים עשה בסכות ובבית אל. וכנגדן פירש יוסף ממנו עשרים ושתים שנה. וכי עשרים ושתים שנה פירש יעקב מאביו והלא שיש ושלשים שנה פירש אלא אותן ארבע עשרה שנה שהיה מברר תלמודו בהן אינון מן המנין. כיד אמ' רב ואי תימא ר' יצחק בר שמואל בר מרתא גדול תלמוד תורה יותר מבנין בית המקדש שכל זמן שברוך בן נריה קיים לא הניחו עזרא לעלות. אמ' רבא בר בר האנא אמ' ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב. גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם שכל אותן שנים שהיה יעקב בבית עבר לא נענש עליהן דתניא נמצא יוסף שפירש מאביו שלא ראהו עשרים ושתים שנה כשם שפירש יעקב אבינו מאביו עשרים ושתים שנה דיעקב תלתין וארבע הויאן אלא שמע מינה ארבע עשרה דהוה בבית עבר לא איענש עליהו. אי הכי בצירא להו עשרים הויאן אשתהי באורחא תרתי שני דתניא יצא משם ובא לסכות ועשה שם שמונה עשר חדש שנ' ויעקב נסע סכותה וג' ובבית אל עשה ששה עשר חדשים מקריב זבחים הרי עשרים ושתים (לד).

אבל לא הגיעה למ"ה. (ל) עי' ב"ר שם ס"י. (לא) עי' שקלים פ"ז משנה ד' ע"ש. (לב) עי' ב"ר פצ"ח ס"ד ובנ"ש. וע"ע בכורות פ"ד מ"י ופ"ה מ"ד ובתוספות יו"ט שם ע"ש. (לג) עי' ב"ר פפ"ב סי"א בעיקר המאמר ובמפרשים שם וע"ע לקמן פ' פ"ד סט"ו וסי"ט ופתיחתא איכה רבתי ס"ה ובנ"ש. וע"ע בילקוט ובלקח טוב כאן ובבי"ק יוחסין ת' ייחוסין. (לד) עי' מגילה ט"ז ע"ב וי"ז ע"א ע"ש. ובבי"ק ראבה בר בר חנה.

כט) **ויגוע יצחק וימת** וג׳ **זקן ושבע ימים.** שראה חלקו בגן עדן (לה).

לו.

א) **ואלה תולדות עשו הוא אדום.** ז״הש״ה כי אני חשפתי את עשו גליתי את מסתריו (ירמיה מ״ט י׳). ר׳ סימון אומר קליפית בצלאויה וכל כך למה גליתי את מסתריו בשביל לגלות את הממזרין שבו. וכמה העמיד. ר׳ אומ׳ שלשה. ר׳ לוי אומ׳ ארבעה. ר׳ בנימין אומ׳ הדין קרח דהכא ממזירא הוא דכת׳ ואהליבמה ילדה את יעוש ואת יעלם ואת קרח אלה בני עשו וג׳. וכת׳ אלה אלופי בני עשו בני אליפז בכור עשו וג׳ אלוף קרח אלוף געתם. נמצאת אומ׳ שבא אליפז על אשת אביו והוליד ממנה קרח (א).

ו) **ויקח עשו את נשיו ואת בניו** וג׳. אמ׳ ר׳ לוי בשעת אסיפתו שליצחק הלק את כל אשר לו לשני בניו לפי כך גמלו לו הסד שניהם שנ׳ ויקברו אתו עשו ויעקב בניו. אמ׳ עשו ליעקב הלוק לי כל מה שהניח אבי לשנים ואני בורר שאני הגדול. אמ׳ יעקב. הרשע הזה אינו ממלא עינו מן העושר שנ׳ גם עינו לא תשבע עושר (קהלת ד׳ ח׳). והלק כל מה שהניח אביו לחלק אחד וארץ ישראל ומערת המכפלה לחלק אחד בחר לו עשו הממון ונטלו והניח ארץ ישראל ומערת המכפלה ליעקב וכתבו כתב עולם ביניהם ואמ׳ יעקב לעשו צא לך מארץ אחזתי ולקה נשיו ובניו ובנותיו והלך לו לארץ אחרת מפני יעקב אחיו (ב). ד״א ויקח עשו את נשיו. עליו הכתוב אומ׳ נסו ואין רודף רשע וצדיקים ככפיר יבטח (משלי כ״ח א׳). ללמדך שכל זמן שהרשעים יושבין בטח הצדיקים מטולטלין נעקרו רשעים מן העולם מיד צדיקים יושבין בטח שכן את מוצא שכל זמן שהיה עשו יושב בטח היה יעקב מטולטל שנא׳ הייתי ביום אכלני חרב (ל״א מ׳). וכיון שיישב יעקב בטח מיד נעקר עשו שנ׳ **וילך אל ארץ** (ג). ד״א אמ׳ ר׳ אלעזר וכי מפני מה הלך לא הלך אלא להטמין את עצמו בשעיר עד שישתעבדו ישראל במצרים אחר כך בא עליהן שנ׳ ויבא עמלק (שמות י״ז ח׳). שהוא בן בנו שלעשו שנ׳ ותלד לאליפז את עמלק אמ׳ ר׳ אהא מפני מה צוה עשו את עמלק בן בנו ולא צוה אליפז בנו מפני שהיה אליפז גדל בחיקו שליצחק ולא שמע להרוג את ישראל ולעשות עמהן מלחמה לפי כך צוה את עמלק מה עשה עמלק כיון שיצאו ישראל ממצרים מיד בא עליהן שנ׳ ויבא עמלק (ד).

ב) **ותמנע היתה פילגש לאליפז בן עשו.** תמנע מאי קא מוֹרֵינָא בה. תמנע בת מלכים היתה דכת׳ אלוף תמנע וכל אלוף מלכותא דלא תאגא היא אתת לאִיגַיּוּרֵי אצל אברהם אצל יצחק אצל יעקב ולא קיבלוה. אזלא הואי פילגש לאליפז בן עשו אמרה מוטב שאהא שפחה לפיסולה שלאומה זו ולא אהא גבירה לאומה אחרת בהאיי חלישות דעתא נפק מינה עמלק דצערינהו לישר׳אל (ה).

כ) **אלה בני שעיר החרי ישבי הארץ.** אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ ר׳ יונתן ישבי הארץ אטו כולי עלמא יושבי רקיע נינהו אלא שהיו בקיאין בישובה שלארץ שהיו אומרין מלא קנה זה לזית. מלא קנה זה לגפנים. מלא קנה זה לתאנה. **החרי.** שמריחין את הארץ. החוי אמ׳ רב פפא שהיו טועמין את הארץ כחויא. רב אהא בר יעקב אמ׳ החרי שנעשו בני חורין מנכסיהן (ו).

כד) **ואלה בני צבעון ואיה וענה.** תנו רבנן מי שמת והניח בת ובת הבן.

(לה) צ״ע ועי׳ ב״ר פס״ב ס״ב גבי אברהם שם וע״ע תנחומא ויחי ס״ד ולעיל עמוד ש״פ ובהערות שם ע״ש.

רן (א) עי׳ ב״ר פפ״ב ס״ב ובמפרשים שם וע״ע ילקוט כאן ובבי״ק קלופת בצלאויה וכו׳ לגלות הממזרין וכו׳ וכמה ממזרין העמים וכו׳. (ב) עי׳ פדר״א פל״ח. (ג) צ״ע ועי׳ ב״ר פפ״ד ס״ב שדורש שם פסוק זה על יעקב ועשו. (ד) צ״ע ועי׳ פפ״ב ס״ג ובנ״ש שיור קטן מדברי ר״א ולעיל עמוד ת״ס ע״ש. וע״ע דברים רבה פ״ב ס״כ ובפירוש מהרז״ו שם קצת מדברי ר׳ אהא וע״ע פירש״י לבראשית פל״ט פסוק י״א. (ה) עי׳ סנהדרין צ״ט ע״ב ע״ש. (ו) עי׳ שבת פ״ה

בת הבן תירש הכל ואין לבתו כלום. אמ׳ רב הונא אמ׳ רב הונא כל האומ׳ תירש בת עם בת הבן אפלו נש״א שבישראל אין שומעין לו שאינו אלא מעשה צדוקים. דתנינא בעשרים ושבעה בו תְּבָנָא לדינא שהיו צדוקין אומרין תירש הבת עם בת הבן ניטפל להן רבן יוחנן בן זכאי אמ׳ להם שוטים מנין זו לכם ולא היה אדם שהחזירו דבר חוץ מזקן אחד שהיה מפטפט כנגדו ואומר מה בת בני שבאת מכח כוחי תירשני בתי שבאה מכוחי אינו דין שתירשני קרא עליו את המקרא הזה אלה בני שעיר החרי ישבי הארץ לוטן ושובל וצבעון וענה וכת׳ ואלה בני צבעון ואיה וענה מלמ׳ שבא צבעון על אמו והוליד ממנה ענה. וניהויש דלמו תרי ענה הַוו אמ׳ ראבא אמינא מילתא דאפלו סאבור מלכא לא אמרה ומנו שמואל. ואיכא דאמרי אמ׳ רב פפא אמינא מילתא דסאבור מלכא לא אמרה ומנו רבא אמ׳ קרא הוא ענה. הוא ענה דמעיקרא אמר לו ר׳ בכך אתה פוטריני אמ׳ לו שוטה לא תהא תורה שלימה שלנו כשיחה בטילה שלכם. לא אם אמרת בבת הבן שיפה כוחה אצל האחים תאמר בבת שהורע כוחה אצל האחים ונצחום וביטלום ואותו היום עשאוהו יום טוב (ז). הוא ענה אשר מצא את הימים. תנו רבנן האיש והכלאים אע״פ שלא נבראו מששת ימי בראשית כבר עלו במחשבה מששת ימי בראשית כלאים אימתי התחילו על הארץ בימי ענה הדא היא דכת׳ הוא אשר מצא את הימים. מה עשה הביא חמורה וזיוג לה סוס ויצא ממנה פרדה (ח). מהוא הימים. אמ׳ ר׳ יהודה שאימתן מוטלת על הבריות דאמ׳ ר׳ יוחנן מימי לא שאלני אדם על מכת פרדה לבנה וחיה והא קא חזינן דחיי אלא אימא וחית והא קא חזינן דמיתסי דחוראן רישי כרעיה (ט). עובדא הוה בר׳ פינחס בן יאיר דהוה קא אזיל לפדיון שבויים פגע ביה גינאי נהרא אמר ליה גינאי נהרא חלוק לי מֵימָךְ ואעבור בך. אמ׳ ליה אתה הולך לעשות רצון קונך ואני הולך לעשות רצון קוני אתה ספק עושה ספק אין אתה עושה אני בודאי עושה. אמ׳ לו אם אֵי אתה חולק לי גוזר אני עליך שלא יעברו בך מים לעולם. חלק ליה. הוה ההוא ישראל בהדיה דהוה דארי חיטי לפסחא אמ׳ ליה ולהאיי נמי חלוק ליה דבמצוה עסוק חלק ליה. הוה ההוא טיאעא דְלְוָא בהדיהו אמ׳ ליה ולהאיי נמי חלוק ליה דלא לֵימַא כך עושין לבני לויה חלק ליה. אמ׳ רב יוסף כמה נפיש גובריה ממשה ושתין רבוון דאלו התם חד זמנא והכא תלתה זימני. ודלמא הכי נמי חד זמנא חלק. הכי קא אמ׳ כי משה שתין ורבוון. איקלע לההוא אושפיזא שדו ליה סערי לחמאריה וג׳ עד אלא אם כן עישר כד כתבינן לעיל. שמע ר׳ נפק לאפיה אמר לו רצונך סעוד אצלי אמ׳ לו הין. צהבו פניו שלר׳ אמ׳ לו כמדומה אתה שמודר הנייה מישראל אני ישראל קדושים יש שיש לו ואינו רוצה. ויש שאין לו ורוצה והכת׳ אל תלחם את לחם רע עין ואל תתאו למטעמותיו כי כמו שער בנפשו כן הוא אכול ושתה יאמר לך ולבו בל עמך (משלי כ״ג ו׳) ואתה רוצה ויש לך. הַשְׁתָּא מֵיהַת אֵיזֵי דעסקנא במצוה כי אתינא עיילנא לך כי הדר אתא אתרמי בההוא פתהא דהוו קימן ביה כודנוותא חיוראתא אמ׳ מלאך המות יש בביתו שלזה ואני סועד אצלו נפק אזל שמע ר׳ נפק לאפיה אמ׳ ליה מזבינגא להו אמ׳ ליה קא עברת משום ולפני עור לא תתן מכשל (ויקרא י״ט ד׳)׳ מקטלנא להו קא עברת משום בל תשחית (דברים כ׳ י״ט). מפקרנא להו מפישת הזיקא בעלמא מעקרנא להו איכא צער בעלי חיים הוה קא מתקיף ביה טובה גבת טורא בינידו בכא ר׳ ואמ׳ מה אם בחיידון כך. במיתתן על אחת כמה וכמה דאמ׳ רב חמא בר חנינה גדולים צדיקים במיתתן יתר מחייהן דכת׳ ויהי הם קוברים איש והנה ראו את הגדוד וישליכו את האיש בקבר

ע״א ומפרשים שם. (ז) עי׳ בבא בתרא קמ״ז ע״ב וקט״ז ע״א ובד״ס שם ובכי״ק תירש בת עם עם בת הבן וכו׳ אמ ראבה אמינא וכו׳ שׂאבור מלכא וכו׳ דשׂאבור מלכא וכו׳ ומנו רבה אמר קרא וכו׳. (ח) עי׳ ב״ר שם סט״ו וירושלמי ברכות י״ב ע״ב. (ט) עי׳ חולין ז׳ ע״ב וע״ע בב״ר שם ובכי״ק רישי כרעיהי.

אלישע וילך ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו (מלכים ב׳ י״ג כ״א). אמ׳ ליה רב פפא לאביי ודלמא לקיימא נבואתיה דאליהו דכת׳ ויהי נא פי שנים ברוחך אלי (מלכים ב׳ ב׳ ט׳). אי הכי היינו דתנינא על רגלו עמד ולביתו לא הלך. ואלא ויהי נא פי שנים ברוחך אלי היכי אשכחן דאחיי אמ׳ רב נחמן שריפא צרעת נעמן שהיא שקולה כמת שנ׳ אל נא תהי כמת (במדבר י״ב י״ב) (י). בוא וראה מה הרשעים גורמין לעולם כיון שעשה ענה כלאים והוציא מין פרדה בעולם אמ׳ הקב״ה אני לא בראתי הזק בעולם ואתה בראת הזק הייך שאני בורא לך דבר הזק הביא חכינה וזיוג לה הרדון ויצא ממנה הברבר מעולם לא נשך אדם הברבר וחיה. ולא בעטתו פרדה לבנה וחיה (יא). ומה עסקיה דהדין הברבר כד הוא נכית לבר נש אי בר נש קדים למיא הברברא מאית ואי הברברא קדים למיא בר נש מאית. מעשה בר׳ חנינה בן דוסא שהיה עוסק בתפלה בא הברבר ונכרך על רגליו ראו כל התלמידים וברחו והוא לא הפסיק תפלתו. מה עשה אותו הברבר נשכו ונפל ומת לאחר זמן נכנסו תלמידיו וראו הברבר נופל ומת. ור׳ חנינה עומד ומשלים תפלתו לאחר שהשלים אמרו לו תלמידיו רבינו לא הרגשת בו אמ׳ להם יבוא עלי אם הרגשתי. אמ׳ ר׳ יצחק ביר׳ אילעי ברא לו הקב״ה מתחת כפות רגליו מים לקיים מה שנ׳ רצון יראיו יעשה (תהלים קמ״ה י״ט). אמרו אוי לו לאדם שפגע בו הברבר. ואוי להברבר שפגע בו חנינה בן דוסא (יב). אמ׳ ר׳ הנא בר תורתא פעם אחת הלכתי לזוער ראיתי נחש שהיה כרוך על הצב לימים יצא עַרוד מביניהן כשבאתי ושחתי לפני שמעון החסיד אמ׳ לי כך אמ׳ הקב״ה הן הביאו בריה שלא בראתי בעולמי אף אני אביא עליהן בריה שלא בראתי בעולמי. והא אמ׳ מר כל שתשמישן ועיבורן שווה יולדין ומגדלין זה מזה. אין תשמישן ועיבורן שווה אין יולדין ומגדלין זה מזה. אמ׳ רב יוסף נס בתוך נס מאי ניסה נס לפורענות (יג). תנו רבנן מעשה במקום אחד שהיה בו ערוד והיה מזיק את הבריות באו והודיעו לר׳ חנינה בן דוסא אמ׳ להם הראוני את חורו הלכו והראו לו את חורו ונתן עקיבו על פי חורו יצא והכישו ומת אותו ערוד נטלו על כתיפו והביאו לבית המדרש אמ׳ לתלמידיו בני ראו שאין ערוד ממית אלא חטא ממית. באותה שעה אמרו אוי לאדם שפגע בו ערוד ואוי לערוד שפגע בו חנינה בן דוסא (יד).

לא) **ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום.** ז״הש״ה נחלה מבהלת בראשונה ואחריתה לא תבורך (משלי כ׳ כ״א). הכת׳ מדבר באלו המלכים. ואחריתה לא תבורך שהקב״ה מקעקע ביצתן מן העולם. שנ׳ ועלו מושיעים בהר ציון (עובדיה א׳ כ״א). ולמה עמדו קודם שיעמוד מלך על ישראל מכאן שהקב״ה מקדים לרשעים ומשהה לצדיקים (טו).

לג) **וימת בלע וימלוך תחתיו יובב בן זרח מבצרה.** אמ׳ הקב״ה כבר היתה המלכות עקורה מאדום ובאת בצרה וסיפקה להם מלכים לכך אין עיסק מלחמה תחלה אלא בבצרה שנ׳ כי זבח לה׳ בבצרה וטבח גדול בארץ אדום (ישעיה ל״ד ו׳) (טז).

לה) **הדד בן בדד המכה את מדין בשדה מואב.** שמע מינה דמדין ומואב לית שְׁלָם ביניהו לעלם דכת׳ המכה את מדין בשדה מואב היך דקטלינהו בארעיהו ולא שיזבינהו שמע מינה לית שלם בינידון (יז).

(י) עי׳ חולין ז׳ ע״א וע״ב ע״ש. וע״ע לעיל עמוד שס״ד ושס״ה. ובכי״ק ההוא טיה (ת׳ טיעיא) וכו׳ דעסיקנא במצוה וכו׳ בודנוואתא היוארעתא וכו׳ לקיומי נבואתיה דאליהו וכו׳ אשכחן דאחוי. (יא) עי׳ ב״ר וירושלמי שם. ובכי״ק ואתה בראת דבר חזק וכו׳ חכינא. (יב) עי׳ ירושלמי ברכות ט״א ע״ש. ובכי״ק ור״ח בן דוסא עומד ומשלים וכו׳ הרגשתי אמ׳ ר׳ יצחק ביר׳ אלעזר. (יג) עי׳ חולין קכ״ז ע״א. וע״ע בערוך מהרא״ק ערך זוער. ובכי״ק א״ר הונא ב״ר תורתא וכו׳ נס בתוך נס לפורענות. (יד) עי׳ ברכות ל״ג ע״א ובד״ס שם. (טו) עי׳ ב״ר פפ״ג ס״א ע״ש. (טז) עי׳ ב״ר שם ס״ג. (יז) צ״ע ועי׳ ספרי מטות נ״ט ע״א במדבר רבה פ״ב ס״ד ובנ״ש.

לט) **מהיטבאל בת מטרד בת מי זהב.** מגיד הכת' שהיה לה שם מפורסם בעולם בשעת מתן תורה לכך נכתבה. וכן אביה לפי שהתחיל הוא בעולם לצרוף את הזהב לכך נכתב (יח). מהיטבאל. מהוא מהיטבאל ר' לוי אומ' מטיבֵי אל. ד"א שהיו מטיבין עצמן לע"ז. אמ' ר' סימון שהיו מטיבי נשים לבעליהן ואחר כך טורדין אותן מבעליהן. בת מי זהב. אלו שרי אדום מן עותידהון אמרין מהוא דהבא מהו כספא (יט). אמ' ר' יהודה ביר' סימון מלכות אומות העולם נמשלה בספינה מה ספינה זו אין כל עצית אחת אלא יש בה עצים מכמה מינין עצי ארזים. עצי פסינון. עצי אידרון. כך אומות העולם הן אומה. ושרים שלהן מאומה אחרת מהיכן אתה למד מאדום שהיא איתנֵט שלמלכיות שכיון שהתחילה להעמיד מלכים לא מצאו מהן מי שהיא ראוי למליך לכך העמידו עליהן מכל מקום אחד שנ' ואלה המלכים בלע בן בעור ושם עירו דנהבה יובב בן זרח מבצרה. שאול מרחבות הנהר. וכן כולן פלוני ממקום פלוני. וכן אתה מוצא בצור שלא היו כל שריה ממנה אלא מכמה מקומות ומישלן הכתוב בספינה וכן הוא אומ' ואתה בן אדם שא על צור קינה וג' בלב ימים גבוליך בוניך כללו יפיך (יחזקאל כ"ז ב'). ברושים מאיכן באו משניר דכת' ברושים משניר בנו לך את כל לוחותים (שם שם ה'). ארז מהיכן מלבנון דכת' ארז מלבנון לקחו לעשות תורן עליך. אלונים מבשן עשו משוטיך קרשך עשו שן בת אשורים מאיי כתים שש ברקמה ממצרים היה מפרשך להיות לך לנס תכלת וארגמן מאיי אלישה היה מכסך יושבי צידון וארוד היו שטים לך חכמיך צור היו בך המה חובליך (שם שם ו' ז' ח'). אמ' ר' אבא בר כהנא מאי דכת' והיה ביום ההוא שורש ישי אשר עומד לנס עמים (ישעיה י"א י'). לְבַשׁיָרים נסו שלמלך המשיח כל התורנין שלאומות העולם משתברות וכל החבלים מתנטשין וכל הספינות משתברות ואין עומד מכולן אלא ניסו שלבן דוד שנ' אשר עומד לנס מים. וכן הוא אומר נטשו חבליך בל יחזקו כן תרנם בל פרשו נס (שם ל"ג כ"ג). וכן אסף אומ' ברוח קדים תשבר אניות תרשיש (תהלים מ"ח ח'). וכן כשעומד נסו שלבן דוד כל לשונות שלאומות בטילות והנימוסות שלהן בטילין. וכן הוא אומר יום לבנות גדריך יום ההוא ירחק חק (מיכה ז' י"א). באותה שעה מהוא אומ' אליו גוים ידרושו (ישעי' י"א י'). כולן אומרין מה בידינו עכשו מיד והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' וג' (ישעיה ב' ג'). בין רוצים בין לא רוצין. ומה מצוות הוא נותן להם כגון ציצית ומזוזה וסוכה ולולב אבל ישראל כולן למדין מן הקב"ה תורה שנ' וכל בניך למודי ה' (ישעיה נ"ד ג'). והאומות למדין מן המשיח שנא' אליו גוים ידרושו. והיתה מנוחתו כבוד שהוא נותן לי נחת רוח ושלוה ויושב בשלים והשקט וכן הוא אומר והוכן בחסד כסאו (ישעיה ט"ז ה'). מה ת"ל וישב עליו שאינו כמלכים הראשונים המטולטלין אלא ישיבה שאין לה הפסק לעולם וכן הוא אומ' ישב עולם לפני אלהים (תהלים ס"א ח'). שיאמר בעל הרחמים יקרב הקץ בחיינו ובימינו ויראו עינינו וישמח לבינו ויעבור מלכנו לפנינו וה' בראשינו (כ).

מג) **אלוף מגדיאל אלוף עירם.** אמ' ר' חנינה ציפוראה מאי עירם שהוא עתיד לערם תוסבריות למלך המשיח. אמ' ר' לוי מעשה בשלטון אחד ברומי שהיה מבזבז תוסבריות שלאביו נגלה עליו אליהו ז"ל אמ' לו בחלום אבותיך מקמצין ואתה מבזבז ולא זז עד שמילאן. ועתידין כל האוצרות שבעולם להיגלות על ידי המלך המשיח כשתרעש הארץ ויהיה מחולות מחולות לצדיקים ושם יהיה גליון גדול וכן הוא אומ' הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש (ישעיה י"ח א'). ואומ' והיה סחרה ואתננה קדש לה' לא יאצר ולא יחסן כי ליושבים לפני ה' יהיה סחרה לאכול לשבעה ולמכסה עתיק (ישעיה כ"ג י"ח) (כא). כן יאמר בעל הרחמים.

(יח) צ"ע וער' ראב"ע לפסוק ק"א ואולי לנגד היצחקי שם ערוכים דברים אלה וע"ע ראב"ע לפסוק ל"ט בשם הגאון ע"ש. (יט) עי' ב"ר שם ס"ד. (כ) צ"ע וער' שיור קטן מזה בב"ר שם ס"א מסבים עם ראש המאמר ע"ש וע"ע מדרש תהלים כ"א הדרשה על והיתה מנוחתו כבוד. ובכי"ק עצי אדרון וכו' כל התורנין של אומות משתברין וכו'. (כא) צ"ע וער' ב"ר שם ס"ד. ובכי"ק גליון הכל ת' גליון גדול.

ויישב יעקב

מרשות מלך חי שליט בעולמו. ראשון וצור לכל יתגדל ויתקדש שמו.
מהולל ומשובח בפי כל עבדיו ועמו. לבדו מתנשא ומתעלה ברומו.
הוא אלהינו ואין עוד נאדר בסיומו. אופנים וחיות סובלים כס תעצומו.
ואינם משיגים את הכבוד כמו. כולם עונים ביראה מרוב איומו.
משבחים ואומרים ברוך כבוד ה׳ ממקומו.
יקבל ארשת שפתינו ברצון שומע תפלה. וירים קרנינו בקרוב לוביש עוז וגדולה.
יפרוש עלינו סוכת שלומו לעד נצח סלה. זה אלי העושה שלום בפימליא שלמעלה.
יעמידינו בקרן אורה ושמחה וצהלה. כי אל דעות ולו נתכנה עלילה.
ככת׳ לכו ראו מפעלות אלהים נורא עלילה.

לז.

ז״הש״ה לכו ראו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם (תהלים ס״ו ה׳). נאמ׳ הפיסוק הזה כנגד עלילות שהקב״ה מנהג בהן את עולמו והיא אחת מארבע מדות שאין נאה לבשר ודם להשתמש בהן אלא להקב״ה בלבד ואלו הן קנאה ונקמה גאות ועלילה. קנאה דכת׳ כי אל קנא ה׳ אלהיך (דברים ו׳ ט׳). ואומ׳ אל קנוא ונוקם ה׳ (נחום א׳ ב׳). נקמה דכת׳ אל נקמות ה׳ (תהלים צ״ד א׳). ואומ׳ כי יום נקם בלבי (ישעיה ס״ג ד׳). גאות דכת׳ שירו לה׳ כי גאה גאה (שמות ט״ו כ״א). ואומ׳ ה׳ מלך גאות לבש (תהלים צ״ג א׳). עלילה דכת׳ לכו ראו מפעלות אלהים נורא עלילה (תהלים ס״ו ה׳). ואומ׳ כי אל דעות ה׳ ולו נתכנו עלילות (שמואל א׳ ב׳ ג׳) (א). תדע לך שהוא כן בוא וראה היאך בא בעלילה על ישראל להורידם למצרים לקיים מה שנ׳ ידוע תדע כי גר יהיה זרעך (ט״ו י״ג). נתן קנאה בין יוסף לאחיו ומשכו למצרים כדי שירדו כולם אחריו ועליהם הוא אומ׳ בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה ואהיה להם כמרימי עול על לחיהם ואט אליו אוכיל (הושע י״א ד׳). בחבלי אדם אמשכם. זה יוסף דכת׳ ביה ויטש משכן שילה אהל שכן באדם (תהלים ע״ח ס׳). בעבותות אהבה. בשביל אותה אהבה שאהב ישראל את יוסף דכת׳ וישראל אהב את יוסף נתגלגל הדבר וירדו למצרים. ואהיה להם כמרימי עול על לחיהם. שהיקלתי מעליהם עול המצרים והכנענים. ואט אליו אוכיל. בשביל הַטָיה שהטיתי אליו דכת׳ ויהי ה׳ את יוסף ויט אליו חסד (ל״ט כ״א). אוכיל. כלכלם בישני רעבון דכת׳ ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו (מ״ז י״ב). אמ׳ ר׳

לז (א) צ״ע ועי׳ תנא דבי אליהו רבא פ״ז ע״ש ובמקרא לכו וראו.

יהודה משל למה הדבר דומה לפרה שהיו מבקשין להכניסה לשוק שלטבחים ולא היתה רוצה להיכנס היו מכין אותה ואינה נכנסת מה עשו הביאו את בנה והכניסו אותו לפניה ונכנסה אחר בנה כך עשה הקב״ה לישראל מישך יוסף למצרים וירדו אחריו לכך נאמ׳ לכו ראו מפעלות אלהים נורא עלילה (ב). ד״א ז״הש״ה ותשועת צדיקי מה׳ מעוזם בעת צרה (תהלים ל״ז ל״ט). ביעקב אבינו הכת׳ מדבר. ותשועת צדיקים מה׳ שהצילו מלבן. מעוזם בעת צרה. שהצילו מעשו שאמ׳ יקרבו ימי אבל אבי (כ״ז מ״א). ויעזרם ה׳ ויפלטם (תהלים ל״ז מ״ג). שעזרו בהאבקו עם המלאך שנ׳ וישר אל מלאך ויוכל (הושע י״ב ה׳). יפלטם מרשעים (תהלים ל״ד מ׳). מחמור ומשכם בנו ומכל אותן העיירות דכת׳ ויסעו ויהי חתת אלהים על הערים (ל״ה ה׳). ויושיעם (תהלים שם). מאלופי עשו. כי חסו בו (שם שם) וישב יעקב (ג). ד״א ז״הש״ה נסו ואין רודף רשע וצדיקים ככפיר יבטח (משלי כ״ח א׳). רבנן אמרין נסו ואין רודף רשע זה דור המבול. וצדיקים ככפיר יבטח זה נח הצדיק. ד״א נסו ואין רודף זה עשו ואלופיו כיצד אמר עשו אני ואחי שותפין בשטר ידוע תדע (ט״ו י״ג). אלא הריני מפנה מפניו עד שיפרע הוא את השטר מה עשה ויקח עשו את נשיו וג׳ הוי נסו ואין רודף רשע. וצדיקים ככפיר יבטח. זה יעקב דכת׳ וישב יעקב (ד). ד״א ז״הש״ה בזעקך יצילוך קבוציך (ישעיה נ״ז י״ג). תאני כנוסו וכנוס בניו הצילו אותו מיד עשו. ואת כולם ישא רוח יקח הבל (שם שם). ויקח עשו את נשיו. והחוסה בי ינחל ארץ (שם שם) זה יעקב דכת׳

א) וישב יעקב בארץ מגורי אביו (ה).

אמ׳ ר׳ ברכיה לאחד שבא לו כלב ונשכו על ראשו ועמד כנגדו כיון שראה כלבים אוחזין אותו אמ׳ מי יוכל לעמוד בכל אלו מה עשה ישב לפניהן והתיש חמתן כך יעקב אבינו בא אליו לבן בעצמו ועמד בו. המלאך וניצל ממנו. ובא עשו בעצמו וניצל ממנו. כיון שראה כל האכלוסין הללו אמ׳ מי יוכל לעמוד בכל אלו האלופים אלוף מגדיאל אלוף עירם מה עשה ישב לפניהם ולא הזיקוהו הוי וישב יעקב. אמ׳ ר׳ לוי לנפח שהיה פתוח באמצע המדינה ובנו זהבי פתוח כנגדו. ראה הבילות הבילות שלקוצים נכנסין למדינה אמ׳ וי על דא מדינתא מה על בה. היה שם פקח אחד אמ׳ לו ומה הן אלא גין אחד משלך וגין אחד משלבנך שורפין הכל כך כיון שראה אבינו יעקב עשו ואלופיו נתיירא אמ׳ לו הקב״ה מאלו את מתיירא גין אחד משלך וגין אחד משלבנך ואתם שורפין אותן. הדא היא דכת׳ והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום (עובדיה א׳ י״ח) (ו). וישב יעקב אמ׳ ר׳ יצחק מכל מקום שנ׳ ישיבה צרה באה כת׳ ויצא קין מלפני ה׳ וישב בארץ נוד (ד׳ ט״ז). וכת׳ אחריו נע ונד תהיה בארץ (ד׳ י״ב). כת׳ בדור הפלגה וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם וכת׳ ויפץ ה׳ אותם משם (י״א ב׳ וח׳). וישב במערה וכת׳ ותהרין שתי בנות לוט (י״ט ל״א ול״ו). וישב העם לאכל ושתו (שמות ל״ב ו׳). ויפל מן העם ביום ההוא (שם כ״ח). וישב שטים ויצמד ישראל לבעל פעור (במדבר כ״ה א׳ ג׳). וישב ישראל לבטח איש תחת גפנו ויקם ה׳ שטן לשלמה (מלכים א׳ ה׳ ה׳, י״א י״ד). הכא וישב יעקב נגנב יוסף (ז). עליו אמ׳ איוב לא שלותי ולא שקטתי (איוב ג׳ כ״ו) לא שלותי מצרתו שללבן. ולא שקטתי מצרתו שלעשו. ולא נחתי (שם שם) מצרתה שלדינה. ויבוא רוגז (שם שם) בא עלי צרתו שליוסף. לכך נאמ׳ וישב יעקב [וג׳] אלה תולדות יעקב יוסף (ה). ד״א וישב יעקב ז״הש״ה אם שוט ימית פתאם למסת נקיים ילעג (איוב ט׳ כ״ג). אנטלינוס שאליה לר׳

(ב) צ״ע ועי׳ ב״ר פפ״ו ס״א וס״ב ותנחומא מהרש״ב ח״א צ״ג ע״א ואגדת בראשית פ״ס. ועי״ע תנחומא וישב ס״ד וב״ר פפ״ד ס״ח ע״ש. (ג) עי׳ ילקוט תהלים סוף רמז תשל״ב כזה בשם הילמדנו. (ד) צ״ע ועי׳ ב״ר פפ״ד ס״א וילקוט משלי על פסוק זה ועי״ע לעיל עמוד ת״ס ותק״ב. (ה) עי׳ ב״ר שם. (ו) עי׳ ב״ר שם ס״ה ע״ש ועי״ע תנחומא מהרש״ב ח״א צ׳ ע״א ובנ״ש. (ז) עי׳ ב״ר פל״ח ס״ז סנהדרין ק״ו ע״א ותנחומא ס״א ע״ש. (ח) עי׳ ב״ר שם ס״ב ובחידושי הרד״ל שם

אמ' ליה מהו דין דכת' אם שוט ימית פתאם אמ' ליה אם גוזר אתה על אדם שיטול מאה דינרין כלום הוא נוטלן מיד אלא אומרין לו לך אצל אפרכוס לך אצל פטריקום לך אצל קומיסתיסור כמה יגע הוא מתיגע עד שלא יטול אבל אם גוזר אתה על אדם שיטול מאה מגלבין מיד הוא נוטלן הוי אם שוט ימים פתאם אם ניתן לו רשות לשטן לחבל את העולם ברגע מחבלו. מהוא למסת נקיים ילעג. רב הונא בשם ר' אחא כשהצדיקים באים ליטול מסותן מהקב"ה השטן מקטרג עליהן ואומ' לא דיין טובת עולם הבא אלא שאת משפיע להן שלוה בעולם הזה תדע לך אחר כל אותן הצרות שעברו על יעקב אבינו כדכת' הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה (ל"א מ'). בא לו לישב בא השטן מקטרג. ונמכר יוסף ונתגלגל הדבר הוי למסת נקיים ילעג (ט) וישב יעקב בארץ מגורי אביו. מכאן אמרו ישיבת הוצה לארץ אין נקראת ישיבה אלא ישיבת ארץ ישראל ולא עוד אלא שכל הדר בה אין סוף למתן שכרו שהיא מכפרת עליו בחייו ובמותו. בחייו ובל יאמר שכן חליתי העם היושב בה נשוא עון (ישעיה ל"ג כ"ד). ובמותו וכפר אדמתו עמו (דברים לב מג). וכל הקבור בארץ ישראל כאלו קבור אצל המזבח כת' הכא וכפר אדמתו עמו וכת' התם מזבח אדמה תעשה לי (שמות כ' כ"ד) (י). מגורי אביו. עליו אמ' דוד כי גר אנכי עמך ותושב ככל אבותי (תהלים ל"ט י"ג). אברהם אמ' גר ותושב אנכי (כ"ג ד'). יצחק גור בארץ הזאת (כ"ו ג'). יעקב עם לבן גרתי (ל"ב ה'). שישיבת הצדיקים בעולם הזה גירות היא להם (יא). אביו. היה לו לומ' אבותיו ולמה נקראת ארץ מגורי אביו אלא אמ' ר' הושעיה אברהם יצא להוצה לארץ אבל יצחק הועלה בה עולה תמימה הוי בארץ מגורי אביו

ודאי והיכן בחברון דכת' היא חברון אשר גר שם אברהם ויצחק (ל"ה כ"ז) (יב).

ב) **אלה תולדות יעקב יוסף.** למה הזכיר יוסף קודם לכל אחיו אלא התולדות הללו לא באו אלא בשביל יוסף כלום הלך יעקב אצל לבן אלא בשביל רחל התולדות הללו כולם היו ממתינות עד שנולד יוסף דכת' ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וג' (ל' כ"ה). ללמדך כיון שנולד שטנו שלעשו ויאמר יעקב אל לבן שלחני ואלכה. מי מורידן למצרים לא יוסף. מי מכלכלם במצרים לא יוסף. הים לא נקרע אלא בזכות יוסף שנא' ראוך מים אלהים ראוך מים יחילו אף ירגזו תהומות (תהלים ע"ז י"ז). ואומ' גאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה (שם ט"ז). אמ' הקב"ה בעולם הזה נגאלו בזכות יוסף ואף לעתיד לבוא אין נגאלין אלא בזכות יוסף שנ' אולי יחנן ה' אלהי צבאות שארית יוסף (עמוס ה' ט"ו) (יג). ד"א אלה תולדות יעקב יוסף. לא היה צריך לומ' אלא ראובן אלא כל מה שהגיע ליעקב הגיע ליוסף זה היתה אמו עקרה וזה כמותו. זה נתקשית אמו בשעת לידה וזה כמותו. זה ילדו אמו שנים וזה כמותו. זה רועה וזה רועה. זה נשתעבד על ידי אשה דכת' ויעבד ישראל באשה (הושע י"ב י"ג). וזה נשתעבד על ידי אשה דכת' ותשא אשת אדניו את עיניה אל יוסף (ל"ט ז'). זה נטל בכורת אחיו. דכת' וימכר את בכורתו ליעקב (כ"ה ל"ג). וזה נטל בכורת אחיו דכת' נתנה בכורתו ליוסף (דברי הימים א' ה' א') בזה כת' גנבתי יום וגנבתי לילה (ל"א ל"ט). ובזה כת' כי גנב גנבתי מארץ העברים (מ' ט"ו). בזה כת' טרפה לא הבאתי אליך ובזה כת' טרף טרף יוסף (ל"ז ל"ג). בזה כת' ורבקה אהבת את יעקב (כ"ה כ"ח). ובזה כת' וישראל אהב את יוסף. בזה כת' וישטם עשו

אות ט' וע"ע תנחומא מקין ס"י ע"ש. (ט) עי' שיור מזה ב"ר שם ס"ג ואולי צ"ל קימים תיבוורין. ועי' ערוך ערך קמים. (י) צ"ע ועי' ב"ר פמ"ה ס"ג ויבמות ס"ד ע"א ובנ"ש בענין ישיבת חוץ לארץ וכתובות קי"א על סוף המאמר וע"ע ב"ר ספ"ד סוף ס"ה רק אמרו חכמים וכו'. ועי' לקח טוב כאן דרשה בענין זאת. (יא) עי' אגדת בראשית פנ"ד ותנחומא מהרש"ב ח"א צ' ע"א וע"ע לעיל עמוד ת"ב. (יב) צ"ע ועי' ב"ר שם זו ארץ כנען ששם גר יצחק אביו ע"ב וע"ע בלקח טוב לפסוק זה. וע"ע ב"ר פס"ד ס"ג במאמר ר' הושעיא שם וכן לעיל עמוד ת"ב. (יג) עי' ב"ר פפ"ד ס"ה ובפירוש מהרז"ו שם וע"ע תנחומא נשא ס"ל ולעיל עמוד תס"ח הדרשה על אולי יחנן.

את יעקב (כ"ז מ"א). ובזה כת' וישטמהו בעלי חצים (מ"ט כ"ג). זה ביקש אחיו להרגו וזה ביקשו אחיו להרגו. יעקב עבד ללבן וזה עבד לשר הטבחים (מ"א י"ב). יעקב נולד מהול וזה נולד מהול. זה דר באכסניות וזה דר באכסניות. זה נתברך לבן בגללו וזה נתברך בית המצרי בגללו. זה נשא אשה בחוצה לארץ וזה כמותו. זה נתברך בעושר וזה כמותו. זה ליוו אותו מלאכים וזה כמותו. זה נתגדל על ידי חלום וזה כמותו. זה ירד למצרים וכלה הרעב וזה כמותו. זה משביע וזה כמותו. זה מצווה וזה כמותו. זה מת במצרים וזה כמותו. זה נחנט וזה כמותו. זה העלו עצמותיו לארץ ישראל וזה כמותו. יעקב זן את יוסף שבע עשרה שנה ויוסף זן את אביו שבע עשרה שנה הוי אלה תולדת יעקב יוסף (יד). יוסף בן שבע עשרה שנה והוא נער. יוסף בן שבע עשרה שנה ותאמר נער. אלא שהיה עושה מעשה נערות מסמסם בעיניו מתקן בשערו מתלה בעקיבו (טו). היה רועה את אחיו. מלמ' שהיה נותן להם עצות טובות (טז). ד"א שהיה יוסף למד הלכה מאביו בפעם אחת ומלמדה לאחיו ומנהג אותן בדבר הלכה כמו שמנהג הרועה את הצאן לכך נאמ' היה רועה את אחיו בצאן (יז). והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה. שהיו בני השפחות מנשקין אותו ומגפפין אותו (יח). נשי אביו. שהיו שקולין כאמהות. ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם. ר' מאיר אומ' השודין הן על אבר מן החי. ר' עקיבה אומ' מזלזלין הן בבני השפחות וקוראין להן עבדים. ר' שמעון אומ' תולין הן את עיניהן לראות בבנות הארץ. ובשלשתן נכשל יעליו אמ' שלמה ומוציא דבה הוא כסיל (משלי י' י"ח). אמ' לו הקב"ה אתה אמרת השודין הן על אבר מן החי הייך אפלו בשעת הקלקלה וישחטו שעיר עזים (ל"ז ל"א). אתה אמרת מזלזלין הן בבני השפחות וקורין אותן עבדים הייך לעבד נמכר יוסף (תהלים ק"ה י"ז). אתה אמרת תולין עיניהן בבנות הארץ הייך שאני מגרה בך את הדוב דכת' ותשא אשת אדוניו את עיניה אל יוסף (ל"ט ז') (יט).

ג) **וישראל אהב את יוסף.** אמ' ר' ברכיה בוא וראה שכל צרות ונחמות שבאו על יוסף באו על ציון. ביוסף כת' ויהי יוסף יפה תואר ויפה מראה (ל"ט ו'). ובציון כת' הזאת העיר שיאמרו כלילת יופי (איכה ב' ט"ו). ביוסף כת' וישנאו אותו ובציון כת' נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה (ירמיה י"ב ח'). ביוסף והנה השמש ובציון כת' לא יהיה לך עוד השמש (ישעיה ס' י"ט). ביוסף כת' והנה אנחנו מאלמים אלומים ובציון כת' בוא יבוא ברנה נושא אלומותיו (תהלים קכ"ו ו'). ביוסף כת' לך נא ראה את שלום אחיך ובציון כת' שאלו שלום ירושלים (תהלים קכ"ב ו'). ביוסף כת' ויט אליו חסד ובציון כת' על כן משכתיך חסד (ירמיה ל"א ג'). ביוסף כת' וילבש אותו בגדי שש ובציון כת' עורי עורי לבשי עזך ציון (ישעיה נ"ב א'). ביוסף כת' וישראל אהב את יוסף ובציון כת' אוהב ה' שערי ציון (תהלים פ"ז ב'). וכשבא דוד לבקש רחמים על הגאולה הזכיר שמו שליוסף שנא' רועה ישראל האזינה נוהג כצאן יוסף (תהלים פ' ב') (כ). כי בן זקונים הוא לו. מהוא בן זקונים ר' יהודה אומ' שהיה זיו איקונין שלו דומה לו. ר' נחמיה אומ' שכל הלכות שמסרו לו שם ועבר כולן מסרו ליוסף (כא). ועשה לו כתונת פסים. ר' שמעון בן לקיש בשם ר' אלעזר בן עזריה צריך אדם שלא לשנות בין בניו שעל ידי כתנת פסים שעשה אבינו יעקב ליוסף וישנאו אותו ולא יכלו דברו לשלום (כב). כתנת פסים. מהוא פסים מילת דתניא בשביל שני סלעים שלמילת שעשה יעקב

(יד) עי' ב"ר שם ס"ז ובמדבר רבה פי"ד ס"ח וע"ע תנחומא וישב סי' ס"א ולקח טוב כאן והוא קטוע שם ויש לשער קצת שהיה בשרימותו לפני בעל מדרש הגדול. (טו) עי' ב"ר שם ס"ז ובמפרשי התורה. (טז) צ"ע. (יז) עי' בילקוטי הילקוט מאת הירמדנו (בית המדרש ח"ז צד פ"ב). (יח) צ"ע ועי' תנחומא ס"ז ובפירוש מהרז"ו בב"ר שם ס"ז. (יט) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (כ) עי' תנחומא מקץ ס"ג ויגש ס"י תנחומא מהרש"ב ח"א ק"ד ע"ב ואגדת בראשית פס"ז ע"ש. (כא) עי' ב"ר שם ס"ח. (כב) עי' ב"ר שם.

ליוסף נתגלגל הדבר וירדו למצרים (כג). ד"א פסים שהיתה מגעת עד פס ידו. ד"א שהפיסו עליה מי מוליכה אל אביה ועלת ליהודה. ד"א על שם צרות שהגיעו אליו בשבילה. פ' פוטיפר. ס' סוחרים. י' ישמעאלים. מ' מדינים. ד"א פסים פס ים בזכותו נקרע הים לישראל הדא היא הים ראה וינוס (תהלים קי"ד ג') (כד).

ד) ויראו אחיו כי אותו אהב אביהם וג' ולא יכלו דברו לשלום.

אמ' ר' אהא בר זעירא מתוך גנאן שלשבטים אתה למד שבחן. להלן כת' ולא דבר אבשלום עם אמנון למרע ועד טוב כי שנא אבשלום את אמנון (שמואל ב' י"ג כ"ב). אלא דבליביה בליביה. ברם הכא ולא יכלו דברו לשלום דבליבהון בפומהון (כה).

ה) ויחלום יוסף חלום. תנו רבנן שלשה צריכין רחמים ואלו הן שנה טובה פרנס טוב חלום טוב. שנה טובה דכת' עיני ה' אלהיך בה מראשית השנה (דברים י"א י"ב). פרנס טוב דכת' פלגי מים לב מלך ביד ה' אל כל אשר יחפוץ יטנו (משלי כ"א א'). חלום טוב דכת' ותחלימיני ותחייני (ישעיה ל"ח ט"ז) (כו). אמ' ר' יהודה אמ' ר' זירא כל הלן שבעת ימים בלא חלום נקרא רע שנ' ושביע ילין בל יפקד רע (משלי י"ט כ"ג). אל תקרא שביע אלא שבוע. אמ' ליה ר' אבא בריה דר' חייא בר אבא הכי אמ' ר' חייא בר אבא אמ' ר' יוחנן כל המשביע את עצמו מדברי תורה ולן אין מבשרין אותו בשורות רעות שנא' ושבע ילין בל יפקד רע (כז). כתיב הנביא אשר אתו חלום ידבר חלום ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת מה לתבן את הבר (ירמיה כ"ג כ"ח). מאי מה לתבן את הבר אמ' ר' יוחנן כשם שאי אפשר לו לבר בלא תבן כך אי אפשר לו להלום בלא דברים בטלים (כח). אמר רב חסדא חלמא דלא מפשר כאיגרתא דלא מיקריא. אמ' רב הונא בר אימי אמ' ר' פדת אמ' ר' יוחנן הרואה חלום ונפשו עגומה עליו יפתרנו בפני שלשה. יפתרנו והא אמ' רב חסדא חלמא דלא מפשר כאיגרתא דלא מיקריא. אלא אימא יטיבנו בפני שלשה. היכי ליעביד ליתי בי תלתא דמרחמי ליה ונימא להו חלמא טבא חזאי ולימרו ליה אינהו טבא לידוי ורחמנא לישוייה טבא גזרנא עליה שבעה בשבעה זמני למהוי טבא ויהוי טבא והוה טבא ונימרו ליה שלוש הפיכות ושלש פדיות ושלוש שלומות. שלש הפיכות ולא אבה ה' אלהיך לשמע אל בלעם ויהפך ה' אלהיך לך וג' (דברים כ"ג ו'). אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדו והפכתי אבלם לששון וג' (ירמיה ל"א י"ג). הפכתי מספדי למחול לי (תהלים ל' י"ב). שלש פדיות פדה בשלום נפשי מקרב לי וג' (תהלים נ"ה י"ט). ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה וג' (ישעיה ל"ה י'). ויאמר העם אל שאול היונתן ימות אשר עשה הישועה הגדולה הזאת בישראל חלילה חי ה' אם יפול משערות ראשו ארצה כי עם אלהים עשה היום הזה ויפדו העם את יונתן ולא מת (שמואל א' י"ד מ"ה). שלוש שלומות בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב (ישעיה נ"ז י"ט). ורוח לבשה את עמשי ראש השלישים לך דוד ועמך בן ישי שלום שלום לך ושלום לעוזריך כי עזרך אלהים ויקבלם דוד ויתנם בראשי הגדוד (דברי הימים א' י"ב י"ח). ואמרתם כה לחי ואתם שלום וג' (שמואל א' כ"ה ו'). ר' אמימר ומר זוטרא ורב אשי הוו יתבי אמרי כל חד מינן לימא מילתא דלא שמיעא ליה לחבריה. פתח חד מניהו ואמר האי מאן דחזא חלמא ולא ידע מאי. ליקום קמי ארון כי פרשי ידיהו כהני ונימא רבון העולמים אני שלך והלומותי שלך בין חלומות שחלמתי לעצמי בין חלומות שחלמו לי חבירי אם טובים הם חזקם ואמצם כחלומו שליוסף ואם צריכין לרפואה רפאם כמי מרה על ידי משה וכמי יריחו על ידי אלישע וכמרים מצרעתה וכנעמן מצרעתו וכחזקיה מלך יהודה מחליו וכשם שהפכת את קללת בלעם הרשע מרעה לטובה כך

(כג) עי' שבת י' ע"ב. (כד) עי' ב"ר שם ובנ"ש וע"ע לקמן פפ"ז ס"ה ובנ"ש. (כה) עי' ב"ר פפ"ד ס"ט וילקוט שמואל א' רמז קמ"ט. (כו) עי' ברכות נ"ה ע"א ובד"ס שם. (כז) עי' ברכות י"ד ע"א ובד"ס שם. (כח) עי' ברכות נ"ה ע"א.

הפך לי כל חלומותי לשמחה ויהי שלום ונסיים כי אמרי כהני שלום ועניי ציבורא אמן. וכי מהדרי כהני אפיהו לימא השוכן בגבולו שלום שים עלי שלום. פתח אידך ואמ' האי מן דסליק למאתא דלא דיליה ודחיל מעינא בישא נינקוט זקפא דידא דימיניה בידא דסמאליה וזקפא דידא דסמאליה בידא דימיניה ונימא ויאמר ה' אל השטן יגער ה' בך השטן (זכריה ג' ב'). פתח אידך ואמ' האי מן דמיחליש ביומא קמא לא נודע כי הא דרבא כי הוה מיחליש ביומא קמא לא הוה מודע. למחר אמ' ליה לשמאעיה פוק אכריז בשוקא דסאני לי ניחדי דראחים לי נבעי עלאי רחמי שנ' בנפל איבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו (משלי כ"ד ח') (כט). ויחלם יוסף חלום [וגו'] ויוספו עוד שנא אתו. יוסף ירד על ידי חלום ונתגדל על ידי חלום. ירד על ידי חלום דכת' ויוספו עוד שנא אתו. ונתגדל על ידי חלום זה חלימ' שלפרעה (ל).

ו) **ויאמר אליהם שמעו נא החלום.** אמר להם בבקשה שמעו נא ורמז להם שהנביאים מוכיחין אותן ואומרין שמעו נא את אשר ה' אומר (מיכה ו' א') (לא).

ז) **והנה אנחנו מאלמים אלומים.** אמ' ר' חייא בר אבא אמ' ר' יוחנן הרואה חטים בחלומו ראה שלום שנ' השם גבולך שלום חלב חטים ישביעך (תהלים קמ"ז י"ד). הרואה שעורים בחלומו סרו עונותיו שנ' וסר עונך וחטאתך תכפר (ישעיה ו' ז'). הרואה גפן בחלומו אין אשתו מפלת נפלים שנ' אשתך כגפן פוריה (תהלים קכ"ח ג'). הרואה תאנה בחלומו תורתו משמרת שנ' נוצר תאנה יאכל פריה (משלי כ"ז י"ח). הרואה רמון בחלומו מובטח לו שהוא בן העולם הבא שנ' אשקך מיין הרקח מעסים רמוני (שיר השירים ח' ב'). הרואה זית בחלומו יצפה לשם טוב שנ' זית רענן יפה פרי תואר קרא ה' שמך (ירמיה י"א ט"ז) הרואה שמן זית בחלומו יצפה לאור תורה שנ' ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור (שמות כ"ז כ'). הרואה תמרים בחלומו תמו עונותיו שנ' תם עונך בת ציון (איכה ד' כ"ב). הרואה הדס בחלומו נכסיו מצליחין. ואם אין לו נכסים ירושה נופלת לו ממקום אחר. אמ' עולא והוא דקאי בבניה. הרואה אתרוג בחלומו הדור הוא לפני קונו שנ' פרי עץ הדר (ויקרא כ"ג מ'). הרואה לולב בחלומו אין לו אלא לב אחד לפני אביו שבשמים (לב). ד"א והנה אנחנו מאלמים אלמים. אמ' להן עתידין אתם להעמיד אלילים אלמים פה להם ולא ידברו (תהלים קט"ו ה'). וסופן ליגלות עד שיבוא משיח בן יוסף ותשתחוין לאלמתי (לג). ד"א אמ' להן עתידין אתם להעלות עלי דברים אצל אבי ולומ' חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף (לד).

ח) **ויאמרו לו אחיו המלך תמלך עלינו.** מכאן אמרו החלום הולך אחר הפתרון. המלך תמלך. רמז לו שעתיד להעמיד שני מלכים ירבעם ויהוא. ושני שופטים יהושע וגדעון (לה).

ט) **ויחלום עוד חלום אחר** [וגו'] **והנה השמש.** זה יעקב דכת' ביה כי בא השמש (כ"ח י"א). והירח כנגד אמו. ואחד עשר כוכבים כנגד אחיו שהצדיקים משולין בכוכבים דכת' ומצדיקי הרבים ככוכבים (דניאל י"ב ג'). ואומר ברן יחד כוכבי בקר (איוב ל"ח ז') (לו).

י) **ויספר אל אביו ואל אחיו** [וג'] **הבוא נבוא אני ואמך ואחיך.** אמ' ר' חנינה כך היה סבור אבינו יעקב שתחיית

(כט) עי' ברכות שם עמוד ב' ובד"ס שם. (ל) צ"ע ועי' ב"ר שם ס"י בענין נתגדל ע"י חלום. (לא) עי' ב"ר שם ס"י וע"ע לקח טוב לפסוק זה נא בבקשה וכו'. (לב) עי' ברכות נ"ד ע"א ובד"ס שם. (לג) עי' ב"ר שם כמאמר ר' לוי על עיקר המאמר. (לד) עי' ב"ר שם כאמר ר' אחא. (לה) עי' ב"ר שם ובחידושי הרד"ל שם אות י"ב ע"ש. (לו) צ"ע ועי' מדרש תהלים מזמור קמ"ח. וע"ע ב"ר לעיל פס"ח ס"י בענין יעקב ופס"ה סכ"א הדרשה על ברן יחד וגו'.

המתים בחייו כשהוא אומ' השמש והירח אמ' לו הרי אמך מתה ולא היה יודע שהדבר מגיע לבלהה שפחת רחל שגידלה אותו כאמו (לז). אמ' ר' ברכיה חלום אע"פ שכולו מתקיים מקצתו אין מתקיים שנ הבוא נבוא אני ואמך ואחיך ואלו אמיה לא הויא. אמ' ר' לוי לעולם יצפה אדם לחלום עד עשרים ושתים שנה מני לן מיוסף. אמ' רב חסדא לא חלמא טבא מיקיים כוליה ולא חלמא בישא מיקיים כוליה. אמ' רב יוסף חלמא בישא מיסתיה עציבותיה. אמ' מר יהודה חלמא בישא קשי מינגדי אמ' ר' יוחנן מאי דכת' והאלהים עשה שייראו מלפניו (קהלת ג' י"ד) זה חלום רע. שמואל כי הוה חאזי חלמא בישא הוה אמ' והלומות השוא ידברו (זכריה י' ב'). וכי הוה חאזי הילמא טבא הוה אמ' בחלום אדבר בו (במדבר י"ב ו'). ראבא ראמי כת' והלומות השוא ידברו וכת' בחלום אדבר בו לא קשיא כאן על ידי מלאך כאן על ידי שד (לה).

יא) **ויקנאו בו אחיו.** תמן תנינן הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם (לט).

יב) **וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם.** נקוד על את למה שלא הלכו אלא לרעות את עצמן באכילה ושתייה (מ). ב ש כ ם. תאני ר' יוסי מקום המזומן לפורענות בשכם ענו את דינה. בשכם נמכר יוסף. בשכם חלקו על בית דוד. בשכם המליכו את ירבעם (מא).

יד) **ויאמר לו לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן.** הדא דאמרי שאדם חייב לשאול בשלום דבר שיש לו ממנו הנאה (מב). אמ' שמואל האיי מאן דסר נכסיה בכל יומא מרוח אסתירא (מג). והשיבני דבר. יצא מפיו דבר שלנבואה ולא ידע מהוא כלומר לא ישוב אליו אלא דבר (מד). וישלחהו מעמק הברון. והלא אין הברון נתונה אלא בהר ותאמר וישלחהו מעמק הברון אלא אמ' ר' אהא הלך להשלים אותה העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו לבין הצדיק שהוא קבור בחברון ועבדום וענו אותם (טו י"ג) (מה).

טו) **וימצאהו איש.** אמ' ר' ינאי שלשה מלאכים זימן לו הקב"ה וימצאהו איש וישאלהו האיש ויאמר האיש וכת' והאיש גבריאל (דניאל ט' כ"א) (מו).

יח) **ויראו אתו מרחוק ויתנכלו אתו להמיתו.** אמרו נהרגהו וְנִשַּׁסֶּה בו את הכלבים (מז).

יט) **ויאמרו** [וג'] **הנה בעל החלומות הלזה בא.** אמרין האיי דליא אתא טעין הלמי (מח).

כ) **ונראה מה יהיה הלומותיו.** אמר להן הקב"ה אתם אומרין ונראה ואני אומ' ונראה דברי מי עומדין ועליה הוא אומ' עוצו עצה ותופר (ישעיה ח' י"א) (מט).

כא) **וישמע ראובן ויצלהו מידם.** אמ' ר' שמואל אלו ידע ראובן שנכתב עליו וישמע ראובן ויצלהו מידם היה נוטלו על כתיפו ומוליכו אצל אביו. כיוצא בו אתה אומ' ויצבט לה קלי ותאכל ותשבע ותתר (רות ב' י"ד). אלו ידע בעז שנכתב עליו כך היה מאכילה עגלים מפוטמים. אמ' ר' חנינה לשעבר היה אדם עושה צדקה והנביא כותבה והיום שאין נביא הקב"ה כותבה. הדא היא

(לז) עי' ב"ר פפ"ד סי"א. (לח) עי' ברכות נ"ה ע"א וע"ב ע"ש ובד"ס שם ובכי"ק חילמא. (לט) עי' אבות פ"ד מכ"א. וע"ע לקח טוב על פסוק ה' כאן ובכי"ק המאמר מתחיל תנן הקנאה ומלת תמן ליתא. (מ) עי' ב"ר שם סי"ג ובכי"ק לרעות עצמן וכו'. (מא) עי' סנהדרין ק"ב ע"א ותנחומא וישב ס"כ. (מב) עי' ב"ר שם ובנ"ש ובפרט בבמדבר רבה פ"ג סי"ג. (מג) עי' חולין ק"ה ע"א. (מד) צ"ע ובכי"ק לא ישוב אלי. (מה) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (מו) עי' ב"ר שם סי"ד וע"ע תנחומא ס"ב ופדר"א פל"ח. (מז) עי' ב"ר שם. (מח) עי' ב"ר שם ובמפרשים. ואולי הפירוש לפי הנוסחא כאן בעל רוח גבוה עי' ערוך ערך דל ב'. ובכי"ק מלות האי דליא ליתא. (מט) עי' ב"ר שם וע"ע בילקוט ולקח טוב כאן.

דכת' אז נדברו יראי ה' ויקשב ה' וישמע ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו (מלאכי ט"ז). מאי ולחושבי שמו אמ' ר' ינאי כיון שחישב לעשות צדקה ולא עשאה מעלין עליו כאלו עשאה (נ). ד"א וישמע ראובן ויצילהו מידם. אמ' ר' נחמיה אמ' ראובן אני בכור ואין הסרחון נתלה אלא בי לכך ביקש להצילו (נא). ד"א אמ' ראובן הוא מונה אותי עם אחי ואני מצילו הייתי סבור שנדחיתי מאחי מאותו המעשה והוא בישרני והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים ואיני מצילו אמ' לו הקב"ה אתה התחלתה להציל נפשות חייך שאין מפרישין ערי מקלט תחלה אלא בתחומך. הדא היא דכת' את בצר במדבר בארץ המישור לראובני (דברים ד' מ"ג) (נא). ד"א אמ' לו בוחן לבות איך שהתחלתה להשיב ילד לאביו. מבניך אעמיד משובב ישראל למוטב ואיזה זה זה הושע בן בארי שכת' בו שובה ישראל (הושע י"ד ב') (נב).

כד) **ויקחהו וישליכו אתו הברה.** מי הוא שהשליכו זה שמעון אימתי פָּרְעָה לו ויקח מאתם את שמעון ויאסר אתו לעיניהם (מ"ב כ"ד). לכך כת' ויקחהו חסר (נג). והבור רק אין בו מים. ממשמע שנא' והבור רק יודע אני שאין בו מים מה ת"ל אין בו מים מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו (נד).

כה) **וישבו לאכל לחם וג'. וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט.** והלא אין דרכן שלערביים להיות נושאים אלא עורות או עיטרן אלא שזימן לו הקב"ה באותה שעה שַׂקִּים מליאים בשמים וכל ריח טוב כדי שתהא הרוח מנשבת בהן מפני ריחן שלערביים (נה).

כו) **ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע.** אמ' ר' יהודה בי"ר אלעאי בשלשה מקומות דבר יהודה לפני אחיו ועשו אתו מלך עליהם ונשמעו דבריו ואלו הן ויאמר יהודה מה בצע כי נהרג את אחינו. ויבא יהודה ואחיו ביתה יוסף (מ"ד י"ד). ויגש אליו יהודה (שם י"ח) (נו). מה בצע. עליו הכת' אומ' ובוצע ברך נאץ ה' (תהלים י' ג'). ר' מאיר אומ' לא נאמ' פיסוק זה אלא כנגד יהודה שנ' ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע. וכל המברך את יהודה על זה הרי זה מנאץ ועל זה נאמ' ובוצע ברך נאץ ה' (נז).

כז) **לכו ונמכרנו לישמעאלים.** אמ' להם נלך ונתפוש דרכו שלעולם. כנען שחטא לא לעבד נתקלל אף זה שחטא לכו ונמכרנו לישמעאלים והן מוליכין אותו לקצת המדבר עמדו ומכרוהו בעשרים כסף נטל כל אחד מהן שני כספים לקנות מנעלים לרגליהם. הדא היא דכת' על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים (עמוס ב' ו'). וכי תעלה על דעתך שנער יפה כמותו נמכר בעשרים כסף אלא כיון שהושלך לבור מתוך פחד נחשים ועקרבים שבו נשתנה זיו פניו ברח ממנו דמו ונעשו פניו ירקות לפי כך מכרוהו בעשרים כסף בעבור נעלים. ואמרו נחרים בינינו שלא יגיד אחד ממנו ליעקב אבינו. אמ להם יהודה וראובן היכן הוא שאין החרם מתקיים אלא בעשרה מה עשו שיתפו להקב"ה באותו מעשה אמ' הקב"ה לשבטים אתם מכרתם בנה שלרחל בעשרים כסף לפי כך יהיה כל אחד מכם מגיש בקע לגלגלת (נח).

כט) **וישב ראובן אל הבור.** והיכן היה אמ' ר' יהודה כל אחד ואחד היה מישמש את אביו יום אחד ואותו היום שלראובן היה וכיון שנפנה בא והציץ בבור. והנה אין יוסף בבור מיד ויקרע את בגדיו (נט). ר' נחמיה אומ' בשקו ותעניתו היתה עֲסָקָתוֹ מאותו מעשה

(נ) עי' ויקרא רבה פל"ד ס"ח ורות רבה פ"ה ס"ו ע"ש וע"ע ברכות ו' ע"א על מאמר ר' ינאי ובנ"ש. (נא) עי' ב"ר שם סט"ו ע"ש. (נב) צ"ע ועי' ב"ר שם ס"ט ע"ש. (נג) עי' ב"ר שם סט"ז. (נד) עי' שבת כ"ב ע"א וע"ע ב"ר שם. (נה) עי' ב"ר שם ס"ז ובנ"ש. (נו) עי' ב"ר שם. (נז) עי' סנהדרין ו' ע"ב. וע"ע פסיקתא רבתי מ' ע"ב. (נח) עי' תנחומא וישב ס"ב ופדר"א פל"ח וע"ע ב"ר שם ס"ח ובנ"ש עוד ותנחומא מהדש"ב ח"ב נ"ה ע"א. (נט) עי' ב"ר

כיון שנפטר משקו ותעניתו בא והציץ והנה אין יוסף בבור מיד ויקרע את בגדיו (*נט). אמ׳ רב מנא בעון מכירת יוסף לא נתכפר לשבטים עד שמתו שנ׳ ונגלה באזני ה׳ צבאות אם יכופר לכם העון הזה עד תמותון (ישעיה כ״ד י״ד) (ס). אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי לא נמשכו עשרה הרוגי מלכות אלא בחטא מכירתו שליוסף. אמ׳ ר׳ אבון הוי אומ׳ עשרה מכל דור ודור ועדיין אותו החטא תלוי (סא).

ל) **וישב אל אחיו ויאמר הילד איננו.** אמ׳ להם הילד איננו הגידו לו את החרם ואת המעשה וישתק ואף הקב״ה שכת׳ בו מגיד דבריו ליעקב (תהלים קמ״ז י״ט). אותו דבר לא הגיד לו הדא היא דכת׳ למה תאמר יעקב נסתרה דרכי מה׳ (ישעיה מ׳ כ״ז) (סב).

לא) **וישחטו שעיר עזים.** למה שעיר עזים שדמו דומה לשלאדם ואימתי נפרע מהם ואל בני ישראל תדבר לאמר קחו שעיר עזים (ויקרא ט׳ ג׳) (סג).

לב) **וישלחו את כתונת הפסים.** אמ׳ ר׳ יוחנן הפיסו עליה מי מוליכה אצל אביהם ועלת ליהודה בא אצל אביו ואמ׳ לו הכר נא אמ׳ לו הקב״ה אתה אמרת לאביך הכר נא חייך תמר אומרת לך הכר נא (ל״ח כ״ה) (סד).

לג) **ויכירה ויאמר.** אמ׳ ליה לית אנא ידע מא אנא חמי כתנת בני חיה רעה אכלתהו. אמ׳ ר׳ הונא יצא מפיו דבר שלנבואה ולא ידע חיה רעה אכלתהו זו אשתו שלפוטיפר (סה).

לד) **ויקרע יעקב שמלותיו.** ר׳ פנחס בשם ר׳ הושעיה אומ׳ השבטים גרמו לאביהם שיקרע היכן פרע להן הקב״ה במצרים שנ׳ ויקרעו שמלותם ויעמס איש על המרו (מ״ד י״ג). וכך יוסף גרם לשבטים שיקרעו איכן נפרע לו בעי דכת׳ ויקרע יהושע שמלתיו (יהושע ז׳ ו׳). וכך בנימין גרם לשבטים לקרוע היכן נפרע לו בשושן הבירה ויקרע מרדכי את בגדיו (אסתר ד׳ א׳). וכך מנשה גרם לשבטים שיקרעו לפי כך נקרעה נחלתו חציה בעבר הירדן וחציה בארץ כנען (סו). **וישם שק במתניו.** אמ׳ ר׳ איבו לפי שלבש יעקב אבינו את השק לפי כך אינו נוהג אלא בבני אדם גדולים. דוד ויפל דוד והזקנים מכוסים בשקים (דברי הימים א׳ כ״א ט״ז). אחאב וישם שק על בשרו (מלכים א׳ כ״א כ״ז). יורם בנו וירא העם והנה השק על בשרו מבית (מלכים ב׳ ו׳ ל׳). מרדכי וילבש שק ואפר (אסתר ד׳ א׳) (סז). **ויתאבל על בנו ימים רבים.** ר׳ הונא אומ׳ עשרים ושתים שנה (סח).

לה) **ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו.** ר׳ יהודה אומ׳ לאחיותיהם נשאו השבטים מן הדא ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו. ר׳ נחמיה אומר הדא הות וְהַלַּאֵי קברה אלא אלו כנעניות היו ואין אדם נמנע לקרוא לחתנו בני ולכלתו בתי (סט). **וימאן להתנחם.** מטרונה אחת שאלה את ר׳ יוסי בן חלפתא אמרה לו כת׳ כי יהודה גבר באחיו (דברי הימים א׳ ה׳ ב׳). וכת׳ ביה וינחם יהודה (ל״ח י״ב) וזה שהוא אביו וימאן להתנחם אמ׳ לה מתנחמין על המתים ואין מתנחמין על החיים. **ויבך אותו אביו.** זה יצחק. אמ׳ ר׳ לוי כשהיה בא אצלו היה בוכה וכיון שהיה יוצא מאצלו היה הולך ורוחץ וסך ואוכל ושותה. ולמה

שם סט״ו וע״ע שם סי״ט ובנ״ש ובפרט בפסיקתא דר״כ קנ״ט ע״ב ובהערות שם אות נ״ב ע״ש. (*נט) פיסקא זאת חסירה בכי״מ והשלמתיה ע״פ כי״ק ועי׳ מדרש משלי פ״א סי״ב בהוצאות מהרש״ב וע״ע ב״ר שם ובנ״ש. (ס) עי׳ תנחומא וישב ס״ב ופדר״א שם. (סא) עי׳ מדרש משלי פ״א (פסוק י״ג) וע״ע פדר״א שם ובביאורי הרד״ל שם אות פ״ח. (סב) עי׳ תנחומא ופדר״א שם וע״ע ב״ר פצ״א ס״י ע״ש. (סג) עי׳ ב״ר פפ״ד סי״ט וע״ע לקח טוב לפסוק זה. (סד) עי׳ ב״ר שם ס״ה וסי״ט ואגדת בראשית פ״ס. (סה) עי׳ ב״ר שם סי״ט ובמפרשים שם. (סו) עי׳ ב״ר שם ס״כ ובנ״ש ע״ש. (סז) עי׳ ב״ר שם. (סח) עי׳ ב״ר שם ע״ש. (סט) עי׳ ב״ר שם סכ״א וע״ע ילקוט כאן ותנחומא מהרש״ב

לא גילה לו אלא אמ׳ יצחק הקב״ה לא גילה לו ואני מגלה לו (ע).

לו) **והמדנים מכרו אתו אל מצרים.** כמה מכירות נכתבו לו אמ׳ ר׳ יודן ארבע מכירות נכתבו לו אחיו לישמעאלים. וישמעאלים לסוחרים. וסוחרים למדנים. והמדנים מכרו אותו למצרים לדימוסִיָה שלמדינה בא פוטיפר ולקחו מדימוסיה ועל ידו היתה ירידת יהודה דכת׳ ויהי בעת ההיא וירד יהודה מאת אחיו (עא).

לח.

א) **וירד יהודה מאת אחיו.** זהש״ה כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי (ישעיה נ״ה ח׳). בשר ודם נוטל הספוג בידו והוא מלא משקין אם עצר ידו ירדו המים ואם פתח ידו עמדו המשקין במקומן. אבל הקב״ה אינו כן אלא כיון שעצר ידו כל העולם בסכנה דכת׳ הן יעצור במים וייבשו (איוב י״ב ט״ו). וכיון שפתח ידו כל העולם ברווחה דכת׳ יפתח ה׳ לך את אוצרו הטוב (דברים כ״ח י״ב). בשר ודם אמרותיו בטילין הקב״ה אמרות ה׳ אמרות טהורות (תהלים י״ב ז׳). בשר ודם אם היה לו כלי כל זמן שהוא שלם הוא שמיה בו. נשבר אינו רוצה בו. הקב״ה אינו כן אלא אם היה החפין שלם אינו רוצה לראותו ואם נשבר הוא רוצה בו. ומהו החפין שלהקב״ה לבו שלאדם אם ראה הקב״ה גבה לב אינו רוצה בו דכת׳ תועבת ה׳ כל גבה לב (משלי ט״ז ה׳). נשבר אמר זה שלי דכת׳ קרוב לנשברי לב (תהלים ל״ד י״ט). בשר ודם אם נתמלא חימה אתה יכול לְרַצותו בדברים. הקב״ה לא ישא פני כל כפר (משלי ו׳ ל״ה). בשר ודם מתרצה בממון הקב״ה לא יאבה כי תרבה שחד (שם). בשר ודם אם היה לו אוהב כל זמן שהוא עשיר הוא מודה בו שנ׳ ואוהבי עשיר רבים (משלי י״ד כ׳). אבל אם העני אינו מודה בו שנ׳ כל אחי ריש שנאוהו (שם י״ט ז׳). אבל הקב״ה אינו כן אלא אפלו ישראל נתונין במדרגה התחתונה הוא קורא אותן אחים ורעים שנ׳ למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך (תהלים קכ״ב ח׳). בשר ודם מפשפש שטרותיו ראה שהוא חייב לאחד כָבַש. מצא שאחד חייב לו הוציא אבל הקב״ה אינו כן אלא מפשפש שטרותיו ראה שיש לנו בידו הוציא דכת׳ הוציא ה׳ את צדקותינו (ירמיה נ״א י׳). ראה שאנו חייבין כבש דכת׳ ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו (מיכה ז׳ י״ט). הוי כי לא מחשבותי מחשבותיכם (א). ד״א כי לא מחשבותי מחשבותיכם יתברך שמו שלהקב״ה שאין מחשבותיו כמחשבות בשר ודם כיצד היו השבטים עסוקים במכירת יוסף. ויוסף עוסק בעבודתו. ויעקב אבינו עוסק בשקו ובתעניתו. ויהודה עוסק ליקח לו אשה. והקב״ה עוסק בשאירו שלמלך המשיח הדא היא וירד יהודה מאת אחיו (ב). וירד יהודה. אמ׳ ר׳ חייא כל המתחיל במצוה ואינו גומרה גורם לעצמו תקלה תדע לך מיהודה שהתחיל במצוה. ולא גמרה כיצד היה צריך לומ׳ לכו ונוליכנו אצל אביו ולא אמ׳ אלא לכו ונמכרנו לישמעאלים מה גרם לעצמו ותמת בת שוע וימת ער ואונן כיון שמכרו ליוסף ואמרו לאביו הכר נא היו מתכנסין ובאין מנחמין אותו ולא היה מקבל עליו דכת׳ ויקמו כל בניו וכל בנותיו לנחמו וימאן להתנחם. אמרו השבטים כל זה מתחת יד יהודה עמדו ונידו אותו דכת׳ וירד יהודה ואין ירידה אלא נזיפה כמא דאת אמ׳ רדי ושבי על עפר בתולת בת בבל (ישעיה מ״ז א׳) (ג). ד״א וירד יהודה. זהש״ה בגדה יהודה ותועבה נעשתה בישראל

ח״א צ״א ע״ב ובעלי התוספות על התורה לפסוק זה. ובכי״ק לאחיותם נשאו וכו׳ וְהַלְאַיִי קברה. (ע) עי׳ ב״ר שם ע״ש.
(עא) עי׳ ב״ר שם סכ״ב.

לח (א) צ״ע ועי׳ ש״ר פכ״ה ס״ג וס״ו איזה שיורים מזה וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ע״ח ע״א. ובכי״ק כל דבר שהוא שלם הוא שמח בו וכו׳ אם היה הַפִּין שלם וכו׳. (ב) עי׳ ב״ר פפ״ה ס״א וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א צ״א ע״ב. (ג) עי׳ תנחומא מהרש״ב שם וב״ר שם ס״ג על מאמר ר׳ חייא וע״ע תנחומא מהרש״ב שם צ״א ע״א תנחומא כי תשא סכ״ב וש״ר פמ״ב ס״ג בענין הנידוי.

(מלאכי ב׳ י״א). בגדה יהודה שאמ׳ לאביו הכר נא. ותועבה נעשתה בישראל בשעה שמכרו את יוסף. כי חלל יהודה קדש ה׳ (שם) שירד מאחיו ומבית אביו. ובעל בת אל נכר (שם) שנשא אשה כנענית. ומה עונשו יכרת ה׳ לאיש אשר יעשנו ער ועונה (שם י״ב). וימת ער ואונן. מי גרם ליהודה כל כך על שיעץ במכירתו של יוסף (ד). וירד יהודה. לא היה לו למקרא לסמוך אלא ויוסף הורד מצרימה. ולמה הזכיר יהודה תחלה ר׳ אלעזר אומ׳ כדי להקדים ירידתו לירידת יוסף. ר׳ יוחנן אומ׳ כדי לסמוך הכר נא להכר נא. ר׳ שמואל אומ׳ כדי לסמוך מעשה תמר לאשת פוטיפר שזו ראת שהמלך המשיח יוצא ממנה וכך היה וזו ראת באסטגנינות שלה שעתידה להעמיד זרע מיוסף לפי כך היתה משדלתו ולא ידעה שהוא עתיד להעמיד מבתה. הדא היא דכת׳ מודיעים לחדשים מאשר יבואו עליך (ישעיה מ״ז י״ג). מאשר ולא כל אשר (ד). ד״א וירד יהודה. רבנן אמרין. אמרו השבטים כשהיה אבינו יעקב רוצה לנו היה משיא אותנו נשים עכשיו שעשינו הצרה הזאת כל אחד ואחד ממנו ילך ויפרנס את עצמו ואמרו ליהודה הואיל ואתה הוא הגדול לך והשיא את עצמך תחלה מיד וירד יהודה ירידה היתה לו שנשא גויה ירידה היתה לו שקבר אשתו ובניו (ו). ויט איש עדלמי. ר׳ יצחק אומ׳ רוח הקודש צווחת בו בירידתו עד עדלם יבוא כבוד ישראל (מיכה א׳ ט״ו) (ז). ושמו חירה. אמ׳ ר׳ סימון הוא חירה הוא חירם מלך צר ראה היאך זכה להאריך ימים למה שמימיו היה מחבב לאותו השבט מאי טעמא כי אוהב היה חירם לדוד כל הימים (מלכים א׳ ה׳ א׳) (ה).

ב) **ויךא שם יהודה בת איש כנעני.** רבנן אמרין משל לכלב שעבר על נבילה הֵרִיחַ בה ולא אכלה. עבר עליה ארי ואכל ממנה התחילו הכל מרננין ואומרין מה שפסל הכלב אכל הארי. כך עשו פסל בנות כנען דכת׳ וירא עשו כי רעות בנות כנען. בא יהודה שנמשל באריה לקח מהן דכת׳ ויקחה ויבא אליה (ט).

ג) **ותהר ותלד בן ויקרא את שמו ער.** מהו ער שהוערה מן העולם כענין שנ׳ ערירים ימותו (ויקרא כ׳ כ׳) (י).

ד) **ותהר עוד ותלד בן ותקרא את שמו אונן.** מהו אונן שאבלו ממהר לבוא כענין שנ׳ לא אכלתי באוני ממנו (דברים כ״ו י״ד) (יא).

ה) **ותסף עוד ותלד בן ותקרא את את שמו שלה.** שניתן לו שלות העולם הזה והעולם הבא (יב).

ו) **ויקח יהודה אשה לער בכורו ושמה תמר.** שהיתה קומתה דומה לתמר. אמרו תמר בת שם בן נח היתה והיתה נאה ביותר וכיון שנטלה ער אמר עכשו היא יולדת והיא מתכערת מה עשה היה מניח השדה וחורש בגגות לשון נקי ועליו הוא אומ׳ ואץ ברגלים חוטא (משלי י״ט ב׳). כיון שראה הקב״ה כך הגיפו דכת׳

ז) **וימיתהו ה׳** (יג).

ח) **ויאמר יהודה לאונן בא אל אשת אחיך ויבם אותה.** מצות יבום היתה קודם למתן תורה. וכשניתנה תורה העמידה אותה במקומה וְצִיֵּוַּת עליה. וכל מי שאינו רוצה לקיימה נידון בבושה חמורה דכת׳ והלצה נעלו וירקה בפניו וענתה ואמרה ככה יעשה לאיש (דברים כ״ה ט׳).

(ד) עי׳ ב״ר שם ס״א ותנחומא מהרש״ב ח״א צ״א ע״ב ג״כ דרושים לפסוק זה במלאכי ובבי״ג בלשון הפסוק במלאכי ועשנה ער ואונה. (ה) עי׳ ב״ר שם ס״ב. ובילקוט כאן. (ו) עי׳ ב״ר שם ע״ש. ובבי״ק והשיא עצמך. (ז) עי׳ תנחומא מהרש״ב שם ח״א צ״א ע״ב (ס״י) וכן לקח טוב לפסוק זה וע״ע ב״ר שם ס״א ובמפרשים שם. (ח) עי׳ ב״ר שם ס״ד. (ט) צ״ע. (י) עי׳ ב״ר שם ותיב״ע לפסוק זה. (יא) עי׳ ב״ר שם וכן בתיב״ע. (יב) צ״ע ובב״ר ותיב״ע שם דרשה אחרת על שם זה. (יג) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ד וס״י ויבמות ל״ד ע״ב וע״ע לקח טוב ורש״י כאן.

הינו דתנן מצות יבום קודמת למצות חליצה (יד).

ט) **וידע אונן כי לא לו יהיה הזרע.** מלמ' שהבן נקרא על שם אביו המת הינו דכת' והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת (דברים כ"ה ז') (טו).

ט) **והיה אם בא אל אשת אחיו ושחת ארצה.** היה דש מבפנים וזורה בחוץ לשון ברור (טז).

י) **וירע בעיני ה' אשר עשה וימת גם אותו.** אמ' ר' יוחנן כל המוציא שכבת זרע להבטלה חיב מיתה שנ' וירע בעיני ה' אשר עשה וימת גם אותו. רב אמי אמ' כאילו שופך דמים דכת' שוחטי הילדים בנחלים תחת סעיפי הסלעים (ישעיה נ"ז ה'). אל תקרא שוחטי אלא שוחטי. רב אשי אמ' כאלו עובד ע"ז דכת' הנחמים באלים תחת עץ רענן (שם). וכת' התם על ההרים הרמים ועל הגבעות ותחת כל עץ רענן (דברים יב ב) (יז). רב אהא בר יאשיה אמ' כל המוציא שכבת זרע לבטלה הרי הוא כבהמה. מה בהמה אינה מקפדת ועושה אף הוא אינו מקפיד ועושה. מה בהמה עומדת לשחיטה ואינה באה לחיי העולם הבא אף הוא עומד למיתה ואינו בא לחיי העולם הבא. עליו אמ' שלמה מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה (קהלת ג' כ"א). רוח בני האדם העולה היא למעלה. זו רוחן שלצדיקים שאין מתחממין ואין מוציאין שכבת זרע שלהן להבטלה. ורוח הבהמה היורדת היא למטה: זו רוחן שלרשעים שמתחממין ומוציאין שכבת זרע שלהן להבטלה שכל המקשה את עצמו הרי זה משומד שנ' ויהי ער בכור יהודה רע בעיני ה' וימיתהו ה' (יח). אמ' ר' אמי כל המביא עצמו לידי הרהור אין מכניסין אותו למחצתו שלהקב"ה שנ' וירע בעיני ה' אשר עשה וכת' כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע (תהלים ה' ה') (יט).

יא) **ויאמר יהודה לתמר כלתו שבי אלמנה.** כיון שראה יהודה שמת הוא ואחיו מתחת ידיה. אמ' ר' אליעזר אע"פ שאין ניחוש יש סימן אמ' לה שבי אלמנה בית אביך. מכאן אמרו חכמים נישאת לראשון ומת לשני ומת לשלישי לא תינשא ואם נישאת לא תצא (כ).

יב) **וירבו הימים ותמת בת שוע.** שנים עשר חדש (כא).

יג) **ויגד לתמר לאמר הנה חמיך עולה תמנתה.** נאמ' לתמר ברוח הקדש הנה חמיך עולה תמנתה (כב). כת' הכא עלה תמנתה וכת' להלן וירד שמשון תמנתה (שופטים י"ד א'). ר' אומ' שני תמניות היו אחת שליהודה ואחת שלשמשון. ר' סימון אומ' תמנה אחת ולמה כתוב בה עלייה וירידה אלא שליהודה שהיתה לשם שמים לפי כך כתוב בה עלייה. ושלשמשון שלא היתה לשם שמים לפי כך כתוב בה ירידה. אמר ר' איבו בר נגדי כגון הדא בית מעין שיורדין לה מטבריה (כג).

יד) **ותסר בגדי אלמנותה מעליה. ותשב בפתח עינים.** אמ' ר' אמי חיזרנו על כל המקומות ולא מצינו מקום שנקרא פתח עינים ר' היה דורש לשבה מלמ' שתלת עיניה לפתח שכל העינים תלויות לו ואמרה יהי רצון מלפניך ה' אלהים שלא אצא מבית הצדיק הזה ריקם (כד). ד"א בפתח עינים. אמ' ר' אלכסנדרי מלמד שהלכה וישבה בפתח אברהם אבינו שכל עינים מצפות לראות שכל אורח ושב באין אצל אברהם. רב חנין אמ' מקום שמו עינים דכת' תפוח והעינים (יהושע ט"ו ל"ד). ר' שמואל בר נחמני אמ' שנתנה עינים לדבריה ופתחה לו את העינים ואמרה

(יד) צ"ע ועי' בכורות פ"א מ"ז וע"ע רמב"ם הלכות יבום וחליצה פ"א ה"ב. (טו) עי' רש"י ורמב"ן לפסוק זה. (טז) עי' ב"ר שם ס"ה. (יז) עי' נדה י"ג ע"א ע"ש. (יח) עי' מסכת כלה וג"כ ברייתא דכלה פ"ב. (יט) עי' נדה י"ג ע"ב. (כ) עי' ב"ר שם וע"ע רמב"ם פכ"א מהלכות איסורי ביאה הלכה ל"א. (כא) עי' ב"ר שם ס"ז. (כב) צ"ע. (כג) עי' ב"ר שם ובמפרשים שם והנוסחא כאן מסכמת יותר עם ירושלמי סוטה י"ז ע"א ע"ש ובבי"ק בת מעין. (כד) עי' ב"ר שם

לו פנויה אני וטהורה אני (כה). ד"א בפתח עינים שסיכנה בעצמה וישבה מצפה לאותה האיש שכת' בו והוא אדמוני עם יפה עינים (שמואל א' ט"ז י"ב). ימני זה דוד (כו).

טו) **ויראה יהודה ויחשבה לזונה כי כסתה פניה.** אמ' ר' זעירא צריך אדם לבדוק בקרובותיו כדי שלא יכשל בהן מני לן מיהודה (כז). ד"א כי כסתה פניה. אמ' ר' לוי מסורת בידינו מאבותינו אמוץ ואמציה אחים מאי קא משמע לן כדר' שמואל בר נחמני דאמ' ר' שמואל בר נחמני אמ' ר' יונתן כל כלה שהיא צנועה בבית חמיה זכת ויצא ממנה מלכים ונביאים מני לן מתמר דכת' ויראה יהודה ויחשבה לזונה כי כסתה פניה משום דכסתה פניה ויחשבה לזונה אמר ר' אלעזר שכסתה פניה בבית חמיה. מלכים מדויד. ונביאים דאמ' מר אמוץ ואמציה אחים וכתיב חזון ישעיהו בן אמוץ (ישעיה א' א') (כח). ד"א ויראה יהודה. כיון שראה אותה אמ' זו אשת איש וכיון שכסתה פניה אמ' אלו לא היתה פנויה לא היתה מכסה פניה (כט).

טז) **ויט אליה אל הדרך.** אמ' ר' יוחנן ביקש יהודה לעבור זימן לו הקב"ה מלאך שהוא ממונה על התאוה אמ' לו לאיכן אתה הולך מזו מלכים ונביאים יוצאים מיד ויט אליה אל הדרך בעל כרחו (ל). ותאמר מה תתן לי. מגיד הכ' שקודם מתן תורה אם פגע אדם באשה בשוק ורצה הוא והיא לבעול אותה נותן לה שכרה ובועל אותה על אם הדרך והולך שעדיין לא נאסרה עליהן הקדשה. ואותו השכר שנותן לה כמו מוהר בתולים לדורות (לא).

יז) **ותאמר אם תתן ערבון.** יח) **ויתן לה ויבא אליה ותהר לו.** וכי אשה מתעברת מביאה ראשונה אלא מלמד ששלטה בעצמה תהלה לכך ותהר. ותהר לו. אמ' רב נחמן אמ' ראבא בר אבוה כשבעלו ושנו אמ' ליה ראבא לרב נחמן הא תמר מביאה ראשונה איעברה. תמר באצבעה מיעכה דאמ' ר' יצחק כל מעכות שלבית ר' תמר שמן (לב). ותהר לו. בדומין לו. גבורים כמותו. צדיקים כמותו (לג). ד"א ותהר אמ' שמואל אין אשה מתעברת ויולדת אלא למאתים שבעים ואחד או למאתים שבעים ושנים או למאתים שבעים ושלשה הוא דאמ' כהסידים דתניא הסידים הראשונים לא היו משמשין מטותיהן אלא ברביעי בשבת כדי שלא יבואו נשיהן לידי הילול שבת. ברביעי ותוב לא אלא מרביעי ואילך. אמ' מר זוטרא מאי טעמיהו דהסידים דכת' ויתן ה' לה הריון (רות ד' י"ג). הריון בגימטריא מאתן ושבעין וחד הואי. ואמ' מר זוטרא אפלו למאן דאמ' יולדת לתשעה אינה יולרת למקוטעים יולדת לשבעה יולדת למקוטעים דכת' ויהי לתקופת הימים ותהר חנה ותלד בן (שמואל א' א' כ'). מיעוט תקופות שתים ומיעוט ימים שנים (לד). ד"א ותהר לו. אמ' ר' ינאי כיון שעיברה היתה הולכת למרחין ומטפחת על כריסה ואומרת נביאים ממני יצאו מלכים ממני יצאו שאני מעוברת וכיון שנתפרסם הדבר אמ' לו הקב"ה אתה רמיתה לאביך בגדי עזים הייך שתמר מרמה אותך בגדי עזים. לכך אמ' שלמה משחקת לפניו בכל עת (משלי ח' ל'). משחקת עם הבריות מדת הדין ומדת תורה דכת' ושעשועי את בני אדם (שם) (לה).

כ) **וישלח יהודה את גדי העזים.** תניא בכל המקום שנ' גדי הוא כולל

ס ז ובכי"ק ר אימי. (כה) עי' סוטה י' ע"א וע"ע ב"ר שם. (כו) צ"ע. (כז) עי' ב"ר שם ס"ח וע"ע בלקח טוב כאן. (כח) עי' מגילה י' ע"ב ובנ"ש ובכי"ק דבר זה מסורת. (כט) צ"ע ועי' רמב"ן. (ל) עי' ב"ר שם. ובכי"ק בעל כרחו. (לא) צ"ע ועי' רמב"ם פ"א מהלכות אישות הלכה א'. (לב) עי' יבמות ל"ד ע"א וע"ב. והדרשה הראשונה נראה שנתיסדה על הדרשה בב"ר פנ"א ס"ט ע"ש ובנ"ש. ובכי"ק מן אמר ר' נחמן עד שמן ליתא. (לג) עי' ב"ר פפ"ה ס"ט. (לד) עי' נדה ל"ח ע"א וע"ב. ובכי"מ הורין ותקנתי ע"פ כי"ק. (לה) עי' ב"ר שם ס"ט וס"י ע"ש. וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א צ"ד ע"א ובהערות שם אות ע"ג. ובכי"ק משחקת על הבריות.

ולד השור וולד השה וולד העז עד שיפרט הכת׳ גדי עזים דכת׳ את גדי העזים (לו).

כג) **ויאמר יהודה תקח לה פן נהיה לבוז.** אמר לו לא דיינו שלקחה המשכון אלא שתבזה אותנו כדאי הוא תקח לה פן נהיה לבוז (לז).

כד) **ויהי כמשלש חדשים.** אמ׳ ר׳ מאיר מכאן שאין העובר ניכר במעי אמו עד שלשה חדשים (לח). ויאמר יהודה הוציאוה ותשרף. למה גזר עליה שריפה אפרים מקשאה תלמידיה דר׳ מאיר בשם ר׳ מאיר בתו שלשם היתה וכת׳ ובת איש כהן כי תחל לזנות באש תשרף (ויקרא כ״א ט׳) (לט).

(כה **היא מוצאת.** אמ׳ רב הונא הוא כת׳ וקרי היא. ללמד ששניהן היו ראויין לדין (מ). ד״א הוא. היה ראוי למקרא לומר היא יצאת ומהוא מוצאת ללמדך שאבדו ומצאה אותם כמא דאת אמ׳ או מצא אבדה (ויקרא ה׳ כ״ב). אל תקרא מוֻצאת אלא מוֹצאת לשון מציאה (מא). ד״א היא מוצאת אל תקרא מוצאת אלא מוּצאת בלשון ויצת אש בציון (איכה ד׳ י״א). לפי כך היא בשריפה (מב). והיא שלחה אל חמיה לאמר לאיש אשר אלה לו. ממך אני הרה לא אמרה אלא לאיש אשר אלה לו כדי שלא להלבין פניו (מג). סימן ריח בחור יפה אבוקה כבשן. אמ׳ רב זוטרא בר טוביה אמ׳ רב מנין שמברכין על הריח שנא׳ כל הנשמה תהלל יה (תהלים ק״נ ו׳). איזה הוא דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו הוי אומ׳ זה הריח. אמ׳ רב זוטרא בר טובייה אמ׳ רב עתידין בחורי ישראל שיתנו ריח כלבנון שנ׳ ילכו יונקותיו ויהי כזית הודו וריח לו כלבנון (הושע י״ד ז׳). אמ׳ רב זוטרא בר טובייה אמ׳ רב מאי דכת׳ את הכל עשה יפה בעתו (קהלת ג׳ י״א). מלמ׳ שכל אחד ואחד מְיַפֶּה לו הקב״ה אומנותו בפניו. אמ׳ רב פפא הינו דאמרי אינאשי תלי ליה קורא לדבר אחר והוא דידיה עביד. אמ׳ רב זוטרא בר טוביה אמ׳ רב אבוקה כשנים וריח טוב כשלשה איבעי להו אבוקה כשנים בהדיה דידיה או דלמא לבר מיניה דידיה תא שמע וריח טוב כשלשה אי אמרת בשלמא בהדיה דידיה הינו דקא תאני וריח טוב כשלשה אלא אי אמרת לבר מניה דידיה ארבעה למא לי הא אמ׳ מר לאחד נראה ומזיק. לשנים נראה ואינו מזיק. לשלשה אינו נראה כל עיקר. אמ׳ רב זוטרא בר טוביה ואמרי לה אמ׳ רב האנא בר בזנא אמ׳ ר׳ שמעון חסידא משום ר׳ שמעון בן יוחאי נוח לו לאדם שיפול בתוך כבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים. מני לן מתמר (מד). מר עוקבא הוה ליה ההוא ענ׳א בשיבבותיה כל יומא הוה שדי ליה ארבעה זוזי בצינרא דדשא. ונפק איהו ושקיל ליה. יומא חד אמ׳ איזיל אחזי מאן האיי דקא זכי בהא טבותא. אזל איתיב אחורי צינרא דדשא נגהא אתיא לדביתהו בהדיה ואתא ההוא גוברא בהדיה דאצליוה לדשא הזינהו רהיט. אזלו קמו בההוא אתונא דהוה גריף נורא מניה הוה קא מיכייבן כרעיה דמר עוקבא. אמרה ליה דביתהו שקול כרעך אנח אכרעאי. אמ׳ לה מאי האיי. אמרה ליה אנא דשכחנא בגו ביתא מקרבא הנייה דידי מדידך. מאי טעמא עבדו הכי סברוה כי הא דאמ׳ רב זוטרא בר טובייה אמ׳ רב ואמרי לה אמ׳ רב האנא בר בוזנא אמר ר׳ שמעון הסידא ואמרי לה אמ׳ ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון חסידא נוח לו לאדם שיפול לתוך כבשן האש ואל

(לו) עי׳ חולין קי״ג ע״א וע״ב ורמב״ם פ״ט מהלכות מאכלות אסורות ה״ג. (לז) צ״ע ועי׳ תרגומים ומפרשי התורה וג״כ בלקח טוב ע״ש. (לח) עי׳ ב״ר שם ס״י ובנ״ש. (לט) עי׳ ב״ר שם וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א צ״ד ע״א ובהערות שם אות צ״ד. (מ) עי׳ ב״ר שם ס״א וע״ע אדר״נ נו״א פל״ד ובהערות שם אות ל״א. (מא) עי׳ ב״ר שם ובכי״ק פיסקא זאת חסרה. (מב) נראה קצת מרש״י על המדרש שהיה כן לפניו בב״ר שם וע״ע בלקח טוב לפסוק זה ובהערות שם אות נ״ד ע״ש. ובכי״ק גם פיסקא זאת חסרה. (מג) עי׳ סוטה י׳ ע״ב ובנ״ש וע״ע ברש״י כאן. (מד) עי׳

ילבין פני חבירו ברבים מני לן מתמר דכת' היא מוצאת (מה). תאני תנא קמיה דרב נחמן בר יצחק כל המלבין פני חבירו בדברים כאלו שופך דמים אמ' ליה שפיר קא אמרת דחזינן ליה דאזיל סומקא ואתי חוורא. אמ' ליה אביי לרב דימי במאי קא זהירי בני מערבא אמ' ליה באחוורי אפי דאמ' ר' חנינה הכל יורדין לגיהנם חוץ משלשה הכל סלקא דעתא אלא הכל יורדין לגיהנם ועולין חוץ משלשה שהן יורדין ואינן עולין ואלו הן הבא על אשת איש והמכנה שם לחבירו והמלבין פני חבירו בדברים. מכנה הינו מלבין אע"ג דדש ביה בשמיה. אמ' ראבא בר בר האנא אמ' ר' יוחנן נוח לו לאדם שיבוא לידי ספק אשת איש ואל ילבין פני חבירו בדברים. דרש ראבא מאי דכת' ובצלעי שמחו ונאספו נאספו עלי נכים ולא ידעתי קרעו ולא דמו (תהלים ל"ה ט"ו). אמ' דוד לפני הקב"ה רבונו שלעולם גלוי וידוע לפניך שאם מקרעין את בשרי אין דמי שותת. שאפלו בשעה שעסיקין בנגעים ואהילות אומרין לי דויד. הבא על אשת איש מיתתו במה אמרתי להם הבא על אשת איש מיתתו בחנק ויש לו תקנה אבל המלבין פני חבירו בדברים אין לו חלק לעולם הבא (מו). ד"א היא מוצאת. הלכה וביקשה אותן העדים שנתן לה ולא מצאה אותן מה עשה לה הקב"ה ברא לה אחרים וכשהיא יוצאה מצאה הראשונים. מנין שהוא כן אמ' ר' יהודה ביר' שלום היא יוצאת אין כת' כן אלא היא מוצאת כענין שנ' או מצא אבדה (ויקרא ה' כ"ב). ורבנן אמרי שלחה ואמרה לו הרי עדים שנתת לי ואם בקשת לכפור הרי עדים שנתן לי הקב"ה שנ' הכר נא למי כת' הכא למי וכת' להלן וישלח אבנר אל דוד תחתיו לאמר למי ארץ (שמואל ב' ג' י"ב). מה להלן שכינה אף כאן שכינה. החותם והפתיל אין כת' כן אלא למי החותמת והפתילים הרי שלך והרי מה שנתן לי הקב"ה. אותה שעה לא היה יכול לכפור אלא הודה שנ' ויכר יהודה (מז).

כו) **ויאמר צדקה ממני.** אמ' ר' שמואל בר יצחק גדול הוא המשפט שבשלשה בתי דינין הופיעה בהן רוח הקודש ראשונה בבית דינו שלשם שנ' ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני אפשר לומ' כן אלא רוח הקודש אומרת צדקה ויהודה אומ' ממני. שנייה בבית דינו שלשמואל הרמתי שנא' הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחו וג' ויאמר אליהם עד ה' בכם ועד משיחו (שמואל א' י"ב ה'). ויאמרו עד. אין כת' כן אלא ויאמרו עד (שם שם). יצתה בת קול ואמרה אני עד בדבר הזה. שלישית בבית דינו שלשלמה שנא' ויען המלך ויאמר תנו לה את הילוד החי והמת לא תמיתון ורוח הקודש אומרת היא אמו (מלכים א' ג' כ"ז) (מח). ד"א צדקה. ר' יודן אומ' כשאמ' יהודה צדקה נצנצה רוח הקדש ואמרה לא תמר זינת ולא יהודה ביקש לזנות ממני היה הדבר בשביל שיעמוד מלך המשיח מיהודה אמ' הקב"ה תבוא השעה ואני משלחו לכם פתאום שנ' הנני שולח מלאכי וג' ופתאם יבא אל היכלו (מלאכי ג' א') (מט).

כז) **ויהי בעת לדתה והנה תאומים.** מלמ' ששניהם צדיקים גמורים אבל רבקה תומם חסר למה שאחד צדיק ואחד רשע (נ).

כח) **ויהי בלדתה ויתן יד.** תרין אמורין חד אמ' אין לידה לאיברים דכת' ויתן יד ולא נאמ' ותלד יד. וחד אמ' יש לידה לאיברים דכת' ויהי בלדתה ויתן יד הכת' קרא ליציאת יד לידה. ולחומרא עבדינן אמו טמאה לידה משעת יציאת האבר ואין לה ימי טהרה אלא לאחר שבעה

ברכות מ"ג ע"ב ובד"ס שם. טובייה וכו' לבר מיניה. (מה) עי' כתובות ס"ז ע"ב. ובכי"ק איזל איחזי מאן האיי דקא אביבי הא טבותא אזל וכו' נגהא איתיה לדביתהו בתרי ואתא בהדי דאצליווה וכו' קא מיכיבן כרעיה דמר עוקבה וכו'. (מו) עי' בבא בתרא נ"ח ע"ב ונ"ט ע"א. ובכי"ק דאזי סומקא וכו' אמר ראבה וכו' דרש ראבה וכו'. (מז) צ"ע ועי' שיורים מזה בתנחומא מהרש"ב ח"א צ"ד ע"א ע"ש ובל"ס כיון להכתוב לה' הארץ וגו'. וע"ע ב"ר שם פ"א. ובכי"ק מן כת' הכא עד כאן שכינה ליתא. (מח) ועי' ב"ר שם פ"ב ובנ"ש ובפרט בקהלת רבה פ"י פסט"ז. (מט) צ"ע ועי' מכות כ"ג ע"ב וברש"י שם ד"ה ממני יצאו. (נ) עי' ב"ר שם פ"ג ובכי"ק ליתא לפיסקא זאת.

משעת יציאת העובר (נא). ותקה המילדת ותקשר [וגו'] זה יצא ראשונה. מכאן אמרו שלשה נאמנין על הבכור אביו ואמו והייה. הייה לאלתר. ואמו כל שבעה. ואביו לעולם (נב).

כט) **ויקרא שמו פרץ.** על שם שפרץ באחיו ויצא (נג).

ל) **ויקרא שמו זרח.** על שם שזרח קודם לאחיו (נד). אמ' ר' יצחק משום ר' מנחם איש בית שערים ואמרי לה איש כפר שערים מעשה ונשתהה הולד אחר חבירו שלשה חדשים והרי הן יושבין לפנינו בבית המדרש. ומאן נינהו חזקיה ויהודה בני ר' חייא. והא אין אשה מתעברת והוזרת ומתעברת. אמ' אביי טפה אחת היא ונחלקה לשתים אחת נגמרה צורתה בתחלת שבעה ואחת נגמרה צורתה לסוף תשעה (נה).

לט.

א) **ויוסף הורד מצרימה.** זהש"ה כי ה' אוהב משפט לא יעזוב את חסידיו לעולם נשמרו וזרע רשעים נכרת (תהלים ל"ז כ"ח). כי ה' אוהב משפט. לא ירד יוסף למצרים אלא בדין. לא יעזוב את חסידיו. חסידו כת' זה יוסף דכת' ויוסף הורד מצרימה שהוריד שכינה למצרים. לעולם נשמרו. ויהי ה' את יוסף. וזרע רשעים נכרת. זה פוטיפר שלא לקח יוסף אלא לתשמיש ונסתרס בגופו כדי שלא יגע בצדיק הדא היא דכת' סרים פרעה (א). ויוסף הורד. מאי הורד שהוריד אסטגניני פרעה מגדולתן (ב). ד"א שרדה על המצרים כמא דאת אמ' וירד מים עד ים (תהלים ע"ב ח'). היום ההוא עבד ולמחר ויוסף הוא השליט על הארץ (מ"ב ו') (ג). ד"א שעל ידו היתה ירידת אחיו למצרים. מושלין אותו משל למה הדבר דומה לדלי שלזהב ושלשלת שלזהב נפל הדלי נפלה השלשלת(ד). ויקנהו פוטיפר הוא פוטיפרע. ולמה נקרא פוטיפר שהיה מפטם פרים לע"ז. ופוטיפרע שהיה פורע עצמו לע"ז. הוא כהן און. שהוא כומר לע"ז (ה). סרים פרעה. אמר רב שקנהו לעצמו ובא גבריאל ופירעו. מעיקרא פוטיפר ולבסוף פוטיפרע (ו). אמ' ר' סימון משל לדוב שהיה משכל בבניו שמלך אמ' המלך הסירו שניה כדי שלא תשכל את בני כך כיון שנכנס יוסף הצדיק לביתו שלאותו רשע נסתרס אותו רשע (ז). איש מצרי. גבר ערום ומה היתה ערימותיה אמ' בכל מקום גרמוני מוכר כושי וכאן כושי מוכר גַרְמָנִי אין זה עבד אמ' להם תנו לי ערב שהוא עבד אין לשון מיד אלא ערב שנ' אנכי אערבנו מידי תבקשנו (מ"ג ט') (ח). מיד השמעאלים. אמ' ר' לוי עבדא זְבוּן ובר עבדא מְזַבֵּן ובר הורין עבד לתרויהון (ט). אשר הורידוהו שמה. אלו המדנים וכן הוא אומ' והמדנים מכרו אתו אל מצרים (י).

ב) **ויהי ה' את יוסף.** אמ' ר' יודן וכי עם אחיו לא היה אלא משל למה הדבר דומה לְבַּהֲמָי שהיה לפניו שתים עשרה בהמות טעונות יין נכנסה אחת להנותו שלגוי הניח אחת עשרה והלך לו אחריה אמרו לו למה אתה מניח אחת עשרה והולך לך אחר אחת אמ' להן אלו ברשות הרבים ואיני הושש עליהן שלא ייעשו יין נסך. אבל זו שנכנסה לחנותו שלגוי אני הושש עליד

(נא) עי' נדה כ"ח ע"א. ועי"ע רמב"ם פ"י מהלכות איסורי ביאה ה"ז. (נב) עי' רמב"ם פ"א מהלכות נחלות הלכה י"ד ועי"ע ב"ר שם. וירושלמי קידושין ס"ה ע"ד ובנ"ש. (נג) צ"ע ועי' מפרשי התורה. (נד) עי' לקח טוב לפסוק זה. (נה) עי' נדה כ"ז ע"א.

לט (א) צ"ע ועי' ב"ר פפ"ו ס"ב וס"ד ותנחומא מהרש"ב צ"ג ע"א שיורים ממדרש כזה. (ב) עי' סוטה י"ג ע"ב ועי"ע ערוך ערך אסטגנין. (ג) עי' ב"ר שם. (ד) צ"ע ועי"ע תנחומא וישב ס"ד שהוריד אביו ואחיו מצרימה ועי"ע שם מקץ סוף ס"י בענין שהחבל הולך אחר הדלי. (ה) עי' ב"ר שם ס"ד. (ו) עי' סוטה שם. (ז) עי' ב"ר שם ע"ש. (ח) עי' ב"ר שם. (ט) עי' ב"ר שם ובילקוט. (י) צ"ע ועי' לעיל עמוד תקס"ז והוא נגד ב"ר פפ"ד סכ"ב ע"ש ובמפרשים.

כך השבטים גדולים וב־שות אביהם אבל זה שהוא קטן וברשות עצמו לכך ויהי ה׳ את יוסף (יא). ר׳ יודן בשם ר׳ אבהוא יתב־ך שמו שלהקב״ה שאין מדתו כמדת בשר ודם. בשר ודם יש לו אוהב מאכילו ומשקהו ונותן לו מתנות שמא מניה פלטין שלו והולך עמו אבל הקב״ה כביכול כל מקום שהיה יוסף הולך היה הולך עמו לאהבת זקינו וכן הוא אומ׳ בדוד ואהיה עמך בכל אשר הלכת (שמואל ב׳ ז׳ ט׳) (יב). ויהי איש מצליח גבר שָׁוֵור כמא דאת אמ׳ וצלחו הירדן לפני המלך (שמואל ב׳ י״ט י״ח) (יג). ויהי בבית אדניו המצרי. מושלין אותו משל לדוב שהיתה עומדת בשוק והיא מקושטת בקישוטין הרבה אמרין כל מן דקפז לה נסיב מא דעלה. היה שם פקח אחד אמ׳ להון אתון מסתכלין במא דעלה ואנא מסתכל בניבה. אמ׳ ר׳ ברכיה כל אותה הדוב קפיז ואית קפיז רב מן דין (יד).

ג) **וירא אדניו כי ה׳ אתו.** אמ׳ ר׳ הונא שראה שכינה עומדת על גביו כיון שראה שהקב״ה עמו לא היה נוהג בו מנהג עבדים אלא עשאו כבן ביתו אמ׳ אין טכסים שלזה טכסים עבדים אלא טכסים מלכים (טו). מהוא וכל אשר הוא עושה ה׳ מצליח. היה מוסר לרבו קנדיטון והוא אומ׳ לו מה מסרת לי והוא אומ׳ לו קונדיטון. אומ׳ לו פסנדיטון אני רוצה והוא אומ׳ לו פסנדיטון הוא. אמ׳ לו יין אני רוצה והוא אומ׳ לו יין הוא. מבושל אני רוצה והוא אומ׳ לו מבושל הוא. וכן על כל דבר ודבר שנ׳ וכל אשר הוא עשה ה׳ מצליח (טז).

ה) **ויברך ה׳ את בית המצרי בגלל יוסף.** תאני ר׳ שמעון בן יוהאי כל מקום שהצדיקים הולכין ברכה הולכת עמהן (יז). ויהי ברכת ה׳ בכל אשר לו בבית. אלו חדשי החמה. ובשדה. אלו ימות הגשמים (יח).

ו) **ולא ידע אתו מאומה כי אם הלחם.** רבנן אמרי על כל מה שהיה לו השליטו חוץ מאשתו ואין לחם אלא אשתו כענין שנ׳ כי בעד אשה זונה עד ככר לחם (משלי ו׳ כ״ג). ואומ׳ ולא השך ממני מאומה כי אם אותך. מכאן אמרו אין ממנין אפוטרופוס על העריות אפלו כיוסף הצדיק (יט). ויהי יוסף יפת תואר ויפה מראה. אמ׳ ר׳ יצחק זרוק הוטרא לאוירא על עיקריה הוא קאים לפי שכת׳ ורחל היתה יפת תואר ויפת מראה (כ״ט ט״ז) אף יוסף יפה תואר ויפה מראה אמ׳ הקב״ה בעולם הזה היו בני אדם נאים ובני אדם כעורים תבוא השעה ואני עושה כולן נאים ומשובחים שנ׳ כל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה׳ (ישעיה ס״א ט׳) (כ).

ז) **ויהי אחר הדברים האלה ותשא אשת אדניו.** זהש״ה לכן אנשי לבב שמעו לי חלילה לאל מרשע ושדי מעול (איוב ל״ד י׳). ומהו אומנותו שלהקב״ה כי פועל אדם ישלם לו וכאורח איש ימציאנו (שם י״א). ר׳ יהודה ור׳ מאיר ור׳ שמעון ויבא יוסף את דבתם רעה (ל״ז ב׳) ר׳ יהודה אומ׳ אמר השודין הן על אבר מן החי לכך נפרע ממנו וישחטו שעיר עזים. ר׳ מאיר אומר מזלזלין הן בבני השפחות וקורין להן עבדים לכך נפרע ממנו לעבד נמכר יוסף (תהלים ק״ה י״ז). ר׳ שמעון אומר תולין עיניהן בבנות הארץ לכך נפרע ממנו ותשא אשת אדניו את עיניה אל יוסף (כא).

(יא) עי׳ ב״ר פפ״ו ס״ד. ובכי״ק נכנסה אחת מהן. (יב) צ״ע ואולי יש לזה המאמר איזה שייכות עם מאמר ר׳ יודן בש״ר איבו בבמדבר רבה פי״ד ס״ג ע״ש. ועי״ע תנחומא מהרש״ב ח״א צ״ג ע״ב ומדרש תהלים מזמור כ״ד והערות מהרש״ב שם אות ס׳ ועי״ע בבעלי התוספות על התורה לפסוק זה. (יג) עי׳ תנחומא נשא סוף סכ״ח ותנחומא מהרש״ב ח״ד כ״ב ע״א ובהערות שם אות ק״פ ע״ש ועי״ע ב״ר שם. (יד) עי׳ ב״ר שם. (טו) עי׳ ב״ר שם ס״ה על ראש המאמר. (טז) עי׳ תנחומא וישב ס״ח ותנחומא מהרש״ב ח״א צ״ג ע״א ובהערות שם ובערוך ערך פסניטין ובכי״ק לרבו קנדיטון. (יז) עי׳ ב״ר שם ס״ו. (יח) עי׳ ב״ר שם ובסדר עולם רבה פ״ב. (יט) עי׳ ב״ר שם ותנחומא שמות סי״א ועי״ע ברכות י״ג ע״א וירושלמי כתובות כ״ה ע״ד בענין אפטרופוס ע״ש. (כ) עי׳ ב״ר שם ובכי״ק ועל עיקאריה הוא קאים. (כא) עי׳ ב״ר פפ״ז ס״ג ובמפרשים שם ופפ״ד ס״ז ובנ״ש ותנחומא מהרש״ב ח״א צ׳ ע״ב ע״ש. ועי״ע לעיל עמוד תקנ״ה׃

אחר הדברים האלה. מאי דברים רבנן אמרי לפי שהיה יוסף מסמסם בעיניו מתקן בשערו מתלה בעקיבו אמ׳ לו הקב״ה אביך עסוק בשקו ובתעניתו ואת מתגאה בעצמך הייך הריני מגרה בך את הדוב ותשא אשת אדניו את עיניה אל יוסף (כב). ד״א שהיה יוסף אומ׳ כל זמן שהייתי בבית אבא היו אחי מתקנין בי ואבא גוער בי עכשו מוֹדִינָא שניצלתי מהם אמ׳ לו הקב״ה הייך שאני מגרה בך את הדוב (כג). ד״א אמ׳ ר׳ אבא אמ׳ יוסף בלבו אבי נתנסה זקיני נתנסה אני איני מתנסה. אמ׳ לו הקב״ה הייך נסיונך גדול מנסיונם (כד). ותאמר שכבה עמי. אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמן ארורים הם הרשעים שהן כבהמות. ברות מהוא אומ׳ ופרשת כנפיך על אמתיך (רות ג׳ ט׳). אבל זו כבהמה שכבה עמי (כה).

ח) **וימאן.** אמ׳ לה לימוד הקב״ה להיות בוחר מבני בית אבא לעולה ישנ׳ באברהם קח נא את בנך את יחידך (כ״ב ב׳) איני שומע ליך שמא אֶבָּחֵר לעולה וְאִמָּצֵא פסול. ד״א וימאן אמ׳ לה לימוד הקב״ה להיות נגלה על אהובי בית אבא בלילה אברהם כת׳ ביה במחזה לאמר (ט״ו א׳). יצחק כת׳ ביה וירא אליו ה׳ בלילה ההוא (כ״ו כ״ד). יעקב כת׳ ביה ויחלם והנה סלם מצב (כ״ח י״ב). היך אשמע ליך שמא יגלה עלי הקב״ה וימצא אותי טמא. ד״א וימאן אמ׳ לה מתיירא אני מה אדם הראשון מצוה קלה עבר עליה ונטרד מגן עדן זו שהיא עבירה חמורה על אחת כמה וכמה. ד״א וימאן אמ׳ לה מתיירא אני מאבא שבארין כנען ראובן על ידי שכת׳ בו וילך ראובן וישכב את בלהה פילגש אביו (ל״ה כ״ב). נתבטלה בכורתו וניתנה לי היך אשמע ליך ואדחה מבכורתי. ד״א וימאן אמ׳ לה מתיירא אני מאדוני אמ׳ לו אני הורגתו אמ׳ לה לא דיי שאמנה מן המנאפין אלא אף מן הרצחנין. אם הדבר הזה את מבקשת הן אדני הא דיליה קמיך אמ׳ ר׳ יצחק אמ׳ לה חלב עזין שחורות וחלב עזין לבנות כולן חלב אחד (כו). ד״א הן אדני אמ׳ לה מתיירא אני מהקב״ה אמרה לו ואיזה הוא אמ׳ לה גדול ה׳ ומהולל מאד (תהלים מ״ח ב׳). ד״א וימאן אמ׳ ר׳ אהא מלמ׳ שהכניסה אותו לתוך החדר שלה עד שהעמידה אותו לפני מטתה והיתה ע״ז שלה חקוקה למעלה ממנה נטלה סדין וכסת פניה אמ׳ לה את כסית אפיא אלין שכת׳ בהן עינים להם ולא יראו (תהלים קט״ו ה׳). הקב״ה שכת׳ בו עיני ה׳ המה משוטטים בכל הארץ (זכריה ד׳ י׳). על אחת כמה וכמה (כז). ד״א וימאן אין מיאון אלא לשון שבועה (כח). מכאן שהצדיקים משביעין את יצרן כדאמ׳ ר׳ יאשיה והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך (דברים ו׳ ו׳). מכאן שצריך אדם להשביע את יצרו. באברהם הוא הרימתי ידי אל ה׳ אל עליון (י״ד כ״ב). בבעז הוא אומ׳ חי ה׳ שכבי עד הבקר (רות ג׳ י״ג) בדוד הוא אומ׳ חי ה׳ כי אם ה׳ יגפנו (שמואל א׳ כ״ו י׳). באלישע הוא אומ׳ חי ה׳ אשר עמדתי לפניו אם אקח (מלכים ב׳ ה׳ י״ו). וכשם שהצדיקים משביעין את יצרן שלא לעשות. כך הרשעים משביעין את יצרן לעשות. וכן גיחזי אומ׳ חי ה׳ כי אם רצתי אחריו ולקחתי ממנו מאומה (שם כ׳) (כט). תניא ר׳ יוסי הגלילי אומ׳ צדיקים יצר טוב שופטן שנ׳ ולבי חלל בקרבי (תהלים ק״ט כ״ב). רשעים יצר הרע שופטן שנ׳ נאם פשע לרשע בקרב לבו (תהלים ל״ו ב׳). בינונים זה וזה שופטן שנ׳ כי יעמוד לימין אביון להושיע משופטי נפשו (תהלים ק״ט ל״א). אמ׳ ראבא כגון אנו בינוניים אמ׳ ליה אביי לא שביק מר חיי לכל בריה. אמ׳ ראבא ידע איניש בנפשיה או צדיקא

(כב) צ״ע ועי׳ תנחומא וישב ס״ח ע״ש וע״ע ב״ר שם ו מ ש מ ש בעיניו וכו׳ והנוסחא כאן נכונה יותר וע״ע ב״ר פפ״ד ס״ז (ממשמש בעיניו) ולעיל עמוד תקנ״ה. (כג) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ד. (כד) עי׳ ב״ר שם. ותקנתי ע״פ כי״ק ובכי״מ אמר יוסף בלבו אני נתנסה זקני איני נתנסה א״ל הקב״ה וכו׳. (כה) עי׳ ב״ר שם. (כו) עי׳ ב״ר שם ס״ח על כל אלה הדרושים ובכי״מ ד״א אם הדבר הזה את מבקשת וכו׳. ותקנתי ע״פ כי״ק. (כז) עי׳ ב״ר שם ע״ש. (כח) צ״ע ועי׳ בב״ר שם ויקרא רבה פכ״ג ס״א רות רבה סוף פ״ו ובנ״ש ותנחומא וישב ס״ח בענין שבועה זאת. (כט) עי׳ ספרי עקב ע״ד ע״א.

הוא או רשיעא אמ' ראבא לא איברי האי עלמא אלא לאהאב בן עמרי. ולא איברי עלמא דאתי אלא להנינה בן דוסא (ל). תנו רבנן שלשה השביעו יצרן וניצלו מן הערוה. יוסף דכת' וימאן ויאמר אל אשת אדניו. בועז דכת' הי ה' שכבי עד הבקר מלמ' והשביע יצרו שלא יעשה. ופלטי בן ליש כשנשא מיכל והיא אשת איש אלא שביקש שאול להקניט את דוד וכיון שראה פלטי כך השביע יצרו שלא יגע בה ונתן סייף בינו לבינה על המטה כדי לשבור יצרו (לא). אמ' רבן שמעון בן גמליאל שלשה ברחו מן העבירה ושיתף הקב"ה שמו עמהן ואלו הן יוסף ופלטי בן ליש ויעל. יוסף דכת' עדות ביהוסף שמו (תהלים פ"א ו') יה מעיד על יוסף שלא נגע באשת רבו לכך נאמ' ביהוסף. פלטיאל בתחלה שמו פלטי דכת' ושאול נתן את מיכל לפלטי בן ליש אשר מגלים (שמואל א' כ"ה מ"ד) ולבסוף פלטיאל שמו דכת' וישלח איש בשת ויקחיה מעם פלטיאל בן ליש (שמואל ב' ג' ט"ו) אל מעיד עליו שלא נגע בה. יעל אשת חבר הקיני כיון שברה אליה סיסרא אמרה לו סורה אדוני סורה (שופטים ד' ח'). אמ' לה השקיני נא מעט מים פתחה נאד החלב והשקתהו בער בו יצר הרע ותבָעָה לדבר עבירה מה עשת ותבא אליו בלאט ותתקע את היתד ברקתו ותכסהו בשמיכה (שם) רבנן דתמָן אמרי בסודרא. רבנן דהכא אמרי במשיכלא. אמ' ריש לקיש חיזרנו על כל המקרא ולא מצינו כלי ששמו שמיכה מהו בשמיכה בשין שמי כאן. אמ' הקב"ה שמי מעיד על יעל שלא נגע בה סיסרא (לב).

ט) **ואיך אעשה הרעה הגדלה הזאת.** ר' נתן אומ' גדול גדולה הגדולה. בשפיכות דמים הוא אומ' גדול עוני מנשוא (ד' י"ג). בע"ז הוא אומ' אנא חטא העם הטאה גדולה (שמות ל"ב ל"א). בגילוי עריות הוא אומ' ואיך אעשה הרעה הגדלה הזאת. וכשהוא בא אצל לשון הרע מהוא אומ' יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות (תהלים י"ב ג'). מלמ' שהיא שקולה כנגד כולן (לג). וחטאתי לאלהים. מגיד הכת' שלא נמנע ממנה לא מפני יראה ולא מפני הבריות אלא לקדש את השם ב"ה (לד). ר' אחא ביר' יאשיה אומ' כל הצופה בנשים סוף שהוא בא לדבר עבירה. וכל המפנה עצמו מן העבירה ולא עשה אותה ניתק מן השמים כמלאכי שרת (לה).

י) **ויהי כדברה אל יוסף יום יום.** ר' יודן בשם ר' לוי אומ' בניה שלרהל נסיונן שווה וגדולתן שווה כת' הכא ויהי כדברה אל יוסף יום יום ולהלן ויהי כאמרם אליו יום ויום (אסתר ג' ד'). כאן ויסר פרעה את טבעתו ולהלן ויסר המלך את טבעתו (שם ג' י'). כאן וילבש אתו בגדי שש ולהלן ונתון הלבוש והסוס (שם ו' ט'). כאן וירכב אתו במרכבת המשנה ולהלן וירכיבהו על הסוס. כאן ויקרא לפניו אברך ולהלן ויקרא לפניו ככה יעשה לאיש (שם י"א) (לו). ד"א יום יום כת' הכא יום יום ולהלן מיום ליום ומחדש לחדש (שם ג' ז') מה להלן שנה אף כאן שנה (לז). ד"א יום יום. מכאן אמרו כל המרבה שיחה עם האשה סוף שתרגילו לדבר עבירה (לח). ולא שמע אליה. מושלין אותו משל למה הדבר דומה למלך שהיו לו שני עבדים לאחד מהם נתנו לו פת קִיבָר ואכָלָה בביה התנור ולאחד מהם נתנו לו פת סולת ולא אכלה אמ' המלך זה שלא אכל הסולת תנו לו מסעודה שלי.

(ל) עי' ברכות ס"א ע"ב ובד"ס שם. ובכי"ק אמר רבא כגון וכו'. (לא) עי' פדר"א פל"ט ואולי כל המאמר נלקח משם כי בהפדר"א שלפנינו ניכר שהדברים מקוטעין. וע"ע בויקרא רבה ורות רבה שם וכן בסנהדרין י"ט ע"ב ויפה עינים שם לדף כ'. (לב) עי' ויקרא רבה שם ס"י ע"ש. וע"ע ערוך ערך שמיכה. ובכי"ק בסדַארא. (לג) עי' ערכין ט"ו ע"ב ע"ש וירושלמי פאה ט"ו ע"א. וע"ע מדרש תהלים מזמור נ"ב ע"ש. (לד) צ"ע ועי' ב"ר פפ"ז ס"ה ואולי דברים אלו הם כעין פירוש לדברי ר' אמי שם. וע"ע סוטה ל"ו ע"ב בענין שיוסף קידש ש"ש ע"ש. (לה) עי' מסכת כלה פ"א ובברייתא דכלה פ"ב וע"ע ד"א רבה פ"א ובמפרשים שם. (לו) עי' ב"ר שם ס"ו וחידושי מהרש"ש אות ה' ואסתר רבה פ"ז ס"ז וע"ע בלקח טוב לפסוק זה. (לז) עי' תנחומא וישב ס"ח. (לח) צ"ע ועי' נדרים כ' ע"א.

כך אברהם אבינו כשאמרה לו שרה בא נא אל שפחתי (ט"ז ב') מיד וישמע אברם לקול שרי. לבסוף מה היה לו ישפט ה' ביני וביניך (שם ה'). אבל יוסף עמדה לו בת מלכים ופרעה עצמה לו ושדלתו ולא שמע אליה לבסוף מה היה לו נטל המלכות ונשא בתה (לט). לשכב אצלה להיות עמה. שלא יהיה בגהנם לעתיד (מ). מטרונה אחת שאלה את ר' יוסי בן חלפתא אמרה לו אפשר יוסף בן שבע עשרה עומד בכל חֻמָּו היה עושה את הדבר הזה היאך כבש יצרו הוציא לפניה ספר בראשית והיה קורא מעשה ראובן עם בלהה ומעשה יהודה ותמר אמ' לה ומה אלו שהן גדולים וברשות אביהם לא כיסה עליהן הכת' זה שהוא קטן וברשות עצמו על אחת כמה וכמה (מא). ד"א הכי אמרה לו שקר יש בתורתכם שבא יוסף על אדונתו וכסיתם עליו אמ' לה בתי על הבן בבית אביו מכסין או על עבד בבית אדוניו אמרה לו על הבן בבית אביו אמ' לה על ראובן בבית אביו פרסם הכת' וילך ראובן וישכב (ל"ה כ"ב). יוסף שהוא בבית אדונתו לא כל שכן אמרה לו אתם אמת ותורתכם אמת (מב). תנו רבנן עני ועשיר ובחור באין ליום הדין. עני אומרין לו מפני מה לא עסקת בתורה אם אמ' עני הייתי וטרוד במזונותי אומרין כלום עני היית יותר מהלל הזקן. אמרו עליו על הלל שבכל יום ויום היה משתכר בִּטַרפְּקָיעָא חציו נותן לשומר בית המדרש וחציו פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו. פעם אחת לא מצא מקום להשתכר ולא הניחו שומר בית המדרש להיכנס לבית המדרש עלה ונתלה וישב על פי ארובה כדי שישמע דברי אלהים חיים מפי שמעיה ואבטליון כיון שעלה עמוד השחר אמ' לו שמעיה לאבטליון אחי בכל יום הבית מאיר והיום אפל היציצו עיניהם וראו דמות אדם בארובה עלו ומצאו עליו רום שלוש אמות שלג פירקוהו והרחיצוהו וסכוהו והושיבוהו כנגד המדורה אמרו כגון זה ראוי

להלל עליו את השבת. עשיר אומרין לו מפני מה לא עסקת בתורה אם אמ' עשיר היה וטרוד בנכסיו. היו אומרין לו כלום עשיר היית אתה כר' אלעזר בן הרסום. אמרו עליו על ר' אלעזר בן הרסום שהניח לו אביו אלף ספינות בים ואלף עיירות ביבשה ולא הלך ולא ראה אותן מימיו אלא יושב ועוסק בתורה כל היום וכל הלילה. פעם אחת היה הולך לפדיון שבויים פגעו בו עבדיו וכפוהו לאנגריא לעמול עמהן באותו מקום שהיו עמילין בו ביקש להישמט ולא יכול אמרו לו היי אלעזר בן הרסום אדונינו שאין את זז מכאן עד הלילה כיון שהרגיש בהן שעבדיו הן גילה את עצמו אמ' להן בשלי אתם טורחין ואיתי אתם מטריחין מיד נשמטו מידו והלכו להן ואף הוא נשמט מהן והלך והשלים מצותו. בחור אומרין לו מפני מה לא עסקת בתורה אם אמ' היה נאה וטרוד ביצרו היו אומרין לו כלום נאה היית יתר מיוסף הצדיק. אמרו עליו על יוסף הצדיק בכל יום היתה אשת פוטיפרע משדלתו בדברים. ובגדים שלבשה לו שחרית לא לבשה לו ערבית. ערבית לא לבשה שחרית אמרה לו השמע לי אמ' לה לאו. הריני מעברת עליו את הדין לפני רבו אמ' לה עשה משפט לעשוקים (תהלים קמ"ו ז'). הריני מרעבת אותו מִפִּתָּם שלו אמ' נותן להם לרעבים (שם). הריני חובשתו בבית האסורים אמ' ה' מתיר אסורים (שם שם). הריני כופפת קומתו לשעבוד אמ' ה' זוקף כפופים (שם ח'). הריני מסמה את עיניו אמ' ה' פוקח עורים (שם). כל סופה דמילתא לא שמע אליה לשכב אצלה להיות עמה. לשכב אצלה בעולם הזה. להיות עמה בעולם הבא. נמצא הלל מחייב את העניים ואלעזר בן הרסום מחייב את העשירים. ויוסף מחייב את הבחורים (מג).

יא) ויהי כהיום הזה ויבא הביתה.

אמ' ר' אבא ביר' יצחק באותו הבית

(לט) צ"ע ובכי"מ נתנו לו פת לחם ותקנתי עפ"י כי"ק וההמשך. (מ) עי' ב"ר שם ובנ"ש ובכי"ק לשכב עמה בעוה"ז שלא יהיה עמה וכו' ויש לתקן ג"פ הדוגמאות. (מא) עי' ב"ר שם. ובכי"ק התחיל קורא וכו' מעשה יהודה וכו'. (מב) צ"ע. (מג) עי' יומא ל"ה ע"ב ובד"ס שם. ובכי"ק משתכר בטרפעיקא חציו וכו' כלום עשיר היית כר"א וכו' ביקש להשמט וכו' גילה להן את עצמו וכו'.

נעשו נסים לשרה ובו נעשה נס ליוסף (מד). ואין איש מאנשי הבית. ר' יהודה יום זיבוה נילוס היה והלכו הכל לראות והוא לא הלך אלא ויבא הביתה לעשות מלאכתו (מה). רב אמ' לבדוק בכתבי חשבונותיו. ושמואל אמ' להזקק לאותו דבר (מו). ר' נחמיה אומ' יום מיאטרון היה ופוטיפרע ובני ביתו הלכו כולם לבית ע"ז ולא נשתייר אלא היא ויוסף בלבד מפני שאמרה חולה היא ואינה יכולה להלך לבית ע"ז מיד ראה איקנון שלאביו וצנן דמו עליו הדא היא דכת' ותשב באיתן קשתו ויפזו זרעי ידיו (מט כ"ד). אמ' ר' יצחק נתפזר זרעו ויצא בדרך צפרניו. מידי אביר יעקב. רב הונא בשם ר' מתני איקונן שלאביו ראה וצנן דמו. ר' מנחמא בשם ר' אבון איקונן שלאמו ראה וצנן דמו דכת' משם רעה אבן ישראל (מז). אמרה לו אהובי ורעי מפני מה נתעלפתה אמ' לה דמות אבא אני רואה אמרה לו אין כאן איש. אמ' רב חמא בר חנינה משל למה הדבר דומה לפקח שהיה אוחז ביד סומה הריח סומה ריח פולין בשילין אמ' לו הבא לי מהן אמ' לו ירא אני אמ' לו הסומה אין כאן איש אמ' לו אתה שאין לך עינים אין אתה רואה אני שיש לי עינים אני רואה (מח).

יב) **ותתפשהו בבגדו** [וג'] **וינס ויצא החוצה.** ר' שמואל אומ' קפז בזכות אבות היך דכת' ויוצא אתו החוצה (ט"ו ה') (מט). ועליו הוא אומ' רגלי חסידיו ישמור (שמואל א' ב' ט'). חסידו כת' זה יוסף. ורשעים בחשך ידמו (שם שם) זו אשתו שלפוטיפרע. כי לא בכח יגבר (שם שם) איש דתנן איזה הוא גבור הכובש את יצרו (נ). ר' שמעון אומ' בזכות עצמות יוסף שכת' בו וינס ויצא החוצה נקרע הים לישראל דכת' הים ראה וינס (תהלים קי"ד ג'). בזכות מי. בזכות וינס החוצה (נא).

יד) **ותקרא לאנשי ביתה.** נתנה הצדיק בפי כולם. אמרו כיון שחזרו כל מלכות וגביריות מבית ע"ז באו כולם לבקרה אמרו לה מפני מה פניך רעים שמא עינך נתת באותו העבד מיד קדמה להן לחם ובשר וסכינין והביאה את יוסף והעמידתהו עליהן וכיון שזקפו עיניהם ביוסף היו מחתכות את ידיהם ואוכלות אמרה להם ומה אתם שלא עמד עליכן אלא שעה אחת כך לא סבלתם את עצמכם אני שרואה אותו בכל יום ויום על אחת כמה וכמה. אמרו לה אין לך תקנה אלא שתאמרי לאדוניו ויחבשנו בבית האסורים ויהא ליך כולו. אמרה להן אם אני לבדי אומרת עליו לבעלי אינו מאמין בי אלא אם תאמר כל אחת ואחת לבעלה תפסני יוסף אף אני אומרת לבעלי תפשני יוסף ויחבשנו. הדא היא דכת' ויהי כשמוע אדניו את דברי אשתו אשר דברה כדברים האלה עשה לי עבדך (נב)

טז) **ותנח בגדו אצלה.** אמ' ר' אמי ולמה אצלה שהיתה מחבבתו ומגפפתו ומנשקתו (נג).

יט) **ויהי כשמוע אדניו את דברי אשתו כדברים האלה.** ר' אבהו אומ' בשעת תשמיש אמרה לו (נד). מיד ויחר אפו וביקש להרגו. אמרה לו אשתו אל תהרגהו אלא הֲבִישֵׁיהוּ בבית האסורים עד שתמכרנו ותביא מעותיך (נה). מיד

(מד) צ"ע. (מה) עי' ב"ר שם ס"ז ותנחומא וישב ריש סימן ט'. (מו) צ"ע ועי' סוטה ל"ו ע"ב ע"ש. וע"ע בתרגום לפסוק זה. (מז) עי' ב"ר שם ובדוגמאות שם ועי' בחידושי רד"ל שם אות ט' ובפירוש מהרז"ו שם. (מח) צ"ע ועי' בילקוט כאן (רמז קמ"ו) קצת מזה בשם האבכיר ע"ש. (מט) עי' ב"ר שם ס"ח ועי' ערוך ערך קפז. (נ) עי' מדרש שמואל פ"ה ע"ש וע"ע לעיל עמוד תקע"ט. (נא) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (נב) צ"ע ועי' בילקוט שם באבכיר קצת מזה וע"ע ספר הישר פרשה וישב. ובבי"ק כך סבלתם את עצמכם וכו'. ת(נג) עי' ב"ר שם. (נד) עי' ב"ר שם ס"ט. (נה) עי' תנחומא וישב ס"ט.

כ) **ויקח אדני יוסף אותו** וג׳. אמ׳ לה ידע אנא דלית הוא מינך אלא שלא לערב פסולת בבני (נו).

כב) **ויתן שר בית הסהר ביד יוסף.** ר׳ הונא בשם ר׳ אהא אומ׳ שימי״שו היה ערב לרבו והיה יוצא מבית האסורים ומדיח את הכוסות ועורך את השלחנות ומציע את המטות והיתה אומרת לו בדברים הללו עשקתיך הייך שאני עושקתך בדברים אחרים והיה אומ׳ לה עושה משפט לעשוקים (תהלים קמ״ו ז׳). אמרה לו אני עושה אותך רשע אמ׳ לה ה׳ אוהב צדיקים. אמרה לו אני עושה ארמי אמ׳ לה ה׳ שומר את גרים. עד איכן ר׳ הונא בשם ר׳ אהא אומר עד שנתנה שרתוע שלברזל תחת צוארו כדי שיתלה עיניו ויביט בה אע״פ כן לא היה מביט בה הדא היא דכת׳ ענו בכבל רגלו ברזל באה נפשו (תהלים ק״ה י״ח) (נז). ואל תתמה על יוסף הצדיק שהרי ר׳ צדוק גדול ממנו שנשבה לרומי ונטלתו מטרונית אחת ושיגרה לו שפחה אחת נאה ביותר כיון שראה אותה נתן עיניו בכותל והיה יושב ושונה כל אותו הלילה לשחרית באה והקבילה פני גברתה אמרה לו שווה מות ממה שנתתיני לאיש זה. שלחה וקראה לו אמרה לו מפני מה לא עשית עם האשה הזאת כדרך שבני אדם עושין. אמ׳ לה ממשפחה גדולה אני ומכהונה גדולה אני אמרתי שמא אבוא עליה ונמצאתי מוליד ממזרים בעולם כיון ששמעה דבריו צותה עליו ופטרתו בכבוד גדול. ואל תתמה על ר׳ צדוק. תמה על ר׳ עקיבה גדול ממנו שהלך לרומי ואכלו עליו קרצין לפני הגמון אחד שיגר לו שתי שפחות יפות ביותר ורחצום וסכום וקישטום ככלות לפני חתנים והיו מתנפלות עליו כל אותו הלילה זו אומרת הזור אצלי וזו אומרת הזור אצלי. והיה יושב ודורש בינידן ומדקדק. לשחרית הלכו והקבילו פני הגמון זו אומרת שווה לי מות ממה שנתתני לאיש זה וזו אומרת שווה לי מות ממה שנתתני לאיש זה שלח וקרא לו אמ׳ לו מפני מה לא עשית עם הנשים הללו כדרך שבני אדם עושין. לא נשים יפות הן. לא בני אדם כמותך הן. לא שברא אותך ברא אותן. אמ׳ לו ומה אעשה להן כבר ריחן בא אלי כריח בשר נבילות וטריפות וכריח בשר חזיר. ואל תתמה על ר׳ עקיבה שהרי ר׳ אלעזר גדול ממנו שגידל את בת אחותו שתים עשרה שנה עמו במטה עד שהיתה ראוי לאיש אמ׳ לה צאי והנשאי למי שתרצי אמרה לו הרי אמתך לרחוץ רגלי תלמידיך. אמ׳ לה כבר אני זקנתי אלא לכי והנשאי לבחור שכמותיך. אמרה לו ר׳ הלא כבר אמרתי לך הרי אמתך לרחוץ רגלי תלמידיך. כיון ששמע דבריה נטל ממנה רשות וקידשה ובא עליה (נח). רב בנימין בר חלקיה ורב חלקיה בר טאבי ורב הונא בר חייא הוו יתבי בהדי הדאדי אמרי אי איכא דשמיעא ליה מילתא מכפר סכנא שלמצרים לימא. פתח חד מנידו ואמ׳ מעשה בארוס וארוסתו שנשבו לבין הגוים והשיאום זה לזה אמ׳ לו בבקשה ממך אל תגע בה שאין לה כתובה ממנו ולא נגע בה עד יום מותו. וכשמת אמרה להן ספדו זה שפטפט ביצרו יתר מיוסף. דאלו יוסף חדא שעתא והאיי כל יומא ויומא. ואלו יוסף לא בהדא מטה והאיי בהדא מטה. ואלו יוסף לאו אשתו והאיי אשתו. פתח אידך ואמ׳ מעשה ועמדו חטים ארבעים מודיאות בדינר וחסר השער מודיא אחת ובדקו ומצאו אב ובנו שבעלו נערה מאורסה ביום הכפורים והביאום לבית דין וסקלום וחזר השער למקומו. פתח אידך ואמ׳ מעשה באחד שנתן עיניו באשתו לגרשה והיתה כתובתה מרובה מה עשה הלך וזימן את שושביניו והאכילן והשקן והשכירן והושיבן על מטה אחת והביא לובן ביצה והטיל ביניהן והעמיד להן עדים ובא לבית דין והיה שם זקן אחד מתלמידי שמאי

(נו) עי׳ ב״ר שם ע״ש. (נז) עי׳ ב״ר שם ס״י וע״ע אדר״נ נו״א פט״ז ע״ש ובכי״ק א״ל ה׳ שומר את גרים וכו׳ עד איכן.
(נח) עי׳ אדר״נ שם ובהערות שם. ובכי״ק וקראה לו ואמרה לו וכו׳ א״ל מה אעשה להן וכו׳.

הזקן ובבא בן ביטא שמו אמ' מקובל אני משמאי הזקן לובן ביצה סולד מן האור שכבת זרע דיהה מן האור והלכו ובדקו ומצאו כדבריו והביאוהו לבית דין והלקוהו והגבו לה כתובתה ממנו. אמ' ליה אביי לרב יוסף מאחר דהוו צדיקי כולי האיי מאי טעמא איענוש אמ' ליה דלא אבול על ירושלם דכת' שמחו את ירושלים וגילו בה כל אהביה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה (ישעיה ס"ו י') (נט).

כג) **אין שר בית הסהר ראה** וג'. עד עכשו בשעת הצרה באשר ה' אתו. מנין אף בשעת הרוחה ת"ל וכל אשר הוא עושה ה' מצליח (ס).

מ'.

א) **ויהי אחר הדברים האלה חטאו משקה מלך מצרים והאופה.** זהש"ה מכל פשעי הצילני הרפת נבל אל תשימני (תהלים ל"ט ט'). אמ' ר' הנינה ראויין הן אומות העולם שלא יהיה בהן דווין אלא שלא יהוא מונים את ישראל ואומרין להן אומה זו שלדווין ושלסכופין אתם על שם שנ' הרפת נבל אל תשימני. אמ' ר' שמואל בר נחמני ראויין הן אומות העולם שלא יהיה בהן מעלה הזוין והטטין אלא שלא יהוא מונים את ישראל ואומרין להן אומה זו שלמצורעים אתם על שם הרפת נבל אל תשימני (א). אמ' ר' שמואל ראויין הן אומות העולם שלא יהיו בהן עניים ומרודים אלא שלא יהיו מונין את ישראל ואומרין להן סכופין אתם מרודין אתם על שם שנ' הרפת נבל אל תשימני (ב). ד"א מכל פשעי הצילני הרפת נבל אל תשימני. זה יוסף שכת' בו ותקרא לאנשי ביתה ותאמר להם נתנה הצדיק בפיהם אמ' הקב"ה מוטב שיהיו פונים אלו באלו ולא יפנו בצדיק הזה לכך נסמך חטאו משקה מלך מצרים (ג). במה חטאו. ר' אביתר אומ' בקשו להזדווג לבתו שלמלך נאמ' כאן חטאו ונאמ' להלן וחטאתי לאלהים מה להלן עבירה אף כאן עבירה. ר' הונא אומ' בתשמיש אדוניהם חטאו. רבנן אמרי נמצא זבוב בתוך פְּיָלֵי פיטירון שלשר המשקים. ונמצא צרור בתוך קלסקין שלשר האופים (ד). כיוצא בו ותזנה עליו פילגשו (שופטים י"ט ב'). מאי היא ר' אביתר אומ' זבוב מצא לה. ר' יונתן אומ' נימה מצא לה. אשכחיה ר' אביתר לאליהו אמ' ליה מאי קא עביד קודשא בריך הוא השתא אמ' ליה קא עסיק בפילגש בגבעה מאי קא אמ' אביתר בני כך הוא אומ' יונתן בני כך הוא אומ' ומאי איכא ספיקא קמי הקב"ה אלו ואלו דברי אלהים חיים הן. זבוב מצא לה ולאהקפיד. נימה מצא לה והקפיד. אמ' ר' יהודה אמ' רב זבוב בקערה. נימה באותו מקום. ואיכא דאמרי אידי ואידי בקערה האיי באונסא והאיי בפשיעותא (ה).

ב) **ויקצף פרעה על שני סריסיו.** אמ' רב כהנא לכו ראו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם (תהלים ס"ו ה'). הקציף הקב"ה מלך על עבדיו כדי לעשות רָצוֹן לַצַדִיק וּמַנוּ יוסף דכת' פרעה קצף על עבדיו (מ"א י'). והקציף עבדים על מלך כדי לעשות רצון לצדיק ומנו מרדכי דכת' קצף בגתן ותרש (אסתר ב' כ"א) (ו).

ד) **ויפקד שר הטבחים את יוסף אתם.** כמה נשתהו בבית האסורים עשר שנים

(נט) עי' גטין נ"ז ע"א וע"ע ערוך ערך דהא. ובכי"ק ורב הונא בר חייה. (ס) עי' ב"ר שם בסוף הסימן ועי' מפרשים שם.

מ (א) עי' ב"ר פפ"ח ס"א. ובכי"ק מלת זו ליתא. (ב) צ"ע ועי' מפרשים ובפרט פירוש מהרז"ו בב"ר שם. (ג) עי' ב"ר שם ובכי"ק נסמך לו. (ד) עי' ב"ר שם ס"ב ובכי"ק בתוך קלסין וע"ע בערוך ערך גלסק. (ה) עי' גטין ו' ע"א ע"ש. ובכי"ק נימה מצא והקפיד אמ' רב זבוב וכו'. (ו) עי' מגילה י"ג ע"ב ובד"ס שם וע"ע ב"ר שם ס"ג ובנ"ש

שננזר על יוסף שיהא בבית האסורים בשביל שהוציא דבה על עשרת אחיו (ז).

ה) **ויחלמו חלום שניהם איש חלמו.** מכאן אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אין מראין לאדם אלא מהרהורי לבו תדע לך משר המשקים ושר האופים. ואי בעית אימא מהכא מלכא רעיונך על משכבך סליקו מא די להוי (דניאל ב׳ כ״ט). ואי בעית אימא מהכא ורעיוני לבך תנדע (שם ל׳). אמ׳ רבא תידע דלא מחוו ליה לאיניש בחלמיה לא דקלא דדהבא ולא פילא דעייל בקופא דמחטא (ח). איש כפתרון חלומו. מלמ׳ שהחלום הולך אחר הפתרון (ט).

ו) **ויבא אליהם יוסף בבקר.** מכאן שהיה משמש בבית אדניו בלילה (י).

ח) **ויאמר אליהם יוסף הלא לאלהים פתרנים.** ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי תלה הגדולה בבעלה לכך נתעלה (יא).

ט) **ויספר שר המשקים את חלומו ליוסף.** מלמ׳ שהחלום שחלם הוא ליוסף. דבר נבואה דיבר ולא ידע אבל השומע ידע (יב). גפן. זה עולם.

י) **שלשה שריגים.** זה אברהם יצחק ויעקב. והיא כפורחת עלתה נצה. אלו אמהות. הבשילו אשכלותיה ענבים. אלו השבטים דברי ר׳ אליעזר. אמ׳ לו ר׳ יהושע וכי מראין לאדם מה שהיה והלא אין מראין לו לאדם אלא מה שעתיד להיות. אלא גפן זו תורה. שלשה שריגים. זה משה אהרן ומרים. והיא כפרחת עלתה נצה אלו סנדרי. הבשילו אשכלותיה ענבים אלו צדיקים שבכל דור ודור. אמר רבן גמליאל עדין אנו צריכין לְמוּדַעִי ר׳ אליעזר המודעי אומ׳ גפן זו ירושלם. שלשה שריגים זה מקדש ומלך וכהן גדול. והיא כפורחת עלתה נצה אלו פרחי כהונה. הבשילו אשכלתיה ענבים אלו נסכים. ר׳ יהושע בן לוי אומ׳ גפן זו תורה. שלשה שריגים זו באר ועמוד ענן ומן. והיא כפרחת עלתה נצה אלו בכורים. הבשילו אשכלותיה ענבים אלו נסכים. ור׳ ירמיה בר אבא אומ׳ גפן אלו ישראל וכן הוא אומ׳ גפן ממצרים תסיע (תהלים פ׳ ט׳). שלשה שריגים אלו שלשה רגלים שעולין ישראל בכל שנה ושנה. והיא כפורחת הגיע זמנן שלישראל לפרות ולרבות שנ׳ ובני ישראל פרו וישרצו וירבו (שמות א׳ ז׳). עלתה נצה הגיע זמנן שלישראל ליגאל וכן הוא אומ׳ ויז נצחם על בגדי וכל מלבושי אגאלתי (ישעיה ס״ג ג׳). הבשילו אשכלותיה ענבים הגיע זמנה שלמצרים לשתות כוס התרעלה הינו דאמ׳ ראבא שלש כוסות האמורין במצרים למה אחד ששתת בימי משה. ואחד ששתת בימי פרעה נכה. ואחד שעתידה לשתות עם חברותיה. אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש אומה זו בגפן נמשלה. זמורות שבה אלו בעלי בתים. אשכולות שבה אלו תלמידי חכמים. עלין שבה אלו עמי הארץ. קְנוֹקְלוֹת שבה אלו ריקנין שבישראל. והינו דשלחו מִתָּם יבעון רחמין אַתְכַלַיָא על עַלַיָא דאלמלי עליא לא מתקיימין אתכליא (יג׳. ד״א ובגפן שלשה שריגים אמ׳ ר׳ חייא בר ראבא אמ׳ רב אלו שלשה שרי גוים שיוצאין מישראל בכל דור ודור. פעמים ששנים כאן ואחד בארץ ישראל. פעמים שאחד כאן ושנים בארץ ישראל. יהבון בהון רבנן עינא ברבנא עוקבא ורבנא נחמיה בני ברתיה דרב. רבא אמ׳ אלו שלשה שרי גוים שמלמדין זכות על ישראל

וע״ע בלקח טוב כאן. (ז) אפשר שכיון לשמות רבה פ״ז ס״א ע״ש וע״ע בפדר״א פל״ט ובביאור הרד״ל שם אות כ״ט. (ח) צ״ע ועי׳ ברכות נ״ה ע״ב. ובכי״ק מיהא (ת׳ מהכא). (ט) עי׳ ברכות שם. (י) צ״ע ועי׳ לעיל עמוד תקצ״א והיה יוצא מבית האסורים וכו׳. (יא) עי׳ ב״ר שם ס״ד ותנחומא מקץ ס״ג וע״ע לעיל עמוד שס״ג. (יב) צ״ע ובכי״ק דבר נבואה דיברו. (יג) עי׳ חולין צ״ב ע״א ובמפרשים שם. ובכי״ק הינו דאמ׳ רבא שלש וכו׳ דשלחו מיתם.

בכל דור ודור (יד). והיא כפרחת. גפן שהפריחה מיד הניצה. ענבים שהניצו מיד בשלו (טו).

יא) **וכוס פרעה בידי.** כנגד ארבעה כוסות האמורין כאן עתידין אומות העולם לשתות ארבעה כוסות שלתרעלה. וכנגדן תיקנו הכמים ארבעה כוסות גאולה (טז).

יב) **ויאמר לו יוסף זה פתרנו.** כיון שראה יוסף שבישרו בשורות טובות אמ׳ לו הקב״ה יקרב קצך לצאת בעוד שלשת ימים (יז).

יד) **כי אם זכרתני אתך.** זהש״ה בכל עצב יהי׳ מותר (משלי י״ד כ״ג). עצב שנתעצב יוסף עם אדונתו היה לו יתרון הימנה שנטל בתה. ודבר שפתים אך למחסור (שם) על ידי שאמ׳ לשר המשקים כי אם זכרתני והזכרתני בא לידי הסרון וניתוסף שתי שנים דכת׳ ויהי מקץ שנתים ימים (יח).

טו) **כי גנב גנבתי.** אמ׳ ר׳ אהא שנגנב שתי פעמים (יט).

טז) **וירא שר האופים כי טוב פתר.** מני ידע. אמ׳ ר׳ אלעזר מלמ׳ שכל אחד ואחד הראוהו חלומו ופתרון הלומו שלחבירו (כ). ויאמר אל יוסף אף אני בחלומי. תנו רבנן ארבעה פתחו באף ונלקו באף. נחש דכת׳ אף כי אמ׳ אלהים (ג׳ א׳). שר האופים דכת׳ אף אני בחלומי קרח דכת׳ אף לא אל ארץ (במדבר ט״ז י״ד). והמן דכת׳ אף לא הביאה אסתר (אסתר ה׳ י״ב) (כא). והנה שלשה סלי חרי על ראשי. אלו שלש מלכיות הראשונות. בבל. ומדי. ויון.

יז) **ובסל העליון.** זו מלכות הרשעה שהיא מכתבת טירוניא מכל אומות העולם. והעוף אוכל אתם. זה המלך המשיח כענין שנ׳ וירד העיט על הפגרים (ט״ו י״א) (כב). ד״א אמ׳ לו שלוש כתות באות עליך כת שדיברת על דבת אחיך. וכת שתפסת אישת אדוניך. וכת שאתה מלהיש בדבריך ואין הכל יודעין (כג). ד״א אמ׳ יוסף עתידין ישראל לעשות בסלים טיט ולבנים. ובסל העליון עתידין ישראל להשתעבד בכל צרה. אמ׳ לו כשם שבישרתני רעה כך ישא פרעה את ראשך מעליך ותלה אותך על עין (כד).

כ) **ויהי ביום השלישי יום הלדת את פרעה.** יום גניסיא שלמלכים היה ועשה משתה לכל עבדיו (כה).

כג) **ולא זכר שר המשקים את יוסף.** זהש״ה אשרי שאל יעקב בעזרו אמ׳ ר׳ יוסי בוא וראה כמה בין העושה פטרונו בהקב״ה לעושה פטרונו בבשר ודם. העושה פטרונו בבשר ודם לא דיו שאין צרכיו נעשין אלא שהוא בכלל ארור דכת׳ ארור הגבר אשר יבטה באדם ושם בשר זרועו (ירמיה י״ז ה׳). והעושה פטרונו בהקב״ה לא דיו שצרכיו נעשין אלא שהוא מתברך דכת׳ ברוך הגבר אשר יבטח בה׳ והיה ה׳ מבטחו (שם ז׳). יוסף לפי שנתן בטחונו בבשר ודם כי אם זכרתני אתך מה נאמ׳ בו ולא זכר שר המשקים את יוסף (כו). וישכחהו. אמ׳ ר׳ ברכיה אל תקרא וַיִּשְׁכָּחֵהוּ אלא וַיִּשְׁכְּחֵהוּ. כשהיה יוצא לשוק היה זוכרו וכשנכנס היה שוכחו. משל למה הדבר דומה אמ׳ ר׳ שמעון למי שנלקה המורו לעבודת המלך הלך ונבטח על

(יד) עי׳ חולין שם. (טו) עי׳ ב״ר שם ס״ה. (טז) עי׳ ב״ר שם. (יז) עי׳ ב״ר שם. (יח) עי׳ ב״ר פפ״ט ס״ב ולקמן עמוד תר״י ובכי״ק כל עצב וכו׳ חסרון ניתוסף וכו׳. (יט) עי׳ ב״ר פפ״ח ס״ה ובנ״ש. (כ) עי׳ ברכות נ״ה ע״ב. (כא) עי׳ ב״ר שם ס״ו וג״כ פרשה י״ט ס״ב וע״ע לעיל עמוד פ״ז. (כב) עי׳ ב״ר שם ע״ש ובמ״כ ובערוך ערך טירוניא ובילקוט כאן וע״ע לעיל עמוד רל״ה. (כג) צ״ע ועי׳ ב״ר פפ״ו ס״ה בענין מלחש ע״ש ובכי״ק מלחיש בו בְרָיָךְ. (כד) צ״ע ועי׳ תרגום יב״ע לפסוק זה. (כה) עי׳ ב״ר פפ״ז ס״ו וע״ע ערוך ערך גנס. (כו) צ״ע. ועי׳ תנחומא מהרש״ב ח״ג כ׳ ע״ב בענין העושה פטרונו בבשר ודם שהוא בכלל ארור. ע״ש. וע״ע תיב״ע לפסוק זה.

עבדיו שלמלך. אמ׳ לו המלך יום אחד היית מבקש לעשות. ועכשיו שנבטחתה בעבד תעשה שני ימים. כך אמ׳ הקב״ה ליוסף עכשו היית מבקש להוציאך כיון שנבטחת על שר המשקים יש לך עוד לעשות שתי שנים הדא היא ויהי מקץ שנתים ימים (כז). ד״א ולא זכר שר המשקים אמ׳ לו הקב״ה אתה שכחתו אני· לא אשכחו אלא ויהי מקץ שנתים ימים ועליו הוא אומ׳ קץ שם לחשך (איוב כ״ח ג׳). שאין מלכות נוגעת בחברתה אפלו כמלוא נימה אלא מלכות שהגיעה זמנה ליפול ביום נופלת ביום ומלכות שהגיע זמנה ליפול בלילה נופלת בלילה. וכן כשתבוא מלכות ישראל שמשולה באבן דכת׳ והוציא את האבן הראשה (זכריה ד׳ ז׳). מיד יבטלו כל המלכיות מלפניה דכת׳ ואבנא די מחת לצלמא הות לטור רב ומלאת כל ארעא (דניאל ב׳ ל״ה) (כח).

כן יאמר בעל הרחמים.

(כז) צ״ע אולי ר״ל שיש לקרות וַיְשַׁכְּחֵהוּ הינו בהפעיל כלומר עי׳ מלאך וכבב״ר שם ס״ז ועי׳ בחידושי הרש״ש שם. וע״ע בלקח טוב לפסוק זה. (כח) צ״ע ועי׳ ב״ר שם על תחלת המאמר ופפ״ט ס״א הדרושים על מי שם קץ להושך. ותנחומא תולדות סי״ד בענין הדרשות על הפסוקים בדניאל.

ויהי מקץ

מרשות מי שאמר והיה העולם.
קדוש ונקדש בפי יצורים כולם.
השמים לא יכלכלוהו אף כי היכל ואולם.
השכין שכינתו בתוכם לפארם ולגדלם.
ויקדשם בתורה ומצות וכבוד הנהילם.

צור הנצב על הסולם.
יתברך שמו שאין לו קץ ולא זמן ישלם.
בחר בעמו ועל שבעים לשונות עילם.
ויצא להם שם בנוים והוד והדר כללם.
מהללו בפי כל ונעלה על כל מהללם.

יהי שם ה׳ מבורך מעתה ועד עולם.

יעודדנו הצור שאין לגדלו סוף וקץ.
יגדע קרן רשעים וכל עבותם יקוץ.
יגלה בימינו דברים החתומים בעד עת קץ.
יתמיד משרתינו וירבה שלומינו לאין קץ.

ישמיד אויבינו ונפשותם יְשַׁקֵץ.
בעיר צלמם יבזה כחלום אחרי הֵקִיץ.
יקרב קץ גאולתינו דכת׳ ואתה לך לקץ.
דכת׳ למרבה המשרה ולשלום אין קץ.

זהש״ה למרבה המשרה ולשלום אין קץ (ישעיה ט׳ ז׳). ר׳ אליעזר אומ׳ מצינו שאין קץ לשלות הצדיקים ויש קץ לייסורין וכולן פתורין. לשלותן אין קץ דכת׳ למרבה המשרה ולשלום אין קץ. ולייסורן יש קץ דכת׳ קץ שם להשך (איוב כ״ח ג׳). תדע לך שהוא כן. לשעבוד ישראל במצרים נתן קץ ומדה ארבע מאות שנה (ט״ו י״ג). אבל לשלותן אחר כן לטוב לנו כל הימים (דברים ו׳ כ״ה). לגלות ראשונה יש קץ ומדה דכת׳ כי לפי מלאת לבבל שבעים שנה אפקד אתכם (ירמיה כ״ט י׳). אבל לשלותן אחר כן ובניתי אתכם ולא אהרום ונטעתי אתכם ולא אתוש (ירמיה י״ב י׳). וכן לגלותינו יש קץ ומדה דכת׳ עד עדן ועדנין ופלג עידן (דניאל ז׳ כ״ה). אבל לשלותינו אין קץ אלא כימי העץ ימי עמי ומעשה ידיהם יבלו בחירי (ישעיה ס״ה כ״ב). ותניא אמ׳ ר׳ יהודה אמ׳ שמואל ימות המשיח כמיום שנברא העולם ועד עכשיו שני כימי השמים על הארץ (דברים י״א כ״א). אף יוסף הצדיק שהיה חבוש בבית האסורים ניתן לו קץ ועליו הוא אומ׳ קץ שם להשך. זמן ניתן ליוסף כמה שנים יהיה בבית האסורים שהוא חשך וכיון שהגיע הקץ חלם פרעה הלום ובו נגאל מנין ממה שקרינו בענין ויהי מקץ שנתים (א). ד״א זהש״ה לכל תכלה ראיתי קץ (תהלים קי״ט צ״ו). רבנן אמרי אין לך דבר בעולם שאין לו קץ דכת׳ לכל תכלה ראיתי קץ. ר׳ לוי בשם ר׳ יוחנן אומ׳ אפלו לשמים ולארץ יש תכלה דכת׳ ויכלו השמים והארץ (ב׳ א׳). לחשך יש קץ דכתיב קץ שם להשך (איוב כ״ח ג׳). ליציאת נח מן התבה יש קץ דכת׳

(א) צ״ע ועי׳ סנהדרין צ״ט ע״א על מאמר ר״י אמר שמואל.

ויהי מקץ ארבעים יום ויפתח נח וגו׳ (ח׳ ו׳). לישיבתו שלאברהם אבינו נתן קץ דכת׳ מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען (ט״ז ג׳). ליציאת מצרים קץ דכת׳ ויהי מקץ שלש שנה וארבע מאות שנה (שמות י״ב מ״א). לשמטה קץ דכת׳ מקץ שבע שנים תעשה שמטה (דברים ט״ו א׳). למעשר קץ דכת׳ מקצה שלשים שנים תוציא וג׳ (דברים י״ד כ״ח). לבנין בית המקדש קץ דכת׳ ויהי מקץ עשרים שנה אשר בנה שלמה (דברי הימים ב׳ ח׳ א׳). ליוסף נתן קץ דכת׳ ויהי מקץ שנתים ימים. לתחיית המתים קץ דכת׳ ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לרגלך לקץ הימין (סוף דניאל). לגאולה יש קץ דכת׳ כי למועד מועדים והצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה (דניאל י״ב ז׳). ואומ׳ כי עוד חזון למועד ויפיח לקץ ולא יכזב אם יתמהמה חכה לו כי בא יבוא לא יאחר (חבקוק ב׳ ג׳) (ב). אמ׳ ליה רב נחמן לרב יצחק מהודעת האיי או אשתמע לך בר נפלאי אימת אתי. אמ׳ ליה מאן בר נפלאי אמ׳ ליה משיה דמיטמר אמ׳ ליה ומשיה בר נפלאי קרית ליה אמ׳ ליה אין דכת׳ ביום ההוא אקים את סוכת דוד הנפלת (עמוס ט׳ י״א). אמ׳ ליה הכי אמ׳ ר׳ יוחנן דור שבן דוד בא בו תלמידי הכמים מתמעטין והנשארים עיניהן כלות ביגון ואנחה וצרות רבות וגזירות קשות מתהדשות עד שהראשונה פקודה שנייה באה. תניא במתניתא שבוע שבן דויד בא בו שנה ראשונה מתקיים והמטרתי על עיר אחת ועל עיר אחת לא אמטיר (עמוס ד׳ ז׳). שנייה הֲצִי רעב משתלהין. שלישית רעב גדול ימותו בו אנשים ונשים וטף וחסידים ואנשי מעשה ותורה משתכחת מלומדיה. רביעית שובע ואינו שובע. המישית שובע גדול ואוכלין ושותין ושמהין ותורה הוזרת ללומדיה. בששית קולות. בשביעית מלהמות. במוצאי שביעית בן דוד בא. אמ׳ רב יוסף הָל הכֵי כמה שבועי כי האיי גונא ולא אתא. אמ׳ ליה אביי בששית קולות בשביעית מלהמות מאי הוה. ועוד אי נמי כסדרן מאי הוה הינו דכת׳ אשר הרפו אויביך ה׳ אשר הרפו עקבות מישיהיך (תהלים פ״ט נ״ב) (ג). דרש ראבא כמופת הייתי לרבים ואתה מהסי עז (תהלים ע״א ז׳). אמ׳ דוד אני מופתן שלישראל אני סימן טוב להם מה אני לא אמרתי שירה עד שנתהרפתי ועד שנפלו בידי ארבעה ובעל אצבעות. כך אין ישראל אומרין שירה עד שיתהרפו ועד שיפול בידם ארבעה ובעל אצבעות. והיכן נתהרף בגלית דכת׳ היום הזה יסגרך ה׳ בידי. ואומ׳ אלהי מערכות ישראל אשר הרפת (שמואל א׳ י״ז מ״ה) ונפל בידו הוא ושלשת אהיו דכת׳ את ארבעת אלה נולדו להרפה בגת ויפלו ביד דוד וביד עבדיו (שמואל ב׳ כ״א כ״ב). ונפל בידו בעל אצבעות דכת׳ ויהי איש מדון ואצבעות ידיו ואצבעות רגליו שש ושש עשרים וארבע מספר ויהרף את ישראל ויכהו יהונתן בן שמעי אהי דוד (שם שם כ״א). ולבסוף וידבר דוד את דברי השירה (שם כ״ב א׳). כך ישראל אין אומרין שירה עד שיתהרף משיה דכת׳ אשר הרפו איביך ה׳ אשר הרפו עקבות מישיהיך. ועד שיפלו בידם ארבעה מלכיות. בבל ומדי ויון ואדום. ובעל אצבעות זו מלכות הרשעה דכת׳ ואצבעת רגליא מנהון די פרזל ומנהון די הסף (דניאל ב׳ מ״ב). ולבסוף אומרין שירה דכת׳ ביום ההוא יושר השיר הזה להי צבאות (ישעיה כ״ו א׳). ואומ׳ שירו לה׳ שיר הדש כי נפלאות עשה (תהלים צ״ח א׳) (ד). תניא ר׳ יהודה אומ׳ דור שבן דויד בא בו בית הועד יהיה לזנות והגליל יִשום ואנשי הגליל יסובבו מעיר לעיר ולא ירוהמו. והכמת סופרים תסרח ויראי הטא ימאסו ופני הדור כפני הכלב והאמת נעדרת שנ׳ ותהי האמת נעדרת (ישעיה נ״ט ט״ו). אמרי דבי ר׳ ינאי מאי נעדרת מלמ׳ שהאמת נעשית עדרים עדרים והולכת לה למדבר. מאי וסר מרע משתולל

(ב) צ״ע ועי׳ תנחומא מקץ ס״א וב״ר פ״י ס״א. (ג) עי׳ סנהדרין צ״ז ע״ב וצ״ז ע״א. וע״ע פסיקתא דר״כ נ״א ע״א וע״ב ובנ״ש ובכי״ק בר נפלי וכו׳ שלישית רעב גדול ומתו בו אנשים וכו׳. (ד) עי׳ מדרש תהלים מזמור י״ח ואולי היה כן לפני המלקט בגמרא שם בשם רבא. והמקרא דאשר חרפו וכו׳ שמביא שם בסנהדרין צ״ז מורה קצת על זה וע״ע רש״י שם ד״ה אשר חרפו. ובכי״ק דרש ראבה. וגם שם דכת׳ ואצבע רגליא. וב״ם עירבב פה לשון פיסקא עם דניאל ב׳ ל״ג׳

(שם) אמרי דבי ר' שילא כל מי שהוא ירא שמים דומה על הבריות כשוטה. ר' נהוראי אומ' דור שבן דוד בא בו נערים ילבינו פני זקנים. וזקנים יעמדו מפני נערים. בת קמה באמה כלה בחמותה ואין הבן מתבייש מאביו שנ' כי בן מנבל אב בת קמה באמה כלה בחמותה איבי איש אנשי ביתו (מיכה ז' ו') (ה). ד"א וסר מרע משתולל מלמ' שכל מי שסר מרע מזדולל על הבריות (ו). ר' נחמיה אומ' דור שבן דוד בא בו עזות תרבה והיקר יעוות והגפן יתן פריו והיין ביוקר. ותהפך המלכות כולה למינות ואין תוכחה. מסייע ליה לר' יצחק דאמ' ר' יצחק אין בן דויד בא עד שייתהפך העולם כולו למינות. אמ' רב כהנא מאי קראה כולו הפך לבן טהור הוא (ויקרא י"ג י"ג). תנו רבנן כי יראה כי אזלת יד (דברים ל"ב ל"ו) אין בן דוד בא עד שיתמעטו תלמידים. ד"א עד שירבו המסורות. ד"א עד שתכלה פרוטה מן הכים. ד"א עד שיתיאשו מן הגאולה. ואפס עצור ועזוב (שם) כביכול שלא יהיה לישראל לא עוזר ולא סומך (ז). אמ' ראבא אין לך קין מגולה מזה שנ' ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא (יחזקאל ל"ו ח'). ר' אליעזר אומ' אף זה דכת' כי לפני הימים ההם שכר האדם לא נהיה ושכר הבהמה איננו וליוצא ולבא אין שלום מן הצר ואשלח את כל האדם איש ברעהו (זכריה ח' י'). מאי וליוצא ולבא אין שלום מן הצר. אמ' רב אפלו תלמידי חכמים שכת' בהן שלום רב לאוהבי תורתך (תהלים קי"ט קס"ה). אפלו הכי אין להם שלום מן הצר. ושמואל אמ' עד שיהוא כל השערים שקולין ושווין כאחד. אמ' רב חנינה אין בן דוד בא עד שיבוקש דג קטן להולה ולא ימצא שנ' אז אשקיע מימיהם ונהרותם כשמן אוליך נאם ה' (יחזקאל ל"ב י"ד) וכת' בתריה ביום ההוא אצמיח קרן לבית ישראל (יחזקאל כ"ט כ"א).

אמ' רב חמא בר חנינה אין בן דוד בא עד שתכלה מלכות הזלה מן העולם שנ' וכרת הזלזלים במזמרות ואת הנטישות הסיר התז (ישעיה י"ח ה'). וסמיך ליה בעת ההיא יובל שי לה' (שם ז'). אמ' זעירי אמ' ר' חנינה אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח מישראל שנ' כי אסיר מקרבך עליזי גאותך ולא תוסיפי לגבהה עוד בהר קדשי (צפניה ג' י"א). וכת' בתריה והשארתי בקרבך עם עני ודל (שם י"ב). אמ' רב מליא משום ר' אלעזר ביר' שמעון אין בן דוד בא עד שיכלו כל שופטים ושטרים מישראל שנ' ואשיבה ידי עליך וכת' בתריה ואשיבה שפטיך כבראשונה (ישעיה א' כ"ה וכ"ו). אמ' עולא אין ירושלם נפדית אלא בצדקה שנ' ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה (ישעיה א' כ"ז). וכת' בצדקה תכונני (ישעיה נ"ד י"ז). אמ' רב פפא אי בטילי יהירי בטלי אַמְגוֹשֵׁי. ואי בטלי דייני בטלי גַזִירַפְּטֵי. אי בטלי יהירי בטלי אמגושי דכת' ואצרף כבר סיגיך ואסירה כל בדיליך (ישעיה א' כ"ה). אי בטלי דייני בטלי דייני בטלי גזירפטי דכת' הסיר ה' משפטיך פנה איבך (צפניה ג' ט"ו). אמ' ר' יוחנן אם ראית דור שצרות רבות עליו כנהר הכה לו שנ' כי יבא כנהר צר רוח ה' נוססה בו (ישעיה נ"ט י"ט). וכת' בתריה ובא לציון גואל. אמ' ר' יוחנן אם ראית דור שמתמעט והולך חכה לו שנ' ואת עם עני תושיע וכת' כי אתה תאיר נרי ה' (שמואל ב' כ"ב כ"ח וכ"ט). ואמ' ר' יוחנן אין בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או בדור שכולו חייב דכת' וירא כי אין איש וישתומם כי אין מפגיע (ישעיה נ"ט ט"ז). וכת' ועמך כולם צדיקים (שם כ'). אמ' ר' אלכסנדרי אמ' ר' יהושע בן לוי ראמי כת' אחישנה וכת' בעתה (ישעיה ס' כ"ב). זכו אחישנה. לא זכו בעתה. ואמ' ר' אלכסנדרי אמ' ר' יהושע בן לוי ראמי כת' וארו עם ענני שמיא (דניאל ז' י"ג). וכת' עני ורוכב על המור

(ה) עי' סנהדרין שב וברש"י ד"ה משתולל וע"ע בד"ס שם. (ו) צ"ע ועי' בתרגום בישעיה שם. ובכי"ק תניא ר"י אומר דור וכו' ויראי חטא וכו' ואין הבן מתביש מן האב ר' נוהראי אומ' דור וכו' והאמת נעדרת מאי נעדרת אמ' ר' ינאי מלמד שנעשית עדרים עדרים והולכת למדבר מאי וסר מרע משתולל אמרי דבי ר' ינאי כל מי שהוא וכו' דומה על הבריות כשוטה ד"א שכל מי וכו' מזדולל על הבריות. (ז) עי' סנהדרין שם המלות ובכי"ק ואין תוכחה ליתא.

(זכריה ט' ט'). זכו עם ענני שמיא. לא זכו עני ורוכב על חמור (ח). אמ' ליה סבור מלכא לשמואל אמריתו משיח על חמארא אתי נשדר ליה אנא סוסיא בהרג דידי אמ' ליה מא אית לך כאר הדרגונין (*ח). ר' זירא כי הוה חאזי להאי תנאי דעסיקי בפרקי משיח אמ' להו במטותא בעינא מניכו לא תסקון ליה דלא נידחק כד אמרי שלשה אין באין אלא בהסח דעת ואלו הן משיח מציאה ועקרב (ט . אמ' רב כלו כל הקצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה. ר' יהושע בן לוי אומ' דיו לאבל שיעמוד באבלו. כתנאיי ר' אליעזר אומ' אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלין אמ' ר' יהושע ואם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלין אלא הקב"ה מעמיד עליהן מלך שגזירותיו קשין כהמן הרשע והן מחזירות אותן למוטב. תניא אידך ר' אליעזר אומ' אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלין שנ' שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם (ירמיה ג' כ"ב). אמ' לו ר' יהושע והלא כבר נאמ' הנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו (ישעיה נ"ב ג'). הנם נמכרתם בע"ז. ולא בכסף תגאלו לא בתשובה ולא במעשים טובים. אמ' לו ר' אליעזר והלא כבר נאמ' שובו אלי ואשובה אליכם (מלאכי ג' ו'). אמ' לו ר' יהושע והלא כבר נאמ' שובו בנים שובבים כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה (ירמיה ג' י"ד). אמ' לו ר' אליעזר והלא כבר נאמ' בשובה ונחת תושעון (ישעיה ל' ט"ו). אמ' לו ר' יהושע והלא כבר נאמ' כה אמר ה' גואל ישראל לבזה נפש למתעב גוי (ישעיה מ"ט ז'). אמ' ר' אליעזר והלא כבר נאמ' אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב (ירמיה ג' ז'). אמ' לו ר' יהושע והלא כבר נאמ' ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאר וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדוש תכלינה כל אלה (דניאל י"ב ז'). מיד שתק ר' אליעזר (י). אמ' ר' שמואל בר נחמני אמ' ר' יונתן מאי דכת' ויפיח לקץ ולא יכזב (חבקוק ב' ג'). תפוח דעתן שלמחשבי קצין שהיו אומרין כיון שהגיע קץ ולא בא שוב אינו בא אלא חכה לו שנ' אם יתמהמה חכה לו (שם). ושמא תאמ' אני מחכה והוא אינו מחכה ת"ל ולכן יחכה ה' לחננכם (ישעיה ל' י"ח). וכי מאחר שאני מחכה והוא מחכה מי מעכב. מדת הדין מעכבת. וכי מאחר שמדת הדין מעכבת אני למה אחכה והלא אחכה לדרוש ולקבל שכר בכך שנ' אשרי כל חוכי לו (שם) (יא).

מא.

א) **ויהי מקץ.** אמ' ר' לוי ואי תימא ר' יונתן דבר זה מסורת בידינו מאנשי כנסת הגדולה כל מקום שנ' ויהי אינו אלא לשון צער. ויהי כי החל האדם וג' ויראו בני האלהים (ו' א' ב'). ויהי בנסעם מקדם וג' ויאמרו הבה נלבנה לבנים (י"א ב' ג'). ויהי בימי אמרפל וג' עשו מלחמה (י"ד ב' ג') ויהי ה' את יוסף וג' ותשא אשת אדוניו (ל"ט ב' ז'). ויהי ה' את יהושע וג' וימעלו בני ישראל (יהושע ו' כ"ז, ז' א'). ויהי איש אחד מן הרמתים צופים וג' כי את חנה אהב וה' סגר רחמה (שמואל א' א' וה'). ויהי כי זקן שמואל ולא הלכו בניו בדרכיו (שמואל א' ח' א' ג'). ויהי דוד לכל דרכיו משכיל (שם י"ח י"ד) ויהי שאול עון את דוד (שם ט'). ויהי כי ישב המלך בביתו וג' (שמואל ב' ז' א') רק אתה לא תבנה הבית (מלכים א' ח' י"ט). ויהי ביום

(ח) בכי"ק אמר רבא אין לך קץ וכו' וכו' אמר רב פפא איבטלי יהירי וכו' אי בטלי יהירי דכת' ואצרף וכו' אי בטלי דייני דכת' הסיר וכו' וכו' אמ' ר' אלכסנדרי ריב"ל רמי וכו' ואמ' ר' אלכסנדרי ריב"ל רמי ועי' סנהדרין שם ובד"ס ומפרשים שם. (*ח) תקנתי ע"פ כי"ק ובכי"מ נשדר ליה אנא סוסיא נאה ביותר כהר"ג דידי א"ל מאי אית לך כְּאַר חֲזַר גוֹנִין. ועי' סנהדרין שם. וע"ע בערוך השלם ערך בהרג וערך ברקא א' וערך כאר. (ט) עי' סנהדרין צ"ז ע"א ובכי"ק להאיי תנאיי דעסקי בפרק משיח וכו' מניכו דלא תסקון ליה דלא נדחק דכת' שלשה אין באין וכו'. (י) עי' סנהדרין צ"ז ע"ב וצ"ח ע"א ובד"ס שם. ובכי"ק מחזירות (ת' והן מחזירות) אותן למוטב. (יא) עי' סנהדרין צ"ז ע"ב ע"ש.

השמיני (ויקרא ט׳ א׳) ותניא אותו היום היתה שמחה גדולה לפני המקום כיום שנבראו בו שמים וארץ השכיב נדב ואביהו. והא כת׳ ויהי ערב ויהי בקר (בראשית א׳). ויהי בשמונים שנ׳ וארבע מאות שנה (מלכים א׳ ו׳ א׳). והא איכא ויהי טובא דשבקינהו אלא אמ׳ רב אשי ויהי איכא הכי ואיכא הכי. בימי ודאי לשון צער. נמצא ויהי משמע לשון שמחה ולשון אבל. לכך נאמ׳ בתחלת הענין ויהי מקץ (יב). דורשי אגדות אומרין מסורת היא בידן שבאותו הפרק שיצא יוסף מבית האסורים מת יצחק לכך פתח בפרשה ויהי שהוא משמש שני לשונות לשון שמחה ולשון אבל. שמחה שיצא יוסף מבית האסורים. ואבל שבאותו הפרק מת יצחק. מושלין אותו משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שהשיא את בנו אשה ובימי שמחת בנו מת אביו שלמלך כאיזה צד יעשה המלך ישמח בשמחת בנו הרי אביו מת. יתאבל על אביו הרי שמחת בנו. מה עשה המלך התחיל מרקד בידו אחת כלפי חופת בנו כנגד שהיו שמחין בשמחת בנו. והיה מספיד בידו אחת כנגד הבוכים על אביו. כך אמ׳ הקב״ה באותו הפרק שיצא יוסף מבית האסורים בו ביום מת יצחק. אם אכתוב אבל למיתת יצחק מה אני עושה לשמחת יוסף. ואם אכתוב שמחה ליוסף מה אעשה לאבלו שליצחק אלא אכתוב בפרשה זו ויהי דבר שהוא משמש שני לשונות לשון שמחה ולשון אבל (יג). ר׳ לוי אומ׳ כל מקום שנ׳ ויהי משמש לשון שמחה ולשון אבל כמו ויהי בימי אמרפל ודומיין. והיה כולו לשון שמחה כמו והיה ביום ההוא יצא מים חיים (זכריה י״ד ח׳). והיה יום אחד הוא יודע לה׳ (שם ז׳). והיה ה׳ למלך (שם ט׳) ודומיין. התיבון והא כת׳ והיה כאשר נלכדה ירושלם (ירמיה ל״ח כ״ח). אמ׳ להם עוד היא שמחה שבו ביום נטלו ישראל איפכי על עונותיהם. דאמ׳ רב שמואל בר נחמני איפכי גדולה נטלו ישראל על עונותיהם ביום שחרב בית המקדש דכת׳ תם עונך בת ציון (איכה ד׳ כ״ב) (יד). שנתים ימים. וכי שנתים עשה יוסף בבית האסורים והלא שתים עשרה שנה תדע לך שהוא כן יוסף בן שבע עשרה שנה היה רועה (ל״ז ב׳). ועשה שנה בבית אדוניו דכת׳ ויהי כדברה אל יוסף יום יום (ל״ט י׳) מיום ליום הרי שמונה עשרה שנה וכת׳ ויוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה (מ״א מ״ו). נשתיירו שתים עשרה שנה שהיה חביש בהן אם כן למה נאמ׳ שנתים ימים אמ׳ ר׳ ינאי מאהר שפתר החלומות לשר המשקים ולשר האופים ואמר לשר המשקים כי אם זכרתני אתך והזכרתני ניתוסף לו שתי שנים ועליו הוא אמ׳ בכל עצב יהיה מותר ודבר שפתים אך למחסור (משלי י״ד כ״ג) (טו). ד״א למה עשה עוד שתי שנים בשביל להרבות לו כבוד ועליו אמ׳ שלמה עושק דל להרבות לו (משלי כ״ב טז). בשביל להרבות לו כבוד נעשק שאלו הזכיר שר המשקים ליוסף מה היה לו לעשות לפתוח לו חנות שלפותר חלומות אבל עשה עוד שתי שנים כדי שיחלום פרעה בשביל שיעלה לאותה הגדולה לכך נאמ׳ ויהי מקץ שנתים (טז). ועליו הוא אומ׳ כי מבית הסורים יצא למלוך (קהלת ד׳ י״ד). זה יוסף דכת׳ וישלח פרעה ויקרא את יוסף ויריצהו מן הבור. כי גם במלכותו נולד רש (שם). במלכותו שליוסף נולד רָשותו שלפוטיפרע (יז). ופרעה חלם. מהו ופרעה חלם להודיעך כוח גבורתו שלהקב״ה שאין מדתו כמדת בשר ודם. בשר ודם מכה את חבירו ואינו יכול לרפאתו במה שהכהו אלא מכה באזמיל ומרפא ברטייה מכה באבן ומרפא באספלונית מכה באור ומרפא בסמנין. אבל הקב״ה בדבר שהוא מכה את האדם בו מרפא אותו וכן

(יב) עי׳ מגילה י׳ ע״ב ובד״ס שם וע״ע ב״ר פמ״ב ס״ג ופסיקתא רבתי י״ט ע״ב ובמ״ע שם. ובכי״ק טובא דשבקינהי וכו׳ נמצא ויהי משמש לשון וכו׳. (יג) צ״ע ועי׳ סדר עולם רבה פ״ב ע״ש. (יד) עי׳ ב״ר שם בשם ר״ש ב״ר אבא בשם ר״י ויקרא רבה פי״א ס״ז ובי״ש ע״ש. (טו) צ״ע ועי׳ סדר עולם פ״כ וב״ר פפ״ט ס״ב ושמות רבה פ״ז ס״א ובנ״ש וע״ע לעיל עמוד תקצ״ז. (טז) צ״ע ואולי כל זה אינו רק הרחבת דברים עי׳ ב״ר שם ס״ג ד״א דאיתי את כל החיים וכו׳ ע״ש. (יז) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש וע״ע אגדת בראשית פס״ו ס״ב.

הוא אומ׳ כי אעלה ארוכה לך וממכותיך ארפאך (ירמיה ל׳ י״ז). מהוא וממכותיך ארפאך אמ׳ לה הקב״ה לירושלם בדבר שהכיתי אותך בו אני מרפאך. אם נפשך לידע כן בוא והסתכל שבחלום לקה יוסף ובחלום נתרפא. ומנין שבחלום לקה שנ׳ ויספר אל אביו ואל אחיו וכת׳ ויקנאו בו אחיו וכת׳ לכו ונמכרנו לישמעאלים (ל״ז ו׳ וג׳) הא למדת שלא נמכר יוסף אלא בשביל הלום שהלם. ולא נתרפא אלא בהלום שהלם פרעה ופירשו לו לכך נאמ׳ ופרעה הולם (יח). ד״א ופרעה הולם. וכי כל הבריות אינן הולמין אלא הלומו שלמלך על העולם כולו הוא (יט). ד״א ופרעה הולם היה ראוי למקרא לומ׳ פרעה הלם אלא מלמד שראה יוסף את החלום תחלה ואחרכך ראהו פרעה (כ). ד״א ופרעה הולם היה לו לומ׳ חָלַם מלמד שכל אותן שתי שנים היה פרעה רואה את החלום בכל לילה ולילה ולא היה זוכרו עד שהגיע קץ יוסף לצאת מבית האסורים השכים בבקר והיה זוכרו ועליו הוא אומ׳ שלח מלך ויתירהו מושל עמים ויפתחהו (תהלים ק״ה כ׳) (כא). והנה עומד עַל היאר. אמ׳ ר׳ יונתן הרשעים מתקיימין על אלהֵיהם דכת׳ ופרעה חולם והנה עומד על היאר. אבל הצדיקים אלהיהם מתקיים עליהם דכת׳ והנה ה׳ נצב עליו (כ״ח י״ג) (כב). ד״א והנה עמד על היאר. זהש״ה כי לא כצורינו צורם (דברים ל״ב ל״א). אמ׳ ר׳ ברכיה לא כשם שהוא מגביהנו עַל אומות העולם הוא מגביהם עלינו בוא וראה כשנפלנו בידם מה כת׳ וארם יצאו גדודים וישבו מארץ ישראל נערה קטנה (מלכים ב׳ ה׳ ב׳). אמ׳ ר׳ יוסי שפחה היתה אבל כשנפלו בידינו מה כת׳ ויכו בני ישראל את ארם מאה אלף רגלי ביום אחד (מלכים ב׳ כ׳ כ״ט). הוי כי לא כצורינו צורם. ד״א כי לא כצורנו צורם אמ׳ ר׳ יודן אלהי האומות עובדיהן משמרין אותן שלא יגנבו דכת׳ ותראו את שקוציהם ואת גלוליהם עץ ואבן (דברים כ״ט ט״ז). שהיו נותנין אותן בחוין עץ ואבן. אבל כסף וזהב אשר עמהם (שם שם) מה ת״ל אשר עמהם שהוא מכניסן לפנים ומשמרן שלא יגנבו. אבל אנו ישינים והקב״ה משמרינו דכת׳ הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל (תהלים קכ״א ד׳). הוי כי לא כצורינו צורם. אנו אלהינו מתקיים עלינו דכת׳ והנה ה׳ נצב עליו. אמ׳ ר׳ הונא נצב עליו כלומ׳ פטרונו. אבל פרעה הרשע שהיה משתחוה לנילוס הוא עומד ומתקיים עליו דכת׳ והנה עמד על היאר (כג). ד״א והנה עומד על היאר. להודיעך שבמה שאדם מהרהר בו ביום מראין אותו בחלומו תדע לך משר המשקים ומשר האופים שלא הראו אותן אלא מעין מלאכתן שנ׳ וכוס פרעה בידו. וכן נבוכדנצר הרשע לפי שכל ימיו לא היה מהרהר אלא בצלם לפי כך הראו אותו מהרהורי לבו דכת ואלו צלים הד שגיא (דניאל ב׳ ל״א). וכן אתה מוצא ביעקב אבינו שכל ימיו לא היה מהרהר אלא בהקב״ה שנ׳ אם יהיה אלהים עמדי מה ראה והנה ה׳ נצב עליו. וכן פרעה הרשע לפי שכל ימיו לא היה מהרהר אלא ביאר שנא׳ אשר אמ׳ לי יאורי (יחזקאל כ״ט ג׳). לפי כך כשיראה את עצמו לא ראה אלא היאור לכך נאמ׳ והנה עמד על היאר (כד). אמ׳ ליה סבור מלכא לשמואל מאי הזינא לאורתא. אמ׳ ליה חזית דאתו רומאיי ושבו לך ורעו בך חזירי בחוטרא דדהבא הרהר כוליה יומא ולאורתא חזא. אמ׳ ליה קיסר לר׳ יהושע בן חנניה מאי חזינא לאורתא אמ׳ ליה חזית דאתי פרסאיי וטחני בך קַשַׁיתָא ברחיא דדהבא הרהר כוליה יומא ולאורתאחזא (כה).

(יח) עי׳ תנחומא וישב סוף ס״ט ואגדת בראשית שם ס״א ע״ש וע״ע שמות רבה פכ״ו ס״ב ובנ״ש. (יט) עי׳ ב״ר שם ס״ד. (כ) צ״ע ועי׳ תנחומא מקץ ס״ג שפרעה ביקש לבודקו והיה מהפך לו החלום ויוסף א״ל לא כך ראית וכו׳ אחרי היית כשחלמתי ע״כ. (כא) צ״ע. (כב) עי׳ ב״ר שם ס״ד ע״ש. ובכי״ק אמ׳ ר׳ יוחנן. (כג) צ״ע ועי׳ שיור מזה בילקוט תהלים רמז תתע״ט בשם הילמדנו ע״ש. (כד) צ״ע ועי׳ ברכות נ״ה ע״ב וע״ע לקח טוב לפ״ז. ובכי״ק מעין אומנתן (ת׳ מעין מלאכתן). (כה) עי׳ ברכות נ״ו ע״א ובד״ס שם ובכי״ק הרהור כולי יומא.

ג) והנה מן היאר עלות שבע פרות. למה הראהו פרות שהתבואה והזרע אינן אלא בכוה הפר שני' ורב תבואות בכוח שור (משלי י"ד ד') (כו). תנו רבנן חמשה דברים נאמרו בשור. האוכל מבשרו מתעשר. נגחו הווין לו בנים שמנגחין בתורה. נשכו יסורין באין עליו. בעטו דרך רחוקה מזדמנת לו. רוכבו עולה לגדולה. והתניא רוכבו מת לא קשיא הא דרכיב ליה איהו לתורא והא דרכיב ליה תורא לדידיה. תנו רבנן הרואה שור בחלומו ישכים ויאמר בכור שורו הדר לו (דברים ל"ג י"ז). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר וכי יגח שור את איש או את אשה ומת (שמות כ"א כ"ח). הרואה נהר בהלומו ישכים ויאמר הנני נוטה אליה כנהר שלום (ישעיה ס"ו י"ב). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר כי יבוא כנהר צר (ישעיה נ"ט י"ט). הרואה צפור בחלומו ישכים ויאמר כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלם (ישעיה ל"א ה'). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר כצפור נודדת מקנה (משלי כ"ז ח'). הרואה קדירה בהלומו ישכים ויאמר ה' תשפות שלום לנו (ישעיה כ"ו י"ט). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר שפות הסיר שפות (יחזקאל כ"ד ג'). הרואה ענבים בחלומו ישכים ויאמר כענבים במדבר מצאתי ישראל כבכורה בתאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם (הושע ט' י'). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר ענבימו ענבי רוש (דברים ל"ב ל"ב). הרואה הר בחלומו ישכים ויאמ' מה נאוו על ההרים רגלי מבשר (ישעיה נ"ב ז'). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר על ההרים אישא בכי ונהי (ירמיה ט' ט'). הרואה שופר בחלומו ישכים ויאמ' והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול (ישעיה כ"ז י"ג). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר תקעו שופר בגבעה (הושע ה' ח'). הרואה אריה בחלומו ישכים ויאמ' אריה שאג מי לא יירא (עמוס ג' ח'). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר עלה אריה מסבכו (ירמיה ד' ז'). הרואה כלב בחלומו ישכים ויאמר ולכל בני ישראל לא יהרץ כלב לשונו (שמות י"א ז'). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר והכלבים עזי פנים לא ידעו שבעה (ישעיה נ"ו י"א). הרואה תגלחת בחלומו ישכים ויאמר ויגלח ויחלף שמלתיו (מ"א י"ד). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר ובגלחו סר כוחו מעליו. הרואה קנה בחלומו ישכים ויאמר קנה רצוץ לא ישבור (ישעיה מ"ב ג'). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצוץ הזה (ישעיה ל"ו ו'). הרואה באר בחלומו ישכים ויאמר ויחפרו עבדי יצחק בנחל וימצאו שם באר מים חיים (כ"ו י"ט). קודם שיקדמנו בפיסוק אחר כהקיר ביר מימיה כן הקירה רעתה (ירמיה ו' ז') (*כו). תנו רבנן הרואה קנה בחלומו יצפה לחכמה. קנים יצפה לבינה שני' ובכל קנינך קנה בינה (משלי ד' ז'). אמ' ר' זירא קניא קְרָא ,קְדָרא וקְרָא כולהו מעלי לחלמא. תאנא ואין מראין דלועין אלא למי שירא שמים בכל כוחו. הרואה ענבים בחלומו. לבנות בין בזמנן בין שלא בזמנן סימן יפה לו. שחורות בזמנן סימן יפה לו שלא בזמנן סימן רע לו. הרואה חתול בחלומו באתרא דקארו ליה סונארא נעשה לו שינוי רע. באתרא דקארו ליה שונארא נעשית לו שירו נאה. הרואה חמור בחלומו יצפה לישועה שני' הנה ישעך בא עני ורוכב על החמור (זכריה ט' ט'). הרואה סוס בחלומו לבן בין בנחת בין ברדוף סימן יפה לו. אדום בנחת סימן יפה לו. ברדוף סימן רע לו. הרואה גמל בחלומו מיתה נקנסה עליו מן השמים וניצל ממנה ברחמים רבים. אמ' ר' אחא בר ר' חנינה מאי קראה אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה (מ"ו ד'). רב נחמן בר יצחק אמ' מהכא גם ה' העביר חטאתך לא תמות (שמואל ב' י"ב י"ג) (כז). הרואה הספד בחלומו מן השמים חסו עליו ופדאוהו והני

(כו) צ"ע ועי' רמב"ן ובחיי כאן. (*כו) עי' ברכות נ"ו ע"ב ובמפרשים וד"ס שם. ובכי"ק פסוק (ת' פיסוק) אחר. וג"כ גרים בהמקרא גבי הרואה תגלחת וכגלחו סר וכו' וב"ס עירבוב פסוקים יש כאן. עי' שמואל ב' י"ד כ"ו ושופטים ט"ז י"ז. (כז) עי' ברכות שם. ובכי"ק באתרא דקרו ליה שונארא נעשה לו שינוי רע באתרא דקארו ליה שוראנא נעשית לו שירו נאה וכו' וכו' רב נחמן בר יצחק אמר מיהכא גם ה' וגו'. ובהמקרא גבי הרואה חמור עירבוב פסוקים יש עי' ישעיה ס"ב י"א וזכריה ט' ט'.

מילי דהוה כתיב בכתאבא (כח). הרואה פיל בחלומו פלא נעשה לו. פילין פלאי פלאות נעשו לו. והא תניא כל מיני חיות יפים לחלום חוץ מן הפיל והקוף לא קשיא הא דמסרג הא דלא מסרג (כט). הקורא קרית שמע בחלומו ראוי שתשרה שכינה עליו כמשה רבינו אלא שאין דורו זוכה לכך. העונה יהא שמיה רבא בחלומו מובטח לו שהוא בן העולם הבא. וכן המניח תפלין. תאני רב יוסף הרואה עז בחלומו שנה מתברכת לו. עזים שנים הרבה מתברכות לו. הרואה אווז בחלום יצפה להכמה שנ׳ הכמות בחוץ תרונה (משלי א׳ כ׳). בעלה נעשה ראש ישיבה. אמ׳ רב אשי אני ראיתיה ובאתי עליה וסליקי לגדולה. הרואה תורנגול בחלומו יצפה לבן זכר. תורנגולת יצפה לבנים הרבה. הרואה ביצים בחלומו בקשתו תלויה. נשתברו נעשית בקשתו. וכן אגוזים וכן כלי זכוכית. הנכנס לכרך בחלומו נעשין לו הפציו שנ׳ וינחם אל מחוז חפצו (תהלים ק״ז ל׳). המגלה ראשו בחלומו שם טוב יוצא לו. ראשו וזקנו שם טוב יוצא לו ולמשפחתו. היושב בעריבה בחלומו שם טוב יוצא לו. בעריבה גדולה שם טוב יוצא לו למשפחתו. והני מילי הוא דקא דַלֵי מִידְלָא. הנפנה בחלומו סימן יפה לו. והני מילי דלא קינה. המתפלל בחלומו סימן יפה לו והני מילי הוא דלא סיים. העולה לגג בחלומו עלה לגדולה. ירד. ירד מגדולתו. אביי ורבא דאמרי תרויהו כיון שעלה עלה. המקרע בגדיו בחלומו קורעין לו שטר חובתו. העומד ערום בחלומו. בבבל עומד בלא הטא. בארץ ישראל עומד בלא מצוות. הנמסר לסרדיוט בחלומו שמירה נעשית לו. נתנוהו בקולר או בשלשלת ניתוספה לו שמירה על שמירה. ודוקא בקולר או בשלשלת אבל הבלא בעלמא לא. הנכנס לאגם בחלומו נעשה ראש ישיבה. ליער נעשה ראש חביריו. רב פפא ורב הונא בריה דר׳ יהושע חזו חלמא. רב פפא דעל לאגמא הוה ריש מתיבתא. רב הונא בריה דר׳ יהושע דעל ליערא הוה ריש כלה. איכא דאמרי תרויהו לאגמא עלו ומר תלו ליה טבלא בהלמיה ומר לא תלו ליה טבלא. אמ׳ רב אשי אנא תלו לי טבלא ונבחי ביה נבוהי. הנכנס למרחץ בחלומו יסורין בדילין ממנו שנ׳ אם רחץ ה׳ את צואת בנות ציון (ישעיה ד׳ ד׳). תני תנא קמיה דרב נהמן בר יצחק המקיז דם בחלומו עונותיו מחולין. אמ׳ ליה והתניא סדורין. אמ׳ ליה אִיקְרָא. אמ׳ ליה לא מאי סדורין סדורין להימחל. תני תנא קמיה דרב ששת הרואה נחש בחלומו פרנסתו מצויה. נשכו נכפלה פרנסתו הרגו אבדה פרנסתו. אמ׳ ליה רב ששת לתנא כל שכן דנכפלה פרנסתו ולא ה׳א רב ששת בהלמיה היא דחזא חויא וקטליה. תני תנא קמיה דר׳ יוחנן כל מיני משקין יפין להלום חוץ מן היין שיש שותהו וטוב לו ויש שותהו ורע לו. דכת׳ ויין ישמח לבב אנוש (תהלים ק״ד ט״ו). ויש שותהו ורע לו דכת׳ תנו שכר לאובד ויין למרי נפש (משלי ל״א ו׳). אמ׳ ליה ר׳ יוחנן תלמיד הכמ׳ לעולם טוב לו שנ׳ לכו להמו בלהמי ושתו ביין מסכתי (משלי ט׳ ה׳). אמ׳ ר׳ יוחנן המשכים ונפל לו פיסוק לתוך פיו זו היא נבואה קטנה. כל מיני פירות יפין להלום חוץ מפגי תמרה. כל מיני ירקות יפין לחלום חוץ מראשי לפתות. והא אמ׳ רב אשי אנא חזאי ראשי לפתות ואיעתרי. רב אשי ירקיהו חזא. כל מיני מתכות יפין חוץ ממרפסל וקורדום והני מילי הוא דאית בהו קתא. כל מיני צבעונין קשין לחלום ותכלת קשה מכולן. כל מיני חיות יפין להלום חוץ מפיל וקוף. והא אמ׳ מר הרואה פיל בחלומו פלא נעשה לו. לא קשיא הא דמסרג הא דלא מסרג. כל מיני עופות יפין להלום חוץ מקדיא וקפופא לפי שעיניהן הולכות לפניהן כשלאדם. אבל שאר עופות עיניהן בצדי הראש. תנו רבנן הרואה המת בבית שלום בבית. אוכל ושותה בבית סימן יפה לבית. נטל כלום ויצא סימן רע לבית. תרגמה רב פפא במסנא וסנדלא דאמ׳ רב פפא כל דשאקי שכבא מעלי לבר ממסנא וסנדלא וכל דיהי שכבא מעלי לבר מעפרא

(כח) עי׳ ברכות נ״ז ע״א ובכי״ק המאמר מתחיל הספד בחלומו וכו׳ כתיב בכתאבא. (כט) עי׳ ברכות נ״ו ע״ב.

והרדלא (ל). ותרענה באחו. אין אחו אלא לשון צמחים דכת׳ ישנה אחו בלי מים (איוב ח׳ י״א) (לא). ד״א באחו אחים אלו לאלו. כשהשנים טובות אהבה ואחוה וריעות בעולם כיצד אדם בא ממקום רחוק נכנס לעיר וחבירו יושב בשוק נשא עיניו וראה אותו מיד עומד ויוצא לקראתו ומקבלו בסבר פנים יפות מחבקו ומנשקו ומכניסו לתוך ביתו אוכלין ושותין ושמחין ונעשין אחים ורעים זה לזה מי גרם השובע שבעולם. ד״א אדם מהלך בדרך רואה תאינה נופלת ענבים מטונפין יושב ומלקטן בא בעל הכרם ומצאו אמ׳ לו אחי ורעי מפני מה אתה אוכל תאנים רעות חייך וחיי נפשך שארבעים תאנה כביצה בלא כלום לך לתוך הכרם אכול ענבים כנפשך שבעך הדא דכת׳ תקראו איש לרעהו אל תחת גפן ואל תחת תאנה (זכריה ג, י׳). וכן הוא אומ׳ ישאו הרים שלום שלום לעם (תהלים ע״ב ג׳) נשאו הרים נשיאתן שלום לעם (לב). אומ׳ ר׳ אליעזר כשהגשמים יורדין והשנה טובה משא ומתן מתברך שנ׳ יפתח ה׳ לך את אוצרו הטוב את הגשמים (דברים כ״ח י״ב). אמ׳ הקב״ה בעולם הזה פעמים השנים טובות פעמים רעות אבל לעתיד לבוא אני מכנים ישראל לגן עדן והן דשנין ורעננין הדא היא דכת׳ ירוין מדשן ביתך ונחל עדניך תשקם (תהלים ל״ו ט׳) (לג).

ג) **והנה שבע פרות אחרות.** מה ת״ל אחרות שבשעה שהפורענות באה לעולם הכל עשוין אחרים ונכרים זה מזה כיצד אדם בא ממקום רחוק נכנס לעיר ואוהבו יושב ברחובה כיון שראה אותו הפך את פניו לאחוריו ושם את עצמו כמי שלא ראהו ולא ידעו מעולם מי גרם כך רעבון ופורענות שבעולם (לד).

ה) **ויישן ויחלם שנית.** ממשמע שנ׳ ויישן איני יודע שהוא שני ומה ת״ל שנית ללמדך שהוא משונה מן הראשון כיצד הראשון ראה פרות אוכלות זו את זו וכן הוא דרך ארץ שכל שיש לו פה יש לו אכילה. הדג בוליע את חבירו. והשרץ בוליע את חבירו. אבל השבלים דבר שאין לו פה אין לו אכילה לכך נאמ׳ שנית שראה דבר משונה מטבעו שלעולם (לה).

ו) **והנה שבע שבלים דקות ושדופות קדים.** בשעה שהשנים רעות גופן שלבריות מעלה הטטין (לו). צמחות אחריהן. שבשעה שהיוקר הווה השער צומח שלא בטובתו לכן נאמ׳ צמחות אחריהן (לז).

ח) **ויהי בבקר ותפעם רוחו.** מהו בבקר שהגיע בוקרו שליוסף שיצא מבית האסורים (לח). ותפעם רוחו שהיתה רוחו מנשקת עליו כזוג (לט׳. כת׳ הכא ותפעם ולהלן ותתפעם (דניאל ב׳ א׳). ר׳ יהודה ור׳ נחמיה ורבנן. ר׳ יהודה אומ׳ כאן פתרונא הוא באעי. ולהלן חלמא ופתרוניה. ר׳ נחמיה אומ׳ כאן הלום אחד ולהלן הלום הצלם והלום האילן. ורבנן אמרי כאן ליתן גדולה לאחד ולהלן ליתן גדולה לארבעה. כאן ליתן חיים לאחד ולהלן ליתן חיים לארבעה. ד״א כאן על ידי שהיה סמוך לבקר ולהלן על ידי שהיה מבערב. אמ׳ ר׳ יוחנן כל חלום שהיה סמוך לבקר

ובכי״ק בלאי פלאות. (ל) עי׳ ברכות נ״ד ס״א וע״ב ובד״ס שם וע״ע ערוך ערך קדיא. ובכי״ק הקורא ק״ש בחלומו וכו׳ אלא שאין דורו זכוי לכך העונה יהא שמיה הגדול בחלומו וכו׳ וכו׳ והני מילי דלא קנח המתפלל וכו׳ מגדולתו אביי ורבא דאמרי תרויהו וכו׳ הנכנס למרחץ בחלומו ייסורין בדילין וכו׳ תנא תנא קמיה וכו׳ א״ל והתניא סדורין א״ל מאי סדורין וכו׳ (ונראה שבפנים יש להגיה אעיקרה ת׳ איקרא כלומר אמחקהו ממשנתי) א״ל ר׳ יוחנן תלמידי חכמים לעולם טוב להם וכו׳ ונפל לו פסוק לתוך פיו זו היא נבואה קטנה וכו׳ חזאי ראשי לפתות ואיתערי רב אשי ירקיהי וכו׳. (לא) עי׳ רש״י ולקח טוב לפסוק זה. (לב) עי׳ ב״ר פפ״ט ס״ד ותנחומא מהרש״ב ח״א צ״ה ע״ב. והרחיב הדרוש וע״ע לקח טוב לפסוק זה. (לג) צ״ע ועי׳ דברים רבה פ״ז ס״ו וב״ר פט״ז ס״ז. (לד) עי׳ תנחומא מהרש״ב שם וע״ע בצרור המור פ׳ וישב. (לה) צ״ע ועי׳ בבעלי התוספות עה״ת וחזקוני לפ״ז. (לו) עי׳ ב״ר פפ״ט ס״ד. (לז) צ״ע. (לח) צ״ע. (לט) עי׳ תנחומא מהרש״ב שם וע״ע פירש״י לפ״ז.

מיד הוא בא (מ). **וישלח ויקרא את כל הרטמי מצרים ואין פותר אותו לפרעה.** ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי פותרין היו אותו אלא שלא היה קולם נכנס באזנו. אמרו לו שבע פרות הטובות שבע בנות אתה מוליד. ושבע פרות הרעות שבע בנות אתה קובר. שבע שבלים הטובות שבע אפרכיות אתה כובש. ושבע השבלים הרעות שבע אפרכיות מורדות בך הדא היא דכת' בקש לץ חכמה ואין (משלי י"ד ו'). אלו הרטמי מצרים. ודעת לנבון נקל (שם) זה יוסף (מא).

יב) **ושם אתנו נער עברי.** אמ' ר' שמואל בר נחמני ארורים הם הרשעים שאינן עושין טובה שלימה. אמ' נער כלומר שוטה. עברי כלומ' שונא. עבד שהוא מוכתב בדימסון שלפרעה שאין עבד מולך. ולא לובש זיין (מב).

יג) **ויהי כאשר פתר לנו כן היה.** אמ' ר' נחום אמ' ר' בירייס ר' משום זקן אחד עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלם פעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כולן מה שפתר לי זה לא פתר לי זה ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה וכולן נתקיימו לקיים מה שנ' כל החלומות הולכין אחר הפה קרא הוא אין והא אמ' ר' שמואל בר נחמני אמ' ר' יונתן מנין שכל החלומות הולכין אחר הפה שנ' ויהי כאשר פתר לנו כן היה. אמ' ראבא והוא דפישר ליה מעין חלמיה דכת' איש כחלומו פתר (מג). עובדא הוה בהדא איתתא דאתת לגבי ר' אליעזר אמרה ליה חמית בחלמי דשריתא דביתה דההיא אתתא תבירא אמ' לה את ילדא בר דכר אזלת והוה לה. זמן אוחרן עלת למשאלינה ולא הוה אמרה לתלמידוהי היכן רבכון אמרון לה מא את בעיא אמרה להון חמית בחלמי דשריתא דביתה דההיא אתתא תבירא אמרו לה ההיא אתתא קברה בעלה כד נפקת מגבהון אזלת ואשכחתיה מאית שרית מיללא שמע ר' אליעזר אמ' להון מא הדא אמרו ליה כדון וכדון אמ' לרון הכדין אובדתון גוברה לא כך כת' ויהי כאשר פתר לנו כן היה וכך אמ' ר' הונא כל החלום הולך אחר הפה ואחר פתרונו הוין מן היין יש מי שהוא שותה וטוב לו ויש מי שהוא שותה ורע לו. תלמיד חכמים שותה וטוב לו. עם הארץ שותה ורע לו. אמ' ר' אבהו דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין (מד). בר הדיא מפשר חלמי הוה. דהוה יהיב ליה אגרא מפשר ליה למעליותא. ודלא הוה יהיב ליה מפשר ליה לגריעותא. אביי וראבא חזו חלמא אתו לקמיה. אביי יהב ליה אגריה. ראבא לא יהב ליה. אמרו ליה אקרונין בחלמן זרע רב תוציא השדה וגו' (דברים כ"ח ל"ח). לאביי אמ' ליה רישיה. לראבא אמ' ליה סופיה. אמרו ליה אקרונין בחלמן זיתים יהיו לך בכל גבולך (שם) לאביי אמ' ליה רישיה לרבא אמ' ליה סופיה. אמרו ליה אקרונן בחלמן בנים ובנות תוליד. לאביי אמ' ליה רישיה. לראבא אמ' ליה סיפיה. לראבא אמ' ליה סופיה. אמרו ליה אקרונן בחלמן בניו ובנותיו נתונים לעם אחר (שם ל"ב). לאביי אמ' ליה מפיקת בנאתא ועיילת כלאתא. לרבא אמ' ליה דביתהו שכבא ומימסרי בריה וברתיה לידי אתתא אוחריתי. דאמ' ראבא אמ' ר' ירמיה בר אבא אמ' רב מאי דכת' בניך ובנתיך נתנים לעם אחר (שם ל"ב) זו אשת האב. אמרו ליה אקרונן בחלמן שורך טבוח לעיניך ולא תאכל ממנו (שם ל"א). לאביי אמ' ליה מרווחא דעסקך מירכי תורא בביתך ולא הני לך למיכל מניה. לראבא אמ' ליה מפסידיה דעסקיה מידכי תורא בביתיה ולא הני ליה למיכל מיניה. אמרו ליה אקרונן בחלמן וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך (דברים כ"ח י'). לאביי אמ' ליה מְלַכְּת ונפלה אימתך אכולי עלמא. לראבא אמ' ליה מימסר לפרהגבנא ודיני כולי עלמא קל וחומר מינך. אמרו ליה אקרונן בחלמן לך אכול בשמחה לחמך (קהלת ט' ז'). לאביי אמ' ליה מרווחא דעסקך אכילת ושתית וקרית פיסוקא מחדוא דליבא.

(מ) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש. (מא) עי' ב"ר שם ס"ו וע"ע ילקוט ולקח טוב לפסוק זה. (מב) עי' ב"ר שם ס"ז וע"ע מתנות כהונה במה שרמז שם על הערוך. (מג) עי' ברכות נ"ה ע"ב ובכי"ק אמ' רבא. (מד) עי' ב"ר שם ס"ח ואיכה

לראבא אמ׳ ליה מפסיריה דעסקיה אכיל ושתי וקרי פיסוקא בעל כורחיה. אמרו ליה הזינן בחלמן חסא דמַחַת אפום דַנָא. לאביי אמ׳ ליה נפישא עיסקך כחסא. לרבא אמ׳ ליה מייר עסקיה כחסא. אמרו ליה הזינן בחלמן בסרא דמחא אפום דנא. לאביי אמ׳ ליה מיחבב עיסקך כבסרא. לראבא אמ׳ ליה סרי עסקיה כבסרא. אמרו ליה חזינן רומנא דמחת אפום דנא לאביי אמ׳ ליה מלי עסקך כרומאנא. לרבא אמ׳ ליה פקע עסקיה כרומנא. אמרו ליה חזינן חביתא דחמרא דסליק לדקלא. לאביי אמ׳ ליה מדלי עסקך כי דקלא. לרבא אמ׳ ליה תלי עסקיה כתמרא. אמרו ליה הזינן חביתא דחמרא דנפל לבירא. לאביי אמ׳ ליה מייקר עסקיה ובחשי עליה בירי בירי. לראבא אמ׳ ליה פסיד עסקיה וגפל לבירא. לסוף אתא ראבא לחוריה אמ׳ ליה חזאי דשא ברייתא דנפל. אמ׳ ליה אתתא מיתה. ככיה ושניה דנתר אמ׳ ליה בניה ובנתיה מיתין. יונה דמפרח בחלמיה אמ׳ ליה אתתיה מגריש. תרי גורגליַדָא דלפתא בחלמיה אמ׳ ליה תרי קוּלְפֵי בלעת. אמ׳ ראבא איזי איתיב בי מדרשא אחזי מאן אתי מצער לי אזא ראבא איתיב בי מדרשא קא גארים אתו הנך תרין כומין דהווי קא מינצו בהדי הדאדי. קא ראבא ליפרוקינהו אשתמיט הד מניהו צעריה מהייה לראבא תריי בעא לממחייה אהרינא אמ׳ ליה תרי חזאי. לסוף אהא ליה אגרא אמ׳ ליה הזית אשייתא ברייתא דנפל אמ׳ ליה נכסי קנית בלא מיצרי. אמ׳ ליה חזאי דבזיע רישיה וגפל מוקריה אמ׳ ליה בי סדייך בזיע וקא מיבדרי אוּדְדֵיה. אמ׳ ליה חזאי אפדנא דאביי דנפל ואתא אבקא כסייה לדירי. אמ׳ ליה אביי שכיב ואת מלכא ואתיא מתיבתא לנבך. אמ׳ ליה חזאי אפדנא דידי דנפל ואזא אבקא כסייה לכולי עלמא. אמ׳ ליה מלכת ונפלא אימתך אכולי עלמא. אמ׳ ליה לבנה דשלפונהי אמ׳ ליה שמעתאתך מיבדרן. אמ׳ ליה

חזאי דיהדר כניפונהי אמ׳ ליה קבעי וגרסי להי משמך בי מדרשא. יומא חד הוה אזי אינהו ותנו ליה בערבא אמ׳ ליה הזאי דאקרי הילילא מצריא בחלמי אמ׳ ליה ניסי מתרחשי לך הוו קא אתו אדהכי נשא זיקא אמ׳ אנא איזיל בהדי ראבא בריה דרב יוסף בר חמא דמתרחיש ליה ניסי כל שעתא ושעתא למה לי קם למיזל בהדי דקא סליק לגורא נפל ספריה מידיה פתחיה ראבא אישכחיה דכתיב ביה כל הלוכות הולכין אחר הפה אמ׳ ליה בנין קימא כל מילי דאמרת לי מהילנא לך לבר מבניה ובנאתיה מייתין דלא מהילנא לך לבר מבניה ובנאתיה מייתין דלא מהילנא יהא רעוא ממסר ההוא גוברא לידא דמלכותא. אמ׳ גמירי דקללת חכם אפלו הנם היא באה וכל שכן דאנא צערתיה ליקום ההוא גוברא ניגלי אפשר דמיכפר ליה דאמ׳ מר גלות מכפרת עון. קם אזל לבי רומאיי אשכחיה לההוא גוברא די הוה קא מינטר שִׁירַאֵיי דמלכא איתיב גביה אמ׳ ליה מאי עבידתך אמ׳ ליה מפשר חלמא אנא אמ׳ ליה חזאי מחטא דאייל בשיראייה דמלכא אמ׳ ליה הב לי אגראי דאימא לך לא אהא ליה לא אמ׳ ליה. אמ׳ ליה חזאי תרתי אצבעתיה דאייל בשיראייה דמלכא אמ׳ ליה הב לי אגראי דאימא לך אהא ליה לא אמ׳ ליה. אמ׳ ליה הזאי תלת חזאי ארבע הזאי המיש חזאי כולה ידי דאייל בשיראייה דמלכא אמ׳ ליה אי בעיתא הב לי ואי בעיתא לא תהב לי קום חזי שיראיי דמלכא דפכודו להו שמוע דבי מלכא אתיוה לנטר שיראיי זקפוה איתיוה לדידיה אמרי ליה את אמטו זוזא דלא אהבו לך בעית אפסודי שיראיי דמלכא. מאי עבדו ליה רבו ליה תרי ארזי בהבלא וכפינון לרישיהון. ואסרו ליה הד בהא אטמיה וחד בהא אטמיה וצלקוה (מה). אמ׳ ליה ההוא מינאה לר׳ ישמעאל ביר׳ יוסי חזאי דאשקאי משחא דזיתא לזיתא אמ׳ ליה ההוא גוברא רשיעא אמיה בעל. אמ׳ ליה תרתי עיניה דנשק

רבתי פ״א סי״ח וירושלמי מעשר שני נ״ה ע״ג. ובבי״ק אמרה לתלמידותי היכא רבכון וכו׳ א״ר אבהוא דברי חלומות וכו׳. (מה) עי׳ ברכות נ״ו ע״א וע״ב ובד״ס שם. ובבי״ק אביי ורבא (אבל בהמשך הענין ימצא ג״כ כמה פעמים ראבא) וכו׳ אביי יהיב ליה אגרא רבא לא יהיב ליה וכו׳ לרבא אמ׳ ליה מימסרי בניה ובנתיה לידי אתתא אוחרותי דאמ׳

הדדי אמ׳ ליה אחותו בעל. אמ׳ ליה חזאי סיהרא דנשק אמ׳ ליה אשת ישראל בעל. אמ׳ ליה חזאי כוכבא דהטף ובלעיה אמ׳ ליה בר ישראל גנבת ווזבינתיה ואכלתינהו לדמיה. אמ׳ ליה דכרכון בי טואנא דאסא אמ׳ ליה נערה מאורסה בעל. אמ׳ ליה טונא דאסא חזאי דנפל עליה אמ׳ ליה משכבו הפך. אמ׳ ליה חזאי יוני דהדרי לפורייה אמ׳ ליה בי נשי חבריה קא מהדר. אמ׳ ליה חזאי עורבי דהדרוי לפורייה אמ׳ ליה אשתו מזנה עליו. אמ׳ ליה חֲזַאי ביעי קליפאתא בחלמיה אמ׳ ליה מיתא מְשַׁלַּח ליה. אמ׳ ליה כולהי אית ביה בההיא גוברא לבר מיהא דליתה ביה. אדהכי אתיא ההיא אתתא אכרה ליה האיי גלימא דמיכסית ביה דאלויתיה ההיא איתתא לגוברה להחוא עלמא. ברוך המקום שגילה סודו ליריאיו וכן הוא אומ׳ כי הועבת ה׳ נלוז ואת ישרים סודו (משלי ג׳ ל״ב) (מו). תנו רבנן שאל בן דָמָא בן אחותו שלר׳ ישמעאל את ר׳ ישמעאל אמ׳ ליה ראיתי שני לחיי שנשרו אמ׳ ליה שני גדולי רומי עצו עליך עצה ומתו. אמ׳ ליה בר קפרא לרב ראיתי חוטמי שנישר אמ׳ ליה חרון אף נסתלק ממך. אמ׳ ליה ראיתי ידי שנשרו אי אתה צריך למעשה ידיך. אמ׳ ליה ראיתי רגלי שנשרו אמ׳ ליה אי אתה צריך להלך ברגליך. אמ׳ ליה אמרי לי באדר מיתת ניסן לא חזית ומה דזרעת לא קצרת. אמ׳ ליה באדירותא דאוריתא מיתת ולידי נסיונא לא אתית ובינך אין אתה קוברן (מז). מכאן אמרו לא לישתעי איניש חלמיה למאן דסני ליה אלא למאן דרחים ליה. דכאני ליה לא חמי ליה זכות. דרחים ליה לא חמי ליה חובא. וקימא לן כל החלומות דולכין אחר הפה ואחר הפתרון לכך נאמ׳ איש כהלומו פתר (מח).

יד) **וישלח פרעה ויקרא את יוסף.** ולמה לא קראו לו בתחלה אמ׳ הקב״ה אם יבוא יוסף בתחלה ויפתור את החלום הרטומי מצרים אומרין אלו קרא אותנו היינו פותרין כמו שפתר יוסף לפי כך אמ׳ הקב״ה איני עושה נחת רוח לרשעים הללו אלא ידהקו עצמן ויוציאו את רוחן ואחר כך הוא בא ועליהן הוא אומ׳ כל רוחו יוציא כסיל והכם באחור ישבחנה (משלי כ״ט י״א) (מט). ויגלח ויחלף שמלתיו. מכאן אמרו שבוי שנפדה והבוש שיצא מבית האסורים ומנודה שהתירוהו מגלחין ומכבסין אפלו בחולו שלמועד מפני שכל ימיהן כאבל (נ). ויגלה ויחלף שמלתיו ויבא אל פרעה. וכל כך למה כדי לחלוק כבוד למלכות (נא). אמ׳ ר׳ שמואל מה אם בשר ודם מבקשין לחלוק כבוד למלכותו מלך מלכי המלכים על אחת כמה וכמה לכך אמ׳ שלמה בחכמתו בכל עת יהיו בגדיך לבנים (קהלת ט׳ ה׳). מושלין אותו משל למה הדבר דומה לאשתו שלבולדסוס שהיתה מקשטת את עצמה אמרו לה שכנותיה בעליך אינו כאן למי את מתקשטת ומיתקנת אמרה להן בעלי בולדסוס מעט הוא עוקץ את כוסו ונמצא עומד על ראשי מוטב שיראה אותי בקישוטי ואל יראה אותי בניוולי. לכך נאמ׳ בכל עת יהיו בנדיך לבנים. ויש אומרין לאשתו שלמלח שאמרה בעלי מלח מעט תבוא הרוח ונמצא עומד על ראשי מוטב שיראה אותי בקישוטי ואל יראה

רבא וכו׳ לאביי א״ל מלכת ונפלא אימתך וכו׳ מימסר לפר הגבנא (בשתי תיבות) דמלכא ודיני כולי עלמא וכו׳ אמרון ליה חזינן חסא וכו׳ א״ל חזינן בסרא וכו׳ לאביי א״ל מידלי עסקך וכו׳ סרי עסקך וכו׳ חלי עיסקך כחמרא וכו׳ א״ל איתתיה מגריש. תרי גורגלדי וכו׳ אמ׳ ראבא איזי איתיב בי מדרשא איגרם איחזי מן אתי מצער לי וכו׳ אתו הלך תרין סומין וכו׳ לממחייה אחרינא וכו׳ הזית אשיתא וכו׳ ברייתא וכו׳ ונפל יוקריה א״ל ביסריך בזיע וכו׳ אפדנא דאביי דינפל וכו׳ ואתיא מתיבתיה לגבך וכו׳ א״ל קבעי להי וגרסי להימשך בבי מדרשא א״ל חזאי דאקרינן הלילא וכו׳ ניסי מתרחשי לך הוו קא אתי תרויהו בארבא אמר בהדי ראבא וכו׳ אחר הפה וכי בגויה קימא וכו׳ ההוא גברא וכו׳ קם אול לבי רומאי אשכחיה וכו׳ מינשר שיראי וכו׳ דאייל בשיראיה וכו׳ אתיות לנמר שיראי וכו׳ אמטו זוזי דלא יהבו לך בעית וכו׳. (מו) עי׳ ברכות נ״ז ע״ב ובכי״ק גברא רשיעא וכו׳ בר ישראל גנבת וזבנחיה וכו׳ א״ל חזאי דכרכין ביטואנא א״ל וכו׳ א״ל כיליהי אית בי וכו׳ ההיא איתתא אמרה וכו׳ דאלויתיה ההיא איתתא לגבריה להחוא עלמא וכו׳. (מז) עי׳ ברכות שם וע״ע ירושלמי מעשר שני שם ואיכה רבתי פ״א סט״ז ע״ש. (מח) צ״ע ועי׳ ברכות נ״ה ע״ב ובד״ס שם אות ל׳. (מט) עי׳ ב״ר פפ״ט ס״י. (נ) צ״ע ועי׳ מועד קטן י״ג ע״ב במשנה שם. (נא) עי׳ ב״ר שם ס״ט.

אותי בגיוולי. הוי בכל עת יהיו בגדיך לבנים במעשים טובים. ושמן על ראשך אל יחסר ממצוות וצדקות (נב).

טו) ויאמר פרעה אל יוסף חלום חלמתי ופתר אין אתו. אמר לו יוסף מי הודיעך שלא פתרוהו כראוי אמ׳ לו כשם שראיתי את החלום כך ראיתי פתרונו לכך אינן יכולין לשחוק בי (נג).

טז) ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי. תלה הגדולה בבעלה. ומה זכה. זכה למלכות דכת׳ אתה תהיה על ביתי. וכן אתה מוצא בדניאל שאמ׳ לנבוכדנצר ואנא לא בחכמה די איתי בי [וגו׳] רזא דנה גלי לי (דניאל ב׳ ל׳). ברם איתי אלה בשמיא גלי רזין (שם שם כ״ח). ומה זכה והלבישו לדניאל ארגונא והמניכא די דהבא על צוריה (שם ה׳ ז׳). ועליהן ועל כיוצא בהן הוא אומר כי מכבדי אכבד (שמואל א׳ ל׳ ב׳) (נד).

יז) וידבר פרעה אל יוסף בחלומי.

יח) והנה מן היאר עלות שבע פרות. אמ׳ ר׳ יהודה ארבע עשרה שנה היה רעב ראוי לבוא במצרים שכן פרעה רואה והוזר ואומ׳ ליוסף. ר׳ יוסף בר חנינה אומ׳ ארבעים ושתים שנה היה הרעב ראוי לבוא למצרים שכן פרעה אומ׳ שבע פרות רעות ושבע שבלים צנומות דקות ראיתי הרי שמונה ועשרים ויוסף הוזר ואומ׳ לו ושבע הפרות הרקות והרעות העולות אחריהם שבע שנים הנה ושבע השבלים הרקות שדופות הקדים יהיו שבע שני רעב הרי כו״ן שתים וארבעים שנה לא עשה שם הרעב בימי יוסף א״א שתי שנים בלבד דכת׳ כי זה שנתים הרעב (מ״ה ו׳). כיון שירד יעקב אבינו למצרים ובירכן כלה הרעב ואימתי חזרו אותן ארבעים שנה בימי יחזקאל שנ׳ ונתתי את ארץ מצרים שממה בתוך ארצות נשמות ועריה בתוך ערים מהרבות תהיינה שממה ארבעים שנה (יחזקאל כ״ט י״ב) הוי לא נשנו אלא לצורך (נה).

לב) ועל השנות החלום. אמ׳ ר׳ יוחנן שלשה חלומות מתקיימין ואלו הן הלום שלשחרית והלום שנפתר בתוך הלום והלום שהלמו לו חביריו. ויש אומרין אף חלום שנשנה שנ׳ ועל השנות החלום אל פרעה פעמים (נו).

לח) ויאמר פרעה אל עבדיו הנמצא כזה וג׳. זהיש״ה אחת היא יונתי תמתי (שיר השירים ו׳ ט׳). זה אברהם דכת׳ אחד היה אברהם ויירש את הארץ (יחזקאל ל״ג כ״ה). אחת היא לאמה (שיר השירים ו׳ ט׳). זה יצחק יחיד אמו. ברה היא ליולדתה (שיר השירים שם שם). זה יעקב שהוא ברור ליולדתו. ראוה בנות ויאשרוה (שיר השירים שם שם). אלו השבטים שנ׳ והקול נשמע בית פרעה לאמר באו אחי יוסף (מ״ה ט״ז). מלכות ופילגשים ויהללוה (שיר השירים שם שם). זה יוסף דכת׳ ויאמר פרעה אל עבדיו הנמצא כזה אמ׳ להם אם מהלכין אתם מסוף העולם ועד סופו אין אתם מוצאין כמוהו (נז).

לט) ויאמר פרעה אל יוסף אחרי הודיע. רבנן אמרי כיון שביקש פרעה להמליכו עמדו עליו כל גדולי מלכות ואמרו לו עבד תמליך עלינו אמ׳ להן פרעה בן חורין הוא בן גדולים הוא מה עשו עמדו וכתבו שבעים פיטקין בשבעים לשון והשליכו לפניו והיה נוטל כל פתק ופתק וקורא אותו ולא עוד אלא שהיה יודע בלשון אחרת שלא היו יכולין לשמוע עליו ואיזו זו לשון הקודש וכן הוא אומ׳ עדות ביהוסף שמו בצאתו על ארץ מצרים שפת לא ידעתי אשמע (תהלים פ״א ו׳). מיד נתביישו כל החכמים שלפרעה אמ׳ להם אלו

(נב) עי׳ קה״ר פ״ט פסוק ה׳ שיור מזה והדברים שם מקוטעין ועי׳ חידושי הרד״ל שם אות ב׳. (נג) צ״ע ועי׳ בחיי על פסוק ח׳ לעיל ונראה משם שהיה לפניו כן בב״ר ע״ש. (נד) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ט ובנ״ש ובפרט בתנחומא מקץ ס״ג וע״ע בפירוש מהרז״ו שם וע״ע לעיל עמוד תקצ״ה. (נה) עי׳ ברייתא דל״ב מדות דר״א בנו של ר״י הגלילי מדה י׳ וע״ע ב״ר שם. (נו) עי׳ ברכות נ״ה ע״ב. (נז) עי׳ ב״ר פ״צ ס״א ובנ״ש.

היה עבר כל הלשונות האלו לא היה יודע התהילו כולן מקלסין אותו ולא ההרטמים בלבד אלא אף פרעה עצמו היה מקלסו דכת' ויאמר פרעה אחרי הודיע אלהים וג' אין נבון וחכם כמוך (נח).

מ) **אתה תהיה על ביתי.** עליו הכת' אומ' עד עת בוא דברו אמרת ה' צרפתהו שלה מלך ויתירהו מושל עמים ויפתהו שמו ארון לביתו (תהלים ק"ה, י"ט כ' כ"א). אשריהן שלצדיקים שבכל מקום שהן הולכין הן נעשין אדונים לארוניהם (נט). ועל פיך ישק כל עמי. שלא יהיה אדם נוטל פרוקפי הוץ ממך (ס). רק הכסא אגדל ממך. אמ' ר' שמעון בן לקיש שתי פרשיות כתב לנו משה בתורה ואנו למידין אותם מפרשת פרעה הרשע ואלו הן והיית רק למעלה (דברים כ"ח י"ג). יכול כמוני ת"ל רק גדולתי למעלה מגדולתכם ואנו למידין אותה מפרשת פרעה אתה תהיה על ביתי יכול כמוני ת"ל רק גדולתי למעלה מגדולתך. כיוצא בו והתקדשתם והייתם קדושים (ויקרא י"א מ"ד). יכול כמוני ת"ל כי קדוש אני ה'. קדושתי למעלה מקדושתכם. ואנו למידין אתה מפרשת פרעה הרשע שני ויאמר פרעה אל יוסף אני פרעה יכול כמותי ת"ל אני גדולתי למעלה מגדולתך (סא).

מב) **ויסר פרעה את טבעתו.** אמ' ר' יודן בשם ר' בנימין בן לוי יוסף משלו נתנו לו. הפה שלא נשק בעבירה ועל פיך ישק כל עמי. צואר שלא הרכין בעבירה. וישם רביד הזהב על צוארו. ידים שלא משמשו בעבירה. ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף. הגוף שלא דבק בעבירה וילבש אותו בגדי שש. רגלים שלא פסעו בעבירה

מג) **וירכב אותו במרכבת המשנה.** מחשבה שלא הרהרה בעבירה תבוא ותקרא חכמה (סב). ויקראו לפניו אברך. מהוא אברך אב בחכמה ורך בשנים (סג). ד"א אברך. אפרכוס שכל הרואה אותו ישתחוה לו (סד).

מד) **ויאמר פרעה אל יוסף אני פרעה.** ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי מַאֲנִי שלבשר ודם אתה למד אני שלהקב"ה ומה אם פרעה שאמ' ליוסף אני פרעה זכה לכל הגדולה הזאת לכש־בוא אני שלהקב"ה דכת' ועד זקנה אני הוא אני עשיתי ואני אשא (ישעיה מ"ו ד'). ראו עתה כי אני אני הוא (דברים ל"ב ל"ט). כה אמר ה' מלך ישראל וגואלו א:י ה' צבאות אני ראשון ואני אחרון (ישעיה מ"ד ו') על אחת כמה וכמה (סה).

מה) **ויקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח.** ר' חזקיה אומ' צפנת פענח צפונות מופיע בדעת ונוהות לו לומר. ורבנן אמרי נוטריקון צופה פודה נביא תומך פותר ערום נבון הוזה. ד"א צפנת פענח צפונות מופיע ומניח רוחות שלבריות בהן (סו). ויתן לו את אסנת בת פוטיפרע. הוא פוטיפר ולמה נקרא פוטיפרע שנפרע כנקבה (סז).

מו) **ויצא יוסף מלפני פרעה ויעבר בכל ארץ מצרים.** רבנן אמרי בשעה שיצא יוסף למלוך על מצרים עבר בכל ארץ

(נח) צ"ע ועי' פסיקתא דר"כ ל"ד ע"ב פסיקתא רבתי ס' ע"א קהלת רבה פ"ז פסוק כ"ג תנחומא חקת ס"ו תנחומא מהרש"ב ח"ד ס' ע"א בהערות שם. וע"ע סוטה ל"ו ע"ב. ואולי המאמר שלפנינו לקוח הוא מהילמדנו עי' ילקוט תהלים רמז תתל"א ע"ש. ובכי"ק עמדו וכתבו לו וכו'. שלא היו יכולין לשמוע ואיזו וכו'. (נט) צ"ע. (ס) עי' ב"ר שם ס"ב וע"ע ילקוט כאן וערוך ערך פרקופי. (סא) עי' ב"ר שם וע"ע ויקרא רבה פכ"ד ס"ט ובכי"ק גם בסוף המאמר יכול כמוני ת"ל. (סב) עי' ב"ר שם ס"ג ובנ"ש. וע"ע לקח טוב לפסוק זה שגם שם מביא המאמר בשם ר' יודן בשם ר"ב בר לוי ע"ש ובהערות אות נ'. (סג) עי' ב"ר שם. (סד) צ"ע ועי' ספרי דברים ס"ה ע"א אין אברך אלא לשון ברכים. (סה) עי' ב"ר שם ס"ב ויקרא רבה פכ"ד ס"ט ע"ש וע"ע ילקוט ישעיה רמז שכ"א. (סו) עי' ב"ר שם ס"ד ע"ש וע"ע לקח טוב כאן. (סז) עי' סוטה י"ג ע"ב וע"ע ב"ר לעיל פפ"ו ס"ג.

מצרים והיו בנות מלכים מציצות עליו דרך הרכים ומשליכין עליו שירין קטלין נזמות וטבעות כדי שיתלה עיניו ויביט בהן אע"פ כן לא תלה עיניו ולא הביט בהן מה שכר נטל על כך שנסתלקה ממנו עין רעה וכן הוא אומ' בן פורת יוסף בנות צעדה עלי שור (מ"ט כ"ב) (סח).

מז) ותעש הארץ בשבע שני השבע לקמצים. ר' הונא אומ' מן קומצא לרהיא ורבנן אמרי דקמצתא ודלא קמצתא (סט).

מח) ויתן אכל בערים אכל שדי העיר אשר סביבותיה נתן בתוכה. ר' יהודה ור' נהמיה ורבנן. ר' יהודה אומ' נתן שבתחום טבריה בטבריה שבתחום ציפוריה בציפוריה מפני שכל ארץ וארץ מעמדת פירותיה. ר' נחמיה אומר עירב בהן עפר וקטמות דברים שמעמידין את הפירות. ורבנן אמרי אלו מתקבצין הן כל בני טבריה לאכול מה שבתחום טבריה וכל בני ציפורין לאכול מה שבתחום ציפורין לא היה מספקין להן מקומן. הדא דרבנן אמרי שהברכה נתונה באוצרות (ע)׳

מט) ויצבר יוסף בר כחל הים [וגו'] כי אין מספר. מכאן אמרו שהברכה ניתנת בכל דבר שאינו ספור ולא מנוי (עא).

נ) וליוסף ילד שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב. אמ' רב יהודה אמ' רב כל המרעיב את עצמו בשני רעבון ניצל ממיתה משונה שנ' ברעב פדך ממות (איוב ה' כ'). מרעב מיבעי ליה אלא מתוך שהרעיב עצמו בשני רעבון ניצל ממיתה משונה. אמ' ר' שמעון בן לקיש אסור לאדם שישמש מטתו בשני רעבון שנ' וליוסף ילד שני בנים בטרם תבא שנת הרעב. תאני השוכי בנים משמשין מטותיהן בישני רעבון. תנו רבנן בזמן שהציבור שרויין בצער יחיד הפורש מהן שני מלאכי השרת מלוין אותו מניהין ידיהן על ראשו ואומרין פלוני שפירש מן הציבור אל יראה בנחמת ציבור. תניא אידך בזמן שהציבור שרויין בצער לא יאמר אדם אני אלך אוכל ואשתה ושלום עליך נפישי ואם עשה כן עליו הכת' אומ' והנה ששון ושמחה הרוג בקר ושחוט צאן אכול בשר ושתות יין אכול ושתו כי מחר נמות (ישעיה כ"ב י"ג). ומה כת' בתריה ונגלה באזני ה' צבאות אם יכופר לכם העון הזה עד תמותון (שם י"ד). זו מדת בינוניים. מדת רשעים מהוא אומ' אתיו אקחה יין ונסבאה שכר והיה כזה יום מחר גדול יתר מאד (ישעיה נ"ו י"ב). מה כת' בתריה הצדיק אבד ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים באין מבין כי מפני הרעה נאסף הצדיק (שם נ"ז א'). וכל המצער עצמו עם הציבור זוכה ורואה בנחמת הציבור שכן מצינו במשה רבינו שציער עצמו עם הציבור שנ' וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו (שמות י"ז י"ב). וכילא היה לו למשה כר או כסת לישב עליו אלא כך אמ' משה רבינו הואיל וישראל שרויין בצער אף אני אהיה עמהן בצער. ושמא יאמר אדם מי מעיד בי אבני ביתו שלאדם וקורות ביתו ורהיטי ביתו שלאדם הן מעידין בו שנ' כי אבן מקיר תזעק וכפים מעץ יעננה (חבקוק ב' י"א) (עב).

נג) ותכילנה שבע שני השבע. יצאו מכולות בטובה (עג).

נד) ותחלינה שבע שני הרעב לבוא. נכנסו חולנאות בחלי רעב עד שהן יושבין על השלחן בקשו אפלו פת קיבר ולא מצאו

(סח) צ"ע ועי' ב"ר פצ"ה סי"ח ובנ"ש ע"ש וע"ע בבא מציעא פ"ד ע"א ובנ"ש בענין דלא שלטא ביה עינא בישא ביוסף. (סט) עי' ב"ר פצ"ה ס"ה ובמפרשים ובילקוט כאן. (ע) עי' ב"ר שם וע"ע בילקוט ובלקח טוב לפסוק זה ובהערות שם אות נ"ח. (עא) צ"ע וע"ע ב"ר פס"ד ס"ו ותענית ח' ע"ב ובנ"ש. (עב) עי' תענית י"א ע"א ע"ש ובד"ס שם. (עג) עי' ב"ר פ"צ ס"ו.

אמרו לא כך אמ' יוסף לנו (עד). ויהי רעב בכל הארצות. בפניקא ובע־ביא ובפלסטניא (עה).

נה) **ותרעב כל ערב מצרים ויצעק** וגו'. בתחלה היו באין אצל יוסף והוא אומ' להן כפרו בטעותכם ואמרו ברוך נותן להם לכל בשר והיו צועקין ואומרין אין אנו כופרים בטעותינו והיה מצריכם עד שילכו אצל פרעה והיה פרעה אומ' להם לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו ולפי כך זכה פרעה לכל השנים הללו עד שנתגאה (עו). ד"א כיון שהחזיק הרעב במצרים ובאו אצל יוסף אמרו לו תן לנו לחם אמ' להם חס לי אין אני זן את הערלים לכו מולו את עצמכם ובואו אלי הלכו אצל פרעה והיו צועקין לפניו אמ' להם לכו אל יוסף אמרו כבר הלכנו אצלו והיה מדבר עמנו דברים קשים ואמ' מולו את עצמכם מה אמרנו לך מתחלה הלא עברי הוא אמ' להם שוטים שבעולם הלא ברוח הקודש הוא מדבר והודיע לכל באי העולם ששבע שנים שבע ושבע שנים רעב מפני מה לא הנהתם בבתיכם תבואה שלשנה אחת או שלשתים באותה שעה היו בוכין ואומרין אף התבואה שנשתיירה לנו הרקיבה אמ' להם לא נשאר לכם קמח מאתמול אמרו לו אף הלחם שהיה בתוך הסל הרקיב אומ' להם מפני מה אמרו לו כאשר אמ' יוסף. אמ' להם שוטים שבעולם אף על התבואה גזר ומרקבת שמא יגזור עלינו ויהרגינו לכו אצלו ואפלו אמ' לכם התכו בשרכם שמעו לו לכך נאמ' אשר יאמר לכם תעשו (עז).

נו) **והרעב היה על כל פני הארץ.** היה ראוי למקרא לומר על כל הארץ מה ת"ל על כל פני הארץ אמ' ר' שמואל בר נחמני לא התחיל הרעב אלא בעשירים שאין פני העולם אלא עשירים שבזמן שאדם עשיר יש לו פנים שמחים לראות את חבירו ובזמן עני אין לו פנים לראות מפני שהוא מתבייש מהבירו (עה). ויפתח יוסף את כל אשר בהם. מהו ויפתח מלמ' שפתח לפניהם בעבודתו שלהקב"ה (עט). את כל אשר בהם. המאושרין שבהם וכך לעתיד לבוא יהיו המאושרים בשבע ושונאיהן ברעבון שנ' הנה עבדי יאכלו ואתם תרעבו (ישעיה ס"ה י"ג). ומי הן המאושרין הוי אומ' אלו ישראל דכת' ואשרו אתכם כל הגוים (מלאכי ג' י"ב) ותהיה הנבואה שורה עליהם כשם ששרת על יעקב אבינו שנ' וירא יעקב כי יש שבר במצרים (פ).

מב.

א) **וירא יעקב כי יש שבר במצרים.** זהש"ה אוזן שומעת ועין רואה ה' עשה גם שניהם (משלי כ' י"ב). מושלין אותו משל למה הדבר דומה לשנים שהיו יושבין בבית הספר אחד סופג דברי תורה ואחד סוברן מה יעשה זה אזנו גלויה וסופג ואינו יודע לסבור וזה עינו גלויה וסובר ואינו סופג ה' עשה גם שניהם. מעשה בר' יוסי בר חנינה שהיו לו שני בנים אחד סופג ואחד סובר והיה מושיב זה אצל זה אמ' זה צריך לזה וזה צריך לזה. רבנן אמרי אף דוד מלך ישראל היה עושה כן מושיב סובר אצל סופג דכת' ויפילו גורלות מבין עם תלמיד (דברי הימים א' כ"ה ח') (א). ד"א אוזן שומעת ועין רואה ה' עשה גם שניהם. אמ' ר' לוי שלשה דברים ברשותו שלאדם ושלשה אינן ברשותו הפה והיד והרגל ברשותו אם ביקש לומ' לשון רע או לעסוק בתורה הוא יכול. אם ביקש ליקח שחד או ליתן צדקה הוא יכול. וכן אם ביקש לעבור עבירה או לילך לבית הכנסת הוא יכול. אבל העין והאוזן והחוטם אינן ברשותו כיצד היה עובר וראה ע"ז לא היה מבקש לראות הוא רואה בעל כרחו.

(עד) עי' ב"ר שם ובכי"ק חלנאות. (עה) עי' ב"ר שם. (עו) צ"ע. (עז) עי' ב"ר פצ"א ס"ה ותנחומא מקץ ס"ז. (עה) עי' תנחומא שם. ובכי"ק חלנאות. (עט) צ"ע. (פ) צ"ע ועי' ב"ר שם סוף ס"ו וע"ע סוף ס"ב בעניןה נבואה.

מב (א) צ"ע ועי' ירושלמי שבת ו' ע"א בענין סבורא ע"ש ובכי"ק מה יעשו זה אזנו וכו'.

היה עובר ושמע גידוף לא היה מבקש לשמוע שמע בעל כרחו. היה עובר והריח ריח בשמים שלע״ז לא היה מבקש להריח מריח בעל כרחו. אמ׳ ר׳ לוי וכשהקב״ה מבקש אפלו אותן שברשותו אינן ברשותו תדע לך הרי יצחק אבינו כשחרד לא חרד אלא לקלל שונא יעקב אמ׳ לו הקב״ה אין פיך ברשותך הוזר וברכהו הדא היא דכת׳ גם ברוך יהיה (כ״ז ל״ג). הוי אוזן שומעת ועין רואה ה׳ עשה גם שניהם גם לרבות שאר איברים שהן ברשותו של הקב״ה (ב). ד״א אזן שמעת ועין רואה ה׳ עשה גם שניהם הכת׳ מדבר באבינו יעקב ובשבטים שהרי השבטים בחוץ ולא ראת עינו שלאחד מהן ולא שמעה אזנו שיש מזון במצרים אבל יעקב שהוא בבית ראה ושמע שנ׳ וירא יעקב כי יש שבר במצרים ויאמר הנה שמעתי כי יש שבר במצרים מי עשה כן ה׳ עשה גם שניהם (ג). ד״א זהש״ה לעשות לרוח משקל (איוב כ״ח כ״ה). אמ׳ ר׳ יהושע בן קרחה בשעה שהיה הרוח יוצא לעולם הקב״ה מוסר לו מלאכים והן משתקין אותו ומייגעין אותו מן הדרום אל הצפון ומן המזרח למערב עד שהוא משלתהה דכת׳ הולך אל דרום וסובב אל צפון ועל סביבותיו שב הרוח (קהלת א׳ ו׳). ואחר כך הן מביאין אותו ומעמידין אותו לפני הקב״ה כשהוא משלהי דכת׳ כי רוח מלפני יעטוף (ישעיה נ״ז ט״ז). מהוא יעטוף מלהי משלהי ליה היך כמא דאת אמ׳ בהתעטף עלי נפשי (יונה ב׳ ח׳). וכל כך למה ונשמות אני עשיתי. אמ׳ ר׳ הונא בשם ר׳ אהא בשביל נשמות שעשיתי אע״פ כן הקב״ה מצווה אותו ואומ׳ לו תן דעתך שלא תהפוך את הספינות שלא תעקור את האילנות שלא תפיל את הבתים שאלו לא היה יוצא במשקל היה מחריב את העולם הוי לעשות לרוח משקל. ר׳ אומ׳ בשלשה מקומות יצא הרוח שלא במשקל וכבר היה לו להחריב את כל העולם ואלו הן אחד בימי איוב ואחד בימי יונה ואחד בימי אליהו. בימי איוב מנין והנה רוח גדולה באה מן המדבר (איוב א׳ י״ט). בימי יונה מנין וה׳ הטיל רוח גדולה אל הים (יונה א׳ ד׳). בימי אליהו מנין והנה ה׳ עובר ורוח גדולה וחזק מפרק הרים (מלכים א׳ י״ט י״א). אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ שלום אותו שלאיוב בשביל אותו הבית. וכן שליונה בשביל אותה הספינה אין לך קזמאקון בהם כאותו של אליהו הדא היא דכת׳ ויאמר צא ועמדת בהר לפני ה׳ והנה ה׳ עבר ורוח גדולה. ואחר הרוח רעש ואחר הרעש אש (מלכים א׳ י״ט י״א). ומים תכן במדה (איוב כ״ח כ״ה). זו תורה שנמשלה במים שנ׳ הוי כל צאן לכו למים (ישעיה נ״ה). ללמדך שכל הלמד ממנה יותר מדאי סוף שהוא יוצא למינות (*ג). ד״א לעשות לרוח משקל אמ׳ ר׳ הייא הרוח ניתנה לנביאים זו רוח נבואה. יש שראהו עומד דכת׳ ראיתי את ה׳ נצב (עמוס ט׳ א׳). יש שראהו יושב שנ׳ ואראה את ה׳ יושב (ישעיה ו׳ א׳). יש שראהו מהלך דכת׳ הליכות אלי מלכי בקדש (תהלים ס״ח כ״ה). יש שראהו לבושיה כתלג חוור (דניאל ז׳ ט׳). יש שראהו המוין בגדים מבצרה (ישעיה ס״ג א׳). הוי לעשות לרוח משקל. שכל אחד ואחד משיג כפי כוחו. תדע לך הרי יעקב אבינו ובניו משתמשין ברוח הקדש בניו נכנסין ויוצאין ואינם יודעין מה במצרים. ויעקב יושב בתוך ביתו ויודע דכת׳ וירא יעקב כי יש שבר במצרים (ד). וירא יעקב כי יש שבר במצרים. אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש ראה סברו קדמו לכאן. ודויד הוא מפרש לה אשרי שאל יעקב בעזרו סברו אל ה׳ אלהיו (תהלים קמ״ו ה׳). הוי אל תקרא שבר אלא שֹבר (ה).

(ב) עי׳ תנחומא תולדות סי״ב תנחומא מהרש״ב ח״א ע״ב ואגדת בראשית פס״ט ע״ש ובכי״ק שונאי יעקב וכו׳ הזור וברכיהו וכו׳ וכן שם כורתו ת׳ כרהו ומן גם לרבות עד גם שניהם במאמר שאחרי זה חסר בכי״מ והשלמתי ע״פ כי״ק. (ג) עי׳ תנחומא ואג״ב שם והדברים כאן קרובים בסיגנונם להנוסחא שהביא בבעלי התוספות על התורה לפסוק זה ע״ש. (*ג) צ״ע ועי׳ על כללות המאמר קהלת רבה פ״א פסוק ו׳ ירושלמי ברכות י״ג ע״ד ב״ר פכ״ד ס״ד ויקרא רבה פט״ו ס״א ע״ש. וע״ע ילקוט איוב רמז תתקי״ו מה שהביא שם בשם הילמדנו ובכי״ם אין לך קוזמאזן ותקנתי ע״פ כי״ק. (ד) צ״ע וע״ע במקומות הנ״ל. (ה) עי׳ תנחומא מקץ ס״ה וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א צ״ז ע״א וע״ב ובהערות שם.

ד"א כי יש שבר. ראה שיוסף במצרים דכת' ויוסף הוא המשביר לכל עם הארץ. ועליהם הוא אומ' הן יהרוס ולא יבנה (איוב י"ב י"ד). משהרס הקב"ה עצת השבטים לא נבנית עוד. יסגור על איש ולא יפתח (שם שם). אלו השבטים שהיו נכנסין ויוצאין למצרים ואינן יודעין שיוסף קיים אבל ליעקב נתגלה דכת' כי יש שבר רבנן אמרין ראה שהן נשברין בשעבור דכת' וימררו את חייהם (שמות א' י"ד) (ו). ד"א ראה שהשעבוד נשבר מהן שהיה ארבע מאות שנה ונעשה מאתים ועשר שנים והלא כך אמ' להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה (ט"ו י"ג). אמ' ר' יודן גירות ועבדות ועינוי הכל ארבע מאות שנה. ומשירד יעקב מנין רדו הוי כי יש שבר במצרים (ז). ד"א כי יש שבר. ר' אומ' ראה שנשבר יוסף דכת' ויוסף הורד מצרימה וראה שיש ליוסף סבר דכת' ויוסף הוא השליט (ח). למה תתראו. אמר להם בני אל תצאו וביד אחד מכם פרוסה. ואל תצאו בכלי זיין. ואל תראו עצמכם שבעים בפני שבניכם שלא יבואו וילחמו בי אין תתראו אלא לשון מלחמה כענין שנ' לכה ונתראה פנים (מלכים ב' י"ד ח') (ט). ד"א למה תתראו אמ' להן אל תכנסו בפילי אחת מפני מראות העין ושלא תראו עצמכם שביעים לפני עם הארץ (י).

ב) **רדו שמה.** אמ' ר' אבא בישרן שהן עתידין לעשות במצרים ר"ו שנים מנין רד"ו (יא).

ד"א רדו שמה מכאן אמרו כל הלוקח תבואה מן השוק ירידה היא לו (יב). ר' יאשיה אומ' הלוקח תבואה מן השוק למה הוא דומה לתינוק שמתה אמו ומגדלין אותו על פתחי מניקות אחרות ואינו שביע. והלוקח פת מן השוק כאלו חפר לו קבר. והאוכל משלו דומה לתינוק שנתגדל על שדי אמו. הוא היה אומ' אפלו אכל אדם משלאמו ומשלאביו אין דעתו מיושבת עליו ואין צריך לומר משלאחרים (יג).

ג) **וירדו אחי יוסף עשרה.** אמ' ר' לוי ממשמע אחי יוסף איני יודע שהן עשרה אלא עשרה הלקים לאהבה ואחד לשבור בר (יד).

ה) **ויבאו בני ישראל לשבור בתוך הבאים.** מכאן א"ר יוסי כל דבר שבקדושה לא יהא אלא בעשרה מישראל כת' הכא ויבואו בני ישראל בתוך הבאים וכת' להלן ונקדשתי בתוך בני ישראל (ויקרא כ"ב ל"ב). מה תוך האמור כאן עשרה אף תוך האמור להלן עשרה (טו).

ו) **ויוסף הוא השליט.** תאנא אותו היום גזר שלוש גזירות שלא יכנס עבד לשבור. ושלא יכנס אדם בשני חמורים. ושלא יכנס אדם עד שיכתוב שמו ושם אביו ושם זקינו. והוה תמן מנשה מקביל פיטקין (טז). אמ' ר' יהודה בי"ר סימון יודע היה יוסף שאחיו יורדין למצרים לשבר אוכל מה עשה הושיב שומרין על כל הפתחים ואמ' להן ראו כל מי שנכנס לשבר אכל כתבו שמו ושם אביו ולערב הביאו לי פתקיכם. והלכו ועשו כן כיון שבאו בני יעקב נכנס כל אחד ואחד בשער בפני עצמו וכתבו את שמותם. לערב הביאו פתקין לפני יוסף זה קורא ראובן בן יעקב וזה קורא שמעון בן יעקב וזה קורא לוי בן יעקב וכן כל השערים מיד צוה יוסף וסתמו כל האוצרות ופתחו אוצר אחד ונתן שמותן לבעל האוצר ואמ' לו כשיבואו אנשים הללו לידיך תפוש אותן ושגר אותן לפני. עברו שלשה ימים ולא באו מיד שלח יוסף

(ו) צ"ע ועי' ב"ר פצ"א ס"ו תנחומא שם ואגדת בראשית פס"ט ס"ג. (ז) צ"ע ועי' ב"ר פמ"ד סי"ח ופצ"א ס"ב. וע"ע לעיל עמוד רל"ה. (ח) עי' ב"ר פצ"א ס"א. ותנחומא שם ס"ו. (ט) צ"ע ואולי מקורו בהילמדנו עי' ילקוט רמז קמ"ח ואולי צ"ל פרוסה במקום פרנסה. וע"ע ב"ר שם ס"ב. (י) עי' תנחומא מהרש"ב ח"א צ"ז ע"ב ובהערות שם אות נ'. (יא) עי' ב"ר שם וע"ע לעיל אות ז'. (יב) עי' ב"ר פצ"א ס"ו ובנ"ש בתנחומא וע"ע מהרש"ב ח"א צ"ח ע"ב. (יג) עי' אדר"נ נו"א פ"ל. (יד) עי' ב"ר שם ס"ב וע"ע בילקוט ע"ש ובכי"ק ממשמע שנ' וכו'. (טו) עי' ירושלמי מגילה ע"ה ע"ב וב"ר שם ס"ג ובנ"ש ובמפרשים ובפרט בפירוש מהרז"ו. והשלמתי עפ"י כי"ק ובכי"מ חסר מן מכאן עד בתוך הבאים. (טז) עי' ב"ר שם ס"ד וקהלת רבה פ"ט פסוק ט"ו וע"ע בילקוט ולקח טוב כאן ובערוך ערך דיטגמא.

גבוריו לדקדק עליהן ולידע באיזה מקום הן הלכו ומצאו אותן בשוק שלזונות. ומה טיבן בשוק שלזונות אלא אמרו יוסף אחינו יפה תואר ויפה מראה שמא הוא עומד בקלון. מיד הפשו אותם והביאום אצל יוסף כיון שראה אותם הכירם (יז).

ז) **ויתנכר אליהם.** מלמ׳ שנעשה להם כנכרי נטל הגביע והקיש בו אמ׳ להן אני רואה בגביע מרגלים אתם אמרו לו כנים אנחנו אלא כך צונו אבא אל תכנסו בשער אחד מפני מראות העין. אמ׳ להם אם כן בשוק שלזונות מה טיבכם לא הייתם מתייראין מן העין היכן היא צוואת אביכם אמרו לו אבידה אבדה לנו והיינו מבקשין אותה שם אמ׳ להם וכי איזו אבידה. אין הדבר כן אני רואה בגביע ששנים מכם החריבו כרך גדול כך אתם מבקשין לעשות מיד נזדעזעו ואמרו לו שנים עשר עבדיך אחים אנחנו (יח).

ח) **ויכר יוסף את אחיו.** בשעה שנפלו בידו. והם לא הכירוהו. בשעה שנפל בידם. רבנן אמרי הוא שהניחם בגומת זקנם ויכר יוסף את אחיו. והם שלא הניחוהו בגומת זקנו לכך והם לא הכירוהו (יט). מארי בר איסק אתא ליה אחא מבי הוזאיי אמ׳ ליה לא ידענא לך אתא לקמיה דרב הסדא אמ׳ ליה שפיר קא אמרת דכת׳ ויכר יוסף את אחיו והם לא הכירוהו שיצא שלא בחתימת זקן ובא בחתימת זקן (כ). ד״א ויכר יוסף. ר׳ שמעון בן לקיש אומ׳ כשנפל בידם לא הכירוהו להקב״ה עליו. אבל כשנפלו בידו ויכר יוסף את אחיו עליו הכת׳ אומ׳ את האלהים אני ירא. אמ׳ הקב״ה בעולם הזה על ידי שהיה יצר הרע מצוי היו הבריות מהן מכירין אותי ומהן מורדין עלי. לעתיד לבוא אני עוקר יצר הרע מן העולם דכת׳ והסירותי את לב האבן (יחזקאל ל״ו כ״ו). ויהו הכל מכירין אותי דכת׳ כי כלם ידעו אותי למגדולם ועד קטנם (ירמיה ל״א ל״ד). ואומ׳ כי מלאה הארץ דעה את ה׳ כמים לים מכסים (ישעיה י״א ט׳) (כא).

יא) **כלנו בני איש אחד נחנו.** אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני בשעה שאמרו כלנו בני איש אחד נצוצה בהן רוח הקודש אמרי ליה אנן ואת בני גברא חד אנן (כב).

יג) **ויאמרו שנים עשר.** אמ׳ להון ואן הוא אהוכון אמרו ליה זבינגן יתיה אמ׳ להון בכמה אמרו ליה בחמיש סלעין אמ׳ להון ואי אמר לכון הד בר נש הבו לי חמיש סלעין ואנא יהביניה לכון מא תעבדון אמרון ליה הין נהיב ליה אמ׳ להון ואי אמ׳ לכון אלו יהביתון לי כוליה עלמא לא אהביניה לכון מא אתון עבדין אמרון ליה על מנת כן נהתינן להכא אי למקטל אי לאתקטלא אמ׳ להון הוא דאמרית לכון מרגלין אתון וכן הוא אומ׳

יד) **הוא אשר דברתי אלכם לאמר מרגלים אתם** (כג).

טו) **בזאת תבחנו חי פרעה.** בשעה שהיה יוסף רוצה לישבע ולכפור היה אומ׳ חי פרעה אמ׳ ר׳ לוי למה הדבר דומה לגדי שברח מן הצאן ונכנס אצל אלמנה מה עשתה עמדה ושחטה אותו והפשיטתהו ונתנה אותו על המטה וכיסה עליו את הסדין. אתון בעיי גדייא גבה אמרה להון כין תהוי ההיא אתתא נתשא מבסרא דדין דשכיב על ערסא ואכלא אין אנא ידענא ביה אמרין אלו הוה גבה לא הות מרחמא על ברה כך יוסף אומ׳ חי פרעה כבורין שהיא שבועה המורה אצל והיא ליתה כלום (כד).

יז) **ויאסף אותם אל משמר שלשת ימים.** לעולם אין הקב״ה מניח הצדיקים בצרה יתר משלשה ימים. הדא היא דכת׳ יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו (הושע ו׳ ב׳). ר׳ שמואל אומ׳ מלמ׳ שבזכות שלשה

(יז) עי׳ ב״ר שם ס״ו (ובחידושי הרד״ל שם אות ו׳) ותנחומא מקץ ס״ח וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א צ״ג ע״ב ובהערות שם אות נ״א. (יח) עי׳ ב״ר ותנחומא שם. (יט) עי׳ ב״ר שם ס״ז. (כ) עי׳ בבא מציעא ל״ט ע״ב ובנ״ש. ובכי״ק ובא בחתימת זקן. (כא) צ״ע. (כב) עי׳ ב״ר שם. (כג) עי׳ ב״ר שם ע״ש וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ק״ב ע״א. (כד) עי׳ ב״ר שם.

אבות הקב״ה מחיה המתים (כה). ד״א ביום השלישי יקימנו שאין צרה עומדת יתר משלשה ימים ולפי שהיה יוסף ירא שמים אמ׳ לאחיו

יח) **ביום השלישי זאת עשו והיו את האלהים אני ירא** (כו).

כא) **ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו.** אשריהן שלצדיקים שהן מקבלין עלידן את פגען בשמחה ומודים למקום על כל מדה ומדה (כז). אשר ראינו צרת נפשו. איכן ראו צרת נפשו אמ׳ ר׳ לוי אפשר שיוסף בן שבע עשרה שנה היה רועה את אחיו והן מוכרין אותו והוא שותק אלא מלמ׳ שהיה מתחבט ונופל לפני רגליו שלכל אחד ואחד כדי שיתמלאו עליו רחמים ולא הועיל כלום לכך נאמ׳ בהתחננו אלינו ולא שמענו (כח).

כב) **וגם דמו הנה נדרש.** זה דמו שליוסף. וגם לרבות דם זקנינו שגרמו לו לומר כי ארד אל בני אבל שאלה (כט).

כג) **כי המליץ בנותם.** זה מנשה שהעמידו מתורגמן ביניהם (ל).

כד) **ויקח מאתם את שמעון ויאסר אתו לעיניהם.** אמ׳ ר׳ חגאי לעיניהם אסרו וכיון שיצאו והלכו היה מוציאו ומאכילהו ומשקהו ומרחיצו ומסיכו. ולמה לא לקח אלא שמעון אמ׳ ר׳ שמואל שיעץ הוא ולוי עליו להרגו תדע לך שהן היו בעיצה עליו אם תאמ׳ ראובן הרי כת׳ וישמע ראובן ויצילהו מידם. ואם תאמ׳ יהודה הרי כת׳ מה בצע כי נהרג את אחינו (ל״ז כ״ו). ואם תאמ׳ בני השפחות הרי כת׳ והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה שהיו אוהבין אותו ומנשקין אותו ומגפפין אותו הוי לא היו אלא שמעון ולוי וכן הוא אומ׳ שמעון ולוי אחים (מ״ט ה׳) וכי כולם אינם אחים אלא שהיו בעיצה אחת והן שהחריבו את שכם אם כן למה לא אסר את שניהם אלא אמ׳ יוסף אם אניח שניהם במצרים הן מתיעצין עליה ומחריבין אותה אלא מוטב שאחלקם ואסר שמעון לעיניהם ונתן להם חטים בלא מדה ובלא משקל (לא).

כז) **ויפתח האחד את שקו.** איזה זה לוי שנעשה יחידי בזמן שנאסר שמעון (לב).

כח) **ויאמר אל אחיו הושב כספי.** חש הצדיק על עצמו שמא יאמרו גנבה הוא לפי כך הקדים וסיפר להם המעשה (לג). ויצא לבם ויחרדו. כד דמוך ר׳ סימון בר זביד על ר׳ לייא ואפטר עילאויה. ארבעה דברים תשמישו שלעולם וכולן אם אבדו יש להן הילופין כי יש לכסף מוצא ומקום לזהב יזקו ברזל מעפר יקח ואבן יצוק נחושה (איוב כ״ח א׳ ב׳). אם אבדו יש להן הילופין. אבל תלמיד חכמים שמת מי מביא לנו תמורתו מי מביא לנו כיוצא בו שנ׳ והחכמה מאין תמצא לא ידע אנוש ערכה ולא תמצא בארץ החיים (שם י״ב וי״ג). אמ׳ להון ר׳ לייא מה אם אחי יוסף שמצאו מציאה יצא לבם עליה דכת׳ ויצא לבם ויחרדו. אני שאיבדתי את ר׳ סימון בר זביר על אחת כמה וכמה (לד).

לו) **ויאמר אליהם יעקב אביהם אתי שכלתם.** מלמ׳ שחשדם אביהם בשפיכות דמים. אמ׳ להם הייתי סבור שאעמיד שנים עשר שבטים כנגד סדורו שלעולם ושכלתם אותי (*לד).

(כה) צ״ע ועי׳ ב״ר שם וע״ע פנ״ו ס״א ופצ״א ס״ז. (כו) צ״ע ועי׳ ב״ר שם וע״ע במדבר רבה פכ״ב ס״א ובנ״ש בענין שיוסף היה ירא שמים ע״ש. (כז) צ״ע. (כח) עי׳ ב״ר שם ס״ח. (כט) עי׳ ב״ר שם. (ל) עי׳ ב״ר שם. (לא) צ״ע ועי׳ ב״ר שם בש״ר חגי ופצ״ט ס״ה שיורים מזה. ועוד יותר מבואר בילקוט ויחי רמז קנ״ה בשם הב״ר ע״ש. (לב) עי׳ ילקוט בשם ב״ר שם ולקח טוב כאן. וע״ע בתרגום יב״ע כאן. (לג) צ״ע. (לד) עי׳ ב״ר שם ס״ט. (*לד) עי׳ ב״ר שם ס״ט

לז) **ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני תמית.** אמ' ר' אבא כיון ששמע מראובן כך אמ' זה בכור הוא שוטה הוא וכי מה תעלה יש בידי להמית בניו אינו יודע שבניו כמו בני הם (לה).

לח) **ויאמר לא ירד בני עמכם.** אמ' ר' נהוראי בשעה שהיה אבינו יעקב אמ' דבר שלתיקון היה אומ' לבני: ר' טרפון אומ' כפתור ופרח. ובשעה שהיה אומ' דבר שהלבטלה היה אומ' לא ירד בני עמכם (לו). וקראהו אסון. בבית לא נאמ' אלא בדרך. אמ' ר' אלעזר מכאן שאין השטן מקטרג אלא בשעת סכנה (לז). ר' יעקב ביר' אחא ור' שמעון בר אבא בשם ר' יהושע בן לוי כל דרך בחזקת סכנה ור' הנינה אמ' כל אֵלָה בחזקת סכנה. ר' אמי כד הוי נאפיק לסראטא הוה מפקיד על ביתיה. ר' ינאי כד הוה סאחי במרחץ שהוסקה הוה מפקיד על ביתיה ר' פינחס אומ' אף מי שעובר לפני התבה ומתפלל בשביל לתבוע צרכי צבור מלפני אביהן שבשמים בחזקת סכנה אמ' ר' אהבה תדע לך זה שעובר לפני התבה ומתפלל אין אומרין לו בוא עשה אלא בוא קרוב ועשה ופיים בעדינו (לח).

מג.

א) **והרעב כבד בארץ:** אמ' ר' שמואל בשם ר' יעקב רבה עשרה פעמים היה הרעב בכל העולם הראשונה בימי אדם שנ' ארורה האדמה בעבורך וקוץ ודרדר תצמיח לך (לעיל ג' י"ח). שנייה בימי נח שנ' זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידנו מן האדמה אשר אררה ה' (ה' כ"ט). שלישית בימי אברהם שנ' ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה (י"ב י'). רביעית בימי יצחק שנ' ויהי רעב בארץ מלבד הרעב הראשון (כ"ו א'). חמישית בימי שפוט השופטים שנ' ויהי בימי שפוט השופטים ויהי רעב בארץ (רות א' א'). ששית בימי שפוט השופטים שנא' ויהי בימי שפוט השופטים ויהי רעב בארץ (רות א' א'). שביעית בימי דוד שנ' ויהי רעב בימי דוד שלש שנים (שמואל ב' כ"א א'). שמינית בימי יהורם בן אחאב שנ' ויהי רעב גדול בשומרון (מלכים ב' ו' כ"ה). תשיעית בהרבן הבית שנ' העטופים ברעב (איכה ב' י"ט). עשירית לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ה' (עמוס ח' י"א).

ו) **ויאמר ישראל למה הרעתם לי.** אמ' ר' לוי לא אמר יעקב אבינו דבר להבטלה מעולם אלא כאן אמ' הקב"ה אני עוסק להמליך את בנו במצרים והוא אומ' למה הרעתם לי הדא היא דכת' נסתרה דרכי מה' (ישעיה מ' כ"ז) (ב).

ז) **ויאמרו שאול שאל האיש לנו.** אמ' ר' אבא אמרו לו לא הניח דבר שלא שאל אותנו עליו אפלו עצי עריסותינו גלה לנו (ג).

ח) **ויאמר יהודה אל ישראל אביו שלחה הנער.** אמ' ר' אבא כך אמ' לו יהודה לאביו מוטב שתהא נפש אחת בספק ולא כלנו. בודאי הדא היא ונחיה ולא נמות (ד). גם אנחנו. לרבות נשים. גם אתה. לרבות נשי יעקב. גם טפינו. לרבות מקנה (ה).

ט) **אנכי אערבנו.** אמ' רב חונא מניין לערב דמשתעבד דכת' אנכי אערבנו מידי תבקשנו מתקיף ליה רב חסדא הא קבלנות היא דכת' תנה אותו על ידי וגו' אלא אמ' רב חסדא התם הוא גופיה לווה הוא דכת' שלחה הנער אתי אלא

ובהגהות רד"ל שם אות י"ג ובנ"ש לאגדת בראשית פע"ב. (לה) צ"ע ועי' ב"ר שם ותנחומא מקץ ס"ח. (לו) עי' ב"ר שם בל"ס איזה שיבוש כאן. (לז) עי' ב"ר שם. (לח) עי' ירושלמי ברכות ה' ע"ב ונראה שהוא קטוע שם וע"ע ב"ר פמ"ט ס"ח. ובכי"ק נפיק לאסטראטא.

מג (א) צ"ע ועי' ב"ר פכ"ה ס"ג ופס"ד ס"ב ובנ"ש. (ב) עי' ב"ר פצ"א ס"י. (ג) עי' ב"ר שם. (ד) עי' ב"ר שם. (ה) צ"ע

אמ׳ רב יצחק מהכא בני אם ערבת לרעך וג׳ (משלי ו׳ א׳) (ו). והטאתי לך כל הימים. מהוא כל הימים זה העולם הבא שכולו יום (ז). אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב נדוי על תנאי אפלו מעצמו צריך הפרה מני לן מיהודה דכת׳ אם לא הבאתיו אליך וחטאתי לך כל הימים. אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ ר׳ יונתן מאי דכת׳ יחי ראובן ואל ימות וזאת ליהודה (דברים ל״ג ו׳ ז׳). כל אותן ארבעים שנה ש־ו ־־ר־ל במדבר היו עצמותיו שליהודה מגולגלין בארון עד שעמד משה וביקש עליהן רחמים אמ׳ לפניו רבונו שלעולם מי גרם לראובן שיודה לא יהודה. וזאת ליהודה מיד שמע ה׳ קול יהודה (שם שם). עָל איבריה לְשָׁפָּא. לא הוה קא שבקו ליה למיעל למתיבתא דרקיעא עד דבעא עליה ואל עמו תביאנו (שם שם). ולא הוה קא ידע לְמִשְׁקַל וְלְמִטְרֵי בשמעתא עד דבעא ליה ידי ורב לו (שם שם). ולא הוה קא סלקא ליה שמעתא אליבא דהלכאתא עד דבעא ליה ועזר מצריו תהיה (שם שם) (ח).

יא) ויאמר אליהם ישראל אביהם אם כן אפוא זאת עשו

קחו מזמרת הארץ. מהו מזמרת הארץ אמ׳ להן קחו עמכם דברים שהן מזמרין עליהן ותמהין כשיראו אותן (ט). וכסף משנה קחו בידכם. אמ׳ להם הרי כסף והרי דרון והרי אחיכם צריכין אתון מלָא אוחרי אמרו ליה אין צלותך אנן בעיי אמ׳ להון אם צלות אתון בעיי ואל שדי יתן לכם רחמים (י).

יד) **ואל שדי יתן לכם רחמים.** זה הוא שאמ׳ הכת׳ והיה שדי בצריך וכסף תועפות (איוב כ״ב כ״ה). אמ׳ הקב״ה אני בכבודי נלחם על צריהם שלבני שנ׳ ה׳ נלחם לכם (שמות י״ד כ״ד). מהוא וכסף תועפת לך אמ׳ ר׳ לוי אמ׳ הקב״ה לא דיין שאני עושה מלחמתן אלא שאני מטיל להם עוד ממונם שלשונאיהם דכת׳ ויוציאם בכסף וזהב וג׳ (תהלים ק״ה ל״ז) (יא). ד״א והיה שדי בצריך. זה אבינו אברהם דכת׳ ויחלק עליהם לילה (י״ד ט״ו). מהו אומ׳ יתן לפניו גוים ומלכים ירד (ישעיה מ״א ב׳). וכסף תועפות לך. זה שאמ׳ לו מלך סדום תן לי הנפש והרכוש קח לך (י״ד כ״ג) (יב). ד״א והיה שדי בצריך. זה יעקב דאמ׳ ר׳ אבהו כל אותו הלילה שהיה המלאך מתאבק עם אבינו יעקב שלח לו הקב״ה מחנות שלמלאכים בדמות גדודים לקראת עשו והיו מכין אותו וכן הוא אומ׳ מי לך כל המחנה הזה אשר פגשתי (ל״ג ח׳). וכי תעלה על דעתך בשביל עשרה תינוקות הוא אומ׳ לו כל המחנה הזה אלא אלו מחנות שלמלאכים שהיה מתפגש עמהן כל הלילה הוי והיה שדי בצריך. שהוא דן צריהם. וכסף תועפת לך. זה שנ׳ ויפ־ץ האיש מאד מאד (ל׳ מ״ג) (יג). ד״א בצריך בְּצֶרְךָ היה מתפלל לפניו והוא עונה אותך ונעשה בצרך הדא היא דכת׳ קרוב ה׳ לכל קוראיו (תהלים קמ״ה ז׳). אמ׳ יעקב אברהם לא נגלה עליו אלא באל שדי דכת׳ אני אל שדי התהלך לפני (י״ז א׳). יצחק נגלה עליו באל שדי דכת׳ ואל שדי יברך אותך (כ״ח ג׳). אני לא נגלה לי אלא באל שדי שנ׳ אל שדי נראה אלי בלוז (מ״ח ג׳). והואיל ואל שדי בצרי ובצדיהון דאבהתי אף אני איני מתפלל על בני אלא באל שדי לכך נאמ׳ ואל שדי יתן להם רחמים (יד). ד״א זה הוא שאמ׳ הכת׳ על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא (תהלים ל״ב ו׳). מהוא לעת מצוא ר׳ חנינה אומ׳ לעת מצוא אשה דכת׳ מצא אשה מצא טוב (משלי י״ח כ״ב) (טו). מהו ויפק רצון מה׳ כיון שנשא אדם אשה עונותיו

ודרש גמר״ן. (ו) עי׳ ב״ב קע״ג ע״ב. (ז) עי׳ ב״ר שם. (ח) עי׳ מכות י״א ע״ב ובד״ס שם. ובכי״ק עד דיבעא ליה. (ט) עי׳ ב״ר שם ס״א. (י) עי׳ ב״ר שם. (יא) צ״ע. (יב) צ״ע ועי׳ ב״ר פמ״ג ס״ג הדרשה על הפסוק בישעיה. (יג) צ״ע ועי׳ ב״ר פע״ח ס״א ובנ״ש ותנחומא מהרש״ב ח״א פ״ג ע״א דרשות כעין זאת. (יד) צ״ע ואולי איזה שיור מזה בב״ר פ״ק ס״ב עי׳ במהרז״ו שם. וע״ע אגדת בראשית פע״ב. וע״ע שמות רבה סוף פ״מ ופס״ר כ״ו ע״א הדרשות השונות על בצריך. (טו) עי׳ ברכות ח׳ ע״א ובד״ס שם.

מתפקפקין (טז). במערבא כי נסיב איניש אתתא משיילין ליה הכי מָצָא או מוֹצֵא. מצא דכת׳ מצא אשה מצא טוב ומוצא דכת׳ ומוצא אני מר ממות את האשה (קהלת ז׳ כ״ו). ר׳ יוהנן אומר מאי לעת מצוא תורה דכת׳ כי מוצאי מצא חיים (משלי ח׳ ל״ה). ר׳ יונתן אומ׳ לעת מציא קבורה. אמ׳ רב חנין מאי קראה השמחים אלי גיל ישישו כי ימצאו קבר (איוב ג׳ כ״ב). אמ׳ רבא בר רב שילא הינו דאמרי אינאשי לעולם יבעי איניש רחמי על נפישיה ואפלו על זבלא בתראה. רב נחמן בר יצחק אמר לעת מצוא מיתה שנ׳ לכות תוצאות (תהלים ס״ח כ״א). הוצאות בגימטריא תשע מאה ותלתה הויא. תניא נמי הכי תשע מאות ושלשה מיני מיתה בעולם קשה מכולן אסכרה. נוחה שבכולן נשיקה. אסכרה דמיא לְחִזְרָא דִשְׁלַפְתְּ ליה מִגַּבְבָא דַעֲמְרָא דלאחורי נישרא. נשיקה דמיא כְמִשְׁחַל בִינִיתָא מהלבא ואיכא דאמרי נוחה שבכולן כי אסכרה קשה שבכולן כי פירוקי טורי (יז). ר׳ הנינה אומ׳ כצפורן בושט שמואל אימ׳ כסלון רטוב הפוך ואדם צריך להתפלל שתצא נפשו בנחת הוי על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא (יח). מר זוטרא אמ׳ לעת מצוא זה בית הכסא אמרי במערבא הדא דמר זוטרא עדיפה מכולהו (יט). רבנן אמרי הכת׳ מדבר באבינו יעקב על זאת יתפלל כל חסיד זה יעקב לעת מצוא זה בנימין שהוא מצויין שלשבטים אתמיל הוא אומ׳ לא ירד בני עמכם ועכשו הוא משלחן ומתפלל עליהם (כ). ודמו הנפש לשיער ולא לחוט פישתן ושאר חוטין כי השער בהפרדו מן החלב שיהיה בו דביק שום דבר כי הוא חָלָב ונקי והכל ניתר מעליו כן נפש השלם אשר הגיע למעלה הזאת לא ישאר בה שום גיעול בהפרדה מן הגוף מכל גיעוליו וטנופיו. אמנם נפש השָׂכָל אשר נטמאה בטומאה הגוף דמוה חכמ׳ לגיזי צמר בתוך הקוצים שבעת הפרדה היא מגועלת ומטינפת מפגרי הגוף כאשר אי אפשר להפרד צמר מן הקוצים שלא ישאר בצמר מן הקוצים ההם (כא). מעשה בשני הסידים שפירשו בים הגדול לדבר מצוה עמד עליהם הנחשול שבים ובקש לטבע ספינתן אמ׳ חד מינהון לית ביש מן דא דכת׳ יחוגו וינועו כשכור וכל חכמתם תתבלע (תהלים ק״ז כ״ז). אמ׳ ליה הבריה ואית ביש רב מן דא אמ׳ לו אנו על שערי מיתה ואית לך ביש מן הדא אמ׳ ליה אין אמ׳ לו ואיזה זה זה יום שבנו אומ׳ לו תן לי פת ואין לו מה יתן לו תדע לך הרי יעקב אבינו כל זמן שהיתה קופה מלאה פת היה לועס ואומ׳ לא ירד בני עמכם. וכיון דחסלת אמ׳ ואת אחיכם קחו התחיל מתפלל עליהם ואל שדי יתן לכם רחמים (כב). ד״א ואל שדי. ר׳ אחא בשם ר׳ יצחק אומ׳ אלוה שאמר לעולם דיי ולשמים ולארץ דיי שאלולא אמ׳ כך היו מתמתחין והולכין הוא יתן לכם רחמים (כג). ד״א ואל שדי. אמ׳ ר׳ יוחנן מי שהוא עתיד לומר לצדיקים דייכם ייסורין ולרשעים דייכם שלוה הוא יתן לכם רחמים (כד). ד״א ואל שדי זה היא שאמ׳ הכת׳ אשרי הגבר אשר תיסרנו יה (תהלים צ״ד י״ב). ואם בא להקפיד ומתורתך תלמדנו (שם שם) מה כת׳ באברהם ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה (ל״ב). וכיון שבא עליו רעב הקפיד ולא קרא תיגר אחר הקב״ה וכן יצחק ויעקב קבלו עליהם ייסורין ולא קראו תיגר אחר הקב״ה אף אתה אם באו עליך ייסורין אל תהי מקפיד ואל תהי קורא תיגר אמ׳ ר׳ אלכסנדרי אין אדם בלא ייסורין אשריו שלאדם שתורתו ייסוריו (כה). אמ׳ רבא אמ׳ רב סחורא אמ׳ רב חונא אם ראה אדם שייסורין באין עליו יפשפש במעשיו שנ׳ נחפשה דרכינו ונחקרה (איכה ג׳ י׳). פשפש ומצא יעשה

(טז) עי׳ יבמות ס״ג ע״ב. (יז) עי׳ ברכות שם ובד״ס שם. וע״ע תנחומא מקץ ס״י. ובכי״ק אמ׳ ראבא בר שילא וכו דלאחורי נישרא נשיקה וכו׳. (יח) עי׳ תנחומא שם וקהלת רבה פ״ו פסוק ו׳ ובנ״ש וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א קע״ב ובהערות שם. (יט) עי׳ ברכות שם. ובכי״ק האי דמר זוטרא וכו׳ מכולהי. (כ) צ״ע ובכי״ק מִיצּוּיָן של שבטים. (כא) צ״ע ובכי״ק כל פיסקא זו ליתא. (כב) צ״ע. (כג) עי׳ תנחומא מהרש״ב ח״א ק״א ע״ב ותנחומא מקץ ס״י. (כד) צ״ע ועי׳ תנחומא מהרש״ב שם במאמר ר׳ אלכסנדר וע״ע ב״ר פצ״ב סוף ס״א. (כה) עי׳ ב״ר שם ברישׁ הסימן.

תשובה שנ׳ ונשובה עד ה׳ (שם שם). פשפש ולא מצא יתלה בביטול תורה שנ׳ אשרי הגבר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו. תלה ולא מצא בידוע שייסורין שלאהבה הם שנ׳ כי את אשר יאהב ה׳ יוכיח (משלי ג׳ י״ג). ואמ׳ רבא אמ׳ רב סחורא אמ׳ רב חונא כל שהקב״ה חפץ בו הוא מדכאו בייסורין שנ׳ וה׳ חפץ דכאו החלי (ישעיה נ״ג י׳). יכול אפלו קבלן שלא מאהבה (שם) ת״ל אם תשים אשם נפשו (שם) מה אשם לדעת אף ייסורין לדעת ואם קיבלן מה שכרו הוויין לו בנים ומאריך ימים שנ׳ יראה זרע יאריך ימים (שם) ולא עוד אלא שתלמודו מתקיים בידו שנ׳ וחפץ ה׳ בידו יצליח (שם) פלינו בה רב יעקב בר אידי ור׳ אחא ביר׳ חנינה חד אמ׳ אלו הן ייסורין שלאהבה כל שאין בה ביטול תורה שנ׳ אשר תסרנו יה ומתורתך תלמדנו. ואידך אמ׳ אלו הן ייסורין שלאהבה כל שאין בה ביטול תפלה שנ׳ ברוך ה׳ אשר לא הסיר תפלתי (תהלים ס״ו כ׳). אמ׳ להו ר׳ אבא בריה דר׳ חייא בר אבא הכי אמ׳ ר׳ חייא בר אבא אמ׳ ר׳ יוחנן אלו ייסורין שלאהבה הם שנ׳ כי את אשר יאהב ה׳ יוכיח (משלי ג׳ י״ב). אלא מה ת״ל ומתורתך תלמדנו. תלמדנו מתורתך משן ועין ומה שן ועין שהן אחד מאיבריו שלאדם עבדו יוצא בהן לחירות יסורין שממרקין כל גופו שלאדם על אחת כמה וכמה (כו). רב חמא סגי נהורא הוה יתיב לעי באורייתא עבר עליה ר׳ יוחנן אמ׳ ליה שלם עלך בר חוריא אמ׳ ליה מאי שמעת דאנא בר עבדין אמ׳ ליה לאו אלא שאתה בן חורין לעולם הבא. אמ׳ ר׳ יודן כת׳ אם שן עבדו או שן אמתו יפיל לחפשי ישלחנו (שמות כ״א כ״ז) מי שייסורין באין עליו מן הקב״ה על אחת כמה וכמה (כז). והינו דאמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש נאמרה ברית במלח ונאמרה ברית בייסורין. נאמרה ברית במלח שנ׳ וכל קרבן מנחתך במלח תמלח ולא תשבית מלח ברית אלהיך (ויקרא ב׳ י״ג). ונאמרה ברית בייסורין שנ׳ והעברתי אתכם תחת השבט והבאתי אתכם במסורת הברית (יחזקאל כ׳ ל״ז). מה ברית האמורה במלח מלח ממרק את הקרבן אף ברית האמורה בייסורין יסורין ממרקין את החטא (כח). ר׳ יוחנן חלש על לגביה ר׳ חנינה למשאל ביה אמ׳ ליה חביבין ייסורין עליך אמ׳ ליה לא הן ולא שכרן יהב ליה ידיה ואוקמיה וניקום ר׳ יוחנן נפשיה דהא ר׳ חייא בר אבא חלש על לגביה ר׳ יוחנן שאל ביה ואמ׳ ליה חביבין עליך ייסורין אמ׳ ליה לא הן ולא שכרן יהב ליה ידיה ואוקמיה אמרי אין חבוש מתיר עצמו מבית האסירים (כט). ר׳ פנחס בשם ר׳ אושעיה אומ׳ אשרי הגבר אשר תיסרנו יה (תהלים צ״ד י״ב). אלהים אין כת׳ אלא אשר תיסרנו יה כזה שהוא נידון לפני הדיין והוא אומ׳ יהי כך אמ׳ יעקב אבינו מי שהוא עתיד לומ׳ לייסורין די הוא יאמר לייסורי די לכך נאמר ואל שדי (ל). יתן לכם רחמים. אמ׳ ר׳ יוסי בן הנינה כך אמ׳ יעקב אבינו כאדם שהוא מלחים ארבע כרעי המטה ומדביקן זה לזה כך תעלו אצלי מלוחמים אתם ושמעון ואחיכם בנימין (לא). ר׳ יהושע בן לוי פתר קרייה בגליות יתן לכם רחמים **לפני האיש.** זה הקב״ה שנ׳ בו ה׳ איש מלחמה (שמות ט״ו ג׳). וכת׳ ויתן אותם לרחמים (תהלים ק״ו מ״ו). **ושלח לכם את אחיכם.** אלו עשרת השבטים **אחר ואת בנימין.** זה שבט יהודה ובנימין. **ואני כאשר שכלתי** בחרבן ראשון. **שכלתי** בחרבן שני לא אשכל עוד (לב). ד״א לפני האיש לפני השלטון. ושלח לכם את אחיכם. זה יוסף. אחר. זה שמעון. ואת בנימין. כמשמעו (לג). ד״א שכלתי ביוסף. שכלתי בשמעון. לא אשכל עוד בבנימין. אמ׳ ר׳ ברכיה אמ׳ לו הקב״ה הייך שכול

(כו) עי׳ ברכות ה׳ ע״א ובד״ס שם ובכי״ק ר׳ חייה. (כ״ז) עי׳ ב״ר שם. (כח) עי׳ ברכות שם. (כט) עי׳ ברכות שם ובד״ס. (ל) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש. (לא) צ״ע ועי׳ ויקרא רבה פ״ג ס״ג בדברי ר״י ב״ר חנינא שם וע״ע ילקוט ישעיה רמז שמ״ב ובמפרשים ברבה שם שהדרשה היא על מלה וירחמהו שדריש כמו וילחמהו וגם כאן הדרשה היא על מלת רחמים. וע״ע בערוך השלם ערך לחם וערך מלח. ובכי״ק רבעת כרעי וכו׳ (לב) עי׳ ב״ר שם ס״ג וע״ע בילקוט כאן. (לג) עי׳ ב״ר

עולין אצלך שלימים הוא שפירש שלמה ואמ' שכולם מתאימות (שיר השירים ד' ב'). ומה שאמרת שכלתי שכלתי ושכולה אין בהם (שיר השירים שם שם) (לד).

טז) **וירא יוסף אתם את בנימן.** כיון שראה בנימין שמח שראה בו דמות דיוקנו שלאביו מיד ויאמר לאשר על ביתו זה מנשה (לה). הבא את האנשים הביתה וטבוח טבח והכן. אמ' ר' יוסי בן חנינה מאי דכת' וטבוח טבח. אמ' לו פרוע להן בית השחיטה כדי שתהא שחיטה מופרעת. והכן. אמ' לו טול גיד הנשה בפניהן כמאן דאמ' שכבר נאסר עליהן (לו). ד"א והכן. אין והכן אלא לשבת כמא דאת אמ' והיה ביום הששי והכינו (שמות ט"ז ה'). מכאן אמרו שהיתה שבת שמורה מקודם (לז).

יח) **ויאמרו על דבר הכסף.** עליהן אמ' שלמה מחשבות צדיקים משפט (משלי י"ב ה'). (לח). ולקחת אותנו לעבדים ואת חמורינו. זו מדת בינונים שממונן חביב עליהן כנופן לכך השוו נפשן לבהמתן. ויש שגופן חביב עליהן יתר מגופן (לט).

יט) **ויגשו אל האיש אשר על בית יוסף.** מלמ' שהיה דוחפן לפנים והן דוחפין אותו להוץ (מ).

כ) **ויאמרו בי אדני ירד ירדנו.** אמרו לו ירידה היא לנו בארצינו היינו מפרנסין לאחרים ועכשיו אנו צריכין לפרנסתך (מא).

כז) **וישאל להם לשלום ויאמר השלום אביכם.** ר' חייא חמא חד בבלי אמ' ליה מא עבד אבא דאמך אמ' ליה אימא בטיבו. אמ' ליה אנא אמרי לך כ־ין ואת אמרת לי כדין. אמ' ליה שואלין על החיים ואין שואלין על המתים כך אמ' יוסף לאחיו השלום אביכם זה יעקב. הזקן. זה יצחק התיבון

כח) **שלום לעבדך אבינו.**

כט) **וישא עיניו וירא את בנימין.** אמ' ר' שמואל בר נחמני לפי ששמענו חנינה באחד עשר שבטים דכת' הילדים אשר חנן אלהים את עבדך (ל"ג ה') בא יוסף ושנאה לבנימין. אלהים יחנך בני. כדי שתהא חנינה בכולן (מג).

לג) **וישבו לפניו הבכור כבכרתו.** אמ' ר' שמואל בר נחמני נטל את הגביע והיה עושה עצמו מריח בו ואומ' יהודה שהוא מלך ישב בראש. ראובן שהוא בכור ישב שני לו. וכן בכולן הושיב כל אחד ואחד לפי כבודו ולפי מעלתו. נשתייר בנימין אמ' אנא לית לי אימא והרין טליא לית ליה אימא אנה כד ילידת אימא דידי מיתת והדין טליא כותי בנין כין ייתי ויתין רישיה גב דידי מיד ויתמהו האנשים (מד).

לד) **וישא משאות.** אין משאות אלא מנות וכן הוא אומ' ותצא אחריו משאת המלך (שמואל ב' י"א ח') (מה). ותרב משאת בנימן ממשאת כלם חמש ידות. נתן לו יוסף חלקו נתנה לו אסנת חלקה נתן לו מנשה חלקו נתן לו אפרים הלקו וחלקו עם אהיו הרי חמשה חלקים הדא היא דכת' ותרב משאת בנימן ממשאת כלם חמש ידות (מו). וישתו וישכרו עמו. אמ' ר' יצחק מגדלאה משום ר' מיום שיצא יוסף בגולה לא שתה אחד מהן ־יין עד אותו היום וכן אחיהם יוסף. כולן נזרו מן היין לכך נאמ' וישתו וישכרו עמו. עמו שתו הא חוץ ממנו לא שתו (מז).

שם. (לד) צ"ע. (לה) עי' תנחומא מקץ שם. (לו) עי' חולין צ"א ע"א. (לז) עי' ב"ר שם ס"ד ובנ"ש. (לח) צ"ע. (לט) צ"ע ועי' ברכות ס"א ע"ב ובנ"ש בענין אדם שגופו חביב עליו ממונו וכו' ע"ש. (מ) עי' ב"ר שם. (מא) עי' ב"ר שם. (מב) עי' ב"ר שם ס"ה. וע"ע פסחים ד' ע"א. (מג) עי' ב"ר שם. (מד) עי' ב"ר ובנ"ש. (מה) צ"ע ועי' תנחומא ויגש ס"ד הביא מנות וכו'. (מו) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (מז) עי' שבת קל"ט ע"א ע"ש.

וכן אמ' ר' לוי כל אותן השנים שלא ראה אותן לא טעם טעם יין ואף הם לא טעמו יין עד שראו אותו הדא היא דכת' ולקדקד נזיר אחיו (דברים ל"ג ט"ז) (מח). ד"א ותרב משאת בנימן ממשאת כילם חמש ידות. רמז לו שעתיד לצאת ממנו מרדכי שהוא לבוש חמשה טכסיסי מלכות דכת' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן (אסתר ח' ט"ו) הרי חמש הליפות (מט).

מד.

ג) **הבקר אור והאנשים שלחו.** אמ' יוסף אם אני משלח אותן בלילה אין כל בריה יכולה להן מפני שהן משולין בחיות שאין שולטין אלא בלילה דכת' תשת חשך ויהי לילה בו תרמש כל חיתו יער (תהלים ק"ד כ'). דמנין שמשולין בחיות יהודה גור אריה. דן נחש עלי דרך נפתלי אילה שלוחה (מ"ט ט' וג') (א). ד"א הבקר אור. מכאן אמרו לעולם יכנס אדם בכי טוב ויצא בכי טוב. עובדא הוה בדרומא דהוה תמן חד פונדקי והוה קאים ולביש זוגי בליליא ואמ' למן דיהוו תמן קומו פוקו לכון דלואייתא איעברא לה והוו נפקין ולוסטאי קדמין להון ומקפחין להון ועללון ופלגון עמיה. חד זמן איקלע ר' מאיר לתמן ופרק תמן קם ההוא רשיעא ולבש זוגי ואמ' ליה לר' מאיר קום פוק לך דלואייתא איעברא לה. אמ' ליה ר' מאיר אית לי אחא ואנא מסכי ליה אמ' ליה והיכן הוא אמ ליה בבי כנישתא. אמ' ליה ומאי שמיה דאנא אזיל וקרי ליה אמ' ליה שמיה טוב כל ההוא לילא הוה ההוא פונדקאה נידא בישא אזיל וצוח על תרעה דכנישתא טוב טוב ולא הוה בר נש מגיב ליה. בצפרא קם ר' מאיר ושוי טועניה אחמארא דייזיל ליה אמ' ליה ואן הוא אחוך דאמרת ליה אמ' ליה חזי לי וירא אלהים את האור כי טוב (ב).

ד) **הם יצאו את העיר לא הרחיקו.** אמ' יוסף אם ירחיקו אין כל בריה יכולה להן. ויוסף אמר לאשר על ביתו קום רדוף. כל זמן שאימת העיר עליהן (ג). והשגתם. אמר לו שגשג אותם בדברים אחד קשה ואחת רכה (ד).

ח) **הן כסף אשר מצאנו השיבנו אליך.** קל וחומ' ואיך נגנב מבית אדניך כסף או זהב. ודכותיה הן בני ישראל לא שמעו אלי קל וחומ' ואיך ישמעני פרעה (שמות ו' י"ב). ודכוותיה ואביה ירק ירק בפניה הלא תכלם שבעת ימים קל וחומ' לשכינה תסגר שבעת ימים (במדבר י"ב י"ד). ודכותיה הן בעודני חי עמכם ממרים הייתם עם ה' קל וחומ' ואף כי אחר מותי (דברים ל"א כ"ח). ודכותיה כי את רגלים רצתה וילאוך קל וחומ' ואיך תתחרה את הסוסים (ירמיה י"ב ה'). ודכוות' ובארץ שלום אתה בוטח קל וחומ' ואיך תעשה בגאון הירדן (שם). ודכות' הנה אנחנו פה ביהודה יראים קל וחומ' ואף כי נלך קעילה אל מערכות פלשתים (שמואל א' כ"ג ג'). ודכות' הנה בהיותו תמים לא יעשה למלאכה קל וחומ' אף כי אש אכלתהו (יחזקאל ט"ו ה'). ודכות' הן צדיק בארץ ישולם קל וחומ' ואף כי רשע וחוטא (משלי י"א ל"א). ודכוותי' כי אם אשה עצורה לנו כתמול שלשום בצאתי ויהיו כלי הנערים קדש קל וחומ' ואף כי היום יקדיש בכלי (שמואל א' כ"א ו'). ודכותיה לא נאוה לנבל שפת יתר קל וחומ' אף כי לנדיב שפת שקר (משלי י"ז ז'). ודכותיה כל אחי רש שנאוהו קל וחומ' אף כי מרעהו רחקו ממנו (משלי י"ט ז'). ודכותיה אבי דבר גדול הנביא דבר אליך הלא תעשה קל וחומ' ואף כי אמר אליך רחץ וטהר (מלכים ב' ה' י"ג). ודכות' טוב אלהים לישראל קל וחומ' לברי לבב (תהלים ע"ג א'). ודכוותי'

(מח) עי' ב"ר שם ולקמן פצ"ח ס"כ ע"ש. (מט) עי' מגילה ט"ז ע"ב.

מד (א) עי' תנחומא מקץ ס"י ותנחומא מהרש"ב ח"א צ"ט ע"א. (ב) עי' ב"ר פצ"ב ס"ו ומפרשים שם ובערוך ערך זג ז' וע"ע פסחים ע"ג ב' ע"א. ובכי"ק גדא א"ל טוב שמיה כל וכו' בישא. (ג) עי' תנחומא שם. (ד) עי' תנחומא מהרש"ב שם ובהערות

קרוב ה׳ לכל קוראיו קל והומ׳ לכל אשר יקראוהו באמת (תהלים קמ״ה י״ח). ודכות׳ בשושן הבירה הרגו היהודים ואבד חמש מאות איש קל וחומ׳ בשאר מדינות המלך מה עשו (אסתר ט׳ י״ב) (ה).

י) **ויאמר גם עתה כדבריכם כן הוא.** אמ׳ להם עשירה בני אדם שנמצא ביד אחד מהן גנבה ישתעבדו כולן אבל אני איני עושה כן אלא א ש ר י מ צ א א ת ו י ה י ה ל י ע ב ד ו א ת ם ת ה י ו נ ק י י ם (ו).

יב) **ויחפש בגדול החל.** עבד גרמיה כמאן דלא הוה ידע ביה ושרי ברבא וסיים בזעירא מיד ו י מ צ א ה ג ב י ע ב א מ ת ח ת ב נ י מ ן. כיון שנמצא הגביע באמתחת בנימין מיד חרה להון ואמרון ליה מאי גנבא בר גנבתא אימך ביישה את אבינו ואתה ביישתנו. אמ׳ להון יש כאן שעיר יש כאן אחים מוכרין את אחיהם מיד ויקרעו שמלתם (ז). אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם הושדין אותו בדבר ואין בו (ח). תדע לך הרי בנימין שחשדו אותו ואין בו והיו מכין אותו בין כתפיו מה זכה שרת שכינה בחלקו. ונקרא ידידו שלמקום דכת׳ לבנימין אמ׳ ידיד ה׳ ישכן לבטח עליו וג׳ ובין כתפיו שכן (דברים ל״ג י״ב) (ט). ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם האומרין עליו גזל ועבירה ואין בידו כלום. ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם המתים בלא זמנן. ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם המתים בלא מקומן (י). ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם המתים בחולי מעים (יא). ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם המת שלא נספד ולא נקבר לנקות אותו מעונו (יב). ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם האוכל שלש סעודות בשבת. ועור אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריה ועם מוציאי שבת בציפורי. ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם גבאי צדקה ולא עם מחלקי צדקה. ועוד אמ׳ ר׳ יוסי יהא חלקי עם גומרי הלל בכל יום איני והא אמ׳ מר כל הקורא הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף. כי קא אמרינן בפיסוקי דזמרא (יג).

יג) **ויקרעו שמלתם.** אמ׳ להן הקב״ה אתם הקרעתם את אביכם קריעה שלחנם אף אתם קרעו קריעה שלחנם. אמ׳ ר׳ יצחק נפחא שבטים קרעו על בנימין יצא ממנו מרדכי שקרע על ישראל שנ׳ ויקרע מרדכי את בגדיו (אסתר ד׳ א׳) (יד). ו י ע מ ו ס א י ש ע ל ה מ ר ו. שלא היצרך אחד מהן להבירו לסייעו מרוב הכעס (טו). ו י ש ו ב ו ה ע י ר ה. אמ׳ ר׳ הלבו מטרפולין היתה ותאמר וישובו העירה אלא ללמדך שלא היתה השובה עליהן אלא כעיר שלעשרה בני אדם (טז).

יד) **ויבא יהודה ואחיו ביתה יוסף והוא עודנו שם.** וכי דרכו שליוסף לישב בבית והלא הוא יוצא בכל יום לבמה שלדין אלא אותו היום בלבד לא יצא. אמ׳ איני מבייש את אחי בפני המצרים (יז).

טו) **ויאמר יהודה מה נאמר.** בכסף ראשון. מ ה נ ד ב ר בכסף שני. ו מ ה נ צ ט ד ק בגביע. ד״א מה נאמר. במעשה תמר. מה נדבר. במעשה בלהה. ומה נצטדק. במעשה דינה. ד״א מה נאמר לאבינו שבארץ כנען ביוסף. מה נדבר בשמעון. ומה נצטדק בבנימין. אם נאמר שחטאנו גלוי וידוע שלא הטאנו בדבר זה ואם נאמ׳ שלא חטאנו ה א ל ה י ם מ צ א א ת ע ו ן ע ב ד י ך אמ׳ ר׳ יצחק מצא בעל חוב לגבות שטר חובו (יח). משל לעשרה שלוו מן המלך מצא אחד מהן ולא

ובילקוט כאן. (ה) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ז ובמפרשים שם. ובפרט ביפה תואר שם. (ו) עי׳ ב״ר שם ס״ח. (ז) עי׳ ב״ר שם. (ח) עי׳ שבת קי״ח ע״ב ובד״ס שם. (ט) צ״ע ועי׳ תנחומא מקץ ותנהומא מהרש״ב שם (עמוד ב׳). ועי״ע בחיי כאן. (י) צ״ע. (יא) עי׳ שבת שם. (יב) צ״ע ועי׳ סנהדרין מ״ז ע״א בענין סימן יפה למת שלא נקבר ובפירש״י שם. (יג) עי׳ שבת שם. ובכי״מ כל הקורא הלל הרי זה מחרף וכו׳ והגהתי ע״פ כי״ק. (יד) עי׳ תנחומא מקץ שם וב״ר פפ״ד ס״ב ובנ״ש. (טו) צ״ע ועי׳ בב״ר פצ״ב ס״ח. (טז) עי׳ ב״ר שם. (יז) עי׳ תנחומא שם. (יח) עי׳ ב״ר שם ס״ט ובילקוט כאן ועי״ע תנחומא

אמ׳ לו כלום כיון שמצאם כולם מצומצמין אמ׳ הרי שעה לגבות שטר חוב שלי כך כל ימים שהיו השבטים מפוזרין לא נתעורר עליהן שטרו שליוסף וכיון שנצטמצמו כולן נתעירר עליהן השטר הוי האלהים מצא את עון עבדיך (יט) אמ׳ ר׳ לוי כאדם שהוא ממציא את ההבית ומעמידה על שמריה. סופה דמילתא הננו עבדים לאדני גם אנחנו וג׳ (כ).

יז) ויאמר חלילה לי מעשות זאת.

מהוא חלילה לי. ר׳ חונא בשם ר׳ אהא אמ׳ ניער פורפירא שלו ואמ׳ מוצל אני מן הדבר הזה אלא האיש אשר נמצא הגביע בידו הוא יהיה לי עבד ואתם עלו לשלום. כיון שאב׳ עלו לשלום אמ׳ הא שלם הא שלם ורוח הקודש אומרת שלום רב לאוהבי תורתיך (תהלים קי״ט קס״ה). ויהודה כיון ששמע אותו שהוא אומ׳ ואתם עלו לשלום אמ׳ ואין שם אלא שלום אין זה מקום שלום מיד השלים נפשו ונתפגיש עמו מנין ממה שסמוך לענין ויגש אליו יהודה. וכשם שנתפגש יהודה לשעבר כך עתידין להתפגש באחרית הימים שנ׳ הנה ימים נאם ה׳ ונגש הורש בקוצר ודורך ענבים במושך הזרע והטיפו ההרים עסים והגבעות תלכנה חלב וכל אפיקי יהודה ילכו מים ומעין מבית ה׳ יצא והשקה את נחל השטים (כא).

כן יאמר בעל הרחמים.

שם. (יט) צ״ע וער׳ ב״ר שם ובמהרז״ו ולעיל פפ״ב ס״ב. (כ) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש וע״ע ילקוט ולקח טוב כאן. (כא) עי׳ ועירבוב מקראות יש כאן מעמוס ט׳ י״ג ויואל ד׳ י״ח. על ראש המאמר בב״ר שם וע״ע לקמן.

ויגש אליו יהודה

מרשות ארון. | מלך קדוש ומקודש.
הוא אלהי קדם וכל זולתו מחודש. | מה שנעשה הוא שיעשה ואין כל הדש.
ברא הכל בששה וברך יום שביעי וקידש. | והנחילו לעמו לאות ובכבורו נקדש.
בו ירום קרנינו וקרן אובינו יודש. | ולא ישאיר להם שורש וענף ופרי נגרש.
ונראה בביאת משיחינו ומלכות תחודש. | בית קדשינו והפארתינו פעלת ה׳ מקדש.

כן ימלא מי שאמר וקורא לך שם חדש.

יזכינו הצור אשר קראנו בני. | בכורי ישראל וראשי אל יגיא.
יענה לשיעתינו בהִנְני הִנֵני. | יקיים מאמרו ועד זקנה אני.
אסבול ואמלט ואדרוש צאני. | דלו עיני למרום ה׳ ערבני.
ערוב עבדך לטוב ואל יעשקוני. | רְצֵה להצילני ובדין עֲרָב נְחֵנִי.

ככתוב בני אם ערבת לרעך עשה זאת אפוא בני.

ז״ה״ש״ה בני אם ערבת לרעך תקעת לזר כפיך (משלי ו׳ א׳). ר׳ מאיר אומ׳ בשעה שעמדו ישראל לפני הר סיני אמ׳ להם הקב״ה מקיימין אתם את התורה אמרו לו הין נעשה ונשמע (שמות כ״ד ז׳). אמר להם הביאו ערבים אמרו שמים וארץ יערבונו אמ׳ להן אלו בטילין והולכין לעתיד. אמרו אבותינו יערבונו אמ׳ להם ערביכם צריכין ערבים על שאמר במה אדע (ט״ו ח׳). יצחק אהב את עשו. יעקב אמ׳ נסתרה דרכי מה׳ (ישעיה מ׳ כ״ז). אמרו נביאים יערבונו אמ׳ להם כשועלים בחרבות ישראל היו נביאיך (יחזקאל י״ג ד׳). אמרו בנינו יערבונו אמ׳ להם ערבים הרי טובים דכת׳ מפי עוללים ויונקים יסדת עז (תהלים ח׳ ג׳). ואין עז אלא תורה שנ׳ ה׳ עז לעמו יתן (שם כ״ט י״א). שבשעה שנתבע לווה ואינו משלם נתבע הערב שכן כת׳ ותשכח תורת אלהיך אשכח בניך גם אני (הושע ד׳ ו׳). ומנין שנקראו ישראל בני שנ׳ בני בכורי ישראל (שמות ד׳ כ״ב). תקעת לזר כפיך אם שכחתם את התורה שניתנה בכף ימין הריני נהפך לכם לאכזר ביום הדין (א). ד״א אם אינכם מקבלין את התורה הריני נהפך לכם ונחשבין אתם לפני כזר. נוקשת באמרי פיך מפיכם אני דן אתכם לא כך אמרתם נעשה ונשמע נלכדתם באמרי פיכם. עשה זאת אפוא בני והנצל אין זאת אלא תורה שנ׳ וזאת התורה (דברים ד׳ מ״ד). קיימו אותה כדי שתינצלו מיום הדין (ב). ד״א בני אם ערבת לרעך אם ערבת זרעך בזרעו שלהבירך הרי תקעת

(א) עי׳ תנחומא ויגש ס״ב מדרש משלי פ״ו וילקו״י שם רמ״ז תתקל״ח וע״ע שה״ש רבה פ״א פסוק ג׳ ובנ״ש. (ב) צ״ע

לזר כפיך שאין הוולד נקרא על שמך (ג). ד"א בני אם ערבת לרעך זה יהודה שאמ' אנכי אערבנו. תקעת לזר כפיך זה יהודה שאמ' מידי תבקשנו. נוקשת באמרי פיך שאמ' אם לא הביאותיו אליך והטאתי. עשה זאת אפוא בני והנצל לך והתאבק בעפר רגליו והמליכהו עליך. התרפס ורהב רעיך הַתֵר פַּסַת ידך והחזיר ערובתך (ד). תנן התם המלוה את חבירו על ידי ערב לא יפרע מן הערב ואם אמ' על מנת שאפרע ממי שארצה יפרע מן הערב. ר' שמעון בן גמליאל אומר אם יש נכסים ללווה בין כך ובין כך לא יפרע מן הערב. כיוצא בו אמ' רבן שמעון בן גמליאל הערב לאשה בכתובתה והיה בעלה מגרשה ידירנה הנאה שמא יעשו קנוניא על נכסיו שלזה ויחזיר את אשתו. תניא נמי הכי המלוה את חבירו על ידי ערב לא יתבע את הערב תחלה ואם אמ' על מנת שאפרע ממי שארצה יפרע מן הערב תחלה. אמ' ראבא בר בר הונא אמ' ר' יוחנן לא שנו אלא שאין נכסים ללווה אבל יש נכסים ללווה לא יפרע מן הערב (ה). וקבלן אע"פ שיש נכסים ללוה יפרע מן הקבלן לכך למדונו רבותינו לעולם הוי בורח משלוש. והידבק בשלוש. הוי בורח משלוש מן הפקדון ומן המיאונין ומליעשות ערב בין אדם להבירו. והידבק בשלוש בחליצה ובהתר נדרים ובהבאת שלום בין אדם לחבירו. אמ' ר' ברכיה אין לשון פקדון אלא פוק דון ומי שהוא נעשה ערב צריך למנות מעות מכיסו תחלה שנ' בני אם ערבת לרעך וג' עשה זאת אפוא בני והנצל. ואומ' לקח בגדו כי ערב זר (משלי כ' ט"ז). ואיזה זה שערב ונזקק לשלם זה יהודה שאמ' אנכי אערבנו לפי כך לא נתפגש כנגד יוסף בשביל בנימין אלא הוא. אמר מאי איכפת להון לאחי שראשי בתוך הסירה שאני ערב לפי כך אני מתפגש בשבילו מנין ממה שקרינו בענין ויגש אליו יהודה (ו). ד"א ז"הש"ה לעשות לרוח משקל (איוב כ"ח כ"ה). ר' שמואל אומ' הכת' מדבר ברוחות הללו שהוא יוצא ממקום אחד ומלאך אחד ממונה עליו משתקו ומשיבו מן הצפון אל הדרום כדי שלא להציף את העולם שנ' הולך אל דרום וסובב אל צפון סובב סובב הולך הרוח (קהלת א' ו'). ורבנן אמרי הכת' מדבר ב[illegible] [illegible]יא נוטל נשמות כענין שנ' ברוח קדים אפיצם (ירמיה י"ח י"ז) (ז). ד"א הכת' מדבר במלאך הממונה על השרים ועל המלאכים שנ' יבוא קדים רוח ה' ממדבר עילה וְיֵבוֹשׁ מקירו ויחרב מעינו (הושע י"ג ט"ו) (ח). ד"א הכת' מדבר בנפש שהיא מזיו כבודו שלהקב"ה שנ' כי רוח מלפני יעטף ונשמות אני עשיתי (ישעיה נ"ז ט"ז). ומצינו שרוחות הצדיקים לפני כסא כבודו הן יושבין והן הולכין מלפניו לאיזה מקום שירצה תדע לך שהוא כן שהרי הצדיקים שנפגשו זה בזה היתה רוחם כאחת ולא היתה רשות לא למלאך ולא למזיק לבוא ביניהן. דכת' ויגש אליו יהודה (ט). ועליהם הכת' אומ' אחד באחד יגשו ורוח לא יבוא ביניהם (איוב מ"א ח'). אחד באחד יגשו זה יהודה ויוסף. ורוח לא יבוא ביניהם אלו השבטים. אמרו מלכים מדיינין זה עם זה אנו מה איכפת לנו ועליהם הוא אומ' כי הנה המלכים נועדו (תהלים מ"ח ה') זה יהודה ויוסף. עברו יחדו (שם שם) שנתמלאו עברה זה על זה. המה ראו כן תמהו (שם שם) ויתמהו האנשים. נבהלו נחפזו (שם שם) ולא יכלו אחיו לענות אותו. רעדה אחזתם שם (שם שם) אלו השבטים אמרו מלכים מדיינין זה עם זה אנו מה איכפת לנו נאה למלך להיות מידין עם המלך. לכך נאמ' ויגש אליו יהודה (י).

ועי' שמות רבה פכ"ז ס"ט ומדרש משלי שם. (ג) צ"ע וע"ע מדרש משלי שם. (ד) עי' ב"ר פצ"ג ס"א ותנחומא שם. (ה) צ"ע ועי' ב"ב קע"ג ע"ב במשנה וגמרא ומפרשים וד"ס שם וע"ע שאילתות פ' מקץ. ובכי"ק תניא נמי הכי המלוה וכו' לא יתבע את הערב תחלה אמר רבא בר הונא אר"י וכו'. (ו) צ"ע ועי' ב"ר שם ובנ"ש וע"ע ב"ר פצ"ח ס"ח וברד"ל אות ד' שם על הלשון אין כלום בסירה. (ז) צ"ע וע"ע בהדוגמאות הנרמזות לעיל עמוד תרל"ג הערה ג' ובפרט בויקרא רבה שם וע"ע דברים רבה פ"ט ס"ג שמה"מ נקרא רוח. (ח) צ"ע. (ט) צ"ע וראיתי בזוהר פ' ויגש שדורש שם ג"ב פסוק זה על פגישת הנשמות ובכי"ק לאיזה שירצה (בחיסור מלת מקום). (י) עי' ב"ר

ד"א ז"הש"ה הנה ימים באים נאים ה' ונגש חורש בקוצר (עמוס ט' י"ג). חורש זה יהודה דכת' יחרוש יהודה ישדד לו יעקב (הושע י' י"א). בקוצר זה יוסף. דכת' והנה קמה אלומתי. ודורך ענבים (עמוס ט' י"ג). זה יהודה דכת' ובדם ענבים סותה (מ"ט י"א). במושך הזרע (עמוס שם) זה יוסף שמישך זרעו שלאביו והורידן למצרים. והטיפו ההרים עסים (שם) אלו האבות. וכל הגבעות תמוגגנה (שם). אלו האמהות שהיו האבות והאמהות מבקשין עליהן רחמים (יא). ד"א אלו השבטים אמרו מלכים מידיינין זה עם זה אנו מה איכפת לנו. ד"א ז"הש"ה ליש גבור בבהמה ולא ישוב מפני כל (משלי ל' ל'). אמ' ר' חייא שבעה שמות נקראו לארי ואלו הן. ארי אריה ליש לביא שהל שחץ כפיר. גבור שבכולן ליש דכת' ליש גבור בבהמה. ורבנן אמרי הכת' מדבר ביהודה שנקרא אריה שנ' גור אריה יהודה (מ"ט ט'). מהוא ולא ישוב מפני כל אמ' ר' לוי לקניגין שהיתה מליאה איילות ונחשים וזאבים ושועלים יצא ישור הבר מי מוציאין כנגדו הוציאו הארי כנגדו כך היו השבטים נפתלי אילה שלחה. דן נחש. בנימין זאב. יצא שור הבר זה יוסף דכת' בכור שורו מי יצא כנגדו יהודה הוי ויגש אליו יהודה (יב).

יח) **ויגש אליו יהודה.** ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן. ר' אלעזר פשיט תלתיהון. ור' יהודה אומ' אין ויגש אלא לשון פיוס הוא שנ' וינשו בני יהודה אל יהושע בגלגל (יהושע י"ד ו'). ור' נחמיה אומ' לשון תפלה שנ' ויגש אברהם ויאמר האף תספה (י"ח כ"ג). ורבנן אמרי לשון מלחמה הוא שנ' ויגש יואב [והעם אשר עמו למלחמה] (שמואל ב' י' י"ג). ר' אלעזר אומ' אמ' לו יהודה מוכן אני לשלשה דברים הללו. אם לפיוס הרי יפה. אם לתפלה אני מבקש ממך. אם למלחמה עמוד כנגדי ואני אעמוד כנגדך לכך נאמ' ויגש. ר' מאיר אומ' אין ויגש אלא לשון שלום שנ' ויגש דוד אל העם וישאל להם לשלום (שמואל א' ל' כ"א). ר' יהודה אומ' אין ויגש אלא לשון תנחומין שנ' ויגש וישק לו וירח את ריח בגדיו ויברכהו (כ"ז כ"ז). ר' נחמיה אומ' אין ויגש אלא לשון קרבן שנ' ויגש את פר החטאת (ויקרא ח' י"ד). ר' יוסי אומ' אין ויגש אלא לשון נזיפה שנ' ויאמרו גש הלאה (י"ט ט'). ר' נתן אומ' אין ויגש אלא לשון בדיקה שנ' גשה נא ואמשך בני (כ"ז כ"ו). הוי קם ליה יהודה בכולהון לכך נאמ' ויגש (יג). בי אדני. בי ולא ביה אין למללא אנא אין למשמשא אנא ואין למפצע קיסין אנא (יד). ד"א בי אדני. אמ' לו ב"יא אתה מעביר את הדין לא כך אמרת לנו את האלהים אני ירא זו היא יראת הטא שלך (טו). ד"א בי אדני. אמ' לו בייא בייא אתה מעביר את הדין למה את נוטל את בנימין לעבד אנחנו מכרנו את אחינו לעבד לפי כך נתחייבנו להיות עבדים אבל בנימין לא היה לו עסק בדבר זה (טז). ד"א בי אדני. אתה וליבך יודע למה הדבר דומה לאחד שהיה נידון לפני הגמון אמ' אדם טוב אני רמז ההגמון ותלו החרב בצוארו אמ' לו אם אדם טוב אתה חרב זה מהוא עושה על צוארך אמ' לו דייך אתה וליבך יודע מה עשית כך אמ' יהודה בי את מעביר בי אדני ולא בו אתה רמזת ואמרת את גביעי גביע הכסף תשים בפי אמתחת הקטן ועליו הוא אומ' תפוחי זהב במשכיות כסף (משלי כ"ה י"א). תרגם עקילס הזורין דדהב בני דסקיירין דכסף. דבר דבור על אפניו (שם שם) מה האופן הזה מראה פניו לכל צד כך היו דבריו שליהודה נראין בכל צד בשעה שדיבר עם יוסף ועליו הכת' אומ' מים עמוקים עצה בלב

פצ"ג ס"ב. (יא) עי' ב"ר פצ"ג ס"ה ובפרוש מהרז"ו שם ע"ש וע"ע פסיקתא רבתי מ"ט ע"א ובנ"ש בענין גבעות אלו האמהות. ובכי"ק עסים אלו האבות והגבעות תלכנה חלב אלו האמהות שהיו האבות וכו'. (יב) צ"ע ועי' תנחומא ויגש ס"ג ותנחומא מהרש"ב ח"א ק"ג ע"א הדרשות על הפסוק במשלי וע"ע אדר"נ נו"ב פמ"ג בענין ז' שמות לאריה (יג) עי' ב"ר שם ס"ו ע"ש והדברים כאן קרובים יותר לנוסחת הילקוט והלקח טוב על פסוק זה ע"ש וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א מ"ז ע"ב. ובכי"ק ור' אליעזר פשיט וכו'. (יד) עי' ב"ר שם ובמפרשים וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א ק"ג ע"א. (טו) עי' ב"ר שם ותנחומא מהרש"ב שם (ס"ה) ע"ש. (טז) עי' ערוך ערך ביאה בשם הילמדנו ע"ש.

איש ואיש תבונות ידלנה (שם כ׳ ה׳). לבאר עמוקה מליאה צונן ומימיה יפין ולא היתה בריה יכולה לשתות ממנה בא אחד וקשר חבל בחבל ונימה בנימה ודלה ממנה ושתה התחילו הכל דולין הימנה ושותין כך לא זז יהודה משיב ליוסף דבר על דבר עד שעמד על לבו (יז). ד״א בי אדני אמ׳ ר׳ סימון אמ׳ לו בנימוסות שלנו כת׳ שלם ישלם אם אין לו ונמכר בגניבתו (שמות כ״ב ב׳) וזה יש לו לשלם (יח). ד״א בי אדני ז״הש״ה שמחה לאיש במענה פיו (משלי ט״ו כ״ג). זה יהודה שאמ׳ ליוסף בי אדני ביאה אתה מעביר את הדין בתהלה שמתה כספינו באמתחתינו ובסוף נתתה הגביע באמתחת בנימין שמא עינך נתתה בו ואם לאו מפני מה אני אומר לך הננו עבדים כולנו ואין אתה רוצה אלא בבנימין. אם לגדולה הרי ראובן גדול ממנו. ואם לגבורה הרי אני גבור ממנו ולמה אלא בבנימין אם הוא גנב כמו שאמרת אין אתה רוצה שיהיה גנב בביתך ועליו אמ׳ הכתוב ודבר בעתו מה טוב (משלי שם) (יט). ידבר נא עבדך דבר באזני אדני. אמ׳ לו יכנסו דברי באזניך. זקינתו שלזה על ידי שמשכה פרעה לילה אחת נלקה הוא וכל ביתו בנגעים שנ׳ וינגע ה׳ את פרעה נגעים (י״ב י״ז). הזהר שלא ילקה אותו האיש בצרעת. אמו שלזה לא מתה אלא מקללתו שלאביו שנ׳ עם אשר תמצא את אלהיך לא יהיה (ל״א ל״ב). הזהר שלא ישאיל לך קללה אחת ואותו האיש מת. וכן שנים ממנו נכנסו לכרך שכם והחריבוה. להלן בשביל נקבה וכאן בשביל זכר בעל אכסניא שלשכינה דכת׳ חפף עליו כל היום (דברים ל״ג י״ג) על אחת כמה וכמה (כ). ד״א ידבר נא עבדך דבר. אמ׳ ר׳ ירמיה אמ׳ לו יהודה דבר אני מוציא מפי ומכנים דבר. אמ׳ רב חנין בשעה שהיה יהודה מעלה חמה היו שערות לבו בוקעות כליו ויוצאות והיה נותן עששיות שלברזל לתוך פיו ומוציאן כאבק כדי להודיע לו גבורתו (כא).

כי כמוך כפרעה. אמ׳ לו מה פרעה גוזר ואינו מקיים אף אתה גוזר ואין אתה מקיים (כב). ד״א מה פרעה לוהט אחר הזכרים אף את לוהט אחר הזכרים אתמוהי. ד״א מה פרעה מלך ואת שני לו אף אבא מלך בארץ מצרים כנען ואני שני לו. ד״א אמ׳ לו אם שולף אני את חרבי ממך אני מתחיל ובפרעה רבך אני מסיים. חישב יוסף בלבו ואמר אלו אמ׳ בפרעה אני מתחיל הייתי מניחו שיהרוג המצרים אלא מה הנייה יש לי שיהרגני מיד ולא יכול יוסף להתאפק (כג). ד״א כי כמוך כפרעה זהש״ה החכמה תעוז לחכם (קהלת ז׳ י״ט). כנגד יוסף הצדיק נאמר. מעשרה שליטים (שם שם) אלו עשרת השבטים. אמ׳ ר׳ יוחנן בשעה שתפס יוסף את בנימין ואמר להן לאחיו האיש אשר נמצא בו הגביע בידו הוא יהיה לי עבד ואתם עלו לשלום אמ׳ יהודה בנימין נתפש ושלום יש בבית אבא מיד כעס ושאג קול גדול והלך קולו כארבע מאות פרסה כיון ששמע חושים בן דן קפץ מארץ כנען ובא למצרים ושאגו שניהם ובקשה ארץ מצרים ליהפך. עליהם אמר איוב שאגת אריה וקול שחל (איוב ד׳ י׳). אריה זה יהודה ·דכת׳ גור אריה (מ״ט ט׳). וקול שחל זה חושים בן דן שנמשל באריה שנ׳ דן גור אריה (דברים ל״ג כ״ב). ושני כפירים נתעו (איוב ד׳ י׳). אלו גבוריו שליוסף שכיון שכעס יהודה נשרו שִׁנֵּיהֶן שלכולן. אמ׳ ר׳ יהושע אף הם נתמלאו חמה ובעטו בארץ ועשו אותה תלמים תלמים ועליהם הוא אומ׳ ליש אובד מבלי טרף (שם שם). זה יהודה שמסר עצמו על בנימן. אמ׳ ימחול לי הקב״ה על אותו עון שהטעיתי את אבא ואמרתי לו הכר נא (ל״ז ל״ג). ובני לביא יתפרדו (איוב ד׳ י׳) אלו אחיו שליוסף שנתפרדו אותה שעה ונתמלאו על יוסף חמה וכיון שראה יוסף סימנין שליהודה שכעס נזדעזע ונבהל אותה שעה ואמר שמא יהרגני. ומה הן סימנין שהיו בו דבי ר׳ שילא אמרי עינו שלימין זולגת דם. ויש אומרין חמשה חלוקים היה לובש

(יז) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ג. וס״ד ותנחומא מהרש״ב ח״א ק״ב ע״ב וע״ע בערוך ערך גניא. (יח) עי׳ב״ר שם ס״ו. (יט) צ״ע ועי׳ תנחומא מהרש״ב ח״א ק״ג ע״א (ס״ו) וע״ע פירש״י לתורה פסוק ל״ג. (כ) עי׳ ב״ר שם ותנחומא מהרש״ב שם ע״ב. (כא) עי׳ ב״ר ותנחומא שם ור״ל דֶבֶר. (כב) עי׳ ב״ר שם. (כג) צ״ע ועי׳ על רוב אלה

ונימא יש בלבו. וכשהוא כו׳ס קירעת את כולן ויוצאה. וכשהיה יהודה מבקש שתעלה חמתו היה ממלא אפונדתו אפונין שלנחשת ונוטל מהן ומכסכס בשניו וחמתו עולה. כיון שראה יוסף כן אמ׳ עכשו תאבד מצרים מה עשה נטל עמוד שלשיש מלפניו ועשאו גל צרורות מיד תמה יהודה ואמ׳ זה גביר כמוני באותה שעה אחז יהודה הרבי לשלפה מתערה ואינה נשלפת אמ׳ יהודה בדעתו אדם זה ירא שמים הוא מיד רמז יוסף למנשה ורפס חד רפוס וזעת כל פלטין שלמצרים אמ׳ יהודה וי דהדין רפוסא מבית אבא כיון דחמא דמילייא כין ישרי משתעי מלין רכיכין (כד).

יט) **אדני שאל את עבדיו** וג׳. אמ׳ לו יהודה תדע שבעלילה באתה עלינו כמה מדינות ירדו לכאן ולא שאלת אותן כמות ששאלתנו שמא בתך אנו מבקשין או אחותינו את סבור ליקח אע״פ כן לא כסינו ממך (כה).

כ) **ונאמר אל אדני יש לנו אב זקן וילד זקונים קטן** וג׳. אפשר אדם גדול כיהודה אומ׳ דבר שאינו בריא לו ואחיו מת אלא כך אמר יהודה אם אני אומר קיים הוא. הוא אומ׳ לך הביאו כדרך שאמ׳ על בנימין (כו).

כא) **ותאמר אל עבדיך הורידוהו אלי ואשימה עיני עליו.** זו השמת העין שלך (כז).

כב) **ונאמר אל אדני לא יוכל הנער.** אמ׳ ר׳ חייא בר אבא משאת קורא שדיבר יהודה ליוסף לפני אחיו עד שאת מגיע ולא יכול יוסף להתאפק היה בהן פיוס ליוסף ולבנימין ולאחיו. פיוס ליוסף כיצד שראה יהודה שמסר עצמו על בנה שלרחל, פיוס לאחיו כיצד ראו היאך אני מסרתי עצמי על בנימין כך עליכם. ולבנימין שמסר עצמו עליו (כח).

כד) **ויהי כי עלינו אל עבדך אבי.** כנגד עשרה פעמים שאמרו ליוסף עבדך אבי והוא שותק נתמעט משנותיו עשר שנים (כט). מכאן אמ׳ ר׳ ראובן בר אסטרובילוס אין אדם נעשק בדבר אלא אם כן עשאו או עשה כיוצא בו או הישב לעשותו או שראה אחרים מתעסקין בו והטה אזנו לשמוע את דבריהן. היא היה אומ׳ דומסיות ומרחצאות ואסטרטיות שמלכות רשעה זו עושה אלו לשם שמים היו עושין הרי דיין לנחיל את העולם אלא שאינן מתכוונין ועושין אלא לצורך עצמן (ל).

כט) **ולקחתם גם את זה מעם פני.** אמ׳ לו כך אמ׳ יעקב אבינו בנימין היה אצלי והיתה דעתי מיושבת עליו ועל אחיו ועל אמו עכשו דומה כאלו לקחתם שלשתן בבת אחת (לא). **וקרהו אסון בדרך.** שמא גזירה נגזרה על רחל שמתה היא וזרעה בדרך. היא מתה בדרך ויוסף בדרך אם ימות זה בדרך אף אני מת אחריו באנחה.

לב) **כי עבדך ערב את הנער.** אמ׳ לו יוסף מפני מה אתה מדבר הלא אחיך גדולים ממך ראובן שמעון לוי אמ׳ לו מפני שאני ערב בו וכך אמרתי לאבא אם לא הביאתיו **אליך וחטאתי לאבי כל הימים.** אמ׳ לו יוסף אחיכם שלא גנב ולא ציער אתכם אמרתם טרף טרף יוסף. זה שגנב וציער אתכם אמרו לאביו גנב ונתפש בגניבתו. כיון שראה יהודה שנתפש

הדרושים בב״ר ותנחומא שם ובילקוט בשם הילמדנו. (כד) עי׳ ב״ר שם ס״ז ובילקוט כאן ובאיוב רמז תתצ״ו וע״ע תנחומא מקץ ס״ד וג״כ ס״ג בענין אפונדתו של יהודה וג״ב תנחומא מהרש״ב ע״ש וב״ר שם ס״ו בענין מנשה. (כה) עי׳ ב״ר שם ס״ח. (כו) צ״ע ועי׳ רש״י לפסוק זה. (כז) עי׳ ב״ר שם ס״ו וע״ע רש״י לפסוק י״ט. (כח) עי׳ ב״ר שם ס״ט וע״ע בלקח טוב וילקוט כאן. (כט) עי׳ פדר״א פל״ט ובביאור הרד״ל שם אות י״ג וע״ע ב״ר פ״ק ס״ג ע״ש. (ל) צ״ע ועי׳ אדר״נ נו״ב פל״ה ובהערות אות ג׳ שם ונו״א פכ״ח ובהערות שם אות י״ב ובנ״ש. (לא) עי׳ ילקוט כאן רמז קנ״א.

בנימין אמ' איזו היים טובים אחר זאת מיד מסר נפשו אם להרוג אם ליהרג ועמד ושאג בקול גדול עד שנזדעזעה כל מצרים ואמ' לנפתלי קפוץ וראה כמה שווקים יש במצרים קפץ וראה שנים עשר שווקים אמ' להם יהודה לאחיו שלשה אני מחריב וכל אחד מכם יחריב אחד אמרו לו מצרים לא כשכם היא אם תחריב מצרים את מאבד את כל העולם מיד אמ' יהודה ליוסף בנימין למה אתה מבקש אם לגדולה אני גדול ממנו ואם לגבורה אני גבור ממנו מוטב אהא עבד תחתיו ואל אראה בצער אבא דכת'

לד) **פן אראה ברע אשר ימצא את אבי.** כיון שהזכיר לו צער אביו מיד

מה.

א) **ולא יכול יוסף להתאפק.** מה עשה נתחזק וישב. אמ' לו למה אתה כועס זכור מהעשית בתמר ואתה חייב מיתה לשמים וזכור מה עשית לאביך שהכאבת לבו ואמרת לו טרף טרף יוסף שקרים אמרת לו אמ' לו יהודה ריבך ריב את רעיך וסוד אחר אל תגל (משלי כ"ה ט'). ואומ' ונאמן רוח מכסה דבר (משלי י"א י"ג). אמ' להם אותו אחיכם שאמרתם מת בודאי מת מפני מה אתם משקרין לא אתם מכרתם אותו בעשרים כסף וכבר אני לקחתיו מכם רצונכם שאקרא אותו ויבוא אליכם מיד התחיל קורא יוסף בן יעקב צא אל אחיך והיו נפנין לאחוריהן ומסתכלין לארבע פנות הבית אמ' להם להיכן את מסתכלין אני יוסף אחיכם והסימן אשר מכרתם אותי מצרימה מיד ולא יכלו אחיו לענות אותו כי נבהלו מפניו (לב). אמ' ר' חמא בר חנינה לא עשה יוסף כשורה שאלו בעטו אחד מהן מת. ר' שמואל בר נחמן אומ' כהונן עשה יודע היה צדקן שלאחיו אמר חוס ושלום אין אחי השודין על שפיכות דמים (לג).

ג) **ולא יכלו אחיו לענות אותו.** ר' שמעון בן אלעזר אומ' משום ר' אלעזר בן עזריה שאמ' משום אבא כהן בר דלייה אוי לנו מיום דין אוי לנו מיום תוכחה. בלעם חכם חכמים בגוים היה ולא היה יכול לעמוד בתוכחתה שלאתונו דכת' ההסכן הסכנתי לעשות לך כה ויאמר לא (במדבר כ"ב ל') יוסף קטנן שלשבטים היה ולא יכלו אחיו לעמוד בתוכחתו שנ' ולא יכלו אחיו לענות אתו כי נ ב ה ל ו מ פ נ י ו. לכשיבוא הקב"ה להוכיח כל אחד ואחד לפי מעשיו דכת' אוכיחך ואערכה לעיניך (תהלים נ' כ"א) על אחת כמה וכמה (א). אמ' ר' שמואל בר נחמני בשלשה מקומות בא הקב"ה להתוכח עם ישראל והיו אומות העולם שמחים בשעה שאמר לכו ונוכחה יאמר ה' (ישעיה א' י"ח). שמחו אומות העולם ואמרו היאך אלו יכולין להתוכח עם בוראן עכשו הוא מכלה אותן מן העולם וכיון שראה הקב"ה שאומות העולם שמחין הפכה להן לטובה שנ' אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו תמהו אומות העולם ואמרו זו תשובה וזו תוכחה לא אתא אלא למתפנגה עם בניו. ובשעה שאמר שמעו הרים את ריב ה' והאיתנים מוסדי ארץ כי ריב לה' עם עמו ועם ישראל יתוכח (מיכה ו' ב'). שמחו אומות העולם ואמרו היאך אלו יכולין להתוכח עם בוראן עכשו הוא מכלה אותן מן העולם וכיון שראה הקב"ה שאומות העולם שמחין הפכה לשמחה על בניו עמי מה עשיתי לך ומה הלאתיך וגו'. עמי זכר נא מה יעץ וגו' (שם שם ג' וה'). תמהו אומות העולם ואמרו זו תשובה וזו תוכחה לא אתא אלא למתפנגה עם בניו. ובשעה שאמר וריב לה' עם יהודה ולפקד על יעקב כדרכיו כמעלליו ישיב לו (הושע י"ב ג'). שמחו אומות העולם ואמרו היאך אלו יכולין להתוכח עם בוראן עכשו הוא מכלה אותן. וכיון שראה הקב"ה שאומות העולם שמחין הפכה להן לטובה שנ' בבטן עקב את אחיו ובאונו שרה את אלהים (שם שם ד'). תמהו אומות העולם ואמרו זו

(לב) עי' בילקוט ותנחומא שם ועי"ע ב"ר פצ"ג ס"ח ובילקוט שם בשם האבכי"ר. (לג) עי' ב"ר שם ס"ט ובנ"ש. ובכי"ק היה מת.

מה (א) עי' ב"ר פצ"ד ס"י ותנחומא מהרש"ב ח"א ק"ד ע"א ע"ש ועי"ע לקח טוב לפסוק זה ווילקוט תהלים רמז תשס"ב

תשובה וזו תוכחה לא אתא אלא למתפוננה עם בניו ולמה הדבר דומה לאשה שקבלה על בנה לדיין וכיון דחמת דיינא דהוא יתיב ודאין בדינין קשין במגלבין בשוגמין וברצועה אמרה אין מודעא סורחניה דהדין ברי להדין דיינא כדו הוא קטיל ליה מא עבדת דיכת עד דחסל מדאיין וכיון דחסל מדאיין אמ' לה מא סרח הדין בריך עלך. אמרה ליה כד היה במעאי בעיט בי אמ' לה וכדון היא יתיב עביד ליך כלום אמרה ליה לאו. אמ' לה לית בהדא מילתא סורחנא דכלום. תמהו הכל ואמרו זו תשובה וזו תוכחה לא אתת אלא למתפיגנה עם בריה (ב). היי אלמלא רחמיו שלהקב"ה אין כל בריה יכולה לעמוד לפניו וכן הוא אומ' לפני זעמו מי יעמוד ומי יקום במקום אפו (נחום א' ו'). ואומ' ומי מכלכל את יום בואו ומי העומד בהראותו (מלאכי ג' ב'). ואומ' הן עד ירית ולא יאהיל וכוכבים לא זכו בעיניו אף כי אנוש רמה (איוב כ"ה ה'). וכן דויד אומ' ערוב עבדך לטוב (תהלים קי"ט קכ"ב). אמ' דוד לפני הקב"ה רבונו שלעולם עשה ערובתך שלא נרד לניהנם שאם אין אתה עורבינו מי יוכל לערבינו. וכן חזקיה אומ' כסוס ענור כן אצפצף אהגה כיונה דלו עיני למרום ה' עשקה לי ערביני (ישעיה ל"ח י"ח). מהוא ה' עשקה לי ערביני. כך אמ' חזקיה אני שנשקתי וגרמתי לנפשי כל החלאים הללו. אבל אתה ערביני למען שמך ותהלימיני והחייני (ג). וכן היה ר' אליעזר אומ' מיום שחרב בית מקדשינו ובושו חבירים ובני חורים הפו ראשם נודלדלו אנשי מעשה במעשיהם ונברו בעלי זרוע ונברו בעלי לישון הרע ואין דורש ואין מבקש. ועל מה לנו להישען על אבינו שבשמים. ר' יהושע אומ' מיום שחרב בית המקדש שרו חכימיא למהוי כספריא וספריא כתלמידיא ותלמידיא כעמא ועמא כעממי אזלא ונזלא ואין דורש ואין מבקש ועל מה לנו להישען על אבינו שבשמים (ד).

ד) **ויאמר יוסף אל אחיו גשה נא אלי ויגשו.** מלמד שהראה להן ברית מילה מכאן אמרו גדולה מילה שהיא סימן לזרע אברהם אבינו שנא' להיות [וגו'] לאלהים ולזרעך אחריך (י"ז י"ז) (ה).

ה) **ועתה אל תעצבו [וגו'] כי למחיה שלחני אלהים לפניכם.** מכאן אמרו קלקלתן שלצדיקים תקנה היא לעולם תקנתן לא כל שכן כיון שראה יוסף את אחיו שהן מתביישין התחיל מפייסן שנ' ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי אלהים ועדיין אינן מתפייסין. חזר ואמר להם והנה עיניכם ראות ועיני אחי בנימין כשם שאין בלבי על בנימן אין בלבי עליכם. ועדין אינן מתפייסין, עד שאמר להן בלשון הזה אחי שמא אתם סבורין שיש בי כוח לעשות לכם רעה ומה עשרה נרות לא יכלו לכבות נר אחד. נר אחד יכול לכבות עשרה נרות כיון שאמ' להם בלשון הזה נתפייסו שנא' וינשק לכל אחיו ויבך עליהם ואחרי כן דברו אחיו אתו. וכן הקב"ה עתיד לפיים את ישראל מתוך בכייה שנ' בבכי יבאו ובתחנונים אובילם (ירמיה ל"א ט') (ו).

ח) **וישימני לאב לפרעה.** לפטרון בסילאוס ולאדון לרבון. ומושל שליט (ז).

ד"א וישימני לאב לפרעה לרב כמא דאת אמ' והיה לי לאב ולכהן (שופטים י"ז י'). ולאדון מושל ושליט כמא דאת אמ' שמו אדון לביתו ומושל בכל קנינו (תהלים כ"ה כ"א) (ח).

(ב) עי' פסיקתא דרב כהנא ע"ו ע"ב ויקרא רבה פכ"ז ס"ה ובנ"ש וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"ג מ"ו ע"ב וע"ע בערוך ערך שגם. ובכי"ק ודאין בדינין קשין וכו' אין מודעא אנא סורחניה וכו' כד הוה במעיי בעט וכו'. (ג) צ"ע ועי' מדרש תהלים מזמור קי"ט סנ"ד שיודים מזה (ד) עי' סוטה מ"ט ע"א ותוספתא שם פי"ד וירושלמי שם כ"ג ע"ב. וע"ע על נוסחאות העין יעקב בגמרא שם. (ה) עי' ב"ר פצ"ג ס"ט וע"ע לעיל עמוד ר"נ. (ו) צ"ע ועי' מגילה ט"ז ע"ב וע"ע פסיקתא דר"כ קכ"ו ע"א ופסיקתא רבתי קל"ח ע"א וע"ע ב"ר שם סוף סי"ב ותנחומא ויגש ס"ה ולקח טוב על פסוק ה' י"ב וט"ו וצרור המור לפסוקים אלו. (ז) עי' ב"ר שם ס"י. (ח) צ"ע ועי' תיב"ע לפסוק זה.

יב) **והנה עיניכם ראות. כי פי המדבר אליכם.** שאני מדבר עמכם בלשון הקודש (ט).

יד) **ויפל על צוארי בנימן אחיו ויבך.** ר׳ ברכיה אומ׳ כמה צוארות היו לו לבנימין אלא בכה יוסף על חרבן בית ראשון ובית שני שהן בחלקו שלבנימין דכת׳ ביה ובין כתפיו שכן (דברים ל״ג י״ב). ובנימין בכה על צואריו על משכן שילה שהוא בחלקו שליוסף דכת׳ ויטש משכן שילה אהל שכן באדם (תהלים ע״ח ס׳). ואין אדם אלא יוסף דכת׳ וימאס באהל יוסף (שם ס״ז) (י).

טז) **והקל נשמע בית פרעה** [וגו׳]. **וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו.** ולא בעיני כל עבדיו. אמרו מה אם זה שהוא אחד הורידנו מגדולתינו הללו עשרה על אחת כמה וכמה הדא היא דכת׳ שמח מצרים בצאתם (תהלים ק״ה ל״ח). בצאתם שמחו. בביאתם לא שמחו (יא).

כב) **לכלם נתן לאיש חליפות שמלות ולבנימן נתן.** אמ׳ ר׳ בנימן בר יפת אמ׳ ר׳ אלעזר רמז לו שעתיד לצאת ממנו מרדכי שלובש חמשה טכסיסי מלכות דכת׳ ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור וג׳ (אסתר ח׳ ט״ו) (יב).

כד) **וישלח את אחיו וילכו ויאמר אליהם אל תרגזו בדרך.** אמ׳ להן אל תפסעו פסיעה גסה יתירה ואל תעמידו עצמיכם מדברי תו״ה והכניסו חמה לעיר (יג).

כה) **ויעלו ממצרים.** בכל מקום אתה מוצא שא״ץ ישר״אל בנבהו שלע״לם דכת׳ ויעלו ממצרים (יד).

כו) **ויגידו לו לאמר עוד יוסף חי.** רבנן אמרי אם אנו אומרין לו תחילה יוסף קיים שמא תפרח נשמתו מה עשו אמרו לשרה בת אשר אמרי לאבינו יעקב שיוסף קיים והוא במצרים מה עשת המתינה לו עד שהוא עומד בתפלה ואמרה בלשון תימה יוסף במצרים יולדו לו על ברכים מנשה ואפרים פג לבו כשהיא עומד בתפלה כיון שהשלים ראה העגלות מיד ותחי רוח יעקב אביהם (טו). כי לא האמין להם. ר׳ שמעון אומ׳ עונשו שלבודאי אע״פ שדיבר אמת אין שומעין לו. שכן מצינו בבני יעקב שכיזבו באביהן תחלה והאמין להם שנ׳ ויקחו את כתנות יוסף וג׳ [ויכירה ויאמר כתנת בני. אבל באחרונה אע״פ שדיברו אמת לא האמין להם (טז).

כז) **וירא את העגלות אשר שלח יוסף.** וכת׳ אשר שלח פרעה לשאת אתו (מו ה׳). רבנן אמרי עגלות שנתן להם פרעה היתה ע״ז הקיקה עליהן עמד יהודה ושרפן למוד הוא השבט הזה לשרוף ע״ז וכן הוא אומ׳ בדוד ויעזבו שם את עצביהם ויאמר דוד ויישרפו באש (דברי הימים א׳ י״ד י״ב) ונתן להם יוסף עגלות אחרות (יז). ומה טעם עגלות ר׳ לוי בשם ר׳ יוחנן בן שאול אמ׳ להם אמרו לאבא שאני קיים במצרים אם האמין לכם מוטב ואם לאו אמרו לו בשעה שפירשתי ממך הלא בפרשת עגלה ערופה הייתי עוסק הדא הוא דכת׳ וירא את העגלות אשר שלח יוסף וג׳ ותחי רוח יעקב אביהם (יח). ותחי רוח יעקב אביהם. תנו רבנן אין הנבואה שורה לא מתוך עצלות ולא מתוך עצבית אלא מתוך דבר שמחה שכן אתה מוצא כל אותן השנים שפירש יוסף מאביו לא שרת רוח הקדש על יעקב אבינו כי נעצב על בנו. וכיון שנתבשר בו מיד ותחי רוח יעקב אביהם ומתרגמינן ושרת רוח קודשא על יעקב

(ט) עי׳ ב״ר שם ובנ״ש. (י) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ב. (יא) צ״ע. (יב) עי׳ מגילה ט״ז ע״ב ובד״ס שם. (יג) עי׳ ב״ר פצ״ד ס״א. (יד) צ״ע ועי׳ ספרי דברים ע״ז ע״א ובכי״ק בגובה של עולם. (טו) צ״ע ועי׳ ספר הישר פ׳ ויגש ואולי מאיזה פיוט עתיק לוקחו הדברים שכן ניכר מתוכם החרוז. ובכי״ק בלשון תֵּמַה. (טז) עי׳ אדר״נ נו״א פ״ל וע״ע ב״ר שם ס״ג ובנ״ש. (יז) עי׳ ב״ר שם ובמ״כ ופירוש מהרז״ו שם וע״ע ילקוט לפסוק זה. (יח) עי׳ ב״ר שם.

אבודון (יט). וכן את מוצא ברבן שכל הנביאים אע"פ שהיתה נבואתו לא על ידי מלאך ולא על שרף ולא בחידה ולא במשל מפני שנתעצב על דור המדבר בשביל גזרה שנגזרה עליהם לא נידבר עמו עד שכלו דכת' ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מיד ויאמר ה' אלי לאמר (דברים ב' ט"ז) (כ). וכן את מוצא באלישע לפי שכעס על יהורם ואמ' לו לך אל נביאי אביך ואל נביאי אמך וג' (מלכים ב' ג' י"ג) מהוא אומ' כי לולי פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך ואם אראך ועתה קחו לי מנגן (שם י"ד) מכאן שהמשטינין והמפסיקין בעולם הרבה לא אלף ולא רבוא (כא). תניא אמ' ר' יהודה בריה דרב שמואל ביקשו חכמים לגנוז ספר קהלת שהיו דבריו סותרין זה את זה ומפני מה לא גנזוהו שתהלתו דברי תורה וסופו דברי תורה. תהלתו דברי תורה דכת' מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש (קהלת א' ג'). ואמרי דבי ר' ינא' תחת השמש אין לו למעלה מן השמש יש לו. וסופו דברי תורה דכת' סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם (שם י"ב י"ג). מאי כי זה כל האדם אמ' ר' אלעזר כל העולם לא נברא אלא בשביל זה. ר' אבא בר כהנא אמ' שקול זה כנגד כל העולם כולו. שמעון בן עזאי אומ' כל העולם כולו לא נברא אלא לצוות לזה. ומה דבריו סותרין זה את זה כת' טוב כעס משחוק (שם ז' ג') וכת' לשחוק אמרתי מהולל (שם ב' ב'). וכת' ושבחתי אני את השמחה (שם ח' ט"ו). וכת' ולשמחה מה זה עושה (שם ב' ב'). לא קשיא הא כאיזה צד טוב כעס משחוק טוב כעס שכועס הקב"ה עם הצדיקים בעולם הזה משחוק שמשחק עם הרשעים בעולם הזה. ולשחוק אמרתי מהולל זה שחוק שמשחק הקב"ה עם הצדיקים בעולם הזה. וכתב ושבחתי אני את השמחה זו שמחה שלמצוה. ולשמחה מה זה עושה זו שמחה שאינה שלמצוה. ללמדך שאין השכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שחוק ולא מתוך שיחה אלא מתוך דבר הכמה שנ' קחו לי מנגן (מ"ב ג' ט"ו). אמ' רב יהודה אמ' רב וכן לדבר הלכה. אמ' ראבא וכן לחלום טוב. איני והא אמ' רב גידל כל תלמיד הכמים שיושב ושונה לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מור תכוינה שנ' שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר (שיר השירים ה' י"ג) אל תקרא מור עובר אלא מר עובר ואל תקרא שׁוֹשַׁנִּים אלא שֶׁשּׁוֹנִים. לא קשיא הא ברבא הא בתלמידא. ואי בעית אימא הא והא בראבא לא קשיא כאן מקמי דפתח כאן לאחר דפתח. כי הא דראבא מיקמי דפתח להו לרבנן אמ' מילתא דבדיחותא לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא (כב). תניא אף ספר משלי בקשו לגנוז שהיו דבריו סותרין זה את זה ומפני מה לא גנזוהו אחרי ספר קהלת לא עיינן ביה ואשכחנא ביה טעמא הכי נמי ליעיין ביה. ומה דבריו סותרין זה את זה כת' אל תען כסיל כאולתו (משלי כ"ו ד'). וכת' ענה כסיל כאולתו (שם ה') לא קשיא הא בדברי תורה הא בדברי עלמא. דברי עלמא מאי היא כי הא דההוא דאתא לקמיה דר' אמ' ליה אשתך אשתי ובניך בני אמ' לו רצונך שתשתה כוס יין פקע. ההוא דאתא לקמית דר' חייא אמ' ליה אמך אשתי ואתה בני אמ' לו רצונך שתשתה כוס יין פקע. אמ' ר' חייא אהניא ליה צלותיה דר' דלא שוייה ממזירא. דר' כי הוה מצלי אמ' הכי יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתצילני מעזי פנים ומעזות פנים. הא בדברי עלמא. דברי תורה מאי היא כי הא דיאתיב רבן שמעון בן גמליאל וקאדאריש עתידה אשה שתלד בן בכל יום שנ' הרה ויולדת יחדו (ירמיה ל"א ח'). לגלג עליו אותו תלמיד אין כל חדש תחת השמש (קהלת א' ט') אמ' ליה

(יט) עי' מדרש תהלים מהרש"ב מזמור כ"ד ס"ד וע"ע תנחומא וישב ס"ב שבת ל' ע"ב ופסחים קי"ז ע"א ע"ש ובתרגום ושרת רוח נבואה ועי' פדר"א פל"ח ובביאור רד"ל שם אות צ"ה וע"ע בלקח טוב לפסוק זה. (כ) צ"ע ועי' מכילתא כי תשא בריש הפרשה ואדר"נ נו"ב פ"א. וע"ע תענית ל' ע"ב בענין דור המדבר. וע"ע מורה נבוכים ח"ב פל"ו ע"ש. (כא) צ"ע ועי' פסחים ס"ו ע"ב ומדרש תהלים מזמור כ"ד ע"ש וע"ע שמנה פרקים להרמב"ם פ"ז. (כב) עי' שבת ל' ע"ב ובד"ס שם.

אראך דוגמתן בעולם הזה נפק איתי ליה תרנגולת. ותוב יאתיב רבן שמעון בן גמליאל וקא דאריש עתידין כל האילנות שבארץ ישראל שמוציאין פירות בכל יום שנ' ונשא ענף ועשה פרי (יחזקאל י"ז כ"ג) מה ענף בכל יום כך פרי בכל יום. לנלג עליו אותו תלמיד אמ' לו והא כת' אין כל הדש תחת השמש אמ' לו אראך דוגמתן בעולם הזה נפק איתי ליה צלף. ותוב יאתיב רבן שמעון בן גמליאל וקא דאריש עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת שנ' יהי פסת בר בארץ (תהלים ע"ב ט"ז). לנלג עליו אותו תלמיד אמ' והא כת' אין כל הדש תחת השמש אמ' לו אראך דוגמתן בעולם הזה. גלוסקאות אהוי ליה כמהין ופטריות. וכלי מילת אהוי ליה נבארא בר קורא (כג).

כה) **ויאמר ישראל רב עוד יוסף.** מהו רב. גדול כוחו שליוסף שכמה צרות הגיעו לו והוא עומד בצדקתו (כד). אלכה ואראנו בטרם אמות.

מו.

א) **ויסע ישראל.** כיון שהגיע לבאר שבע אמ' תאמר שהקב"ה רוצה לירד למצרים אלא הריני הולך ונמלך בשכינה (א) מיד ויזבח זבחים לאלהי אביו יצחק. בלילה ההוא נגלית עליו שכינה ואמרה לו יעקב יעקב מכאן ששמו יעקב מכל פנים (ב).

ב) **יעקב יעקב** לשון חיבה ולשון זירוז (ג).

ד) **אנכי ארד עמך מצרימה.** לפי שהיה בחלום והוא דיבור השכינה אנכי ארד עמך מצרימה לכך מיתרגם אנא איחות ובכל מקום לשון ירידה מיתרגם לשון גילוי השכינה אתגלי הוין מזה (ד). אנכי ארד עמך מצרימה. מכאן אמרו שכינה השלימה מניינן שלישראל בירידתן למצרים ובעלייתן וכך הוא אומ' הוא תהלתך והוא אלהיך וגו' בשבעים נפש ירדו אבתיך מצרימה ועתה שמך ה' אלהיך ככוכבי השמים לרב (דברים י' כ"א) (ה). ואנכי אעלך. זה יעקב גם לרבות הצדיקים שכמותו והן ישראל לפי שנתפחד יעקב שמא ישתקעו בניו במצרים לכך בישרו אעלך גם עלה ויוסף ישית ידו על עיניך (ו).

ה) **וישאו בני ישראל את יעקב.** ר' אליעזר אומר בשכר מעשיהן שעשו בביאתן למצרים זכו ועלו ממצרים ומה מעשים עשו אע"פ שנתן להם עגלות לשאת את אביהן כדי שלא יצטער מה עשו נתהלקו לשלש כתות ונשאו אותו על זרועותיהם והיו אלו נכנסין ואלו יוצאין מנין שכן הוא אומ' ויקם יעקב מבאר שבע ויבאו בני ישראל אין כת' אלא וישאו בני ישראל שנשאו אותו על זרועותיהן וכל טפם ונשיהם בעגלות (ז).

ז) **בניו ובני בניו אתו.** אמ' ר' יודן בני בנים הרי הן כבנים ובני בנות אינם כבנים (ח) בנותיו. זו דינה. ובנות בניו. זו שרח בת אשר (ט).

ח) **ואלה שמות בני ישראל.** זהש"ה

ובכי"ק לא קשיא הא ברבה וכו' יאתיב באימתא והגהתי דבדיחותא ע"פ כי"ק ובכי"מ דכריחותא. (כג) עי' שבת שם ובכי"ק ספר משלי בקשו לגנזו וכו' אמ' לך אמך אשתי וכו' שתשתה כוס שליין וכו' אהניה ליה וכו' איתי ליה תרנגולת וכו'. (כד) עי' ב"ר שם.

מו (א) צ"ע עי' פדר"א פל"ט ע"ש וע"ע לקח טוב כאן. (ב) עי' ברכות י"ג ע"א ולעיל עמוד ר"נ. (ג) עי' תורת כהנים ג' ע"ד וע"ע ב"ר פנ"ו ס"ז ובנ"ש וע"ע לקח טוב כאן. (ד) עי' מורה נבוכים ח"א פכ"ז. ובכי"ק איחות עמך. (ה) עי' פדר"א שם וע"ע פסיקתא דר"כ פ"ז ע"א. וע"ע לקמן עמוד תרפ"ה ובכי"ק וכן הוא אומר וכו'. (ו) עי' ב"ר פצ"ד ס"ו ע"ש. ולקמן עמוד תשי"ג. (ז) צ"ע. (ח) צ"ע וע"ע ירושלמי יבמות ז' ע"ג וע"ע ועי' ב"ר שם וע"ע בפירוש מהרז"ו וביפה תאר שם. (ט) עי' רש"י וראב"ע לפסוק זה.

כשמך אלהים כן תהלתך על קצוי ארץ צדק מלאה ימינך (תהלים מ"ח י"א). מלך בשר ודם מקלסין אותו שהוא גבור ואינו אלא חלש. שהוא חכם ואינו אלא טפש. שהוא נאה ואינו אלא כעור. שהוא רחמן ואינו אלא אכזרי. שהוא עשיר ואינו אלא עני. שהוא דיין שהוא נאמן ואין בו אחת מכל המדות הללו אלא שמחנפין לו. אבל מי שאמר והיה העולם בכל מה שהוא מתקלס הוא יתר על הכל וכן הוא אומ' מי ימלל גבורות ה' ישמיע כל תהלתו (תהלים ק"ו ב'). ואומ' היסופר לו כי אדבר אם אמר איש כי יבולע (איוב ל"ז כ'). דויד מלך ישראל שיבחו בששה עשר דבר דכת' לך ה' הגדולה (דברי הימים א' כ"ט י"א). שאברהם גדול מיצחק תרח מאברהם למעלה אדם גדול משת הקב"ה גדול על הכל. הגדולה. שכר הצדיקים נקרא גדולה שנ' תרב גדולתי (תהלים ע"א כ"א). והגבורה. זו פורענותן שלרשעים וכן הוא אומ' ה' כגבור יצא כאיש מלחמות יעיר קנאה יריע אף יצריח על אויביו יתגבר (ישעיה מ"ב י"ג). והתפארת. זו נשיאות העון שנ' שכל אדם האריך אפו ותפארתו עבור על פשע (משלי י"ט י"א). והנצח. שהוא נצחן שלישראל שנ' וגם נצח ישראל לא ישקר (שמואל א' ט"ו כ"ט). וההוד. זו הנבואה שמשמיע את בני אדם שנ' והשמיע ה' את הוד קולו (ישעיה ל' ל'). כי כל בשמים ובארץ. שיבחו במעשה בראשית שנ' בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ (בראשית א' א'). לך ה' הממלכה. שהפצו לו וכן הוא אומר באשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה (קהלת ח' ד'). והמתנשא. שהוא מנושא על כל שיר ושבח. לכל לראש. שהוא ראשון לכל ראשון וכן הוא אומ' אני ה' ראשון (ישעיה מ"א ד'). והעושר. שכל העושר הוא שלו שנ' לי הכסף ולי הזהב אמר ה' (חגי ב' ח'). ואומ' ברכת ה' היא תעשיר (משלי י' כ"ב). והכבוד. שהוא חולק כבוד לבריותיו שנ' כבוד חכמים ינחלו (משלי ג' ל"ה). ואתה מושל בכל. שהוא ממית ומחייה מוריש ומעשיר. ובידך כוח וגבורה שהוא מעצים כוחן שלצדיקים עושי רצונו על הרישעים עוברי רצונו שנ' וגברתים בה' ובשמו יתהלכו (זכריה י' י"ב). ובידך לגדל. כענין שנ' ואעשך לגוי גדול (י"ב ב'). ולחזק לכל זו רפואת החיים כענין שנ' וישמע כי חלה ויחזק (ישעיה ל"ט א'). ועתה אלהינו מודים אנחנו לך. על הכל אנו חייבין להודות לך. באו אנשי כנסת הגדולה ואמרו ויברכו שם כבודיך ומרומם על כל ברכה ותהלה (נחמיה ט' ה'). שמו למעלה מן הכל והוא שמו ושמו הוא דכת' אני ה' הוא שמי (ישעיה מ"ב ח'). ומרוב חיבתן שלישראל קראן בשמו. דכת' כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו (ישעיה מ"ג ז') (י). ולא עוד אלא כל שברא למעלן ברא למטן. למעלן אופן דכת' והאופנים לעומתם (יחזקאל י' י"ט). ולמטן אופן שנ' והנה אופן אחד בארץ (שם א' ט"ו). למעלן כסא שנ' נכון כסאך מאז (תהלים צ"ג ב'). ולמטן כסא שנ' בעת ההיא יקראו לירושלים כסא ה' (ירמיה ג' י"ז). למעלן צבא וכל צבא השמים (מלכים א' כ"ב י"ט). ולמטן צבא שנ' יצאו כל צבאות ה' (שמות י"ב מ"א). למעלן שמות ולמטן שמות. למעלן לכלם בשם יקרא (ישעיה מ' כ"ו). למטן יקרא שמות מנין ממה שקרינן בענין ואלה שמות בני ישראל (יא). תניא שבעים שמות להקב"ה וכנגדן שבעים שמות לישראל. שבעים שמות לתורה וכנגדן שבעים שמות לירושלם. שבעים שמות להקב"ה

(א) עליון. (ב) ה'. (ג) אדון. (ד) אלוה. (ה) אל. (ו) אהיה. (ז) יה. (ח) שדי.
(ט) צבאות. (י) הי. (יא) אלהים. (יב) רם. (יג) ונשא. (יד) ונשגב. (טו) ונפלא.
(טז) גדול. (יז) ועזוז. (יח) וגבור. (יט) הוד. (כ) והדר. (כא) אדיר. (כב) נורא. (כג) ונאמן.
(כד) הצור. (כה) תמים. (כו) אמת. (ז) אש. (כח) קנא. (כט) ונוקם. (ל) ונוטר. (לא) ובעל

(י) צ"ע וער' רושמים מזה תנחומא שמות ס"ב תנחומא מהרש"ב ח"ב א' ע"א וילקוט תהלים רמז תשנ"ה ע"ש וע"ע רבינו בחיי פ' תרומה (שמות כ"ה ח') כנגדן אמר דוד ט"ו שבחים להקב"ה לך ה' הגדולה וכו' ונראה שלקוח הכל מהילמדנו. וע"ע לעיל עמוד א' ובהערות שם אות א' בענין הקב"ה ושמו. (יא) עי' שמות רבה פל"ג ס"ד ע"ש.

(לב) (לג) (לד) (לה) (לו) (לז) (לח)
חמה. צדיק. וחסיד. טוב. וטהור. איש. שומר.
(לט) (ם) (מא) (מב) (מג) (מד) (מה)
קרוב. רחוק. ראשון. אחרון. אח. גיאה. אב.
(מו) (מז) (מח) (מט) (נ) (נא) (נב) (נג)
אריה. רועה. נשר. תפוח. גואל. חזק. עד. שופט.
(נד) (נה) (נו) (נז) (נח) (נט) (ס)
מ׳ך. מסתתר. מושיע. יוצר. קורא. בורא. רונע.
(סא) (סב) (סג) (סד) (סה) (סו)
אשכל הכופר. עיר. קריש. מגדל עז. ישר. ידיד.
(סז) (סח) (סט) (ע) (עא)
עתיק. צח ואדום. חנון רחום. צבי. עופר האיילים.
(א) (ב) (ג) (ד) (ה)
שבעים שמות לישראל נער. בכור. רך. יחיד. ילד.
(ו) (ז) (ח) (ט) (י) (יא) (יב) (יג)
אח. ריע. בן. אהוב. עבד. לעם. לאום. בת.
(יד) (טו) (טז) (יז) (יח) (יט) (כ)
רעיתי. בתולה. כלה. אשת. נעורים. פרדס. מעין.
(כא) (כב) (כג) (כד) (כה)
ידידים. גאולים. קדושים. ממלכת כהנים. משרתים.
(כו) (כז) (כח) (כט) (ל) (לא)
צבאות. אלים. אדונים. עליונים. ארץ. אישים.
(לב) (לג) (לד) (לה) (לו)
אדם . עדה . קהל . אילי הצדק . יחידים .
(לז) (לח) (לט) (מ) (מא) (מב) (מג)
עברים. אפרתים. אריה. נחש. אילת. זאב. שור.
(מד) (מה) (מו) (מז) (מח) (מט)
רם. כרם. נטע שעשועים. אגוז. תמרה. תפוחים.
(נ) (נא) (נב) (נג) (נד) (נה) (נו)
ענבים. תאינה. רמון. זית. נחלה. סגולה. יונה.
(נז) (נח) (נט) (ס) (סא) (סב)
צפור. בני אל חי. עגלה. פרה. אישון. תולעת.
(סג) (סד) (סה) (סו) (סז) (סח)
אַם. חכמים. גבורים. צדיקים. חסידים. ישרים.
(סט) (ע) (עא)
קרובים. ענוים. תמימים. שבעים שמות לתורה
(א) (ב) (ג) (ד) (ה) (ו) (ז)
תורה. ראשית. קנין. חכמה. מוסר. בינה. ערמה.
(ח) (ט) (י) (יא) (יב) (יג) (יד)
דעת. מזמה. משל. מליצה. חידה. צדק. משפט.
(טו) (טז) (יז) (יח) (יט)
מישרים. לקח. תחבולות. ספר הברית. ספר מלחמות
(כ) (כא) (כב) (כג)
ה׳. יראת ה׳ טהורה. תמימה. משיבת נפש. נאמנה.

(כד) (כה) (כו)
מהכימת פתי. נוצרת ישרים. משמחי לב. מאירת
(כז) (כה) (כט) (ל) (לא) (לב)
עינים. זהב. זכוכית. כלילת יופי. כסף. טובה.
(לג) (לד) (לה) (לו) (לז) (לח)
פנינים. לוית חן. ענקים. אש דת. דבש. חלב.
(לט) (מ) (מא) (מב)
נופת צופים. שמן תורק. מגדנים. שעשועים.
(מג) (מד) (מה) (מו) (מז)
שלישים. מועצות. מתוקים. תורי זהב. אמת.
(מח) (מט) (נ) (נא) (נב) (נג) (נד)
נעימים. נחלה. עצה. עמוקה. ארוכה. רחבה. עטרה.
(נה) (נו) (נז) (נח) (נט) (ס)
בתולה. כלה. אשת נעורים. ששון. שמחה. תאינה.
(סא) (סב) (סג) (סד) (סה)
חסד. תושיה. אילת אהבים. יעלת חן. דַדים.
(סו) (סז) (סח) (סט) (ע) (עא) (עב) (עג)
לחם. מים. יין. עין. חיים. יקרה. הרוין. תבואה.
(א) (ב) (ג)
שבעים שמות לירושלם. ירושלם. שלם. מוריה.
(ד) (ה) (ו) (ז) (ח) (ט) (י)
ה׳ יראה. יבוס. גלעד. לבנון. ציון. כסא. יה. עיר
(יא) (יב) (יג) (יד)
ה׳. יפה נוף. ירכתי צפון. קרית מלך רב. כלילת
(טו) (טז) (יז) (יח)
יופי. משוש לכל הארץ. בעולה. חפצי בה. אבן
(יט) (כ) (כא) (כב) (כג)
מעמסה. אפרתה. שדה יער. מנוחה. אריאל. הר
(כד) (כה) (כו) (כז) (כח)
מועד. סף רעל. בתולה. כלה. אשת נעורים. רבתי
(כט) (ל) (לא) (לב)
עם. שרתי במדינות. רבתי בגוים. בית תפלה. עיר
(לג) (לד) (לה) (לו) (לז)
שהוברה לה יחדו. מגדל עדר. שגל. מצודה. גולה.
(לח) (לט) (מ) (מא) (מב) (מג)
וסורה. עדן. גן אלהים. הר דרום. מקודשת. ידידות.
(מד) (מה) (מו) (מז) (מח)
דרושה. עיר לא נעזבה. עקרה. מוראה . העיר
(מט) (נ) (נא) (נב) (נג)
היונה. הר גבוה. עיר צדק, קריה נאמנה. ניא חזיון.
(נד) (נה) (נו) (נז) (נח) (נט)
דלתות העמים. במות. נחלה. בשן. כרמל. ה׳ שמה.
(ס) (סא) (סב) (סג) (סד)
רמה. הר הקודש. הר חמד. גבעת הלבנון. רחל.

(סה) (סו) (סז) (סח)
ארמון. טבור הארץ. הדרך. יער הנגב. בהר מרום
(סט) (ע)
ישראל. שם חדש אשר פי ה' יקבנו (ישעיה ס"ב ב') (יב). ואלה שמות. אמ' ר' יוסי בר חנינה ארבע מדות נאמרו בשמות. יש ששמותיהן נאים ומעשיהם נאים. ויש ששמותיהן כעורין ומעשיהן כעורים. ויש ששמותיהן כעורים ומעשיהן נאים. ויש ששמותיהן נאים ומעשיהן כעורין. שמותם נאים ומעשיהן כעורין, עשו שהוא עושה טוב ואינו עושה. ישמעאל שהוא שומע ואינו שומיע ודומיין. שמותיהן כעורים ומעשיהם נאים אלו בני הגולה בני בקבוק בני הקופה בני הרחור (עזרא ב' נ"א, נחמיה ז' נ"ג). בני הנדד (עזרא ג' ט', נחמיה ג' י"ח). ובנו בית המקדש. שמותיהן כעורין ומעשיהן כעורין אלו המרגלים. סתור בן סתורין. גדי גַדִין ומורדין. סוסי סיסרא. סנהריב סיחתו ריב. והמן ודומיין. שמותיהן נאים ומעשיהן נאים אלו השבטים (יג). ראובן ראו בן בין הבנים. שמעון שומע לקול אביו שבשמים. לוי שעתיד ללוות את הבנים לאביהן שבשמים. יהודה הפעם אודה את ה' (כ"ט ל"ה). יששכר שיש לי שכר. זבולן זבדני אלהים אתי זבד טוב. בנימין שהוא בן ימין לאביו. דן דנני אלהים. נפתלי נפתולי אלהים. גד מגיד דבריו לְיעקב (תהלים קמ"ז י"ט). אשר באשרי כי אשרוני בנות. יוסף ויספה פליטת בית יהודה (ישעיה ל"ז ל"א) (יד) יעקב ובניו. מקיש יעקב לבניו מה יעקב צדיק וירא חטא אף בניו צדיקים ויראי חטא (טו). ד"א יעקב ובניו. מה יעקב מן האבות כך בניו. אמ' ר' שמואל בר נחמני מנין ששקל אותן הכת' כנגד אבות העולם שנ'

בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה (דברים י' כ"ב) מלמ' שמעשיהן שלשבטים שקולין כנגד אבות העולם שנ' תחת אבותיך יהיו בניך (תהלים מ"ה י"ז) (טז). ד"א יעקב ובניו מה יעקב נשוי אף בניו כולם נשואים אף פלוא וחצרון שהיו בן שנה וזה בן שנתים התקינו להם נשים דכתיב איש וביתו באו (שמות א' א') כדי שלא יתערבו במצרים (יז).

י) **ושאול בן הכנענית.** יש אומרין שנשא דינה והוליד ממנה. ולמה הוא קורא אותה כנענית שעשת מעשה כנען (יח). ויש אומרין כנענית ממש. גנאי לו ולאמו שיצא ממנה שלומיאל בן צורישדי שעשה אותו מעשה בשטים (יט).

יא) **ובני לוי גרשון וקהת ומררי.** מכאן אמרו ודור רביעי ישובו הנה (ט"ו ט"ז). מירידתן למצרים ועד שנכנסו לארץ ארבעה דורות שהרי קהת מיורדי מצרים ועמרם ומשה ובני משה נכנסין לארץ (כ).

יב) **ובני יהודה ער ואונן.** תניא יוסף פירש מאביו עשרים ושתים שנה. בתוך אלו השתים ועשרים שנה נשא יהודה בת שוע והוליד ממנה ער ואונן ושלה והשיא ער ומת וכן אונן ומת. ועמדה תמר אלמנה שנה ובסוף בא אליה יהודה והוליד ממנה פרץ וזרח. ונשא פרץ והוליד שני בנים הצרון והמול והן נכנסו למצרים נמצאת אומ' שכל אחד מהן נשא והוא בן שבע שנים וזה דבר פלא ואינו ממנהגו שלעולם (כא).

(יב) עי' אגדת שיר השירים מן דף ה' עד דף י' ובהערות שם מן דף נ' עד דף נ"ג וכן המדרש זוטא מהרש"ב מן דף ה' עד דף ח' ובהערות שם. ובכי"ק המספרים חסרים. אבל מהנקודות שם נראה ברור שחשיב ובעל חמה בחד. חנון ורחום בב'. אשת נעורים בחד. עץ חיים בחד. כסא יה בחד. שגל מצודה בחד. ה' שמה בב'. שם חדש חד. אשר פי ה' יקבנו חד ושם יבום חסר שם. (ג) עי' ב"ר פע"א ס"ג ותנחומא שמות ס"ב ותנחומא מהרש"ב ח"ב ע"א ובנ"ש ע"ש ובכי"ק בכל המקומות גריס יש (תחת וי ש) וגם גריס שם ה' פעמים כאדים (ת' כעורים). (יד) עי' מעין זה שמות שמות רבה פ"א ס"ה ותנחומא שמות ס"ג ותנחומא מהרש"ב שם ס"ב. (טו) צ"ע ועי' ש"ר שם ס"ב שכולם היו צדיקים ובתנחומא מהרש"ב שם. וע"ע צרור המור פ' ויגש. (טז) צ"ע. (יז) עי' תנחומא שמות שם ס"ג תנחומא מהרש"ב שם. (יח) עי' ב"ר פ"פ סי"א ובמפרשים שם ובכי"ק מעשה כנעני. (יט) צ"ע ועי' סנהדרין פ"ב ע"א. (כ) עי' לקח טוב בראשית מ"ו ט"ז ובפירש"י שם וע"ע לעיל עמוד רל"ח. (כא) עי' סדר עולם רבה פ"א ובמפרשים שם.

יג) **ובני יששכר תולע.** מה תולעת זו אין לה אלא פיה כך שבטו שלישׂשכר אין להן אלא הגיון פיהם. ופוה. מה פואה זו מין צבע היא וצובעת את הכל כך שבטו שלישׂשכר צובעין את כל העולם בתורה. ויוב כת׳ ויוב וכת׳ וישיב (דברי הימים א׳ ז׳ א׳). שהן משיבין את ישראל לאביהן שבשמים. ושמרן. שמקיימין מה כתוב בתורה כי אם שמור תשמרון (דברים י״א כ״ב) (כב). ד״א ויוב ושמרון ר׳ מאיר המא חד שמרמי אמ׳ ליה ממאן את. אמ׳ ליה מיוסף לפי ששכם בחלקו שליוסף והן דרין בה קראו עצמן על שם יוסף. אמ׳ ליה ר׳ מאיר לא. אמר ליה וממאן אנן. אמ׳ ליה מישׂשכר אמ׳ ליה מן הין משפחה. אמ׳ ליה מן דין קראה ובני יששכר תולע ופוה ויוב ושומרון. אלין שמראיי אתקרון על שם שמרון. אזל ליה לגבי אפטרכא דידהון אמר ליה אמר לי כהנא דיהודאי הדא מילתא ואנא חמייה טיבות אמר ליה מאי היא תנא ליה עסקיה אמ׳ ליה הייך דמן יוסף אפקך ולישׂשכר לא אעלך (כג).

טו) **ואת דינה בתו.** וכי דינה בתו שליעקב לא בתה שללאה. אלא תלה הכת׳ בנים באם והבנות באב מכאן אמרו איש מזריע תחלה יולדת נקבה. אשה מזרעת תחלה יולדת זכר (כד).

כא) **ובני בנימן בלע.** רבנן אמרי בשעה שראה יוסף את בנימן אחיו אמ׳ ליה אית לך בנין אמ׳ ליה הין אמ׳ ליה כמה אמ׳ ליה עשרה. ומה שומהון אמ׳ ליה הוה לי חד אחא והיו מעשיו נאים ונעימים ונשבה ממני והוצאתי שמם לישם מה אירע לו. בלע על שם שנבלע ממני ולא ידעתיו היכן הלך. בכר שהוא בכור לאמו. אשבל שנשבה מאביו. נרה שהוא נר באכסניא. נעמן שהוא נעים לאביו ולאמו. אחי שהוא אחיו ודאי. וראש שהוא ראש לאחיו דכת׳ לראש יוסף (דברים ל״ג ט״ז). מפים שכל הלכות שמסר שם ועבר ליעקב מסרן לו מפיו. וחפים שחיפאו עליו אחיו דברים ואמרו חיה רעה אכלתהו (ל״ז ל״ג). וארד שבשבילו אמ׳ אביו ארד אל בני אבל שאלה (שם ל״ה) (כה). ד״א מפים וחפים שהיה מיופה ונעשה הפוי ראש בין עובדי ע״ז. וארד שירד ממדינה למדינה. ד״א שמיום שגלה לא חפפתי ראשי ולא סרקתי ונעשיתי עליו כארוד (כו).

כג) **ובני דן חשים.** אתאמ׳ ההוא דאמ׳ להו נכסאי לבני הוה ליה בר וברתא מאי קארו אינאשי לברא בני או לא אמ׳ אביי תא שמע ובני דן חשים. אמ׳ ליה רבא מאי קושיא ודלמא כדתניא ר׳ חזקיה מלמ׳ שהיו מרובין כחושין שלקנה אלא אמ׳ ראבא תא שמע ובני פלוא אליאב (במדבר כ״ו ח׳). רב יוסף אמ׳ מהכא ובני איתן עזריה (דברי הימים א׳ ב׳ ח׳). הולכך לא יירשנו אלא בנו בלבד (כז).

כד) **ובני נפתלי.** שהן פתולין. יחצאל שחצי אל בפיהן והן מהצצין בשניהן ומלעיגין בפיהן. וגוני שהן מגנין לבריות. ויצר שיצרן קשה מכל בני אדם. ושלם שהן משלימין ליוצרן ומשלמין רעה תחת רעה (כח).

(כב) צ״ע על כל אלה הדרשות וראיתי בצרור המור פרשה ויגש שמביא גם שם דרשות על השמות שלא נמצאו לפנינו. (כג) עי׳ ב״ר פצ״ד ס״ז ע״ש. ובכי״ק וממן דמן אנן. ובכי״מ ולישׂשכר אילך ותקנתי ע״פ כי״ק. (כד) עי׳ נדה ל״א ע״א ועי״ע פירש״י לפסוק זה. (כה) עי׳ ב״ר שם ס״ה וסוטה ל״ז ע״ב תנחומא ויגש אות ד׳ ותנחומא מהרש״ב ח״א ק״ג ע״א וילקוט מקץ רמז נ׳ ובכי״ק הוה לי חד אח וכו׳ וחפים שחיפו עליו וכו׳. (כו) צ״ע ועי׳ בדוגמאות הנ׳ בההערה הקודמת ובפרט בילקוט שם. (כז) עי׳ בבא בתרא קמ״ג ע״ב ובד״ס שם ורמב״ם פי״א מהלכות זכיה ומתנה הלכה א׳. ובכי״מ או ברתא מאי קארי אינאשי לברא בני אילנא ותקנתי ע״פ כי״ק ושם בכי״ק אתמר במקום אתאמר׳ (כח) עי׳ ב״ר שם זבמפרשים שם.

כו) **כל הנפש הבאה.** ואומ' ובני יוסף אשר ילד לו. ראית מימיך אדם נותן להבירו ששים וששה כיסין והזר ונתן לו עוד שלשה והוא אומ' לו הרי שבעים. ר' יונתן אומר יוכבד היתה עמהן במעי אמה ונמנית עמהן שנ' ושם אשת עמרם יוכבד בת לוי אשר ילדה אותה ללוי במצרים (במדבר כ"ו נ"ט). מה ת"ל אשר ילדה אתה ללוי במצרים אלא שהיה עיבורה בארץ כנען ולידתה במצרים (כט). בעא מניה אבא הלפתא קוריא מר' חייא בר אבא בכללן את מוצא שבעים. בפרטן אתה מוצא שבעים חסר אחד. אמ' ליה תיומא היתה עם בנימין דכת' ואת בנימין אלא מעתה היתה תיומה עם דינה דכת' ואת דינה בתו. אמ' ליה מרגלית טובה יש בידי ואתה מבקש לאבדה ממני הכי אמ' ר' הנינה בר רב הונא זו יוכבד שהורתה בדרך ולידתה בין ההומות דכת' אשר ילדה אותה ללוי במצרים (ל). ר' לוי בשם ר' שמואל בר נחמני לימוד הוא הקב"ה למנות את השבט הזה עד שהוא במעי אמו הדא היא דכת' לידותון בני ידותון גדליהו וצרי וישעיהו והשביהו ומתתיהו ששה על ידי אביהם ידותון בכנור (דברי הימים א' כ"ה ג'). בפרט המישה ובכלל ששה אלא זה שמעי שמנאו הקב"ה עד שהוא במעי אמו. ואם יאמר לך אדם שמעי עשירי אמור לו עשירי לדוכן דכת' העשירי שמעי בניו ואחיו שנים עשר (שם י"ז) (לא). ר' אבהוא אומר הקב"ה היה עמהן והשלים מנינן שכן הבטיהן ואמ' אנכי ארד עמך מצרימה (לב). ד"א אמ' ר' יצחק בשעה שאבינו יעקב נמנה עמהן נמצאו שלימים (לג). ויש אומרין שרה בת אשר השלימה מניינן שלישראל במצרים הינו דכת' ותקרא אשה חכמה מן העיר שמעו שמעו אמרו נא אל יואב קרב עד הנה ואדברה אליך ויקרב אליה ותאמר האשה האתה יואב ויאמר אני ותאמר לו שמע דברי אמתיך ויאמר שומע אנכי וג'. וכן התמו. אנכי שלומי אמוני ישראל אתה מבקש להמית עיר ואם בישראל למה תבלע נחלת ה' וג' ויאמר הלילה הלילה לי אם אבלע ואם אשחית לא כן הדבר כי איש מהר אפרים שבע בן בכרי שמו נשא ידו במלך בדוד תנו אתו לבדו ואלכה מעל העיר. ותאמר האשה אל יואב הנה ראשו מושלך אליך בעד החומה ותבא האשה אל כל העם בהכמתה ויכרתו את ראש שבע בן בכרי וישליכו אל יואב ויתקע בשופר ויפוצו מעל העיר איש לאוהליו ויואב שב ירושלם אל המלך (שמואל ב' כ' ט"ז עד כ"ב). כשבאת אצל יואב אמרה לו האת יואב אמ' לה הין אמרה לו קוצר את לית את לפום שמך אם את בן תורה אם דוד בן תורה עד כאן תמו דברי תורה לא כך כת' כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום (דברים כ' י'). שמא למלחמה באת אמ' לה מן את אמרה לו אנכי שלומי אמוני ישראל אנכי השלמתי מניינן שלישראל במצרים ואני השלמתי נאמן לנאמן. השלמתי יוסף למשה. ויאמר הלילה הלילה לי למה שתי פעמים אלא הלילה ליואב חלילה לדוד הלילה למלכותו. לא כן הדבר כי איש מהר אפרים שבע בן בכרי שמו נשא ידו במלך בדוד. מהוא במלך בדוד אם במלך למה בדוד ואם בדוד למה במלך אמ' ר' יהודה ביר' סימון ללמדך שכל המעמיד פנים במלך כאלו העמיד פנים בשכינה לכך נאמ' במלך זה מלך מלכי המלכים ב"ה ואחר כך בדוד. ותבא האשה בהכמתה ומה היתה חכמתה. אמרה להון לא שמעתון בדוד לא שמעתון ביואב אית אומה קימא קומידהון או מלכו קאים קומידהון אמרו לה ומה הוא באעי. אמרה להון אלף גוברין הוא בעי מנכון למקטל לא טב לכון למיתן ליה אלף גוברין ולא ליחרוב מדינתכון. אמרו כל בר נש יהיב לפום מא דאית ליה. אמרה להון אנא אזלא ומפייסא ליה דלמא הוא שביק ציב חד אזלא ומפייסא ליה עבדת גרמה אזלא ואתייא והות פהתא להון עד דאמרת להון חד גבר הוא בעי

(כט) עי' ב"ר שם ס"ט ובנ"ש. (ל) עי' בבא בתרא קכ"ג ע"א ובד"ס שם. ובכי"ק אבא חילפה קוריה וכו' וכן שם תימא במקום תיומה. (לא) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (לב) עי' פסיקתא דר"כ פ"ז ע"א ופדר"א פל"ט ע"ש. וע"ע לעיל עמוד תרע"ו. (לג) עי' ב"ר שם בשם יש אומרים.

מנכון למיתן ליה אמרון אי טב קרתא הוא אנן יהבין יתיה ליה אמרה להון אכסנאי הוא ושבע בן בכרי שמו. מיד ויכרתו את ראש שבע בן בכרי וישליכו אל יואב. הוי כל הנפש הבאה ליעקב מצרימה שבעים. ואימא קארו להו נפש שכל ישראל נקראו נפש אחת (לד).

כח) ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף.

זהש"ה עיר קטנה ואנשים בה מעט (קהלת ט' י"ד). עיר קטנה זו ארץ מצרים. שהיא קטנה כנגד כל ישראל. ואנשים בה מעט אלו השבטים. ובא אליה מלך גדול וסבב אותה (שם שם) זה יוסף. ובנה עליה מצודים גדולים. (שם שם) אלו שלוש גזירות שגזר יוסף שלא יכנס אדם עד שיכתוב שמו ושם אביו ושם זקינו. ושלא יכנס עבד בחמור. ושלא יכנס אדם בשני חמורים. ומצא בה איש מסכן והכם (שם שם ט"ו) זה יהודה שאמ' אנכי אערבנו. ומלט הוא את העיר בהכמתו שאמ' ועתה ישב נא עבדך תחת הנער. ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא (שם שם) אמ' הקב"ה לשבטים אתון לא אדכרתוניה אנא מדכר ליה ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף (לה). ד"א ואת יהודה שלח לפניו זהש"ה ברזל בברזל יחד (משלי כ"ז י"ז) זה יהודה ויוסף. הלך יהודה אצל יוסף שהיה יהודה מלך ויוסף בכור. נאה למלך שילך אצל הבכור. ולא עוד אלא שהוא בכור ומלך ושניהן כאחת המלכות והבכורה. ויש לך שלום בעולם כזה שהארי הולך אצל השור סימן יפה לישראל כשיהודה נסמך ליוסף דכת' וגברתי את בית יהודה ואת בית יוסף (זכריה י' ו'). ואומ' ארכיב אפרים יחרש יהודה ישדד לו יעקב (הושע י' י"א). ועליו הוא אומ' חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב בל יתיצב לפני השכים (משלי כ"ב כ"ט). ר' יהודה אומ' כששניהן נוטלין שררה בעולם הזה כך לעתיד שנ' וכתב עליו ליהודה ולבני ישראל חביריו. ולקח עץ אחד וכתב עליו ליוסף עץ אפרים וכל בית ישראל חביריו (יחזקאל ל"ז טז). אמ' אבינו יעקב הואיל ואין יכול לעמוד ביוסף אלא יהודה איני צריך לשלח אלא יהודה (לו). אמ' לו אביו אתה התחלת במצוה זו על ידך היא נגמרת. איכן התהיל בה ויגש אליו יהודה. לפי שהתחיל בה כך הוא גומרה לפי דרכינו למדנו שכל המתחיל במצוה על ידיו נגמרת. תדע לך שהרי משה רבינו לפי שהתחיל במלאכת המשכן תחלה הוא גומרה דכת' ויכל משה את כל המלאכה (שמות מ' ל"ג). וכן שלמה התחיל במלאכת המקדש הוא גומרה דכת' ותשלם כל המלאכה אשר עשה המלך שלמה (מלכים א' ז' נ"א). כך יהודה לפי שנזדווג ליוסף תחלה נזדווג לו בסוף דכת' ואת יהודה שלח לפניו (לו*). ד"א אמ' יעקב אבינו על ידך נכנסו למצרים ועל ידך יצאו. ומנין שעל ידו נכנסו שהוא נותן עצה שימכור יוסף למצרים שנ' לכו ונמכרנו לישמעאלים (ל"ז כ"ז). ומנין שעל ידו יצאו דכת' בצאת ישראל ממצרים היתה יהודה לקדשו (תהלים קי"ד א') (לז). להורת לפניו גשנה. מהו להורת ר' חנינה אומ' להתקין לו בית דירה. ור' חמא אומ' להתקין לו בית ועד לתורה (לח).

כט) ויאסר יוסף מרכבתו.

וכי לא היה לו לא עבד ולא משרת מי שיאסור לו אלא להודיעך ששמח יוסף שמחה גדולה ולא נטל גדולה באותה שעה והשמחה הוטפת את הלב. ולמה שמח שהיו המצרים אומרין עבד ימלוך עלינו

(לד) עי' ב"ר שם ומדרש שמואל פל"ב וקהלת רבה פ"ט פ-וק י"ח וע"ע ויקרא רבה פ"ד ס"ו ופירש"י לפ"ז בענין נפש אחת ובכי"ק א"ל האת יואב אל אין א"ל קוצר וכו' ולא יהרוב מדינתכון. (לה) עי' קהלת רבה פ"ט פסוק י"ד ואגדת בראשית פע"ח וע"ע תנחומא מהרש"ב ח"א ק"ב ע"א. ובכי"ק כנגד ארץ ישראל. (לו) צ"ע ועי' ב"ר פצ"ה ס"א בענין אריה ושור. וכן בתנחומא ויגש ס"ג ובאגדת בראשית שם. ובכי"ק ושניהם כאחת במלכות ובבכורה וכו' איני צריך לשלוח אצלו אלא יהודה וכו'. (לו*) צ"ע ואולי היה לפניו כן בש"ר פי"א ע"ש ובכי"ק על ידיו היא נגמרת וכו'. (לז) צ"ע. ובכי"ק אמר יעקב אבינו יהודה על ידך וכו' נתן עיצה. (לח) עי' ב"ר שם ס"ג ותנחומא מהרש"ב ח"א ק"ו ע"א ובנ"ש.

וכיון שבא אביו ואחיו שמח ואמ׳ עכשיו הן יודעין הונגים שלי שאני בן חורין ובן טובים. אף יהודה מרוב שמחתו וחטיפת לב שאירעה לו לא ביקש מאביו מחילה על אותו נידוי שאמר וחטאתי לאבי כל הימים וקימא לן דנידוי על תנאי צריך הפרה. ולפי כך היו איבריו מגולגלין עד שבא משה רבינו וביקש עליהן רחמים (לט). ד״א ויאסר יוסף מרכבתו ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ ארבעה אסרו בשמחה. אברהם. ויוסף. פרעה. ובלעם. תבוא חבישה ותעמוד על חבישה. תבוא אסירה ותעמוד על אסירה. זכות זו תגין על זו (מ). ויעל לקראת ישראל אביו גשנה. מהו אביו מגיד הכת׳ שלא עלה לו כיוסף השליט אלא כבן מכבד אב ולא נראה לו בן יומו אלא שלה לפניו עוד המשה סוסים ביד בנו הראשון. אמ׳ יעקב שמא הוא זה שלה לפניו עוד המשה סוסים ביד בנו שני. אמ׳ יעקב הוא זה אחר כך נראה לו. למה שלא תעוף נפשו וימות (מא). אמ׳ ר׳ שמעון ארבעה דברים הקב״ה שונאן ואני איני אוהבן. האוהז באמה ומשתין. והמשמש מטתו ערום. והאומר דברים שבינו לבין אשתו בפרהסיא והנכנס לביתו פתאום קל וחומ׳ לביתו של חבירו. דאמ׳ ר׳ אל תכנס לעיר פתאום. ואל תכנס לביתך פתאום. בנרה בתך שחרר עבדך ותנה לו. ר׳ יוחנן כד הוה סליק למישאל בישלמיה דר׳ חנינה הוה מעכעך על שם שנ׳ ונשמע קולו בבואו (שמות כ״ח ל״ה) (מב).

ל) **ויאמר ישראל אל יוסף אמותה הפעם.** תניא ארבעה צדיקים לא הזכיר הקב״ה עליהן מיתה והן הזכירו על עצמן מיתה ואלו הן. אברהם. ויעקב. ומשה. ודויד. באברהם כת׳ ה׳ אלהים מה תתן לי ואנכי הולך ערירי (ט״ו ב׳). אמ׳ לו הקב״ה אני לא הזכרתי עליך מיתה ואתה אמרת ואנכי הולך ערירי. תשובתך ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (ט״ו ט״ו). ביעקב כת׳ אמותה הפעם הושיבו הקב״ה אני לא הכתבתי עליך מיתה ואתה אמרת אמותה הפעם. תשובתך ויקרבו ימי ישראל למות (מ״ז כ״ט). במשה כת׳ ואם ככה את עשה לי הרגני נא הרג (במדבר י״א ט״ו). אמ׳ לו הקב״ה אני לא הכתבתי עליך מיתה ואתה אמרת הרגני. תשובתך הן קרבו ימיך למות (דברים ל״א י״ד). בדוד כת׳ הודיעני ה׳ קצי ומדת ימי מה היא (תהלים ל״ט ה׳). אמ׳ לו הקב״ה אני לא הכתבתי עליך מיתה ואתה אמרת הודיעני ה׳ קצי. תשובתך ויקרבו ימי דוד למות (מלכים א׳ ב׳ א׳) (מג). אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב מאי אהדרו ליה לדוד כד אמ׳ הודיעני ה׳ קצי אמ׳ לו הקב״ה גזירה היא מלפני שאיני מגלה קץ לבשר ודם. ומדת ימי מה היא אמ׳ לו גזירה היא מלפני שאין מודיעין מדת ימיו שלאדם (מד) תניא שבעה דברים מכוסין מבני אדם יום המיתה מכללן (מה). אמ׳ דוד אדעה מה חדל אני. בשבת אמות או לאחר שבת. אמ׳ לו בשבת. ואמות באחד בשבת אמ׳ לו כבר הגיעה מלכות שלמה בנך ואין מלכות נוגעת בחברתה אפלו כמלוא נימה. ואמות בערב שבת אמ׳ לו כי טוב יום בחציריך מאלף (תהלים פ״ד י״א). אמ׳ לו הקב״ה טוב לי יום אחד שאתה עוסק בתורה לפני מאלף עולות ושלמים שעתיד בנך שלמה להקריב לפני על גבי המזבח דכת׳ אלף עולות יעלה שלמה על המזבח ההוא (מלכים א׳ ג׳ ד׳) מכאן ואילך כל שבתא הוה יאתיב וגארים כוליה יומא. ההוא יומא קא סליק בדרגא איפחות דרגא מתותיה אישתוק ונח נפשיה. שלה

(לט) צ״ע ועי׳ ב״ר פ״ק ס״ט בענין הינגים. יע״ע מכות י״א ע״ב בענין נידוי דיהודה ובבי״ק משרת שיאסור לו וכו׳ הונגין וכו׳ וחטיפת לב וכו׳ לא ביקש מאביו למחול לו על אותו וכו׳ וע״ע לעיל עמוד תרמ״ג. (מ) עי׳ מכילתא כ״ד ע״א וב״ר פנ״ה ס״ח ובבי״ק ותגין מזו. (מא) צ״ע ועי׳ ברד״ק על התורה לפסוק זה בשם אביו שם. ובבי״ק אלא שלח לפניו עוד חמשה סוסים ביד בנו ראשון אמר יעקב היא זה וכו׳ אחר כך נראה וכו׳ ואולי צ״ל בעצמו תחת בן יומו. (מב) עי׳ פסיקתא דרב כהנא קע״ז ע״א ויקרא רבא פכ״א ס״ח ע״ש וע״ע לקח טוב לפסוק זה. ובבי״ק באניתו וכו׳ בתוך בגרה יבי׳. (מג) עי׳ תנחומא ויחי ס״ד ע״ש ולעיל עמוד רב״ת. (מד) עי׳ שבת ל׳ ע״א וע״ב וקהלת רבת פ״ה פסוק י׳. (מה) עי׳ פסחים נ״ד ע״ב ובב״ש

שלמה לבי מדרשא אבא מת ומוטל בהמה וכלבי שלבית אבא רעבים מאי ליעביד. שלחו ליה מהתכין את הנבילה לפני הכלבים. ואביך הנח עליו ככר או תינוק וטלטלו ואם לאו אסור. על אותה שעה אמ׳ שלמה כי לכלב חי הוא טוב מן האריה המת (קהלת ט׳ ד׳) (מו). ד״א אמותה הפעם ראוי הייתי למות באותו הפעם אלולי שלחת לי ואמרת כי עודך חי (מז).

לד) **ואמרתם אנשי מקנה.** ביקש יוסף לאחיו ארץ גשן כדי שלא יתערבו עם המצרים. ומפני שהוא מקום מקנה. ועוד שהיא ירושת אימן שרה שכבר נתנה לה פרעה בשעה שלקחה וכתבה לה בכתב עולם. לכך נאמ׳ ואמרתם אנשי מקנה היו עבדיך (מח). כי תועבת מצרים כל רעה צאן. לפי שהיו המצרים עובדין מזל טלה והיו עובדין את הבהמה לכך היו מרחיקין את הרועים (מט).

מז.

א), ב) **ויבא יוסף ויגד לפרעה** וגו׳ **ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים.** אמ׳ ליה ראבא לראבא בר מרי מאי דכת׳ ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים מאי נינהו חמשה אנשים אמ׳ ליה אלו שנכפלו שמותן במשנה תורה ולזבולן אמר שמח זבולן. ולדן אמר דן. ולגד אמר ברוך מרחיב גד. ולנפתלי אמר נפתלי. ולאשר אמ׳ ברוך מבנים אשר (דברים ל״ג י״ח וג׳). מלמד שלא הכנים אליו אלא דלים שבהם. אמ׳ ליה והא יהודה איכפל דכת׳ וזאת ליהודה ויאמר שמע ה׳ קול יהודה (שם ז׳). אמ׳ ליה יהודה טעמא אוחרינא אית ליה דאמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ ר׳ יונתן מאי דכת׳ יחי ראובן ואל ימות (שם ו׳). וזאת ליהודה ויאמר. כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היו איבריו שליהודה מגולגלין עד שבא משה וביקש עליהן רחמים. אמ׳ לפניו רבון העולמים מי גרם לראובן שיודה לא יהודה וזאת ליהודה מיד שמע ה׳ קול יהודה וכו׳ כד כתבינן לעיל (א).

ד) **ויאמרו אל פרעה לגור בארץ באנו.** מכאן שלא ירד להשתקיע אלא לגור באכסניא (ב).

ה), ו) **ויאמר פרעה** וג׳. **ארץ מצרים לפניך היא.** אמ׳ ר׳ זעירא החורין הללו תחלתן מתוק וסופן מר. כך המצרים תחלתן מתוק במיטב הארץ הושב את אביך. ובסוף וימררו את חייהם (שמות א׳ י״ד). הינו דתניא מצוה בחזרת יותר מכולן (ג).

ז) **ויבא יוסף את יעקב** [וגו׳] **ויברך יעקב את פרעה.** מה ברכה בירכו. יתוספו משנותי על שנותיך. ר׳ שמעון בן יוחאי אומ׳ יסק נילוס לרגלי וישקה את כל ארץ מצרים ועלה נילוס והשקה את כל ארץ מצרים להודיע שהצדיקים ברכה לעולם (ד).

ח) **ויאמר פרעה אל יעקב כמה ימי שני חייך.** אמרו היה שם עוג באותה שעה יושב אצל פרעה אמ׳ פרעה לעוג הלא כך הייתי אומר על אברהם פרדה עקרה הוא ואינו מוליד הרי בן בנו משבעים נפש. אמ׳ לו עוג

ובכי״ק ליתא למאמר זה. (מו) עי׳ שבת וקה״ר שם. ובכי״ק המאמר מתחיל אדעה מה חדל אני א״ל בשבת ואמות באחד בשבת וכו׳ אישתיק ונח נפשיה וכו׳ וכלבים של בית אבא וכו׳ ואבא הנח וכו׳. (מז) צ״ע. (מח) עי׳ פדר״א פכ״ו וע״ע רש״י על התורה. (מט) צ״ע ועי׳ בבעלי התוספות על התורה שהביאו שם כעין זה וע״ע בתרגומים לעיל מ״ג ל״ב.

מז (א) עי׳ בבא קמא צ״ב ע״א ובד״ס שם וע״ע ב״ר פצ״ה ס״ד. ובכי״ק א׳ ראבה וכו׳ מגלגלין ת׳ מגולגלין וע״ע לעיל עמוד תרמ״ג. (ב) עי׳ ספרי קכ״ח ע״א ובלקח טוב בכי תבא שם. (ג) עי׳ ירושלמי פסחים כ״ט ע״ג ע״ש ובכי״ק החזורין. (ד) צ״ע ובכי״ק וְעָל נילוס ועי׳ תנחומא נשא סכ״ו וע״ע רש״י על התורה ולקח טוב כאן

אברהם עצמו הוא זה שהיה סבור שהוא אברהם מפני שהיה קלסתר פניו דומה לו התחיל שואלו שאלות אמ׳ לו בן כמה שנים אתה דכת׳ כמה ימי שני הייך (ה).

ט) **ויאמר יעקב אל פרעה ימי שני מגורי.** מכאן שישיבתן שלצדיקים בעולם הזה גירות היא להם (ו). מ ע ט ו ר ע י ם ה י ו י מ י ש נ י ה י י. לפי שהלכו כולן בפחד ובהלה ולא מצא בכולן קורת רוח לכך נאמ׳ מעט ורעים (ז). ו ל א ה ש י ג ו א ת י מ י ש נ י ה י י א ב ת י. את מוצא אברהם בן מאה והמש ושבעים שנה. יצחק בן מאה ושמונים שנה אבל יעקב מאה ושלשים הוי ולא השיגו כיון שאמר להם כך ידעו שאינו אברהם (ח).

יא) **ויושב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחזה.** ולמה שלא למחר יבקשו לצאת ויאמרו להן תושבים אתם תנו שכר ישיבתכם לכך נאמ׳ ויתן להם אחזה. שהיא ירושתן מאימן שרה (ט).

יב) **ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו.** עליו הכת׳ אומ׳ נער הייתי גם זקנתי לא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם (תהלים ל״ז כ״ה). ואומ׳ לא ירעיב ה׳ נפש צדיק (משלי י׳ ג׳) (י). ל ח ם ל פ י ה ט ף. שהוא מבזבז יתר ממה שהוא אוכל לכך נאמ׳ לחם לפי הטף שנתן להם בעין טובה (יא). ומפני זה נקרא ירא דכת׳ את האלהים אני ירא (מ״ב י״ח) כדתניא ארבעה נקראו יראי ה׳. אברהם דכת׳ כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה (כ״ב י״ב). יוסף דכת׳ את האלהים אני ירא. איוב דכת׳ וירא אלהים וסר מרע (איוב א׳ א׳) עובדיה דכת׳ ועבדך ירא את ה׳ מנעורי (מלכים א׳ י״ח י״ב). וכי כל הצדיקים לא היו כולן יראי ה׳ והא כת׳ הנה עין ה׳ אל יריאיו (תהלים ל״ג י״ח). אלא מלמ׳ שהיתה יראתן שלאלו בטובת עין ונדבות לב. באברהם כת׳ ויטע אשל בבאר שבע (כ״א ל״ג). שאל מה תשאל אכילה שתייה לוייה. ביוסף כת׳ ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו להם לפי הטף שלא היתה לו צרת עין. באיוב כת׳ בחוץ לא ילין גר דלתי לאורח אפתח (איוב ל״א ל״ב). שהיה ביתו פתוח לכל רוח ומאכיל ומשקה לכל עוברי דרכים. בעובדיה כת׳ וכלכלם להם ומים (מלכים א׳ י״ח ד׳). מלמד שהיו המים קשין עליו יתר מן הלהם לכך נאמ׳ להם ומים (יב).

יג) **ולחם אין בכל הארץ** וגו׳. **ותלה ארץ מצרים.** שנתיגעה ברעב כמה דאת אמ׳ כי עתה תבוא אליך ותלא (איוב ד׳ ה׳).

יד) **וילקט יוסף את כל הכסף.** באמונה ליקטו לא בגזל ולא בחמס. ב ש ב ר א ש ר ה ם ש ב ר י ם. הן ששברו השערים מעצמן שהיתה שורה פוגעת בחברתה ושואלין אלו לאלו בכמה לקחתם היום והן אומרין להן בשמונה סלעים והן לא לקחו אלא בששה סלעים באין אלו ונותנין שמונה סלעים מעצמן ונוטלין הוי בשבר הם שוברים (יג). ו י ב א י ו ס ף א ת ה כ ס ף ב י ת ה פ ר ע ה עליו הכת׳ אומ׳ איש אמונות רב ברכות (משלי כ״ח כ׳). אמ׳ ר׳ בר הנינה שלש מטמניות הטמין יוסף במצרים. אחת נתגלתה לקרה. ואחת נתגלתה לאנטנינוס בן אסינוס. ואחת גנזוה לצדיקים לעתיד לבוא (יד).

ובהערות מהרש״ב שם. (ה) צ״ע. (ו) עי׳ לעיל עמוד ת״ב ותקנ״ג. (ז) צ״ע ועי׳ מפרשים על התורה ובתיב״ע. (ח) צ״ע והוא ההמשך מהדרשה לעיל על פסוק ח׳. (ט) צ״ע ועי׳ פדר״א פכ״ו ולעיל אות עמוד תרצ״א. (י) עי׳ תנחומא מקץ ס״ו. (יא) עי׳ פסחים י׳ ע״ב וע״ע לקח טוב ורד״ק כאן. (יב) צ״ע ועי׳ תנחומא ויקרא ס״ו ובמדבר רבה פכ״ב ס״א ששם מונה ג׳ וע״ע במהרז״ו שם שתמה על שהשמיט עובדיה ע״ש וע״ע תנא דבי אליהו רבה פכ״ד ומדרש תהלים (הישן) מזמור קי״ח בענין עובדיה וע״ע אדר״נ פ״ז. (יג) צ״ע על כל אלה המאמרים ובכי״ק הן הן שהיו שוברין השערים מעצמן היתה שורה וכו׳. (יד) עי׳ פסחים קי״ט ע״ש. ובכי״ק בן אסוירום ת׳ אסינוס.

טו) **ויתם הכסף** קשה הוא הרעב שהרי לשעה קלה אבד כל ממונם ומכרו כל בהמתן ולא עוד אלא שמכרו גופן ואדמתן דכת' יח) **ותתם השנה ההיא.** לא נשאר לפני אדני בלתי אם גויתנו ואדמתנו. הוה הד מנהון גביל עפרא וטמיש גרמיה ואתא וקם ליה קומי יוסף ואמ' ליה מרי מלכא המי יתי המי חקלי גויתנו ואדמתנו (טו).

כ) **ויקן יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה כי מכרו מצרים איש שדהו.** מלמ' שכל אחד ואחד כתב אונֵי על עצמו ואתא קדם יוסף.

כא) **ואת העם העביר אתו לערים.** למדה תורה דרך ארץ שכל הקונה קרקע צריך להחזיק בה ולהדש בה דבר. ד"א ואת העם העביר אתו לערים אמ' ר' שמעון בן לקיש הרבה מקראות יש שהן ראויין להישרף כספרי מֵירָם והן הן גיפי תורה ואת העם העביר אתו לערים מאי נפקא ליה מינה כי היכי דלא ליקרונהו לאחֵיהּ גָלְוָותָא בני גלוותא עשה הכל אכסנאין (טז). וכן את מוצא כשיצאו ישראל ממצרים ניטלטלו כל באי העולם שלא יהוא מונין את ישראל בגלות דכת' הלא את ישראל העליתי ממצרים ופלשתים מכפתר וארם מקיר (עמוס ט' ז') (יז). וכן את מוצא שלא עלו בסוף עד שעמד סנחריב ובלבל את כל העולם שנ' ואסיר גבולות עמים ועתודותיהם שושתי ואוריד כביר יושבים (ישעיה י' י"ג). ולבסוף גלו ישראל כדי שלא יונו את ישראל מאי גלוותא בני גלוותא (יח).

כב) **רק אדמת הכהגים לא קנה.** באותה שעה עמדו המצרים והבריחו עצמן אצל הכומרים לאמר כהנים הן. מה עשה יוסף הצדיק נכנס לבתי האריכות והוציא הטמסון שלהן שפלוני ממשפחת פלוני ופלוני ממשפחה פלונית. והיו יודען וכותב לכל אחד ואחד כטובתו לכך נאמ' רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה. כי חק לכהנים מאת פרעה. אמ' הקב"ה כהני ע"ז יאכלו חקם. בני אברהם יצחק ויעקב על אחת כמה וכמה אתן להם חק דכת' ועמדו זרים ורעו צאנכם ואתם כהני ה' תקראו היל גוים תאכלו ובכבודם תתימרו (ישעיה ס"א ה').

כג) **ויאמר יוסף אל העם הן קניתי אתכם היום וג' הא לכם זרע.** נעשו כולן כעריסין אצלו עובדין ומוציאין יציאות ונותנין לו החומש וארבעה חלקים להם. הא לכם זרע מכאן אמרו מקום שנהגו שיתן בעל השדה את הזרע נותן מקום שנהגו שיהיה הזרע על העריס לא יתן ואם התנו ביניהן הרי הן כפי התנאי (יט).

כז) **וישב ישראל בארץ מצרים.** מלמ' שהחזיקו בארץ ופרו ורבו עד מאד. בוא וראה כמה בשורות טובות ונחמות גורמין שהרי היו יעקב ובניו כמתים בשביל יוסף וכיון שנתבשר ונתנחמו מהוא אומר ותחי רוח יעקב אביהם (מ"ה כ"ז). וכן השבטים היו ופרו ורבו והציצו כעשב הארץ. וכן כשיגיע קצינו יבוא המבשר לבשרינו כענין שנ' מה נאוו על ההרים רגלי מבשר (ישעיה נ"ב ז'). ואומר על הר גבוה עלי לך מבשרת ציון (שם מ' ט'). מיד אנו היין ופרין ורבין דכת' והיה הנשאר בציון והנותר בירושלם קדוש יאמר לו כל הכתוב לחיים בירושלם כן יאמר בעל הרחמים.

(טו) צ"ע ובכי"ק וגאביל עפרא. (טז) צ"ע ועי' חולין ס' ע"ב וע"ע בתרגומים ורש"י כאן. (יז) צ"ע. (יח) צ"ע ועי' ברכות כ"ח ע"א. ובכי"ק גלואתא בני גלותא. (יט) צ"ע וקרוב שכמה מהמאמרים פה הם מהילמדנו וע"ע תנחומא מקץ ס"ז שנראה משם שהיו להם הרבה דרשות על ענין המצריים האיך כלכלם וגם בהב"ד פצ"ו נראה שהיו שם דרשות ממין זה וניכר כמין קיטוע בסוף הפרשה.

ויהי יעקב

מרשות בורא שבעה רקיעים. מיוחד ומפורש בשמות שבעים.
יתברך שמו שכוחו עולם מרעים. הכל מודים לו טובים ורעים.
בהר בעמו והבדילם מן התועים. סיגלם וקראם ילד שעשועים.
ונתן לנו תורתו מפלאות תמים דֵעים. על יד ציר נאמן אביר הרועים.
כן ישפיע שלומינו כנחלי מבועים. ונהיה דשנים ורעננים ובתורה שבעים.

ונאמר הללויה כי טוב זמרה אלהינו כי נעים.

יעזרינו השם חמנחילינו דת ספרים חמש. הרופא לשבורי לב ועצבותם חובש.
יתן חלקינו בתורתו ומפינו לא תָמִיש. יגאלנו מיד אדום אשר על גבינו הורש.
ינדע קרנותם ויניף עליהם חרמש. ישמיד שמם וזכרם מהיום ואמש.
אמן כן יאמר השם אין לְמֶמֶש. ונבין ונשכיל בכל אשר תחת השמש.

ככת׳ שבתי וראה תחת השמש.

ז״הש״ה שבתי וראה תחת השמש (קהלת ט׳ י״א). מהוא תחת השמש כי הא דר׳ בנימן דאמ׳ ר׳ בנימין בשם ר׳ לוי בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת שמצאו בו דברים שהן נוטין לצד מינות אמרו כך היה שלמה צריך לומר מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש. יכול אף עמלה שלתורה בכלל. חזרו ואמרו אלו אמר בכל עמל ושתק היינו אומרין אף עמלה שלתורה בכלל. וכשהוא אומ׳ בכל עמלו. בעמלו אינו מועיל אבל בעמלה ישלתורה מועיל הוא. ר׳ יודן אומ׳ כשהוא אומ׳ שיעמול תחת השמש. תחת השמש אין לו למעלה מן השמש יש לו. ר׳ הונא בשם ר׳ חלפון אומ׳ עמל הוא תחת השמש ואוצר הוא לו למעלה מן השמש. ד״א שיעמול תחת השמש ר׳ לוי ורבנן. ר׳ לוי אומ׳ כל מה שהבריות מסגלין מצוות ומעשים טובים בעולם הזה דיין שהקב״ה מזריח להן השמש בכל יום וזרח השמש ובא השמש. ורבנן אמרין כל מה שהצדיקים מסגלין מצוות ומעשים טובים בעולם הזה דיין הקב״ה מחדש פניהם כגלגל חמה שנ׳ ואוהביו כצאת השמש בגבורתו (שופטים ה׳ ל״א). הוי שבתי וראה תחת השמש. כי לא לקלים המרוץ (קהלת שם שם) זה עשהאל. אתמול כת׳ ועשהאל קל ברגליו כאחד הצבאים. והיום ויכהו אבנר באחורי ההנית אל ההומש (שמואל ב׳ ב׳ י״ט, וכ״ג). ולא לגבורים המלחמה (קהלת שם שם) זה אבנר. אתמול כת׳ בו הלא איש אַתָה ומי כמוך בישראל (שמואל א׳ כ״ו ט״ו). אמ׳ רב הונא נוה לו לאדם לזעזע כותל שש אמות על שש אמות ולא לזעזע אבר אחד מאבנר. תניא גדול ישנא׳ באבנר יתר מאבשלום ושאול. באבשלום מהוא אומ׳ וכאבשלום לא היה

איש יפה בכל ישראל (שמואל ב׳ י״ד כ״ה). יכול בכל ת״ל מכף רגלו ועד קדקדו לא היה בו מום. בשאול מהוא אומ׳ ולו היה בן ושמו שאול בחור וטוב ואין בישראל טוב ממנו (שמואל א׳ ט׳ ב׳). יכול בכל ת״ל משכמו ומעלה גבוה מכל העם. אבל אבנר מהוא אומ׳ הלא איש אתה ומי כמוך בישראל ואומ׳ הלא תדעו כי שר וגדול נפל היום. וכד מטת שעתיה מהוא אומ׳ הכמות נבל ימות אבנר (שמואל ב׳ ג׳ ל״ג). וגם לא לחכמים לחם (קהלת שם שם) זה שלמה דכת׳ ויחכם מכל האדם (מלכים א׳ ה׳ י״א). אתמול ויהי לחם שלמה שלשים כור סלת וששים כור קמח (שם ב׳). ובסוף וזה היה חלקי מכל עמלי (קהלת ב׳ י׳). תרין אמורין חד אמ׳ זה קידו וחד אמ׳ זה מקלו. והיה מחזר על הפתחים ואומ׳ אני קהלת הייתי מלך (קהלת א׳ י״ב). וגם לא לנבונים עושר (שם ט׳ י״א) זה איוב. אתמול כת׳ בו ויהי מקנהו שבעת אלפי צאן (איוב א׳ ג׳). ובסוף הוא אומ׳ חנוני חנוני אתם רעי (שם י״ט כ״א). וגם לא ליודעים חן (קהלת שם שם) זה יהושע דאמ׳ ר׳ זעירא שני דברים דיבר יהושע לפני משה ולא נשא בהן חן בעיניו ואלו הן אחד במעשה העגל ואחד במנוי זקנים. במעשה העגל דכת׳ וישמע יהושע את קול העם ברעה ויאמר אל משה קול מלחמה במחנה (שמות ל״ב י״ז). א״ל משה יהושע מי שהוא עתיד להתנהג בשררה על ששים רבוא אינו יודע להבחין בין קול לקול. ויאמר אין קול ענות גבורה כמה דאת אמ׳ וגבר ישראל (שמות י״ז י״א). ואין קול ענות חלושה כמה דאת אמ׳ ויחלוש יהושע את עמלק (שם י״ג). קול ענות אנכי שמע אמ׳ ר׳ יוסי קול קילוס ע״ז אני שומע. ואחד במנוי זקנים דכת׳ ויען יהושע בן נון וג׳ ויאמר אדני משה כלאם (במדבר י״א כ״ח). אמ׳ לו כלם והעבירם מן העולם. אמ׳ לו המקנא אתה לי. הלואי ישראל כיוצא בך. ומי יתן כל עם ה׳ נביאים. (שם שם) כי עת ופגע יקרה את כולם (קהלת שם שם). עת היא שפוגעת בו באדם ומע״עת בו. ד״א כי לא לקלים המרוץ. זה משה אתמול טס ועלה כנשר לרקיע דכת׳ ומשה עלה אל האלהים (שמות י״ט ג׳). והיום אעברה נא ואראה (דברים ג׳ כ״ה). אפלו חבל שלחמשים אמה אינו יכול לעבור את הירדן. ולא לגבורים המלחמה זה משה אתמול כת׳ בו מלאכי צבאות ידודון ידודון (תהלים ס״ח י״ג). ר׳ יודן אמ׳ מלאכי אין כת׳ אלא מלכי אפלו מלכיהון דמלאכיא כגון מיכאל וגבריאל לא היו יכולין להסתכל בפניו שלמשה והיום אפלו בפני הגליורין לא היה יכול להסתכל דכת׳ כי יגרתי מפני האף והחמה (דברים ט׳ י״ט). וגם לא לחכמים לחם זה משה אתמול היה דר בקוליאטור שלפרעה והיום יתרו אומ׳ לבנותיו קראן לו ויאכל לחם (שמות ב׳ כ׳). ד״א אתמול אומ׳ כל הדבר הקשה יביאון אל משה (שמות י״ח כ״ו). והיום ויקרב משה את משפטן לפני ה׳ (במדבר כ״ז ה׳). וגם לא לנבונים עושר זה משה דאמ׳ ר׳ חנין גילה לו הקב״ה מחצב שלסנפירין בתוך אהלו וממנו העשיר דכת׳ פסל לך (שמות ל״ד א׳). הפסולת שלך היא. ועכשו כולי האיי עותרא לא קם ליה. וגם לא ליודעים חן זה משה. אתמול הקב״ה אומ׳ לו גם את הדבר הזה אשר דברת אעשה כי מצאת חן בעיני (שמות ל״ג י״ז). והיום סידר כמה תפלות ותחנונים ליכנס לארץ ישראל ואמ׳ לו אל תוסף דבר אלי (דברים ג׳ כ״ו). כי עת ופגע יקרה את כולם עת היא שפוגעת באדם. ומה יעשה לו יעסוק בתפלה הוא שדוד אומ׳ ואני תפלתי לך ה׳ עת רצון (תהלים ס״ט י״ד). תהא עת רצון ולא עת רוגז. ואין לך איש שסידר תפלה ותחנונים יתר ממשה ולבסוף נאמ׳ לו רב לך אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. ד״א כי לא לקלים המרוץ זה יעקב. אתמול כת׳ וישא יעקב רגליו וילך (כ״ט א׳). ועכשו וישאו בני ישראל את יעקב אביהם. אפלו בגלוגדקא לא היה יכול לטעון. ולא לגבורים המלחמה זה יעקב אתמול ויגש יעקב ויגל את האבן (שם י׳) כאדם שמעביר פקק מפי הצלוחית. והיום ויתחזק ישראל וישב על המטה. וגם לא לחכמים לחם זה יעקב אתמול ויזבח יעקב זבח בהר ויקרא לאחיו לאכל לחם (ל״א נ״ד). והיום יוסף שולח לו וכלכלתי אותך שם (מ״ה י״א). וגם לא לנבונים עושר זה יעקב אתמול ויפרוץ האיש מאד מאוד (ל׳ מ״ג). מלמ׳ שראה מעין דוגמא שלעולם הבא כמה דאת אמ׳ עלה הפורץ

לפניהם (מיכה ב׳ י״ג). והיום פן תורש אתה וביתך וכל אשר לך. וגם לא ליודעים חן זה יעקב אתמול ידעתי בני ידעתי (מ״ח י״ט). מעשה יהודה בתמר ומעשה ראובן בבלהה. מה אם דברים שלא נתגלו לך נתגלו לי דברים שנתגלו לך על אחת כמה וכמה שיתגלו לי. והיום הוא אומ׳ אם נא מצאתי חן בעיניך (מ״ז כ״ט). כי עת ופגע יקרה את כולם עת היא שפוגעת באדם ומערעת בו אחד מכל הדברים הללו. יפגיע בתפלה ואינו נענה וכן הוא אומ׳ ואני תפלתי לך ה׳ רצון (תהלים ס״ט י״ד). ואומ׳ בעת רצון עניתיך (ישעי׳ מ״ט ח׳). ואומ׳ דרשו ה׳ בהמצאו (ישעיה נ״ה ו׳). שהכל בדין והכל בחשבון יש עת ראוי לתפלה ואין אדם מתפלל בוא יבוא עת שאינו ראוי יתפלל בו ואינו נענה. וכן הוא אומ׳ לטובה נדרשתי ללא שאלו נמצאתי ללא בקשוני אמרתי הנני הנני אל גוי לא קורא בשמי (ישעיה ס״ה א׳). ולרעה מהוא אומ׳ לי יזעקו אלהי ידענוך ישראל (הושע ח׳ ב׳). ואומ׳ בצאנם ובבקרם ילכו לבקש את ה׳ ולא ימצאו חלץ מהם (הושע ה׳ ו׳). ואומ׳ ישועו ואין מושיע על ה׳ ולא ענם (תהלים י״ח מ״ב) (א).

כח) **ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה.** וכי לא חיה אלא שבע עשרה שנה בלבד אלא שהיו בשובע בטובה ושלום כביכול אלו הן שראה בהן חיים אבל למעלן מהוא אומ׳ ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה מעט ורעים (מ״ז ט׳) ועליו הוא אומ׳ והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד (איוב ח׳ ז׳). וכן אתה מוצא בכל מקום שהרשעים תחלתן שמחה וסופן צער עד לאין קץ. אבל הצדיקים תחלתן צער וסופן שמחה לעולם דכת׳ ושמחת עולם על ראשם (ישעיה נ״א י״א) (ב). שבע עשרה שנה. כנגד שבע עשרה שנה שדר יוסף אצל אביו דכת׳ יוסף בן שבע עשרה שנה היה רועה (ל״ז ב׳) (ג). ר׳ עבד שרי בציפורין שבע עשרה שנה והוי קורי על נפשיה ויחי יהודה בציפורין שבע עשרה שנה (ד). **ויהי ימי יעקב שני חייו שבע שנים וארבעים ומאת שנה.** כנגדן אמר דוד מזמורות בספר תלים על שם ואתה קדוש יושב תהלות ישראל (תהלים כ״ב ד׳). ואשרי ולמה רגשו הדא פרשתא היא דאמ׳ רב אשי מיכדי האיי יהיו לרצון אמרי פי משמע דאמרי ומשמע דבעינא למימר. מאי טעמא תקנוה רבנן אחר שמונה עשרה ברכות אמ׳ ר׳ יהודה בריה דר׳ שמעון בר פזי הואיל ולא אמרו דוד אלא לאחר י״ח פרשיות אף הכמים לא תיקנוהו אלא לאחר שמונה עשרה ברכות. הני תמני עסרי תשע עשרה הויאן אשרי ולמה רגשו הדא פרשתא היא דאמ׳ ר׳ יהודה בריה דר׳ שמעון בר בזי מאה ושלש פרשיות אמ׳ דוד בספר תלים ולא אמר בהן הללו יה עד שראה מפלתן שלרשעים שנ׳ יתמו הטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה׳ הללו יה (תהלים ק״ד ל״ה). מאה וארבע הויאן אשרי ולמה רגשו הדא מילתא היא דאמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ ר׳ יונתן כל פרשה שהיא חביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים באשרי. פתח בה באשרי דכת׳ אשרי האיש (תהלים א׳ א׳). וסיים בה באשרי כל חוסי בו (שם ב׳ י״ב) (ה).

כט) **ויקרבו ימי ישראל למות.** נאמ׳ קריבה בבחור שבאבות ובבחור שבנביאים ובבחור שבמלכים. בבחור שבאבות זה יעקב דכת׳ כי יעקב בחר לו יה (תהלים קל״ה ד׳). וכת׳ ויקרבו ימי ישראל למות. בבחור שבנביאים זה משה דכת׳ ויהי בישורון מלך (דברים ל״ג ה׳). וכת׳ לולי משה בחירו (תהלים

(א) עי׳ קהלת רבה פ״ט פסוק י״א שאין ספק שמשם לוקחו הדברים ע״ש אלא שחסר שם ראש הדרש שהובא שם פ״א פסוק ג׳. וע״ע בנ״ש ובפרט בפסיקתא דר״כ ס״ח ע״ב וס״ט ע״א ובויקרא רבה פכ״ח ס״א. וע״ע בערוך השלם ערך גלוגדקא וערך קמים ובכי״ק בתחלת המאמר ר׳ חונא בש״ר חילפי. (ב) צ״ע ועי׳ תדא״ר פ״ה ולקח טוב ובעל הטורים כאן. ובילקוט ובמדרש זוטא שם וע״ע תנחומא עקב ס״ג. (ג) צ״ע ועי׳ ברבינו בחיי ובעה״ט כאן. (ד) עי׳ ירושלמי כלאים ל״ב ע״ב ובנ״ש. (ה) עי׳ ירושלמי שבת ט״ו ע״ג מסכת סופרים פט״ז ומדרש תהלים מזמור כ״ב על ראש המאמר וסוף

ק"ו כ"ג). וכת' הן קרבו ימיך למות (דברים ל"א י"ד). אמ' ר' אבא בר כהנא ובבהור שבמלכים זה דוד דכת' ויבחר בדוד עבדו (תהלים ע"ח ע'). וכת' ויקרבו ימי דוד למות (מלכים א' ב' א'). אמ' ר' אבא בר כהנא את מוצא יעקב נוטל בכורה מראובן ונותנה ליוסף ממנשה וניתנה לאפרים שלא יאמרו שכיב מרע היה ולא ידע מה עשה וכן משה דוחה את שמעון ומקרב ראובן שלא יאמרו שכיב מרע היה. וכן דוד נוטל מלכות מאדניה ונותנה לשלמה שלא יאמרו שכיב מרע היה ולא ידע לכך נאמ' בהן קריבה (ו). ד"א למה נאמ' בהן קריבה ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יוחנן אומ' לא הגיעו שנותיהן לפרק אבותיהן את מוצא באביהם היה מאה וחמש ושבעים. יצחק היה מאה ושמונים. יעקב היה מאה ושבע וארבעים. וכן לוי היה מאה ושבע ושלשים. וקהת היה מאה ושלש ושלשים ועמרם מאה ושבע ושלשים. משה היה מאה ועשרים. וכן בועז ועובד וישי היה כל אחד מהן קרוב לחמש מאות שנה. ודוד היה שבעים שנה הא לפי שלא הגיעו לפרק אבותיהן לכך נאמ' בהן קריבה (ז). ויקרבו ימי ישראל. ר' שמעון בן לקיש אומ' ימותיהן שלצדיקים מתין והן אינן מתין מאי טעמא ויקרב ישראל למות אין כת' אלא ויקרבו ימי ישראל למות. וכן בדוד ויקרבו ימי דוד למות (מלכים ב' ב' א'). וכן במשה הן קרבו ימיך למות (דברים ל"א י"ד) (ח). ואמ' ר' שמעון בן לקיש כל צדיק וצדיק יש לו עולם בפני עצמו דכת' כי הולך האדם אל בית עולמו (קהלת י"ב ה'). למה הדבר דומה למלך שנכנס למדינה נכנסו עמו דוכסין ואפרכין ואסטרוגלין אע"פ שנכנסו כולן בפילי אחת כל אחד ואחד הולך ושורה בפני עצמו לפי כבודו כך אע"פ שהכל טועמין טעם מיתה והולכין למקום אחד כל צדיק וצדיק יש לו עולם בפני עצמו דכת' כי הולך האדם אל בית עולמו ואומ' ירוין מדשן ביתך ונחל עדניך תשקם (תהלים ל"ו ט'). עדנך אין כת' אלא עדניך שכל צדיק וצדיק יש לו עדן בפני עצמו (ט). אמ' ראבא אמ' ר' יוחנן עתיד הקב"ה לעשות לכל צדיק וצדיק שבע חופות בגן עדן שנ' וברא ה' על כל מכון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ועשן ונוגה אש להבה לילה כי על כל כבוד חופה (ישעיה ד' ה'). מאי ועל מקראיה אמ' רבא אמ' ר' יוחנן לא כירושת העולם הזה ירושת העולם הבא. שלעולם הזה כל הרוצה לעלות עולה. שלעולם הבא אין עולין לה אלא במזומנין לה מאי כי על כל כבוד חופה מלמ' שכל אחד ואחד עושה לו הקב"ה חופה לפי כבודו. ועשן בחופה למה אמ' ר' חנינה כל מי שעיניו צרות בתלמידי חכמים בעולם הזה נתמלית הופתו עשן. אש בחופה למה שכל אחד ואחד נכוה מחופתו שלחבירו אוי לאותה בושה אוי לאותה כלמה. כיוצא בדבר אתה אומ' ונתתה מהודך עליו (במדבר כ"ז כ'). מהודך ולא כל הודך. זקנים שבאותו הדור אמרו פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה אוי לאותה בושה אוי לאותה כלמה (י). אמ' ר' שמעון בן לקיש אין בינינו לבין הצדיקים המתים אלא הדיבור בלבד. אמ' ר' זעירא המת שומע קילוסו כמתוך החלום (יא). ר' חייא ור' נתן הוה קא שקלי ואזלו בבית הקברות והוה קא שרי תכילתיה דר' יוחנן עילאוי קברי. אמ' ליה ר' חייא דלייה שלא יאמרו למחר הן באין אצלינו והיום מחרפין אותנו אמ' ליה ומאי ידעי והא כת' כי החיים יודעים שימותו והמתים אינם יודעים מאומה (קהלת ט' ה'). אמ' ליה אם קריתה לא שנית ואם שניתה לא

המאמר לקוח מברכות ט' ע"ב וי' ע"א ע"ש. והוא כעין פירוש להרץ הקושיא כי הלא הם ק"ג אבל קיטע הענין וע"ע בפירוש מהרש"ב במדרש תהלים שם. וע"ע לעיל עמוד שע"ט וש"פ ובהערה כ' שם. (ו) צ"ע ונראה שהדברים בתנחומא ברכה ס"ז בשם ריב"ל נאמר קריבה באבות וכו' הם שייר קטן מהמאמר שלפנינו ושם הם בקיטע ישובים ועי' בהערות מהרש"ב בתנחומא שם אות מ"ג ע"ש והמלות א"ר אבא בר כהנא נראה שבאו בשיבוש ממאמר שאחרי זה. (ז) צ"ע ועי' ב"ר פצ"ו ס"ד ובנ"ש ותנחומא מהרש"ב ח"א ק"ז ע"א ובהערות שם ע"ש. (ח) עי' תנחומא ברכה שם בשם רשב"ל וב"ר שם וע"ע בפירוש מהרז"ו ע"ש. (ט) עי' קהלת רבה פי"ב פסוק ה' ויקרא רבה פי"ח ס"א ובנ"ש וע"ע פסיקתא דר"כ ע"ח ע"א ויקרא רבה פי"ח ס"א ובנ"ש הדרשה על עדנך. (י) עי' בבא בתרא ע"ה ע"א וע"ב ע"ש. (יא) עי' ירושלמי ע"ז מ"ב ע"ג וע"ע פסיקתא רבתי ח' ע"ב ובנ"ש.

שלשת ואם שלשת לא פירשו לך חכמים. כי החיים יודעים שימותו אלו צדיקים שאפלו במיתתן קרואים חיים דכת׳ ובניהו בן יהוידע בן איש חי (שמואל ב׳ כ״ג כ׳). וכי בניהו בן יהוידע בן איש חי וכולי עלמא בני מיתה נינהו אלא בן איש חי שאפלו במיתתו קרוי חי. רב פעלים מקבצאל (שם שם). בֵּן שריבה וקיבץ פועלים לתורה. הוא הכה את שני אריאל מואב (שם) שלא הניח כמותו לא במקדש ראשון ולא במקדש שני. הוא ירד והכה את הארי בתוך הבור ביום השלג (שם) אמרי לה דתבר גיזא דברדא ואיטבל. ואמרי לה דתנא ספרא דבי רב ביומא זוטא בתקופת טבת. והמתים אינם יודעים מאומה. אלו רשעים שאפלו בהייהן קרואים מתים. שנ׳ ואתה חלל רשע נשיא ישראל (יחזקאל כ״א ל׳). ואי בעית אימא מהכא על פי שנים עדים או שלשה עדים יומת המת (דברים י״ז ו׳). מת הוא חי הוא אלא יומת המת דמעיקרא הוא מת. ופלינא דבני ר׳ חייא בני ר׳ חייא נפוק לחַיָּתָא ואעיקר מניהו תלמודיהו הוו יתבי וקא מיצערי לאגמוריה. אמ׳ חד לחבריה מאי ידע אבונן בצערן אמ׳ ליה אידך ומאי ידע והא כת׳ יכבדו בניו ולא ידע ויצערו ולא יבין למו (איוב י״ד כ״א). אמ׳ ליה אידך ולא ידע והא כת׳ אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל (שם כ״ב). ואמ׳ רב יצחק קשה רמה למת כמחט בבשר החי. אמ׳ ליה בצעריה דידיה ידע ובצערא דאוחריני לא ידע. והא תניא אמ׳ ר׳ יוסי מעשה בחסיד אחד שנתן דינר אחד לעני ערב ראש השנה בשני בצורת והקניטתו אשתו והלך ולן בבית הקברות בין שתי נפשות וישמע שתי רוחות שהן מספרות זו עם זו ואומרת אחת להברתה חברתי צאי ונשוט בעולם ונראה מה אומרין אחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם אמרה לה חברתה איני יכולה לצאת מפני שאני קבורה במחצלת שלקנים אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי הלכה ובאת אצלה אמרה לה חברתה כלום שמעת מאחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם אמרה שמעתי שאמרו כל הזורע ברביעה ראשונה ברד מלקה אותו הלך הוא וזרע ברביעה שנייה שלכל העולם נלכד ושלו נמלט. לשנה אחרת הלך ולן בבית הקברות בין שתי נפשות שמע שתי רוחות מספרות זו עם זו ואומרת אחת לחברתה צאי ונשוט בעולם ונראה מה אומרין אחורי הפרגוד איזו פורענות באה לעולם אמרה לה חברתה איני יכולה לצאת מפני שאני קבורה במחצלת שלקנים אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי הלכה ובאה אצלה אמרה לה חברתה כלום שמעת מאחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם אמרה לה שמעתי שאמרו כל הזורע ברביעה שנייה שדפון מלקה אותו הלך הוא וזרע ברביעה ראשונה בא שדפון לעולם שלכל העולם נשדף ושלו נמלט. אמרה לו אשתו מפני מה פורענות שבאה לעולם שלכל העולם נשדף ונלכד ושלך נמלט. שח לה כל אותן הדברים. לימים היתה קטטה בין אשתו שלחסיד לאמה שלרוביה אמרה לה יראוך בבתיך שהיא קבורה במחצלת שלקנים. לשנה אחרת הלך ולן בבית הקברות בין שתי נפשות ושמע שתי רוחות מספרות זו עם זו ואומרת אחת לחברתה חברתי צאי ונשוט בעולם ונראה מה הן אומרין מאחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם אמרה לה הניחי לי דברים שביני לבינך כבר נשמעו בין החיים. אי לימא ידעי דילמא איניש שכיב הכי ואזל וקא אמ׳ להו. תא שמע דזעירי אפקיד זוזי גבי אושפיזכנתיה עד דאתא מבי רב נח נפישה אזל בתרה להצרמות אמ׳ לה זוזאי היכא אמרה ליה בדוכתא פלניתא מנחי זיל שקלינהו ואימא ליה לאימא דתשדר לי נובתא דכוחלא ומסריקא בהדי פלניתא בת פלניתא דאתיא למחר. אי לימא ידעי דלמא דומה הוא דקדים ומכריז להו. תא שמע דאביה דשמואל הוו פקידי זוזי דיתמי גביה עד דאתא שמואל מבי רב נח נפישיה דאבוה והוו קארו ליה בר אכיל זוזי דיתמי. אזל בתריה להצר מות אמ׳ להו אבא היכא אמרו ליה טוביה אבא בר אבא איכא הכא. אמ׳ להו אבה בר אבה אבוה דשמואל היכא אמרו ליה סליק למתיבתא דרקיעא. אדהכי אשכחיה ללוי דהוה יתיב אניסא אמ׳ ליה אבא היכא אמ׳ ליה סליק למתיבתא

דרקיעא. ומר אמאי יתיב הכא ולא סליק אמ׳ ליה דאמרי הואיל ולא על למתיבתא דר׳ אפס הכא נמי לא ניעול. עד דהכי אתא אבוה הוייה דבכא ואחיך. אמ׳ ליה אמאי אחיכת דהשיבת טובא בהאיי עלמא דאפלו עד דהאכי לא הוו קארו לי אלא אבוה דישמואל אי השיבנא ניעייליה ללוי עיילוה. ואמאי בכית דמטא לך זמנא למיתי לגבאי. אמ׳ ליה זוזי דיתמי היכא אמ׳ ליה באמתא דרחיא מותבי עלאי ותתאי דידן. אמצעאי דיתמי. דאי אכלא ארעא אכלא מדידן ואי מיגניב מיגניב מדידן. אלמא ידעי שאני שמואל כיון דאדם חשוב הוא קדמי ומכרזי עילאויה מקמי דניתי פנו מקום. ואף ר׳ יונתן הדר ביה דאמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ ר׳ יונתן מנין למתים שמספרין זה עם זה שנ׳ ויאמר ה׳ אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר (דברים ל״ד ד׳). מהוא לאמור אמ׳ לו הקב״ה למשה לך אמור לאברהם ליצחק וליעקב שבועה שנשבעתי לכם קיימתיה לבניכם ואי סלקא דעתא דלא ידעי כי הוה אמ׳ להו מאי הוו ואי לא אי ידעי למה לי למימרא להו כדי להחזיק לו טובה למשה הני מילי כולהו בצדיקי דהייהון חיי עלמא והן כמלאכי רקיעא דידעי מא בעלמא תתאה כוליה וידעי ליהדאדי כמא דידעי למלאכיא ונפישהו צרורה בצרור החיים. אבל שאר מיתי עלמא הרי הן כבהמה וכהיה דכת׳ בהו ורוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ (קהלת ג׳ כ״א). והן בחייהן מתים כל שכן במיתתם. וכולי הני מיליא בעיי פרושי ואין מפרשין להכם. אמ׳ ר׳ יצחק כל המספר אחרי המת כאלו מספר אחרי האבן. איכא דאמרי לא ידעי ואיכא דאמרי ידעי ולא איכפת להו. איני והא רב פפא מילתא אשתעי בתר רב שמואל מר ונפל קניא מיטללא ובעא למבזעא לאורנקא דמוהיה שאני צורבא מרבנן דקודשא בריך הוא תבע יקריה. אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי כל המספר אחר מטתן שלתלמידי הכמים נופל בגיהנם שנ׳ והמטים עקלקלותם יוליכם ה׳ את פועלי האון (תהלים קכ״ה ה׳). אפלו בזמן ששלום על ישראל יוליכם ה׳ את פועלי האון. תאנא דבי ר׳ ישמעאל אם ראית תלמיד הכמ׳ שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום הישינן שמא עשה תשובה הישינן סלקא דעתא אלא אימא ודאי עשה תשובה. אמ׳ רב הסדא לא אמרן אלא בעבירה אבל בממונא עד דמהדר ליה למאריה (יב).
ויקרא לבנו ליוסף. למה ליוסף מכולן אלא שסיפק בידו. אמ׳ אם אני אומר לראובן לשמעון ליהודה אין השעה בידן. אבל יוסף השעה בידו (יג). ד״א אמ׳ לו שאת הביב עלי יתר מכולן שבשבילך ירדתי לכאן ושאת צריך לדבר הזה (יד). הדא הוא דכת׳ והחי יתן אל לבו (קהלת ז׳ ב׳). ר׳ מאיר אומ׳ משום ר׳ עקיבה עביד דיעבדונך קבר דיקברונך. לוי דילוונך גמיל הסדין דתתגמיל הסדין. ד״א והחי יתן אל לבו אמ׳ ר׳ אמי אלו הצדיקים שהן נותנין מיתתן על לבן. ד״א והחי יתן אל לבו זה חי העולמים שהוא משלם שכר על כל פסיעה ופסיעה שהבריות פוסעין בגמילות הסדים. תאנא הכתפים אסורין לנעול את הסנדל שלא תפסק הרצועה ויעכבו את המצוה (טו).
ויאמר לו אם נא מצאתי הן בעיניך. תבע יעקב אבינו מיוסף בדרך ארץ שכל המבקש דבר מהבירו מפניע בו שלשה פעמים לכך נאמ׳ אם נא מצאתי הן בעיניך שים נא ידך תחת ירכי ועשית עמדי הסד ואמת אל נא תקברני במצרים (טז).
שים נא ידך תחת ירכי. אמ׳ ר׳ ברכיה לפי שניתנה המילה בצער לפי כך נשבעין בה (יז).
ועשית עמדי הסד ואמת. יש לך אדם שהוא מכבד אביו פעמים מפני היראה פעמים מפני הבושה אבל לאחר מיתה הסד ואמת הסד שלאמת

(יב) עי׳ ברכות י״ח ע״א וע״ב וי״ט ע״א ובד״ס שם. וע״ע אדר״נ פ״ד ובי״ס צ״ל בראש המאמר ר׳ חייא ור׳ יונתן וכו׳ תכילתיה דר׳ יונתן במקום ר׳ יוחנן וכן להלן אלמא במקום אי לימא. וע״ע קה״ר פ״ג פסוק כ״א על ההפרש שבין צדיקים לרשעים והטעים הדבר בפירושו ונראה שמאיזה תשובות הגאונים לקוחים הדברים. (יג) עי׳ ב״ר פצ״ו ס״ה ותנחומא ויחי ס״ג. (יד) צ״ע ועי׳ ב״ר תנחומא שם. (טו) עי׳ קהלת רבה פ״ז פסוק ב׳. והוא קטוע שם וע״ע תוספתא מגילה פ״ג וירושלמי כתובות ל״א ע״ב ובנ״ש ע״ש. (טז) צ״ע. (יז) עי׳ ב״ר פנ״ט ס״ח. וע״ע לעיל עמוד שנ״ח.

הוא (יח). ד"א חסד ואמת. וכי יש חסד שלשקר. אלא משל הדיוט אמרי מית בריה דרחמך טעון מית רחמך לא תטעון כך אמ' לו אם עשית עמי חסד אחר מיתתי הוא חסד שלאמת (יט). ד"א אמ' לו מדברי תורה אתה חייב לכבד את אביך. ד"א אמ' מדבריו שלהקב"ה אתה חייב לי שאמ' לי ויוסף ישית ידו על עיניך (מ"ו ה') וכת' וה' אלהים אמת (ירמיה י' י'). אמ' ר' יצחק מה אם יעקב שנברא העולם בשבילו אמ' ועשית עמדי חסד ואמת שאר בני אדם על אחת כמה וכמה מכאן אמרו מלך באכסניא צריך חסד (כ). אל נא תקברני במצרים. מה ראו אבות העולם להתחבט על הקבורה בארץ ישראל. אמר ריש לקיש דברים בגו שהיא ארץ שמיתיה היין תחלה לימות המשיח. בר קפרא איתי לה טעמא מהכא נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה (ישעיה מ"ב ה'). אמ' ליה ר' סימון אם כן מעתה אבותינו שבתוך הגולה הפסידו אמ' לו הקב"ה מחלחל להן את הארץ כחלודות והן מתגלגלות כנודות ובאין. וכשהן מגיעין לארץ ישראל הן חיים שנ' ונתתי רוחי בכם וחיתם והושבתי אתכם על אדמתכם (יחזקאל ל"ז י"ד). ר' מאיר כד הוה מידמך באסיא אמ' להון הבו ארוני על גף ימא דכת' וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול (במדבר ל"ד ו'). עולא בר ישמעאל הוה מידמך ושרי למבכי אמרין ליה מא לך בכי ואנן מסקינן לך לארעא דישראל אמ' להון ומה הנייה לי ואנא מוביד מרגליתי בארעא מסאבא לא דומה הפולטה בחיק אמה כפולטה בחיק נכריה. אמ' ר' חנינה מת שם ונקבר שם שתי צרות יש בידו מת שם ונקבר כאן אחת בידו. ומר אמ' אפלו אחת בידו והיא קבורה מכפרת על המיתה שלשם. רבי בר קוראי ור' אלעזר הוו יתבין לעיין באוריתא בהדא איליסים דטבריה ראו ארונות באין מחוצה לארץ לארץ. אמ' לו בר קוראי לר' אלעזר אני קורא על אלו בחייהן ונחלתי שמתם לתועבה (ירמיה ב' ז'). ובמותם ותבואו ותטמאו את ארצי (שם). אמ' ליה ר' אלעזר לאו כיון שמגיעין לארץ ונותנין גוש שלעפר הוא מכפר עליהן דכת' וכפר אדמתו עמו (דברים ל"ב מ"ג). ואומ' העם היושב בה נשוא עון (ישעיה ל"ג כ"ד) (כא). בן עזאי אומ' הקבור בשאר ארצות כאילו קבור בבבל והקבור בבבל כאילו קבור בארץ ישראל והקבור בארץ ישראל כאלו קבור תחת המזבח לפי שכל ארץ ישראל ראויה למזבח והקבור תחת המזבח כאלו קבור תחת כסא הכבוד שנ' כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשינו (ירמיה י"ז י"ב) (כב). ד"א אל נא תקברני במצרים מפני מה נשתדל אבינו יעקב לישא עצמותיו ממצרים כדי שלא ישבו השבטים במצרים ויאמרו אלולי היא ארץ קדושה לא נקבר בה אבינו יעקב (כג). ד"א לפי שאמ' לו הקב"ה הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה (כ"ח י"ג) אם שכב את עליה הרי היא שלך ואם לאו אינה שלך (כד). ד"א כדי שיבואו אליו השבטים במהרה שהיה בוטח בהקב"ה לקיים את דברו והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם (מלאכי ג' כ"ד) (כה). ד"א נתיירא כשיבואו המכות על המצרים שמא יבואו ויסובבו את קברו להתחנן עליהן אם התחנן עליהן נמצא מציל את איבי המקום ואם לאו נמצא השם מתחלל ויאמרו אין ביעקב ממש (כה). ד"א אמ' שלא אעשה פדיונן שלמצרים שהן משולין בחמורים שנ' אשר בשר חמורים בשרם (יחזקאל כ"ג כ'). ואני משול בשה שנ' שה פזורה ישראל (ירמיה נ' י"ז). היך מא דאת אמ' ופטר חמור תפדה בשה (שמות י"ג י"ג). ד"א אמ' ר' יצחק נתיירא שמא ירחיש העפר תחתיו במכת כנים (כו).

ל) **וישכבתי עם אבותי.** במקום אחזתם (כז). ונשאתני ממצרים. ממקום

(יח) צ"ע וע"ע ב"ר פצ"ו שם ס"ת ותנחומא שם ומפרשי התורה. (יט) עי' ב"ר ותנחומא שם. (כ) צ"ע. (כא) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש והדברים כאן נראים לקוחים מהירושלמי כלאים ל"ב ע"ג וכתובות ל"ה ע"א ע"ש וע"ע בתנחומא מהרש"ב ח"א ק"ח ע"א ובהערה כ"ח שהגיה שם אילסים במקום אילפס ע"ש. (כב) עי' אדר"נ נו"א פכ"ו ובהערות שם. (כג) צ"ע. (כד) צ"ע ועי' לעיל עמוד תנ"ב ובהערות שם אות מ"א. (כה) צ"ע. (כו) צ"ע ועי' ב"ר ותנחומא שם. (כז) צ"ע

ע"ז למקום ייחוד שמו שלהקב"ה (כה). וקברתני בקבורתם. מקום שנקבר בו ארבעה זוגות ואני הותם לכולן (כט). ויאמר אנכי אעשה כדברך. אמר ר' יצחק העבד עשה כעבדותו וישם העבד את ידו (כ"ד ט'). ובן חורין עשה כחירותו ויאמר אנכי אעשה כדברך. ר' מאיר אומ' מצוה לקיים דברי המת (ל). ד"א ונשאתני ממצרים מנין לתבוסה שהיא מטמאה אמ' ר' יהודה אמ' קרא ונשאתני ממצרים טול עמי מעפר מצרים. וכמה שיעור התבוסה ר' אליעזר אומ' נוטל עפר תוחה וחופר שלש אצבעות בבתולה. מכאן אמרו מי שהיה חופר בשדה ומצא מת נוטל המת שמצא ונוטל כל העפר התוחה שתחתיו וחופר בבתולת קרקע שלש אצבעות ומוציא הכל ושאר השדה בחזקת טהורה. ועפר זה עם שלש אצבעות שחופר הוא נקרא תבוסת המת (לא). ויאמר אנכי אעשה כדבריך מכאן אמרו שכיב מרע שצוה ליתן מתנה לאחר אע"פ שלא קנו מידו. מתנתו קיימת. שדברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין דאמו (לב).

לא) **ויאמר השבעה לי.** אמ' לו יוסף את נוהג בי כמנהג העבד איני צריך שבועה דיי צוואה. אמ' מתיירא אני שמא יאמר לך פרעה קבור אותו כאן אצל קברות המלכים אי אתה זז מכאן עד שתשבע ותיישב דעתי מיד וישבע לו (לג). וישתחו ישראל על ראש המטה. למה השתחוה אמ' מודה אני לפניך ה' אלהי שלא יצא ממטתי פסול אלא שמתה מטתי שלימה (לד). ד"א וישתחוו ישראל אמ' ר' בנימן ביר' יפת אמ' ר' אלעזר תעלה בעדניה סגוד ליה (לה). ד"א וישתחו ישראל ר' יהודה ביר' סימון ור' הנן בשם ר' שמואל ביר' יצחק כיון שראה יעקב שרימת לאה באהותה נתן דעתו לגרשה וכיון שילדה אמ' לאימן שלאלו אני מגרש ובסוף הוא מודה על הדבר וישתחו ישראל על ראש המטה. מי היה ראש מטתו הלא לאה (לו). ד"א וישתחו ישראל ר' יצחק אומ' שכינה ראה הדא הוא דכת' יודוך עמים ה' יודוך עמים כולם (תהלים ס"ז ד') (לז).

מח.

א) **ויהי אחרי הדברים.** זהש"ה רוח איש יכלכל מהלהו ורוח נכאה מי ישאנה (משלי י"ה י"ד). יסורין הבאין על האדם בזקנותו והוא מעודן ומפונק בנערותו הוא יכול לסבול אותן. אבל אם היה מיגע מנערותו הן מהלהלין אותו ואינו יכול לסבלן הוי רוח איש יכלכל מהלהו. ומי שרוחו נכאה עליו מי ישאנה. מי שרוחו נכאה עליו מנערותו ועד זקנותו מי ישאנה אמ' ר' יוחנן חמין ושמן שסכתני אמי בנערותי הן עמדו לי בזקנותי. אמ' ר' ישמעאל ביר' יוסי אבנים שישבנו עליהן בנערותינו הן עשו עמנו בזקנותינו. ר' אבהו נחית למסחי והוה מסתמיך על תרין עבדין גוֹנְתִין הד מימיניה והד מסמאליה אתון למשקע וזקפון אמרון ליה ר' כל הילא טבא הדין גבך ואת צריך לן אמ' להון אין אנו מניחין כלום לזקנותינו. כיון שהזקין אפלו כצפור לא היה יכול לסבול תשש כוחו מחמת התורה. לך שהוא כן שהרי יעקב אבינו לפי שציער עצמו עם לבן ועבד ביום ובלילה דכת' הייתי ביום אכלני הורב וקרח בלילה (ל"א מ'). ועוד שנתפגש עם המלאך ונצחו עם עשו ונצחו כיון שהזקין ובאו עליו הלאים לא יכול לסובלן דכת' הנה אביך הולה (א). ואמ' ר' לוי

ועי' לעיל עמוד תרצ"א ותרצ"ג בענין גושן. (כח) צ"ע. (כט) צ"ע. (ל) צ"ע ועי' תיב"ע לפסוק זה ולעיל עמוד שנ"
וע"ע גטין י"ד ע"ב ובנ"ש על מאמר ר' מאיר. (לא) עי' נזיר ס"ה ע"א ורמב"ם פ"ט מהלכות טומאת מת הלכה א
ע"ש וע"ע ערוך ערך תבס וילקוט ויחי כאן. (לב) צ"ע ועי' רמב"ם פ"ו מהלכות זכייה ומתנה הלכה א'. (לג) צ"ע ועי'
רמב"ן על התורה. וע"ע סוטה ל"ו ע"ב שפרעה בקש לעכב בדבר. (לד) צ"ע ועי' ספרי ואתחנן ע"ב ופסחים
נ"ו ע"א. (לה) עי' מגילה ט"ז ע"ב. (לו) עי' ב"ר פע"א ס"ב ע"ש. (לז) עי' תנחומא ויחי ס"ג בסוף הסימן ע"ש'
ובבי"ק הדא היא דכתי' יודוך ה' כל מעשיך וחסידיך יברכוך.

מ"ח (א) נראה שמאמר זה לקוח מאת הילמדנו עי' ערוך ערך רוח. וע"ע קצת מזה חולין כ"ד ע"ב בענין ר' יוחנן

שלשה אבות התקינו שלשה דברים. אברהם התקין זקנה. יצחק התקין יסורין כדכת׳ לעיל. יעקב התקין חולה נוטה למיתה אמ׳ רבון העולמים אדם מת פתאום בלא חולי אינו עושה תקנה בין בניו אלא מתוך שהוא חולה מרגיש בעצמו ומצווה לבניו. אמ׳ לו הקב״ה חייך דבר טוב תבעת וממך הוא מתחיל הדא היא דכת׳ ויאמ׳ ליוסף הנה אביך חולה. מיעקב ועד אלישע לא הוה די חלש מיתפח אתא אלישע בעא רחמי ואיתפח שנ׳ ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו. תנו רבנן שלשה חלאים חלה אלישע. אחד שדחפו לגיחזי בשתי ידיו. ואחד שגירה דובים בתינוקות. ואחד שמת בו שנ׳ ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו (מלכים ב׳ י״ג י״ד). יחזקיה חידש חולי אחר חולי. אמ׳ מתוך שאדם חולה ועומד חולה ועומד הוא עושה תשובה שלימה הדא היא דכת׳ מכתב לחזקיהו מלך יהודה בחלותו ויחי מחליו (ישעיה ל״ח ט׳). אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמן מכאן שהיה בין חולי לחולי חולי כבד משניהם (ב). ויהי אחר הדברים האלה. מהו אחר הדברים רבנן אמרי הרהורי דברים יש כאן. ומה הן. כשבקש יעקב אבינו לירד למצרים היה מחשב בלבו ואומ׳ תאמר שבני משתקעין במצרים שאני מת במצרים שאני נקבר במצרים שאני רואה ליוסף שאני רואה לבניו. השיבו הקב״ה מה שאמרת שאתה נקבר במצרים אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה (מ״ו ד׳). מהוא גם אפלו מת. ד״א גם לרבות זרעו. שאני רואה ליוסף ויוסף ישית ידו על עיניך. כיון שעשה לו הקב״ה מה שחישב נגלה עליו ואמ׳ לו עשיתי לך מה שחישבת הרי העת.

לכך נאמ׳ ויהי אחר הדברים האלה (ג). ו י א מ ר ל י ו ס ף מי אמר לו מאן דאמ׳ מנשה ומאן דאמ׳ אפרים שהיה אפרים בן תורה ולא היה זז מאצל זקינו. ומאן דאמ׳ אסנת אמרה לו כך שמעתי שכל המקבל ברכה מפי הצדיק כאילו קיבלה מפי השכינה קח בניך כדי שיברכם (ד). ה נ ה א ב י ך ח ל ה. תנו רבנן מי שחלה ונטה למות אומרין לו התודה עד שלא תמות שכל המומתין מתודין עד שלא ימותו שהרבה התודו ולא מתו והרבה מהלכין בשוק ומתין. וישמא בזכות שאתה מתודה אתה חי אם היה יכול להתודות בפיו מתודה ואם לא יתודה בלבו. אחד המתודה בפיו ואחד המתודה בלבו ובלבד שתהא דעתו מיושבת עליו (ה). תנו רבנן מי שחלה ונטה למות אומרין לו התודה שכן דרך כל המומתין מתודין. אדם יוצא לשוק דומה למי שנמסר לסרדיוט. חש בראשו דומה למי שנתנוהו בקולר. עלה למטה ונפל דומה למי שהעלוהו לגורדום לידון שכל העולה לגוּרְדוֹם לידון אם יש לו פְּרַקְלִיטִים גדולים הוא ניצל ואם לאו אינו ניצל. ואלו הן פרקליטים גדולים שלאדם תשובה ומעשים טובים (ו). תניא ר׳ אומ׳ שנים שעלו למטה וחולין שווה וכן שנים שעלו לגורדום לדין ודינן שווה זה ירד וזה לא ירד זה ניצל וזה לא ניצל מפני מה זה ירד וזה לא ירד זה ניצל וזה לא ניצל זה התפלל ונענה וזה התפלל ולא נענה. זה שהתפלל תפלה שלימה נענה. וזה שלא התפלל תפלה שלימה לא נענה (ז). אמרו עליו על ר׳ חנינה בן דוסא שהיה מתפלל על החולים ואומ׳ זה חוְיָה וזה אינו חויה. אמרו לו מנין אתה יודע אמ׳ להן אם שגרה תפלתי יודע אני שמקובל

(שם ר׳ חנינא) וירושלמי ביצה ס׳ ע״ג ר״י בר יוסי ור׳ אבהו וע״ע בבלי כתובות ס״ב ובנ״ש לערוך ערך חל ח׳ ובכי״ק כל הדא חילא טבא גבך וכו׳ ובכי״מ והוא מעודן ומפונדק והגהתי ע״פ כי״ק. (ב) עי׳ ב״ר פס״ה ס״ט על עיקר המאמר ולעיל עמוד תי״ז בענין יצחק. והציע ג״כ מאמרים מב״מ פ״ז ע״א וע״ע בהידושי הרד״ל בב״ר שם אות ד׳ ופדר״א פנ״ב ותנחומא מהרש״ב ח״א נ״ט ע״א וס׳ ע״ב ובנ״ש בהערות שם. (ג) צ״ע ועי׳ ב״ר פמ״ד ס״ה נ״ה ס״ד ופפ״ז ס״ד בענין אחרי וע״ע בלקח טוב כאן שנראה שהיה לפניו מדרש כזה. וע״ע פדר״א פל״ט פסיקתא רבתי י׳ ע״ב ורש״י בפ׳ ויגש שם. וע״ע ב״ר פצ״ד ס״ו ולעיל עמוד תרע״ו דרשה על גם. (ד) צ״ע ועי׳ תנחומא ויחי ס״ו ופסיקתא רבתי ובנ״ש ולקח טוב שם. (ה) עי׳ מסכת שמחות זוטרתי (הוצאת הארוויטץ) פ״א הלכה ב׳. והנוסחא כאן נאותה יותר. (ו) עי׳ שבת ל״ב ע״א ובד״ס שם. ובכי״ק בכל ממקומות חוץ מן הפעם הראשון כמו במקום למי. (ז) צ״ע.

ואם לאו יודע אני שמטורף. תנו רבנן מעשה וחלה בנו שלרבן גמליאל שיגר שני תלמידים אצל ר׳ חנינה בן דוסא לבקש עליו רחמים. כיון שראה אותם עלה לעלייה וביקש עליו רחמים ובירידתו אמ׳ להן לכו שהלצתו חמה. אמרו לו וכי נביא אתה אמ׳ להן לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי אלא כך מקובל אני כיון ששגרה תפלתי בפי יודע אני שמקובל ואם לא יודע אני שמטורף. ישבו וכתבו אותה שעה וכיונו וכשבאו אצל רבן גמליאל אמ׳ להן העבודה לא הוספתם ולא חסרתם באותה שעה הלצתו חמה ושאלני מים לשתות. תנו רבנן מעשה בר׳ חנינה בן דוסא שירד ללמוד תורה אצל רבן יוחנן בן זכאי חלה בנו שלרבן יוחנן בן זכאי אמ׳ לו חנינה התפלל עליו הניח ראשו בין ברכיו וביקש עליו רחמים וחיה. אמ׳ להן אם הטיח בן זכאי את ראשו בקרקע כמה פעמים אין משגיחין עליו אמרה לו אשתו וכי חנינה גדול ממך אמ׳ לה לא אלא הוא דומה כעבד לפני מלך ואני כשר לפני מלך (ח). תנו רבנן כשאדם עולה למטה נכנסין אצלו ואומרין לו לא דברים מחיים ולא דברים ממיתין שמא הלוית לאדם או אדם הלוְךָ. שמא הפקדת אצל אדם או אדם הפקיד אצלך או שמא יש לך פירות שאינן מעושרין איזה הוא מעשר ראשון ואיזה הוא מעשר שני. ואם היה כהן אומרין לו איזו היא תרומה טהורה ואיזו היא תרומה טמאה (ט). ואם רצה לכתוב גט לאשתו על מנת כותב. התקין שמואל בגיטא דשכיב מרע אם לא מתי לא יהיה גט ואם מתי יהיה גט ואם לא מתי לא יהיה גט דהוה ליה הין קודם ללאו ולא יפתח פיו לפורענות תהלה (י).

ב) **ויגד ליעקב.** מי הגיד לו מאן דאמ׳ בנימין ומאן דאמ׳ רוח הקודש (יא). ו י ת ח ז ק י ש ר א ל ו י ש ב ע ל ה מ ט ה. בשביל לחלוק כבוד למלכות. מיאשא בר בריה דר׳ יהושע בן לוי נטל אכסיומה מן המלכות כד הוה עליל לביתיה הוה סביה קאים מן קומויי בשביל לחלוק כבוד למלכות (יב). ד״א ויתחזק ישראל שלא יהיו באי העולם אומרין לא בירך יעקב בניו אלא מתוך טירוף לכך נאמ׳ ויתחזק ישראל (יג).

ג) **ויאמר יעקב אל יוסף אל שדי נראה אלי בלוז.** אמ׳ לו כשיצאתי מבית אבא לילך להרן באתי אל ביתאל והתפללתי שם ונדרתי נדר לה׳ וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך (כ״ח כ״ב). וכבר קיימתי בכל נכסי. ומבני שנתן לי הקב״ה לא הוצאתי מהן מעשר הן שנים עשר הוצאתי מהן ארבעה בכורות שאין הבכור מתעשר. ראובן ויוסף ודן. וגד. נשתיירו שמונה וכבר בירך הקב״ה אותי בהזירתי לביתאל ואמר לי פרה ורבה גוי וקהל גוים יהיה ממך (ל״ה י״א). ולא נולדו לי בנים אלא פרה ורבה בבנימין. גוי וקהל גוים. זה מנשה ואפרים.

ה) **ועתה שני בניך הנולדים לך.** נקראין על שמי אם נא מצאתי חן בעיניך תנם לי ויקראו בנהלתי כדי שאוציא מהן מעשר ואל אפטר מן העולם ובידי עון. ומי הוציא מעשר מבניו לוי בלבד שהיה קודש מקודש ומינהו ראש וצוה את בניו שלא יפסיקו מבני לוי ממונה אחר ממונה ולא עמד בברית אבות אלא שבט לוי בלבד ועליו נאמ׳ ובריתך ינצרו (דברים ל״ג ט׳) (יד). א פ ר י ם ו מ נ ש ה כ ר א ו ב ן ו ש מ ע ו ן. מה

(ח) עי׳ ברכות ל״ד ע״ב במשנה וגמרא שם ובד״ס שם. ובכי״ק אם שיגרה תפלתי שיגר שני תלמידיו אצל וכו׳ ששיגרה תפלתי. (ט) עי׳ שמחות זוטרתי שם. (י) עי׳ גטין ע״ה ע״ב ועי״ע רמב״ם פ״ט מהלכות גירושין הלכה כ׳. יבכי״ק על תנאי (במקום על מנת). (יא) צ״ע ועי״ע לעיל עמוד תשי״ד ובנ״ש בהערות שם אות ד׳ לפסיקתא רבתי. (יב) צ״ע ועי׳ קידושין ל״ג ע״ב שריב״ל קם מפני בנו כשבא מבית הנשיא עי״ש ועי״ע פסיקתא רבתי י׳ ע״ב ותנחומא ויחי ס״ו. (יג) צ״ע ועי׳ פסיקתא רבתי י״א ע״א. (יד) צ״ע ועי׳ פסיקתא דר״כ צ״ח ע״א ב״ר פע״ח ס״ח תנחומא ראה סי״ד ותנחומא מהרש״ב ח״ה י״ב ע״ב ופדר״א פל״ח ובביאור הרד״ל שם ועי״ע לעיל עמוד תקל״ז ובהערות שם אות כ״ג.

ראובן ושמעון שבטים אף אלו יהיו שבטים. מה אלו דגל מחנה ראובן ועליו מטה שמעון אף אלו דגל מחנה אפרים ועליו מטה מנשה (במדבר ב׳) (טו). כראובן ושמעון יהיו לי. מהו לי אינן שלך אלא כראובן ושמעון יהיו לי. אבל מכאן ואילך ומולדתך אשר הולדת אחריהם לך יהיו. על שמך נקראים (טז).

ו) ומולדתך אשר הולדת אחריהם לך יהיו.

משמע לשעבר והוא משמש להבא. כיוצא בו והיה הבכור אשר תלד (דברים כ״ה ו׳). משמעו להבא והוא משמש לשעבר. שאין קורא בכור אלא גדול שבאחים הוא שמצוה עליו ליבם או לחלוץ. ויש במקרא מזה הרבה להודיע רחיבות הלשון וצחותה שהבא משמש מקום שעבר ושעבר מקום הבא (יז). ד״א ומולדתך אשר הולדת. אשר משמש מקום אם כלומ׳ אם הולדת אחריהם. כיוצא בו אשר נשיא יחטא (ויקרא ד׳ כ״ב). פירושו אם נשיא יחטא והרבה במקרא על דרך זו (יח). על שם אחיהם יקראו בנחלתם. אמ׳ ר׳ חנין בשלשה מקומות אפרים נוטל מתוך חלק של מנשה והערים המבדלות לאפרים בתוך בני מנשה (יהושע ט״ז ט׳). גלעד בתוך אפרים בתוך בני מנשה (שופטים י״ב ד.) וכאן אמ׳ ר׳ אמי אימתי שמותן שלאלו מתיחסין לכשיטלו נחלתם שנ׳ על שם אחיהם יקראו בנחלתם (יט).

ז) ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל.

נתפחד יעקב שמא יתרשל יוסף מקבורתו בארץ ישראל שמא יאמר הרי אמי קבר אותה בדרך לפי כך צריך יעקב להזכיר מיתתה (כ). מתה עלי רחל. אמ׳ ר׳ יוחנן אמ׳ יעקב ליוסף קשה עלי מיתתה שלרחל מכל הצרות שעברו עלי (כא). ד״א מתה עלי. תאנא אין איש מת אלא לאשתו שנ׳ וימת אלימלך איש נעמי (רות א׳ ג׳). ואין אשה מתה אלא לבעלה שנ׳ מתה עלי רחל. ואמ׳ ר׳ יוחנן ואי תימא ר׳ אלעזר אין אשתו שלאדם מתה אלא אם כן מבקשין הימנו ממון ואין לו שנ׳ אם אין לך לישלם למה יקח משכבך מתחתיך (משלי כ״ב כ״ז). ואמ׳ ר׳ יוחנן כל אדם שמתה אשתו בחייו כאלו חרב בית המקדש בימיו שנ׳ בן אדם הנני לוקח את מחמד עיניך (יחזקאל כ״ד ט״ז). וכת׳ ואדברה אל העם בבקר ותמת אשתי (שם י״ח). וכת׳ בן אדם הנני לוקח את מחמד עיניך (שם) וכת׳ הנני מחלל את מקדשי גאון עזכם ומחמד עיניכם (שם כ״א). אמ׳ ר׳ אלכסנדרי כל אדם שמתה אשתו השך עולם באהלו שנ׳ אור השך באהלו ונרו עליו ידעך (איוב י״ח ו׳). ר׳ יוסי בר חנינה אומ׳ פסיעותיו מתקצרות שנ׳ יצרו צעדי אונו (שם ז׳). ר׳ אבהו אומ׳ עצתו נופלת שנ׳ ותשליכהו עצתו (שם). אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמני אמ׳ ר׳ יונתן לכל יש תמורה חוץ מאשת נעורים שנ׳ ואשת נעורים כי תמאס (ישעיה נ״ד ו׳). מתני ליה רב יהודה לרב יצחק בריה אין אדם מוצא קורת רוח אלא באשתו ראשונה שנ׳ יהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעוריך (משלי ה׳ י״ח). אמ׳ ליה כגון מאן אמ׳ ליה כגון אימך. איני והא מקרי ליה רב יהודה לרב יצחק בריה ומוצא אני מר ממות (קהלת ז׳ כ״ו). ואמ׳ ליה כגון מאן. אמ׳ ליה כגון אימך. אין מיתקף לא הות תקיפא אלא עבורי מעברא על מליה. אמ׳ ר׳ שמואל בר אוניא משמא דרב. אשה היא גולם ואינה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי שנ׳ כי בעליך עשיך ה׳ צבאות שמו (ישעיה נ״ד ה) (כב). ואקברה שם. שאין כבוד האשה אלא מקום מיתתה קבורתה. וכן הוא אומ׳ במרים ותמת שם מרים ותקבר שם (במדבר כ׳ א׳) (כג). ד״א שם על פי שכינה קברתיה. כת׳ הכא ואקברה.

(טו) עי׳ הוריות ו׳ ע״ב ועי״ע תנחומא במדבר סי״ב ע״ש. (טז) עי׳ פסיקתא רבתי שם. (יז) צ״ע ועי׳ מפרשי התורה ועי״ע רמב״ם פ״ב מהלכות יבום וחליצה הלכה ו׳. (יח) עי׳ רש״י שפירש בד״ז. (יט) צ״ע ובכי״ק שמותן של אלו ואלו. (כ) עי׳ לקח טוב ורש״י ועי״ע פס״ר שם. (כא) צ״ע. (כב) עי׳ סנהדרין כ״ב ע״ב וע״א. ובכי״ק אמר ר״י כל אדם שמתה אשתו כאלו וכו׳ אין מיתקף הוה תקיפא וכו׳ וכן גרים שם איניא במקום אוניא. (כג) עי׳ מועד קטן כ״ח ע״א ועי״ע

שם וכת' התם וימת שם משה עבד ה' על פי ה' (דברים ל"ד ה') (כד).

ח) **וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה.** אמ' ר' יודה ביר' שלום לפי שראה יעקב אבינו ברוח הקודש שעתיד לצאת ירבעם מזרע שלאפרים ומחטיא את ישראל. ויהוא ממנשה מיד כבדו עיניו ולא יכול לראות שנסתלקה הימנו שכינה. אמ' ר' יוחנן משום ר' ישמעאל בן יהוצדק מכאן שכל המסתכל בדמותו שלרשע עיניו כהות (כה). ד"א וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה. בא עגלו שלירבעם ועמד כנגדו. ויאמר מי אלה. אמ' ר' אמי אמ' לו מי הוא זה שעתיד להסב את ישראל לע"ז ולהפיל מהן חמשים רבוא ביום אחד ואיזה ירבעם דכת' ויכו מהם אביה ועמו מכה רבה ויפלו חללים מישראל חמש מאות אלף איש בחור (דברי הימים ב' י"ג י"ז). וכן מיכה שהוא מאפרים הפיל שבעים אלף מישראל בפסלו (כו).

ט) **ויאמר יוסף אל אביו בני הם.** אמ' יעקב אבינו ליוסף שמא נשאת אימן שלאלו שלא כהוגן הוציא לו אסנת וכתובתה עמה שלא להשוד אותו בדבר אחר לכך נאמ' א ש ר נ ת ן ל י א ל ה י ם ב ז ה. מהוא בזה בכתובתה וקידושין לפי שעתן (כז).

י) **ועיני ישראל כבדו מזקן.** ולמה לפי שאין דרכו שלצדיק להסתכל ברשע שנ' שאת פני רשע לא טוב (משלי י"ח ה'). וכיון שהעמידן לפניו לברכן נתעלמה ממנו ברכה. נישק להן וחיבק להן. אמ' ליוסף

יא) **ראה פניך לא פללתי.** ר' חנינה בר אידא אמ' לא סברית. וכיון שלא בירכם קשה על יוסף ביותר ואחז בידן והוציאן מלפניו שנא'

יב) **ויוצא יוסף אתם מעם ברכיו** (כח). ד"א מעם ברכיו הראה לו מה הוא מהול אף בניו מהולין וכיון שהוציאן הבין בינו לבין עצמו ואמ' שמא לא היתה עת רצון המתין שעה אחת והחזירן שנ' ויקח יוסף את שניהם. ד"א ויוצא יוסף אתם מעם ברכיו. כיון שהוציאן אמ' להן אל תסתכלו בגדולה שבידינו שאינה אלא לפי שעה אלא בקשו רחמים שתשרה שכינה על אבא שיברך אתכם מיד שרת רוח הקדש עליו ובירכן. ועל ידי יוסף הורגלה ברכה לכל השבטים וזכה שיתברך תחלה וסוף שנ' מאל אביך ויעזרך (מ"ט כ"ה). אמ' ר' יהושע בן לוי מנין שעל ידי יוסף הורגלה ברכה לכל השבטים שנ' ואנכי תרגלתי לאפרים (הושע י"א ג'). תרגלתי רוח הקודש כדי שיברך לאפרים (כט).

יג) **ויקח יוסף את שניהם.** באותה שעה בא מזלו שליהושע ועמד לפניו נהרו שתי עיניו ושרתה עליו רוח הקדש (ל) שנ'

יד) **וישלח ישראל את ימינו וישת על ראש אפרים והוא הצעיר.** אמ' ר' חנא וכי מן התולדות אין אנו יודעין שהוא הצעיר אלא שהיה מצעיר עצמו לפי כך זכה לבכורה. אמ' ר' שמואל ומה אם הצעיר על ידי שהוא מצעיר את עצמו זכה שיקדימו על מנשה. הגדול שהוא מקטין עצמו על אחת כמה

ברמב"ן כאן ובכי"ק במקום מיתתה. (כד) עי' פסיקתא רבתי שם. (כה) עי' תנחומא שם וע"ע מגילה כ"ח ע"א ובכי"ק כבדו עיניו מזוקן. (כו) עי' פסיקתא רבתי שם ובמ"ע שם ואולי יש להגיה שם מיכה במקום מנשה. וע"ע סנהדרין ק"ג ע"ב ופדר"א פל"ח ע"ש בענין פסל מיכה. וע"ע תנא דבי אליהו רבה פי"א דגם שם נקיט שבעים אלף וצ"ע. (כז) צ"ע ועי' תרגום יב"ע ופס"ר שם ורש"י. (כח) צ"ע ועי' פס"ר שם ואגדת בראשית פ"ב וע"ע תרגום אונקלוס ע"ש. (כט) צ"ע ועי' אגדת בראשית ופס"ר שם. (ל) צ"ע ועי' אג"ב פס"ר שם וע"ע ב"ר פצ"ב ס"ה.

וכמה. ודכותיה ושם אחיו יקטן (י׳ כ״ה) שהיה מקטין עצמו. ומה זכה זכה להעמיד שלש עשרה משפחות שנ׳ ויקטן ילד את אלמודד ואת שלף וג׳ ומה אם הקטן שהוא מקטין עצמו זכה לכל המדות הללו. הגדול שהוא מקטין עצמו על אחת כמה וכמה. ודכותיה ודוד הוא הקטן (שמואל א׳ י״ז י״ד). וכי אין אנו יודעין שהוא קטן אלא שהיה מקטין את עצמו ומה זכה אף אני בכור אתנהו עליון למלכי ארץ (תהלים פ״ט כ״ח). לכך נמשלו ישראל בגפן שכל הגדול מחבירו בחכמה נמוך מחבירו (לא). ואת שמאלו על ראש מנשה. והלא דרכו ליושב על הצד להושיט ידו אל הצד אלא שדחה מזלו שלאפרים למזלו שלמנשה (לב). שכל את ידיו. ר׳ יהודה אומר נשתכלו ידיו שליעקב מליתן בכורה למנשה. ר׳ נחמיה אומ׳ נתחכמו ידיו ליתן בכורה לאפרים. אמ׳ ר׳ שמיאל בר נחמני אמ׳ הקב״ה לרוח הקודש ברגול ברגול לכי אמרי ליעקב ליתן בכורה לאפרים הדא היא דכת׳ ואנכי תרגלתי לאפרים (הושע י״א ג׳) (לג).

טו) **ויברך את יוסף.** אמ׳ ר׳ זעירי בשעה שבירך יעקב ליוסף יצא ופניו מתהללות והיו השבטים אומרין כל עלמא אינן קיימין עם חד אלא עם עשיר ובעל מראה כך לא דיבר אבינו יעקב עם יוסף אלא שהוא מלך. אמ׳ להן יעקב יראו את ה׳ קדושיו כי אין מחסור ליראיו (תהלים ל״ד י׳) אית מספקא לכולם (לד). האלהים הרועה אותי. כרועה שהוא מביט בצאנו וכן דוד אומ׳ ה׳ רעי לא אחסר (תהלים כ״ג א׳). אמ׳ ר׳ חמא בר חנינה אומנות זו שלרועים אומנות בזויה שהרועה הזה מהלך ומקלו בידו ותורמול על כתיפו. ומפני מה דוד קרא להקב״ה רועה אלא כך אמ׳ דוד מזקנים אתבונן (תהלים קי״ט ק׳). יעקב אבא קרא ל רועה דכת׳ האלהים הרועה אותי. אף אני קורא אותו רועה דכת׳ ה׳ רועי לא אחסר. אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמן ישראל קראו להקב״ה רועה והקב״ה קורא להן רעיתי מאי רעיתי זינתי. כאיזה צד קורא הקב״ה לכנסת ישראל זינתי. וכי יש אכילה לפניו אלא על שהן מקריבין לפניו תמידין בכל יום שכת׳ בהן את קרבני לחמי לאשי (במדבר כ״ח ב׳). אבל הקב״ה זן ומפרנס את ישראל בכל יום לכך נאמ׳ ה׳ רועי לא אחסר (לה).

טז) **המלאך הגאל אתי מכל רע.** אמ׳ ר׳ אסי קשה היא הפרנסה שהיא כפלים בלידה. כת׳ בלידה בעצב תלדי בנים (ג׳ ט״ז). וכת׳ בפרנסה בעצבון תאכלנה (שם י״ז). ר׳ שמואל בר נחמני אומ׳ וגדולה מן הגאולה. שהגאולה על ידי מלאך דכת׳ המלאך הגואל אותי מכל רע. והפרנסה על ידו שלהקב״ה דכתיב האלהים הרועה אתי ואומ׳ פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמ״ה ט״ז). ר׳ יהושע אומ׳ גדולה כקריעת ים סוף דכת׳ לגוזר ים סוף לגזרים וסמיך ליה נותן לחם לכל בשר (תהלים קל״ו י״ג, וכ״ה) (לו). ר׳ שמעון בן אלעזר אומ׳ משום ר׳ מאיר ראית מימיך ארי סבל צבי קייץ שועל חנוני זאב מוכר קדירות ומתפרנסין בלא צער. ולמה נבראו לשמשיני. ואני נבראתי לשמש את קוני אינו דין שאהא מתפרנס בלא צער מי גרם לי שאתפרנס בצער הוי אומ׳ על שהירעתי מעשי קיפחתי מזונותי (לז). יברך את הנערים. זה יהושע וגדעון. ויקרא בהם שמי. שיגלה להן המלאך שכת׳ בו כי שמי בקרבו (שמות כ״ג כ״א). ביהושע הוא אומ׳ לא כי אני שר צבא ה׳ עתה באתי (יהושע ה׳ י״ד). ובגדעון הוא

(לא) צ״ע ועי׳ על תוכן המאמר ב״ר פ״ו ס״ד ופל״ז ס״ז ולעיל עמוד קפ״ב. וע״ע ספרי האזינו ק״מ ע״ב ומדרש תהלים מזמור ה׳ בעניןדוד ויקרא רבה פל״ו ס״ב ובנ״ש המשל לגפן ובכי״ק א״ר חונא. (לב) צ״ע ועי׳ לעיל אות ל׳. (לג) צ״ע ועי׳ פס״ד שם ובמ״ע שם אות פ״ג. (לד) עי׳ ב״ר פצ״ז ס״א. (לה) צ״ע ועי׳ מדרש תהלים מזמור כ״ג ועי׳ אגדת שה״ש פ״א פט״ו בסוף שדורש רעייתי על ענין הפרנסה בקרבנות וב״ד שם ס״ב ובכי״ק תרמולו וכו׳ זויינתי. (לו) עי׳ ב״ר שם ס״ג ובנ״ש. ובכי״ק גדולה פרנסה כקריעת י״ס. (לז) עי׳ ירושלמי קידושין ס״ו ע״ג ובבלי שם פ״ב ע״א וע״ב.

אומ׳ וירא אליו מלאך ה׳ ויאמר אליו ה׳ עמך גבור החיל. ויאמר אליו בי ה׳ במה אושיע את ישראל (שופטים ו׳ י״ב וט״ו). באיזו זכות. ויאמר אליו בכחך זה. ומאי בכחך זה בשכר כיבוד שכיבדת את אביך שאמ׳ לאביו אבא זקן אתה שב לך בתוך הבית ואני זורע וקוצר ומאכילך הדא היא דכת׳ וגדעון בנו חובט חטים בגת להנים מפני מדין (שם י״א). ואומ׳ והנה צליל להם שעורים מתהפך במחנה מדין ויבא עד האהל ויכהו ויפל ויהפכהו למעלה ונפל האהל ויען רעהו ויאמר אין זאת בלתי אם חרב גדעון בן יואש איש ישראל נתן האלהים בידו את מדין ואת כל המחנה (שם ז׳ י״ג, וי״ד) (לה). ד״א ויקרא בהם שמי ושם אבתי שכל ישראל נקראין על שמם דכת׳ הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים (ירמיה ל״א י״ט). ואומ׳ אולי יחנן ה׳ אלהי צבאות שארית יוסף (עמוס ה׳ ט״ו) (לט). וידגו לרב בקרב הארץ. מה הדגים הללו גְדֵלִים בים וכיון שתרד טיפה מלמעלה הן מקבלין אותה בצמאון כמי שלא טעמו מים מימיהן כך ישראל גדילין בתורה וכיון שהן שומעין דבר הדש מן התורה הן מקבלין כמי שלא שמעו דברי תורה מימיהן (מ). ד״א מה הדגים הללו שבים מים מכסין עליהן אף זרעו של יוסף זכותו מגנת עליהן (מא). ד״א מה הדגים הללו נתפסין בלשונן כך זרעו של יוסף דכת׳ ויאמרו לו אמר נא שבולת ויאמר סבולת ולא יכין לדבר כן ויאחזו אותו וישחטוהו אל מעברות הירדן ויפל בעת ההיא מאפרים ארבעים ושנים אלף (שופטים י״ב ו׳) (מב). ד״א וידגו לרב. מי ששמו כשם הדג בנו מכניסן לארץ נון בנו יהושע בנו (דברי הימים א׳ ז׳ כ״ז) (מג). ד״א מה הדגים הללו אין עין רעה שולטת בהן כך זרעו שליוסף אין עין רעה שולטת בהן. כי הא דר׳ יוחנן דאמ׳ ליה רב פפא לאביי מאי שנא קמאיי דאתרחיש להו ניסא ואנן לא מתרחיש לן ניסא אי משום תנויי בשני

דרב יהודה כולהו תנאי בנזקין הוו ואלו אנן ארבעה סדרי קא מתנינן וכי הוה מאטי רב יהודה גבי האשה שהיתה כובשת ירק בקדרה ואמרי לה גבי זתים שכבשן בטרפיהן טהורין אמ׳ הוייא דרב ושמואל קא חזינן הכא ואנן קא מתנינן תלי סר מתיבאתא בעקצין ורב יהודה כד הוה שליף חד מסאניה ואתי מטרא ואנן אילו מצוחינן כולי יומא לא אתי מטרא. אמ׳ ליה אינהו מסרו נפשיהו אקדושת שם. אנן לא לא מסרינן נפשן אקדושת השם. כי הא דרב אידא בר אהבה דחזְיֵה לההיא אתתא דהות לבישא כרבלתא וקימא בשוקא סבר דישראלית היא קרעה עילאוה. לסוף איגלאי מילתא דגויה היא הות. פרעי מניה ארבע מאה זוזי אמר הינו דאמור אינאשי מְתוּן מְתוּן בארבע מאה אזדבון. רב גידל הוה קא אזיל ויתיב אשערי טבילה כי האזי להו לבנת ישראל דלא הוו ידעי מטבלין אמ׳ להו הכי טבולו והכי טבולו אמרו ליה רבנן לא מיסתפית מיצר רע אמ׳ להו דמיאן באפי כי קאקי היוארי. ר׳ יוחנן אזיל ויתיב אשערי טבילה אמ׳ כי אתין בנת ישראל למטבל וסלקון ניפגעו בי וניהוי להו בני רבנן ושפירי כותי. אמרו ליה רבנן לא מסתאפי מר מעינא בישא אמ׳ להון אנא מזרעא דיוסף אנא אתינא דלא שלטא ביה עינא דכת׳ בן פורת יוסף בן פרת עלי עין (מ״ט כ״ב). אל תקרא עלי עין אלא עוֹלֵי עין. ואמ׳ רב אבהו עין שלא רצתה ליזון ממי שאינו שלה אין עין רעה שולטת בה. ר׳ יוסי ביר׳ הנינה אמ׳ מהכא וידגו לרב בקרב הארץ מה דגים שבים מים מכסין אותן ואין העין שולטת בהן כך זרעו שליוסף אין עין רעה שולטת בהן (מד). ואמ׳ ר׳ יוחנן אנא אשתיירי משפירי ירושלם והאיי מן דבעי למחזי שופריה דר׳ יוחנן ניתי כסא דכספא בעדנא דנאפיק מבי סוקלי ונמלייה פרצידא דרומאנא שרונא ונהדר ליה כלילא דורדא אפומיה ונותביה בין שמשא לטולא וההיא זהירא דנפיק מניה הינו מעין שופריה

לח) צ״ע ועי׳ ב״ר שם. (לט) עי׳ ב״ר פע״א ס״ב ובנ״ש ע״ש. (מ) עי׳ ב״ר פצ״ו ס״ג. (מא) צ״ע. (מב) עי׳ ב״ר שם. (מג) עי׳ ב״ר שם. (מד) עי׳ ברכות כ׳ ע״א ובד״ס שם.

דר׳ יוחנן. איני והא אמ׳ מר שופריה דרב כהנא מעין שופריה דר׳ אבהוא ודר׳ אבהו מעין שופריה דיעקב אבינו ודיעקב אבינו מעין שופריה דאדם הראשון. ואלו ר׳ יוחנן לא קא חשיב ר׳ יוחנן צורת פנים לא הויא ליה הדרת פנים היא דהויא ליה (מה). ר׳ אלעזר חלש על לגביה ר׳ יוחנן לשיולי ביה אשכחיה דהוה גאני בבית אפל גלייה לדרעיה ונפל נהורא בביתא. חזייה דהוה קא בכי אמ׳ ליה אמאי בכֵית אי משום דלא מפישת באוריתא שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין את לבו לשמים. אי משום בני דין גרמיה דעשיראה בירי. אי משום מזוני לא כל אדם זוכה לשתי שלחנות העולם הזה והעולם הבא. אמ׳ ליה לאו אהדא מהני קא בכינא אלא על האיי שופרא דידך קא חזינא ובכינא דאזיל ובאלי בארעא אמ׳ ליה על דא ודא בכינא שחרן עיניה אייתר בכא ואהיך. אמ׳ ליה מאי בכית ומאי אחיכת אמ׳ ליה בכיי דאמרי קמיה דקודשא בריך הוא יְשַׁנֵי דנפקן נפישן או שני דאית לי ואמ׳ לי שני די נפקן נפישן ובכיי. ודאחיכי אמינא ליה מאי אגרא יהבת לי לעלמא דאתי ואמ׳ לי תלת סר נהרואתא כי פרת וכדגלת דמישך ואפרסמון דמשית ביה ידך לעלמא דאתי ואמינא ליה ותוב לא הוו לי ואמ׳ לי להברך ולהב־ונך הא אתין להו. ואמינא ליה מאי קא בעינא ממן דלא אית ליה ט־קלי אסקוטלא ומהיאן אפותאי נבט נו־א מאפותאי. אמ׳ לי אלעזר ברי גירו בך ניראי (מו). זמנא חדא הוה קא סאחי ר׳ יוחנן בירדנא חזייה ר׳ שמעון בן לקיש סבר אתתא היא. קפציה לירדנא ואתא בתריה כי חזייה ר׳ שמעון בן לקיש אמ׳ ליה האיי שופרך לנשיא אמ׳ ליה ר׳ יוחנן האיי חילך לאוריתא. אמ׳ ליה אי הדרת בך אית לי אחתא דשפי־א מני יהיבנא לה לדידך הדר ביה אקרייה ואתנייה ושוייה גב־א רבא ויהבהינה ליה. יומא חד הוו יתבי קא גרסי הסכין והסייף והרומה והפגיון מאימתי מקבלין טומאה. ר׳ יוחנן אומ׳ משעה שיצרפם בכבשן. ור׳ שמעון בן לקיש אומ׳ משיצהצחם במים. מאי פיניון אמ׳ ר׳ שמעון בן לקיש דִשְׁנַג דתרי פומנא. אמ׳ ליה ר׳ יוחנן ליסטאה בלוסטיותיה ידע. אמ׳ ליה ומאי אהנית לי. התם ר׳ הוה קארו לי הכא ר׳ קארו לי. חלש דעתיה דר׳ יוחנן עליה אמ׳ ליה ולא אהני לך מידי. איחלש ר׳ שמעון לקיש אתאי אחתיה קמיה לא אשגח בה. אמרה ליה הזי להאני בנאי דלא ניהוו יתמי קארי עלה עזבה יתומיך אני אחיה ואלמנותיך עלי תבטחו (ירמיה מ״ט י״א). נה נפשיה דר׳ שמעון בן לקיש. הוה קא מצטער ר׳ יוחנן בתריה אמרי רבנן היכי נעביד מאן ליעול לגביה ליתובה לדעתיה נעייליה לר׳ אלעזר בן פרת קמיה דמהדרן שמעתאתיה על ויתיב קמיה כל מילתא דהוה אמ׳ אמ׳ ליה תניא דמסייע לך אמ׳ ליה לית את כבר לקישא דכל מילתא דהוה אמינא הוה מקשי לי עסרין וארבעה קושיאתא והוה מפריקנא ליה עסרין וארבעה פירוקי וממִילַה רוחא שמעתא ואת אמרת תנייא דמסייע לך אטו אנא לא עבידנא דשפיר קא אמינא לזו הוצרכנו לבר לקישא נָחִים נחים אבתריה עד דנה נפשיה (מז).

יז) וירא יוסף כי וג׳ ויתמך יד אביו.

אמ׳ ר׳ ברכיה אמ׳ ליה ידא דדחת תולתיה דעלמא את באעי לדהותה והוא המלאך שהוא שליש העולם דכת׳ וגויתו כתרשיש (דניאל י׳ ו׳). אמ׳ ר׳ יוחנן כשני עמודים שלשיש שבתוך דימוסין שבטבריה כך היו זרועותיו שליעקב (מח).

יט) וימאן אביו ויאמר ידעתי בני ידעתי.

מעשה ראובן ובלהה ומעשה יהודה ותמר. דברים שלא נתגלו לך נתגלו

(מה) עי׳ בבא מציעא פ״ד ע״א ובד״ס שם ובכי״ק שהרונא ת׳ שרונא. (מו) עי׳ ברכות ו׳ ע״א ותענית כ״ה ע״א ובד״ס שם וע״ע בסדר הדורות ערך ר״א בן פרת במה שהביא שם בשם הרב נוה שלום. (מז) עי׳ בבא מציעא שם ובד״ס וצ״ע. (מח) עי׳ ב״ר פצ״ז ס״ה ופס״ר שם ותנחומא ויחי ס״ו.

די. דברים שנתגלו לך לא כל שכן (מט). וגם הוא יגדל. ידעתי שגדעון יוצא ממנו. ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלא הגוים. אפשר שהוא כן אלא שהעמיד ממנו יהושע שהדמים המה ולבנה שהן שולטין מסוף העולם ועד סופו. וכן הוא אומ׳ וידם השמש וירח עמד הלא היא כתובה על ספר הישר (יהושע י׳ י״ג) והוא ספר בראשית. אמ׳ ר׳ יצחק עבדא בישא לא זבינת בכספא טבא. אמ׳ לו לא כך ראה אותן בחלום והנה השמש והירח (ל״ז ט) (נ).

כ) **ויברכם ביום ההוא לאמור.** מלא. שהיא ברכה שלימה (נא). בך יברך ישראל לאמר ישימך אלהים כאפרים וכמנשה. אמ׳ ר׳ פינחס עטרה זו נתעטר בה אפרים מאבינו יעקב בשעת פטירתו מן העולם אמ׳ לו אפרים בני ראש ישיבה. מעולה ומשובה שבבני יהי נקרא על שמך בן תחו בן צוף אפרתי (שמואל א׳ א׳ א׳). וירבעם בן נבט אפרתי (מלכים א׳ י״א כ״ו). ודוד בן איש אפרתי (שמואל א׳ י״ז י״ב). ואומ׳ ועשה חיל באפרתה (רות ד׳ י״א) (נב). וישם את אפרים לפני מנשה. כיון שקדמו כאן קדמו בכל מקום. בתולדות אלה תולדת אפרים ואחר כך אלה תולדות מנשה בייחוסין בני אפרים למשפחתם ואחר כך בני מנשה (במדבר א׳ ל״ב ול״ד). בנחלה זאת נחלת מטה בני אפרים ואחר כך זאת נחלת מטה בני מנשה (יהושע ט״ז ח׳ י״ז א׳ וג׳). בדגלים דגל מחנה בני אפרים ועליו מטה מנשה (במדבר ב׳ י״ח וכ׳). בנשיאים ביום השביעי נשיא לבני אפרים ואחר כך נשיא לבני מנשה (במדבר ז׳ מ״ח ונ״ד). בשופטים יהושע מאפרים וגדעון ממנשה. בברכה ישימך אלהים כאפרים וכמנשה. ובבכורה וישם את אפרים לפני מנשה (נג).

כא) **ויאמר ישראל אל יוסף הנה אנכי מת.** שלשה סימנין נתן לו והן בפיסוק זה. הנה אנכי מת והיה אלהים עמכם והשיב אתכם (נד).

כב) **ואני נתתי לכם שכם אחד.** ר׳ יהודה אומ׳ זו הבכורה. שכם אחד על אחיך. מכאן לחלק בכורה שהיא כשנים בפשוט. נאמרה בכורה ליוסף ונאמרה בכורה לדורות. מה בכורה האמורה ביוסף פי שנים כאחד אף בכורה האמורה לדורות פי שנים כאחד. ואומ׳ ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי. וכי בחרבו ובקשתו לקח והלא כבר נאמ׳ כי לא בקשתי אבטח וחרבי לא תושיעני (תהלים מ״ד ז׳) אלא בחרבי זו תפלה. וקשתי זו בקשה. ויוסף גופיה ממאי דשקל פי שנים. תא שמע ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך. אמ׳ ליה רב פפא לאביי דלמא דִקְלָא בעלמא אמ׳ ליה עלך אמ׳ קרא אפרים ומְנשה כראובן ושמעון יהיו לי. בעא מניה ר׳ חלבו מר׳ שמואל בר נחמני מה ראה יעקב שנטל בכורה מראובן מה ראה בחללו יצועי אביו (דברי הימים א׳ ה׳ א׳). אלא שנתנה לו ליוסף. אמ׳ ליה אמשול לך משל למה הדבר דומה לאדם שגידל יתום בתוך ביתו ואמ׳ אהניהו לבעל הבית מנכסי אי לאו דחְטא ראובן לא הוה מהני ליה ליוסף ולא מידעם אמ׳ ליה ר׳ יונתן ריבך לא כך אמ׳ ראויה היתה בכורה לצאת מרחל שנא׳ אלה תולדת יעקב יוסף אלא שקדמתה לאה ברחמים ומתוך צניעות שהיתה בה החזירה לה הקב״ה (נה). אשר לקחתי מיד האמרי. ר׳ יהודה אומר זו בכורה שלקחתי מעשו שעשה מעשה אמורי. ר׳ נחמיה אומ׳ זה שכם שכיון שעשו בניו אותו מעשה אמ׳ מה אני מניח את בני ליפול ביד אומות העולם מה עשה נטל חרבו וקשתו

(מט) עי׳ ב״ר שם וע״ע לעיל עמוד תש״א. (נ) עי׳ תנחומא וב״ר שם והוא קטוע פה וע״ע ב״ר פפ״ד סי״א ירושלמי סוטה י״ז ע״ג ובבלי ע״ז כ״ה ע״א. (נא) צ״ע. (נב) עי׳ ויקרא רבה פ״ב ס״ג ומדרש שמואל פ״א ובנ״ש. (נג) עי׳ ב״ר פצ״ז ס״ה וג״כ בפסיקתא רבתי שם ועי׳ היטב במפרשים בב״ר שם. (נד) צ״ע ועי׳ לקח טוב ובחיי ע״ש. (נה) עי׳ בבא בתרא קכ״ג ע״א.

ועמד על פתחה שלשכם אמ׳ שאם יבואו אני נלחם כנגדן הוא שאמ׳ ליוסף בחרבי ובקשתי. ולעתיד כי לא בקשתי אבטח (תהלים מ״ד ז׳). כי לא בחרבם ירשו ארץ (שם ד׳) (נו).

מט.

א) **ויקרא יעקב אל בניו.** זה״ש״ה כבוד אלהים הסתר דבר (משלי כ״ה ב׳). שני בני אדם נגלה להן הקץ ונתכסה מהן ואלו הן יעקב ודניאל. יעקב דכת׳ ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים ונתכסה ממנו ואמ׳ ראובן בכורי אתה דניאל דכת׳ ואתה דניאל סתום הדברים והתום וגו׳ עד עת קץ (דניאל י״ב ד׳). רבנן אמרי שלשה פעמים הוא אומ׳ בשיר השירים השבעתי אתכם בנות ירושלם אם תעירו ואם תעוררו האהבה (שיר ב׳ ז׳, ג׳ ה׳). אחת שלא תמרדו באומות העולם. ואחת שלא תגלו את הקץ ואחת שלא תדחקו את הקץ אלא אם יתמהמה הכה לו כי בוא יבוא לא יאחר (הבקוק ב׳ ג׳) (א). ויאמר האספו ממצרים. והקבצו לרעמסס. האספו מעשרת השבטים. והקבצו לשבט יהודה ובנימין. האספו והקבצו הודיען שהן גולין שתי פעמים (ב). ד״א האספו אמ׳ ר׳ פינחס הכהן בר חמא ור׳ יודה ביר׳ שלום אמ׳ לבניו טהרו עצמכם כדי שידבקו בכם ברכות הללו. אין אסיפה אלא טהרה שנ׳ ואסף איש טהור (במדבר י״ט ט׳) (ג). ר׳ שמואל בר נחמני אומ׳ אמר להן היו יושבין בישיבה שאין אסיפה אלא ישיבה שנ׳ אספה לי שבעים איש (במדבר י״א ט״ז) (ד) ורבנן אמרי צוה אותן על המחלוקת אמ׳ להן היו כלכם אסיפה אחת הדא היא דכת׳ ואתה בן אדם קח לך עץ אחד וכתב עליו ליהודה ולבני ישראל חבריו (יחזקאל ל״ז ט״ז). חברו כת׳ רָמַז מתוך שנעשו חבורה אחת יתקנו עצמן לגאולה מה כת׳ אחריו היתה עלי יד ה׳ (שם מ׳ א׳) (ה). דתאני ר׳ שמעון בן יוחאי כל זמן שישראל עשויין אגודה אחת מלמטן כביכול מלכות שמים במקומה ואית לה חמשה קראיי. הבונה בשמים מעלותיו אימתי ואגודתו על ארץ יסדה (עמוס ט׳ ו׳). ויהי בישורון מלך. אימתי בהתאסף ראשי עם (דברים ל״ג ה׳). רכב שמים בעזרך. אימתי ובגאותו שחקים (שם כ״ו). אשריך ישראל. אימתי ויכחשו איביך לך (שם כ״ט). והדין שיר המעלות לדוד אליך נשאתי את עיני הישבי בשמים (תהלים קכ״ג א׳). שאלולי אני כביכול (ו). ר׳ אליעזר בן יעקב אומ׳ בית שיש בו מחלוקת סופו ליחרב. מחלוקת בבית זמה בבית. עיר שיש בה מחלוקת סופה שיהא בה שפיכות דמים וסופה להתפזר. בית הכנסת שיש בה מחלוקת סופה להשתומם. מחלוקת ברין חרבן בעולם. גדול הוא השלום ושנואה המחלוקת לכך צוה יעקב אבינו בניו שלא יחזיקו במחלוקת (ז). את אשר יקרא אתכם באחרית הימים. ר׳ סימון אומ׳ מפולת נוג הראה להן דכת׳ באחרית הימים הנה על אדום תרד (ישעיה ל״ד ה׳). ר׳ יהודה ביר׳ סימון אומ׳ בית המקדש הראם דכת׳ והיה באחרית הימים יהיה הר בית ה׳ (מיכה ד׳ א׳). רבנן אמרי בא לגלות את הקץ ונתכסה הימנו לכך אמ׳ להן ראובן בכרי אתה. מושלין אותו משל למה הדבר דומה למלך שהיה מדבר עם אוהבו בלשון מסתריקון. פעם אחת חלה אוהבו שלמלך ונטה למות קרא לבנו ואמ׳ לו בני בוא ואגלה לך מסתירין שלמלך תלה עיניו וראה את המלך אמ׳ לו בני הוי זהיר בכבודו של מלך כך כת׳ ויקרא יעקב אל בניו. תלה עיניו והביט בהקב״ה

(נו) עי׳ ב״ר פ״פ ס״י ופצ״ז ס״ו ע״ש. וע״ע לעיל עמוד תקכ״ז.

מט (א) צ״ע ועי׳ ב״ר פצ״ח ס״ב ושה״ש רבה פ״ב וכתובות קי״א ע״א ואגדת בראשית פפ״א. (ב) עי׳ ב״ר פצ״ח ס״ב ופצ״ט ס״ו ותנחומא ויחי ס״ח. (ג) עי׳ ב״ר ותנחומא שם. (ד) עי׳ ב״ר פצ״ט ס״ו ותנחומא שם וע״ע בשיטה חדשה. (ה) עי׳ ב״ר פצ״ח שם. (ו) עי׳ מדרש שמואל פ״ה וספרי ברכה קמ״ד ע״א ע״ש וע״ע במדבר רבה פט״ו סי״ט. (ז) צ״ע ועי׳ ד״א זוטא פ״ט ע״ש.

אמ׳ להן בני הזהרו בכבודו שלהקב״ה אמרו שמע ישר׳אל (ח). תמן תנינן ששה דברים עשו אנשי יריחו על שלשה מיחו בידם ועל שלשה לא מיחו בידם. ואלו שלא מיחו בידן מרכיבין דקלים כל היום. וכורכין את שמע. וקיצרין וגודשין מלפני העומר ולא מיחו בידן. ואלו שמיחו בידן מתירין גמזיות שלהקדש. ואוכלין מתחת הנשרים בשבת. ונותנין פיאה לירק ומיחו בידם חכמים. תניא כל הששה אסורין וראויין למחות בהן אלא קא משמע לן מא דהוה דמיחו ודלא מיחו. תנו רבנן כיצד כורכין את שמע אומ׳ין שמע ישר׳אל ה׳ אלהינו ה׳ אחד (דברים ו׳ ד׳). ואין מפסיקין דברי ר׳ מאיר. ר׳ יהודה אומ׳ מפסיקין היו אלא שלא היו אומ׳ין ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ואנן מאי טעמא אמרינן לה כדדרש ר׳ שמעון בר פזי ויקרא יעקב אל בניו. ראובן בכרי אתה ביקש לגלות לבניו קץ הימים נסתלקה הימנו שכינה אמ׳ שמא יש פסולת במטתי כאבר׳הם שיצא ממנו ישמעאל וכיצחק שיצא ממנו עשו. ענו בניו ואמרו שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד (שם). כשם שאין בלבך אלא אחד כך אין בלבבינו אלא אחד. באותה שעה פתח ואמ׳ ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. אמרי רבנן היכי נעביד נימרה לא אמרה משה לא נימרה אמרה יעקב התקינו שיהוא אומ׳ין אותה בחשאי. משל לבת מלכים שהריחה ריח תבשיל תאמר יש לה גנאי. לא תאמר יש לה צער התחילו עבדיה הביאו לה בוהשאי (ט).

ג) **ראובן בכרי אתה.** ר׳ אומ׳ בו דבר שלשבה אתה בכור ועשו בכור. עשו וילך עשו השדה לצוד ציד להביא (כ״ז ו׳). אם מצא מוטב ואם לאו מביא מן הגזל ומן החמס. ואתה וילך ראובן בימי קציר החטים וימצא דודאים (ל׳ י״ד). לא הביא דודאים אלא מן המופקר. ר׳ יונתן אומ׳ בו דבר שלגנאי אתה בכור אני בכור. אני בן ארבע ושמונים שנה לא ראיתי טיפת קרי. ואתה וילך ראובן וישכב את בלהה (ל״ה כ״ב) (י). ד״א ראובן בכרי אתה. אמ׳ ר׳ שמואל בר נחמן בכור לייחוס דכת׳ ובני ראובן (מ״ו ט׳). בכור לתשובה וישב ראובן (ל״ז כ״ט). בכור לנחלה ומקנה רב היה לבני ראובן (במדבר ל״ב א׳). בכור לגלות ויגלם לראובני (דברי הימים א׳ ה׳ כ״ו). בכור למצות ערי מקלט את בצר במדבר בארץ המישור לראובני (דברים ד׳ מ״ג). אמ׳ ר׳ אהא בשם ר׳ יונתן דמן בית גוּבְרִין. בכורת ממון ניטלה ממנו ולא בכורת ייחוסין דכת׳ ולא להתיחש לבכורה (דברי הימים א׳ ה׳ א׳) (יא). כ ו ח י ו ר א ש י ת א ו נ י טיפה ראשונה שלי. י ת ר ש א ת ו י ת ר ע ז. היתה בכורה שלך והכהונה והמלכות שלך ועכשו שחטאת ניתנה הבכורה ליוסף והכהונה ללוי והמלכות ליהודה. אמ׳ ר׳ אחא שלא היה לך בכורה כלום. לא הלכתי אצל לבן אלא בשביל רחל כל החרישות שחרשתי לאמך לא בשבילך באתי ועבדתי אלא בשביל רחל והייתי סבור שהיא רחל הזרה בכורה לבעלה (יב). ד״א כחי וראשית אוני. הכל היה שלך. הבכורים שנא׳ וראשית כל בכורי כל (יחזקאל מ״ד ל׳). התרומה ראשית דגנך (דברים י״ח ד׳). החלה ראשית עריסתיכם (במדבר ט״ו כ׳) שאת. הלויה היתה שלך וכנניה שר הלוים במשא ישור (דברי הימים א׳ ט״ו כ״ב). הכהונה וישא אהרן את ידיו (ויקרא ט׳ כ״ב). ויתר עז זו המלכות ויתן עז למלכו (שמואל א׳ ב׳ י׳) (יג).

ד) **פחז כמים.** נדמיתה כפוחזין שקופזין למים ומשברין שוקיהן (יד). ד״א פחז. ר׳

(ח) עי׳ ב״ר שם ס״ב ואגדת בראשית שם ופסיקתא רבתי ק״ה ע״ב. ואיזה טעות בלשון המקרא פה מישעית. ובב״ר מובא הכתוב מיחזקאל ל״ח ט״ז. ובכי״ק להי״ד ליתא. וגם שם מסתירדיקין. (ט) עי׳ פסחים נ״ה ע״א ונ״ו ע״ב ובד״ס שם. ובכי״ק הביאו לה בחשאי. (י) צ״ע ועי׳ ב״ר שם ס״ד וע״ע תנחומא מהרש״ב ח״א ק״ט ע״א וע״ב ובילקוט כאן. (יא) עי׳ לעיל עמוד תק״מ ובהערות שם. וע״ע בילקוט כאן. (יב) עי׳ ב״ר פצ״ח ס״ד ובנ״ש ובכי״מ כל הרחישות שרחשתי באמך ותקנתי ע״פ כי״ק. (יג) עי׳ שיור מזה בילקוט שם. (יד) עי׳ ילקוט שם ובב״ר פצ״ח ס״ד. ובכי״ק לפוחזי שקופצין למים.

אליעזר ור' יהושע. ר' אליעזר אומ' פחזת. הטיתה. זניתה. נוטריקון. ר' יהושע אומ' פרקת עול. חללת יצועי. זע יצרך עליך. ר' אלעזר המודעי אומ' זעת. הרדת. פרח חטא מעל ראשך. ד"א פחז פסעת על דת. חבת בבכורתך. זר למתנותיך (טו). כמים רבנן אמרי אתה חטאת במים יבוא משוי מן המים ויקרבך. יחי ראובן ואל ימות (דברים ל"ג ו') אל תותר. מה מים ניתורין ממקום למקום כך לא הותרת לך כלום. ר' אלעזר המודעי אומ' אין עושין מקווה שליין ושלשמן אלא שלמים כך עשית לך מקוה ונטהרת בו (טז). ד"א פחז כמים אל תותר לך היה ראויה הכהונה והמלכות והבכורה ונפלת מהם בפעם אחת ככלי שהוא מלא מים ונפל מן היד ונשבר ולא נותר בו טיפה שנ' אל תותר. ואלו היה דבש או שמן היה משתייר בו. אל תותר. ר' אליעזר ור' יהושע אומרין לא הותרת לך כלום (יז). כי עלית משכבי אביך. ר' אבהו ואמרי לה ר' יעקב בן זכאי בשם ר' הייא רבא ר' יהושע בן לוי בשם ר' שמעון בן יוחאי תנינן החשוד בדבר לא דנו ולא מעידו זו משנה ראשונה. אפשר מי שהוא עתיד להיות בששה שבטים העומדין על הר עיבל ואומרין ארור שכם עם אשת אביו (דברים כ"ז כ'). והוא עושה כן אלא עולבנה שלאמו תבע כל ימים שהיתה רחל וגו' כד כתבינן לעיל. ר' שמעון בן יוחאי אומ' לאחד שחשדוהו שהוא מוכר תרומה לשם חולין בדקו אחריו ולא מצאו בדבר ממש מינו אותו מַשְׁעֵר בשוק. כך ראובן הניחו אותו על הר עיבל (יח). אז חללת יצועי עלה. ר' אלעזר המודעי אומ' עלה חוק מתנותיך. רבנן אמרי איני לא מקרבו ולא מרחקו אלא הריני תולה הדבר בדילפון עד שיבוא אֹותו שכת' בו ומשה עלה אל האלהים כיון שבא התחיל מקרבו יחי ראובן ואל ימת (דברים ל"ג ו'). יצא ראובן ואזניו מקוטפות (יט).

התחיל קירא

ה) **שמעון ולוי אחים.** אמ' להם אחים הייתם לדינה ולא אחים ליוסף. כלי חמס מכרתיהם. כלים הללו שבידכם גזולין הן. ולמי הן ראויין לעשו שמכר בכורתו שכן קורין בלשון יון לחרב מכור (כ). ד"א מכרתיהם זו מכירתו שליוסף שכן יהודה אומ' לכו ונמכרנו לישמעאלים (ל"ז כ"ז). וקטַני שבטים אינן מדברים לפניהן וראובן לא היה עמהן הוי שמעון ולוי מכרו ליוסף. לכך נאמר מכרתיהם (כא).

ו) **בסדם אל תבא נפשי.** בשעה שהן באין ליטול עצה בשטים נשיא בית אב לשמעוני (במדבר כ"ה י"ד). בקהלם אל תחד כבדי. בשעה שנקהלין על משה ועל אהרן בעדת קרח. קרח בן יצהר בן קהת בן לוי (במדבר ט"ז א'). כי באפם הרגו איש זה חמור אבי שכם. וברצונם עקרו שור. שורן שלגוים (כב). ד"א וברצונם עקרו שיר זה יוסף שנ' בכור שורו הדר לו (דברים ל"ג י"ז) (כג).

ז) **ארור אפם כי עז.** ר' איסי בן יהודה אומ' זה אחד מחמשה מקראות שאין להן הכריע. שאת. ארור. מחר. משקדים. וקם (כד). ביקש לקללם ולא קילל אלא אפם שגרם להם. הוא שבלעם אומ' מה אקוב לא קבה אל (במדבר כ"ג ח') (כה). ר' הוליא ור' עזריקם בשם ר' יוחנן ריבה בהן זברקונים מעלי חֵמה הדא דאמרי

(טו) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (טז) עי' ב"ר שם והגהתי ע"פ כי"ק ובכי"מ מים נתונים. (יז) עי' ב"ר פצ"ט ט"ו ותנחומא ואגדת בראשית פפ"ב וע"ע לקח טוב לפסוק זה. ובכי"ק ראוי המלכות והכהונה. (יח) עי' ב"ר פצ"ח ס"ד וע"ע שבת נ"ה ע"ב ובכי"ק ר' חייה רובה וע"ע לעיל עמוד תקל"ט. (יט) עי' ב"ר שם ופצ"ט ס"ו ותנחומא שם. (כ) עי' ב"ר ותנחומא שם ובכי"ק בלשון יוני קורין לחרבות מכירין. (כא) עי' ב"ר פצ"ט שם ותנחומא שם. (כב) עי' על כל אלה הדרושים ב"ר פצ"ח ס"ה ותנחומא שם ס"ט וס"י ובכי"מ ליטול עצה בשבטים והגהתי ע"פ כי"ק. (כג) עי' תיב"ע ולקח טוב ורש"י לפסוק זה. (כד) עי' יומא נ"ב ע"ב ואדר"נ נו"ב פמ"ד ובנ"ש ובכי"מ ר' איסי אומר והגהתי ע"פ כי"ק. (כה) עי'

כל מי שהוא זבריקון מעלה חמה (כו). קשה הוא בעל חמה שאפלו פסקו לו גדולה מן השמים מורידין אותו מגדולתו. שכן מצינו באליאב בן ישי שהיה בכור ולו היתה ראויה המלכות וכשאמ' ישי לדוד ואת אחיך תפקוד לשלום (שמואל א׳ י״ז י״ח). כשבא לשם מה כת' ויחר אף אליאב בדוד ויאמר למה זה ירדת ועל מי נטשת מעט הצאן (שם כ״ח). כשבא שמואל למשחו היה מסתכל בו ואומ' אך נגד ה' משיחו. ויאמר ה' אליו אל תביט אל מראהו ואל גבוה קומתו כי מאסתיהו (שם ט״ז ו׳). מכאן אמרו שכל הכועס פוסקין אותו מגדולתו (כז). אחלקם ביעקב. זה שבטו שללוי אני חלקך ונחלתך (במדבר י״ח כ׳). ואפיצם בישראל. זה שבט שמעון הדא דאמרי רובן שלעניים משמעון הוי אומ' מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון (יהושע י״ט ט׳) (כח). ד"א אחלקם ביעקב אלו ארבעה ועשרים אלף שנפלו משבטו שלשמעון במעשה שטים חִלְקוּ אלמנותיהן שני אלפים לכל שבט (כט). כיון שראו השבטים שהוא מקנתרן התחילו מסתלקין לזויות כיון שראה אותן שהן מסתלקין התחיל קורא לכל אחד ואחד ומברכו יהודה אתה יודוך אחיך מיכאן שהתוכחה גורמת לברכה. וכן הוא אומ' ולמוכיחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב (משלי כ״ד כ״ה) (ל).

ח) **יהודה אתה יודוך אחיך.** אמ' ר' פינחס אמ' אַתה כשמך שכן הודת אימך הפעם אודה את ה' (כ״ט ל״ה) ואחיך מודים לך יודוך אחיך. ואומ' כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו (דברי הימים א׳, ה׳ ב׳) וכולן נקראין על שמך קימו וקבלו היהודים עליהם (אסתר ט׳ כ״ז). לית חד אמ' שמעוני ראובני אלא יהודי. וההודייה מצויה בשבטך. עכן נאמ' בו ויען עכן את יהושע ויאמר אמנה אנכי חטאתי (יהושע ז׳ כ׳). וכן דוד אומ' חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי אמרתי אודה עלי פשעי לה' (תהלים ל״ב ה׳). והרחמנות קרובה להן ומודה ועוזב ירוחם (משלי כ״ח י״ג). עכן יעכרך ה' ביום הזה (יהושע ז׳ כ״ה). היום הזה אתה עכור ולא לעתיד. דוד גם ה' העביר חטאתך לא תמית (שמואל ב׳ י״ב י״ג). ותפלתם נשמעת. שמע ה' קול יהודה (דברים ל״ג ז׳). אין לך מכעים יתר ממנשה וכת' ויעתר לו ה' וישיבהו ירושלם למלכותו (דברי הימים ב׳ ל״ג י״ג)(לא). ידך בערף איביך. כמה נתחבט יהושע על זה ואמ' בי ה' מה אומר אחרי אשר הפך ישראל ערף לפני איביו (יהושע ז׳ ח׳). ולא ניתן לו. ולמי ניתן לדוד איבי תתה לי ערף (שמואל ב׳ כ״ב מ״א). למה שהיה פַטריקון שלו כת' בו ידך בערף איביך (לב). ישתחוו לך בני אביך. הכא אתמר ישתחוו לך בני אביך על ידי שהיה ליעקב ארבע נשים ולהלן אתאמ' בני אמך (כ״ז כ״ט). על ידי שלא היה ליצחק אלא אחת (לג).

ט) **גור אריה יהודה.** מלמ' שניתנה לו גבורה כארי וחוצפא כגור. מטרף בני עלית. מטרפה שלתמר שהצלת לה ולשני בניה מן השרפה ומטרפו שליוסף שהעלית אותו מן הבאר נתעלית אמר לו הקב"ה אתה הצלת שלוש נפשות מן השרפה ואחת מן הבור. כך אני מציל מזרעך שלשה מן השרפה. חנניה מישאל ועזריה. ודניאל מגוב אריות. כרע רבץ מפרץ ועד דוד. ולהלן כרע שכב (במדבר כ״ד ט׳). מדוד ועד צדקיה (לד).

י) **לא יסור שבט מיהודה.** זו סנהדרין שהיא מכה ורודה. ומחקק מבין רגליו. אלו שני סופרי דיינין שעומדין לפניהן אחד מימין ואחד משמאל (לה). ד"א לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גליות שבבבל שרודין את ישראל בשבט. ומחקק מבין רגליו אלו בניו שלהלל שמלמדין

תנחומא וב"ר שם ובכי"ק זובריקון. (כו) עי' ב"ר שם. (כז) עי' פסחים ס"ו ע"ב ובכי"ק לו היתה ראויה הגדולה. (כח) עי' ב"ר שם ובכי"ק משמעון היו ואומר. (כט) עי' ב"ר פצ"ט ס"ז ותנחומא שם. (ל) עי' ב"ר שם. (לא) צ"ע ועי' ב"ר פצ"ט ס"ח ובשיטה חדשה וע"ע ספרי ברכה קמ"ד ע"ב ובכי"ק אין מכעים וע"ע לעיל עמוד ת"ע. (לב) עי' ב"ר פצ"ח ס"ו ותנחומא שם. (לג) עי' ב"ר שם ופצ"ט ס"ח. (לד) עי' ב"ר פצ"ח ופצ"ט. ובכי"ק וחוצפה כגבור. (לה) עי' ב"ר פצ"ח

תורה ברבים (לו). ד״א לא יסור שבט מיהודה זה שלטון שני ותומך שבט מאשקלון (עמוס א׳ ח׳). ומחקק מבין רגליו זה נביא וסופר שני חלקת מחקק ספין (דברים ל״ג כ״א) (לז). ד״א לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי ישיבות וראשי סנהדרין שבארץ ישראל כגון רבינו הקדוש (לח). עד כי יבא שילה. זה מלך המשיח (לט). דבי רב שילה אמרי המלך המשיח שילה שמו דכת׳ עד כי יבא שילה. דבי ר׳ ינאי אמרי ינאי שמו דכת׳ לפני שמש ינון שמו (תהלים ע״ב י״ז). דבי ר׳ חנינה אמרי חנינה שמו דכת׳ אשר לא אתן להם חנינה (ירמיה ט״ז י״ג). ויש אומ׳ מנחם בן חזקיה שמו דכת׳ כי רחק ממני מנחם (איכה א׳ ט״ז). ורבנן אמרי חיורא דבי רב שמו שנ׳ אכן חליינו הוא נושא (ישעיה נ״ג ד׳). אמ׳ רב נחמן אי מן חייא הוא כגון אנא שנ׳ והיה אדירו ממנו ומושלו מקרבו יצא (ירמיה ל׳ כ״א). אמ׳ רב אי מן חייא אתי כגון רבינו הקדוש ואי ממיתיא אתי כגון דניאל איש חמודות. אמ׳ רב יהודה עתיד הקב״ה להעמיד להן לישראל דוד אחר שנ׳ ועבדו את ה׳ אלהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם (ירמיה ל׳ ט׳) א״ר קם לא נאמ׳ אלא אשר אקים. אמ׳ ליה רב פפא לאביי והא כת׳ ודוד עבדי נשיא להם לעולם (דברי הימים ב׳ ל״ז כ״ה). כגון קיסר ופלג קיסר. אמ׳ ליה ההוא מינא לר׳ אבהו לאימת אתי משיחא אמ׳ ליה לכי האפי ליה חשוכא להחוא גוברא אמ׳ ליה מֵילָט קא לטתני אמ׳ ליה ולא קרא כת׳ כי הנה החשך יכסה ארץ וערפל לאמים ועליך יזרח ה׳ (ישעיה ס׳ ב׳). דרש ר׳ שמלאי כרמלאה מאי דכת׳ הוי המתאוים את יום ה׳ למה זה לכם יום ה׳ הוא חשך ולא אור (עמוס ה׳ י״ח). משל לתרנגול ועטלף שהיו מצפין לאורה אמ׳ לו תורנגול לעטלף אני מצפה לאורה שאורה שלי היא אתה מה לך לאורה (מ). ולו יקהת עמים. שהוא בא ומקהה שניהן שלאומות וכולן משתעבדין לו שנ׳ וליה יהב שלטן ויקר ומלכו (דניאל ז׳ י״ד). ואומ׳ וכל שלטוניא ליה יפלחון וישתמעון (שם כ״ז) ואומ׳ ונהרו אליו כל הגוים (ישעיה ב׳ ב׳) (מא).

יא) **אסרי לגפן עירה.** שהוא אוסר לישראל שנקראו גפן שנ׳ גפן ממצרים תסיע (תהלים פ׳ ט׳). עירה זו ציון עיר דוד. ולשרקה בני אתנו ואנכי נטעתיך שורק (ירמיה ב׳ כ״א). בני אתנו עני ורוכב על המור ועל עיר בן אתונות (זכריה ט׳ ט׳). כבס ביין לבושו שהן מיטהרין בנבולו. כיצד שהיו באין לירושלם ומקריבין קרבנית ומתכפר להן. ביין, זה יין לבן וברם ענבים זה האדום. ד״א כבס ביין לבושו שהוא מהוור להן דברי תורה. סותה. אין סותה אלא טעות כמא דאת אומ׳ כי יסיתך אחיך (דברים י״ג ז׳). שמחזיר להן טעיותיהן כענין שנ׳ לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי (משלי ט׳ ה׳). אמ׳ רב חנין אין ישראל צריכין לתלמודו שלמשיח דכת׳ אליו גוים ידרשו (ישעיה י״א י׳). גוים ידרשו ולא ישראל אם כן מהו בא לעשות לכנס הגליות (מב). ד״א אסרי לגפן עירה עתידה גפן אחת להעלות משוי עיר. ולשרקה בני אתנו עתיד אשכול אחד להעלות משוי בן אתון בשבח ארץ ישראל הכת׳ מדבר. כבס ביין לבשו. שהיו היקבים מלאים והגתות מפיקים (מג). ד״א אסרי לגפן עירה. רמז למשכן שעשה משה במדבר שהוא מתכלת וארגמן והוא נישָׂא ממקום למקום. ולשרקה בני אתנו. רמז למקדש שעשה שלמה שיש לו פתחים הרבה וכל פתח ופתח מהן נקרא שער האיתון. כבס ביין לבושו זה מעשה בראשית. וברם ענבים סותה. זה הוייא דאביי ורבא (מד).

ס״ח. (לו) עי׳ סנהדרין ה׳ ע״א ובנ״ש. (לז) צ״ע ועי׳ תרגום אונקלס בענין סופר. (לח) צ״ע ועי׳ ב״ר פצ״ח ס״ח. (לט) צ״ע ועי׳ ב״ר שם. (מ) עי׳ סנהדרין צ״ח ע״ב וצ״ט ע״א ובד״ס שם ובכי״ק אמר רב מְחַיָּא וכו׳ ואי מימיתיא וכו׳ ופלגו קיסר ר׳ שמלאה ברמלאה מאי וכו׳ משל לתורנגול. (מא) עי׳ ב״ר פצ״ט ס״ח ותנחומא שם. (מב) צ״ע ועי׳ על קצת מזה בב״ר ותנחומא שם וע״ע לקח טוב לפ״ז. (מג) צ״ע ועי׳ כתובות קי״א ע״ב וגם בב״ר שם ימצאו רושמים מזה. וע״ע רש״י וראב״ע לפסוק זה. ובכי״ק והגתות מפוקים. (מד) צ״ע ועי׳ תנחומא

יב) **הכלילי עינים מיין.** אלו בני הדרום שעיניהן כחולות וחִיכָם יפה לתלמוד תורה. **ולבן שניים מחלב.** יפה יין לבן שנים מחלב לתינוק. כשם שהחלב מגדל את התינוק כך היין קורת רוח לזקן ומיישב את נפשו (מה). ד"א הכלילי עינים מיין. שכל הטועמו מתאוה ואומר לי לי. ולבן שניים מחלב. אלו סנהדרין שהן יושבין וסודרין דברי תורה בשניים עד שמוציאין אותן נקיים כחלב. ד"א הכלילי עינים מיין. אהיך עינך טב מחמרא. אלבין שינך טב מהלבא. ד"א ולבן שניים מחלב טוב המלבין שניים לחבירו יותר ממשקהו חלב (מו).

יג) **זבולן לחוף ימים ישכון.** שהיה עוסק בפרקמטיא והיה מתרעם על מדותיו שלהקב"ה דכת' זבולן עם חרף נפשו למות (שופטים ה' י"ח). מה טעם זבולן עם חרף נפשו למות משום דנפתלי על מרומי שדה. אמ' זבולן לפני הקב"ה רבון העולמים לאחי נתתה ארצות ולי נתתה ימים ונהרות. לאחי נתת שדות וכרמים ולי נתתה הרים ונבעות. אמ' לו זבולן כולם צריכין לך על ידי חלזון דכת' ושפוני טמוני חול (דברים ל"ג י"ט). ותאני רב יוסף ושפוני זה חלזון. טמוני זו טרית. חול זו זכוכית לבנה. אמ' לפניו רבונו שלעולם מי מודיעני אמ' לו שם יזבחו זבח צדק. סימן זה לך שכל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיה שלו כלום. אמ' זעירי קטרון (שופטים א' ל'). זו צפורי. ולמה נקרא שמה ציפורי אמ' רב פפא שיושבת בראש ההר כצפור. וקטרון צפורי היא והא קטרון בחלקו שלזבולן דכת' זבולן לא הוריש את יושבי קטרון ואת יושבי נהלול (שם). ואי סלקא דעתא קטרון זו צפורי אמאי מתרעם על מדותיו הא הויא ליה צפורי דעדיפא טובא וכי תימא דלית בה זבת חלב ודבש והא אמ' ר' שמעון בן לקיש לדידי חזיא לי ארין זבת חלב ודבש דציפורי והויא שיתסר מילי אשיתסר מילי וכי תימא דלא נפישי דידיה כדאחיה והא אמ' רבא בר בר חנא לדידי הויא לי ארין זבת חלב ודבש דכולה ארין ישראל והויא כי מבי מכסי עד אקרא דתולבוקני עסרין ותרין פרסי בפתי שתה פרסי אפלו הכי שדות וכרמים הוו עדיפי (מז). ד"א זבולן עם חרף נפשו למות שהיה יוצא ונלחם באויבים ומוסר נפשו למיתה והיה נוצחן וכן הוא אומ' מזבולן יצאי צבא עורכי מלחמה בכל כלי מלחמה חמשים אלף ולעדור בלא לב ולב (דברי הימים א' י"ב ל"ג). מהוא ולעדור בלא לב ולב אלא בשעה שאדם יוצא למלחמה ואינו מכוין הוא נופל. אבל שבטו שלזבולן בין מכיין בין שאינו מכוין הוא נוצח לכך נאמ' בלא לב ולב (מח). **וירכתו על צידן** אמ' ר' יוחנן הדין יונה משלאשר היה דכת' אשר לא הוריש את יושבי עכו ואת יושבי צידון (שופטים א' ל"א). וכת' קום לך צרפתה אשר לצידון הנה צויתי שם אשה אלמנה לכלכלך (מלכים א' י"ז ט'). אמ' ר' אמ' ר' לוי אע"פ שלימדנו ר' יוחנן כך אמו מאשר אבל אביו מזבולן. אמו מאשר דכת' וירכתו על צידון ירך שיצא ממנה מצידון. אביו מזבולון דכת' ויעל הגורל השלישי לבני זבולן (יהושע י"ט י'). וכת' משם עבר קדמה מזרחה נתה חפר (שם י"ג) יונה בן אמתי אשר מגת החפר (מלכים ב' י"ד כ"ה) (מט).

יד) **יששכר חמר גרם.** שנתן עצמו על דברי תורה כחמור למשוי (נ). ד"א חמור

שב בענין שער האיתון. (מה) עי' ב"ר שם פצ"ה ס"ו ובנ"ש בחידושי הרד"ל ובפירוש מהרז"ו שם ע"ש. (מו) עי' ב"ר פ' צ"ט שם ופ' צ"ח ובמפרשים שם וע"ע כתובות שם. (מז) עי' מגילה ו' ע"א ובד"ס שם וע"ע כתובות קי"א ע"ב. ובכי"ק אמר זבולן לפני רבש"ע נתתה מים ונהרות וכו' דציפורי והוא שיתסר מילי וכו' דלא נפישא דידי וכו' אמ' ראבה בר בר הנא וכו'. (מח) צ"ע וער' ויקרא רבה פכ"ה ס"ב ובכי"ק ואינו מכוון לבו. (מט) עי' ב"ר פצ"ח ס"א ובנ"ש ע"ש. ובכי"מ התיבות מן דכת' וירכתו עד דכתב מזבולון חסרין והשלמתים ע"פ כי"ק. (נ) עי' תנחומא וב"ר פצ"ט ס"ט.

נרם שהחמיר על עצמו בדברי תורה (נא). ד"א חמור גרם שגרם לו החמור דכת' ותצא לאה לקראתו (ל' ט"ז) ותאני על קול החמור (נב). ד"א חמור גרם דהוא דאמי לחמָארָא תְּבִיר גַּרְמָא דלא יכיל למטען ממאתא למאתא אלא רָבִיַע באתריה. כך יששכר רובץ על תורתו ואינו עיסק בפרקמטיה. ד"א המר גרם עצם תקיף וחזק כמא דאת אמ' עצמיו אפיקי נהושה גרמיו כמטיל ברזל (איוב מ' י"ח) שהיה בו כוח לפלפל בתורה יתר מכל אחיו (נג). רבץ בין המשפתים. שהיה מרבץ תורה בין התלמידים. ד"א בין המשפתים אלו שלש שורות שלתלמידי חכמים שיושבין לפניהם בכל עת שני' אם תשכבון בין שפתים (תהלים ס"ח י"ד) (נר).

טו) **וירא מנוחה כי טוב.** זו תורה דכת' כי לקח טוב נתתי לכם (משלי ד' ב'). ואת הארץ. ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים (איוב י"א ט'). ויט שכמו לסבל. עולה שלתורה. ויהי למס עבד. שכל העולם כולו עבדים לו כי הא דבן זומא דהוה חמאי אכולסא ואמ' ברוך שברא כל אלו לשמשיני (נה). ד"א ויהי למס עובד אלו מאתים ראשי סנהדריות שהיה יששכר מעמיד דכת' ומבני יששכר יודעי בינה לעתים (דברי הימים א' י"ב ל"ב). מהו לעתים ר' תנחומא לקורסין. ר' יוסי בן קסרי אומר לעיבורין. וכל אחיהם על פיהם (שם) מסכימין הלכה על פיהן. וכל אלו השבטים שואלין מהן והן משיבין להן דכת' ושרי בישׂשכר עם דבורה ויששכר כן ברק בעמק שלח ברגליו (שופטים ה' ט"ו). בעומקה שלהלכה ישולח ברגליו (נו). ד"א ויהי למס עובד. ר' אלעזר אומ' כל השבטים הניחו יתדות היץ מיששכר. ר' שמואל בר נחמני אומ' אף הוא הניחן אלא שהיו מעלי מסים (נז).

טז) **דן ידין עמו כאחד שבטי ישראל.** כיהודה מיוחד שבשבטים (נח). ד"א כאחד. כיחידו שלעולם. זה שמשון שלא היה צריך סיוע כיחודו שלעולם (נט). מה כת' ביה ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן בין צרעה ובין אשתאול (שופטים י"ג כ"ה). תרין אמורין חד אמ' בשעה שהיתה רוח הקדש שורה עליו היו פסיעותיו מצרעה לאשתאול. ואוהרנא אמ' בשעה שהיתה רוח הקדש לובשתו היו שערותיו מקישות כזוג וקולן הולך מצרעה לאשתאול. ויברכהו ה' (שם כ"ד) רב הונא בשם רב יוסף שהיה בו כוח יתר מבני אדם. והיה תשמישו שוה לכל אדם (ס).

יז) **יהי דן נחש עלי דרך.** כל החיות מהלכין זוגות זוגית ונחש מהלך יחידי כך שמשון (סא). מה נחש מצוי בין הנשים דכת' ואיבה אשית בינך ובין האשה (ג' ט"ו) כך שמשון וירד שמשון תמנתה וירא שם אשה בתמנתה מבנות פלשתים (שופטים י"ד א') (סב). ויבאו עד כרמי תמנתה (שם ה'). ר' שמואל בר רב יצחק מלמ' שהיה אביו ואמו מראין לו כרמי תמנתה זרועין כלאים ואומרין לו כשם שכרמיהן כלאים כך בנותיהן כלאים. ואביו ואמו לא ידעו כי מה' היא (שם ד'). אמ' ר' אלעזר בשבעה מקומות כת' לא תתחתן בם (דברים ז' ג'). ואמ' ר' אבהו לאסור שבעה עממין וכאן הוא אומ' כֵּן אמ' ר' יצחק אומ' אם ללצים הוא יליץ וג' (משלי ג' ל"ד). כי תאנה הוא מבקש וג' (שופטים שם) וג' וכן הוא אומ' לבסוף ויאהב אשה בנחל שורק ושמה דלילה (שופטים ט"ז ד'). ר' אומ' אלמלי לא נקרא שמה ראויה היתה שיקרא שמה דלילה היא דלדלה לבו דלדלה מעשיו וגרמה לו מיתה (סג). ד"א מה נחש נאסר בישבועה ועפר תאכל כל ימי

(נא) צ"ע. (נב) עי' נדה ל"א ע"א וע"ע ב"ר שם וע"ע לעיל עמוד תע"ד. (נג) צ"ע ועי' בשיטה חדשה ובלקח טוב. (נד) עי' ב"ר פצ"ח רס"ב ופצ"ט ס"י ובנ"ש. (נה) צ"ע ועי' ב"ר שם ופצ"ט ותנחומא וע"ע ברכות נ"ח ע"א ובכי"ק חמי אכולזא. (נו) עי' ב"ר פע"ב ס"ה ס"ט ופצ"ח סי"ב ופצ"ט ע"ש. (נז) עי' ב"ר פצ"ח סי"ב ובנ"ש במפרשים שם בענין יהודות ויתירות. (נח) עי' ב"ר שם סי"ג ובמדבר רבה פי"ו ס"ה. (נט) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (ס) עי' ירושלמי סוטה ז' ע"ב ויקרא רבה פ"ח ס"ב ובנ"ש. (סא) עי' תנחומא שם סי"ב וב"ר פצ"ט סי"א. (סב) עי' ב"ר פצ"ח סי"ד. (סג) צ"ע ועי' במדבר רבה פ"ט סכ"ד וירושלמי שם.

הייך (ג׳ י״ד) כך שמשון השבעו לי פן תפגעון בי אתם (שופטים ט״ו י״ב). מה נחש כוחו בראשו כך שמשון אם גלחתי וסר ממני כוחי (שם ט״ז י״ז). מה נחש אירסו מחלחל לאחר מיתה אף שמשון ויהיו המתים אשר המית במותו רבים מאשר המית בחייו (שם ל׳) (סד). כת׳ אחד אומ׳ וישפוט את ישראל [וגו׳] עשרים שנה (שם ט״ו כ׳). וכת׳ אחד אומ׳ והוא שפט את ישראל עשרים שנה (שם ט״ז ל״א). אמ׳ רב אחא מלמ׳ שהיו פלשתים יראים ממנו עשרים שנה אחר מותו כדרך שהיו יראים ממנו בחייו עשרים שנה (סה). מה נחש נוקם ונוטר כך שמשון ואנקמה נקם אחד משתי עיני מפלשתים (שם כ״ח). אמ׳ רב אחא אמ׳ רבון העולמים תן לי שכר אחת משתי עיני בעולם הזה. ושכר האחרת לעתיד לבוא (סו). ש פ י פ ן ע ל י א ר ח. שמשון חגר בשתי רגליו היה. בלעם היה חגר ברגל אחת היה דכת׳ וילך שפי (במדבר כ״ג ג׳) (סז). ה נ ש ך ע ק ב י סוס. דכת׳ וימצא לחי המור טריה (שופטים ט״ו ט״ו). ר׳ אבון אמ׳ דהות בטנה תרין דכת׳ המור חמורותים (שם ט״ז). ויצמא מאד (שם י״ח) דמיפטֵט צאהי. ר׳ הונא ור׳ עזריקם בשם ר׳ יוחנן אפלו צרצור שלמים לפניו לא היה יכול לפשוט ידו וליטלו אלא ויקרא אל ה׳ אמ׳ לפניו רבונו שלעולם אם אין ביני לבינם אלא המילה כדאי הוא שלא אפול בידם. ועתה אמות בצמא ונפלתי ביד הערלים מיד ויבקע ה׳ את המכתש. רבנן אמרין מקום הוא ושמו מכתש. היה יעקב סבור שהוא המלך המשיח וכיון שראה מיתתו אמ׳

יח) **לישועתך קויתי ה׳.** אמ׳ ר׳ יצחק הכל בקיווי. יסורין בקיווי אף ארח משפטיך ה׳ קוינוך (ישעיה כ״ו ח׳). קדושת השם בקיווי לשמך (שם). זכות אבות בקיווי ולזכרך (שם). תאותו שלעולם הבא בקיווי תאות נפש (שם). חנינה בקיווי ה׳ חנינו לך קוינו (שם ל״ג ב׳). סליחה בקיווי כי עמך הסליחה למען תורא. קויתי ה׳ (תהלים ק״ל ד׳ וה׳) (סח).

יט) **גד גדוד יגודנו והוא יגד עקב.** כל גדוד שיבואו עליו הוא יגוד עקיבן (סט) ואית דאמרי אליהו הבא בעקב מניה אתי. שהוא בא לגדד משתותן שלאומות העולם (ע). ד״א גד גדוד. בשעה שהיו ישראל מכבשין ומחלקין את הארץ היה שבט ראובן ושבט גד עמהם הניחו את בניהן קטנים מי שהניחו בן עשר מצאוהו בן עשרים וארבע. מי שהניחו בן עשרים מצאוהו בן שלשים וארבע. נזדווגו להן שלש משפחות רעות יטור נפיש ונודב. דכת׳ ובימי שאול עשו מלחמה עם ההגראים (דברי הימים א׳ ה׳ י׳). אמ׳ ר׳ יהושע בן נחמיה בימי שאול זה יהושע ולמה קראו שאול שהיתה המלכות שאולה בידו. והיו אלו מגדלי שער עד שיראו בניהן. ואלו מגדלי שיער עד שיראו אבותיהן וישמעאלים מגדלי שיער. והיו הבנים זועקין אלהי אברהם יצחק וישראל ענינו דכת׳ ויעזרו עליהם וינתנו בידם (שם כ׳). באיזו זכות מברכתו שליעקב. גד גדוד יגודנו. גַיְיסָא אתא לְמְגַיְיסָא יתהון ואנון מְגַיְיסִין גייסא (עא).

כ) **מאשר שמנה לחמו.** שבנותיו נאות וראויות למלכים. ו ה ו א י ת ן מ ע ד נ י מ ל ך. זה העומר ושתי הלחם שהן באין מחלקו שלאשר שארצו מבכרת פירותיה תחלה (עב). ד״א מאשר שמנה לחמו. ארצו שמינה לחמו שמן. והוא יתן מעדני מלך. שהיתה ארצו מרובה בשמן

ובכי״מ ז׳ עממין וכן הוא אומר אם ללצים וכו׳ והגהתי ע״פ כי״ק. (סד) עי׳ ב״ר שם. (סה) עי׳ ירושלמי שם וע״ע לקח טוב לפסוק זה ובהערות מהרש״ב שם. (סו) עי׳ תנחומא שם וע״ע ירושלמי סוטה ובמדבר רבה שם. (סז) עי׳ סוטה י׳ ע״א ובנ״ש ובמדבר רבה פי״ד ס״ט. (סח) עי׳ ב״ר שם סי״ג וי״ד ע״ש ובכי״ק בשנה חֲרִיְין וכו׳ דמיפטט צָהֵי. (סט) צ״ע ועי׳ ראב״ע רמב״ן ורד״ק לפסוק זה. (ע) עי׳ ב״ר פע״א ס״ט ובנ״ש וע״ע פצ״ט סי״א ובכי״ק מלת העולם ליתא. (עא) עי׳ ב״ר פצ״ח סט״ו. (עב) צ״ע ועי׳ תנחומא שם סי״ג בעד ראש המאמר.

בקבליות ובאפנקין שבו מתעדנין בנות מלכים (עג). תניא ר׳ יהודה אומ׳ אפנקין שמן זית הוא שלא הביא שליש ולמה סכין אותו שמשיר את השיער ומעדן את הבשר (עד).

כא) **נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר.** זו בקעת גניסר שמבכרת פירותיה והן שמנים וקלים לאכילה כבשר הָאַיָּל. הנותן אמרי שפר. שמכבדין מפירותיה למלכים ומשפרין דבריהן ומתרצין להן (עה). ד״א נפתלי אילה שלוחה את מוצא בשעה שעלו לקבור את אבינו יעקב באו בני חת לערער על הקבורה רץ נפתלי כאילה והביא אוני ממצרים ושיפר על ידי אחיו (עו). ד״א כיון שעלו לקבור את אבינו יעקב בא עשו הרשע ואמר המערה שלי היא חלק בכורה. כיון ששמע נפתלי קפץ הדרך והלך למצרים והביא השטר שאין לעשו בה כלום והיה חושים בן דן ח״ש כיון שראה אותן מעוכבין סבר שמא עשו בא להלחם עמהן עמד ושלף חרבו והרגו ונתקיים מה שאמרה רבקה למה אשכל גם שניכם יום אחד (כ״ז מ״ה) (עז). ד״א הכת׳ מדבר בארצו שכולה בית השלהין דכת׳ מכנרת ועד ים קדמה לנפתלי. אמ׳ ר׳ ברכיה כל חוף ים שלטבריה נקרא כנרת ולמה קורא אותה גניסר דאמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ סימון על שם ומנפתלי שרים אלף (דברי הימים א׳ י״ב ל״ד) (עח). ד״א נפתלי אילה שלחה הכת׳ מדבר בְּשׁוֹפְטָתוֹ דכת׳ ותשלח ותקרא לברק (שופטים ד׳ ו׳). הנתן אמרי שפר זו שירת דבורה וברק שנ׳ ותשר דברה וב־ק בן אבינועם (שם ה׳ א׳) (עט). ד״א נפתלי אילה שלחה שהיה רץ לעשות רצון האל והיה נכסף בעשיית רצונו וכן הוא אומ׳ כאיל תערג על אפיקי מים (תהלים מ״ב ב׳). ועוד שהיה שליח לשבטים לכל מקום שירצו ועושה שליחתן לאלתר כאיל הזה שהוא רץ וכך אמרו הכמים הוי עז כנמר לעשות רצון אביך שבשמים (פ). ד״א למה המשילו באילה היה לו למשלו באייל אלא שראה ברוח הקדש שעתיד לצאת ממנו דבורה. הנתן אמרי שפר ותשר דבורה וברק בן אבינועם (שופטים ה׳ א׳) שתי צדקניות עמדו להן לישראל ושתיהן נמשלו באילות ואלו הן דבורה ואסתר. דבורה משבט נפתלי אילה שלחה. ואסתר שכת׳ בה למנצח על אילת השחר (תהלים כ״ב א׳). ואמרי רבנן דוד אמרו למזמור הזה על אסתר המלכה. ולמה נמשלו באילות אמ׳ ר׳ יהודה ביר׳ סימון בית שיש בו נחש מִתַנְגֵּן בו מן הקרן שלאיילת ומן השיער שלאשה ומיד הנחש בורח. כך דבורה ואסתר. דבורה לא זזת רגלה עד שאיבדה לסיסרא והיילותיו. ואסתר לא זזת רגלה עד שאיבדה להמן ולעשרת בניו. עליהן הכת׳ אומ׳ וישם רגלי כאילות (תהלים י״ח ל״ד). כשתי איילות. ולמה בנקיבות אלא בשעה שהאיילה הזו צמאה היא חופרת גומה וקובעת קרניה לתוכה ועורגת לפני הקב״ה מתוך צרה והקב״ה מעלה לה את התהום והתהום מעלה לה את המים ועליה אסף אומ׳ כאיל תערג על אפיקי מים כן נפשי תערג אליך ה׳. כך אסתר בשעה שגזר המן הרשע על ישראל גזירות קשות התחילה עורגת לפני הקב״ה מתוך צרה עד שענה אותה. כיון שראה דוד כך התחיל סודר עליה למנצח על אילת השחר (פא). אמ׳ ר׳ אבהו מאי טעמא קורא לשחר אילת מה אילה זו קרניה מפוצלות לכאן ולכאן אף השחר מפצע לכאן ולכאן. דתניא ר׳ אומ׳ אינו דומה תימור שללבנה לתימור שלהמה. תימור שללבנה מפצע ועולה כמקל.

(עג) עי׳ ב״ר שם סט״ז וע״ע ערוך השלם ערך אנפיקנן. (עד) עי׳ מנחות פ״ו ע״א. (עה) עי׳ תנחומא שם וב״ר פצ״ט סי״ב. (עו) עי׳ ב״ר פצ״ח סי״ז. (עז) עי׳ שיטה חדשה. וע״ע תיב״ע לפסוק זה. וע״ע סוטה י״ג ע״א ופדר״א פל״ה ובנ״ש ובכי״ק פיסקא זאת חסירה. (עח) עי׳ ב״ר שם והפסוק המובא כאן נשתבש ואיזה ערבוב הוא עם הפסוק המובא בב״ר שם מדברים ג׳ י״ג והפסוק במדבר ל״ד י״א. (עט) צ״ע ועי׳ ב״ר שם. והתיבות זו שירת דבורה וברק שנ׳ ליתנהו בכי״ק. (פ) צ״ע ועי׳ במדבר רבה פי״ד ס״א. ובכי״ק פיסקא זאת הסירה. (פא) צ״ע ורושמים ימצאו עוד במדרש תהלים (מהרש״ב) מזמור כ״ב ס״א וסי״ד וע״ע מזמור מ״ב. ובכי״ק מן ד״א עד וברק

ותימור שלחמה מפצע לכאן ולכאן. אמ' ר' זירא למה נמשלה אסתר באיילת לומ' לך מה איילה זו רחמה צר והביבה על בעלה כל שעה ושעה כשעה ראשונה כך אסתר היתה חביבה על אחשורוש כל שעה ושעה כשעה ראשונה. אמ' ר' יוסי למה נמשלה אסתר בשחר מה שחר זה סוף כל הלילה אף אסתר סוף כל הנסים והא איכא חנוכה ניתנה ליכתוב קא אמרינן. ניחא למאן דאמ' אסתר ניתנה ליכתב. אמ' ר' בנימין בת יפת למה נמשלו הצדיקים באיילות מה איילות זו כל זמן שמגדלת קרניה מפוצלות אף צדיקים כל זמן שמרבין בתפלה תפלתן נשמעת (פב). ד"א נפתלי אילה שלהה הכת' מדבר בבית ועדו. הנותן אמרי שפר. אמ' ר' יוסי בריה דר' יעקב בר איתי בשם ר' אהא שהן משפרין אמרים שנתנו בשופר ותרועה (פג).

כב) **בן פרת יוסף.** מאי בן פרת. שורש פורה כמא דאת אמ' וכנה אשר נטעה ימינך ועל בן אמצת לך (תהלים פ' ט"ז). שכן הצדיקים משולין באילנות דכת' צדיק כתמר יפרח (תהלים צ"ב י"ג). ואומ' והיה כעין שתול על מים (ירמיה י"ז ח'). ואומ' כימי העין ימי עמי (ישעיה ס"ה כ"ב) (פד). ד"א בן פרת בן שהפר לאחיו והפרו לו. ד"א בן פרת יוסף בן שנתגדל על ידי פרות (פה). עלי עין. אל תקרא עלי עין אלא עֲלֵי עין שאין עין רעה שולטת בו (פו). בנות צעדה עלי שור את מוצא בשעה שיצא יוסף למלוך על מצרים היו בנות מלכים מציצות עליו דרך החלונות ומשליכות עליו שירין קטלין נזמים וטבעות כדי שיתלה עיניו ויביט בהן ולא תלה עיניו. אמ' לו הקב"ה אתה לא הבטת בהן אני נותן לבניך צעידה בתורה כלומר פרשה (פז).

כג) **וימררהו ורבו.** בן שהמיר לאחיו והמירו לו (פח). וישטמהו בעלי חצים. אלו בעלי מחצתו שהשליכו עליו דברים קשין כחץ וכן הוא אומ' מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים (תהלים ק"כ ג'). מה ראה למשלן בחצים מכל כלי זיין שכל כלי זיין מכין ממקומן וזה מרחוק. כך לשון הרע אומ' ברומי והורג בסוריא. ולא בכל הגחלים הוא מושלן אלא בגחלי רתמים שכל הגחלים כבו מבחוץ כבו מבפנים. וגחלת רתמים אע"פ שכבו מבחוץ לא כבו מבפנים. מעשה ברותם אחד שהציתו בו את האור ועשה דולק שמונה עשר חדש קיץ וחורף וקיץ כך כל המקבל לשון הרע אע"פ שאת מפייסו והוא מתפייס עדיין בוער הוא מבפנים (פט). אמ' ר' אשי אמ' לי חונא בר נתן זמנא חד הוה קא אזלינן במדברא והוה אטמא דבסרא בהדן ופסיקנה ושדינה בעסקי וַחֲלַם ואיתינן ציבי ובשילנה. כי אתאן לבתר תרי סר ירחי שתא חזינהו להנהו גומרי דקא מְלַהֲהָ כי אתאי לקמיה דאמימר אמ' לי עיסבי סומתרי גומרי הנהו גומרי דריתמא (צ).

כד) **ותשב באיתן קשתו.** זה אכלוסו שהוא עושה כמזל קשת. ד"א אמ' ר' יוחנן מי גרם לך להימנות עם האיתנים קישוש שנתקשית עם אדוֹנָתְךָ (צא). ויפזו זרעי ידיו. שעלה לביש פז על זרועותיו (צב). ד"א ותשב באיתן קשתו. אמ' ר' שמואל בר נחמן מלמ' שבאותה השעה נתקשית האמה ונמתחה. ויפזו זרעי ידיו.

בן אבינועם חסר. ונראה שצ"ל ואמור רבנן במקום ואמרי רבנן. (פב) עי' יומא כ"ט ע"א. (פג) עי' ב"ר פצ"ח שם וע"ע מדרש תהלים מזמור פ"א. (פד) צ"ע וע"ע ראב"ע כאן. וע"ע ב"ר פמ"א ס"א וסנהדרין צ"ט ע"א ומדרש תהלים מזמור צ"ב ע"ש וע"ע לעיל עמוד רס"ה ע"ש. (פה) עי' ב"ר פצ"ח סי"ח ותנחומא שם ובנ"ש. (פו) עי' ברכות כ' ע"א ובנ"ש וע"ע לעיל עמוד תשכ"ד. (פז) עי' ב"ר שם ובנ"ש. וע"ע לעיל עמוד תרכ"ט. (פח) עי' ב"ר שם. (פט) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (צ) עי' בבא בתרא ע"ד ע"ב. (צא) עי' ב"ר שם ס"ב ע"ש. (צב) עי' לקח טוב וראב"ע בשם יש מפרשים.

אמ׳ ר׳ יצחק נתפזר זרעו ויצא בדרך צפ״ניו. מידי אביר יעקב. ר׳ חונא בשם מתנה איקונין שלאביו ראה וצנן דמו. משם רעה אבן ישראל. ר׳ מנחמה בשם ר׳ אבון איקונן שלאמו ראה וצנן דמו (צג). מי עשה כן

כה) מאל אביך ויעזרך. ואת שדי ויברכך.

אמ׳ לו מי שנגלה עלי ואמ׳ לי אני אל שדי יברכך. ומי שאמ׳ לעולם די הוא דייך (צד). ברכת שמים מעל. זו אַסכְּרוֹת בַּבעַל. ברכת תהום. זו בית שאן ובית השקי. ברכת שדים ורחם. ר׳ לולייאני בר טיבריים בשם ר׳ יצחק בילוד בהמה בירכו שדדיה בצד רחמה. ר׳ אבא בר זוטרא בשם ר׳ שמואל בוא וראה עד היכן חיבב יעקב לרחל עד שעת ברכתו שליוסף עשאו טפילה לה יתברכון תדייה דהכדין אניקו ומעייה דהכדין אפיקו (צה).

כו) ברכת אביך גברו על ברכת הורי.

שברכותיך גדולים משלאברהם ויצחק. עד תאות גבעת עולם. אף ברכה שהימד אברהם לברך את יצחק ולא בירכו מפני ישמעאל תהיה לך שאין הרים וגבעות אלא אבות ואמהות (צו). תהיינה לראש יוסף. נאמ׳ כאן תהיינה ונאמ׳ להלן תבואתה לראש יוסף (דברים ל״ג ט״ז). אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא תבואתה תאכל בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ולקדקד נזיר אחיו שריחקוהו אחיו ועשו אותו כנזיר כמא דאת אמ׳ מוזר הייתי לאחי (תהלים ס״ט ט׳). אמ׳ ר׳ יצחק מגדלאה את הוא כלילהון דאחוהי כמא דאת אמ׳ כי נזר שמן משחת אלהיו עליו (ויקרא כ״א י״ב). ר׳ לוי אומ׳ נזיר ממיש שלא שהה יין אלא עמהן דכתי׳ וישתו וישכרו עמו (צז).

כז) בנימין זאב יטרף.

זהש״ה למה תרצדון הרים גבנונים (תהלים ס״ח י״ז). ר׳ יוסי הגלילי פתר קרייה בהרים שבשעה שביקש הקב״ה ליתן תורה לישראל בסיני היו ההרים רצין ומידיינין אלו עם אלו זה אומר תורה עלי נתונה וזה אומר תורה עלי נתונה. בא תבור מבית עולם וכרמל באספמיא דכת׳ חי אני נאם המלך ה׳ צבאות שמו כי כתבור בהרים וככרמל בים יבוא (ירמיה מ״ו י״ח). זה אומר אני נקראתי וזה אומר אני נקראתי אמ׳ להן הקב״ה למה הרצדון דינכם כולכם גבוהים ואין כת׳ כן אלא כולכם גבנונים כמא דאת אמ׳ או גבן או דק (ויקרא כ״א כ׳). לשון מומין כולכם נעבדו ע״ז עליכם אבל סיני שלא נעשית ע״ז על ראש ההר חמד אלהים לשבתו (תהלים שם) אע״פ כן אף ה׳ ישכן לנצח זה בית העולמים. ור׳ עקיבה פתר קרייה בשבטים בשעה שאמ׳ שלמה לבנות בית המקדש היו השבטים רצים ומידיינין זה עם זה. זה אומ׳ בתחומי יבנה המקדש וזה אומ׳ בתחומי יבנה המקדש. אמ׳ להן הקב״ה למה תרצדון כולכם שבטים כולכם צדיקים אין כת׳ כן אלא כולכם גבנונים שותפין וגנבין במכירת יוסף. אבל בנימן שלא נשתתף עמכם ההר חמד אלהים לשבתו. וכן את מוצא קודם לארבע מאות ושמונים שנה בני ק״ח מתנבאין עליו שהוא עתיד להיות בחלקו שלבנימין הדא הוא דכת׳ נכספה וגם כלתה נפשי להצרות ה׳ (תהלים פ״ד ג׳). ואומ׳ הנה שמענוה באפרתה מצאנוה בשדה יער (תהלים קל״ב ו׳). ר׳ יהודה אומר אף בחלקו שליהודה נבנה בית המקדש דכת׳ באפרתה. ולהלן הוא אומ׳ אפרתים מבית לחם יהודה (רות א׳ ב׳). ואומ׳ ואתה בית לחם אפרתה (מיכה ה׳ א׳). ר׳ שמעון אומ׳ בתוך חלקה שלבנה שמתה באפרתה ואיזו זו רחל דכת׳ ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה (ל״ה י״ט). יכול בחלקו שליוסף בנה

(צג) עי׳ עכ״ז ב״ר שם ובנ״ש. ובכי״מ אינוקין של אמו והגהתי ע״פ כי״ק. (צד) צ״ע ועי׳ לקח טוב. (צה) עי׳ ב״ר וכחידושי הרד״ל שם. וע״ע ערך מלים ע״ך אזכרות בענין אזכרות שבבעל. (צו) צ״ע ועי׳ ב״ר פפ״א ס״ז תרגום יב״ע כאן וע״ע לעיל עמוד שפ״א ושפ״ב. (צז) עי׳ ב״ר פצ״ח ס״כ.

ת"ל מצאנוה בשדי יער. בתוך חלקו שנמשל בחיות ואיזה זה בנימן דכת' בנימן זאב יטרף איכן דרכן שלזאבים להיות שורין בחורשין. מה זאב חוטף כך שבטו שלבנימין הוטפין דכת' וחטפתם לכם איש אשתו (שופטים כ"א כ"א) (צח). ד"א זאב יטרף. באיהוד בן גרא שהוא מבנימן הכת' מדבר שבא והטף לבו שלעגלון והרגו דכת' ואיהוד בא אליו והוא יושב בעליית המקרה (שופטים ג' כ', וג'). בעלייתא קרירתא. ויאמר דבר סתר לי אליך המלך ויאמר הס כיון שנסתלקו כל עבדיו מאצלו אמ' לו דבר אלהים לי אליך ויקם מעל הכסא אמ' לו הקב"ה אתה חלקת לי כבוד ועמדת מעל הכסא חייך שאני מעמיד ממך מי שיושב על כסאי ומנו זה שלמה דכת' וישב שלמה על כסא ה' למלך (דברי הימים א' כ"ט כ"ג). שיצאת ממנו רות המאביה דאמ' רב רות בתו שלעגלון בן בנו שלעגלון בן בנו שלבלק. כיון שעמד נטל את ההרב ותקעה בבטנו. אמ' ליה כין אמ' לי מריה דעלמא דאיסב הדין הרבא ואקבעינה בני מעיך. ויצא אהוד המסדרונה ר' יודן אומ' עד פלטורא. אמ' ר' ברכיה ממקום שיש בו מלאכי השרת סדרים סדרים. ב ב ק ר י א כ ל ע ד. ויתקעהו בבטנו. ו ל ע ר ב י ח ל ק ש ל ל. ויכו את מואב (שם) (צט). ד"א בנימין זאב יטרף זה שאול שהטף את המלוכה. אתמול כת' ויבקשהו ולא נמצא עד שני ויאמר ה' הנה הוא נחבא אל הכלים (שמואל א י' כ"ב). שהיה בורח מן הגדולה. ולבסוף ושאול לכד המלוכה על ישראל (שמואל א' י"ד מ"ז). קשה היא השררה שהיא דוחפת את בעליה. אתמול כת' בן בן שנה שאול במלכו (שמואל א' י"ג א'). ובסוף ובכל אשר יפנה ירשיע (שם מ"ז) (ק). מאי בן שנה שאול במלכו. אמ' ר' הונא כבן שנה שלא טעם טעם חטא מתקיף ליה רב נחמן בר יצחק ואימא כבן שנה שמלוכלך בטיט ובצואה. חזא רב נחמן סיומא בחלמיה אמ' נעניתי לכם עצמות שאול הדר

חזא סיוטא בחלמיה אמ' נעניתי לך עצמות שאול בן קיש מלך ישראל. אמ' רב יהודה אמ' רב מפני מה לא נמשכה מלכותו שלשאול מפני שלא היה בו שום דופי. דאמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק אין מעמידין פרנס על הצבור אלא אם כן קופה שלשרצים תלויה לו מאחריו שאם תזוח דעתו עליו אומרין לו חזור לאחוריך. אמ' רב יהודה אמ' רב מפני מה נענש שאול מפני שמחל על כבודו שנ' ובני בליעל אמרו מה יושיענו זה ויבזוהו ולא הביאו לו מנחה ויהי כמחריש (שמואל א' י' כ"ז). וכת' בתריה ויעל נחש העמוני. ואמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי כל תלמיד שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד חכמים. איני והא כת' לא תקם ולא תטר (ויקרא י"ט י"ח). ההוא בממון דתניא איזו היא נקימה ואיזו היא נטירה אמ' לו השאילני מגלך וג' וצערא דגופא לא. והתניא עלובין הן ואינן עילבין שומעין חרפתן ואינן משיבין עושין מאהבה ושמחין ביסורין עליהן הכת' אומר כציין השדה בנבעות לעולם דנקיט בלביה הוא. ואמר ראבא כל המעביר על מדותיו מעבירין לו פשעיו. לא קשיא דמפייס ליה ומיפייס (קא). ד"א מפני מה נענש שאול ולא נמשכה מלכותו על שלא עשה חרון אף בעמלק דכת' ויבא שאול עד עיר עמלק וירב בנחל (שמואל א' ט"ו ה'). אמ' רב מני על עסקי נחל בשעה שאמ' לו הקב"ה לשאול עתה לך והכית את עמלק והמתה מאיש ועד אשה (שם ג'). אמ' ומה על נפש אחת אמרה תורה הביא עגלה ערופה בנחל כל הנפשות הללו על אחת כמה וכמה. ועוד אם אדם חטא בהמה מה חטאת. אם גדולים חטאו קטנים מה חטאו. יצתה בת קול ואמרה אל תהי צדיק הרבה (קהלת ז' ט"ז). ובשעה שאמר לו שאול לדואג סב אתה ופגע בכהנים ויסב דואג האדומי ויפגע בכהנים (שמואל א' כ"ב י"ח). יצאת בת קול ואמרה אל תרשע הרבה. אמ' רב הונא כמה לא מרגיש

(צח) עי' ב"ר פצ"ט ס"א ובנ"ש ובמפרשים שם ובפרט בחידושי הרד"ל אות ז' וע"ע תנחומא סי"ד. (צט) עי' ב"ר שם ס"ג ותנחומא מהרש"ב ח"א ק"י ע"י וע"ע סנהדרין ק"ה ע"ב ובנ"ש ורות רבה פ"ב ס"ט ובנ"ש. (ק) צ"ע ועי' ב"ר ותנחומא שם וע"ע אדר"נ נו"א פ"י בענין שאול קצת מזה. (קא) עי' יומא כ"ב ע"ב וכ"ג ע"א ובד"ס שם ובס"ס ט"ס יש כאן וצ"ל כצאת השמש בגבורתו (שופטים ה' ל"א) ת' כציץ השדה בגבעות.

גוברא דמריה סייעיה לשאול באחת ,ועלתה לו דוד בשתים ולא עלתה לו. שאול באחת מאי ניהי מעשה דאגג והא איכא מעשה דנוב עיר הכהנים. במעשה דאגג כת' ניחמתי כי המלכתי את שאול (שם ט"ו י"א). דוד בשתים מאי ניהו מעשה דאוריה ידהסתה והא איכא נמי מעשה דבת שבע התם איפריעו מיניה דכת' ואת הכבשה ישלם ארבעתים (שמואל ב' י"ב ו'). ילד אמנון תמר אבשלום. הכא נמי איפריעו מיניה דכת' ויתן ה' דבר בישראל מהבקר ועד עת מועד (שמואל ב' כ"ד ט"ו). התם לא איפריעו מניה מגופיה הכא איפריעו מניה מגופיה דאמ' רב יהודה אמר רב ששה הדשים נצטרע דוד ופירשה ממנו שכינה והא אמ' רב דוד קיבל לשון הרע ושמואל אמ' לא קיבל. ולרב נמי דאמ' קיבל הא איפריעו מניה דאמ' רב יהודה בשעה שאמ' לו דוד למפיבשת אתה וציבא תהלקו את השדה (שמואל ב' י"ט ל'). יצאת בת קול ואמרה רחבעם וירבעם יחלקו את המלכות (קב). ד"א בבקר יאכל עד. וילחם סביב בכל איביו (שמואל א' י"ד מ"ז). ולערב יחלק שלל. וימת שאול ושלשת בניו (שמואל א' ל"א ו') (קג). ד"א בנימן זאב יטרף. מה הזאב חוטף כך נחטפה אסתר והטפה המלכות. בבקר יאכל עד. ביום ההוא נתן המלך אחשורוש לאסתר המלכה (אסתר ח' א'). ולערב יחלק שלל. ותשם אסתר את מרדכי על בית המן (אסתר ח' ב') (קד). ד"א בבקר יאכל עד. תחלת מלכות ישראל שאול שהוא מבנימן. ולערב יחלק שלל סוף מלכות ישראל אסתר שהיא מבנימן דכת' בה וישם כתר מלכות בראשה (שם ב' י"ז). ואומ' ותלבש אסתר מלכות (שם ה' א') (קה). ד"א בנימן זאב יטרף. הכתיב מדבר בארצו שחוטפת פירותיה. בבקר יאכל עד. זו יריחו שמבכרת פירותיה. לערב יהלק שלל. זו ביתאל שמאפלת פירותיה. ד"א בנימין זאב יטרף. ר' פינחס פתר קרייה במזבח שהוא הוטף הקרבנות בבקר ולערב. דכת' את הכבש האחד תעשה בבקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים (במדבר כ"ח ד') (קו).

כח) **כל אלה שבטי ישראל שנים עשר.** כיון שהשלים לברכן אמ' להן מה שסיפק בידי בירכתיו ושאר ברכותיהן תלויין בזאת. עתיד נביא אחר לברך אתכם בזאת. ואיזה זה משה דכת' וזאת הברכה אשר ברך משה (דברים ל"ג א'). את מוצא ממקום שפסק יצחק התחיל יעקב. וממקום שפסק יעקב התחיל משה. וממקום שפסק משה התחיל דוד וכן הוא אומר מזקנים אתבונן (תהלים קי"ט ק'). יצחק פסק בויקרא דכת' ויקרא יצחק אל יעקב (כ"ח א'). התחיל יעקב ויקרא יעקב אל בניו (מ"ט א'). יעקב הפסיק בזאת וזאת אשר דבר להם אביהם. ובו התחיל משה וזאת הברכה. משה הפסיק אשריך ישראל (דברים ל"ג כ"ט). ובו התחיל דוד אשרי האיש אשר לא הלך (תהלים א' א') (קז). איש אשר כברכתו ברך אותם. אותו לא נאמ' אלא אותם מה ת"ל לפי שבירך יהודה באריה דן בנחש נפתלי באילה בנימן בזאב. חזר וכללן ועשאן כולן אריות כדי להשוותן זה לזה לקיים מה שנאמ' כלך יפה רעיתי ומום אין בך (שיר השירים ד' ז'). השוה אותם בברכה (קח). שנים עשר שבטים כנגד י"ב מזלות וכנגד י"ב חדש כנגד סדורו שלעולם ועליו הכת' אומ' אקרא לאלהים עליון לאל גומל עלי (תהלים נ"ז ג'). אקרא לאלהים עליון, זה אבינו יעקב שקרא להקב"ה בשעה שבירך בניו. לאל גומל עלי שהסכים הקב"ה עמו כדי ליתן לכל אחד ואחד לפי שהוא הגון לו (קט). ד"א איש איש אשר כברכתו ברך אתם. זהש"ה סוד ה' ליראיו (תהלים כ"ה י"ד). אמ' ר' סימון אין סודו לעליונים אלא לתחתונים. בתחלה גלה סודו לנביאים שנא'

(קב) יומא שם כ"ב ע"א ובד"ס שם. (קג) עי' תנחומא שם סי"ד. (קד) עי' ב"ר ותנחומא שם וע"ע בתנחומא מהרש"ב שם. (קה) עי' אסתר רבה פ"י סי"ג ע"ש. (קו) עי' ב"ר ותנחומא שם. (קז) עי' תנחומא שם סט"ז תנחומא מהרש"ב קי"א ע"א ושיטה חדשה. (קח) עי' ב"ר פצ"ט ס"ד ובנ"ש ותנחומא שם. (קט) עי' תנחומא שם וע"ע ב"ר פצ"ח ס"ב ופמ"ז ס"ה.

כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים (עמוס ג׳ ז׳). הזר ונתנו לישרים שנ׳ ואת ישרים סודו (משלי ג׳ ל״ב). חזר ונתנו ליראים שנ׳ סוד ה׳ ליראיו. בו וראה שזיוג אבות ארבעה שבטים כנגד ארבע מלכיות כל אחת ואחת מהן נופלת ביד אחד. יעקב זיוג יהודה כנגד מלכות בבל. יהודה נמשל בארי גור אריה יהודה. ומלכות בבל משולה באריה דכת׳ קדמיתא כאריה (דניאל ז׳ ד׳). ביד מי נופלת ביד דניאל שהוא מיהודה. וזיוג בנימן כנגד מלכות מדי. בנימן זאב יטרף. ומלכות מדי משולה בזאב וארו היוה אהרי תניינא דמיא לדוב. ר׳ יוהנן אמ׳ לדב כת׳ וקרי לדוב. הא דעתיה דר׳ יוחנן דאמ׳ על כן הכם אריה מיער זאב ערבות ישדדם (ירמיה ה׳ ו׳). ביד מי נופלת ביד מרדכי שהוא מבנימן. ומשה זיוג לוי כנגד מלכות יון זה שבט שלישי וזו מלכות שלישית זה אותיותיו משולשין וזה אותיותיו משולשין. אלו תוקעי קרנים ואלו תוקעי שופרות. אלו לובשי כובעות ואלו לובשי קלוסים. אלו מרובין באכלוסין ואלו מועטין באכלוסין באו בני השמנאי שמעוטין והפילו את המרובין בזכות מי בזכות ברכתו שלמשה שאמ׳ מחץ מתנים קמיו (דברים ל״ג י״א). וזיוג יוסף כנגד מלכות אדום זה בעל קרנים דכתיב בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו (שם י״ז). וזה בעל קרנים דכת׳ ועל קרניא עשר די ברישיה (דניאל ז׳ כ׳). זה נפרש מן העבירה וזה נדבק בה. זה חס על כבודו שלאביו וזה ביזה כבוד אביו. בזה כת׳ את האלהים אני ירא (מ״ב י״ח). ובזה כת׳ ולא ירא אלהים (דברים כ״ה י״ח). ביד מי אדום נופלת ביד משוח מלחמה שהוא מיוסף דכת׳ והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש (עובדיה א׳ י״ח) (קי).

כט) **ויצו אותם ויאמר אליהם אני נאסף אל עמי.** שלשה צווייז יש כאן. ויצו אותם. ויכל יעקב לצוות את בניו. ויעשו בניו לו כן כאשר צום. הראשון על ע״ז כמא דאת אמ׳ כי הואיל הלך אהרי צו (הושע ה׳ י״א). צווי שני על ברכת השם כת׳ הכא ויכל יעקב לצוות את בניו ויגוע וכת׳ התם ונוקב שם ה׳ מות יומת. (ויקרא כ״ד ט״ז). השלישי על נשיאת המטה אמ׳ להם תנו דעתכם שלא יגע ערל במטתי שלא תסתלק שכינה מעלי (קיא). ר׳ צוה שלשה דברים אל תספדוני בעיירות מפני המחלוקת ואל תזוז אלמנתי מביתי והא נאמ׳ במתניתא אלמנה שאמרה אי אפשר לזוז מבית בעלי אין היורשין יכולין לומ׳ לה לכי לבית אביך ואנו זנין אותך אלא זנין אותה והיא בבית בעלה ועושין לה כדרך שהיתה בחיי בעלה אמ׳ ר׳ דוסא דלא יימרון ביתא דנשיותא ומשועבד הוא לנשיותיה. אמ׳ ר׳ אלעזר ביר׳ יוסי כהדא דתנינן דרה בבתים כשם שהיתה דרה בהן ובעלה במדינת הים. והציווי השלישי אמ׳ מי שניטפל בי בחיי יטפל בי במותי. ר׳ חזקיה מוסיף ואל תרבו עלי תכריכין ותהא ארוני נקובה בארץ מפני המוחל. דבי ר׳ הזקיה אמרי בסדין אחד נקבר. רב אמ׳ לא במה דבר נש אזיל הוא אתי. ר׳ אמי אמ׳ אין המת נקבר בסדין אהד דבמא דהוי אזיל ביה מההוא עלמא הוא אתי ביה. תני רב נתן כסות היורדת עם האדם לקבר היא באה עמו. מאי טעמיה תתהפך כהומר הותם ויתיצבו כמו לבוש (איוב ל״ח י״ד) (קיב). ואי בעית אימא מהכא איש זקן עולה והוא עוטה מעיל (שמואל א׳ כ״ח י״ד). וכת׳ ומעיל קטן תעשה לו אמו (שמואל א׳ ב׳ י״ט). אמרו לו מי שהוא מביא את הרוה הוא מלבישו (קיג). אמ׳ עולא ואמרי לה במתניתא עשרה כוסות תיקנו חכמים בבית האבל שלשה קודם אכילה כדי לפתח את בני מעיו. שלשה בתוך אכילה כדי לשרות אוכלין בתוך מעיו. וארבעה לאחר אכילה. אחד כנגד ברכת הזן ואחד כנגד ברכת הארץ. ואחד כנגד בונה ירושלם. ואחד כנגד הטוב והמטיב. חזרו ותיקנו אחד כנגד חזני

(קי) עי׳ תנחומא שם סי״ד ותנחומא מהרש״ב דף ק״ו ע״א ומדרש תהלים מזמור ס״ז וב״ר שם ס״ב וע״ע ברש״י עה״ת פ׳ ברכה על פסוק מחץ מתנים וגו׳. (קיא) עי׳ ב״ר פ״ק ס״ב ובמפרשים שם. (קיב) עי׳ ב״ר שם וע״ע ירושלמי כלאים ל״ב ע״א וע״ב וכתובות ל״ה ע״א וע״ב. (קיג) צ״ע ועי׳ תנחומא אמור ס״ב ומדרש שמואל פ״ו וירושלמי שם בתשובת ר׳ לאנטולינוס א״ל מי שהוא מביא וכו׳.

העיר. ואחד כנגד פרנסי העיר. ואחד כנגד בית המקדש. ואחד כנגד רבן גמליאל הזקן. התחילו להשתכר החזירו הדבר לישנו. רבן גמליאל הזקן מאי היא דתניא בראשונה היתה קשה הוצאת המת לקרוביו יתר ממיתתו עד שהיו מניחין אותו ובורחין עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות בעצמו והוציאוהו בכלי פשתים מנוהצין נהגו כל העם לצאת בכלי פשתן. אמ׳ רב פפא והאידנא נהוג עלמא אפלו בצררא בת זוזא (קיד). ר׳ יוחנן הוה מפקיד אלבשוני לבושין לא חוורין ולא אוכמין דאי קיימת ביני צדיקי לא ניבהת. ואי קיימת ביני רשיעי לא ניבהת. ר׳ יאשיה מפקיד אלבשוני לבושין חוורין הפיתין אמרו ליה מא את טב מן רבך אמ׳ להון מא אנא בהית בעובדי. ר׳ ירמיה מפקיד אלבשוני לבושין חוורין חפיתין והבו מסנאי ברגלאי והוטראי בידי ואוקמוני על סטרא דאי אתי משיחא ניהוי מעתד הדא היא דאמ׳ ר׳ חנינה רגלויי דבר נש אנון ערבון ביה לאתר דמתבעי אנון מובלין ליה (קטו). תניא בשעת פטירתו שלר׳ אמ׳ להן לבני אני צריך. נכנסו בניו אצלו אמר להן הזהרו בכבוד אמכם. נר יהא דלוק במקומה שלחן ערוך במקומה מטה תהא מוצעת במקומה. יוסף חפני ושמעון הפרתי הן שמשוהו בחייו והן ישמשוהו לאחר מותו. הזהרו בכבוד אמכם דאוריתא היא דכת׳ כבד את אביך ואת אמך (שמות כ׳ י״ב). אשת אב הואי. אשת אב נמי דאוריתא דכת׳ את אביך לרבות אשת אביך. הני מילי מהיים אבל לאחר מיתה לא. נר יהא דלוק במקומה שלחן יהא ערוך במקומה מטה תהא מוצעת במקומה מאי טעמא כל בי שבתא הוה אתי ומקדיש בביתיה. יומא חד אתת שיבבתה וטרפא אבבא אמרא לה אמתיה דר׳ זילי דיאתי ר׳ גואי. מדשמע אסתלק איכסי ולא אתא שלא להוציא לעז על הצדיקים הראשונים. יוסף חפני ושמעון הפרתי הן שמשוהו בחייו והן ישמשוהו לאחר מותו. אינהו סבור לאיעסוקי ביה בהאיי עלמא כיון דהאזו דקדים ערסיהו לערסיה אמרי שמע מינה להההוא עלמא הוא. אמ׳ להן לחכמי ישראל אני צריך נכנסו חכמי ישראל אצלו אמ׳ להן אל תספדוני בעיירות הושיבו ישיבה לאחר שלשים יום שמעון בני חכם. גמליאל בנו נשיא. חנינה בן חמא ישב בראש. אל תספדוני בעיירות. אינהו סבור משום טרחא דציבורא כיון דחזא דקא טרחי ואתו אמרי שמע מינה משום זילותא היא. הושיבו ישיבה לאחר שלשים יום לא עדיפנא ממשה תלתין יומי קמאייה ספדוה בין ביממי בין בלילואתא מכאן ואילך ספדוה בלילואתא וגרסי בימּמא תרי סר ירחי שתא. שמעון בני חכם פשיטא הכי קא אמ׳ אע״ג דשמעון בני חכם הוא גמליאל בנו נשיא. קשיא ליה ללוי הא נמי פשיטא ואת המלוכה נתן ליהורם בנו כי הוא הבכור (דברי הימים ב׳ כ״א ג׳). אמ׳ ליה ר׳ שמעון ביר׳ צריכה לך ולמטלעתך והא קרא קא אמ׳ התם ממלא מקום אבותיו הוא. ור׳ היכי אבי הכי. הכא נמי ביראת חטא ממלא מקום אבותיו הוא. חנינה בר חמא ישב בראש לא קביל עילאויה ר׳ חנינה בר חמא מפני שר׳ אפס גדול ממנו שתי שנים ומחצה. כולהי שניה דר׳ אפס יתיב ר׳ חנינה בר חמא אבראי ויתיב לוי גביה כי נח נפשיה דר׳ אפס יתיב ר׳ חנינה בראש וקא אתי לוי לבבל. אמ׳ לבני קטן אני צריך נכנס ר׳ שמעון אצלו מסר לו מסורת חכמה. לבני גדול אני צריך נכנס רבן גמליאל אצלו מסר לו סדר נשיאות אמר נהוג נשיאותך ברמים וזרוק מרה בתלמידים. איני והא כת׳ ואת יראי ה׳ יכבד (תהלים ט״ו ד׳). זה יהושפט מלך יהודה בשעה שרואה תלמיד חכמים עומד מעל כסאו ומחבקו ומנשקו על ראשו וקורא לו ר׳ ומרי לא קשיא הא בצניעותא הא בפרהסיא. ר׳ מוטל בציפורי ומקום מוכן לו בבית שערים. והא תניא הלוך אחר ר׳ לבית שערים אין בבית שערים הוה וכי דחזיוה דחלוש ליה עלמא אמרי נמטייה לציפורי דמידַלי עלמא ובְסים אוירא (קטז). תניא כשחלה ר׳ נכנס ר׳ חייא אצלו מצאו שהוא בוכה

(קיד) עי׳ בבלי כתובות ח׳ ע״ב ובנ״ש. (קטו) עי׳ ב״ר וירושלמי שם. (קטז) עי׳ בבלי כתובות ק״ג ע״א וע״ב ע״ש.

אמ׳ לו למה אתה בוכה דתניא מת מתוך השחוק סימן יפה לו. מתוך הבכי סימן רע לו. פניו למעלה סימן יפה לו. פניו למטה סימן רע לו. פניו צהובות סימן יפה לו. פניו מקדירות סימן רע לו. מתוך דיבור סימן יפה לו. מתוך השתק סימן רע לו. מתוך היישוב סימן יפה לו. מתוך הטירוף סימן רע לו. פניו כלפי העם סימן יפה לו. כלפי הכותל סימן רע לו. מתוך דבר שמחה סימן יפה לו. מתוך עצבות סימן רע לו. מתוך דברי תורה סימן יפה לו. מתוך שיחה בטילה סימן רע לו. מתוך דבר מצוה סימן יפה לו. מתוך הבטלה סימן רע לו. מת בערב שבת סימן יפה לו. במוצאי שבת סימן רע לו. מת בערב יום הכפורים סימן רע לו. במוצאי יום הכפורים סימן יפה לו. מת בחולי מעים סימן יפה לו. מפני שרובן שלחסידים מתים בחולי מעים. אמ׳ ליה אתורה ומצוות קא בכינא (קיז). ההוא יומא דקא ניחא נפשיה דר׳ קמו רבנן ברחמ׳. אמרי כל מאן דאמר ניהא נפשיה דר׳ ידקר בחרבא. לא הוה קא שאתיק פומיה מרחמי. סלקא אמתיה דר׳ לאינרא אמרה לפניו רבון העולמ׳ עליונים מבקשין את ר׳ ותחתונים מבקשין את ר׳ יהי רצון מלפניך ה׳ אלהינו שיכפו תחתונים את העליונים. כד חזיתיה דהוה קא מצטער טובא אמרה יהי רצון מלפניך ה׳ אלהינו שיכפו עליונים את התחתונים. לא הוו פסקי כולי עלמא מרחמי. שדיא מאנא מאינרא לארעא אשתיקו רבנן מרחמי ונח נפשיה. אמרו ליה לבר קפארא דיחזי מא יחוי חזא דנח נפשיה קרעינהו למאניה ואהדריה לקרעיה לאחוריה. ואמ׳ ואתי אראלים ומצוקין תפסו בארון הקודש ונצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש אמרו ליה מאי נח נפשיה דר׳ אמ׳ להו אנא לא קא אמינא. בשעת פטירתו שלר׳ זקף עשר אצבעותיו למעלה אמ׳ לפניו רבונו שלעולם גלוי וידוע לפניך שבעשר אצבעותי יגעתי ולא נהניתי מהן אלא כשיעור אצבע קטנה. יהי רצון מלפניך ה׳ אלהי שיהא שלום על משכבי. יצאת בת קול ואמרה יבוא שלום ינוחו על משכבותם (ישעיה נ״ז ב׳). על משכבך מיבעי ליה מסייעא ליה לר׳ חייא בר נמדא דאמ׳ ר׳ חייא בר נמדא אמ׳ ר׳ יוסי בן שאול אמ׳ ר׳ בשעה שנפטר צדיק מן העולם אומרין מלאכי השרת לפני הקב״ה רבונו שלעולם צדיק פלוני בא יבוא צדיקים יוצאין לקראתו. יבא שלום ינוחו על משכבותם אמ׳ ר׳ אלעזר בשעה שנפטר צדיק מן העולם שלש כתות של מלאכי השרת יוצאין לקראתו אחת אומרת בוא בשלום. ואחת אומרת הולך נכוחו. ואחת אומרת יבוא בשלום ינוח על משכבותם. בשעה שרשע עובר מן העולם שלוש כתות שלמלאכי חבלה יוצאין לקראתו אחת אומרת אין שלום אמר אלהי לרשעים (שם כ״א). ואחת אומרת למעצבה תשכבון (ישעיה נ׳ י״א). ואחת אומרת ורדה והשכבה את הערלים (יחזקאל ל״ב י״ט). בי אשכבתא דר׳ נפקא בת קלא ואמרה כל דהוה בי אשכבתא דר׳ מזומן לחיי העולם הבא. ההוא כובס דכולה ישתא הוה ההוא יומא לא הוה כי דשמע סליק ונפל מאינרא לארעא ומת יצתה בת קול ואמרה כובס מזומן לחיי העולם הבא (קיח).

לג) ויכל יעקב לצות את בניו ויאסף רגליו אל המטה. כת׳ דעו כי

ה׳ אלהים הוא עשנו ולו אנהנו (תהלים ק׳ ג׳). בראנו עצמינו. לא כפרעה הרשע שאמ׳ לי יאורי ואני עשיתיני (יחזקאל כ״ט ג׳). אמ׳ ר׳ אחא ולו אנחנו לו אנו משלימין נפשינו הדא הוא דכת׳ והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת י״ב ז׳). מאי אשר נתנה תנה לו כמה שנתנה לך (קיט).

(קיז) עי׳ כתובות ק״ג ע״ב וע״ע אדר״נ נו״א פכ״ה. (קיח) עי׳ כתובות שם ק״ד ע״ב. ובכ״ם ט״ס יש כאן בלשון המקרא מיחזקאל וצ״ל ורדה והשכבה את הערלים. (קיט) עי׳ ב״ר שם ס״א וע״ע קהלת רבה פי״ב פסוק זה.

נ.

א) **ויפל יוסף על פני אביו** [וגו'] **וישק לו.** נשיקה שלפרידה נשיקה שלמיתה (א).

ב) **ויצו יוסף את עבדיו את הרפאים לחנט את אביו.** אמ' רב מפני מה מת יוסף קודם לאחיו על שחנט את אביו. אמ' הקב"ה אני לא הייתי יכול לשמור את הצדיק הזה והלא כך הבטחתיו אל תיראי תולעת יעקב מתי ישראל (ישעיה מ"א י"ד). ורבנן אמרין הוא צוה שיחנטו אותו דכת' ויעשו בניו לו כן כאשר צום. קא סבר אחזוקי טובה ונפשי לא ליחזוק (ב).

ד) **ויעברו ימי בכיתו וידבר יוסף אל בית פרעה לאמר.** אמ' לגדילת שפתים וגדילת שפתים אמרה למלכה והמלכה תפייס למלך. ולמה לא נכנס יוסף אמ' ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי שאין אבל נכנס לפלטין שלמלך (ג).

ה) **בקברי אשר כריתי לי.** וכי יעקב אבינו כורה קברות היה אלא אין לשון כירה אלא מכירה בשעה שעמד יעקב ועשו אחיו לחלוק את הירושה אמ' לו יעקב מא את בעי ממון או קבורה אמ' עשו מא אנא בעי מן קבורתא הב לי ממון וסב לך קבורתא והרבה ממון הכרה עליה לכך נאמ' אשר כריתי לי (ד).

ט) **ויעל עמו גם רכב גם פרשים ויהי המחנה כבד מאד.** אמ' ר' יצחק גדול העולם היה שם (ה).

י) **ויבאו עד גרן האטד.** וכי גרן יש לאטד אלא אלו כנענים שנטלו את כתריהן והקיפו אותו ואת ארונו כגירן הזה שמקיפין אותו באטד. ד"א וכי יש גורן לאטד אלא ראוי היה אותו מקום לדוש כאטד. ובאיזו זכות ניצלו בזכות חסד שעשו עם אבינו יעקב ומה חסד עשו עמו. ר' אלעזר אומר על ידי שהתירו אזירותיהן. ר' שמעון אומ' על ידי שהתירו קשרי כתפותיהן. רבנן אמרי על ידי שזקפו קומתן. ר' יודן אומר על ידי שהראו לו באצבע ואמרו אבל כבר זה למצרים. [ו]הלא דברים קל וחומ' ומה אם הכנענים שלא עשו חסד לא בידיהן ולא ברגליהן אלא שהראו באצבע זכו לינצל מן הפורענות. ישראל שהן עושין חסד עם קטניהם ועם גדוליהם על אחת כמה וכמה (ו). **ויעש לאביו אבל שבעת ימים.** מנין לאבל שהוא שבעה. ר' אבא מיתי לה מיוסף התיבון וכי למדין מדבר שהוא קודם למתן תורה. ריש לקיש משום בר קפרא מיתי לה מהכא ופתח אהל מועד לא תצאו פן תמותו (ויקרא י' ז'). מה אתם נמשחתם שבעת ימים אף כאן שמרו על מיתת אחיכם שבעת ימים. מהו ושמרתם את משמרת ה' (שם ח' ל"ה). אמ' ר' שמואל מלמ' ששמר הקב"ה שבעת ימים אבלו שלמתושלח דכת' ויהי לשבעת הימים (ז' י') תלה להן כל שבעת ימי האבל. ר' יוחנן מיתי לה מהכא אל נא תהי כמת. ותסגר מרים מחוץ למחנה שבעת ימים (במדבר י"ב י"ב וט"ו). מה הסגר שבעה אף אבל שבעה. ואית דאמרי מהכא והפכתי חגיכם לאבל (עמוס ח' י'). מה חג שבעה אף אבל שבעה (ז). ועיקרא דמילתא ניתנה תורה ונתחדשה הלכה. ומשה רבינו תיקן להן לישראל שבעת ימי אבל כנגד שבעת ימי המשתה (ח). תני בר קפרא כל תוקפו שלאבל אינו אלא בשלושה ימים הראשונים עד תלתה יומין נפשא טיסא על קברא סברא דהיא הזרא כיון שראת שנישתנה זיו פניו אותה שעה ונפישו

נ (א) צ"ע ועי' לקח טוב וע"ע ב"ר פ"ע סי"ב ובנ"ש. (ב) עי' ב"ר פ"ק ס"ג ע"ש. (ג) עי' ב"ר שם וע"ע ויקרא רבה פי"ט ס"ו. (ד) עי' ב"ר שם ס"ה ובנ"ש ותנחומא ויחי ס"ו. (ה) עי' ב"ר שם. (ו) עי' ב"ר שם ירושלמי סוטה י"ז ע"א ותנחומא שם סי"ז. (ז) עי' ב"ר שם ס"ז וירושלמי מועד קטן פ"ב ע"ג ובנ"ש. (ח) עי' רמב"ם פ"א מהלכות אבל

עליו תאבל (איוב י"ד כ"ב). הפה והכרס מידיינין זה עם זה, פה אומ' לכרס כל מה שגזלתי בך נתתי. לאחר שלשה ימים היא נבקעת ואומרת לו הא לך שוטה כל מה שנתתה בי דכת' ותשבר כד על המבוע (קהלת י"ב ו'). ואומ' וזריתי פרש על פניכם פרש חגיכם (מלאכי ב' ג') (ט). תני חבורה ומשפחה כך הן דומין לכיפת אבנים את נוטל הימנה אבן אחת והיא מזדעזעת ומתרעדת ואת נותן עליה אבן אחת והיא עומדת כך שבעת ימים הרב שלופה ועד שלשים יום היא מתרפרפת ואינה הוזרת לנדנה עד שנים עשר חדש. אמ' ר' אלעזר נולד זכר במשפחה מיד היא רפה (י).

יב) ויעשו בניו לו כן כאשר צום. מאי צום אמ' להן יוסף ולוי אל יסבלו מטתי. יוסף מפני שהוא מלך. ולוי מפני שעתיד לסבול ארון השכינה וכסדר הזה עשו לי שלשה מן הצפון שלשה מן המערב שלשה מן המזרח שלשה מן הדרום. וכשאתם עושין לי כך. אתם עתידין לעשות ארבעה דגלים במדבר והשכינה באמצע. ועשו לו כן מכאן אמרו מצוה לקיים דברי המת (יא).

יד) וישב יוסף מצרימה וג' אחרי קברו את אביו. תנן התם יוסף זכה לקבור את אביו שלא היה באחיו גדול ממנו. מי לנו גדול מיוסף לא נתעסק בו אלא משה דכת' ויקח משה את עצמות יוסף עמו (שמות י"ג י"ט). משה זכה לקבר את יוסף שלא היה בישראל גדול ממנו מי לנו גדול ממשה לא נתעסק בו אלא שכינה דכת' ויקבר אותו בגי (דברים ל"ד ו') (יב).

טו) ויראו אחי יוסף כי מת אביהם. מה ראו. ר' לוי אומ' שלא זימנן לסעודה והוא נתכוון לשם שמים שבימי אביו היה מושיבו למעלה מכולן עכשו אמ' יהודה מלך וראובן בכור אינו בדין שאשב למעלה מהן. ר' יצחק אומ' שהלך והציץ בבור והודה למי שעשה עמו נס והז אמרו לו ישטמנו יוסף (יג).

טז) ויצוו אל יוסף לאמר אביך צוה. אמרו לבלהה לכי אמרי ליוסף צוה אביך כך. תאני ר' שמעון בן גמליאל אומ' גדול הוא השלום שבידו בו השבטים ואמרו אביך צוה ולא מצינו איכן הוא מכאן אמרו מותר לשנות בדברי שלום (יד).

יז) כה תאמרו ליוסף אנא שא נא. אמ' ר' יוסי בר חנינה כל המבקש מטו מחבירו אל יבקש ממנו יותר משלשה פעמים שנ' אנ' שא נא ועתה שא נא. אמ' ר' יוסי בר חנינה אמ' ר' יהודה וצריך לפייסו בשלש חבורות שלשלשה שלשה (טו).

יח) וילכו גם אחיו ויפלו לפניו. אמרו ליה חד בעית הא כולנא לך לעבדין (טז).

יט) כי התחת אלהים אני. אתא הוא טב מן סביה יעקב אמ' התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן (ל' ב') וזה אמ' כי התחת אלהים אני. ואית דאמרין יעקב בישרה בו אמ' אנטקסר שרוי במעיך ואת מידנדנת עלי. התחת אלהים. אנכי אותו השלטון שעתיד לומ' במצרים התחת אלהים אני (יז).

כא) וינחם אותם וידבר על לבם. עליו הכת' אמ' מי יתנך כאח לי

הלכה א'. (ט) עי' וירושלמי פ"ב ע"ב ובנ"ש. (י) עי' ב"ר שם ובנ"ש. (יא) עי' במדבר רבה פ"ח וב"ר שם ס"ב ע"ש ולעיל עמוד תשי"א. (יב) עי' סוטה י' ע"ג ע"ש. (יג) עי' ב"ר שם ס"ח. (יד) עי' ב"ר שם ווילקוט כאן. וע"ע תרגום יב"ע ולקח טוב ורש"י כאן. (טו) עי' יומא פ"ז ע"א ובד"ס שם. (טז) עי' ב"ר שם ס"ח. (יז) צ"ע ועי' אגדת בראשית פנ"א ע"ש וע"ע לעיל עמוד תע"ח.

יונק שדי אמי (שיר השירים ח׳ א׳). כאיזה צד אח כקין להבל קין הרג את הבל. כעשו ליעקב עשו שנא ליעקב. כישמעאל ליצחק ישמעאל שונא את יצחק. כאחי יוסף ליוסף אחי יוסף שונאין את יוסף. אלא כיוסף לאחיו. את מוצא אחר כל אותן הרעות שעשו לו מה כת׳ בו ועתה אל תיראו אנכי אכלכל אתכם (יח). וינחם אותם וידבר על לבם. וכי יש אדם יכול לדבר על הלב אלא שאמר להן דברים שהן מתקבלין על הלב. אמ׳ ר׳ שמלאי אמ׳ להון אתון ריישא ואנא גופא אין אזיל ריישא מא גופא טב. ד״א במה ניחמן אמ׳ להן אתם נמשלתם בעפר הארץ ובחול הים ובכוכבי השמים הריני הולך ועושה עמהן מלחמה אם יכלתי להן הריני יכול לכם ואם לאו איני יכול לכם. ד״א במה ניחמן אמ׳ להון מה אני נעשה אנטריקוס שלהקב״ה הקב״ה מברך ואני מסייף. ד״א במה ניחמן אמ׳ להן מה אני נעשה אנטריקוס שלאבא אבא מוליד ואנא קטיל. ד״א במה ניחמן אמ׳ ר׳ יודן אמ׳ להם אתם הם מנהג סידורו שלעולם שתים עשרה שעות ביום ושתים עשרה שעות בלילה. שנים עשר חדש שנים עשר מזלות י״ב שבטים יכול אני לבטל מנהגו שלעולם. ד״א במה ניחמן אמ׳ להן עד שלא ירדתם למצרים היו המצרים נוהגין בי מנהג עבדות ומשירדתם לכאן הודעתם נונסיה שלי אם אני מאבד אתכם נמצאתי מאבד הונגים שלי. ד״א במה ניחמן אמ׳ להן אם אני הורג אתכם אני נעשה שקרן לפני המצרים ויאמרו ראו עבד זה מה עשה ראה כת שלבחורים ואמ׳ אחיו הן ולא היו אחיו. תדע לך שהוא כן שלאחר זמן מצא להן עילה והרגן. ד״א במה ניחמן אמ׳ להן אם אני הורג אתכם עכשו המצרים מורדין בי ואומרין עם אחיו לא שמר אמונה ועמנו הוא שומר אמונה לכך נאמ׳ וינחם אותם. והרי דברים קל וחומ׳ ומה אם יוסף שהוא קטנן שלשבטים כיון שדיבר על ליבן שלאחיו דברים טובים ודברי ניחומים נתנחמו בדבריו. לכשיבוא הקב״ה לנחם את ישראל ואת ירושלם על אחת כמה וכמה הדא היא דכת׳ נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם דברו על לב ירושלם (ישעיה מ׳ א׳). ר׳ אומר בשעה שאמ׳ הקב״ה לישעיה לך ונחם את ישראל משמי אמ׳ לפניו רבונו שלעולם וכי בניך תינוקות הן שאלך ואפתה אותן בקליות ואגוזים ויקבלו תנחומין. עכשו אני אלך ואומר להן לישראל קבלו תנחומין מאביכם שבשמים והן עונין ואומרין לי ישעיה היאך נקבל תנחומין. וכל הנחמות שהיו מתנבאין לנו עדיין לא ראינו אפלו אחד מהן. ויפה הן אומרין שכבר אמרת להן על ידי הושע היו שרי יהודה כמשיגי גבול עליהם אשפוך כמים עברתי (הושע ה׳ י׳). והבאת עליהם. חזרת ואמרת להן על ידו אהיה כטל לישראל (שם י״ד ו׳). ועדין לא הבאת להן. אמרת להן על ידי יואל הכרת מנחה ונסך מבית ה׳ ואבלו הכהנים משרתי ה׳ (יואל א׳ ט׳). והבאת עליהן. חזרת ואמרת להן על ידו והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס (שם ד׳ י״ח). ועדיין לא הבאת להן. אמרת להן על ידי עמוס כה אמר ה׳ בכל רחובות מספד ובכל חוצות יאמרו הו הו (עמוס ה׳ טז). והבאת עליהן. חזרת ואמרת להן על ידו ושבתי את שבות עמי ישראל (שם ט׳ י״ד). ועדין לא הבאת להן. וכן בכל הנביאים הרי פורענות שאתה גוזר עליהן אני רואה אותן שהן ממהרות ובאות. אבל טובות ונחמות אין אני רואה אותן. ועוד אמ׳ ישעיה לפני הקב״ה רבונו שלעולם אתה רואה ערלים וטמאים היאך הן מענין ומשעבדין בבניך ואתה מחריש ושותק וכל שאתה שותק הן מענין אותן ביותר. רבונו שלעולם שתיקה על דברים הללו על זאת תתאפק ה׳ תחריש ותענינו (ישעיה ס״ד י״א). אמ׳ לו הקב״ה לישעיה ישעיה מפני מה אתה מדבר בדברים הללו שמא שותק אני על שעבוד בני שמא שתקתי לפרעה הרשע לשעבר ששעבד בבני הלוא בעשר מכות קשות הכיתיו ואחר כך ירדתי אני בעצמי ושקעתיו בים לו ולכל

(יח) עי׳ פסיקתא דר״כ קכ״ו ע״א וע״ע שמות רבה פ״ה ס״א ובנ״ש.

המונו. או שמא שתקתי לעמלק בשעה שיצא להלחם בבני, והלא נשבעתי בכסא כבודי שאני בעצמי נלחם בו דכת׳ כי יד על כס יה (שמות י״ז ט״ז). כשם שלא שתקתי לראשונים כך לא אשתוק לאחרונים. אבל מה אעשה להן שעדין לא הגיע זמנן ליגאל כיון שמגיע זמנן ליגאל איני יכול לעכבן אפלו שעה אחת. אמשול לך משל למה הדבר דומה לכלה שעיברה בבית המיה בתהלה היא מתביישת שתאמר מעוברת אני מפני חמיה וחמותה. וכיון שהגיע זמנה לילד אינה יכולה להעמיד עצמה אפלו שעה אחת ואי איכפת לה לא בחמיה ולא בחמותה ולא בכל בריה. אף אני כך אע״פ ששתקתי ובאתי על שעבוד בני מפני שלא הגיע זמנן. כיון שהגיע זמנן ליגאל איני מעכבן אפלו שעה אחת הדא הוא דכת׳ החשיתי מעולם אחריש אתאפק כיולדה אפעה (ישעיה מ״ב י״ד). ר׳ שמואל בר נחמן אומ׳ בשעה שהקין שלכנסת ישראל להתנחם משלח הקב״ה אבות העולם לנחמה בא אברהם ואמ׳ לכנסת ישראל קומי וקבלי כוס תנחומין מהקב״ה שכבר הגיע זמן נחמותיך. עתידה שתאמ׳ לו ממך איני מתנחמת שאמ׳ הקב״ה בני יורדין למצרים ומשתעבדין שם שנ׳ ידוע תדע כי גר יהיה זרעך (ט״ו י״ג) ולא ביקשת עליהן רחמים. ולא עוד אלא שהנחת זרעי וביקשת על ישמעאל ועל זרעו ואמ־ת לו ישמעאל יחיה לפניך (י״ז י״ח). ורבו כחול הים וקמו וצערוני ובזזו את כל עמלי היאך אני מתנחמת ממך מיד נפטר אברהם והלך לצד אחר. בא יצחק ואמ׳ לה קומי קבלי תנחומין שכבר הגיע זמן נחמותיך אמרה לו ממך איני מתנחמת שברכת את עשו ואמרת ועל חרבך תחיה (כ״ז מ׳) ונתקיימה גזירתך ובאו בניו ושרפו את היכלי והרגו את בני בחרב והוציאני ערומה היאך אני מתנחמת ממך מיד נפטר יצחק ועמד לצד אחר. בא יעקב ואמ׳ לה קומי קבלי תנחומין שכבר הגיע זמן נחמותיך אמרה לו ממך איני מתנחמת שבזמן שירדת למצרים בקשת רחמים על עצמך שיעלוך משם והנחת את בני ולא בקשת רחמים עליהן מיד נפטר יעקב ועמד לצד אחר. אחר כך בא משה ואמ׳ לה קומי וקבלי תנחומין שהגיע זמן נחמותיך אומרת לו משה ממך איני מתנחמת שגזרת עלי גזירה ואמ־ת והשיבך ה׳ מצרים באניות (דברים כ״ח ס״ח). ונתקיימה. היאך אני מתנחמת ממך. כיון שהן רואין שאין כנסת ישראל מקבלין מהן תנחומין אמרו לפניו רבונו שלעולם אין כנסת ישראל מקבלת תנחומין אמ׳ להן יפה עשת שלא קיבלה מכם תנחומין עד שאלך אני בעצמי ואנחמה שאני גרמתי לה כל הצער הזה ואני כתבתי בתורה שלם ישלם המבעיר את הבערה (שמות כ״ב ה׳). אני הצתיה באש שעה אחת שנ׳ ויצת אש בציון (איכה ד׳ י״א). ואני אהיה לה נאם ה׳ חומת אש סביב (זכריה ב׳ ט׳). ואני צריך לילך ולנחמה שנ׳ אנכי אנכי הוא מנחמכם (ישעיה נ״א י״ב). באותה שעה בא הקב״ה ואמ׳ לה קומי וקבלי כוס תנחומין והיא עונה ואומרת לו רבון העולמים ודאי ממך אני מתנחמת אלא שמא אתה חוזר ומוסר אותי ביד אומות העולם איתה שעה אומ׳ לה הקב״ה נשבע אני בשמי הגדול שאיני מוסרך ביד אומות העולם שנ׳ נשבע ה׳ בימינו ובזרוע עזו אם אתן דגנך עוד מאכל לאיביך וג׳ (ישעיה ס״ב ח׳). ואומ׳ כן נשבעתי מקצף עליך ומגער בך (שם נ״ד ט׳). מיד היא מתנחמת נחמה גמורה (יט).

כב) **וישב יוסף במצרים** וג׳ **ויהי יוסף מאה ועשר שנים.** אמ׳ רב יהודה אמ׳ רב שלשה דברים מקצרין ימיו שלאדם ואלו הן הנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא שנ׳ כי היא חייך ואורך ימיך (דברים ל׳ כ׳). והנותנין לו כוס שלברכה ואינו מברך דכת׳ ואברכה מברכיך (י״ב ג׳) והנוהג עצמו ברבנות מני לן מיוסף דאמ׳ רב יהודה אמ׳ רב ואי תימא ר׳ חמא ביר׳ חנינה מפני מה מת יוסף קידם לאחיו מפני שנהג עצמו ברבנות. ואמ׳ רב יהודה אמ׳ רב שלשה דברים מאריכין ימיו

(יט) צ״ע ועי׳ פסיקתא דר״כ שם כל הפסיקתא ופסיקתא רבתי קמ״א ע״א וע״ב ובילקוט ישעיה לנחמו וב״ד שם ס״ט

שלאדם ושנותיו ואלו הן המאריך על שלחנו והמאריך בתפלתו והמאריך בבית הכסא. המאריך על שלחנו כדי שתהיה פתו מצויה לעוברי דרכים דכת׳ המזבח עץ שלש אמות גבוה וארכו שתים אמות ומקצועותיו לו וארכו וקירותיו עץ וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה׳ (יחזקאל מ״א כ״ב). פתח במזבח וסיים בשלחן. ר׳ יוחנן ור׳ אלעזר דאמרי תרויהו בזמן שבית המקדש קיים מזבח מכפר על עונותיהן שלישראל ועכשו שלחנו שלאדם מכפר עליו. המאריך בתפלתו מעליותא היא והא אמ׳ ר׳ חייא בר אבא אמר ר׳ יוחנן כל המאריך בתפלתו ומעיין בה סוף בא לידי כאב לב. לא קשיא הא דמעיין בה והא דלא מעיין בה. המאריך בבית הכסא מעליותא היא והא תניא עשרה דברים מביאין את האדם לידי תחתוניות ואלו הן האוכל עלי קנים ועלי גפנים ולולבי גפנים ושדרו שלדג ודג מליח שלא בשל כל צרכו. והאוכל מורגי בהמה בלא מלח והשותה שמרי יין והמקנח בסיד ובחרסית ובצרור שקינח בו חבירו. ויש אומרין אף התולה עצמו בבית הכסא. כי קא אמרינן דבאדיק נפשיה בכל שעתא כד אמרה ליה ההיא מטרוניתא לר׳ יהודה ביר׳ אלעאי פניך דומין למגדלי חזירין ולמלוי ברבית. אמר לה הימנותא דתרויהו אסירי לן אלא עסרין וארבעה בית הכסא אית לי מגואי ועד בי מדרשא דכי אזלנא בדיקנא נפשאי בכולהו וכי אתינא בדיקנא נפשאי בכולהו (כ).

כד) ויאמר יוסף אל אחיו אנכי מת ואלהים פקד יפקד אתכם.

דורשי רשומות אומרין מסורת אגדה היא בידיהן שמי שבא ואמ׳ להן פקד פקדתי אתכם הוא יגאל אתכם. אברהם מסר ליצחק ויצחק מסר ליעקב ויעקב מסר ליוסף ויוסף מסר לאחיו וכך אמ׳ להן מי שבא ואמ׳ לכם פקד פקדתי אתכם הוא יגאל אתכם. וכיון שבא משה ואמ׳ כה אמר ה׳ פקד פקדתי אתכם (שמות ג׳ ט״ז). מיד ויאמן העם (שם ד׳ ל״א) (כא). ד״א פקד יפקד. בישרן בשתי פקידות פקד בימי משה. יפקד בימי המלך משיח.

כה) וישבע יוסף את בני ישראל לאמר.

השביען לבניהן ובניהן לבניהן. פקד יפקד. אחת בתשרי ואחת בניסן. בתשרי בטלו מן העבודה. ובניסן נגאלו. והעליתם את עצמתי אמ׳ להן משביע אני עליכם שממקום שלקחתוני לשם תחזירוני (כב). מקובל אני שאיני נכנס לקברי אבות אלא ארבעה אבות וארבע אמהות דכת׳ בקברי אשר כריתי לי (נ׳ ה׳) כי הוא פוסק אמ׳ להן אני שהייתי מלך העליתי את אבא שלם אבל אתם והעליתם את עצמתי אפלו עצמותי. מושלין אותו משל לליסטים שנכנסו למרתף שליין לקחו קנקן ושתוהו הציין עליהן בעל המרתף אמ׳ להם יבסם לכם יערב לכם שתיתם את היין החזירו הקנקן למקומו. כך אמ׳ יוסף אבא ירד למצרים ברצונו ואני העליתיהו שלם ואתם הורדתוני שלא ברצוני והעליתם את עצמותי. וכך היה ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם (יהושע כ״ד ל״ב) (כג).

כו) וימת יוסף בן מאה ועשר שנים.

תניא ששה זוגות שנותיהן שווין ואלו הן רבקה וקהת. לוי ועמרם. יוסף ויהושע. שמואל ושלמה. משה והלל הזקן. ר׳ יוחנן ור׳ עקיבה. בקהת כת׳ ושני חיי קהת שלש ושלשים ומאה שנה (שמות ו׳ י״ח). ורבקה כמותו כמא דמפרש לעיל. בלוי כת׳ ושני חיי לוי שבע ושלשים ומאת שנה

(כ) עי׳ ברכות נ״ה ע״א ונ״ד ע״ב ובד״ס שם. (כא) צ״ע ועי׳ תנחומא שמות ס״ה ושמות רבה פ״ה סי״ג. (כב) עי׳ כל זה מכילתא בשלה כ״ד ע״ב ובמ״ע שם וילקוט בשלח רמז רכ״ז והנחומא בשלח ס״ב וע״ע תנחומא תצא ס״י ופסיקתא רבתי ובמ״ע שם מ״ט ע״ב ותרגום יונתן כאן. (כג) עי׳ ב״ר פפ״ה ס״ג שמות רבה פ״כ סי״ט ודברים רבה פ״ח ס״ד וע״ע מכילתא ותנחומא שם.

(שם ט״ז). ועמרם כמותו דכת׳ ושני היי עמרם שבע ושלשים ומאת שנה (שם כ׳). ביוסף כת׳ ויחי יוסף מאה ועשר שנים. ויהושע כמותו שנ׳ וימת יהושע בן נון עבד ה׳ בן מאה ועשר שנים (יהושע כ״ד כ״ט). בשמואל כת׳ וישב שם עד עולם (שמואל א׳ א׳ כ״ב). ועולמן שללוים חמשים שנה שנ׳ ומבן חמשים שנה ישוב מצבא העבדה ולא יעבד עוד (במדבר ח׳ כ״ה). נשתיירו שתי שנים גמלתהו בהן. גמצאו שני חייו שתים וחמשים שנה. ושלמה כמותו דכת׳ והכינותי את כסא מלכותו על ישראל עד עולם (דברי הימים א׳ כ״ב י׳). ודרשינן עולם מעולם. מה להלן שתים וחמשים שנה אף כאן שתים וחמשים שנה. משה עשה בפלטין שלפרעה ארבעים שנה ועשה במדין ארבעים שנה ושימש ישראל במדבר ארבעים שנה. הלל הזקן עלה מבבל והוא בן ארבעים שנה ושימש חכמים ארבעים שנה ושימש ישראל ארבעים שנה. רבן יוחנן בן זכאי עסק בפרקמטיא ארבעים שנה ושימש חכמים ארבעים שנה ושימש ישראל ארבעים שנה. ור׳ עקיבה עשה בלא תורה ארבעים שנה ולמד תורה ארבעים שנה ולִימד ארבעים שנה (כד). ויחנטו אותו. מי חנטו. ר׳ יודן אימ׳ הרופאים חנטוהו. ור׳ נחמיה אומ׳ אחיו הנטוהו דכת׳ ויחנטו אותו וסמיך ליה ואלה שמות בגי ישראל (שמות א׳ א׳) (כה). ויישם בארון במצרים. בנילוס שלמצרים נתנוהו ואם תאמ׳ שבקרקע נתנוהו היה לו ללמוד מאביו אלא שנתנוהו בים בשביל שיתברך מימיו. וכיון שהגיעה שעה לצאת ממצרים הלך משה ועמד על שפת נילוס אמ׳ יוסף יוסף הגיע העת שהשבעתנו השכינה מעוכבת לך וישראל מעוכבין לך אם תגלה עצמך מוטב ואם לאו נקיים אנו משבועתך מיד צף ארונו שליוסף. ר׳ שמעון אומ׳ אל תתמה וכי מי גדול משה או אלישע שהציף את הברזל או יוסף. אם כך עשה אלישע לברזל קל וחומר משה ליוסף. וכן הוא אומ׳ ויאמר איש האלהים אנה נפל ויראהו את המקום ויקצב עץ וישלח שמה ויצף הברזל (מלכים ב׳ ו׳ ו׳). ויש אומרין נטל משה חרס וכתב עליו שם חמפורש והשליך ליאור מיד צף ארונו שליוסף. ויש אומרין לקח גביע של יוסף וחתך ממנו ארבע חתיכות. כתב על אחת דמות אריה ועל אחת דמות נשר ועל אחת דמות שור ועל אחת דמות אדם. עמד על נילוס והשליך דמות אריה ואמ׳ יוסף יוסף הגיעה שעה לגאול את ישראל שכינה מעוכבת לך ועגני כבוד מעוכבין לך אם תראינו עצמך מוטב ואם לאו נקיים אנחנו משבועתיך. ולא עלה. השליך דמות שור ואמר יוסף הגיעה שעה שכינה מעוכבת לך ולא עלה. השליך דמות נשר ואמ׳ יוסף הגיעה שעה שכינה מעוכבת לך ולא עלה. השליך דמות אדם ואמ׳ יוסף הגיעה שעה שכינה מעוכבת לך מיד צף ועלה ארונו שליוסף על המים ונטה משה ידו ולקח אותו (כו). אם כן חס הקב״ה על גופן שלצדיקים אפלו לאחר מיתתן קל וחומר על נפשותן שהיא צרורה בצרור החיים לפניו לעולם ולעולמי עולמים עומדת ומשמשת לפני בוראה כמלאכי השרת שנ׳ ונתתי לך מהלכים בין חעומדים האלה (זכריה ג׳ ז׳). ואומ׳ והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה׳ אלהיך (שמואל א׳ כ״ה כ״ט). ואומ׳ מה רב טובך אשר צפנת ליראיך (תהלים ל״א כ׳). ואומר ומעולם לא שמעו ולא האזינו עין לא ראתה אלהים זולתיך יעשה למחכה לו (ישעיה ס״ד ד׳). הרחמן יאיר עינינו במאור תורתו וירים קרנינו וישמחינו בישועתו ויזכינו לחזות בנעמו ולבקר בהיכלו. אמן כן יאמר רחום.

(כ״ד) צ״ע ועי׳ ב״ר פ״ק ס״י וספרי ברכה ק״נ ע״א וע״ע היטיב במהרז״ו בב״ר שם ובמה שרמז לתוספות יבמות ס״א ע״ב ד״ה וכן הוא אומר וסדר עולם רבה פי״ג ופי״ד ע״ש וע״ע לעיל במה״ג ריש פרשה תולדות ע״פ ויהי יצחק בן ארבעים שנה. (כה) עי׳ ב״ר שם סי״א. (כו) צ״ע ועי׳ מכילתא שם ותוספתא סוטה פ״ד וסוטה י״ג ע״א דברים רבה פי״א ס״ז ותנחומא בשלח ס״ב ופסיקתא דר״כ פ״ו ע״א ובהערות שם. וע״ע בס׳ אשכול הכופר לר״י הדסי א״ב רל״ב ורל״ג ע״ש.

לוח התקון*

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
1	12	שמים	השמים
	18	ושמי	ושמו
	,,	(במדבר ו כז)	(במדבר ו כד)
	21		עולם (בראשית כא לג)
	22		עולם ה׳ (ישעיה מ כח)
3	31	(שם קו ו)	(שם קן ו).
4	1	בגוף	כי״ק: לגוף
	13	(ויקרא יט א)	(ויקרא ט ב)
	14	(שם יד ב)	(שם כב ב)
	16	איש ואשה	איש ואיש
	18	ואין	כי״מ: ואינן כי״ק: שומעין ואינן
	24	(משלי כא ב)	(משלי כה ב)
5	2	(שם שם ב)	(שם שם ד)
	5	ר׳ יצחק אומ׳ מעד וארא קדמאה	כי״ק: ר׳ יצחק אומר עד חשמל. עד וארא
	7	מעד וארא עד	,, עד וארא ועד
	28	(תהלים קמט)	(תהלים קמח ט)
6	1	מחלצך	מחלציך
	27	עד סוף העולם	(אין זה בכי״מ וק׳)
	30	ידיו	ידו
	32	כפיך	כפכה
	34	לו	כי״ק: לך
7	11	בן פזי	כי״מ: בר פזי כי״ק: בר פאזי
	18	מושלין	דאמרי תרויהו מושלין
	20	ובנו	והלכו ובנו
	21	שיזכיר	כי״ק: שיזכירו
	25	שהיא	שהוא
8	8	(משלי ח)	(משלי ח כב)
	13	מראשון	מרום מראשון
	18	דתאני	דהאני
	20	ללמוד	וללמוד
	24		לך (מ״א ח לה)
9	3	הונא	חונא
	11	עולם	כי״ק: עם
	15	מר זוטרא אמר רב	,, רב זוטרא בר טוביה אמר רב
	,,	(משלי יג יט)	(משלי ג יט)
	22	(איוב כה יא)	(איוב כו יא)

* במקומות שציון מספר הפסוק חסר א׳ או יתיר א׳ (כגון ב׳ במקום ג׳) לא תקנתיה.

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
9	33	בבית	בבי
10	24	(ירמיה ל י)	(ירמיה ל ו)
	26	בי ר׳	ביר׳
	32		(לב) (שמות ד ב)
11	31	קרס	קדם
13	24		בחוץ (בראשית כד לא)
14	1	עקיבא	עקיבה
	2	את	אתה
	8	להקיש	להקדים
	21	וצודתם	וצורתם
15	4	ואין	והן
	15	שירי עמו	כי״ק: שירו עמו במקרא: שירה עמי
	31	תשמע	תשמע השמים
	32	ומשפט וגנזי ברכה	ומשפט וגנזי חיים וגנזי שלום וגנזי ברכה
	36	נערים	(צריך להיות: נעורים)
16	5	(שם לו ה)	(שם לו י)
	30	ייבדו מארעא ומתחות	יאבדו מארעא ומן תחות
17	7	מים	ממים
	13	בהו	תהו
	17	בחלד	מחלד
	,,	(שם מט ב)	(תהלים מט ב)
	18	(שם יז ד)	(שם יז יד)
	33	מיניה דהאי	מינה דהאיי
	34	מחלקין	מוחלקין
18	4	יש אומר	יש אומרין
	,,	מחלקין	מוחלקין
	6	הוין	הוין ממנה
	15	צריך	צרך
	23	במקצת	במקצת
	34	ממנו	ממנה
19	4	וכן	כי״ק: והן
	,,	(ישעיה לאיא)	(ישעיה לד יא)
	11	נופח	נפח
	13	ולמה	לומר לך חשך זה (כי״מ זה) האש. ולמה
	25	נבראו	כי״ק: נברינו
	31	(ישעיה לא יא)	(ישעיה לד׳ יא׳)
	34	הנרדי	כי״ק: הגרדי (וכן הוא בעמוד 426)
20	3	על הקורייא	,, עֲלֵי קוֹרָיָא
	9, 11	ובקעות	,, וגבעות
	15	(במדבר יח לא)	(במדבר יא לא)
21	13	(משלי ג ט)	(משלי יג ט)
	35	זו תשובה	כי״ק: בזכות התשובה
22	32	(שם כז)	(שם כה)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
22	33	כשנוסה	כי"ק: כשניסה
	35	על	אל
23	5	ויראה	וירא
	16	וצוהו	לאור וצוהו
	25, 26	ולודי	ולודוי
	28	סוטה	שוטה
24	1	יסודות	היסודות
	6	והאור	והאור בא
	8	כבריתו יום אחד.	כבריתו. יום אחד.
	9	וממזרח למערב	כי"ק: פעם אחת
	15, 19	חנינה	" חנניה
	20	בחמשה	בחמישי
	28	מה	כי"ק: מי
	29	קשה	משה
	34	אפטרופוס	אפטורפוס
25	1	שבשדה	שהיה בשדה
	3	אלא	(צריך למחוק)
	14	מאיזה גד	כי"ק: כאיזה צד
	23	קול	כי"מ: קולו כי"ק: קולן
26	12	(תהלים צד ד)	(תהלים צג ד)
	19		הספיר (שמות כד י)
	20	כעין אבן תרשיש	כעין תרשיש (יחזקאל א יו)
27	1	הוויתו	הוייתו
	5	ויאמר	(צריך למחוק)
	10	מפני	מפני מה
	21	תשעה	תשעים
	23	ולאפיקורסים	ולאפיקורוסים
	24, 25	ויש אומר	ויש אומרין
28	4, 6	מה שמוסגר ישנו בכ"י מ' וק'.	
	27	אותו	אותן
	31	ושער	וסער
	35	שא	שא מים
29	9		(אין נקודה אחר מלת: הארץ)
	16	לשרה	כי"ק: לשר
	25	ונתן	ונתנן
	30	רבא אשתעיאו	כי"ק: ראבא אשתעיו
	"	(איוב לט י יא)	(איוב לח י יא)
	33	דימא	בימא
30	5	עולם לא	עולם ולא
	6	והמו	והמון
	8	רבא אשתעיאו	כי"ק: ראבה אשתעיו
	"		יצא (איוב לח ח)
	11	מחזיק	מילינן

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
30	11	ונאזח כי נאזח. מתחזה	ונאזח. כי נאזח מתחזי
	13	כלי	כלי מלא
	30	המים	מאותן המים
31	2, 23	הולכים	הלכים שם
	6	לאדם	לאדום
	9	צבאו׳	(צריך להסירו)
	11	בר׳	ביר׳
	19	סמסי ... סרקון	כי״ק: סימסי ... סירקוי
	24	זש״ה	ז״ה ש״ה
	27	לא יוכלו	עוד לא יוכלו
	31	מעוות	מחסר
	34	דאלימא	כי״מ: דאילמא כי״ק: דאלמא
32	1	ימי ... יומי	כי״ק: יומי ... יומוי
	4	זה	״ איזה
	6	ואם	אם
	9	הוא זה	כי״ק: זה זה
	9, 15	חכם	חכמים
	14	בקרו	בקרו גמל זה שמא יש בו מום בקרו
	15	ואיזה זה	כי״ק: ואיזה זה זה
	18, 19	לתקון ... לתקון	ליתקן ... ליתקן
33	1	לפריש	לפרוש
	7	לא מצא (צ״ל ימצא) מה יאכל בשבת	(אין זה בכי״ק)
	18	וקופין .	וקופין ונופל
	24	אבל	כי״ק: אבל ארין
	28		עומדת (קהלת א ד)
	33	ימים	שנ׳ ולמקוה המים קרא ימים
34	3	לעולמו	כי״ק: לעולם
	4	בר יוחנן	״ בן יוחנן
	23	הוא	הא
	27	כרב כדתאני	כי״ק: דרב כדתני
	31	לשובע	לִשָׂבָא
35	6	(דברים יא ב)	(דברים יא יב)
	7	מתשרי	דתשרי
	22	השוב	חשוב
36	11	מחייב	כי״ק: מיחייב
	21	מהו	מהוא
	35	על הארץ	להאיר על הארץ
37	7	(משלי טו ד)	(משלי יו ד)
	10	החכמים	כי״ק: החכמה
	18	נברא	״ נבראו
	25	שלמעלה	״ שלמעלה מאלו
38	19	ומכירין בורא	״ ומכירין מעשיהן ומכירין בוראן
39	1	שיש	״ יש

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
39	14	צבי	צא
	15	מן	מאן
	,,	חכים	חסים
	18	קרין	כי"מ: קרן כי"ק: קארון
	20	ר' שמעון	כי"ק: שמעון
40	12	שם אני	,, שם אני וכול' עניינא
41	1	שלגדעון. ולילה שלגדעון ללילה שלסנחריב. ולילה שלסנחריב ללילה שלמרדכי.	
	3	תקיפות	תקופות
	25	מיד כל	מיד בכל
	27	קצותם	כי"מ: קצותיו כי"ק: קצות ארץ
	28		כי"ק: ר' נתן ור' שמעון בן לקיש אין גיהנם
	31	אותו	אותם
43	2	ר' שמעון בן לוי	כי"ק: ר' שמעון
	5	אדמרגון	,, אדארגון
44	12	הערוד וכן הנפלים	הָעֲרָוֺד ובן הנפלים
	29	למי	מי
45	9		לשחק בו (תהלים קד כו)
	17	יצא	יוצא
	18	ממערת מ'	ממערת
	22	עולא	עולא כי כתיב ההוא בבהמות בהררי אלף (תהלים נ' י') כתיב אלא אמר רבא (כי"ק: ראבא) בר עולא
	23	בשעה מגיח לפניו	בשעה שירדן מגיח לפיו (כי"ק)
	26	יהושיע	יהושע
	35		יסדה (וגו' תהלים כד ב)
	37	שלשוליית	כי"ק: שלשולית
46	19	תלמידים	,, תלמידי חכמים
	20, 32	ושארא	,, ושאר
	24		ארץ (ישעיה כג ח)
	27	(איוב מ לג)	(איוב מ לא)
	29	עשה	עושין
47	8	עומדין	שעומדין
	14	ונתן	נתן
	18	משתעי	משתאי
	29	נרשא	כי"ק: בראשא
	,,	אמוראי	אמודאיי
	33	למישר	כי"ק: למיישרא
	,,	לצדיקא	לצדיקי
	35	ליה	לה
48	1	אמוראי	אמודאיי
	9	דהוה כי	דהוה האוי
	,,	פרסא	פרסי
	13	דהרגניא (נ"א דהגרוניא)	כי"ק: דהגריניא
	14	הוי	הויא

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
48	15	ודרי ה	ודרייה
	18		כי"ק: ואוריוה מיא לנידא
	28	לשיצא	,, לשיצא דכוארא
	,,	לילי אתא	לילואתא
49	6	ברבר	בר בר
	8	ואמר	ואמר׳
	10	אמרין	אמרון
	14, 15	ורבין בארץ	ורבין במים והעופות פרין ורבין
	24	תוציא	תוצא
	29		אלף (תהלים נ׳ י׳)
	32	רבוצה	כי"ק: רבוצה על
	34		ביתה (משלי ט א)
50	17	אין בה	אין בהן
51	6	תוציא	תוצא
	18	לשלום	לשמים
	30	עוישה	עושה דבר
52	19	צורבא ... טביא	כי"ק: דרבא ... טבות
	,,	שמיה	שמיה ואמרי לה רב טביומי שמיה
	33	נעשם	נעשה
53	6	(תהלים פו ב)	(תהלים פב ו)
	9	חנינה	ר׳ חנינה
	10	במעשה	במעשי
	27	ובית ׳	הוא ובית
	33	נתן ביבי	ונתן ביבו
55	18		עמדי (דברים ה כח)
	34	שכר	ישכר טוב
56	8	נעשו	שמים נעשו (תהלים לג ו)
	12	למאכל	למאכל אדם והפסולת למאכל
	23	יוצרו	יוצרן
	29	שברא שברא	שברא
	34	(שם שם)	(שם צג א)
57	8	והיה	יהיה
	10	(ישעיה סג ב)	(ישעיה סג ג)
59	1	מלוין	כי"ק: המלוין
	24	(שם שם)	(שם שם ב)
	26	מכל	כל
60	5	ציר	צייר
	6	צר צור	צר צורה
	14	מרקיא	תרקיה
	15	שלשה	שלמה
	16	(קהלת ב ב)	(קהלת א ב)
	24	חיו	חיי הבלו
	26	ימי	ימיו

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
60	29	מתני	ומתני
	34	נושא	נשא
61	10	ים מצרים	ים
	16	(שמות לא ד)	(שמות לא יד)
	22	אמר ר׳	כי״ק: כתיב אפינקסיה דר׳
	,,	האוי	האיי
	32	גברי	גבר
62	4	רבאבר בר שילא	כי״ק: ראבא בר רב שילא
	6	מזיל יומא גרימא לא	מזל יומא גרים אלא
	13	מעשה	כי״ק: מעשה בראשית
	14	האנשים	האנשים האלה
	19	ארם	במקרא: האדם
	23	שנ׳	כי״ק: שנה שנ׳
	27	תניא דבי ר׳ אליהו	,, תנא דבי אליהו
63	11	בר׳	ביר׳
	18	אדם	במקרא: ואדם
	34	(תהלים קלט י)	(תהלים קלט יא)
64	2	בעדיני	כי״ק: בעדני ואתיא כשמואל
	4	בורי	בורא
	13	לה	לה׳
	16	(תהלים לה ב)	(תהלים לא ב)
	24	הגלילי	כי״ק: הגלילי אומ׳
	28	כת	כת׳ כן
	29	לפני	נאם
	30	היה לעולמים	היה. יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה לעולמים
	35	(שם א י)	(שם ג טו)
65	16		השמש (קהלת א ט)
	21	תנו רבנן כל	כי״ק: תנו רבנן ר׳ ברכיה ור׳ חלבו בשם ר׳ שמואל בר נחמני אומ׳ כל
	22		פרץ (רות ד יח)
	30	האילן	כי״ק: האילן וגן עדן
	32	(בראשית ד יט)	(בראשית ג יט)
66	2	שנתקצרו	שנתקצרה
	5		כי״ק: גן עדן מניין שנ׳ ויגרש את האדם
	8	(שופטים ה כא)	(שופטים ה לא)
	10	ואולוך	ואולך
	13	מאורות	גן עדן מניין שנ׳ ישובו יושבי בצלו (הושע יד ח). מאורות
	23	החנית	החרב
	,,	(שם לא ח)	(שם לא ד)
	24	ועשאל	ועשהאל
	25	באחורי	במקרא: באחרי
	27	(דברי הימים	(דברי הימים ב׳)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
66	29	(מלכים א	(מלכים ב
67	3	ותולדותיהן	כי"ק: תולדותיהן
	5	בשאר	בשאר האותיות.
	18		יעברונהו (עיין ירמיה ה כב)
	31	מתירא	מתיראה
68	11	הילל	הלל
	20	(שם יח יג)	(שם מח יג)
	31	משתלפו מהדרו	מישתלפי מההדרי
69	8	כזה	בזה
	29	(תהלים יח ב)	(תהלים יח יב)
	32	אלו מאלו	אלו עם אלו
	33	(איוב כח כז)	(איוב כח כו)
	,,	ישעושה חזזיות	ישעושה חזזיות חזזית
70	9	ונפלאות	נפלאות
	10	(איוב ה ח וט)	(איוב ה ט וי)
	19	אותו	אותן
	21	מסום	כי"ק: מסים
	28	(איוב לו נז)	(איוב לו כז)
71	20	ובשביל שלא להריח	כי"ק: ובשביל להדיח
	25	כאישה	,, אמר ר' יוסי בן קצירתא כאישה זו
72	4	ויצר	,, וייצר
	8	שייצר	שיצר
	15	עינים עינים	עינים
73	13	ארבעה	ארבע
	,,	מן המעולה	מן החביב שבאדמה בראו. מן המעולה
74	3	(ויקרא יז יא)	(דברים יב כג)
	11	בר שימי	רב שימי
	17, 18	ואין נראה... ואין נראה	ואינו נראה... ואינה נראית
	18	דן... דנה	זן... זנה
		הערה שורה ב' בשיטה אחרה	בשיטה אחרת
75	5	ה'	ה' ה'
	7	בר רב שילא	כי"ק: בר בר שילה
	9	כרתו	ברתו (נ"א כורתו) כי"ק וגליון כי"מ
76	7	(תהלים א)	(תהלים א ג)
	23	בפריו	(בתלמוד כפריו)
77	15	שבולה	שכולה
78	2	שגרמת	דע שגרמת
	23	אף	אף על
79	4	אדם	האדם
	11	אלא	אלא שהוא
	14	נעשה	נעשית
	26	האנמון	הנגמון

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
80	7	שלאלו	כי"ק: שלאלו ולא היו יודעין. וכיון שברא אדם הראשון בינס כל בהמה וחיה ועוף והעמידן לפניו אמר לו מה שמותן שלאלו
	17	הוא	הוא שמי (ישעיה מב ח)
81	3	מרמטא	תרדמת מרמטא
	,,	מקיץ	מקיץ כי כלם ישנים
	14	מה	מאי
	20	פורענות דנחש הוא	אם פורענות דנחש הא
	21	נתקלל ולבסוף	נתקלל נחש ולבסוף נתקללה חוה ולבסוף
	23	ועד בהמה	עד בהמה
	31	שמים	ישנים
82	5	קורי	קורין
	6	במתניתה	במתניתא
	9	וקצרה	וצרה
	10	אבין	אבון
	11	לְקִרְיָא דמלכה שושבינה	לקריא דמלכא שושביניה
	23	קורעין ... בניתא	קורין ... בנייתא
83	6	ושיבחוה	ושיבחוהו
	13	פיטרה	פטרה
	14	נפך ספיר	במקרא: ספיר נפך
	15	(יחזקאל כחג)	(יחזקאל כח יג)
	28	דביתהו	כי"ק: ברתיה
	31, 32	של חרם ... של זהב	שלחרס ... שלזהב
	33	אמרה	אמרה לו
84	4	ליטלו	ליטלה
	11	משלוש	שלוש
	21	הצנוע	הצניע
	22	תפרעו	ותפרעו
	25	ומסקרות	ומשקרות
	28	(בראשית ה כז)	(בראשית כז ה)
	31		לאה (בראשית לד א)
	32		ותאכל (שם ג ו)
85	2	מימיך	מימיך אומרין
86	7	גלויה	כי"ק: גלויה או רגלו גלויה
	26	בשתי כנפים וסמאל	,, בשש כנפים והחיות בארבע כנפים ושמאל
	31	מה זה	מה
87	30	ולא עוד	כי"ק: ולא עוד אלא שאסרו עלינו ואמר לא תאכלו ממנו ולא עוד
	32	אכלך	אכלך ממנו
88	9	כי יודע ביום	כי ידע וג' ביום
	13	(תהלים לו יד)	(תהלים לו יב)
	27	חאנא ר' זירא	כי"ק: תנא ר' זורא
	29	בלה	כלה

עמוד	שורה	נוסח בי״מ או טעות דפוס	נוסח בי״ק או תקון על פי בי״מ ובי״ק
89	20	עשת	עֵשֶׁת
	22	עכשיו	עכשו
90	15	וחיה לו	והיו לו
	23	עליו	עלין
	26	(תהלים לו יד)	(תהלים לו יב)
91	19	אין כתוב... מקפיץ	אין כתיב כן... מקפץ
	21	גרע..שו אדם..ונעשת של מאה	גרע..שלאדם..ונעשית שלמאה
	25	אימריון	בי״ק: אמרון
	26	איגיריון	איגריון
92	5	איבה	איכה
	12	לגן	לגן עדן
	14	אכול	אכל
	24	על	את
	27		בדד (איכה א א)
93	7	הלא	נאם ה׳ הלא
94	6	הקלקלה	הקללה
	12	(ירמיה טז ה)	(ירמיה יז ה)
	17	נדרון	נידון
	23	הבהמה	הבהמה ומכל חי׳ השדה.
95	4	טוב	בי״ק: טובה
	6	הגמל	,, הגמל ותחת הפרה
	7	תהיה	אתה
	8	רוב ·	רב
	13	תלמיד חכם	תלמיד חכמים
	14	מתפחם	נתפחם
	21	לפני	בי״ק: לפי
	29	והברדלום	,, והפרדלים
	30	והקיפוף	,, והקיפוד
96	12	להושיבו	,, להשיבו נתכרכמו פניו
	18	החיה	חית השדה
	20	מטים	בי״מ: מטיל בי״ק: מטיח
97	1	אתה בין	בי״ק: אתה מצוי בין
	23	(שמואל ב יד כג)	(שמואל ב יז כג)
	24	ואיש בשת	ואיש בשת בן שאול
	26	(שם ג ד)	(שם ג ז)
98	1	שלדם נוטפות	נוטפות שלדם
	20	(שיר ז יח)	(שיר ז יא)
	33	(שם לט י)	(שם לט כ׳ וי׳ ועיין כג)
99	2	(ירמיה ז כד)	(ירמיה ז כו)
	27		בגליון בי״ק: על בעצבון תאכלנה. מתחלת הספר ועד כאן שבעים אזכרות ואחת ללמדך שנידון בסנהדרין שלימה.
	32	בו	בוא

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
100	17		כי״ק: מהוא כי מעולם המה
	18	(תהלים כה ז)	(תהלים כה ו)
	22	(תהלים צד)	(תהלים צ ד)
	27	תשעה	תישע
	29	שבע שנה עי	שבעים ישנה
	,,	(שם שם)	(תהלים צ י)
101	11	לא	ולא
	12	בעל	ובעל
	15	לחם	לחם עד שובך אל האדמה
	19	בתחלה	אלא בתחלה
102	3	(בראשית יג יח)	(בראשית יח א)
	17		כי״ק: לאדם ולאשתו שנ׳ ויעש ה׳ אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור.
103	2	גרם	כי״ק: גורם
	6	בצטיו	בעטיו
	10	וכלאב אחי דוד	כי״ק: וכלאב בן דוד (עיין ש״ב ג ג)
	11	דוד דכת׳	,, דוד דמפרש ביה קרא דכת׳
	,,	בן איש יתרא	בן איש ושמו יתרא
	14	(דה״א ב ו)	(דה״א ב יז)
	22	יוחאי	כי״מ: יוחאי אומ׳
	27	לא כל שכן שיהא תפוח	,, לא בן שכן תפוח כי״ק: לא כן שכן יהא תפוח
104	13	מאי	מא
	15	(קהלת א ג)	(קהלת ה טו)
	16	דאת רחצון	דאתרחצון
	18	לך	כי״ק: שלך
105	17	האלה	האלה ליראה את י״י אלהינו
	19 f.		כי״ק: תורתו.... ונחלתו. ... שכינתו. .... תהלתו.
	26	עץ הצעת	מעץ הדעת
106	6	היא	הוא
	13	בתירה	כי״ק: פתירה
	18	וזה צריך לזה	וזה צריך לזה וזה צריך לזה
	20	וגם מלך	מלך
	21	אפילו	אפלו
107	1	שיתרצה	כי״ק: כדי שיתרצה
108	1		,, או שאת ואם לא
	11	הוי	,, הוי אומר
	20	בר	,, בו
	29	עכשיו...סקילה	עכשו...סקלה
109	8	בעא	כי״ק: בעי
	12	תני	תנן
	28	בעקיבו	כי״ק: בעקיבו מתקן בשערו
110	7	(שם שם) שלום	שלום (ישעיה שם)
	11	(כז).	(צריך להסיר הנקודה)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח בי"ק או תקון על פי כי"מ ובי"ק
110	22	באו	בא
	29	קריאת	קרית
	32	(איוב מאו)	(איוב מא ז)
	,,	כל	כי"ק: אמ' ר' חנינה כל
111	5	על	אל
	9	אמר לו א"כ אני נוטליתר	כי"ק: אלא אם כן אני נוטל יתר
	14	תומה	,, תיומא
	22	צווח	,, צויח
	23	על	אל
	31	(ירמיה כז כד)	(ירמיה כג כד)
112	7	ואתה	אתה
	22	העולם	העצים
	26	אמר לו	אמר לו קין
113	6	הוא קין	זה הוא קין
	12	(תהלים קלט ז)	(תהלים קלט י)
	16	יואמ	ואמי
	31	אחת...עכשיו	אחת הי' לך אבי...עכשו
	33	דתפישהו	דתפישוה
114	6	ליה	כי"ק: לי
	12		כי"ק: ועטש כי"מ: ועטס
	14	(שם שם)	(שם שם יג)
	21	צורות	כי"ק: צרות
	23	(דברים לא ד)	(דברים לא יז)
	29	זוטא וקא	וקא
	34	אחרונה ספרא	(במקרא: סופרים (ואולי צ"ל ספריא) וכאן שייך ציון המקרא
115	1	וישאל	וישאיל
	7	אתמול	כי"ק: איתמל
	13	בן	בר
116	2	(שם ז ח)	(שם ד ח)
	6	נד	נוד
	7	תהיה	יהיה
	13	חנינא	חננא
	14	בר פפא בר יצחק	כי"ק: בר יצחק
	15	הנה	הנה הוא
117	2	(תהלים קמד ט)	(תהלים קמז ט)
	5	יראוין	כי"ק: ורואה
	20	מוחלן	,, מיחלן
	28	ייטיב לה	ייטיב
118	5	ארדיכלין וכרדיכלין	כי"ק: ארדבלין וכרדבלין
119	26	ה'	אתה ה'
120	10	הארץ	הארץ י"י שמו
	17	(מ"א יח כד)	(מ"א יח כח)

עמוד	שורה	נוסח בי"מ או טעות דפוס	נוסח בי"ק או תקון על פי בי"מ ובי"ק
120	20	וביחיד	וביחידי
	30	הינו	בי"ק: הינו האיי
121	3	נביא	,, נבייא
	7	להו.	להו
	12	בעי	בעו
	30	(איוב כח ח)	(איוב כח כח)
	34	זה	זה ספר
122	34	(ישעיה נד ב)	(ישעיה נז ב)
123	11	(דברים לד א)	(דברים לד ו)
124	19	רוביא	בי"ק: רְבִיה
	,,	לקיש	לקיש אומ'
	29	דרשקא	רישקא
	30	ראו בנות האדם בנות	ראו בנות
125	22		בי"ק: לנדנה בי"מ: ללדנה
127	27	(תהלים קג ד)	(תהלים קג ה)
128	33	(במדבר יא כח)	(במדבר כא יז)
	36	למים	בי"ק: למים וג'
	37	(ירמיה כד ג)	(ירמיה יד ג)
129	36	(מלכים א ח טו)	(מלכים א ח סו)
130	13	מוצאי	מוצא
	19, 20	ואשיבה ... ונאמ'	(לית בבי"ק ועיין שורה שלפניה)
	23	צדוק	צדוק (וג')
131	22	מחשבתו	מחשבותיו
133	13	שבה	שבח
134 135	26 1, 17	מקרון	(כן הוא בב' כת"י וכן הוא בעמוד 181)
	3	אפירקי	(כן בב' כ"י וכן הוא בעמוד 182)
	8	דיאתיב	בי"ק: די יתיב
	16	אינסבין	אינסבון
	18	טבות	בי"ק: טיבות
	23	רוחיה	דעתיה
136	7	תתיה	

הערה לו. תנא דבי ר' ישמעאל וג' זה גם בגליון כתי"מ

נח

עמוד	שורה	נוסח בי"מ או טעות דפוס	נוסח בי"ק או תקון על פי בי"מ ובי"ק
137	3	והחוסה בו	והחוסה בי
	15	בידן	בהן
	17	נה כן הוא במקרא, אבל בי"מ וכ"י אקספרד נוה, בי"ק נוח, ועיין עמוד 146 וגם שם בבי"ק נוח.	
	,,	(יחזקאל ז א)	(יחזקאל ז יא)
	24	[ובתורתו .... כי אם ....]	[כי אם .... ובתורתו ....]
138	11	ואיזו זה	בי"ק: ואיזו זו זו
	20	הניחח	,, הניחח ויאמר י"י וג'

עמוד	שורה	נוסח בי"מ או טעות דפוס	נוסח בי"ק או תקון על פי בי"מ ובי"ק
138	21	דורות	דורו
	25	הסדומיים	הסדומיים.
	27	הויין	חיין
139	1	ב"ר	בי"מ: בן בי"ק: בר
	2	בי"ק: לנדנה	בי"מ: ללדנה (וכן עמוד 125
	14	יישב. ...לין.	יישב ... לין
		(בגליון בי"ק: כתוב "אשר לא הלך, כשהוא על תומתו הרי הוא ככלי שלזהב עמד הרי הוא ככלי של כסף ישב הרי הוא ככלי שלנחשת לין הרי הוא ככלי שלחרש שאין לו תקוה אלא שבירה."	
	16	ולכרכום	ולכרקום
	28	ומה	ומאי
	30	עליו הכת'	בי"ק: הכת'
140	1	והיינו	והינו (וכן לעולם בבי"מ וק'.)
	,,	בר הונא	בי"ק: אמר רב הונא
	8	[כתב כאן	[כאן כת'
	22	(ישעיה נהו)	(ייטעיה נו ה)
	27	היה בדורותיו.	היה.
141	19	אדם	בנים
	20	מאתם	מאתך
	26		לפניו (בראשית מח טו)
142	16	שהוא	בי"ק: מה שהוא
	17	ויאבד	ויאבדם
	25	גימסיות	גומסיות
		הערה כז צ"ע ועיין	עיין
143	2	על	אל
	23	עשת	עשית
147	27	להודיע לכל שאינן את כולם כדי	את כולם כדי להודיע לכל שאינן
148	1	משביע	בי"ק: משמיע
	6	[זו מבליגא]	בי"מ: מברינא בי"ק: זמבלינא
	7	דקדרנין	דקדרנון
	23	(שם ל יא)	(שם ל יג)
	24	ישהין	שהן
149	28	בכל	הכל
150	1	מאות	אמות
	,,	מכאן	בי"ק: מכאן וקיל מצד התיבה מכאן
	2	זה	זו
	10	למן	למאן
	11	ישוה	שווין
	16	מלמד שקבע	בי"ק: אמר לו הקב"ה קבע
	17	לה	,, להם
	23	דעייל	,, דמעייל
151	20	רחוקין	,, מעשיהן רחוקין
155	2	[שהרי	מפיו [שהרי

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
155	4	תאנא	ותאנא
	5	קראהו	קראו
	19	עליהן הקב"ה	עליהן הקבה בהן
	24	שוקעת	כי"ק: חוזרת (צ"ל זורחת, אבל עיין לקמן עמוד 157 כימה מחלק המים)
	26	זורחת	כי"ק: שוקעת
156	3	השמים. נפתחו	השמים נפתחו.
	10	וארבות	נבקעו וג' וארבות
	22, 23	וזימנין .... דאיוב	כי"ק: וגמירי דאי לאו עקצא דעקרב דמיא בנהר די נור כל דהוה טרקא ליה עקרבא לא הוה חאיי. והינו דקא מחוו ליה לאיוב
	25	אמרי ... דמבדרין	(ליתיה בכת"ימ)
	26	ע"ש	כי"ק: עייש
157	5	יגלה	,, יִגָּלה
	11	וכסיל היה	,, וכסיל הוא
	14	וזימנין ... עוקצא	(איננו בכי"ק.)
	15	דעקרב דהוא	כי"ק: ועקרב הוא
158	4	לבו מן	לבו. שלא שכב לבן מן
159	25	דא"ר .... מרוב	כי"ק: דאמ' רבי הונא בשם ר' יוסי שהיה גוניח מרוב כי"מ: שהיה גונח מרוב
160	2	חונא	כי"ק: הונא
	8	פאליק	,, פאליג
	13	בסיפנא	כי"מ: בסנפא כי"ק: בסינפא
	14	הידאני	כי"ק: מזוני הידאנא
	,,	חזיך	חזיתך
	21	איזה	איזו
	26	האכאיזה צד	[הא] כאיזה צד
161	12	יום ויפתח	כי"ק: יום וג' לקץ שהתחילו המים לחסור בו בעשרה בתמוז ויפתח
	27	עליה	אליה
162	21	בליעי	כי"ק: בלועי
163	26	כפישאטיה	כי"מ: בפשאטיה כי"ק: סבר כפשאטיה (ועיין הערה)
164	8	מן השנה	כי"ק: נכנס מן השנה
	10	ועדין	,, ועד אן
	,,	הוא	היא
	23	שריטה	כי"ק: שרטה
165	30	ואיני	,, ואני
166	17	חטא דור	חטאו דור
	29	רובו	רובן
167	12	(יואל א כ)	(יואל ב כ)
	18	לא היה	כי"ק: לא היו
	26	יום	ויום
168	20	אך	בכ"י מ' וק' לית מלת אך

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
168	22	הונה	הונא
	,,		בנפשו (ויקרא יז יד)
		הערה א׳ פכ״ד	פכ״ה
169	12	בן אשיאן	כי״ק: בר אשיאן
170	6	מספיקיו	מספקין
172	3	האדם	כי״ק: האדם וג׳
	11	באזמיל	,, באוזמיל
173	2	נקְרֵה נקרא	,, נקרה נקְרֵה
174	5	גריון	,, גיורי
	8	זה ר׳ שמעון	,, זה שמעון
	15, 17	ר׳ ירמיה אמ׳	,, ר׳ ירמיה
	21	אמר	,, אמר ליה
	22	מן הוא	,, מן הוא דין
175	20	ולא תחטי... ולא תדוי	דלא תחטי... דלא תדוי
176	2	ונתבזה	ונתוכח
	10	את שכם	אתה שכם
	11	בבן רביעי	כי״ק: ברביעי
	14	פרת	,, פדת
179	6	ואם אמר	ואם יאמר
	11	ובני עשו (אין זה בכ״י מ)	
180	1	(דברים לב ד)	(דברים לב ח)
	13	(דה״א א ד)	(דה״א א ז)
181	3	(מ״א ד כד)	(מ״א ה ד)
	6	חית	חיות
	10	מקרון (עיין לוח התקון עמוד 135)	
	13	(זכריה ט י)	(תהלים עב ה, ועיין זכרי׳ ט י)
	14	מחית	מחת
182	20	אפירקי (עיין לוח התיקון שם)	
		(הערה יד׳ בכי״ק גרס פופייאר ומוסיף כאן בגליון וגם בפנים, כצ״ל)	
184	5	אותן	אותו
	6	ומעלותיהן	ומעלותיהו
	13	ד׳	י״י
185	13	וירד ה׳ בענן	וירא ה׳ באהל בעמו׳ ענן
	25	עם פימליא	כי״מ: בפימליא כי״ק: בפמליא (וכן 189 שורה 34)
	28	(תהלים קג ד)	(תהלים קד ד)
186	6	לתויה	לתורה
187	5	סכו כן במקרא אבל בכי״מ וק׳	סֶכה
	11	כבוין	כבודן
189	1	מי	מיר
	20, 21	הקרדום	כי״ק: הקורדום
190	14	קורצין	קרצין
191	2		איפכה (כן בב׳ כ״י)
	7	אסטרוגלוס	כי״ק: אסטרוגלים

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
191	23	דבר תודיעני	(צ"ל חכמה תודיעני)
192	5	ושנה ליסכה	ושנה אחת ליסכה
	9	(כ יב)	(כא יב)
193	1	כל מקום ... אין לה ולד	כי"ק: כל מקום ... אין לה

לך לך

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
195	11	רשע.	כי"ק: רשע וג'.
196	18	לאלוה	לאלו
	20	אלמלי	כי"ק: אלמלא
197	20	שהיא	שהוא
	31, 32	תלמיד חכם	כי"מ: תלמיד חכמ' כי"ק: תלמיד חכמים
198	1	חכמתי	חכמתי אני
199	2	מן האכלוסין	כי"ק: באכלוסין
	24	(מיכה ה ח)	(מיכה ה ד)
	32	שפכי .... שפכי	כי"מ: שופכי . . שופכי כי"ק: שפכו .... שפכו
200	7	שמיטשטשת	כי"ק: שמטושטשת
	28	שלום.	(צ"ל בשלום)
201	4	ישטפוך	ישטפוך [וג']
	18	אהר	אחר
202	2	אליך כן הוא במקרא.	כ"י מ' וק' עליך
	5	אֵרָאֶיךָ	כי"מ: איראיך
	30	פרוטד	פרוטה
203	7	גדול זה	כי"ק: גדול אמר ריש לקוש זה
	12	ר' אבא	ראבא
	21	שביון	כי"ק: מגיד הכתוב שביון
204	7	ברך	ברך י"י
	27	רב הונא	כי"ק: רב חונא
	32	בנה	„ בונה
205	29	מזבח	„ מזבח בעי
206	15	עמדה	(כן בכי"מ וק')
	19	מכיין	מכוין
		(סוף הערה מו', וכן כי"ק)	
207	2	נמצא	נמצאו
	3	לנגד	כי"ק: כנגד
	21	בכל	בה בכל
	28	ויאמרו	יאמרו
208	6	נתעשו.	נתעשר.
	16	מיד.	מיד
	19	כוחה	כי"מ: כרהה כי"ק: כרחה (וכן במקומות אחרים)
	20	בטיבתה	בטובתה
	22	ר' חלבו	כי"ק: ר' חלאבו

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
208	25	רבא	ראבה
	,,	דעתייי	דעתירי
	,,	מהוזא	כי"ק: מְחוֹזָא
	,,	דמייקיי	דמייקרי
	26	כת'	כי"ק: כת' חס' וו
209	5	מיני	,, מוכי
	7	(ס).	(צ"ל בלי נקודה)
	13	וראימי	כי"ק: ורימי
	14	אביי נאיתי	,, אבאיי נַיתֵי
	15	גרונרות שלעור (בלי נקודות)	,, גרורות שלעור
	16	חתיכת זכוכית	,, קלופות עץ שלאגוז
	19	דמוחי	דמוחיה
	20	ומיתי	ומאיתי
	27	מזבוב	כי"ק: כזבוב
	31	אחזי (אתחמי ... אחזי ... מחוי)	,, אחוי
	32	עדו	עדן
210	3	מכי קם אדעתיה	כי"ק: מדקא אדעתיה ועד השתא (עיין הערה)
	10	סבר	,, אלא סבר
	17	אלה	אליה
	30	משובחת	משובחת מכל
211	13	חנינא	חנינה
	24	מישיך	משוך
212	3	ואם	אם
		בגליון כתי"ק אם השמאל זה לוט ואימינה זה אברהם שנ' לב ... לישמאלו.	
	17	אשר	אשר אתה
213	10	נותנה	כי"מ: נתנה
	19	הדשין אותו	כי"ק: הדשין עליו
	23	אומר	אומ'
	24	מועל	מועיל
214	5	זקני	צ"ל שבטי
	7	כרתו	כי"ק: כרתו אִתוֹ
	10	הנסיון הרביעי. יד'.	יד'. הנסיון הרביעי.
	27	וישעשו	וישעשוי
		(וכן בהערה ג' צ"ל וכי"ק שהיה מגדל ... שעשוי שָׁדַים שָׁדַים. שמניק ...)	
215	9	ויישב	ויבא ויישב
	10	שכיבש	שכיבש בה
216	8	ואחר	ואחר כך
217	3	מי שיודע שיש	כי"מ: מי שיש
218	4, 6, 7	נפחא	כי"ק: נפאחא (כן ה' פעמים)
219	27	והוינן	,, והוה
	28	שדין	שדינן
220	3	בהדו	בהדי
	5	למיבת	כי"ק: לימבת

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
220	6	פראגל...שדונהו לספטי	כי"ק: כראגא...שרונהו לטפסיה
		(ובגליון כי"מ וק' כתוב פ' פתחו אלאספאט, מזה מוכח שהנכון שרונהו לספטי או לספטיה)	
	8	אחוכא	אחוכי
	15	ואמרג	ואמרי
	16, &c.	דירה	כי"ק: דירא
	19	הייא	כי"מ: הויא כי"ק: הוא
	,,	וישקלוה	כי"ק: וישקלוה ואמטיוה
	22	דורים	,, דורות
	27	דבעא	,, דבעי
	29	עבדון	,, עבדן
221	7	מן הין	,, מן הון
	10	וטעון	וטעין
	13	באפי	באפיה
		(הערה מ' שורה ד' ומי צ"ל ומי גוי)	
223	15	(שה"ש ז כ)	(שה"ש ז ב)
	23	שכינה הדא	שכינה אל תירא אברם הדא
224	10	חידה	הטפה שנ' ולא תטיף על בית ישחק (עמוס ז יז). חידה
225	4	אמר	כי"ק: אמר לו
	7	וזהב	ובזהב
	10	ישהן	כי"ק: שבן
	21	צדיקים	צדיק
	30	אתה הוא	אתה הוא י"י
226	10	וכתיב	דכתיק
	17	אמ' ר'	הא דור שעומד בתפקידין שלו אינו בולה. אמ' ר'
	29	ביתו	בניו
227	10	דינרין	כי"ק: דינרין כל סלע מארבעה דינרין
	29	אף אני	,, אך אני, במקרא: ואני...יגעתי וג' אבן מישפטי את י"י ופעלתי
228	2	ראתה	,, ראתה וג'
	6	סגרו	כי"מ: סקרו כי"ק: סיקרו
	10	זולתיך	כי"ק: זולתך וג'
	12	חטא	,, חטא מימיו
	25	אלא שאמ'	אלא שאמ' לו
229	1	בן שכל	כי"ק: הבן שכל
	6	האיך...ושנאתי	היאך...ושנאתי אני
	11	אמרין	אמרון
	13	וחוה	והוה
	20	היה	יהיה
230	1	שאין	אין
	15	(משלי כחו)	(משלי ח כו)
231	32	שהתחילו לארסה	כי"ק: שהחזיקו
232	5	וילדת	וילדה
	6	חולדה	החולדה

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
232	11	וישאל	הלך וישאל
233	1	זו האדם	כי"מ: זו האדמה כי"ק: זה האדם
	8	לא	שלא
234	5	יעשו	יעשה
	17	ואברן	ואבדן
	18	ודשה	כי"ק: דשה
	21	תור זו	תור זה
235	1	בארץ	כי"ק: בארץ ישראל
	28	מתכתשין	„ מתכשין
	32	מקיף	מניף
236	12	של נבואה	שלנבואה
	15	הדעה	כי"ק: הדעת
	18	בתפלה	„ מתפלה
	26	ובה כת'	„ ומה כת' בה
	28	ועל... נפל (כה יח)	„ ועל...ישכן (יו יב) או על... נפל (כה יח)
	29	שם	שם אצמיח
237	8	מבין הבתרים	כי"ק: מבין הבתרים עד שנולד יצחק שבן שבעים שנה היה אברהם אבינו במעמד בין הבתרים
	13	ועושה	צ"ל ועשה
238	2	אמ' ד' לוי בר חייתא	כי"ק: תנו רבנן אמ' ר' לוי בר חיותא
	31	(תהלים צ ו)	(תהלים צ יו)
239	13	חכמה	הכמים
	20	איש	איש אשר
240	3	אלה	אלה.
	4	ויישב אותם (גם זה מדברי אבא חנן.)	
	31	כבואינו	כי"ק: כבאנו
241	3	שכיבשו	„ כיבשו
	4	ועל ידי	„ על ידי
	5	וקדמיני	וקדמוני
	8	(דברים יט ד)	(דברים יט ח)
242	10	יוצא	יוציא
	15	בבית הסהר	כי"ק: בבית האסורים
	29	בצירון	בצידון
243	9	נער	כי"ק: נעור
	11	בתוך	בתוך ביתי
	16	הללו לא	כי"ק: הללו אינן לא
	20	ותהה.	„ ותהר מיד.
	25	אותו	„ פניו
244	3	אוי לי	אוי לו
	18	אינאשא	אינאשי
245	3	והגר	כי"ק: והגר שפחה
	9	עלינו	„ בנו
	13	ראובן בן	„ ראובן בר

עמוד	שורה	נוסח בי״מ או טעות דפוס	נוסח בי״ק או תקון על פי בי״מ ובי״ק
246		הערה כג׳ ובבי״מ צ״ל אבל בבי״מ. טוב צפורנן...ולא וג׳. הערה כד׳ נדה צ״ל נדות. הערה לא ובגליון כתי״ק וכתי״מ פי׳ (כצ״ל)	
	16	ברומי (יתיר)	
	26	וישלוה	וישלום
247	6	היא	הוא
	14	הולמתו	בי״ק: הֲלָמַתו. כלומר
	15	הולמו	„ הלמתו (אבל שור׳ 19 נכון הולמתו)
249	3, 5	בגלגל	(„ במדבר)
	14	אברהם	אברם
	24	שלשה בקטלית.	בקטלית.
250	6	דחמנא	רחמנא
	10	אבין	אבון
251	7	ועת לכל	לכל
	„	זה מתן	בי״ק: זה זמן מתן
	9	למטה תחת	למטה מן
	25	כך ביני...בן	כך ביני...בין
252	11	בניפו	בגופו
	26	לירה	לידה
253	8	לעוברה	בי״ק: לעובריה
	10	וולדה	וילדה
	12	[רב חמא...]	(כן הוא בבי״מ וק׳.)
	28	אספלונית	בי״ק: אספלנית
	29	המסרבל	„ המסורבל
254	9	ר׳ חגי	„ ר׳ חגאי
	20	אמ׳	ר׳ אומ׳
255	7	קטריגי	קטריקי (וכן בכל הפיסקא)
	14	כרת	בי״ק: בכרת
256	1	ופלא	(„ נפלא)
	6	ואומ׳	„ ואמ׳
257	6	עליהן	עליהן לדבר עמהן
	25	(ר׳ תנחא)	בי״ק: ר׳ תחנא
258	20	(מן ועשה עד עשה חסר בבי״מ)	
	24	זכה	זכה ממרא
	26	(בבי״ק מוסיף: ״כן יאמר רחום״ כמנהגו.)	
260	20	שלהקב״ה	שלהקב״ה ברבים
	23	האיש	האיש וג׳
	25	אבינו	(בבי״ק נכתב על גביו: אביו)
261	20	ללוסטים	בי״מ: ללוסטים בי״ק: ללסטים (וצ״ל לליסטים)
	23	פרוקפי המלך נותן לו	בי״ק: דין המלך דן אותי (צ״ל אותו)
	27	חטאים. מי יגור לנו איש אוכלה זו אשה שלגיהנם שנידונין בה הרשעים לעתיד לבוא דכת׳ לכן יהיו בקש איש אכלתם כן בכתי״מ וק׳ אבל צ״ל דכתיב הנה היו בקש אש שרפתם (ישעיה מז יד, ועיין לג׳ יא׳ וירמיה ה יד.)	
264	25	מראשיו	מראשתיו

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
265	12	באלון ממרא	באלון
	14	(ישעיה ו כג)	(יישעה ו יג)
	19	ויהיו	ויהי
	28	(תהלים צב טז)	(תהלים צב יג)
	29	להודיע	להודיעו
266	6	סימן	כי"ק: סימן טוב
267	21	רצתה	וכנגדן רצתה
268	2	בהקב"ה	(הקב"ה)
	14	כערביים חישבתנו	כי"ק: בערביים חישדתנו
	20, 21	הסיבה	,, הֲסִבָּה
	31	מישבעים	בישבעים
270	7	לנו	כי"ק: לי, ובגליון נ"א לנו.
	9	יצא	יצאת
	15	ורבנ	ורבנן
	19	כרהן	כי"ק: כרחן
	,,	מאליהן	מאיליהן (וכן במקומות אחרים)
	20	אומ' תור	כי"ק: אומ' מביאין תור
271	4	לדראשא. ואימא תרי.	מה טוב לדראשא. דך נמי לדראשא.
	8	דימטא אייתי	(כי"מ: אמטי)
	17	פירסה נידה היית	(כן כ"י מ' וק')
	31	הגשם	גישמים (כן כ"י מ' וק')
273	4	ענלה	ענלת
	9	לפניהם	לפניכם
	11	רב יהודה	כי"ק: רב יהודה אמ' רב
274	13	בחורה	(,, בתולה)
	18	מטביעין	מטביען
275	2	עמיקתא וידע	במקרא: עמיקתא ומסתרתא ידע
	10	עדיי	עדי
	12	עידונין	כי"ק: עידנין
	,,	וכת'	,, כת' וארני זקן וכת'
276	8	ר' חנאי	,, ר' חגיי
	13	אלא אמ'... ומישעשו	,, אמ'... משעשו
	19	ולווין	וליווין
	20	מי שאינו	כי"ק: שאינו
	25	צניאתא	,, ציניאתא
	26	מגרוניא.. ביקיפי	(,, מי גריוניא) כי"מ: בי קיפי
	28	ארבע	אפלו ארבע
278	2	חזקיא	חזקיה
280	8	הדיינין	הדינין
281	1	סחורה	סחרה
	17	להודיע	להודיעו
282	3	מהול כל	מהולל
	6	הולך	ביצד היה אדם הולך

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
282	7	באיסור	באיסר
	8	לו נתיב	לו (צז). נתיב
	9	לא... הדריכוה ובני... (צז)	לא... עיט וג' לא הדריכוהו בני שחין וג' (שם כח ז)
	24	שזפו	שזפתו
283	18	יומא	יומי
	20	לישקול... לפשוט	כי"ק: לינשוט... לינשוט (ונכתב על גב לינשוט השני לשקול)
	26	שקילי	שקלי
	,,	פסיק	כי"ק: פאסיק
	27	דחמרא	,, דחמארא
	28	דמהי	דמחי
	30	אגרי	אגריה
284	25	דמאכייל	דמאכיל
	,,	מר	מרי
	28	בצעקתה	צעקתה
	בהערות, שורה 4	לי דליעברנה	צ"ל ליה דליעברנה
	,, 5	נדרא וכו'	וכו'
	,, ,,	תרי	תריי
	,, 6	(השין בפתח) ושטרוה	ושטרוה (השין בפתח)
	,, 8	אגירסא	הגירסא
285	1	ואם לא.	כי"ק: ואם לאו
	24	רע	רשע
	26	שלא	עד שלא
	31	מבול שלאש... אתה	כי"ק: שמא מבול שלאש... את
286	2	מה	,, מא
	,,	מצייר	מצייד
	3	ריישויי	כי"ק: ראשוי
	14	אנקלוטי (כמו שורה 12)	כי"מ: אנקליטי כי"ק: אנקליטו
	17	סוטה	כי"מ וק': שוטה (וכן בכל מקום)
	24	שלבלעם.	כי"ק: שלבלעם הרשע
287	5	לאהלן הראשון	לאהליהם
	7	לאהלן	לאהלו
288	5	אע"פ... ביד	כי"ק: שאע"פ... בידו
	6	למד	,, ילמד
	8	שהרי	,, תדע לך שהרי
	10	ובמשתה	ובמשקה
	11	עולם	כי"ק: העולם
	21	בשלום	,, לשלום
289	11	זכר	זכור
290	1	חזור לאחורך	כי"ק: חזור לך לאחוריך
292	1	והוציאם	והוציאום
	22	ונהפך	כי"ק: והפך
	23	בוערת	,, בוערה (ועיין ישעיה לד' ט'.)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
293	1	אחריה	אחריו
	4	וראתה	וראת
	16	אגדה	כי"ק: הגדה (אבל לקמן גם בכי"ק: אגדה)
	20	והוא	והיא
	25	אלמנה	כי"ק: מה לאלמנה
294	1	לאחר	„ אחר (אבל לקמן לאחר)
	3	בשעושין	„ עושין
	14	להון. איכא ...רבהון עמהון.	„ להן. ואיכא ...רבינו עמהם.
295	3, 4	תיקנום ...תיקן	„ תיקנום ...התקין
	27	אברהם	„ אברהם אבינו
297	12	אינו	אין
	25	אוחרינא	כי"מ: אוחרניא כי"ק: אוחרנא
	28	אבין	אבון
298	1	עם	כי"ק: עד
	14	שכר	„ אפלו שכר
	17	עיביד	„ עביד
300	14	מן הכל	„ מכל
	15	ר' יונתן	„ ר' נתן
302	10	(דניאל ו כג)	(דניאל ו יז)
303	15	אנשי	נשי
	31	להמלאך	המלאך
304	8	מרננין אחריו	כי"ק: מרננין
	„	בת	הבת
	31	ללמוד	ללמד
305	10	לסתנות	כי"מ: לסטמות כי"ק: לסטות (וכן צ"ל בהערה ט)
	16	הימנה	הימנו
	21	אומ'	(איננו בכי"ק וכן במקומות הרבה)
	„	מא	כי"ק: מאי
	25	נתפקחו	„ נתפקחו עמה
	27	הלואי	„ הלויי
306	27	שנותן	„ שניתן
		הערה ט לסתות	לסטות
307	11	צריך	צרין
	12	שכשבא	שכשבאו
	19	לדנן	לרנן
	22	אל	על
	24	הארץ	(צ"ל הארץ ואנחנו רבים וגו')
308	3	אני רואה	רואה
	16	ואני	כי"ק: זה דברי ר' עקיבא. ואני
	32	בברית	נכנס בברית
309	24	רֹוֹם	כי"ק: רום
310	4	בקול	אל קול
	25	לכשיבוא	כשיבוא

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
310	30	מצא	מצאו
	31	בם בפנים	בסבר פנים
		הערה ל׳. בעל סבירות	בעל עבירות
311	3	רחמי	רחמי אביו
	16	ארצי לו	ארצי
	22	וכך	וכן
	29	מאחריכם	מאחרים
313	8	וממני	ומפני
314	4	מקור מים	מקור
	6	שנה	כי"ק: שנים
	22	(שמות כג לב)	(דברים ז ב)
	29	קדמי	קדמו
	31	הולך	כי"ק: אלך
315	4	מעיד	(„ מעיד בי)
	9	הרי	„ הלא
	27	לחבלה שלשחיטה	כי"מ: לחבלה לשחיטה כי"ק: בחבלה שלשחיטה
316	9	את בשרו	כי"ק: מבשרו
	15	שלבודאי	שלבדאי
317	1	נשקה על כרעה	כי"ק: נשקיה על כרעיה
	31	הוראה	„ הורייה
319	2	לעצמן	„ בעצמן
	24	לי	לו
	28	מוקרה	מוקדה
320	28		וישתחוו (שמות ד לא)
321	4	האוכלים	כי"מ וק׳ האוכל
	9	וידוע	וידוע הוא כי"ק: הוא וידוע
	12	השה	הוא השה
	13	שאומרת	שאמרת
	19	ישא	שמא ישא
	24	מבתחלה	כי"ק: מתחלה
322	7	אמ׳ לו	„ באותה שעה אמ׳ לו
	12	על	„ אל
	30	שעמד עיקרו ופרח.	„ שפרח על עיקרו ופרח
		הערה לט. שעמד	שפרח
323	18	שמים	כי"ק: המקום
	27	עניינים	ענייננם
324	6	לכנורות. ויש אומרים אף צמרו לתכלת אמ׳ ר׳ יהושע	
	11	אינו כן.	אינן כן
	16	לפניו לבטל קרבנו שלאברהם	כי"ק: לו לבטל קרבנו
325	5	גידיו היו	כ"י מ׳ וק׳: גידיו הן
326	2	(יחזקאל יז כו)	(יחזקאל יז כג)
	7	אומר לך	כי"ק: לומר לך
	20	בעולם הבא	„ לעולם הבא (וכן בסמוך ובהרבה מקומות)

עמוד	שורה	נוסח בי״מ או טעות דפוס	נוסח בי״ק או תקון על פי בי״מ ובי״ק
326	22	לעתיד לבוא	בי״ק: לעתיד
	27	זכותן	„ זכותך
		הערה מח׳. בפעם הראשון צ״ל בפעם הראשון בלבד	
327	6	אל	על
	8, 9	שם בה	בי״מ: שם בי״ק: בה
	16	הפלח	הפלח הזה
	22	מכפויי	בי״ק: מכפוי

חיי שרה

עמוד	שורה	נוסח בי״מ או טעות דפוס	נוסח בי״ק או תקון על פי בי״מ ובי״ק
329	2	מבטחי	בי״ק: מבטיחי
	4	לאמי	„ לאומי
	8	ולקראו	ולקוראו
	9	מלמעלה	בי״ק: למעלה
	20	מאור	„ אור
	22	ר׳ יוחנן	ר׳ יונתן
330	17	מסכיניא	בי״ק: מסכינא (אבל גם בתרגום יב״ע מסכיניא)
	18	(שם)	(קהלת שם)
331	19	סביב	בי״ק: סובב
		הערה ז׳, עיין הערה ד׳.	
332	10	(מלאכי ד טז)	(מלאכי ג יט)
	28, 29	קח...ואצונו	(מורכב מן במדבר כז יח ודברים לא יד)
333	3	(ש״א א ג)׳	(ש״א ג ג)
335	2	(משלי לא)	(משלי לא י)
	14	ויאמרי	כשאמרו
336	19	(שופטים ד יח)	(שופטים ד יט)
	25	תני לי	צ״ל קחי נא
	33	אמ׳ לה	בי״ק: אמ׳ לה זרח
	35	במעי	„ ממעי
337	4	הנבואה	הנביאה
	14	(ש״א כד ז)	(ש״א כו ט)
338	7, 12	בן חנינה	בר חנינה
	13	המים המכנים	המכנים
	„	חכם	בי״מ: חכמ׳ בי״ק: חכמים
	31	בטבלאות	בי״ק: בטבליות
339	15	ברבנן...לגבריהו	„ בי רבנן...לגובריהו
	22	בזכותן	„ ובזכותן
340	2	בקינסון	„ בקנסון ובגליון בקרנסון
342	15	גדל	„ גדול
	16 sqq	אוריון	„ אוריין
	20	ר׳ חנניה בן תורדיון	(כן בב׳ כ״י וכן בשאר מקומות)
	30	(משלי יז כח)	(משלי יז כה)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
344	7	ומחייה	כי"ק: מחייה
	11	את זאת	את זאת, זאת
	12	ורבים	כי"ק: רבים
	13	הראשונים	ראשונים
	15	גבים	רבים
	„	ישתו	כי"ק: רבים ישתו
	16	הראשונים	„ ראשונים
	17	משום	משום ת'
	22	חסדים	כי"ק: חסדים בני גומלי חסדים
	24	(יח טו)	(יח יט)
	34	אל	אלי אל
345	5	(במדבר כח יז)	(במדבר כה יז)
	„	מואביים	כי"ק: מואבים
	7	פרידות	„ פרידות טובות
347	8	(נ).	(נ) (בלי הפסק)
348	13	שמורין	שמודין
	23	הבקר	בן הבקר
349	6	תאני	כי"ק: תאנא אמר
350	7	ידעו	ידענו
	11	ישראל	צ"ל בנימן (ועיין יהושע טו סג)
	29	וו	כי"מ: חסר וו כי"ק: חסר דכת'
351	29	עשרה פעמ'	צ"ל עשר פעמים
353	12	(יהושע כב כד)	(יהושע יב כד)
	20	בירבי	בי ר' (וכן בכל מקום)
	28	אליעזר	אלעזר
354	6	אקלידין	כי"ק: אקלידוז
	10	תני	תנו
	18	ומרים	ומרים. אברהם יצחק ויעקב דכתיב בהו בכל מכל וכל. משה אהרן ומרים
	27	דכתיב בהו על פי ה'	דכתיב בהו בכל מכל וכל. משה אהרן ומרים דכתיב בהו על פי ה'
355	6	ר' חמא	כי"ק: רב חמא ביר' חנינה
	„	שלאבותינו	„ שלאבות
	12	ועיני	ויהי כי זקן יצחק (בראשית כז א) יעקב אבינו זקן ויושב בישיבה היה שנ'
	13	אליעזר...בישיבה	(בכי"מ במדינה וכמדומה שהיה כתוב שם בתחלה מלת "בישיביה" ומוגה "במדינה" תחתיה. ובכי"ק המלה נמחקה ונכתב על הגליון בישיבה.)
	15	והוא דמישק	כי"ק: הוא דמשק
	22	ירכי ותלך	„ ידו והלך (וצ"ל ידי ותלך או ויהיה ירכך במקום ירכי וידך במקום ידי)
	23	מעצמו	„ בעצמו
357	14	(שם יח ב)	(שם יח יב)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
357	17	כי"ק: ואם לא תאבה. כת' ואם לא תאב' ונקית. וכתיב	
	23	או אף	או דאף
	30	ירך	ידך
	33	היו	כי"ק: היה
358	5, 6	על באר	אל באר
	6	מהו	מאי
	14, 15, 16	יהיה (בכי"מ היה, אבל בשורה 18 יהיה ומזם מוכח שכן צ"ל בכולם כבכי"ק.)	
	20	יאמרו	כי"ק: יאמרו אלינו
	,,	עלו .... בידנו (מלות אלו צריכים להיות במקום מלות "דמו ... ועמדנו" ומלות דמו .... ועמדנו שייכים במקום מלות "עלו .... בידנו." ובכ"י מ' וק' בשניהן נהפוך בטעות.)	
	29	אתא	כי"ק: נפק אתא (ועיין הערה לג)
	34	ניחוש	,, נחיש
359	1	ניחוש	,, נחיש
	4	חכמ'	,, חכמים
	6	בדקו	בדק
362	20	ברוריא	כי"ק: ברוריה
363	7	עראי	,, אדם עראי
	18	אישר וג' הנחני	אישר הנחני
364	2	פרדוכסום	פרדכסום
	10	אינו	כי"ק: איני
		הערה נב' בב"ר פפ"ה	בב"ר פפ"ח
365	6	וריקדו	כי"ק: ורקדו
	,,	פה	,, אפלו פה
	10	לאהדורא	לאהדורה
	11	דלא תמות	כי"ק: אמרו נהדרה למרה דלא תמות
	16	ואמ'	,, אמ'
	29	מאן דאמ'	מאן אנשים. מאן דאמ'
366	1	על הרשאתו	כי"ק: בהרשאתו
	5	וי סם	,, וישׂם
367	15	מבית	מפני
368	3	משריתי	כי"ק: משרייתי
	8	וחמישים	וחמשה
	9	ישעיה לז לו	(מלכים ב יט לה)
	21	זוגו	כי"ק: זווגו
	24	תניא בכל יום	(,, יש מפורש זה שאמר הכת' בכל יום)
	26	והא כתיב	(,, וכתיב)
371	18	(מלכים ב ד לא)	(מלכים ב ד ל)
372	15	ויפגע .... תפלה דכת'	(נכפל בטעות.)
373	14	וברך	ובדק
374	4	ואם היו	כי"ק: ואם
	5	תרי סר	תלי סר
	8	חמשו (צ"ל חמשא)	שיתה
375	8	(מ"א ב כח)	(מ"א א כח)

לוח התקון

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
376	2	ויצא	כי"ק: ויצאו
377	28	זה אצל זה	„ זה על זה
	30	אפיריקי	(כי"מ וק' בכל מקום) אפירקי
378	19	כלום	צ"ל כלום אתם
379	6	(מ"א ד כח)	(מ"א ה ה)
	24	ר' הושעיה	כי"ק: ר' הושעיה בן לוי (וצ"ל ר' יהושע בן לוי)
	29	מרו	מהו
380	7	ב"ר	כי"ק: ביר'
	11	ישראל	„ יושב על תהלות ישראל
	19, 20	רב חנינא	„ ר' חנינה
	21	לדורי	„ לדור
	31	בפילון	„ בפליון
381	3	וגברא איהו	„ ואיהו גוברא
	4	זכי ליה	זכי לה
	5	בפחארא	כי"ק: בפחרא
	6	אמר אלא	„ אלא
	7	רוחא	„ רווח'
	14	בד נש	בר נש
	19	קינתור	כי"ק: קתיגור (בטעות וצ"ל קינתור)
	25, 30	לפיכך	לפי כך (כבכל מקום)
	29	יצחק	כי"ק: את יצחק
	31	בר אבא	„ בר ראבא
	33	בשער	„ בשורה
	„	מנהגו	(צ"ל מנהיגו)
382	3	בירכו	כי"ק: שבירכו
	4	מפני שבשעה	„ לפי שבשעה
	14	כל רוח	„ לכל רוח
	16	מבעיטין	„ מבעטין
		הערה כז' צ"ל עי' פסיקתא דר"כ . . . וב"ר שם	
383	14	ושכנותי	כי"מ: ושכנתי כי"ק: ושכונתי
384	11	צדיך	צדיק
	14	כת'	כת' ביצחק
	15	הכי נמי אלא	צ"ל אלא (מלות הכי נמי נכפלו מן שורה של מעלה)
	17	ליעקב	כי"מ: ליעקב. הכי (צ"ל הכא)
	19	עבד תשובה	„ תשובה
	27	בעל הרחמים.	כי"ק: רחום.
		הערה לד' מנא לן	„ מני לן
		„ חכמתו	„ חכמתן
		„ מדאקדמית אדבריה	„ מדאקדמיה אדבורי אדבריה

תולדות יצחק

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
385	7	ולבדם	ולאבדם
	20	ויצא	כי״ק: ויצאו
386	21	שהכל	וכל כך למה כדי להודיע לבאי העולם כי ישר י״י
	25	נתדחקו	נתרחקו
387	2	טוב	אם טוב
	13	מגנים	מתגנים
	17	(איוב לא ט)	(איוב לא מ)
	29	קלסתר	כי״ק: קלצטר
		סוף הערה ד׳ ליה	„ לה
388	11	נתאבל	„ נתאבל יצחק
389	8	שגדולה	שגדלה
	24	ובתחנינים	ובתחנונים
	26	רב יצחק יצחק	כי״ק: רב יצחק
	27	וקרי	„ כת׳ הוא וקרי
	28	ששניהן	„ ששניהם היו
390	23	(תהלים נח ו)	(תהלים נח ד)
391	3	דדך	דרך
392	6	שהוא	שהיא
	10	אטל	אטול
	11	דדון	דרון (עיין על 467 שורה 25)
	30	אספיאנום	אספסיאנום
394	17	תרום	תירום
	„	ולהוי	להוי
	18	נפל	כי״ק: נפיל
	20	דרי	„ רדי
	21	ומרחמי... רחמי	„ מרחמי... רחמי
395	7	והנה	„ תניא ר׳ יוסי אומר שלשה בדקי מיתה נבראו באשה ואמרי לה שלשה דבקי מיתה נבראו באשה נדה וחלה והדלקת הנר חדא כר׳ אליעזר וחדא כרבנן. והנה
397	19	נאמ׳	נאמ׳ ויאהב יצחק את עשו.
399	21	נותן	נותן לחברו
400	27	ואמ׳	ואומ׳
401	3	(תהלים יא)	(תהלים יד)
402	20	התועבה	התועבות
404	14, 15	עליו... לו	כי״ק: עלי... לי
	19	לך צריך	„ לי צריך
405	2	רב	רק
	4	ששלחהו	ששלחוהו
	32	צדקותיו	צדקותינו

לוח התקון

עמוד	שורה	נוסח בי״מ או טעות דפוס	נוסח בי״ק או תקון על פי בי״מ ובי״ק
406	5	מבני אדם	בני אדם
	20		תרומת ה׳ (במדבר יח כו)
	29	ספר	סבר
407	18	כליה	כלייה
	29	אדם	כ״ק: בנוהג שלעולם אדם
408	20	ויריעו	ויריבו
	27	מריבה וגזלו	מריבה וכן אנשי גרר עשו עמו מריבה וגזלו
409	2	לו בסוף	בסוף
	18	בידן	בידו
410	1	רשע	רשע רודף רשע והאלהים יבק׳ את הנרדף. רשע
	10	(תחלים קלד ה)	(תהלים קלה ד)
411	19	(משלי טז כה)	(משלי יז כה)
412		הערה א׳. מתעמר ועל הגליון מצטער.	מתעטר ועל הגליון פי׳ מצטער.
413	20	מישל	ועלי בן תשעים שנה ונאמר בן מאד. מישל
414	5	בחשבן	בחשבון
	6	או גבן	(רצה לומר: איש מזרעך כו׳ מום כו׳ איש עור)
	8	יעשון	יעשון בניו
	16	כל אחד	בי״ק: כל אחד מהן
	24	מה הוא	„ מהוא זה
	32	מאהל	בי״מ: מהאהל בי״ק: מן האהל
415	2	(יב ז)	(יח א)
	29	שמועה	השמועה
416	14	ממלחמות	ממלחמת
	„	גוג ומגוג	בי״ק: גוג
	25	הרופא	רופא
	26	מפרכסת	בי״ק: מתפרכסת
417	21	ר׳ אליעזר בן עזריה	ר׳ אלעזר בן עזריה
418	29	כי לא	צ״ל כי גם לא
420	3	(אסתר ח יד)	(אסתר ז י)
	23	(דברים לב ג)	(דברים לג ב)
	32	טלמה	בי״ק: טַל מָה (אבל עיין 422 שורה 28)
421	2	„	„ „ „
	19	ברכה	ברכות
422	3	עמו	בי״ק: עמו יעקב
	16	ברכה	„ ברכה אחת
	23	(ישעיה מט ז)	(ישעיה מט י)
	24	(ובכל הענין)	בי״מ: שני אותות בי״ק: שתי אותות
	30	קרחינאה	(בי״ק: קרחי נאה)
		הערה לה׳. יצחק—יצחק	צדוק—צדוק
423	6	ירחמנהו	ירחמנו
	9	תבונות	תבונה
	11	(הושע ה יג)	(הושע ה יב)
	16	(איוב ב בו)	(איוב כ כו)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
423	16	תלמיד חכמ'	בכי"ק: תורה (גם בכי"מ כן אלא שהוגה עליו תלמידי חכמ' וכל השאר שבענין זה תלמידי חכמ' בשני כ"י.)
	22	(יואל בב)	(יואל ב לב = ג ה)
424	9	(חבקוק ג ה)	(חבקוק ג ט)
	10	וקים	כי"ק: וקיים
426	4, 5	הגרדי	,, הגדרי (וכן בעמוד 19)
427	16	ר' גיריון	,, ר' גוריון
	23	צווח מה עשו	,, צויח ממה שעשו
	24	בבית תור	,, בבית תר
	,,	אלף	אלף רבוא
428	11	בהם	כי"ק: מהם ובהם
	27	הנק סקלה ושריפה והרג	,, סקילה שריפה הרג וחנק
	28	והקיף בה	,, והקיפה
429	24	בזכותך	,, בזכותה
430	2	ויפרח	ויפרחו
	22	בברכה	כי"ק: בברכה לפי שהוא אוהב
	,,	הרשע	,, הרשע שהוא שונא
	23		בקללה (במדבר כד ט)
	,,	ר' יהודה	כי"ק: אמ' ר' שמואל הרשעים על שתחלתן שלוה וסופן ייסורין לפי כן הן פותחין בברכה וחותמין בקללה אבל הצדיקים שתחלתן יסורין וסופן שלוה לפי כך הן פותחין בקללה וחותמין בברכה. ר' יהודה
	30	אסטרופמטיא	כי"ק: אסטרופמטה
431	2	נראה	יעקב אך יצא אינו אומ' כן אלא אך יצא יצא נראה
	6	הימים	כי"ק: כל הימים
	,,	בלבד	,, אחד
	29	הייתי טועם	,, טועם הייתי בו
		סוף הערה עח. בחותמיו.	וכן גרס בכי"מ עמוד 437 סימן א.)
432	6	ברכות	כי"ק: ברכית כי"מ: בריכית
	17	ר' חנניה	ר' חנינה
	18	יתותרון בני מעוהי	כי"ק: יתבתרון בני מעוי
	19	הזעיק	,, הצעיק
433	21	בית גוברין	,, בית גברין
	22	עולא איטליא	,, עולה איטליה
		סוף הערה פז' חלשית	חולסית
		הרעה פט' בת	בית
434	6, 7	וישבה ירושלם	וישבה ירושלם, חרבה ירושלם וישבה קיסרין (כן צריך להיות, או בהפך.)
	11	בת הַחֲיָלוֹת	כי"ק: בית החולות
	19	כיבום	כיבוסי
	,,	תרטיאות	תרטאות
	22	תוסבריה	כי"ק: תוסברייה
435	2	,,	,, ,,

עמוד	שורה	נוסח בי"מ או טעות דפוס	נוסח בי"ק או תקון על פי בי"מ ובי"ק
435	18	פעם אחת	בי"ק: עוד אחרת יש להן אחת
	23	זיאפנא	זיפאנא
		הערה צה. שבעין שנה	שבעין שנין
		" " ואומרין סך...לעולם וי	ואמרין סך...לעלם ווי
436	23	הדם	בי"ק: הדם והורגו
	25	מאן דאמר	" מאן אמר
437	1	ר' חני	" ר' חגיי
	4	בן פזי	" בר פזי (וכן לעולם)
	19	חת	" חת וג'
	26	שבירך לו	" שבירכו לבנו
	27	יעקב	" יעקב אבינו
438	20, 22	יצחק אמ'	" יצחק אמ' לו
	26	כנגדן	" כנגדן ואמרה לו
439	1	וברכה לראש משביר	(אין זה תחלת משלי י ו. אלא: ברכות לראש צדיק)
	9	עשה לי	בי"ק: עשה לו
	11	גרממיה	" גרממיא (וכן לקמן גם בבי"מ)
	12	רב חמא בר חנינה	" ר' חמא ביר' חנינה
	16	מלכא אוחרנא	(איננו בכ"י מ' וק')
440	1	נביות. על נשיו	בי"ק: נביות על נשיו
	16	עשו. וישמעאל	עשו וישמעאל

ויצא יעקב

עמוד	שורה	נוסח בי"מ או טעות דפוס	נוסח בי"ק או תקון על פי בי"מ ובי"ק
441	17	שהוא	שהיא
	"	למי שהוא	בי"ק: לפני שהוא
442	17	רגליך	רגליך בידי לבן
443	7	יעקב	יעקב אבינו
444	22	ד"א מבאר שבע	בי"ק: מבאר שבע. מהוא מבאר שבע. על שמו נקרא דכת' על כן קרא למקום ההוא באר שבע. ד"א מבאר שבע.
	30	הייתי	הייתה
445	4	דבריתא	בי"ק: דברייתא
	5	לקיסרון	לקיסרין
	28	בית	בים
446	6	כד	בי"ק: אלא כד
	7	רגלוי	" עיניה
	"	צייירין	ציירין
	10	הוא	הוה
	12	לולבך	(בי"מ: לו ליבך בי"ק: לו לביך)
	15	מחסרה	בי"ק: מחסורה
	20	וילך ויפגע	וילך.—ויפגע
447	7	וסום	הסום

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
447	10	למהרר	כי״ק: למהדר דאכתי הוי יומא
448	5	נטל	נטל אמר
	9	יצא עמו	עמו
	10	היו	היה
449	11	פרסי	פרסי הויא
	24	מאי	כי״ק: פירוש מאי
	27	לאחת מהם	לאחת להם
450	22	(ירמיה יג כה)	(ירמיה ג כה)
	24	הקנאה (עיין יחזקאל ח׳ ג׳)	
	25	(דניאל ג ז)	(דניאל ג א)
	32	ויורדין	ויורדים
451	17	ומאספניא	כי״ק: ומאספמניא
	,,	וישקד	וישקט
452	6	ישוכבין	כי״ק: ישוכנין
	7	להציל	להניק
	14	ר׳ חנניה	כי״ק: ר׳ חנינה
	17, 18	תישעה עישרה...שבעה עישר	תישע עשרה...שבע עשרה
	27	ר׳ אליעזר	כי״ק: ר׳ אלעזר
453	9	אמ׳ ר׳ יוסי	,, משום ר׳ יוסי
	23	ושמרתיך. אמ׳ בכל [צ״ל בדרך] אישר אני הולך אמ׳ לו בכל אשר תלך.	
	28	ר׳ יוסי	(כי״ק: ר׳ אסי)
	29	לא ראיתי. כן כי״מ וק׳ אבל צ״ל ולא ראיתי	
454	14	ישהוא חי	כי״ק: וישהוא חי
	17	ישמביאה	ישמביאה לידי
	19	ישהראהו	ישהראהו הקב״ה
455	28	אין כת׳	אין כת׳ כן
	29	נישתכרו. יעקב ויפתח נדרו והפסידו. ישראל וחנה נדרו ונשתכרו.	
456	15	קשוט	כי״ק: קשיט
457		סימן ב׳ בכי״ק מאמר וכשהלך וגו׳	אחר מאמר והאבן וגו׳
	13	מכאן. אמרו	מכאן אמרו
	19, 20	מלמעלה...מלמטה	כי״ק: למעלה...למטה
460	22	בפומיה	ואינון בפומיה
	23	למלין	מלין
	26	וליטל	וליטול
461	4	ויישב	אתה ויישב
	7	ליעקב	ליעקב.
	29	מלסטם (צ״ל מלסטס)	כי״ק: מלצטים
462	1	תם ויישב	,, תם הוא יושב
	,,	בכה	בוכה
463	4	דהא	כי״ק: דהוא
	5	דהאוני	,, דהאני
	6	וקמו יהבו	,, וקמון יהבון
	14	מבדין	,, מבזין

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
463	15	והא	והיא
	23	צניעות	צ"ל בשביל צניעות
	28	רמייא	כי"ק: רמיי
	30	(ש"ב כב)	(ש"ב כב כז)
	34	ניה לה (וכן כי"ק)	צ"ל ניהליה
	,,	להאי	כי"ק: לההוא
464	1	מכלל, דעד	מכלל דעד (כי"ק: אמאי עד)
	4	דוד	דודו
	6	הגיד לא (ש"א ו)	הגיד לו (ש"א ו יו')
	8	ר' אליעזר	ר' אלעזר (וכן הוא בראש הסימן)
	9	העולם	כי"ק: כל הדורות
	25	בראוי	,, כראוי
	28	הן ... הן	,, הן ... היו
	29	מפלנשיו	,, מפילגשיו
	,,	כי"ק: שפחותיו לכך נאמ' את בלהה שפחתו	
465	21	אסירים	אסיריו
	23	אביוניו	אביונים
	,,	שומע ה' אל אביונים	שומע אל אביונים ה'
	26, 27, 29	של גשמים	שלגשמים
		של תחיית	שלתחיית
		של עקרות	שלעקרות
	27	(דברים יח כב)	(דברים כח יב)
	29	(יחזקאל לז כג)	(יחזקאל לז יג')
466	2	אל דוד	על דוד
	13	לבד	כי"ק: בלבד
	14	העולם	,, העולם כולו
	24	העולם	,, באי העולם
	29	משביען	,, משביען מטובו
467	2	(ישם	(ישעיה
	6	אוהב	צ"ל ה' אוהב
	13	ואמותינו	צ"ל אמותנו
	15	יעקב	כי"ק: יעקב אחיו
	24	מלכו מי	,, מלכו אשרי העולם מי
	25	דורון	,, דרון
469	3	חיור	,, חוור
	10	יצוע	יצועי
470	7	(שמואל	(שמואל א'
	24	ויחיאל	צ"ל בן יחיאל
472		ז' ח' ותהר עוד. (בן צ"ל)	
		הערה ט'. המנפון, ובגליון נ"א הנמפון, וכתי"מ הלשון משובש.	
473	20	(דהי"א כז)	(דהי"א ח כז ומ)
	28	ותלד זלפה. (בן צ"ל)	
474	6	ראבא	כי"ק: רבה

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
474	8	ר' חייא בר אבא	(כי"ק: ר' חייה רבה)
	9	סעדין	סעידין
		הערה כא' אפוריא	אפיריא
	19	היכן	היכן היה
475	4	ומקום	כי"ק: מקום
	31	במים	כי"מ: בים כי"ק: בימים
476	5	והוא	כי"ק: הוא והוא
	6	(במדבר ז ל)	(במדבר ז יט)
	18	ליששכר	כי"ק: לברכת יששכר
	24	השדה	כי"מ: השדה הזה כי"ק: השדה הזו (בכי"מ וק': מזבלה, היא, בל' נקבות, צ"ל ל' זכר.)
	28	צווחית	צווחות
477	30	מרישיה	ליה מרישיה
	31	דמישמועה	כי"ק: מישום דמישמועה
478	9	(משלי כו יד)	(משלי כח יד)
	14	כשהכניסה	(צ"ל כשהכניסו)
	24	לכך אמרה הבה	כי"ק: לכך הבה
	29	הן אומרין	" הם מדברין
	30	בספר	צ"ל ספר
		הערה לג. צריך למחוק כל הדברים אשר אחר מלת גברא.	
479	19	(תהלים סט קח ט)	(תהלים קח ט)
	22	מבני. (צריך להסיר הנקודה)	
		הערה לז. ובכ"י קנה	ובכי"ק קנה
		" מ'. ובכי"ק... ופלמה... צריך למחוק.	
480	2	לאיקינון	לאיקונן
	4	מקרב	נפישי מקרב
	10	אל דוד	על דוד
	17	אֶ	אֶת
	24	רבנין אמרי עד שלא ילדה	כי"ק: אמ' ר' לוי עד שלא תלד האשה הסרחון נתלה בה וכשתלד הסרחון נתלה בבנה כיצד עד שלא ילדה
482	3	בני יוסף	כי"ק: יוסף
	8	צקלג	כי"ק ומ': ציקלג
	13	הפלטה אשר	" " הפלטה
	15	שבט מנשה וג' (כן צריך להיות)	
483	19	מלך ישראל	מלך יעקב
	32	ואראה... כסא... עומדים עליו	כן בכי"מ וק' אבל צ"ל או ראיתי... כסאו... עומד עליו (מ"א כב יט) או " " עומדים. (דה"ב יח יח)
	35	(דניאל ז לז)	(דניאל ז יו)
484	23	ייחוסין	כי"ק: יוחסין (וכן עמוד 539)
485	6	ראוי	ראויה
	28	בנללן	כי"ק: לרגלן

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
486	3	כי"מ וק': פרעה ובאת הברכה לרגלו שנ' ויברך יעקב את פרעה. במה	
	13	ידיו	כי"ק: ידיו שלבעל הבית
	24	בהן סימנין	,, ובהן סימנין
487	1	שלשה	שלישת
	3	להרחיקן	כי"ק: להתרחק
	19	מיד מידשני	,, מדשני כי"מ: מידשני
	27	אדם איש	,, אייש
	30	יולדתו שפוגעת אמו	,, אמו שפוגעת
488	4	למדין	לומדין
	6	שטבלה בו	שטבלה
	20	והנה	והיה
	25	נוטל	נוטל חלקו
490	7	אביכם	אביכן
	14	בעילומן ומפורסם	כי"ק: בעוליםין ומפורנסם
	23	ומקטירין	,, ומקטרין
	24	ושואלין	ושואלין לו
	25	למידן	למידין
491	24	כישראל במעשה	כי"ק: כמעשה בישראל
492	17	כי"מ וק': קפדנותן שלאבות ולא ענותנותן שלבנים קפדנותן	
493	5	קרוי שור	קרוי שור דכת' שור
	14	נתרשל	כי"ק: יתרשל
	21	לאתא	למאתא
494	9	ה' צבאו'	ה'
	12	הבנים	והבנים
	14	הני מילתא	כי"ק: הא מילתא
	18	אל בית	אל בת
495	13	מצרה	כי"ק: מצרות
	18	בישעה	,, ובישעה
	20	אל תצר...	,, רב לכם סב את ההר הזה (דברים ב ג)
	22	רב לכם ...	,, אל תצר את מואב (שם ט)
		(ובכי"מ פיסקא של המואבים תחלה עם פסוק אל תצר ואח"כ פיסקא של האדומים עם פסוק רב לכם, אבל להלן כתב שתי פעמים אדומים תחלה בשני כת"י.)	
496	8	מפריכין	כי"ק: מפרינין
	22	שתין רבוא	,, שתין רבוון
	24	(דה"א כב') הערה ג'. ועיין לקמן רייש פ' וישלח הערה יא'.	(דה"א יב כב)
498	20	שנ' באו	שנ' בו
499	3	רך	ירך
500	28	מה אעשה	כי"מ: ומה אעשה
501	3	ושומרי	ושומרי תורה
	19	כי"מ: אדום. הוא אדום וארצו אדומה ומאכלו אדום וגבוריו אדומים. ועתיד	
	29	בי כת'	סבי דכת'
502	6	מתקנא	אתה מתקנא

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
502	9	התנאי	כי"ק: התנאי הזה
	11	כי"מ וק': את השטר ואחר כך כתבו את השטר	
503	26	שאפלו	כי"ק: את השמים שאפלו
504	6	יהרוג ... ייהרג	" ייהרג ... יהרוג
	21	ראמי קראיי	" ראמי
	23	איני	" אית דמקשי
	25	לא קשיא	" ומפריק
	26	דעלמא	" דאמר נבייא לעלמא
505	21	באיזה צד	כאיזה צד
506	30	לאחור וג' מלפני (כן צ"ל)	
	34	אל תתן י"י " "	
508	21	מם	למם
509	6	בלילה	הלילה
510	2	ואתנך	ואתנהו
	19	דאמ' מר שמואל	כי"ק: דאמ' שמואל—(ועיין על 514 שורה 19)
511	3, 6, 7	עושי (כן כ"י מ' וק')	צ"ל עושה
512	10	קדוש	כי"ק: קדוש קדוש
	18	ליעקב כי שרית	ליעקב. כי שרית
513	3	ואנשים	ועם אנשים
	10	שיש	שיש שם
	15	זה הוא שכתוב	זח הוא שנאמ'
514	19	ר' שמואל	כי"ק: שמואל
	25	ירך	(חסר בשני כ"י, וכמו לעל שורה 21)
	30	נאסר	כי"ק: נאמ' (כמו לקמן 515 שורה 4)
515	11	עלת	עלה
	14	(ישעיה ס ח)	(ישעיה ט' ז')
516	7	(תהלים קו יג)	(תהלים קג יג)
	12	ולדורן	כי"מ וק': ולדרון (וכן הוא בכל מקום בב' כ"י אלו)
	18	אמר'	אומר'
517	6	ז) ואחר. בכי"מ מאמר זה קודם וישם את השפחות.	
	7	אמו ועמד בפניו	את אמו ועמד לפניה
	8	ותפל	ותפיל
	15	שלמלאך	שלמלך
	17	כאתם	כי"ק: אתם
518	27	כסוי	" כסוי פנים
	28	(ש"ב יט ח)	(ש"ב יט ה)
520	7	כאן	בהן
521	7	יצאה	כי"ק: יצתה
	17	מניה	" בגויהו
	21	תריסר	כ"י מ' וק': תרי סר (וכן בכל מקום.
522	5	עזאי	כי"מ: בן עזאי כי"ק: בן זכאי
	"	הוא נמי	הוא נמי הני (הכי?)
	6	אמר עליה ... כך	כי"ק: אמר ליה ... כך

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
522	12	קא אמר עדיין יש לן	כי"ק: אמר עדיין ישנו
	23	(דה"א יא כה)	(דה"א כא כה)
523	3	מקום	כי"ק: מקום מקום
	4	מפאת קדמהועד...דן	מפאת קדים עד—אשר
	10	(יחזקאל טו מד)	(יחזקאל יו מד)
	20	דביה	דבי
524	6	אחרינא	אוחרינא
525	10	במרמה. ורוח	כי"ק: במרמה. הם אמרו במרמה ורוח
526	4	עולם	„ עלמא
527	13	אנה אוליך	(כן במקרא. אבל כ"י מ' וק' איך)
	18	ישראל ארץ כנען	כי"ק: כנען
	27	דינו	דינם
528	2	בסייף'	כי"ק: בסייף בלבד'
529	6, 7	סימוניא	„ סימוניה
	11	שאלות	„ שאילות
	30	בראשון	בראשן
531	31	לוזה	לוז
532	20	מה זה	אם זה (נראה שצ"ל ומה אם זה)
	30	אחד	(צ"ל אחר)
	31	אבל	כי"מ וק': אבלה
	„	שמועת	כי"ק: בשורת
533	4	בכות	„ בכות בכו
534	17	כת'	נפשו כתיב
	27	ר' איבו	כי"ק: רב איבו
535	5	לכך מקלסו	לכך הוא מקלסו
537	13	השׂרב	השרב
	18	ובעת	וכעת
538	12	(משלי כח יד)	(משלי כח יט)
	18	מרדפין ע"ז	כי"ק: מרדפין אחר ע"ז
		הערה כז, אסרטייוט צ"ל אסר טייוס	
539	6	אמ' ה'	אמ' ה' קול ברמה נשמע רחל מבכה על בניה וג' כה אמ' ה'
	„	מבכי	מבכי (וג').
	22	מים	ימים
	31	ייחוסין	כי"ק: יוחסין
540	2	„	„ „
	19	אינון	אינן
	32	ששה עשר	ששה
541		הערה א' צ"ל קלופית...העמיד.	
543	2	רב הונא	רב
	„	דתנינא	כי"ק: דתניא
	14	דלמו היו	דלמא...הוו
544	7	טיאעא דלוא	טיה דלוה (ופי' בגליון גוי מתלוה עמהם בדרך).

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
544	12	שתין ורבוון	כי"ק: שתין רבוון
	21	(משלי כג ו)	(משלי כג ו וז)
	27	(ויקרא יט ד)	(ויקרא יט יד)
545	11	בראת הזק	כי"ק: בראת דבר הזק
	17	עוסק	„ עומד
	19	לא הפסיק	„ עמד ולא הפסיק
	23	הרגשתי	הרגשתי בו
	27	ר' חנא בר	כי"ק: ר' חונא בר (לא ב"ר)
547	7	מטיבי	צ"ל מטיבין
	33	לְכַשיירום	כי"מ: לִכְשַׁיירום כי"ק: לִכְשַׁירום
548	1	מים	עמים
	4	(תהלים מח ה)	(תהלים מח ח)
	14	(ישעיה נד ג)	(ישעיה נד יג)
	17	כסאו	כסא
	25	לערם פי' בגליון כמו נערמו מים ל' אוצרות.	
551	7	צדיקי	צדיקים
	11	(תהלים לז מט)	(תהלים לז מ)
	„	בהאבקו. בכי"ק חסר מכאן עד 560 שורה 2 יצפה לשם.	
	13	(תהלים לד מ)	(תהלים לז מ)
552	10	הן אלא	צ"ל הן אלו
	17	מכל מקום	„ כל מקום
	18	וכת' אחריו	„ וכתיב
	24	ויישב שטים.	„ ויישב ישראל בשטים
	25	ויישב ישראל	„ ויישב יהודה וישראל
	30	בא עלי	באת עלי
553	31	ותושב	תושב
554	20	ילדו	ילדה
555	20	ומלמדה	וחוזר ומלמדה
556	27	מסרו	מסרן
557	5	מדינים	מדנים
	7	(כד).	ראה ארונו שליוסף (כד).
	22	(ישעיה לה טז)	(ישעיה לח טז)
	29	ידבר	צ"ל יספר
558	19	(ש"א יד כד)	(ש"א יד כה)
	24	ואתם	ואתה
	25	ר' אמימר	אמימר
559	14	(משלי כד ה)	(משלי כד יז ויח)
563	8	ואני	ואיני
	21	לכך בת' ויקחהו חסר.	(מלות אלו אינן בכי"ק.)
564	20	ירקות	ירוקות
	26	כ"י מ' וק' מגיש	(בב"ר מגיעו)
	31	מיד ויקרע את בגדיו, מלות אלו אינן בכ"י מ' וק'. ופיסקא ר' נחמי' כו' עד מיד ויקרע את בגדיו היא בשניהן, דלא כהערה נט*. ואין הפרש בזה בין שני כ"י אלו.	

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
565	4	לכם העון הזה... (ישעיה כד יד)	העון הזה לכם... (ישעיה כב יד)
566	30	כשהיה בא	כי"ק: כשהיה יצחק בא
567	27	הקב"ה גבה לב	הקב"ה אדם גבה לב
568	16	עסוקין	עסיקין
	19	כי"מ וק' בשאירו	(ב"ר בורא אורו)
		הערה א' כל דבר	כל זמן
569	2	בשעה שמכרו	כי"ק: שמכרו
	24	ויט	ויט עד
	30	(מ"א ה א)	(מ"א ה טו)
572	25	דורש	דורשו
575	17	ללמד	מלמד
	24	בשריפה (מב).	כי"מ: בשריפה. והיא שלחה. רבנין אמרי ששלחה ואמרה הרי עדים שנתת לי (מב).
576	17	חבירו ברבים	כי"ק: בדברים (ואינו נכון כאן אבל בעמוד 577 נכון)
	27	דשכחנא	" דשכיחא
		הערה מה'. לדביתהו בהדי	לדביתהו בהדיה
578	15	תמיתון	תמיתוהו
	20	לכם פתאום	כי"ק: לבא פתאום
579	22	שכינה	" שכינה עמו
580	15	גרמוני	גרמני
	19	זבון	זבון
	30	עליד	עליה
581	19	שהקב"ה	כי"ק: הקב"ה
582	7	(משלי ו כג)	(משלי ו כו)
	10	אפוטרופוס	כ"י מ' וק': אפטורפוס
583	3, 4	עסוק... מתגאה	כי"ק: עוסק... מתנאה
584	6	(תהלים מח ו)	(תהלים מח ב)
	32	או צדיקא	צ"ל אי צדיקא
585	5		עד הבקר (רות ג יג)
	6	מלמ' והשביע (כן כ"י מ' וק' ויש פה חסרון)	
	18	מעם	מעם איש מעם
	20	(שופטים ד ח)	(שופטים ד יח)
586	2	העם	העם הזה
	10	לדבר	כי"ק: לידי
587	7	שלא יהיה	כי"מ: לשכב אצלה בעולם חזה. להיות עמה. שלא (ועיין 588 סוף פסוק י')
588	3	היית אתה	כי"ק: הייתה כי"מ: אתה
	29	בעולם הבא	כ"י מ' וק': לעולם חבא (וכן ברוב המקומות)
589	22	(סוף הסימן) אני רואה	כי"ק: אני אין אני רואה
	27	חסידו כת' (כן צ"ל)	
	28	(שם) איש	איש (שם)
590	4	אמרו.. שחזרו.. באו. אמרו	(צ"ל אמרה.. שיחזרו.. יבאו.. ויאמרו)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
590	11	סבלתם	(סכנתם ?)
	18	דברה כדברים	דברה. כדברים
591	14	ארמי	אותך ארמי
	23	אמרה לו שווה	אמרה לה שווה לי
	32	יושב	הוא יושב
592	16	רב בנימין	רב מנימין
593	1	ביטא (כן בשני כ"י)	
594	15	ומאי איכא (כן בשני כ"י)	
	29	עשר שנים	עשר שנים כנגד עשר שנים
		הערה ה' ובכי"ק .... אמ' ר' יהושע אמ' רב זבוב	
595		הערה יב' דיברו ולא ידעו. (כן צ"ל).	
596	1	סנדרי (כן ב' כ"י ובתלמוד: סנהדרין).	
	3	ר' אליעזר	כי"ק: שהיה ר' אלעזר
598	18		בעזרו (תהלים קמו ה)
599	3	היית מבקיש	הייתי מבקיש
	7	אישכחו	אישכחהו
		הערה כז' בהפעיל צ"ל בפיעל.	
601	22	(ירמיה יב י)	(ירמיה מב י)
602	4	בנוים	בגוים
	14	עכשיו	עכשו
	17	שהוא חישך	כי"ק: שהוא בחשך
603	4	שליש	שלישים
		הערה ג' בך נפלי (ג' פעמים)	
604	13	לחרפה	להרפה (אך דרשו לשון חרפה)
	21	ארבעה מלכיות.	ארבעה ובעל אצבעות ארבעה אלו ארבע מלכיות
605	12	שייתהפך	שייהפך
606	9	רב מליא	(בסנהדרין צח. רב מלאי)
	14	תכוננו (ישעיה נד יז)	תכונני (ישעיה נד יד)
	19	דייני בטלי	(צריך למחוק)
	23		גואל (שם כ')
	29	(שם כ)	(שם ס כא)
607	4	הדרגונין	כי"ק: הזרגונין כי"מ: חזר גונין
	5	להאי תנאי	להאיי תנאיי
	22	(מלאכי ג ו)	(מלאכי ג ז)
	30	(ירמיה ג ז)	(ירמיה ד א)
		הערה (*ח) כהר"ג ... מא. אית לך צ"ל בהרג ... מא אית לך ומלות נאה ביותר הן פירוש בהרג ובכתיק הן בגליון.	
		הערה י' מחזירות	ומחזירות
608	9	לחנכם	לחננכם
609	3	ואביהו	כ"י מ' וק': ואביהוא
	5	(מלכים א י א)	(מלכים א ו א)
	7	משמע	(כ"י מ' וק': משמש
	31	(ירמיה לה בה)	(ירמיה לח כח)

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
610	3	(איכה ז כב)	(איכה ד כב)
	5	שנה	כי"ק: שנה עשה
	31	בסמנין	בסממנין
611	31	(מלכים ב	(מלכים א
612	16	בידו	בידי
613	20	(ישעיה כו יט)	(ישעיה כו יב)
614	6	ובגלחו	כי"ק: ובגלחו צ"ל אם גלחתי וסר ממני כחי (שופטים יו' יז) או ותגלה וג' ויסר כחו מעליו (שם יט.
615	17	חפצו	חפצם.
	19	בעריבה	כי"ק: בעריבה קטנה
616	24	ממרפסל	ממר פסל
	,,	וקורדום	כי"ק: וקרדום
	32	נטל כלום	נטל כלים
617	16	שלו' לעם	לעם
	17	אומ'	אמ'
	19	את הגשמים	את השמים
618	4	שהוא שני	כי"ק: שהוא חלום שני
	26	שהיה סמוך	,, שהוא סמוך
620	12, 14, 16	אקרונין, אקרונון	אקרונן
	13	(דברים כח לה)	(דברים כח לח)
	18	לראבא אמ' ליה סופיה	(צריך למחוק)
621	5	דמחא	כי"ק: דמחת
	16	אתתא	אתתיה
	19	גורגלידַא	כי"ק: גורגלידי
	26	אשייתא	,, אשיתא
	30	מלכא	מלכת
622	1	קבעי	כי"ק: קבעי להי
	2	יומא חד... בערבא	(לית בכי"ק אבל עיין לקמן)
	4	כי"מ: מתרחשי לך. אדהכי נשא זיקא אמר וכו' למה לי קא למיזל	כי"ק: מתרחשי לך. הוו קא אתו תרויהו כארבא (צ"ל בארבא) אמ' וכו' למה לי. קם למיזל
	9	אמר ליה בגין קימא	כי"ק: וכי בגויה קי מא
	11	לך לבר....דלא מחילנא (צריך למחוק.)	
	18	חלמא	חלמי
623	4	דכרכון	חזאי דכרכון
	20	לרב	כי"ק: לרבי
	21	שנשרו	שנשרו אמר ליה
	26	ובינך	ובניך
		הערות שורה ב' כהמרא	כתמרא
		,, שורה ו' מינשר	מינטר (כ"י מ' וק')
624	24	כוסו	סוסו
625	8	לשחוק בי	לשחק בי
	15	גל רזין	גלה רזין
	17	צוריה	צואריה

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
625	18	אבכד (ש"א ל ב)	אכבד (ש"א ב ל)
	25	שמונה ועשרים	ארבע עשר והוא חוזר ואומר ליוסף שוב שבע פרות רעות ושבע שבלים צנמות דקות ראיתי הרי שמונה ועשרים
626	2	וערים	ועריה
	13	(יחזקאל לג כה)	(יחזקאל לג כד)
629	5	יוסף בנות	יוסף. בנות
630	17	ותכילנה	ותכלינה
631	2	בפניקא	בפניקיא
	,,	(ובעכביא)	כי"ק: ובערביה
	9	תעשו	תקחו אין כת' כן אלא אשר יאמר לכם תעשו
	11	ובאו	כי"ק: נכנסו כל המצריין ובאו
	23	הרקיב אומ'	הרקיב אמ'
632	1	עני	שהוא עני
	20	בר חנינה	כי"ק: בן חנינה
	24	גורלות מבין	צ"ל גורלות וג' מבין
	32	בעל כרחו	כי"מ: בעל כרהו
633	2, 3	,, ,, ,,	,, ,, ,,
	7	חוזר	כי"מ: חזר כי"ק: חזור
	18	שהיה הרוח	שהרוח
	21	משלתהה	משתלהה
634	4	באה מן	באה מעבר
	14	כל צאן	כל צמא
	15		(ישעיה נה א)
	17	לנביאים	כי"ק: לנביאים במשקל
	30	סברו אל	שברו על
		הערה ג' קוזמאזן	קוזמאון
635	24	רו שנים	כי"מ: רי' שנים כי"ק: מאתים ועשר שנים
	30	שנתגדל	כי"ק: שמתגדל
636	16	יכנס עבד	יכנס עבד למדינה
637	20, 23	בנומת	בגומת
	24		מבי הוזאיי (כן בב' כ"י)
638	1	למגדולם ועד קטנם (ירמיה לא לד)	למקטנם ועד גדולם (ירמיה לא לג)
	5	נצוצה	נצנצה
639	17	זה דמו	כי"ק: דמו. זה דמו
	18	זקנינו	זקינו
	23	ר' חואי	ר' חנאי
640	23	תמצא	צ"ל תמצא וג'.
	26	אני שאיבדתי	(כן בכ"י מ' וק')
641	21	ר' אהבא	(כי"ק: ר' אחבא)
642	2, 3	בימי .... ששית	בימי יעקב שנ' והרעב כבד בארץ. ששית
	15	להבטלה	כי"ק: שלהבטלה
	26	כלנו. בודאי	כולנו בודאי.
	27	נשים	כי"ק: נשיהם

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
643	16	ידי ורב	ידין רב
	24	ותמהין	ותמיהין עליהן
	27	מלא	מילא
	28	צלות	צלותי
	30	תועפות:	תועפות לך
644	21	(תהלים קמה ז)	(תהלים קמה יח)
645	16	מחלבא	כי"ק: מחבלא
646	14	התהיל	והתחיל
	17	שאלולא	כי"ק: שאלו לא
	22	ואם בא	אמ' ר' פינחס אשרי הגבר אש' תיסרנוי ואם בא
	24	(ל ב)	(יב ג)
	25	הקפיד	לא הקפיד
	28	אין	אין לך
	32	(איכה ג י)	(איכה ג מ)
647	3	ומתורתך תלמדנו	כי"ק: ומתורתך
	5	(משלי ג יג)	(משלי ג יב)
	12	יצליח	יצלח
	19	אלו	אלו ואלו
648	16	אומ' יהי כך	כי"ק: אומ' לו יחי. כך
	32	שכול	שכולן
649	9	פרוע	פרע
	21	חביב עליהן	חביב עליהן יתר מממונן ויש שממונן חביב עליהן
652	16	(דברים לא כח)	(דברים לא כז)
	32	טוב	אך טוב לישראל
656	5	אמר ואין שם אלא שלום	כי"מ אין שם אלא שלום (צ"ל אמר אין שם שלום, עיין עמוד 664 אמר יהודה בנימן נתפס כו')
	8	יהודה לשעבר	כי"ק: יהודה ביוסף לשעבר
	9	כי"מ שנ' הנה ימים נאם י"י ונגש ובכי"ק שנ' והיה ביום ההוא ונגש צ"ל שנ' הנה ימים באים נאם י"י ונגש... ההרים עסים וכל הגבעות תתמוגגנה (עמוס ט יג) ונ' והיה ביו' ההוא יטפו ההרים עסים והגבעות... השטים (יואל ד יח) (ונפל מן ההרים עסים) ועיין 661 שורה 1 שנדרש פסוק ונגש חורש על ענין זה.	
657	4	וקרן אויבינו יודש.... ופרי נגדיש (כן צ"ל)	
	21	על שאמר	אברהם על שאמר
	24	ישראל היו נביאיך	נביאיך ישראל היו
	25	ערבים הרי	הרי ערבים
660	6	מן הצפון אל הדרום	כי"ק: מן הדרום לצפון
661	12	ר' חייא	" ר' חייה רבה
	24	ור' יהודה	ר' יהודה
	27	תפלה	כי"ק: תפלה הוא
662	28	עקילם	עקילס הגר
		הערה יג' אליעזר	אלעזר
663	1	תבונות	תבונה

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
663	25	יהיה	יחיה
	30	ר' ירמיה	כי"ק: ר' ירמיה בר שמעיה
664	5	מצרים כנען	בנען
	24	כ"י מ' וק': אמ' ר' יהושע ואף אחיו שליוסף כיון שראו שכעס יהודה אף הם	
666	22	„ „ „ וקרהו אסון בדרך	(אין מלת בדרך פה במקרא)
668	10	(תהלים ג כא)	(תהלים נ כא)
669	4	מודעא	כי"ק: מודעא אנא
	14	במקום אפו	בחרון אפו
	„	(ישעיה לח יח)	(ישעיה לח יד)
	26	ובושו	בושו
	28	זרוע	הזרוע
	30	שרו	כי"ק: שריו
670	1	אזלא ונזלא	כן בשני כ"י
	3	גשה	גשו
	6	[וגו']	לך
	7	(יז יז)	(יז ז)
	24	(ירמיה לא ט)	(ירמיה לא ח)
	29	(תהלים כה כא)	(תהלים קה כא)
673	3	שנעצב	כי"ק: שנתעצב
	7	יהורם	„ יהורם בן אחאב
	15	שתחלתו	„ מפני שתחלתו
	22	כל העולם	„ כל העולם כולו
	32	וכת'	„ כת'
674	4	שיחה	„ שיחה ולא מתוך דברים בטלים
	12	בראבא	ברבא
	16	לגנזו	כי"ק: לגנוז
	17	אחרי	אמרי
	24	לקמית	לקמיה
	32	(ירמיה לא ח)	(ירמיה לא ז)
676	12	גם עלה ויוסף	כ"י מ' וק': גם עלה על מנת ויוסף
678	2	מוריש	כי"ק: והוא מוריש
	11	שמו למעלה	„ שמו הוא למעלה
	23	למטן יקרא שמות	„ למטן
679	1	איש. שומר.	„ איש שומר.
	5	אשכל הכפר	„ אשכל. הכפר.
	6	כ"י מ' וק': חנון. רחום.	
	9	„ „ „ אשת נעורים. (אבל בכי"מ על אשת סימן יז' ועל נעורים סימן יח'. והנה בשמות תורה מונה אשת נעורים יחד לסימן נז' וכן בשמות ירושלם לסימן כח' ועוד יש הוכחות שאין לסמוך על הנקודות והסימנים. ועיין הערה יב'.	
680	4	נופת צופים. שמן תורק	כ"יק: נופת. צופים. שמן. טורק.
	11	כסא י"י	
	12		„ יפה. נוף. ...קרית מלך. רב.
	19		„ הער. היונה

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
680	21		כי״ק: במות נחלה. כרמל י״י. שמה.
	22	רמה	„ רמת
681	1		„ בהר מרום. ישראל.
	15	סנחריב	„ וכן סנחריב (שאינו מן המרגלים)
	19	שיש לי	„ שיש לו
	25	אף	„ כך
682	5	פלוא וחצרון	„ (העביר עליו הקלמוס וכתב בגליון חצרון וחמול)
	10	שעשת	(בכי״מ היה כתוב שעשה ומוגה שעשת וגם כי״ק גרס מעשה כנעני)
	13	וקהת	קהת
	17	נכנסין	נכנסו
	22	ובסוף	כי״ק: ולבסוף
	26	פלא	„ פלי הוא
683	7	מה כתוב	„ מה שכתוב
	9	שמרמי	כ״י מ׳ וק׳: שמראי
	14	ושומרון	ושמרין
	15	על שם	כי״ק: על שום
	16	אפטרכא	„ איפטרכא
684	6	אחיו	„ אחי
	14	כארוד (נכתב בגליון פי׳ כמו ערוד)	
	20	כדתניא ר׳ חזקיה	כי״ק: כדתנא דבי חזקיה
	„	מרובין כחושין	מרובים כחושים
	28	ליוצרן	כי״ק: ליצרן
		סוף הערה כז׳ בכי״ק אתמר צ״ל איתמר.	
685	9	חלפתא	כי״מ: חלפא כי״ק: חילפא
	11, 12	תיומה	כי״ק: תימא
	14	ממני	„ מידי
	16	במצרים.	„ במצרים ולא הורתה במצרים.
	27	אמ׳ ר׳ יצחק	„ ר׳ יצחק אומ׳
686	22	ר׳ יהודה	„ ר׳ יודה
	32	דלמא... ציב חד	דלא... ציב חד
687	5	ואימא קארו.... ישראל	כי״ק: ואמאי קארי... ישראל כולן
	13	יוסף שלא יכנס אדם	„ שלא יכנס אדם למצרים
	26	סימן יפה	„ סימן יפה הוא
		הערה לד׳ צ״ל ולא יחרוב	
		הערה לו׳ ובכי״ק ושניהם כאחת צ״ל ושניהם כאחד.	
		הערה לו* ובכי״ק על ידיו צ״ל על ידו	
		הערה לז׳ עלידך צ״ל עלידך נכנסו ישראל	
688	1	כששניהן (כן בשני כ״י)	
	8	איכן... לפי	כי״ק: היכן, כ״י מ׳ וק׳ ולפי
	16	כך	„ כן (וכן בהרבה מקומות)
	19	שימכור (כן בשני כ״י)	
	24	ור׳ חמא	„ ורב חמא

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
689	9, 10	ותעמוד .. ותעמוד .. תגין	„ תעמוד .. תעמוד .. תגין
	14	עוד חמישה	„ חמישה
	15	הראישון	„ ומ׳: ראשון
	17	אחר כך	כי״ק: אחר כן
	18	ר׳ שמעון	„ ר׳ שמעון בן יוחאי
	19	באמה	„ ומ׳: באמתו
690	5	הושיבו	„ השיבו
	9	הכתבתי	„ הזכרתי (אבל השאר הכתבתי כמו כי״מ.)
	19	שלאדם	„ שלבישר ודם
	21	בשבת אמות או לאחר שבת	(אין זה בכי״ק)
	24	בערב שבת	כי״ק: מערב שבת
	26	מאלף	„ יתר מאלף
		הערה לט׳ וחטיפת צ״ל וחטיפות.	הערה מא עוד חמשה צ״ל חמשה.
691	1	וכלבייא	כי״ק: וכלבים
	13	לכך נאמ׳	„ לכך אמ׳
	16	מרחיקין	„ מרחקין (ל׳ תרגום של תעב)
	23	מאי	„ ומ׳: מאן
692	1	אית ליה	„ אית ביה
	5	רבון העולמים	„ רבונו שלעולם
	9	ירד להשתקיע	„ ירדו להשתקע
	26	הייתי	„ היית
693	14	שלשים. הוי ולא השיגו.	
	23	עליו הכת׳ אומר	כי״ק: עליו אמ׳ דויד
	24	לא ראיתי	ולא ראיתי
	26	ירא	כי״ק: ירא י״י
694	8	לו צרת	„ בו צרת
	25	ר׳	„ רב הסדא כי״מ: ר׳ חסדא
	26	מטמניות	„ מטמוניות
	28	נגזוה	„ גנוזה
695	25	שלא עלו	„ שלא גלו
696	5	שפלוני ממישפחת פלוני	„ שפלוני ממשפחה פלונית
	6	והיו יודעין	„ והיה יודען
	24	שנתבישרו	„ שנתבישרו בו
	25	מהוא	מה הוא
	26	יבוא	כי״ק: ויבוא
		הערה יח׳ גלותא צ״ל גלוותא.	
697	11	אין לממש	„ לאין ממש
698	17	דיין הקב״ה בכי״מ היה כתוב. בעולם הזה הקב״ה מחדש ונכתב דיין על גבו. ונראה שצ״ל דיין שהקב״ה	
701	8	אהד מכל וג׳. (נראה שחסר תחלת המאמר, ועיין עמוד 700 שורה 21 וג׳) ובכי״ק חסר הדף	
702	3	קורי	כי״מ: קרי
	16	בר בזי	„ בר פזי
	19	מאה	„ הני מאה

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
702	24	באשרי	כי"מ: באשרי אשרי
704	17	נכונה	נכוה
705	18	ואעיקר	ואיעקר
706	25	לחצרמות	לחצר מות (כמו בשורה לג')
	34	טוביה	צ"ל טובי
707	10	אלמא	כי"ק: אילמי
	19	ואי לא	" ואלא
708	16	דיקברונך.	" דיקברונך. ספוד דיספדונך.
709	2	אמרי	" אומ'
	15	איתי לה	" איתי ליה
	19	מתגלגלות	" מתגלגלין
	20	והושבתי	במקרא: והנחתי
	27	מסאבא ... בחיק אמה	כי"ק: מסאבתא ... בחיק אמו
710	3	ונותנין	" ונותנין עליהן
	17	שכב	" ומ': שוכב
711	2	שנקבר	" שנקברו
	14	טהורה	" טהרה
	18	אע"פ	" ומ': אע"פ שלא כתב אע"פ
	27	יצא	" הוצאת
	28	ביר' יפת	" בר יפת
	29	תעלה	" ומ': תעלא
712	1	ביר'	" בר
	2	שילדה	" ומ': שילדה בנים
	5	הלא	" לא
	25		" ומ': תדע לך
	29	ואמ' ר' לוי	" " אמ' ר' לוי
713	5	מרגיש	" " הוא מרגיש
	9	ואיתפח	" ואיתסי
	10	תנו	" ותנו
	20	כשבקש	" כשבא
714	5	הצדיק ... השכינה	" צדיק ... שכינה
	18	ואלו הן פרקליטים גדולים	" ואלו הן פרקליטים
	27	זה חויה וזה אינו חויה	" זה חווה וזה מת
	29	שגרה	" שיגרה
	"	תפלתי	" ומ': תפלתי בפי
715	2	תלמידים	" תלמידיו
	7	ששגרה	" ששיגרה
	15	אמ' להן	" אמ'
	17	לא	" ומ': לאו
	26	על מנת	" על תנאי
716	17	ויוסף	" ואתה
	20	לי בנים	" לי שוב בנים
	26	ומי הוציא	" ומיד הוציא

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
716	27	קודיש כי"מ: קדיש	,, קדוש
717	4	מהו	,, ומ': מהוא
	9	אחריהם לך יהיו. בכי"ק מלות אלו אינן.	
	22	ר' חנין	כי"ק: רב חנין
	23	חלק	,, ומ': חלקו
	,,	לאפרים	במקרא: לבני אפרים
	25	וכאן	צ"ל וכאן.
	29	צריך	כי"ק ומ': צרך (לשון עבר)
718	11	אישתי	כי"ק: אישתי בערב
	14	חישך עולם	,, עולם חישך
	16	חנינה	,, ר' חנינה
	21	אלא באשתו	,, אלא מאשתו
	28	היא גולם	,, גולם היא
719	6	מזרע	,, ומ': מזרעו
	9	שכינה... ר' ישמעאל	,, רוח הקדיש... ר' שמעון
	15	ואיזה	,, ומ': ואיזה זה
	,,	ויכו מהם	במקרא: ויכו בהם
	24	ולמה	כי"ק: ולמה לא יוכל לראות
	28	וחיבק להן. אמ'	,, וחיבקם ואמר
720	12	אמ' להן	,, אמ' להן בני
	20	רוח הקדיש	,, רוח הקדש ליעקב
	24	ר' חנא	,, ר' חונא
	28	מקטין	,, מצעיר
721	8	ומה זכה	,, ומה זכה. זכה.
	10	מחבירו בחכמה	,, מחבירו
	12	ליושב	,, שליושב
	24	אלא עם	,, אלא אם כן היה
	25	עם יוסף אלא	,, אלא עם יוסף
	27	לכולם	,, ומ': לכולא
	29	ר' חמא	,, רב חמא
	30	ותורמול	,, ותורמולו
722	3	רועה דכת' ה' רועי	,, רועה ה' רועי
	9	בכל יום	,, בכל טוב
723	17	בים	,, במים
	21	מקבלין	,, מקבלין אותו
724	1	תנאי	,, ומ': תנאיי
	12	היא הות	,, הוות
	13	דאמור	,, דאמרי
	14	אזדבון	,, אזדבן
	18	באפי	,, ומ': באפאי
	25	ואמ'	,, אמ'
	26	ביר'	,, בר
	31	וההיא	,, וההוא

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
727	17	בני ראיש ישיבה. מעולה צ"ל בני. ראש ישיבה מעולה	
	31	ממנשה.	כי"ק ומ': ממנשה. במלכים ירבעם מאפרים ויפתח ממנישה.
729	14	וגו'	הספר
	17	האהבה	את האהבה
	18	באומות העולם	כי"ק: באומות
	21	האספו	" האספו. האספו
	23	ובנימין.	" ומ': ובנימן שיהו נוהגין כבוד ביהודה ובנימין.
	26	נחמני	" נחמן
730	4	דתאני	" תאני
	18	חרבן בעולם	" חרבן עולם
	22	דכת' באחרית הימים (וג')	צ"ל דכת' באחרית הימים תהיה וג' (יחזקאל לח יו) (ועיין הערה ח'.)
731	11	ה' אחד	(איננו בכי"ק)
732	1, 2	לא הביא אלא מן המופקר.	כי"ק: לא הביא אלא דודאים מן ההבקר.
	3	אני בכור	" ואני בכור
	6	ובני ראובן	" ובני ראובן בכור ישראל (במקרא: בני) (שמות ו יד)
	13	ייחוסין	" יוחסין
	16	היתה בכורה ... והמלכות שלך	" היתה הבכורה ... והמלכות
	18	היה לך בכורה	" היה לך בבכורה
	20	החרישות שחרשתי לאמך לא בשבילך	" הרחישות שרחשתי באמך לא בשבילה
		הערה יב' באמך צ"ל לאמך.	
		הערה יד' לפוחזי שקופצין למים צ"ל לפוחזין שקופצין למים ומשתברין	
733	5	זר	כי"ק: זך [פי' זכה]
	18	בן זכאי בשם ר' חייא רבא	" בר זכאי בשם ר' חייה רובה
	27	מֵיטַעֵר (כי"מ איננו נקוד)	" להיות מְשַׁעֵר
734	1		(שמות כ ב). כיון
	7	לעשו	כי"ק: למוכר לעשו
	8	מכור	" מכירין
	22	ר' איסי	" איסי
	27	ר' חוליא ור'	" ר' חוליא ר
735	1	זבריקון	" זבריקן
	2	שאפלו	" אפלו
	11	אמרו שכל	" שכל
	15	אומ' מחבל	" ואומ' (הוי צ"ל הוין)
	18	שטים	" זמרי
	25	אמ' אתה	" אמ' לו אתה
	30	יהודי	" יהודאי
736	2	והרחמנות קרובה	" והרחמים קרובים
	4	לעתיד	" לעתיד לבוא
	14	אתמר	" ומ': את אמ'
	16	אתאמ'	" " את אמ'
	24	חשרפה ... מגוב	" האיש ... מבור

עמוד	שורה	נוסח כי"מ או טעות דפוס	נוסח כי"ק או תקון על פי כי"מ וכי"ק
736	32	בניו	כי"ק: בני בניו
		הערה לד. חוצפה צ"ל חוצפא	
737	5	סנהדרין	„ סנהדריות
	7	דבי רב (בכי"מ המאמר חסר)	„ דבי רבי
	23	(דברי הימים ב'	(יחזקאל
	28	כר מלאה	כי"ק: בר מלאה
738	7	שנ'	„ דכת' בהו
	12	ומקרבין	„ ומקריבין
	14	אין סותה	„ אין סות
739	5	ומיישב	„ ומשיב
	8	בישניים	„ כשניים
740	21	לצדון	צ"ל לצידון [וגו']
	27	אמתי	כי"ק ומ': אמתי הנביא
		הערה מז' צריך למחוק תיבות: אמר כולן לפני הקב"ה	
		הערה מח' מכוון לבו צ"ל מכוין	
741	6	עוסק	כי"ק: עושה
	10	מרבין	„ ומ': מרבין דברי
	18	ויט	„ כי נעמה. דרכיה דרכי נעם (משלי ג יז). ויט
	19	כולו	„ כולם
	20	חמאי	„ ומ': חאמי
	„	אכלוסא	„ אכלוזא
	23	ר' תנחומא	„ ר' תנהומא אומ'
	26	וכל אלו	„ ומ': וכל
742	3	זה ... שלא	„ כך ... לא
	29	שמה	„ שמה דלילה
743	11	נוקם ונוטר	„ נוקם
	17	דכת'	„ כת'
	24	בדאי הוא	„ כדאי היא
	27	וכיון	„ כיון
		בהערה סח' צ"ל בטנה תריין ... דמפטט צהי. ר' חוניא.	
744	16	בן נחמיה	כי"ק: בר' נחמיה
	26	לחמו .. למלכים. והוא	צ"ל לחמו [וג'] ... למלכים. [ד"א] והוא
745	1, 2	ובאפנקין ... אפנקין	כי"ק: ובאנפנקין ... אנפיקינן
	13	אוני	„ אונו
	22	ועד ים	„ ועד ים. (דברים ג יג)
	24	דאמר	„ אמר
	„	על שם	„ על שום שנ'
	26	הנתן אמרי ... בן אבינעם. מאמר זה נכפל לקמן בעמוד 746 ומה שבינתיים איננו בכי"ק. וציון (פ) צריך להיות בסוף מאמר הנכפל.	
746	7	שתי	(פ) שתי נשים (כן הוא בכי"ק ומ')
	9	משבט נפתלי	משבט נפתלי שכת' בו נפתלי (כן הוא בכי"ק ומ')
	16	וחיילותיו	כי"ק: ולכל חיילותיו
	17	שאיבדה	„ שצלבה

עמוד	שורה	נוסח כי״מ או טעות דפוס	נוסח כי״ק או תקון על פי כי״מ וכי״ק
746	22	אסף	(צ״ל בני קרח)
	23		אליך ה׳ (תהלים מב ב).
	31	מפצע	כי״ק: מתמר
747	14	איתי	„ אידי
748	19	בעסקי	בעסבי
	25	כמזל	(כי״ק: כמחל)
	29	ונמתחה	„ ונמתחה וחזרה
749	2	איקונין	„ ומ׳: איקונן (דלא כהערה)
	11	בבעל	„ כבעל
	12	השקי	„ חישקי
	13	טיבריים	„ טיבריים
	17	תדייה... אניקו	(„ ומ׳ דרייה) כי״מ: אוניקו כי״ק: איניקו
	28	כנזיר	„ נזיר
750	6	עולם	„ עילם
	7	באספמיא	„ מאספמיא
751	6	שהוא	„ שהיה
	16	בן בנו שלעגלון	„ ומ׳: שלבגלון
	19	מעיך	„ „ מעך
	34	סיומא	סיוטא
752	12	תלמיד	תלמיד חכמ׳
753	6	ידהסתה	ודהסתה
	13	ממנו שכינה	ממנו סנדרי גדולה ונסתלקה ממנו שכינה.
755	24	ברישיה	צ״ל ברישה
757	9	בצררא	כי״מ: בצדרא
	17	ערבון	„ ערבין
758	5, 13	בנו נשיא	כן הוא בכי״מ. אבל בשורה 24 לבני גדול
760	12	ינוח על משכבותם	„ „ „
	25	בראנו עצמינו.	(נראה שצ״ל: ולא כתיב. ולא אנחנו בראנו עצמינו.)
761	12	טובה ונפשי	כי״מ: טובה לנפשי
763	19	עתידים לעשות	„ עתידים ליעשות
766	12	כמשיגי	במקרא: כמסיגי
	30	על זאת... תחריש ותענינו.	„ העל אלה... תחשה ותעננו עד מאוד.
768	7	מקבלין	כי״מ: מקבלת
	9	תנחומין שנ׳ עניה סוערה לא נוחמה	(ישעיה נד יא) (כן הוא בכי״מ)

ERRATA.

PAGE	LINE		
XVII	10	ברואיוי הוד	ברואיו יחוד
	23	מן מאהבה	מאהבה
XVIII	32	סתם	סתום
XIX	20	לנפי׳ט	לנפשו׳
XX	15	חומר	וחומר
XXII	3	ביניה	ביניהן
	30	היכ	היכן
XXIII	20	גנות	גגות
	30	(שם ט)	(תהלים כט)
XXV	17	הפשיט	הפטיש
		לבמה ... לכמא	לכמה ... לכמה

(paper cover) bound for Library